

**UNIVERSITAT
JAUME•I**

**PARTITS I CIUTADANIA EN LA CRISI DEL
LIBERALISME OLIGÀRQUIC.
PROJECTES, ACTITUDS I COMPORTAMENTS POLÍTICS
A LES COMARQUES DE CASTELLÓ (1913-1923).**

**TESI DOCTORAL DIRIGIDA PER:
AUTOR:**

**Rosa Monlleó Peris.
Gerard Llansola Gil.**

Octubre de 2014.

ÍNDIX

INTRODUCCIÓ.....	5
Context històric.....	7
Hipòtesis i qüestions prèvies.....	17
Pressupostos teòrics i metodològics.....	41
Fonts i bibliografia.....	45
I. LA DINÀMICA POLÍTICA: ESTRATÈGIES PER A UN SISTEMA EN CRISI.....	95
I.1. Antecedents: evolució del sistema de partits a Castelló.....	97
I.2. El conservadorisme: la fragmentació del <i>Cossi</i>	112
I.3. Els liberals a Castelló: la superació de l'hegemonia <i>cossiera</i>	207
I.4. La dreta confessional: entre la dispersió i la unitat.....	257
I.5. Una alternativa, tres escenaris: el republicanisme.....	327
I.6. Les altres esquerres no dinàstiques: el Partit Reformista i les alternatives polítiques de classe.....	416
I.7. El difícil desenvolupament del valencianisme polític.....	488
II. LA NOVA POLÍTICA: DISCURSOS, MOBILITZACIONS I SOCIABILITAT.....	513
II.1. Els partits dinàstics <i>clàssics</i> : ¿immobilisme o evolució?.....	516
II.2. La convergència de dues tradicions: cap a una nova dreta.....	575
II.3. La identitat republicana: nous reptes.....	625
II.4. Les formacions de classe: de la consciència obrera a la identitat política.....	704
III. LA VELLA POLÍTICA: UN RÈGIM DESLEGITIMAT.....	727
III.1. La manipulació dels processos electorals.....	730
III.2. La competència electoral i la <i>política del pacte</i>	787
III.3. Les institucions polítiques davant la crisi.....	834
IV. LES ACTITUDS I ELS COMPORTAMENTS POLÍTICS: L'EVOLUCIÓ DEL CORPORATIVISME I DE L'ANTILIBERALISME.....	929
IV.1. La defensa dels interessos col·lectius: associacionisme corporatiu i associacionisme polític.....	934
IV.2. El desenvolupament d'actituds corporativistes i antiliberals.....	950
IV.3. L'abstencionisme com a indicador de desafecció política.....	980
IV.4. Les actituds i els comportaments polítics de les dones.....	1003
CONCLUSIONS.....	1079

INTRODUCCIÓ

CONTEXT HISTÒRIC

Tal com es dedueix del títol que li dóna nom, la investigació que tot seguit s'exposa s'ha centrat en el context històric de la crisi ideològica, institucional i socioeconòmica que emmarca la caiguda del règim de la Restauració.

Respecte a l'àmbit ideològic, el clima intel·lectual europeu des de les darreries del segle XIX venia estant marcat per la crisi dels valors liberals, de la racionalitat i de la creença en el progrés, hereus de la Il·lustració. Si en psicologia prenién protagonisme les teories de Le Bon i Freud, en filosofia arrelaven els postulats de Nietzsche o Bergson, en sociologia el darwinisme social i en la música triomfaven les obres de Wagner. Per la seua banda, en la cultura popular asolien gran acceptació valors com ara l'exaltació del físic, la vida a l'aire lliure, la joventut o l'ocultisme. Tot es posava doncs en contra de la cultura política liberal i de l'parlamentarisme, que cada vegada –als ulls dels ciutadans– apareixien més allunyats de les seues necessitats reals.

Si ens centrem en el plànol polític, sorgiren teòrics molt crítics amb les institucions i postulats liberals –Weber, Pareto, Mosca, Michels– que rebutjaven la necessitat d'engegar un procés de democratització real dels sistemes polítics i apostaven pel domini de les elits.¹ Per altra banda, les formes de pràctica política puixants –mobilitzacions al carrer, violència– també contribuïren al qüestionament de les institucions representatives liberals. Així, es podria afirmar que «[...] hacia 1914 el liberalismo era, en todo caso, un sistema, un régimen, pero había dejado de ser un ideal, una emoción».²

Durant els anys de la Primera Guerra Mundial es va veure intensificat decisivament aquest clima cultural i polític, fins al punt de constituir-se en predominant. Factors que ho feren possible foren el reforçament dels executius per la necessitat de prendre decisions ràpides i eficaces, el consegüent descrèdit dels parlaments, la invocació de la reducció de competències dels parlaments per poder afrontar adequadament els reptes de la postguerra i l'autarquia i l'intervencionisme econòmics.

A més, la *Gran Guerra* va tenir l'efecte de desdir el compromís de progrés de la humanitat assumit pel liberalisme. La societat liberal havia sigut incapaç d'impedir un enfrontament bèl·lic de grans dimensions polítiques i humanes en ple cor d'Occident.

---

¹ M. Tuñón, *Medio siglo de cultura española (1885-1936)*, Madrid, Tecnos, 1977, p. 225 i ss.

² J. P. Fusi, "Dictadura y democracia en el siglo XX", en T. Carnero (ed.), *El reinado de Alfonso XIII, Ayer*, nº 28, Madrid, Marcial Pons, 1997, p. 21.

Res ja era segur als ulls dels europeus, que abandonaren definitivament les representacions optimistes de l'ésser humà i de la història pròpies de la Il·lustració. Les antigues certeses del món liberal –confiança en la raó i en la ciència, individualisme, fe en el progrés...- havien deixat pas a una sola evidència, precisament la del seu fracàs i decadència. D'eixa manera, cada vegada era més forta la convicció que la raó no podia ser el fonament que donava sentit a la vida. Per contra, es venen reforçats principis com ara l'ordre i l'autoritat. Així, paradoxalment, encara que la guerra havia suposat en principi el triomf de la democràcia liberal sobre els règims autocràtics, de fet va provocar el seu descrèdit, encara que es tractava d'un procés que havia començat uns quants anys abans.³

Com es va traduir aquesta atmosfera cultural i ideològica en els plànols social i polític? Cada vegada amb major insistència el parlamentarisme s'associava amb lentitud i ineficàcia, mentre que el poder executiu eixia reforçat de la conjuntura bèl·lica, davant la incapacitat amb què es considerava que els règims parlamentaris havien dirigit la guerra. Per a l'opinió pública els polítics professionals es trobaven cada vegada més allunyats de les necessitats reals dels ciutadans.⁴

En eixe sentit, els anys d'entreguerres van conèixer una radicalització de la vida política i de la qüestió social, manifestada en la proliferació d'actituds violentes, marcades per l'auge dels valors militars heretats de la Primera Guerra Mundial i pel triomf de la revolució boltxevic. L'exemple revolucionari rus prompte va tenir ressonàncies en una Europa trasbalsada per la caiguda del poder tradicional dels imperis: revolució espartaquista en gener de 1919 a Alemanya, durament reprimida i seguida d'una forta onada vaguística; revolució social al Ruhr, Saxònia i Baviera; revolució magiar i temptatives comunistes a Àustria; onada vaguística a Gran Bretanya, França, Itàlia i Espanya.⁵

En resposta a aquestes fortes agitacions sociopolítiques, els diversos estats optaren per prendre mesures coercitives, que en alg uns casos arribarien a desembocar en règims dictatorials: Hongria (1920), Polònia, Portugal i Lituània (1926), Iugoslàvia (1929), Àustria (1933), Letònia i Estònia (1934), Bulgària (1935), Grècia (1936),

---

³ F. del Rey, "Las voces del antiparlamentarismo conservador", en M. Cabrera (coord.), *Con luz y taquígrafos. El Parlamento en la Restauración (1913-1923)*, Madrid, Taurus, 1998, pp. 280-287.

⁴ M. Martorell y F. del Rey, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores", *Ayer*, nº 63, 2006, pp. 38-39.

⁵ M. Tuñón, *Medio siglo de cultura española (1885-1936)*, p. 189.

Romania (1938) i Espanya (1923 i 1939), a les quals cal afegir els règims feixistes instaurats en Itàlia i Alemanya.⁶

Tanmateix, cal puntualitzar que aquestos anys turbulents foren negociats pels diversos països en gran mesura en relació a la situació de la qual partia cadascun d'ells. En aquells que disposaven de règims consolidats i marcadament liberals i d'un considerable nivell d'integració de la classe obrera en el sistema, l'eixida dictatorial a la crisi d'entreguerres fou molt més improbable. En ells els obrers es rendiren a les avantatges materials sorgides de la política establerta per la diplomàcia de Versalles, que s'imposaren a la capacitat insurgent de les vagues generals i del control obrer.⁷

En qualsevol cas, es pot afirmar que els estats europeus –amb independència de quin fora el seu règim polític– a partir de 1918 tendiren cap a noves formes de distribució del poder, de caire corporativista. És a dir, el poder es va desplaçar des dels representants polítics escollits democràticament o des de la burocràcia a les principals organitzacions socioeconòmiques, procés que va comportar el declivi de la influència dels parlaments i de nocions com ara *el bé comú* o la *ciutadania* entesa com a reunió d'individus lliures. Es va passar a cercar el consens ja no a través de la participació dels ciutadans en les eleccions si no mitjançant la negociació continuada entre els diferents interessos organitzats. Tant fou així que si les negociacions entre el treball organitzat, els grups d'interessos i els partits s'estancaven, la política quedava bloquejada en uns parlaments del tot inoperants.

En conseqüència, la política depenia cada vegada més de l'agregació de preferències individuals i cada cop més de la captació del suport dels grups d'interès. La vella divisió entre parlament i mercat va tendir a difuminar-se. La capacitat d'influència política d'un grup d'interès donat depenia del seu pes econòmic i, a l'hora, la influència en els espais de poder polític era fonamental per aconseguir imposar les regulacions econòmiques –en matèries com ara tarifes, aranzels, competència, negociacions laborals, etc– que beneficiaren a eixe determinat grup. Tot aquest procés de

---

⁶ E. González Calleja, *El máuser y el sufragio. Orden público, subversión y violencia política en la crisis de la Restauración*, Madrid, CSIC, 1999, pp. 20-21.

⁷ A. Smith, "La tradición subversiva catalana. Oficios y clase obrera en perspectiva comparada", en V. Sanz i J. A. Piqueras (eds.), *En el nombre del oficio. El trabajador especializado: corporativismo, adaptación y protesta*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2005, p. 330; A. Barrio, *El sueño de la democracia industrial. Sindicalismo y democracia en España. 1917-1923*, Santander, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cantabria, 1996, pp. 74-75.

transformació havia començat abans de 1914, però arribat a la conjuntura bèl·lica va experimentar una brusca acceleració.⁸

Espanya, a pesar de no participar en la conflagració internacional, no va quedar exempta de tot aquest cicle de canvi marcat per la crisi del liberalisme. La guerra va provocar ràpides transformacions en el panorama socioeconòmic, tot beneficiant extraordinàriament determinats sectors econòmics –a favorits per l’augment de la demanda exterior i pel procés de substitució d’importacions a l’interior– a l’hora que d’altres entraven en crisi, perjudicats per les dificultats en els transports derivades del context bèl·lic i per la caiguda de la demanda exterior, al no ser considerats els seus productes necessaris per a les *economies de guerra* que havien implantat les nacions bel·ligerants. Paral·lelament es va generar un agut cicle inflacionari –provocat per a disminució de les importacions i per les dificultats i encariment del transport marítim– que no va poder ser contrarestat pel creixement dels sous, també de proporcions considerables però insuficients per evitar la pèrdua de poder adquisitiu dels assalariats. Aquests ingredients van generar un context de forta agitació social, protagonitzada per un sindicats obrers immersos en una fase netament expansiva.⁹

La situació econòmica general va experimentar un agreujament notori a l’acabament de la Gran Guerra. Al problema de la inflació –que es va mantenir durant els primers anys de la immediata postguerra– s’hi va afegir la fi d’aquelles condicions derivades de la guerra que havien beneficiat extraordinàriament determinats sectors i, en conseqüència, es va originar un increment vertiginós de l’atur. Al mateix temps, davant d’aquest context de crisi econòmica, els empresaris van passar a adoptar actituds decididament tancades a possibles millores en les condicions laborals dels treballadors. Conseqüentment, la conflictivitat social assolí límits inèdits, especialment entre 1918 i 1921.¹⁰

Pel que fa a l’economia valenciana, el seu sector principal –l’agricultura intensiva i comercial marcadament orientada a l’exportació i centrada en el negoci taronger– va resultar un dels més perjudicats per la conjuntura bèl·lica internacional.

---

⁸ Sobre el procés de corporativització de les societats europees, Ch. S. Maier, *La refundación de la Europa burguesa. Estabilización en Francia, Alemania e Italia en la década posterior a la I Guerra Mundial*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1988.

⁹ S. Roldán i J.L. García Delgado, *La formación de la sociedad capitalista en España. 1914-1920*, Madrid, Confederación Española de Cajas de Ahorro, 1973, especialment pp. 21-24.

¹⁰ M. Tuñón, J.L. García Delgado i J. Sánchez., “Los comienzos del siglo XX, 1898-1931: las transformaciones industriales, la población, el campo, las ciudades, las estructuras sociales”, en J. M^a. Jover (dir.), *Historia de España*, Madrid, 1984, t. XXXVII; S. Roldán i J. L. García Delgado, *La formación de la sociedad capitalista en España. 1914-1920*.

Les dificultats cada vegada majors per adquirir fertilitzants, insecticides i altres béns de producció, la creixent insuficiència del material mòbil ferroviari disponible per cobrir la demanda, l'encariment dels materials de confecció i l'espectacular increment dels preus dels nòlits –impulsat entre altres factors per les pràctiques especulatives de les empreses navilieres, l'augment dels riscos i per tant de les assegurances, la manca de vaixells i l'encariment dels carbó– es combinaren amb la pèrdua de mercats –que va venir donada per la decisió dels països bel·ligerants de restringir les importacions de productes no considerats de primera necessitat, com era el cas de la taronja– i per una davallada formidable dels preus de les collites. En conseqüència, el volum de taronja exportada va caure fins a xifres semblants a les que s'havien assolit en els darrers anys del segle anterior.

A La Plana –un dels principals nuclis de l'agricultura tarongera valenciana– naturalment aquesta crisi va tenir una notable incidència. En les pitjors fases de la mateixa bastants camps de cítrics romangueren amb les collites als arbres i molts jornalers es van veure abocats a l'atur. La situació econòmica dels petits propietaris agraris també va quedar seriosament compromesa per l'increment de les despeses de conreu i per la dramàtica disminució del valor de les collites. D'eixa manera, durant aquells anys es va enregistrar una acusada elevació de l'emigració des del País Valencià cap a destins com ara França o el nord d'Àfrica. Segons les xifres oficials, dels 64.780 valencians que emigraren entre 1914 y 1918 a altres països europeus, principalment a França –quantitat que representa més de la meitat del total d'espanyols emigrats durant eixos mateixos anys (125.825) –, 29.970 eixiren de la província de Castelló.¹¹

Però els estrats socials populars també articularen altres tipus de respostes davant aquesta greu crisi econòmica. Cap a 1917 i 1918, començaren a proliferar episodis de protesta i aldarulls, especialment a les comarques protagonistes de l'economia agroexportadora valenciana. Aquest clima de conflictivitat social es prolongaria durant els anys immediatament posteriors a la fi de la guerra, en entrar en

---

¹¹ Sobre la crisi tarongera a la Plana, V. Abad, *Historia de la naranja (1781-1939)*, València, Comité de Gestión de la Exportación de Frutos Cítricos, 1984 i *La Taronja (1781-1939)*, València, Alfons El Magnànim, 1988; V. Soler, *Guerra i expansió industrial: País Valencià (1914-1923)*, València, Alfons el Magnànim, 1984; S. Garrido, *Los trabajadores de las derechas*, Castelló, Diputació de Castelló, 1986, pp. 217-218. Respecte a les xifres oficials sobre l'emigració apuntades, cal aclarir que reflecteixen els resultats obtinguts per l'Institut de Reformes Socials a partir d'informacions subministrades pels alcaldes, resultats que no contempnen els contingents d'emigrants clandestins, els quals –tot i resultar la seua quantificació molt complexa– tot indica, si atenem als testimonis de l'època, que foren molt voluminosos. Aquesta circumstància fa que per a alguns autors aquestes dades oficials sols permenten una primera valoració oficial, «[...] aunque carente casi por completo de validez» (S. Roldán i J. L. García Delgado, *La formación de la sociedad capitalista en España. 1914-1920*, p. 421).

crisi bona part de les branques industrials valencianes que s'havien vist afavorides per la conjuntura bèl·lica, mentre perdurava el cicle inflacionista i s'endarreriria la recuperació del sector citrícola.¹²

D'altra banda, aquests trastorns econòmics i socials es van veure acompanyats per unes alteracions igualment profundes en els plànols institucional i polític. La crisi dels partits dinàstics va originar una multiplicació de grups parlamentaris que, junt a d'altres minories com ara la Lliga Regionalista, aspiraven a governar. Aquesta situació va conduir a un període d'intensa inestabilitat parlamentària. Les minories engegaven pràctiques obstructionistes per tal de bloquejar la iniciativa legislativa dels governs. Aquests, assetjats i debilitats, tancaven les Corts a la mínima ocasió que se'ls presentava, de manera que en 1913, 1915 i 1917 aqueslles a penes estigueren obertes més d'un mes i entre 1915 i 1920 no foren ni tan sols capaces d'aprovar un nou pressupost. Tot això ocorria precisament en un context que exigia decisions urgents front a les tensions provocades per la guerra i per tant la imatge i la legitimitat de les Cambres –i del règim de la Restauració en general– en van sorgir fortament perjudicades.

És cert que amb la reforma del Reglament del Parlament en 1918 –especialment amb l'article 112, conegut com *la Guillotina*– i amb la formació de governs de concentració, les possibilitats d'obstruccions parlamentaris minvaren considerablement, però no obstant les Corts foren incapaces de deslliurar-se de la imatge de caos i ineficàcia que tenien entre l'opinió pública.¹³

Donades aquestes circumstàncies, no pot resultar estrany que els corrents organicistes, corporativistes i antiliberals que estaven estenent-se arreu d'Europa assoliren també un creixent protagonisme en l'atmosfera ideològica i política espanyola. Unes concepcions que no sols foren assumides pels sectors conservadors, sinó també –cadascun d'ells a la seua manera– per les esquerres dinàstiques, els republicans i els socialistes.¹⁴

Tanmateix, sí que és cert que fou en els àmbits conservadors on els plantejaments antiliberals, organicistes i autoritaris i la temptació d'aplicar polítiques simples per afrontar els grans desafiaments i canvis del període, tingueren un ressò més

---

¹² F. Romeu, "La crisis de 1917 y sus consecuencias económicas y sociales en la región valenciana", *Saitabi*, nº 14, 1964, pp. 119-120; J. del Alcázar, *Temps d'avalots al País Valencià (1914-1923)*, València, Diputació de València, 1989; S. Garrido, "Els efectes de la Primera Guerra Mundial a la Plana: la crisi municipal de Vila-real de 1917", en *I Congrés d'Estudis d'Història de la Plana*, pp. 128-129; C. Pallarés, "¡Barcos, pan y trabajo!: el Trienio Bolchevique en Vila-real y la Plana", treball inèdit, *Beca d'Investigació de l'Ajuntament de Vila-real*, 2004.

¹³ M. Martorell y F. del Rey, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores", pp. 32-40.

¹⁴ F. del Rey, "Las voces del antiparlamentarismo conservador", pp. 289-290.

fort i generalitzat. A partir d'ells es va forjar un nou conservadorisme autoritari, que –a diferència del tradicionalisme clàssic– va prendre la nació com a eix ideològic i vertebrador i es va mostrar disposat des del primer moment a cercar la mobilització popular per tal de portar a terme els seus projectes renovadors. També es va recolzar en la por a la revolució social, per estendre el convenciment entre els medis socials conservadors que el vell ordre liberal seria incapaç de contenir l'amenaça revolucionària.

Aquest corrent va tenir la seua particular traducció en diversos sectors de la societat de l'època, que destacaren sobre el conjunt pel seu manifest desencant i allunyament del règim de la Restauració. Un d'ells fou l'empresariat. Les organitzacions que el representaven començaren a plantejar la conveniència d'acabar amb el parlament i amb els partits i passaren a competir amb aquests per la representació dels interessos de la vida pública. El règim es va veure obligat a institucionalitzar eixes pressions, creant una multitud d'organismes diversos en els àmbits de la política social i econòmica, que no obstant sovint esdevingueren focus d'instabilitat o de contestació al poder executiu.¹⁵ Aquestes postures tingueren una presència particularment intensa a les ciutats i comarques més castigades per la conflictivitat social i entre els petits i mitjans patrons, de caire artesà, molts d'ells antics obrers desclassats i que havien sigut poc beneficiats per la conjuntura bèl·lica. Fou d'aquests nuclis empresarials d'on sorgiren bona part dels primers elogis al feixisme.¹⁶

Però el qüestionament del règim liberal no es limitava als empresaris sinó que va calar igualment en altres sectors, com ara la noblesa, la jerarquia episcopal, els professionals liberals i tècnics, el funcionariat o els militars. Tot plegat, es va configurar un clima de contestació al règim, que va superar al moviment regeneracionista intersecular. Fou així que, arribats a 1923, Alfons XIII va donar l'esquena al règim que havia fet possible la tornada de la seua dinastia al tro, tot posant-se al constat dels qui es sentien agreujats per aquell sistema polític.¹⁷

En línies generals, l'objectiu d'aquest treball és precisament analitzar com van afrontar les forces polítiques i la ciutadania de Castelló tot aquest intens procés de transformacions a què s'ha fet referència en els anteriors paràgrafs. El marc geogràfic

---

¹⁵ *Ibidem*, pp. 283-316.

¹⁶ S. Bengoechea i F. del Rey, "En vísperas de un golpe de Estado. Radicalización patronal e imagen del fascismo en España", en J. Tusell, J. Gil Pecharromán i F. Montero (eds.), *Estudios sobre la derecha española contemporánea*, Madrid, UNED, 1993, pp. 304-306.

¹⁷ M. Martorell y F. del Rey, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores", pp. 45-46.

seleccionat és el conformat pel conjunt de les comarques situades al nord del País Valencià que constitueixen la província de Castelló. És doncs una investigació d'abast provincial, que pretén definir els trets principals que el sistema polític de la Restauració presentava en les terres de Castelló durant els dar rers deu anys d'aquell període històric.

Es tracta d'un marc plenament adient per a desenvolupar un estudi com el que es pretén elaborar, ja que en torn a la província s'articulava en bona mesura l'activitat política restauracionista. D'una banda, les províncies eren les úniques unitats político-administratives situades entre el govern central i els municipals i estaven gestionades per les diputacions provincials, nuclis claus per al funcionament dels mecanismes clientelars i caciquistes, pilars d'aquell sistema polític. Conseqüentment, els partits – especialment els dinàstics, que centraren bona part dels seues esforços en fer-se amb el control de les diputacions– a escala local s'organitzaven en estructures d'abast provincial, amb un cap provincial, un comitè provincial i unes xarxes clientelars que arribaven a superar també l'abast comarcal –el *Cossi* seria el millor exponent en Castelló–, sense que això impedira que també bastiren estructures organitzatives, clientelars i jeràrquiques municipals.

És més, tal com es podrà comprovar en determinats apartats, tot i que en les eleccions a Corts la divisió territorial s'articulava en districtes i circumscripcions d'escala inferior a la provincial, un dels principals objectius que articulaven les negociacions que precedien la celebració dels comicis era aconseguir el predomini polític a escala provincial. És a dir, obtenir la representació parlamentària de la majoria dels districtes electorals que hi havia en una determinada província. I tampoc s'ha d'oblidar que en els comicis senatorials la divisió electoral sí que coincidia amb la provincial.

D'altra banda, més enllà de suposar un àmbit geogràfic coherent, l'escala provincial aporta una sèrie de valors afegits a l'estudi que es pretén dur a terme, que al nostre parer compensen la lògica pèrdua de profunditat que aquesta implica respecte a la que s'aconsegueix amb l'escala municipal. En primer lloc, permet establir comparacions entre comarques i localitats amb realitats socials, econòmiques, culturals i polítiques diverses, fet que pot contribuir a enriquir les aportacions d'aquest treball. En segon terme, constitueix una aportació a un objecte d'estudi – el conformat per les comarques de Castelló en el seu conjunt– que no ha estat massa treballat per la historiografia restauracionista castellanenca, que ha concentrat els seus esforços en el marc municipal,

sobretot en el de la capital i en qualsevol cas en espais relativament urbanitzats.¹⁸ Al mateix temps, també possibilita conèixer, tot i que òbviament amb un grau de detall limitat, la dinàmica política concreta de les diverses comarques i pobles ubicats dins dels límits provincials, molts dels quals fins ara manquen d'investigacions centrades en l'etapa restauracionista, investigacions que seria interessant potenciar en el futur. És en aquesta línia que el treball s'endinsa en la vida política del món rural castellanenc, tot i que sense el deteniment que sols seria possible aplicar mitjançant l'elaboració de treballs monogràfics sobre aquest camp tan necessitat d'atenció des del punt de vista historiogràfic.

Pel que fa al segment cronològic escollit, 1913-1923, com ja s'ha ressenyat en pàgines anteriors es correspon amb l'etapa final del règim liberal oligàrquic de la Restauració, marcada per la crisi institucional, política i ideològica i els profunds trastorns socials i econòmics. És freqüent que els estudis que des de diferents perspectives temàtiques aborden aquesta etapa històrica, opten per situar el punt de sortida en l'any 1914, per tal de fer-lo coincidir amb l'inici de la Primera Guerra Mundial i amb les importants transformacions que des de tots els punts de vista aquesta gran conflagració internacional va originar, també en els països no bel·ligerants. Tanmateix, tenint en compte que el present treball s'inscriu en l'àmbit de la història política, s'ha optat per iniciar la recerca un any abans, en 1913. Amb l'assassinat de Canalejas a les darreries de 1912 es produeix la pèrdua definitiva de l'estabilitat del torn –un dels pilars fonamentals del règim– ja que els dos partits dinàstics entren en un procés accelerat de desintegració, marcat per una crisi de lideratges crònica i un procés de fragmentació irrefrenable. Naturalment, aquests importants canvis ocasionaren al seu torn transformacions de relleu en la vida política a escala local, que per tant caldrà

---

¹⁸ Comptem només amb dues publicacions d'abast provincial. La d'E. Pérez Arribas, que analitza els primers decennis restauracionistes (*Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*, València, Alfons El Magnànim-IVEI, 1988) i la de V.R. Alós i C. Castellet, que es centra en l'examen de les eleccions al Congrés dels Diputats en els districtes de Castelló (*El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*, Castelló, Diputació de Castelló, 1998). Entre els estudis a escala municipal cal destacar: M. Martí, *Cossiers i anticossiers. Burguesia i política local. Castelló de la Plana, 1875-1891*, Castelló, Diputació de Castelló, 1985 i *1875-1891. L'Ajuntament de Castelló de la Plana. Del triomf de la Restauració a l'ascens de la nova política*, Castelló, Ajuntament de Castelló, 1989; F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, Castelló de la Plana, Ajuntament de Castelló de la Plana, 2002; i R. Puig, *Els corcs de la Restauració. Vinaròs (1876-1923)*, Castelló, Universitat Jaume I, 2005.

rastrear des dels seus orígens, que es situen als inicis de 1913, amb la formació del primer govern presidit pel Comte de Romanones.¹⁹

---

¹⁹ Són diversos els especialistes que situen en 1913 el començament de l'etapa final del règim constitucional restauracionista. Així, per exemple, s'ha afirmat que «[...] la fecha de 1913 señaló sin duda una línea divisoria en el desarrollo del sistema político de la Restauración. Los dos grandes partidos dinásticos carecieron desde entonces de un jefe aceptado por las facciones más relevantes de cada uno y se dividieron en torno a problemas ideológicos y de estrategia [...] El eje del sistema restauracionista, el acuerdo básico entre dos grandes organizaciones para colaborar y rotar en el mando, con el Trono en el fiel de la balanza, se había astillado» (J. Moreno, "Partidos y Parlamento en la crisis de la Restauración", en M. Cabrera (coord.), *Con luz y taquígrafos. El Parlamento en la Restauración (1913-1923)*, pp. 73 i 75). Vegeu també M^a. J. González, *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*, Madrid, siglo XXI, 1990, pp. 7 i 30; C. Seco, *La España de Alfonso XIII. El Estado. La política. Los movimientos sociales*, Madrid, Espasa, 2002, pp. 299-310; À. Barrio, "Liberalismo oligárquico, democracia republicana y socialismo en la crisis del estado liberal", en M. Suárez Cortina (ed.), *La crisis del Estado liberal en la Europa del sur*, Santander, Sociedad Menéndez y Pelayo, 2000, p. 305; i M. Cabrera, "El parlamento en la crisis del estado liberal en España", en M. Suárez Cortina (ed.), *La crisis del estado liberal en la Europa del Sur*, Santander, Sociedad Menéndez y Pelayo, 2000, p. 172, on s'afirma que en 1913 va culminar una crisi del sistema de partits que va portar «[...] a la ruptura de la solidariedad constitucional entre conservadores y liberales, y a una división interna dentro de cada uno de ellos [...] Se rompió la espina dorsal del sistema y eso no podía por menos de introducir cambios notables tanto en las relaciones entre parlamento y gobierno, como en el ejercicio de la prerrogativa regia».

HIPÒTESIS I QÜESTIONS PRÈVIES

Cal passar ara a exposar les principals hipòtesis, interrogants i controvèrsies historiogràfiques que han dirigit la recerca. En la mesura que el present treball contribuïska –dins les seues possibilitats– a confirmar, matisar o descartar les hipòtesis que actualment ocupen als estudiosos d'aquest període, a clarificar les qüestions pendents de resolució i a plantejar-ne d'altres que puguen resultar rellevants per aconseguir un millor coneixement del mateix, els objectius perseguits amb ell s'hauran vist complits.

En primer lloc, segueix present el problema de les possibilitats de democratització del règim liberal oligàrquic constituït en 1876. D'una banda, s'apunten com a factors principals per a la no democratització del règim la desmobilització política de la societat i la feblesa dels partits exclosos del torn. Ni l'electorat ni els partits opositors haurien pressionat de manera efectiva als governants per tal de fer-los engegar reformes en sentit democràtic, al contrari del que sí va passar en altres contextos històrics equiparables, com ara la Itàlia de la immediata postguerra.²⁰

Des d'aquesta perspectiva es remarca que els dirigents dels partits dinàstics, tot i no impulsar reformes electorals en sentit democràtic –com ara la introducció del sufragi proporcional o la modificació de la distribució territorial dels districtes– no es van oposar frontalment a aquelles, que tampoc foren demandades amb insistència ni per les forces opositores ni per la societat en general. A més, diversos autors adscrits a aquesta tesi matisen alguns dels efectes perversos que s'han atribuït a les disposicions més controvertides de la llei electoral de 1907 –els articles 24 i 29– i relativitzen l'impacte democratitzador que haguera tingut en el sistema polític restauracionista la implantació de la representació proporcional i la modificació territorial de les circumscripcions electorals.²¹

---

²⁰ J. Tusell, “Los intentos reformistas en la vida política durante el reinado de Alfonso XIII”, en S. Forner (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Madrid, 1997, pp. 295-312; i “La crisis del liberalismo oligárquico en España. Una rivoluzione mancata a la española”, en E. Acton i I. Saz (eds.), *La transición a la política de masas*, V Seminario Histórico Hispano-Británico, València, Universitat de València, 2001, pp. 21-36.

²¹ S. Forner, M. García Andreu, et. al., “Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923”, en S. Forner (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Madrid, 1997, pp. 241-293.

Així mateix, s'insisteix en la feblesa que durant els darrers anys del règim van patir totes les formacions situades als extrems dels dos partits del torn –que els hauria incapacitat per promoure un gir democràtic del sistema i més encara per a prendre el relleu de la classe dirigent– i en la manca de cultura política democràtica i de mobilització social de la major part de la població. En eixe sentit també s'apunta que les dificultats d'aquests partits per irradiar al conjunt del territori va retardar la vertebració d'un autèntic mercat polític nacional, requisit que resultava imprescindible per impulsar una reacció democratitzadora de l'elit política i en definitiva, per provocar el canvi polític. Així, republicans i socialistes no haurien tingut forces suficients per mobilitzar a les classes populars, però sí per contribuir –junt a d'altres grups– a la deslegitimació del sistema polític.²²

Tot plegat, s'acaba conclouent que la Dictadura no va ser fruit de la por a la democratització del règim si no del menyspreu que a l'alçada de 1923 sentien pel mateix tant els militars com el propi Rei. En eixe sentit, s'ha assenyalat que el sistema sí que permetia el desenvolupament de formacions polítiques de masses, fonamentades en la mobilització popular i la difusió de discursos i programes capaços d'atraure a l'electorat, tal com ho demostren els èxits obtinguts per lerrouxistes i catalanistes a Barcelona, o pels blasquistes a València.²³

Respecte a la falta de cultura política democràtica i la desmobilització generalitzada de l'electorat, aquestes han sigut explicades a partir de la incultura de la majoria de la població. Arran d'aquesta deficiència s'haurien configurat unes actituds polítiques marcades per la desconfiança cap al món extern, la concepció instrumental de la política, el desinterès per les ideologies, la tergiversació del sufragi com a eina per obtenir compensacions immediates i materials, la preferència per la consecució de fins privats per sobre de la satisfacció d'interessos col·lectius i més encara dels generals i el localisme, és a dir, el manteniment de l'horitzó local com àmbit principal de la vida social.²⁴

Contràriament, des d'altres posicionaments es pot pensar que tant el marc constitucional restauracionista –manifestament no-democràtic, ja que establia la sobirania compartida entre el Rei i les Corts (tot negant per tant el principi de sobirania

---

²² S. Forner, M. García Andreu, et. al., “Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923”, pp. 262-277 i 291-292.

²³ J. Varela Ortega, “De los orígenes de la democracia en España, 1845-1923”, en S. Forner (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Madrid, 1997, pp. 129-201.

²⁴ J. Moreno Luzón, “Teoría del clientelismo y estudio de la política caciquil”, *Revista de Estudios Políticos*, nº 89, julio-septiembre 1995, pp. 214-217.

nacional) i atorgava àmplies prerrogatives a la Corona– com la seua materialització efectiva –caciquisme, frau i corrupció electorals, *política del pacte*, sistema bipartidista amb exclusió de la resta de forces polítiques de la possibilitat de governar, predomini de l'executiu.....– haurien dificultat extremadament una possible evolució del règim fins esdevenir plenament democràtic.²⁵ Per al manteniment d'aquest *status quo* haurien jugat un paper crucial els governants dels partits dinàstics, per la seua falta de decisió a l'hora d'introduir mesures reformadores en sentit democràtic –destinades a instaurar un major control de l'Executiu per part del Parlament i a que els partits externs al torn aconseguiren nodrides representacions parlamentàries– i per la seua negativa a trencar amb els vells lligams clientelars i modernitzar les seues estructures organitzatives, per tal d'esdevenir partits d'integració social, capaços d'atraure a l'electorat amb programes i estratègies polítiques adients.²⁶ Tot plegat, els partits dinàstics haurien tractat a tota costa de mantenir els privilegis del torn i de dificultar la participació de noves forces polítiques i socials.

Aquesta línia interpretativa remarca la concepció elitista que tenien els grups dirigents de la Restauració de l'exercici de la política, així com la seua incapacitat per comprendre la necessitat d'obrir el règim, especialment a partir de la Primera Guerra Mundial, a d'altres formacions polítiques i col·lectius socials.²⁷

En eixe sentit, endinsant-se en l'estudi del comportament de les elits, alguns historiadors han assenyalat que bona part de les tensions que van debilitar al sistema estigueren provocades per l'anquilosament dels partits del torn a escala local i

---

²⁵ A. M^a. Calero, “Los precursores de la monarquía democrática”, en José Luis García Delgado (ed.), *La España de la Restauración: política, economía, legislación y cultura*, Madrid, Siglo XXI, 1985, p. 21; J.M^a. Jover, “La época de la Restauración: panorama político social”, en Manuel Tuñón de Lara (ed.), *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923)*, Barcelona, Labor, T. VIII, col. Historia de España, 1981; M. Pérez Ledesma, “Restauración, liberalismo y democracia”, *Revista de Libros*, n° 22, octubre 1998.

²⁶ T. Carnero, “Democratización limitada y deterioro político en España, 1874-1930”, en S. Forner (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Madrid, 1997, pp. 203-239; “La difícil transición de la política liberal a la política democrática en Italia y en España: algunas consideraciones”, en E. Acton i I. Saz (eds.), *La transición a la política de masas*, V Seminario Histórico Hispano-Británico, València, Universitat de València, 2001, pp. 37-43; i “Ciudadanía política y democratización. Un paso adelante, dos pasos atrás”, en M. Pérez Ledesma (dir.), *De súbditos a ciudadanos. Una historia de la ciudadanía en España*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2007, pp. 223-250; P. Carasa, “Castilla-León”, en J. Varela, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Marcial Pons, 2001, pp. 177-178; S. Juliá, “Notas sobre cultura y estrategia política republicana”, en J. L. Casas i F. Durán (eds.), *El republicanismo ante la crisis de la democracia. Una perspectiva comparada (1909-1939)*, V Congreso sobre Republicanismo, Còrdova, Diputación Provincial de Còrdova / Patronato Niceto Alcalá-Zamora y Torres / Universidad de Còrdova, 2010, pp. 18-19.

²⁷ S. Cruz Artacho, “Caciquismo y mundo rural durante la Restauración”, en R.A. Gutiérrez, R. Zurita i R. Canmurri (eds.), *Elecciones y cultura política en España e Italia (1890-1923)*, València, Universitat de València, 2003, p. 33.

provincial, ja que els seus dirigents es mostraren incapaços d'afrontar un canvi polític en sentit democràtic, cada vegada més necessari davant les transformacions econòmiques i socials que s'estaven produint (acceleració del desenvolupament del capitalisme industrial, expansió del moviment obrer, agreujament de la conflictivitat social...).²⁸ Ben al contrari, aquestes elits locals tendiran a identificar-se amb aquells sectors polítics antirreformistes, que defensaven a ferrissadament els principis d'autoritat i d'ordre social. Esta actitud conservadora seria una clara mostra de la por creixent de les elits locals i provincials davant l'evolució ascendent de la mobilització de les classes mitjanes i populars i del recel amb què contemplaven la irrupció de la política de masses. De manera que «[...] quizás pueda afirmarse que buena parte de las élites provinciales dinásticas se mostraron incapaces de aceptar el reto del cambio democrático y se manifestaron incluso más conservadoras que muchos de los propios dirigentes estatales del dinastismo».²⁹

Altres treballs venen a matisar la desmobilització i mal·leabilitat que, tal volta de manera massa automàtica, han sigut atribuïdes als camperols i en general a la societat rural de principis de segle XX.³⁰ S'ha apuntat al respecte que, si bé aquests comportaments foren generals entre el camperolat en les convocatòries electorals a Corts, no es pot dir el mateix en el cas dels comicis municipals. En alguns dels casos estudiats s'ha constatat que en les eleccions municipals el nivell de competència i de lluita va superar àmpliament el registrat en les convocatòries a diputats provincials o a Corts.

---

²⁸ A. Aguado i M^a. D. Ramos, *La modernización de España (1917-1939). Cultura y vida cotidiana*, Madrid, Síntesis, 2002.

²⁹ B. de Riquer, "Consideraciones sobre historiografía política de la Restauración", en *Tuñón de Lara y la historiografía española*, Madrid, Siglo XXI, 1999, pp. 135-136.

³⁰ M. Martí, "Grups socials agraris i política urbana: la ciutat de Castelló de la Plana (segles XIX i XX)" en *D'Història Contemporània: debats i estudis. Un homenatge casolà a E.P. Thompson (1924-1993)*, Castelló, Societat Castellonenca de Cultura, 1996, pp. 97-131; i "Elogi de la discontinuïtat. El poder polític local entre els segles XIX i XX", en *Actes del I Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya*, Barcelona, L'Avenç, 1995, pp. 271-283; S. Cruz, "Caciquismo y mundo rural durante la Restauración"; A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2008; C. Frías i C. García, "Sufragio universal masculino y politización campesina en la España de la Restauración (1875-1923)", *Historia Agraria*, n° 38, 2006, pp. 27-46; C. Romero, "Campesinado parcelario y parlamento oligárquico en España", en R. A. Gutiérrez, R. Zurita i R. Camurri (eds.), *Elecciones y cultura política en España e Italia (1890-1923)*, València, Universitat de València, 2003, pp. 149-155; i "La suplantación campesina de la ortodoxia electoral", en P. Rújula i I. Peiró (coords.), *La historia local en la España Contemporánea. Estudios y reflexiones desde Aragón*, Barcelona, L'Avenç, 1999, pp. 80-98; M. Cabo i X. R. Veiga, "La politización del campesinado en la época de la Restauración. Una perspectiva europea", en T. M^a. Ortega i F. Cobo (eds.), *La España rural, siglos XIX y XX. Aspectos políticos, sociales y culturales*, Granada, Comares, 2011, pp. 21-58; i M. González, "Los socialistas españoles y la «cuestión agraria»", en T. M^a. Ortega i F. Cobo (eds.), *La España rural, siglos XIX y XX. Aspectos políticos, sociales y culturales*, pp. 167-168.

En la mateixa línia, s'ha posat de manifest la necessitat de desvincular el localisme predominant –l'interès preferent pels afers locals en detriment d'altres més generals– de la desmobilització de la població. Per contra, des d'aquesta visió es remarca que la política –encara que fora la local– formava part important de les preocupacions públiques, com queda patent amb l'existència de gran quantitat de capçaleres de premsa de caire polític, i per tant es denuncia un abús de la historiografia espanyola al presentar la societat de la Restauració com una societat desmobilitzada.³¹ Tanmateix, en algunes d'aquestes mateixes investigacions també s'han trobat casos de comunitats rurals afectades per una desmobilització quasi absoluta.³²

No obstant, altres treballs han incidit en què l'impuls arran de l'entrada en vigor del sufragi universal masculí de forces polítiques que denunciaven el caciquisme i avançaven cap a una vertadera mobilització –republicans essencialment– es va donar no sols a les ciutats, sinó també en zones rurals. Seguint aquest mateix fil argumental, la nova Llei electoral de 1907 ha sigut inscrita dins una estratègia dels sectors oligàrquics per tal de continuar assegurant-se el control de l'esfera política, dissenyada en un context de creixement de la mobilització i quan el malestar i la protesta social començaven a reflectir-se en les conteses electorals.³³

De la mateixa manera, l'increment de districtes *propis* i la disminució de diputats *cuners* que s'inicia amb l'establiment del sufragi universal masculí, en 1890, no pot explicar-se sols per les crisis de lideratge que pateixen els partits del torn o pel reforçament progressiu de poder per part de les oligarquies locals, sinó també per l'afany de l'electorat en trobar un diputat adequat, és a dir, que pugui i vullga defensar els interessos col·lectius de la comarca en les altres instàncies oficials.³⁴

---

³¹ S. Cruz Artacho, "Caciquismo y mundo rural durante la Restauración", pp. 36-38; J. Moreno, "Teoría del clientelismo y estudio de la política caciquil", pp. 216-217; O. Bascuñán, *Protesta y supervivencia. Movilización y desorden en una sociedad rural: Castilla-La Mancha*, València, Centre Francisco Tomás y Valiente UNED Alzira-València, Fundación Instituto de Historia Social, 2008.

³² S. Cruz Artacho, "Caciquismo y mundo rural durante la Restauración", pp. 36-38.

³³ C. Frías i C. García, "Sufragio universal masculino y politización campesina en la España de la Restauración (1875-1923)", p. 41; T. Carnero, "Política de masas y Parlamento: entre la continuidad y la ruptura (1890-1923)", en F. García Sanz, *España e Italia en la Europa contemporánea: desde finales del siglo XIX a las dictaduras*, Madrid, CSIC, 2002, pp. 89-90; A. Yanini i J.V. Castillo, "La democracia representativa en ciernes. España, 1876-1923. Las transiciones políticas, la amenaza, el miedo y el interés. Tres factores a tener en cuenta para analizar la Restauración borbónica", en T. Carnero i F. Archilés (eds.), *Europa, Espanya, País Valencià. Nacionalisme i democràcia: passat i futur*, València, Universitat de València, 2007, p. 77; M. Cabo i X. R. Veiga, "La politización del campesinado en la época de la Restauración. Una perspectiva europea", pp. 41-43.

³⁴ C. Frías i C. García, "Sufragio universal masculino y politización campesina en la España de la Restauración (1875-1923)", p. 38; C. Romero, "La suplantación campesina de la ortodoxia electoral", en P. Rújula i I. Peiró (coords.), *La historia local en la España Contemporánea. Estudios y reflexiones desde Aragón*, Barcelona, L'Avenç, 1999, pp. 92-95.

La desmobilització generalitzada de l'electorat també ha sigut qüestionada des d'altres punts de vista. S'ha assenyalat al respecte que la mateixa està fonamentada en l'anàlisi de comportaments electorals i de la vida política oficial, però no s'ha tingut en compte que per baix d'eixa apatia electoral existia una vida pública paral·lela, articulada a través d'una premsa local molt desenvolupada, de la configuració de denses xarxes associatives i d'una contínua mobilització, i canalitzada per les oposicions alienes al torn però també per algunes formacions dinàstiques, com ara els *mauristes*. Seria eixe espai alternatiu de vida política el que féu possible el triomf de moviments com ara el lerrouxisme i el blasquisme.³⁵ En la mateixa línia, s'ha defensat que durant els darrers anys d'existència del règim sí que es va donar una intensa mobilització social, però canalitzada a través de sindicats i organitzacions de tipus corporatiu, no mitjançant els partits polítics. Seguint aquesta argumentació, la no evolució democràtica d'aquell sistema liberal oligàrquic no s'hauria produït per una falta de mobilització social sinó perquè aquesta –al estar influïda per una situació de profunda crisi social emmarcada en un transfons de crisi ideològica dels valors liberals– hauria conduït en aquest cas no a la democratització del règim sino a impulsar les tendències corporativistes.³⁶

No obstant, a aquest argument se li ha oposat aquell altre que –tot i reconèixer que el canal electoral no és l'únic capaç de vehicular la participació política– manté que sí que és necessari per poder consolidar la integració de les masses en la vida política de manera continuada i estable.³⁷

Tanmateix, també és cert que estos moviments foren incapaçs de construir projectes d'abast estatal. S'han apuntat al respecte diversos motius: perquè en aquells anys era al marc local on es plasmaven les manifestacions de conflicte polític (proteccionisme/lliurecanvisme, consums, campanyes anticlericals, conflictivitat social, etc.) i per tant on podien tenir efectivitat els discursos populistes i la mobilització política de l'electorat; perquè tant per a republicans i socialistes com per a carlins les eleccions a Corts no eren concebudes com un medi per arribar al govern –fet que el sistema del torn feia del tot impossible– sinó que eren una manera de comptar-se, un

---

³⁵ A. Duarte, *La España de la Restauración (1875-1923)*, Barcelona, Hipòtesi, 1997. En eixa línia, M. Pérez Ledesma ha assenyalat que «[...] no es fácil explicar cómo una sociedad políticamente movilizada durante el Sexenio revolucionario, y que con tanta rapidez volvió a movilizarse en 1931, atravesó entre una y otra fecha por medio siglo de desmovilización» (“Restauración, liberalismo y democracia”).

³⁶ F. Villacorta, “La España social, 1900-1923. Estructuras, cambios, comportamientos”, en F. García Sanz, *España e Italia en la Europa contemporánea: desde finales del siglo XIX a las dictaduras*, Madrid, CSIC, 2002, pp. 291-293.

³⁷ S. Forner, M. García Andreu, et. al., “Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923”, pp. 256-256.

acte més d'identificació col·lectiva, i les campanyes electorals oportunitats immillorables per propagar els ideals;³⁸ i finalment, per l'aïllament del món urbà i el seu relativament poc pes a l'Espanya de la Restauració, que haurien provocat l'agudització del localisme de les ofertes polítiques dels partits amb vocació d'integració de masses.³⁹

En qualsevol cas, en relació a tot aquest debat cal tenir present que l'anàlisi històrica del País Valencià a l'època de la Restauració pot aportar aspectes rellevants. Es tracta d'un dels territoris on la contestació al sistema del torn fou més primerenca i intensa (elevada competitivitat, resistència a les candidatures governamentals, republicanisme amb considerables quotes de poder polític municipal i de representació parlamentària, arrelament del catolicisme social i polític).⁴⁰

Partint d'aquest plantejament, hem dirigit part de la nostra indagació històrica sobre les comarques valencianes del nord –centrada especialment en La Plana i la ciutat de Castelló– a analitzar aquells aspectes que podien suposar noves aportacions al debat sobre les possibilitats de democratització del règim restauracionista. Fem una breu presentació dels mateixos en els paràgrafs següents.

Un d'aquests punts d'anàlisi fa referència a la pervivència de formes de reclutament clientelar o a la seua progressiva substitució per formes de mobilització política amb efectes democratitzadors. Determinar quina fou l'evolució i les peculiaritats d'aquests fenòmens antagònics a Castelló durant el darrer decenni de vigència del règim restauracionista, pot ajudar a conèixer el grau de predisposició de la classe política i de la població envers un hipotètic procés de democratització del sistema.

Un altre dels objectius de la recerca ha sigut l'estudi de les convocatòries electorals provincials i municipals i la seua comparació amb les eleccions a Corts. Es tracta de comprovar si –com es plantejava en una de les hipòtesis exposades anteriorment– en els comicis d'escala local es registra un major grau de participació,

---

³⁸ Aquesta concepció hauria fet que en les forces antidinàstiques proliferaren programes de tall ideològic, allunyats de propostes pràctiques i realistes, així que «[...] la negativa del sistema por atraer a estas fuerzas y su propia autolimitación doctrinal se alimentaban mutuamente» (A. Duarte, *La España de la Restauración (1875-1923)*, p. 85).

³⁹ S. Forner, M. García Andreu, et. al., “Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923”, pp. 291-292.

⁴⁰ La dimensió significativa del cas del País Valencià en aquest debat ha sigut plantejada per F. Archilés, “Entre la regió i la nació. Nació i narració en la identitat valenciana contemporània”, en T. Carnero i F. Archilés (eds.), *Europa, Espanya, País Valencià. Nacionalisme i democràcia: passat i futur*, València, Universitat de València, 2007, pp. 145-147.

mobilització i competitivitat i si aquestos fenòmens es tradueixen també en els resultats electorals. De la mateixa manera, també s'ha tractat conèixer la densitat i la incidència que va assolir en el context castellanenc la vida pública paral·lela, allunyada de les eleccions i de la política oficial i protagonitzada preferentment per les forces excloses del torn, a través de l'examen de la seua premsa local i de les mobilitzacions i espais de sociabilitat que promogueren.

En l'àmbit estrictament electoral, ha sigut necessari també estudiar la incidència i aplicació de les disposicions electorals més controvertides –especialment els articles 24 i 29 de la Llei Electoral de 1907– per contribuir al debat a què ens referíem en paràgrafs precedents, en torn al caràcter *oligarquitzador* o democratitzador d'aquestes disposicions. També s'ha examinat l'evolució de la tipologia i dels nivells de corrupció i coaccions electorals. ¿Es registra un augment de les compres de vots i un descens paral·lel del vot deferent, tal i com s'ha apuntat per a d'altres contextos geogràfics en la darrera fase de la Restauració?⁴¹ En cas afirmatiu, ¿està relacionada aquesta evolució amb una progressiva modernització política de l'electorat? ¿Com evoluciona el fenomen de la violència electoral? ¿Quin grau d'extensió va ser capaç d'assolir el procés d'autenticació del sufragi?

Altres dos qüestions d'interès relacionades amb els comicis han merescut l'atenció del present treball. D'una banda, el grau d'implantació dels mètodes de la *vella política* (pactes electorals amb formacions polítiques antagoniques des del punt de vista ideològic, pràctiques electorals fraudulentos, ús de procediments clientelars per reclutar partidaris, etc.). Per altra part, els percentatges d'abstencionisme i la vinculació d'aquest fenomen a la difusió de les doctrines anarquistes o a la influència de l'antipoliticisme⁴² o a actituds associades a la indiferència o a la passivitat. L'examen d'ambdues qüestions pot ajudar a determinar en quina mesura es pot responsabilitzar als partits opositors i a les classes socials subalternes de la no democratització del sistema.

Paral·lelament, hem tractat de dilucidar si en el marc castellanenc es dona el procés d'adaptació de la pràctica política-electoral dels partits del torn a medis urbans mobilitzats, tal com alguns autors han assenyalat per a d'altres contextos geogràfics.

---

41 Vegeu per exemple: M^a del Mar Larraza, *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, pp. 146-148; J. Tusell, "Los intentos reformistas en la vida política durante el reinado de Alfonso XIII", p. 310.

42 L'antipoliticisme com a tret típic de la cultura de la protesta social a Espanya –no sols de l'anarquista– ha sigut posat de manifest per J. Álvarez Junco, "Movimientos sociales en España: del modelo tradicional a la modernidad post-franquista", en E. Laraña y J. Gusfield, eds., *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad*, Madrid, CIS, 1994, p. 417.

Aquestos historiadors han remarcat la construcció de potents maquinàries electorals, la irrupció de xarxes clientelars no ja personals si no de partit, la professionalització de l'activitat política, la presència d'estructures organitzatives estables i l'augment de la defensa dels interessos locals tant en els discursos com en l'acció política, com a eines emprades pels polítics del torn per poder fer front en les ciutats a les formacions polítiques de masses.⁴³

Aquesta línia interpretativa vindria a apuntar que allà on la població va engegar un procés significatiu de modernització i mobilització política i on els partits opositors foren capaços d'esdevenir organitzacions competitives i atraure massivament a l'electorat –fonamentalment en els medis més urbanitzats–, els partits del torn no es tancaren en banda, sinó que foren capaços de modificar les estructures i les formes d'atraure electors. Tanmateix, també en els àmbits rurals s'ha detectat una evolució en aquest sentit. Així, la progressiva proliferació de districtes *propis* ha sigut explicada, en part, pel cada vegada més fort arrelament dels diputats en les seues respectives demarcacions electorals, gràcies a la creixent atenció que mostren a la defensa dels interessos i necessitats locals, fet que els permet erigir poderoses maquinàries polítiques, difícils de desbancar pels governs centrals.⁴⁴

Tanmateix, també s'ha incidit en que els partits monàrquics es limitaren a modernitzar-se formalment, superficialment –a mesura que el nou segle anava imposant altres fórmules d'expressió política– per dotar-se d'una aparença de partit de masses, però que en realitat continuaren sense renunciar al seu marcat elitisme i als mètodes de la *vella política*. Així, per exemple, es remarca que les campanyes electorals dels candidats monàrquics estaven constituïdes més aviat per *excursions* en les quals visitaven als cacics locals, acompanyades a vegades per festes, banquets o discursos sobre les necessitats materials de la comarca o del poble en qüestió. Sols excepcionalment els partits dinàstics haurien tractat de mobilitzar l'opinió per motivacions purament ideològiques, com ara en el cas de les polèmiques clericals de

---

43 Vegeu entre altres els treballs d'A. Yanini, R. Zurita i R. López en J. Varela, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*; i R. Zurita, *Notables, políticos y clientes. La política conservadora en Alicante. 1875-1898*, Alicante, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència / Institut de Cultura "Juan Gil-Albert", 1996.

44 A. Yanini i R. López, "Origen y naturaleza de la influencia política", pp. 601-602; C. Romero, "Campesinado parcelario y parlamento oligárquico en España"; C. Frías i C. García, "Sufragio universal masculino y politización campesina en la España de la Restauración (1875-1923)".

l'etapa 1903-1909 o de la campanya contra Antonio Maura encetada eixe darrer any, arran dels successos de la *Setmana Tràgica*⁴⁵.

Sintetitzades en les pàgines precedents les hipòtesis i qüestions principals relacionades amb les possibilitats de democratització del règim restauracionista, passem ara a abordar un altre dels interrogants que més freqüentment s'han plantejat els historiadors d'aquest període, el que es pregunta pels factors de la crisi i fallida del sistema polític que va estar vigent durant quasi cinquanta anys.

S'ha assolit cert consens historiogràfic en assenyalar que la crisi del règim es va deure bàsicament a una progressiva pèrdua de legitimitat del mateix⁴⁶. En eixe sentit, són diversos els detonants d'aquest procés de deslegitimació que han sigut identificats. Un d'aquests fa referència a la progressiva fragmentació dels dos partits en què es sustentava el règim, el Partit Liberal i el Partit Conservador. La implantació i consolidació del bipartidisme –una de les claus de volta del sistema de la Restauració– s'havia fonamentat en la configuració de dos sòlids liderats, el d'Antonio Cánovas al front dels conservadors i el de Sagasta en els liberals. La mort del primer en 1897 i del segon tan sols sis anys després, va obrir en els dos partits del torn una etapa marcada per la manca de lideratge i per les lluites internes dels seus principals prohoms per tal de fer-se amb la preponderància al si d'ambdós formacions polítiques, situació que no faria sinó agreujar-se amb el transcurs del temps, fins als darrers anys de vigència del règim.

Els historiadors del període han assenyalat una sèrie d'efectes perniciosos per a l'estabilitat del sistema, provocats per aquesta continuada divisió dels partits dinàstics: inoperància parlamentària per la manca de majories sòlides i per la creixent labor obstructionista de les minories, amb els consegüents efectes delegitimadors;⁴⁷ dificultats per consensuar els *encasellats*, al multiplicar-se les formacions polítiques entre les que distribuir els escons governamentals;⁴⁸ i enfortiment del poder dels cacics locals –ja que la seua capacitat de negociació es veu reforçada per la debilitació dels

---

⁴⁵ C. Dardé, "Características de la vida política", en J. Varela, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, pp. 559-575.

⁴⁶ A. Barrio, "Los problemas de la democracia industrial en la crisis del estado liberal en Italia y España", en S. Casmirri y M. Suárez Cortina (ed.), *La Europa del Sur en la época liberal. España, Italia y Portugal. Una perspectiva comparada*, Santander / Cassino, Universidad de Cantabria / Università di Cassino, 1998, p. 304.

⁴⁷ M. Martorell y F. del Rey, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores".

⁴⁸ J. Varela Ortega, "De los orígenes de la democracia en España, 1845-1923", p. 186.

caps nacionals dels partits– amb el consegüent increment dels cacicats estables⁴⁹ i dels districtes propis⁵⁰ i, en conseqüència, del pes polític dels interessos locals i regionals.

En qualsevol cas, la perspectiva local del present treball resulta adient per indagar sobre el grau d'incidència i les causes que es troben darrere de tot aquest procés històric: la fragmentació dels partits del torn a escala nacional ¿es va veure reflectida a en el context castellanenc? ¿de quina manera i en quina mesura? ¿va provocar la mateixa un increment de les dificultats per establir pactes i *encasellats* entre les forces polítiques a Castelló, així com per constituir governs provincials i municipals estables?

D'altra banda –però relacionat, entre altres aspectes, amb la inoperància política dels partits governants derivada de la seua progressiva fragmentació– un més dels factors que contribuïren a la pèrdua significativa de legitimitat del règim fou la seua incapacitat per fer front als canvis que estava experimentant la societat de la Restauració, especialment arran de l'esclat de la Primera Guerra Mundial. Efectivament, s'ha assenyalat al respecte que –davant la creixent agitació d'aquests anys, a la qual ja hem fet referència en el primer apartat d'aquesta introducció– els successius governs no compregueren que calia reconèixer els drets sindicals i laborals, per tal de poder incorporar el sindicalisme al sistema institucional, un element que haguera resultat clau per estabilitzar el règim. Ben al contrari, no abandonaren la seua visió decimonònica, paternalista, del problema social, que continuaren concebut com un conflicte entre rics i pobres.⁵¹ Tots aquests ingredients conduïren a un allunyament dels obrers de la política i a la radicalització dels objectius i de les estratègies dels sindicats de classe.⁵²

Quelcom similar es pot dir de l'empresariat, de les classes mitjanes i en general dels sectors conservadors, progressivament escorats a la dreta, alertats per l'agreujament de la conflictivitat social, per la por a la revolució social i cada vegada més crítics amb la incapacitat dels gabinets dinàstics per posar fre al moviment obrer i amb les polítiques econòmiques i laborals impulsades des dels executius. Conseqüentment, aquests sectors –que havien conformat la base social del sistema des dels seus orígens– passaren a adoptar postures contràries al règim i favorables a solucions autoritàries i antiparlamentàries, influenciades també per l'auge de les doctrines antiliberals i

---

⁴⁹ J. Tusell, "Los intentos reformistas en la vida política durante el reinado de Alfonso XIII", p. 310.

⁵⁰ A. Yanini i R. López, "Origen y naturaleza de la influencia política", pp. 601-602.

⁵¹ A. Barrio, *La modernización de España (1917-1939). Política y sociedad*, Madrid, Síntesis, 2004, p. 34

⁵² A. Smith, "La tradición subversiva catalana. Oficios y clase obrera en perspectiva comparada", pp. 324-330; M. Sierra i M.A. Peña, "Clientelismo y poder político en Andalucía: una reflexión sobre los límites del liberalismo durante la Restauración", en R. A. Gutiérrez, R. Zurita i R. Camurri (eds.), *Elecciones y cultura política en España e Italia (1890-1923)*, València, Universitat de València, 2003, p. 220.

corporativistes a què fèiem referència en l'apartat anterior. Reflex d'aquesta evolució fou la proliferació d'associacions de caire empresarial i corporatiu, de sindicats catòlics i de guàrdies cíviques i somatens.⁵³

A partir de totes aquestes consideracions, al llarg del present treball s'estudia el grau de penetració que assoleix en la societat castellonenca aquest procés de pèrdua de confiança dels diversos agents socials en el sistema polític de la Restauració i –més encara– en el liberalisme i en la política en general. Aquesta tasca s'ha portat a terme amb la pretensió d'identificar possibles matisacions i particularitats a la visió general que s'ha anat configurant d'aquesta qüestió, visió en la que tenen un pes primordial les conclusions obtingudes a partir de les nombroses investigacions referides als grans nuclis urbans i a espais afectats per un agut procés de polarització i conflictivitat social.⁵⁴

---

⁵³ Bones síntesis d'aquest procés històric en F. del Rey, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1992 i “El empresario, el sindicalista y el miedo”, en R. Cruz i M. Pérez Ledesma, *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid, Alianza Universidad, 1997, pp. 235-272; F. Gómez, “El partido conservador y el problema social durante la crisis final de la Restauración: la sindicación profesional obligatoria”, en J. Tusell, J. Gil Pecharromán y F. Montero (eds.), *Estudios sobre la derecha española contemporánea*, Madrid, UNED, 1993, pp. 276-288; i J. Gil Pecharromán, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, Madrid, Eudema, 1994, pp. 32-33. Per al cas andalús vegeu els treballs de la historiadora A. González: “La construcción de un mito. El trienio bolchevique en Andalucía”, en M. González y D. Caro (eds.), *La utopía racional. Estudios sobre el movimiento obrero andaluz*, Granada, Universidad de Granada / UGT de Andalucía / Diputación de Granada, 2001, pp. 201-204 i “La patronal sevillana: actitudes y estrategias ante el problema social (1918-1923)”, en J. Tusell, J. Gil Pecharromán y F. Montero (eds.), *Estudios sobre la derecha española contemporánea*, Madrid, UNED, 1993, pp. 289-300. També M. Sierra, “La política del pacto”. *El sistema de la Restauración a través del partido conservador sevillano (1874-1923)*, Sevilla, Diputación Provincial de Sevilla, 1996. Per al cas de la província de València: J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, València, Universitat de València, 2002; i A. Yanini i J.V. Castillo, “La democracia representativa en ciernes. España, 1876-1923. Las transiciones políticas, la amenaza, el miedo y el interés. Tres factores a tener en cuenta para analizar la Restauración borbónica”, pp. 80-81.

⁵⁴ Un bon exemple de la capacitat de les investigacions d'àmbit local per matisar aquesta visió general en D. Caro, *Republicanism and obrero. Trebujena (1914-1936)*, Cádiz, Universidad de Cádiz, 1991, on es posa de manifest que en determinats contextos socials i polítics el procés d'allunyament del sistema liberal i de desprestigi de la política fou bloquejat per factors com ara la influència d'un potent republicanisme en el moviment obrer i la presència d'un nucli importat de petits propietaris i obrers amb una relativament bona posició econòmica –els viticultors–, factor que haurien limitat en un primer moment la incidència del caciquisme i del clientelisme i que haurien evitat després la radicalització de les organitzacions obreres. D'altra banda, fins i tot en el cas d'un nucli urbà tan considerable com era la ciutat de Sevilla, s'ha afirmat: «Los planteamientos de la patronal sevillana eran, pues, muy diferentes a los que mantenía en esas fechas la patronal barcelonesa, más reaccionarios e intransigentes [...] intentó poner en práctica diversas formulaciones, inspiradas todas en un espíritu fuertemente paternalista, que pretendían una mejora efectiva de las condiciones de vida de los trabajadores sevillanos [...] Tanmateix, la radicalización experimentada por las organizaciones obreras en el período 1918-1921 dio al traste con todos sus esfuerzos y provocó un endurecimiento progresivo en sus planteamientos hasta llegar a un momento en el que la patronal sevillana se declaró partidaria de un golpe de estado» (A. González, “La patronal sevillana...”, pp. 297-300).

Apuntats fins ací els canvis polítics i socials que contribuïren a la pèrdua de legitimitat del règim i en conseqüència a la seua caiguda, el tercer i darrer grup de factors de desnaturalització i desprestigi del sistema que s'aborden en el present treball és el que fa referència als aspectes econòmics. Com s'ha exposat al principi d'aquest capítol introductori, l'esclat de la Primera Guerra Mundial va generar importants turbulències econòmiques: guanys extraordinaris i vertiginosos en determinats sectors, crisis profundes en altres, agut procés inflacionista, augments salarials en algunes branques productives, marcades disminucions de salaris reals, notori increment de les exportacions i davallada de les importacions, etc. Al seu torn, la nova situació plantejada a l'acabament de la conflagració internacional –crisi dels sectors que s'havien beneficiat de la conjuntura bèl·lica, pervivència del cicle inflacionista, augment de l'atur, caiguda de les exportacions, retorn d'importants contingents d'emigrants...– no va afavorir precisament l'estabilització del mercat econòmic.

Emigrants de Betxí durant la seua estada a França, [1918-1919] (Arxiu Municipal de Betxí – F. Nebot [et. al.], *Betxí. Una mirada al passat del nostre poble*, Betxí, Caixa Rural de Betxí, 2014, p. 146).

Si atenem les investigacions que s'han centrat en l'activitat parlamentària i governativa d'aquells anys, es pot afirmar que els cada vegada més debilitats gabinets restauracionistes mostraren una creixent incapacitat per fer front a aquest complex panorama econòmic. Tant fou així que entre 1915 i 1920 les Corts ni tan sols foren capaces d'aprovar un nou pressupost, fet que suposa va l'incompliment de l'article 85 de la Constitució, segons el qual el pressupost sols podia ser prorrogat un any.⁵⁵ D'eixa manera, la imatge de caos i ineficàcia que transmetia el Règim es va fer cada vegada més acusada, imatge que es va veure especialment afectada per una sèrie de qüestions que assoliren una elevada ressonància en l'opinió pública, com ara la frustrada iniciativa d'aplicar gravàmens fiscals específics als beneficis extraordinaris derivats de la guerra, les pugnes aranzelàries, els càrrecs de favoritisme i corrupció que pesaven sobre l'aventura colonial –culminats amb la desfeta militar d'Annual–, les evidents vinculacions entre la classe política i els grans interessos empresarials, la política tributària governamental, fortament contestada per les organitzacions empresarials a partir de 1922, o l'augment de les dietes que s'abonaven als diputats, entre d'altres.⁵⁶

Considerant tots aquests aspectes, també sembla adequat analitzar la gestió que els dirigents polítics feren d'aquest complex context econòmic en Castelló, així com els judicis i crítiques que aquesta gestió va suscitar tant en la societat castellanenca com en el seus representants institucionals i polítics. L'aproximació a aquestes qüestions ens permetrà examinar la pèrdua de prestigi de les institucions del Règim, del liberalisme i de la política en general des d'una perspectiva particular, la marcada per la greu crisi econòmica que van patir els municipis de La Plana a partir de l'esclat de la Primera Guerra Mundial.

Fins ací el repàs als factors que els historiadors han apuntat per explicar la crisi de la Restauració. Al llarg del treball tractarem de comprovar la seua presència en el marc d'estudi que hem triat, tot detectant matisos i graduant la importància de cadascun d'ells. Qüestió a banda és la recerca de la causa última per la qual el règim liberal oligàrquic dissenyat per Cànovas va caure finalment en 1923, donant pas a una dictadura militar. És evident que a l'alçada d'aquell any els problemes acumulats pel

---

⁵⁵ «En un momento que exigía decisiones urgentes para solventar las tensiones que la guerra mundial generaba en la sociedad y la economía españolas, las Cortes apenas legislaban, y ello erosionó su legitimidad» (M. Martorell y F. del Rey, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores", p. 33).

⁵⁶ S. Roldán i J. L. García Delgado, *La formación de la sociedad capitalista en España. 1914-1920*. Sobre la problemàtica aranzelària vegeu també J.M^a. Serrano, "La política arancelaria española al término de la Primera Guerra Mundial: proteccionismo, arancel Cambó y tratados comerciales", en J. L. García Delgado (ed.), *La crisis de la Restauración. España, entre la primera guerra mundial y la II República*, Madrid, Siglo XXI, 1986, pp. 199-223.

sistema eren molt greus i la pèrdua de suports des de tots els sectors socials i polítics generalitzada. Tanmateix, alguns autors neguen que el règim caiguera pel seu propi pes –havia sigut capaç de superar situacions ben difícils en 1898, 1909, 1913 o 1917– i afirmen que la raó última de la fi del règim fou el cop militar de Primo de Rivera, decisivament recolzat en la passivitat del Rei. Aquí est s’hauria produït precisament quan el sistema començava a presentar una cara més pluralista i responsable davant l’opinió pública, que hauria pogut ser el punt de partida per a un procés d’aprofundiment democràtic exempt de traumes i exclusions, el qual tal volta hauria evitat els convulsos enfrontaments dels anys 30, que desembocaren en la Guerra Civil i en la dictadura franquista.⁵⁷

Per altra part, en tant que aquest treball pretén abordar les relacions establertes pels diversos sectors de la societat de la segona dècada del segle XX amb el règim restauracionista, s’ha considerat que també calia incloure-hi una aproximació a la posició ocupada per les dones en relació a aquell sistema polític, partint del plantejament que la història de les dones no consisteix tan sols en les investigacions realitzades sobre temes que afecten només a elles, sinó que contribueix a completar i millorar les explicacions històriques globals, que abans no incloïen a la dona com a subjecte històric i que per tant acusaven un enfocament androcèntric i parcial.

La historiografia local s’ha apropiat ja a l’anàlisi de les dones castellonenques de la Restauració. Es tracta d’aportacions dedicades a l’estudi de la condició obrera i societària d’aquelles dones⁵⁸, al seu paper en l’àmbit assistencial i benèfic i en el moviment social catòlic⁵⁹, i a aspectes referits a l’educació, la mentalitat, la cultura

---

⁵⁷ Vegeu M. Martorell y F. del Rey, “El parlamentarismo liberal y sus impugnadores”, p. 51; S. Forner, M. García Andreu, et. al., “Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923”, pp. 276-277. Tot i marcar distàncies respecte a la proximitat d’una possible democratització del sistema, altres posicions que també defenen que a l’alçada de setembre de 1923 res estava decidit i que diverses sortides a la crítica situació del règim eren possibles són les de S. Juliá, “Notas sobre cultura y estrategia política republicana”, pp. 18-20 i R. Villares i J. Moreno Luzón, *Restauración y Dictadura*, en J. Fontana i R. Villares, *Historia de España*, Barcelona / Madrid, Crítica / Marcial Pons, 2009, vol. 7, pp. 494-495.

⁵⁸ V. Febrer, “La mujer trabajadora en el sector agrícola. Castellón, 1880-1930”, *Actes del V Congrés d’Història i Filologia de la Plana*, Nules, abril 1988, Ajuntament de Nules, Diputació de Castelló, pp. 259-275; V. Falcó, *La dona a la ceràmica d’Onda (1880-1936)*, Premi d’Investigació Històrica: Dones d’Onda que han Marcat un Poble, Onda, Ajuntament d’Onda, 2005; G. Llansola, “Les dones de les capes populars: protesta i organització obrera (Castelló de la Plana, 1913-1917)”, *Estudis Castellonencs*, nº 9, 2000-2002, pp. 117-133; i “Àngels de la llar, obreres conscients: les dones de les classes populars a la Plana Baixa (1913-1923)”, en *VIII Premis Vila de Betxí*, Betxí, Publicacions de l’Ajuntament de Betxí, 2008, pp. 81-129.

⁵⁹ E. Planelles, “Assistència social i beneficència: el paper de la dona en Betxí a principis del segle XX”, en *VIII Premis Vila de Betxí*, Betxí, Publicacions de l’Ajuntament de Betxí, 2008, pp. 47-79; R. Monlleó,

urbana i els espais de sociabilitat femenins.⁶⁰ A través d'elles hem pogut conèixer com les dones, també a Castelló, van iniciar durant aquell període històric un procés d'ocupació de parcel·les de l'espai públic –un espai que en el sistema de gènere vigent quedava reservat a la població masculina–, gràcies a la seua creixent presència en el món laboral remunerat, en el moviment obrer, en els espais de sociabilitat femenins, en els centres educatius d'ensenyament secundari i superior i fins i tot en el moviment catòlic.⁶¹ Fruit d'aquest procés, la dona va ser capaç de transgredir l'espai que se li havia assignat, el domèstic, i d'avançar cap a la seua presa de consciència com a subjecte amb capacitat per actuar en els afers públics.

En eixe sentit, també s'ha detectat que la *nova política* posada en marxa en els decennis interseculars, orientada a la mobilització efectiva de l'electorat, va ser un factor més dels que contribuïren a que les dones transgrediren l'àmbit de la domesticitat a què havien quedat relegades. Així, sense arribar a qüestionar la posició de subalternitat que ocupaven, sembla que –des de les noves pràctiques i llenguatges polítics impulsats per les forces oposidores (republicans, catòlics, obreristes)– les dones haurien pogut incorporar-se a determinades activitats públiques.⁶² Partint d'aquests postulats, tractarem de determinar l'abast d'aquest procés històric en el cas de la política castellonenca.

En darrer lloc, posarem punt i final a aquest apartat amb la revisió d'aquelles hipòtesis i qüestions que es refereixen de manera particular a alguna de les forces polítiques que formaven part del sistema de partits.

Pel que fa al camp de les formacions polítiques dinàmiques, són diverses les preguntes que sorgeixen al pas. En un altre lloc ja s'ha posat de relleu la crisi que des de segona meitat de la primera dècada del nou segle arrossegava la principal força política a la província de Castelló, el *Cossi*, que des dels inicis de la Restauració havia hegemonitzat la política castellonenca gràcies al seu control de l'Administració a través

---

“Señoritas y obreras bajo la tutela de la iglesia. Un estudio de la Asociación de Mujeres Obra Protección de Intereses Católicos de Castellón (1921-1927)”, *Millars*, nº 27, 2004, pp. 123-163.

⁶⁰ V. Febrer, *Mujer y educación en Castellón*, Universitat Jaume I, 1998 (tesi de llicenciatura inèdita); R. Monlleó, “Moda y ocio en los felices años veinte. La maternidad moral de las mujeres católicas en Castellón”, *Asparkia*, nº 17, 2006, pp. 197-228; i “Cultura urbana femenina y espacios de ocio en Castellón a finales del siglo XIX”, *Dossiers femenistes*, nº 10, 2007, pp. 121-155.

⁶¹ I. Blasco, *Paradojas de la ortodoxia. Política de masas y militancia católica femenina en España (1919-1939)*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2003, pp. 39 i ss.

⁶² M. Martí i F. Archilés, “Liberalismo, democracia, Estado-nación: una perspectiva valenciana (1875-c.1914)”, p. 151.

del domini en la Diputació i al pacte establert amb el Duc de Tetuán, polític d'influència nacional. La mort d'aquest en 1903 i del seu repres entant a Castelló, Victorino Fabra Adelantado, en 1907, va obrir un període marcat per la manca de lideratge i per la pèrdua d'influència a la Cort.⁶³ Arrancant d'aquests precedents, resultarà ben interessant conèixer com va evolucionar el *Cossi* en els darrers anys del règim, quines estratègies va engegar davant els canvis polítics, socioeconòmics i ideològics d'aquell convuls període i com es va veure afectat per la fragmentació del Partit Conservador a escala estatal.

D'altra banda, també caldrà analitzar el paper i la dinàmica descrita pel maurisme al si del sistema de partits castellanenc: quins efectes va tenir en ell –modernitzadors, desestabilitzadors–; quins foren els seus orígens i quins els seus suports socials; quin grau d'implantació electoral fou capaç d'assolir; quina fou la seua evolució organitzativa i ideològica –si, com va ocórrer a escala estatal, el maurisme a les nostres comarques també va entrar en decadència cap a 1919, alhora que abandonava la bandera de la renovació i passava a assumir posicions cada vegada més reaccionàries⁶⁴–; o quin paper va jugar a Castelló dins el projecte que –arréu d'Espanya– tractava d'aconseguir la confluència –més o menys estreta– de totes les forces polítiques dretanes.⁶⁵

Pel que fa a l'altra branca de l'espai dinàstic, la liberal, caldrà atendre també a l'evolució que experimentaren durant l'etapa final del règim les diverses fraccions en què –a l'iniciar-se els anys 10– es trobava dividida aquella opció política a Castelló.⁶⁶ Així mateix, s'analitzarà el grau d'incidència que van assolir en l'àmbit castellanenc les iniciatives posades en marxa pels liberals espanyols per tal d'impulsar la mobilització ciutadana i la renovació en sentit democràtic del règim en els seus darrers anys de vida.⁶⁷

---

⁶³ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal en un període de crisi. Castelló de la Plana, 1913-1917*, Treball d'Investigació de Doctorat, Universitat Jaume I, 2003, pp. 80-81; Vegeu també V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*.

⁶⁴ J. Gil Pecharromán, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, Madrid, Eudema, 1994, pp. 32-33.

⁶⁵ F. del Rey, "Las voces del antiparlamentarismo conservador", pp. 303-307; J. Gil, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, p. 36. Un bon exemple d'articulació d'aquest projecte a escala local en P. Larraza, *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, pp. 125-131.

⁶⁶ F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 31-33 i 45; V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*; G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal en un període de crisi. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 81-84.

⁶⁷ J. Moreno Luzón, "Los políticos liberales y la crisis del liberalismo (1917-1923)", en M. Suárez Cortina (ed.), *Las máscaras de la libertad. El liberalismo español, 1808-1950*, 2003, pp. 379-381.

Prenent l'espai polític dinàstic en conjunt, apareix també una qüestió suggerent que pot ajudar a comprendre millor el sistema de partits castellanenc. És la que es pregunta per què a Castelló no s'aliaren les forces dinàstiques contra la forta competència que suposava el potent republicanisme local –aliança que sí que es va donar per exemple a València ciutat⁶⁸ i que al districte electoral de Castelló de la Plana sols es va materialitzar en les eleccions a Corts de 1907, a pesar que en aquella única ocasió va resultar tot un èxit en aconseguir derrotar al candidat republicà–.

Quant al republicanisme castellanenc, una de les línies que guiarà la recerca serà la de tractar de conèixer fins a quin punt es va veure afectat per la crisi que eixa tendència política va patir a escala estatal cap a la darrera fase del règim. En eixe sentit, es comprovarà l'evolució experimentada per la implantació electoral republicana. També s'aprofundirà en l'anàlisi d'aquells elements que havien conduït al republicanisme –tant en l'àmbit nacional com en els diversos grups locals, encara que amb graus diferents segons els casos– a una situació marcada per les contradiccions i per la crisi d'identitat:⁶⁹ el procés de domesticació de les diverses formacions polítiques republicanes, a qui els governs restauracionistes garantien quotes de poder local a condició d'impedir que construïren alternatives d'abast nacional; l'assumpció per part dels polítics republicans de pràctiques adscrites a la *vella política* –participació en els *encasellats*, clientelisme, pactes basats en el pragmatisme i no en les afinitats ideològiques, implicació en episodis de frau i corrupció electorals–; i el procés de dretanització i aburguesament del republicanisme, cada vegada menys capaç de representar els interessos dels treballadors, en un context marcat per la radicalització del moviment obrer i per la por a la Revolució.

D'altra banda, cal tenir en compte que, si bé tradicionalment el republicanisme ha sigut presentat com un fenomen fonamentalment urbà, no és menys cert que les recerques historiogràfiques que s'han aproximat a l'estudi de focus republicans semi-

---

⁶⁸ J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, pp. 72-77.

⁶⁹ F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*; G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2006; J. B. Culla, *El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923)*, Barcelona, Curial, 1986; R. Reig, "Entre la realidad y la ilusión: el fenómeno blasquista en València, 1898-1936", en N. Townson (ed.), *El republicanismo en España (1830-1977)*, Madrid, Alianza Universidad, 1994, pp. 395-423; J. Álvarez Junco, *El emperador del paralelo. Lerroux y la demagogia populista*, Madrid, Alianza Editorial, 1990; B. de Riquer, "Los límites de la modernización política. El caso de Barcelona, 1890-1923", en J. L. García Delgado (ed.); *Las ciudades en la modernización de España*, Barcelona, 1992, pp. 21-60; A. Duarte, *Historia del republicanismo a Catalunya*, Vic, Eumo Editorial / Pagès Editors, 2004, pp. 21-22.

urbans o rurals, han arribat a conclusions ben suggerents, que matisen la feblesa atribuïda als nuclis republicans d'eixos àmbits, tals com: la important influència del republicanisme rural en el foment de l'expansió d'una cultura política participativa i democràtica i en la difusió dels valors republicans, a través d'una intensa activitat en l'esfera ideològica i simbòlica recolzada per la creació d'espais propis de sociabilitat, encara que aquella influència no es traduïra a les urnes a causa dels entrebancs que el sistema polític oposava a les forces excloses del torn, especialment evidents en el món rural; tot i això, la capacitat de determinats nuclis republicans rurals de trencar l'hegemonia política de les xarxes caciquistes monàrquiques i de fer-se amb el control d'ajuntaments i d'altres institucions de poder locals; la capacitat d'aquests nuclis republicans de fomentar les infraestructures locals i les reformes de caràcter social des d'aquelles institucions municipals; i la constatació que alguns d'aquests focus republicans rurals foren capaços de fer-se amb el control dels moviments obrers dels seus respectius municipis, tot imposant-se a les organitzacions de classe.⁷⁰

En eixe sentit, l'anàlisi de grups republicans existents en l'àmbit rural castellonenc resulta doblement adient: d'una banda, s'endinsa en un objecte de recerca poc freqüentat per la historiografia sobre la Restauració a les comarques del nord del País Valencià; a més, a través d'eixe anàlisi es contribuirà a verificar o revisar les tesis a què acabem de fer referència en el paràgraf anterior.

Respecte a l'espectre polític obrerista, ja s'ha fet anteriorment una aproximació a la situació del socialisme a la capital provincial durant els anys 1913-1917.⁷¹ En el present treball es tractarà de completar aquesta primera recerca. Per tal de fer-ho són diverses les incògnites que s'hauran d'afrontar.

---

⁷⁰ Alguns dels treballs que plantejen aquestes tesis són: J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, pp. 63-67; D. Caro, *Republicanism and obrero. Trebujena (1914-1936)*; A. Yanini i R. López, "Origen y naturaleza de la influencia política", p. 599; A. López, "Federalismo, campesinado y métodos de restablecer el control político en la Restauración", en C. Mir (ed.), *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració*, Lleida, Virgili & Pagés / Estudi General / Institut d'Estudis Ilerdencs, 1989, pp. 191-207; A. Mayayo, "El cooperativisme agrari: un moviment dual", en C. Mir (ed.), *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració*, pp. 209-232; F. Sales, "Les Garrigues, de mitjans del segle XIX a la Segona República: estructura agrària i actituds polítiques", en C. Mir (ed.), *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració*, pp. 233-255; A. Duarte, *Historia del republicanisme a Catalunya*, pp. 31-32; L. Giadàs, "A necesidade de algo que corte o vento: unha aproximación o republicanismo galego baixo Alfonso XIII", en E. Grañido (ed.), *República e republicanos en Galicia*, A Coruña, Ateneo Republicano de Galicia, 2006, pp. 81-103.

⁷¹ G. Llansola, *Republicanism, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 217-239. Per a les primeres etapes del socialisme castellonenc vegeu J. A. Piqueras, *Història del socialisme*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1981. Vegeu també les referències apuntades per F. Archilés en *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 229 i ss.

En primer lloc, caldrà tractar de determinar quin fou el comportament del socialisme castellanenc respecte a la cruïlla de camins en què es va trobar aquesta força política durant els anys immediatament posteriors a la frustrada vaga general de 1917 i a la Primera Guerra Mundial: alguns autors remarquen la radicalització que experimenta el socialisme espanyol, que inclou l'arraconament de la vessant política per centrar-se en la lluita sindical i el rebuig a les estratègies pactistes i reformistes;⁷² d'altres investigacions revelen que –almenys en determinats àmbits locals– els nuclis socialistes van continuar prioritant la lluita política i establir aliances amb els republicans.⁷³

Així mateix, resultarà interessant analitzar l'impacte que va tenir a les terres de Castelló l'escissió tercerista, tenint present que a hores d'ara ja sabem que en altres espais d'àmbit local el cisma comunista va afectar negativament –amb més o menys intensitat, segons els casos– l'estabilitat interna i la dinàmica política de les agrupacions socialistes.⁷⁴ En eixe sentit, tractarem també de rastrejar els primers passos del Partit Comunista en la política castellanenca.

Igualment, el treball pretén anar més enllà del nucli socialista de la capital, per aproximar-se a les estructures organitzatives, la implantació electoral, les estratègies polítiques i el paper jugat en els àmbits cultural i ideològic pels altres focus socialistes existents a les comarques de Castelló.

Més enllà de l'esfera concreta socialista, com ja s'ha exposat en pàgines precedents el present treball examinarà el comportament i les actituds dels treballadors castellanencs envers unes institucions polítiques cada vegada més desprestigiades. És en eixe sentit que també inclourà l'anàlisi de l'evolució del sindicalisme de tall anarquista. A hores d'ara, el que sabem és que a l'alçada de 1917 aquesta tendència era minoritària al si de l'associacionisme obrer de la capital provincial, però ja havia sigut capaç d'assolir cert protagonisme i de plantejar les seues alternatives en conjuntures d'elevada

---

⁷² J.M. Marín, "La ley electoral de 1907 y las elecciones en España durante la crisis de la Restauración (1910-1923)", en C. Malamud (coord.), *Legitimidad, representación y alternancia en España y América Latina: las reformas electorales (1880-1930)*, México D.F., El Colegio de México / Fondo de Cultura Económica, 2000, pp. 79-81; J. Tusell, "La crisis del liberalismo oligárquico en España. Una revolución mancada a la española"; M. Martorell y F. del Rey, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores", p. 49.

⁷³ A. González: "La construcción de un mito. El trienio bolchevique en Andalucía", pp. 197-199.

⁷⁴ F. Luengo, *La crisis de la Restauración. Partidos, elecciones y conflictividad social en Guipúzcoa, 1917-1923*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 1991, pp. 51-55; A. González: "La construcción de un mito. El trienio bolchevique en Andalucía", p. 199. Per contra, sembla que a Cartagena l'escissió tercerista va tenir una incidència nula (P.M. Egea, *La política y los políticos en la Cartagena de Alfonso XIII (1902-1923)*, Cartagena, Ayuntamiento de Cartagena / Caja de Ahorros del Mediterráneo, 1990, p. 168). Un bona síntesi del procés d'escissió del PSOE en E. González Calleja, *El máuser y el sufragio. Orden público, subversión y violencia política en la crisis de la Restauración*, pp. 37-39.

tensió social.⁷⁵ Atenent al clímax expansiu en què va entrar l'anar cosindicalisme i l'aguda radicalització que experimenta en termes generals el moviment obrer a Espanya a partir de 1918, es podria preveure un moment expansiu del sindicalisme d'arrel àcrata a Castelló durant els anys posteriors a la Primera Guerra Mundial, però caldrà verificar aquesta hipòtesi a través de la recerca històrica.

Així mateix, també s'intentarà determinar com va evolucionar el discurs i la praxis que la majoria dels nuclis directius de l'associacionisme obrer castellanenc van elaborar envers la política, una qüestió que, pel que fa a la ciutat de Castelló, sabem que almenys entre 1913 i 1917 havia estat marcada per la contradicció entre l'autonomia i l'apoliticisme propugnats des dels medis oficials obrers i la participació del Centre Obrer en les candidatures municipals republicanes.⁷⁶

Passant a l'altre extrem de l'espectre polític, tant el catolicisme com el carlisme han sigut durant la Restauració destacats protagonistes de la política a les comarques de Castelló. Respecte al primer, sabem que al llarg de la Restauració en molts indrets de la geografia espanyola va esdevenir objecte de desig de les formacions polítiques dretanes –conservadors, carlistes, mauristes, integristes–. Sens dubte, en determinats contextos polítics era ben important poder-se fer amb el control de les denses xarxes associatives –sindicals, benèfiques, educatives, religioses...– teixides per les organitzacions catòliques.⁷⁷ Més concretament, en relació als límits espacials i cronològics que ací ens ocupen, caldrà analitzar la trajectòria desenvolupada pel moviment catòlic, en una conjuntura marcada pel considerable augment de l'agitació social, que va arraconar a un segon pla les polèmiques anticlericals que havien marcat la política restauracionista durant el primer decenni del nou segle.

Pel que fa al carlisme, a escala estatal es pot afirmar que va experimentar un revifament durant les dues primeres dècades del nou-cents, en capitalitzar la generalitzada decepció cap a les formes liberal-parlamentàries de gran part de la societat espanyola. A més, per la seua combativitat i capacitat de mobilització al carrer, es va convertir per a molts en peça clau de la *unión de los derechos*, de la qual tant es va parlar en la dècada dels anys 10. Tanmateix, el seu potencial va quedar limitat pels seus

---

⁷⁵ G. Llansola, *Republicanism, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 239-247

⁷⁶ *Ibidem*, pp. 247-248.

⁷⁷ A. Yanini i J.V. Castillo, "La democracia representativa en ciernes. España, 1876-1923. Las transiciones políticas, la amenaza, el miedo y el interés. Tres factores a tener en cuenta para analizar la Restauración borbónica", pp. 80-81; M. Martorell y F. del Rey, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores", p. 43.

problemes interns i per la contradicció entre el seu discurs explícitament antiliberal i la seua participació quotidiana en les eleccions i en les institucions del règim, sense ni tan sols renunciar a les avinences i corrupteles de tal caciquista.⁷⁸

Tenint present aquestos trets generals, resultarà d'inqüestionable interès analitzar el cas del carlisme de les nostres comarques, quin paper va jugar en el sistema de partits castellonenc durant la darrera etapa de la Restauració –per exemple, si va tenir protagonisme en els projectes d'unió de les forces dretanes–, quina incidència va tenir a Castelló la divisió que sofreix el camp tradicionalista en 1919 o si va experimentar per aquells anys un procés de renovació ideològica i modernització organitzativa similar al que posaren en marxa els seus veïns de la ciutat de València amb notable èxit, en ser capaços d'atraure importants sectors socials i polítics i esdevenir la força hegemònica en el camp monàrquic.⁷⁹

D'altra banda, s'estudiarà també la situació dels moviments regionalistes i nacionalistes a les terres de Castelló durant els darrers deu anys de vida del règim canovista. Cal tenir en compte que el valencianisme polític no va entrar en joc fins precisament la primera dècada del segle XX i que en cap cas va poder abandonar la seua posició marginal dins la política valenciana. Per tractar d'entendre aquesta marginació s'han donat explicacions diverses, des de l'apel·lació, d'arrel *fusteriana*, a suposades mancances i defectes de l'estructura socioeconòmica valenciana –sobre tot en contraposició a la catalana–, passant per la referència a l'heterogeneïtat d'interessos de la burgesia valenciana i a la posició minoritària dels lliurecanvistes valencians respecte als grans grups proteccionistes conformats arreu de l'Estat,⁸⁰ fins a d'altres explicacions que posen de relleu els problemes d'estructura d'oportunitats o la impossibilitat

---

⁷⁸ La manca d'estabilitat interna en: F. del Rey, "Las voces del antiparlamentarismo conservador", p. 297; i M. Martorell y F. del Rey, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores", pp. 41-42. Les contradiccions entre discurs i pràctica política en P. C. González, *Historia de las derechas españolas. De la ilustración a nuestros días*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2000, pp. 237-241. Per al cas concret de Pamplona, P. Larraza, *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, p. 109. Ambdues qüestions són tractades també per M. C. Mina, "La escisión carlista de 1919 y la unión de las derechas", en J. L. García Delgado (ed.), *La crisis de la Restauración. España, entre la primera guerra mundial y la II República*, Madrid, Siglo XXI, 1986, pp. 154-156.

⁷⁹ V. Comes, "El movimiento católico valenciano en la crisis del sistema canovista (1901-1923). Un ejemplo de movilización política", en J. L. García Delgado (ed.), *Las ciudades en la modernización de España: los decenios interseculares*, Madrid, Siglo XXI, 1992; R. Valls, "Aportaciones del carlismo valenciano a la creación de una derecha movilizada en los años treinta", en J. Millán (ed.), *Carlismo y contrarrevolución en la España contemporánea*, Ayer, nº 38, 2000, pp. 137-154.

⁸⁰ A. Yanini i J. V. Castillo, "La democracia representativa en ciernes. España, 1876-1923. Las transiciones políticas, la amenaza, el miedo y el interés. Tres factores a tener en cuenta para analizar la Restauración borbónica", pp. 74-83.

d'imposar-se a la triomfant identitat regional, que hauria servit per adaptar els trets ètnics dels valencians a la identitat nacional espanyola.⁸¹

Així, a través de l'estudi dels fenòmens regionalista i nacionalista en la política castellonenca dels darrers anys de la Restauració, tractarem d'aportar noves dades i arguments que puguen enriquir el coneixement sobre les primeres fases del valencianisme polític.

Per últim, i mes enllà de qualsevol formació política particular, l'anàlisi sobre l'evolució del sistema de partits durant els darrers anys de la Restauració ha revelat una tendència general –també constatada en diversos espais locals– a la conformació de dos grans blocs: d'una banda, el de l'esquerres, del que formarien part des dels conservadors datistes fins els socialistes, passant pels liberals, els reformistes i els republicans; per l'altre costat, el bloc de les dretes, integrat per integristes, carlistes, mauristes, conservadors ciervistes i liberals romanonistes.

L'existència d'aquests dos blocs mai es va fer explícita mitjançant l'establiment d'acords formals i a més, donat el context de profunda inestabilitat política i d'acusada fragmentació interna del partit, ambdós romangueren en una situació d'extrema fragilitat, condicionada per desacords i trencaments freqüents. Tanmateix, el ben cert és que la seua presència es pot corroborar, tant si atenem la dinàmica electoral –aliances i pactes electorals– com si fem cas de la dinàmica parlamentària –acords entre els grups parlamentaris d'un mateix bloc, pactes de governabilitat, etc.–, o a les coincidències en els discursos polítics. És més, sembla que l'antagonisme entre ambdós grups va descriure una trajectòria creixent a partir de 1918, impulsada fonamentalment per l'agreujament de les tensions socials.⁸²

D'eixa manera, al treball també es tractarà de constatar l'existència d'aquesta divisió en el cas de la política castellonenca, tot analitzant la seua evolució i la manera com es manifesta i com es posa en pràctica. Es pretén així conèixer millor aquest procés

---

⁸¹ F. Archilés: "Entre la regió i la nació. Nació i narració en la identitat valenciana contemporània", pp. 154-157; F. Archilés i M. Martí, "Liberalismo, democracia, Estado-nación: una perspectiva valenciana (1875-c.1914)", pp. 161-162.

⁸² J. Gil Pecharromán, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, pp. 16-24 i 36; M^a. J. González, *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*; F. del Rey, "Las voces del antiparlamentarismo conservador", pp. 297 i 303-307; J. M^a. Marín, *Santiago Alba y la crisis de la Restauración: 1913-1930*, Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 1990, pp. 173-174. Pel que fa a estudis locals: P. Larraza, *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, pp. 132-135; R. Valls, "Aportaciones del carlismo valenciano a la creación de una derecha movilizadora en los años treinta", p. 137; J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, p. 148; F. Luengo, *La crisis de la Restauración. Partidos, elecciones y conflictividad social en Guipúzcoa, 1917-1923*, pp. 25-26.

i com fou aplicat a escala local. A més, l'estudi d'aquest fenomen té un interès addicional, si tenim en compte que aquesta divisió en dos grans blocs tenia orígens ideològics –esquerres contra dretes– i que per tant la seua presència i intensitat ha de ser entesa com un signe de modernització política, de que cada vegada més la trajectòria dels partits es veia marcada per les idees, en detriment de les influències governamentals o dels interessos clientelars.

PRESSUPOSTOS TEÒRICS I METODOLÒGICS

Com es pot deduir ja des del seu propi títol, la present recerca pertany temàticament a l'àmbit de la història política. En eixe sentit, s'inscriu dins l'esfera del que s'ha denominat *nova història política*. Aquesta denominació pretén diferenciar aquesta línia historiogràfica de la història política tradicional, tot desmarcant-se especialment d'alguns dels elements constitutius d'aquesta, com ara l'aposta per la narració exempta d'anàlisi, el subjectivisme o la manca d'atenció als factors socials i econòmics. Ben al contrari, a nivell teòric el treball té com a fonament de partida les múltiples interconnexions que es produeixen entre la política, l'economia i la societat, de manera que es situa en l'àmbit de l'anomenada *història social de la política*. Caldrà definir per tant, ni que siga breument, aquesta opció teòrica i metodològica.

S'ha de tenir present que la noció d'*història social*, més enllà de denotar un interès preferent per l'estudi de determinats actors històrics —els grups, les estructures, les relacions i els conflictes socials, les formes de sociabilitat, etc.— o de suposar la introducció dels mètodes propis de les noves ciències socials, té com a element definitori essencial la posició de centralitat que en ella ocupen els aspectes socials dins el procés històric. Aquest és el tret principal que la distingeix d'altres tipus d'història, en què el referit procés històric s'articula en torn a les accions dels grans individus o a l'evolució política dels estats i les nacions o gira al voltant de l'anècdota o l'esdeveniment aïllat.⁸³

Partint d'aquests fonaments teòrics, s'han tingut en compte també els nous conceptes derivats de la reformulació que la història social ve experimentant des de fa ja varies dècades, orientada a concedir una major importància al paper dels elements culturals i a la llibertat d'acció dels subjectes històrics dins del model explicatiu. L'objectiu d'aquest moviment de renovació de la història social és augmentar la capacitat explicativa de la mateixa mitjançant la incorporació de noves nocions teòriques i noves temàtiques. Fruits seus són l'anomenada *nova història cultural* i l'aparició de noves formes de fer història, com la microhistòria o història de la vida quotidiana.

---

⁸³ P. Ruiz, "Història general i història local: algunes reflexions crítiques", en R. Monlleó (ed.), *Castelló al segle XX. I Congrés d'Història Local Contemporània*, Castelló, Universitat Jaume I, 2006, pp. 43-44.

El que es tracta és de poder donar raó d'aquells fets històrics –accions col·lectives, moviments sociopolítics, etc.– que difícilment poden ser entesos a través de les explicacions deterministes que oferia la història social tradicional, centrada en les classes socials i en els moviments organitzats. Conàrriament, partint dels plantejaments dels historiadors marxistes britànics, durant els darrers decennis la nova història social ha postulat la necessitat de deixar enrere les concepcions dels subjectes socials com a ens preexistents, amb interessos predeterminats, i ha apostat per problematitzar aquests subjectes i examinar les seues identitats col·lectives com a elements que es troben en permanent procés de construcció i que poden ser concebudes de formes diferents i fins i tot contradictòries.⁸⁴

La introducció de totes aquestes noves concepcions en la història social –recolzades també en bona mesura en els avanços generats per la sociologia en l'estudi dels nous moviments socials– ha provocat la consolidació de nous conceptes i elements d'anàlisi procedents de l'àmbit cultural, com ara la cultura política, les identitats col·lectives, els discursos polítics, les mobilitzacions socials, els espais i xarxes de sociabilitat, les creences i els aspectes simbòlics.⁸⁵

D'eixa manera, hem optat per incorporar els plantejaments teòrics i eines conceptuals a què acabem de fer referència al procés de recerca i anàlisi que ha donat com a resultat el present treball. S'ha tractat així d'ampliar la capacitat i riquesa explicativa d'aquest, a l'hora d'abordar les principals preguntes i hipòtesis que serveixen de fil conductor de la investigació i que ja han sigut plantejades en l'anterior apartat d'aquesta introducció. Per tant, s'ha partit de la idea que qüestions com per exemple l'important paper jugat en la política de la Restauració per moviments força heterogenis i interclassistes –com el republicanisme, el catolicisme social o el carlisme– la pervivència de les pràctiques clientelars i corruptes i del localisme, la irrupció i

---

⁸⁴ A. Melucci, "Asumir un compromiso: identidad y movilización en los movimientos sociales", *Zona Abierta*, nº 69, 1994, pp. 153-180; J. W. Scott, "El eco de la fantasía: la historia y la construcción de la identidad", *Ayer*, nº 62, 2006, p. 111-138.

⁸⁵ Per aproximar-se a aquest procés de renovació de la història social vegeu: M. A. Cabrera, "Presentación: más allá de la historia social", *Ayer*, nº 62, 2006, p. 12; J. Millán, "Los sujetos históricos: modelos, tipos ideales y estrategias de investigación", en M. Cruz i I. Saz (eds.), *El siglo XX. Historiografía e historia*, València, Universitat de València, 2002, pp. 101-110; J. Casanova, "Las caras cambiantes del sujeto histórico: en busca de la igualdad", en M. Cruz i I. Saz (eds.), *El siglo XX. Historiografía e historia*, València, Universitat de València, 2002, pp. 114-115; R. Cruz, "La cultura regresa al primer plano", en R. Cruz i M. Pérez Ledesma (eds.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid, Alianza Universidad, 1997, pp. 13-34; M. Pérez Ledesma, "Cuando lleguen los días de la cólera (Movimientos sociales, teoría e historia)", *Zona Abierta*, 1994, pp. 51-120; J. Álvarez Junco, "Aportaciones recientes de las ciencias sociales al estudio de los movimientos sociales", en C. Barros (ed.), *Historia a debate. Tomo III. Otros enfoques*, Actes del Congrés Internacional "A historia a debate", 7 de juliol de 1993, Santiago de Compostela, Historia a Debate, 1995, pp. 97-111.

expansió d'ideologies corporativistes i autoritàries, el persistent antipoliticisme del moviment obrer, l'eclosió dels nacionalismes i dels regionalismes, l'emergència de les dones en l'esfera pública o el bloqueig d'una eixida democratitzadora a la fallida del règim, no poden ser explicades únicament emprant els conceptes i determinismes de la historiografia marxista clàssica o els esquemes basats en la dicotomia modern/no modern de la teoria de la modernització, sinó que poden ser compreses de manera més satisfactòria rebutjant esquematismes preestablerts, abordant sense apriorismes l'estudi dels subjectes històrics i incorporant l'anàlisi de ls aspectes culturals i simbòlics dels mateixos.⁸⁶

D'altra banda, també es pot deduir ja des del seu propi títol que el present treball s'emmarca dins el que s'anomena *història local*. L'elecció d'aquesta escala de recerca suposava l'assumpció d'una sèrie de directrius generals, que són imprescindibles per tal de desenvolupar investigacions d'aquest tipus que siguin capaces d'oferir uns resultats mínimament vàlids: allunyar-se de temptacions erudites o localistes, sols interessades en les anècdotes i els esdeveniments puntuals; al mateix temps, fugir també de tractaments que presenten la vida política local/provincial com un simple apèndix totalment subordinat a les decisions adoptades en els centres de poder estatals; tot plegat, tractar en tot moment que la reducció de l'escala d'observació no supose penalitzar ni l'abast ni l'interès dels interrogants i les hipòtesis confrontades amb les fonts.

Com a tot estudi d'història local, la intenció del present treball és matisar, enriquir i complementar les visions generals que de les diverses qüestions que s'aborden en el mateix s'han anat configurant a través d'investigacions precedents, bé hagen sigut aquestes d'escala més àmplia o també d'abast local. Però a més, val a dir que l'estudi de les comunitats i els espais de poder locals s'ha revelat particularment interessant a l'hora de tractar de comprendre els canvis experimentats per la societat, a mesura que al llarg del segle XIX i primeres dècades del XX s'anaven conformant els estats liberals. Així, per exemple, s'ha posat de relleu l'important paper que van jugar les elits locals en la consolidació de l'estat centralista espanyol al llarg del vuit-cents.⁸⁷

---

⁸⁶ P. Radcliff, "Movilización y política, en J. Moreno Luzón i F. del Rey (eds.), *Pueblo y nación. Homenaje a José Álvarez Junco*, Madrid, Taurus, 2013, pp. 74-75.

⁸⁷ J. Millán, "El transformo social de los poderes locales en el estado centralista. Liberalismo y sociedad local en el País Valenciano del siglo XIX", en P. Carasa (coord.), *Ayuntamiento, estado y sociedad. Los poderes municipales en la España Contemporánea*, Valladolid, Ayuntamiento de Valladolid / Universidad de Valladolid, 2000, p. 199.

En la mateixa línia, un altre dels factors que reforcen la importància dels estudis locals centrats en aquest període històric fa referència al fet, que fins arribar al desenvolupament ple del capitalisme industrial, els poders locals –i no els estats centrals– foren els encarregats de gestionar i controlar els factors de producció (administrar els recursos, cercar-ne de nous, establir normes que evitaren la seua sobreexplotació, regular els canvis d'usos dels espais agrícoles, protegir als productors mitjançant la sanitat pública i la beneficència, etc.). És per això que les elits desenvoluparen estratègies per assegurar-se el control del poder local –el caciquisme fou un dels instruments usats per assegurar-se eixe control– fins que la consolidació de les societats capitalistes industrials va suposar que totes aquelles competències passaren a ser assumides per l'Estat i en menor mesura pel mercat.⁸⁸

Per la mateixa raó, la mirada local també resulta especialment adient per aproximar-se a les estratègies posades en pràctica pels sectors populars per tal de defensar els seus interessos. Bé a través de la seua inserció en les xarxes clientelars o mitjançant la participació en moviments socials i polítics de tall popular i reivindicatiu – moviment obrer, republicanisme, socialisme, etc.– aquells sectors tractaven de conservar i millorar la seua capacitat d'influència en la gestió i control del recursos, elements que, com acabem d'esmentar, en bona mesura es discernien en l'àmbit local.⁸⁹

Nogensmenys, cal recordar que certament aquest treball no es circumscriu, en sentit estricte, a un espai local concret, entès com a municipal, sinó que es situa en la següent escala d'anàlisi, la provincial. En eixe sentit, seguint les argumentacions que venim desenvolupant en aquestos paràgrafs, som plenament conscients que les hipòtesis plantejades al llarg de la recerca i plasmades en el present text també són, al seu torn, susceptibles de ser matisades i enriquides per estudis centrats en marcs geopolítics més reduïts.

---

⁸⁸ M. González, "Ecología del poder político local durante el siglo XIX. Un estudio de caso", en P. Carasa (coord.), *Ayuntamiento, estado y sociedad. Los poderes municipales en la España Contemporánea*, pp. 77-78.

⁸⁹ En el segon apartat d'aquesta introducció ja hem vist com alguns autors han plantejat –front a les tesis que defenen una desmobilització generalitzada de la societat– que el període de la Restauració va tenir com a un dels seus trets principals un considerable grau de preocupació i de participació en la política local. Una mostra recent de la capacitat de l'escala local per traure a la llum la mobilització política de la societat restauracionista –centrada a més en aquest cas en una regió de caire rural– en A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*.

FONTS I BIBLIOGRAFIA

Un dels substrats documentals fonamentals en què s'assenta aquest treball d'investigació és l'hemerogràfic. A través del seguiment sistemàtic de la premsa, principalment la publicada a les comarques de Castelló, referida al marc cronològic seleccionat, s'han recopilat nombroses informacions i valoracions sobre pràcticament totes les matèries que són abordades en la present recerca: dinàmica política, estructures organitzatives, mobilitzacions, espais de sociabilitat, discursos polítics, processos electorals, institucions de l'Estat, associacionisme, etc.

Les altres fonts documentals essencials del treball són les arxivístiques, és a dir, les generades per diverses institucions i entitats en l'exercici de les seues funcions, l'examen de les quals ha sigut igualment sistemàtic. No sols ens referim a organismes públics –Ministeri de la Governació, Diputació i Comissió Provincial, ajuntaments, Cambra de Comerç...– sinó també a societats privades –entre les quals predominen els fons procedents d'entitats obreres– i a arxius personals.

Les fonts arxivístiques i hemerogràfiques han sigut completades amb l'anàlisi de les publicacions oficials i particulars de l'època inscrites en el marc temàtic i espacial de la present recerca.

Amb l'ús d'aquesta multiplicitat de fonts heterogènies s'ha tractat de recopilar els majors volums d'informació possibles sobre les matèries objecte d'estudi, combinant les dades ja extractades i presentades sistemàticament a través de publicacions diverses, amb d'altres proporcionades per les fonts arxivístiques i la premsa, que en ocasions han vingut a reforçar i matisar unes informacions i estadístiques oficials que sovint resultaven bastant incompletes. Al mateix temps, amb la utilització de fonts d'orígens diversos també s'ha prestés obtenir visions diferents de les qüestions abordades al llarg del treball.

FONTS ARXIVÍSTIQUES OFICIALS

- Actes de les sessions de la Diputació Provincial de Castelló, 1913-1923.
- Actes de les sessions de la Comissió Provincial de Castelló, 1913-1923.
- Censos Electorals de la província de Castelló, 1905-1922.

- Actes de les sessions i correspondència de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Castelló, 1913-1923.
- Memòries de Treball de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Castelló, 1917-1923.
- Sèrie *Interior-A* de l'Arxiu Històric Nacional, lligalls 2 A, 3 A, 10 A, 11 A, 15 A, 16 A, 26 A, 17 A, 27 A, 28 A, 29 A, 36 A, 42 A, 43 A, 44 A, 45 A, 48 A, 50 A, 51 A, 53 A, 58 A i 61 A.
- Actes municipals de l'Ajuntament de Castelló de la Plana, 1913-1923.
- Actes municipals de l'Ajuntament d'Onda (sessions constitutives de noves corporacions, 1909, 1910, 1912, 1918, 1920 i 1922).
- Documentació electoral de l'Ajuntament de Betxí (1905-1912 i 1917-1922).
- Documentació diversa de l'Ajuntament de Vila-real del període 1900-1923.

FONTS ARXIVÍSTIQUES PRIVADES

- Actes de l'Ateneu Radical de Castelló de la Plana, 1922-1923.
- Actes del Centre Instructiu d'Unió Republicana de Vila-real, 1913-1923.
- Actes de la Societat d'Esporgadors i Empeltadors *El Progreso* de Borriana, 1917-1923.
- Actes de la Societat d'Obrers Constructors de Rajoles i Teules *El Águila Burrianense* de Borriana, 1914 i 1919-1923.
- Actes de la Societat d'Oficis Varis de Borriana, 1915-1923.
- Actes de la Societat de Treballadors Agrícoles de Borriana *La Productiva*, 1923.
- Actes de les sessions del Centre Obrer *La Unión* de Castelló de la Plana, 1910-1913.
- Actes de les sessions de la Junta Local del Centre Obrer *La Unión* de Castelló de la Plana, 1914-1917.
- Actes de les sessions de la Junta de Presidents del Centre Obrer *La Unión* de Castelló de la Plana, 1914-1917
- Actes de les sessions de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer *La Unión* de Castelló de la Plana, 1914-1923.

- Actes de les sessions de la Societat Tipogràfica de Castelló de la Plana, 1915-1917.
- Actes de les sessions de la Societat d'Ebenistes i Oficis Similars *La Solidaridad* de Castelló de la Plana, 1913-1917.
- Actes de les sessions de la Societat d'Obrers Espardenyers *La Regeneradora* de Castelló de la Plana, 1913-1917.
- Actes de les sessions de la Societat d'Obreres Tèxtils *La Textil* de Castelló de la Plana, 1919-1923.
- Actes de les sessions de la Societat d'Obrers Tauellers *La Unión* de Castelló de la Plana, 1918-1923.
- Actes de les sessions de la Societat d'Operaris en Tauells de Portland i Similars *La Alumbradora* de Castelló de la Plana, 1914-1923.
- Actes de les sessions de la Societat de Dependents de Cafés, Hotels, Restaurants i Establiments Anàlegs *La Protectora*, 1918-1923.
- Actes de les sessions de la Societat d'Obrers Espardenyers *La Regeneradora* de Vila-real, 1913-1923.
- Actes de la Secció de Socors Mutus de la Societat d'Obrers Espardenyers *La Regeneradora* de vila-real, 1921-1923.
- Actes de les sessions de la Societat d'Obrers Forners *La Emancipadora* de Vila-real, 1914-1923.
- Actes de les sessions de la Societat d'Obrers de Vila de Vila-real, 1919-1923.
- Actes de les sessions del Comité de la Federació Nacional d'Espardenyers i Oficis Annexes, 1920-1923.
- Actes de les sessions de la Federació Provincial d'Obrers de Vila i Peons de Castelló, 1923.
- Correspondència del Sindicat de Carregadors de Vagons de Taronja, 1917-1920.
- Fons d'Antonio Maura Montaner, lligalls 2, 63 i 186.
- Fons del Comte de Romanones de l'Arxiu de la Reial Acadèmia de la Història, lligall 19.

FONTS HEMEROGRÀFIQUES

- *Acción Católica Femenina. Boletín de la Obra de Protección de Intereses Católicos. Federación de señoras de Castellón* (Castelló de la Plana, 1922).
- *Arte y letras* (Castelló de la Plana, 1915).
- *Diario de València* (València, 29/05/1917 i 05/06/1917).
- *El Amigo del Pueblo* (Castelló de la Plana 1915-1918).
- *El Clamor* (Castelló de la Plana, 1913-1922 més campanyes electorals 1901-1911).
- *El Criterio* (Castelló de la Plana, 1913).
- *El Defensor* (Morella, 1921).
- *El Eco de la Verdad* (Vinaròs, 12/03/1914).
- *El Faro* (la Vall d'Uixó, gener 1930, número extraordinari en commemoració del 25è aniversari de la Joventut Socialista de la Vall d'Uixó).
- *El Imparcial* (Vinaròs, 03/09/1915 i 26/04/1917).
- *El Liberal* (Castelló de la Plana, 1917-1918).
- *El Liberal Autonomista* (Morella, 1921).
- *El Litoral* (Benicarló, 1913-1914).
- *El Maestrazgo* (Castelló de la Plana, 1913-1917).
- *El Serradal* (Borriana, 1915).
- *El Socialista* (Madrid, 1913-1923).
- *El Socialista* (Vinaròs, 1920).
- *El Tradicionalista* (Castelló de la Plana, 1913-1915).
- *Heraldo de Castellón* (Castelló de la Plana, 1913-1923 més campanyes electorals 1901-1911).
- *Ideal* (València, 1923).
- *La Defensa* (Castelló de la Plana, 18/09/1915).
- *La Democracia* (Vinaròs, 24/07/1921 i 22 i 24/04/1923).
- *La Nostra Terra* (Castelló de la Plana, 1913).
- *La Provincia* (Castelló de la Plana, 1913-1916 més campanyes electorals 1907-1911).
- *La Provincia Nueva* (Castelló de la Plana, 1916-1923).
- *La Unión* (Borriana, 1913-1916).
- *La Voz del Maestrazgo* (Morella, 1923).
- *La Voz del Pueblo* (Vinaròs, 1914-1918).

- *Lealtad* (Castelló de la Plana, 1914-1915).
- *Levante* (Castelló de la Plana, 1921-1922).
- *Libertad* (Castelló de la Plana, 1921-1922).
- *Los Ángeles* (Sant Mateu, 1919-1920).
- *Patria* (Vinaròs, 1920-1921).
- *Patria Nueva* (Vinaròs, 1923).
- *Rebeldía* (Castelló de la Plana, 1916-1918).
- *Renovación* (Castelló de la Plana, 1919).
- *Renovación* (Vinaròs, 05/05/1918).
- *Revista de Castellón* (Castelló de la Plana, 1913-1914).
- *San Sebastián* (Vinaròs, 1915-1923).
- *Tribuna Libre* (Vila-real, 1915-1916).
- *Veu de la Plana* (Castelló de la Plana, 1916).

PUBLICACIONES OFICIALES

- *Anuario Estadístico de España*, 1915-1923/24.
- AYUNTAMIENTO DE CASTELLÓN DE LA PLANA (1906): *Presupuesto ordinario para el año de 1906*, Castelló de la Plana, 1906.
- _____: *Presupuesto ordinario para el año de 1916*, Castelló de la Plana, 1916.
- _____: *Detalle de las cantidades recaudadas por el Presupuesto Extraordinario del Empréstito emitido por el Excmo. Ayuntamiento y Junta Municipal en 21 de mayo de 1913 y forma de su inversión, que se hace público en virtud de lo acordado por S.S. en sesión de 11 de octubre de 1916*, Castelló de la Plana, 1917.
- *Boletín de Estadística Municipal de Castellón*, 1914-1917.
- *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, 1913-1923.
- *Censo de la Población de España*, 1900, 1910, 1920 i 1930.
- *Diario de Sesiones del Congreso de los Diputados*, 1913-1923.
- *Gaceta de Madrid* (consulta de disposiciones legislatives d'interés).
- INSTITUTO DE REFORMAS SOCIALES: *Estadística de asociaciones: censo electoral de asociaciones profesionales para la renovación de la parte*

electiva del Instituto y de las juntas de reformas sociales y relación de las instituciones no profesionales de ahorro cooperación y previsión en 30 de junio de 1916, Madrid, Sobrinos de la Suc. de M. Minuesa de los Ríos, 1917.

- _____: *Censo electoral social: formado con arreglo a la Real Orden de 30 de octubre de 1919 para la elección de vocales representantes de los elementos patronal y obrero que han de formar parte del Instituto de Reformas Sociales, conforme al Real Decreto de 14 de octubre de 1919, y aprobado por el Consejo de Dirección en 3 de agosto de 1920*, Madrid, Sobrinos de la Suc. de M. Minuesa de los Ríos, 1920.

- _____: *Crónica acerca de las huelgas y discusiones entre patronos y obreros de la industria agrícola naranjera. 1921-1922*, Madrid, Sobrinos de la Suc. de M. Minuesa de los Ríos, 1922.

- JUNTA PROVINCIAL DEL CENSO ELECTORAL DE CASTELLÓN: *Censo corporativo electoral. Rectificación del censo corporativo electoral de la provincia de Castellón, correspondiente al año 1928*, en *Boletín Oficial de la Provincia*, nº extraordinario, 23/03/1919.

- MINISTERIO DE TRABAJO Y PREVISIÓN: *Listas provisionales del Censo Electoral Social que se publican en virtud de lo dispuesto por el Decreto de 25 de Mayo de 1931*, *Gaceta de Madrid*, nº 293, 20/10/1931, annex únic.

FONTS BIBLIOGRÀFIQUES

- ALBORNOZ, Álvaro de: *El partido republicano*, Madrid, Biblioteca Nueva, [1918].

- *Anuario General de España*, Madrid, Bailly-Baillièrre Riera (1912 i 1922).

- BANCO DE CASTELLÓN: *Memoria correspondiente al ejercicio 1923-1924*, Castelló de la Plana, Impremta de Plácido Gómez, 1924.

- BELLIDO RUBERT, Manuel: *Anuario-Guía de la Provincia de Castellón. 1922*, València, Editorial Diario de València, 1922.

- COOPERATIVA OBRERA DE CASAS BARATAS DE CASTELLÓN: *Reglamento para su constitución y régimen y adición al para protectores y protegidos*, Castelló de la Plana, Impremta de Plácido Gómez, 1922.

- *Guía de Castellón y su provincia para 1913. Anuario de la Industria y del Comercio*, Castelló de la Plana, Impremta de Joaquín Barberá.

- *Guía de Castellón y su provincia para 1913. Anuario de la Industria y del Comercio*, Castelló de la Plana, Impremta de Joaquín Barberá.
- GIMENO MICHAVILA, Vicente: *Del Castellón viejo*, Castellón de la Plana, 1926 (edició facsímil de la Confederación Española de Cajas de Ahorro, 1984).
- _____: *Estudio Histórico-jurídico de las mancomunidades provinciales*, Castellón de la Plana, Impremta Juan B. Mas, 1929.
- LLINÀS, Carles: *Cosas de mi pueblo*, Castelló, Impremta de J. Sorribes, 1918.
- MARTHÍN Y GUIX, Enrique: *Guía Oficial de la Provincia de Castellón para 1900*, Castelló de la Plana, Impremta de la Diputació Provincial de Castelló, 1900.
- NERBITE, A. T. (Agustín Betoret): *Los odios de Vázquez Mella*, Castelló de la Plana, Centro Editorial Artístico, 1915.
- RIBELLES COMÍN, José: *Intereses económicos, agrícolas, industriales y mercantiles de Castellón con la historia del puerto del Grao y del periodismo provincial*, Barcelona, 1905 (edició facsímil de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Castellón, 2000).
- SARTHOU CARRERES, Carlos: *Geografía General del Reino de València. Provincia de Castellón*, Barcelona, 1913 (edició facsímil de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, 1989).

ARXIUS I CENTRES DE DOCUMENTACIÓ CONSULTATS

- Arxiu Històric Nacional.
- Centre Documental de la Memòria Històrica (Salamanca).
- Arxiu del Congrés dels Diputats.
- Institut Nacional d'Estadística. Fons històric de publicacions.
- Biblioteca Virtual de Premsa Històrica (Ministeri d'Educació, Cultura i Esport).
- Arxiu de les Corts Valencianes.
- Biblioteca Valenciana.
- Arxiu de la Diputació Provincial de Castelló.
- Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica Local (Universitat Jaume I).

- Biblioteca de la Universitat Jaume I.
- Arxiu Històric de la Cambra de Comerç, Indústria, Serveis i Navegació de Castelló.
- Arxiu General de l'Autoritat Portuària de Castelló.
- Arxiu Municipal de Betxí.
- Arxiu Municipal de Castelló de la Plana.
- Arxiu Municipal d'Onda.
- Arxiu Municipal de Vila-real.
- Hemeroteca de l'Associació Cultural "Amics de Vin aròs".
- Hemeroteca Municipal de València.
- Arxiu Històric de la Fundació Antonio Maura.
- Biblioteca de la Reial Acadèmia de la Història.
- Fundació Pablo Iglesias. Arxiu i Hemeroteca.
- Hemeroteca Municipal de Madrid.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD GARCÍA, Vicente: *Historia de la naranja (1781-1939)*, València, Comité de Gestión de la Exportación de Frutos Cítricos, 1984.
- _____: *La Taronja (1781-1939)*, València, Alfons El Magnànim, 1988.
- _____: *Borriana siglo XX. De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*, València, Tirant lo Blanch, 2011.
- ACTON, Edward i SAZ, Ismael (eds.): *La transición a la política de masas*, V Seminario Histórico Hispano-Británico, València, Un iversitat de València, 2001.
- AGUADO, Ana: "Trabajo, género y clase: mujeres socialistas, mujeres feministas", en Cristina Segura i Gloria Nielfa (eds.), *Entre la marginación y el desarrollo: mujeres y hombres en la historia*, Madrid, Ediciones del Orto, 1996, pp. 199-210.
- _____: "Las relaciones de género y la nueva historia social. Identidad social y prácticas culturales", en Asociación de Historia Contemporánea, *El siglo XX: balance y perspectivas. V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, València, Fundació Cañada Blanch, 2000, pp. 159-164.

- _____: “La historia de las mujeres como historia social”, en Mª Isabel del Val Valdivieso et. al. (coord.), *La historia de las mujeres: una revisión historiográfica*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2004, pp. 57-71.
- _____: “Prólogo”, en *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, València, Universitat de València, 2005, pp. 11-16.
- _____: “Cultura socialista, ciudadanía y feminismo en la España de los años veinte y treinta”, *Historia Social*, n° 67, 2010, pp. 131-153.
- AGUADO, Ana i RAMOS, Mª Dolores: *La modernización de España (1917-1939). Cultura y vida cotidiana*, Madrid, Síntesis, 2002
- ALBA, Víctor: *Los conservadores en España*, Barcelona, Planeta, 1981.
- ALCÀZAR, Joan del: *Temps d'avalots al País Valencià (1914-1923)*, València, Diputació de València, 1989.
- ALCÓN SORNICHERO, Eva: “El 1° de Mayo durante la II República en Castellón y sus comarcas”, *Estudis Castellonencs*, n° 8, 1998-1999, pp. 261-282.
- _____: “El Despertar Femenino: las confeccionadoras de naranjas en Castelló durante la Segunda República”, treball inèdit del Màster en Investigació i Docència en Estudis Feministes, de Gènere i Ciutadania, Universitat Jaume I, 2009.
- ALCÓN SORNICHERO, Eva i NÚÑEZ SILVESTRE, Alejandro: “Medio siglo de reivindicación y fiesta obrera: el Día Internacional del Trabajo en Castelló y sus comarcas”, comunicació inèdita presentada al VII Congrés d'Història i Filologia de la Plana, Nules, 1999.
- ALÓS FERRÁNDIZ, Vicente Ramón i CASTELLET, Carmen: *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*, Castelló, Diputació de Castelló, 1998.
- ÁLVAREZ JUNCO, José: “Magia y ética en la retórica política”, en José Álvarez Junco (comp.), *Populismo, caudillaje y discurso demagógico*, Madrid, CIS-Siglo XXI, 1987, pp. 219-270.
- _____: “Racionalismo, romanticismo y moralismo en la cultura política republicana de comienzos de siglo”, en Jean-Louis Guereña i Alejandro Tiana (ed.), *Clases populares, cultura, educación. Siglos XIX y XX. Coloquio hispano-francés*, Madrid, Casa de Velásquez, UNED, 1989, pp. 355-375.
- _____: *El emperador del paralelo. Lerroux y la demagogia populista*, Madrid, Alianza Editorial, 1990.
- _____: “Los amantes de la libertad”: la cultura republicana española a principios del siglo XX”, en Nigel Townson (ed.), *El republicanismo en España (1830-1977)*, Madrid, Alianza Editorial, 1994, pp. 265-292.

- _____: “Movimientos sociales en España : del modelo tradicional a la modernidad post-franquista”, en *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad*. E. Laraña y J. Gusfield, eds., Madrid, CIS, 1994, pp. 413-420.
- _____: “Aportaciones recientes de las ciencias sociales al estudio de los movimientos sociales”, en C. Barros (ed.), *Historia a debate. Tomo III. Otros enfoques*, Actes del Congrés Internacional “A historia a debate”, 7 de juliol de 1993, Santiago de Compostela, Historia a Debate, 1995, pp. 97-111.
- _____: “Redes locales, lealtades tradicionales y nuevas identidades colectivas en la España del siglo XIX”, en Antonio Robles Egea (comp.), *Política en penumbra. Patronazgo y clientelismo políticos en la España contemporánea*, Madrid, Siglo XXI, 1996, pp. 71-94.
- _____: “El nacionalismo español como mito movilizador. Cuatro guerras”, en Rafael Cruz i Manuel Pérez Ledesma (eds.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid, Alianza Universidad, 1997.
- ANDRÉS PÉREZ, Josep: “Una identitat en formació. El valencianisme polític, 1902-1923”, *Afers: fulls de recerca i pensament*, 2006, pp. 311-328.
- ANTOLÍN, Francesca: “Las empresas de servicios públicos municipales”, en Francisco Comín y Pablo Martín Aceña (dirs.), *Historia de la empresa pública en España*, Madrid, Espasa-Calpe, 1991.
- ARCAS CUBERO, Fernando: *El republicanismo malagueño durante la Restauración (1875-1923)*, Córdoba, Ayuntamiento de Córdoba, 1985.
- _____: “El republicanismo en andalucía: un estado de la cuestión”, en José Luis Casas Sánchez y Francisco Durán Alcalá (coord.), *I Congreso El Republicanismo en la Historia de Andalucía*, Priego de Córdoba, Patronato Niceto Alcalá-Zamora y Torres / Diputación de Córdoba, 2001, pp. 35-53.
- ARCE PINEDO, Rebeca: *Dios, Patria y Hogar. La construcción social de la mujer española por el catolicismo y las derechas en el primer tercio del siglo XX*, Santander, Publican – Ediciones de la Universidad de Cantabria, 2007.
- ARCHILÉS CARDONA, Ferran: *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, Castelló de la Plana, Ajuntament de Castelló de la Plana, 2002.
- _____: “La invenció del patriotisme local a Castelló de la Plana (1891-c.1922): republicanisme i nacionalisme espanyol”, en Rosa Monlleó (ed.), *Castelló al segle XX. I Congrés d’Història Local Contemporània*, Castelló, Universitat Jaume I, 2006, pp. 159-206.
- _____: “Entre la regió i la nació. Nació i narració en la identitat valenciana contemporània”, en Teresa Carnero i Ferran Archilés (eds.), *Europa*,

Espanya, País Valencià. Nacionalisme i democràcia: passat i futur, València, Universitat de València, 2007, pp. 143-185.

- ARCHILÉS, Ferran i MARTÍ, Manuel: “Un país tan extraño como cualquier otro: la construcción de la identidad nacional española contemporánea”, en M. Cruz Romeo i Isamel Saz (eds.), *El siglo XX. Historiografía e historia*, València, Universitat de València, 2002, pp. 245-278.

- ARCHILÉS, Ferran, et. al.: *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, Castelló de la Plana, Fundació Dávalos-Fletcher, 2011.

- ARRANZ, Luis: “Los primeros pasos de la Internacional Comunista en España”, en J. Tusell et. al. (eds.), *La política exterior española en el siglo XX*, Madrid, UNED, 1997, pp. 39-51.

- _____: “Entre el programa máximo y el programa mínimo, o cien años de socialismo en España”, en A. Morales (coord.), *Las claves de la España del siglo XX. Tomo IV. Ideologías y movimientos políticos*, Madrid, Sociedad Estatal España Nuevo Milenio, 2001, pp. 163-185.

- ARRANZ, Luis i CABRERA, Mercedes: “El parlamento de la Restauración”, *Hispania*, nº 189, 1995, pp. 67-98.

- ARTOLA GALLEGO, Miguel: *Partidos y programas políticos 1808-1936*, Madrid, Aguilar, Tomos I y II, 1975.

- AUBERT, Paul: “Hacia la modernización”, en Carlos Serrano i Serge Salaün (eds.): *Los felices años veinte. España, crisis y modernidad*, Madrid, Marcial Pons, 2006, pp. 35-53.

- AVILÉS FARRÉ, Juan: “El lugar del maurismo en la historia del conservadurismo español”, en Javier Tusell, Feliciano Montero i José María Marín (eds.): *Las derechas en la España contemporánea*, Madrid, UNED / Anthropos, 1997, pp. 115-128.

- BACHERO BACHERO, Juan Luis: *Salvador Guinot Vilar: del carlismo al catolicismo político (1866-1944)*, Treball Final de Màster inèdit, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2012.

- BADENES-GASSET RAMOS, Inmaculada: “Disturbios político-religiosos en el Castellón de 1899”, *Millars*, nº 15, 1992, pp. 59-70.

- _____: “Gobierno local y política moral de la ciudadanía”, en S. Castillo i J. M^a. Ortiz de Orruño., *Estado, protesta y movimientos sociales*, Actas del 3er Congreso de Historia Social de España, Vitoria-Gasteiz, Asociación de Historia Social, juliol de 1997.

- _____: *Fernando Gasset. La formación de un republicano (1861-1898)*, tesi de llicenciatura inèdita, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, Departament d'Història, Geografia i Art, 2000.

- _____: *Fernando Gasset Lasacaña, biografía política de un republicano (1861-1941)*, tesi doctoral inèdita, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, Departament d'Història, Geografia i Art, 2003.

- BANTI, Alberto Mario: "Burguesies de les "professions" a l'Europa del segle XIX", *Recerques*, nº 28, 1994, pp. 23-41.

- BAR, Antonio: *La CNT en los años rojos. Del sindicalismo revolucionario al anarcosindicalismo (1910-1926)*, Madrid, Akal, 1981.

- BARRAGÁN MORIANA, Antonio: "La conjunción republicano / socialista en Córdoba (1909/1914): las dificultades de su acción política y electoral", en José Luis Casas Sánchez y Francisco Durán Alcalá (coord.), *I Congreso El Republicanismo en la Historia de Andalucía*, Priego de Córdoba, Patronato Niceto Alcalá-Zamora y Torres / Diputación de Córdoba, 2001, pp. 221-245.

- BARRIO ALONSO, Ángeles: "Anarquistas, republicanos y socialistas en Asturias (1890-1917)", en Bert Hofmann, Pere Joan i Tous i Manfred Tietz (ed.), *El Anarquismo Español. Sus tradiciones culturales*, Madrid Vervuert-Iberoamericana, pp. 41-56, 1995.

- _____: *El sueño de la democracia industrial. Sindicalismo y democracia en España. 1917-1923*, Santander, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cantabria, 1996.

- _____: "Los problemas de la democracia industrial en la crisis del estado liberal en Italia y España", en Silvana Casmirri y Manuel Suárez Cortina (ed.), *La Europa del Sur en la época liberal. España, Italia y Portugal. Una perspectiva comparada*, Santander / Cassino, Universidad de Cantabria / Università di Cassino, 1998, pp. 297-320.

- _____: "Cultura obrera en la Restauración", en Manuel Suárez Cortina (ed.), *La cultura española en la Restauración*, Santander, Sociedad Menéndez y Pelayo, 1999, pp. 145-168.

- _____: "Liberalismo oligárquico, democracia republicana y socialismo en la crisis del estado liberal", en Manuel Suárez Cortina (ed.), *La crisis del Estado liberal en la Europa del sur*, Santander, Sociedad Menéndez y Pelayo, 2000, pp. 299-333.

- _____: "Democracia industrial y liberalismo en España en la crisis de la Restauración", en Manuel Suárez Cortina (ed.), *Las máscaras de la libertad. El liberalismo español, 1808-1950*, 2003, pp. 399-425.

- _____: *La modernización de España (1917-1939). Política y sociedad*, Madrid, Síntesis, 2004.

- _____: "Introducción", en *La crisis del régimen liberal en España, 1917-1923*, Ayer, nº 63, 2006, pp. 11-21.

- BASCUÑÁN AÑOVER, Óscar: *Protesta y supervivencia. Movilización y desorden en una sociedad rural: Castilla-La Mancha*, València, Centre Francisco Tomás y Valiente UNED Alzira-València, Fundación Instituto de Historia Social, 2008.
- BELLÉS, Salvador: “Seres humanos de Castellón. Enric Ribés Sangüesa: boticario y relator de costumbres”, *El Periódico Mediterráneo*, 08/01/2005.
- BENGOCHEA ECHAONDO, Soledad y DEL REY REGUILLO, Fernando: "En vísperas de un golpe de Estado. Radicalización patronal e imagen del fascismo en España", en Javier Tusell, Julio Gil Pecharromán y Feliciano Montero (eds.), *Estudios sobre la derecha española contemporánea*, Madrid, UNED, 1993, pp. 301-326.
- BLAS GUERRERO, Andrés de: *Tradición republicana y nacionalismo español*, Madrid, 1991.
- BLASCO, Inmaculada: *Paradojas de la ortodoxia. Política de masas y militancia católica femenina en España (1919-1939)*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2003.
- BLASCO, Ricard: *La premsa del País Valencià (1790-1983) Catàleg bibliogràfic de les publicacions periodístiques apa regudes al País Valencià des de 1790 fins als nostres dies. I. Materials per al seu estudi*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1983.
- BONET, Eduard, MARTÍN CORTÉS, Irene i MONTERO GIBERT, José Ramón: “Las actitudes políticas de los españoles”, en J. R. Montero, J. Font i M. Torcal (coords.), *Ciudadanos, asociaciones y participación en España*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 2006, pp. 105-132.
- BOVAIRA, Àfrica i GUINOT, Èlia: “Les dones dels magatzems de taronja”, Vila-real, *Cadafal*, setembre de 1999.
- BREY, Gerard: “Sociabilidad obrera y prácticas teatrales en Galicia (1894-1920)”, en Alberto Vallín (dir.), *La sociabilidad en la historia contemporánea*, Ourense, Duen de Bux, 2001, pp. 97-121.
- CABEDO, Rosa i BURDEUS, Lourdes: *Burriana 1882-1936. El puerto*, Burriana, Ajuntament de Burriana, 2000.
- CABO, Miguel i VEIGA, Xosé R.: “La politización del campesinado en la época de la Restauración. Una perspectiva europea”, en T. M^a. Ortega i F. Cobo (eds.), *La España rural, siglos XIX y XX. Aspectos políticos, sociales y culturales*, Granada, Comares, 2011, pp. 21-58.
- CABRERA, Mercedes [et. al.]: *Europa en crisis 1919-1939*, Madrid, Pablo Iglesias, 1991.

- CABRERA, Mercedes: "El parlamento en la crisis del estado liberal en España", en Manuel Suárez Cortina (ed.), *La crisis del estado liberal en la Europa del Sur*, Santander, Sociedad Menéndez y Pelayo, 2000, pp. 159-186.

- CABRERA, Mercedes i REY, Fernando del: *El Poder de los empresarios. Política e intereses económicos en la España contemporánea (1875-2000)*, Madrid, Taurus, 2002.

- _____: "De la oligarquía y el caciquismo a la política de intereses. Por una relectura de la Restauración", en Manuel Suárez Cortina (ed.), *Las máscaras de la libertad. El liberalismo español, 1808-1950*, 2003, pp. 289-325.

- CABRERA, Miguel Ángel: "Presentación: más allá de la historia social", *Ayer*, nº 62, 2006, p. 11-17.

- _____: "La investigación histórica y el concepto de cultura política", en Manuel Pérez Ledesma i María Sierra (eds.), *Culturas políticas: teoría e historia*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2010, pp. 19-85.

- CALATAYUD GINER, Salvador: "Economía en transformación. Agricultura e industria en la época contemporánea (1800-1950)", en Paul Preston i Ismael Saz (eds.), *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria. València (1808-1975)*, Madrid y València, Biblioteca Nueva, Universitat de València, 2001, pp. 163-200.

- CALERO AMOR, Antonio M^a: "Los precursores de la monarquía democrática", en García Delgado, José Luís (ed.), *La España de la Restauración: política, economía, legislación y cultura*, Madrid, Siglo XXI, 1985, pp. 21-54.

- CAMURRI, Renato: "Las elites italianas: estado d los estudios y perspectivas de investigación", en Rafael Zurita i Renato Camurri (eds.), *Las elites en Italia y en España (1850-1922)*, València, Universitat de València, 2008, pp. 11-25.

- CANAL I MORELL, Jordi: "La gran familia. Estructuras e imágenes familiares en la cultura política carlista", en Rafael Cruz i Manuel Pérez Ledesma (eds.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid, Alianza Universidad, 1997, pp. 99-136.

- _____: *El carlisme català dins l'Espanya de la Restauració. Un assaig de modernització política (1888-1900)*, Vic, Eumo, 1998.

- _____: "La sociabilidad en los estudios sobre la España contemporánea: una revisión", en Elena Maza (coord.), *Sociabilidad en la España contemporánea. Historiografía y problemas metodológicos*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2002, pp. 35-55.

- _____: *Banderas blancas, boinas rojas. Una historia política del carlismo, 1876-1939*, Madrid, Marcial Pons, 2006.

- CANO GARCÍA, Juan Antonio: "El ayuntamiento y el poder de la elite en Valladolid, 1875-1923", en Pedro Carasa Soto (coord.), *Ayuntamiento, estado y*

sociedad. Los poderes municipales en la España Contemporánea, Valladolid, Ayuntamiento de Valladolid / Universidad de Valladolid, 2000, pp. 43-67.

- CAÑELLAS, Cèlia. i TORAN, Rosa: “La classe política barcelonina. Substrat socio-econòmic dels consistoris (1875-1923)”, en Conxita Mir Cucó (ed.), *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració*, Lleida, Virgili & Pagés / Estudi General / Institut d’Estudis Ilerdencs, 1989, pp. 37-58.

- _____: “La peculiar concurrència del tradicionalisme a les eleccions municipals barcelonines de començament de segle”, en VV.AA., *Seminari sobre carlisme (3º 1993 Solsona)*, Barcelona, Columna, 1995.

- CAPEL MARTÍNEZ, Rosa M^a: *El trabajo y la educación de la mujer en España*, Madrid, Instituto de la Mujer, Ministerio de Cultura, 1986.

- _____: “Mujer y socialismo (1848-1939)”, *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, nº 7, 2008, pp. 101-122.

- CAPITÁN DÍAZ, Alfonso: *Republicanism and education in the Spain contemporary*, València, Nau Llibres, 2000.

- CARASA, Pedro: “La historia de las elites políticas en el parlamento español: de la prosopografía a la historia cultural”, en Rafael Zurita i Renato Camurri (eds.), *Las elites en Italia y en España (1850-1922)*, València, Universitat de València, 2008, pp. 113-134.

- CARNERO ARBAT, Teresa: “Modernització, desenvolupament polític i canvi social: Espanya (1874-1923)”, *Recerques*, nº 23, 1990, pp.73-89.

- _____: “Elite gobernante e igualdad política en España, 1898-1914”, *Historia Contemporánea*, nº 8, 1993, pp. 35-73.

- _____: “Democratización limitada y deterioro político en España, 1874-1930”, en Salvador Forner (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Madrid, 1997, pp. 203-239.

- _____: “Elites gobernantes y democratización inacabada (1890-1923)”, *Historia Contemporánea*, nº 23, 2001, 483-508.

- _____: “Política de masas y Parlamento : entre la continuidad y la ruptura (1890-1923)”, en Fernando García Sanz, *España e Italia en la Europa contemporánea: desde finales del siglo XIX a las dictaduras*, Madrid, CSIC, 2002, pp. 77-108.

- _____: “La difícil transición de la política liberal a la política democrática en Italia y en España: algunas consideraciones”, en Edward Acton i Ismael Saz (eds.), *La transición a la política de masas*, V Seminario Histórico Hispano-Británico, València, Universitat de València, 2001, pp. 37-43.

- _____: “Ciudadanía política y democratización. Un paso adelante, dos pasos atrás”, en Manuel Pérez Ledesma (dir.), *De súbditos a ciudadanos. Una historia de la ciudadanía en España*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2007, pp. 223-250.
- _____: “Límites de la democratización e inclusión de las mujeres: las propuestas de las derechas a comienzos de los años veinte”, en A. Aguado i T. M^a. Ortega, *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València, Universitat de València, 2011, pp. 123-144.
- CARO CANCELA, Diego: *Republicanism y movimiento obrero. Trebujena (1914-1936)*, Cádiz, Universidad de Cádiz, 1991.
- _____: “El republicanismo en la Andalucía contemporánea (1840-1923)”, en José Luis Casas Sánchez i Francisco Durán Alcalá (coord.), *I Congreso El Republicanismo en la Historia de Andalucía*, Priego de Córdoba, Patronato Niceto Alcalá-Zamora y Torres / Diputación de Córdoba, 2001, pp. 55-85.
- _____: “Las primeras organizaciones ugetistas y socialistas en Andalucía (1885-1905)”, en Manuel González de Molina y Diego Caro Cancela (eds.), *La utopía racional. Estudios sobre el movimiento obrero andaluz*, Granada, Universidad de Granada / UGT de Andalucía / Diputación de Granada, 2001, pp. 107-133.
- CARR, Raymond: *España. 1808-1939*, Barcelona, Ariel, 1969.
- CASANOVA, Julián: “Historial local, historia social y microhistoria”, en Pedro Rújula i Ignacio Peiró (coords.), *La historia local en la España Contemporánea. Estudios y reflexiones desde Aragón*, Barcelona, L’Avenç, 1999, pp. 17-28.
- _____: “Las caras cambiantes del sujeto histórico: en busca de la igualdad”, en M. Cruz Romeo e Isamel Saz (eds.), *El siglo XX. Historiografía e historia*, València, Universitat de València, 2002, pp. 111-115.
- CASQUETTE, Jesús: “Nuevos y viejos movimientos sociales en perspectiva histórica”, *Historia y política. Ideas, procesos y movimientos sociales*, nº 6, 2001.
- CASTILLO, Santiago: “Ciudadanía y reforma social en el primer socialismo español, 1888-1914”, en Manuel Chust i Salvador Broseta (eds.), *La pluma y el yunque. El socialismo en la historia valenciana*, València, Universitat de València, 2003, pp. 13-35.
- CASTILLO GARCÍA, José Vicente: *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, València, Universitat de València, 2002.
- CASTRO, Concepción de i MORENO LUZÓN, Javier: “El gobierno de la ciudad”, en Francesc Bonamusa i Joan Serrallonga (eds.), *La sociedad urbana, Actes del 2º Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Barcelona, 1994, pp. 157-195.

- CASTRO ALFÍN, Demetrio: “Agitación y orden en la Restauración. ¿Fin del ciclo revolucionario?”, *Historia Social*, nº 5, 1989, pp. 37-49.

- _____: “La cultura política y la subcultura política del republicanismo español”, en José Luis Casas Sánchez y Francisco Durán Alcalá (coord.), *I Congreso El Republicanismo en la Historia de Andalucía*, Priego de Córdoba, Patronato Niceto Alcalá-Zamora y Torres / Diputación de Córdoba, 2001, pp. 13-34.

- CHUST, Manuel i BROSETA, Salvador (eds.): *La pluma y el yunque. El socialismo en la historia valenciana*, València, Universitat de València, 2003.

- CLARA, Josep: “Comportament electoral de dues ciutats: Girona i Figueres (1901-1923)”, en Conxita Mir Cucó (ed.), *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració*, Lleida, Virgili & Pagés / Estudi General / Institut d’Estudis Ilerdencs, 1989, pp. 147-159.

- COMES IGLESIA, Vicent: “El movimiento católico valenciano en la crisis del sistema canovista (1901-1923). Un ejemplo de movilización política”, en José Luis García Delgado (ed.), *Las ciudades en la modernización de España: los decenios interseculares*, Madrid, Siglo XXI, 1992, pp. 245-264.

- _____: *En el filo de la navaja. Biografía política de Luis Lucía Lucía (1888-1943)*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2002.

- CRUZ, Rafael: “La cultura regresa al primer plano”, en Rafael Cruz i Manuel Pérez Ledesma (eds.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid, Alianza Universidad, 1997, pp. 13-34.

- _____: “Crisis del Estado y acción colectiva en el periodo de entreguerras, 1917-1939”, *Historia Social*, nº 15, 1993, pp. 119-136.

- _____: “El mitin y el motín. La acción colectiva y los movimientos sociales en la España del siglo XX”, *Historia Social*, nº 31, 1998, pp. 137-152.

- CRUZ ARTACHO, Salvador: “Estructura y conflicto social en el caciquismo clásico. Caciques y campesinos en el mundo rural granadino (1890-1923)”, en Antonio Robles Egea (comp.), *Política en penumbra. Patronazgo y clientelismo políticos en la España contemporánea*, Madrid, Siglo XXI, 1996, pp. 191-213.

- _____: “Clientes, clientelas y política en la España de la Restauración”, *Ayer*, nº 36, 1999, pp. 105-129.

- _____: “Caciquismo y mundo rural durante la Restauración”, dins Rosa Ana Gutiérrez Lloret, Rafael Zurita Aldeguer i Renato Camurri (eds.), *Elecciones y cultura política en España e Italia (1890-1923)*, València, Universitat de València, 2003, pp. 33-48.

- _____: “La estrategia electoral del socialismo español y sus efectos sobre la politización del campo, 1875-1923”, en T. M^a. Ortega i F. Cobo (eds.), *La España rural, siglos XIX y XX. Aspectos políticos, sociales y culturales*, Granada, Comares, 2011, pp. 193-218.

- CRUZ ARTACHO, Salvador [et. al.]: “El socialismo español y la cuestión agraria (1879-1923). Luces y sombras en el debate teórico y en la práctica sindical y política”, *Ayer*, nº 54, pp. 129-163.

- CRUZ SEOANE, María: “La prensa”, en Ramón Menéndez Pidal (fun.) i José María Jover Zamora (dir.), *Historia de España*, Madrid, Espasa Calpe, 1994, t. XXXVII, pp. 701-730.

- CUCÓ GINER, A.: “Contribución a un estudio cuantitativo de la CNT”, *Saitabi*, nº 20, 1970, pp. 181-202.

- _____: *El valencianisme polític, 1874-1936*, Barcelona, 1971.

- _____: *Republicans i camperols revoltats*, València, Eliseu Climent, 1975.

- CUEVA MERINO, Julio de la: “Movilización política e identidad anticlerical, 1898-1910”, *Ayer*, nº 27, 1997, pp. 101-125.

- _____: “Cultura y movilización en el movimiento católico de la Restauración (1899-1913)”, en Manuel Suárez Cortina (ed.), *La cultura española en la Restauración*, Santander, Sociedad Menéndez y Pelayo, 1999, pp. 169-192.

- _____: “Clericalismo y movilización católica en la España de la Restauración”, en J. de la Cueva i A. L. López (coords.), *Clericalismo y asociacionismo católico en España: de la Restauración a la Transición*, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2005.

- CULLA I CLARÀ, Joan B.: *El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923)*, Barcelona, Curial, 1986.

- _____: “La Restauració a la Catalunya urbana (1900-1923)”, en Conxita Mir Cucó (ed.), *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració*, Lleida, Virgili & Pagés / Estudi General / Institut d’Estudis Ilerdencs, 1989, pp. 121-130.

- CULLA, Joan B. i DUARTE, Àngel: *La premsa republicana*, Barcelona, Col·legi de Periodistes de Catalunya, Diputació de Barcelona, 1990.

- DARDÉ MORALES, Carlos: “La larga noche de la Restauración, 1875-1900”, en Nigel Townson (ed.), *El republicanismo en España (1830-1977)*, Madrid, Alianza Editorial, 1994, pp. 113-135.

- _____: “Avanzar retrocediendo. La reforma electoral española de 1878”, en Carlos Malamud (coord.), *Legitimidad, representación y alternancia en*

España y América Latina: las reformas electorales (1880-1930), México D.F., El Colegio de México / Fondo de Cultura Económica, 2000, pp. 19-40

- _____: “Características de la vida política”, en J. Varela, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Marcial Pons, 2001, pp. 559-575.

- DELGADO CENDAGORTAGALARZA, Ander: *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2008.

- DÍAZ ORDÓÑEZ, Manuel i MIÁN AGUDO, Maria Jesús: *Prensa y republicanismo rural en el Badajoz del siglo XX. Las virtudes de la memoria*, Badajoz, Diputación de Badajoz, 2009.

- DUARTE I MONTSERRAT, Àngel: *El republicanisme català a la fi del segle XIX*, Vic, Eumo Editorial, 1987.

- _____: “Política republicana a finals de segle i sistema de la Restauració”, en Conxita Mir Cucó (ed.), *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració*, Lleida, Virgili & Pagés / Estudi General / Institut d’Estudis Ilerdencs, 1989, pp. 59-68.

- _____: “Republicanos y nacionalismo. El impacto del catalanismo en la cultura política republicana”, *Historia Contemporánea*, nº 10, 1993, pp. 157-177.

- _____: “La esperanza republicana”, en Rafael Cruz i, Manuel Pérez Ledesma (eds.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid, Alianza Universidad, 1997, pp. 169-199.

- _____: *La España de la Restauración (1875-1923)*, Barcelona, Hipòtesi, 1997.

- _____: *La república del emigrante. La cultura política de los españoles en Argentina (1875-1910)*, Lleida, Milenio, 1998.

- _____: *Historia del republicanisme a Catalunya*, Vic, Eumo Editorial / Pagès Editors, 2004.

- _____: *El republicanismo. Una pasión política*, Madrid, Càtedra, 2013.

- DUARTE I MONTSERRAT, Àngel i GABRIEL, Pere: “¿Una sola cultura política republicana ochocentista en España?”, *Ayer*, nº 39, 2000, pp. 11-34.

- DUVERGER, Maurice: *Los partidos políticos*, México D.F., Fondo de Cultura Económica, 1957.

- ECHEVERRI DÁVILA, Beatriz: *La gripe española. La pandemia de 1918-1919*, Madrid, CIS / Siglo XXI, 1993.
- EGEA BRUNO, Pedro María: *La política y los políticos en la Cartagena de Alfonso XIII (1902-1923)*, Cartagena, Ayuntamiento de Cartagena / Caja de Ahorros del Mediterráneo, 1990.
- ELORZA, Antonio: “Centros y periferia: el movimiento obrero español y la entrada en la sociedad de masas”, en Edward Acton i Ismael Saz (eds.), *La transición a la política de masas*, V Seminario Histórico Hispano-Británico, València, Universitat de València, 2001, pp. 59-70.
- ELORZA, Antonio, ARRANZ, Luis i DEL REY, Fernando: “Liberalismo y corporativismo en la crisis de la Restauración”, en J. L. García Delgado (ed.), *La crisis de la Restauración. España, entre la primera guerra mundial y la II República*, Madrid, Siglo XXI, 1986, pp. 5-50.
- ENCICLOPÈDIA CATALANA: *Enciclopedia.cat*, [en línia], <http://www.enciclopedia.cat/>, [Consulta: 7 de gener de 2011].
- ENRECH, Carles: “La ofensiva contra el oficio en la industria textil catalana (1881-1923). La destrucción de un modelo de sociedad urbana”, en Santiago Castillo i Roberto Fernández (coord.), *Campesinos, artesanos, trabajadores. Actas del IV Congreso de historia social de España*, Lleida, Milenio, 2001.
- ERICE SEBARES, Francisco: “Entre la represión y el paternalismo. Actitudes burguesas ante *lo popular* en la España de la Restauración”, en J. Uría (ed.), *La cultura popular en la España contemporánea*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2003, pp. 131-151.
- ESTEBAN DE VEGA, Mariano: *De la beneficencia a la previsión. La acción social en Salamanca (1875-1898)*, Salamanca, Diputación de Salamanca, 1991.
- ESTEVE GÁLVEZ, Francesc: *En la claror de l'alba. Uns començos difícils*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló, 2003.
- FAGOAGA, Concha: “De la libertad a la igualdad: laicistas y sufragistas”, en Cristina Segura i Gloria Nielfa (eds.), *Entre la marginación y el desarrollo: mujeres y hombres en la historia*, Madrid, Ediciones del Orto, 1996, pp. 171-198.
- FALCÓ, Victoria: *La dona a la ceràmica d'Onda (1880-1936)*, Premi d'Investigació Històrica: Dones d'Onda que han Marc at un Poble, Onda, Ajuntament d'Onda, 2005.
- FANDOS MINGARRO, Pascual: *Biografía de Jaime Chicharro*, Madrid, Ediciones AGEM, 1961.
- FEBRER ALBIOL, Virtudes: “La mujer trabajadora en el sector agrícola. Castellón, 1880-1930”, *Actes del V Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, abril 1988, Ajuntament de Nules, Diputació de Castelló, pp. 259-275.

- _____: *Mujer y educación en Castellón*, Castelló, Universitat Jaume I, 1998, treball d'investigació inèdit.
- FESEFELDT, Henrike: “Del mundo de los oficios a la lucha de intereses: la UGT, 1888-1923”, *Ayer*, nº 54, 2004, pp. 71-96.
- FORCADELL, Carlos: *Parlamentarismo y bolchevización. El movimiento obrero español, 1914-1918*, Barcelona, Crítica, 1978.
- _____: “Sindicalismo y movimiento obrero: la recuperación historiográfica de las clases trabajadoras”, en M. Ortiz, D. Ruiz i I. Sánchez (coord.), *Movimientos sociales y estado en la España contemporánea*, Cuenca, Universidad de Castilla La Mancha, 2001.
- FORNAS PALLARÉS, Alfredo: *Figueroles d'Alcalatén en la història contemporània: d'una societat tradicional a la mode rnitat*, Treball d'Investigació de Doctorat inèdit, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2011.
- FORNER MUÑOZ, Salvador: *Canalejas y el partido liberal democrático*, Madrid, Cátedra, 1993.
- _____: “La crisis del liberalismo en Europa y en España: Canalejas en la encrucijada de la Restauración”, en Manuel Suárez Cortina (ed.), *La Restauración, entre el liberalismo y la democracia*, Madrid, Alianza Universidad, pp. 199-228, 1997.
- FORNER MUÑOZ, Salvador [et. al.]: “Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923”, en Salvador Forner (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Madrid, 1997, pp. 241-293.
- FORNER MUÑOZ, Salvador i GARCÍA ANDREU, Mariano: *Cuneros y caciques*, Alacant, Patronato del V Centenario de la ciudad, 1990.
- FRANCH I FERRER, Vicent: “Nacionalismos en el primer tercio del siglo XX”, en VV.AA., *Historia de Castellón*, València, Prensa valenciana, 1992, pp. 595-600.
- FREÁN HERNÁNDEZ, Óscar: “La creación de una identidad colectiva: sociabilidad y vida cotidiana de la clase obrera gallega”, en Alberto Vallín (dir.), *La sociabilidad en la historia contemporánea*, Ourense, Duen de Bux, 2001, pp. 125-152.
- FRÍAS CORREDOR, Carmen i GARCÍA ENCABO, Carmelo: “Sufragio universal masculino y politización campesina en la España de la Restauración (1875-1923)”, *Historia Agraria*, nº 38, 2006, pp. 27-46.
- FUENTES CODERA, Maximiliano: “Germanófilos y neutralistas: proyectos tradicionalistas y regeneracionistas para España (1914-1918)”, *Ayer*, nº 91, 2013, pp. 63-92.

- FUNDACIÓN PABLO IGLESIAS: *Diccionario biográfico del socialismo español* [en línea], Edició: Fundación Pablo Iglesias, Madrid, 2014, <<http://www.fpabloiglesias.es/archivo-y-biblioteca/diccionario-biografico>>, [Consulta: 28 de març de 2014].

- FUSI AIZPURÚA, Juan Pablo: “Dictadura y democracia en el siglo XX”, en Teresa Carnero Arbat (ed.), *El reinado de Alfonso XIII*, *Ayer*, nº 28, Madrid, Marcial Pons, 1997, pp. 15-28.

- GABRIEL, Pere: “Sindicalismo y huelga. Sindicalismo revolucionario francés e italiano. Su introducción en España”, *Ayer*, nº 4, 1991, pp. 15-45.

- _____: “Espacio urbano y articulación política popular en Barcelona, 1890-1920”, en J.L. García Delgado (ed.); *Las ciudades en la modernización de España*, Barcelona, 1992, pp. 61-94.

- _____: “A vueltas y revueltas con la historia social obrera en España. Historia obrera, historia popular e historia contemporánea”, *Historia Social*, nº 22, 1995, pp. 43-53.

- _____: “Republicanism popular, socialismo, anarquismo y cultura política obrera en España (1860-1914)”, en J. Paniagua, J. A. Piqueras i V. Sanz (eds.): *Cultura social y política en el mundo del trabajo*, Centro Francisco Tomás y Valiente UNED Alzira-València Fundación Instituto Historia Social, 1999, pp. 211-222.

- _____: “Trabajador de oficio en el siglo XIX: el buen obrero y la ilustración autodidacta”, dins J. A. Piqueras i V. Sanz (eds.): *En el nombre del oficio. El trabajador especializado: corporativismo, adaptación y protesta*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2005, pp. 235-269.

- _____: “Los días de la República. El 11 de febrero”, *Ayer*, nº 51, 2003, pp. 39-66.

- GARCÍA DE LA FUENTE, Dionisio: *Del gas del alumbrado al gas natural en Castellón de la Plana 1870-1995*, CEGÁS, 1996.

- GARCÍA ORALLO, Ricard: “La recaudación fiscal en el mundo rural de la Restauración: obstáculos y resistencias”, *Revista de Historia Económica*, any XXI, nº 3, 2003, pp. 501-523.

- GARRIDO, Aurora: “Sociología electoral de la Restauración: los estudios sobre caciquismo”, en G. Rueda (ed.), *Doce estudios de Historiografía Contemporánea*, Madrid, Universidad de Cantabria, 1991, pp. 169-182.

- _____: *Favor e indiferencia. Caciquismo y vida política en Cantabria (1902-1923)*, Santander, Universidad de Cantabria, 1998.

- _____: “Los sistemas electorales español e italiano: de la implantación a la crisis del estado liberal”, en Silvana Casmirri y Manuel Suárez Cortina (ed.), *La Europa del Sur en la época liberal. España, Italia y Portugal. Una*

perspectiva comparada, Santander / Cassino, Universidad de Cantabria / Università di Cassino, 1998, pp. 251-272.

- _____: “La reforma electoral de 1890”, en Carlos Malamud (coord.), *Legitimidad, representación y alternancia en España y América Latina: las reformas electorales (1880-1930)*, México D.F., El Colegio de México / Fondo de Cultura Económica, 2000, pp. 41-61.

- _____: “Las elecciones en la crisis d el régimen liberal español”, en Rosa Ana Gutiérrez Lloret, Rafael Zurita Aldeguer i Renato Camurri (eds.), *Elecciones y cultura política en España e Italia (1890-1923)*, València, Universitat de València, 2003, pp. 197-201.

- GARRIDO HERRERO, Samuel: “El motín de Villarreal de 1908”, *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, nº 59, 1983, pp. 343-358.

- _____: “Obrers contra «amarillos»: el contracte col·lectiu de treball de La Plana de 1920”, *Butlletí del Centre d’Estudis de La Plana*, nº 2, 1985, pp. 7-18.

- _____: *Los trabajadores de las derechas*, Castelló, Diputació de Castelló, 1986.

- _____: “Els efectes de la Primera Guerra Mundial a la Plana: la crisi municipal de Vila-real de 1917”, *I Congrés d’Estudis d’Història de la Plana*, pp. 123-133.

- _____: *Treballar en comú. El cooperativisme agrari a Espanya (1900-1936)*, València, Edicions Alfons El Magnànim, Generalitat Valenciana, 1996.

- _____: “Explotació indirecta i progrés agrari: el conreu del cànem a Castelló (s. XVIII-XX)”, *Recerques*, nº 38, 1999, pp.124-148.

- _____: “El conreu del taronger a la Plana de Castelló: agricultura comercial, propietat pagesa i treball a salariat (1850-1930)”, *Estudis d’Història Agrària*, nº 13, 2000.

- _____: *Cànem gentil: l’evolució de les estructures agràries a la Plana de Castelló (1750-1930)*, Castelló de la Plana, Ajuntament de Castelló, 2004.

- GIADÁS ÁLVAREZ, Luis: “A necesidade de algo que corte o vento: unha aproximación o republicanismo galego baixo Alfonso XIII”, en Emilio Grañido Seoane (ed.), *República e republicanos en Galicia*, A Coruña, Ateneo Republicano de Galicia, 2006, pp. 81-103.

- GIL ANDRÉS, Carlos: “Protesta popular y movimientos sociales en la Restauración: los frutos de la ruptura”, *Historia Social*, nº 23, 1995, pp. 121-135.

- GIL PECHARROMÁN, Julio: “Notables en busca de masas. El conservadurismo en la crisis de la Restauración”, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V, Historia Contemporánea*, T. 6, 1993, pp. 233-266.

- _____: *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, Madrid, Eudema, 1994.

- GILLESPIE, Richard: *Historia del Partido Socialista Obrero Español*, Madrid, Alianza Universidad, 1991.

- GIMENO SANFELIU, Mª Jesús: *Llinatge i poder. Castelló (XVI-XIX). Els barons de La Pobla, La Serra, Borriol, Benicàssim i Montornés en l'Antic Règim*, València, Consell Valencià de Cultura, 2003.

- GÓMEZ-NAVARRO, José Luis, REY REGUILLO, Fernando del i MORENO LUZÓN, Javier: “La elite parlamentaria entre 1914 y 1923”, en Mercedes Cabrera, (coord.), *Con luz y taquígrafos. El Parlamento en la Restauración (1913-1923)*, pp. 103-142.

- GÓMEZ OCHOA, Fidel: “El partido conservador y el problema social durante la crisis final de la Restauración: la sindicación profesional obligatoria”, en Javier Tusell, Julio Gil Pecharromán y Feliciano Montero (eds.), *Estudios sobre la derecha española contemporánea*, Madrid, UNED, 1993, pp. 269-288.

- _____: “El pensamiento político de Antonio Canovas del Castillo: una aproximación a la cultura política del conservadurismo de la Restauración”, en Manuel Suárez Cortina (ed.), *La cultura española en la Restauración*, Santander, Sociedad Menéndez y Pelayo, 1999, pp. 47-54.

- _____: “Democratización y crisis del liberalismo en Italia: análisis y aplicación al caso español”, en Manuel Suárez Cortina (ed.), *La crisis del estado liberal en la Europa del Sur*, Santander, Sociedad Menéndez y Pelayo, 2000, pp. 79-108.

- GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo: *La razón de la fuerza. Orden público, subversión y violencia política en la España de la Restauración, 1875-1917*, Madrid, CSIC, 1998.

- _____: *El máuser y el sufragio. Orden público, subversión y violencia política en la crisis de la Restauración*, Madrid, CSIC, 1999.

- _____: “Historiografía reciente sobre el carlismo: ¿el retorno de la argumentación política?”, *Ayer*, nº 38, 2000, pp. 275-288.

- GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos: *Historia de las derechas españolas. De la ilustración a nuestros días*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2000.

- _____: “La recepción del pensamiento conservador-radical europeo en España (1913-1930)”, *Ayer*, nº 38, 2000, pp. 211-231.

- _____: “La inflexión autoritaria del liberalismo español”, en Manuel Suárez Cortina (ed.), *Las máscaras de la libertad. El liberalismo español, 1808-1950*, 2003, pp. 427-469.
- _____: *El pensamiento político de la derecha española en el siglo XX*, Madrid, Tecnos, 2005.
- GONZÁLES DEVÍS, Raül: “Autoritaris i catòlics. La dictadura de Primo de Rivera a Vila-real (1923-1930)”, *Afers*, nº 61, 2008, pp. 673-691.
- _____: “Autoritarisme, nacionalització i control durant la dictadura de Primo de Rivera: els delegats governatius a les comarques de Castelló”, *Millars: Espai i Història*, nº 31, 2008, pp. 77-93.
- _____: “Católicos y autoritarios: la dictadura de Primo de Rivera en las comarcas castellanenses”, en Carlos Navajas Zubeldía i Diego Iturriaga Barco (eds.), *Novísima. Actas del II Congreso Internacional de Historia de Nuestro Tiempo*, Logroño, Universidad de La Rioja, 2010, pp. 235-244 .
- GONZÁLEZ DE MOLINA, Manuel: "Ecología del poder político local durante el siglo XIX. Un estudio de caso", en Pedro Carasa Soto (coord.), *Ayuntamiento, estado y sociedad. Los poderes municipales en la España Contemporánea*, Valladolid, Ayuntamiento de Valladolid / Universidad de Valladolid, 2000, pp. 71-96.
- _____: “Los socialistas españoles y la «cuestión agraria»”, en T. Ma. Ortega i F. Cobo (eds.), *La España rural, siglos XIX y XX. Aspectos políticos, sociales y culturales*, pp. 155-192.
- GONZÁLEZ DE MOLINA, Manuel, CRUZ ARTACHO, Salvador i ACOSTA RAMÍREZ: Francisco, *Socialismo y democracia en el campo (1880-1930). Los orígenes de la FNMT*, Madrid, Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino, 2009.
- _____: “Los socialistas y el proceso de democratización en la España rural de la Restauración”, *Ayer*, pp. 67-92, 2013.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, Ángeles: “La patronal sevillana: actitudes y estrategias ante el problema social (1918-1923)”, en Javier Tusell, Julio Gil Pecharrmán y Feliciano Montero (eds.), *Estudios sobre la derecha española contemporánea*, Madrid, UNED, 1993, pp. 289-300.
- _____: *Utopía y realidad. Anarquismo, anarcosindicalismo y organizaciones obreras. Sevilla, 1900-1923*, Sevilla, Diputación de Sevilla, 1996.
- _____: “La construcción de un mito. El trienio bolchevique en Andalucía”, en Manuel González de Molina y Diego Caro Cancela (eds.), *La utopía racional. Estudios sobre el movimiento obrero andaluz*, Granada, Universidad de Granada / UGT de Andalucía / Diputación de Granada, 2001, pp. 175-219.

- GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, Mª Jesús: *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*, Madrid, siglo XXI, 1990.
- _____: “Las manchas del leopardo: la difícil reforma desde el sistema y las estrategias de la *socialización conservadora*”, en Manuel Suárez Cortina (ed.), *Restauración, entre el liberalismo y la democracia*, Madrid, Alianza Universidad, 1997, pp. 157-197.
- _____: “Regeneracionismo, reformismo y democracia en Antonio Maura”, en TUSELL, Javier, MONTERO, Feliciano i MARÍN, José María (eds.), *Las derechas en la España contemporánea*, Madrid, UNED / Anthropos, 1997, pp. 91-113.
- GORTÁZAR, Guillermo (ed.): *Nación y estado en la España liberal*, Madrid, Noesis, 1994.
- GRAU I REIG, Vicent: *La Segona República a Castelló. Una memòria històrica positiva*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2012.
- GRAU VERGE, Ferran: *Rossell (1823-1923). La implantació del liberalisme en un poble del corredor prelitoral del Maestrat*, Benicarló, Onada Edicions, 2007.
- GRUPO DE ESTUDIOS DE ASOCIACIONISMO Y SOCIABILIDAD (GEAS), *España en sociedad. Las asociaciones a finales del siglo XIX*, Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha, 1998.
- GUEREÑA, Jean-Louis: “Las casas del pueblo y la educación obrera a principios del siglo XX”, *Hispania*, nº 178, 1991, pp. 645-692.
- _____: “Espacios y formas de la sociabilidad en la España contemporánea. Introducción”, *Hispania*, nº 214, 2003, pp. 409-414.
- GUTIÉRREZ LLORET, Rosa Ana: *Republicanism en Alicante durante la Restauración (1875-1895)*, Alicante, Ayuntamiento de Alicante, 1989.
- _____: “Republicanos y obreros en el Alicante del siglo XIX. Asociacionismo, propaganda y movilización”, en Manuel Chust i Salvador Broseta (eds.), *La pluma y el yunque. El socialismo en la historia valenciana*, València, Universitat de València, 2003, pp. 37-52.
- _____: “Las católicas y la política: del apostolado a la propaganda y la movilización (1900-1924)”, en Mª Concepción Marcos del Olmo i Rafael Serrano García (eds.), *Mujer y política en la España Contemporánea (1868-1936)*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2012.
- GUTIÉRREZ LLORET, Rosa Ana i ZURITA ALDEGUER, Rafael: “España en la campaña electoral de 1907: entre la vieja y la nueva cultura política”, en Rosa Ana Gutiérrez Lloret, Rafael Zurita Aldeguer i Renato Camurri (eds.), *Elecciones y cultura*

política en España e Italia (1890-1923), València, Universitat de València, 2003, pp. 121-142.

- HALL, Morgan C.: *Alfonso XIII y el ocaso de la monarquía liberal (1902-1923)*, Madrid, Alianza Editorial, 2005.

- HERRÀIZ ESCRIBANO, Josep L. i REDÓ BRANCHAT, Pilar: *Republicanisme i valencianisme 1868-1938: la família Huguet*, Castelló, UJI-Fundació Huguet, 1995.

- HERRERA GONZÁLEZ DE MOLINA, Antonio, MARKOFF, John, VILLA GIL-BERMEJO, Inmaculada: “La democratización del mundo rural en la España de fin de siglo. Una historia poco conocida”, *Ayer*, nº 89, 2013, pp. 21-42.

- HEYWOOD, Paul: *El marxismo y el fracaso del socialismo organizado en España, 1879-1936*, Santander, Universidad de Cantabria, 1993.

- HUARD, Raymond: “Las prácticas del sufragio universal en Francia entre 1848 y 1914. Avances pioneros, novedades provisionales, proyectos inacabados”, en Salvador Forner (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Madrid, 1997, pp. 47-71.

- JOVER, José María: “La época de la Restauración: panorama político social”, en Manuel Tuñón de Lara (ed.), *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923)*, Barcelona, Labor, T. VIII, col. Historia de España, 1981.

- JULIÁ DÍAZ, Santos: “Notas sobre cultura y estrategia política republicana”, en José Luis Casas i Francisco Durán (eds.), *El republicanismo ante la crisis de la democracia. Una perspectiva comparada (1909-1939)*, V Congreso sobre Republicanisme, Córdoba, Diputación de Córdoba / Patronato Niceto Alcalá-Zamora y Torres / Universidad de Córdoba, 2010.

- LACOMBA, J. Antonio: *Crisi i revolució al País Valencià (1917)*, València, Garbí, 1968.

- _____: *La crisis española de 1917*, Madrid, Ciencia Nueva, 1970.

- LAÍN ENTRALGO, Pedro, [et. al.]: “La edad de plata de la cultura española: 1898-1936”, en Ramón Menéndez Pidal (Fun.) i José María Jover Zamora (dir.), *Historia de España*, Madrid, Espasa-Calpe, 1993-1994, t. XXXIX.

- LANNON, Frances: *Privilegio, persecución y profecía. La Iglesia Católica en España 1875-1975*, Madrid, Alianza Editorial, 1987.

- LA PORTE FERNÁNDEZ-ALFARO, Pablo: “Marruecos y la crisis de la Restauración, 1917-1923”, en *La crisis del régimen liberal en España, 1917-1923*, *Ayer*, nº 63, 2006, pp. 53-74.

- LARRAZA, María del Mar: “Estudio de las bases sociales de los partidos políticos en Pamplona, 1890-1923”, en Salvador Forn er (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Madrid, 1997, pp. 347-360..
- _____: *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, Pamplona, EUNSA, 1998.
- LINZ, Juan J.: *La quiebra de las democracias*, Madrid, Alianza Editorial, 1987.
- LLANSOLA GIL, Gerard: “Les dones de les capes populars: protesta i organització obrera (Castelló de la Plana, 1913-1917)”, *Estudis Castellonencs*, nº 9, 2000-2002, pp. 117-133.
- _____: “El moviment obrer a Castelló de la Plana durant els anys 1913-1917: la identitat republicana en entredit”, *Millars: espai i història*, nº 27, 2004, pp. 165-186.
- _____: “Estructura organitzativa i participació electoral del carlisme castellonenc en la decadència de la Restauració (1914-1918)”, en Rosa Monlleó (ed.), *Castelló al segle XX. I Congrés d’Història Local Contemporània*, Castelló, Universitat Jaume I, 2006, pp. 207-236.
- _____: *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2006.
- _____: “Àngels de la llar, obreres conscients: les dones de les classes populars a la Plana Baixa (1913-1923)”, en *VIII Premis Vila de Betxí*, Betxí, Publicacions de l’Ajuntament de Betxí, 2008, pp. 81 -129.
- LÓPEZ, Germán: “Un estudio sobre la Reforma Electoral Conservadora de 1907 y sus posibilidades democratizadoras”, València, Saitabi, 1998, pp. 185-209.
- LÓPEZ ESTUDILLO, Antonio: “Federalismo, campesinado y métodos de restablecer el control político en la Restauración”, en Conxita Mir Cucó (ed.), *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració*, Lleida, Virgili & Pagés / Estudi General / Institut d’Estudis Ilerdencs, 1989, pp. 191-207.
- _____: “Republicanism and obrero movement in Andalucía”, en Manuel González de Molina y Diego Caro Cancela (eds.), *La utopía racional. Estudios sobre el movimiento obrero andaluz*, Granada, Universidad de Granada / UGT de Andalucía / Diputación de Granada, 2001.
- LÓPEZ I HERNANDO, Joan Josep: “Hisenda municipal i reforma urbana (1885-1920)”, *Recerques*, nº 15, 1984, pp. 125-131.
- LOPEZ RODRÍGUEZ, Pedro: *Elites y poder. Cambio estructural y dinámica política bajo el caciquismo liberal: La Rioja, 1890-1923*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, 2001.

- LÓPEZ VILLA, Antonio: “José Montes Sierra y el republicanismo sevillano a comienzos del siglo XX”, en José Luis Casas i Francisco Durán (eds.), *El republicanismo ante la crisis de la democracia. Una perspectiva comparada (1909-1939)*, V Congrés sobre Republicanisme, Córdoba, Diputació n de Córdoba / Patronato Niceto Alcalá-Zamora y Torres / Universidad de Córdoba, 2010, pp. 343-362.

- LORENZO ARRIBAS, José Miguel: “El telar de la experiencia. Historia de las mujeres y epistemología feminista”, en Mª Isabel de l Val Valdivieso et. al. (coord.), *La historia de las mujeres: una revisión historiográfica*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2004, pp.73-92.

- LORENZO GÓRRIZ, Antonio M.: *Movilización popular y burguesía republicana en Castelló de la Plana, 1931*, Castelló, Ajuntament de Castelló, 1988.

- LUENGO TEIXIDOR, Félix: *La crisis de la Restauración. Partidos, elecciones y conflictividad social en Guipúzcoa, 1917-1923*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 1991.

- LUIS MARTÍN, Francisco de: “Las juventudes socialistas como frente cultural pedagógico del socialismo español: el caso madrileño 1903-1914”, en *Historia Contemporánea*, 1992, nº 8, pp. 249-267.

- _____: “La educación del obrero en las casas del pueblo socialistas”, en Manuel González de Molina y Diego Caro Cancela (eds.), *La utopía racional. Estudios sobre el movimiento obrero andaluz*, Granada, Universidad de Granada / UGT de Andalucía / Diputación de Granada, 2001, pp. 391-422.

- _____: “La cultura socialista en España: de los orígenes a la guerra civil”, *Ayer*, nº 54, 2004, pp. 199-247.

- MAIER, Charles S.: *La refundación de la Europa burguesa. Estabilización en Francia, Alemania e Italia en la década posterior a la I Guerra Mundial*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1988.

- MÁIZ SUÁREZ, Ramón: “Estrategia e institución: el análisis de las dimensiones *macro* del clientelismo político”, en Antonio Robles Egea (comp.), *Política en penumbra. Patronazgo y clientelismo políticos en la España contemporánea*, Madrid, Siglo XXI, 1996, pp. 43-67.

- MARCHENA DOMÍNGUEZ, José: *Burgueses y caciques en el Cádiz de la Restauración*, Cádiz, Universidad de Cádiz, 1996.

- MARCO MIRANDA, Vicente: *In illo tempore. Memorias*, València, Consell Valencià de Cultura, 2005.

- MARIMON RIUTORT, Antoni: “Les eleccions municipals a Menorca sota la Restauració (1901-1922): el pes del republicanismo”, *Mayurqa*, nº 28, 2002, pp. 75-91.

- MARIMON RIUTORT, Antoni i QUETGLAS CIFRE, Antoni, "Anàlisi dels resultats electorals a Sóller durant la segona etapa de la Restauració (1901-1923)", III Jornades d'Estudis Locals de Sóller, Sóller, Ajuntament de Sóller, 2009, pp. 263-289.

- MARÍN ARCE, José María: *Santiago Alba y la crisis de la Restauración: 1913-1930*, Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 1990.

- _____: "El conservadurismo liberal de Sánchez Guerra", en TUSELL, Javier, MONTERO, Feliciano i MARÍN, José María (eds.): *Las derechas en la España contemporánea*, Madrid, UNED / Anthropos, 1997, pp. 129-151.

- _____: "La ley electoral de 1907 y las elecciones en España durante la crisis de la Restauración (1910-1923)", en Carlos Malamud (coord.), *Legitimidad, representación y alternancia en España y América Latina: las reformas electorales (1880-1930)*, México D.F., El Colegio de México / Fondo de Cultura Económica, 2000, pp. 62-86.

- MARTÍ ARNÁNDIZ, Otilia: *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castellón de la Plana (1808-1858)*, Castelló, Diputació de Castelló, 1997.

- MARTÍ MARTÍNEZ, Manuel: *Cossieros i anticossieros. Burguesia i política local. Castelló de la Plana, 1875-1891*, Castelló, Diputació de Castelló, 1985.

- _____: "La societat valenciana de la Restauració (1875-1914). Estabilització del domini burgès i contestació renovada", en *Historia del País Valencià*, Barcelona, Edicions 62, 1988-1990, vol. V, p. 137-166.

- _____: *1875-1891. L'Ajuntament de Castelló de la Plana. Del triomf de la Restauració a l'ascens de la nova política*, Castelló, Ajuntament de Castelló, 1989.

- _____: "Las diputaciones provinciales en la trama caciquil: un ejemplo castellonense durante los primeros años de la Restauración", Madrid, *Hispania*, 179, 1991, pp. 993-1041.

- _____: "Apunts per a una reconsideració històrica (i, potser, cívica) del republicanisme valencià", en Josep L. Herráiz Escribano i Pilar Redó Branchat, *Republicanisme i valencianisme 1868-1938: la família Huguet*, Epíleg, Castelló, UJI-Fundació Huguet, 1995, pp. 217-265.

- _____: "Elogi de la discontinuïtat. El poder polític local entre els segles XIX i XX", en *Actes del I Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya*, Barcelona, 12-13 de novembre de 1993, Barcelona, L' Avenç, 1995, pp. 271-283.

- _____: "Grups socials agraris i política urbana: la ciutat de Castelló de la Plana (segles XIX i XX)" en *D'Història Contemporània: debats i estudis. Un homenatge casolà a E.P. Thompson (1924-1993)*, Castelló, Societat Castellonenca de Cultura, 1996, pp. 97-131.

- _____: “La fabricación de la provincia (1833-1975): de la identidad provincial y sus beneficiarios”, en *La provincia de Castellón*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló, 1999, pp. 259-262.

- _____: “Historias locales e historias nacionales”, en Pedro Rújula i Ignacio Peiró (coords.), *La historia local en la España Contemporánea. Estudios y reflexiones desde Aragón*, Barcelona, L’Avenç, 1999, pp. 51-61.

- _____: “Nacionalización y democracia”, en Edward Acton i Ismael Saz (eds.), *La transición a la política de masas*, V Seminario Histórico Hispano-Británico, València, Universitat de València, 2001, pp. 111-115.

- MARTÍ MARTÍNEZ, Manuel i ARCHILÉS CARDONA, Ferran: “Liberalismo, democracia, Estado-nación: una perspectiva valenciana (1875-c.1914)”, en Paul Preston i Ismael Saz (eds.), *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria. València (1808-1975)*, Madrid y València, Biblioteca Nueva, Universitat de València, 2001, pp.143-162.

- MARTÍN JIMÉNEZ, Ignacio: *Hacia el paroxismo. Violencia política en la provincia de Valladolid (1917-1936)*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2008.

- MARTÍN RAMOS, José Luis: “De la tregua a la expansión reivindicativa. El arranque de la explosión huelguística en Barcelona (1914-1916)”, *Historia Social*, nº 5, 1989, pp. 115-128.

- _____: “El socialismo español”, en Donald Sassoon, *Cien años de socialismo*, Barcelona, Edhasa, pp. 851-934, 2001.

- MARTÍNEZ CANET, Robert: *Elits, subordinació i rebel·lia. La comarca de la Costera entre la Restauració borbònica i la Segona República (1900-1930)*, València, Institució Àlfons el Magnànim, 2006.

- MARTÍNEZ CUADRADO, Miguel: *Elecciones y partidos políticos (1868-1931)*, Madrid, Taurus, Tomo II, 1969.

- _____: “La burguesía conservadora (1874-1931)”, en Miguel Artola (coord.), *Historia de España*, Madrid, Alfaguara, tomo VI, 1986.

- MARTÍNEZ GALLEGO, Francesc A.: “Del mutualismo a la agrupación: cultura y praxis socialista en el ámbito rural valenciano”, en Manuel Chust i Salvador Broseta (eds.), *La pluma y el yunque. El socialismo en la historia valenciana*, València, Universitat de València, 2003, pp. 53-75.

- MARTÍNEZ GALLEGO, Francesc A., CHUST CALERO, Manuel i HERNÁNDEZ GASCÓN, Eugenio: *València 1900. Movimientos sociales y conflictos políticos durante la Guerra de Marruecos, 1906-1914*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, Diputació de Castelló, 2001.

- MARTÍNEZ MARTÍN, J. A.: “Las elecciones municipales en la crisis de la Restauración: Madrid 1917”, en J. L. García Delgado (ed.), *La crisis de la*

Restauración. España, entre la primera guerra mundial y la II República, Madrid, Siglo XXI, 1986.

- MARTORELL LINARES, Miguel Ángel: “Gobierno y Parlamento: las reglas del juego”, en Mercedes Cabrera (coord.), *Con luz y taquígrafos. El Parlamento en la Restauración (1913-1923)*, pp. 211-272.

- MARTORELL LINARES, Miguel i REY REGUILLO, Fernando del: “El parlamentarismo liberal y sus impugnadores”, *Ayer*, nº 63, 2006, pp. 23-52.

- MAS, Manuel (dir.): *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, València, 1972.

- MAYAYO I ARTAL, Andreu: “El cooperativisme agrari: un moviment dual”, en Conxita Mir Cucó (ed.), *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració*, Lleida, Virgili & Pagés / Estudi General / Institut d’Estudis Ilerdencs, 1989, pp. 209-232.

- MAZA ZORRILLA, Elena: “Sociabilidad e historiografía en la España contemporánea”, *Ayer*, nº 42, 2001, pp. 241-252.

- _____: “Preferencias y destinatarios del asociacionismo vallisoletano en su rodaje contemporáneo”, en Elena Maza (coord.), *Asociacionismo en la España contemporánea. Vertientes y análisis interdisciplinar*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2003, pp. 147-174.

- _____: “Elites y asociacionismo en España (1850-1923)”, en Rafael Zurita i Renato Camurri (eds.), *Las elites en Italia y en España (1850-1922)*, València, Universitat de València, 2008, pp. 179-194.

- MEDALL CHIVA, Iván: *Ribesalbes, un enclave de la ceràmica en la Plana Baixa de Castelló. De los inicios de la revolución industrial al impulso de los años 60*, Treball d’Investigació de Doctorat inèdit, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2011.

- MELUCCI, Alberto: “Asumir un compromiso: identidad y movilización en los movimientos sociales”, *Zona Abierta*, nº 69, 1994, pp. 153-180.

- MERINO ESTRADA, Valentín: "El marco jurídico-legal de la administración local en la Restauración (1876-1931)", en Pedro Carasa Soto (coord.), *Ayuntamiento, estado y sociedad. Los poderes municipales en la España Contemporánea*, Valladolid, Ayuntamiento de Valladolid / Universidad de Valladolid, 2000, pp. 19-27.

- MESEGUER FOLCH, Vicente: *Carlismo y carlistas de Alcalá de Xivert*, Alcalá de Xivert, Ajuntament d’Alcalá de Xivert / Centre d’Estudis del Maestrat, 2000.

- MIGUEZ MACHO, Antonio i CABO VILLAVARDE, Miguel: “Pisando la dudosa luz del día: el proceso de democratización en la Galicia rural de la Restauración”, *Ayer*, nº 89, 2013, pp. 43-65.

- MILÁN GARCÍA, José Ramón: “Liderazgo nacional y caciquismo local: Sagasta y el liberalismo zamorano”, *Ayer*, nº 38, 2000, pp. 233-259.

- MILLÁN I GARCÍA-VARELA, Jesús: “L’economía i la societat valencianes, 1830-1914. Les transformacions d’un capitalisme perifèric”, en Pedro Ruíz Torres (coord.), *Història del País Valencià. Època contemporània*, Barcelona, Edicions 62, 1990, pp. 29-76.

- _____: “Campesinado y cambio social en la politización de la sociedad contemporánea. Una discusión sobre el conservadurismo agrario valenciano”, en Lourenzo Fernández, Xosé M. Núñez, Aurora Artiga i Jesús Balboa (eds.), *Poder local, elites e cambio social na Galicia non urbana (1874-1936)*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1997, pp. 161-188.

- _____: “El transformo social de los poderes locales en el estado centralista. Liberalismo y sociedad local en el País Valenciano del siglo XIX”, en Pedro Carasa Soto (coord.), *Ayuntamiento, estado y sociedad. Los poderes municipales en la España Contemporánea*, Valladolid, Ayuntamiento de Valladolid / Universidad de Valladolid, 2000, pp. 199-218.

- _____: “Los sujetos históricos: modelos, tipos ideales y estrategias de investigación”, en M. Cruz Romeo e Isamel Saz (eds.), *El siglo XX. Historiografía e historia*, València, Universitat de València, 2002, pp. 101-110.

- _____: “¿"No hay más que pueblo"? Elites políticas y cambios sociales en la España liberal”, en Rafael Zurita i Renato Camurri (eds.), *Las elites en Italia y en España (1850-1922)*, València, Universitat de València, 2008, pp. 207-225.

- MILLÁN I GARCÍA-VARELA, Jesús y ZURITA ALDEGUER, Rafael: “Elites terratenientes y tipos de caciquismo. La casa de Rafal/ Vía-Manuel entre la revolución liberal y la crisis de la Restauración”, *Historia Agraria*, 1998, vol. 8, n. 16, pp. 153-181.

- MINA, María Cruz: “La escisión carlista de 1919 y la unión de las derechas”, en J. L. García Delgado (ed.), *La crisis de la Restauración. España, entre la primera guerra mundial y la II República*, Madrid, Siglo XXI, 1986, pp. 149-164.

- MIRA, Alicia: “Imágenes y percepciones de las mujeres trabajadoras en la sociedad liberal y en la cultura obrera de finales del siglo XIX y principios del XX”, en Ana Aguado i Teresa M^a. Ortega, *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València, Universitat de València, 2011, pp. 99-122.

- MONLLEÓ PERIS, Rosa, “Castelló durante el Sexenio. Partidos políticos y transformaciones económicas”, *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, nº 59, 1983, pp. 437-466.

- _____: “El model descentralitzador de la burgesia valenciana. De la crisi de 1866 a la Restauració”, *Estudis d’Història Contemporània del País*

Valencià, Universitat de València, Departament d'Història Contemporània, nº 8, 1990, pp. 197-236.

- _____: "La educación como instrumento político en una situación revolucionaria democrática (1864-1873)", *Docència*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 1991, pp. 41-56.

- _____: *Los diputados valencianos en la I República. Federalismo y levantamiento carlista en las comarcas de Castelló*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló, 1996.

- _____: *La burguesía valenciana en el Sexenio Democrático. Librecambismo y cuestión social*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 1996.

- _____: *La Gloriosa en València (1864-1869)*, València, Edicions Alfons el Magnànim, Generalitat Valenciana, Diputació de València, 1996.

- _____: "La época del sexenio democrático", en *La provincia de Castellón*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló, 1999, pp. 263-267.

- _____: "Del Sexenio Democrático a la Guerra Civil", en *La Ciudad de Castellón de la Plana*, Castelló, Ajuntament de Castelló, 1999, pp. 281-313.

- _____: "Republicanos contra monárquicos. Del enfrentamiento electoral y parlamentario a la insurrección federal de 1869", *Ayer*, nº 44, 2001, pp. 55-82.

- _____: "Señoritas y obreras bajo la tutela de la iglesia. Un estudio de la Asociación de Mujeres Obra Protección de Intereses Católicos de Castellón (1921-1927)", *Millars*, nº 27, 2004, pp. 123-163.

- _____: "Moda y ocio en los felices años veinte. La maternidad moral de las mujeres católicas en Castellón", *Asparkia*, nº 17, 2006, pp. 197-228.

- _____: "Cultura urbana femenina y espacios de ocio en Castellón a finales del siglo XIX", *Dossiers femenistes*, nº 10, 2007, pp. 121-155.

- MORAL RUÍZ, Joaquín del, *Hacienda central y haciendas locales en España, 1845-1905*, Madrid, Instituto de Estudios de la Administración Local, 1984.

- MORAL RONCAL, Antonio Manuel: "Permanencias y transformaciones en el carlismo", en A. Cañellas (coord.), *Conservadores y tradicionalistas en la España del siglo XX*, Gijón, Trea, 2013, pp. 95-124.

- MORALES MUÑOZ, Manuel: "Cultura y sociabilidad republicanas en Andalucía, 1850-1919", en José Luis Casas Sánchez y Francisco Durán Alcalá (coord.), *I Congreso El Republicanismo en la Historia de Andalucía*, Priego de Córdoba, Patronato Niceto Alcalá-Zamora y Torres / Diputación de Córdoba, 2001, pp. 87-139.

- _____: "Formas de sociabilidad obrera en la Andalucía contemporánea", en Manuel González de Molina y Diego Caro Cancela (eds.), *La utopía racional. Estudios sobre el movimiento obrero andaluz*, Granada, Universidad de Granada / UGT de Andalucía / Diputación de Granada, 2001, pp. 329-357.
- _____: "Los espacios de la sociabilidad radical-democrática: casinos, círculos y ateneos", *Studia Historia. Hª Contemporánea*, nº 19-20, 2001-2002, pp. 161-205.
- _____: "Los trabajadores de oficio en la construcción del socialismo español", en Vicent Sanz Rozalén y José A. Piqueras Arenas (eds.), *En el nombre del oficio. El trabajador especializado: corporativismo, adaptación y protesta*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2005, pp. 215-234.
- _____: "Los «otros» discursos republicanos", en José Luis Casas i Francisco Durán (eds.), *El republicanismo ante la crisis de la democracia. Una perspectiva comparada (1909-1939)*, V Congrés sobre Republicanisme, Córdoba, Diputación de Córdoba / Patronato Niceto Alcalá-Zamora y Torres / Universidad de Córdoba, 2010.
- MORÁN, María Luz: "Sociedad, cultura y política: continuidad y novedad en el análisis cultural", *Zona Abierta*, nº 77/78, 1996/97, pp. 1-30.
- MORENO LUZÓN, Javier: "Teoría del clientelismo y estudio de la política caciquil", *Revista de Estudios Políticos*, nº 89, julio-septiembre 1995, pp. 191-224.
- _____: "El poder público hecho cisco. Clientelismo e instituciones políticas en la España de la Restauración", en Antonio Robles Egea (comp.), *Política en penumbra. Patronazgo y clientelismo políticos en la España contemporánea*, Madrid, Siglo XXI, 1996, pp. 169-190.
- _____: "Sobre críticas, conceptos y cambios. A vueltas con el caciquismo de la Restauración española (1875-1923)", en J. Alvarado (coord.), *Poder, economía, clientelismo*, Madrid, Marcial Pons, 1997.
- _____: "Partidos y Parlamento en la crisis de la Restauración", en Mercedes Cabrera (coord.), *Con luz y taquígrafos. El Parlamento en la Restauración (1913-1923)*, pp. 65-102.
- _____: "Los protagonistas de la política", en J. Varela, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Marcial Pons, 2001, pp. 576-590.
- _____: "Los políticos liberales y la crisis del liberalismo (1917-1923)", en Manuel Suárez Cortina (ed.), *Las máscaras de la libertad. El liberalismo español, 1808-1950*, 2003, pp. 359-398.
- _____: "La historiografía sobre las élites de la España liberal", en Rafael Zurita i Renato Camurri (eds.), *Las élites en Italia y en España (1850-1922)*, València, Universitat de València, 2008, pp. 27-42.

- MORENO SÁEZ, Francisco: “El anarquismo en Alicante”, en Josep Termes [et. al.], *El anarquismo en Alicante. 1868-1945*, Alacant, Instituto de Estudios “Juan Gil-Albert”, Diputació Provincial d’Alacant, 1986, pp. 27-55.

- MORENO SECO, Mónica: “Mujeres, clericalismo y asociacionismo católico”, en J. de la Cueva i A. L. López (coords.), *Clericalismo y asociacionismo católico en España: de la Restauración a la Transición*, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2005, pp. 107-131.

- MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela i RAMOS PALOMO, Mª Dolores: “Mujeres, política y movimientos sociales. Participación, contornos de acción y exclusión”, en Cristina Borderías (ed.), *La historia de las mujeres: perspectivas actuales*, Asociación Española de Investigación en Historia de las Mujeres / Icaria editorial, 2009, pp. 69-131.

- NASH, Mary: “Experiencia y aprendizaje: la formación histórica de los feminismos en España”, en *Historia Social*, nº 20, 1994, pp. 151-172.

- _____: “El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación”, en J. Paniagua, J.A. Piqueras i V. Sanz (eds.), *Cultura social y política en el mundo del trabajo*, Centro Francisco Tomás y Valiente, UNED Alzira-València / Fundación Instituto Historia Social, 1999, pp. 47-68.

- NEBOT GARCIA, Ferran [et. al.]: *Betxí. Una mirada al passat del nostre poble*, Betxí, Caixa Rural de Betxí, 2014.

- NOIRET, Serge: “La introducción del sufragio universal y de la representación proporcional en Italia en 1918-1919: una frágil modernización democrática”, en Salvador Forner (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Madrid, 1997, pp. 73-96.

- NÚÑEZ ROMERO-BALMAS, Gregorio: “Modernización de las ciudades españolas durante la crisis política de la Restauración”, *Ciudad y territorio. Estudios territoriales*, nº 128, 2001, pp. 251-273.

- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé-Manoel: “Proyectos alternativos de nacionalización de masas en Europa Occidental (1870-1939), y la relativa influencia de lo contingente”, en Edward Acton i Ismael Saz (eds.), *La transición a la política de masas*, V Seminario Histórico Hispano-Británico, València, Universitat de València, 2001, pp. 93-110.

- NÚÑEZ SILVESTRE, Alejandro A. i SORRIBES ROIG, Vicent E.: *La Vall d’Uixó durant la segona república (1931-1936). Expectatives, enfrontament i frustracions en període de crisi*, la Vall d’Uixó, Associació Arqueològica de la Vall d’Uixó, 2001.

- OLÁBARRI, Ignacio i CASPISTEGUI, Francisco Javier (eds.): *La «nueva» historia cultural: la influencia del postestructuralismo y la interdisciplinariedad*, Madrid, Universidad Complutense, 1996.

- ORTEGA LÓPEZ, Teresa María: “Culturas liberales y catolicismo en la génesis del antifeminismo franquista”, *Historia Social*, nº 67, 2010, pp. 155-171.
- ORTELLS CHABRERA, Vicent M.: *Geografía urbana y del poblamiento en la Plana de Castelló*, Castelló de la Plana, Ajuntament de Castelló, 1987.
- ORTÍ, Alfonso, “Para analizar el populismo”, *Historia Social*, nº 2, 1988, pp. 75-98.
- PALAFOX GÀMIR, Jordi: “Las luces y sombras del crecimiento económico, 1900-1930”, *Ayer*, nº 28, 1997, pp. 61-90.
- PALLARÉS TORRES, César: “¡Barcos, pan y trabajo!: el Trienio Bolchevique en Vila-real y la Plana”, treball inèdit, *Beca d’Invenstigació Ajuntament de Vila-real*, 2004.
- PANIAGUA, Xavier: “Republicanos, socialistas y anarquistas, ¿qué revolución?”, en Paniagua, J., Piqueras, J.A., Sanz, V. (eds.), *Cultura social y política en el mundo del trabajo*, Centro Francisco Tomás y Valiente UNED Alzira-València Fundación Instituto Historia Social, 1999, pp. 243-269.
- PANIAGUA, Xavier i PIQUERAS, José Antonio: *Diccionario biográfico de políticos valencianos (1810-2003)*, València, Alfons El Magnànim-Fundación Instituto de Historia Social, 2003.
- PANIAGUA, Xavier i PRATS, Joaquín: “Contribución al estudio del movimiento huelguístico del País Valenciano, 1905-1935”, *Primer Congrés d’Història del País València*, Universitat de València, vol. IV, 1974, pp. 533-577.
- PAN-MONTOJO, Juan: “Ciudadanos y contribuyentes”, en M. Pérez Ledesma (dir.), *De súbditos a ciudadanos. Una historia de la ciudadanía en España*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2007, pp. 483-520.
- PECSA: *Castellón siglo XX. Historia gràfica de la provincia*, Castelló de la Plana, PECSA, 1998.
- PELOILLE, M.: “Barcelona, Madrid, Roma. Miradas cruzadas sobre fascismo”, en N. Ludec i F. Dubosquet, *Centros y periferias. Prensa, impresos y territorios en el mundo hispánico contemporáneo: homenaje a Jacqueline Covo-Maurice*, Burdeus, PILAR / Institut d’etudes Iberiques & Ibéro-americaïns, Université Michel de Montaigne, 2004.
- PEÑA GUERRERO, Mª Antonia: “El papel político de las divisiones electorales: la práctica del *gerrymandering* en la provincia de Huelva”, en Salvador Forner (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Madrid, 1997, pp. 465-486.
- _____: *Clientelismo político y poderes periféricos durante la Restauración. Huelva 1874-1923*, Huelva, Universidad de Huelva, 1998.

- _____: “A la sombra de la Corona. El republicanismo en Huelva durante la Restauración”, en José Luis Casas Sánchez i Francisco Durán Alcalá (coord.), *I Congreso El Republicanismo en la Historia de Andalucía*, Priego de Córdoba, Patronato Niceto Alcalá-Zamora y Torres / Diputación de Córdoba, 2001, pp. 261-289.
- PEÑARRUBIA, Isabel: “La expresión de la disidencia en una sociedad caciquil: Mallorca 1875-1923”, *Historia Social*, nº 32, 1998, pp. 23-35.
- PÉREZ ARRIBAS, Eduardo: *Políticos i cacics a Castelló (1876-1901)*, València, Alfons El Magnànim-IVEI, 1988.
- _____: “Les comarques de Castelló i la modernització política (1876-1901)”, en *Miscelània Homenatge a José María Doñate*, pp. 385-395.
- PÉREZ LEDESMA, Manuel: “Cuando lleguen los días de la cólera (Movimientos sociales, teoría e historia)”, *Zona Abierta*, 1994, pp. 51-120.
- _____: “Presentación”, en Rafael Cruz i Manuel Pérez Ledesma (eds.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid, Alianza Universidad, 1997 pp. 9-12.
- _____: “La formación de la clase obrera: una creación cultural”, en Rafael Cruz i Manuel Pérez Ledesma (eds.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid, Alianza Universidad, 1997 pp. 201-233.
- _____: “Restauración, liberalismo y democracia”, *Revista de Libros*, nº 22, octubre 1998.
- PIQUERAS ARENAS, José Antonio, *Història del socialisme*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1981.
- _____: “Sindicatos y ámbito sindical. Interpretación del ugetismo valenciano”, *Historia Social*, nº 9, 1991, pp. 17-50.
- _____: “Detrás de la política. República y Federación en el proceso revolucionario español”, en José Antonio Pi queras i Manuel Chust (comps.), *Republicanos y republicas en España*, Madrid, Siglo XXI, 1996, p. 41.
- _____: “Un país de caciques. Restauración y caciquismo entre naranjos”, *Historia Social*, nº 39, 2001, pp. 3-30.
- _____: *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, Alzira, Algar Editorial, 2005.
- PLANELLES REMOLAR, Elena: “Assistència social i beneficència: el paper de la dona en Betxí a principis del segle XX”, en *VIII Premis Vila de Betxí*, Betxí, Publicacions de l’Ajuntament de Betxí, 2008, pp. 47-79.

- PUIG PUIGCERVER, Ramón: *A cavall de la utopia: Esteve Fibla. Alcanar, 1905-1939*, Valls, Cossetània Edicions, 2001.
- _____: *Els corcs de la Restauració. Vinaròs (1876-1923)*, Castelló, Universitat Jaume I, 2005.
- _____: *Autoritaris, catòlics i republicans (Vinaròs 1923-1931)*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2009.
- RADCLIFF, Pamela: “Movilización y política, en Javier Moreno Luzón i Fernando del Rey (eds.), *Pueblo y nación. Homenaje a José Álvarez Junco*, Madrid, Taurus, 2013, pp. 69-83.
- RALLE, Michel: “La cultura política del primer socialismo español”, en Santos Juliá Díaz (coord.), *El socialismo en España*, Madrid, Fundació Pablo Iglesias, 1986, pp. 55-85.
- _____: “La sociabilidad obrera en la sociedad de la Restauración (1875-1910)”, Madrid, *Estudios de Historia Social*, nº 50-51, 1989, pp. 161-169.
- RAMÍREZ RUIZ, Raúl: *Caciquismo y endogamia: un análisis del poder local en la España de la Restauración (Córdoba, 1902-1931)*, Madrid, Universidad Rey Juan Carlos – Dykinson, 2008.
- RAMOS, María Dolores: “Feminismo y acción colectiva en la España de la primera mitad del siglo XX”, en M. Ortiz, D. Ruiz i I. Sánchez (coords.), *Movimientos sociales y estado en la España contemporánea*, Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha, 2001.
- _____: “La República de las librepensadoras (1890-1914): laicismo, emancipismo, anticlericalismo”, *Ayer*, n.º 60, 2005, pp. 45-74.
- _____: “Las primeras modernas. Secularización, activismo político y feminismo en la prensa republicana: *Los Gladiadores (1906-1919)*”, *Historia Social*, n.º 67, 2010, pp. 93-112.
- RAMOS ALFAJARÍN, J. Rafael: *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana (1834-1938)*, Castelló, Diputació de Castelló, 1989.
- RANZATO, Gabriele: “La forja de la soberanía nacional: las elecciones en los sistemas liberales italiano y español”, *Ayer*, nº 3, 1991, pp. 115-138.
- REGUILLO SIMÓN, Germán: *El partido republicano de Castellón. De la extrema izquierda federal al centro político (1868-1936)*, Castelló, Diputació de Castelló, 2001.
- REIG ARMERO, Ramir: *Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer*, València, Institució Alfons el Magnànim, Diputació de València, 1982.

- _____: *Blasquistas y clericales. La lucha por la ciudad en la València de 1900*, València, Institució Alfons el Magnànim, Diputació de València, 1986.
- _____: “Reivindicación moderada del populismo”, *Historia Social*, nº 2, 1988, pp. 37-50.
- _____: “El caso valenciano: un proceso de modernización involutivo”, en José Luis García Delgado (ed.), *Las ciudades en la modernización de España: los decenios interseculares*, Madrid, Siglo XXI, 1992, pp. 223-243.
- _____: “Un valencianisme mal educat”, *L’Avenç*, nº 214, 1994, pp. 17- 21.
- _____: “Entre la realidad y la ilusión: el fenómeno blasquista en València, 1898-1936”, en Nigel Townson (ed.), *El republicanismo en España (1830-1977)*, Madrid, Alianza Universidad, 1994, pp. 395-423.
- _____: “La invenció de València”, *Afers*, nº 31, 1998, pp. 569-585.
- _____: “Republicanos, socialistas y sindicalistas ante los cambios en el sistema productivo”, en J. Paniagua, J.A. Piqueras, V. Sanz (eds.), *Cultura social y política en el mundo del trabajo*, Centro Francisco Tomás y Valiente UNED Alzira-València Fundación Instituto Historia Social, 1999, pp. 223-242.
- _____: “El republicanismo popular”, *Ayer*, nº 39, 2000, pp. 83-102.
- REY REGUILLO, Fernando del: *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1992.
- _____: “De la agitación popular a la insurrección obrera, 1874-1939”, en Francesc Bonamusa i Joan Serrallonga (eds.), *La sociedad urbana*, Actes del 2º Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea, Barcelona, 1994, pp. 282-305.
- _____: “El empresario, el sindicalista y el miedo”, en R. Cruz i M. Pérez Ledesma, *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid, Alianza Universidad, 1997, pp. 235-272.
- _____: “Las voces del antiparlamentarismo conservador”, en Mercedes Cabrera (coord.), *Con luz y taquígrafos. El Parlamento en la Restauración (1913-1923)*, Madrid, Taurus, 1998, pp. 273-328.
- RICHARD, Bernard: “Notas sobre el reclutamiento del alto personal de la Restauración (1874-1923): el origen geográfico de los gobernadores civiles y su evolución”, en Manuel Tuñón de Lara *et. al.*, *Sociedad, política y cultura en la España de los siglos XIX-XX*, Madrid, Cuadernos para el Diálogo, 1973, pp. 101-110.

- RIQUER I PERMANYER, Borja de: “Burguesos, polítics i cacics a la Catalunya de la Restauració”, *L’Avenç*, nº 85, pp. 16-33.
- _____: “Los límites de la modernización política. El caso de Barcelona, 1890-1923”, en J. L. García Delgado (ed.); *Las ciudades en la modernización de España*, Barcelona, 1992, pp. 21-60.
- _____: “Consideraciones sobre historiografía política de la Restauración”, en *Tuñón de Lara y la historiografía española*, Madrid, Siglo XXI, 1999, pp. 123-141.
- RIVAS LARA, Lucía: “El 1º de mayo ¿Reivindicación obrera o fiesta?”, en Manuel Redero (coord.), *Sindicalismo y movimientos sociales*, Madrid, UGT-Centro de Estudios Históricos, 1994, pp. 111-125.
- RIVERA BLANCO, Antonio: *La ciudad levítica. Continuidad y cambio en una ciudad del interior (Vitoria, 1876-1936)*, Vitoria, Diputación Foral de Álava, 1992.
- ROBLES EGEA, Antonio: “La Conjunción republicano- socialista”, en Santos Juliá (coord.), *El socialismo en España*, Madrid, Pablo Iglesias, 1986, pp. 109-130.
- _____: “Sistemas políticos, mutaciones y modelos de las relaciones de patronazgo y clientelismo en la España a del siglo XX”, en Antonio Robles Egea (comp.), *Política en penumbra. Patronazgo y clientelismo políticos en la España contemporánea*, Madrid, Siglo XXI, 1996, pp. 229-251.
- ROBLES MUÑOZ, Cristóbal: “Antonio Maura y el maurismo”, en A. Cañellas (coord.), *Conservadores y tradicionalistas en la España del siglo XX*, Gijón, Trea, 2013, pp. 13-36.
- ROLDÁN, Santiago i GARCÍA DELGADO, José Luis: *La formación de la sociedad capitalista en España. 1914-1920*, Madrid. Confederación Española de Cajas de Ahorro, 1973.
- ROMERO SALVADOR, Carmelo: “La suplantación campesina de la ortodoxia electoral”, en Pedro Rújula i Ignacio Peiró (coords.), *La historia local en la España Contemporánea. Estudios y reflexiones desde Aragón*, Barcelona, L’Avenç, 1999, pp. 80-98.
- _____: “Campesinado parcelario y parlamento oligárquico en España”, en Rosa Ana Gutiérrez Lloret, Rafael Zurita Aldeguer i Renato Camurri (eds.), *Elecciones y cultura política en España e Italia (1890-1923)*, València, Universitat de València, 2003, pp. 149-155.
- ROMERO GONZÁLEZ, Joan: “Condiciones de vida de la clase obrera en el País Valenciano (1880-1923)”, *Saitabi*, València, nº 27, 1977.

- ROMERO MAURA, Joaquín: “El caciquismo”, en *Historia General de España y América*, T. XVI-2, *Revolución y Restauración (1868-1931)*, Madrid, Rialp, 1981, pp. 71-88.

- _____: “La Rosa de Fuego”. *El obrerismo barcelonés de 1899 a 1909*, Madrid, Alianza Universidad, 1989.

- ROMERO SALVADÓ, Francisco J.: *España 1914-1918. Entre la guerra y la revolución*, Barcelona, Crítica, 2002.

- ROMEU ALFARO, Fernanda: “La crisis de 1917 y sus consecuencias económicas y sociales en la región valenciana”, *Saitabi*, nº 14, 1964, pp. 111-132.

- ROMILLO, Fernando, *Alcaldes de Vinaròs 1899-2012* [en línia], Edició: Fernando Romillo, Vinaròs, gener de 2013, <http://issuu.com/romipalo/docs/alcaldes_de_vinar_s_1899-2012>,[Consulta: 6 de gener de 2014].

- RUBÍ I CASALS, Gemma: *El món de la política en la Catalunya urbana de la Restauració. El cas d'una ciutat industrial. Manresa: 1875-1923*, tesi de llicenciatura, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 2003.

- _____: “Esaños, votos e irregularidades. Los caprichos de la política en la Cataluña de la Restauración (1875-1923)”, en *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, nº 7 (2007) <http://hispanianova.rediris.es>.

- RUIZ MANJÓN, Octavio: *El partido republicano radical 1908-1936*, Madrid, Tebas, 1976.

- RUIZ TORRES, Pedro: “Història general i història local: algunes reflexions crítiques”, en Rosa Monlleó (ed.), *Castelló al segle XX. I Congrés d'Història Local Contemporània*, Castelló, Universitat Jaume I, 2006, pp. 33-48.

- RÚJULA, Pedro: “Conmemorar la muerte, recordar la historia. La Fiesta de los Mártires de la Tradición”, *Ayer*, nº 51, 2003, pp. 67-85.

- SALES, Francesc: “Les Garrigues, de mitjans del segle XIX a la Segona República: estructura agrària i actituds polítiques”, en Conxita Mir Cucó (ed.), *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració*, Lleida, Virgili & Pagés / Estudi General / Institut d'Estudis Ilerdencs, 1989, pp. 233-255.

- SALOMÓN CHÉLIZ, Mª Pilar: “Mujeres, religión y anticlericalismo en la España contemporánea: ¿para cuando una historia desde la perspectiva de género?”, en Asociación de Historia Contemporánea, *El siglo XX: balance y perspectivas. V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, València, Fundació Cañada Blanch, 2000, pp. 237-245.

- _____: “Ideología anticlerical obrera en España: argumentos y evolución del discurso a lo largo del primer tercio del siglo XX”, en Santiago Castillo i

Roberto Fernández (coord.), *Campesinos, artesanos, trabajadores. Actas del IV Congreso de historia social de España*, Lleida, Milenio, 2001, pp. 619-631.

- _____: “Las mujeres en la cultura política republicana: religión y anticlericalismo”, *Historia Social*, nº 53, 2005, pp. 103-118.

- _____: “Devotas mogigatas, fanáticas y libidinosas. Anticlericalismo y antifeminismo en el discurso republicano a fines del siglo XIX”, en A. Aguado i T. M^a. Ortega, *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València, Universitat de València, 2011, pp. 71-98.

- SALORT I VIVES, Salvador, *La hacienda local en la España contemporánea. La hacienda municipal de Alacant (1800-1923)*, Alacant, Generalitat Valènciana, Conselleria d'Educació i Ciència, Institut de Cultura “Juan Gil-Albert”, 1998.

- _____: “Hacienda municipal y caciquismo”, en Pedro Carasa Soto (coord.), *Ayuntamiento, estado y sociedad. Los poderes municipales en la España Contemporánea*, Valladolid, Ayuntamiento de Valladolid / Universidad de Valladolid, 2000, pp. 97-133.

- SAMPEDRO RAMO, Vicent: *La lucha por un ideal: Julio Cervera Baviera, republicano y masón*, treball d'investigació inèdit, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2011.

- SÁNCHEZ MARROYO, Fernando: “Los republicanos y las elecciones municipales de la Restauración. Apogeo, crisis y diversificación de la oposición dinástica”, en Salvador Forner (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Madrid, 1997, pp. 417-436.

- SÁNCHEZ PÉREZ, Francisco: “De las protestas del pan a las del trabajo. Marginalidad y socialización del fenómeno huelguístico en Madrid (1910-1923)”, *Historia Social*, nº 19, 1994, pp. 47-60.

- SÁNCHEZ-PRIETO, Juan María: “Repensar el mito”, en Ignacio Olábarrí i Francisco Javier Caspistegui (eds.), *La «nueva» historia cultural: la influencia del postestructuralismo y el auge de la interdisciplinarietà*, Madrid, Universidad Complutense, 1996, pp. 248-254.

- SANFELIU, Llum: “Género y cultura política: construcción de identidades femeninas y acción social de las mujeres en el republicanismo blasquista (1896-1910)”, *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*, vol. 10, nº 2, juliol-desembre 2003, pp. 191-217.

- _____: *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, València, Universitat de València, 2005.

- _____: “Familias republicanas e identidades femeninas en el blasquismo: 1896-1910”, *Ayer*, nº 60, 2005, pp. 75-103.

- _____: “Derechos políticos y educación ciudadana. Feminismos progresistas en el primer tercio del siglo XX”, *Historia Social*, n.º 67, 2010, pp. 113-129.
- _____: “Instrucción y militancia femenina en el republicanismo blasquista (1896-1933)”, en A. Aguado i T. M^a. Ortega, *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València, Universitat de València, 2011, pp. 45-70.
- SANZ ROZALÉN, Vicent: “«¡Resistencia, resistencia, resistencia!»». Cualificación y conflictividad en el oficio de alpargateros a finales del siglo XIX”, en Vicent Sanz Rozalén i José Antonio Piqueras Arenas (eds.), *En el nombre del oficio. El trabajador especializado: corporativismo, adaptación y protesta*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2005, pp. 295-315.
- SASSOON, Donald: *Cien años de socialismo*, Barcelona, Edhasa, 2001.
- SCOTT, Joan W.: “El eco de la fantasía: la historia y la construcción de la identidad”, *Ayer*, n.º 62, 2006, p. 111-138.
- SECO SERRANO, Carlos, *La España de Alfonso XIII. El Estado. La Política. Los movimientos sociales*, Madrid, Espasa, 2002.
- SERRALLONGA I URQUIDI, Joan: “Motines y revolución. España, 1917”, *Ayer*, n.º 4, 1991, pp. 169-191.
- _____: “El aparato provincial durante la Segunda República. Los gobernadores civiles, 1931-1939”, en *Hispania Nova*, n.º 7 (2007), <http://hispanianova.rediris.es>.
- SERRANO SANZ, José María: “La política arancelaria española al término de la Primera Guerra Mundial: proteccionismo, arancel Cambó y tratados comerciales”, en J.L. García Delgado (ed.), *La crisis de la Restauración. España, entre la primera guerra mundial y la II República*, Madrid, Siglo XXI, 1986, pp. 199-223.
- SEWELL, William H.: “Cómo se forman las clases: reflexiones críticas en torno a la teoría de E.P. Thompson sobre la formación de la clase obrera”, *Historia Social*, n.º 18, 1994, pp. 77-100.
- SIERRA ALONSO, María: “La política del pacto”. *El sistema de la Restauración a través del partido conservador sevillano (1874-1923)*, Sevilla, Diputación de Sevilla, 1996.
- SIERRA, María i PEÑA, María Antonia: “Clientelismo y poder político en Andalucía: una reflexión sobre los límites del liberalismo durante la Restauración”, en Rosa Ana Gutiérrez Lloret, Rafael Zurita Aldeguer i Renato Camurri (eds.), *Elecciones y cultura política en España e Italia (1890-1923)*, València, Universitat de València, 2003, pp. 205-224.

- SIMBOR, Vicent: *Carles Salvador, 1893-1955*, [en línia], Barcelona, Fundació Josep Irla, 2008, [consulta: 3 març 2012].

- SMITH, Ángel: “Trabajadores *dignos* en profesiones *honradas*: los oficios y la formación de la clase obrera barcelonesa (1889-1914)”, Madrid, *Hispania*, nº 193, 1996, pp. 655-687.

- _____: "La tradición subversiva catalana. Oficios y clase obrera en perspectiva comparada", en Vicent Sanz Rozalén i José Antonio Piqueras Arenas (eds.), *En el nombre del oficio. El trabajador especializado: corporativismo, adaptación y protesta*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2005, pp. 317-330.

- SOCIEDAD FOMENTO AGRÍCOLA CASTELLONENSE S.A.: *FACSA 125 años*, Castelló, 1998.

- SOLER MARCO, Vicent: *Guerra i expansió industrial: País Valencià (1914-1923)*, València. Alfons el Magnànim, 1984.

- SOS PARADINAS, Alejandro: *Biografía del profesor Dr. D. Vicente Sos Baynat*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I / Diputació de Castelló, 2013.

- SUÁREZ CORTINA, Manuel: “Republicanos y reformistas ante la crisis de la monarquía de Alfonso XIII”, en J. L. García Delgado (ed.), *La crisis de la Restauración. España, entre la primera guerra mundi al y la II República*, Madrid, Siglo XXI, 1986, pp. 51-74.

- _____: *El reformismo en España Republicanos y reformistas bajo la monarquía de Alfonso XIII*, Madrid, Siglo XXI, 1986.

- _____: “La quiebra del republicanismo histórico, 1898-1931”, en Nigel Townon (ed.), *El republicanismo en España (1830-1977)*, Madrid, Alianza Editorial, 1994, pp. 139-163.

- _____: *Restauración, entre el liberalismo y la democracia*, Madrid, Alianza, 1997.

- _____: “Transformismo y turno: dos versiones latinas de la política liberal europea de la «Belle Epoque»”, en Silvana Casmirri y Manuel Suárez Cortina (ed.), *La Europa del Sur en la época liberal. España, Italia y Portugal. Una perspectiva comparada*, Santander / Cassino, Universidad de Cantabria / Università di Cassino, 1998, pp. 225-249.

- _____: “Anticlericalismo, religión y política en la Restauración”, en Emilio La Parra López i Manuel Suárez Cortina (eds.), *El anticlericalismo español contemporáneo*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1998.

- _____: “Entre la barricada y el parlamento: la cultura republicana en la Restauración”, en Manuel Suárez Cortina (ed.), *La cultura española en la Restauración*, Santander, Sociedad Menéndez y Pelayo, 1999, pp. 499-523.

- _____: *El gorro frigio. Liberalismo, Democracia y Republicanismo en la Restauración*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2000.
- _____: “La confrontación clericalismo/ anticlericalismo en la España de principios del siglo XX”, en Fernando García Sanz, *España e Italia en la Europa contemporánea: desde finales del siglo XIX a las dictaduras*, Madrid, CSIC, 2002, pp. 187-208.
- _____: “Las tradiciones culturales del liberalismo español”, en Manuel Suárez Cortina (ed.), *Las máscaras de la libertad. El liberalismo español, 1808-1950*, 2003, pp. 13-48.
- _____: “Republicanismo y nuevo liberalismo en la España del novecientos”, en Manuel Suárez Cortina (ed.), *Las máscaras de la libertad. El liberalismo español, 1808-1950*, 2003, pp. 327-358.
- TORRES BALLESTEROS, Sagrario: “El populismo. Un concepto escurridizo”, en José Álvarez Junco (comp.), *Populismo, caudillaje y discurso demagógico*, Madrid, CIS-Siglo XXI, 1987, pp. 159-180.
- TUÑÓN DE LARA, Manuel: *Historia y realidad de poder*, Madrid, Edicusa, 1967.
- _____: “La burguesía y la formación del bloque de poder oligárquico: 1875-1914”, en *Estudios sobre el siglo XIX español*, Madrid, Siglo XXI, 1974, pp. 151-238.
- _____: *Medio siglo de cultura española (1885-1936)*, Madrid, Tecnos, 1977.
- TUSELL GÓMEZ, Javier: *La reforma de la administración local en España (1900-1936)*, Madrid, Instituto de Estudios Administrativos, 1973.
- _____: *Oligarquía y caciquismo en Andalucía (1890-1923)*, Barcelona, Planeta, 1976.
- _____: “El sufragio universal en España (1891-1936): un balance historiográfico”, *Ayer*, nº 3, 1991, pp.13-62.
- _____: “Los intentos reformistas en la vida política durante el reinado de Alfonso XIII”, en Salvador Forner (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Madrid, 1997, pp. 295-312.
- _____: “Prologo: las derechas españolas contemporáneas”, en Javier Tusell, Feliciano Montero i José María Marín (eds.): *Las derechas en la España contemporánea*, Madrid, UNED / Anthropos, 1997, pp. 9-13.
- _____: “La crisis del liberalismo oligárquico en España. Una revolución mancada a la española”, en Edward Acton i Ismael Saz (eds.), *La transición*

a la política de masas, V Seminario Histórico Hispano-Británico, València, Universitat de València, 2001, pp. 21-36.

- _____: “La crisis del liberalismo oligárquico en España”, en Fernando García Sanz, *España e Italia en la Europa contemporánea: desde finales del siglo XIX a las dictaduras*, Madrid, CSIC, 2002, pp. 23-40.

- TUSELL, Javier i AVILÉS, Juan, *La derecha española contemporánea. Sus orígenes: el maurismo*, Madrid, Espasa-Calpe, 1986.

- UCELAY DA CAL, Enric: “Acerca del concepto *populismo*”, *Historia Social*, nº 2, 1988, pp. 51-74.

- URÍA, Jorge: “Ocio, espacios de sociabilidad y estrategias de control social: la taberna en Asturias en el primer tercio del siglo XX”, en Manuel Redero (coord.), *Sindicalismo y movimientos sociales*, Madrid, UGT-Centro de Estudios Históricos, 1994, pp. 73-97.

- _____: *Una historia social del ocio. Asturias 1898-1914*, Madrid, UGT, 1996.

- _____: *Educación, sociabilidad y demandas populares de cultura. Asturias a principios del siglo XX*”, en *Historia de la Educación: revista interuniversitaria*, Ediciones Universidad de Salamanca, nº 20, 2001, pp. 41-65.

- _____: *La España liberal (1868-1917). Cultura y vida cotidiana*, Madrid, Síntesis, 2008.

- USÓ ARNAL, Joan Carles: *La masonería castellanense contemporánea 1874-1939*, tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de València, Facultat de Geografia i Història, 1982.

- _____: “La masonería castellanense contemporánea”, en J.A. Ferrer, *La Masonería en la Historia de España. Actas del I Symposium de Metodología Aplicada a la Historia de la Masonería Española, Zaragoza, 20-22 de junio de 1983*, Saragossa, Diputación General de Aragón, 1989, pp. 257-270.

- VALLEJO POUSADA, Rafael: “La ciudadanía social”, en M. Pérez Ledesma (dir.), *De súbditos a ciudadanos. Una historia de la ciudadanía en España*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2007, pp. 545-591.

- VALLS, Rafael; *El partit catòlic*, València, Universitat de València, 1993.

- _____: “Aportaciones del carlismo valenciano a la creación de una derecha movilizadora en los años treinta”, en Jesús Millán (ed.), *Carlismo y contrarrevolución en la España contemporánea*, *Ayer*, nº 38, 2000, pp. 137-154.

- VALLS TORLÁ, Javier: *La Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Castellón. 1901-2001 Cien años de historia*, Castelló, Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Castelló, 2001.

- VALLS TORLÁ, Javier, LLANSOLA GIL, Gerard i MONLLEÓ PERIS, Rosa: *Rumbo al progreso. El puerto de Castelló a través de su historia*, Castelló de la Plana, Autoridad Portuaria de Castellón, 2003.
- VARELA ORTEGA, José: *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1900)*, Madrid, Alianza Editorial, 1977 (reed. per Marcial Pons i la Junta de Castilla y León, 2001)
- _____: “Sobre la naturaleza del sistema político de la Restauración”, en Guillermo Gortázar (ed), *Nación y Estado en la España liberal*, Madrid, Noesis, 1994, pp. 169-194.
- _____: “De los orígenes de la democracia en España, 1845-1923”, en Salvador Forner (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Madrid, 1997, pp. 129-201.
- _____: “Orígenes y desarrollo de la democracia: algunas reflexiones comparativas”, en Teresa Carnero Arbat (ed.), *El reinado de Alfonso XIII, Ayer*, nº 28, Madrid, Marcial Pons, 1997, pp. 29-60.
- _____ (dir.): *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Marcial Pons, 2001.
- VEIGA ALONSO, Xosé R.: “Los marcos sociales del clientelismo político”, *Historia Social*, nº 34, 1999, pp. 27-44.
- _____: "Historia política y comparación: las elites en Italia y España (1850-1922)", en Rafael Zurita i Renato Camurri (eds.), *Las elites en Italia y en España (1850-1922)*, València, Universitat de València, 2008, pp. 245- 256.
- VICENT BALAGUER, Manuel: *Conflicto y revolución en las comarcas de Castellón, 1931-1938*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2006.
- VICENTE VILLANUEVA, Laura: *Sindicalismo y conflictividad social. Zaragoza, 1916-1923*, Saragossa, Institució Fernando el Católico, 1993.
- VICIANO, Pau: *La temptació de la memòria*, València, Alfons el Magnànim, 1995.
- VILLACORTA BAÑOS, Francisco: *Profesionales y burócratas. Estado y poder corporativo en la España del siglo XX, 1890-1923*, Madrid, Siglo XXI, 1989.
- _____: “La España social, 1900-1923. Estructuras, cambios, comportamientos”, en Fernando García Sanz, *España e Italia en la Europa contemporánea: desde finales del siglo XIX a las dictaduras*, Madrid, CSIC, 2002, pp. 269-293.

- VILLARES, Ramón i MORENO LUZÓN, Javier: *Restauración y Dictadura*, en Josep Fontana i Ramón Villares, *Historia de España*, Barcelona / Madrid, Crítica / Marcial Pons, 2009, vol. 7.

- YANINI MONTÉS, Alicia: *El caciquismo*, València, Alfons El Magnànim, 1984.

- _____: “La manipulación electoral en España: sufragio universal y participación ciudadana (1891-1923)”, *Ayer*, nº 3, 1991.

- YANINI, Alicia i LÓPEZ BLANCO, Rogelio: “Origen y naturaleza de la influencia política”, en J. Varela, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Marcial Pons, 2001, pp. 590-616.

- YANINI, Alicia i CASTILLO, José Vicente: “La democracia representativa en ciernes. España, 1876-1923. Las transiciones políticas, la amenaza, el miedo y el interés. Tres factores a tener en cuenta para analizar la Restauración borbónica”, en Teresa Carnero i Ferran Archilés (eds.), *Europa, Espanya, País Valencià. Nacionalisme i democràcia: passat i futur*, València, Universitat de València, 2007, pp. 57-83.

- ZURITA ALDEGUER, Rafael: *Notables, políticos y clientes. La política conservadora en Alicante. 1875-1898*, Alicante, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència / Institut de Cultura “Juan Gil-Albert”, 1996.

I
LA DINÀMICA POLÍTICA:
ESTRATÈGIES PER A UN
SISTEMA EN CRISI

I.1. ANTECEDENTS: EVOLUCIÓ DEL SISTEMA DE PARTITS A CASTELLÓ

Al llarg de tot del període restauracionista, les comarques de Castelló van estar articulades, en les eleccions a Corts, en set districtes: Segorbe, Nules, Castelló, Llucena, Albocàsser, Vinaròs i Morella. Tots ells, excepte el de la capital provincial, van romandre –amb molt poques excepcions– baix el domini dels dos partits del torn. En el cas del districte de Castelló, des de 1898 –amb l'única excepció de la legislatura 1907/1910– va quedar controlat pel republicanisme.

FIGURA 1) DIVISIÓ ELECTORAL DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ EN ELECCIONS A CORTS

Elaboració pròpia a partir de *Guía de Castellón y su provincia para 1913. Anuario de la Industria y del Comercio*, Castelló de la Plana, Impremta de Joaquín Barberá.

QUADRE 1) MUNICIPIS ADSCRITS A CADA DISTRICTE ELECTORAL EN ELECCIONS A CORTS

DISTRICTE DE MORELLA	DISTRICTE D'ALBOCÀSSER
Alcalà de Xivert, Ares del Maestrat, el Ballestar, Bel, el Boixar, Canet lo Roig, Castell de Cabres, Castellfort, Cincorres, Coratxar, Forcall, Fredes, Herbés, la Mata, la Pobla de Benifassà, Morella, Olocau del Rei, Ortells, Palanques, Portell, la Salzadella, Sant Mateu, Sorita, la Todolella, Vallibona, Vilafranca, Villoros, Xiva de Morella.	Albocàsser, Atzeneta, Benafigos, Benassal, Benlloc, Cabanes, Catí, Culla, la Pobla Tornesa, les Coves, la Sarratella, la Serra d'en Galceran, Tírig, Torreblanca, la Torre d'en Besora, la Torre d'en Doménec, Vilafamés, Vilanova d'Alcolea, Villahermosa, Villar de Canes, Vistabella, Xodos.
DISTRICTE DE VINARÒS	DISTRICTE DE CASTELLÓ
Benicarló, Càlig, Cervera, la Jana, Peníscola, Rossell, Sant Jordi, Santa Magdalena de Polpis, Traiguera, Vinaròs, Xert.	Almassora, Benicàssim, Borriol, Castelló de la Plana, Orpesa, Vila-real.
DISTRICTE DE LLUCENA	DISTRICTE DE SEGORBE
L'Alcora, Alcudia de Veo, Arañuel, Argelita, Ayódar, Campos de Arenoso, Castillo de Villamalefa, Cirat, Cortes de Arenoso, Costur, Espadilla, Fanzara, Figueroles, Fuente la Reina, Fuentes de Ayódar, Higueras, les Useres, LLucena, Ludiente, Montán, Montanejos, Pavías, Puebla de Arenoso, Ribesalbes, Suera, Toga, Torralba del Pinar, Torrechiva, Vallat, Villamalur, Villanueva de la Reina, Zucaina.	Aín, Alfondeguilla, Algimia de Almonacid, Almedijar, Altura, Azuébar, Barracas, Begís, Benafer, Castellnovo, Caudiel, Chóvar, el Toro, Gaibiel, Gátova, Geldo, Jérica, Matet, Navajas, Pina de Montalgrao, Sacañet, Segorbe, Soneja, Sot de Ferrer, Teresa, Torás, Vall d'Almonacid, Villanueva de Viver, Viver.
DISTRICTE DE NULES	
Almenara, Artana, Betxí, Borriana, Eslida, la Llosa, la Vall d'Uixó, la Vilavella, Moncofa, Nules, Onda, Tales, Xilxes	

Elaboració pròpia a partir de *Guía de Castellón y su provincia para 1913. Anuario de la Industria y del Comercio*, Castelló de la Plana, Impremta de Joaquín Barberá.

FIGURA 2) DIVISIÓ COMARCAL DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ

Durant les primeres dècades de la Restauració, en termes generals la província de Castelló va estar hegemonitzada políticament pel *Cossi*, una organització caciquista que havia anat expandint-se des de les zones rurals i que no va tardar en confluir amb l'elit liberal d'arrel progressista que venia fruit de l'hegemonia política a la capital d'ençà de la revolució liberal-burguesa.¹

L'hegemonia *cossiera* es fonamentava en el control de l'administració provincial a través de la Diputació i en la vinculació personal del seu líder –Victorino Fabra Gil, succeït a la seua mort, en 1893, pel seu nebot Victorino Fabra Adelantado– a Carlos Manuel O'Donnell y Álvarez de Abreu, segon Duc de Tetuan, líder de la seua pròpia

¹ Sobre els canvis socials i polítics a Castelló de la Plana durant la primera meitat del segle XIX, O. Martí, *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castellón de la Plana (1808-1858)*, Castelló, Diputació de Castelló, 1997; A. Valls, "Análisis demográfico de la ciudad de Castellón en la época isabelina", *Actes del V Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, 1988, Ajuntament de Nules, Diputació de Castelló, pp. 221-241. Per al Sexenni Democràtic, R. Monlleó, "Castelló durante el Sexenio. Partidos políticos y transformaciones económicas", *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, nº 59, 1983, pp. 437-466 i *Los diputados valencianos en la I República. Federalismo y levantamiento carlista en las comarcas de Castellón*, Castelló, Diputació de Castelló, 1996. Sobre la política castellonenca durant els primers decennis de la Restauració, M. Martí, *Cossieros i anticossieros. Burguesia i política local. Castelló de la Plana, 1875-1891*, Castelló, Diputació de Castelló, 1985. i *1875-1891. L'Ajuntament de Castelló de la Plana. Del triomf de la Restauració a l'ascens de la nova política*, Castelló, Ajuntament de Castelló, 1989; E. Pérez Arribas, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*.

facció d'abast nacional i ministre en diverses legislatures. A canvi de donar suport als candidats *cuners* proposats per O'Donnell, el *Cossi* rebia el tracte de favor d'aquell influent polític, possible gràcies a la seua proximitat al poder central.²

A Castelló ciutat, l'amenaça que suposava el potent republicanisme local per als polítics *cossiers* va dur a aquests a col·laborar amb el catolicisme social –ben implantat a la capital provincial– sense importar-l'os l'animadversió que aquest sentia envers les doctrines liberals. A Castelló de la Plana, com a molts altres indrets, el moviment catòlic va prendre un caràcter manifestament agrarista, fet gens sorprenent si es té en compte la base social que li donava suport. En eixe sentit, un determinat col·lectiu de treballadors del camp va generalitzar les crítiques als consistoris republicans per una suposada desatenció d'aquests envers les necessitats i els interessos del món agrari: deficiències en el reg i en la guarderia rural, mal estat dels camins, abusos dels pastors, etc.

Tot aquest malestar fou polititzat pels *cossiers* de la capital. Aquests estigueren disposats a ajudar a sanjar les economies dels petits propietaris agraris –com queda patent si es té en compte la capacitat de crèdit desenvolupada per Sindicat Agrícola Obrer de Sant Isidre de Castelló de la Plana durant les primeres dècades del XX– a canvi d'obtenir el suport d'un sector minoritari, però considerable, de la societat castellanenca. Eixe recolzament no era capaç de trencar l'hegemonia republicana, però fou el seu principal obstacle i va garantir la representació dels estrats més conservadors de la burgesia castellanenca en els òrgans de poder locals.³

En qualsevol cas, gràcies a la seua solidesa interna i a la seua predominant implantació en el territori provincial, el *Cossi* –a través de tortuoses maniobres encapçalades pel seu cap nacional, el Duc de Tetuan, que el portaren a militar alternativament tant en el Partit Conservador com en el Liberal– va esdevenir element imprescindible per a la reproducció del sistema canovista a les comarques de Castelló. Els successius governs, sagastins i canovistes –seguint una de les premisses bàsiques del

---

² A. Yanini i R. Zurita, "Comunidad Valenciana", en J. Varela Ortega, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Marcial Pons, 2001, p. 315.

³ M. Martí, "Grups socials agraris i política urbana: la ciutat de Castelló de la Plana (segles XIX i XX)", pp. 97-131; "La herència del agrarisme catòlic. Política y sociedad en el Castelló de fines del siglo XIX", en *Centenario de la Cooperativa Agrícola San Isidro y Caja Rural de Castellón*, Castelló de la Plana, Caja Rural de Castellón, 1996, pp. 85-96. S. Garrido, *Los trabajadores de las derechas; "Cooperativismo, movilización social y cambio agrario: el gremio de San Isidro"*, en *Centenario de la Cooperativa Agrícola San Isidro y Caja Rural de Castellón 1896-1996*, Castelló de la Plana, Caja Rural de Castellón, 1996, pp. 97-128; *Treballar en comú. El cooperativisme agrari a Espanya (1900-1936)*, València, Edicions Alfons El Magnànim, Generalitat Valenciana, 1996.

sistema canovista, la de preferir el pacte a la confrontació— es decantaren per pactar l'*encasellat* amb els tetuanistes, abans que posar en joc mesures coactives i corruptes per desarticular l'organització *cossiera* que —donada la fortalesa d'aquesta— sols hagueren tingut èxit amb la inversió de molts esforços i recursos. I en aquelles eleccions en que aquest pacte no va arribar a quallar, el *Cossi* fou capaç d'imposar-se en part a les pressions governamentals.⁴

D'eixa manera, una mirada superficial a la política castellanenca d'aquells primers decennis de la Restauració remarcaria l'elevada presència de diputats *cuners* i un seguiment prou fidel als designis electorals de Madrid, plasmats en l'*encasellat*. Aquestes característiques ens portarien a concloure que el principal tret dels districtes castellanencs en aquella etapa seria el de la docilitat envers els desitjos dels successius governs. Tanmateix, ja hem vist com a l'hora de determinar l'*encasellat* l'Executiu havia de tenir molt presents els interessos polítics del *Cossi*. I pel que fa al *cunerisme*, també hem observat que no era el resultat de la imposició de candidats governamentals sinó una de les contrapartides que els *cossieros* hagueren d'acceptar per romandre baix la influència del Duc de Tetuan.

Respecte a la marcada presència de diputats *cuners*, s'ha apuntat un altre factor que ajuda a explicar eixe tret característic de les primeres fases de la política castellanenca restauracionista. Al *Cossi* l'interessaven candidats que li degueren a ell la seua elecció, no a la seua pròpia influència personal. Comptaria així amb elements fidels a ell en el Congrés dels Diputats, al temps que evitava la possibilitat que es generaren cacicats forts, capaços d'anular el paper de la xarxa *cossiera* en alguns dels districtes de la província, circumstància que li hauria fet perdre força de cara a les negociacions amb el Govern.⁵

En síntesi, durant els primers decennis del règim canovista els districtes castellanencs es caracteritzaren per la presència d'un poder local fort, protagonitzat pel *Cossi*, una xarxa clientelar molt vertebrada des del punt de vista territorial, fonamentada

---

⁴ M. Martí, *Cossieros i anticossieros. Burguesia i política local. Castelló de la Plana, 1875-1891*.

⁵ E. Pérez Arribas, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*, pp. 46-47; C. Dardé, "Características de la vida política", en J. Varela Ortega, *El poder de la influencia*, p. 575. Una excepció capaç de trencar aquesta estratègia del tetuanisme castellanenc fou la protagonitzada per l'influent polític i enginyer valencià Juan Navarro Reverter al districte de Segorbe, on va configurar un cacicat molt sòlid, secundat per molts xicotets cacics locals addictes a la seua persona. En eixe cas Victorino Fabra va haver d'acceptar la conformació d'aquest districte *propri* en la zona de l'Alt Palància (E. Pérez Arribas, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*, 77-82). Una estratègia similar a la del *Cossi*, localitzada a la província de Saragossa, es pot resseguir en C. Romero, C. Frías i M. Serrano, "Aragón", en J. Varela, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, p. 56.

en el control de l'administració i que no feu valdre eixe poder davant els governs per tal d'imposar candidats a Corts propis ni per tractar d'arrancar mesures favorables als interessos econòmics de la província, sinó per a assegurar-se el control polític dels districtes castellanencs i beneficiar-se així de les prebendes i els favors governamentals.

Com ja ha quedat dit anteriorment, l'únic districte que no va caure baix la dominació –més o menys aclaparadora– de la xarxa teuanista, fou el de la capital. Allí, els republicans –amb la ciutat de Castelló com a baluard essencial, on disposaven d'una important presència almenys des dels anys previs al Sexenni– al llarg de la darrera dècada del vuit-cents foren capaços de fer-se definitivament amb l'hegemonia política i trencar definitivament amb el torn dinàstic.

Aquest èxit es va recolzar en l'articulació d'un discurs interclassista i moderadament populista, que a l'hora presentava els republicans com els legítims hereus de la tradició liberal de la ciutat, tradició que procedia dels primers moments de la Revolució Liberal, que a la ciutat de Castelló van estar marcats pel triomf d'un liberalisme que va comptar amb el suport tant de la burgesia local com dels estrats populars. Aquest discurs va saber connectar amb diversos grups socials significatius de la capital provincial, com ara el món del treball, la menestralia o els sectors burgesos més dinàmics, circumstància aquesta fonamental per poder aprofitar les noves possibilitats obertes amb la instauració, en 1890, del sufragi universal masculí.⁶

Però l'èxit republicà a la ciutat de Castelló també va requerir l'aplicació d'una estratègia política i d'aliances adequada. En eixe sentit, el triomf del fusionista Sánchez Pastor al districte de Castelló en les eleccions a Corts de 1893 va suposar una reordenació profunda del sistema de partits a la capital, marcada per la configuració de dues aliances oposades: la formada pels republicans, els *cossiers* i la facció liberal fusionista ramblista contra la integrada pels liberals fusionistes de Cayo Gironés i pels carlins.

Efectivament, els republicans van establir un acord tàcit amb els seus enemics històrics, els fabristes, en virtut del qual aquests es comprometien a no presentar candidats a Corts per competir contra els republicans pel districte de Castelló, mentre els republicans acceptaven no presentar candidats en la resta de districtes de la província. L'objectiu de totes dues forces no era altre que el d'aïllar el fusionisme, el

---

⁶ Tanmateix, el republicanisme castellanenc ja havia sigut capaç d'obtenir el triomf en unes eleccions municipals celebrades baix sufragi censitari, en 1885. El procés de constitució de l'hegemonia republicana a la capital, en F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*.

seu principal competidor per l'hegemonia dels seus respectius àmbits d'actuació preferents –per als republicans el districte de la capital i per al *Cossi* la resta dels districtes castellanencs–.

En qualsevol cas, aquella aliança va consolidar la ciutat de Castelló com a objectiu principal dels interessos polítics del republicanisme castellanenc, centrat cada vegada més en refermar la seua hegemonia a la capital, a costa de deixar de costat altres focus –Vinaròs, Segorbe... – a través dels quals tal volta s'haguera pogut iniciar una expansió d'àmbit provincial. Aquesta línia estratègica sens dubte va contribuir a reforçar l'hegemonia republicana a Castelló de la Plana, però va limitar la seua capacitat de pressió davant els governs del torn i va comprometre la seua credibilitat com a força política antisistema.⁷

Durant els primers anys del segle XX no es dona cap variació essencial en el sistema de partits provincial. El *Cossi* –alineat definitivament en les files del Partit Conservador– continuava sent la força dominant, sobretot en els districtes rurals i amb l'excepció del de la capital. Va superar amb èxit la desestabilització produïda al si del conservadorisme espanyol pel buit de poder provocat per la mort de Cánovas i per les lluites internes pel liderat que es desencadenaren tot seguit. Aquestes culminaren amb l'entronització de Silvela com a nou cap nacional, que a pesar d'haver tingut al Duc de Tetuan com a un dels rivals per la conquesta de la direcció del Partit, també va acabar preferint pactar amb els fabristes que tractar d'imposar els seus propis partidaris a la província, mancats de la implantació que continuava tenint el *Cossi*, que sens dubte haguera plantejat una dura batalla als silvelistes castellanencs si aquestos hagueren insistit en fer-se amb la seua posició hegemònica.⁸

Els primers anys del nou-cents també es troben marcats per la mort del Duc de Tetuan, en febrer de 1903. Arran d'aquest esdeveniment, el *Cossi* decideix deixar de formar part de la facció nacional que fins aleshores havia encapçalat el Duc i constituir-se en un grup independent dins del silvelisme, sense fusionar-se amb el nucli silvelista

---

⁷ La política d'aliances del republicanisme a Castelló i les seues implicacions en F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 31 i ss.

⁸ Es pot seguir aquest procés polític en E. Pérez Arribas, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*, pp. 18-19 i V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*, pp. 21-42. A les eleccions a Corts de 1903 es va arribar a un dur enfrontament directe pel districte de Nules entre els silvelistes castellanencs i els *cossieros*, que va acabar amb el triomf del candidat patrocinat pel *Cossi*, el Marqués de Benavites.

que des de finals dels anys 90 existia a Castelló.⁹ Així mateix, tot executant la mateixa maniobra que en 1903, a partir de les eleccions a Corts de 1905, amb la retirada de la política de Silvela i la irrupció d'Antonio Maura com a cap nacional del Partit Conservador, el *Cossi* –sempre conservant la seua independència– passa a presentar-se sota la bandera maurista.

A pesar de tot, cap a les acaballes de la primera dècada del segle la posició hegemònica dels *cossiers* va començar a veure's seriosament compromesa. En 1909 perdien el control de la Diputació, una institució bàsica per conservar el seu domini en la majoria dels municipis castellanencs, a mans d'una coalició formada per liberals, republicans i una facció carlista i gràcies a la maniobra trànsfuga d'un dels diputats conservadors.¹⁰ A l'any següent, en les eleccions a Corts organitzades pel govern del liberal Canalejas, per primera vegada en tot el nou segle a la província de Castelló triomfaven més candidats liberals que conservadors. Diversos factors interactuaren per fer possible aquesta disminució del poder del *Cossi*.

A nivell intern, l'organització *cossiera* va patir la pèrdua del seu cap, Victorino Fabra Adelantado, mort en juliol de 1907. A diferència d'aquest, el seu substitut, Tiburcio Martín Pich, mai aconseguiria establir un lideratge fort, capaç d'imposar la seua autoritat a la resta de prohoms conservadors. Pel que fa a la representació del *Cossi* a la Cort, el Comte d'Albay –substitut del Duc de Tetuan– tampoc va assolir una capacitat d'influència equiparable a la que havia exercit Carlos Manuel O'Donnell en el panorama polític nacional.

Debilitada la seua cohesió interna i la seua influència a Madrid, el *Cossi* va sorgir fortament afectat per una conjuntura política nacional certament adversa, però

---

⁹ V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*, pp. 28-31.

¹⁰ V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*, pp. 79-83. Les facultats assignades a les diputacions provincials i les característiques particulars de la seua gestió, atorgaven a aquells grups que controlaven aquest organisme un ampli ventall de possibilitats en l'àmbit dels favors i les coaccions caciquils. Però el principal factor per explicar l'interès partidista en fer-se amb l'hegemonia política de la Diputació era la capacitat d'aquesta per controlar l'administració local, en concret a través de la Comissió Provincial, un òrgan dominat per aquella força que disposava de la majoria a la corporació provincial i facultat per a aprovar o reformar les ordenances municipals, aplicar o condonar les contribucions estatals, informar favorable o desfavorablement de la situació econòmica dels pobles, resoldre els recursos d'alçada interposats contra acords presos pels ajuntaments, aprovar o rebutjar dels comptes municipals, resoldre expedients de suspensió dels consistoris municipals, dictaminar en primera instància sobre la validesa dels censos, dels procediments i dels resultats electorals, etc. Vegeu al respecte M. Martí, "Las diputaciones provinciales en la trama caciquil: un ejemplo castellanense durante los primeros años de la Restauración", Madrid, *Hispania*, n° 179, 1991, pp. 993-1041.

que tal volta en altres circumstàncies no li haguer a provocat tants perjudicis. Ens referim a la constitució, en 1908, del Bloc de les Esquerres, una aliança de diversos sectors del republicanisme espanyol amb el liberalisme dinàstic, que tenia com a objectiu l'oposició frontal a la gestió de Maura com a cap del Govern. Efectivament, des de la seua arribada al poder en 1907, el polític mallorquí havia anat acumulant una forta animadversió contra ell entre els republicans i fins i tot entre els liberals, motivada, sobre tot, pel seu projecte de llei antiterrorista, que tant uns com altres qualificaven de reaccionari.

A banda del ja referit pacte per acabar amb el control *cossiero* de la Diputació,¹¹ en el marc de la constitució d'aquesta aliança política entre liberals i republicans –i de la seua particular aplicació al marc polític local– a les eleccions a Corts de 1910, sota el govern del liberal Canalejas, els republicans castellanencs obtindrien el triomf al districte de la capital plàcidament, sense ni tan sols necessitat de sotmetre's a votació, gràcies a l'aplicació del polèmic article 29 de la Llei Electoral de 1907. Situació que contrasta molt amb les eleccions celebrades tres anys abans, que havien suposat la darrera derrota que experimentarien els republicans al districte de Castelló durant el període restauracionista, a mans d'una coalició monàrquica que havia estat encapçalada pels liberals moretistes.¹²

I és que, durant el primer decenni del nou segle, el districte de la capital provincial va assistir a la desactivació d'aquella aliança electoral que des de 1893 havien establert els republicans i els *cossieros* contra l'amenaça comuna del liberalisme fusionista. Ja a les eleccions provincials de 1903, els republicans castellanencs hagueren de combatre una coalició formada per quasi totes les forces dinàstiques –conservadors (tant silvelistes com *cossieros*) i liberals fusionistes– més una branca del carlisme provincial. No ho feren sols, però, ja que comptaren amb el suport dels liberals canalejistes castellanencs, un aliat molt fidel per als republicans durant aquells anys.¹³

---

¹¹ A banda de fer-se amb el control de la Diputació, l'aliança amb els republicans també va servir als liberals per obtenir les minories en els comicis municipals de 1909 i de 1911. Al mateix temps, la conformació del Bloc de les Esquerres va suposar l'establiment d'una línia de col·laboració entre les tres faccions liberals –ramblistes, moretistes i canalejistes– presents a la capital (F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 54-55).

¹² Sobre la constitució del Bloc de les Esquerres a la ciutat de Castelló i les seues implicacions en l'esfera política local, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 43-58.

¹³ V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*, pp. 31-32.

La crisi d'aquella aliança *cossiero*-republicana tornaria a posar-se de manifest en 1905, quan el líder del republicanisme local –Fernando Gasset– es va imposar, en unes dures eleccions a Corts, al conservador catòlic Salvador Guinot.¹⁴ Més encara en les ja comentades eleccions a Corts de 1907, que presenciaren la derrota del republicanisme castellonenc a mans d'una coalició de forces monàrquiques, de la qual formaren part els *cossiers*.

Es poden identificar diversos factors per tractar d'explicar les causes de la ruptura del pacte entre republicans i el *Cossi*: la desaparició de l'escena política dels dos líders que des de la vessant *cossiera* l'havien acordat, Victorino Fabra Adelantado i el Duc de Tetuan; la vinculació del *Cossi* a Silvela i a Maura successivament, que –en la línia del clímax regeneracionista d'aquells anys– havien ascendit al cim del conservadorisme espanyol des de posicions polítiques renovadores, que desdenyaven el pragmatisme i el pactisme característics de la política del torn i per tant poc favorables a establir pactes amb els rivals, especialment si es tractava de formacions polítiques alienes al torn; l'emergència i integració en el maurisme d'un grup de combatius prohoms conservadors que va animar la vida pública de la ciutat de Castelló amb agres confrontacions amb els republicans, encapçalats per Salvador Guinot, Carlos González-Espresati Chaparro, José Simón i Ricardo Carreras; la mort en 1903 de Sagasta –líder nacional del Partit Liberal i per tant màxim responsable de la línia estratègica que a Castelló havia conduït al pacte de republicans i *cossiers* contra els liberals– i la consegüent debilitació interna d'aquella formació política, dividida des d'aleshores en tres faccions d'abast nacional, encapçalades respectivament per Moret, Montero Ríos i Canalejas, debilitat que hauria portat als liberals castellonencs a cercar noves aliances – els moretistes amb els *cossiers*, els canalejistes amb els republicans– per tal de continuar mantenint quotes de poder; finalment, i com a correlat lògic d'aquest darrer factor apuntat, el propi debilitament dels liberals castellonencs hauria fet disminuir l'interés de republicans i *cossiers* en aliar-se per combatre'ls.

Arribats a aquest punt, i abans d'endinsar-nos en el marc cronològic del nostre estudi, tal volta siga adequat resumir, de manera sintètica, la situació de la política castellonenca a les albors dels anys 10. El decenni anterior havia presenciat la desarticulació del sistema d'aliances que des dels lustres finals del segle XIX havia definit la vida política de les comarques de Castelló. En un escenari marcat per trastorns

---

¹⁴ *Ibidem*, pp. 45-46 i 48-49.

al si dels partits del torn, tant en l'àmbit nacional com a escala local –canvis de lideratges, divisions internes, auge de les posicions que apostaven per la regeneració de la vida política– es va produir la desactivació de l'aliança entre el *Cossi* i els republicans, la configuració d'un context favorable als pactes entre els *cossiers* i el liberalisme moretista, liderat a Castelló per Cayo Gironés, i l'aliança dels republicans amb la facció liberal canalejista –encapçalada per José Castelló Tárrega i Vicente Cantos– minoritària però molt activa a la ciutat de Castelló.

Tanmateix, també hem vist ja com el sistema d'aliances tornaria a virar de rumb arran de l'establiment, en 1908, del Bloc de les Esqueres, en el context del qual es va gestar –també a les terres de Castelló– la coalició de totes les faccions liberals amb el republicanisme i contra el Partit Conservador. A més, aquella conjuntura va coincidir amb l'afebliment del *Cossi*, per una patent manca de cohesió interna i per una creixent pèrdua d'influència a la Cort. Així les coses, no resulta sorprenent que per aquells anys del canvi de dècada –perdut el control que venia exercint a la Diputació i l'hegemonia que fruïa a les eleccions a Corts– deixara de ser la força hegemònica a les comarques de Castelló.

Durant els següents anys es confirmaria plenament aquest colp de timó en el sistema de partits castellanenc. Una mirada estrictament quantitativa als resultats enregistrats a les eleccions a Corts és suficient per fer-lo patent. Mentre en les quatre cites electorals celebrades entre els anys 1901 i 1907 –dos d'elles convocades per governs conservadors i les altres dos per liberals– els primers havien obtingut un total de divuit diputats pels districtes castellanencs, per tan sols set per part dels liberals, en les set eleccions generals esdevingudes entre 1910 i 1923 –quatre convocades per governs liberals i tres per conservadors– aquells es feren amb vint-i-vuit actes parlamentàries per les circumscripcions de Castelló, per tan sols catorze que anaren a parar al camp conservador. És més, a partir de les eleccions de 1910, en tots els comicis generals els liberals castellanencs aconseguiren el mateix nombre o més diputats que els conservadors.

1913-1923: PANORÀMICA POLÍTICA ALS DISTRICTES DE CASTELLÓ

Per fer una primera aproximació a l'evolució política dels districtes en què s'articulaven electoralment les comarques de Castelló durant el decenni final del règim

parlamentari canovista, podem prendre com a punt de partida inicial la ja clàssica classificació entre districtes *disponibles*, districtes *propis* i districtes *alliberats*.¹⁵

Fins l'arribada del canvi de segle només es pot parlar d'un districte *propi* a la província, el de Segorbe. La representació parlamentària d'aquest districte va romandre acaparada des de 1886 fins a 1902 –és a dir, durant set legislatures consecutives– per Juan Navarro Reverter, polític valencià de primera línia, que després de passar pel republicanisme i pel fusionisme assoliria els seus majors èxits dins les files conservadores i que fins i tot arribaria a ocupar el càrrec de ministre. A cavall entre els dos segles trobem la conformació d'un segon districte *propi*, el de Morella, que des de 1896 fins a 1913 –ininterrompudament durant vuit legislatures– va restar sotmés al domini del també conservador Pedro Govantes Azcárraga, més conegut pel seu títol nobiliari, Comte d'Albay.¹⁶

Durant les darreres dues dècades d'existència del règim es configuraren altres tres districtes *propis* a la província, en aquest cas de signe liberal, que s'allargarien fins a l'alçament militar de 1923. Des de 1905 Juan Navarro-Reverter Gomis va prendre el relleu de son pare en el control polític que aquest havia exercit al districte de Segorbe, control que en aquest cas va assolir un total de nou legislatures consecutives. També aquell any, al districte de Lluçena, començaria l'hegemonia política de Vicente Cantos Figuerola, sols interrompuda per la derrota que aquest va patir a les eleccions de 1907. Tres anys més tard, en 1910, es va iniciar el domini al districte de Vinaròs de Ramón Saiz de Carlos –sogre de Vicente Cantos– que també de forma consecutiva es va mantenir durant les set darreres legislatures de la Restauració.

Així doncs, es pot afirmar que l'evolució del nombre de districtes *propis* en el cas castellanenc experimenta un increment progressiu. D'un únic districte *propi* existent a la província des de la segona meitat dels anys 80, es passa a dos districtes *propis* durant les dècades interseculars, que s'incrementarien fins a tres al llarg del segon decenni del nou-cents. És més, probablement la irrupció de la dictadura primorriverista va impedir que s'acabara confirmant la conformació d'un altre districte *propi*, en aquest cas el de Morella, on el conservador ciervista Luis Montiel Balanzat venia imposant-se

---

¹⁵ Una conceptualització d'aquests tres tipus de districtes electorals per exemple en J. Varela Ortega, "De los orígenes de la democracia en España, 1845-1923", p. 179.

¹⁶ Per al cas de Navarro Reverter, E. Pérez Arribas, *Políticos i cacics a Castelló (1876-1901)*, 77-82. Informació sobre l'hegemonia del Comte d'Albay al districte de Morella en E. Pérez, *Políticos i cacics a Castelló (1876-1901)*, pp. 66-72 i V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*.

des de les eleccions de 1918 i ja havia sigut capaç de véncer en dues ocasions –1920 i 1923– als candidats recolzats pel Govern.¹⁷

A la proliferació de districtes propis cal afegir el cas del districte de la capital provincial, que va romandre en mans dels republicans quasi sense interrupció des de 1898 fins a 1923. A la ciutat de Castelló de la Plana, com hem vist en pàgines anteriors, l'alternativa republicana va elaborar un discurs capaç d'atraure l'adhesió de la majoria de la població –tot aprofitant un marc polític on la participació efectiva de l'electorat i el vot real eren ja possibles– i fou així com aconseguí fer d'aquest un districte *alliberat*, tant del torn dinàstic com dels interessos caciquils locals. És discutible si amb el temps el districte de la capital no va esdevindre un districte *encasellat* més, donada la manca d'oposició dels governs monàrquics a la reedició periòdica dels triomfs electorals republicans.

El que és ben cert és que la proliferació de districtes *propis* liberals i l'exhauriment de dos poders locals molt potents exercits per significats conservadors *cossiers* –el del Comte d'Albaya a Morella i el de Juan Navarro Reverter a Segorbe– eren símptomes de la progressiva desintegració de l'hegemonia que el *Cossi* havia exercit a les comarques de Castelló.

---

¹⁷ Aquesta evolució creixent de districtes *propis*, especialment des de la implantació del sufragi universal masculí en 1890 i a mesura que avança l'etapa restauracionista, també s'experimenta en altres zones de la Península, com ara la província de Terol, Castella-La Manxa o Catalunya (J. Varela Ortega, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, pp. 60, 158 i 277).

QUADRE 2) DIPUTATS ELECTES PELS DISTRICTES DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ EN ELECCIONS A CORTS (1914-1923)

	1914	1916	1918	1919	1920	1923
VINARÓS	Saiz de Carlos (lib.)	Saiz de Carlos (lib.)	Saiz de Carlos (lib.)	Saiz de Carlos (lib.)	Saiz de Carlos (lib.)	Saiz de Carlos (lib.)
MORELLA	L. Esteban (lib.)	L. Esteban (lib.)	L. Montiel (cierv.)	L. Montiel (cierv.)	L. Montiel (cierv.)	L. Montiel (cierv.)
ALBOCÀSSER	C. Casaléiz (cons.)	A. Salvador (lib.)	A. Salvador (lib.)	Baró de Càrcer (cierv.)	R. de la Cierva (cierv.)	R. de la Cierva (cierv.)
LLUCENA	V. Cantos (lib.)	V. Cantos (lib.)	V. Cantos (lib.)	V. Cantos (lib.)	V. Cantos (lib.)	V. Cantos (lib.)
CASTELLÓ	E. Santa Cruz (rep.)	E. Santa Cruz (rep.)	E. Santa Cruz (rep.)	F. Gasset (rep.)	F. Gasset (rep.)	F. Gasset (rep.)
NULES	A. M ^a . Fabié (cons.)	B. de Terrateig (mau.)	M. Paz / A. de Boet (lib.)	J. Chicharro (cierv.)	J. Chicharro (cierv.)	F. Valentín (lib.)
SEGORBE	J. Navarro-Reverter (lib.)	J. Navarro-Reverter (lib.)	J. Navarro-Reverter (lib.)	J. Navarro-Reverter (lib.)	J. Navarro-Reverter (lib.)	J. Navarro-Reverter (lib.)

Nota: lib > liberals; cons > conservadors; mau > mauristes; cierv > conservadors ciervistes; rep > republicans.

Elaboració pròpia a partir de: Arxiu del Congrés dels Diputats, *Histórico de Diputados 1810-1977* [en línia], Congrés dels Diputats, <<http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/SDocum/ArchCon/SDHistoDipu>>, [Consulta: 9 de gener de 2014]; V.R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*; premsa local, 1914-1923.

Aquesta dinàmica també va quedar reflectida en les eleccions a Senadors. En el sistema dissenyat per Cánovas, la part electiva del Senat –un total de 180 senadors– s’obtenia a través d’un sufragi indirecte i a doble volta, en el qual sols participaven els membres dels consistoris municipals –alcaldes i regidors– i els majors contribuents de cada municipi.¹⁸ En primera instància s’escollien els compromissaris i en segon terme aquestos, conjuntament amb els diputats provincials, escollien ja als tres senadors que tenia dret a escollir cada província.

En uns comicis, els senatorials, generalment pacífics i desapassionats i caracteritzats pels pactes, per la poca presència de candidats no dinàstics, per la

¹⁸ A banda de senadors electes, el cos senatorial també estava integrat per senadors nats i per senadors vitalicis, designats per la Corona. Les eleccions de senadors normalment es celebraven quinze dies després de les eleccions a diputats. En elles els districtes electorals eren cadascuna de les províncies en què es dividia el territori espanyol (Llei Electoral per a Elecció de Senadors de 8 de febrer de 1877).

proliferació de diputats *cuners* i per l'escassa repercussió mediàtica,¹⁹ durant l'etapa 1914-1923 la demarcació de Castelló va estar caracteritzada per una dominació liberal aclaparadora. Va escollir un total de catorze senadors liberals, per tan sols tres conservadors i un reformista.²⁰

---

¹⁹ P. López, *Elites y poder. Cambio estructural y dinámica política bajo el caciquismo liberal: La Rioja, 1890-1923*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, 2001, pp. 399-401.

²⁰ V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*.

I.2. EL CONSERVADORISME: LA FRAGMENTACIÓ DEL *COSSI*

En els dos següents apartats, dedicats a l'anàlisi de la dinàmica política i de les línies estratègiques seguides per les organitzacions dinàstiques castellonenques, es pretén examinar en quina mesura i de quina manera va incidir en elles el procés de fragmentació patit per les mateixes a escala estatal. Altres qüestions a tractar seran les possibles modificacions sofertes –en el context de les fortes alteracions i transformacions experimentades pel sistema polític restauracionista– en els jocs d'aliances i pactes establerts entre les diverses forces polítiques provincials.

Pel que fa al camp conservador, ja hem pogut observar com la seua situació cap als inicis de 1913 venia marcada pel declivi polític, darrere del qual es trobava la manca de cohesió interna, la pèrdua d'influència a la Cort i l'aliança política de les faccions liberals monàrquiques amb el republicanisme castellonenc contra el *Cossi*, esdevinguda en el marc de la constitució del Bloc de les Esquerreres a escala estatal, factors que havien conduït al Partit Conservador a deixar de ser l'organització política hegemònica a les comarques de Castelló, ni en la Diputació ni en el Parlament.

En eixe context, a principis de 1913 es va precipitar la crisi de l'organització nacional del Partit Conservador. L'1 de gener el seu líder, Antonio Maura, va fer pública la seua decisió de retirar-se immediatament de la política, en reacció al fet que dies abans el Rei havia triat al liberal Romanones en lloc de a d'ell per a formar nou govern.¹ Tanmateix, en el fons la retirada era una mena de plebiscit, una manera de sondejar el grau d'adhesió que el polític mallorquí encara conservava al si del Partit. A Castelló, al igual que a moltes altres províncies, la retirada de Maura havia portat als dirigents conservadors –regidors i diputats provincials– a posar a disposició del propi Maura els seus càrrecs, en un gest destinat a donar una imatge de fidelitat envers el cabdill conservador.²

Cal tenir en compte que després dels esdeveniments de la Setmana Tràgica i del consegüent pas dels conservadors a l'oposició, l'autoritat de Maura entre els seus correligionaris s'havia vist seriosament deteriorada³. Des de 1909 es venia configurant

---

¹ Junt a Maura va dimitir Juan de la Cierva i uns vint parlamentaris més, entre els quals no es trobaven ni González Besada, ni Sánchez Guerra, ni Dato (M.J. González, *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*, pp. 30-34).

² *La Provincia*, 04/01/1913; Arxiu Antonio Maura Montaner, lligall 2, carpeta 32 i lligall 63, carpeta 5.

³ En realitat, Maura mai va comptar amb una hegemonia absoluta al si del partit. Ja en la seua assumpció del liderat del mateix, en 1903, es va constatar la contrarietat dels sectors villaverdites, que el consideraren un usurpador, i pidalianes, que li retreien la seua procedència liberal. Al llarg dels seus anys

una línia política alternativa a la defensada per ell, que propugnava el restabliment de la concòrdia amb els liberals i la continuació del torn pacífic. Contràriament, els plans de Maura eren ben diferents, ja que, per tal de regenerar la vida política espanyola, pretenia convertir el Partit en una formació política de masses –amb capacitat per mobilitzar les classes mitjanes i els nuclis catòlics– que alternara en el poder amb un partit situat a l’esquerra dinàstica però també modern.

Maura encapçalava un estat d’opinió que venia prenent força en determinats sectors conservadors de la societat espanyola, fonamentat en la crítica a un sistema polític que es considerava deslegitimada i incapaç de representar la societat en què estava inscrit, en la consciència de la necessitat de modernitzar el conservadorisme i d’atraure cap a ell a les classes mitjanes i en l’atac a aquells elements que consideraven que més contribuïen a la degradació del règim: el caciquisme, la desmobilització electoral, el torn pacífic, l’articulació dels partits en base a estructures personalistes i clientelars o el paper arbitral de la Corona.⁴

La línia conciliadora i continuista estava encapçalada pel sector villaverdista, representat per polítics com ara González Besada, Sánchez Guerra, Bugallal, Azcárraga o Dato entre alguns altres, màxims exponents de l’herència política de Cànovas i Silvela. El trencament entre ambdós tendències, que fins aleshores havien actuat com a corrents interns del Partit, es va produir arran de la decisió d’Alfonso XIII, en octubre de 1913, una vegada dissolt el Govern Romanones, de confiar l’Executiu a Eduardo Dato en detriment d’Antonio Maura. A partir d’aquell moment, la majoria dels conservadors també van optar per recolzar Dato, amb o sense el rebuig obert a l’autoritat de Maura.⁵

---

de liderat conservador Maura fou acusat també per alguns sectors correligionaris d’haver trencat la línia política ortodoxa dissenyada per Cànovas. No obstant, fins 1907 el Partit Conservador va mantenir la seua imatge de total cohesió interna. Fou aleshores quan es va evidenciar un dels primers punts de tensió entre Maura i el partit, amb la negativa d’alguns diputats conservadors a recolzar el seu projecte de Llei de Reforma de l’Administració Local. L’esclafit del “Maura no”, en 1909, va permetre que dins del partit els elements disconformes encontraren una magnífica ocasió per traure a la llum les seues discrepàncies, a través d’un apropament als liberals, en aquells moments quelcom del tot inadmissible per a Maura (M.J. González, *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*, pp. 9-16). Arribats a 1913, la cúpula conservadora nacional estava majoritàriament amb Dato, que havia heretat el control organitzatiu del partit de Silvela, mentre que Maura, arribat del gamacisme, no era més que el cap nominal i sobre tot el candidat que havia escollit Silvela per portar a terme el programa del partit des de la presidència del Govern (J.M. Marín, “El conservadurismo liberal de Sánchez Guerra”, en J. Tusell, F. Montero i J.M. Marín (eds.), *Las derechas en la España contemporánea*, Madrid, UNED / Anthropos, 1997, p. 130).

⁴ J. Gil Pecharromán, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, p. 14.

⁵ “Bien rechazando directamente la autoridad de Maura o bien manteniendo una cierta ambigüedad”, que es podría interpretar com “un seguir considerando a Maura como jefe de los conservadores, pero apoyando al gobierno Dato” (M.J. González, *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*, p. 45).

VELLS I NOUS DATISTES: LA PUGNA PEL DOMINI DEL CONSERVADORISME ORTODOXE

Òbviament, la crisi desencadenada al si del Partit Conservador havia d'afectar les seues organitzacions provincials. A Castelló, una primera conseqüència de la postergació de Maura i de l'ascens de Dato a la presidència del Govern fou el reforçament de la posició de Ramón Salvador Celades. Aquest polític, originari de la comarca de l'Alcalatén però que havia establert la seua residència habitual a Castelló de la Plana i que per aquells anys ja superava els 70 anys, havia protagonitzat una llarga carrera política. De la mà del *Cossi* va assolir la vicepresidència de la Comissió Provincial de la Diputació en 1891 i la presidència de la Diputació en 1895. No obstant, en 1897 Salvador va encapçalar els elements que abandonaren el *Cossi* –i el seu representant, el Duc de Tetuán- i s'adcriviren al liderat de Silvela, el prohoms conservador que va aconseguir fer-se amb el control del Partit després de la mort de Cánovas. Des d'aleshores Salvador havia establert una bona relació amb Eduardo Dato, a instàncies del qual va ser nomenat Governador Civil de Jaén (1903) i d'Almeria (1907).⁶

Durant aquell primer decenni del nou segle els salvadoristes havien tingut però poc protagonisme en la política provincial, dominada pel *Cossi*, representant oficial del cap nacional del Partit Conservador, Antonio Maura. Tanmateix, cap a finals de 1909 el salvadorisme va saltar a primera línia de l'actualitat política castellanenca, en esdevenir peça clau per a la pèrdua del control *cossiero* de la Diputació. La confabulació del diputat provincial conservador Odón Salvador –fill de Ramón Salvador Celades– amb els diputats liberals i republicans i amb el diputat carlí Francisco Giner, va fer que després de molts anys d'hegemonia *cossiera* el domini de la primera institució política provincial passara a mans dels liberals.⁷

Paradoxalment, hi ha indicis que a principis de 1913 la facció salvadorista i el *Cossi* s'estaven aproximant. El Comte d'Albay va informar Maura que «[...] se ha

---

⁶ La informació sobre la trajectòria política de Ramón Salvador Celades fins a 1913, a V.R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923* i M. Martí, "Aproximació al personal polític castellanenc de finals del segle XIX", *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, 1988-1990. Les dades personals han sigut obtingudes del *Censo Electoral de Castellón de la Plana*, 1916; i Arxiu Antonio Maura Montaner, lligall 2, carpeta 32, 06/02/1913.

⁷ V.R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*, pp. 79-83.

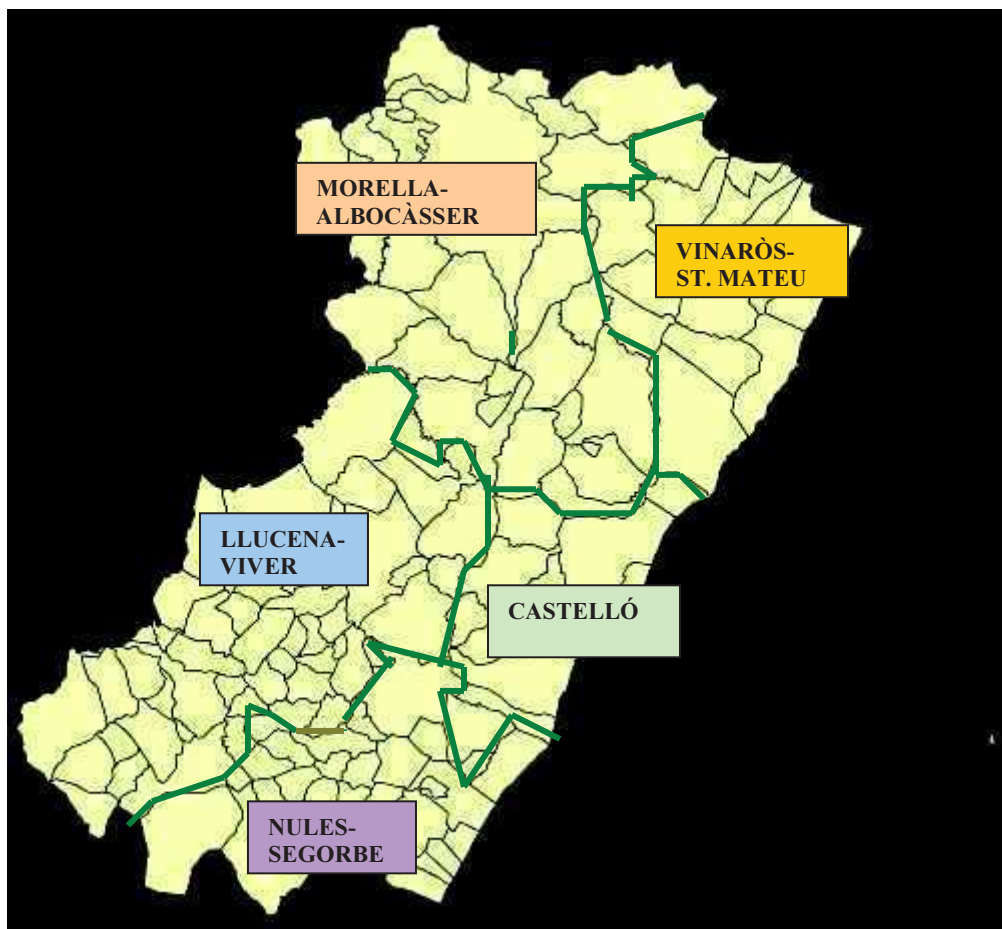
logrado [que Ramón Salvador Celades] concurra a todas las reuniones políticas»⁸, mentre dos fills de Salvador, Ramón i Odón, formaven part, junt a elements *cossieros*, de la Joventut Conservadora. Es tractava així d'integrar els díscols salvadoristes en el *Cossi*, per tal de reforçar la cohesió del conservadorisme castellanenc i evitar així confabulacions com la de 1909.

En eixe sentit, cal tenir en compte que els darrers esdeveniments polítics de la província havien fet perdre rellevància als salvadoristes, que tal volta per això estaven més predisposats a integrar-se en l'estructura del conservadorisme castellanenc majoritari. I és que arran de les eleccions provincials de març de 1911 la Diputació havia passat a estar constituïda per vuit liberals, vuit conservadors, dos republicans, el carlista Francisco Giner i l'independent Norberto Ferrer –que féu també costat a la coalició *anticossiera* en les votacions–. Cap membre de la família Salvador formava ja part de la Diputació –Odón Salvador no va poder ser reelegit pel districte de Llucena-Viver– i encara que haguera continuat en ella la presència d'algun diputat salvadorista, aquesta facció –des de el moment que l'aliança *anticossiera* entre liberals, republicans i Francisco Giner encara continuava vigent i conformava, al contrari que en 1909, la força majoritària a la corporació provincial (dotze diputats)– havia deixat de ser clau per decantar la balança del control de la diputació a favor dels conservadors o dels liberals.

---

⁸ Arxiu Antonio Maura Montaner, lligall 2, carpeta 32, 31/01/1913.

FIGURA 2) DIVISIÓ ELECTORAL DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ EN ELECCIONS PROVINCIALS

Elaboració pròpia a partir de *Guía de Castellón y su provincia para 1913. Anuario de la Industria y del Comercio*, Castelló de la Plana, Impremta de Joaquín Barberá.

QUADRE 1) MUNICIPIS ADSCRITS A CADA DISTRICTE ELECTORAL EN ELECCIONS PROVINCIALS

DISTRICTE DE MORELLA-ALBOCÀSSER	DISTRICTE DE VINARÒS-SANT MATEU
<p>Ares del Maestrat, el Ballestar, Bel, el Boixar, Castell de Cabres, Castellfort, Cincorres, Coratxar, Forcall, Fredes, Herbés, la Mata, la Pobla de Benifassà, Morella, Olocau del Rei, Ortells, Palanques, Portell, Sorita, la Todolella, Vallibona, Vilafranca, Villories, Xiva de Morella, Albocàsser, Benafigos, Benassal, Benlloc, Catí, Culla, les Coves, la Serratella, la Serra d'en Galceran, Tírig, la Torre d'en Besora, la Torre d'en Doménc, Vilanova d'Alcolea, Villar de Canes.</p>	<p>Alcalà de Xivert, Canet lo Roig, la Salzadella, Sant Mateu, Benicarló, Càlig, Cervera, la Jana, Peníscola, Rossell, Sant Jordi, Santa Magdalena de Polpis, Traiguera, Vinaròs, Xert.</p>
DISTRICTE DE CASTELLÓ	DISTRICTE DE LLUCENA-VIVER
<p>Almassora, Benicàssim, Borriol, Castelló de la Plana, Orpesa, Vila-real, Cabanes, la Pobla Tornesa, Torreblanca, Vilafamés.</p>	<p>Atzeneta, l'Alcora, Arañuel, Argelita, Ayódar, Campos de Arenoso, Castillo de Villamalefa, Cirat, Cortes de Arenoso, Costur, Espadilla, Fanzara, Figueroles, Fuente la Reina, Fuentes de Ayódar, Higuera, les Useres, Lluçena, Ludiente, Montán, Montanejos, Pavías, Puebla de Arenoso, Ribesalbes, Suera, Toga, Torralba del Pinar, Torrechiva, Vallat, Villamalur, Villanueva de la Reina, Zucaina, Villahermosa, Vistabella, Xodos, Barracas, Begís, Benafer, Caudiel, el Toro, Gaibiel, Jérica, Pina de Montalgrao, Sacañet, Teresa, Torás, Villanueva de Viver, Viver.</p>
DISTRICTE DE NULES-SEGORBE	
<p>Aín, Alcudia de Veo, Alfondiguilla, Algimia de Almonacid, Almedíjar, Altura, Azuébar, Castellnovo, Chóvar, Gátova, Geldo, Matet, Navajas, Segorbe, Soneja, Sot de Ferrer, Vall d'Almonacid, Almenara, Artana, Betxí, Borriana, Eslida, la Llosa, la Vall d'Uixó, la Vilavella, Moncofa, Nules, Onda, Tales, Xilxes.</p>	

Elaboració pròpia a partir de *Guía de Castellón y su provincia para 1913. Anuario de la Industria y del Comercio*, Castelló de la Plana, Impremta de Joaquín Barberá.

Però des de les darreries d'octubre de 1913, amb Dato ja en la presidència del Consell de Ministres, Ramón Salvador havia passat a estar en posició de convertir-se en l'home fort del Govern a la província. Tal com ho a ssenyalava un comentarista polític al periòdic carlí *El Maestrazgo*, «D. Tiburcio es el jefe del partido conservador del viejo cosi pero D. Ramón es el representante del Gobierno y él designa los alcaldes y él ha

sido llamado para confeccionar el encasillado en la provincia y por su conducto se resuelven todas las cuestiones».⁹

Efectivament, quan cap a les darreries de 1913 es van produir nomenaments d'alcaldes per Reial Ordre a les localitats de Lluçena, Borriana, Nules, la Vall d'Uixó i Castelló –gestió que formava part dels preparatius habituals que el partit instal·lat en el Govern enllestia per tal d'aconseguir els resultats desitjats en les properes eleccions– aquests, segons la premsa castellonenca,¹⁰ afavoriren la xarxa clientelar salvadorista, en detriment de la *cossiera*. Cal tenir en compte que el Partit Conservador travessava moments de gran incertesa, ja que en molts casos es desconeixia si els prohoms *cossieros* acatarien el liderat de Dato o seguirien fidels a Maura, per la qual cosa el nou cap de l'Executiu va tenir cura d'atorgar els càrrecs de major responsabilitat a elements de plena confiança.

Disposem d'algun testimoni documental més directe de la fluida relació existent entre Salvador i el govern Dato, concretament d'una comunicació del Governador Civil de Castelló al Ministre de Governació:

Me ruega Don Ramón Salvador manifieste a V.E. la necesidad de que se resuelva favorablemente por ese Ministerio con la mayor urgencia el recurso en que se pide la nulidad de las elecciones municipales de Villafamés, y que se confirme el fallo de la Comisión Provincial declarando nulo el sorteo de concejales entre dos de Vistabella. Ambos pueblos son del Distrito de Albocácer. Los otros dos recursos de Benlloch y Torreblanca, conviene dilatar resolución.¹¹

La nova situació es va veure reflectida en les eleccions de diputats a Corts de 1914, quan Ramón Salvador fou *encasellat* pel districte d'Albocàsser i el Marqués de Benicarló –fins a aquell moment canalejista- pel districte de Vinaròs amb el qualificatiu de datista. Aquest últim polític estava cridat a ser el representant del datisme castellonenc a la Cort, tal com el Comte d'Albay ho era del *Cossi*. Tanmateix, fou vençut en eixos comicis pel candidat liberal, Saiz de Carlos. No així Ramón Salvador, que es va fer amb l'acta del districte d'Albocàsser. Paral·lelament, seguint els pactes establerts pel Govern amb liberals i reformistes, a les eleccions de senadors d'aquell

---

⁹ *El Maestrazgo*, 13/12/1913. La mateixa tesi a *Heraldo de Castellón*, 09, 10 i 11/12/1913 i al setmanari *maurista Lealtad*, 05/12/1914.

¹⁰ *Heraldo de Castellón*, 18, 23 i 30/12/1913.

¹¹ Arxiu Històric Nacional, sèrie Interior-A, lligal 26 A, expedient 14, 02/02/1914. No obstant, l'òrgan dels conservadors, *La Provincia*, va negar que els nomenaments d'alcaldes recaigueren en partidaris de Salvador, tot assegurant que havien sigut escollits pels conservadors dels pobles respectius. Veure les edicions dels dies 10 i 11/12/1913 i 12/01/1914.

mateix any va triomfar a Castelló una candidatura formada per dos liberals i un reformista, a pesar que la majoria de compromissaris de la província eren conservadors i que –segons *Heraldo de Castellón*– Tiburcio Martín havia tractat de confeccionar una candidatura alternativa. Segons el diari liberal, a aquests fets significaven un nou fracàs per al *Cossi* dirigit per Martín i el Comte d'Albay¹².

És innegable que els resultats obtinguts pel Partit Conservador en les eleccions a Corts de 1914 –convocades per un govern correligionari, el d'Eduardo Dato– havien sigut molt dolents. A banda de quedar-se sense cap senador, pel que fa a la representació al Congrés només aconseguiren imposar-se en dos dels set districtes castellanencs –Antonio Mª Fabié al districte de Nules i el propi Ramón Salvador al d'Albocàsser–, mentre que els liberals aconseguiren quatre diputats i els republicans mantenien el seu al districte de la capital. Les derrotes dels candidats conservadors *encasellats* pel govern als districtes de Lluçena, Vinaròs i Morella¹³ deixen ben patent que la crisi del conservadorisme castellanenc, originada per la falta de cohesió interna, per la pèrdua d'influència a la Cort i per una desfavorable conjuntura política nacional, no havia fet més que empitjorar amb la ferida oberta al si de la cúpula conservadora estatal.

Determinar qui ostentava la direcció del Partit a la província de Castelló a les primeries de 1915 no resulta una tasca senzilla. La següent comunicació del Governador Civil al Ministeri de Governació n'és ben significativa:

Contestando a su atenta carta tengo el honor de participarle que D. Tiburcio me ha hecho protestas de adhesión al Gobierno sin que pueda afirmar el que sean o no sinceras; en ninguno de los informes que he enviado a V.E. he afirmado que el referido Sr. sea el representante de las fuerzas conservadoras en esa provincia. Únicamente he puesto en su conocimiento para que nada ignore el dato de que al lado de D. Tiburcio estarán casi todos los actuales Diputados provinciales.¹⁴

Com es pot contemplar en el comunicat precedent, el Governador Civil dubtava de la sinceritat de l'adscripció datista que els *cossiers* –en una maniobra característica

---

¹² *Heraldo de Castellón*, 24 i 27/03/1914.

¹³ Especialment impactant fou la derrota al districte de Morella, esdevinguda després que l'inicial triomf del candidat conservador fora invalidat pel Congrés dels Diputats al donar per bo el dictamen emés a l'efecte pel Tribunal Suprem. La de Morella havia sigut una demarcació electoral hegemonitzada pel *Cossi* pràcticament des de la instauració del règim restauracionista.

¹⁴ Arxiu Històric Nacional, sèrie Interior-A, lligal 27 A, expedient 2, 24/02/1915.

del seu pragmàtic *modus operandi*– havien adoptat amb la pujada de Dato al poder.¹⁵ Però al mateix temps, reconeixia que Tiburcio comptava amb el recolzament de la majoria dels prebosts conservadors de la província.

Nogensmenys, els esdeveniments registrats durant aquells primers mesos de 1915 semblaven confirmar la posició predominant de Ramón Salvador en la direcció del conservadorisme castellanenc, a pesar dels magres resultats electorals de 1914. Així, en la reunió celebrada al Govern Civil per confeccionar les candidatures governamentals a les eleccions provincials de 1915 –que en aquella ocasió pel que fa a la província de Castelló anaven a tenir lloc en els districtes de Castelló i de Lluçena-Viver– participaren els principals caps liberals provincials –Cristóbal Aicart i Vicente Cantos (la xarxa clientelar de Navarro Reverter no tenia a penes presència ni al districte de la capital ni a l'Alcalatén) i Ramón Salvador pels conservadors– però no així Tiburcio Martín. Igualment, cal tenir en compte que en eixos comicis provincials el propi Martín no fou proclamat candidat pel districte de Lluçena –on haguera obtingut l'acta sense esforç, ja que en presentar-se allí només una candidatura dinàmica de consens ni tan sols es van celebrar les votacions– sinó pel de Castelló, on la lluita fou molt aferrissada, fet que pot ser interpretat com un signe més de la debilitat que estava travessant la posició política del cap *cossiero*.¹⁶

Precisament, aquestes eleccions provincials de 1915 suposarien una fita més en la fragmentació dels conservadors castellanencs i en un altre procés íntimament relacionat amb ella, la substitució del predomini conservador pel liberal en la política provincial. D'una banda, al districte de Lluçena-Viver, l'hegemonia liberal a través del diputat a corts Vicente Cantos es va posar de nou de manifest, amb la proclamació sense ni tan sols necessitat de sotmetre's a les urnes de tres diputats liberals i tan sols un conservador, en el marc d'unes eleccions que recordem havien sigut convocades pel govern del conservador Eduardo Dato. Els resultats foren més favorables als conservadors en el districte de Castelló de la Plana, on va vèncer la candidatura formada per dos republicans i la candidatura integrada pel conservador Tiburcio Martín i el carlí

---

¹⁵ En tot cas, la decisió del Cossi d'abraçar el datisme i rebutjar l'adscripció maurista fou la que majoritàriament van prendre els nuclis conservadors distribuïts arreu de la Península. A escala local els partits dinàmics es decanten en aquest període per les formacions més clàssiques, partidàries del torn i d'introduir pocs canvis en el sistema. En el cas dels conservadors, aquesta era la facció datista, integrada «por los principales notables provinciales del partido, poco amigos del riesgo que comportaba la ruptura de Maura con el sistema caciquil del turno» (J. L. Gómez-Navarro, F. del Rey i J. Moreno, “La elite parlamentaria entre 1914 y 1923”, en M. Cabrera, (coord.), *Con luz y taquígrafos. El Parlamento en la Restauración (1913-1923)*, p. 109).

¹⁶ *Lealtad*, 20 i 27/02/1915.

Manuel Bellido Alba, en detriment d'una tercera candidatura composta pel liberal Arcadio Porcar i pel carlí pròxim al Partit Liberal Francisco Giner. En eixe sentit, en un altre lloc hem mostrat ja el pacte electoral establert entre els conservadors i els republicans castellonencs –reconegut públicament pel propi líder republicà, Fernando Gasset– en virtut del qual ambdues formacions es donaren suport electoral mutu en els referits comicis provincials.¹⁷ L'acord suposava de fet la reedició de l'aliança electoral establerta entre *cossieros* i republicans en la darrera dècada del segle anterior i que havia quedat desbaratada durant el primer decenni del nou-cents.¹⁸

A principis d'abril de 1915 va tenir lloc un gran banquet per homenatjar a Tiburcio Martín, qui continuava sent considerat, almenys entre la majoria dels conservadors castellonencs –els *cossieros*– el cap provincial del partit i qui a la vista de la pressumible composició de la futura Diputació es devindria en poques setmanes el nou president de la institució provincial. Es congregaren més de cinc-cents comensals, procedents de Castelló de la Plana i d'altres pobles de la província. Entre ells figurava la plana major del Partit a les comarques castellonenques, tots ells diputats provincials: Gabriel Matutano i Luis Fabra Sanz –junt amb el propi Martín, màxims exponents del *Cossi* al districte de la capital-; Vicente Sales Serra i Leopoldo Ribelles, representants del *cossierisme* a la Plana Baixa; Francisco Tena Gascón, que tenia el seu *feu* a Vilafranca; i Domingo Esteller, l'home fort al Baix Maestrat.

L'excepció com no fou la de Ramón Salvador, que no va assistir a la celebració ni tan sols va expressar la seua adhesió per escrit.¹⁹ Pel que fa als representants en la Cort, durant el banquet es va llegir una carta d'adhesió d'Antonio Mª Fabié. Així mateix, també va enviar per escrit la seua adhesió a l'acte el Comte d'Albay, en aquell moment senador vitalici²⁰.

En definitiva, amb actes com aquest el *Cossi* estava tractant de demostrar a l'Executiu conservador presidit per Dato que compta va amb un suport majoritari arreu de les comarques castellonenques. El fi no era un altre que –tal com ja s'havia

---

¹⁷ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 286-289.

¹⁸ Com veurem amb més deteniment en altres apartats, ja en 1913 havia quedat desactivada l'aliança dels liberals i els republicans castellonencs contra el *Cossi*. En les eleccions provincials de març d'aquell any els liberals preferiren pactar amb els conservadors i els republicans perderen així el diputat que havien aconseguit en 1909 pel districte de Vinaròs-Sant Mateu. Vegeu al respecte *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, 14/03/1913 i de *Heraldo de Castellón*, 13/03/1913. Sobre els resultats dels comicis provincials de 1915, *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, 18/03/1915.

¹⁹ Òbviament tampoc hi van assistir Rafael Fabra –en aquell moment ja integrat en el Partit Liberal- ni els conservadors que s'havien decantat pel maurisme –Salvador Guinot, Ricardo Carreras, José Simón, etc.-.

²⁰ La informació sobre el banquet a *La Provincia*, 06/04/1915.

aconseguit en 1881, 1891 o 1899– el Govern continuava reconeixent l'aparell *cossiero* com el representant del partit a la província i afavorint per tant els interessos *cossiers*, tot marginant als qui *legítimament* els pertocava ostentar eixa representació, que en aquest cas –d'ídèntica forma que en 1899– eren els *datistes* encapçalats per Ramón Salvador.

Tot plegat, la correlació de forces a la Diputació sorgida dels comicis de 1915 i que anava a constituir-se a principis de maig, havia quedat configurada de la següent manera: nou liberals, vuit conservadors, dos republicans i un carlista. La situació venia marcada per l'equilibri de forces, però en principi la nova majoria de la Diputació havia d'anar a parar al Partit Conservador, que en virtut dels pactes electorals que havia establert comptava amb el suport dels dos diputats republicans i del carlí. Tanmateix, de nou la manca de cohesió al si de les files conservadores va resultar decisiva. Els diputats conservadors Domingo Esteller i Ramón Salvador Monferrer –fill de Ramón Salvador Celades– pactaren en secret amb els liberals i votaren amb aquestos els càrrecs a escollir, de manera que ambdós foren escollits president i vicepresident de la Diputació respectivament. A canvi, els liberals aconseguiren conservar la majoria que fruien a la corporació des de les darreries de 1909 –a pesar que el govern estava en mans dels conservadors des de finals de 1913– a l'hora que mantenien el control sobre una institució fonamental en la política local, la Comissió Provincial, que va passar a estar dirigida pel liberal reverterista Manuel Giménez.²¹ Per la seua banda, la sorprenent maniobra també va provocar que el *Cossi* vegea de sobte reduït el seu nombre de diputats a tan sols sis i que els republicans veier en frustrada la seua ambició d'esdevenir àrbrits de la situació. Aquest transcendent acte d'indisciplina momentàniament va excitar molt el clima polític castellanenc, tant que el domicili dels Salvador a la capital fou apedregat.²²

L'ESCISSIÓ MAURISTA: ELS ORÍGENS

Ja hem comprovat que a les terres de Castelló, com a la majoria de províncies, el gruix de l'aparell conservador es va decantar per fer costat a la nova facció que –en virtut d'haver sigut escollida per governar– ostentava el predomini en el camp

---

²¹ Actes de la Diputació Provincial, 07/05/1915.

²² *La Provincia*, 11/05/1915.

conservador a escala estatal: el datisme. Nogensmenys, també aquí –com va passar arreu d’Espanya– es va materialitzar la configuració d’un nucli maurista.

Amb Dato ja en la presidència del Govern, el 30 de novembre de 1913 els mauristes celebraren a Bilbao el seu primer acte públic, però fins l’assemblea celebrada a Madrid a finals de gener de 1914 no va quedar clar que els mauristes no pretenien la reconquesta de la direcció del Partit Conservador en la persona d’Antonio Maura, sinó la formació d’un nou partit. El propi Maura no va donar el vist i plau a la dissidència fins a juny de 1914 i no va acceptar la direcció del maurisme fins a abril de 1915. Sols aleshores Eduardo Dato va donar el pas d’assumir la presidència del Cercle Conservador de Madrid, que portava implícita la del Partit Conservador.²³

Com hem verificat en paràgrafs anteriors, l’explosió del *cisma* maurista en 1913 va venir precedida per la configuració de dos corrents oposats dins del Partit Conservador, la confrontació entre els quals va començar a eixir a la llum a partir dels esdeveniments de 1909. També a les comarques de Castelló es pot resseguir aquest procés. Així, quan durant la campanya de les eleccions municipals de desembre d’aquell any Maura va ordenar en una circular dirigida als caps provincials conservadors que no establiren pactes amb les forces liberals «[...] bajo pena de excomuni6n del Partido»²⁴, l’ordre fou desobeïda en nombroses províncies, el que va afectar considerablement a l’autoritat del polític mallorquí dins del Partit. Entre les províncies i districtes desobedients –Cadis, Algesires, Huelva, Badajoz, La Corunya, Conca, Màlaga, Pontevedra, etc.– es trobava la de Castelló. En general, la postura d’*implacable hostilidad* envers els liberals preconitzada per Maura, no fou recolzada pel Partit, tret d’un xicotet sector integrat per les xarxes clientelars de Cierva i de Pidal i pels incondicionals del prohoms mallorquí.²⁵

Però per apropar-se amb més deteniment als orígens de la confrontació d’aquestes dues sensibilitats en l’àmbit del conservadorisme castellanenc, resulta molt interessant examinar l’exposició enviada per Salvador Guinot, Ricardo Carreras i Rafael

---

²³ J. Gil Pecharromán, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, pp. 13-14 i 27.

²⁴ L’esment que feu Maura en la mateixa circular a la necessitat de mobilitzar electoralment als sectors catòlics demostra que tal volta aquesta actitud intransigent de Maura no sols reflectia l’afany de combatre al Partit Liberal sinó també un intent d’orientar en un sentit modern l’actuació del Partit Conservador. Vegeu al respecte M.J. González, *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*, p. 19 i C. Robles, “Antonio Maura y el maurismo”, en A. Cañellas (coord.), *Conservadores y tradicionalistas en la España del siglo XX*, Gijón, Trea, 2013, pp. 13-36.

²⁵ *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*, pp. 19-20. Per al cas concret de Huelva vegeu M. A. Peña, *Clientelismo político y poderes periféricos durante la Restauración. Huelva 1874-1923*, Huelva, Universidad de Huelva, 1998, p. 452.

Fabra al propi Antonio Maura, amb data de sis de febrer de 1913.²⁶ En ella es queixaven dels procediments seguits pel Partit Conservador castellanenc –baix la direcció de Tiburcio Martín i del Comte d’Albay–, procediments que, segons el seu criteri, s’estaven apartant dels pressupostos moderns que Maura estava tractant d’introduir en el Partit, destinats a fomentar una major mobilització de l’electorat i a rebutjar els pactes i contubernis amb altres forces polítiques i l’alternança pacífica.²⁷

Cal tenir en compte que des que en 1905 el *Cossi* adoptara la qualificació de *maurista*, i fins la mort del seu cap en juliol de 1907 –Victorino Fabra Adelantado– la seua línia de conducta havia esdevingut un poc més combativa i mobilitzadora, sempre dins dels límits d’uns procediments basats en les pràctiques caciquils, clientelars i pactistes. Fou així com a les eleccions al Parlament de 1907 els *cossiers* havien aconseguit dos ressonants triomfs. D’una banda, el treballat èxit de la candidatura del liberal moretista Manuel Iranzo a Castelló –que va interrompre l’hegemonia republicana, en derrotar a Fernando Gasset– s’havia degut en bona mesura al recolzament dels conservadors, que –a banda de posar en marxa el seu poderós aparell caciquil– havien mobilitzat les bases catòlic-agràries del districte en favor d’Iranzo.²⁸ De l’altra banda, després d’una aferrissada campanya plena d’acusacions mútues de corrupció, Salvador Guinot s’havia imposat al liberal Vicente Cantos al districte de Llucena i havia recuperat així momentàniament per al *Cossi* el seu *feu natural*, perdut en 1905.

D’eixa manera, el contrast entre les eleccions de 1907 i les següents eleccions a Corts, les de 1910 –a les quals el *Cossi* va acudir ja baix la direcció de Tiburcio Martín i del Comte d’Albay– resulta evident. En aquesta ocasió només va haver disputa al districte de Nules –on el conservador Marqués de Benavites, que venia obtenint el triomf des de 1903, fou derrotat pel liberal Manuel Sancho– perquè en tots els demés es va aplicar l’article 29 de la nova llei electoral que s’havia aprovat en 1907. L’aplicació d’aquest article a favor dels liberals a Segorbe i en benefici dels conservadors a Morella es pot considerar en certa mesura *natural*, ja que eren dos districtes controlats des de feia diversos lustres pels Navarro Reverter i pel Comte d’Albay respectivament. Però la proclamació sense oposició dels canalejistes Ramón Saiz de Carlos al de Vinaròs i Vicente Cantos al de Llucena i del republicà Emilio Santa Cruz al districte de la capital

---

²⁶ Arxiu Antonio Maura Montaner, lligall 2, carpeta 32, 06/02/1913.

²⁷ J. Gil Pecharromán, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, p. 14.

²⁸ Sobre els comicis generals de 1905, 1907 i 1910, V.R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*.

—especialment la dels dos darrers, després dels costosos triomfs obtinguts pel *Cossi* en ambdós districtes en 1907— fou difícil d’assumir en les files conservadores, que només obtingueren per contrapartida l’aplicació de l’article 29 en el districte d’Albocàsser a favor de Castro Casaléiz. Fou més dolorosa encara si tenim en compte que el *Cossi* acabava de perdre el control de la Diputació arran de la confabulació concertada per republicans, liberals i el conservador Odón Salvador.

Per eixe motiu l’exposició enviada a Maura en febrer de 1913 es mostrava molt crítica amb els preparatius dels comicis generals de 1910,

[...] ante la triste abrumadora evidencia de estar concertándose —por el representante del partido en Madrid Sr. Conde de Albay, con el Sr. Cantos, inspirador de la política de odios y persecuciones— el repartimiento apacible de los distritos [...] Significaba esto el desconocimiento más completo, el apartamiento mayor de la política que animó en los últimos tiempos a D. Victorino Fabra.

No resulta fàcil establir en quina mesura estaven justificades aquestes crítiques a la línia estratègica aplicada per la direcció del *Cossi* durant aquelles eleccions generals. D’una banda, cal tenir en compte que en 1907 els *cossiers* havien comptat amb el suport del govern Maura, fet que indubtablement havia sigut important per aconseguir els triomfs obtinguts als districtes de Lluçena i Castelló. Per contra, en 1910, davant uns comicis convocats pel govern del liberal Canalejas, res fa pensar que una lluita oberta haguera permès als *cossiers* repetir els resultats de tres anys abans, com ho demostra el fet que en el districte de Nules, l’únic on va haver lluita electoral, van acabar per imposar-se els liberals, en unes eleccions plenes d’irregularitats i que fins i tot foren protestades infructuosament pel candidat conservador. Entra dins de les probabilitats que els conservadors hagueren pogut vèncer als liberals en els districtes de Lluçena i Vinaròs, però el cert és que en els anteriors comicis celebrats sota govern liberal, els de 1905, en Vinaròs ni tan sols havien presentat candidat i en Lluçena havien sigut derrotats pel canalejista Vicente Cantos. I sembla molt més improbable que en aquesta ocasió aconseguiren derrotar al candidat republicà en el districte de la capital, ja que —al contrari que en 1907— ara resultava inviable una aliança amb els liberals castellanencs, que des de 1909 mantenien un pacte amb els republicans. Els propis Guinot, Carreras i Rafael Fabra així ho reconeixien davant Maura, però no obstant apel·laven a raons morals i sentimentals per mantenir la seua crítica a la decisió de no presentar candidat:

Con dolor pedíamos que no se abdicase al menos del honor y de la dignidad: que a tanto equivalía el consentir en la proclamación por el artículo 29 de un republicano por el distrito de la Capital; el distrito ganado para la monarquía el año 1907, en triunfo bien caro por la secuela de persecuciones y sañudas represalias, que en el orden público como en el privado, le acompañó (...) Imposible habría de ser el triunfo, pero necesario impedir la bochornosa proclamación por el artículo 29 de un candidato republicano (...) y al ser requerido el Sr. Martín, dijo al cabo: que en verdad votar por votar y sin probabilidad de triunfo en la lucha, no era grato a los amigos, que seguramente se abstendrían de acudir a los comicios.²⁹

Per l'altra banda, també és cert que fins aleshores el fet que davant unes eleccions a Corts el *Cossi* es trobara a l'oposició no havia suposat cap impediment perquè aquest aconseguís mantenir la seua hegemonia provincial. Per contra, en aquelles eleccions generals de 1910 va ser incapaç de convèncer al Govern liberal que li convenia més respectar l'hegemonia de la xarxa *cossiera* que no oposar-se a ella a través de tots els mecanismes fraudulents de què disposava l'Executiu per imposar-se en les eleccions. Perdut el control de la Diputació a finals de 1909 –i amb això compromesa la seua hegemonia a la província– i minvada la influència que abans exercia a la Cort gràcies a la seua adscripció a la poderosa facció tetuanista, el Govern es va sentir capaç d'imposar els seus interessos polítics als del *Cossi* i aquest es va trobar en la disjuntiva d'oposar batalla als candidats governamentals en tots els districtes o establir un pacte amb els liberals, però ara, per primera vegada, des d'una posició d'inferioritat en les negociacions de l'*encasellat*, opció que fou la que finalment escolliren.

En definitiva, assistim al xoc de dos maneres oposades d'entendre la política. Des del punt de vista de la política restauracionista ortodoxa –priorització dels pactes preelectorals a la lluita oberta a les urnes, rebuig de la mobilització real i efectiva de l'electorat, pragmatisme– l'actuació d'Albay i Martín s'ha de qualificar de lògica. Des dels postulats mauristes de rebuig del recurs sistemàtic als pactes i del torn pacífic i de mobilització política de la *massa neutra* resulta, per contra, del tot criticable.

Per altra part, el text que venim analitzant també es mostrava crític amb la manera despòtica amb què Tiburcio Martín gestionava la direcció del Partit,

[...] atento no más a los dictados del representante en Madrid; en connivencia con él; y celoso de su jefatura, de la que tiene concepto puramente oriental. Basta que antiguos amigos políticos

---

²⁹ Fons Antonio Maura Montaner, lligall 2, carpeta 32, 06/02/1913.

de los primates del partido se dirijan a éstos sin pasar a ver a D. Tiburcio, para que éste niegue a estos amigos la consideración de correligionarios “suyos”.

En últim terme, els autors de l'al·legat inclogueren una proposta d'actuació, una sèrie de punts destinats a renovar la conducta del Partit:

Una política nueva que no sea artilugio de profesionales, incapaces, al parecer, de comprenderla. Conviene, sí, acudir al anhelo mesiánico de la masa; y para mejor nexo y garantía de los de abajo y de los de arriba, que ostente, con lo indígena, la representación parlamentaria quien el jefe, entre su “gens”, designe. Los pactos a la luz del sol y por justificadas causas que imponga la realidad política, y no por las comodidades; las proclamaciones por el artículo 29, no procuradas, sino surgidas; y creemos conveniente, que soldando los dispersos cascotes de la granada, alguien desde ahí, sereno, dirija, bajo los auspicios únicos de nuestro querido y respeto [sic] jefe nacional D. Antonio Maura.

Tot i estar lluny de conformar una proposta sistematitzada, aquest fragment – clarament deutor de la retòrica i del vocabulari del líder polític mallorquí– sí que permet entreveure les línies essencials que aquest sector crític postulava: aplicació de la política de masses per atraure nous suports electorals; rebuig de l'aplicació sistemàtica de la política del pacte, que bloqueja la competitivitat electoral i les estratègies mobilitzadores; i nomenament, per part del cap nacional, Antonio Maura, del representant dels conservadors castellonencs a la Cort.

En eixe sentit, cal tenir en compte que segons s'indica al text, el Comte d'Albay havia passat a ostentar la representació a Madrid dels interessos *coarsers*, després de la mort de Victorino Fabra Adelantado, per decisió de l'assemblea celebrada en 1907 i únicament pel fet de ser en aquell moment el diputat a Corts conservador que venia representant més anys a un districte de la província, en aquest cas el de Morella. Tal volta els autors de l'exposició estaven pensat en Juan de la Cierva o en Elías Tormo – dues figures que per aquells temps formaven part del nucli més fidel a les tesis de Maura– com a possibles representants del conservadorisme castellonenc a Madrid, perquè sembla que mantenien algun tipus de vincle amb ambdós:

En repetidas ocasiones ha sido expuesto a los Sres. Cierva y Tormo la necesidad de que en momento oportuno se ponga a tanta desdicha remedio (...) D. Juan de la Cierva y muy especialmente D. Elías Tormo, con su antiguo conocimiento y actuación en las cosas

de esta provincia, puede contribuir a indicar lo pertinente a cuanto llevamos dicho.³⁰

En qualsevol cas, el text també exposa com arran de la momentània retirada de la política que Maura anuncià al començar l'any 1913, Rafael Fabra i Salvador Guinot li comunicaren a Tiburcio Martín –concretament en la junta general del Cercle Conservador celebrada el 3 de gener– «[...] su ninguna solidaridad en adelante en una política desastrosa seguida bajo los auspicios del Sr. Conde de Albay, y del Sr. Martín». Així doncs, dos pesos pesats del conservadorisme castellanenc –Guinot havia sigut candidat a diputat parlamentari pel districte de la capital en 1905 i diputat per Lluçena en 1907, mentre que Rafael Fabra, nebot de Victorino Fabra Adelantado, després de la mort d'aquest últim havia esdevingut un dels principals exponents polítics d'aquesta família– deixaren de reconèixer el liderat de Martín-Albay només començar 1913.

Sortosament, disposem també de testimonis de l'altra part implicada en aquesta confrontació. Ja en setembre de 1912 el propi Comte d'Albay es dirigia per escrit a Antonio Maura per queixar-se del comportament indisciplinat de Rafael Fabra, que segons Albay, no es devia a discrepàncies doctrinals o procedimentals si no a motius molt més prosaics.

---

³⁰ Juan de la Cierva Peñafiel (Mula, Murcia 1864 - Madrid 1938) havia sigut ministre de la Governació en el Gabinet Maura que va caure arran dels esdeveniments de la Setmana Tràgica i era un dels elements més destacats del Partit a nivell nacional. La seua influència política tenia els seus orígens a les comarques murcianes, on havia bastit un poderós cacicat. No s'han pogut determinar amb certesa els vincles de Cierva amb els conservadors de Castelló, però tal volta estiguen fonamentats en la circumstància que la seua nora, Maria Antonia Kirpatrich O'Donell –casada amb Ricardo de la Cierva Codorniu, fill de Juan de la Cierva i diputat per Albocàsser en 1920 i 1923– era neta del Duc de Tetuán (*La Provincia Nueva*, 08/08/1923). Més desconeguda en l'àmbit polític és la figura d'Elías Tormo Monzó (Albaida 1869 - Madrid 1957). Fruit de la col·laboració professional com a advocat amb Gamazo y Maura es va afiliar al Partit Conservador i va assolir el càrrec de diputat a Corts per Albaida en 1903, que va coincidir amb l'accés de Maura a la Presidència del Govern. Però en el camp on va destacar fou en el de la Història de l'Art. En 1902, al crear-se a Espanya les càtedres d'Història de l'Art baix la denominació de "Teoría de la Literatura y de las Artes", va obtenir la corresponent a la Universitat de Salamanca, i més endavant va exercir la de la Universitat Central de Madrid. Sovint és considerat com el fundador a Espanya de la Història de l'Art. Tanmateix, la seua trajectòria política tampoc és menyspreable. Fou senador en representació de la *Real Sociedad Económica de Amigos del País* en 1905, 1907-08, 1910-11 i 1914-23, vicepresident del Senat en 1919 i ministre d'Instrucció Pública i Belles Arts en 1930. Durant la dictadura primorriverista va ser membre de l'Assemblea Nacional. Es pot consultar al respecte M. Mas (dir.), *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, València, 1972, pp. 254-255. En l'acte de constitució de la Joventut Maurista de Castelló, Elías Tormo, junt al dirigent maurista d'abast nacional Ossorio Gallardo, va ser designat soci honorari. En el mateix acte Ricardo Carreras va llegir l'adhesió del propi Tormo, a qui va qualificar de «precursor del maurismo» (*La Provincia*, 20/07/1914). En qualsevol cas, no he pogut localitzar els orígens de la vinculació de Tormo amb els conservadors castellanencs.

Rafael Fabra no puede resistir que la jefatura provincial haya salido de su familia, aspiró a ella, pero la Asamblea por unanimidad proclamó a Martín y a él le confirió una de las secretarías solamente [...] desde entonces éste no cesa de trabajar reservadamente en asuntos políticos de la provincia a espaldas del Comité y de su presidente y de mí [...] ese proceder es perjudicial, de obtener atenciones algún día, perjudicaría al prestigio y autoridad de aquellos que tan necesarios son para la fuerza del partido provincial.³¹

Mesos després, quan la posició dissident de Guinot i de Fabra ja s'havia fet pública,³² una nova carta del Comte d'Albay a Maura insistia de nou en els aspectes ja apuntats en l'anterior comunicat i atribuïa als disconformes una representativitat al si del Partit molt limitada. Tal com quedaria patent dos anys després en el banquet conservador celebrat en honor de Martín, és cert que la majoria dels cacics comarcals de l'aparell *cossiero* continuaven fent costat a qui havia sigut proclamat cap provincial en 1907.

Estos señores apenas arrastran electores y si su conducta se sometiera al juicio de la asamblea general provincial quedarían absolutamente solos y por eso no acuden a ella para que dirima sus reclamaciones y aspiran a que sea en Madrid donde se impongan sus pretensiones por V. a los demás [...] no precisan cuales sean sus quejas, se ve les mueve el deseo de asumir la dirección.³³

A penes un mes després, Rafael Fabra quedava exclòs de la candidatura conservadora a la Diputació pel districte de Nules-Segorbe, candidatura de la qual havia format part, i amb èxit, en 1909, a pesar que Maura havia aconsellat a Albay que no es portara a terme eixa exclusió. El Comte va informar al cap nacional que en la reunió celebrada pels conservadors castellanencs per tal de preparar les eleccions provincials, sols Luis Fabra –cosí de l'exclòs– i Francisco Tena s'havien mostrat favorables a la candidatura de Rafael Fabra. Segons Tiburcio Martín va assegurar a Maura, fou el propi Fabra qui va renunciar a la candidatura, «[...] notificándome en términos violentos y de extremada desconsideración, que hizo públicos en reuniones y casinos, su decidido propósito de no ser más diputado provincial».³⁴

---

³¹ Arxiu Antonio Maura Montaner, lligall 2, carpeta 32, 21/09/1912.

³² Tot i això, en octubre de 1913 i davant les informacions que sobre l'actitud dissident de Guinot acabava de publicar *El Clamor*, l'òrgan conservador encara negava la seua existència. Vegeu al respecte *La Provincia*, 30/10/1913.

³³ *Ibidem*, 31/01/1913.

³⁴ Arxiu Antonio Maura Montaner, lligall 63, carpeta 5, 17/03/1913 i lligall 2, carpeta 32, 03 i 04/03/1913.

No tenim a l'abast d'altres informacions que puguen ajudar-nos a discernir quina de les dos versions sobre les causes de la dissidència encapçalada per Salvador Guinot, Ricardo Carreras i Rafael Fabra és la vertadera. Ni tan sols es pot assegurar que una siga totalment verídica i l'altra absolutament falsa, tal volta la realitat del que va passar contenia elements de totes dues versions.³⁵ En qualsevol cas, més enllà d'aquest episodi puntual, al llarg de les pàgines dedicades a l'anàlisi de l'organització maurista a Castelló, una de les qüestions a determinar serà la de si el maurisme a les nostres comarques fou veritablement un moviment inconformista i renovador o si per contra no va passar de ser una escissió partidista més, motivada per ambicions polítiques de tall personalista i clientelar.

En qualsevol cas, hem d'avançar fins juliol de 1914 per trobar el primer acte públic maurista a la ciutat de Castelló del que han quedat testimonis. Certament, després de la assemblea nacional celebrada en gener de 1914, el moviment maurista va posar en marxa una activa campanya institucional i propagandística per tota Espanya, amb l'objectiu d'articular un aparell organitzatiu modern i potent i en part també per afrontar les eleccions a Corts que anaven a tenir lloc en el mes de març. Tanmateix, envers les primeres iniciatives per tal de configurar el moviment maurista, el propi Maura es va situar en una posició un tant apartada, que va fer que aparegueren els dubtes sobre si veritablement Maura aprovava la creació d'un nou partit que havia de ser capitanejat per ell.

Fins a l'abril de 1915 no coincidiren Maura i els mauristes en un acte públic i en realitat es pot afirmar que el conservador mallorquí considerava el moviment a qui donava nom com quelcom independent de la seua pròpia acció política. Eixa situació d'incertesa, va provocar que molts mauristes no s'organitzaren en comitès i joventuts fins al discurs parlamentari pronunciat per Maura el 5 de juny de 1914, en el qual, pràcticament per primera vegada, va elogiar públicament el moviment que portava el seu nom, a l'hora que protagonitzà un enfrontament dialèctic amb Dato.³⁶ Quatre dies després Salvador Guinot remetia una carta a Maura, on es podia llegir aquest significatiu fragment:

---

³⁵ Amb tot, en el cas de Rafael Fabra, el fet que aquest després de rebutjar el liderat provincial de Martín passara a integrar-se en el Partit Liberal –envers el qual recordem que Maura mantenia per aquells moments una *implacable hostilidad*– no parla precisament bé de la seua coherència doctrinal. Per tant, aquesta maniobra fa pensar que en eixe cas l'oposició a Martín era deguda fonamentalment a l'ambició personal i a l'intent de Rafael Fabra de recuperar per a la seua família una posició més influent al si del *Cossi*.

³⁶ M.J. González, *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*, pp. 49-59.

Impaciente he esperado a que V.E. rompiera el patriótico silencio que se impuso (...) La intervención de V.E. en el debate político ha colmado nuestras ansias de ver a V.E. en la palestra, dispuesto a dirigir a cuantos abrazan los ideales sacratísimos que V.E. defendió siempre hasta derramar sangre de sus venas a su servicio. Gratísima satisfacción nos ha producido la palabra grandilocuente y alentadora de V.E., y aunque pocos en número, porque la austeridad es rarísima en los políticos, confiamos acrecentar con entusiasmos la agrupación, si como esperamos, se digna V.E. atender a la suprema dirección de nuestra conducta³⁷.

Fou així com el 19 de juliol, durant la celebració d'un banquet es va fer pública la constitució de la Joventut Maurista, el primer acte públic dels mauristes castellonencs de la capital de què tenim constància. Segons els medis periodístics mauristes foren convidats al mateix tots els elements conservadors i el nombre d'assistents fou d'uns vuitanta. La quantitat és rebaixada per *La Provincia*, òrgan dels conservadors *cossieros*, a cinquanta comensals. La diferència considerable entre ambdues estimacions no impedeix consignar que es va registrar una assistència considerable, però en tot cas aquesta xifra ni molt menys ha de coincidir amb el col·lectiu que finalment va integrar les files del maurisme castellonenc.

Al llarg de l'acte es va donar a conèixer la primera junta directiva d'aquesta entitat, formada pels següents integrants:

QUADRE 2) COMPOSICIÓ DE LA JUNTA DIRECTIVA DE LA JOVENTUT MAURISTA
19/07/1914

President	Miguel Llansola Rodríguez
Vicepresidents	Cayetano Bigné (1er), Franciso Segarra García (2on)
Secretari	Hipólito Fabra Calduch
Vicesecretari	Juan Avinent Gimeno
Tresorer	Javier Vicent Fabregat
Comptador	Pedro Salvia
Bibliotecari	José Pascual Tirado
Vocals	Gaspar Martell Farcha, Francisco Armengot, Ramón Almazán, Manuel Almela Remolar i Francisco Fabregat

Elaboració pròpia a partir de *La Provincia*, 20/07/1914 i *Lealtad*, 24/07/1914.

³⁷ Fons Antonio Maura Montaner, lligall 186, carpeta 10, 09/06/1914. La trajectòria política del maurisme i en concret la de Salvador Guinot arran de la divisió del conservadorisme castellonenc entre datistes i mauristes, també és abordada a J. L. Bachero, *Salvador Guinot Vilar : del carlismo al catolicismo político (1866-1944)*, Treball Final de Màster inèdit, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2012, pp. 77-89.

En el transcurs del banquet també va transcendir que havia sigut Carlos González-Espresati Sánchez –delegat del Comité Central d'Acció Maurista i fill del recent excalde de Castelló, Carlos González-Espresati Chaparro– qui a instàncies d'aquest organisme s'havia encarregat d'organitzar la Joventut. Al banquet també hi assistiren elements tan destacats com ara Salvador Guinot Vilar, el propi Carlos González Espresati-Chaparro, José Simón Hernández o Ricardo Carreras Balado.

A banda de la junta directiva, també es van donar a conèixer la creació de dues comissions específiques, una de propaganda i una altra electoral. Per la seua banda, González Espresati-Sánchez fou nomenat representant de la Joventut a Madrid.³⁸ Només quatre dies després va aparèixer el primer número de *Lealtad*, setmanari subtitulat *Portavoz de las Juventudes Mauristas de la provincia*. El seu director era el vicepresident primer de la Joventut Maurista de Castelló, Cayetano Bigné.

Però, a banda de la Joventut, ¿què es coneix sobre la cúpula dirigent del maurisme castellanenc? ¿Va existir algun organisme jeràrquicament superior a la Joventut? No fins a principis de 1916. El dia 3 de febrer d'aquell any, en una reunió celebrada al domicili de Salvador Guinot es va constituir la Junta d'Acció Maurista de Castelló, presidida per aquest i de la qual també formaren part Carlos González-Espresati Chaparro, José Simón, Francisco Cazador Carpi, Francisco Segarra García, Ramón Godes Llorens, Vicente Climent, Gaspar Martell i Ricardo Carreras.³⁹ En qualsevol cas, cal considerar a Salvador Guinot com el màxim dirigent del maurisme a la ciutat des del mateix sorgiment d'eixa alternatiua política, a pesar que la premsa local no el va qualificar com a cap del maurisme castellanenc fins el seu nomenament com a president de la Junta d'Acció Maurista. Guinot venia sent l'interlocutor dels mauristes castellanencs amb Maura, fet que queda patent en la correspondència creuada entre ambdós personalitats. A més, com s'ha mostrat en punts anteriors, des de diversos anys abans de materialitzar-se l'escissió maurista mantenia amb el polític mallorquí una relació bastant estreta, amb contactes per carta prou freqüents.

Pel que fa a la implantació del maurisme fora de la capital provincial, a partir de l'estiu de 1914 va tractar d'estendre's per les comarques de Castelló, a través de comitès

---

³⁸ La crònica del banquet a *La Provincia*, 20/07/1914 i *Lealtad*, 24/07/1914.

³⁹ *Heraldo de Castellón*, 12/02/1916. La ressenya periodística no informa sobre el càrrec que ocupava cadascú al si de la Junta d'Acció Maurista, només comenta que el seu president era Salvador Guinot. A més, com els integrants de la Junta només apareixen esmentats amb un cognom i sense el nom no hem pogut concretar la identitat de tres d'ells: *Pla*, *Roig* i *Peñalver*.

—en poblacions com ara Onda, Ribesalbes i en molts pobles del districte de Segorbe— i de joventuts —hem confirmat la constitució de les de Cabanes, Chóvar, Onda, Lluca, la Serra d'en Galceran i Forcall—. ⁴⁰ Efectivament, un dels primers objectius dels dirigents castellanencs era eixamplar la xarxa organitzativa maurista per tota la província, fundar organismes en cada poble, encara que en principi només estigueren integrats per un president i un secretari. Fins i tot es va barallar la possibilitat de crear una Federació Provincial de Joventuts Mauristes, que servira de vincle per a les agrupacions fundades en els pobles. ⁴¹

Tanmateix, sembla que els avanços aconseguits en eixe àmbit foren limitats. Res indica que el maurisme aconseguira bastir una xarxa organitzativa ben implantada en totes les comarques. A banda de la ciutat de Castelló, pareix que l'única zona on va aconseguir un arrelament remarcable fou L'Alt Palància. ⁴² Ens trobem davant d'un districte, el de Segorbe, hegemonitzat per la xarxa clientelar del liberal Juan Navarro-Reverter Gomis des de 1905. Però a diferència del que passava amb altres districtes *propis*, en Segorbe en les deu eleccions generals que es van celebrar entre 1905 i 1923 Navarro-Reverter mai va haver d'enfrontar-se a cap candidat *cossiero* ni *datista* que li disputara l'acta de diputat. És a dir, que les branques majoritàries del conservadorisme dinàstic castellanenc renunciaren a fer front a un candidat repetidament *encasellat* pel govern, fora aquest liberal o conservador, de manera que no desenvoluparen allí estructures formals ni clientelars de relleu.

Aquesta fou la circumstància que probablement va impulsar als mauristes a tractar d'expandir-se per l'Alt Palància, donat que allí no tenien la competència d'altres faccions conservadores. En tot cas, l'intent de convertir-se en una força política amb capacitat per comprometre l'hegemonia de Navarro-Reverter fou del tot infructuós, cap dels tres candidats que presentaren —en les eleccions a Corts de 1914, 1916 i 1919— va ser capaç ni tan sols de perdre per una diferència inferior als 2.000 vots. És més, tret de l'any 1919 —en què les eleccions es van celebrar sota un govern maurista presidit pel

---

⁴⁰ Vegeu al respecte *Lealtad*, 15/08/1914, 17/04/1915, 29/08/1915 i 03/10/1915 i *La Provincia Nueva*, 19/04/1916 i 26/06/1916. Sembla que a Onda i Segorbe ja hi havia comitès mauristes des de principis de 1914 (*Lealtad*, 24/07/1914).

⁴¹ *Lealtad*, 24/07/1914; 29/08/1914.

⁴² Entre els pobles de l'Alt Palància on segons la premsa maurista castellanenca es van constituir comitès es trobaven Segorbe, Altura, Matet, Jérica, Navajas, Chóvar, Almedijar, Castellnovo, Azuébar, El Toro, Algimia de Almonacid, Gaibiel, Pina de Montalgrao, Soneja, Vall de Almonacid, Sot de Ferrer, Aín, Gátova, Benafer, Torás, Sacañet i Teresa. Vegeu *Lealtad*, 06/02/1915.

propi Antonio Maura– les diferències de vots respecte als obtinguts per Navarro-Reverter sempre estigueren per damunt dels 4.000.

Quant als orígens de la irrupció del maurisme a la ciutat de Castelló, a banda de ser una reacció contra l'actitud dels màxims dirigents del *Cossi* i contra la línia estratègica aplicada per aquestos, cal relacionar-la també amb el fort sentiment d'animadversió que determinats sectors conservadors de la ciutat venien mantenint contra el republicanisme local. Durant el primer de cenni del nou segle l'escenari polític local havia estat marcat per la dura rivalitat mantinguda entre els republicans i un grup conservador amb un acusat tint confessional. Recents investigacions han destacat les confrontacions protagonitzades per ambdós grups al si de les més importants institucions polítiques i econòmiques de la ciutat, com ara l'Ajuntament, la Cambra de Comerç o la Junta d'Obres del Port.

Si les disputes pel control de la política municipal s'havien vist alterades per la campanya orquestrada pels republicans amb la intenció de posar fi a l'alcaldia de Carlos González-Espresati Chaparro –campanya que va assolir un alt grau de mobilització i de radicalitat– no foren menys cruentos els enfrontaments esdevinguts al si de la Cambra de Comerç i de la Junta d'Obres del Port per tal d'acabar amb el predomini del grup encapçalat també per Espresati, i que comptava amb altres futurs dirigents mauristes, com Salvador Guinot o Ricardo Carreras.⁴³ Arribats a 1911 els republicans havien aconseguit desallotjar Espresati de les tres institucions, per la qual cosa no sorprén que el ressentiment d'aquest i dels seus companys envers aquells es trobara a flor de pell. Cal afegir que el Partit Republicà també havia recuperat la representació en Corts del districte, gràcies a la proclamació per l'article 29 d'Emilio Santa Cruz.

Però per comprendre millor la vinculació d'aquests elements catòlics al *Cossi* cal remuntar-se uns anys en el temps. En el cas de Salvador Guinot, aquest ric propietari

---

⁴³ Sobre la campanya contra l'alcalde Espresati, vegeu F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 299-301 i I. Badenes-Gasset, "Gobierno local y política moral de la ciudadanía", en S. Castillo i J. M. Ortiz de Orruño, *Estado, protesta y movimientos sociales, Actas del 3er Congreso de Historia Social de España, Vitoria-Gasteiz, Asociación de Historia Social, juliol de 1997*. Sobre l'enfrontament entre el grup d'Espresati i Guinot i els republicans a la Cambra de Comerç i a la Junta d'Obres del Port: F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura, discurs i mobilització social al republicanisme castellanenc (1891-1909)*, pp. 280-301; J. Valls, *La Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Castellón. 1901-2001 Cien años de historia*, pp. 72-74; i J. Valls, R. Monlleó i G. Llansola, *Rumbo al progreso. El puerto de Castelló a través de su historia*, Castelló de la Plana, Autoridad Portuaria de Castellón, 2003, pp. 83-88.

castellonenc havia començat la seua llarga carrera política en el carlisme.⁴⁴ En 1884, amb només divuit anys era redactor del setmanari carlista *La Plana Católica*. Es va casar amb una neboda del Pare Antonio Vicent, el gran impulsor del catolicisme social i detractor del liberalisme. Tanmateix, durant la dècada dels 90 va començar a moderar els seus plantejaments intransigents amb el liberalisme, a l'hora que es consolidava l'ascens de destacats elements confessionals a llocs de privilegi de l'entramat *cossiero*. Des de *El Obrero Católico* –l'òrgan del Consell Diocesà de Tortosa dirigit i finançat pel propi Guinot– va impulsar la unió de tots els catòlics i fomentà el recolzament electoral al *Cossi*, que per aquells anys estava mantenint una dura pugna amb els republicans pel control de l'Ajuntament.

També havia sigut destacada la trajectòria descrita al si del moviment catòlic per José Simón Hernández. Es dona la circumstància que Simón es va casar amb una altra neboda del Pare Vicent, germana de la muller de Guinot. En 1892 Guinot i Simón eren socis protectors del Cercle Catòlic de Castelló i accediren a la junta directiva del Consell Diocesà de Tortosa, el primer amb el càrrec de secretari i el segon com a vocal. En la renovació d'aquesta junta realitzada quatre anys després Guinot i Simón intercanviaren entre ells els càrrecs que venien exercint fins aleshores.

Fou precisament en el marc d'eixa línia d'apropament establerta entre el moviment catòlic castellonenc i el *Cossi* que els futurs mauristes durant els anys del canvi de segle accediren per primera vegada a l'Ajuntament. Ho feren formant part de candidatures qualificades d'independents, convertides en les úniques que podien fer ombra a les republicanes. Ricardo Carreras ho aconseguí en les eleccions municipals de 1897 i Salvador Guinot en les de 1903. Segurament el recolzament del *Cossi* també va ajudar a que Guinot, Carreras i Simón participaren en entitats tan importants com la Cambra de Comerç o la Junta d'Obres del Port durant els seus primers anys d'existència, a les primeries del segle XX. En eixe sentit cal tenir en compte que Guinot, Simón i Victorino Fabra Adelantado estaven vinculats familiarment a través dels nebots del pare Vicent, ja que un altre nebot d'aquest, Joaquín Vicent Fabregat, es va casar amb una filla de Victorino Fabra, Carmen Fabra Sanz.

Tanmateix, cal tenir present que no fou fins a mitjans del primer decenni del nou-cents –arran de l'ascens de Maura a la direcció nacional del Partit Conservador–

---

⁴⁴ En el repàs de les trajectòries desenvolupades en el moviment catòlic castellonenc que es fa en el següents paràgrafs m'he basat en les investigacions realitzades per Samuel Garrido a *Los trabajadores de las derechas*, especialment pp. 39-44 i 80-81.

quan aquest nucli de catòlics castellanencs va acceptar integrar-se oficialment en el Partit, que recordem que havia desactivat ja el pacte establert amb els republicans castellanencs en 1893. Guinot recordà a Maura en la carta d'adhesió que a títol personal li va remetre a principis de 1913, a l'endemà de l'anunci de retirada del polític mallorquí, que «[...] mi ingreso en el Partido Conservador lo determinó el convencimiento de que con la dirección de V. había aquel logrado el renacimiento de la genuina democracia española».⁴⁵

En tot cas, com ja s'ha assenyalat anteriorment, el fet que en 1910 Santa Cruz recuperara per al republicanisme la representació del districte sense cap tipus d'oposició fou molt desil·lusionant per als conservadors del grup de Guinot –tot i que reconegueren que en eixa ocasió, trencada l'aliança amb els liberals i sense el recolzament de la xarxa clientelar de Francisco Giner, la derrota haguera sigut el resultat més probable– i fou decisiu perquè decidiren allunyar-se del *Cossi*. Quan en 1914 de nou Santa Cruz fou proclamat diputat per l'article 29 des de *Lealtad* es va insistir en la mateixa crítica:

¿Por qué ha de aceptarse que sin lucha se imponga a Castellón un representante en cortes republicano elegido por el artículo 29? ¿No es anómalo, irrisorio, que esto ocurra en un distrito donde no hay tal mayoría republicana, pues la capital no constituye exclusivamente el Distrito? ¿En qué ha consistido esta imposición? En la fatal apatía, en la pasividad de la masa neutra por no decir en falta de energías en los de la acera de enfrente.⁴⁶

Lògicament, l'altre enemic directe dels mauristes castellanencs foren els datistes –la seua competència directa en el camp conservador– entenen per aquestos tant els nous datistes –els *cossieros*– com els que ja ho eren abans de l'escissió maurista –la facció encapçalada per Ramón Salvador Celades–. Sembla que *Lealtad* va orquestrar dures campanyes contra aquestos elements. Tot i que no disposem dels primers numeros d'aquest setmanari, a través de les informacions aparegudes a *El Clamor* va transcendir que arran de les desqualificacions del diputat provincial *cossiero* Vicente Sales aparegudes a *Lealtad*, s'havia produït una baralla entre el seu fill –Gonzalo Sales– i el director de l'òrgan *maurista*, Cayetano Bigné. El mateix diari republicà informava poc

---

⁴⁵ Fons Antonio Maura Montaner, lligall 186, carpeta 10, 02/01/1913. Guinot i Carreras insistiren en la mateixa idea en l'exposició que li enviaren a Maura en febrer de 1913. Sembla que Victorino Fabra havia rebut amb els braços oberts aquest nou grup incorporat a l'aparell *cossiero*, ja que li va encarregar la redacció del seu òrgan periodístic, *La Provincia*. Veure al respecte Fons Antonio Maura Montaner, lligall 2, carpeta 32, 06/02/1913. A més, les relacions amb Maura degueren ser molt bones des de ben prompte, perquè Guinot fou designat alcalde de Castelló per Reial Ordre en 1907, càrrec que va deixar eixe mateix any per a presentar-se candidat conservador a diputat a Corts pel districte de Lluçena.

⁴⁶ *Lealtad*, 01/08/1914.

mesos després que Bigné havia sigut agredit per l'industrial i «[...] correligionario de Tiburcio Martín» Joaquín Pastor, per haver-se publicat en *Lealtad* informacions que Pastor havia considerat ofensives contra la seua persona⁴⁷.

Però més enllà dels atacs personals, un dels principals retrets que els mauristes feien als datistes, més concretament als *cossieros*, consistia en assenyalar que si aquestos no s'integraven en el maurisme era exclusivament per qüestions pragmàtiques, perquè no volien formar part d'una facció nova que no comptava amb un aparell caciquil i clientelar desenvolupat –i que a més almenys en teoria no estava disposada a confeccionar-lo– i que per tant a curt termini tenia molt difícil l'accés al control de les institucions polítiques. Resulta significativa al respecte l'entrevista realitzada a Tiburcio Martín per un periodista de *Lealtad*. Segons la transcripció publicada a l'edició del setmanari del dia 14 de novembre de 1914, Martín va assegurar que ell era més maurista que els membres de la Joventut Maurista, però que no podia integrar-se en eixa facció perquè això suposaria trencar amb els «[...] compromisos de los pueblos». L'autor de l'entrevista va comentar al respecte que eixa actitud de Martín era contrària al maurisme, perquè aquest «[...] es juventud de espíritu, generosidad, libertad, desinterés; no acordarse de compromisos recíprocos que menguan, sino de ansias de ideal que enaltecen; no ser prisioneros de las huestes políticas, sino pastor amoroso de ellas.» Un altre prohoms *cossiero* implicat en aquestes acusacions de *Lealtad* fou Luis Fabra⁴⁸.

A LA RECERCA DE FÓRMULES INTEGRADORES: DE L'INTENT CIERVISTA A L'OPCIÓ DATISTA

Arribats a 1916, la situació dels conservadors a les comarques de Castelló era preocupant: perdut el control de la diputació provincial des de les darreries de 1909, control que ni tan sols havien sigut capaços de recuperar arran de l'ascens al govern del conservador Eduardo Dato; perdut el predomini en la representació parlamentària de la província, fins al punt que en les eleccions de 1914, en situació conservadora, el *Cossi* havia hagut de contemplar com sols assolia dos escons –al ser derrotat pels liberals als districtes de Lluçena, Vinaròs i fins i tot al de Morella, històric bastió *cossiero*– per quatre que aconseguiren els liberals i un els republicans; perduda gran part de la seua capacitat d'influència a la Cort, on ara apareixien molt millor posicionats els liberals,

⁴⁷ *El Clamor*, 21/12/1914 i 19/04/1915.

⁴⁸ En la mateixa línia, *Lealtad*, 15/08/1914 i 05/09/1915. Les crítiques a Luis Fabra apareixen a *Lealtad*, 10/04/1915.

gràcies al pes de Vicente Cantos i de Juan Navarro-Reverter Gomis en la cúpula nacional del Partit Liberal; i perduda la cohesió interna en torn a un liderat sòlid i fracturats en tres faccions fortament enemistades, mauristes, datistes *cossieros* i datistes salvadoristes, totes tres amb elements rellevants del conservadorisme castellanenc dins les seues files.

Les eleccions a Corts de març de 1916, celebrades sota govern liberal, no havien sinó confirmat el difícil moment pel que travessava el conservadorisme a les comarques de Castelló. L'únic diputat de l'espectre conservador escollit fou el maurista Luis Manglano Palencia, Baró de Terrateig, pel districte de Nules, en derrotar al datista Antonio Mª Fabié, mentre que els republicans a la demarcació de la capital i els liberals als districtes de Lluçena, Vinaròs, Albocàsser i Morella, al no trobar cap candidatura opositora obtenien les actes sense ni tan sols haver de sotmetre's a les urnes.

Així les coses, durant els mesos següents, una de les principals línies estratègiques que guiarà l'actuació del *Cossi* serà l'intent de recuperar tant la unitat interna de les files conservadores com l'adscripció a un líder nacional de primer nivell molt més predisposat a defensar els interessos dels conservadors castellanencs del que havia estat fins aquell moment Eduardo Dato. És a dir, del que es tractava era de reeditar la perduda hegemonia *cossiera*, que havia sigut bastida gràcies a la cohesió interna en torn al liderat autòcton de Victorino Fabra i als suports i prebendes governamentals aconseguides a través de l'adscripció a la influent xarxa clientelar del Duc de Tetuán.

La primera maniobra que es registra en eixe sentit es va iniciar cap al mes de maig de 1916, sota govern del liberal Romanones, que havia substituït al conservador Dato en la presidència del Consell de Ministres en desembre de 1915. És aleshores quan des de les pàgines de *La Provincia Nueva* –l'òrgan periodístic dels conservadors castellanencs– es comença a intuir un intent d'aproximació a qui era una de les principals figures del conservadorisme espanyol per aquell temps, Juan de la Cierva. Aquest havia sigut durant els anys precedents un dels polítics més identificats amb la línia política de Maura. No obstant, arran de la materialització del cisma entre datistes i mauristes Cierva es va situar en segona línia, sense recolzar l'opció maurista i adoptant una postura conciliadora entre ambdues faccions, posició que no li va impedir conservar unes bones relacions personals amb Maura. Tot seguit, es va anar aglutinant

en torn a la seua figura una tercera facció conservadora, la *ciervista*, que això sí, disposaria de menys pes polític que les altres dues.⁴⁹

En un article publicat el 10 de maig *La Provincia Nueva* presentava a Juan de la Cierva com un polític capaç de «[...] reunir en admirable consorcio las más atrevidas y radicales reformas con un gran sentido práctico», és a dir, com una figura capacitada per impulsar les iniciatives renovadores postulades per Maura sense abandonar el pragmatisme i el realisme preconitzats per Dato. L'article acabava assenyalant que

Expontáneamente [sic] se agrupan de los pueblos las fuerzas liberales conservadoras bajo el nombre prestigioso del Sr. La Cierva, porque les inspira confianza y porque ven que no actúa por destruir las otras fuerzas conservadoras, sino que desea que marchen al fin unidas por un cauce, revelando vida, y no sigan ni empantanadas ni despeñándose. Tan noble y patriótica actitud tiene que imponerse.⁵⁰

Els comentaris no es feren esperar. L'edició d'*El Clamor* del dia següent va interpretar l'article com una prova que el diari conservador havia abandonat el datisme i pretenia adscriure's al liderat de Cierva. La resposta de *La Provincia Nueva* fou la de desmentir l'aproximació a Cierva i afirmar que es trobava en una posició neutral dins del camp conservador, ja que «[...] entiende que sirve mejor los intereses del partido situándose a igual distancia de los diferentes jefes de cada fracción y laborando, en la modesta esfera en que se desenvuelve, por la unión de los grupos en que están ahora disgregados, tanto aquí como en Madrid los conservadores.» Segons s'argumentava en la contestació, havia sigut en virtut del fet que Cierva també estava treballant per eixa unió que *La Provincia Nueva* havia decidit incloure en les seues pàgines l'article d'elogi a aquell prohom conservador.⁵¹

Tanmateix, durant aquell estiu es succeïren a les columnes del diari conservador les referències a la figura de Cierva, sempre envoltades d'un to marcadament adulator. Les evidències d'aquest moviment d'aproximació eren cada vegada més nítides, però fou a principis de març de 1917 quan la maniobra es va fer clarivident, en anunciar-se la visita imminent de Cierva a Castelló de la Plana. Segons va informar *La Provincia Nueva* el propi Cierva li havia confirmat per carta a Luis Fabra que estaria en la capital provincial el dia 4, informació corroborada en eixe mateix diari pel Comte d'Albay.

⁴⁹ M.J. González, *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*, pp. 45-46.

⁵⁰ *La Provincia Nueva*, 10/05/1916. Ja en juliol de 1914 havien aparegut comentaris que afirmaven que La Cierva anava a substituir al Comte d'Albay en la representació a la Cort dels conservadors castellonencs. Veure al respecte *Heraldo de Castellón*, 16 i 17/07/1914.

⁵¹ *La Provincia Nueva*, 12/05/1916.

L'òrgan conservador ja accedí a reconèixer el moviment d'aproximació a Cierva, en comentar que aquest «[...] viene para salvarnos del desmoronamiento a que llegarían las fuerzas conservadoras si continuaran abandonadas y huérfanas de la necesaria protección y amparo i que el viatge abre a los conservadores una era de regeneración, pujanza y prosperidad.»⁵²

EXCMO SR. D. JUAN DE LA CIERVA Y PEÑAFIEL

Ministro de la Guerra y gobernante de incansable actividad y altos prestigios, que en repetidas ocasiones ha puesto de manifiesto el gran cariño que tiene a esta provincia y una vez más patrocinando los proyectos para dotar a Burriana de un magnífico puerto comercial.

---

⁵² Tota la informació sobre l'anunci de la visita de Cierva a *La Provincia Nueva*, 28/02/1917. Paral·lelament, per aquelles dates aquest diari havia intensificat la seua campanya a favor de Cierva, a les seues columnes proliferaven articles que glossaven els èxits aconseguits pel prohóm conservador en l'àmbit social, en el de les obres públiques, etc. Vegeu per exemple les edicions dels dies 26 i 27/02/1917 i 02/03/1917.

Fotografia de Juan de La Cierva i peu de pàgina glossant la seua figura, publicats per *La Provincia Nueva* amb motiu de la promulgació de la Reial Ordre aprovatòria dels projectes del Port de Borriana i del Ferrocarril Auxiliar de les Pedreres de San Sebastià de la Vilavella al Port de Borriana (*La Provincia Nueva*, 02/01/1922).

No obstant, al poc s'informava de la suspensió de la visita de Cierva. Segons informaren per aquells dies els medis conservadors castellanencs, el motiu fou el fet d'estar en marxa la campanya electoral –els comicis per escollir diputats provincials es trobaven a una setmana de celebrar-se– per la qual cosa s'havia estimat que l'arribada de Cierva podria alçar susceptibilitats i en lloc de contribuir a la unitat dels conservadors, tal volta tindria l'efecte contrari.⁵³ Cal tenir en compte que en novembre de 1916 havia quedat desactivada l'aliança entre liberals, Ramón Salvador i Domingo Esteller, que venia governant la Diputació Provincial des de finals de l'any anterior i ambdós diputats conservadores havien retornat al grup conservador.⁵⁴ Una aproximació d'alguns elements conservadors castellanencs a la facció liderada per Juan de la Cierva podia provocar una nova reacció negativa dels salvadoristes i acabar amb la reconciliació assolida en el grup conservador de la corporació provincial, ja que no s'ha d'oblidar que des de feia anys aquestos eren els genuïns representants a la província d'Eduardo Dato, que per aquells anys rivalitzava pel liderat de l'espectre conservador nacional no sols amb Maura sinó també amb el propi Cierva.

També és possible que un altre factor incidira en la suspensió de la visita de Cierva, l'evidència que la desitjada reconciliació de les faccions conservadores castellanenques era un objectiu abocat al fracàs. En eixe sentit, en carta dirigida a Antonio Maura per aquelles dates, Salvador Guinot, tot i expressar el respecte que sentia per Cierva, va comentar que «[...] siento mucho el fracaso que creo acompaña a este viaje. Guinot també explicava al seu cap que a nosotros no nos afecta en nada, pues no obstante la labor que se ha hecho para que valiosos elementos mauristas de esta provincia se sumaran a la maniobra albayesa tenemos la satisfacción de que ninguno haya caído en las sutiles redes que les tendieron.»

Com es pot apreciar, el text –a banda de deixar ben clara la negativa dels mauristes castellanencs a reconciliar-se amb el *Cossi* baix el mandat de Cierva– dóna a entendre que al capdavant de la maniobra es trobava el Compte d'Albay que –desencantat per la poca atenció que Dato havia atorgat als interessos dels conservadors

---

⁵³ *La Provincia Nueva*, 02 i 05/03/1917.

⁵⁴ *El Clamor*, 27/11/1916.

castellonencs i desbancat aquest de l'Executiu pels liberals des de desembre de 1915– hauria decidit canviar el suport datista pel d'un dels altres dos grans líders nacionals conservadors, Cierva.⁵⁵

Tot apunta que el conservador castellonenc més implicat en aquesta maniobra era Luis Fabra, fill de Victorino Fabra Adelantado, que de moment havia conservat la seua fidelitat al liderat de Tiburcio Martín. Recordem que havia sigut a Luis Fabra a qui Cierva havia confirmat la seua imminent visita a la ciutat de Castelló. Tal volta el propi Martín va maniobrar a l'ombra per tal d'impedir aquest viatge de Cierva, en creure que si es confirmava l'adscripció del conservadorisme castellonenc al ciervisme, aquest fet suposaria la fi del seu liderat provincial. A aquesta possibilitat apuntava dos anys després el diari prociervista *La Provincia Nueva*, en afirmar que el datisme «[...] impidió con una intriga, en 1916, el viaje a Castellón del señor La Cierva, porque era la resurrección de nuestro partido».⁵⁶

En qualsevol cas, es pot afirmar que aquest projecte de reconciliació del conservadorisme castellonenc impulsat pel Comte d'Albay, per Luis Fabra i per *La Provincia Nueva* i fonamentat en el pas del mauristes i datistes de Castelló a la facció encapçalada a escala nacional per Juan de la Cierva, almenys de moment havia fracassat.

Entre tant, els liberals obtenien un ampli triomf en les eleccions provincials celebrades a principis de març de 1917, sota govern liberal del Comte de Romanones. No obstant, gràcies a la manca d'acord entre cantistes i reverteristes –les dues faccions que es disputaven l'hegemonia en el camp liberal a Castelló– el grup conservador de la Diputació va aconseguir establir un pacte postelectoral amb els liberals reverteristes, els republicans i els carlistes, per formar majoria de govern a la corporació provincial, en detriment de l'altra facció liberal esmentada. El president, el secretari i el vicepresident de la comissió provincial passaren a ser reverteristes, però els conservadors obtingueren la vicepresidència de la Diputació –que va recaure en Luis Fabra– i aconseguiren

---

⁵⁵ La carta de Guinot a Maura a Fons Antonio Maura Montaner, lligall 186, carpeta 10, 01/03/1917. En ella es revela també que Albay havia tractat de convèncer fins i tot al Baró de Terrateig, diputat maurista per Nules, però sense cap èxit. El propi Baró de Terrateig va confirmar a Maura que havia desestimat l'oferiment d'integrar-se en la facció *ciervista* que es pretenia crear a la província. Veure al respecte Fons Antonio Maura Montaner, lligall 186, carpeta 10, 04/03/1917. També es factible que en la decisió de no efectuar la visita incidira el fet que els medis republicans més radicalitzats havien incitat als seus correligionaris a rebre hostilment al líder conservador –al qual seguien responsabilitzant junt amb Maura de la repressió governamental esdevinguda després de la Setmana Tràgica–. En qualsevol cas, encara que en principi sols es va parlar d'un ajornament, la visita finalment no es va fer efectiva.

⁵⁶ *La Provincia Nueva*, 18/04/1919.

continuar integrant el grup majoritari de la corporació, tot i que en aquest cas compartit amb liberals reverteristes, republicans i carlistes.⁵⁷

Només unes setmanes després de la nova constitució del consistori provincial i arran del retorn d'Eduardo Dato a la presidència de l'Executiu, l'11 de juny de 1917 – després de la caiguda del govern liberal de García Prieto– les gestions orientades a la reunificació dels rengles conservadors van rebre un nou impuls. A l'endemà la premsa local va anunciar el viatge a la Cort d'una comissió conservadora formada per Ramón Salvador Celades, Ramón Salvador Monferrer, Domingo Esteller i Vicente Ferrer Ballester. Sembla que de l'encontre que aquestos celebraren amb Dato va sorgir el projecte de formar un directori que serviria per unificar les faccions conservadores. Els components del mateix serien Tiburcio Martín, Ramón Salvador –les fonts no aclareixen si es tracta del pare o del fill– Domingo Esteller, Luis Fabra i Francisco Giner.⁵⁸

D'aquesta composició el primer que es dedueix és que en aquella ocasió ja no es pretenia incloure en el projecte de reorganització als mauristes. Si aquestos feia pocs mesos havien rebutjat integrar-se en la facció de Juan de la Cierva –amb uns pressupostos no molt allunyats dels defensats pel maurisme i amb un fort vincle personal entre Cierva i Maura– resulta ara impensable que acceptaren incorporar-se a un projecte adscrit al datisme, és a dir, als enemics més directes dels mauristes.

Contràriament, en principi la creació del directori sí que vindria a resoldre la bicefàlia que havia acusat el datisme a la província, al participar conjuntament en ell tant *cossieros* com salvadoristes. Tanmateix, el directori conservador mai es va fer realitat. En última instància Dato es va mostrar partidari que el Partit a Castelló estiguera en mans d'un cap únic i es va decantar al respecte per Tiburcio Martín.⁵⁹ Així –si bé la nominació per Reial Ordre del nou alcalde de la capital va tornar a beneficiar al sector datista d'arrel salvadorista, al ser designat de nou Rafael Gasset– resulta

---

⁵⁷ La sessió constitutiva de la corporació provincial, a Actes de la Diputació Provincial, 04/05/1917 i *El Clamor*, 05/05/1917. Els resultats electorals dels comicis provincials celebrats en 1917, al *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, 15/03/1917. En virtut d'aquest pacte, els cantistes –que de llarg constituïen la força majoritària a la Diputació, amb vuit diputats– quedaren postergats, mentre els reverteristes –amb tan sols quatre diputats– ocuparen els principals càrrecs de la màxima institució provincial, èxit que no hagueren pogut assolir en el cas d'haver format govern amb els cantistes, que els doblaven en nombre de diputats.

⁵⁸ *La Provincia Nueva*, 12 i 19/06/1917; *Heraldo de Castellón*, 19/06/1917. Francisco Giner Lila i Vicente Ferrer Ballester feia uns mesos que havien abandonat el seu vincle amb els liberals i havien ingressat en el camp conservador.

⁵⁹ Segons va explicar el Governador Fernando G. Regueral als periodistes locals, Dato havia decidit «que en cada provincia exista un jefe y nada de directorios; cuya ineficacia es bien notoria». Veure al respecte *La Provincia Nueva*, 07/07/1917.

significatiu que el comunicat oficial d'eixe nomenament fou rebut per Tiburcio Martín. En la mateixa línia, en la designació de la resta d'alcaldes que a la província eren nomenats per Reial Ordre es van imposar els criteris de Martín.⁶⁰

Com a culminació d'aquest procés, cap a la meitat del mes de juliol es va celebrar a Castelló de la Plana una reunió dels diputats i exdiputats provincials conservadors més l'alcalde de la capital –Rafael Gasset–. Teòricament l'objecte era renovar el Comité Provincial creat en 1907, per cobrir les baixes que s'havien produït, però la significació de la reunió va anar més enllà.

QUADRE 3) COMPOSICIÓ DEL COMITÉ PROVINCIAL DEL PARTIT CONSERVADOR 17/07/1917

Presidents honoraris	Eduardo Dato Iradier, José Sánchez Guerra i Ramón Salvador Celades
Representant a Madrid	Antonio M ^a Fabié i Gutiérrez de la Rasilla
President efectiu i Cap del Partit Provincial	Tiburcio Martín Pich
Vicepresidents	Luis Fabra Sanz, Rafael Gasset Lacasaña i Francisco Giner Lila
Vocals	Domingo Esteller Vallés, Gaspar Foix Bretó, Juan Morales, Francisco Tena Gascón, Luis Álvaro Agut, Vicente Montañés, Miguel Traver, Joaquín Agramunt Costas, Vicente Sansano Vives, Vicente Sales Serra, Juan Peris Blasco, Custodio Bellés Coloma, Vicente Ferrer Ballester, Juan Ayza Bel, Mariano Castells Torrejón, Vicente Chiva Negre, Pascual Cherta Sanz, Enrique Ballester, José Borrás Ferrando i Agustín Pitarch Doménech
Secretaris	Leopoldo Ribelles Beltrán i Ramón Salvador Monferrer
Vicesecretari	Enrique Ferrando Mas.

Elaboració pròpia a partir de *La Provincia Nueva*, 17/07/1917

De la nova composició del Comité, plasmada al Quadre 3, en primera instància es confirma el liderat provincial de Tiburcio Martín, que per fi apareixia sense equívocs com l'home de confiança d'Eduardo Dato a la província. També es corrobora la reconciliació, després de dues dècades de rivalitat, de *cossieros* i salvadoristes. És evident que aquests darrers ocupaven una posició més dèbil al si del nou comité, ja que la presidència havia anat a parar al *cossiero* Tiburcio Martín –en dates no massa llunyanes enemic acèrrim de Ramón Salvador Celades– mentre que aquest havia sigut relegat a un càrrec poc més que honorífic. Cal tenir present que Salvador Celades comptava aleshores ja amb 75 anys d'edat, mentre Martín en tenia 67. Els salvadoristes s'hagueren de conformar amb la vicepresidència de Rafael Gasset i amb una de les dues secretaries, ocupada per Ramón Salvador Monferrer. En tot cas, és lògic que els salvadoristes no disposaren d'una posició predominant en el nou Comité, perquè

⁶⁰ *Heraldo de Castellón*, 30/06/1917 i 05/07/1914; *La Provincia Nueva*, 07/07/1917.

sempre havien sigut una facció minoritària en el conjunt de les comarques de Castelló, en comparació amb l'àmplia xarxa *cossiera*.

El *Cossi*, a banda d'obtenir la presidència, una vicepresidència (Luis Fabra) i una de les dues secretaries, disposava de la majoria de les vocalies, ocupades en la seua major part pels diferents caps *cossieros* comarcals i de les poblacions més importants de la província: Francisco Tena a Vilafranca, Gaspar Foix al Baix Maestrat, Vicente Sales i Leopoldo Ribelles a la Plana Baixa, Juan Peris a Borriana, Enrique Ballester a Almassora, Joaquín Agramunt a Sant Mateu, Vicente Sansano a Onda, etc. També era vocal Domingo Esteller, així com dos polítics que fins a 1916 havien militat en les files liberals, Custodio Bellés –cacic del districte d'Albocàsser- i Vicente Ferrer Ballester, afecte al grup de Francisco Giner.

Més important encara havia sigut la incorporació precisament de Francisco Giner, polític teòricament carlí però que des de feia lustres romanía vinculat a un a l'altre partit del torn. Giner liderava una important i àmplia xarxa política clientelar –vulgarment denominada *paquista*– que s'estenia per importants localitats castellonenques. Tant és així que, fent valer eixa circumstància, va aconseguir compartir la vicepresidència del Comité amb Luis Fabra i Rafael Gasset. Pel que fa la representació a Madrid, es confirma que Albay s'havia apartat del datisme per a ingressar en el ciervisme, de manera que aquest lloc fou ocupat per Antonio Mª Fabié, que en diverses etapes havia sigut diputat o candidat a diputat pel districte de Nules i que s'havia mantingut fidel a Dato després de la caiguda del primer Govern presidit per aquest.

En definitiva, es pot afirmar que el conservadorisme havia aconseguït la desitjada reconciliació entre *cossieros* i salvadoristes, al haver acceptat aquestos que fora el *cossiero* Martín el màxim representant provincial del datisme, tal i com finalment havia decidit Dato. D'eixa manera, sols els mauristes restaven allunyats de l'organització conservadora provincial, que, a més, s'havia vist reforçada amb elements valuosos fins aleshores aliats o adscrits al Partit Liberal. Així mateix, sembla que Dato, una vegada reconciliats els rengles conservadors castellonencs, es mostrava més predisposat a vetllar pels interessos d'aquestos.⁶¹

---

⁶¹ En el comentari de *La Provincia Nueva* sobre la notícia de la reconstitució del Comité Provincial es pot llegir: «deseaba el partido conservador de Castellón el apoyo de las altas personalidades del partido nacional, y hoy se le presta». Així mateix, a l'esmentat comentari el diari també atorga un paper primordial al Governador Civil, Fernando G. Regueral, en les gestions que possibilitaren la reconciliació de *cossieros* i salvadoristes. Veure al respecte *La Provincia Nueva*, 17/07/1917.

L'APOSTA DEFINITIVA: EL CIERVISME I LA IRREVERSIBLE FRAGMENTACIÓ DEL COSSI

No hagueren de passar molts mesos perquè el conservadorisme castellanenc experimentara un nou procés de fragmentació. Tant és així que durant la campanya de les eleccions a Corts que s'havien de celebrar el 24 de febrer de 1918 es distingeixen clarament tres grups conservadors –a banda dels mauristes– que actuen de manera independent, tot i que sense arribar a enfrontar-se entre ells. En el camp datista cal distingir la facció encapçalada per Tiburcio Martín de la comandada per Ramón Salvador, que en el districte on concentrava la seua influència –el d'Albocàsser– va tractar d'impulsar sense èxit un candidat propi, l'enginyer Juan Barceló, per enfrontar-se al candidat governamental, el liberal Amós Salvador. Cal afegir a més una tercera facció, aquella que –reprenent el projecte que durant els primers mesos de 1917 no havia pogut fructificar– es va alinear en torn al liderat de Juan de la Cierva, amb el Comte d'Albay com a representant a Madrid i Luis Fabra i Francisco Giner com a màxims exponents a Castelló.⁶² Tot plegat, es fa evident que la reestructuració del conservadorisme castellanenc realitzada en juliol de 1917, amb la renovació del Comité Provincial, havia perdut ja tota la seua vigència en febrer de 1918.

Tot i que, com s'ha assenyalat, durant la campanya de les eleccions parlamentàries de 1918 no arribaren a trencar-se les hostilitats, el límit entre la fragmentació i la confrontació entre aquestes diverses faccions conservadores no va tardar molt en ser ultrapassat. Només dos dies després de la celebració dels referits comicis el periòdic dretà *La Gaceta de Levante*, en un article titulat *El resurgir de un partido*, exposava que el Partit Conservador havia caigut en desgràcia després de la mort de Victorino Fabra, que havia donat pas a la preponderància dels liberals, es mostrava crític amb la gestió política de Tiburcio Martín i anunciava que, sota la direcció de Juan de la Cierva, «[...] unos cuantos prestigiosos conservadores de buena voluntad se proponen reorganizar las huestes del partido, poniéndolo en condiciones de hacer frente a sus adversarios».⁶³

No obstant, és cert que en el banquet celebrat el 28 de febrer per homenatjar l'únic candidat de l'espectre conservador que havia obtingut l'acta per la província de

---

⁶² La identificació d'aquests tres grups es pot veure per exemple a *Heraldo de Castellón*, 14/02/1918.

⁶³ Aquest article recollit a *Heraldo de Castellón*, 26/02/1918.

Castelló en aquells comicis –el ciervista Luis Montiel, pel districte de Morella– encara va participar entre altres el propi Tiburcio Martín i també Ramón Salvador, junt als prebosts ciervistes, Francisco Giner i Luis Fabra.⁶⁴ Els esdeveniments que definitivament van instal·lar el conflicte en el conservadorisme castellanenc van tenir lloc només uns dies després, en el context de les eleccions senatorials. A les negociacions celebrades a la Cort per consensuar els tres candidats ministerials no fou convocat cap representant del grup datista encapçalat per Tiburcio Martín, que es va quedar sense presència en la referida candidatura, la qual va estar integrada pel liberal cantista Bernardo Gómez Igual, el liberal reverterista Luis García de la Rasilla i el ciervista Marqués de Benicarló. Molestos per la seua postergació, els datistes contraatacaren i establiren un pacte electoral amb els liberals cantistes, per votar conjuntament una candidatura alternativa, formada igualment pel cantista Bernardo Gómez i pel reverterista Luis García de la Rasilla, però que en lloc del Marqués de Benicarló incloïa al representant del datisme a la Cort, Antonio Mª Fabié.⁶⁵ Aquesta fou la candidatura que finalment es va imposar, de manera que els ciervistes es quedaren sense representació al Senat.

Entre tat, pel que fa a la Diputació, cal recordar que després de les eleccions provincials de març de 1917 aquesta venia estant governada per una coalició formada per reverteristes, conservadors, carlistes i republicans. Però arribats a maig de 1918 –quan s’havia de donar inici al nou període de sessions– la correlació de forces al si de la corporació provincial havia sofert profundes variacions. Els reverteristes continuaven aliats amb els carlistes i amb els conservadors, però no amb tots, ja que Tiburcio Martín –que en aquells moments era l’únic diputat que posseïa la facció que ell mateix encapçalava– s’havia aliat amb els cantistes, mentre que els dos diputats republicans havien decidit mantenir-se al marge d’ambdós conglo merats. La igualtat de forces entre les dues coalicions –que disposaven del mateix nombre de diputats– i la negativa dels diputats republicans a donar suport a alguna de les dues, va fer que fora impossible establir una majoria de govern, de manera que durant tot l’any 1918 la Diputació no va celebrar cap sessió. A més, aquesta circumstància va provocar que la Comissió

---

⁶⁴ *Heraldo de Castellón*, 28/02/1918 i 02/03/1918.

⁶⁵ El seguiment de totes aquestes maniobres electorals a *Heraldo de Castellón*, 9, 11 i 13 de març.

Provincial es constituïra de manera polèmica i que funcionara al llarg de tot aquell any de forma intermitent.⁶⁶

Als conservadors castellanencs encara els restava presenciar el darrer acte d'un any polític que per a ells havia sigut especialment convuls. Ens referim a les eleccions parcials a Corts celebrades al districte de Nules el 22 de desembre, per defunció del candidat que havia sigut escollit diputat per aquell la circumscripció uns mesos abans, el liberal Manuel Paz Montes. Un últim episodi que va enverinar encara més les relacions entre aquestos i els datistes comandats per Tiburcio Martín. La facció ciervista no va presentar candidat propi i va decidir donar suport al candidat carlista, Jaime Chicharro. Però el candidat guanyador fou el liberal Andrés de Boet Bigas, recolzat pels cantistes i pels reverteristes i també pel grup conservador de Martín.⁶⁷

Així doncs, al començar 1919 la situació dels conservadors de les comarques de Castelló resultava poc reconfortant. Pel que fa a les eleccions i a la presència en les institucions polítiques, mentre la Diputació romaní a sense majoria governant durant tot l'any 1918, a les eleccions a Corts els conservadors només havien pogut aconseguir un diputat –el ciervista Montiel– i un senador –el datista Fabié–, que contrasten amb els cinc diputats i dos senadors obtinguts pels liberals. D'altra banda, tal com hem comprovat en els paràgrafs precedents, al llarg de 1918 s'havia consumat una nova divisió del *Cossi*, que s'afegia a la protagonitzada en 1914 pels mauristes.

D'una banda trobem els datistes, encapçalats per qui en juliol de 1917 havia sigut designat per Dato president del Comité Provincial i cap efectiu del Partit Conservador a la província, Tiburcio Martín. Adscrits a la facció nacional comandada per Eduardo Dato, tenien a Antonio Mª Fabié com a representant a Madrid. Quant a la seua implantació pel territori provincial, disposaven d'un nucli destacat a Castelló ciutat, on a banda de Tiburcio Martín trobem figures de relleu en la política i la societat de la capital, com l'alcalde Rafael Gasset, els regidors Juan Fabregat Dolz, Juan Antonio Calduch Gascó i José Puig, Francisco Alegre, Joaquín Pastor, els germans

---

⁶⁶ Vegeu al respecte *Heraldo de Castellón*, 03/05/1918, 15/06/1918; Els ciervistes mantenien que segons la legislació vigent la Comissió Provincial, on tenien majoria els cantistes-datistes, havia sigut constituïda il·legalment, ja que havia de ser el ple dels diputats provincials qui escollira el vicepresident de la mateixa, fet que no s'havia pogut dur a terme al no haver-se celebrat cap sessió de la Diputació. El vicepresident, el mateix Tiburcio Martín, actuava com a tal amb el caràcter d'accidental i per la seua condició de vocal de major edat, fet que els ciervistes consideraven irregular, ja que només es podia nomenar vicepresident accidental en casos d'absència o malaltia del titular. Aquests arguments a *La Provincia Nueva*, 20/05/1918, 17/06/1918, 10/08/1918; *Heraldo de Castellón*, 18/06/1918.

⁶⁷ Les negociacions electorals i la posterior campanya a *Heraldo de Castellón*, 11, 12, 13, 14 i 18/12/1918; *La Provincia Nueva*, 19/12/1918.

Escrig i altres. A la Plana Baixa destacaven Leopoldo Ribelles –home fort del conservadorisme a la Vall d’Uixó, que es situaria en el segon esglaió dins la jerarquia datista provincial, immediatament per davall del propi Martín– i Vicente Sansano, un dels caps visibles dels conservadors ondens. Altres focus datistes importants foren els constituïts a l’Alt Maestrat –en torn a la influència exercida per Custodio Bellés des del seu cacicat d’Albocàsser– i al Baix Maestrat, en concret a Benicarló, on l’home influent del datisme era Gaspar Foix.

Quant als ciervistes, el seu cap provincial era Luis Fabra. Ja s’ha comprovat que des de 1917 venia tractant de situar al *Cossi* sota la influència de Juan de la Cierva, fet que naturalment suposava allunyar-se de la tutela de Dato. Fabra finalment ho aconseguiria –almenys parcialment, ja que acabem de veure com un nucli relativament important va optar per seguir fidel a Dato– però el procés va ser lent i no va estar exempt de dubtes i indecisions, que cal relacionar amb l’evolució del conservadorisme espanyol durant aquells anys.

Com ja s’ha observat, a principis de 1918, en el marc de la campanya de les eleccions parlamentàries de febrer, resultava evident que s’havia conformat una fracció ciervista, encapçalada per Luis Fabra i Francisco Giner. Cal tenir present que Juan de la Cierva era en aquells moments l’home fort del govern de concentració presidit pel liberal García Prieto. Però en març aquest va caure i es va donar pas a un altre executiu de concentració, l’anomenat *Govern Nacional*, presidit per Maura i integrat per les principals figures polítiques d’aquells moments –Dato, Cambó, Romanones, García Prieto i Alba– amb l’excepció, precisament, de Cierva. D’altra banda, més enllà d’aquests fets puntuals i tot i el seu protagonisme en el govern de García Prieto, Cierva era concebut com una figura política situada un esglaió per davall de Maura i de Dato, màxims exponents de les dues pulsions –la *clàssica* o liberal dels datistes i la reformista i autoritària dels mauristes– que caracteritzaven al conservadorisme espanyol d’aquells anys. En l’àmbit electoral, els millors resultats de llarg obtinguts fins aleshores pels ciervistes havien sigut precisament els de febrer de 1918, amb 25 escons, per davall encara dels mauristes (32) i a molta distància dels datistes (98) a pesar de ser el prebost murcià –i no Dato ni Maura– qui en aquells moments havia format part, i amb molt de protagonisme, del Consell de Ministres.

Donades totes aquestes circumstàncies, resulta comprensible que a molts notables conservadors dels districtes castellonencs els costara donar el pas d’abandonar l’ortodòxia datista per adscriure’s a una opció, la ciervista, molt menys consolidada.

Així, en maig de 1918, davant l'anunci de Juan de la Cierva de que anava a constituir un grup minoritari en el Congrés, independent tant de Maura com de Dato –que en aquell moment formaven part del *Govern Nacional*– la premsa liberal de Castelló no va desaprofitar l'oportunitat de comentar que aquesta circumstància tal volta provocaria que molts prohoms conservadors fixaren definitivament la seua posició, ja que fins ara venien actuant «[...] unas veces como ciervistas de clarados, cuando manda La Cierva, y otras como conservadores a secas, para no perder las probabilidades de arrimo al jefe del partido liberal-conservador señor Dato». Fins i tot es va arribar a pronosticar que a excepció de Luis Fabra, cap conservador es declararia oficialment ciervista.⁶⁸ Per la seua banda, l'òrgan periodístic afí al propi Luis Fabra, *La Provincia Nueva*, es resistia a ser qualificat com a diari ciervista i preferia autodefinir-se com a representant del conservadorisme castellanenc independent.⁶⁹

En qualsevol cas, a finals de 1918 –caigut ja el *Govern Nacional*– aquell grup que, més o menys obertament ciervista, des de principis d'any s'havia desmarcat de la direcció oficial del Partit Conservador a Castelló i venia actuant amb plena independència i creixent confrontació envers el liderat de Tiburcio Martín, va donar el pas de formalitzar la seua situació. El 30 de desembre tenia lloc una reunió en la qual es va designar una comissió formada per Francisco Giner, Luis Fabra, Ramón Salvador Monferrer, Enrique Ballester i Juan Peris, «[...] para que lleve a cabo los trabajos de reorganización y propaganda del Partido Conservador, hasta conseguir vuelva a ser éste lo que fue en tiempos de memorable recordación». Eixe mateix dia la referida comissió va assignar a determinats correligionaris la tasca de coordinar la reorganització del partit en la majoria de les comarques. A través de la seua identificació es poden conèixer els polítics més significats i la implantació territorial d'aquesta facció conservadora.⁷⁰

Al districte d'Albocàsser el designat per dirigir els treballs organitzatius fou Luis Álvaro Agut, metge del poble de Culla. Cal recordar que en aquella comarca un dels cacicats més influents –el dels Bellés, exercit des del municipi d'Albocàsser– havia optat per mantenir-se fidel a Tiburcio Martín. Tanmateix, els ciervistes també comptaven allí amb una altra xarxa clientelar poderosa, la que comandava la família

---

⁶⁸ *Heraldo de Castellón*, 16/05/1918. Comentaris similars en les edicions dels dies 13 i 18/05/1918. En la mateixa línia, el diari liberal remarcava que sols Luis Fabra havia comunicat la seua adhesió a Juan de la Cierva amb motiu del banquet de recolzament al polític murcià celebrat a l'Hotel Palace de Madrid (*Heraldo de Castellón*, 29/05/1918).

⁶⁹ *La Provincia Nueva*, 29/05/1918.

⁷⁰ *La Provincia Nueva*, 30/12/1918.

Salvador des de Vistabella. El seu cap històric, Ramón Salvador Celades, havia mort eixe mateix any 1918. Com hem vist, en virtut de la seua adscripció al silvelisme i de la seua vinculació personal amb Eduardo Dato, des de finals dels segle anterior havia dirigit una facció conservadora alternativa a l'hegemònica xarxa *cossiera*. Però ara els seus fills –Ramón, Odón y Landelino Salvador Monferrer– hereus de la influència política bastida pel seu progenitor, decidiren aliar-se amb els ciervistes.

Al Baix Maestrat els escollits foren Domingo Esteller, principal exponent del conservadorisme al districte de Vinaròs, i Joaquín Agramunt, home fort dels conservadors a Sant Mateu. Als Ports el prohòm elegit fou Juan Gasulla i a l'Alcalatén Saturnino Lizondo. A la Plana Baixa l'encàrrec fou assumit pel borrianenc Juan Peris Blasco, però allí els ciervistes comptaren també amb el suport d'un històric del *Cossi*, Vicente Sales, vinculat clientelament als Navarro Reverter.

Finalment, al districte de la capital fou designat Manuel Breva Perales, mà dreta de Francisco Giner. Es confirmava així que la nova facció comptava també amb l'extensa xarxa clientelar *paquista*, la poderosa influència de la qual es repartia per bona part del territori provincial, des de Morella a Vila-real, passant per Alcalà de Xivert, Borriol i Castelló de la Plana, on els seus caps visibles eren els propis Giner i Breva, a més de Vicente Ferrer Ballester. A la Plana Alta també trobem a les files ciervistes a Enrique Ballester –cap dels conservadors almassorins– i naturalment al nucli de la capital comandat per Luis Fabra i amb els periodistes de *La Provincia Nueva* Miguel Armengot i Vicente Belliure.

Aquestes dades reflecteixen que fou la facció ciervista la que va fer-se amb la major part de l'extensa xarxa conservadora que el *Cossi* havia teixit durant dècades i dècades de domini polític. En eixe sentit, es podria entrar en discussions nominalistes sobre si el grup encapçalat per Luis Fabra i Francisco Giner s'ha de seguir considerant que era el *Cossi* o si tal volta siga més adequat entendre que aquest a aquelles alçades havia desaparegut ja definitivament. Certament, la premsa local per aquells anys ja no qualificava de *cossiero* a cap dels sectors conservadors castellonencs. En tot cas, el que cal remarcar és que en integrar en les seues files tant l'entramat *cossiero* com el *paquista* i també el salvadorista, els ciervistes disposaven de l'organització conservadora més extensament implantada a les terres de Castelló, amb una presència si més no rellevant en tots els districtes, excepte en el de Segorbe, on l'hegemonia dels Navarro Reverter continuava impertèrrita. Pel que fa a la Cort, tenia com a representant al Comte d'Albay, un polític experimentat que uns anys abans havia abandonat el

datisme per adscriure's al liderat de Cierva i que des de feia molt de temps estava vinculat a la política de les comarques de Castelló.

Arribats a aquest punt, estem en condicions de sostenir que entre 1913 i 1918 el Partit Conservador va experimentar a Castelló un intens i profund procés de fragmentació, paral·lel al sofert pel conservadorisme espanyol a escala estatal per aquells mateixos anys. ¿Quins són els factors que s'amaguen darrere d'aquest cicle de divisió de les forces conservadores? Entre ells es troba sens dubte la debilitat de Tiburcio Martín com a cap provincial dels conservadors castellonencs. Com hem vist en pàgines anteriors, la seua arribada a la cúspide del Partit, en 1907, havia coincidit pràcticament amb l'inici de la desarticulació de l'hegemonia d'aquest a la política provincial. Martín no va poder conservar la influència i els privilegis que Victorino Fabra Adelantado havia sabut arrancar dels governs elecció rere elecció, gràcies a la seua estreta relació amb un cap de facció nacional, el Duc de Tetuán, privilegis i influències que Fabra certament també havia sabut mantenir més enllà de la mort del Duc, esdevinguda en 1903. Desaparegut també Victorino Fabra, a partir de 1907 el vincle dels conservadors castellonencs amb algun dels caps nacionals conservadors – primer amb Maura i després amb Dato – no pot ser equiparable a la històrica i fructífera relació entre els Fabra i els O'Donnell.

En aquest punt, un dels possibles aspectes a considerar és que a partir de la mort del Duc de Tetuán, el *Cossi* va abandonar la facció que aquell havia encapçalat i no es va adscriure a cap altre grup minoritari nacional conservador, sinó que va passar a relacionar-se directament –a través dels seus representants a Madrid, primer el Comte d'Albay i després Antonio Mª Fabié– amb els caps nacionals del Partit, Maura i Dato consecutivament. Sembla lògic pensar que el pes del *Cossi* dins la facció tetuanista havia de ser per força molt més elevat que el jugat dins dels grups conservadors majoritaris i on els *cossiers* no deixaven de ser uns nouvinguts. Probablement, per a Maura o per a Dato comptar amb la fidelitat i el suport de la xarxa *cossiera* no tenia la mateixa transcendència que havia tingut per al grup encapçalat per O'Donnell, rellevant però minoritari dins l'espectre conservador espanyol.⁷¹

---

⁷¹ Després de retornar a les files conservadores en 1890 –files que havia abandonat per ingressar en el fusionisme durant la dècada dels 80– a la mort de Cánovas el grup clientelar del Duc de Tetuán es va mostrar disconforme amb la promoció de Silvela a la direcció del Partit, de manera que va liderar una dissidència que fou anomenada *caballeros del Santo Sepulcro* (J. Gil Pecharromán, “Notables en busca de masas. El conservadurismo en la crisis de la Restauración”, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V, Historia Contemporánea*, T. 6, 1993, p. 234).

Així les coses, darrere del cicle clarament negatiu que inaugura el Partit Conservador en Castelló en 1909, que el va dur a perdre el control de la Diputació i l'hegemonia en la representació en Corts de la província, es trobaria la manca del suport necessari que els caps nacionals –Maura primer i Dato després– hagueren hagut que brindar-li, davant un Partit Liberal que passava per un moment dolç en la política castellanenca.

En eixe sentit, resulten aclaridors els resultats de les eleccions a Corts de març 1914, convocades per un govern presidit per Eduardo Dato. En elles els liberals foren capaços de derrotar en tres districtes als candidats *encasellats* conservadors –Vinaròs, Llocena i Morella– i fins i tot en aquest darrer després que el triomf inicial del candidat conservador fora anulat i s'haguera de repetir l'elecció. El balanç final d'aquells comicis fou de quatre diputats liberals envers tan sols 2 conservadors, un resultat desastrós per al *Cossi*. Pels medis conservadors castellanencs prompte s'extendria un clima de malestar contra el gabinet Dato, acusat de no haver defensat suficientment els interessos dels seus correligionaris a Castelló.⁷² Indubtablement, els resultats d'aquelles eleccions van reforçar les tesis d'aquells que només unes setmanes després van oficialitzar l'escissió maurista i, sumat als també decebedors resultats de 1916 i 1918, van impulsar el segon procés de fragmentació, amb l'aparició de la facció ciervista. Així, aquest cicle de dolents resultats electorals i de pèrdua continuada de quotes de poder va situar en l'ull de l'huracà un liderat mancat de consolidació, com era l'exercit per Tiburcio Martín.

Però, a banda de la dolenta conjuntura que travessaven les forces conservadores, darrere del debilitament i la contestació al liderat de Martín tal volta s'amagaven altres tipus de motivacions, de caire més personal. Ja s'ha verificat anteriorment com un dels arguments esgrimits per Martín i Albay per explicar a Maura la irrupció d'un sector dissident dins el Partit fou la resistència de la família Fabra a perdre la preponderància dins del *Cossi*. No comptem amb evidències que puguen confirmar aquest argument, però en tot cas no pareix improbable que els Fabra –primer Rafael, després Luis– optaren per la dissidència envers el cap oficial mo guts, almenys en part, per la voluntat que el control del Partit tornara a mans del clan familiar que l'havia ostentat des dels inicis de la Restauració. Així mateix, la indisciplinada estratègia executada pel salvadorisme s'explica en bona mesura per la seua ambició d'esdevenir la facció

---

⁷² V.R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*, p. 104.

conservadora predominant a les comarques de Castelló, en el marc de l'ascens polític de Dato, a qui venien recolzant en virtut que compartien amb ell uns orígens polítics comuns, la seua filiació silvelista. Més nítidament personals i clientelars semblen encara les motivacions que conduïren a la xarxa encapçalada per Francisco Giner a comprometre's amb el projecte polític ciervista. L'erràtica trajectòria política d'aquest grup –que a pesar de la seua filiació carlista, no va dubtar en integrar-se alternativament en les organitzacions del torn castellonenques– va estar en tot moment marcada pel pragmatisme, que el va dur a donar suport al grup dinàstic de qui podia obtenir més rentabilitat política en cada moment.

No obstant, tampoc s'han de descartar factors situats en l'àmbit de la ideologia i dels diversos projectes polítics que convivia dins del camp conservador. Si recordem la majoria dels arguments exposats pels polítics que encapçalaren l'escissió maurista a Castelló, aquests es centraven en la crítica a l'estratègia del Partit –dissenyada per Tiburcio Martín i el Comte d'Albay– segons ells, mancada de combativitat, excessivament benèvola amb els liberals i allunyada dels electors i de la societat en general. No resulta difícil localitzar darrere d'aquestes crítiques alguns dels postulats de tall regeneracionista que conformaven la política que Maura venia tractant d'impulsar dins del conservadorisme espanyol: rebuig de la política del pacte i de l'aplicació sistemàtica del torn i atracció de la *massa neutra* per dotar al Partit de renovats suports electorals.⁷³

¿Es poden detectar també motivacions d'aquest àmbit en el moviment dissident que entre finals de 1917 i 1918 va donar peu a la conformació d'una facció ciervista a les comarques de Castelló, progressivament enfrontada als estaments oficials del Partit? Cal assenyalar en eixe sentit que en la creixent escalada de desencontres entre el grup ciervista i l'encapçalat per qui era oficialment el cap del Partit, Tiburcio Martín, una de les acusacions que continuament posen de relleu els dissidents és una excessiva condescendència en les relacions amb els liberals, especialment amb els comandats per Vicente Cantos, a qui segons els ciervistes el grup de Martín es trobava pràcticament

---

⁷³ Podem trobar exemples de processos similars que van tenir lloc per aquells mateixos anys en altres indrets de la Península. Així, a Navarra, «una nueva generación de políticos de tendencia conservadora renegó de la política temporizadora y sin bríos de su partido». El seu principal representant fou Emiliano Los Arcos, president de la Joventut Conservadora. «En la actitud de Los Arcos, latía, además, un impulso renovador en la línea preconizada por el dirigente nacional Antonio Maura, con quien mantenía una intensa correspondencia y a quien se adhirió de forma incondicional tras los sucesos de finales de 1912» (P. Larraza, *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, p. 125).

subordinat.⁷⁴ Així ho manifestaran des del seu òrgan periodístic tant en l'episodi de les polèmiques eleccions senatorials de 1918, com en la configuració de la doble aliança entre ciervistes-reverteristes i datistes-cantistes a la Diputació, com finalment en les eleccions parcials de desembre de 1918 al districte de Nules, en les quals recordem que els datistes recolzaren al liberal Boet, mentre que els ciervistes optaven pel carlista Chicharro.⁷⁵

D'altra banda, i al marge dels diversos tipus de factors que venim considerant per tal d'explicar la divisió del conservadorisme castellonenc, també cal preguntar-se si es pot establir una correlació entre aquesta i la que també per aquells anys afecta al Partit Conservador a escala estatal. És a dir, ¿la disgregació de la unitat dels conservadors espanyols en mauristes, ciervistes i datistes, va impulsar també la divisió del Partit a les nostres comarques? Tenint en compte les dues escissions que va viure el *Cossi* entre 1913 i 1918, primer la maurista i després la ciervista, s'ha de concloure que els factors detonants d'ambdues –lideratge dèbil, resultats polítics dolents, projectes i comportaments polítics oposats, rivalitats personals i clientelars– foren en qualsevol cas interns. Ara bé, també hem comprovat que fins que no es va confirmar a escala estatal la constitució d'agrupacions mauristes i ciervistes –amb grups parlamentaris propis, estructures organitzatives genuïnes i acció i projectes polítics independents– els conservadors castellonencs dissidents no donaren tampoc el pas de constituir forces polítiques alternatives. Per tant, es pot afirmar que la fragmentació del conservadorisme espanyol no va ser el detonant de la que es va produir en el castellonenc, però sí que va facilitar aquesta, en proporcionar plataformes polítiques alternatives a les que els discrepants es van adscriure per tal de tractar des d'elles d'imposar-se en l'espectre polític conservador de les comarques de Castelló.

LA UNIÓN DE LES DRETES: ELS ORÍGENS

Superat l'equador del mes de març 1919, els diaris de Castelló es feren ressò d'un míting *de las derechas*, que havia tingut lloc el diumenge 16 d'aquell mateix mes al municipi de Lluçena, en el qual havia intervingut un dels principals dirigents provincials del conservadorisme ciervista, Luis Fabra, i un dels més destacats representants del tradicionalisme castellonenc, Jaime Chicharro. Més en concret, el

---

⁷⁴ Vegeu per exemple *La Provincia Nueva*, 14/09/1918.

⁷⁵ Vegeu per exemple *La Provincia Nueva*, 20/05/1918, 19/06/1918, 14/12/1918, 19/12/1918.

diari propietat del polític liberal José Castelló Tárrega, *Heraldo de Castellón*, en referència a Luis Fabra remarcava que «[...] al subir aquí del brazo del carlista Chicharro se ha olvidado de quién fue su inolvidable ascendiente el abuelo Pantorrilles para el gran O'Donnell [...] ¡No sabe don Luis el daño que se ha hecho a sí propio y el que ha causado al sentimiento liberal de sus mismos pocos amigos de Lucena!». Només quatre dies després del míting de Lluçena en tenia lloc un altre a Vilafamés, en el qual a més de Chicharro i Luis Fabra participaren els també conservadors Ramón Salvador i Vicente Belliure. Els discursos versaren sobre els abusos del caciquisme i de la política professional, immediatament contrarestats irònicament per *Heraldo de Castellón*: «[...] ni más ni menos que si los oradores no hubieran rot o un plato en su vida», comentà el diari liberal.⁷⁶

Unes setmanes més tard, en un article publicat pel propi Jaime Chicharro a l'òrgan periodístic dels conservadors –on els seus escrits eren freqüents per aquells dies– el prohoms tradicionalista advocava per la unió de les classes socialment conservadores, per damunt de les disputes partidistes, per tal de lluitar contra l'amenaça del «[...] socialismo revolucionario». Chicharro afegia que calia fer a Espanya una obra de «[...] restauración católico-social» –per contrarrestar l'ambient de rebel·lia social que s'havia generat en la vida pública, provocat per la debilitació de l'esperit cristià– i va atacar tant al caciquisme «[...] sindicalista rojo descarado» com a l'exercit per la «[...] vieja política de los viejos partidos», ambdós basats «[...] en el borreguismo, es decir, en la negación de la libertad, principal atributo del hombre en su actuación ciudadana».⁷⁷

Dels tres testimonis recollits en els paràgrafs precedents es poden extraure dues constatacions. En primer lloc, que els tradicionalistes castellonencs havien arribat a alguna mena d'aliança amb la branca conservadora ciervista –aliança a la qual pocs mesos després s'afegirien els mauristes castellonencs, en el marc de la campanya electoral per als comicis generals de l'1 de juny convocats pel govern Maura– en virtut de la qual elements destacats d'ambdues forces polítiques estaven duent a terme una campanya propagandística per diversos municipis de la província. Així mateix, que el discurs difós per aquest conglomerat dretà estava marcat principalment per dues idees: la necessitat que els sectors socials conservadors uniren esforços per fer front a la

---

⁷⁶ El míting de Lluçena a *El Clamor*, 18/03/1919; *Heraldo de Castellón*, 20/03/1919. El míting de Vilafamés a *Heraldo de Castellón*, 22/03/1919.

⁷⁷ *La Provincia Nueva*, 02/04/1919.

creixent amenaça de la revolució social, amenaça que havien de combatre a través de l'impuls del catolicisme social; i la crítica al caciquisme i a la *vella política*.

Certament, al llarg de 1918 ja s'havien enregistrat dos moviments que poder ser qualificats de precedents d'aquesta aliança de les dretes a Castelló. El primer d'ells es remunta a principis d'aquell any. Inicialment en ell no participaren en bloc els conservadors ciervistes, sols un dels seus grups components, el *paquista*, que va establir una entesa amb altres dues forces situades a l'extrem dretà de l'arc polític castellonenc, el maurisme i el carlisme. Efectivament, en el marc de la campanya per a les eleccions a Corts de febrer d'aquell any, les joventuts maurista, carlista i *paquista* signaren una aliança per impulsar conjuntament les candidatures dels aspirants dretans que es presentaren pels districtes de Castelló, sigueren a questos alfonsins o no.

El projecte va comptar fins i tot amb el seu propi òrgan periodístic, *La Gaceta de Levante*, que va fer la seua primera aparició el dia 1 de febrer.⁷⁸ Tanmateix, la iniciativa va acabar amb ruptura, precisament perquè *La Gaceta de Levante* –que va caure sota el control de determinats elements mauristes i dels *paquistes*– va abandonar el seu inicial recolzament a la candidatura del carlista Jaime Chicharro pel districte de Nules per passar a donar suport exclusiu a un dels candidats rivals d'aquest en el referit districte, el ciervista Joaquín Manglano i Cucaló de Montull, Baró de Càrcer.⁷⁹ Més endavant, en abordar l'evolució del maurisme castellonenc durant els darrers anys del règim parlamentari, analitzarem amb més profunditat aquest episodi.

No hagueren de passar molts mesos perquè es registrara el segon intent d'apropament de les dretes a les nostres comarques. Més en concret aquest es circumscriu al districte de Nules i es va produir en el context de les eleccions parcials a Corts que es van celebrar allí en desembre de 1918. En aquella ocasió els protagonistes de l'entesa foren els carlistes, els mauristes i els integristes, que patrocinarren la candidatura de Chicharro amb diversos mítings i actes públics, en el seu nou intent d'obtenir l'escó parlamentari del districte.⁸⁰ Chicharro de nou fracassaria, tot i que en aquesta ocasió, com hem comprovat en pàgines anteriors, va comptar també amb el recolzament a les urnes dels conservadors ciervistes.

Però tornant als fets de 1919, diversos aspectes denoten que en aquell cas la maniobra de conjunció de les dretes va resultar bastant més ambiciosa que les dues

---

⁷⁸ *Heraldo de Castellón*, 12 i 16/01/1918, 01/02/1918.

⁷⁹ *Heraldo de Castellón*, 19, 20, 21 i 23/02/1918; *El Clamor*, 19/02/1918.

⁸⁰ *El Clamor*, *La Provincia Nueva* i *Heraldo de Castellón*, 02/12/1918.

iniciatives que en eixa línia havien sigut assajades un any abans. En primer lloc, és necessari subratllar la importància política i electoral de la incorporació del conservadorisme ciervista a la nova aliança. Cal recordar que es tractava de la facció conservadora més poderosa i àmpliament implantada a les comarques de Castelló. A més, resulta significatiu que l'aliança s'establira en un moment en què no hi havia cap tipus d'elecció prevista a curt termini, ni municipal, ni provincial, ni parlamentària. Aquesta circumstància donava a entendre que tal volta en aquesta ocasió l'entesa de les forces dretanes, lluny de tenir un caràcter conjuntural, no es circumscribia a cap campanya electoral concreta, sinó que anava a tenir un abast cronològic i funcional més ampli. La seua evolució posterior confirmaria aquests extrems.

Abans d'entrar en l'anàlisi de la trajectòria descrita per aquesta aliança de forces dretanes, caldrà determinar el context en què la mateixa es feu realitat. En l'àmbit polític, cal tenir en compte que la constitució del govern presidit per Maura, integrat per mauristes i per Juan de la Cierva i d'una significació dretana molt accentuada, no va tenir lloc fins el 15 d'abril de 1919. Així, és evident que el moviment d'aproximació de les dretes castellonenques es va anticipar en almenys un mes a la formació del referit gabinet, circumstància que descarta l'existència d'un vincle directe entre ambdós fets. És a dir, que en cap cas es pot afirmar que aquest Executiu dretà fora l'artífex de la unió de les dretes a Castelló, de manera que cal entendre aquesta aliança com una experiència sorgida dins l'esfera política local.

Nogensmenys, sí resulta inevitable inscriure aquest moviment de conjunció de les dretes castellonenques en el marc de la tan comentada *unión de las derechas*, una aspiració d'abast nacional, fonamentada en alguns plantejaments ideològics –defensa de la religió, ordre social, autoritarisme, crítiques al caciquisme i al torn, etc.– compartits en major o menor mesura per les forces més decantades a la dreta de l'arc polític espanyol, que va estar en l'agenda de bona part dels dirigents més reaccionaris –mauristes i ciervistes, tradicionalistes, carlistes, integristes, catòlics– durant els darrers anys de vida del règim liberal parlamentari⁸¹ i que si bé no va acabar de materialitzar-se a escala estatal, sí que va tenir una incidència molt destacada en determinats àmbits locals.⁸²

---

⁸¹ F. del Rey, "Las voces del antiparlamentarismo conservador", pp. 303-307; J. Gil Pecharromán, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, pp. 24 i 36; J. Tusell i J. Avilés, *La derecha española contemporánea. Sus orígenes: el maurismo*, Madrid, Espasa-Calpe, 1986.

⁸² P. Larraza, *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, p. 131; F. Luengo, *La crisis de la Restauración. Partidos, elecciones y conflictividad social en Guipúzcoa, 1917-*

D'altra banda, i sense abandonar l'àmbit polític, un altre element facilitador de l'aliança de les dretes fou el cisma mellista que a partir de febrer de 1919 va fragmentar el carlisme. En l'apartat dedicat a aquesta força política aprofundirem més en aquest procés, per ara ens limitem a assenyalar que la gran majoria dels carlistes de la província s'adscrigueren a la formació dissident, encapçalada per Vázquez de Mella, i en conseqüència deixaren de costat la qüestió dinàmica. Aquest fet resulta rellevant per entendre l'aliança de les dretes a les nostres comarques, ja que, en general, l'abandonament del legitimisme va facilitar que els mellistes establiren noves i més ambiciosos aliances amb altres forces situades a l'extrem dretà de l'escena política espanyola.⁸³ Així fou també en el cas de les terres de Castelló.

Però a part del context polític, per comprendre la irrupció d'aquest moviment convergent de les forces dretanes també cal atendre a la conjuntura social en la qual el mateix va tenir lloc. El següent text, publicat per *Un pueblerino* a la primera columna de la primera pàgina de *La Provincia Nueva* en vespres dels comicis generals de l'1 de juny de 1919, resulta bastant aclaridor al respecte:

La grave situación del momento actual exige la abnegación de que olvidemos, al menos transitoriamente, el apellido que caracteriza a cada grupo derechista, pues si no lo hacemos, ninguno de ellos logrará vencer [...] insistamos en construir un fuerte bloque revolucionario [...] La preocupación que absorba todas las actividades, debe ser el triunfo en las elecciones. Ni programa ni amor propio, ni aspiración personal ni colectiva por legítima que sea, puede pesar más que la sagrada esencia social y política, cuya vida o muerte se ha de decidir. No debemos confundirnos ni creer que se trate de someterse unos a otros, ni de que grupos o personalidades renuncien o enfunden sus banderas, ¡no!; lo que se busca es una fusión transitoria al menos, para propugnar ideas, aspiraciones, instituciones que todos profesamos, sentimos y defendemos. Hay que ganar las elecciones, pues ellas serán de vida o muerte, porque el litigio no se reduce a la preponderancia de estas o aquellas agrupaciones políticas, de este o aquel hombre público; el pleito envuelve en sí al orden y libertad de ejercer los derechos legítimos; por lo tanto debemos tener en cuenta lo siguiente: o triunfa el gobierno actual o entronizamos el bolchevismo en plazo breve. Derechistas, estamos en la sagrada obligación, si somos amantes del progreso, justicia y libertad, de hacer todos un intensísimo bloque. Debemos tener patriotismo, porque si los que nos consideramos enemigos de la revolución perdemos, por falta de civismo y unión, la batalla, lo habremos

---

1923, pp. 25-26; A. Rivera, "País Vasco", en J. Varela Ortega, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, p. 467; J. Gil Pecharrmán, "Notables en busca de masas. El conservadurismo en la crisis de la Restauración", p. 248.

⁸³ J. Gil Pecharrmán, "Notables en busca de masas. El conservadurismo en la crisis de la Restauración", p. 249.

perdido todo, y la culpa no quedará impune, si bien el castigo no alcanzaría meramente a los culpables.⁸⁴

La campanya electoral de les dretes va estar plena de crides i consignes similars a la reproduïda en aquest paràgraf.⁸⁵ I és que per aquells mesos –situats en ple Trienni Boltxevic– la conflictivitat laboral, l’agitació social i la por al sindicalisme revolucionari ocupaven la primera plana de l’actualitat a tota la Península i a tot el continent europeu i es trobaven en plena ebullició, que les feu assolir nivells desconeguts fins a aquell moment.⁸⁶ Les terres de Castelló, tot i no resultar-ne tan afectades com altres indrets, tampoc escaparen d’aquest agitat clima social.

Com ja s’ha assenyalat al capítol introductori, la crisi del sector taronger, la manca de treball, l’augment dels preus de les subsistències i la seua escassetat, venien des d’anys arrere provocant protestes i aldarulls cada vegada més freqüents. La situació encara s’agreujaria més a partir de l’armistici que va posar fi a la Primera Guerra Mundial, cap a les darreries de 1918, ja que aleshores entraren en crisi bona part de les branques industrials que s’havien vist beneficiades per la conjuntura bèl·lica, mentre la recuperació del sector taronger no acabava d’arribar i el cicle inflacionista romanien plenament vigent. En aquestes circumstàncies, els enfrontaments entre patrons i empresaris per una banda i uns treballadors cada vegada millor organitzats per l’altra, es feren més freqüents i més durs.⁸⁷

En eixe sentit, els sectors socials conservadors articularen diverses respostes per fer front a aquest convuls i desafiant període. Una d’elles fou la del sindicats de signe confessional. Al País Valencià el sindicalisme catòlic disposava ja d’un arrelament considerable, que s’havia anat forjant des de principis de segle, però entre 1918 i 1919 va entrar en un cicle expansiu molt acusat, que el va conduir a obtenir dimensions mai

---

⁸⁴ *La Provincia Nueva*, 07/05/1919.

⁸⁵ Un altre exemple: en un míting electoral celebrat a la localitat d’Onda el ciervista Manuel Brea va qualificar de transcendental el moment polític i social que s’estava vivint i «aconsejó la férrea unión de todas las personas de orden sin distinción de ideas políticas, si es que de verdad se quiere poner un dique a la ola revolucionaria que avanza (...) queden al margen de nuestra actuación los profesionales de la política, y que ningún interés parecen tener en combatir las ideas anárquicas que hoy todo lo invaden» (*La Provincia Nueva*, 19/05/1919).

⁸⁶ F. Erice, “Entre la represión y el paternalismo. Actitudes burguesas ante *lo popular* en la España de la Restauración”, en J. Uría (ed.), *La cultura popular en la España contemporánea*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2003, pp. 148-150.

⁸⁷ V. Abad, *Historia de la naranja (1781-1939)* i *La Taronja (1781-1939)*, Valencia, Alfons El Magnànim, 1988; V. Soler, *Guerra i expansió industrial: País Valencià (1914-1923)*; S. Garrido, *Los trabajadores de las derechas*, pp. 217-218 i “Els efectes de la Primera Guerra Mundial a la Plana: la crisi municipal de Vila-real de 1917”, pp. 128-129; F. Romeu, “La crisis de 1917 y sus consecuencias económicas y sociales en la región valenciana”; J. del Alcázar, *Temps d’avalots al País Valencià (1914-1923)*; C. Pallarés, “¡Barcos, pan y trabajo!: el Trienio Bolchevique en Vila-real i la Plana”.

assolides abans. Entre finals de 1918 i desembre de 1919, la Federació Valenciana de Sindicats Agrícoles va passar de 82 a 164 entitats afiliades «[...] y en la provincia de Castellón los sindicatos católicos adquieren repentinamente una vitalidad inesperada».⁸⁸ També ha sigut constatat el fet que l'objectiu d'aquest revifament del moviment social catòlic, impulsat pels estrats socials conservadors, va ser fer front a l'augment de la conflictivitat laboral i a l'auge de l'associacionisme de classe que s'experimenta per aquells anys.⁸⁹

En paral·lel a aquesta reacció, l'Església iniciava una readaptació dels seus repertoris mobilitzadors, per tal de guanyar presència al carrer, quelcom que, en el marc de l'avanç de la societat de masses, resultava necessari per tal de fer front a la secularització i al creixement de l'obrerisme socialista i anarcosindicalista. En eixe sentit cal entendre les massives mobilitzacions organitzades en torn a diverses devocions.⁹⁰ Trobem dos bons exemples en la ciutat de Castelló, que més endavant analitzarem: l'Assemblea de l'Apostolat de l'Oració (1921) i la processó celebrada per commemorar el tercer centenari de la canonització de Santa Teresa (1922).

Una altra resposta va ser la formació de sometents i guàrdies cíviques. L'onada revolucionària europea de 1918-20 va fer que les classes conservadores, davant la manifesta incapacitat de l'Estat per garantir *l'ordre social*, es mobilitzaren per crear organitzacions armades amb funcions de manteniment de l'ordre i dels serveis públics essencials i de defensa de la propietat. Tanmateix, amb l'excusa de dur a terme eixes tasques, aquestes *unions cíviques* protegiren als esquirols i als sindicats catòlics i exigiren a l'Estat la restricció dels drets obrers de vaga i de manifestació.⁹¹

A les comarques de Castelló també sorgiren per aquells anys iniciatives per crear organitzacions d'aquest tipus, tot i que la seua presència i trajectòria va estar lluny d'assolir la importància aconseguida a les grans concentracions urbanes, Barcelona i Madrid especialment. De fet, les autoritats pertinents, les militars, sols autoritzaren la creació d'un sometent, el de Segorbe, tot i que sabem que en altres municipis

---

⁸⁸ S. Garrido, *Los trabajadores de las derechas*, p. 220.

⁸⁹ S. Garrido, "Obrers contra «amarillos»: el contracte col·lectiu de treball de La Plana de 1920", *Butlletí del Centre d'Estudis de La Plana*, nº 2, 1985; *Los trabajadores de las derechas*; *Treballar en comú. El cooperativisme agrari a Espanya (1900-1936)*.

⁹⁰ J. de la Cueva, "Clericalismo y movilización católica en la España de la Restauración", en J. de la Cueva i A. L. López (coords.), *Clericalismo y asociacionismo católico en España: de la Restauración a la Transición*, Cuenca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2005, pp. 38-43; A. Aguado i M^a. D. Ramos, *La modernización de España (1917-1939). Cultura y vida cotidiana*.

⁹¹ E. González Calleja, *El máuser y el sufragio. Orden público, subversión y violencia política en la crisis de la Restauración*, pp. 65-66; F. del Rey, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, pp. 627-630 i 669-682.

castellonencs es van fer gestions per tramitar aquesta aprovació, que en el cas de la ciutat de Castelló fou sol·licitada a principis de juny de 1919.⁹² Amb tot, no hem trobat testimonis que constaten que a les nostres terres començaren a actuar de fet entitats d'aquest tipus i més enllà d'eixe any a la premsa local deixen d'aparèixer referències a iniciatives o activitats relacionades amb sometents o guàrdies cíviques. Per tant, tot fa pensar que ens trobem davant iniciatives de curt recorregut, que en la seua majoria no arribaren a fer-se realitat i sorgides en bona mesura per imitació del que estava occurrint en altres ciutats properes.⁹³

En qualsevol cas, allò que en aquest punt interessa remarcar és que darrere d'aquestes dues respostes –la revitalització del sindicalisme catòlic i l'aparició de gestions per crear sometents– es troben, entre altres, determinats sectors polítics, els mateixos que hem vist anteriorment com impulsaren per aquells mesos –els primers de 1919– la unió de les forces dretanes castellonenques.

En l'àmbit del moviment social catòlic, era freqüent la presència de dirigents polítics tradicionalistes, mauristes i ciervistes en actes públics organitzats per diverses entitats. Resulta paradigmàtic al respecte l'acte d'afirmació social catòlica organitzat pel Sindicat Agrícola de Sant Isidre de Castelló, que va comptar amb la presència a l'estrat dels ciervistes Luis Fabra i Ramón Salvador, del tradicionalista Manuel Mingarro –els tres eren en aquells moments diputats provincials– i dels mauristes Miguel Llansola –per aquells dies secretari del referit sindicat– i José Pascual Viciano, i amb les intervencions oratòries dels també tradicionalistes Manuel Bellido Alba i Jaime Chicharro, ambdues en defensa de posicions marcadament contrarevolucionàries.⁹⁴ Resulta també significatiu que un any després Jaime Chicharro fora assenyalat pels líders del moviment obrer esquerrà de Borriana com el màxim impulsor del sindicalisme catòlic a tota la província i com a principal inductor en l'ombra dels mecanismes repressors que les institucions estatals havien posat en marxa durant

---

⁹² El permís de les autoritats militars per a la creació del sometent a Segorbe a *Heraldo de Castellón*, 11/04/1919. Informacions sobre gestions per crear altres sometents a Borriana, Morella i Onda a *Heraldo de Castellón*, 11/04/1919 i *La Provincia Nueva*, 03/05/1919 i 14/06/1919, respectivament. La presentació a les autoritats militars del projecte de creació del sometent de Castelló de la Plana a *La Provincia Nueva*, 04/06/1919 i *El Clamor*, 05/06/1919.

⁹³ A la ciutat de Barcelona el sometent fou creat en febrer de 1919 i a Saragossa en abril de 1919. A València també va ser creat aquell any. Vegeu F. del Rey, *Proprietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, pp. 669-672 i “De la agitación popular a la insurrección obrera, 1874-1939”, en F. Bonamusa i J. Serrallonga (eds.), *La sociedad urbana, Actes del 2º Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Barcelona, 1994, pp. 282-305.

⁹⁴ *La Provincia Nueva*, 14/04/1919.

aquells convulsos mesos contra les societats obreres de classe burrianesques.⁹⁵ En aquest cas, però, el fet de tractar-se d'afirmacions realitzades per adversaris directes de Chicharro, que a més no es troben recolzades en dades i fets concrets, ens ha de fer ser cauts a l'hora d'extraure de les mateixes conclusions definitives.

Pel que fa a les iniciatives per crear sometents en diverses localitats de la província, també és remarcable que entre la comissió organitzativa formada a la ciutat de Castelló es trobaren el maurista Francisco Segarra García i els tradicionalistes Jaime Chicharro i Manuel Mingarro.⁹⁶

Tot plegat, si es tenen en consideració tots els elements posats sobre la taula en els paràgrafs precedents, es pot afirmar que el projecte polític d'aliança de les dretes a què venim fent referència ha de ser concebut, en part, com una altra de les respostes articulades per alguns dels representants de les forces socials conservadores a Castelló com a reacció a l'auge del moviment obrer de classe i de les tensions socials. Si en el món del treball aquests prohoms públics impulsaren la creació de sindicats *gros*, en l'esfera política promulgaren la unitat d'acció de les formacions situades a l'extrem dret de l'espectre polític castellanenc, amb la intenció d'obtenir el control de més espais de poder (ajuntaments, Diputació, escons parlamentaris i senatorials). L'objectiu que es perseguia amb ambdues línies d'actuació era el mateix: combatre l'escalada reivindicativa i vaguística, restar poder i influència a les organitzacions obreres de classe i defensar els interessos dels sectors propietaris i patronals.

Per tant, arribats a aquest punt es pot cloure que per entendre la irrupció del projecte d'unificació de les dretes que va fructificar a les comarques de Castelló durant els primers mesos de 1919, cal tenir en compte factors situats en l'àmbit polític-ideològic –valors i posicionaments doctrinals compartits, clima de col·laboració i aproximació entre els líders estatals dretans, arraconament de la qüestió dinàstica per part del tradicionalisme castellanenc– i d'altres propis del context social –escalada de conflictivitat laboral, enfortiment del sindicalisme de classe, inquietut provocada per la Revolució Russa i pels esclats socials ocorreguts en altres latituds– sense els quals no seria completa l'explicació d'aquesta aliança. Així, en aquest cas ens trobem davant quelcom més que la típica coalició tacticista i electoralista, tan freqüent en la política restauracionista. Cal recordar al respecte que els primers actes públics celebrats

---

⁹⁵ *Heraldo de Castellón*, 14/06/1919.

⁹⁶ *La Provincia Nueva* i *El Clamor*, 05/05/1919.

conjuntament per ciervistes i tradicionalistes no es van donar en el context de cap campanya electoral.

En eixe sentit, es podria parlar d'una progressiva aproximació dels sectors burgesos conservadors de la província –alineats des dels inicis de la Restauració, a través del *Cossi*, amb el conservadorisme de tall liberal, encara que amb vincles estrets amb el moviment social catòlic– a les opcions polítiques més reaccionàries –ciervistes, carlistes, mauristes– com a resposta a l'auge del moviment obrer i de la conflictivitat social. Seria quelcom semblant a allò que va passar per exemple a la província de València, on els estrats socials benestants conservadors reaccionaren d'una manera equiparable.⁹⁷ En qualsevol cas, la tendència pot ser qualificada de generalitzada. La crisi política i social iniciada a la Península en 1917 va ser l'origen d'un allunyament creixent entre la política liberal-conservadora i determinats sectors de la seua elit dirigent i del seu electorat tradicional, convençuts cada vegada més de la incapacitat del règim per fer front al repte de l'amenaça revolucionària i decidits a impulsar un gir autoritari del mateix.⁹⁸

Amb tot, no s'ha de rebutjar la presència de factors de caire pragmàtic i tàctic. No debades, en virtut d'aquella unió els tradicionalistes obtenien un aliat tan influent com el conservadorisme ciervista, hereu de la xarxa político-clientelar *cossiera* i ben posicionat a la Diputació Provincial i a la Cort. Resulta obvi, per tant, que esperaven obtenir beneficis electorals d'aquest pacte. Per la seua banda, els ciervistes i els mauristes obtenien la col·laboració d'una formació amb poc de pes en les institucions detentadores del poder polític, però molt disciplinada, combativa i amb capacitat de mobilització política, qualitats poc desenvolupades pels partits dinàstics i que cada vegada, donats els nous usos polítics propis de la política de masses que s'anaven obrint pas, resultaven més valorades.⁹⁹

---

⁹⁷ J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, p. 148. Un altre cas amb elements equiparables és el de la Lliga Regionalista. A partir de 1920 la Lliga experimenta una reorientació cap a posicions contrarrevolucionàries: acceptació de solucions d'emergència de caire autoritari davant l'amenaça revolucionària i arraconament dels seus projectes reformistes. És significativa al respecte l'aliança electoral dels regionalistes amb els carlistes a la ciutat de Barcelona, on des de 1918 sempre hi haurà un carlista entre els cinc candidats que presente aquesta coalició (B. de Riquer, "Los límites de la modernización política. El caso de Barcelona, 1890-1923", pp. 58-59).

⁹⁸ J. Gil Pecharromán, "Notables en busca de masas. El conservadurismo en la crisis de la Restauración", p. 250.

⁹⁹ F. del Rey, "Las voces del antiparlamentarismo conservador", p. 297. El caràcter tàctic i electoralista de les propostes d'aproximació als carlistes i als integristas efectuades pels sectors neoconservadors mauristes –encapçalats per Antonio Goicoechea– ha sigut posat de relleu per J. Gil Pecharromán, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, p. 24.

En tot cas, l'anàlisi de la trajectòria descrita per la unió de les dretes al llarg dels anys en què la mateixa va estar operativa ens ajudarà a perfilar aquestes qüestions.

LA UNIÓ DE LES DRETES: TRAJECTÒRIA

Recapitulant algunes de les dades exposades fins aquí, es pot afirmar que a les vespres de la campanya per les eleccions a Corts que s'havien de celebrar el primer dia de juny de 1919 –convocades pel govern marcadament dretà d'Antonio Maura– la unió que les dretes havien assolit a les terres de Castelló estava integrada per diverses *famílies* i formacions polítiques, adscrites al seu torn a sengles faccions i partits d'abast estatal. D'una banda trobem tres faccions –la *fabri sta*, encapçalada per Luis Fabra, la *paquista*, dirigida per Francisco Giner, i la *salvadorista*, liderada per Ramón Salvador Monferrer– que, com hem vist en apartats anteriors, havien unit les seues forces per fer del ciervisme la força hegemònica dins el conservadorisme dinàstic castellanenc. Per altra part, també formaven part de l'aliança els tradicionalistes, que –amb Manuel Bellido Alba com a cap provincial i Jaime Chicharro com a figura emergent– havien subscrit les tesis de Vázquez de Mella i per tant havien abandonat l'adscripció al pretendent carlí i a la causa legitimista. I finalment, el tercer component d'aquesta unió el constituïen els mauristes, tant el focus encapçalat per Salvador Guinot i Ricardo Carreras a la ciutat de Castelló com el liderat per José Torres a Segorbe. En aquest cas val a dir que la incorporació dels mauristes a l'aliança dretana sí que s'havia produït en el context de l'aproximació de les formacions més dretanes del conservadorisme espanyol –ciervistes i mauristes– esdevinguda arran de la constitució del referit govern presidit per Maura, que també comptava en el Consell de Ministres amb el propi Juan de la Cierva, i la consegüent convocatòria d'eleccions a Corts per part d'aquest Executiu.

Es tractava doncs d'un conglomerat que tot i compartir valors i aspiracions polítiques, presentava també acusades diferències internes en aspectes com ara la cultura i els usos polítics, l'arrelament i implantació pel territori provincial o la presència a les institucions polítiques i econòmiques locals, a banda de les ambicions enfrontades de caire partidista o clientelar, amb la presència de les quals sempre cal comptar. Aquesta diversitat interna no tardaria molt en posar-se de manifest i en tenir les seues primeres conseqüències.

Així, a mesura que avançava la campanya de les eleccions a Corts de l'1 de juny de 1919, les diferències en els posicionaments estratègics entre ciervistes i tradicionalistes per una banda i mauristes per l'altra es van fer cada vegada més greus i evidents. Els primers pretenien que aquestos comicis foren els de la fi de l'hegemonia dels liberals en la representació en Corts dels districtes castellanencs, que aquestos venien exercint des de 1910, tant sota governs afins com baix executius conservadors. Aquestes eren unes eleccions que per primera vegada des de 1914 havien sigut convocades per un govern netament conservador i que a més –en tant que integrat per mauristes i ciervistes– presumiblement anava a ser poc propens a establir pactes electorals amb els liberals. Donades aquestes circumstàncies, els ciervistes castellanencs veïen en aquestos comicis l'oportunitat de recuperar per als conservadors el control polític a la província i d'acabar amb el domini bastit pels liberals a través de la conformació de tres districtes *propis* –els de Llocena, Segorbe i Vinaròs– i del control quasi ininterromput de la Diputació Provincial des de 1909.

Tanmateix, l'*encasellat* sorgit de les negociacions a la Cort va resultar, també en aquesta ocasió, molt poc favorable per a les previsions dels ciervistes castellanencs. El gabinet maurista-ciervista en el cas de Castelló va optar per respectar per als liberals els districtes *propis* de Llocena i Vinaròs. Una motivació que tal volta ajudaria a comprendre aquesta decisió podria ser la d'estalviar la inversió de considerables esforços i recursos en districtes on –donada la llarga hegemonia que els liberals venien ostentant– el triomf governamental era dubtós. Un altre motiu potser va venir determinat per la necessitat d'establir bones relacions amb els datistes, necessàries per obtenir el seu suport parlamentari una vegada constituïdes les noves corts.¹⁰⁰ En eixe sentit, tal volta el representant dels datistes castellanencs a Madrid, Antonio Mª Fabié, va exigir l'article 29 per als liberals en els districtes de Llocena i Vinaròs, en virtut del pacte que des de feia uns anys aquells havien establert amb els liberals de Castelló.

Sense negar que aquestes dues raons pogueren contribuir a què el govern decidira *encasellar* als liberals Cantos i Saiz de Carlos pels districtes de Llocena i Vinaròs respectivament, el factor clau –i l'únic que hem pogut documentar– sembla que fou el desig de l'Executiu d'assegurar-se el triomf en els altres tres districtes

---

¹⁰⁰ M.J. González, *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*, pp. 95-96; J. Gil Pecharrmán, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, p. 21.

disponibles, Morella, Albocàsser i Nules.¹⁰¹ Efectivament, el diputat per Morella, Luis Montiel, en representació de les forces situacionistes de la província, va establir –amb el plàcet del govern– un pacte amb el seu homòleg liberal, Vicente Cantos, en virtut del qual els governamentals es comprometeren a no presentar cap candidat afí per Llucena i Vinaròs, a canvi que els liberals feren el mateix en Albocàsser i que tampoc recolzaren a cap candidat liberal en els districtes de Morella i de Nules.¹⁰²

Al llarg de la campanya electoral, l'actitud rebel dels ciervistes i tradicionalistes castellonencs envers l'*encasellat* pactat a Madrid fou més que evident, ja que en tot moment es mostraren decidits a presentar candidats propis al districte del Baix Maestrat i al de l'Alcalatén. Tan fou així que el Governador Civil, Víctor Ebro, es va veure obligat a viatjar a Madrid precipitadament, degut «[...] al revuelo de los conservadores, por lo que de público se dice sobre la candidatura pactada en Madrid y al disgusto que ese malestar de sus correligionarios le ha producido al señor Ebro».¹⁰³ La diferència entre aquesta postura disconforme i la mostrada pels mauristes fou explicitada pel propi Ebro en telegrama dirigit al Ministre de la Governació: «Los elementos políticos de esta capital, que dicen apoyar gobierno, se hallan divididos en dos bandos, uno de los cuales transige con el Sr. Cantos y el otro capitaneado por el Sr. Fabra está enfrente. Este último bando es el que nos ha deshecho la combinación política».¹⁰⁴

Cal aclarir que la rebel·lia dels ciervistes i tradicionalistes castellonencs contra l'*encasellat* pactat a Madrid no sols suposava oposar-se a la postura d'Antonio Maura, sinó també a la del propi Juan de la Cierva, membre d'aquell govern i participant actiu en les negociacions preelectorals, i a la del representant a la Cort dels ciervistes castellonencs, el diputat per Morella Luis Montiel, coautor del pacte electoral amb els liberals a què acabem de referir-nos.

En qualsevol cas, les hosts ciervistes, comandades per Luis Fabra i Francisco Giner i recolzades també pels tradicionalistes, no es van resistir a presentar batalla en

---

¹⁰¹ Al districte de la capital provincial, com venia occurrint ininterrompudament des de 1910, el Govern va decidir respectar l'hegemonia que hi venia exercint el republicanisme i no va presentar cap candidat oponent. Respecte al districte de Segorbe, des de 1905 havia quedat reservat per al liberal Juan Navarro-Reverter Gomis. Aquest, encara que de filiació política contrària a la del seu pare –exministre conservador– va heretar d'ell aquest districte, que en virtut de la poderosa influència política d'aquest clan familiar va restar sota el seu domini fins a 1923, sense que en cap de les eleccions a Corts fora disputat per algun diputat recolzat pel govern. Excepte en 1923 –cas que s'analitza mes endavant– les agrupacions conservadores rellevants a la província –ciervistes i datistes– tampoc es decidiren a disputar l'hegemonia de Navarro-Reverter en aquell districte, ja que més que una hegemonia liberal significava l'hegemonia d'una família que havia sigut molt rellevant dins l'entramat bastit per l'històric *Cossi*.

¹⁰² Arxiu Històric Nacional, lligal 28-A, expt. 4, 25/05/1919.

¹⁰³ *Heraldo de Castellón*, 13/05/1919.

¹⁰⁴ Arxiu Històric Nacional, lligal 28-A, expt. 4, 25/05/1919.

els districtes de Llucena i de Vinaròs, amb l'esperança, si no de guanyar a les urnes, sí almenys d'obtenir posteriorment la victòria mitjançant la interposició de reclamacions electorals que foren recolzades pel govern.¹⁰⁵ Ni per una ni per l'altra via la unió de les dretes va aconseguir vèncer als candidats liberals, Vicente Cantos i Ramón Saiz de Carlos respectivament –a pesar que finalment va aconseguir el beneplàcit governamental per a presentar candidats ciervistes per ambdós districtes, José María Melis pel de Vinaròs i José Luis de Goyoaga pel de Llucena– però el seu òrgan periodístic va presentar aquelles eleccions com un triomf moral, ja que havien hagut d'enfrontar-se a molts obstacles:

En Madrid tropezamos con que se desconfiaba del número enorme de nuestros electores y los entusiasmos de nuestras masas y hasta última hora encontramos resistencia para hacer frente a las candidaturas del Partido Liberal. Cuando pudimos ir a la lucha era ya muy tarde y tuvimos que improvisar la organización electoral en todos los distritos, excepto en el de Nules (...) En los demás distritos tuvimos que luchar con rancias organizaciones más que de partido, oficiales y poderosísimas, como las del distrito de Lucena en donde el Sr. Cantos había extendido una red vastísima y tupida de caciques y caciquillos (...) En menos de ocho días tuvimos que realizar la labor de anular esas personalidades con poderío ilimitado y convencer a nuestros amigos, víctimas de tantos años del despotismo liberal, de que nada tenían que temer del caciquismo.¹⁰⁶

Les diferències entre els mauristes i la resta de forces de l'aliança de les dretes, que fins al moment s'havien mantingut larvades, van esclatar finalment arran de l'acte d'escrutini celebrat per la Junta Provincial del Cens Electoral. Aquest organisme va decidir que seguint la legislació vigent no s'havien d'obrir les pliques que contenien l'expedient electoral de Càlig, on la jornada electoral havia estat farcida d'irregularitats i episodis violents. Seguidament va proclamar diputat a Saiz de Carlos, que, sense tenir en compte els resultats de Càlig, s'havia imposat al candidat dretà per poc més de 200 vots. La decisió va causar gran malestar en les files ciervistes, que –en tant que els vots de Càlig hagueren pogut fer variar el resultat total de les eleccions al districte de Vinaròs– consideraven que la decisió correcta haguera sigut repetir les eleccions en aquell municipi. Al mateix temps, no dubtaren en acusar als mauristes, i més en concret al seu cap provincial, Salvador Guinot, de ser els inductors d'aquella polèmica decisió de la Junta Provincial de Cens Electoral: «Sabíamos que los mauristas de pega, los que

---

¹⁰⁵ *Heraldo de Castellón*, 05/06/1919.

¹⁰⁶ *La Provincia Nueva*, 02/06/1919.

viven amontonados en vergonzoso contubernio con los secuaces del Sr. Cantos y con los restos del datismo, habían decidido ponerse la ley por montera pisoteando descaradamente los artículos 51 y 53 de la ley del sufragio».¹⁰⁷

Aquest episodi tindria continuïtat només un mes després, en les eleccions provincials de juliol, quals els mauristes de la ciutat de Castelló, al igual que els datistes, donaren suport a la candidatura del liber al Juan Peris Masip, en detriment de la presentada per les dretes.¹⁰⁸ Així mateix, el diputat maurista escollit en eixes mateixes eleccions pel districte de Morella-Albocàsser, Francisco Segarra García, passaria de fet a actuar dins del grup que va constituir la majoria al si de la corporació provincial, format per liberals.

El ben cert és que en les eleccions a Corts de juny de 1919 les dretes aconseguiren un total de tres escons a la província de Castelló –el tradicionalista Jaime Chicharro pel districte de Nules i els ciervistes Luis Montiel pel de Morella i el Baró de Càrcer pel d’Albocàsser– el mateix nombre que obtingueren els liberals –Vicente Cantos pel districte de Lluçena, Ramón Saiz de Carlos pel de Vinaròs i Juan Navarro-Reverter Gomis pel de Segorbe–. No havien culminat la seua pretensió de recuperar l’hegemonia provincial, però sí que havien frenat el seguit de victòries libeals iniciat en 1910 i que es venia reproduïnt des d’aleshores elec ció rere elecció, fins i tot en la de 1914, convocada pel gabinet conservador d’Eduardo Dato. Es pot concloure doncs que la primera experiència electoral de la unió de les dretes havia resultat per tant positiva i que havia estat marcada per una actitud molt combativa presidida pel rebuig al pacte amb els liberals. Tanmateix, s’havia saldat també amb l’eixida de l’aliança dels mauristes.

Però no de tots els mauristes. Alguns d’ells, sense abandonar la fidelitat personal als postulats del polític mallorquí, però probablement desencantats amb la línia política pactista seguida pels mauristes en aquelles eleccions de 1919, decidiren continuar dins la unió de les dretes. Entre aquestos mauristes que podriem qualificar de *dissidents* cal incloure l’important nucli de l’Alt Palància, encapçalat per José Torres, candidat de les dretes pel districte de Nules-Segorbe en les eleccions celebrades en juliol d’aquell 1919.

---

¹⁰⁷ La cita en *La Provincia Nueva*, 06/06/1919. Sobre els fets de Càlig i la sessió d’escrutini de la Junta Provincial de Cens Electoral vegeu també *La Provincia Nueva* i *Heraldo de Castellón* dels dies 4 a 14/06/1919.

¹⁰⁸ *La Provincia Nueva*, 07/07/1919 i *El Clamor*, 08/07/1919.

Respecte a l'altre focus maurista amb rellevància a la província, el de la ciutat de Castelló, hem pogut identificar com a mauristes *dissidents* a tres integrants de la primera junta directiva de la Joventut Maurista, fundada en 1914: el seu president, Miguel Llansola Rodríguez, el vicesecretari, Juan Avinent Gimeno i el comptador, Pedro Salvia. Els dos primers ja havien participat en el frustrat intent d'aliança de les dretes generat en la campanya per a les eleccions a Corts de febrer de 1918 i Avinent havia intervingut en diversos actes públics programats per les dretes durant la campanya dels comicis de juny de 1919. A més, en les referides eleccions provincials de juliol d'aquell any Llansola anava a presentar-se pel districte de Castelló de la Plana dins la candidatura dretana, junt al *paquista* Manuel Brea Perales, mentre que Avinent obtindria l'acta de diputat provincial per les dretes dos anys després, al districte de Vinaròs-Sant Mateu.

A la incorporació d'aquests actius elements procedents del maurisme cal afegir la tendència de l'aliança entre els tradicionalistes i els conservadors ciervistes a fer-se cada vegada més estreta. A les vespres de les eleccions provincials de juliol de 1919, els tradicionalistes es van reunir per acordar mantenir la unió amb els ciervistes de cara als referits comicis.¹¹⁰ Poc després sembla que aquests ja eren majoria a la redacció de l'òrgan periodístic de la unió de les dretes, *La Provincia Nueva*.¹¹¹ Mentrestant, a la Diputació constituïda després de les referides eleccions, el tradicionalista Mingarro actuava totalment integrat en el grup de les dretes, del qual també formaven part els conservadors ciervistes Luis Fabra, Domingo Esteller, Manuel Brea i Ramón Salvador i el maurista *dissident* Miguel Llansola.¹¹²

El darrer pas donat pels tradicionalistes en aquest procés de convergència amb el conservadorisme ciervista castellanenc va tenir lloc en l'assemblea que celebraren el 22 de febrer de 1920. En ella es prengueren els següent acords:

1º. Constituirse en comunión católico monárquica, conservando la integridad de su programa doctrinal y la férrea organización política provincial.

2º. Declararse independientes de las antiguas juntas central y regional tradicionalistas, y ajenos [sic] a todas las desidencias [sic]

¹¹⁰ *La Provincia Nueva*, 26/06/1919.

¹¹¹ Vegeu *El Clamor*, 26/06/1919 i 11/07/1919, on s'afirma que «integrada hoy la redacción de Provincia Nueva, excepto su director, por elementos del fenecido Maestrazgo, todos reconocidos jaimistas a las órdenes del señor Chicharro, ha pasado a ser el colega de la calle de Campoamor órgano, más o menos disfrazado, de los que aún llamamos carlistas». El director de *La Provincia Nueva* era en aquells moments Miguel Carlos Armengot Fernández.

¹¹² *Heraldo de Castellón*, 06/08/1919 i *El Clamor*, 06/08/1919.

personalistas surgidas con ocasión de los últimos manifiestos del señor Duque de Madrid.

3°. Conservar todos los antiguos círculos y organismos con la denominación de católico-monárquicos.

4°. Designar a don Jaime Chicharro, diputado a Cortes, don Manuel Mingarro, diputado provincial y don Vicente Bellido, concejal de la capital, para que como comisión provincial interina, acuerden las orientaciones prácticas a seguir en las alianzas y relaciones con los demás partidos políticos, a base de buscar en todo las soluciones más allegadas a la tesis católica, así en la acción social, como en la política, propugnando siempre por la causa del orden y por la defensa de los principios de la civilización cristiana Religión, Familia, Propiedad y Libertad ciudadana.

La conclusió més rellevant que s'estrueu de la lectura d'aquests acords és que els tradicionalistes castellanencs –o millor dit, els catòlic-monàrquics, tal com ells mateixos volien passar a denominar-se– havien decidit constituir-se en una formació política totalment autònoma, separada del Partit Tradicionalista que a escala estatal comandava Juan Vázquez de Mella. Aquest canvi indubtablement els atorgava una llibertat total de moviments per definir les línies estratègiques i la política d'aliances que consideraren adients en cada moment. Així que, donada la seua estreta relació amb els conservadors ciervistes, sembla evident que un dels objectius principals de la referida maniobra va ser el de facilitar i donar estabilitat a la participació d'aquesta formació en la unió de les dretes.

Era d'eixa manera com interpretava aquest moviment d'independització *La Provincia Nueva*, que es congratulava «[...] de la nueva orientación iniciada en la agrupación católico-monárquica, celebrando que venga a sumarse a cuantas agrupaciones tienen como principal finalidad, los interesantes puntos que constituyen el programa acordado en la asamblea de ayer» i que subtitulava la crònica de l'assemblea amb la següent frase: «Los antiguos tradicionalistas proclaman su independencia provincial. Nueva orientación política».¹¹³ També ho entenien així alguns dels adversaris polítics, com ara els republicans, que no es privaren d'acusar a Jaime Chicharro d'haver impulsat aquesta transformació dels tradicionalistes per tal de «[...] inclinarles hacia el ciervismo, a fin de poder ofrecer una fuerza al cacique murciano [Juan de la Cierva] en compensación de que en las primeras elecciones se preste apoyo a su candidatura. Es decir, los ideales supeditados a la consecución de un acta de diputado».¹¹⁴

¹¹³ La crònica de l'assemblea i els comentaris de *La Provincia* a l'edició del dia 23/02/1919.

¹¹⁴ *El Clamor*, 21/02/1920.

D'altra banda, l'assemblea també va servir per formalitzar el relleu en la direcció del partit. El cap històric, Manuel Bellido Alba, va deixar el comandament en mans d'un directori provisional format pels tres membres que estaven en possessió de càrrecs més rellevants, com es pot veure al punt quart del text reproduït.¹¹⁵ En la pràctica, però, el liderat efectiu de l'agrupació seria exercit per l'actiu i carismàtic Jaime Chicharro.

Des d'aleshores els catòlics-monàrquics van seguir conservant tot l'entramat jeràrquic i associatiu que, com a carlistes, havien anat bastint durant els lustres anteriors –cercles, joventuts, juntes locals, etc. – i també seguiren celebrant actes públics organitzats i protagonitzats exclusivament per ells, sense intervenció de polítics d'altres formacions dretanes. Però també fou molt freqüent –sobre tot en períodes electorals, però no sols en ells– la participació dels seus màxims dirigents en campanyes propagandístiques impulsades en conjunt per la unió de les dretes. A escala estatal, quedaren plenament vinculats –junt a la resta de forces que integraven la coalició dretana castellonenca– a la facció conservadora rivista.

Aquestes serien les diverses *famílies* que integrarien la unió de les dretes fins a 1923. Des del camp del Partit Conservador, els clericals, desglossats al seu torn en tres entramats clientelars: el que podríem denominar *fabrista*, hereu de bona part de la xarxa *coissiera*; el *paquista*, fonamentat en la vinculació clientelar dels seus integrants a Francisco Giner, antic líder carlí; i el salvadorista, focalitzat al districte d'Albocàsser. Des del camp maurista, alguns elements que havien ocupat llocs de responsabilitat en l'estructura organitzativa del maurisme castellonenc i que, tot i mantenir la seua adscripció personal a Maura, havien decidit abandonar aquella estructura per passar a integrar-se de ple en la unió de les dretes, sense crear organismes ni xarxes associatives mauristes alternatives a les del maurisme *oficial*. Per últim, els tradicionalistes, que abandonaren l'antiga qüestió dinàstica per posar al servei de la causa de les dretes tot el seu entramat organitzatiu i associatiu, al temps que, a l'empara de la seua nova denominació, la de *catòlics-monàrquics*, es deslliuraven de qualsevol vincle orgànic amb el Partit Tradicionalista de Vázquez de Mella, sense trencar, això sí, les seues afinitats ideològiques.

Aquests foren els rengles amb què la unió de les dretes afrontà les següents cites a les urnes. Pel que fa a les eleccions provincials, no va poder recuperar la clara

---

¹¹⁵ Manuel Bellido Alba moriria pocs mesos després, en juliol del mateix 1920 (*El Clamor*, 24/07/1920).

supremacia que el *Cossi* exercira durant tants anys, però sí que va aconseguir que l'alternança tornara al si de la corporació provincial, després que des de 1909 el predomini haguera passat a mans dels liberals. Així, als comicis de juliol de 1919, celebrats en els districtes de la capital –on les forces republicanes i les dretanes eren les més votades– i en el Lluçena, on l'hegemonia era dels liberals, no obtingueren prou diputats per fer-se amb la majoria a la Diputació. Però sí que ho aconseguiren en les de 1921, que seguint el torn establert es celebraren als districtes de Morella-Albocàsser, Vinaròs-Sant Mateu i Nules-Segorbe, gràcies a la seua posició dominant en la primera de les referides demarcacions electorals i al pacte establert amb els republicans al Baix Maestrat. En tot cas, la vida política de la Diputació durant aquells darrers anys del règim va estar marcada per l'equilibri de forces entre el conglomerat dretà i la coalició liberal-datista –amb els republicans posicionats com a àrbitres de la contesa– i en aquesta evolució va tenir molt a veure la revitalització que el camp catòlic-conservador havia experimentat amb la configuració de la unió de les dretes.

Quant a les eleccions a Corts, en les celebrades en desembre de 1920, convocades per un nou Executiu presidit per Eduardo Dato, en tots els districtes es donaren resultats pràcticament idèntics als enregistrats un any i mig abans. És a dir, triomf dels liberals Navarro-Reverter, Cantos i Saiz de Carlos als de Segorbe, Lluçena i Vinaròs respectivament i victòria del catòlic-monàrquic Jaime Chicharro al de Nules i del ciervista Luis Montiel al de Morella. Sols es va escollir un diputat nou respecte a 1919, Ricardo de la Cierva, també ciervista –era fill del propi Juan de la Cierva– al districte d'Albocàsser.

Tanmateix, en aquesta ocasió els tres escons obtinguts per la coalició dretana semblen més meritoris que els aconseguits en els comicis anteriors, ja que el govern convocant, datista, a pesar de ser conservador no podia ser considerat políticament afí ni als ciervistes ni als catòlics-monàrquics. Cal tenir en compte que per aquells anys les dues faccions majoritàries a escala estatal dins de ls partits del torn, la datista en el camp conservador i la garciaprietista en el liberal, estaven tractant d'arribar a una entesa per tal de reprendre el sistema del torn, reforçar així la seua hegemonia i de retruc recuperar per al règim l'estabilitat política que aquest havia perdut.¹¹⁶ D'eixa manera, si la unió de les dretes ja havia tingut serioses dificultats per obtenir un *encasellat* satisfactori del govern Maura que havia organitzat les eleccions de juny de 1919, menys podia esperar

---

¹¹⁶ J. Moreno Luzón, “Los políticos liberales y la crisis del liberalismo (1917-1923)”, p. 377-381.

ara de l'*encasellat* elaborat pels datistes que, a més, a les comarques de Castelló ja feia alguns anys que estaven aliats amb els liberals. Tant fou així que els tres candidats dretans triomfants hagueren de vèncer a sengles adversaris recolzats pel govern.

En tot cas, com en 1919, també en aquestos comicis de 1920 l'actitud de les forces dretanes va estar marcada per la combativitat i la rebel·lia envers l'*encasellat*. No sols presentaren candidats als districtes on ja s'havien imposat l'any anterior –Jaime Chicharro al de Nules, on en aquesta ocasió va vèncer al Comte de Floridablanca; Ricardo de la Cierva al d'Albocàsser, on es va imposar a Sánchez Ocaña; i Luis Montiel al de Morella, on va derrotar al Marqués de Fuente el Sol– sinó que també en presentaren als districtes de Lluçena i de Vinaròs, per tractar d'acabar amb el llarg domini exercit respectivament per Vicente Cantos i per Saiz de Carlos en aquelles dues demarcacions electorals. Fins i tot al districte de la capital, on com en els anys anteriors el govern havia decidit no combatre als republicans, sembla que les dretes recolzaren al candidat socialista, Andrés Ovejero.¹¹⁷

Les dretes tampoc van aconseguir en aquesta ocasió posar fi a l'hegemonia liberal en els districtes de Lluçena i Vinaròs ni a la republicana en el de Castelló de la Plana, però van trencar l'*encasellat* en els tres districtes restants i van aconseguir així que cap candidat datista resultara vencedor a la província de Castelló. Especialment remarcable resulta la victòria al districte d'Albocàsser, on van haver de fer front no sols al resorts electorals governamentals i a les forces liberals i datistes, sinó també als salvadoristes, que –en virtut del seu vincle personal amb Eduardo Dato– en aquest cas deixaren de banda la seua integració en l'aliança de les dretes i donaren suport explícit al candidat designat per l'Executiu.¹¹⁸

Havia sigut, en definitiva, una clara demostració de força, que posava de manifest que, amb les potents organitzacions clientelars *cossiera* i *paquista* i l'extensa xarxa associativa dels antics carlistes, la unió de les dretes, vinculada a escala estatal al ciervisme, no tenia rival en l'àmbit conservador i es trobava en disposició de disputar als liberals l'hegemonia política provincial.

De manera similar s'ha d'avaluar l'actuació de la concentració dretana en les darreres eleccions a Corts del període restauracionista. A les primeries de desembre de 1922 els liberals havien tornat al govern, després de quatre anys de gabinets conservadors. En aquestes circumstàncies, l'obtenció de dos escons en els comicis

---

¹¹⁷ *El Clamor*, 20/12/1920.

¹¹⁸ *Heraldo de Castellón*, 11 i 16 de desembre de 1920.

d'abril de 1923 es pot considerar un resultat digne per a les dretes. Respecte a les dues eleccions parlamentàries anteriors, només van perdre un escó, el del districte de Nules, i per un estret marge, a penes superior al centenar de vots. Efectivament, després d'una campanya molt crispada i d'una jornada electoral plena d'irregularitats i d'incidents violents, Chicharro es va quedar sense poder revalidar la seua supremacia a la Plana Baixa i fou derrotat pel candidat dels liberals, Faustino Valentín.¹¹⁹ Tanmateix, Luis Montiel va aconseguir de nou ser reelegit pel districte de Morella i, com en 1920, ho féu en vencer el candidat *encasellat*, novament el Marqués de Fuente el Sol. Per la seua banda, Albocàsser fou un dels districtes reservats pel govern liberal a les oposicions, per la qual cosa en aquesta ocasió Ricardo de la Cierva es va imposar amb la condició de candidat *encasellat*.

No obstant, l'inconformisme va a tornar a ser una de les senyes d'identitat de la concentració de les dretes en aquesta nova convocatòria a les urnes. En un acte de propaganda electoral el sempitern diputat liberal per Segorbe, Navarro-Reverter Gomis, va afirmar que havia arribat l'hora de que els liberals conqueriren el districte de Nules. Aquestes declaracions foren acollides pels caps dretans com una *fanfarronada* i una provocació, a la qual contestaren iniciant una campanya de mítings pel pobles de L'Alt Palància i presentant a Miguel Llansola candidat pel districte de Segorbe.¹²⁰ Aquest va caure derrotat clarament, però l'episodi és una mostra més de la combativitat de l'aliança dretana.

En la mateixa línia, una vegada celebrats els comicis *La Provincia Nueva*, la veu de la concentració de les dretes a la premsa, es va mostrar manifestament crítica i disconforme amb els acords preelectorals que els caps provincials de la mateixa i els seus representants a Madrid havien establert amb els liberals. D'una banda, mantenia que els dirigents dretans havien sigut enganyats pels liberals al districte d'Albocàsser, ja que si bé el candidat *encasellat* oficialment havia sigut Ricardo de la Cierva, aquest *encasellament* havia sigut en realitat un parany: «[...] se le hizo todo lo que se podía hacer a un candidato ministerial... menos apoyarle, queriéndole así privar del concurso de sus amigos, que sin necesidad de sostener batalla alguna, no se dispondrían a la defensa como en los restantes lugares. A última hora surgió la rebelión que ya tenía desde noviembre pasado anunciada al gobierno el representante romanonista D.

---

¹¹⁹ Sobre les eleccions a Corts de 1923 al districte de Nules vegeu V.R. Alós i C. Castellet, *El caso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*, pp. 178-192.

¹²⁰ Les declaracions de Navarro-Reverter a *Heraldo de Castellón*, 21/12/1922. La reacció de la concentració dretana a *La Provincia Nueva*, 26/12/1922 i 03 i 08/03/1923.

Norberto Ferrer y tras ella el candidato»,¹²¹ el liberal José Santa Cruz, que a pesar de todo no va poder fer-se amb la victòria. Així mateix, es queixava que les dretes no hagueren presentat cap oponent a Vicente Cantos al districte de Lluçena. Tot plegat, conclouïa que «[...] los conservadores de los pueblos, prefieren la lucha con el adversario y la unión de todos los afines, a todo pasteleo y a toda combinación que solo sirve para disgregar el conglomerado y debilitado, destrozarlo más fácil y cómodamente, y la voz del pueblo es la voz de Dios, señores directores de la política conservadora de Madrid y Castellón».¹²²

LA UNIÓN DE LES DRETES: DESMEMBRAMENT I VALORACIÓ FINAL

Aquesta postura crítica de *La Provincia Nueva* denotava certes discrepàncies dins el si del conglomerat dretà, no sols en l'àmbit estratègic sinó tal volta també en la manera d'entendre l'activitat política en general. En tot cas, anunciava el que anava a passar durant els mesos següents. Sense que la premsa es fera ressò de moviments i contubernis partidistes previs, el fet és que durant la campanya de les eleccions provincials de juny de 1923 –les darreres abans del parèntesi dictatorial obert pels militars– va eixir a la llum el trencament de la unitat de les dretes castellonenques, d'aquella plataforma política que havia esdevingut una de les forces protagonistes de la política a Castelló des de la seua constitució en 1919.

Més concretament, la caixa dels trons es va obrir al districte de Castelló de la Plana, on les dretes van presentar dues candidatures oposades. D'una banda, la formada per Miguel Llansola i per José Pascual Sanz Moreno. De l'altra, la integrada per Manuel Brea i pel jaumí Agustín Espinosa Ripollés. La primera de les dues candidatures estava promocionada i dirigida explícitament per Luis Fabra i per Jaime Chicharro, mentre que la presència en la segona de Manuel Brea, mà dreta de Francisco Giner, denotava la seua significació *paquista*. Per la seua banda, la inclusió d'Espinosa en aquesta segona candidatura obeïa al pacte electoral a què havien arribat els jaumins amb els *paquistes*.¹²³

---

¹²¹ *La Provincia Nueva*, 30/04/1923.

¹²² *La Provincia Nueva*, 05/05/1923.

¹²³ Al dia següent de què *La Provincia Nueva* informara de la presentació de la candidatura de Brea i Espinosa, Luis Fabra va remetre una carta al director del referit diari per deixar clar que la seua candidatura no era aquesta, sinó la integrada en solitari per José Pascual Sanz Moreno, que qualificava de «netamente conservadora» (vegeu *La Provincia Nueva*, 07/06/1923). A l'endemà, el mateix Fabra i Jaime Chicharro publicaren conjuntament una nota per anunciar que, en atenció als desitjos dels seus

CREDECIAL DE CONCEJAL ELECTO

Término municipal de Villamal Distrito de Castellón

D. Pedro Garcia Jansa, PRESIDENTE, VOCALES Y SECRETARIO DE LA JUNTA municipal DE ESCRUTINIO GENERAL DE ESTA PROVINCIA,

CERTIFICAMOS: Que en el acta de la sesión celebrada en el día de hoy por esta Junta consta que D. José Pascual Sanz Moreno ha resultado y sido proclamado Concejál electo por el segundo Distrito figurando en el resumen general del escrutinio con el número de votos que pasamos a relacionar, con expresión de las Secciones en que los ha obtenido.

SECCIONES		VOTOS
Núm. 1.	Sección de <u>Sau Pascual</u>	230
Núm. 2.	Sección de <u>Viqueu de Jansa</u>	192
Núm. 3.	Sección de <u>bruita</u>	219
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
Núm.	Sección de	. . . . .
TOTAL		<u>641</u>

Credencial de regidor electe de José Pascual Sanz Moreno a les eleccions municipals celebrades a Vila-real en novembre de 1915 (Arxiu Municipal de Vila-real).

Però Breva i Espinosa no sols comptaven amb el suport de l'aparell *paquista* i del jaumí, sinó també amb el recolzament dels datistes. Efectivament, d'aquells que durant els darrers anys s'havien convertit en els enemics directes del ciervisme dins del camp conservador i en el centre de les crítiques de totes les forces que havien conformat la unió de les dretes. La col·laboració dels datistes amb aquesta candidatura va arribar fins i tot a la participació de les seues figures més visibles en actes de propaganda electoral, com el celebrats a les localitats de Cabanes i La Pobla Tornesa,

---

correligionaris, havien propiciat la inclusió d'un segon nom, Miguel Llansola, a la candidatura que inicialment sols comptava amb la presència de Sanz Moreno (*La Provincia Nueva*, 08/06/1923). El pacte dels conservadors *paquistes* amb els jaumins en *La Provincia Nueva*, 06/06/1923). Per jaumins entenem ací al grup format per aquells que arran de l'escissió patida pel tradicionalisme en 1919, continuaren fidels al Pretendent carlí –Jaume III– i a la causa legitimista.

on Manuel Breva, a més d'estar acompanyat per Francisco Giner, va comptar, ni menys ni més, que amb la presència de Tiburcio Martín.¹²⁴

Els grans beneficiats d'aquesta divisió de les dretes naturalment foren els seus adversaris històrics en el camp esquerrà, que al districte de la capital havien establert una aliança electoral plasmada en una candidatura conjunta formada pels republicans José Morelló del Pozo i José Valero Gualberta i pel liberal Juan Peris Masip, que va obtenir un èxit absolut en conquerir els tres llocs a què aspirava. L'altra plaça en disputa fou per a Manuel Breva, que demostrava així una vegada més la força electoral que tenia el *paquisme* en aquest districte.¹²⁵ En qualsevol cas, el balanç d'aquests comicis provincials resulta força dolent per a les forces dretanes. Només foren escollits els conservadors Breva al districte de Castelló i Saturnino Lizondo al de Lluçena-Viver, mentre que els liberals aconseguiren cinc nous diputats –a més del triomf a les urnes de Peris Masip a Castelló, foren proclamats per l'article 29 Francisco Gómez Cortés, Joaquín Gómez Aparici i José Ortells Aparici a Lluçena-Viver i José Torres Peirats a Nules-Segorbe– i els republicans obtenien els dos llocs ja referits per districte de la capital.

Aquests resultats trencaven amb la línia electoral positiva en què les dretes havien entrat a les comarques de Castelló des que en 1919 apostaren per la unió de les seues forces. El trencament de la unitat havia coincidit amb el retorn a la dinàmica negativa i resultava evident que la successió d'aquests dos fets no era fruit de la casualitat.¹²⁶ *La Provincia Nueva* no va tardar en diagnosticar la situació i a iniciar la recerca d'un tractament: «El estado en el que se encuentra el Partido Conservador provincial actualmente, obliga a cuantos lo integran a preocuparse del urgente remedio que precisa poner en práctica, para evitar los perjuicios que origina la evidente descomposición de tal agrupación política» i el seu director, Miguel Carlos Armengot, va oferir les seues columnes perquè les figures més significades del conservadorisme

---

¹²⁴ *La Provincia Nueva*, 02/06/1923. El suport dels datistes a la candidatura de Breva i Espinosa també es pot seguir a *Heraldo de Castellón*, 11/06/1923.

¹²⁵ Breva va aconseguir reeditar el triomf que ja havia assolit en 1919 també pel districte de Castelló de la Plana. Resulta simptomàtic que en aquells comicis haguera tingut com a company de candidatura a Miguel Llansola, que en aquella ocasió també fou escollit diputat. Ambdós havien superat de llarg els 4.000 sufragis. Per contra, en 1923 i com a candidat oposat a Breva, Llansola no va arribar als 2.000 vots, davant dels més de 4.000 de Breva i dels més de 3.400 obtinguts pel company de candidatura del propi Llansola, Sanz Moreno (vegeu els resultats a *Heraldo de Castellón* i *La Provincia Nueva*, 11/06/1923).

¹²⁶ Així, per exemple, *La Provincia Nueva* no va dubtar en afirmar que les dretes *con la suma de votos de las dos candidaturas y una adecuada intervención en las mesas hubieran sacado triunfante a sus candidatos* (vegeu l'edició del dia 11/06/1923).

castellonenc exposaren, a través del següent qüestionari, els seus punts de vista sobre la viabilitat d'un reagrupament de forces:

¿Es factible a su modo de ver la concentración de los elementos conservadores de la provincia? En caso afirmativo ¿cómo puede conseguirse la agrupación de cuantos "sienten" en conservador, para organizar un gran partido? ¿Qué fecha sería la más conveniente para intentar el logro de esta aspiración? Orientaciones a seguir para lograr cuanto a los conservadores conviene, en bien de la agrupación y los intereses políticos de los agrupados".¹²⁷

Però només Jaime Chicharro i Salvador Guinot respongueren al qüestionari, contestacions que no resultaren gens constructives i que foren ben poc encoratjadores per a la campanya en favor de la restitució de la unitat que havia engegat el diari dretà. El primer es va limitar a aprofitar per anunciar la seua retirada momentània de l'activitat política, «[...] para no ser un obstáculo a la anhelada reorganización que usted tan noblemente ansía», i per atorgar amplis poders a Luis Fabra en els passos que aquest realitzara per tal de donar solució a la greu situació que s'havia generat. Més desmotivadora si cap va resultar la resposta de Guinot, qui va deixar clar que segons ell el problema no tenia solució: «[...] ese cadáver está en descomposición y no es posible humanamente que nadie lo resucite».¹²⁸

No obstant, els moviments polítics enregistrats a les pàgines de la premsa local durant les següents setmanes en principi podien fer pensar que la reunificació de tots els conservadors –incloent en ella al grup datista encaçalat per Tiburcio Martín– després de molts anys de fragmentació, era possible. Efectivament, durant el mes de juliol els datistes i alguns dels prebosts ciervistes iniciaren gestions conjuntes per tal d'acabar amb la disgregació de forces del Partit Conservador. Dels testimonis que ens han aplegat de les mateixes s'extrauen diverses conclusions: que la maniobra va partir de diversos nuclis dirigents conservadors locals –els datistes de Tiburcio Martín i els ciervistes *paquistes* de Francisco Giner–, que instaren els seus representants a la Cort –Antonio Mª Fabié i Luis Montiel respectivament– a obtenir dels caps nacionals –José Sánchez Guerra i Juan de la Cierva– l'autorització per dur a terme la reunificació; que una vegada sancionada la maniobra pels màxims dirigents nacionals respectius, l'home fort a Madrid de la nova agrupació resultant fou Luis Montiel –diputat a Corts ciervista

---

¹²⁷ *La Provincia Nueva*, 15/06/1923.

¹²⁸ La resposta de Chicharro en l'edició de *La Provincia Nueva* de 16/06/1920 i la de Guinot en la del 20/06/1920.

per Morella des de 1918– designat oficialment tant per Cierva com per Sánchez Guerra com a director de les forces conservadores a la província; per últim, que aquesta nova conjunció, almenys en el seu plantejament inicial, no suposava cap transvasament d'elements des del datisme al ciervisme ni a la inversa, sinó que el nou grup resultant s'autodenominava simplement conservador –sense adjectius de cap tipus– i l'adscripció a una o a l'altra facció nacional vindria determinada per la conjuntura política estatal que es configurara en cada moment, ja que «[...] ahora desaparece la divisoria, pudiendo llamarse ciervistas los de don Tiburcio o sanchez-guerristas los de Francisco Giner: como las circunstancias aconsejen».¹²⁹

Malgrat tot, tampoc aquest moviment reunificador va aconseguir reagrupar sota una mateixa organització a tots els sectors conservadors castellonencs. Si per una banda va suposar la unificació de les faccions encapçalades per Tiburcio Martín i per Francisco Giner, per l'altra va desencadenar el trencament d'aquest amb els altres dos destacats dirigents que havien protagonitzat amb Giner la unió de les dretes, Luis Fabra i Jaime Chicharro, que es negaren a integrar-se en la nova plataforma conservadora gestada pels *paquistes* i pels datistes.

Així les coses, el que va passar és que la nova línia divisòria traçada al si del conservadorisme castellonenc –*paquistes* i datistes contra *fabristes* i *catòlic-monàrquics*– va situar aquesta opció política en una posició més difícil dins el panorama polític provincial. Si abans hi havia un sector clarament hegemònic, el ciervista, constituït principalment pels *paquistes*, pels *catòlic-monàrquics* de Chicharro i per l'antiga xarxa *cossiera* encapçalada per Luis Fabra, amb una implantació geogràfica i un posicionament a les institucions molt superior a l'assolit pels datistes, ara les forces resultants de la nova fragmentació estaven molt més igualades, circumstància que lògicament venia a afavorir a les opcions polítiques rivals.

Així va quedar palés en la constitució de la nova Diputació sorgida de les eleccions provincials que s'havien celebrat en juny. A pesar dels dolents resultats electorals, si obviem la situació de divisió interna del conservadorisme castellonenc, els seus diputats, un total de deu, seguien sent els majoritaris, per set diputats liberals i tres republicans. Nogensmenys, el control de la màxima institució provincial va anar a parar a mans dels liberals, gràcies al suport aconseguit dels republicans, però també al brindat

---

¹²⁹ La cita a *Heraldo de Castellón*, 26/07/1923. Per seguir els passos donats per dur a terme la reunificació conservadora vegeu les edicions d'*Heraldo de Castellón* dels dies 19, 20 i 26/07/1923 i de *La Provincia Nueva* del dia 19/07/1923.

pel grup conservador de Luis Fabra. Efectivament, en la sessió constitutiva Luis Fabra, Luis Álvaro Agut i Saturnino Lizondo votaren a favor de la investidura del liberal Joaquín Gómez Aparici com a president de la Diputació, així com a favor de la resta dels aspirants liberals als demés càrrecs de la corporació provincial. Per la seua banda, els altres cinc conservadors assistents a la sessió –Manuel Breva, Francisco Segarra, Leopoldo Ribelles, Juan Avinent i Alejo Querol– votaren en blanc. En el torn de paraula obert després de les votacions, Manuel Breva va declarar que no podia felicitar al Partit Liberal, «[...] porque lo de hoy no ha sido un triunfo de partido, sino un triunfo personal para conseguir el cual ha tenido que sumarse el egoismo y el interés de los republicanos y la traición indigna de un partido». La rèplica dels fabristes va venir de part de Saturnino Lizondo, qui va assenyalar que «Lo que acaba de decir S.S. sólo puede tener éxito en la galería. Esta minoría representa un Partido Conservador de arraigado abolengo».¹³⁰

Així doncs, una vegada més, tal com havia passat en diverses ocasions des de 1909, el fraccionament dels conservadors castellonencs havia fet que els liberals obtingueren el govern de la Diputació. Després d'alguns anys de relatiu retorn a la senda de l'èxit, les forces dretanes a les comarques de Castelló es tornaven a trobar davant una conjuntura política delicada i incerta. Un mes després, però, el colp d'estat de Primo de Rivera canviaria de dalt a baix aquesta situació.

Fins ací, en les pàgines precedents, s'ha descrit aquesta nova peripècia del conservadorisme castellonenc, que va posar fi a la unificació que les forces dretanes havien assolit en 1919. Cal preguntar-se ara per les causes que es troben darrere d'aquell episodi. No hem trobat a les fonts exposicions sistemàtiques i completes dels factors que expliquen l'establiment d'aquesta nova línia divisòria en el camp conservador a les comarques de Castelló, però sí dades i testimonis que, si bé parcials, convenientment interrelacionats ens permeten arribar a identificar les causes últimes que desencadenaren aquella maniobra. Principalment, les dues qüestions a plantejar serien les següents: en primer lloc, quins motius portaren a *paquistes* i *datistes* –des de bastants anys en rere adversaris aferrissadament enfrontats a les urnes i a les institucions polítiques– a apostar per la unificació de les seues forces?; en segon terme, per què els altres dos rengles dretans més significats a la política castellonenca, els

---

¹³⁰ La sessió constitutiva de la Diputació a *La Provincia Nueva*, 04 i 09/08/1923, *Heraldo de Castellón*, 04/08/1923 i Actes de la Diputació Provincial, 03/08/1923, d'on s'han extret les cites textuais d'aquest paràgraf.

encapçalats per Luis Fabra i per Jaime Chicharro, no s'integraren en aquell moviment reunificador?

Segons el nostre parer, les dues preguntes tenen una mateixa resposta d'àmbit general: l'existència al si del conglomerat dretà fusionat en 1919 d'importants discrepàncies entre els seus integrants –els catòlic-monàrquics, el grup conservador encapçalat per Luis Fabra i els *paquistes*– controvèrsies que en part palesaven la convivència al seu si de formes contràries d'entendre l'activitat política.

Francisco Giner i el grup que ell liderava a aquelles alçades constituïa una manifestació prou exacta d'allò que en la terminologia de l'època es denominava *vella política*: prioritjació del pacte i de les pràctiques clientelars a la mobilització efectiva de l'electorat i arraconament sense complexos dels posicionaments ideològics a l'hora d'establir aliances i estratègies, fixades solament seguint criteris de rendibilitat política, amb l'única intenció d'obtenir les majors quotes de poder possible. Com a cap del carlisme a la província, durant la darrera dècada del segle anterior Giner havia tractat d'imposar una línia de comportament pactista i possibilista, però la mateixa fou rebutjada per la majoria dels seus correligionaris i el propi Giner fou expulsat del Partit. No obstant, gràcies a la constitució d'una compacta xarxa clientelar i a una hàbil política de pactes amb els partits dinàstics –que els va portar a aliar-se successivament primer amb els conservadors i després amb liberals, per acabar, tal com hem vist en pàgines precedents, per integrant-se dins del Partit Conservador– Giner i els seus seguidors, els *paquistes*, aconseguiren bastir i mantenir una posició rellevant a la política provincial, amb presència continuada a la Diputació i a diversos consistoris de municipis com ara Vila-real, Borriol o Alcalà de Xivert.¹³¹

Amb aquestos antecedents, no resulta sorprenent aquesta nova basculació efectuada pel *paquisme* en 1923. Les causes concretes no apareixen clarament determinades a les fonts disponibles, però indubtablement cal cercar-les en el plànol estratègic i pragmàtic. En eixe sentit, resulta molt significatiu examinar els rèdits que Giner va aconseguir amb aquesta nova maniobra. Com a integrant de la unió de les dretes, Giner s'havia vist obligat a cohabitar amb altres dos liderats consolidats –els de Luis Fabra i Jaime Chicharro– i aquesta convivència, a pesar d'haver produït uns

---

¹³¹ G. Llansola, "Estructura organitzativa i participació electoral del carlisme castellanenc en la decadència de la Restauració (1914-1918)", en R. Monlleó (ed.), *Castelló al segle XX. I Congrés d'Història Local Contemporània*, Castelló, Universitat Jaume I, 2006, pp. 207-236.

resultats positius, no havia resultat fàcil, si fem cas d'alguns comentaris recollits a la premsa local, com aquest, que s'enmarca en les eleccions municipals de 1922:

Hubo rabiosa lucha entre las distintas camarillas o clientelas que adornan los profesionales despachos. Que si de D. Luis; que si de Chicharro; que si paquista, todo fue forcejeo y desavenencias, que terminaron habiendo vencidos dispuestos a vengar la derrota y a cobrarla a cualquier precio. Si el pueblerino ciervista acude en primer lugar a preguntar por la salud quebrantada de D. Paco, guárdale la ofensa Chicharro que como diputado a Cortes aspira a la supremacía. Si por el contrario asiste primero al chicharrismo, mortificase Giner alegando el respeto a sus muchos años...".¹³²

Testimonis d'aquesta mena es feren cada vegada més freqüents als medis periodístics castellanencs i palesaven la rivalitat dels tres prohoms per assolir la preponderància al si del conglomerat dretà, o més gràficament, «[...] haciendo oposiciones para lograr el puesto de favorito del sultán muleño [Cierva], pero dándose codazos entre sí para deshacerse pronto y escalar de prisa la jefatura».¹³³

Per contra, en el nou escenari configurat després de l'aliança dels datistes amb els *paquistes* i el trencament d'aquestos amb Fabra i Chicharro, Giner apareixia com el líder indiscutible de la nova unió conservadora. Si, com ja s'ha indicat anteriorment, en virtut del predomini del ciervisme sobre el datisme a les comarques de Castelló, el ciervista Luis Montiel havia sigut designat el seu cap a la Cort –en detriment del datista Antonio Mª Fabié– per les mateixes raons el cap provincial seria Giner, a qui restaria subordinat el cap datista provincial, Tiburcio Martín. Així doncs, aquesta maniobra fou

---

¹³² *Levante*, 11/02/1922. Un altre episodi significatiu fou l'esdeveniment en la sessió del Ple de la Diputació de 24 de maig de 1922, quan dos significats membres de la unió de les dretes –Manuel Breva, mà dreta de Francisco Giner, i Miguel Llansola, maurista pròxim a Luis Fabra i Jaime Chicharro– s'enfrontaren per una qüestió relativa a la provisió d'una vacança en la plantilla del personal d'aquella institució. Vegeu al respecte *Heraldo de Castellón*, 26/05/1923. Tres anys abans d'aquestos dos polítics ja havien protagonitzat un xoc de similars característiques també en el Ple de la Diputació, arran del debat obert sobre la reestructuració de la plantilla d'empleats d'aquesta institució. Llansola va criticar el dictamen emés a l'efecte per la Comissió de Governació –de la qual forma part Breva– i va manifestar al respecte que «las plantillas de empleados no deben formarse con miras a las personas ni para solventar compromisos antiguos por medio de jubilaciones y creación de destinos». En resposta als retrets de Llansola, Breva va afirmar que el dictamen de plantilla fet per la Comissió de Governació «no es caprichoso ni está dictado con ánimo de favorecer a unos empleados y perjudicar a otros, pues se ha ajustado a los datos y antecedentes oficiales para ordenar cada servicio» i va afegir que la proposta alternativa de Llansola «equivale a la guillotina de la cabeza de la mayor parte de empleados provinciales, no estando dispuesto a actuar de verdugo de los mismos». Finalment es van sotmetre ambdós opcions a votació i la majoria dels diputats es va decantar pel dictamen de la Comissió, però Llansola, Luis Fabra i el tradicionalista Manuel Mingarro van votar a favor de la proposta alternativa (Actes de la Diputació Provincial, 21/02/1920). Com es pot apreciar, aquest enfrontament prefigura la divisió oberta en 1923 al si de la unió de les dretes, entre els *paquistes* per una banda i els catòlic-monàrquics i els fabristes per l'altra, als quals va restar adherit el maurista Miguel Llansola.

¹³³ *Levante*, 04/03/1922.

una nova mostra de l'habilitat estratègica de Giner, que amb ella va aconseguir imposar-se a Fabra i a Chicharro a l'hora d'esdevenir el màxim representant de Cierva a Castelló. Al mateix temps, aconseguia fer-se amb el suport del datisme, una facció minoritària però no menyspreable dins del conservadorisme castellanenc. I tot això amb l'aquiescència i el suport dels representants en la Cort del datisme i del ciervisme, Fabié i Montiel, i dels caps nacionals, Sánchez Guerra i Cierva.

Fet i fet, tot sembla indicar que la causa principal que va dur Giner a establir l'aliança amb els datistes va ser la d'esdevenir el nou factòtum del conservadorisme castellanenc, gràcies a que –com encertadament va preveure– Fabra i Chicharro no acceptaren participar en aquest nou procés de reunificació. En definitiva, tal com va assenyalar expressivament un comentarista anònim, darrere d'aquesta maniobra no es trobava la intenció de reunificar totes les forces conservadores de la província, sinó l'ambició política del *paquisme*: «¡Qué unión ni que narices! Una función más en honor del señor Giner».¹³⁴

D'altra banda, també cal recordar que la unió de les dretes s'havia gestat en un context de fortes agitacions socials, el del Trienni i Boltxevic. Aquest factor, un dels que expliquen que les formacions dretanes castellanenques s'uniren –per tal d'imposar-se a les urnes i controlar així les institucions polítiques locals, entre altres motius per a impulsar des d'elles polítiques encaminades a frenar l'expansió del moviment obrer i l'escalada reivindicativa– havia perdut força a l'alçada de 1923, amb un clima social que havia retornat a nivells de tensió bastant més moderats.

En qualsevol cas, ja hem comprovat que el primer combat seriós que va haver d'afrontar la nova formació conservadora, la constitució de la Diputació després de les eleccions provincials de juny, es va resoldre negativament per als seus interessos, gràcies al pacte dels fabristes amb els liberals, que va apartar als *paquistes*-datistes del control de la corporació provincial.

Respecte a la segona pregunta que ens plantejàvem uns paràgrafs més a dalt, pel que fa als rengles comandats per Jaime Chicharro, és a dir, els antics carlistes, per explicar la seua negativa a formar part de la nova reunificació conservadora, als factors d'àmbit estratègic –la rivalitat amb el *paquisme* en la disputa per la presència en els centres de poder polític i per l'hegemonia al si de la unió de les dretes, el rebuig de Chicharro a sotmetre's al liderat de Giner, que tot fa pensar que anava a ser l'home fort

---

¹³⁴ *Heraldo de Castellón*, 26/07/1923.

dins el nou conglomerat conservador– cal afegir components d'altra naturalesa, situats en l'àmbit de la conseqüència política i ideològica . Dins la unió de les dretes, Chicharro i els seus col·laboradors més íntims s'havien distingit per la seua denúncia pública i constant del caciquisme i dels contubernis electorals i per la seua exaltació de la mobilització efectiva de l'electorat i de la combativitat, aspectes que analitzarem amb detall en un apartat posterior. En eixe sentit, es van erigir en els màxims detractors dels datistes, que presentaven com a màxims exponents a la província de la *vella política*, és a dir, de les pràctiques caciquistes i pactistes aplicades a l'esquena d'un electorat que pretenien que continuara políticament desmobilitzat . A més, en virtut de la seua aliança amb els liberals, consideraven que els datistes castellonencs eren els principals responsables de la pèrdua de la preponderància política dels conservadors a les terres de Castelló. Donades aquestes circumstàncies, una possible aliança amb els datistes haguera resultat una traïció evident del discurs que Chicharro i els seus venien predicant insistentment, que haguera sigut difícil d'explicar per als seus seguidors. Contràriament, com ja hem observat, el que va fer Chicharro davant el nou projecte de reunificació conservadora fou abandonar momentàniament la política, desanimat per l'aliança de part dels seus excompanys amb els datistes.

A banda d'apartar-se circumstancialment de l'activitat política, l'altra mesura que va prendre Chicharro fou delegar en Luis Fabra la seua posició en la resolució del nou pleit conservador. Respecte a la negativa del grup conservador dirigit per aquest a participar en la nova reunificació de les dretes, no resulta difícil suposar que darrere d'ella s'amagaven també raons de caire estratègic i fins i tot personal. Els fabristes havien protagonitzat diverses conteses amb els *paquistes* a l'hora d'establir la composició de les candidatures electorals dretanes, que naturalment havien enterbolit les relacions entre ambdós faccions.¹³⁵ A més, de la mateixa manera que ocorria amb els catòlic-monàrquics, sembla poc probable que Luis Fabra –en certa mesura considerat l'hereu de la històrica xarxa *cossiera*– acceptara situar-se en un segon pla en aquella reunificació conservadora que, en ser impulsada per Giner, anava a tenir a aquest com a cap provincial. D'altra banda, tampoc sembla molt viable que a aquelles alçades Fabra acceptara compartir projecte polític amb Tiburcio Martín, els recels contra el qual no havien cessat de créixer en Luis Fabra des que aquell havia sigut

---

¹³⁵ Un dels casos que va transcendir a la premsa fou el de les eleccions municipals de 1922 a la ciutat de Castelló, quan Francisco Brea Perales, *paquista*, fou proclamat candidat per les dretes, en detriment del fabrista Victorino Villagrasa (*La Provincia Nueva*, 25/01/1922).

escollit cap del *Cossi*, a la mort de Victorino Fabra Adelantado, i havia apartat així del control de la família Fabra al poderós aparell *cossiero*.

D'altra banda, no es pot descartar que darrere del rebuig fabrista a participar d'aquest nou procés reunificador s'amagaren també motivacions de caire doctrinal. Com més avant podrem comprovar, dins el conservadorisme castellanenc el grup encapçalat per Luis Fabra en certa mesura havia recollit l'actitud que havia donat origen, allà per 1913, a l'escissió maurista: el rebuig a la manca de combativitat dels conservadors, liderats aleshores per Tiburcio Martín, que havia conduït a l'històric *Cossi* a una posició de clara subordinació envers el Partit Liberal. Havia sigut en virtut d'aquest posicionament que Fabra havia impulsat, ja des de 1916, la recerca de suports nacionals més decidits i combatius que el que oferia Eduardo Dato, és a dir, l'aproximació del conservadorisme castellanenc a la figura de Juan de la Cierva. Nogenysmenys, també és cert que el seu suport als liberals en la constitució de la Diputació a l'estiu de 1923 denotava que en bona mesura l'acció política dels fabristes continuava estant dirigida per motivacions de caire tàctic, personalista i tal volta clientelar: havien preferit la constitució d'una corporació provincial liberal a que aquesta estiguera controlada pels *paquistes*-datistes, que, al fi i al cap, compartien amb ells la filiació conservadora. És a dir, en eixa ocasió els ressentiments personals i les raons tàctiques –i ben probablement també les prebendes que havien obtingut dels liberals en acceptar donar-los suport– s'havien imposat als criteris ideològics.

Tot plegat, el grup que va rebutjar integrar-se en la nova aliança conservadora va restar integrat pels catòlic-monàrquics i pels fabristes. Comptava també amb *La Provincia Nueva*, que malgrat promulgar freqüentment la seua neutralitat envers els diferents grups conservadors, mantenia uns postulats totalment identificats amb els de Chicharro i Fabra i tenia una redacció dirigida per un estret col·laborador d'aquest últim, Miguel Carlos Armengot Fernández, i integrada per fabristes i catòlic-monàrquics.¹³⁶ Però també és cert que havia patit l'apartament temporal de la política de Jaime Chicharro i havia quedat desvinculat de cap líder conservador nacional. La immediatesa del colp d'estat militar ens ha impedit conèixer algunes qüestions claus que hagueren determinat la seua evolució posterior, com ara saber en quina mesura es van mantenir fidels els notables conservadors que conformaven la extensa xarxa fabrista –només es pot confirmar els casos de Saturnino Lizondo a l'Alcalatén i de Luis

---

¹³⁶ Sobre la professió de neutralitat de *La Provincia Nueva* vegeu per exemple les edicions dels dies 02/04/1919 i 02/08/1923.

Álvaro Agut a Culla, que votaren amb Luis Fabra als aspirants liberals als càrrecs de la Diputació— o verificar el comportament dels catòlic-monàrquics, els antics carlins, després de la retirada política del seu cap provincial, Jaime Chicharro.¹³⁷

Amb la unificació de les forces *paquistes* i datistes i la consegüent divisió del conservadorisme ciervista, s'havia posat fi a l'experiència de la unió de les dretes, que des de 1919 havia unificat l'actuació de totes les forces situades a l'extrem dret de l'arc polític castellonenc, tret dels mauristes —que només conjunturalment formaren part de la coalició dretana durant la campanya a les eleccions a Corts de 1919— i dels jaumins, separats dels carlistes arran del cisma mellista esdevingut a les primeries d'aquell mateix any.

Una vegada examinada tota la trajectòria descrita per la unió de les dretes al llarg de la seua existència, ens trobem ja en condicions d'afirmar que la mateixa ve a confirmar allò que, en relació a la seua significació, ja s'assenyalava en pàgines anteriors, quan abordàvem la qüestió dels orígens d'aquest moviment. La configuració d'aquesta plataforma política dretana —que va aglutinar tant a faccions del conservadorisme dinàstic com a d'altres elements exclosos del torn, els carlistes— ni molt menys fou un fenomen peculiar i exclusiu de la política castellonenca. Per aquells mateixos anys trobem la conformació de moviments de similars característiques a d'altres indrets de la geografia peninsular. Si per exemple a València irrompia amb força l'Agrupación Regional de Acción Católica —integrada per carlistes, integristes i catòlics— a Navarra es produïa la conjunció dels carlistes i dels mauristes i a Barcelona la força dretana hegemònica, la Lliga, s'aliava amb els carlistes per dominar el panorama electoral de la ciutat durant els darrers anys de vigència de la monarquia parlamentària.¹³⁸

Totes aquestes maniobres responien en part a plantejaments purament tàctics. Un d'ells ve donat per la fragmentació experimentada pel Partit Conservador, que va fer que les faccions resultants —datistes, ciervistes, mauristes— es veieren forçades a establir coalicions d'abast local amb altres formacions, per tal de minvar els efectes

---

¹³⁷ Només una setmana després del colp militar, Chicharro va anunciar la seua tornada a l'activitat política, alhora que mostrava la seua adhesió al règim de Primo de Rivera (*La Provincia Nueva*, 20/09/1923).

¹³⁸ J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, pp. 137-138; P. Larraza, *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, p. 131; B. de Riquer, "Los límites de la modernización política. El caso de Barcelona, 1890-1923", pp. 58-59.

negatius de la divisió.¹³⁹ A Castelló, la fragmentació del Partit Conservdor va dur a *paquistes* i *fabristes* a aliar-se amb els tradicionalistes, per tal de reforçar els seus rengles amb una formació sòlidament organitzada i que disposava d'una bona implantació en determinades comarques.

Però, per què els grups conservadors dinàstics més dretans –els mauristes i els ciervistes– s'aliaren preferentment amb les forces més dretanes (carlistes, integristes, catòlics)? La raó és que –com ja s'ha indicat també anteriorment– darrere d'aquestes maniobres no sols hi hagueren motivacions tàctiques sinó també d'altres de caire social: per una banda, els sectors burgesos conservadors, davant l'expansió del moviment obrer respongueren reforçant la seua vinculació amb els grups polítics més reaccionaris (mauristes, ciervistes, carlistes...); per altra part, però relacionat amb el punt anterior, aquestos mateixos sectors –que havien sigut el suport social fonamental del règim restauracionista– es trobaven cada vegada més allunyats i eren més crítics amb un sistema en crisi permanent, que ja no era capaç d'aportar l'estabilitat política i social requerida per ells.¹⁴⁰ En l'apartat corresponent aprofundirem en els elements principals del discurs de la unió de les dretes, així com en els trets dels seus repertoris mobilitzadors i analitzarem el context social i econòmic en què la mateixa va aparèixer, per tractar d'aprofundir en aquestes qüestions.

Però abans d'acabar aquest punt, sí que seria convenient fer una darrera reflexió, referida a les relacions entre les organitzacions polítiques locals i els seus representants a les esferes estatals. Al llarg de les pàgines dedicades a la constitució, trajectòria i trencament final de la unió de les dretes a les comarques de Castelló, han quedat palesades les diferències de criteris entre els dirigents locals d'aquesta plataforma i els seus representants a la Cort, a l'hora de dissenyar les estratègies electorals amb què s'havien d'afrontar els comicis generals. Els primers esgrimien que les formacions que conformaven la unió de les dretes constituïen en conjunt la força política hegemònica en el conjunt del territori provincial i que per tant aquesta havia de recuperar per al camp conservador aquella històrica hegemonia que havia exercit anys en rere el *Cossi*. Els segons per contra es mostraren bastant menys ambiciosos i apostaren per establir

---

¹³⁹ J. Gil Pecharrómán, "Notables en busca de masas. El conservadurismo en la crisis de la Restauración", p. 243.

¹⁴⁰ J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, p. 148; M. Sierra, "La política del pacto". *El sistema de la Restauración a través del partido conservador sevillano (1874-1923)*; J. Gil Pecharrómán, "Notables en busca de masas. El conservadurismo en la crisis de la Restauración", p. 250.

pactes *de no agressió* amb els liberals, per tal d'assegurar-se un mínim d'actes electorals.

Aquestes posicions discrepants venien donades per l'existència d'interessos contraposats. Per als notables dretans locals haguera resultat molt important recuperar els districtes electorals de Lluçena i de Vinaròs. A banda de les motivacions sentimentals associades a la reconquesta de l'Alcalatén –origen històric del *Cossi* i de la família Fabra– disposar d'un diputat a Corts afí en ambdues demarcacions haguera suposat augmentar considerablement les possibilitats de rebre favors i prebendes – polítiques i personals– més encara tenint en compte que els diputats dretans en aquest cas hagueren formar part de la força política que anava a ostentar la condició de formació governant. Tot plegat, era aquesta la mateixa línia política crítica amb els pactes amb els liberals que cap a 1913-1914 havia provocat l'escissió maurista i que poc després propiciaria que bona part de les forces *cossieres* abandonaren el datisme per adscriure's al ciervisme. A més, aquest posicionament resultava coherent amb els discurs regeneracionista –rebuig de la política del pacte, mobilització efectiva de l'electorat– que de bon principi va adoptar la unió de les dretes.

Consumada ja la desintegració de la unió de les dretes, la veu del conservadorisme castellanenc a la premsa exposà amb contundència les queixes envers els representants d'aquell a la Cort:

Sin protección alguna de los políticos de Madrid, que no se acuerdan de esta provincia más que cuando necesitan sacar triunfantes a amigos o parientes y darse lustre de influencia con numerosa minoría parlamentaria, no titubean en hacer reñir a los conservadores provincianos entre sí; con elementos que anteponen la comodidad de una elección fáccil o un art. 29 a los intereses políticos de los amigos de varios distritos, retirando el candidato después de designado, no facilitándolo o negándose incluso a que los demás lo elijan; con señores que una vez colocan a sus amigos frente a sus propios correligionarios y otros los amalgaman con los adversarios de toda la vida en provecho propio, pero siempre, siempre, cayendo como inocentes pueblerinos en las redes liberales para ir dejando entre las zarzas los restos de un partido potente que lo ofreció todo sin pedir nada y que por abandono y poco afecto han dejado perder.¹⁴¹

Efectivament, per a la cúpula estatal de la facció ciervista –a qui a escala estatal estava adscrita la unió de les dretes constituïda a les terres de Castelló– resultava més adient assegurar-se la victòria en determinats districtes, en els quals els caps liberals

---

¹⁴¹ *La Provincia Nueva*, 03/08/1923.

nacionals acceptaren no recolzar candidats afins –Morella, Nules i Albocàsser en 1919– que no arriscar aquestes actes i tractar d’obtenir un triomf també als districtes de Vinaròs i Lluçena, des d’anys abans dominats pels liberals Vicente Cantos i Ramón Saiz de Carlos. El ciervista era un grup molt modest al Parlament i que partint del seu nucli geogràfic originari, Múrcia, s’havia anat extenent per alguns altres pocs indrets, com ara Albacete, València i Castelló.¹⁴² Almenys a curt termini, no aspirava a desbancar al datisme i esdevenir la facció conservadora majoritària, sinó que s’havia de conformar en conservar i, si era possible, anar augmentant a poc a poc la seua representació parlamentària, per tal que el seu líder, Juan de la Cierva, poguera seguir jugant un paper destacat a la política estatal.¹⁴³ En eixe sentit, li resultava més atractiu tractar de consolidar districtes *propis* –Montiel a Morella, Ricardo de la Cierva a Albocàsser, Chicharro a Nules– encara que haguera de ser a canvi de desistir de conquerir els districtes que venien controlant els liberals.

El ben cert és que en termes generals el criteri que es va imposar fou el de la cúpula ciervista estatal, ja que –com hem pogut observar en pàgines anteriors– aquesta en cap de les eleccions a Corts va recolzar amb decisió el propòsit de la unió dretana de posar fi al domini liberal dels districtes de Lluçena i Vinaròs, aspiració que finalment no es va aconseguir. El mateix podem dir del representant de les dretes castellonenques a Madrid, Luis Montiel, que per tant, més aviat sembla que va actuar com a representant dels interessos de Juan de la Cierva a Castelló.

Així doncs, l’exemple de la unió de les dretes constituïda a les comarques de Castelló posa de relleu que en determinades conjuntures les organitzacions polítiques provincials es van mostrar més combatives i ambicioses que no els seus representants a les esferes estatals. En eixe sentit, l’aposta de la unió de les dretes pel rebuig al pacte amb els liberals i per la combativitat electoral resulta més coherent amb el discurs regeneracionista i crític envers el sistema que van adoptar els sectors conservadors més escorats a la dreta del panorama polític espanyol, que no l’actitud pactista i transigent amb els liberals mostrada per la cúpula estatal ciervista a l’hora de determinar la línia a seguir a la província de Castelló. D’eixa manera, l’experiència de la unió de les dretes a Castelló permet qüestionar la visió d’unes cúpules nacionals dels partits dinàstics molt

---

¹⁴² J. Tusell i J. Avilés, *La derecha española contemporánea. Sus orígenes: el maurismo*, p. 181.

¹⁴³ Els millors resultats aconseguits pels ciervistes foren els de les eleccions de 1919, amb 40 actes de diputats. A tots els altres comicis generals no superaren els 25 escons. Per la seua banda, en els seus pitjors moments electorals els datistes estigueren fregant el centenar de diputats (M. Martínez Cuadrado, *Elecciones y partidos políticos (1868-1931)*, Madrid, Taurus, Tomo II, 1969).

més predisposades a deslligar-se de les pràctiques caciquils i de la política del pacte i a apostar decididament per la mobilització efectiva de l'electorat, front a unes estructures provincials i locals que es mantindrien en posicions molt més conservadores i immobiliistes.¹⁴⁴ Com s'ha vist, això no sempre fou així.

L'EVOLUCIÓ DEL MAURISME: EL CAMÍ CAP A LA MARGINACIÓ

En un subapartat anterior hem observat com arran de l'escissió experimentada al si del conservadorisme dinàstic a partir de 1913, a les comarques de Castelló el gruix dels notables conservadors de moment van romandre fidels dins l'estructura del Partit Conservador, que va passar a estar liderat per Eduardo Dato. Sols determinats sectors molt minoritaris, focalitzats a la capital provincial i a l'Alt Palància principalment, es van decidir a integrar-se en el maurisme, aquella nova formació que agrupava els seguidors dels postulats renovadors i regeneracionistes defensats per Antonio Maura. D'aquesta circumstància arranca un dels trets definitoris de la trajectòria del maurisme castellanenc –i del maurisme en general a tota Espanya–, l'escassa implantació electoral que fou capaç d'assolir.¹⁴⁵

Pel que fa a les eleccions a Corts, al llarg del període 1914-1923 fou proclamat un diputat maurista als districtes de Castelló –el Baró de Terrateig al districte de Nules als comicis de 1916– i cap senador. És més, en el conjunt de les sis convocatòries ordinàries i dos parcials extraordinàries que van tenir lloc a la província durant aquells anys només es presentaren a les urnes quatre candidatures mauristes més, les del propi Baró de Terrateig (Nules, 1914), Francisco de Paula Amat (Segorbe, 1914 i 1916) i Manuel Arizmendi (Segorbe, 1919). Cal tenir en compte també que la presentació de candidatures al districte de Nules –al contrari del cas de Segorbe– no havia vingut precedida per la conformació d'una densa estructura organitzativa de comitès i centres pels pobles del districte. A la Plana Baixa el maurisme no disposava d'una implantació remarcable, de manera que tant en la convocatòria de 1914 com en la de 1916 els vots obtinguts pel Baró de Terrateig –quasi 5.000 en la primera i més de 5.500 en la segona– s'expliquen perquè la seua candidatura va recollir no sols vots dels pocs mauristes del districte, sinó també de les forces *anticossieres* –liberals i fins i tot republicans, en tant que en tots dos comicis es va enfrontar al *cossiero* Antonio Mª Fabié– i de sectors

¹⁴⁴ B. de Riquer, "Consideraciones sobre historiografía política de la Restauración", pp. 135-136.

¹⁴⁵ Dades concretes sobre la feblesa electoral del maurisme a J. Gil Pecharromán, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, p. 20.

confessionals –catòlics i carlistes–, ja que en ambdós eleccions el Baró de Terrateig, maurista i president de la Lliga Catòlica de València, apareixia com el candidat millor predisposat a defensar els interessos de l'Església.

Quant a les eleccions provincials, en les cinc convocatòries que van tenir lloc a partir de l'escissió maurista, només es van presentar dues candidatures mauristes, les de Francisco Segarra Garcia pel districte de Morella-Albocàsser en les convocatòries de 1919 i 1921, que, això sí, va obtenir l'acta de diputat en totes dues oportunitats.¹⁴⁶ Tanmateix, tampoc en aquest cas es pot atribuir aquest triomf a la consolidació d'una estructura organitzativa i a la implantació del maurisme en aquelles comarques. Altrament, responen a la xarxa de caire clientelar de què disposava Segarra en aquells indrets i als suports electorals obtinguts de liberals i datistes, que tractaven així d'evitar la victòria de les candidatures ciervistes.

En últim terme, respecte a les eleccions municipals, en les cinc convocatòries que es van celebrar des de la constitució dels mauristes com a formació política diferenciada, només s'han pogut constatar un total de dotze actes de regidors conquerides per ells, uns resultats també ben migrats. Respecte a la seua distribució espacial i cronològica, es concentra a les eleccions municipals de 1915 al districte de Segorbe, en les quals assoliren regidories quatre mauristes (dos a Castellnovo, un a Chóvar i un altre a Segorbe); i als comicis municipals de 1920, en els quals obtingueren vuit regidories més, repartides pels districtes de Morella (una a Alcalà de Xivert, una a Portell i una altra a la Pobla de Benifassà), Albocàsser (Benassal, Benlloc i Serratella) i Lluçena (Espadilla i Figueroles). Cal afegir el regidor a Benafigos (districte d'Albocàsser) als comicis de 1922.¹⁴⁷ Probablement algun maurista més va assolir el càrrec de regidor en alguna localitat, ja que les dades dels resultats electorals municipals disponibles no són completes ni del tot fiables.¹⁴⁸ Però de tota manera, no

---

¹⁴⁶ En el cas dels comicis provincials de 1919 pel districte de Morella-Albocàsser, només es pogueren presentar candidatures formades per un integrant, ja que tingueren caràcter extraordinari, s'havien convocat per tal de cobrir una vacant que s'havia produït fortuïtament. No s'han computat com a mauristes les candidatures de Miguel Llansola pel districte de Castelló de la Plana i de José Torres pel de Nules-Segorbe en aquell mateix any 1919, ja que ambdós, mauristes *dissidents*, estaven integrats en aquells comicis en les candidatures presentades per la unió de les dretes. Per la mateixa raó tampoc hem comptabilitzat la candidatura triomfant de Juan Avinent pel districte de Vinaròs-Sant Mateu en 1921.

¹⁴⁷ El diari republicà *El Clamor* va atorgar una regidoria als mauristes en les eleccions municipals de 1917 a Borriana, regidor que a les dades oficials és qualificat de *conservador* (*El Clamor*, 05/11/1917). Igualment va qualificar de maurista un regidor proclamat a Castellnovo que als informes oficials apareix com a *independiente* (*El Clamor*, 08/11/1917).

¹⁴⁸ Les dades són les comunicades pels alcaldes de cada població al Governador Civil al finalitzar la jornada electoral, dades que després aquest traslladava a la premsa local. Alguns alcaldes tardaven més dies del compte en comunicar els resultats i aquests no arribaven a publicar-se. D'altra banda, sovint els

sembla que aquesta quantitat de possibles regidors mauristes poguera fer canviar els resultats globals del maurisme a les eleccions municipals castellonenques, que hem de qualificar de molt pobres.

Pel demés, la seua distribució cronològica i geogràfica fa pensar en un primer moment expansiu localitzat als comics de 1915, coincidint en els instants inicials del maurisme i focalitzat a l'Alt Palància, que com ja hem vist va esdevenir un dels nuclis principals dels mauristes a Castelló i que per aquells mateixos anys contemplava els successius i infructuosos intents de candidats mauristes de posar fi a l'hegemonia de Navarro-Reverter a les eleccions a Corts. Posteriorment, un segon moment remarcable va tenir lloc a les eleccions municipals de 1920 i es va centrar principalment en les comarques d'Els Ports i l'Alt Maestrat, circumstància que cal posar en relació amb la xarxa clientelar bastida pel maurista Francisco Segarra Garcia.

Pel que fa al nucli maurista de la capital, a pesar del seu protagonisme en la irrupció del maurisme a les comarques de Castelló, la seua presència als comicis municipals no fou gens remarcable, si bé almenys va arribar a presentar candidats, fet que per contra no es va donar ni en convocatòries generals ni en provincials. De tota manera, només en 1915 i 1917 presentaren candidatura i en tots dos casos aquesta va estar formada per un sol aspirant, que va veure com el seu intent d'arribar al consitori fracassava. El seu sostre electoral a la ciutat de Castelló es va situar en els 144 vots obtinguts per Gaspar Martell Farcha al districte V en 1917.¹⁴⁹

Tot plegat, cal concloure que la implantació electoral del maurisme a les comarques de Castelló fou extremadament dèbil. La història del maurisme a Castelló fou doncs la d'una força que fou incapaç de superar la seua posició minoritària inicial. Des de la seua irrupció oficial, cap a la meitat de 1914, fins a 1917, no va aconseguir incomodar l'hegemonia que en el conservadorisme seguia exercint el *Cossi*, a pesar de

---

periodistes posaven en dubte les filiacions polítiques amb què els alcaldes qualificaven als candidats vencedors i fins i tot en ocasions recollien filiacions alternatives procedents de col·laboradors particulars del periòdic en qüestió, que podien diferir considerablement de les remeses pels alcaldes per via oficial. En eixe sentit, també era pràctica freqüent dels alcaldes qualificar d'independents o d'indefinites a aquells regidors adscrits a opcions polítiques que al seu parer resultaven ambigües, com ara catòlics, mauristes, *paquistes*, obrers, etc. És possible que el maurisme es vegera bastant afectat per aquestes filiacions defectuoses, donada la seua presència marginal a les comarques de Castelló i la seua condició de formació política nova.

¹⁴⁹ No s'ha considerat com a maurista la candidatura de Juan Avinent Gimeno a les eleccions municipals de 1920. Avinent formava part del grup de mauristes *dissidents* que a partir de 1918 va abandonar l'organització maurista castellonenca i va passar a actuar com a ciervista dins l'entremat conservador de la unió de les dretes, a pesar de mantenir a títol particular la seua fidelitat a Maura. En eixe sentit, en aquells comicis municipals Avinent formava part d'una candidatura formada també per tradicionalistes i altres ciervistes, que no fou recolzada pel maurisme *oficial*. Avinent va conquerir una regidoria pel districte V, amb un total de 267 vots (*El Clamor*, 10/02/1020).

la crisi de lideratge i de resultats electorals en què aquest es trobava immers. Els dirigents *cossieros* i la majoria dels seus notables comarcals i locals es van decantar pel pragmatisme i van preferir romadre adscrits al datisme, la facció conservadora estatal representant de la política canovista clàssica i que era de llarg la que comptava amb més representants a les institucions –tant al Parlament com a les diputacions i als ajuntaments– i per tant la que tenia més possibilitats de governar.

En eixe sentit, resulta simptomàtic que en dos zones on des de feia lustres el *Cossi* romania allunyat del poder, la ciutat de Castelló i la comarca de l'Alt Palància, els mauristes foren capaços d'assolir una implantació un tant remarcable. En aquests dos casos, resulta lògic que bastants dels dirigents conservadors decidiren abandonar els rengles *cossieros* i integrar-se en el maurisme, perquè políticament tenien poc a perdre i perquè era la maurista una alternativa que propugnava la confrontació oberta amb els adversaris i el rebuig al pactisme electoral i que per tant casava bé amb les acusacions d'excessiu conformisme i de manca de combativitat que des de dins del *Cossi* venien extenent-se envers els seus màxims dirigents provincials.

Tanmateix, des dels darrers mesos de 1917 i durant els dos anys següents es va configurar una etapa marcada per la conformació de determinades conjuntures polítiques que esdevingueren oportunitats de creixement per al maurisme castellanenc, oportunitats que no acabarien materialitzant-se. Una primera conjuntura en principi favorable es situa entre finals de 1917 i principis de 1918, quan té lloc la fragmentació del conservadorisme provincial en dos faccions fortament implantades, la ciervista de Luis Fabra i Francisco Giner i la datista de Tiburcio Martín. Per què els grups de Fabra i Giner en lloc de decantar-se pel ciervisme –una facció també amb escassa presència parlamentària– no optaren per adscriure's al maurisme i fusionar-se així amb els nuclis mauristes que ja existien a les terres de Castelló? Res informen al respecte les fonts disponibles, però cal pensar almenys en quatre factors: l'antiga vinculació de Juan de la Cierva al conservadorisme castellanenc, ja apuntada en pàgines anteriors; el perfil clàssic i pragmàtic que en comparació amb el maurisme representava el ciervisme, que tal volta el feia aparèixer als ulls dels notables provincials com una aposta menys arriscada; el fet que Cierva era en aquells mesos el líder conservador millor situat a la política espanyola, home fort del govern de concentració de García Prieto i amb el suport de les influents juntes militars; i l'oberta animadversió mostrada pels mauristes castellanencs envers el *Cossi*, l'esperit del qual Luis Fabra seguia en bona mesura encarnant.

Un segona conjuntura que haguera pogut desembocar en una expansió del maurisme a Castelló, s'incruï en el marc dels moviments convergents apareguts al si de les forces situades a l'extrem dretà de l'escenari polític provincial a partir de 1918. Tanmateix, l'abast conjuntural i exclusivament electoral dels dos primers projectes d'aquest tipus i el trencament abrupte dels mauristes amb el tercer –que sí que era un projecte més ambiciós, que ultrapassava el plànol electoral– impediren que aquestes aliances esdevingueren plataformes de llançament per a l'expansió del maurisme. Al mateix temps, els mauristes castellanencs foren també incapaços d'aprofitar que durant el bienni 1918-1919 Maura va arribar a la presidència del govern en dues ocasions – amb el Govern Nacional vigent entre març i novembre de 1918 i amb l'executiu maurociervista en vigor entre abril i juliol de 1919–.

No sols això, sinó que les noves situacions que va haver d'afrontar el maurisme arran de la seua participació en aquestes maniobres unificadores generaren discrepàncies al seu interior, que acabaren provocant l'allunyament d'elements que fins aleshores havien jugat un paper prou destacat dins la formació.

El primer acte d'aquesta convulsa etapa va tenir lloc durant els primers mesos de 1918. Ja ens hem referit anteriorment a la configuració d'una plataforma electoral en el marc dels comicis a Corts que s'havien de celebrar en febrer d'aquell any, integrada per les joventuts maurista, carlista i *paquista* i destinada a impulsar totes les candidatures dretanes que es presentaren pels districtes de Castelló. L'esperit renovador i revitalitzant atribuït a aquesta aliança prompte quedaria difuminat,¹⁵⁰ al passar *La Gaceta de Levante* –l'òrgan periodístic creat per aquesta concentració dretana– a donar suport exclusiu al ciervista Baró de Càrcer pel districte de Nules, a l'hora que deixava de recolzar el carlista Jaime Chicharro, que es presentava també per aquella mateixa demarcació. Lògicament aquesta reorientació de *La Gaceta de Levante* va provocar el trencament dels carlistes amb la coalició, però també el dels mauristes Juan Avinent i Miguel Llansola. Per contra, altres mauristes apareixien, junt als *paquistes*, com a protagonistes destacats d'aquella maniobra. Resulta aclaridor al respecte que després d'aquest cisma la direcció de *La Gaceta de Levante* fora assumida pel maurista

---

¹⁵⁰ «Se ha constituido la unión de las derechas basada en el programa mínimo y convenida por jaimistas, mauristas y católicos independientes. Como esta unión tiene carácter anticaciquista, se ha excluido de ella a los elementos gastados de antiguos partidos. Con tal motivo no figura en ella el Partido Conservador, aunque se recabará la adhesión de determinados y prestigiosos elementos del mismo» (*Heraldo de Castellón*, 12/01/1918).

Francisco Segarra Garcia i que romanguera en la redacció de la mateixa qui fins aleshores havia ocupat el càrrec de director, el de stacat *paquista* Manuel Breva.¹⁵¹

Així doncs, la disgregació interna del maurisme castellonenc estava servida. En una carta publicada a *Heraldo de Castellón* per Miguel Llansola, aquest venia a confirmar que l'origen del trencament havia sigut «[...] la enigmática mutación sufrida por Gaceta de Levante». Seguidament Llansola passava a llançar una sèrie d'acusacions i retrets als mauristes que havien participat en aquest gir en l'orientació electoral d'aquella concentració de forces dretanes, que pale saven la profunditat de la ruptura. Al mateix temps, deixava clar que la seua dissidència no significava l'allunyament dels postulats mauristes i del lideratge de Maura, a qui continuaria fidel a pesar que sembla que el propi Maura –sense conèixer bé els fets i manipulat pels mauristes castellonencs no dissidents segons Llansola– havia comunicat per escrit el seu suport a la nova estratègia electoral engegada per la coalició.

Ahora bien, estas consideraciones las puede hacer cualquiera que actúe en política persiguiendo alcanzar el triunfo de un ideal, pero como quiera que son más los que solo mueven sus actos apetitos insaciables de odios y renconres pues en ellos han cifrado todo su porvenir, es lógico pensar que atribuyan a quien no se somete a tales designios el tildado de rebelde, de díscolo, etc., olvidando que con ello dan el más rotundo mentis a lo que es la política cívica preconizada por don Antonio Maura, a cuya política he servido y seguiré sirviendo con verdadera lealtad y nobleza de fin, sacrificando intereses y vanidades como supone la aceptación de carga hermosísima para mí. Los que de esta manera servimos una política no nos importa el encontrarse frente a políticos mauristas fruto de una carta sugerida a fuerza de sofismas. Quién sabe si el señor Maura rectificaría al saber que su carta sirve de señuelo para que sus adeptos se confundan en apretado haz, con las concupiscencias políticas, que supone el hecho de aparecer bajo el dosel de Gaceta de Levante, la política «idónea», con la personalísima y sin ideal político alguno representado por el señor Giner y éste llevando de la mano por el señor Conde de Albay, aquel señor tan odiado y tan funesto, por alguno de los que hoy son sus compañeros en la presente campaña electoral. Pues bien, en mi insignificancia política no quiero tener cubierto en este banquete de promiscuición para que jamás se me tilde de inconsecuente y de falaz.¹⁵²

---

¹⁵¹ L'assumpció de la direcció del diari per part de Segarra a *El Clamor*, 19/02/1918. La continuïtat de Breva com a redactor a *Heraldo de Castellón*, 20/02/1918. Per aquells dies el corresponsal del diari carlista valencià *Diario de Valencia* assegurava a les pàgines de *Heraldo de Castellón* que els mauristes castellonencs s'havien fet amb el control de *La Gaceta de Levante* per convertir-la en òrgan propagandístic de la candidatura del Baró de Càrcer (*Heraldo de Castellón*, 19/02/1918).

¹⁵² *Heraldo de Castellón*, 21/02/1918. Citat per V.R. Alós V.R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*, pp. 122-123. Aquest conflicte al si del maurisme castellonenc no fou sinó un dels «múltiples conflictos de carácter local que dividieron al maurismo, en los que a menudo se enfrentaba la actitud pragmática de los veteranos en la política con el entusiasmo, más o menos ingenuo, de los mauristas recién llegados a ella», disputa respecte a la qual

A les eleccions parcials a Corts celebrades al districte de Nules en desembre d'aquell mateix any 1918, mauristes, carlistes i integristes acordaren patrocinar conjuntament la candidatura de Jaime Chicharro, entesa que semblava apuntar cap a un retorn del consens al si de les dretes extremes castellonenques. Però el gran repte per a aquestes, i per als mauristes en particular, va sorgir arran de la constitució del govern maurociervista en abril de 1919, presidit pel propi Antonio Maura i amb Cierva com a ministre, i les consegüents convocatòries electorals que aquest gabinet va convocar.

Ja hem relatat el referit episodi en pàgines anteriors. El balanç és contundentment negatiu per al maurisme castellonenc. Durant els pocs mesos de vida del govern Maura, es va confirmar la divisió interna dins les files mauristes. El maurisme *oficial* va trencar obertament amb els seus socis de l'entesa dretana, a la qual s'havia sumat arran de la formació d'aquell executiu i que estava integrada pels ciervistes de Luis Fabra i Francisco Giner, pels tradicionalistes liderats per Jaime Chicharro i pels salvadoristes. Per la seua banda, ja hem observat també que els mauristes *dissidents* –tant el grup liderat per José Torres a l'Alt Palància com l'encapçalat per Miguel Llansola i Juan Avinent a Castelló de la Plana– passaren a integrar-se plenament en la unió de les dretes i participaren activament sota adscripció ciervista, fins i tot com a candidats, en els successius comicis provincials i municipals, sense renunciar però a la seua filiació doctrinal maurista.¹⁵³

Per altra banda, a partir de juliol de 1919 es féu patent la incorporació dels mauristes *oficials* a l'aliança establerta des de temps en rere entre liberals i datistes. Debilitats per la pèrdua de valuosos efectius –els dels grups *dissidents* de l'Alt Palància

---

«Maura nunca llegó a fallar» (J. Tusell i J. Avilés, *La derecha española contemporánea. Sus orígenes: el maurismo*, pp. 358 i 78).

¹⁵³ Dos anys després el propi Miguel Llansola va explicar públicament els arguments que el van portar a acceptar integrar-se en les candidatures de la unió de les dretes per a les eleccions provincials de juliol de 1919, sense renunciar per això a la seua fidelitat als posicionaments doctrinals d'Antonio Maura: «retirado en mi casa estaba, cuando los ciervistas de esta provincia reclamaron mi cooperación a la política y no vacilé un momento al ver que don Antonio Maura presidía el gobierno que convocaba al cuerpo electoral y como elector y elegible acudía a aquel llamamiento. Tuve la fortuna de salir triunfante, y mi primer acto fue ofrecerme incondicionalmente al jefe del gobierno y político al mismo tiempo, mereciendo la consiguiente aprobación. Corto de memoria debe ser quien no recuerde la actuación en las cortes últimas convocadas por el señor Maura, del Sr. Goicoechea y del Sr. Cierva, actuación sancionada por el Sr. Maura cuando cesó en la presidencia del gobierno y por efecto de aquella política fueron muchos los que quedamos confundidos en la política representada en el Sr. Cierva como brazo ejecutor de las sanas e imperecederas doctrinas del gran estadista que hoy para bien de España vuelve a regir los destinos de la Nación. Con este proceder he tenido la fortuna de no aparecer en discrepancia con la trayectoria política que han seguido la mayoría de los mauristas españoles» (*La Provincia Nueva*, 03/09/1921).

i de la capital– probablement desencantats pel fet que a les eleccions generals de juny havien tingut un escàs protagonisme dins dels rengl es governamentals –eclipsats per la poderosa i activa facció ciervista–¹⁵⁴ i finalment enfrontats al poderós conglomerat de la unió de les dretes, Salvador Guinot i els seus companys apostaren per aquesta maniobra convergent amb aquelles altres formacions monàrquiques, per tal d’unir forces i augmentar suports.

L’ expressió més remarcable d’aquesta nova orientació estratègica fou l’estreta col·laboració de Francisco Segarra García amb la majoria liberal que va passar a controlar la Diputació després de les eleccions provincials de 1919, amb els vots de la qual Segarra va ser anomenat Director de l’Hospital Provincial.¹⁵⁵ Segarra havia derrotat en aquelles eleccions al ciervista Luis Álvaro Agut, a pesar que aquest –per a desesperació dels mauristes *oficials* castellonecs– havia sigut el candidat *encasellat* pel districte de Morella-Albocàsser pel govern capitanejat per Antonio Maura.¹⁵⁶ També cal recordar el ja esmentat recolzament dels mauristes de la capital a la candidatura del liberal Juan Peris Masip en aquells mateixos comicis provincials, que preferiren aquesta opció a donar suport a la candidatura de les dretes .

Tot plegat, es pot afirmar que a principis de 1920 els mauristes castellonencs acusaven la mateixa debilitat electoral i organitzativa amb què havien entrat, un any abans, en aquella etapa esperançadora que havia estat marcada per la configuració d’un govern afí i per la irrupció de projectes unificadors al si de les dretes. Ara es trobaven aliats amb els liberals a la Diputació i conformaven amb aquests i amb els datistes una aliança dinàstica alternativa a la poderosa unió de les dretes.

Durant els mesos següents el curs dels esdeveniments no va fer sinó accentuar aquesta situació. A les eleccions a Corts de 1920 els mauristes *oficials* donaren suport

---

¹⁵⁴ S’ha assenyalat al respecte «la estricta complementariedad entre ciervistas y mauristas, que hace que el predominio de uno de los sectores de esta extrema derecha de la época implique la ausencia del otro: la superperiodicidad del ciervismo en Murcia, Albacete, Castellón y Valencia deja poco lugar a la presencia del maurismo de manera que en el País Valenciano, la única presencia importante [del maurisme] se produce en Alicante» (J. Tusell i J. Avilés, *La derecha española contemporánea. Sus orígenes: el maurismo*, pp. 181-182). Aixà mateix, també cal tenir en compte que «a pesar de que consiguieron más escaños que nunca, los más perjudicados fueron los propios mauristas, muchos de los cuales fueron sacrificados a candidatos ciervistas o conservadores» (M. J. González, *Ciudadanía y acción, El conservadurismo maurista, 1907-1923*, p. 95).

¹⁵⁵ En aquella corporació provincial no hi havia cap representant de la facció datista.

¹⁵⁶ Els mauristes, més en concret el propi Segarra, van traslladar el seu enuig al mateix ministre de la Governació –el maurista Antonio Goicoechea– mitjançant el següent telegrama, en el qual, referint-se a l’*encasellament* del ciervista Agut –a qui es qualificava en el mateix comunicat de «no amigo»– afirmava: «si ha sido V.E. sorprendido deshágalo seguidamente avisándome de todos modos evitándonos gastos y ridículo. De lo contrario nos retiramos asqueados colectivamente conteste» (Arxiu Històric Nacional, lligal 28-A, expt. 6, 1919, 02/07/1919).

explícit i públic als candidats datistes i liberals allà on disposaven d'una implantació un tant remarcable –als districtes de Morella i d'Albocàsser–¹⁵⁷ tot i que aquell recolzament no es va veure coronat amb sengles èxits electorals. En la mateixa línia, datistes i mauristes *oficials* van presentar-se units a les eleccions provincials de 1921, en les quals Segarra va reeditar el seu triomf pel districte de Morella-Albocàsser. El grau de col·laboració entre datistes i mauristes *oficials* va arribar a ser tal que en març de l'any següent, abans de marxar a ocupar-se del govern civil d'Almeria, Tiburcio Martín va deixar al front de la direcció del datisme provincial a Leopoldo Ribelles, «[...] a quien auxiliarán en Castellón el diputado provincial don Francisco Segarra y el concejal electo don José Puig». ¹⁵⁸

En síntesi, es pot concloure que el maurisme a Castelló va experimentar una eclosió inicial, durant la qual va bastir la seua estructura organitzativa provincial –i en algunes zones també a escala local– va assumir el típic discurs regenerador maurista –traduït a escala local en una postura molt crítica contra el *Cossi* i contra els republicans i transmés a través d'un òrgan propi, *Lealtad*– i va adoptar un posicionament combatiu envers les convocatòries electorals. Tanmateix, la inèrcia d'aquest impuls ja estava pràcticament esgotada en arribar a 1917.¹⁵⁹ A partir d'aleshores la direcció del maurisme a Castelló va apostar per una línia marcada pel sacrifici de la coherència ideològica en benefici del pragmatisme i de la *política del pacte*, a l'hora que es queia en la desídia organitzativa.¹⁶⁰

Donades aquestes circumstàncies, no sorprén que s'originara un procés de fragmentació interna, protagonitzat per aquells mauristes més combatius, oposats a la nova política pactista i conciliadora imposada per la direcció del partit i disconformes amb les aliances establertes amb els liberals i els datistes, els enemics històrics del maurisme. I és que, si recordem allò apuntat en apartats precedents, no feia tant que els mateixos que ara s'aliaven amb Tiburcio Martín –Salvador Guinot, Ricardo Carreras–

---

¹⁵⁷ Vegeu per exemple, *Heraldo de Castellón*, 15/11/1920 i 14/12/1920.

¹⁵⁸ *Heraldo de Castellón*, 17/03/1922. Tiburcio Martín fou acomiadat a l'estació per «la plana mayor de los mauristas y gran número de liberales», segons *Heraldo de Castellón*, 15/03/1922.

¹⁵⁹ Quelcom similar es pot dir del maurisme a escala estatal, del qual s'ha dit que cap a 1917 ja resultava clar que «ni había coherencia en la actitud electoral de los mauristas, ni sus esfuerzos se traducían en votos» i que estava començant a estancar-se (M. J. González, *Ciudadanía y acción, El conservadurismo maurista, 1907-1923*, p. 69).

¹⁶⁰ A l'assemblea General d'Acció Maurista celebrada a Madrid en juny de 1920, les úniques entitats mauristes castellonenques de què tenim constància que estigueren representades foren la Joventut Maurista de Castelló de la Plana i els Comitès Mauristes de Castelló de la Plana i d'Alcalà de Xivert. Totes tres tingueren a Francisco Segarra Garcia com a representant seu en aquesta cita (*La Provincia Nueva*, 21/06/1918, *Heraldo de Castellón*, 20/06/1918). Per la seua banda, cap a mitjans de 1915 va deixar de publicar-se *Lealtad*, l'òrgan periodístic dels mauristes a Castelló.

havien convertit a aquest en el blanc de totes les seues crítiques, al ser considerat el responsable de la línia política excessivament conformista i submissa envers els liberals, que segons ells havia conduït al *Cossi* a la pèrdua de la seua posició hegemònica a les comarques de Castelló.

Salvador Guinot Vilar (*Heraldo de Castellón*, 04/08/1919).

Aquestos mauristes *dissidents* s'integraren en el ciervisme, l'opció que va servir com aglutinant de totes les alternatives dretanes més extremes, excepte la maurista i la jaumina. Van tenir doncs un comportament més coherent, des del punt de vista

ideològic, que el mostrat pels seus excompanys de formació. Tanmateix, tampoc s'ha d'exagerar la puresa d'aquells ni del ciervisme en general, que no va escapar dels lligams d'origen clientelar i que no va dubtar, per exemple, en abstinere's de disputar al liberal Juan Navarro-Reverter el domini que aquest venia exercint al districte de Segorbe, comportament que tenia els seus orígens en l'època en què el pare d'aquest havia sigut un dels principals prebosts del *Cossi*.¹⁶¹

En qualsevol cas, el maurisme a Castelló va ser tot plegat una facció dinàstica més, que a partir de 1919 va tenir com a objectiu primordial el manteniment de la seua presència a la Diputació, aconseguida gràcies al caicacat bastit per Francisco Segarra al districte de Morella-Albocàsser i a l'aliança establerta amb liberals i datistes. Les seues activitats, comportaments i objectius mai anaren més enllà dels de qualsevol altra facció dinàstica *clàssica*, si bé estigueren farcits amb un discurs regeneracionista especialment intens, sobretot durant els moments inicials.

Pel que fa a la capital, els dirigents mauristes locals no van explotar totes les possibilitats d'un moviment que, en aquells contextos polítics en els quals primaven l'autenticitat dels sufragis i de l'opinió pública, sí que es va mostrar capaç de fer-se amb un espai electoral important, però mitjançant la realització d'una intensa labor organitzativa i propagandística que sembla que a Castelló de la Plana no estigueren disposats a posar en pràctica.¹⁶² Efectivament, els cap visibles del maurisme *oficial* – Salvador Guinot, Ricardo Carreras, José Simón, Carlos González-Espresati Chaparro, etc – poc a poc van anar arraconant el projecte polític maurista i van prioritzar altres canals a l'hora de defensar les seues conviccions i interessos, essencialment el moviment social catòlic i les corporacions econòmiques locals.¹⁶³ No debades es tractava d'individus amb una llarga experiència en aquests àmbits, de fet en la majoria d'ells molt més intensa que l'acumulada en el plànol polític, que continuaren al llarg de tots aquells anys implicats en aquests tipus d'activitats –conferències en el Cercle

---

¹⁶¹ En virtut d'aquesta pauta de comportament, una vegada produïda la divisió del maurisme castellanenc, el destacat nucli maurista de l'Alt Palència, al passar a intergrar-se en el ciervisme, va abandonar la seua històrica animadversió contra el reverterisme, que l'havia dut a impulsar la presentació de candidatures mauristes pel districte de Segorbe en 1914 i 1916. Vegeu per exemple *El Clamor*, 10/05/1919 i *Heraldo de Castellón*, 31/05/1919.

¹⁶² El millor exemple es troba a la ciutat de Madrid, on el maurisme es va convertir en la formació dinàstica hegemònica i on va rivalitzar amb republicans i socialistes pel predomini al consistori municipal (J. Avilés, "El lugar del maurismo en la historia del conservadurismo español", en J. Tusell, F. Montero i J. M. Marín (eds.), *Las derechas en la España contemporánea*, Madrid, UNED/Anthropos, 1997, p. 121).

¹⁶³ De fet, a pesar que encara en agost de 1922 a la premsa local es considerava que Salvador Guinot seguia sent el cap dels mauristes castellanencs (*Heraldo de Castellón*, 26/08/1922), menys d'un any després ell mateix personalment va declarar que «ha mucho tiempo que vivo apartado o al margen de lo que comunmente llamamos política» (*La Provincia Nueva*, 20/06/1923).

Catòlic, discursos en el Sindicat Agrícola de Sant Isidre, presència destacada com a representants patronals en les negociacions laborals, impulsors de sindicats catòlics d'obreres, directius de la Cambra Agrícola i de la Cambra de Comerç¹⁶⁴, que efectuaven no com a mauristes sinó com a propagandistes de les doctrines socials catòliques i defensors dels interessos dels propietaris agraris. D'eixa manera, foren suficients els primers desencisos electorals patits a les eleccions municipals per posar fre a l'empenta inicial maurista dels anys 1914 i 1915.

Per tant, es pot afirmar que el maurisme va tenir una incidència secundària en la política de les comarques de Castelló. La seua aportació a la renovació dels usos polítics fou pràcticament inexistent, va actuar com qualsevol altra de les faccions dinàmiques convencionals i com a molt va contribuir a complicar el sistema de partits i a dificultar l'establiment de pactes, mecanisme fonamental en la lògica de la política canovista. Tanmateix, és cert que durant l'empenta inicial amb què va irrompre en l'escena política castellanenca va dinamitzar el panorama polític, al propagar un discurs reformista i molt crític amb els partits dominants, fonamentalment el republicanisme de la capital i el *Cossi*. Però la deriva posterior de la seua acció política, frontalment oposada a tots els postulats anticaciquistes i regeneracionistes de la doctrina maurista que havien presidit el seu discurs, va bloquejar el seu potencial renovador i tal volta va contribuir al desprestigi de la política restauracionista a les nostres comarques.

LA POLÍTICA DEL PACTE EN ESTAT PUR: ELS DARRERS TEMPS DEL DATISME

Per tancar aquest capítol dedicat al conservadorisme castellanenc, al present apartat s'aborda l'evolució experimentada durant els darres anys del període restauracionista pel grup dirigit per Tiburcio Martín, aquell que va romandre fidel a la facció conservadora de Dato, tant davant del cisma maurista de 1913-1914 com quan quatre anys més tard la majoria de prohoms conserva dors castellanencs, encapçalats per Luis Fabra i Francisco Giner, passaren a engrossar les files ciervistes.¹⁶⁵ La

---

¹⁶⁴ Vegeu per exemple *Heraldo de Castellón*, 09/04/1918 i *La Provincia Nueva*, 23/02/1920, 22 i 24/09/1920 i 21 i 23/05/1921.

¹⁶⁵ No s'inclou en aquest apartat l'anàlisi de la facció salvadorista. Ja s'ha assenyalat en pàgines anteriors que a la mort del polític que havia donat nom a aquest grup –Ramón Salvador Celades– els seus fills i hereus polítics decidiren aliar-se amb les faccions ciervistes de Luis Fabra i Francisco Giner. A pesar d'això, com ja s'ha comprovat també, a les eleccions convocades pel govern Dato en 1920 els salvadoristes van optar per donar-li suport i aparcar circumstancialment la seua col·laboració amb els ciervistes castellanencs, fet que denota que la seua vinculació clientelar amb Eduardo Dato continuava vigent, a pesar de mantenir-se allunyats dels datistes encapçalats per Tiburcio Martín. Tanmateix, a la

configuració definitiva d'aquesta facció es produeix doncs a les primeries de 1918, quan es consuma el trecament de Fabra i Giner amb el liderat de Tiburcio Martín i amb el datisme. Quines són les seues àrees d'influència i quin el seu grau d'implantació? En un dels freqüents telegrams que enviava el Governador Civil al Ministre de la Governació per informar sobre la situació política de la província durant els períodes electorals, s'assenyalava que «[...] este distrito [el de Nules] es donde dicho Sr. tiene más influencia que en los otros, en los que es muy escasa».¹⁶⁶ Examinem els resultats electorals per tal de comprovar si es corrobora aquesta afirmació.

Respecte a les convocatòries a Corts, en el conjunt de les quatre eleccions celebrades entre 1918 i 1923 els datistes només van presentar tres candidatures al Parlament –el Comte de Floridablanca en 1920 pel districte de Nules i el Marqués de Fuente el Sol en 1920 i 1922 pel districte de Morella– i totes tres fracassaren en l'intent d'obtenir l'acta de diputat, fins i tot en 1920, els únics comicis generals d'aquesta etapa que foren convocats per un govern datista. Per trobar triomfs electorals datistes cal acudir a les convocatòries senatorials, en les quals Antonio María Fabié va assolir l'escó de senador en les tres ocasions en què es va presentar, en 1918, 1919 i 1920.

Menys encoratjador si cap és el panorama dels resultats electorals datistes a les eleccions provincials. Entre 1918 i 1923 només es va presentar un candidat datista, Leopoldo Ribelles, que va obtindre el triomf pel districte de Nules-Segorbe en 1921.

Quant a les eleccions municipals, en aquest cas no és viable analitzar els resultats electorals comunicats pels alcaldes al Governador Civil, ja que aquestos quasi mai fan la distinció entre conservadors ciervistes o conservadors datistes, es limiten a emprar genèricament el qualificatiu de *conservador*. Però a través d'informacions indirectes, de comentaris i testimonis apareguts a la premsa local i a la correspondència creuada entre el Governador Civil i el Ministeri de la Governació, podem rastrejar els principals enclavaments datistes, almenys pel que fa a les poblacions més importants de cada districte. Un d'aquestos nuclis es situa a la localitat d'Albocàsser, on els datistes disposaven de la influent família dels Bellés –encaçalada durant aquestos anys per Custodio Bellés– que venia sent actor principal de la política a aquell municipi de l'Alt Maestrat des de bastant temps en rere. Sabem que després de les eleccions municipals

---

Diputació Ramón Salvador Monferrer, únic representant del salvadorisme en eixa institució durant els darrers anys de la Restauració, continuaria integrat dins del grup de les dretes fins a les eleccions provincials de 1923, quan va optar per no presentar-se a la reelecció.

¹⁶⁶ Arxiu Històric Nacional, lligal 28-A, expt. 4, 19/05/1919.

de febrer de 1922 els datistes disposaven de la majoria a l'Ajuntament d'Albocàsser¹⁶⁷ i que guanyaren comodament aquells comicis a Torreblanca, on obtingueren quatre regidors. També coneixem que a les eleccions de febrer de 1920 els datistes es feren amb el control dels consistoris de Cabanes i Benlloc, altres dues poblacions del districte d'Albocàsser.

L'altre focus datista remarcable es situa a la Plana Baixa. Per exemple disposem d'informacions que indiquen que després dels comicis municipals de 1922, a Nules, la Vall d'Uixó i Onda els datistes es trobaven en disposició d'assolir l'alcaldia, si alguns nomenaments per Reial Ordre no ho evitaven.¹⁶⁸ Cal tenir present que d'aquests pobles procedia bona part de la cúpula dirigent del datisme castellonenc, com ara Leopoldo Ribelles (la Vall d'Uixó) o Vicente Sansano (Onda). A més, sabem que a les eleccions de 1920 a d'altres poblacions del districte de Nules es van escollir almenys quatre regidors més –dos a Almenara i dos a Eslida– i almenys nou als comicis de 1922 –un a Eslida, un a la Llosa, un a la Vilavella, un a Tales, dos a Xilxes i tres a Almenara–.

Per últim, ja ens hem referit en pàgines anteriors al grup datista de la ciutat de Castelló, els orígens del qual es remunten a la facció conservadora silvelista que es va enfrontar al *Cossi* durant els anys del canvi de segle. A pesar de disposar de polítics experimentats i d'elements influents en la societat castellonenca –l'exalcalde Rafael Gasset, Juan Fabregat Dolz, Juan Antonio Calduch Gascó, José Puig, Francisco Alegre, Joaquín Pastor, els germans Escrig i altres– als comicis de 1920 i 1922 els datistes de la capital sols foren capaços d'assolir dos regidories –una per cadascuna d'aquestes dues cites electorals– i en tots dos casos sense passar per les urnes, gràcies a l'aplicació de l'article 29.

Totes aquestes dades venen a confirmar que la implantació del grup datista de Tiburcio Martín fou efectivament molt dèbil. Tan sols tingueren una presència remarcable a l'Alt Maestrat i en major mesura a la Plana Baixa, on aconseguiren posicions majoritàries als consistoris de la major part dels municipis més poblats, estigueren presents en bastants altres ajuntaments i assoliren l'únic diputat provincial que foren capaços de dur a la Diputació. Un altre indicador que ve a reforçar aquesta

---

¹⁶⁷ Vegeu per exemple *Heraldo de Castellón*, 07/02/1922 i Arxiu Històric Nacional, lligal 29-A, expt. 1, 24/03/1922. El protagonisme polític dels Bellés ja estava present a la darrera dècada del segle XIX, tal com es pot corroborar a E. Pérez Arribas, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*, p. 61.

¹⁶⁸ Arxiu Històric Nacional, lligal 29-A, expt. 1, 24/03/1922. El govern es continuava reservant la possibilitat de designar els alcaldes en les capitals provincials, els caps de partit judicial i les localitats amb més de sis mil habitants (article 49 de la Llei Municipal de 1877).

conclusió es refereix a l'elecció de compromissaris per participar en els comicis senatorials.¹⁶⁹ Coneixem les dades de la convocatòria de 1919, en les quals participaren 81 diputats i compromissaris liberals –52 cantistes i 29 reverteristes– 74 diputats i compromissaris de les dretes i tan sols 20 datistes.¹⁷⁰

Per tant, després que a principis de 1918 es confirmara la divisió del conservadorisme castellanenc amb el trencament de Luis Fabra i Francisco Giner amb el datisme i amb Tiburcio Martín, el grup que va romandre fidel a aquest va quedar en una posició minoritària dins la política dinàstica castellanenca, que no fou capaç de revertir a partir d'aleshores. La seua línia estratègica va anar encaminada a tractar de conservar les limitades quotes de poder polític de què disposava, a través d'un sòlid pacte establert amb els liberals, al qual com hem vist a l'apartat anterior s'hi va sumar poc després el maurisme *oficial*. Integrat dins una candidatura compartida amb tres liberals fou com Leopoldo Ribelles va assolir l'acta de diputat a les eleccions provincials de 1921. I gràcies als vots dels liberals Antonio Maria Fabié va assolir l'acta de senador en 1918, 1919 i 1920, a pesar dels pocs compromissaris de què disposaven els datistes.

A banda de les motivacions per al pacte amb els liberals derivades de l'evolució de la política local, cal tenir en compte també que el context polític estatal configurat per aquells anys sintonitzava bé amb aquella aliança liberal-conservadora. S'ha assenyalat al respecte que a partir de 1919 es va donar «[...] una suerte de entendimiento entre dos amplias coaliciones, una conservadora en torno al tronco datista y otra liberal que pivotará sobre la democracia garciaprietista», entesa sobre la qual es van recolzar els dos darrers governs de la Restauració.¹⁷¹

No obstant, cal recordar que els datistes de Tiburcio Martín, arribats a 1923, establiren una nova aliança, en aquest cas amb els ciervistes *paquistes* i amb el vistiplau tant de Sánchez Guerra –sucessor de Dato després de l'assassinat d'aquest en març de 1921– com de Cierva. El colp d'estat de Primo de Rivera va tallar en sec alguns dels

---

¹⁶⁹ Les eleccions senatorials eren de segon grau. En primer terme a cada localitat un cens format pels membres del consistori –alcalde i regidors– més els màxims contribuents del municipi –en quantitat quatre vegades més gran que la dels membres del consistori– escollia un nombre de compromissaris igual a la sexta part dels regidors que tenia eixa localitat. Els municipis amb menys de sis regidors tanmateix també tenien dret a escollir un compromissari. En segona instància, els compromissaris escollits sumats als diputats provincials i reunits en la capital provincial, elegien els tres senadors que pertocaven per província.

¹⁷⁰ *La Provincia Nueva*, 16/06/1919.

¹⁷¹ J. Moreno Luzón, “Los políticos liberales y la crisis del liberalismo (1917-1923)”, p. 377; Vegeu també J.M. Marín, “El conservadurismo liberal de Sánchez Guerra”, p. 129 i 133.

possibles efectes d'aquest nou moviment en el taulell de la política provincial, però sí que va donar temps a veure com a la Diputació fabriistes i liberals s'unien i evitaven la constitució d'una majoria governant conservadora. Tot fa pensar doncs que el nou pacte entre *paquistes* i datistes havia provocat al seu torn la desactivació de l'aliança que des de feia anys havien establert aquests amb els liberals, a pesar que a escala estatal la col·laboració entre ambdues forces continuava vigent. Un exemple més de que els interessos de la política local no estaven subordinats al context polític estatal i de que en ocasions podien entrar en contradicció amb aquest. Tanmateix, haguera fet falta la celebració d'unes eleccions generals per tal de conèixer amb exactitud la nova reestructuració de les forces dinàstiques a la província de Castelló.

I.3 ELS LIBERALS A CASTELLÓ: LA SUPERACIÓ DE L'HEGEMONIA *COSSIERA*

UN PARTIT BICÈFAL: CANTISTES I REVERTERISTES

Com ja s'ha deixat entreveure en pàgines anteriors, el liberalisme castellanenc estava dividit en dues grans faccions, la cantista i la reverterista. L'existència d'aquesta dualitat es devia a raons purament clientelars, entre ambdós grups no hi havia diferències ideològiques ni de praxi política remarcables. Així, als seus integrants sols els separava la seua vinculació clientelar, els uns adscrits a la xarxa de Vicente Cantos Figuerola, els altres a la de Juan Navarro-Reverter Gomis.

Es tractava de dos personatges prou ben posicionats en l'escenari polític nacional. Nascut a Borriana en 1868, Cantos fou diputat a Corts pel districte de Lluçena entre 1905 i 1907 i de 1910 a 1923. Després de llicenciar-se en dret, va obtenir el títol de registrador de la propietat, encara que durant un breu període actuà com a passant en el despatx de José Canalejas. Aquesta no és una dada anecdòtica, ja que des de principis de segle Cantos és qualificat com la figura preeminent del canalejisme castellanenc, una de les faccions en què es dividia el liberalisme dinàstic a les comarques del nord del País Valencià.¹ Amb l'arribada a la presidència del Govern de José Canalejas, en 1910 – que va suposar l'elevació d'aquest al liderat del Partit Liberal – Cantos va esdevenir una figura clau entre els liberals castellanencs, ja que la major part d'aquests, en una maniobra típica en la vida política restauracionista, es situaren sota la influència de José Canalejas, mentre Cantos es convertia en el representant a la Cort d'aquest nodrit nucli liberal castellanenc.

Amb l'assassinat de Canalejas a les darreries de 1912, els cantistes passaren a formar part successivament de les faccions liberals romanonista i garciaprietista. A pesar de la sobtada desaparició del seu mentor, l'ascens de la carrera política de Cantos va continuar. En 1913 fou designat Director General de Registres i del Notariat, en 1917 Director General de Comerç, Indústria i Treball i en 1918 Subsecretari de Foment.

Però qui són els cantistes i quina és la seua implantació al territori provincial? Tot i estar presents en quasi totes les comarques, només a les de l'Alcalatén i l'Alt

---

¹ V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*. Sobre la trajectòria professional i vital de Vicente Cantos vegeu J. Paniagua i J. A. Piqueras, *Diccionario biográfico de políticos valencianos (1810-2003)*, València, Alfons El Magnànim-Fundación Instituto de Historia Social, 2003, p. 124.

Millars ocuparen una posició clarament hegemònica. A la representació en Corts del districte de Lluçena per part de Vicente Cantos, ininterrompudament des de 1910 fins a 1923, cal sumar el còmodes triomfs dels cantistes en totes les eleccions provincials. Efectivament, el districte de Lluçena-Viver fou un dels principals proveïdors de diputats provincials liberals cantistes, amb un total de sis representants entre 1915 i 1923.² Cal tenir en compte que en aquestos comicis la demarcació electoral no sols incloïa pobles de l'Alcalatén i de l'Alt Millars, sinó també un total de dotze municipis que en eleccions a Corts formaven part del districte de Segorbe,³ fet que explica perquè en cadascuna de les tres eleccions provincials celebra des al districte foren elegits a més de dos diputats cantistes un diputat reverterista. En qualsevol cas, aquesta dominació cantista també es traduïa als comicis municipals, en els quals a la majoria dels pobles – entre ells la major part dels més remarcables, com ara Lluçena, l'Alcora, Cortes d'Arenoso o les Useres– també solien imposar-se.

La preponderància conquerida pels liberals al districte de Lluçena a partir de 1910 constitueix un dels signes més evidents de la decadència del *Cossi*. Durant més de trenta anys, entre 1876 i 1907, el *Cossi* només havia patit tres derrotes en eleccions a Corts per aquell districte, en 1893, 1898 i 1905. En paràgrafs posteriors tractarem de determinar els factors que possibilitaren la substitució de la dominació *cossiera* per la cantista a partir de 1910. Ara ens limitem a assenyalar que Cantos naturalment no va estar sol en aquesta aventura política, sinó que es va recolzar en una sèrie de cacics locals que des de feia dècades venien lluitant contra el predomini dels Fabra. Cas paradigmàtic és el de l'alcorí Cristóbal Aicart, que ja abans de l'arribada de la Restauració i com a cap carlí s'havia erigit en el principal enemic del fabrisme. Amb la implantació del règim canovista Aicart es va adscriure al Partit Liberal, per tal d'encarar els nous temps amb majors possibilitats d'èxit, i va continuar constituint el màxim exponent de l'*anticossierisme* al districte. Altres referents liberals al districte foren Arcadio Porcar, de Figueroles –president de la Diputació entre 1913 i 1915– o la poderosa família dels Gómez –amb qui el propi Arcadi Porcar estava emparentat– encapçalada per Pedro Vicente Gómez Igual, diputat provincial i candidat a diputat a Corts en 1914 per Albocàsser, per son germà Bernardo, senador per Castelló entre 1916

---

² A les tres eleccions provincials que es van celebrar en aquell districte entre 1915 i 1923 el resultat fou el mateix: dos escons per als liberals cantistes, un per als liberals reverteristes i un per als conservadors. A més, en 1915 i 1923 ni tan sols s'hagueren de sotmetre a les urnes, en aplicar-se l'article 29 de la Llei Electoral.

³ Barracas, Begís, Benafer, Caudiell, El Toro, Gaibiel, Jérica, Pina del Montalgrao, Sacañet, Teresa, Torás i Viver.

i 1923 i per Joaquín Gómez Aparici, cosí d'ambdós, diputat provincial entre 1915 i 1923 pel districte de Lluçena-Viver i President de la Diputació en 1923.⁴

Bernardo Gómez Igual (*Levante*, 01/10/1921).

Sense arribar a les quotes de poder assolides a l'Alcalatén i l'Alt Millars, l'altre bastió del cantisme fou el Baix Maestrat. Allí el polític valencià –madrileny d'adopció– Ramón Saiz de Carlos, sogre de Vicente Cantos, va aconseguir monopolitzar la

---

⁴ Sobre la dinàmica política del districte de Lluçena des dels inicis de la Restauració vegeu E. Pérez Arribas, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*, pp. 62-66 i V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*. El parentiu entre els Gómez i Arcadio Porcar a A. Fornas, *Figuerols d'Alcalatén en la història contemporània : d'una societat tradicional a la modernitat*, Treball d'Investigació de Doctorat inèdit, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2011, p. 129.

representació parlamentària del districte de Vinaròs de 1910 fins a 1923, secundat pels notables liberals locals, dels quals cal destacar a Manuel Febrer Cherta a Benicarló – diputat provincial entre 1913 i 1921 pel districte de Vinaròs-Sant Mateu– i a Felipe Ferrer Flos, alcalde de Vinaròs en diverses etapes.⁵ Per als comicis provincials els cantistes també comptaven amb Juan Aragonés, diputat provincial també de 1913 a 1921 i cap liberal a Sant Mateu, localitat que a les eleccions generals pertanyia al districte de Morella. Al no haver de disputar-se el vot liberal amb els reverteristes –que no tenien presència a la comarca– els cantistes del districte de Vinaròs-Sant Mateu foren capaços de superar fins i tot als de Lluçena-Viver en nombre de representants aportats a la Diputació, un total de set entre 1913 i 1921. Pel que fa a les eleccions municipals, les forces cantistes i les conservadores es trobaven prou equilibrades. Cap de les dues dominava clarament a Benicarló i Vinaròs –on a més s’afegien com a contrincants els republicans, que disposaven d’un nucli històric en aquesta població–, els conservadors ho feien amb claredat a Sant Mateu i Sant Jordi i els liberals a Peníscola, Traiguera i La Jana.

A les altres dues comarques que conformen la meitat nord de les terres de Castelló –l’Alt Maestrat i els Ports– el cantisme fou una força minoritària, que no va ser capaç de posar fi a una preponderància conservadora que es remuntava als inicis del règim restauracionista. És cert que a Morella els liberals, amb la inestimable ajuda dels *paquistes*, aprofitaren la crisi del *Cossi* per conquerir la representació parlamentària del districte en 1914 i 1916, que va anar a parar a mans del *cuner* Luis Esteban. Es trencava així amb quasi vint anys de domini conservador, monopolitzat per la figura del Comte d’Albay. Tanmateix, a partir de 1918 i fins a 1923 els conservadors –més en concret els *ciervistes*– recuperaren el control del districte, de la mà de Luis Montiel.

En realitat, es tracta d’un districte amb una peculiar idiosincràsia, marcada per una històrica i sòlida implantació dels moviments tradicionalista i catòlic, paral·lela a la manca d’arrelament dels dos partits del torn, tot i que les successives divisions experimentades pels tradicionalistes i les hàbils estratègies del *Cossi* havien fet d’aquest districte un feu conservador consolidat.⁶ D’aquesta circumstància es deriva el fet que Els Ports no disposaren de cacics comarcals ben situats a les xarxes provincials dinàstiques, ni a les conservadores ni a les liberals. Per contra, el grup clientelar

---

⁵ Sobre la trajectòria política de Felipe Ferrer Flos vegeu R. Puig, *Els corcs de la Restauració. Vinaròs (1876-1923)*.

⁶ E. Pérez Arribas, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*, pp. 66-72.

comandat pel tradicionalista Francisco Giner i els carlistes *purs* –els tradicionalistes que no s’havien integrat en la xarxa *paquista*– constituïen factors essencials en la dinàmica política d’aquelles terres. D’eixa manera, el recolzament de Giner al liberal Luis Esteban en 1914 i 1916 va resultar decisiu perquè a aquest acabara momentàniament amb l’hegemonia conservadora del districte. Així mateix, el retorn dels *paquistes* a l’òrbita conservadora va ser clau perquè es reprenguera la dominació dels conservadors a partir de 1918. En tot cas, la debilitat del cantisme a Els Ports resulta manifesta. Després dels dos triomfs conjunturals d’Esteban, a partir de 1920 els liberals no presentaren candidats propis a les eleccions a Corts pel districte de Morella, es limitaren a donar suport a les candidatures del datista José de la Figuera i de la Cerda, marquès de Fuente el Sol. Tampoc pel que fa a les eleccions municipals en cap poble de la comarca es pot parlar de supremacia liberal.

Altre tant es pot dir de la situació dels liberals cantistes al districte d’Albocàsser. Només en 1916 –sota govern liberal i en plena desfeta del *Cossi*– aconseguiren trencar la secular dominació conservadora, que es remuntava a 1899, gràcies a la victòria del *cuner* Amós Salvador Carreras. L’únic cacicat liberal remarcable de la comarca era l’exercit per la família Bellés des de la localitat d’Albocàsser, ja present a la darrera dècada del vuit-cents.⁷ Encara a les eleccions provincials de 1913 el cap d’aquesta nissaga, Juan Custodio Bellés Coloma, es va fer amb un dels quatre escons del districte per a la Diputació adscrit al Partit Liberal –els altres tres van anar a parar a la candidatura conservadora– però com ja hem vist a l’apartat anterior a partir de 1917 es va integrar en el conservadorisme datista. Pel demés, tampoc en el cas de l’Alt Maestrat s’ha localitzat cap poble amb supremacia liberal als comicis municipals.

Tenint en compte els condicionants exposats en els paràgrafs precedents, no sorprén que a les quatre eleccions provincials –tres ordinàries i una parcial– celebrades al districte de Morella-Albocàsser entre 1913 i 1923 només obtingueren l’acta de diputat quatre candidats liberals –d’un total de tretze diputats escollits– i que només un d’ells, Bellés en 1913, fora originari del districte.

Si a Els Ports i a l’Alt Maestrat el liberalisme dinàstic, i més concretament el cantisme, constituïa una força política manifestament minoritària, al districte de la capital provincial aquesta condició encara era més evident. Quan a la representació en Corts, ja sabem que l’hegemonia republicana al llarg de les dues primeres dècades del

---

⁷ *Ibidem*, pp. 60-62.

segle XX sols va poder ser transgredida en la convocatòria de 1907. A la resta de formacions sols els van quedar, per tant, les eleccions provincials i municipals per tractar d'obtenir parcel·les de poder polític. Pel que fa a les primeres, els resultats obtinguts pels cantistes fou paupèrrim. En el conjunt de les tres convocatòries celebrades durant el període 1913-1923 només aconseguiren un diputat, el castellanenc Juan Peris Masip en 1923, que en aquella ocasió va integrar una candidatura d'aliança esquerrana compartida amb dos republicans. Per contra, en aquells mateixos anys els republicans es feren amb un total de sis actes, per dos els *paquistes*, altres dos els ciervistes i una els conservadors.

Aquestos resultats denoten que, d'una banda, per la vessant esquerrana el potent republicanisme de la capital deixava poc de marge de creixement electoral al liberalisme dinàstic, mentre que per la vessant dretana els vots anaven a parar preferentment a opcions més conservadores, percebudes com els dics naturals per contenir la fortalesa electoral republicana i la creixent mobilització obrera. Els liberals del districte es trobaven doncs ofegats entre dos aigües. Els resultats als comicis municipals no feien sinó confirmar aquesta situació. No és sols que en cap dels pobles integrants del districte foren la formació preponderant, sinó que als dos municipis que posseïen amb diferència els censos més nodrits –Vila-real i Castelló de la Plana– les regidories obtingudes es situaren per davall de les aconseguïdes per les forces dretanes i republicanes i descrigueren una tendència clarament descendent. A Vila-real a les dos darreres eleccions municipals, 1920 i 1922, no va obtenir acta de regidor cap candidat liberal, mentre que a Castelló només aconseguiren una regidoria en cadascuna de les tres darreres convocatòries del període, la meitat o menys de les assolides per les candidatures conservadores.

Nogensmenys, a pesar de la patent debilitat electoral del Partit Liberal al districte, per la seua condició de centre administratiu i polític de la província a Castelló de la Plana residia bona part de la cúpula dirigent del cantisme. A banda de l'únic diputat provincial escollit pel districte de la capital durant el període estudiat, Juan Peris Masip, a Castelló de la Plana vivien altres sis diputats provincials liberals –Norberto Ferrer, Rafael Fabra, José Tárrega Berenguer, José Castelló Tárrega i José Ortells Aparici–. Allí es localitzaven també els òrgans directius provincials del liberalisme cantista i el diari liberal castellanenc per excel·lència, *Heraldo de Castellón*, dirigit pel cantista José Castelló Tárrega.

Pel demés, a la primera meitat dels anys 10 es va posar fi a la històrica divisió del liberalisme dinàstic de la capital entre el grup encapçalat per Cayo Gironés, els canalejistes de José Castelló Tárrega i Juan Peris Masip i els ramblistes. Canalejistes i ramblistes ja es trobaven plenament integrats en el cantisme en 1913, mentre que la facció cayista –mort en 1913 el seu cap nacional, Moret, que durant els seus darrers anys de carrera política s’havia vist arraconat davant la irrupció de la figura de José Canalejas– va deixar d’estar present en el panorama polític de la capital a partir de 1916, al temps que alguns dels seus membres, entre ells José Tárrega Berenguer, diputat provincial entre 1917 i 1921, s’integraven en el cantisme. El liberalisme dinàstic de la capital fou doncs exclusivament cantista a partir d’aleshores.

Als dos districtes restants, Nules i Segorbe, el cantisme no fou ni tan sols la facció liberal majoritària, condició que ostentava el reverterisme. A l’Alt Palància la presència dels seguidors de Vicente Cantos era pràcticament nul·la, en constituir aquella comarca els dominis *naturals* de la facció liberal liderada per Navarro-Reverter. Al districte de Nules, a pesar que el propi Cantos era originari de Borriana, la seua influència era prou limitada. Precisament en aquesta localitat, de llarg la més poblada del districte, els liberals estaven integrats en la facció encapçalada per Benjamín González, client polític de Navarro-Reverter. Només hem pogut confirmar la presència de grups cantistes a Onda, on rivalitzaven amb una facció liberal reverterista, tot i que també es possible que en la conjuntura de les eleccions a Corts de 1918 es produïra el transvasament, almenys momentani, de grups reverteristes de la Vall d’Uixó, Almenara, La Llosa, Eslida i Artana al cantisme.⁸ En tot cas, la implantació del cantisme en aquells indrets no va traspasar l’esfera política municipal, l’únic diputat provincial liberal de la Plana Baixa escollit durant el període 1913-1923 fou el reverterista borrianenc Benjamín González, als comicis de 1917 i de 1921.

Passem ja a la facció reverterista. El seu cap, Juan Navarro-Reverter Gomis, d’origens familiars valencians –nascut a València en 1874– havia heretat de son pare, el conservador tetuanista Juan Navarro Reverter, el cacicat del districte de Segorbe, que el seu progenitor havia ostentat entre 1886 i 1901. Però no sols això, ja que son pare havia sigut un element important en la cúpula nacional del Partit Conservador i fins i tot havia sigut nomenat Ministre d’Hisenda en 1895. Aprofitant-se en part de la bona posició de

---

⁸ La convivència de faccions reverteristes i cantistes a Onda a *Heraldo de Castellón*, 02/01/1918 i 15/12/1920. El possible pas al cantisme dels reverteristes de la Vall d’Uixó, Almenara, La Llosa, Eslida i Artana a *Heraldo de Castellón*, 21/02/1918.

son pare a la Cort, Navarro-Reverter Gomis es va integrar també en l'elit política nacional. D'eixa manera, va aconseguir prorrogar el cacicat dels Navarro Reverter a Segorbe des de 1905 fins al colp d'estat de Primo de Rivera, al temps que ocupava alts càrrecs governatius, com ara el de Subsecretari de Governació, en 1913, el de Director General de Correus i Telègrafs, en 1917, i el de Director General de Comunicacions, en 1918.

La xarxa clientelar reverterista es va caracteritzar per un elevat grau de concentració geogràfica, ja que la seua influència pràcticament estava circumscrita als districtes de Nules i Segorbe. No obstant, el poder polític assolit pel reverterisme fou equiparable a l'aconseguit pels cantistes.

A l'Alt Palància l'hegemonia de Navarro-Reverter era incontestable. A les eleccions a Corts els seus triomfs ininterromputs al districte de Segorbe foren a més molt còmodes. Com s'ha exposat en l'apartat dedicat als conservadors, els lligams polítics i clientelars establerts per son pare durant el seu llarg periple com a representant parlamentari del districte i figura preminent del *Cossi*, foren mantinguts per Navarro-Reverter Gomis, a pesar de l'adscripció d'aquest al Partit Liberal. Era així com a les eleccions parlamentàries convocades per governs conservadors, aquestos respectaven el cacicat de Navarro-Reverter i rebutjaven oposar-li contrincant. D'eixa manera, més enllà d'aliances o conflictes conjunturals, les relacions entre els reverteristes i les diverses faccions conservadores castellonenques quasi sempre van estar presidides per la no bel·ligerància i pel respecte mutu de les respectives zones d'influència.

Així les coses, els competidors de Navarro-Reverter per l'acta de Segorbe generalment pertanyien a formacions amb poques possibilitats reals de triomf —el republicà Cervera Baviera en 1905—⁹ o sense gaire arrelament al districte —els mauristes Francisco de Paula Amat en 1914 i 1916 i Manuel Arizmendi en 1919 i el regionalista Comas d'Argemir en 1918—. Només en 1923 —fruit de la configuració d'un inusual context polític— els conservadors castellonencs, concretament els ciervistes, es decidiren a presentar-li rival —Miguel Llansola— tot i que també en aquella ocasió la victòria fou clara per al prohom valencià.¹⁰

---

⁹ Sobre aquesta figura vegeu V. Sampedro, *La lucha por un ideal: Julio Cervera Baviera, republicano y masón*, treball d'investigació inèdit, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2011.

¹⁰ A la resta de convocatòries electorals generals del període 1905-1923 Navarro-Reverter no va tenir oposició. Es tracta de les eleccions de 1907, 1910 i 1920. Per als anys anteriors a 1914 vegeu V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*.

Aquesta dominació reverterista també es traduïa a l'escala municipal. Quant a la presència dels reverteristes als ajuntaments, aquests constituïen la força majoritària en quasi tots els dels districte. Tanmateix, a dos de les localitats més destacades, Segorbe i Altura, els revertistes no disposaven d'una posició clarament hegemònica. A Segorbe republicans, carlistes i conservadors solien obtenir també regidories i en 1920 els primers assoliren l'alcaldia. A Altura almenys en tres dels cinc comicis municipals celebrats entre 1913 i 1923 els conservadors foren els que aconseguiren més regidories.

Alguns dels notables reverteristes locals del districte esdevingueren els lloctinents principals de Navarro-Reverter a la província. Durant els anys del nostre estudi destaquen tres noms. A l'esglaió més alt de la xarxa clientelar reverterista, just per davall del cap de la facció, es va situar Manuel Giménez Royo. Advocat de Segorbe, va ser diputat provincial entre 1913 i 1921, president de la Diputació entre agost de 1919 i juny de 1921 i Governador Civil d'Almeria i de Teruel en 1918. Per la seua banda, José Gil Soriano, cap reverterista de Soneja, va ser candidat guanyador en totes les eleccions provincials del període i per tant diputat provincial de 1913 fins a la seua mort, en desembre de 1922. Per últim, de Viver era Francisco Gómez Cortés, que també va ser candidat triomfant en totes les convocatòries electorals provincials pel districte de Llucena-Viver i que per tant fou diputat provincial entre 1915 i 1923 i a més vicepresident de la Comissió Provincial entre agost i setembre de 1923.

Pel que fa al districte de Nules, a l'àmbit de les eleccions generals durant el darrer decenni de la Restauració la dinàmica política del districte de Nules havia estat marcada per la configuració de dues potents xarxes amb forces igualades, la *cossiera* i l'*anticossiera*, capitanejada aquesta pels liberals. Aquesta situació va fer que durant aquells anys la tònica electoral del districte fora la de l'alternança entre conservadors i liberals.¹¹ Per contra, al llarg de la primera dècada del nou segle, la intensificació que experimenta al districte el ja secular conflicte entre els liberals cayistes d'una banda i els ramblistes i canalejistes de l'altra –que, per exemple, en 1905, en plena situació liberal, foren incapaços de consensuar un candidat– fou aprofitada pel *Cossi*, que va obtenir el triomf a les convocatòries de 1903, 1905 i 1907 i a punt va estar de repetir victòria sota govern liberal en la de 1910.¹²

Arribats als anys 10, el predomini conservador va tenir continuïtat, les actes van anar a parar majoritàriament a diputats d'eixa filiació política. Només en 1918 –tant a la

---

¹¹ E. Pérez Arribas, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*, pp. 75-77.

¹² V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*.

convocatòria ordinària de febrer com a l'extraordinària de desembre– i en 1923 vanceren candidats liberals. En 1914, 1916 i 1920 ni tan sols es van presentar candidats d'aquesta filiació. Cal atribuir aquesta circumstància en bona mesura a la debilitat i la divisió –reencarnada ara en la dualitat reverterisme / cantisme– de les organitzacions liberals a la Plana Baixa, heretades del decenni anterior. Els resultats enregistrats als comicis provincials i municipals confirmen aquest extrem. Si repassem els resultats dels primers al districte de Segorbe-Nules, en 1913 vanceren dos liberals reverteristes de l'Alt Palància –José Gil Soriano i Manuel Giménez Royo– i dos rellevants figures del conservadorisme a la Plana Baixa, Vicente Sales i Leopoldo Ribelles. A les dues següents convocatòries sí que va obtenir acta un liberal originari d'aquesta comarca, el reverterista borrianenc Benjamín González, que si en 1917 fou l'únic diputat originari de la Plana Baixa que va aconseguir la victòria en 1921 va estar acompanyat en l'èxit pel datista valler Leopoldo Ribelles i pel ciervista borrianenc Juan Peris Blasco. Així, de sis diputats provincials de la Plana Baixa escollits entre 1913 i 1921 només dos – Benjamín González en 1917 i 1921– foren liberals, front a quatre conservadors. Queda evidenciat doncs que a la demarcació electoral de Nules-Segorbe els liberals, més en concret els reverteristes, tenien el seu viver fonamental de diputats provincials a l'Alt Palància.

Aquesta situació també s'estenia a les eleccions municipals. Una aproximació als resultats del període posa de manifest que en vuit dels tretze municipis del districte – Almenara, Artana, Betxí, Eslida, la Llosa, la Vilavella, Nules i Tales– el predomini fou per als conservadors, mentre que a la resta –Borriana, la Vall d'Uixó, Moncofa, Onda i Xilxes– el panorama va estar marcat per l'equilibri entre conservadors i liberals. Amb tot, cal fer notar que, tret del cas de Nules, la política municipal de les poblacions més grans del districte va estar marcada per la igualtat de forces entre liberals i conservadors, la qual cosa podria indicar que es tractava de localitats que comptaven amb unes elits sociopolítiques prou extenses com per permetre la configuració de xarxes clientelars potents i amb forces similars.

En qualsevol cas, a banda de la divisió i relativa debilitat de les forces liberals a la Plana Baixa, és probable que a la situació de predomini conservador a les eleccions a Corts contribuïra un altre factor. En determinades conjuntures electorals Nules hauria sigut un districte reservat per als conservadors, per compensar un tant el previsible triomf dels liberals Navarro-Reverter, Cantos i Saiz de Carlos pels seus respectius districtes *propis* (Segorbe, Llocena i Vinaròs). Així s'explicaria en part que ni en 1914,

ni en 1916, ni en 1920 es presentara candidat liberal al per aquell districte. En 1914 i 1920, a pesar de tractar-se de comicis convocats per governs conservadors, els liberals obtingueren respectivament quatre i tres actes del total de set districtes en què es dividia la província. En 1916, en situació liberal, el de Nules fou l'únic districte de la província que no va anar a parar a mans dels liberals. També és cert que la derrota en 1920 del candidat datista, el Comte de Floridablanca, ha de ser considerada sense matisos com un fracàs de les forces liberals del districte –tant de reverteristes com de cantistes– en tant que aquestes, en virtut del pacte establert a escala provincial amb els datistes, havien recolzat per tots els medis l'intent de Floridablanca de posar fi a l'etapa de supremacia de Jaime Chicharro al districte.

Pel demés, a banda de Benjamín González –màxim exponent del reverterisme a la Plana Baixa– altres elements destacats d'aquesta facció liberal a la comarca foren Carlos Fenollosa i Ricardo Corbín a la Vall d'Uixó i Joaquín Emo a Onda.

UNA ALTERNATIVA MARGINAL: EL LIBERALISME ROMANONISTA

No tot fou cantisme i reverterisme al si del liberalisme dinàstic castellonenc. Durant el període estudiat va prendre carta de naturalesa una tercera facció, adscrita a escala estatal al grup comandat pel Comte de Romanones. Arran de la desaparició de Canalejas, tant cantistes com reverteristes s'havien adscrit a la fracció liderada pel successor d'aquest en la presidència del govern, el Comte de Romanones. Ambdós faccions castellonenques continuaren fidels al Comte quan a l'octubre de 1913 cent vint-i-cinc diputats liberals decidiren formar un grup parlamentari sota la direcció de García Prieto i s'oposaren a la continuació de Romanones al capdavant del Partit.¹³ Però no va ocórrer el mateix quatre anys després. En abril de 1917 els liberals contraris a la política proaliada desenvolupada per Romanones com a cap de l'Executiu, forçaren la seua dimissió. El seu successor, García Prieto, va rebre un suport molt tímid dels romanonistes en els greus afers que va haver d'afrontar –especialment la rebel·lió de les juntes militars– i va veure's obligat a cedir el govern als conservadors. Aquestos xocs entre romanonistes i garciaprietistes acabaren per provocar el trencament definitiu del Partit Liberal. Però ara, al contrari que en 1913, era García Prieto qui comptava amb més suports i qui va aconseguir el recolzament de la majoria dels notables provincials. Cal tenir en compte que aquestos solien preferir l'opció que tinguera més probabilitats

---

¹³ J. M^a. Marín, *Santiago Alba y la crisis de la Restauración: 1913-1930*, p. 27.

de governar i, en eixe sentit, les posicions aliadòfiles mantingudes per Romanones li impedièn en aquella conjuntura ser una alternativa real de govern.¹⁴

Cantos i Navarro-Reverter no constituïren una excepció i a partir d'aquells moments passaren a formar part de la facció garciaprietista. Però un reduït nucli de liberals castellanencs va romandre fidel al liderat del Comte de Romanones. El seu cap fou Arcadio Porcar Ribés, qui en octubre de 1917 va comunicar oficialment al Governador Civil que havia rebut l'encàrrec de formar la facció romanonista a les terres de Castelló. El primer dia de novembre d'aquell mateix any eixia a la llum *El Liberal*, l'òrgan dels romanonistes castellanencs.¹⁵

Arcadio Porcar, advocat nascut a Figueroles, s'havia erigit ja a les darreries del segle anterior en una de les figures visibles de l'*anticossierisme* que, articulat políticament a través del liberalisme dinàstic, pretenia combatre l'hegemonia caciquista *cossiera*.¹⁶ Durant els primers lustres del nou segle Porcar va continuar consolidant la seua posició política, integrat dins les files del cantisme, adscrit a escala estatal a la facció canalejista. Així va quedar reflectit després dels comicis provincials de març de 1911, quan –afavorits els canalejistes per l'ascens del seu cap nacional, José Canalejas, a la presidència del Govern– Porcar va assolir la vicepresidència de la Diputació. Arribaria al cim de la seua carrera política en maig de 1913, quan fou escollit president de la Diputació, càrrec que exerciria fins a març de 1915, quan a les eleccions provincials no va poder revalidar la seua condició de diputat en ser derrotat pel districte de la capital. És probable que fora la circumstància de no ser designat candidat per als següents comicis provincials –els de març de 1917– la que finalment va impulsar a Porcar a encapçalar el projecte romanonista a les terres de Castelló.

A pesar de la proximitat de les eleccions municipals, que anaven a tenir lloc l'onze de novembre de 1917, els romanonistes aprofitaren l'impuls inicial de la seua aparició en escena i presentaren candidats en diverses localitats. De les dades de filiació política dels candidats victoriosos publicades per *El Liberal* –que en alguns casos va presentar com a romanonistes candidats guanyadors que en altres periòdics locals foren

---

¹⁴ La fragmentació liberal es va completar en novembre de 1917, quan la formació d'un nou gabinet presidit per García Prieto i decantat a la dreta va provocar la separació de Santiago Alba i la fundació de la Izquierda Liberal. Sobre tot aquest procés de divisió del liberalisme dinàstic vegeu J. Moreno Luzón, "Los políticos liberales y la crisis del liberalismo (1917-1923)", especialment pp. 366-367.

¹⁵ *El Liberal*, 01/11/1917.

¹⁶ Una de les comarques amb major pes de les forces *anticossieres* ja des dels darrers decennis del vuit-cents fou precisament l'Alcalatén, on a més de Porcar destacaren en eixa faceta cacics com ara Cristóbal Aicart a l'Alcora o la família Gómez a Cortes de Arenoso, amb la qual Porcar estava emparentat (E. Pérez Arribas, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*, pp. 62-66).

qualificats genèricament de liberals– es dedueix que l'expansió de la facció romanonista durant els seus primers moments no va anar més enllà d'uns pocs municipis del Baix Maestrat i l'Alcalatén –comarca aquesta on es localitzava l'àrea d'influència del cap provincial, Arcadio Porcar– als quals cal afegir la ciutat de Castelló.¹⁷

Durant els següents mesos el romanonisme va continuar bastint la seua organització. A Castelló ciutat la seu oficial de la facció fou el Cercle Liberal, que a principis de gener de 1918 renovava la seua junta directiva, presidida pel propi Arcadio Porcar. A banda d'ell, cap altre dels directius del centre disposava d'un bagatge polític mínimament remarcable.¹⁸

1918 anava a ser any d'eleccions a Corts, convocades per al mes de febrer per un govern de concentració que, si bé estava presidit per García Prieto, comptava també amb el romanonista Amalio Gimeno com a Ministre de Marina, a més de Juan de la Cierva en Guerra, el neutral Vescomte de Matamala en Governació, els catalanistes Joan Ventosa en Hisenda i Felip Rodés en Instrucció Pública, el maurista Fernández Prida en Gràcia i Justícia i el liberal independent Alcalá Zamora en Foment.¹⁹ Els romanonistes de Castelló, a pesar que la seua presència més destacada –si atenem els resultats dels comicis municipals del mes de novembre anterior– es localitzava a l'Alcalatén, donada la sòlida dominació que exercia Vicente Cantos al districte de Lluca, decidiren centrar les seues aspiracions en la demarcació de Nules, la representació en Corts de la qual, com ja s'ha assenyalat, es caracteritzava en aquells anys per l'absència de cap hegemonia política mínimament sòlida. El candidat escollit va ser Rafael Suárez Rivas, redactor de l'òrgan del Comte de Romanones a la premsa madrilenya, *Diario Universal*, i sense cap tipus de vinculació amb el districte ni amb les terres de Castelló.

La campanya dels romanonistes castellanencs es va centrar en presentar a Suárez com l'únic candidat recolzat pels caps nacionals liberals, no sols per Romanones sinó també per Santiago Alba i pel president del Govern, García Prieto, del qual asseguraven

---

¹⁷ Un regidor a Benicarló, un a Alcalá de Xivert, els set regidors escollits a Villahermosa, tres –la força amb més regidors– a Costur, cinc a les Useres –també allí la formació que obté més regidories– almenys un a Puebla de Arenoso, dos a Ayódar i un a Castelló de la Plana (vegeu *El Liberal* dels dies 7, 14, 17 i 28/11/1917). A Figueroles també van presentar candidatura, però foren derrotats per tres liberals cantistes (*El Liberal*, 14/11/1917). Segons l'òrgan romanonista, també van presentar cinc candidats al municipi d'Almassora, però no consta que allí aconseguiren alguna regidoria (*El Liberal*, 07/11/1917).

¹⁸ *El Liberal*, 09/01/1918. Els companys de Porcar designats per formar part de la junta directiva foren Emilio Martí Lliberós (vicepresident), Vicente Casals Verche (secretari-comptador), Manuel del Río Roig (vicesecretari), Francisco Seder Montañés (tresorer), Esteban Forés Porcar (vicetresorer) i Manuel Feded Ruiz (bibliotecari). Més membres del Cercle Liberal a *El Liberal*, 05 i 12/12/1917).

¹⁹ F. J. Romero, *Espanya 1914-1918. Entre la guerra y la revolución*, Barcelona, Crítica, 1999.

que s'havia negat a què es presentara cap altre candidat liberal pel districte de Nules. Més enllà de promocionar la figura de Suárez, l'objectiu era desprestigiar a un altre candidat liberal, el gallec Manuel Paz Montes, que havia acceptat eixa condició a instàncies de Benjamín González i per tant dels reverteristes, amb l'etiqueta de garciaprietista, i que sembla ser que no comptava amb el suport dels líders estatals liberals.²⁰

Des de les pàgines d'*El Liberal* els comicis foren presentats com una oportunitat que tenien els liberals del districte de:

[...] suprimir los hábitos de esclavitud, de vasallaje que los engaños de vuestro cacique don Benjamín González os imponen[...]; para que el Partido Liberal popular pueda no solo subsistir, sino vigorizarse, siendo fundamento de libertad y esperanza para el distrito; para disolver los gérmenes de toda descomposición interna.²¹

I és que fins i tot s'havia difós el rumor que Benjamín González havia venut tots els vots de Borriana –el cens sencer– al referit Manuel Paz.²²

En tot cas, els resultats electorals foren decebedors per als romanonistes. El guanyador, que fou Paz Montes, va obtenir 4.304 sufragis, per 2.600 del candidat conservador ciervista –el Baró de Càrcer– i 2.360 del carlista Jaime Chicharro. Front a ells, els vots aconseguits per Rafael Suárez –no disposem de dades exactes, però no més de 50 en el millor dels casos– constitueixen un fracàs innegable²³ i reflecteixen l'ínfim pes assolit pels romanonistes entre les files liberals de la Plana Baixa. Aquestos no sols foren incapaços de convèncer els reverteristes de què calia votar a Suárez, sinó que tampoc aconseguiren el suport electoral de l'altre grup liberal amb implantació significativa al districte, el dels cantistes. Efectivament, els seguidors de Cantos preferiren donar suport al ciervista Baró de Càrcer, que també era grat al govern de

---

²⁰ Les dades sobre Rafel Suárez, el beneplàcit dels líders estatals liberals envers la seua candidatura i les controvèrsies generades per la candidatura de Manuel Paz a *El Clamor*, 15/02/1918 i *El Liberal*, 16 i 20/02/1918.

²¹ *El Liberal*, 20/02/1918. Més exemples del to adoptat per *El Liberal* en les seues crítiques, que fixen el punt de mira quasi exclusivament en els reverteristes i especialment en Benjamín González, a l'edició del dia 23 de febrer, on, al dirigir-se als liberals del districte de Nules, entre altres invectives es pot llegir: «no debéis aparecer el día 24 del que cursa, como perro fiel y sumiso que lame la mano despiadada e impía que os azota y os flagela».

²² *El Clamor*, 15/02/1918 i *El Liberal*, 16 i 23/02/1918.

²³ Els resultats de l'escrutini oficial celebrat per la Junta Provincial de Cens Electoral, publicats a *Heraldo de Castellón* i *El Clamor*, 28/02/1918, no atorgaven cap vot a Rafael Suárez, es limitaven a consignar que 22 vots havien anat a parar a «varios candidatos» diferents dels ja citats Paz, Baró de Càrcer i Chicharro i del republicà Vicente Gea, que va obtenir 290 vots. Per la seua banda, els resultats sorgits dels escrutinis realitzats el mateix dia dels comicis als respectius col·legis electorals, atorgaven 20 sufragis a Rafael Suárez i 29 a «varios», dels quals es ben probable que alguns anaren a parar també a la candidatura de Suárez (*Boletín Oficial de la Provincia*, 27/02/1918).

concentració²⁴ i que sembla que en les negociacions preelectorals havia sigut designat com a candidat de consens de les forces dinàstiques castellonenques pel districte de Nules, candidat que com hem vist finalment no seria acceptat ni pels reverteristes ni pels romanonistes.

Nou fou Nules l'única decepció dels romanonistes en aquells comicis, tot i que sí la més important, ja que, en certa mesura i de manera tangencial, també estigueren implicats en la lluita electoral al districte de la capital. En el context de la campanya d'expansió dels regionalismes impulsada per la Lliga, pel districte de Castelló de la Plana, la Unió Valencianista va presentar la candidatura del barceloní Joaquim Maria Nadal Ferrer, que en realitat era maurista, però molt procliu a les reivindicacions catalanistes.²⁵ D'acord amb la legislació electoral vigent, la candidatura de Nadal, si no volia passar pel tràmit de l'avantvotació, podia ser avalada, entre altres, per dos diputats o exdiputats provincials. I es va donar el cas que un dels designats per realitzar aquesta tasca va ser Arcadio Porcar.

No coneixem amb certesa els motius del suport del cap dels romanonistes a la candidatura regionalista, però podem apuntar com a factors a tenir en compte la postura crítica del romanonisme castellanenc envers la gestió municipal republicana, la sensibilitat regionalista d'alguns romanonistes –especialment de qui era en aquells moments el seu únic regidor a l'Ajuntament de la capital, Enric Ribés, figura que s'analitza en paràgrafs posteriors– o els vincles estratègics que en el context polític estatal havien establert romanonistes, mauristes i lligaires. Els medis republicans no dubtaren en reprovar la col·laboració de Porcar amb la candidatura regionalista, a qui qualificaren de «[...] mal llamado romanonista».²⁶ En tot cas, el fet és que, en comprovar les exigües possibilitats de victòria electoral, Nadal va retirar la seua candidatura dies abans dels comicis.²⁷

---

²⁴ Cal recordar que en el govern de concentració presidit pel liberal Garcia Prieto una de les figures més destacades era la de Juan de la Cierva, ministre de la Guerra.

²⁵ J. Tusell i J. Avilés, *La derecha española contemporánea. Sus orígenes: el maurismo*, p. 168.

²⁶ *El Clamor*, 18/02/1918. La resposta d'*El Liberal*, acusant als republicans de «cobardía y despotismo» per negar-se a acceptar la presentació d'una altra candidatura pel districte de Castelló –amb la impossibilitat de proclamar automàticament diputat al candidat republicà que això implicava– a l'edició del dia 20/02/1918.

²⁷ Sobre la candidatura de Nadal i les reaccions que la mateixa va generar en les files republicanes vegeu F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 132-141. Bones mostres de censures a la gestió republicana de l'Ajuntament de Castelló a *El Liberal*, 22/12/1917, 05/01/1918 i 13/02/1918. Les connexions estratègiques entre romanonistes, mauristes i regionalistes catalans per exemple a J. Moreno, "Partidos y Parlamento en la crisis de la Restauración", p. 89. Respecte a la sensibilitat regionalista d'alguns romanonistes, cal tenir en compte que en 1914 el propi Arcadio Porcar, com a president de la Diputació

A partir d'aleshores les forces romanonistes contemplaren com el tímid impuls inicial que havien protagonitzat s'esvaïa. Deixaren de participar en les següents eleccions generals –ni en les parcials de desembre de 1918 a Nules i Segorbe ni en les convocatòries ordinàries de 1919 i 1920– tampoc ho feren –almenys no amb candidat propi– en les provincials de 1919, 1921 i 1923 i no tenim constància de què cap romanonista assolira alguna regidoria en algun municipi de la província als comicis municipals de 1920 i 1922. Tal volta la consulta d'algun medi periodístic romanonista haguera desvetllat la presència d'algun nou regidor afí, però el cert és que deixem de tenir notícies d'*El Liberal* a partir de maig de 1918. Per a acabar-ho d'adobar, Arcadio Porcar, que fins aleshores havia sigut cap de la facció, abandonava l'activitat política en març de 1919, en ser anomenat secretari del consell d'administració de la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Castelló.²⁸

Qui va succeir a Arcadio Porcar al capdavant del romanonisme provincial? No disposem de cap testimoni directe, però tal volta cal atribuir aquesta condició a Enric Ribés Sangüesa –regidor al consistori de la capital– ja que a les darreries d'octubre de 1920 va ocupar el càrrec de president del Cercle Liberal,²⁹ la seu dels romanonistes a la capital. Ribés Sangüesa era farmacèutic, subdelegat de Farmàcia i delegat provincial de la Creu Roja, a més de parent d'Arcadio Porcar. També va desenvolupar la faceta d'escriptor, amb una manifesta sensibilitat envers la recuperació del valencià com a llengua literària.³⁰ I és que la Figura de Ribés pot ser adscrita al focus valencianista conservador de la ciutat de Castelló, a pesar que políticament –possiblement per la seua vinculació familiar amb Porcar– es decantara per militar en el liberalisme romanonista.³¹

En tot cas, Enric Ribés era un personatge popular en els cercles culturals i socials de la ciutat de Castelló, però no sembla que tinguera una influència política

---

Castelló, havia donat una bona acollida al projecte de mancomunitat valenciana impulsat per la Diputació de València, circumstància que serà estudiada en un altre apartat.

²⁸ *Heraldo de Castellón*, 03/03/1919 i *El Clamor*, 05/03/1919. Porcar moriria a les darreries d'aquell mateix any (*Heraldo de Castellón*, 29/12/1919).

²⁹ *El Clamor*, 30/10/1920. La resta de correligionaris escollits per a integrar la junta directiva del Cercle foren Ramón Safont (vicepresident), Manuel del Río (secretari-comptador), Julián Serrano (vicesecretari), Francisco Seder (tresorer), Manuel Feced (vicetresorer) i Emilio Martí (vocal).

³⁰ Sobre les dades personals d'Enric Ribés, *El Liberal*, 14/11/1917.

³¹ La significació pública de Enric Ribés Sangüesa ha sigut estudiada per F. Archilés et. al., *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, Castelló de la Plana, Fundació DávalosFletcher, 2011, pp. 156-164.

remarcable ni allí ni en cap altra població o comarca,³² requisit quasi bé indispensable en la política dinàstica restauracionista, si es volia tenir aspiracions reals de conquerir quotes de poder significatives.

Tanmateix, el romanonisme castellanenc rebria encara una darrera embranzida. A mitjan de juliol de 1921 apareixia a la premsa la notícia de què Norberto Ferrer Calduch havia sigut designat pel propi Comte de Romanones cap del romanonisme a les terres de Castelló. Ferrer havia format part fins aleshores de la nòmina de prebostes provincials cantistes –diputat provincial des de 1913 fins a mitjans 1921– però, tal com ell mateix va manifestar, en ser postergat de la candidatura liberal-conservadora per Morella-Albocàsser en les eleccions provincials de juny d'eixe any, va donar el pas d'abandonar les files cantistes i assumir el comandament provincial de la facció romanonista.³³

Norberto Ferrer va anunciar també que durant el proper mes de setembre engegaria una campanya de propaganda i organització per totes les comarques, «[...] a fin de constituir lo antes posible la agrupación que ha de seguir las orientaciones del Conde», de formar «[...] comités del Partido Liberal que ofreceré al Conde, para que le sirvan de base a su actuación política en esta provincia».³⁴ Aquestos plans posaven de manifest que a aquelles alçades la facció romanonista pràcticament no tenia presència a les terres de Castelló, tal volta el seu únic reducte es reduïa al Cercle Liberal radicat a la ciutat de Castelló.

En qualsevol cas, no hem pogut localitzar cap informació que pugui aportar indicis de què aquesta campanya romanonista de proselitisme i reorganització fora efectivament portada a terme. Res indica que per aquells temps els romanonistes castellanencs disposaren d'un òrgan periodístic propi, que exercira d'altaveu de les

---

³² A pesar que els seus pares eren originaris de Lluçena i que estava emparentat familiarment amb el propi Arcadio Porcar. Vegeu al respecte S. Bellés, “Seres humanos de Castellón. Enric Ribés Sangüesa: boticario y relator de costumbres”, *El Periódico Mediterráneo*, 08/01/2005 i *Heraldo de Castellón*, 29/12/1919.

³³ «Después de lo ocurrido en las últimas elecciones, en las que fui eliminado de la candidatura de Albocácer-Morella para buscar el aseguramiento de un representante familiar, no podía continuar en una disciplina de orientaciones tan diminutas, a pesar del ofrecimiento de compensaciones que a otro quizá le hubieran halagado». Ferrer també va apel·lar a afinitats programàtiques i estratègiques per tal d'explicar el seu canvi de filiació política: «Hace mucho tiempo que mi manera de ver los problemas, lo mismo en política exterior como en la cuestión social coincidían con la del Conde de Romanones, que fue el primero que se atrevió a anunciar el triunfo de los aliados y el primero que ha dado soluciones sobre el problema obrero; y si antes no accedí a los requerimientos de algunos romanonistas que solicitaban de mí que diera el paso que acabo de dar, fue porque aún no había llegado el agravio por parte de los directores de la organización política en que yo me encontraba, que sirviera de fundamento a mi resolución, pues no quería se interpretara como un volatín político». (*La Provincia Nueva*, 19/07/1921).

³⁴ *La Provincia Nueva*, 14 i 19/07/1921.

seues iniciatives i activitats. Però cal pensar que d'haver existit, aquestes hagueren sigut recollides per diaris com ara l'òrgan de les dretes castellonenques, *La Provincia Nueva*, interessada en remarcar qualsevol notícia que posara de manifest la manca d'unitat al si de les forces liberals dinàstiques.

Els romanonistes no tornaren a saltar a la palestra de la política provincial fins a les eleccions a Corts d'abril de 1923. La designació de candidats *ministerials* per part del govern de concentració liberal, va deixar patent una vegada més la manca de pes del romanonisme a la política castellonenca. L'Executiu –presidit per García Prieto, però amb ministres de totes les faccions liberals, entre ells el propi Comte de Romanones com a ministre de Gràcia i Justícia i el seu addicte Salvatella en Instrucció Pública³⁵ a part d'*encasellar* als garciaprietistes Cantos, Saiz de Carlos i Navarro Reverter per Lluçena, Vinaròs i Segorbe respectivament, va fer el mateix amb Faustino Valentín Torrejón, que es presentava com a albista pel districte de Nules.

Fou el districte d'Albocàsser l'únic on els romanonistes tingueren cert protagonisme. Com s'ha apuntat a l'apartat dedicat als conservadors, presentaren candidat propi –José Santa Cruz– front al candidat *encasellat*. És probable que, tal com hem observat ja que va denunciar el diari dretà *La Provincia Nueva*, el govern liberal –sabedor que els romanonistes anaven a presentar candidat per Albocàsser– no defensara amb massa interès la candidatura del *ministerial* Ricardo de la Cierva. En tot cas, Santa Cruz no va aconseguir el seu objectiu, a pesar d'asolir una votació bastant nodrida.

Va ser la darrera iniciativa d'una facció que fou incapaç d'abandonar la posició marginal que des del principi va ocupar dins l'escenari polític castellonenc. Als comicis provincials de l'estiu de 1923, els darrers del període constitucional, Norberto Ferrer va recolzar activament, junt amb la resta de prohoms liberals de la capital, al candidat cantista Juan Peris Masip. Al remat, a les comarques de Castelló el romanonisme no va passar de ser una facció amb nivells d'influència i d'activitat molt baixos, integrada –almenys a la capital provincial– per elements amb escassa experiència i trajectòria política i encapçalada per polítics que, en sentir-se agreujats i postergats pel cantisme, havien decidit abandonar aquest i impulsar el desenvolupament d'una facció liberal adscrita al liderat nacional del Comte de Romanones.

---

³⁵ C. Seco, *La España de Alfonso XIII. El Estado. La política. Los movimientos sociales*, p. 700.

LA BELLE ÉPOQUE LIBERAL (1913-1916)

A l'apartat dedicat als precedents del sistema de partits a les comarques de Castelló s'ha fet referència al fet que a partir de 1909, amb la pèrdua del control de la Diputació per part del Partit Conservador, es va entrar en un canvi de cicle històric a la política castellonenca. Després de dècades de dominació *cossiera*, els liberals passaren a ostentar la posició preponderant, posició que es consolidaria amb els resultats enregistrats a les eleccions generals de 1910 i a les provincials de 1911. Així mateix, també s'ha comprovat ja –a l'apartat dedicat a les forces conservadores– que a pesar de l'assassinat del sòlid líder estatal del Partit Liberal i president del Govern, José Canalejas, en novembre de 1912, i de la caiguda de l'executiu liberal del seu successor, el Comte de Romanones, substituït per un gabinet conservador en octubre de 1913, a Castelló els liberals foren capaços d'allargar la seua hegemonia fins a 1916, tant en la representació en Corts com a la corporació provincial.

La primera cita a les urnes del període objecte del nostre estudi –els comicis provincials celebrats en març de 1913, encara sota el govern de Romanones– va servir per reforçar la posició liberal a la Diputació. Els dotze llocs que entraren en disputa van ser repartits equitativament, sis per als liberals i sis per als conservadors.³⁶

---

³⁶ Pel districte de Morella-Albocàsser foren escollits tres conservadors –Francisco Tena, Gabriel Matutano i Luis Fabra– i un liberal –Custodio Bellés–. Al de Vinaròs-Sant Mateu el resultat fou l'invers, ja que es van escollir tres liberals –Norberto Ferrer, Juan Aragonés i Manuel Febrer– i un conservador –Domingo Esteller–. Per últim, pel districte de Nules-Segorbe triomfaren dos liberals –Manuel Giménez i José María Gil Soriano– i dos conservadors –Vicente Sales i Leopoldo Ribelles–. La informació ha sigut extreta del *Boletín Oficial de la Provincia*, 14/03/1913 i *Heraldo de Castellón*, 13/03/1913. Cal recordar que va quedar així desarticulada l'aliança electoral que des de 1909 havien establert els liberals i els republicans, en virtut de la qual els liberals havien donat el suport necessari perquè fora proclamat diputat un candidat republicà pel districte de Vinaròs-Sant Mateu als comicis provincials de 1911, mentre que els republicans s'havien sumat als liberals per formar majoria al consistori provincial resultant.

QUADRE 1) DIPUTATS PROVINCIALS ELECTES PELS DISTRICTES DE CASTELLÓ (1913-1923)

	1913	1915	1917	1919	1921	1923	TOTAL
VINARÓS-SANT MATEU	3 cant. 1 cons.	---	3 cant. 1 cons.	---	2 cierv. 1 rep. 1 cant.	---	7 cant. 2 cons. 2 cierv. 1 rep.
MORELLA-ALBOCÀSSER	3 cons. 1 cant.	---	3 cant. 1 cons.	1 mau.	3 cierv. 1 mau.	---	4 cant. 4 cons. 3 cierv. 2 mau.
LLUCENA-VIVER	---	3 cant. 1 cons.	---	3 cant. 1 cierv.	---	3 cant. 1 cons.	9 cant. 2 cons. 1 cierv.
CASTELLÓ	---	2 rep. 1 cons. 1 paq.	---	2 rep. 2 cierv.	---	2 rep. 1 cant. 1 cierv.	6 rep. 2 cierv. 2 paq. 1 cons. 1 cant.
NULES-SEGORBE	2 rev. 2 cons.	---	3 rev. 1 pur	1 rev.	2 rev. 1 dat. 1 cierv.	1 rev.	9 rev. 2 cons. 1 cierv. 1 dat. 1 pur.
TOTAL	6 cons. 4 cant. 2 rev.	3 cant. 2 cons. 2 rep. 1 paq.	6 cant. 3 rev. 2 cons. 1 pur	3 cant. 3 cierv. 2 rep. 1 rev. 1 mau.	6 cierv. 2 rev. 1 cant. 1 rep. 1 mau. 1 dat.	4 cant. 2 rep. 1 cons. 1 cierv. 1 rev.	28 cant. 11 cons. 10 cierv. 9 rev. 7 rep. 2 mau. 1 dat. 1 paq. 1 pur

Nota: cant > cantistes; rev > reverteristes; cons > conservadors; mau > mauristes; cierv > conservadors ciervistes; dat > conservadores datistes; rep > republicans; paq > carlistes *paquistes*; pur > carlistes *purs*.

Elaboració pròpia a partir de: Actes de la Diputació Provincial de Castelló, *Boletín Oficial de la Provincia* i premsa local, 1913-1923.

Amb la incorporació d'aquests nous diputats, la corporació passava a estar constituïda per onze liberals, set conservadors, un republicà i el carlista Francisco Giner. D'eixa manera, els liberals gaudiren de majoria absoluta fins a les properes eleccions provincials, celebrades en març de 1915, i cantistes i reverteristes es repartiren equitativament els càrrecs. Com ja s'assenyalava anteriorment, l'escollit per ocupar la presidència va ser el cantista Arcadio Porcar, mentre que el també cantista Juan Aragonés ocupava una de les secretaries. Per la seua banda, els reverteristes obtingueren

la vicepresidència –que fou per a Manuel Giménez– i la vicepresidència de la Comissió Provincial, per a la qual fou designat José María Gil Soriano.³⁷

Més positius si cap foren els resultats assolits pels liberals a les eleccions a Corts de març de 1914, tenint en compte que les mateixes foren convocades per un govern conservador, el primer dels presidits per Eduardo Dato. Quatre dels set districtes – Segorbe, Lluçena, Vinaròs i Morella– foren conquerits per candidats liberals, mentre que els conservadors sols aconseguien els de Nules i Albocàsser. Es posava així en evidència la greu crisi en què estaven sumits els conservadors castellonencs, paral·lela al bon moment travessat pels liberals. Especialment impactant va resultar el triomf a Morella –històric feu conservador dominat pel *cossi* ininterrompudament des de 1896– després que prosperaren les reclamacions fetes pels liberals al provisional triomf del candidat conservador i que per tant les eleccions es repetiren. En la repetició dels comicis l'escrutini va donar com a vencedor al candidat liberal i tot i que els conservadors protestaren l'elecció, en aquest cas ni el Tribunal Suprem ni el Congrés dels Diputats van acordar variar el resultat inicial.

La següent contesa electoral, els comicis provincials de març de 1915, no va tenir un balanç tan favorable als liberals. Els resultats sí que resultaren bons al districte de Lluçena-Viver, on foren proclamats diputats sense necessitat de sotmetre's a elecció, gràcies a l'aplicació de l'article 29, tres liberals i un conservador. Per contra, en el marc d'unes votacions molt igualades, al districte de la capital foren escollits dos republicans, el conservador Tiburcio Martín i el carlista Manuel Bellido Alba, mentre que caigueren derrotats el liberal Arcadio Porcar i el carlista aliat dels liberals Francisco Giner.³⁸

Tenint en compte que dels vuit diputats que acabaven d'abandonar la Diputació al haver esgotat el període de quatre anys que tenia de vigència eixe càrrec, cinc eren liberals, per tan sols un conservador, un republicà i un *paquista*, amb els resultats electorals que acabem d'indicar les forces es trobaven ara molt més equilibrades al si d'aquesta corporació: nou liberals, vuit conservadors, dos republicans i un carlista.

No obstant, tal com ja s'ha relatat en l'apartat dedicat als conservadors, abans de la sessió en què s'anaven a elegir els nous càrrecs dirigits de la Diputació, es va establir una entesa secreta, en virtut de la qual els diputats conservadors Domingo Esteller i Ramon Salvador foren escollits president i vicepresident respectivament gràcies als vots dels diputats liberals, a canvi de formar majoria amb aquests, que

---

³⁷ Actes de la Diputació Provincial, 06/05/1913.

³⁸ *Boletín Oficial de la Provincia*, 18/03/1915.

obtingueren una de les secretaries més la vicepresidència de la Comissió Provincial, per a la qual fou elegit el reverterista Manuel Giménez.³⁹ Per la seua banda, el grup conservador de la Diputació va veure així reduït el seu grup a tan sols sis diputats. A més, a la sessió del dia següent es va acordar l'anulació de l'acta del carlista Manuel Bellido, en considerar-se nul l'escrutini realitzat a una secció electoral d'Almassora. Com que al restar els vots del referit escrutini Bellido es veia superat per Francisco Giner en el global de sufragis obtinguts al districte de Castelló, es va acordar la proclamació d'aquest en lloc de Bellido com a diputat provincial.⁴⁰ D'eixa manera, en virtut de l'aliança de Giner amb els liberals, la majoria a la Diputació es veia engreixada amb un nou efectiu i passava a estar constituïda per dotze diputats, mentre que els grups opositors quedaven reduïts a l'integrat pels sis diputats conservadors i al format pels dos republicans.

Tot plegat, els liberals havien aconseguit –encara que amb una maniobra de dubtosa ètica política– superar una situació certament compromesa per als seus interessos i conservar la majoria al si d'un organisme cabdal dins l'entramat polític i clientelar de la Restauració. Donaven continuïtat així a l'etapa de conquestes i èxits polítics en què es trobaven immersos des de 1909.

En aquest context gairebé eufòric, a les darreries de novembre de 1915 es va organitzar un banquet en honor al prohoms liberal al corí Cristóbal Aicart Moya, amb un doble objectiu. D'una banda, per agrair a Aicart els èxits que les accions i estratègies impulsades per ell havien reportat al Partit, especialment la seua «[...] actuación acertada» en la constitució de la Diputació esdevinguda uns mesos abans. En paraules d'un altre diputat provincial liberal, Norberto Ferrer, es tractava de «[...] festejar los éxitos del partido liberal castellanense conducido de triunfo en triunfo [...]» per Aicart. Però en segon lloc, també es pretenia confirmar a Aicart com a cap provincial del Partit Liberal, una funció que sembla que havia exercit de manera oficiosa en la planificació i organització de les darreres convocatòries electorals.

Aquest segon punt tenia una transcendència considerable, doncs de posar-se en pràctica significaria la unió de cantistes i reverteristes sota un sols liderat provincial, un fet insòlit fins aquell moment. Tal volta per això en la seua crònica de l'acte *Heraldo de Castellón* va insistir repetidament que la iniciativa de celebrar el mateix havia partit de

---

³⁹ Actes de la Diputació Provincial, 07/05/1915. *El Clamor, Heraldo de Castellón, La Provincia*, 08/05/1915.

⁴⁰ Actes de la Diputació Provincial, 08/05/1915. *La Provincia*, 08/05/1915.

Manuel Giménez –mà dreta de Juan Navarro-Reverter Gomis– i va remarcar l'assistència d'altres destacats reverteristes, com ara Benjamín González, Francisco Gómez Cortés i José Gil Soriano. En la mateixa línia, el propi Manuel Giménez durant el seu discurs va manifestar que efectivament la iniciativa havia sigut seua i que l'objectiu era «[...] preconizar, digámoslo así, en la jefatura del partido liberal, a don Cristóbal Aicart». Va afegir que «[...] era preciso que acabáramos para siempre con equívocos. Estaba ya cansado de oír que los reverteristas nos íbamos incomodados y de una vez que se sepa aquí no hay reverteristas ni cantistas. Aquí no hay más que un gran partido liberal».⁴¹

No obstant, lluny d'allò que les declaracions que s'acaben de reproduir podrien fer pensar, la realitat és que el liderat de Cristóbal Aicart es va limitar a la facció cantista. El banquet va servir per confirmar i oficialitzar el comandament d'aquesta facció per part d'Aicart –que de fet venia exercint ja des de temps en rere– a més de per exaltar els darrers triomf liberals. Però en cap cas va suposar que Aicart passara a tenir algun tipus de potestat pràctica sobre la facció reverterista. I és que oficialment el Partit Liberal podia tenir òrgans i caps provincials, però en realitat estava format per dues clienteles polítiques molt arrelades, amb lligams personals molt sòlids entre els seus integrants i amb una complementarietat en la seua distribució geogràfica pel territori provincial quasi perfecta. Aquesta consolidada estructuració clientelar del Partit, característica en les formacions polítiques dinàstiques de la Restauració, no anava a quedar modificada amb un simple banquet i uns quant s discursos.

En qualsevol cas, caldria preguntar-se per què fou Cristóbal Aicart l'escollit per ocupar el lloc de cap provincial liberal. No ha d'estranyar, si es té en compte la llarga i intensa trajectòria que a l'alçada de 1915 –superats els 60 anys d'edat– havia ja acumulat. Des d'abans de l'establiment del règim restauracionista, Aicart havia configurat una xarxa caciquil que venia lluitant contra l'establerta pels Fabra al districte de Lluçena. En principi la xarxa aicartista era carlina, però amb l'arribada de la Restauració, es va adscriure a les forces del torn, en concret al liberalisme dinàstic, per tal d'incrementar les seues possibilitats d'ascens i creixement dins el context polític castellanenc.

---

⁴¹ La crònica, d'on s'han extret les cites textuais, a *Heraldo de Castellón*, 23/11/1915. Sobre la proclamació d'Aicart com a cap provincial, resulten molt gràfiques les manifestacions d'un altre dels oradors, Rafael Fabra, sobre l'estructura jeràrquica del Partit Liberal: «allá en lo alto el conde de Romanones y en forma de aspa, sin que me atreva a decir quien primero, Cantos o Reverter, y después abajo, sustentándolo todo don Cristóbal Aicart».

És així com es va configurar una força política peculiar i prou estesa per la província, el carlo-liberalisme, de la qual Aicart i la seua clientela constituïen un dels seus principals i més genuïns components. Va ser així com Aicart va aconseguir l'acta de diputat a Corts pel districte de Lluçena en 1893, en derrotar a les forces *coarsers*. Ja havia assolit tal dignitat en 1886, però en aquell cas pel districte de Morella i gràcies en bona mesura al suport que li havien brindat els fabristes.⁴² Amb el canvi de segle, Aicart va esdevenir un dels principals suports de Vicente Cantos en la seua conquesta i consolidació al districte de Lluçena i entre maig de 1911 i maig de 1913, amb Cantos com a diputat a Corts i el seu valedor Canalejas en la presidència del govern, va exercir el càrrec de president de la Diputació.

L'any 1916 es va iniciar amb més èxits per als liberals de Castelló. A les eleccions a Corts de març i amb el suport governamental –els comicis foren convocats per un executiu presidit per Romanones– els liberals no sols s'imposaren ens els seus feus ja tradicionals –Segorbe, Vinaròs i Lluçena– sinó que també ho feren en dos districtes històricament dominats pels conservadors, els de Morella i Albocàsser. A més, en aquestos dos districtes, al igual que en els de Vinaròs i Lluçena, ni tan sols hagueren de sotmetre's a les urnes, al no presentar-se a l'elecció cap candidat contrincant. El bon moment dels liberals castellanencs continuava doncs plenament vigent.

Quines són les claus que expliquen la configuració i prolongació d'aquest context polític tan favorable per als liberals? Una d'elles és precisament la crisi que estaven travessant els seus principals enemics, els conservadors. Els factors d'aquesta ja han sigut analitzats a l'apartat corresponent. Però és possible identificar-ne d'altres de caràcter intern, que tenen el seu origen en l'estructuració i actuació del liberalisme dinàstic castellanenc durant aquestos anys. En concret, dues són les claus que cal tenir en compte.

Per una banda, l'estructuració del Partit Liberal a Castelló en torn a dos liderats sòlids i influents, que com ja s'ha apuntat disposaven d'una posició consolidada a les altes jerarquies del partit, la qual els va portar a ocupar diverses subsecretaries i direccions generals.⁴³ Així, resulta meridianament clar que Cantos i Navarro-Reverter es

---

⁴²Sobre les relacions entre aicartistes i fabristes, vegeu E. Pérez Arribas, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*, pp. 62-66. Sobre el carlo-liberalisme, *ibidem*, pp. 28-30.

⁴³ Podem situar a Vicente Cantos i Juan Navarro-Reverter Gomis en un tercer esglaó dins la cúpula estatal liberal, per davall del constituït pels líders nacionals –el Comte de Romanones, García Prieto, Santiago Alba, Alcalá Zamora i Rafael Gasset– i d'aquell format pels prebosts liberals que en períodes de govern liberal solien accedir a alguna cartera ministerial –Miguel Villanueva, Amalio Gimeno, Julio Burell, Joaquín Salvatella, etc.–.

trobaven per aquells anys millors situats dins del camp liberal del que ho estava en el camp conservador el Comte d'Albay. Per això podien afrontar amb més garanties que el seu homònim conservador les negociacions preelectorals en què com a representants provincials de les seues respectives faccions partícipaven.

A més, al contrari que Albay,⁴⁴ Cantos i Navarro-Reverter disposaven de sengles districtes *propis* localitzats a la mateixa província de Castelló, circumstància que constituïa un valuós actiu a l'hora de tractar d'aconseguir *encasellats* favorables als seus interessos. D'eixa manera s'explica que, tal com hem vist, a les eleccions a Corts de 1914 els conservadors castellanencs contemplaren desesperats com el govern afí d'Eduardo Dato ni tan sols els brindava el suport suficient per conservar la victòria inicialment obtinguda en el districte de Morella, mentre que, de manera ben diferent, en 1916, sota govern Romanones, els liberals castellanencs obtingueren cinc de les set actes en joc, quatre d'elles per l'article 29.

L'altra clau, íntimament relacionada amb la primera, fa referència a la cohesió i disciplina que va marcar la trajectòria del Partit Liberal a Castelló durant aquests anys. També en aquest punt el contrast amb els conservadors és patent. Ja sabem que aquests es veieren afectats per successives divisions internes –que donaren peu a l'aparició de les faccions maurista i ciervista– originades per les repetides desfetes electorals i per desacords en la línia estratègica capitanejada per un cap provincial, Tiburcio Martín, cada vegada més debilitat. Per contra, cantistes i reverteristes mostraven una disciplina total envers els seus respectius caps de clientela, al temps que les relacions entre ambdues faccions estigueren presidides pels acords i la col·laboració, almenys en els episodis que marcaren la política castellanenca d'aquells anys.

És cert que a les eleccions generals al districte de Nules –l'únic on es donava la convivència de nuclis reverteristes i cantistes significatius– aquests no atengueren a un únic criteri, si no que mantingueren posicions diferents. En 1914, sembla que la postura majoritària dels liberals fou recolzar al maurista Baró de Terrateig, però a la Vall d'Uixó la facció reverterista de Carlos Fenollosa va optar per l'altre candidat, el *cossiero* Antonio Mª Fabié.⁴⁵ Quelcom semblant passaria dos anys després. En aquest cas, el

---

⁴⁴ Els millors temps de la carrera política del Comte d'Albay havien passat. Havia sigut diputat parlamentari pel districte de Morella des de 1896 fins a 1910 i figura clau en la connexió entre les forces *cossieres* i la cúpula tetuanista de la Cort. Va arribar a ocupar la Subsecretaria d'Instrucció Pública i Belles Arts en 1905. Però en 1916 comptava ja amb 63 anys i en feia 2 que havia abandonat les conteses electorals, en ser anomenat senador vitalici.

⁴⁵ V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*, pp. 93-94.

màxim exponent del reverterisme al districte, Benjamín González, va recolzar amb determinació la candidatura del Baró de Terrateig, tant que fins i tot fou el seu representant en l'escrutini general de l'elecció.⁴⁶ A pesar dels esforços que –en virtut dels pacte electoral establert entre Romanones i Dato– féu Vicente Cantos perquè triomfara la candidatura de Fabié, totes les actuacions realitzades en aquest sentit resultaren en va.⁴⁷

En qualsevol cas, aquestes dissensions entre els cantistes i els reverteristes a l'hora de donar suport a algun dels candidats que cercaven l'escó de diputat a Corts pel districte de Nules, no van tenir cap repercussió en l'esfera on el consens i la unitat d'acció entre ambdues faccions era fonamental, la Diputació. Tant en 1913 com en 1915 –i també en les dues ocasions anteriors, en 1909 i 1911– cantistes i reverteristes, com hem comprovat a les pàgines anteriors, actuaren perfectament units i compenetrats, tant a l'hora de definir els integrants de les candidatures electorals com, una vegada celebrats els comicis, en la constitució dels càrrecs i dels grups al si de la corporació. Fou així com van aconseguir perllongar el domini que des de 1909 venien exercint en aquesta institució clau en la política provincial.

DE LA CONCÒRDIA AL CONFLICTE: CANTISTES *VERSUS* REVERTERISTES (1916-1918)

El panorama quasi idíl·lic descrit en els paràgrafs precedents no va tardar però molt de temps en omplir-se de foscos núvols. A les darreries de novembre de 1916 s'anunciava a la premsa que el grup de diputats provincials liberals s'havia dividit i que el president i el vicepresident de la Diputació –els conservadors Domingo Esteller i Ramón Salvador, que havien accedit a eixos càrrecs gràcies al pacte establert secretament amb els liberals– s'havien reintegrat al grup conservador.⁴⁸

La corporació provincial es situava així en una conjuntura dominada per la incertesa i la confusió. Els liberals continuaven sent el grup majoritari –nou diputats més Francisco Giner– i a més seguien conservant la vicepresidència de la Comissió Provincial, per aquells mesos en mans de Cristóbal Aicart. Tanmateix cal tenir present que es tractava d'una majoria dividida i suposadament l'esclatxa s'havia obert entre les

---

⁴⁶ *Heraldo de Castellón*, 13/04/1916.

⁴⁷ Les desesperades gestions de Cantos i les dificultats per al triomf de la candidatura de Fabié apareixen descrites en un informe enviat pel Governador Civil al Ministeri de la Governació (Arxiu Històric Nacional, sèrie Interior A, lligall 27-A, expedient 6, 03/04/1916).

⁴⁸ Vegeu *El Clamor*, *La Provincia Nueva* i *Heraldo de Castellón* del 17 al 30/11/1916.

dues clienteles que la integraven, la cantista –amb sis diputats– i la reverterista –amb tres– encara que aquest extrem, al igual que els motius del fraccionament, no han pogut ser identificats a les fonts disponibles. Per la seua banda, els conservadors havien recuperat dos efectius –en total havien passat a ser-ne vuit– i ostentaven ara la presidència i la vicepresidència de la Diputació, però seguien sense gaudir de la majoria. Finalment, els republicans continuaven amb els seus dos diputats i es mantenien neutrals, sense pactar ni amb liberals ni amb conservadors.

Una de les conseqüències immediates de la configuració d'aquesta complexa conjuntura política fou la inexistència de cap grup o coalició majoritària al si de la Diputació i per tant la incertesa del resultat de les deliberacions i votacions que el Ple i de la Comissió Provincial havien d'efectuar per tal de resoldre els afers que eren sotmesos a la seua decisió.

En l'àmbit polític, pocs mesos després es va produir un altre fet negatiu per als interessos dels liberals, la fi de l'aliança entre aquests i els *paquistes* de Francisco Giner.⁴⁹ La ruptura s'havia produït en el marc de la confecció de les candidatures liberals per a les eleccions provincials que s'havien de celebrar a mitjans de març, en considerar els *paquistes* que havien sigut postergats de les mateixes pel cap provincial, Cristóbal Aicart. En tot cas, el trencament amb Giner suposava per als liberals la pèrdua d'una extensa i influent xarxa clientelar.

De cara als referits comicis provincials del mes de març els liberals perderen el suport d'altres dos elements destacats, tot i que l'extensió de la seua influència no es comparable a la de Giner. Es tracta de Custodio Bellés, l'històric cacic liberal d'Albocàsser, i de Felipe Ferrer Flos, alcalde de Vinaròs en repetides ocasions, que davant els plans d'Aicart d'excloure'ls de la candidatura liberal per Morella-Albocàsser i Vinaròs-Sant Mateu respectivament, van trencar amb el cantisme per posar-se sota la protecció de Navarro-Reverter.⁵⁰ Tanmateix, aquesta maniobra no els va servir perquè finalment foren integrats en les candidatures liberals. Navarro-Reverter no va voler entrar en conflicte amb Aicart per tractar de forçar la proclamació com a candidats de Bellés i Ferrer, en uns districtes que es trobaven dins la zona d'influència del cantisme i en els quals els reverterisme mai havia tingut implantació.⁵¹ Ja hem vist en apartats

---

⁴⁹ *Heraldo de Castellón* i *La Provincia Nueva*, 26/02/1917.

⁵⁰ *La Provincia Nueva*, 21/02/1917.

⁵¹ *La Provincia Nueva*, 23/02/1917. De manera significativa, Navarro-Reverter sí que va imposar la inclusió del seu lloctinent a la Plana Baixa, Benjamín González, en la candidatura pel districte de Nules-Segorbe, després que inicialment haguera sigut postergat de la mateixa per Aicart. Aquest havia introduït

anterioris com només uns mesos després, en juliol de 1917, Bellés apareixeria plenament integrat en el Partit Conservador, del comité provincial del qual va ser designat vocal.

Com es pot deduir del contingut del paràgraf precedent, el cas és que les friccions entre cantistes i reverteristes al si de la Diputació no havien impedit que de cara als comicis provincials de març de 1917 ambdues faccions de nou es posaren d'acord per tal de confeccionar les candidatures liberals i els resultats electorals foren ben favorables. Dels dotze llocs que entraven en disputa –quatre per cadascun dels districtes en joc, Morella-Albocàsser, Vinaròs-Sant Mateu i Nules-Segorbe– nou –sis cantistes i tres reverteristes– anaren a parar als liberals, que s'imposaren en totes les demarcacions, per tan sols dos als conservadors, mentre que el diputat restant fou obtingut pels carlistes.⁵² La dolça conjuntura electoral dels liberals continuava vigent.

Nogensmenys, ben prompte quedaria patent que l'etapa d'unitat dels reverteristes i cantistes a la Diputació havia quedat definitivament en rere. Després dels comicis, la nova corporació provincial havia quedat constituïda per dotze liberals –vuit cantistes i quatre reverteristes–, quatre conservadors, dos republicans, el carlista Manuel Mingarro i Francisco Giner, que recordem que a aquelles alçades havia abandonat ja el cantisme i s'autoqualificava de diputat independent. Tot i que la lògica política faria pensar en la constitució d'una majoria liberal de govern, allò que realment va ocórrer és que totes les forces no cantistes pactaren la formació d'una aliança anticantista. Fou així com va ser escollit president el reverterista Manuel Giménez, vicepresident el conservador Luis Fabra i secretari el carlista Manuel Mingarro, mentre el també reverterista Benjamín Giménez ocupava la vicepresidència de la Diputació Provincial.⁵³

Un vegada més havia quedat patent que en la lògica política de la Restauració sovint els lligams i animadversions estratègiques i personals tenien més pes que no els vincles ideològics i de partit. Amb només quatre diputats els reverteristes s'havien fet amb els llocs decisius dins la corporació, èxit que probablement no hagueren pogut assolir si hagueren format majoria amb els cantistes, que eren amb diferència el grup més nombrós. Aquesta fita venia a afegir-se a la recent designació del propi Navarro-Reverter com a Director General de Correus i Telègrafs en el govern presidit per Garcia Prieto. El reverterisme travessava per un moment òptim. La situació cantista era

---

en la candidatura, junt amb dos reverteristes, al cantista Sebastián Carpi Gil, fet bastant inaudit en aquell districte, on els candidats liberals sempre eren reverteristes. Finalment, Carpi fou substituït per Benjamín González i així doncs la candidatura va ser, també en aquesta ocasió, exclusivament reverterista.

⁵² *Heraldo de Castellón* i *La Provincia Nueva*, 12/03/1917. *Boletín Oficial de la Provincia*, 15/03/1917.

⁵³ La sessió constitutiva de la corporació provincial, a Actes de la Diputació Provincial, 04/05/1917 i *El Clamor*, 05/05/1917.

pràcticament la inversa. Havien sigut allunyats dels càrrecs rectors de la Diputació, mentre el seu cap, Vicente Cantos, era postergat del nou govern liberal.⁵⁴

Durant els mesos següents el context polític castellonenc va romandre doncs marcat per la confrontació dels cantistes amb els reverteristes i els aliats d'aquestos, dels quals sobreeixien els conservadors, per la seua implantació generalitzada al territori provincial. Tot això a pesar que tant reverteristes com cantistes prengueren la mateixa decisió davant la nova divisió que va patir el Partit Liberal a escala estatal: integrar-se en la facció capitanejada per García Prieto, tot abandonant així el liderat del Comte de Romanones.⁵⁵

La formació d'un nou gabinet presidit per García Prieto a les darreries de 1917, en aquest cas de concentració, va portar una bona notícia per als cantistes, el nomenament de Vicente Cantos com a Director General d'Indústria, Comerç i Treball.⁵⁶ Pocs mesos després, a les eleccions a Corts convocades per aquest mateix govern per a febrer de 1918, els resultats tornaren a ser òptims per als liberals, en obtenir cinc de les set actes en joc a la província. Cantos a Lluçena i el seu sogre, Ramón Saiz de Carlos a Vinaròs, conservaren la seua acta, al igual que Navarro-Reverter a Segorbe. A Nules, una vegada més, cantistes i reverteristes mantingueren postures diferents. Els primers recolzaren un dels candidats amb suport ministerial, el ciervista Baró de Càrcer, mentre que els segons optaren per impulsar una candidatura liberal pròpia, la del gallec Paz Montes, que seria qui acabaria imposant-se. L'episodi va constituir així una prova més de la preponderància dels reverteristes a la Plana Baixa.

Poc després es produiria una nova variació en el joc d'aliances de la política dinàstica castellonenca. Al obrir-se el nou període de sessions de la Diputació, en maig de 1918, es va comprovar que una part del grup conservador –el datista, representat en aquells moments únicament pel seu cap de files, Tiburcio Martín– havia abandonat el pacte amb els diputats reverteristes i havia establert una aliança amb els cantistes. A partir d'aleshores i fins a ben entrat 1919, la corporació provincial va estar marcada per l'enfrontament entre dues aliances conservadores-liberals, la datista-cantista i la ciervista-reverterista. S'ha fet referència ja a què cadascuna d'ambdues faccions

---

⁵⁴ *La Provincia Nueva*, 02/05/1917.

⁵⁵ *La Provincia Nueva*, 10/07/1917 i 21/07/1917.

⁵⁶ J. Paniagua i J.A. Piqueras, *Diccionario biográfico de políticos valencianos (1810-2003)*, p. 124.

sumaven el mateix nombre de diputats i que per tant es va produir un bloqueig del funcionament ordinari tant del Ple com de la Comissió Provincial.⁵⁷

En qualsevol cas, amb aquesta nova maniobra el cantisme va recuperar part del poder que havia perdut arran del pacte anticantista establert tot just un any abans. De fet, encara que de manera polèmica i intermitent, l'aliança datista-cantista es va fer a partir d'aleshores amb el control d'un organisme tan influent com la Comissió Provincial.⁵⁸ A més, ja hem comprovat anteriorment que aquesta aliança perviuria fins a mitjans de 1923 i no sols tindria vigència en els comicis provincials i la Diputació, sinó també en les eleccions a Corts i municipals. Tot plegat, l'aliança va suposar per als cantistes el suport d'una facció conservadora minoritària però amb presència gens menyspreable en determinades comarques.

L'any polític de 1918 no va concloure fins al mes de desembre, amb la convocatòria extraordinària d'eleccions a Corts al districte de Nules, causada per la mort del seu diputat, Paz Montes. Cal recordar que en aquesta ocasió reverteristes i cantistes –i els aliats d'aquests, els datistes de Tiburcio Martín– sí que recolzaren al mateix candidat, el liberal Andrés de Boet Bigas, que finalment va aconseguir l'acta de diputat.

La referència a aquesta darrera contesa electoral serveix per acabar de confirmar la presència d'una constant en la dinàmica política de les forces liberals castellonenques durant aquells anys, l'absència de vinculació entre les estratègies establertes al si de la Diputació i les dissenyades en el marc de les eleccions a Corts. Les quatre darreres convocatòries generals analitzades així ho posen de manifest.

Si recordem, en 1914 i 1916, mentre a la corporació provincial regnava la concòrdia entre cantistes i reverteristes, a les eleccions a Corts pel districte de Nules cadascuna d'ambdues faccions va optar per un candidat diferent dels dos que es presentaren, encara que aquests foren en totes dues convocatòries de filiació conservadora. A les eleccions de febrer de 1918, en plena ruptura del grup liberal de la Diputació, els cantistes decidiren recolzar al candidat governamental –el Baró de Càrcer– i coincidiren en eixe suport amb els conservadors, enemics seus a la corporació provincial. Per la seua banda, els reverteristes promocionaren la presentació d'una candidatura liberal –Paz Montes– i comptaren amb el suport de la clientela conservadora de Vicente Sales –vinculat clientelarm ent a la família Navarro-Reverter–

---

⁵⁷ *Heraldo de Castellón*, 03/05/1918, 15/06/1918, 18/06/1918.

⁵⁸ *La Provincia Nueva*, 20/05/1918, 17/06/1918, 10/08/1918.

però no amb el de la resta dels conservadors, amb els quals recordem que els reverteristes havien signat un pacte de govern a la Diputació. Finalment, a la convocatòria parcial de desembre de 1918 reverteristes i cantistes recolzaren un mateix candidat, el liberal Boet, a pesar que a la corporació provincial continuaven enfrontats, mentre que els conservadors ciervistes –aliats dels reverteristes a la Diputació– optaven per donar suport al carlista Jaime Chicharro.

Aquesta manca de correlació entre els pactes establerts al si de la Diputació i els acordats en les negociacions prèvies a les eleccions a Corts posa de relleu la naturalesa fortament clientelar que presenta el Partit Liberal a Castelló. Una formació integrada per dues faccions autònomes, que actuaven de vegades juntes, de vegades enfrontades, segons quins eren els seus interessos estratègics en cada moment i en cada situació.

En eixe sentit, amb independència de quines eren les relacions entre reverteristes i cantistes a la Diputació, durant aquestos anys els seus posicionaments davant les eleccions parlamentàries al districte de Nules foren diferents. D'una banda, els cantistes tendiren a donar suport als candidats governamentals, foren aquestos conservadors o liberals. Governamental pot ser considerat el datista Fabié en 1916 –en virtut dels pactes establerts a la Cort entre el govern de Romanones i el cap conservador Eduardo Dato–, al igual que el ciervista Baró de Càrcer en febrer 1918 –Cierva formava part del govern de concentració presidit per García Prieto– i el liberal Boet en desembre de 1918, presentat per un gabinet liberal presidit pel Comte de Romanones. Quina pot ser la causa d'aquest suport cantista als candidats liberals? No s'ha localitzat cap informació directa al respecte, però allò que sembla més probable és que el recolzament als aspirants ministerials del districte de Nules fora brindat per Vicente Cantos als successius executius, a canvi que aquestos *encasellaren* a ell mateix i al seu sogre, Ramón Saiz de Carlos, per Llucena i Vinaròs respectivament.⁵⁹

Pel que fa als reverteristes, la seua tendència a Nules fou pràcticament la contrària que la dels cantistes. Va consistir en recolzar i fins i tot impulsar la presentació de candidats alternatius al governamental. Així va passar als comicis generals de 1916, amb el suport al candidat maurista Baró de Terrateig, i als de febrer de 1918, amb el patrocini de la candidatura liberal de Paz Montes. L'explicació més factible d'aquesta línia estratègica consistiria en què els reverteristes –dirigits pel seu

---

⁵⁹ En 1916 i 1918 Cantos i Saiz de Carlos obtingueren l'acta per l'article 29. També resulta significatiu que als comicis de 1914, al temps que els cantistes no recolzaven en aquella ocasió al candidat ministerial per Nules –el datista Fabié– el govern d'Eduardo Dato oposava candidats governamentals a Cantos i Saiz de Carlos en els seus respectius dominis.

màxim representant al districte, Benjamín González– tractaven d'esdevenir els principals precursors d'un determinat candidat, el qual, en cas d'aconseguir l'acta de diputat –fet que es va donar tant en 1916 com en 1918– pràcticament devia la seua elecció al suport que havia rebut d'ells. Podien aleshores exigir al referit diputat la seua protecció i recolzament en els comicis provincials i municipals i en general la intermediació de la seua influència política en favor dels interessos reverteristes.

En eixe sentit, cal advertir que el cacicat reverterista al districte de Segorbe es trobava més consolidat i afermat en més sòlids fonaments que no els de Cantos i Saiz de Carlos. Al contrari que aquestos, l'hegemonia de Navarro-Reverter a l'Alt Palància es remuntava als inicis del nou segle i s'havia erigit en continuadora de l'exercida per son pare des de mitjans dels anys 80, adscrit al *Cossi* i peça destacada del Partit Conservador a escala estatal. Així, Navarro-Reverter havia heretat a la Cort el prestigi i influència del seu progenitor –que recordem que va assolir en diverses ocasions carteres ministerials– i a Castelló les bones relacions amb les forces *cossieres* –més o menys explícites segons la conjuntura política– que no solgueren oposar-se al control reverterista d'aquell districte. És per tot açò que Navarro-Reverter no tenia necessitat d'oferir el seu suport als candidats ministerials de Nules a canvi de protecció i suport per a la seua candidatura pel de Segorbe.

El següent text, estret d'una comunicació remesa pel Governador Civil de Castelló al Ministre de la Governació sobre la marxa de la campanya electoral al districte de Nules, sembla apuntar cap a la interpretació de l'estratègia reverterista que s'ha proposat en el paràgraf precedent:

Los liberales que apoyan a éste [al Baró de Terrateig] se hallan unidos como un solo hombre y Cantos no ha podido reducir a ninguno de ellos. No ha creído prudente ir a Burriana, foco de Terrateij [sic] y Benjamín González, por temor a incidentes desagradables. Ha indicado a Fabié la posibilidad de llevarlo al senado y que Pedro Gómez Igual fuera por Nules [...] Fabié me lo ha comunicado como un rayo de esperanza y luego me lo ha dicho el propio Cantos [...] Creo que no la aceptará Gómez Igual y aunque así fuera dudo que le siguieran todos los liberales: desde luego estarían en contra los de Vall de Uxó amigos de Juanito [es refereix a Navarro-Reverter] y muchos conservadores. En conclusión Cantos trabaja con toda su alma para cumplir lo ofrecido, en lo que se comprometió desconociendo la verdadera situación de Nules [...] Hoy la llave de la elección está en manos de Benjamín: éste lucha a la desesperada porque se ve perdido política y económicamente y su única salvación está en triunfar a todo trance.⁶⁰

---

⁶⁰ Arxiu Històric Nacional, sèrie Interior A, lligall 27-A, expedient 6, 03/04/1916.

Després de molts anys allunyat de la Diputació, Benjamín González va aconseguir de nou l'acta de diputat provincial a les següents eleccions provincials, les de març de 1917. És lògic pensar que aquest fet va estar relacionat amb l'increment del seu pes polític, en haver esdevingut un any abans el factor decisiu per al triomf en les eleccions a Corts del Baró de Terrateig, que al seu torn hauria pressionat perquè González fora inclòs en la candidatura liberal als comicis provincials pel districte de Nules-Segorbe.⁶¹

LA RECONCILIACIÓ LIBERAL: JUNTS CONTRA LA UNIÓ DE LES DRETES (1919-1922)

L'evolució de la dinàmica política castellonenca a l'llarg de 1919 va suposar una nova i profunda modificació de les estratègies i dels jocs d'aliances de les formacions monàrquiques, tot constituint un nou sistema de partits, que estaria vigent fins quasi l'arribada de la dictadura. Pel que fa al camp liberal, aquest nou context va estar marcat per la recuperació de la concòrdia i la unitat d'acció entre cantistes i reverteristes, que romanien distanciats des de les darreries de 1916. La reconciliació liberal es va consumir a finals de juliol de 1919, durant els dies previs a l'elecció dels nous càrrecs de la Diputació, i els seus artífexs principals foren el cantista Bernardo Gómez –senador per Castelló– i Manuel Giménez, màxim exponent del reverterisme a l'Alt Palància. Convocats per ells, els diputats provincials d'ambdues faccions es reuniren a l'*Hotel Suizo* de Castelló «[...] para formar en lo sucesivo una sola familia, avisada suficientemente por lo sucedido en las últimas elecciones».⁶²

Quins foren els factors que coadjuvaren a aquesta reunificació de les forces liberals? Per una banda, s'ha de tenir en compte la conjuntura política puntual, marcada per la constitució de la corporació provincial després dels comicis celebrats en el mes de juny. Els cantistes disposaven de set diputats, per quatre els reverteristes, sis l'aliança de les dretes, dos els republicans i un el maurista Francisco Segarra, aliat als datistes de Tiburcio Martín. Encara comptant amb el previsible suport de Segarra, els cantistes podien disposar com a molt d'una majoria de vuit diputats, ja que no era probable un pacte d'aquests amb les dretes, amb qui es trobaven obertament enfrontats. Un acord

---

⁶¹ Benjamín González havia obtingut l'acta de diputat provincial en 1901 pel mateix districte de Nules-Segorbe. Repetiria novament aquest èxit a les eleccions provincials de 1921.

⁶² *Heraldo de Castellón*, 01/08/1919.

de les dretes amb els reverteristes o amb els republicans podia comprometre doncs eixa majoria cantista. Així les coses, els cantistes tenien dues opcions: tractar de pactar amb els republicans, amb els quals hagueren constituït un grup de deu diputats, que tal volta haguera provocat la formació d'una aliança entre els representants de les dretes i els reverteristes, la qual també haguera totalitzat també deu diputats; o apostar pel reagrupament dels liberals amb un pacte amb els reverteristes, opció que portava a la formació d'una majoria absoluta de 12 diputats. Tenint en compte aquestos condicionants, l'aliança liberal semblava l'opció estratègica més senzilla i beneficiosa per als cantistes.

Els reverteristes, lluny de prestar debades el seu recolzament, una vegada més aconseguiren traure importants prebendes de la conjuntura generada. Per a ells foren els càrrecs de president –Manuel Giménez Royo– i vicepresident –Benjamín González– de la Diputació. Això sí, la vicepresidència de la Comissió Provincial fou assumida per José Castelló Tárrega i una de les secretaries de la Diputació per José Tárrega Berenguer, ambdós cantistes⁶³

Més enllà de la conjuntura política del moment, marcada per la constitució de la corporació provincial, resulta probable que un altre factor impulsor de la reconciliació liberal fora la irrupció de la unió de les dretes en el panorama polític castellonenc. A mitjans de 1919, davant la formació d'un potent conglomerat dretà –que no sols integrava als ciervistes i als carlistes, sinó també a la influent xarxa *paquista*, fins feia poc aliada dels liberals, i així mateix, momentàniament, als mauristes– les dues principals faccions liberals tal volta sentiren més que mai la necessitat d'unir les seues forces. Tant cantistes com reverteristes tenien motius per seguir aquesta línia estratègica. Els primers –perdut el suport *paquista*– necessitaven nous aliats per fer front a les dretes i evitar almenys la pèrdua dels districtes de Lluçena i Vinaròs. Els segons tal volta no temien perdre la seua sòlida preponderància a l'Alt Palàcia, però sí que veieren com el carlista Chicharro era escollit diputat per Nules a les eleccions a Corts de 1919 i trencava així amb la successió de diputats proclamats per eixe districte gràcies a la decisiva ajuda dels reverteristes de la Plana Baixa. El pes d'aquestos en

---

⁶³ Actes de la Diputació Provincial, 05/08/1919. Els medis ciervistes no desaprotaren l'ocasió d'acusar als cantistes d'haver-se plegat als reverteristes a canvi de poder formar majoria: *los reverteristas mandan; ellos actúan de caciques ensoberbecidos; ellos imponen su voluntad y sus caprichos, y los demás diputados liberales, a trueque de constituir mayoría, sea como fuese, no han reparado en entregarse por completo al cacique de Segorbe (La Provincia Nueva, 07/08/1919).*

aquella comarca, i en especial el del seu màxim exponent, Benjamín González, es trobava doncs seriosament compromés.

Tot plegat, els comicis generals de l'1 de juny, amb els tres escons conquerits pels liberals a Segorbe, Lluçena i Vinaròs, no suposaren ni molt menys una desfeta per a aquestos, més tenint en compte que havien sigut convocats per un govern maurociervista. Tanmateix, les tres actes conquerides per les dretes –a Nules, Albocàsser i Morella– deixaven palés que el conglomerat dretà havia aconseguit que el conservadorisme castellanenc deixara definitivament en rere la greu crisi oberta en 1909. L'obtenció per part dels ciervistes de dos actes de diputats pel districte de la capital als comicis provincials celebrats un mes després –per cap aconseguida pels liberals– va acabar de posar de manifest que els liberals havien de reaccionar si volien fer front als renovats impulsos de les dretes.

És possible que encara entrara en joc un tercer factor propiciador de la nova entesa liberal. A pesar de l'elevat grau de desideologització de la política de la Restauració, a les alçades d'aquells anys l'enfrontament de dues faccions que no sols pertanyien al mateix partit sinó també a la mateixa facció nacional –l'encapçalada per García Prieto– tal volta no era ja fàcilment entés i assumit. Així, la premsa va assenyalar, tot i que sense gaire insistència, les possibles pressions de la cúpula garciaprietista central com a element precipitant de la reconciliació liberal.⁶⁴

En qualsevol cas, la configuració d'aquest nou marc de col·laboració entre cantistes i reverteristes va venir acompanyat de dos aspectes més a destacar. Per una banda, la conformació definitiva d'allò que podríem denominar el front liberal dinàstic, constituït per cantistes, reverteristes i datistes més el maurisme *oficial*. Cal recordar que ja des de 1918 cantistes i datistes es trobaven aliats –aliança que no es trencaria amb la incorporació de les forces reverteristes– i que a partir de juliol de 1919 s'hi sumaren a l'entesa els mauristes *oficials*.

Aquesta coalició de faccions es va erigir en la defensora dels mecanismes *clàssics* del sistema de la Restauració –el *torn pacífic*, la *política del pacte*, la preponderància dels partits històrics– en clara contraposició a la trajectòria seguida per la facció majoritària del conservadorisme castellanenc, la ciervista, que havia decidit

---

⁶⁴ «Esta inteligencia ha sido impuesta desde Madrid para evitar el espectáculo que ofrecían ambos bandos, no obstante pertenecer los dos al partido que acaudilla el señor García Prieto» (*El Clamor*, 02/08/1919).

escorar-se a la dreta per atraure's una força aliena al torn, el carlisme. A les pàgines del portaveu d'aquella aliança, *Heraldo de Castellón*, es feren freqüents les referències a la

[...] necesidad apremiante de restablecer la disciplina de los partidos históricos [i es mostraren] convencidos del daño que infieren a los instrumentos de gobierno esas pequeñas organizaciones, con su inevitable secuela de ególatras y de logreros que han sentado aquí sus reales para dificultarlo todo, empequeñecerlo todo y encender también las pasiones de todos, cuando más necesitados se hallan nuestros pueblos de ánimo sereno, de paz y de progreso.⁶⁵

Aquest posicionament del front liberal dinàstic no era sinó una transposició a escala provincial de la postura mantinguda per garciaprietistes i datistes en la política estatal.⁶⁶

Per altra part, l'altre aspecte remarcable fa referència a l'arraconament de la figura política de Cristóbal Aicart. Les cròniques periodístiques sobre les reunions mantingudes en pro de la reconciliació liberal reserven al prebost alcorí un paper pràcticament nul en la gestió d'aquesta maniobra convergent. L'única menció a Aicart es feu per informar que al finalitzar la ja esmentada reunió de l'*Hotel Suizo* es va acordar retre-li visita al seu domicili de Castelló per tal de comunicar-li la bona nova de la reunificació liberal. En eixa mateixa reunió es va acordar que foren Manuel Giménez i Bernardo Gómez els encarregats de consensuar els ocupants dels càrrecs rectors de la renovada corporació provincial.⁶⁷ Allunyat del principal centre de poder polític provincial –no havia renovat el seu càrrec de diputat provincial a les eleccions de 1919– afectat per problemes de salut i amb una edat ja avançada, tot apunta a que la condició d'Aicart com a líder de la facció cantista era a aquelles alçades pràcticament fictícia, per més que *Heraldo de Castellón* continuara referint-se a ell com a «jefe del partido liberal».⁶⁸

Altres prohoms liberals, com Bernardo Gómez –màxim representant dels cantistes en les gestions per a la reconciliació liberal– o el propi director d'*Heraldo de Castellón* i vicepresident de la Comissió Provincial, José Castelló Tárrega, es perfilaven ja com a principals lloctinents de Vicente Cantos. En el cas del primer, però, el fet que la seua residència habitual es trobara a València i el seu càrrec de senador a Madrid

---

⁶⁵ Les cites recollides respectivament d'*Heraldo de Castellón*, 18/12/1918 i 18/10/1920. Vegeu també per exemple *Heraldo de Castellón*, 13/06/1921.

⁶⁶ J. Moreno, "Partidos y Parlamento en la crisis de la Restauración", p. 89.

⁶⁷ *Heraldo de Castellón*, 01/08/1919.

⁶⁸ Vegeu per exemple les edicions dels dies 08 i 11/08/1919.

dificultaven l'assumpció per part seua de la direcció de la facció a les comarques de Castelló. Per contra, respecte a Castelló Tárrega, degut a la malaltia d'Aicart i a la seua impossibilitat de romandre permanentment en la capital provincial, el polític alcorí ja havia delegat en ell la gestió dels afers de tràmit i de poca importància i des dels medis dretans s'assegurava que Castelló havia aprofitat l'avinentsa per irrogar-se funcions pròpies del cap provincial de la facció cantista, «[...] cuyos primates están que trinan por estas extralimitaciones del activísimo compañero».⁶⁹

Al remat, l'any polític de 1919 va encetar una etapa presidida per l'equilibri de forces a les terres de Castelló. És cert que els liberals recuperaren el control de la Diputació, però també que per primera vegada des de 1907 havien deixat de ser la formació castellonenca amb més representants al Congrés dels Diputats. La dinàmica política dels següents anys estaria marcada per aquesta situació d'igualtat. L'excepció fou la constituïda pels resultats a les eleccions senatorials, dominades durant tot el període estudiat pels liberals. Tanmateix, s'ha de tenir en compte que aquestos comicis –de segon grau, amb la participació d'uns compromissaris que eren escollits pels regidors i els majors contribuents de cada municipi– seguien la seua pròpia lògica i tenien poca incidència en la dinàmica de la política provincial i estatal.

En tot cas, ara la contesa –de manera bastant similar al que estava passant a l'escena política estatal–⁷⁰ ja no estava plantejada entre els dos partits del torn, Liberal i Conservador, sinó entre dues coalicions: la protagonitzada per liberals garciaprietistes i conservadors datistes; i el conglomerat dretà, adscrit a l'àmbit estatal al liderat de Juan de la Cierva.

A les eleccions parlamentàries de 1920 convocades pel nou gabinet presidit per Eduardo Dato, al igual que a les de 1919, els liberals aconseguiren conservar els districtes que venien hegemonitzant –Segorbe, Vinaròs i Llocena– però confirmaren que ja no tenien capacitat per vèncer a les dretes a Nules, Morella i Albocàsser. Als comicis provincials la tònica fou l'alternança: quan els districtes on pertocava celebrar eleccions eren els de Castelló i Llocena-Viver –en 1919 i en 1923– els liberals, gràcies a la majoria que invariablement assolien en aquest darrer, aconseguien fer-se amb el poder a la Diputació. Per contra, quan els convocats a les urnes eren els districtes de Nules-Segorbe, Vinaròs-Sant Mateu i Morella-Albocàsser –en 1921– era la coalició dretana qui obtenia més nombre de diputats, degut als seus triomfs a les dues darreres

---

⁶⁹ *La Provincia Nueva*, 18/10/1919.

⁷⁰ J. Moreno Luzón, “Los políticos liberales y la crisis del liberalismo (1917-1923)”, p. 377-381.

demarcacions esmentades, i consegüentment esdevenia la força hegemònica a la corporació provincial.

Observem amb més deteniment l'evolució que experimenten per eixos anys les dues faccions en què fonamentalment s'articulava el liberalisme a Castelló. Pel que fa al cantisme, els resultats dels comicis generals de 1920 i provincials de 1921 deixaren entreveure les seues limitacions. Als primers és cert que conservaren les actes que des de 1910 venien conquerint sense interrupció Cantos a Llucena i Saiz de Carlos a Vinaròs. Però cal tenir en compte que, al contrari que un any abans, tant un com l'altre reberen en aquesta ocasió suport obert i continuat de les instàncies governamentals, dirigides pels datistes. A pesar d'això, la victòria de Cantos davant el candidat de les dretes fou bastant ajustada. No sols això, sinó que el suport cantista als candidats ministerials –datistes– presentats a Albocàsser, Nules i Morella fou improductiu i les dretes aconseguiren trencar l'*encasellat* en tots tres districtes.

Ramón Saiz de Carlos (*Levante*, 29/10/1921).

Respecte als comicis provincials de 1921, no és sols que les dretes aconseguiren imposar-se en el seu tradicional bastió de Morella-Albocàsser a la coalició datista-cantista, sinó que –mitjançant una aliança electoral amb els republicans– vanceren també a Vinaròs-Sant Mateu, districte on en les dues convocatòries anteriors –en 1913 i 1917– havien obtingut les majories els liberals. La comparació amb les eleccions de 1917 resulta especialment il·lustrativa. Aquell any els cantistes obtingueren sis actes de diputats provincials, per tres els reverteristes, dues els conservadors i una els carlistes. Quatre anys després els cantistes només havien aconseguit un diputat –Castelló Tárrega–, els seus aliats reverteristes i datistes-mauristes n’assoliren dos cadascun, mentre que les dretes es feien amb sis actes i els republicans amb una. Els cantistes havien passat de set diputats en la corporació provincial constituïda en 1919 a tan sols tres en la configurada en 1921 (Quadre 1).

La veritat és que a pesar d’aquests resultats, a les dues coalicions en disputa, la de les dretes i la liberal dinàstica, sols els separava un diputat. Mentre la primera totalitzava nou actes, la segona en disposava de vuit. Però la posició de neutralitat fixada pels tres diputats republicans va possibilitar que els càrrecs anaren a parar a mans dretanes. Així, fins als propers comicis provincials, els de 1923, la Diputació i la Comissió Provincial passaren a estar sota el control de les dretes.

Un tercer episodi a tenir en compte fou la pèrdua de la majoria al consistori municipal de l’Alcora per part dels cantistes, després de les eleccions municipals de 1922. Es tracta en aquest cas d’un element més significatiu des del punt de vista simbòlic que no des de l’electoral, ja que els cantistes continuaren constituint la força majoritària a la major part dels municipis del districte de Llucena. Però l’Alcora era, amb Llucena, la localitat més rellevant de l’Alcalatén i, sobre tot, bressol i llar d’un dels caps liberals històrics més remarcables, Cristóbal Aicart.⁷¹

En suma, totes aquestes informacions donen a entendre que davant la revitalització del conservadorisme a través de la unió de les dretes, el cantisme estava mostrant els límits de la seua influència, fins i tot en aquelles comarques que des de feia anys havien caigut sota la seua dominació. Els medis conservadors veieren així reforçat un dels arguments amb què venien atacant als cantistes: el cantisme era una força sense

---

⁷¹ L’exaltació del triomf de les dretes a l’Alcora a *La Provincia Nueva*, 06/03/1922. Als comicis municipals de 1922 els cantistes obtingueren la majoria almenys en 20 dels 32 municipis que formaven part del districte de Llucena, resultats molt similars als assolits en 1917 i 1920.

implantació real a les comarques de Castelló –on, tret del districte de Segorbe, la força dinàstica amb vertader arrelament seria la ciervista, hereva directa de la xarxa *cossiera*–, la seua irrupció i ascens s’havia produït gràcies a la protecció del desaparegut José Canalejas i a l’articulació d’una estratègia basada en la capacitat de Cantos de convèncer als caps estatals de la seua suposada –que en realitat seria falsa– preponderància en la política castellanenca.

Cuando el señor Cantos vino a esta provincia tenía la influencia que le facilitaba Canalejas y con ella pudo aparecer ante nosotros como prohombre. Desaparecido el ilustre hombre de Estado, el diputado por Lucena, que jamás brilló en luz propia, se oscureció en Madrid, especialmente a raíz de las pasadas elecciones en las que vieron los de la Corte que no tiene el exdirector de los Registros fuerza alguna en esta provincia precisándole el dinero, la fuerza y todos los partidos, menos nuestros amigos para salir él triunfante y sacar a su señor suegro, únicos diputados cantistas que hoy gozamos. En estas condiciones se ve claramente que el distrito de Lucena está condenado a grupos telefónicos, mesas bipersonales y algún camino vecinal que por riguroso turno le toque en suerte. Que esto es cierto, lo demuestra el hecho de que lo menos en tres legislaturas no se ha logrado una mejora de alguna importancia para Lucena.⁷²

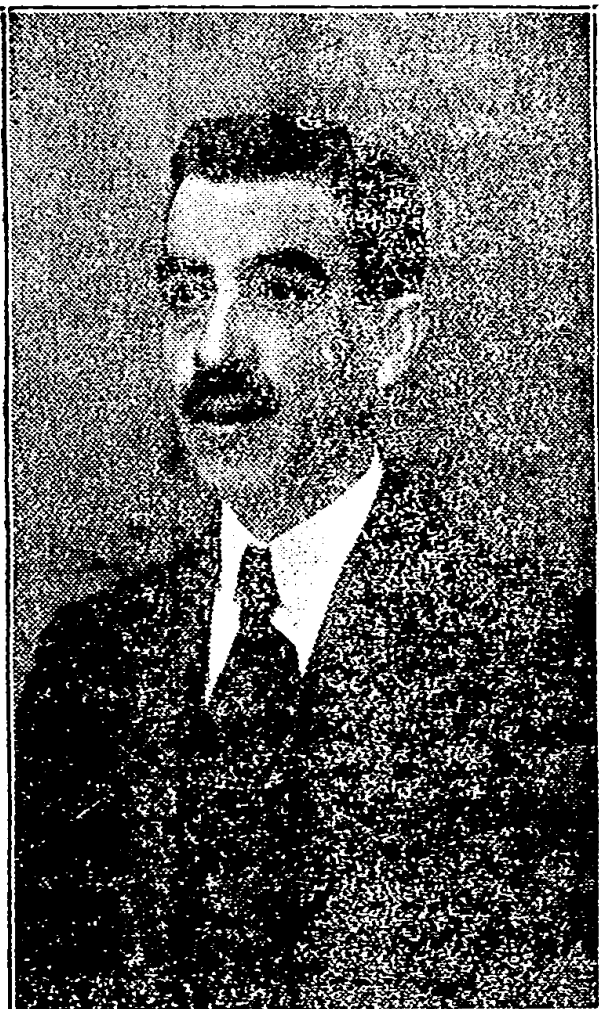
Pel demés, durant aquestos anys es va consolidar de definitivament la posició de Castelló Tárrega com a màxim representant del cantisme a la província. Sempre inquiet i actiu i en bona mesura definidor, des de les pàgines d’*Heraldo de Castellón*, del discurs cantista, va passar també a dirigir la línia política de la facció. Així, per exemple, en octubre de 1920 fou l’interlocutor de Tiburcio Martín en les negociacions electorals per als comicis generals que s’anaven a celebrar en desembre i en gener de 1921 el trobem a Madrid, on viatja per entrevistar-se amb els representants liberals en Corts per la província. La culminació de l’ascens polític de Castelló Tárrega tindria lloc quasi dos anys després, quan a les primeries de desembre de 1922, amb la constitució del govern de concentració liberal presidit per García Prieto, fou nomenat Governador Civil de Toledo.⁷³

---

⁷² *La Provincia Nueva*, 04/10/1921. Arguments semblants per exemple en *La Provincia Nueva*, 25/01/1921, on en referència també als comicis parlamentaris de 1920 es comenta, en clara al·lusió a Vicente Cantos: «Derrotados los ídolos que en Madrid se abrogaban cerca del gobierno la representación de Castellón, había de ser llegada la hora de rectificar».

⁷³ *La Provincia Nueva*, 21/10/1920; *Heraldo de Castellón*, 18/01/1921; *Heraldo de Castellón*, 09/12/1922.

CASTELLONENSES QUE TRIUNFAN

D. José Castelló y Tárrega
electo Gobernador Civil de la Imperial
ciudad de Toledo.

Fotografia de José Castelló Tárrega publicada a *Heraldo de Castellón*, amb motiu de la seua designació com a Gobernador Civil de Toledo (*Heraldo de Castellón*, 11/12/1922).

Paral·lelament, es va confirmar l'extinció del liderat que havia exercit Cristóbal Aicart. L'ocàs d'aquesta figura política va quedar especialment patent amb la ja comentada pèrdua de la majoria a l'Ajuntament de l'Alcora, on havia nascut i on residia Aicart. Arran d'aquest esdeveniment, *La Provincia Nueva* va donar per amortitzada la

trajectòria política d'Aicart, de qui va assegurar que havia sigut arraconat pels seus correligionaris

[...] en la histórica fábrica de los Duques de Aranda como un cacharro más [...] sin que un solo amigo se acuerde de él para utilizarlo ni como búcaro, en las grandes solemnidades políticas; ni Heraldo le nombra por una casualidad y las pocas veces que lo hace ni siquiera le agrega el antiguo estribillo de "jefe de los liberales".⁷⁴

Pel que fa a la facció reverterista, va veure com la seues quotes de poder i la seua capacitat d'influència també experimentaven un cert retrocés durant aquestos anys. A les eleccions a Corts Navarro-Reverter va continuar dominant el districte de Segorbe sense problemes, però al de Nules el suport electoral reverterista va deixar de ser un element decisiu per obtenir el triomf. Benjamín González i els seus seguidors res pogueren fer davant l'eclosió electoral de Jaime Chicharro, vencedor tant en 1919 com en 1920 davant sengles candidats –el liberal Boet i el datista Comte de Floridablanca– recolzats entre altres pels reverteristes. A més, cal anotar la pèrdua de l'influent grup comandat per Carlos Fenollosa a la Vall d'Uixó, que fins a 1918 s'havia mogut en l'esfera reverterista, però que a partir dels comicis generals de 1919 passaria a integrar-se –cada vegada de manera més evident– en les files ciervistes.⁷⁵

Quant a les eleccions provincials, és cert que els reverteristes, amb tres actes conquerides, només pergueren un diputat respecte als comicis celebrats quatre anys abans. Però també ho és que per primera vegada des de 1909 –tret del confús període de bloqueig de la Diputació, entre maig de 1918 i juliol de 1919– es trobaven fora de la majoria governant. Cal afegir a més la derrota patida als comicis municipals de 1920 a la capital de l'Alt Palància i del reverterisme, Segorbe, a mans d'una coalició antirreverterista formada per les forces dretanes i els republicans.⁷⁶ Com a conseqüència de la mateixa els reverteristes pergueren el control del consistori que va a passar a estar presidit per un alcalde republicà, un fet històric i impactant des del punt de vista simbòlic.

No obstant, el reverterisme conservava intactes les seues habilitats polítiques, que van quedar ben palesades als comicis provincials de 1921. Les expectatives no eren

---

⁷⁴ *La Provincia Nueva*, 06/03/1922.

⁷⁵ V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*, pp. 140-141; *La Provincia Nueva*, 09/12/1920 i 23/03/1921.

⁷⁶ *La Provincia Nueva*, 09/02/1920 i *El Clamor*, 10/02/1920.

massa positives, perdut el control sobre el municipi de Segorbe, enfrontat allí a la resta de formacions polítiques i en plena efervescència de les forces dretanes comandades per Chicharro a la Plana Baixa. Tanmateix, els reverteristes es sobreposaren a aquestes dificultats i reeditaren la victòria electoral de 1917, en aconseguir el triomf els tres aspirants que integraven la seua candidatura, formada pels reverteristes Gil Soriano i Benjamín González i el datista Leopoldo Ribelles. S'imposaren a la candidatura dretana, la qual només va poder obtenir una acta, assolida pel borrianenc Juan Peris Blasco, mentre que els seus dos companys, Gil Vilache i Manuel Mingarro, queien derrotats. Els comentaristes polítics coincidiren en assenyalar que la clau de l'èxit reverterista havia estat l'establiment d'una aliança entre els reverteristes i l'important nucli republicà de la ciutat de Segorbe, que havia desactivat la coalició antirreverterista i havia nodrit d'un nombre important de sufragis a la candidatura liberal-conservadora.⁷⁷

El maquiavelisme reverterista tornaria a entrar en joc pocs mesos després, quan davant les noves eleccions municipals de febrer de 1922 formaren una aliança amb les dretes, amb la qual aconseguiren constituir majoria al consistori i –amb l'ajuda de la polèmica suspensió d'un regidor republicà– apartar de l'alcaldia als republicans, aquells que havien recolzat decisivament als reverteristes a les eleccions provincials de l'estiu anterior.⁷⁸

EL RETORN DELS GOVERNS AFINS: LA CONCENTRACIÓ LIBERAL (1922-1923)

El 9 de desembre de 1922 es constituïa un gabinet liberal, fet que no es donava des de les darreries de 1918. Per als liberals de Castelló semblava l'ocasió propícia per trencar amb la igualtat de forces que venia caracteritzant la dinàmica política provincial durant els darrers anys. En bona mesura ho aconseguirien.

A les eleccions a Corts els resultats milloraren respecte a les convocatòries anteriors, però l'èxit no fou complet. Els liberals mantingueren els seus feus tradicionals

---

⁷⁷ Els medis dretans van considerar decisius els resultats enregistrats a la capital del Palància, «[...] donde fueron derrotados los reverteristas en las últimas elecciones municipales aparecen ahora con 700 votos de mayoría debido a la actitud que a última hora adoptaron significados elementos que constituían el bloque antirreverterista, contra los compromisos adquiridos de antemano» (*La Provincia Nueva*, 14/06/1921). Per la seua banda, els republicans asseguraren que «[...] en cuanto al distrito de Nules-Segorbe hemos de significar que gran parte del triunfo de la candidatura liberal conservadora pertenece a aquellos entusiastas correligionarios. Los amigos de Segorbe y pueblos del distrito mostrábanse dispuestos a abstenerse de votar si integraba la candidatura don Manuel Giménez. Excluido éste de la candidatura acudieron en su mayoría a los comicios, dando sus sufragios a la candidatura liberal-conservadora» (*El Clamor*, 18/06/1921). Vegeu també *Heraldo de Castellón*, 15/07/1921).

⁷⁸ *El Clamor*, 04 i 11/03/1922.

–Segorbe, Lluçena i Vinaròs, que continuaren sota els dominis de Navarro-Reverter, Cantos i Saiz de Carlos respectivament– i aconseguiren recuperar el control sobre el districte de Nules –hegemonitzat per les dretes des de 1919– però foren vençuts al districte de Morella, on el ciervista Luis Montiel va aconseguir trencar l’*encasellat* i perllongar la seua hegemonia. Aconseguiren en total quatre diputats –un més que en les convocatòries de 1919 i 1920–, per dos obtinguts per les dretes –Morella i Albocàsser, que el govern va reservar per als ciervistes– i el republicà Gasset per Castelló de la Plana.

Aquestos resultats reforcen una idea que ja es pot inferir dels enregistrats als comicis generals precedents: els liberals ocupaven una posició ambivalent en les eleccions a Corts per Castelló. És cert que exercien una dominació sòlida sobre els districtes de Segorbe, Lluçena i Vinaròs, però les seues possibilitats de fer-se amb els d’Albocàsser, Morella i Castelló de la Plana eren escasses, fins i tot en comicis organitzats per governs afins i especialment en el cas dels dos darrers districtes esmentats.

En eixes circumstàncies, la conquesta del districte de Nules –de per sí significativa pel seu dinamisme social i econòmic i per romandre lliure de cap hegemonia política clara– va adquirir en aquestos darrers anys de l’etapa constitucional una especial rellevància. Ben aviat aquesta demarca ció de la Plana Baixa va esdevenir el principal centre d’atenció de les ambicions elector als dels liberals castellanencs. A les darreries de desembre de 1922, en un acte organitzat en Segorbe pels reverteristes –però que va comptar amb la presència també de destacats cantistes i datistes– Navarro-Reverter –flamant nou Governador Civil de Madrid– va assenyalar que

[...] el distrito de Segorbe [...] está obligado a reivindicar el distrito de Nules, porque Nules y Segorbe van unidos y éste tiene el ineludible deber de confraternizar con aquél y reivindicarle [...] No os extrañe verme en otros distritos luchando [...] porque es necesario ensanchar nuestros horizontes por el bien general.⁷⁹

Les declaracions del prohoms valencià no deixaven lloc a dubtes sobre la intenció dels liberals de reconquerir el districte de Nules, objectiu al qual durant els següents mesos dedicarien molts esforços i recursos. Els factors que poden donar compte d’aquest posicionament són diversos. Des del punt de vista de la política provincial en el seu conjunt, recuperar Nules significava recuperar l’hegemonia a les eleccions a

---

⁷⁹ *Heraldo de Castellón*, 21/12/1922. Vegeu també *La Provincia Nueva*, 22/12/1922. El nomenament de Navarro-Reverter com a Governador Civil de Madrid a *La Provincia Nueva*, 11/12/1922.

Corts, donades per segures les victòries a Segorbe, Lluçena i Vinaròs. Però la pregunta que sorgeix en aquest punt és, per què Nules i no Albocàsser? Descartem d'eixida Morella, històric vedat conservador que per aquells anys estava sòlidament regentat per un polític ben situat a la Cort, el ciervista Luis Montiel, i on la implantació dels liberals era dèbil. És cert que Albocàsser també havia sigut una demarcació tradicionalment dominada pels conservadors, però allí els liberals podien comptar amb un valuós suport, el dels datistes encapçalats per Custodio Bellés, que gaudien d'una presència important a la comarca. Almenys *a priori*, no semblava més fàcil derrotar a Chicharro a Nules que a Ricardo de la Cierva a Albocàsser, si es té en compte que el primer havia guanyat en 1919 i en 1920 –en aquesta darrera ocasió trencant l'*encasellat*– i el seu predicament al districte s'havia vist disparat com a conseqüència de reeixides gestions realitzades per posar en marxa la construcció del port de Borriana.

Sembla doncs que en la decisió de presentar batalla a Nules i no a Albocàsser entraren en joc altres tipus de condicionants no directament relacionats amb la valoració dels recursos necessaris i de les facilitats de consecució de l'empresa: pot ser –així s'intueix de les declaracions de Navarro-Reverter que s'acaben d'exposar– la intenció dels reverteristes de recuperar terreny a la Plana Baixa, després que la irrupció de la figura política de Chicharro els haguera retallat bona part de la seua influència en el districte; en eixe sentit, cal recordar que la pròpia família Navarro-Reverter ja havia tractat en els anys del canvi de segle de fer-se també amb la representació en Corts de Nules, mitjançant la candidatura d'un germà de Juan Navarro-Reverter Gomis, Vicente, que va fracassar tant en els comicis de 1898 com en els de 1901;⁸⁰ també, relacionat amb els punts anteriors, la necessitat de posar fre a la fulgurant carrera política de Chicharro, que amenaçava ja en fer de Nules el seu districte *propi* i que podia convertir-se en un exemple a seguir en altres districtes veïns; i tal volta també, pactes i acords establerts a les *altes esferes*, com ara reservar Albocàsser per al fill de Juan de la Cierva.

En qualsevol cas, els liberals i els seus aliats datistes es llançaren a la conquesta del districte de Nules, sense estalviar recursos de tot tipus, inclosos els ressorts governamentals. El seu candidat fou Faustino Valentín Torrejón. Natural de Nules, aquest metge i advocat venia desenvolupant la seua carrera política al si del republicanisme blasquista valencià. Entre gener de 1918 i desembre de 1919 havia ostentat el càrrec d'alcalde de la ciutat de València, càrrec del què va dimitir per

---

⁸⁰ E. Pérez Arribas, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*, pp. 76-77.

discrepàncies internes –la moció que va presentar en pro de la introducció del valencià a les escoles de la ciutat va trobar l’oposició de part dels seus correligionaris–. Allunyat temporalment del republicanisme valencià per aquest afer, Valentín acceptà ser candidat per Nules pel Partit Liberal, més concretament amb l’etiqueta d’albista.⁸¹

Valentín va comptar amb el recolzament dels liberals i els datistes i ben probablement també de la majoria dels nuclis socialistes i republicans de la Plana Baixa. És molt factible que la seua ascendència republicana –juntament amb la seua brillant carrera política al Cap i Casal i la seua condició de ser natural de Nules– fou un dels trets que va jugar a favor de la seua proclamació com a candidat reverterista, ja que amb ell els reverteristes podien aconseguir el suport dels republicans i d’altres nuclis polítics que arrossegaren greuges contra el reverterisme i que d’altra manera hagueren rebutjat donar suport al seu candidat.

En tot cas, la rellevància del triomf electoral per al futur del reverterisme a la Plana Baixa va quedar palesada al llarg de la campanya electoral. La inusual participació del mateix Juan Navarro-Reverter Gomis en la campanya electoral del districte de Nules constitueix un bon testimoni.⁸² Després d’una crispada campanya farcida d’episodis violents i irregularitats, Valentín superaria per un centenar de vots a Jaime Chicharro. La protesta posterior de l’acta davant el Tribunal Suprem i el Congrés dels Diputats no va fructificar, els liberals havien vist complit el seu objectiu d’acabar amb la supremacia de Chicharro i fer-se amb la representació en Corts del districte de Nules. L’objectiu de recuperar la influència perduda durant els anys de dominació dretana s’havia complit.

La darrera contesa electoral prèvia al colp militar, les eleccions provincials de juny de 1923, va suposar també la recuperació de l’hegemonia dels liberals a la Diputació. Cal tenir present que en aquella convocatòria corresponia celebrar comicis als districtes de Lluçena-Viver i Castelló de la Plana i que –com ja s’ha assenyalat pàgines en rere– des de feia uns anys quan es donava eixe cas els resultats solien ser favorables als liberals i possibilitaven la constitució d’una majoria liberal a la nova corporació provincial.⁸³ La peculiaritat d’aquestes eleccions provincials de 1923 es

---

⁸¹ J. Paniagua i J.A. Piqueras, *Diccionario biográfico de políticos valencianos (1810-2003)*, p. 558. La facció liberal albista, adscrita al liderat de Santiago Alba, era la situada més a l’esquerra dins l’espectre liberal dinàstic.

⁸² *Heraldo de Castellón*, 24 i 25/04/1923.

⁸³ Així havia ocorregut en les convocatòries de 1915 i 1919, mentre que les de 1917 i 1921, celebrades a Morella-Albocàsser, Nules-Segorbe i Vinaròs-Sant Mateu, havien donat lloc a la constitució de majories dretanes a la Diputació.

troba en el fet que els liberals no sols aconseguir en imposar-se –fet que ja era habitual– al districte de Lluçena-Viver, sinó que també van poder obtenir un acta al de Castelló de la Plana, circumstància que no es donava des de 1911.

En 1919 al districte de la capital provincial havien assolit les quatre actes en disputa els dos candidats republicans i els dos de la coalició dretana, mentre que Juan Peris Masip, el candidat liberal cantista, havia sigut derrotat. Quatre anys després, el mateix Juan Peris va aconseguir l'acta, junt als dos candidats republicans i a un candidat dretà, el *paquista* Manuel Breva. Essencialment, són dos els factors que expliquen aquests resultats. D'una banda, la divisió de les forces dretanes, ja exposada en l'apartat pertinent. De l'altra, l'aliança electoral establerta pels liberals amb el potent republicanisme del districte de la capital, que presentaren una candidatura conjunta formada per Peris Masip i els dos aspirants republicans. Així, mentre Juan Peris Masip obtenia en 1923 més del doble dels sufragis assolits en 1919 – 8.052 en 1923 per 3.589 en 1919– el més votat dels quatre candidats dretans que es presentaren en 1923, Manuel Breva (4.107 vots), no va superar els vots aconseguits pel menys votat dels dos candidats dretans que es presentaren en 1919, Miguel Llansola (4.495 vots) i va rebre 700 sufragis menys dels que havia aconseguit quatre anys abans.⁸⁴

Al remat la nova corporació provincial va estar integrada per set diputats liberals –quatre cantistes i tres reverteristes– un diputat datista, un maurista, vuit dretans i tres republicans. Atenent a la tònica del joc d'aliances vigent en els darrers temps, semblava que la majoria passaria a estar formada per dotze diputats: els set liberals més els seus habituals aliats datista i maurista més els republicans, disposats en aquesta ocasió a recolzar als liberals. Però ja s'ha observat a l'apartat dedicat als conservadors que per aquells mesos de l'estiu de 1923 es va produir la fractura de les forces dretanes, arran d'una nova aliança establerta entre alguns dels elements que havien integrat el conglomerat dretà i els datistes. Fou per això que finalment els liberals sí que aconseguiren formar majoria amb el suport dels republicans i de determinats diputats conservadors, però aquests no foren el datista i el maurista sinó tres diputats procedents del ciervisme que no havien acceptat integrar-se en la nova entesa conservadora.⁸⁵

---

⁸⁴ *Boletín Oficial de la Provincia*, 11/07/1919 i 15/06/1923.

⁸⁵ La sessió constitutiva de la Diputació a *La Provincia Nueva*, 04 i 09/08/1923, *Heraldo de Castellón*, 04/08/1923 i Llibre d'Actes de la Diputació Provincial, 03/08/1923.

En qualsevol cas, la nova corporació va passar a estar presidida pel cantista Joaquín Gómez Aparici, amb el reverterista José Torres Peirats a la vicepresidència, el cantista José Ortells Aparici en una de les secretaries i el reverterista Francisco Gómez Cortés com a vicepresident de la Comissió Provincial. Cantistes i reverteristes s'havien repartit equitativament els càrrecs. Corrien de nou bons temps per als liberals castellonencs, que davant la conjuntura favorable encetada amb la constitució del govern de concentració liberal –i tal com succeïa també amb els seus caps estatals durant els períodes en què ostentaven el poder executiu– semblaven ara més units que mai. Tanmateix, poc després el colp d'estat dels militars va trencar abruptament aquest context polític.

BALANÇ: ELS LIBERALS A CASTELLÓ I LES POSSIBILITATS DELS PARTITS HISTÒRICS

Una vegada revisada la trajectòria i la dinàmica política del liberalisme dinàstic a les terres de Castelló durant el darrer decenni de la Restauració, seria bo tractar d'extraure els seus trets essencials. Quin paper va jugar el Partit Liberal en la política castellonenca de les darreries del període canovista?

Un primer element a remarcar és que fou el liberalisme dinàstic, amb l'ajuda d'altres formacions, la força capaç de posar fi a la secular supremacia que fins aleshores havia exercit el *Cossi* en el marc polític de les terres de Castelló. Efectivament, hem comprovat com entre 1909 i 1916 els liberals es feren amb el control polític de la província. A partir de 1917 perderen aquesta posició dominant però els conservadors no recuperaren l'hegemonia perduda, la política a Castelló va passar a estar marcada per l'equilibri entre la coalició dretana i la liberal dinàstica. Els factors d'aquest històric canvi de cicle també han sigut ja identificats: la crisi del conservadorisme castellonenc; la solidesa dels caps respectius de les dues faccions en què principalment s'articulava el Partit Liberal, Vicente Cantos i Navarro-Reverter Gomis, deguda en bona mesura a la bona posició que ambdós ocupaven en les altes esferes polítiques de la Cort i a la ferma preponderància que exercien en els districtes de Lluçena i Segorbe respectivament; i la col·laboració i entesa establerta entre cantistes i reverteristes en el context polític de la Diputació i de les eleccions provincials, sols interrompuda entre finals de 1916 i 1918.

Un segon tret consubstancial al liberalisme dinàstic castellonenc fou la seua aposta per seguir aplicant els usos polítics *clàssics* del sistema restauracionista, aspecte

aquest en el qual va coincidir amb la postura mostrada en general pel liberalisme garciaprietista: el respecte al torn i la prioritza ció del pacte envers l'enfrontament obert a les urnes; l'estructuració interna fonamentada en les xarxes clientelars i no tant en els òrgans formals; i la defensa dels *partits històrics* front a aquelles faccions dinàstiques que apostaven per acabar amb l'alternança pacífica i per constituir governs de concentració amb participació de formacions excloses del torn.

Un altre element característic dels liberals a Castelló, estretament relacionat amb el desenvolupat en el punt anterior, fa referència a l'escassa incidència de les qüestions ideològiques en les línies estratègiques que aquells dissenyaren i aplicaren. No és possible identificar cap matís ideològic que diferencia els diversos grups que conformaven el liberalisme dinàstic a les nostres comarques: cantistes, reverteristes i romanonistes. Així mateix, hem observat com quasi tots els canvis estratègics engegats per qualsevol d'aquestes faccions va respondre sempre a motivacions clientelars i sobre tot a la intenció d'obtenir, fora quina fora la conjuntura, les majors quotes possibles de poder polític. Els prejudicis ideològics no tenien cabuda en la seua lògica d'actuació.

Certament, tampoc s'ha trobat fins ací cap modulació de les línies d'actuació dels liberals relacionada amb els importants trastorns socials que s'estaven produint en aquells anys. Sembla que els liberals castellonencs seguirien concebant la política com quelcom situat en una esfera autònoma, allunyada del context social i econòmic que l'envoltava, una característica ben típica de la política canovista més *clàssica*. Però més endavant observarem aquesta qüestió des d'altres angles i comprovarem que això no fou exactament així i que els liberals castellonencs sí que s'adaptaren, a la seua manera, al clima d'agitació social i al creixent protagonisme públic del moviment obrer.

Tanmateix, sí que és cert que en aquest apartat ja s'ha pogut comprovar que en determinats contextos sociopolítics, allunyats ja a aquelles alçades dels usos *clàssics* a què venim referint-nos, els liberals veieren molt limitat l'accés als centres de poder. Així s'ha vist en el cas de la ciutat de Castelló de la Plana, on si per l'esquerra els republicans acaparaven els vots dels sectors més desfavorits i barraven el pas a les possibilitats electorals dels liberals, per la dreta ho feien les opcions conservadores i catòliques, més clarament identificades amb la defensa dels valors tradicionals i de l'ordre social, cada vegada més presents en la mentalitat dels estrats benestants davant el clima de creixent agitació social. En eixe sentit, es pot afegir que al municipi que

seguia en nombre d'habitants a la capital provincial, Vila-real (16.770),⁸⁶ la presència liberal als consistoris fou nul·la. Efectivament, entre 1913 i 1923 no es va escollir cap regidor liberal a Vila-real, allí la lluita estava plantejada entre les dretes, representades principalment pel *paquisme* i pel *ciervisme*, i les esquerres, representades pels republicans i per les candidatures obreres.

---

⁸⁶ *Censo de la Población de España*, Tomo I, 1920. Es tracta dels habitants de fet.

I.4 LA DRETA CONFSSIONAL: ENTRE LA DISPERSIÓ I LA UNITAT

A les següents pàgines s'analitza l'evolució experimentada per les formacions dretanes confessionals durant els darrers deu anys de vida del règim constitucional de la Restauració. A les terres de Castelló el confessionalisme polític va estar articulats sobre tot a través del carlisme, una opció històricament ben arrelada en bona part de les comarques del nord del País Valencià. Però no fou aquesta l'única alternativa: catòlics i integristes també tingueren el seu espai a la política castellanenca.

UN CARLISME DIVIDIT: *PURS* I *PAQUISTES*

El carlisme castellanenc de les primeres dècades del segle XX presenta com a peculiaritat l'existència de dos grups diferenciats i oposats. Sembla que al finalitzar la darrera guerra carlista va assumir la direcció del carlisme castellanenc Francisco Giner Lila, baró de Benicàssim. A partir de la seua bona posició econòmica i social, de l'arrelament polític de la seua família¹ i d'una innata habilitat política, Francisco Giner va saber recollir les forces tradicionalistes supervivents de la Tercera Carlinada, organitzar juntes en molts pobles i bastir-se una extensa i sòlida xarxa clientelar, que s'estenia per diverses comarques del territori provincial.²

En un moment donat –que es podria situar al voltant de 1902– Giner fou expulsat del Partit i el castellanenc Manuel Bellido Alba el va substituir com a cap provincial. A partir d'aquell moment apareix la distinció entre *purs* –els carlistes dirigits per Bellido, els quals eren els reconeguts oficialment per les autoritats carlistes regionals i estatals– i *paquistes* –la facció de Giner–. Quines foren les causes d'aquesta divisió? Ja han quedat apuntades en l'apartat dedicat al conservadorisme castellanenc. Com a cap provincial del carlisme, Giner havia tractat d'impulsar una línia d'actuació molt pragmàtica i possibilista, oberta als usos típics de la política restauracionista i a l'establiment d'aliances amb els

---

¹ Figurava entre els majors propietaris de la ciutat de Castelló i era membre de la petita aristocràcia local. Procedia d'una família amb una arrelada tradició política. Son cosí, el conservador Luís Giner de Vera, havia sigut regidor de l'Ajuntament de Castelló en 1897. Nicasio Giner Giner, el seu oncle, va pertànyer primer al moderantisme i després al Partit Conservador, fou regidor en 1874 i diputat provincial a l'any següent. Per últim, son pare, Manuel Giner Giner, havia sigut regidor en 1867 i també diputat provincial.

² E. Pérez Arribas, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*, p. 28.

partits del torn.³ Aquests plantejaments foren rebutjats per la majoria dels seus correligionaris i Giner apartat del Partit.

Nogensmenys, lluny d'abandonar l'activitat política, Giner va saber aprofitar la seua potent xarxa clientelar per establir una sèrie de fructífers pactes amb els partits dinàstics. Amb aquestes armes els *paquistes* assoliren i consolidaren una posició rellevant a la política provincial, amb presència continuada a la Diputació i amb la dominació política de municipis com ara Vila-real, Borriol i Alcalà de Xivert.⁴

Arribats a 1913, es va generar una conjuntura que va fer sorgir alguna esperança de reunificació del carlisme provincial. Allunyats i enemistats amb el *Cossi* des de feia uns anys i davant la constitució del primer govern conservador presidit per Dato, els *paquistes* havien cercat en algunes poblacions de la província –conexim els casos de Morella, Alcalà de Xivert i Borriol– l'aliança amb els *purs* de cara als imminents comicis municipals de novembre, per tal de fer front amb millors garanties a les previsible coaccions governamentals. Aquesta circumstància fou vista pels alguns carlistes *purs* com l'oportunitat per unir les dues faccions carlines.

Otros, quizá menos nobles que nosotros, pensarían que la persecución conservadora contra los llamados elementos paquistas es el azote que les obliga a buscar el refugio de la casa paterna para luego, pasada la tormenta, volver a vender la paternidad a cambio de dos alcaldes en algún pueblo de la provincia [...] Otra circunstancia apuntarán los maliciosos, la de que allá donde han encontrado los elementos paquistas otros a quienes unirse para combatir a los conservadores no han buscado a los jaimistas: también es cierto. Pero nosotros siempre nobles, ansiosos únicamente de la unión más íntima de las fuerzas tradicionalistas, bajo una jefatura Regional y Provincial no paramos mientes en todo ello: venga un acto público, venga esa unión leal y sincera, depongan su actitud todos los tradicionalistas y sin que hayan ni vencidos ni vencedores, demos el abrazo fraternal de hermanos...⁵

---

³ Ibidem, p. 29. Anys després, en un article on s'evocava aquest episodi, l'òrgan periodístic dels purs –*El Maestrazgo*– descrivia una de les pràctiques que Giner havia convertit en habitual des de la direcció del carlisme castellonenc: «al subir al poder los conservadores o al caer éstos y venían los liberales, ofrecían al nuevo gobernador la fuerza potente del carlismo» (*El Maestrazgo*, 29/03/1913).

⁴ G. Llansola, “Estructura organizativa i participació electoral del carlisme castellonenc en la decadència de la Restauració (1914-1918)”, en Rosa Monlleó (ed.), *Castelló al segle XX. I Congrés d'Història Local Contemporània*, Castelló, Universitat Jaume I, 2006, pp. 207-236; V. Meseguer, *Carlismo y carlistas de Alcalá de Xivert*, Alcalà de Xivert, Ajuntament d'Alcalà de Xivert / Centre d'Estudis del Maestrat, 2000, pp. 153-156.

⁵ *El Maestrazgo*, 15/11/1913.

La Junta Provincial dels *purs* fins i tot va acordar en juliol de 1913 que de moment no es publicaren articles a *El Maestrazgo*, el seu òrgan oficial, que pogueren molestar als *paquistes*.⁶ En la mateixa línia, a l'assemblea celebrada en 1914 per escollir nova junta provincial, es van fer gestions per reintegrar el sector *paquista* en l'organització oficial del Partit, però aquestes foren infructuoses.⁷ Finalment totes aquestes expectatives d'unió quedaren dissipades aquell mateix any, al consolidar els *paquistes* l'aliança amb els liberals, a la qual ja venien apuntant des de temps en rere. Davant aquest fracàs, Bellido –que segons pròpies declaracions havia dimitit per sentir-se un obstacle en eixe intent de reintegrament dels partidaris de Giner– a petició del cap regional, el marqués de Llanera, va tornar a ocupar el càrrec de cap provincial en 1915, cinc anys després de la seua renúncia.⁸

Des d'acusacions recíproques de poca fervor religiosa a desqualificacions personals que van desencadenar fins i tot processaments per injúries⁹, la qüestió és que, en termes generals, durant el període 1913-1916 les dos faccions del tradicionalisme castellonenc van mantenir uns elevats nivells d'enfrontament. Els *purs* principalment criticaven l'apropament dels *paquistes* als partits del torn, acusant-los de traïr la causa carlista. Mantenien que calia eliminar al *paquisme*, ja que aquest estava al servei de les formacions del torn i restava forces a la Comunió Tradicionalista en la província. Assenyalaven que aquesta facció estava sotmesa a les ambicions personals de Giner, al qual sols li preocupava continuar exercint de diputat provincial per no perdre la seua influència política, sense preocupar-se per augmentar els partidaris de la causa tradicionalista. Segons ells, era per això que el carlisme havia estat estancat a la província fins la substitució de Giner com a cap provincial.

Els *paquistes* per la seua banda posaven de relleu els seus èxits polítics –alcaldies, regidors, presència a la Diputació– per defensar els seus mètodes polítics. Manifestaven que el carlisme oficial vivia apartat del context polític de la Restauració, al qual no s'havia sabut adaptar.

---

⁶ *El Maestrazgo*, 05/07/1913.

⁷ Els *purs* assenyalen com a causa d'aquest fracàs l'exigència de Francisco Giner de ser ell el cap provincial. Vegeu *El Maestrazgo*, 11/07/1914.

⁸ *El Maestrazgo*, 31/07/1915 i 07/08/1915.

⁹ Fou processat el director d'*El Mijares* i penat amb 3 anys, 6 mesos, 21 dies i una multa de 250 pessetes per les injúries realitzades a un *paquista* des d'eixe periòdic *pur* vila-realenc.

Lo demás es hacerse ilusiones tontas, es creer en la luna y vivir en un mundo ideal, porque eso de la dignidad, del honor del partido y de la pureza del ideal, es muy bonito y muy plausible para la teoría, pero en la realidad se equiparará a un título arruinado que pierde por ello las relaciones.¹⁰

El trencament del vincle del grup de Giner amb els liberals, a principis de 1917, va generar noves expectatives d'unió de les forces carlistes. Bellido i Giner van arribar a celebrar una entrevista. Segons s'assenyala a les informacions disponibles, a la mateixa no acordaren la reunificació, però sí el cessament de les hostilitats i la reconciliació personal d'ambdós caps.¹¹ Com ja sabem, pocs mesos després, en juliol d'aquell mateix any, Giner i el *paquisme* es trobaven ja plenament integrats en el Partit Conservador.

ELS CARLISTES PURS: IMPLANTACIÓ I TRAJECTÒRIA (1913-1917)

Al marge de les relacions entre *purs* i *paquistes*, quina fou la implantació i trajectòria política del carlisme a les comarques de Castelló durant aquestos anys? Tradicionalment, dins el territori valencià, les zones on s'ha considerat que el carlisme tenia més arrelament són el Maestrat (Alt i Baix), la Plana Alta, l'Alt Palància i els Serrans. Però també en zones amb més presència urbana, com al Baix Segura o la Plana Baixa, els carlins disposaven d'una influència apreciable, que arribava a algunes ciutats de dimensions considerables –especialment centres agrícoles– com ara Vila-real o Oriola. A Castelló els estudis realitzats sobre la política dels primers decennis de la Restauració remarquen l'existència d'un carlisme àmpliament implantat, fins al punt d'esdevenir, junt al *Cossi*, la força política de major presència a escala provincial. Sols a la capital i a alguna localitat més, com ara Vinaròs, jugarien un paper secundari.¹²

Centrant-nos ja en el període 1913-1917, passem a analitzar en primer lloc al carlisme *pur* i més concretament la distribució geogràfica d'òrgans i entitats socials adscrites a aquesta formació.

---

¹⁰ *El Tradicionalista*, 12/04/1913.

¹¹ *Heraldo de Castellón*, 30/01/1917.

¹² E. Pérez Arribas, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*, p. 28; M. Martí, *Cossiers i anticossiers. Burguesia i política local: Castelló de la Plana (1875-1891)*, p. 172.

QUADRE 1) MUNICIPIS AMB ENTITATS ADSCRITES AL CARLISME *PUR* (1913-1917)

TRES ENTITATS O MÉS	DUES ENTITATS	UNA ENTITAT
Junta local, cercle i joventut: Morella, Alcalà de Xivert, ¹³ Benicarló, l'Alcora, Castelló de la Plana, Cabanes, Vila-real, la Vall d'Uixó, Nules, Borriana, Onda.	Junta local i cercle: Forcall, Borriol, Almassora, la Vilavella, Altura, Artana, Benicàssim.	Junta local: la Salzadella, Sant Mateu, Sant Jordi, Eslida, la Sarratella, Suera, Tales, Almenara, Almedijar.
	Junta local i joventut: Vinaròs, Xiva de Morella.	Cercle: Les Alqueries.

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1917; *Anuario General de España*, Madrid, Bailly-Baillièrre Riera, 1922; M. Bellido, *Anuario-guía de la provincia de Castellón*. 1922.

Cal advertir en primer lloc que aquestes dades procedeixen d'informacions aparegudes a la premsa local, no s'han pogut localitzar reculls sistemàtics de la xarxa organitzativa i associativa del carlisme castellanenc d'aquells anys. Per tant, és ben probable que en altres localitats existiren juntes, cercles o joventuts. Tanmateix, el Quadre 1 sí que permet efectuar un primer esborrany de la implantació geogràfica del carlisme *pur*.

Com es pot apreciar, sempre segons les dades disponibles, l'Alt Millars i l'Alt Maestrat queden exempts d'entitats carlistes *pures*. Respecte a l'Alt Palància, a Segorbe els tradicionalistes van trencar amb la cúpula dirigent provincial del carlisme *pur* i es van declarar carlistes independents, arran de les desavinences provocades per la seua negativa a participar en l'avantvotació del correligionari Luis Piñón per a les eleccions provincials de març de 1913, postura que es devia a l'aliança establerta pels carlistes sogorbins amb el liberalisme reverterista.¹⁴ Per tant, en el Quadre 1 no s'han computat la Junta Local, el Cercle, la Joventut i el Requeté de què disposava el carlisme a Segorbe. Per contra, sembla que a la veïna localitat d'Altura el carlisme sí que va continuar fidel a les estructures oficials del Partit i per això hem adscrit al carlisme castellanenc oficial les dues entitats localitzades en aquest poble.¹⁵

¹³ No s'han comptabilitzat com a *paquistes* sinó com a *pures* les entitats carlines d'Alcalà de Xivert, tot i que és probable que en determinats períodes estigueren sota el control dels seguidors de Francisco Giner.

¹⁴ *Heraldo de Castellón*, 08/05/1913, *El Tradicionalista*, 09/08/1913 i *El Maestrazgo*, 15/01/1916.

¹⁵ Hem arribat a aquesta conclusió després de comparar les votacions obtingudes pels candidats carlistes purs a les eleccions provincials en els municipis de Segorbe i Altura (*Boletín Oficial de la Provincia*, 14/03/1913 i 15/03/1917). En 1913 a Altura Luis Piñón assolía un total de 402 vots, només 50 menys que els recollits pels reverteristes. Mentre, a Segorbe, amb un cens electoral considerablement més nodrit, sols era votat per 469 electors, front als 1.276 que atorgaren el seu sufragi pel candidat reverterista menys votat. En 1917, els sufragis registrats a Altura pel candidat *pur*, Manuel Mingarro, disminuïen a tan sols 150, però també ho feren els dels reverteristes, que no sobrepassaren els 225. A Segorbe aquests superaren els 660 vots, mentre que Mingarro no passava dels 78, poc més de la meitat dels obtinguts a Altura. A més, aquell any Mingarro va

Pel que fa a les altres comarques, a l'Alcalatén sols tenim notícia de la presència dels *purs* a la localitat de l'Alcora, on, això sí, disposarien d'una àmplia organització. A la resta el carlisme oficial disposaria d'entitats almenys en tres municipis. Destaquen en aquest sentit la Plana Baixa (12 pobles amb presència carlista *pura* constatada). La resta de societats *pures* es distribuïen entre la Plana Alta (6), el Baix Maestrat (6) i els Ports (3).

Cal tenir en compte que aquestos tipus d'entitats –sobre tot els cercles i les joventuts– eren pròpies de contextos que presentaven ja cert grau d'urbanització. De fet, sorgiren com una forma d'adaptació del carlisme al medi urbà, que progressivament anava guanyant terreny en aquella societat de principis del nou-cents. Aquesta circumstància pot estar íntimament relacionada amb el fet que siguen les comarques més urbanitzades –la Plana Baixa i l'Alta, el Baix Maestrat– les que apareguen amb unes xarxes associatives carlistes més denses, mentre que en històrics bastions carlins, com l'Alt Palància, l'Alt Maestrat i els Ports, aquestes semblen més raquíques. De tota manera, cal tenir en compte que es tracta de comarques situades als extrems de la província, des de les quals els volum d'informació que arribava als medis de comunicació de la capital i dels seus voltants era limitat. En conseqüència, serà convenient creuar les dades d'aquesta primera visió de la implantació territorial del carlisme *pur* amb una segona font, la dels regidors escollits a les eleccions municipals.

---

assolir bones votacions a d'altres pobles del districte de Segorbe, com Algimia de Almonacid (200), Alcudia de Veo (120) i Chóvar (114), els carlistes dels quals per tant sembla que estarien dins l'òrbita del legitimisme *pur*. Així mateix, també resulta significatiu que en 1918 l'acte de benedicció de la bandera de la Joventut Carlista d'Altura fora apadrinat per Jaime Chicharro i la seua esposa, Dolores Lamamié de Clairac. En el míting posterior intervingueren Chicharro, Mingarro i Manuel Bellido Rubert (*Heraldo de Castellón*, 10/09/1918).

QUADRE 2) REGIDORS CARLISTES *PURS* ESCOLLITS ENTRE 1913-1917

	1913	1915	1917	TOTAL
Borriol	2	1	2	5
Vila-real	1	3	-	4
Borriana	2	1	1	4
Onda	1	1	1	3
Sant Jordi	3	0	0	3
Nules	0	1	1	2
Sueras	0	1	1	2
Benicàssim	0	1	1	2
Cabanes	1	1	0	2
Morella	1	1	0	2
Xiva de Morella	2	0	0	2
Atzeneta	0	2	0	2
Eslida	0	1	0	1
La Pobla Tornesa	0	0	1	1
Castelló de la Plana	0	0	1	1
Vilafamés	1	0	0	1
Herbés	1	0	0	1
Benicarló	0	0	1	1
Alcalà de Xivert ¹⁶	2	0	0	2
Altura	1	0	0	1
Jérica	0	0	1	1
Navajas	1	0	0	1
Ares	1	0	0	1
TOTAL	20	14	11	45
LA PLANA BAIXA	4	8	4	16
LA PLANA ALTA	4	3	5	12
ELS PORTS	4	1	0	5
EL BAIX MAESTRAT	5	0	1	6
L'ALT PALÀNCIA	2	0	1	3
L'ALCALATÉN	0	2	0	2
L'ALT MAESTRAT	1	0	0	1
L'ALT MILLARS	0	0	0	0

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1917

Al igual que amb el Quadre 1, també les dades del Quadre 2 han de ser analitzades amb precaució, ja que tampoc en aquest cas es disposa de reculls oficials i sistemàtics dels resultats enregistrats als comicis municipals. Com ja s'ha advertit en altres apartats, les dades disponibles sobre resultats de les eleccions municipals són les publicades a la premsa local de manera manifestament incompleta i no sistematitzada i acusen un nivell de fiabilitat, especialment quant a l'adscripció política dels regidors, més baix del que seria

¹⁶ Segons alguns medis, respecte als cinc regidors que en principi van obtenir els *paquistes* a Alcalà de Xivert en 1915, alguns no serien en realitat *paquistes* sinó *purs* (*La Provincia Nueva*, 08/11/1915).

desitjable. Per tant les deduccions resultants de creuar les dades d'ambdós quadres, que exposem tot seguit, s'han d'entendre únicament com a hipòtesis.

Amb tot, la distribució geogràfica d'entitats i de regidors *purs* certament mostra un grau de consonància prou elevat. En ambdues magnituds encapçala la classificació de manera destacada la Plana Baixa, seguida de la Plana Alta. Sí que s'observa diferències en el cas del Baix Maestrat, que acumula menys regidors dels que es podrien esperar atenent a la relativament important presència d'entitats carlines *pures* en eixa comarca. En el cas contrari es troben els Ports. Per la seua banda, la correlació sí que és elevada en l'Alt Maestrat, l'Alcalatén, l'Alt Millars i l'Alt Palància, les comarques amb menys entitats i menys o cap regidor *pur*. Respecte a aquesta darrera comarca, s'ha considerat que allò més factible és que els regidors carlistes d'Altura (1), Jérica (1) i Navajas (1) foren *purs*, però no els 4 escollits a la capital comarcal, Segorbe, on cal recordar que el tradicionalisme s'havia declarat independent de la organització provincial oficial.

En qualsevol cas, les dades reflectides en ambdós quadres semblen posar de manifest que el carlisme *pur*, a mitjans dels anys 10, gaudia de la seua presència més destacada a la zona de major desenvolupament social i urbà, la Plana, especialment en nuclis amb censos importants –Vila-real, Borriana, Nules, Onda...– als quals s'afegiria també amb una implantació remarcable una localitat demogràficament més modesta, Borriol.¹⁷ Aquesta localització a la Plana del focus principal del carlisme oficial constitueix un indicador de que, a aquelles alçades, el legitimisme era un moviment més aviat urbà, que –contràriament als seus orígens històrics– trobava més oportunitats de creixement en contextos socials i polítics relativament desenvolupats i plurals, que no en marcs rurals aïllats, on les xarxes caciquils, principalment en mans dels partits dinàstics i gràcies a les armes que els facilitava el sistema, acaparaven el poder polític i deixaven poc de marge per a l'expansió a les forces excloses del sistema.¹⁸

---

¹⁷ Vila-real (16.770) i Borriana (13.895) ocupaven respectivament el segon i tercer lloc en l'àmbit provincial en quant a nombre d'habitants. Onda (6.631) es trobava en el nové lloc i Nules (5.874) en l'onzé. Borriol disposava de 3.019 habitants (*Censo de la Población de España*, Tomo I, 1920. Es tracta dels habitants de fet).

¹⁸ La incapacitat dels nuclis carlistes per conquerir espais de poder i la seua progressiva integració i subordinació a les forces dinàstiques es va donar ja des dels primers anys de la Restauració, fins i tot en comarques on les forces legitimistes havien tingut un gran protagonisme durant el darrer i encara relativament recent alçament. Vegeu al respecte E. Pérez Arribas, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*.

Cal afegir també els forts i negatius efectes econòmics de la Primera Guerra Mundial a la Plana, que cal pensar que impulsaren el descontent envers els representants del règim i reforçaren les opcions de les alternatives excloses del torn. Al mateix temps, el clima de radicalització de les tensions socials generat a la zona tarongera al caliu d'aquella profunda crisi econòmica, també degué reforçar les possibilitats electorals de les formacions dretanes més extremes, amb plantejaments obertament contrarevolucionaris.

Aquestes escasses possibilitats d'obtenir quotes de poder polític a les zones rurals, explicarien també la reduïda presència dels *purs* en dos baluards històrics de la causa legitimista, l'Alt Maestrat i l'Alt Palància, així com en d'altres comarques amb un acusat caràcter rural, l'Alt Millars i l'Alcalatén. En la primera la preponderància dels conservadors i en les altres tres l'hegemonia dels liberals bloquejaren el desenvolupament de nuclis carlins amb capacitat d'obtenir pes polític significatiu als governs locals. A l'Alt Palància s'hi afegia el trencament del nucli carlista de Segorbe amb el carlisme *pur*.

Entre les zones on els *purs* gaudien de major predicament i les que acusaven una presència d'aquells més limitada, es pot delimitar un nivell intermedi, que inclouria els Ports i el Baix Maestrat. Allò que les limitades dades disponibles permeten interpretar és que en aquestes comarques la implantació electoral del carlisme *pur*, assentada en un arrelament històric de la causa tradicionalista –amb nuclis tan destacats com Morella, Benicarló o Alcalà de Xivert– s'hauria vist limitada en part pel control polític imposat pels partits del torn –els *cossieros* als districtes de Morella i Albocàsser, els liberals al de Vinaròs– i en part per la forta incidència que en elles va tenir la fragmentació del carlisme castellanenc, ja que, com tindrem ocasió de comprovar en pàgines posteriors, el *paquisme* va assolir un protagonisme polític rellevant, quan no preponderant, en bona part dels municipis dels Ports i en d'altres com ara Alcalà de Xivert.

En últim terme, per tancar aquest recorregut per la geografia carlina, s'introduirà una breu referència a la presència de les forces tradicionalistes a la capital provincial. S'han posat ja de relleu les dificultats afegides que el carlisme va viure a Castelló de la Plana, degut a la construcció d'una identitat local –promoguda pels intel·lectuals burgesos locals– que tenia la fidelitat al liberalisme com a principal tret definidor. Partint de la defensa de la ciutat contra les tropes de Cabrera en 1837 com a fita històrica fonamental, totes les etapes històriques de Castelló de la Plana eren interpretades com a mostres exemplars de

l'essència liberal de la ciutat.¹⁹ En aquest context, no sorprén que el carlisme no deixara de ser una força minoritària a la capital durant tot el període restauracionista.

Arribats al canvi de segle, la consolidació de l'hegemonia municipal republicana era total i l'espai electoral a repartir entre la resta de formacions ben reduït. A sobre cal afegir que els carlistes no estaven ni molt menys sols en l'esfera política confessional, sinó que, tal com s'exposarà posteriorment, havien de compartir protagonisme –i electorat– amb el catolicisme agrari, els integristes i més endavant amb els mauristes. De fet, el carlisme va esdevenir participant habitual en les candidatures municipals dretanes consensuades per les forces confessionals i els conservadors.²⁰

Així les coses, com ja s'ha plasmat al Quadre 2, al llarg dels anys 1913-1917 només fou escollit un regidor carlí a la ciutat de Castelló. Un exemple més de que disposar d'una completa xarxa organitzativa no garantia l'obtenció de resultats electorals remarcables. Cal tenir en compte que a Castelló de la Plana es publicava l'òrgan oficial del Partit a la província, *El Maestrazgo*, existia una junta local i un cercle que comptava amb uns 300 socis i amb seccions de joventut, *margarites* (unes 70 sòcies) i requeté (uns 150 membres). Una estructura que no tenia res que envejar a l'existent en els focus carlistes més destacats de la província. A més, també a la capital –més concretament al cercle– tenia la seu el màxim òrgan dirigent del carlisme oficial, la Junta Provincial Legitimista, que a principis de 1917 va quedar constituïda amb els següents integrants:

QUADRE 3) COMPOSICIÓ DE LA JUNTA PROVINCIAL LEGITIMISTA 13/01/1917

President	Manuel Bellido Alba
Vicepresident Primer	Jaime Chicharro Sánchez-Guío
Vicepresident Segon	Manuel Mingarro Roca
Secretari d'actes	Manuel Bellido Rubert
Secretari de correspondència	José M ^a Arnau Miguel
Vocals	Vicente Bellido Alba, Cristobal Lino Vives, José Vives Pols, Luis Piñón Campos, Julio Sabater Aucher i José Barberà

Elaboració pròpia a partir d'*El Maestrazgo*, 13/01/1917

¹⁹ M. Martí, *Cossieros i anticossieros. Burguesia i política local: Castelló de la Plana (1875-1891)*, p. 177-178.

²⁰ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal en un període de crisi. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 30.

En tot cas, aquesta visió panoràmica del paper jugat pels carlistes *purs* en les eleccions municipals en termes generals mostra les dificultats que trobaven els partits exclosos del torn per assolir quotes de poder, encara que foren locals, en el marc polític de la Restauració. Divuit en 1913, catorze en 1915 i onze en 1917 són els regidors *purs* que sabem que foren escollits.²¹ Per altra part, no disposem de cap informació que apunte a que durant eixos anys accedira a alguna alcaldia cap carlista *pur* ni que en cap consistori els *purs* disposaren de la majoria. Tot plegat, unes xifres ben modestes, que contrasten amb una xarxa organitzativa i social que res tenia que envejar a la de qualsevol de les forces polítiques rivals.

Pel que fa a la trajectòria descrita als comicis provincials, els resultats són així mateix discrets. A les tres cites electorals celebrades entre 1913 i 1917 els *purs* sols foren capaços de conquerir un acta de diputat. I no és que no ho intentaren. En 1913 presentaren un candidat per cadascun dels tres districtes on es celebraren eleccions –Jaime Bordas per Morella-Albocàsser, Luis Piñón per Nules-Segorbe i Manuel Mingarro per Vinaròs-Sant Mateu– però els tres sucumbiren clarament davant el pacte establert entre conservadors i liberals.

Dos anys després a Lluçena-Viver no presentaren cap candidat, però al districte de Castelló de la Plana el cap provincial, Manuel Bellido Alba, en uns comicis molt polèmics i renyits als quals ja s’ha fet referència en apartats anteriors, va estar a punt d’assolir un lloc a la Diputació. Finalment, en 1917 va arribar per fi un triomf, el de Manuel Mingarro pel districte de Nules-Segorbe, que –en ser conquerides pels liberals les altres tres actes en joc– va deixar sense representació als conservadors. Els *purs* aconseguien entrar així a la corporació provincial per primera vegada almenys des de 1913. Per la seua banda, a Morella-Albocàsser, representats pel candidat Manuel Martínez Boix, tornaven a caure derrotats per les forces del torn.

---

²¹ Segurament en foren alguns més, ja s’han comentat les deficiències de les fonts disponibles. Respecte a 1913, un recompte provincial aparegut a la premsa atorgava als carlistes –sense fer distincions, tot i que probablement la majoria serien *purs*, ja que els *paquistes* eren majoritàriament computats com a *independents* o *catòlics*– 28 regidors (*La Provincia Nueva*, 22/11/1913). Quant a 1917, cal tenir en compte que a Vila-real aquell any no es van celebrar comicis municipals, en protesta per la desatenció amb què els vila-realencs consideraven que eren tractats per les autoritats a l’hora d’aplicar mesures contra la crisi econòmica que s’estava vivint. D’haver-se celebrat les eleccions a aquell poble, és molt probable que el nombre de regidors *purs* escollits a la província aquell any s’haguera vist incrementat en algun efectiu més.

Però a part d'examinar les dificultats per accedir a la Diputació, l'anàlisi de la participació dels carlistes *purs* en les eleccions provincials permet apropar-se a d'altres qüestions. En primer lloc, sembla confirmar la implantació territorial perfilada amb l'anàlisi de la xarxa organitzativa i dels resultats electorals municipals. Així, ja hem vist com l'únic triomf es va donar al districte de Nules-Segorbe i cal pensar que aquest èxit va tenir a veure amb la rellevant presència dels carlistes *purs* a la Plana Baixa, reflectida també, com ja hem comprovat, als comicis municipals, circumstància que venia acompanyada d'una escassa implantació del *paquisme* en eixa comarca, amb les excepcions de Vila-real²² i d'Artana. Per la seua banda, l'intent quasi consumat de conquerir una acta per la demarcació de la capital provincial en 1915 concorda bé amb la bona implantació que els *purs* tenien també a la Plana Alta. Quant a les derrotes clares patides a Morella-Albocàsser i Vinaròs-Sant Mateu, vindrien a corroborar la seua menor implantació i pes polític a les comarques del Baix Maestrat, l'Alt Maestrat i els Ports. Per últim, la inexistència de participació electoral pel districte de Lluçena-Viver seria una manifestació més de l'escassa presència dels *purs* a l'Alcalatén i l'Alt Millars.

---

²² A sobre cal recordar que Vila-real no formava part del districte de Nules-Segorbe, sinó del de Castelló de la Plana, tant als comicis provincials com a les eleccions a Corts.

Alguns membres del Requeté de Vila-real en 1912 (Col·lecció de la família Miralles Climent. Es còpia de l'original propietat de Joaquín Cubero Sánchez de Gijón. Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica Local de la Universitat Jaume I).

Si augmentem el nivell de detall, l'anàlisi dels resultats poble a poble ve a destacar l'arrelament electoral dels *purs* en determinades localitats. A la Plana Baixa cal remarcar altres dues localitats que, com en el cas d'Altura, també ens apareixien ja destacades en l'àmbit de les eleccions municipals: Nules i Onda (vegeu Quadre 2): a la primera el candidat *pur* va rebre 402 vots en 1913 i 490 en 1917. Aquest darrer any fou el més votat en una de les quatre seccions electorals del municipi i la segona candidatura més votada per darrere de la dels reverteristes i superant la dels conservadors. Però més reeixits són els resultats dels *purs* a Onda. En 1913, amb 740 vots, foren la segona opció preferida dels votants, només per baix dels reverteristes i clarament per dalt dels conservadors. Quatre anys després el seu candidat fou el més votat en totes les seccions, sumant un total de 1.267 sufragis.

Si ens fixem ara en els comicis enregistrats al districte de Morella-Albocàsser, pel que fa a la comarca dels Ports allò remarcable per als *purs* són els resultats aconseguits pel seu candidat en 1917 a Todolella, Forcall i Sorita, on fou el més votat juntament amb els candidats conservadors. De fet, la circumstància que el candidat carlista i els conservadors obtingueren pràcticament el mateix nombre de vots en totes tres poblacions –i en altres municipis de la comarca on no foren les opcions més votades– denota l'existència d'algun tipus d'aliança electoral entre conservadors i *purs* en aquells indrets. Quant a l'Alt Maestrat, l'única votació ressenyable la obtingueren els *purs* a la localitat d'Albocàsser en 1917, on el seu candidat fou, amb 249 sufragis, el segon més votat, sols per darrere del cacic del poble, Custodio Bellés.²³

Finalment, pel que fa al districte de Castelló de la Plana, el fet que als comicis provincials de 1915 els candidats conservador i *pur* formaren una candidatura conjunta, va fer que en la majoria de seccions electorals ambdós reberen un nombre de vots similar i impedeix diferenciar els sufragis emesos pels electors carlistes *purs* dels procedents de les files conservadores.

Més enllà de diferències a escala local entre els resultats enregistrats pels *purs* als comicis provincials i els aconseguits als municipals –motivades per qüestions circumscrites a la dinàmica política local de cada poble– el ben cert és que existeix bastant correspondència en la distribució geogràfica del vot a aquesta opció política en ambdós tipus d'eleccions. Així mateix, es constata que els *purs* no rebutjaven les aliances electorals amb altres formacions, però tampoc abandonaven forçosament la lluita si havien d'afrontar en solitari els processos electorals i fins i tot en eixe cas –a pesar que les possibilitats de triomf evidentment quedaven reduïdes– eren capaços de mobilitzar als seus electors. No debades, fou sota aquestes condicions com Manuel Mingarro Roca va assolir l'acta de diputat provincial per Nules-Segorbe en 1917, en superar en vots als dos candidats conservadors.

Així, aquesta victòria a les eleccions provincials de 1917 venia a constituir un bon indicador de que era a la Plana Baixa on els *purs* tenien majors possibilitats de creixement electoral. Era allí on les forces liberals i conservadores estaven més fragmentades, la

---

²³ Quatre anys abans el candidat carlista *pur* no havia recollit ni un sol vot al referit municipi. Totes les dades electorals que apareixen en aquestos paràgrafs han sigut obtingudes dels següent números del *Boletín Oficial de la Provincia*: 14/03/1913, 18/03/1915 i 15/03/1917.

influència del *paquisme* era escassa i els *purs* disposaven d'una àmplia estructura organitzativa i d'una rellevant implantació en els municipis més destacats de la comarca.

En últim terme, respecte al paper del carlisme *pur* a les eleccions a Corts, aquest fou encara més secundari que en el cas dels comicis provincials. De fet, entre la primera convocatòria a les urnes del període restauracionista, en 1876, i la de 1916, només un candidat carlista va assolir acta de diputat a les terres de Castelló. Fou Joaquín Llorens en 1893 pel districte de Morella. Pel que fa l'etapa 1913-1917, els *purs* es limitaren a donar suport als candidats que consideraven més afins. Així, sembla que en les convocatòries de 1914 i 1916 pel districte de Nules atorgaren els seus vots al Baró de Terrateig, candidat maurista.²⁴ Això sí, en 1914 els dirigents *purs* ordenaren als seus correligionaris del districte de Morella que s'abstingueren de votar a cap dels dos candidat que es presentaven, el *cossiero* Azcárraga i el liberal Esteban. Cal recordar que aquest últim disposava del recolzament i la protecció de Francisco Giner, en aquella etapa aliat al Partit Liberal castellanenc.²⁵

Tot plegat, s'observa que les dificultats dels carlistes *purs* per accedir a les institucions que regentaven el poder polític s'incrementava a mesura que augmentava l'àmbit geogràfic de competència de les mateixes. Hem vist com front als més de quaranta regidors *purs* que s'han pogut constatar entre 1913 i 1917, sols es feren amb un acta de diputat provincial i amb cap escó a les Corts. Òbviament, les forces dinàstiques podien permetre's que a algunes de les moltes regidories existents a la província accediren forces excloses del sistema, però els llocs a cobrir a la Diputació i encara més en la representació en Corts per la província eren molt menys nombrosos i l'aferrissada lluita entre les formacions del torn per conquerir l'hegemonia provincial en aquestos dos àmbits polítics deixava poc de marge a les formacions antidinàstiques.

En aquest sentit, sembla que els carlistes *purs* culpaven al sistema polític vigent de la seua precarietat a les urnes i als òrgans polítics, una precarietat que no es correspondria

---

²⁴ V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*, pp. 94 i 110.

²⁵ Alguns carlistes morellans, segurament caiguts baix la influència de Giner, foren expulsats de l'organització oficial per desobeir l'ordre d'abstenir-se i votar al liberal Luis Esteban (*El Maestrazgo*, 20/06/1914). També se sap que la Junta Local de Morella va dissoldre la junta directiva del Cercle Tradicionalista i la Joventut Legitimista de Morella pel mateix motiu. Arran d'aquestos fets, ambdós entitats passaren a ser difinitivament controlades pel *paquisme* i els *purs* aleshores van crear el Cercle Instructiu de la Joventut Carlista de Morella.

amb la seua sòlida i extensa organització i amb la seua implantació real a les comarques de Castelló. Així, per exemple, un redactor d'*El Maestrazgo* es queixava amargament sobre l'escassa rendibilitat política aconseguida pel carlisme *pur*, ja que, segons les seues estimacions, aquesta formació disposava a la província de vots suficients per tenir un senador, un diputat a Corts, tres diputats provincials i dos-cents regidors.²⁶

ELS PAQUISTES: IMPLANTACIÓ I TRAJECTÒRIA (1913-1917)

Com s'ha apuntat anteriorment, el comportament polític del carlisme *paquista* era semblant a la de qualsevol facció dels partits del torn. És a dir, una agrupació de tall clientelar, encapçalada per un notable –en aquest cas liderada indiscutiblement per Francisco Giner– centrada en els jocs d'influències i els favors polítics i no en mobilitzar a les masses de votants. Així les coses, no sorprén que l'aparell organitzatiu *paquista* fora més limitat que el dels carlins *purs*. En eixe sentit, també cal tenir en compte que els *paquistes* no comptaven amb el recolzament de les autoritats oficials del partit.

El *paquisme* no va generar cap estructura juntista paral·lela a la construïda pel sector oficial. Quant a la seua xarxa de sociabilitat, s'ha pogut confirmar l'existència de cercles a Morella, Cincorres, Borriol i Artana, mentre que el Cercle de Llauredors de Vila-real era utilitzat pels *paquistes* vila-realencs com a cercle propi. Cal afegir Joventuts a Vila-real i Morella. No s'ha d'oblidar tampoc al seu òrgan de premsa, *El Tradicionalista*, publicat a Castelló de la Plana. També és possible que en alguns períodes l'entramat associatiu del carlisme d'Alcalà de Xivert estiguera en mans del *paquisme* i no dels *purs* d'aquella localitat.²⁷ Amb tot, una organització formal poc més desenvolupada que la de qualsevol formació dinàstica.

No obstant, l'estructura organitzativa clientelar i l'ús constant de procediments de la *vella política* que caracteritzava al *paquisme* no ens ha de fer perdre de vista que aquesta formació també tirava mà d'altres recursos més moderns. Efectivament, les cròniques d'excursions propagandístiques, mítings i vetllades polítiques i artístiques celebrades als cercles legitimistes *paquistes* aparegudes a *El Tradicionalista* demostren que Giner i els

---

Altres 33 carlistes de la Salzedella tampoc van seguir les instruccions de la Junta Provincial i conseqüentment foren també desautoritzats (*El Maestrazgo*, 11/07/1914).

²⁶ *El Maestrazgo*, 27/11/1915.

seus no menysprearen aquest tipus de recursos a l'hora de tractar de reforçar la cohesió i ampliar els seus rengles.²⁸

Aquesta altra faceta del *paquisme* es va posar de manifest en les zones on gaudia de major influència i dins d'eixes zones sobretot en aquelles poblacions que en el context provincial assolien unes dimensions i una importància considerables. I és que era precisament en eixes localitats –Vila-real, Morella– on l'existència d'un clima polític parcialment alliberat de les trames caciquils i l'elevada intensitat de les tensions amb els *purs* obligaven als *paquistes* a articular no sols estratègies de caire clientelar sinó també pràctiques mobilitzadores modernes. En eixos nuclis, la capacitat del *paquisme* per articular procediments d'aquest tipus no tenia res que envejar a la dels *purs* o la dels republicans. No en va, tal com s'ha mostrat anteriorment, era en ells on es concentrava l'aparell organitzatiu i social bastit pels *paquistes*.

QUADRE 4) REGIDORS CARLISTES *PAQUISTES* ESCOLLITS ENTRE 1913-1917

	1913	1915	1917	TOTAL
Alcalà de Xivert ²⁹	2	5	5	12
Vila-real	6	8	-	14
Borriol	3	2	2	7
Benicàssim	1	0	0	1
Morella	2	0	0	2
Vallibona	2	0	0	2
Sant Mateu	0	1	0	1
TOTAL	15	16	7	39
EL BAIX MAESTAT	2	6	5	13
LA PLANA BAIXA	6	8	0	14
LA PLANA ALTA	3	2	2	8
ELS PORTS	4	0	0	4

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1917

La distribució electoral *paquista* als comicis municipals, reflectida al Quadre 4, confirma que aquesta facció disposava d'una implantació geogràfica considerablement més reduïda que la dels *purs*, però també que fou capaç d'assolir un nombre de regidories semblant a l'aconseguit pel carlisme oficial. Òbviament, la combinació d'aquestes dues variables dóna com a resultat una implantació molt localitzada i concentrada en determinats

²⁷ V. Meseguer, *Carlismo y carlistas de Alcalá de Xivert*, pp. 156-159.

²⁸ Consultar per exemple *El Tradicionalista*, 11/01/1913 i 29/03/1913.

municipis, en la majoria dels quals el *paquisme* era una força política altament influent o fins i tot hegemònica. Efectivament, la facció de Francisco Giner dominava la política municipal d'Alcalà de Xivert i Vila-real (en conjunt totalitzen el 60,5% del total de regidors *paquistes* del període 1913-1917). A Borriol les demés formacions establiren coalicions electorals *antipaquistes* per combatre la seua hegemonia.³⁰ També van estar presents, encara que de manera més modesta i minvant, en altres dues localitats importants en la política provincial, Morella i Sant Mateu.

De tota manera, és ben probable que els regidors *paquistes* foren alguns més dels que apareixen plasmats en el Quadre 4. En altres apartats s'ha remarcat ja que Giner disposava d'una notable influència política al districte de Morella i que es va erigir en peça clau perquè les conteses electorals per fer-se amb la representació en Corts del districte es decantaren cap als conservadors o cap als liberals. Els vots posats a disposició del candidat dinàstic de torn per Giner possiblement no sols procedien d'Alcalà de Xivert, Sant Mateu i Morella, sinó també d'altres localitats dels Ports.³¹ En no poques d'elles alguns dels nous regidors sorgits de les eleccions municipals, als informes remesos pels alcaldes al Govern Civil i publicats a la premsa eren qualificats d'*independents*, *indefinitos* o *indeterminats*. Resulta factible pensar que, almenys en part, es tractava en realitat de regidors *paquistes*.³² De fet, per fonts particulars dels diaris locals sabem que dos regidors escollits a Vallibona i tres a Borriol en 1913 eren *paquistes*, a pesar de ser qualificats d'*independents* a les estadístiques oficials recopilades pel Governador Civil. En la mateixa línia, és ben factible que els dos regidors *independents* d'Artana en 1913 foren també *paquistes*, si tenim en

---

²⁹ Segons alguns medis dels cinc regidors que en principi van obtenir els *paquistes* a Alcalà de Xivert en 1915, alguns no serien en realitat *paquistes* sinó *purs* (*La Provincia Nueva*, 08/11/1915).

³⁰ A Borriol en 1915 carlistes *purs*, republicans i conservadors s'aliaren i obtingueren 3 regidors, per 2 els *paquistes*. Dos anys després la coalició va estar formada per *purs*, republicans i liberals, que també s'imposaren per 3 regidors a 2 als seguidors de Francisco Giner. Vegeu respectivament *El Clamor*, 15/11/1915 i 12/11/1917. Respecte a la seua preponderància a Vila-real, a l'alçada de 1913 el diari conservador *La Provincia* assegurava que els *paquistes* venien dominant la política municipal vila-realenca des de feia 20 anys (*La Provincia*, 05/11/1913). L'hegemonia a Alcalà de Xivert a V. Meseguer, *Carlismo y carlistas de Alcalá de Xivert*, pp. 153-156.

³¹ Cal tenir present que als comicis a Corts Alcalà de Xivert i Sant Mateu pertanyien al districte de Morella, mentre que als comicis provincials estaven integrats en el de Vinaròs-Sant Mateu.

³² 5 regidors *independents* al districte de Morella en 1913, 9 *independents* i 3 *indeterminats* en 1915 i 25 *independents* i 7 *indefinitos* en 1917.

compte que a aquella població, com ja s'ha assenyalat, els seguidors de Giner disposaven d'un cercle.³³

A més a més, s'ha de tenir present la dificultat afegida de determinar la filiació d'uns elements, els *paquistes*, que es caracteritzaven precisament per la seua capacitat de transvestisme polític i per la seua aproximació pendular a conservadors i liberals. Així, resulta perfectament possible que bastants regidors qualificats de liberals als comicis de 1913 i 1915 foren en realitat *paquistes* o almenys compartiren la seua filiació dinàstica amb la vinculació a la xarxa comandada per Giner, al igual que alguns dels qualificats conservadors a la convocatòria de 1917.³⁴

Resulta paradigmàtic el cas del regidor per la ciutat de Castelló Vicente Ferrer Ballester. Nebot del propi Francisco Giner,³⁵ no ha sigut computat en el Quadre 4 perquè ni les fonts oficials ni la premsa el qualificaren d'edil *paquista* o *independent*. Però resulta simptomàtic que a les eleccions municipals de novembre de 1913, i ja abans a les de 1909, assolira la regidoria amb l'etiqueta de liberal –Giner per aquells anys havia trencat ja amb el *Cossi* i s'estava aproximant al Partit Liberal– i que en 1917, una vegada materialitzat el pas del *paquisme* al camp conservador, accedira de nou al consistori, però en aquesta ocasió amb filiació conservadora.

En la mateixa línia, les dificultats per determinar el contingent d'edils *paquistes* encara s'incrementa més si tenim en compte que en diversos pobles –especialment en els de menors dimensions– les fonts disponibles no permeten constatar amb certesa si els regidors carlistes escollits eren *purs* o seguidors de Francisco Giner.

D'altra banda, tal com s'ha fet amb el cas dels *purs*, cal relativitzar també el considerable descens de regidors *paquistes* que s'observa en 1917 respecte a les dues convocatòries anteriors. S'ha de recordar que a Vila-real els veïns van acordar no anar a

---

³³ En el seu comentari sobre les eleccions municipals de 1913, que acabaven de celebrar-se, *El Maestrazgo* –l'òrgan dels *purs*– parlava de «*la nueva filiación de independientes* [en cursiva a l'original] que la mayoría de los concejales adictos a D. Paco han adoptado» (*El Maestrazgo*, 15/11/1913).

³⁴ Per exemple, resulten clarament sospitosos de ser *paquistes* els dos candidats qualificats de liberals que en 1915 assoliren regidories al consistori de Morella. Cal tenir en compte que a la convocatòria de 1913 no s'havia escollit cap regidor liberal i si dos *paquistes* i que en 1915 l'aliança entre aquestes dues forces estava ja més consolidada i arrelada que no en 1913. A sobre, *El Maestrazgo* va assegurar que a Morella havia quedat ja perfectament *establecida la línea entre jaimistas y liberales paquistas* i que totes les forces alienes al liderat de Giner s'havien unit en eixos comicis municipals de 1915 per tal de *derribar al caciquismo paquista* (*El Maestrazgo*, 20/11/1915).

³⁵ *La Provincia Nueva*, 04/11/1918.

votar com a forma de protesta contra la passivitat que segons ells les autoritats mantenien davant la greu crisi econòmica en què estava immers el poble i per tant no fou escollit cap regidor. De no haver mediat aquesta circumstància extraordinària, és previsible que la xifra total de regidors *paquistes* en 1917 no haguera sigut significativament inferior respecte a l'assolida en passades eleccions municipals.

Una vegada perfilats els principals focus del *paquisme*, ens trobem en millor disposició per poder comprendre la lògica de la seua estratègia política. Aquesta constitueix un bon exemple de l'anomenada *política del pacte* –és a dir, l'absoluta prioritització de les aliances i negociacions amb altres formacions front a l'enfrontament obert a les urnes– un dels eixos fonamentals del sistema restauracionista. És aquesta òptica la més adequada per apropar-se al fenomen del *paquisme*.

El grup liderat per Giner disposava d'una implantació i capacitat d'influència notable a dos dels districtes electorals castellanencs, Morella i Castelló de la Plana, plasmada en l'hegemonia a alguns dels municipis amb censos més nodrits –Alcalà de Xivert, Vila-real– i en un pes polític destacat en altres pobles també importants dins el seu context comarcal: Borriol, Sant Mateu, Morella i altres localitats dels Ports. Doncs bé, com ja és sabut, a les successives convocatòries electorals Giner posava la seua xarxa de clients i votants no al servei de la causa legitimista –com hauria cabut esperar d'una formació carlista– sinó en defensa dels seus propis candidats i dels del partit dinàstic amb el qual es trobava aliat en eixe moment determinat. Ja s'ha destacat a eixe respecte el paper clau jugat pels *paquistes* en els triomfs del liberal Luis Esteban als comicis parlamentaris de 1914 i 1916 pel districte de Morella, com també seria essencial la seua contribució a l'hora de fer possible el retorn d'aquesta demarcació electoral a l'òrbita conservadora a partir de 1918, de la mà del ciervista Luis Montiel.

Què es pot dir al respecte del districte de la capital? L'experiència de 1907 havia posat en evidència que la unió de totes les forces dinàstiques i legitimistes –liberals, conservadors, *purs* i *paquistes*– podia derrotar als republicans i apartar-los de la representació del districte al Congrés. El ben cert és que, pel que fa a Giner i els seus, no hi ha constància de què participaren amb les seues nodrides forces –localitzades sobretot a Vila-real i Borriol– en alguna iniciativa per cercar algun candidat disposat a enfrontar-se al

republicà i evitar així la seua proclamació per l'article 29, que fou el que va acabar passant, tant en 1914 com en 1916.

Quant als comicis provincials, en ells la incidència dels vots *paquistes* al districte de Morella-Albocàsser era molt menor, ja que Alcalà de Xivert i Sant Mateu en aquestos tipus d'eleccions formaven part del districte de Vinaròs-Sant Mateu. Per la seua banda, la fusió en aquestos comicis del districte de Morella amb el d'Albocàsser no suposava sumar cap altre focus *paquista* de relleu, ja que com hem vist la implantació d'aquestos a l'Alt Maestrat era poc important. Pel que fa al districte de Vinaròs-Sant Mateu, cal afegir que dins d'aquest Sant Mateu i Alcalà de Xivert tenien molt menys pes electoral que no dins del districte de Morella, ja que el Baix Maestrat era una comarca més poblada que els Ports i amb censos que superaven clarament els d'aquells dos pobles.³⁶ Aquest estat de coses queda traslladat prou fidelment als resultats electorals: a Vinaròs-Sant Mateu només van presentar un candidat pròpiament *paquista*, Manuel Breva en 1917, que no va aconseguir l'elecció. A Albocàsser-Morella no presentaren cap candidat i la seua incidència en els resultats dels comicis fou escassa.

La situació al districte de la capital provincial era bastant diferent. Ni més ni menys que des de 1890 Francisco Giner venia ocupant ininterrompudament un lloc de diputat a la corporació provincial en representació del referit districte. Aquesta dada demostra la solidesa i rellevància de la influència *paquista* a Vila-real –després de la capital el municipi amb major cens a la província– i en menor mesura a Borriol. També l'habilitat política de Giner, ja que ens trobem davant una demarcació electoral en la qual les eleccions provincials solien ser molt disputades, ja que no sols comptaven amb la presentació de candidats dels dos partits del torn sinó també de republicans. En tot cas, en l'única convocatòria del període que estem analitzant, la de 1915, atenent al pacte establert amb els liberals, va comparèixer als comicis en coalició amb un candidat d'eixa filiació, Arcadio Porcar. Malgrat el valuós recolzament dels *paquistes*, aquest no va poder obtenir l'acta, el que posava de relleu la debilitat del Partit Liberal en aquest districte.

---

³⁶ Alcalà de Xivert tenia una població de fet de 5.855 habitants i Sant Mateu de 3.638. Al districte de Morella (eleccions a Corts) a banda d'aquestos dos els únics municipis per damunt dels 3.000 habitants eren Morella, amb 5.498, i Vilafranca, amb 3.268. Per contra, al districte de Vinaròs-Sant Mateu trobem Vinaròs amb 7.848 habitants, Benicarló amb 7.012 habitants i Torreblanca amb 3.424.

Fins ací queda revisat com el *paquisme* posava en marxa els seus recursos per tal de recolzar als aliats que tenia en cada moment en les conteses electorals. Òbviament, aquest suport no es prestava a canvi de res. Giner rebia com a contrapartida el recolzament del partit dinàstic de torn en la consecució dels dos eixos fonamentals de la seua estratègia política: seguir present a la Diputació i a la Comissió Provincial, fonamental tant per poder continuar dispensant favors i prebendes amb les quals mantenir i engreixar la seua clientela, com per a poder intervenir en els mecanismes de control i manipulació dels processos electorals: anulació/validació d'eleccions, destitució d'edils i nomenament d'edils interins, aprovació/desestimació de protestes electorals i de reclamacions relatives a la composició dels censos electorals, etc; i mantenir la seua posició dominant (Vila-real, Alcalà de Xivert, Borriol) o minoritària (Morella, Sant Mateu, etc.) en els feus tradicionals. Ambdós eixos tenien l'objectiu primordial de conservar, i si fora possible incrementar, les quotes de poder de la facció de Giner, a l'hora que possibilitar que el *paquisme* continuara sent una força amb pes específic en l'escenari polític provincial. Així podia seguir sent un aliat molt desitjable per als partits del torn, que d'eixa manera el continuarien ajudant a fer realitat els seus objectius... Una estratègia, en fi, que es retroalimentava contínuament. A continuació analitzem de quina manera es plasmaven les aliances de Giner amb el partit aliat de torn i com aquest donava suport al interessos *paquistes*.

En 1909 trobem al *paquisme* intregat en l'aliança *anticossiera*, emmarcada en el context estatal de formació del *Bloc de les Esquerres* contra el govern Maura i de la qual també formaven part els liberals i els republicans. Gràcies a aquesta unió de forces i a la maniobra transfuguista del diputat conservador Odón Salvador, el bloc va aconseguir una fita històrica, desallotjar al *Cossi* del control de la Diputació.³⁷ Dos anys després l'aliança *anticossiera* continuava vigent i la corporació provincial es va constituir de nou amb majoria formada per liberals, republicans i Francisco Giner. Però arribats als comicis provincials de 1913, els resultats atorgaren als liberals una posició de majoria absoluta i el suport *paquista* i republicà va deixar de ser necessari per constituir el govern de la Diputació. Fou en eixa conjuntura que –allunyades les forces de Giner tant dels conservadors com dels liberals– es van establir en alguns bastions *paquistes* coalicions amb

---

³⁷ V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*, pp. 80-81.

els *purs* de cara als comicis municipals de novembre, fet que, com ja hem comprovat en pàgines precedents, va fer renàixer algunes esperances de reunificació del carlisme castellonenc. Tanmateix, l'any següent Giner va reiniciar la seua estratègia de vinculació a les forces dinàstiques, en aquesta ocasió al Partit Liberal.

Efectivament, a la campanya de les eleccions de març de 1914 trobem al propi Francisco Giner intervenint en diversos actes propagandístics organitzats per la candidatura del liberal Luis Esteban pel districte de Morella, mentre el periòdic *paquista El Tradicionalista* llançava dures invectives als rivals en aquells comicis, els conservadors. Els comentaristes polítics van coincidir en que el suport del *paquisme* havia resultat clau per al triomf final d'Esteban i que Giner havia esdevingut el principal impulsor d'aquella candidatura durant la campanya, en unes eleccions molt disputades, tant que van ser repetides i sotmeses al Tribunal Suprem en dues ocasions.³⁸ Aquests esforços foren convenientment compensats amb el nomenament per Reial Ordre d'alcaldes *paquistes* a Alcalà de Xivert, Morella i Sant Mateu. La facció de Giner assolí així amb el control polític de tres importants poblacions del nord de Castelló, encara que sols al primer dels municipis esmentats era la força hegemònica.

Un any després la vinculació del *paquisme* al Partit Liberal va tornar a posar-se clarament de manifest, amb la constitució de la candidatura formada per Giner i pel liberal Arcadio Porcar per a les eleccions provincials pel districte de Castelló de la Plana. Ja han sigut detallats els principals fets que marcaren aquesta contesa electoral en altres apartats. El ben cert és que gràcies a la decisió de la majoria liberal de la Diputació d'anular l'escrutini en una de les seccions electorals d'Almassora, Giner va poder obtenir un triomf que en principi havia anat a parar al seu gran enemic, Manuel Bellido, cap provincial dels *purs*.³⁹ És a dir, que gràcies a la intervenció d'aquesta majoria liberal Giner havia aconseguit mantenir-se almenys durant quatre anys més al si de la Diputació, quelcom essencial per al manteniment de la seua influència política. Els liberals continuaven doncs agraint els serveis prestats per Giner, encara que el seu candidat, Porcar, a pesar de comptar

---

³⁸ *El Tradicionalista* va assenyalar al respecte que «ha pesado sobre él [Giner] la mayor parte de la campaña en el distrito». Vegeu *El Tradicionalista*, 11/07/1914.

³⁹ Actes de la Diputació Provincial, 08/05/1915. *La Provincia*, 08/05/1915. Cal recordar que la majoria no sols estava formada pels diputats liberals sinó també per dos diputats conservadors, Domingo Esteller i Ramón Salvador, que acceptaren constituir majoria amb els liberals a canvi de ser designats president i vicepresident de la Diputació respectivament.

amb els vots *paquistes*, havia sigut derrotat en aquella disputada i polèmica batalla electoral.

Mesos després, al banquet organitzat en honor al cap liberal Cristóbal Aicart va quedar de nou patentitzat que Giner no tenia cap inconvenient a l'hora d'aparèixer en actes públics junt a cantistes i reverteristes. Fins i tot va participar en els parlaments que com era habitual es pronunciaven a la fi del banquet, amb una breu intervenció en la qual va assenyalar que «Estoy entre vosotros. Obras son amores y no buenas razones. Sabéis de donde vengo y a donde voy. Vivan don Cristóbal Aicart y todos vosotros».

En aquesta mateixa línia d'intensificació de les relacions amb els liberals, també resulta significatiu que mesos abans del banquet en honor a Aicart s'haguera produït el canvi de denominació de l'òrgan de premsa *paquista* –*El Tradicionalista*– que va passar a anomenar-se *La Defensa*. La resta de la premsa castellonenca va interpretar aquesta modificació com un signe més de l'apropament del *paquisme* al Partit Liberal. Es va assegurar que aquest no volia que un medi de premsa adherit a la seua política tinguera un nom tan contrari a la ideologia liberal. Les explicacions donades pel *paquisme* culpabilitzaven als seus rivals en el camp legitimista, els *purs*. Des d'*El Tradicionalista*, uns dies abans de la seua desaparició, es va anunciar que anaven a posar en marxa un «[...] cambio de conducta», provocat per:

[...] las múltiples y violentas campañas que hemos tenido necesidad de seguir para hacer frente a los obstáculos opuestos a nuestro avance político; las mil ofensas que se nos han inferido, calumnias que se nos han imputado e insultos que se nos han dirigido; y muy principalmente los últimos acontecimientos políticos que han establecido una enemiga irreconciliable entre fracciones que por afinidad de ideas y semejanza de nombre parecían siempre materia apta para una sólida unión [...].

El periòdic *paquista* afegia que la intenció era «[...] no aparecer más como un mendigo que pide albergue en la casa del carlismo oficial».⁴⁰ El fet és que la lectura de l'únic exemplar de *La Defensa* que s'ha pogut localitzar, el número onze, no deixa entreveure cap canvi substancial en la línia editorial respecte a la mantinguda pel seu predecessor, no es detecta cap indicatiu d'una possible acceptació de les doctrines liberals per

---

⁴⁰ *El Tradicionalista*, 26/06/1915.

part del *paquisme*.⁴¹ En qualsevol cas, durant 1916 la vinculació amb els liberals va continuar vigent, a pesar que a la nova convocatòria electoral a Corts, en abril de 1916, aquestos no necessitaren el suport de la poderosa xarxa *paquista* per aconseguir el triomf al districte de Morella, en ser proclamat el seu candidat diputat per l'article 29.

A principis de l'any següent l'estratègia d'aliances de Giner va donar un gir de 180 graus. Ja s'ha posat de manifest en un apartat anterior que, segons les fonts disponibles, el desencadenant del sobtat allunyament de les files liberals foren les discrepàncies sorgides al voltant de l'elaboració de les llistes electorals per als comicis provincials de març. Els *paquistes* es mostraren insatisfets amb les mateixes i trencaren amb el Partit Liberal, a l'hora que es mostraven especialment crítics amb qui sembla que havia dirigit aquell procés de confecció de candidatures, Cristóbal Aicart.⁴² La veu dels liberals a la premsa diària, *Heraldo de Castellón*, va deixar entreveure que en realitat el trencament amb els liberals estava vinculat a la millora de les relacions que per aquelles primeres setmanes de 1917 s'estava produint entre *paquistes* i *purs*,⁴³ però tot apunta que aquest sols era un argument per tractar de culpabilitzar a Giner de la ruptura. Cal recordar que aquella polèmica confecció de les candidatures per als comicis provincials no sols va provocar la desvinculació dels *paquistes*, sinó també l'eixida de les files liberals de dirigents comarcals històrics, com eren Custodio Bellés i Felipe Ferrer. Sí que és possible que la pèrdua del control de la Diputació per part dels liberals a les darreries de 1916 –després de set anys d'hegemonia– facilitara també el trencament *paquista*.

El fet és que finalment els *paquistes* presentaren un candidat en aquelles provincials, en concret Manuel Brea Perales –qui ocupava el segon lloc dins l'estructura jeràrquica d'aquella facció– pel districte de Vinaròs-Sant Mateu. Ho va fer en coalició amb el conservador Domingo Esteller i el demòcrata Jose Mª Compte, en una candidatura d'oposició a la candidatura ministerial (liberal). No obstant, Brea fou el cinquè candidat més votat al districte, de manera que es va quedar a les portes de ser proclamat diputat. A banda de deixar patents les limitades possibilitats electorals del *paquisme* en aquell districte, ja comentades pàgines en rere, aquest resultat feu fracassar l'intent de Giner d'incrementar a dos els representants del seu grup a la Diputació.

---

⁴¹ *La Defensa*, 18/09/1915.

⁴² *La Provincia Nueva*, 26/02/1917.

⁴³ *Heraldo de Castellón*, 26/02/1917.

Nogensmenys, a l'apartat dedicat als liberals ja s'ha relatat que Francisco Giner va formar part, sota l'autoqualificació d'*independent*, de l'aliança anticantista que va aconseguir constituir la nova majoria a la Diputació, integrada també per reverteristes, conservadors, carlins *purs* i republicans. Va poder així venjar-se dels cantistes i en especial del seu cap provincial, Cristóbal Aicart, a l'hora que aconseguia formar part del grup governant a la Diputació.⁴⁴

Pocs mesos després, cap a finals de maig de 1917, Giner va figurar en la comissió conservadora –junt a prebosts conservadors tan destacats com Tiburcio Martín, Leopoldo Ribelles, Gaspar Foix i Vicente Sales– que va viatjar a la Cort per visitar al cap nacional del partit, Eduardo Dato, que en aquells moments ocupava la presidència del govern. Eixe mateix estiu va ocupar ni més ni menys que una de les vicepresidències del renovat Comité Provincial del Partit Conservador, és a dir, es va situar en el segon esglau de la jerarquia del conservadorisme castellanenc, al mateix nivell que Luis Fabra i sols per baix del president, Tiburcio Martín. Així que es pot dir que en uns pocs mesos s'havia consumat el transvasament del camp liberal al conservador. Els *paquistes* passaven a vincular-se a una formació, la conservadora, que sembla que s'estava refent de la creu crisi encetada a finals de la dècada anterior, que conservava una extensa implantació al conjunt de les comarques de Castelló i que gaudia d'una bona posició a la corporació provincial. En suma, un bon aliat de cara a defensar els interessos polítics *paquistes*, a canvi, és clar, de que aquestos posaren la influència dels seus bastions al servei de la política conservadora.

Dos qüestions a remarcar es desprenen d'aquesta nova maniobra del *paquisme*. D'una banda, a pesar de ser una pràctica bastant freqüent a la política restauracionista, no deixa de sorprendre la celeritat amb què va passar de l'òrbita liberal a la conservadora. Queda clar que a aquelles alçades ja ni tan sols concebia la possibilitat d'ocupar una posició desvinculada d'alguna de les formacions dinàstiques, la seua pròpia naturalesa l'impel·lia a romandre unit a liberals o a conservadors. Més encara –i aquest seria el segon aspecte a destacar– a partir d'aquell estiu de 1917 ja no hi ha dubtes que almenys des del punt de vista formal i organitzatiu, definitivament s'havia integrat en la política dinàstica, en concret en la del Partit Conservador, de qui Giner va passar a ser un dels màxims dirigents i

---

⁴⁴ La sessió constitutiva de la corporació provincial, a Actes de la Diputació Provincial, 04/05/1917 i *El Clamor* i *La Provincia Nueva*, 05/05/1917.

el *paquisme* una facció interna. Tanmateix, és cert que no es va donar el pas de fer una renúncia expressa a l'ideari tradicionalista, almenys no s'ha localitzat cap declaració semblant a les fonts disponibles. En tot cas, per acabar de completar la visió d'aquesta maniobra d'integració en l'alfonsinisme, a l'apartat corresponent s'analitzaran els seus efectes –si és que els va tenir– en altres àmbits del *paquisme*, com ara els posicionaments ideològics, la xarxa de sociabilitat, els repertoris mobilitzadors, etc.

També mereix posar-se de relleu l'escassa incidència que sembla que van tenir el procés d'integració en la política dinàstica i les continuades oscil·lacions estratègiques en el grau de cohesió interna de les files *paquistes*. Només es coneix un cas de desafecció, el protagonitzat per Antonio T. Menero, que davant la vinculació cada vegada més estreta del *paquisme* al Partit Liberal va deixar la facció i va abandonar la redacció d'*El Tradicionalista*.⁴⁵ Tot fa pensar que el de Menero va constituir un cas aïllat. D'haver proliferat les dissidències i les discòrdies internes els enemics polítics de Giner no hagueren deixat passar l'oportunitat de fer-les públiques en la premsa local. I és que entre els integrants del *paquisme* els llaços clientelars eren molt més valorats que la coherència ideològica.

EL CARLISME I LA UNIÓ DE LES DRETES (1918-1923)

A les pàgines següents s'aborda l'evolució del carlisme a Castelló durant els darrers anys de vigència del període constitucional restauracionista. Ja s'ha observat a l'apartat centrat en el conservadorisme dinàstic, que en el camp de les dretes aquell fou un període marcat per la irrupció de projectes d'aliances i unió d'esforços. Aquest fenomen tenia el seus orígens en la configuració d'un context en el qual la frontera bàsica dins el sistema polític havia quedat desplaçada definitivament des de la divisòria forces del torn / forces excloses del torn a la divisòria esquerres / dretes, en el marc de l'irrefrenable desprestigi del règim i del creixement exponencial de la conflictivitat social.⁴⁶

---

⁴⁵ *El Maestrazgo*, 03/07/1915.

⁴⁶ F. del Rey, "Las voces del antiparlamentarismo conservador", pp. 303-307; J. Gil Pecharromán, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, pp. 24 i 36; J. Tusell i J. Avilés, *La derecha española contemporánea. Sus orígenes: el maurismo*; P. Larraza, *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, p. 131; F. Luengo, *La crisis de la Restauración. Partidos, elecciones y conflictividad social en Guipúzcoa, 1917-1923*, pp. 25-26; A. Rivera, "País Vasco", en J. Varela

Els especialistes que s'han aproximat a aquesta qüestió han remarcat el paper central que va jugar el tradicionalisme en aquests moviments de convergència de les formacions dretanes, protagonisme que tal volta sols puga ser equiparat al jugat pels mauristes.⁴⁷ A les comarques de Castelló, però, ja s'ha comprovat que en termes generals els conservadors ciervistes substituïren als mauristes en aquest paper protagonista, esdevenint els principals actors, junt als tradicionalistes, de la potent aliança dretana assolida als inicis de 1919 i que s'allargaria fins als primers mesos de 1923. No s'insistirà ara en les fites concretes d'aquell procés d'aproximació entre el tradicionalisme i el ciervisme castellanenc –dins del qual recordem que cal incloure no sols als conservadors fabristes, sinó també als salvadoristes i als *paquistes*– ni tampoc en els dos intents precedents enregistrats en 1918, qüestions aquestes ja explicitades anteriorment. Però sí cal analitzar els orígens, el desenvolupament i els efectes d'aquest moviment des de la vessant carlista.

1918 fou l'any d'eclosió d'una figura que marcaria en bona mesura la política castellanenca dels darrers anys del règim, Jaime Chicharro Sánchez-Guío. Nascut a Torralba de Calatrava (Ciudad Real) en 1889 i vinculat familiarment amb el tradicionalisme i el catolicisme social –son pare, José Chicharro Martín havia sigut general de l'exèrcit carlista i son cunyat, José María Lamamié de Clairac, era president de la Confederació Nacional Catòlica Agrària– aquest jove advocat s'havia destacat com a dinamitzador del carlisme a la capital del regne, on va fundar el Cercle Tradicionalista i una revista anomenada *El Combate*. Va arribar a Castelló en 1914, en heredar la seua esposa unes propietats situades principalment en els termes de Vila-real i Nules. No va tardar en convertir-se en un dels principals caps visibles del carlisme *pur* a la província. A principis de 1918 ocupava el càrrec de vicepresident de la Junta Provincial Legitimista i des de feia un temps Manuel Minagarro –diputat provincial– Manuel Bellido Alba –cap provincial– i el propi Chicharro conformaven el nucli dirigent de la formació.⁴⁸

Ortega, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, p. 467; J. Gil Pecharromán, “Notables en busca de masas. El conservadurismo en la crisis de la Restauración”, p. 248.

⁴⁷ F. del Rey, “Las voces del antiparlamentarismo conservador”, p. 297.

⁴⁸ La vicepresidència de la Junta Provincial a *Heraldo de Castellón*, 26/01/1918. També resulta significatiu al respecte que en gener de 1918 fora designat president honorífic del Cercle Instructiu Tradicionalista, compartint aquesta distinció amb Manuel Bellido Alba (*Heraldo de Castellón*, 07/01/1918). Les dades personals i la trajectòria política de Chicharro prèvia a la seua arribada a Castelló a P. Fandos, *Biografía de Jaime Chicharro*, Madrid, Ediciones AGEM, 1961; R. Cabedo i L. Burdeus, *Burriana 1882-1936. El puerto*, Borriana, Ajuntament de Borriana, 2000; J. Paniagua i J. A. Piqueras, *Diccionario biográfico de políticos valencianos (1810-2003)*, p. 155; i S. Garrido, *Los trabajadores de las derechas*, p. 173.

En aquells primers dies de 1918 els carlistes *purs* venien fent pública la seua intenció de presentar candidatura pròpia pel districte de Nules a les eleccions a Corts que s'havien de celebrar en febrer. No era infreqüent que davant la proximitat de comicis generals els tradicionalistes asseguraren que estaven decidits a presentar candidats en tal o qual districte de la geografia electoral castellonenca, però aquesta pretensió poques voltes es feia realitat. De fet, des del canvi de segle i fins aquells moments encara no s'havia presentat cap candidat carlista per algun districte de Castelló.

Aquesta vegada, però, la història anava a ser diferent. Diversos factors influïren en aquest pas endavant del carlisme castellonenc. D'una banda, probablement, l'èxit a les eleccions provincials de 1917 els havia encoratjat, en deixar patents que les seues possibilitats electorals al districte de Nules eren una realitat. Per altre costat, i tal volta aquest fou el factor decisiu, la constitució d'una aliança electoral amb *paquistes* i mauristes, en virtut de la qual es recolzaria a tots els candidats dretans que es presentaren en aquelles eleccions a Corts per les demarcacions de Castelló, incrementava les probabilitats d'èxit de la candidatura, tot i que cal tenir present que al districte de Nules els seguidors d'Antonio Maura i de Francisco Giner no gaudien d'una implantació i influència destacables.

En tot cas, en l'assemblea provincial celebrada al Cercle Instructiu Legitimista de Castelló el 27 de gener, a la qual foren convocats els membres de les juntes provincial i de districte i els presidents i secretaris de les juntes locals, es va decidir definitivament presentar candidatura pel districte de Nules. Respecte al candidat, en primera instància es va proposar a Luis Lucia, nascut a les Coves de Vinromà però plenament integrat en el carlisme de la ciutat de València, del qual era a aquelles alçades un dels màxims exponents. Davant la renúncia de Lucia, fou proclamat candidat per aclamació Jaime Chicharro, que havia sigut recomanat pel propi Lucia.⁴⁹

No s'incidirà ara en un episodi ja relatat en altres apartats, el decebedor desenllaç que per als carlistes va tenir aquella aliança amb mauristes i *paquistes*, el punt d'inflexió del qual es va situar en l'abrupta eixida de *Gaceta de Levante* de Jaime Chicharro, Manuel Mingarro i Manuel Bellido Rubert (nebot de Manuel Bellido Alba) entre altres,⁵⁰ al deixar

---

⁴⁹ *Heraldo de Castellón* i *El Clamor*, 28/01/1918, *El Liberal*, 30/01/1918.

⁵⁰ Si a l'apartat dedicat als conservadors s'ha inclòs un text on quedava plasmada el desencant d'alguns mauristes davant el sobtat canvi de conducta experimentat per *Gaceta de Levante*, afegim ara –per la banda dels carlistes– el següent fragment d'una carta de Manuel Bellido Rubert dirigida al referit diari, en la qual li

d'aparèixer Chicharro entre les candidatures dretanes publicades a les pàgines d'aquell diari. El cas és que a pesar de la pèrdua del suport inicialment prestat pels mauristes, els *paquistes* i *Gaceta de Levante*, Chicharro fou capaç d'obtenir 2.360 vots, només 240 menys que el ciervista Baró de Càrcer, encara que lluny dels més de 4.000 aconseguits pel candidat patrocinat pels reverteristes, Manuel Paz. A banda dels vots tradicionalistes, és ben probable que Chicharro recollira sufragis també de determinats nuclis mauristes, catòlics i *paquistes* de la Plana Baixa.

L'anàlisi dels resultats poble per poble no ofereix massa sorpreses. Com en el cas de Míngarro als comicis provincials de l'any anterior, els municipis on el candidat carlista va recollir els millors resultats foren Onda –on amb 560 sufragis fou de llarg l'opció més votada, front als 320 de Paz i els 204 de Càrcer– i Nules –on amb 320 vots fou el segon candidat més votat, lluny dels 632 de Paz però molt per sobre dels 159 de Càrcer–. Però en aquesta ocasió cal afegir dos èxits més. A Tales, amb 272 vots, Chicharro fou també amb diferència el candidat més votat (10 vots per a Paz i 2 per a Càrcer). Tal volta aquest resultat s'explica per la proximitat d'aquesta localitat a l'important bastió carlista que constituïa Onda. Per la seua banda, a Borriana, a pesar de ser la tercera opció preferida pels electors, va obtenir una nodrida votació, 653 sufragis (per 914 de Paz i 861 de Càrcer). Cal tenir en compte que a aquesta població el carlisme *pur* venia tenint una presència consolidada, tot i que minoritària, al consistori municipal i que probablement la influència personal de Chicharro –que passava llargues estades a la seua alqueria de *La Salmantina*, situada a Les Alqueries⁵¹ ja s'estava fent notar entre els electors borrianencs. Pel demés, en altres tres localitats –Artana, Eslida i la Vilavella– Chicharro fou el segon candidat més votat, superant a Càrcer.⁵²

---

comunicava la seua dimissió de la redacció del mateix: «No puede creer nunca que lo que en un principio fueron sanos propósitos de laborar a favor de candidaturas francamente derechistas y populares, se convirtieran después en campañas electorales en pró [sic] de candidatos que no han hecho afirmaciones católicas y completamente desconocidos en la provincia, unos y ridículamente veleidosos, otros, abandonando al único candidato derechista que lucha en la provincia, al señor Chicharro [...] Que Dios les ilumine para enmendar a tiempo el daño inmenso que están haciendo a la causa católica» (*Heraldo de Castellón*, 23/02/1918).

⁵¹ De fet sembla que Chicharro va viure permanentment en *La Salmantina* des de la seua arribada a la província en febrer de 1914 fins a novembre de 1916, quan va fixar el seu domicili a Castelló (P. Fandos, *Biografía de Jaime Chicharro*, p. 70).

⁵² Les xifres electorals a *Boletín Oficial de la Provincia*, 27/02/1918 i *Heraldo de Castellón* i *El Clamor*, 28/12/1918.

Només uns mesos després tornaria a posar-se a prova la capacitat electoral dels carlistes, i més en concret de Jaime Chicharro, al districte de Nules. Abans d'acabar l'any s'hagueren de tornar a convocar comicis a Corts per aquella demarcació, degut a la mort del diputat electe, Manuel Paz. A pesar que l'aspirant carlista va comptar en aquesta oportunitat amb el suport de mauristes i integristes –amb qui s'havia aliat de cara a aquestos comicis– i també amb el recolzament extern dels ciervistes, de nou va caure derrotat, ara a mans del liberal Andrés de Boet, que certament comptava amb una robusta plataforma electoral, formada pels reverteristes, els cantistes i els datistes. Chicharro, amb 2.551 sufragis, va incrementar en quasi 200 els obtinguts 10 mesos abans, però no foren suficients, davant els 3.942 aconseguits per Boet. Les distàncies es reduïen però de manera poc significativa.

Tanmateix, la distribució per municipis dels vots carlistes sí que experimenta en aquestos comicis algunes variacions significatives respecte a la convocatòria electoral anterior. Borriana, Nules i Onda continuen constituint els principals vivers de vots per a Chicharro, però era la primera d'aquestes la que en aquesta ocasió sobreixia, amb 1.240 sufragis, per tan sols 662 per a Boet. Es confirmava així la tendència a l'alça de la popularitat de Chicharro a Borriana, on sembla clar que ara havia rebut també el suport del nucli conservador ciervista localitzat a aquella població. També fou molt positiu el resultat enregistrat a Nules, on va véncer a Boet –427 per 390 vots–. Per contra, a Onda va passar dels 560 vots de febrer a només 320 de desembre i va ser superat per 7 vots per Boet.⁵³ En tot cas, es tracta totes elles de votacions que contrasten molt amb els només 47 sufragis recollits a una localitat amb un cens tan destacat com la Vall d'Uixó, on Boet en va aconseguir 1.121, una amplíssima diferència que va resultar clau per a la victòria final del candidat liberal.

Més enllà dels resultats electorals, aquella contesa electoral parcial de desembre de 1918 al districte de Nules va resultar d'especial interès per la significació sociopolítica que el ja referit conglomerat dretà li va atorgar. A les darreries de novembre els medis dretans anunciaren la posada en marxa d'una campanya d'actes públics «[...] en pro del orden social y de la acción católica (...) ya que está en el ambiente la defensa de la sociedad frente a las doctrinas disolventes del bolchevikismo que avanza por las cobardías de muchos que se

---

⁵³ En la mateixa línia, a la propera localitat de Tales va passar dels 272 vots assolits en febrer als només 25 de desembre, la meitat dels aconseguits per Boet. Els resultats electorals a *Boletín Oficial de la Provincia*, 25/12/1918 i *Heraldo de Castellón*, 26/12/1918.

llaman católicos y la indiferencia de la gente de orden».⁵⁴ El tret d'eixida de la campanya va tenir lloc amb un míting celebrat al velòdrom de Vila-real, en el qual va quedar palesat ja que darrere de la mateixa es trobava una concentració dretana formada a l'efecte, que com ja sabem va estar constituïda per carlistes, integristes i mauristes.⁵⁵ Quasi d'immediat es confirmava la candidatura de Chicharro per als comicis parcials de Nules, entesa com una actuació més dins d'aquella campanya de defensa de l'ordre social, del catolicisme i de la monarquia.

Queda així patent que aquella aliança de carlistes, integristes i mauristes va ser quelcom més que una col·laboració estrictament electoral i que constituïa, en part, una reacció davant l'agreujament de la conflictivitat social. Durant les primeries de 1919 la campanya va continuar, tot i que no s'ha localitzat cap referència a què seguien participant en la mateixa mauristes i integristes, més aviat sembla que els actes celebrats passaren a ser exclusivament carlistes. Sols durant el mes de gener s'ha constatat la celebració d'un míting carlista –a l'Alcora, amb intervenció de destacades figures del legitimisme castellanenc, com ara Vives, Mingarro i Chicharro– i dues conferències del propi Chicharro, una a Nules i l'altra a la Vall d'Uixó. Cal afegir un míting també de Chicharro que va tenir lloc el 2 de febrer a Moncofà. Respecte a les temàtiques abordades, bàsicament l'atac al caciquisme, al centralisme i a l'obrerisme sindicalista i socialista.⁵⁶

Aquest intens esforç propagandístic dels carlistes castellanencs va quedar interromput per la nova divisió que es va produir al si del carlisme espanyol en febrer de 1919. Efectivament, la contradicció encetada durant la Primera Guerra Mundial entre els posicionaments aliadòfils del Pretendent Jaume III i la postura nítidament germanòfila de la gran majoria del tradicionalisme espanyol, inclòs Vázquez de Mella –el seu líder més destacat– es va acabar resolent per la via de la ruptura: des d'aleshores els seguidors de Mella van passar a anomenar-se *tradicionalistes*, mentre que els partidaris del Pretendent es continuaren denominant *jaumins*.

Aquella fragmentació també es va deixar notar a les comarques de Castelló, però ací la seua incidència fou escassa i poc traumàtica, ja que la gran majoria dels efectius carlistes s'adscrigueren al mellisme, tal com va ocórrer també en la veïna província de València. La

---

⁵⁴ *La Provincia Nueva*, 23/11/1918.

⁵⁵ *La Provincia Nueva*, *Heraldo de Castellón* i *El Clamor*, 02/12/1918.

⁵⁶ *La Provincia Nueva*, 09, 13 i 29/01/1919 i 03/02/1919.

decisió es va oficialitzar en una assemblea celebrada a l'efecte i a la qual foren convocats tots aquells que ostentaren o hagueren ostentat càrrecs en cercles, joventuts, requetés, juntes locals, de districte o provincial i corporacions municipals. En ella es va concloure:

[...] ver con honda pena los últimos manifiestos de don Jaime que conculcan principios cardinales del credo tradicionalista, abrogándose prerrogativas en las normas, orientaciones y alianzas de la política internacional de España. Tales desafueros más propios de un César que de un Rey cristiano, le despojan de la legitimidad de ejercicio, sin la cual nada vale la de origen por milenaria y sagrada que sea. No puede seguir la comunión católica monárquica acatando la jefatura de don Jaime y por ende ha llegado el doloroso caso de tenerle por abdicado o por depuesto de ello.⁵⁷

Una vegada materialitzat l'abandonament de la fidelitat al Pretendent, els ara anomenats tradicionalistes reprengueren immediatament la seua campanya propagandística, però ara ja acompanyats en aquesta tasca per un poderós aliat, el ciervisme. Efectivament, com s'ha exposat a l'apartat dedicat als conservadors, ja abans de finalitzar el mes de març ambdues formacions celebraren mítings conjunts en diverses poblacions, en els quals difongueren el mateix discurs anticaciquista, anticentralista i antisindicalista que Chicharro i els seus companys venien propagant des de principis d'any. S'arribava així a la unió de les dretes a Castelló, un concentració de forces que es consolidaria poc després, a les eleccions a Corts de juny de 1919, però que ja s'ha posat de manifest que no va tenir només motivacions electorals sinó també d'altres de caràcter social, fonamentalment la de donar resposta a l'exponencial creixement que el moviment obrer de classe i l'agitació social estava experimentant també a les nostres terres.

És més, s'ha comprovat també que a banda de constituir la concentració de les dretes com a resposta política a l'inquietant context social, aquestos mateixos sectors dretans articularen per les mateixes dates altres tipus d'iniciatives, com ara les gestions per crear sometents a diverses localitats de la província i l'impuls del sindicalisme catòlic. En ambdós àmbits la participació dels mellistes fou destacada.

Si d'una banda, com ja s'ha indicat anteriorment, Jaime Chiharro i Manuel Mingarro formaren part de la comissió organitzadora del sometent de la capital, de l'altra trobem als màxims representants tradicionalistes implicats activament en tasques de

---

⁵⁷ *Heraldo de Castellón*, 03/03/1919.

dinamització del moviment social catòlic. Resulta especialment ressenyable al respecte l'anunci fet per Manuel Bellido Alba en un acte d'afirmació social catòlica en el Sindicat de Agrícola de Sant Isidre, al qual ja s'ha fet referència en un altre apartat:

Se ha iniciado la constitución de un sindicato obrero cristiano, bajo la bandera de Religión, Patria, Familia y Propiedad y para que sea dique contra la anarquía ambiente (...) Este nuevo sindicato ha de ser simplemente obrero y estar independiente del patronal (...) Es preciso que el obrero se organice para que él sea el primero que impida, con su actuación cívica y ejemplar, que se pueda repetir el caso de que se destruyan existencias de comestibles a pretexto de que están caras las subsistencias y también que se reclame a los poderes públicos trabajo y cuando lo haya en abundancia se declaren huelgas, pues si os fijáis bien veréis que siempre son los holgazanes, los vagos de profesión, los que son cabezas de huelga ¡Y es lástima que los trabajadores honrados se dejen conducir por estos elementos!⁵⁸

La idea del sindicalisme catòlic *pur*, és a dir, el conformat per organitzacions integrades exclusivament per obrers, sense la presència de propietaris, no era nova, però fou en aquesta conjuntura de conflictivitat social sense precedents quan va rebre un fort impuls, davant l'evidència que l'harmonia social postulada en les societats mixtes resultava cada vegada més ineficaç. Significativament, poques setmanes després de l'anunci de Bellido naixia la Confederació d'Obrers Catòlics de Llevant, en un congrés celebrat els dies 29 i 30 d'abril i 1 de maig de 1919. Tanmateix, aquell sindicat obrer catòlic de la ciutat de Castelló a què havia fet referència el cap tradicionalista castellanenc no començaria a funcionar fins a 1921. Segons el cens de l'Institut de Reformes Socials, fins a 1920 s'havien creat sindicats *purs* en Morella, Almassora, Onda, Benicarló, Borriana, Nules i la Vall d'Uixó.⁵⁹

En tot cas, aquestes dades posen de manifest que la cúpula del tradicionalisme castellanenc estava plenament implicada en la direcció del moviment sindical catòlic.⁶⁰ A més, el fet que en aquest mateix acte Chicharro posara la cloenda al seu discurs amb una

---

⁵⁸ *La Provincia Nueva*, 14/04/1919.

⁵⁹ Les idees i informacions exposades sobre el sindicalisme catòlic *pur* han sigut extretes de S. Garrido, *Los trabajadores de las derechas*, pp. 221-222 i 251-259.

⁶⁰ En la seua ja comentada intervenció, Bellido va acabar instant als obrers a que s'apuntaren en el llistat que estava confeccionant el secretari del Sindicat Agrícola de Sant Isidre, per tal que pogueren ser convocats a les reunions preliminars per a la constitució del referit sindicat *pur*. Poc més d'un any després, en una assemblea de sindicats catòlics d'àmbit provincial, es va acordar crear una federació castellanenca de sindicats catòlics i l'encarregat de presentar la proposta fou precisament Manuel Bellido Alba, vicesecretari de la junta organitzadora de la referida assemblea, en la qual també va intervenir Jaime Chicharro (*La Provincia Nueva*, 01/07/1920). Aquesta iniciativa finalment no cristalitzaria i l'esmentada federació no es produiria fins a juliol de 1923 (S. Garrido, *Los trabajadores de las derechas*, pp. 200-201).

nova crida a la unitat de les dretes, a que «[...] depongamos nuestras tendencias de bandería todos los políticos y personas honradas, para constituir un solo grupo, el de la gente de bien para salir a la calle y conquistarla», mostra fins a quin punt aquestes diferents iniciatives es trobaven interrelacionades i formaven part d'una mateixa estratègia engegada per determinats sectors socials i polítics del conservadorisme castellonenc. Per aquells mateixos temps, Chicharro era acusat pels socialistes de perseguir i calumniar a les organitzacions obreres esquerranes i al PSOE.⁶¹

Entre tant, la pujada al govern d'un gabinet maurociervista presidit pel propi Antonio Maura, a mitjans d'abril de 1919, va vigoritzar les esperances de les dretes, que s'afanyaren a preparar-se per a uns comicis generals que es presumien pròxims. Els tradicionalistes, sobretot Chicharro, destacaren especialment en la difusió del discurs de la concentració dretana i en la recerca de la mobilització de l'electorat a favor dels candidats patrocinats per aquesta. Aquell no sols va centrar la seua acció propagandística al districte de Nules, per on tornava a presentar-se, si no també, de manera ben significativa, a les demarcacions de Lluçena i Vinaròs, des de feia anys representades al congrés pels liberals Cantos i Saiz de Carlos respectivament.⁶² I és que, com ja s'ha comprovat a l'apartat dedicat als conservadors, el conglomerat dretà es va caracteritzar en aquella contesa electoral per la seua resolta intenció d'acabar amb aquelles dues hegemonies liberals, arribant a comprometre fins i tot els pactes establerts pels representants de les forces dinàstiques castellonenques a la Cort.

Ja sabem que si bé les dretes no aconseguiren acabar amb aquells dos districtes *propis* en possessió dels liberals, sí que posaren fi al període de dominació de les eleccions a Corts per part d'aquestos, en conquerir tres actes –Morella, Albocàsser i Nules– el mateix nombre que els obtinguts pels liberals. Però pel que fa als tradicionalistes, aquells comicis foren, per damunt del tot, els del triomf de Jaime Chicharro. Fins a aquell moment, durant l'etapa restauracionista només una vegada s'havia produït el triomf d'un candidat tradicionalista als districtes de Castelló, el de Joaquín Llorens a Morella en 1893. La lectura dels resultats electorals poble per poble no s'ha de fer en aquesta ocasió en clau

---

⁶¹ *El Socialista*, 27/03/1920.

⁶² Efectivament, Jaime Chicharro fou l'orador principal en dos mítings celebrats a Onda, però també en un organitzat a l'Alcora i en un altre que va tenir lloc a Benicarló. Vegeu al respecte *La Provincia Nueva*, 22 i 25/04/1919 i 19 i 23/05/1919.

estrictament tradicionalista, ja que Chicharro va rebre també el suport dels ciervistes i a més segurament el d'alguns nuclis mauristes del districte. La victòria fou clara, va véncer en set de les tretze localitats de la demarcació i ho feu en totes les més poblades –Borriana, Onda, Nules– tret de la Vall d'Uixó, on, això sí, va sumar uns 600 vots, molts més que els 47 aconseguits en el mes de desembre anterior. A més, en cap dels municipis on es va imposar la suma de vots dels altres dos candidats superava la dels obtinguts per Chicharro. En total 4.308 sufragis front els 2.991 de Boet i els 1.501 de Dualde.⁶³

Chicharro havia superat en quasi 2.000 vots els aconseguits poc més de cinc mesos abans, ocasió en la qual cal recordar que també havia comptat amb el suport dels ciervistes i dels mauristes. Les causes d'aquest trasbals electoral s'han de cercar en les avantatges de disposar en aquesta ocasió del suport governamental, així com del de Carlos Fenollosa, influent cacic de la Vall d'Uixó que fins aleshores havia estat adscrit al Partit Liberal. També és cert que mentre en desembre de 1918 el suport dels ciervistes havia sigut extern, ara, en virtut de la coalició assolida, la col·laboració i implicació d'aquests en l'impuls de la candidatura de Chicharro havia sigut molt més intensa, tant en l'àmbit de la campanya propagandística com a l'hora de posar en joc la influència política i social dels prohoms ciervistes en les diverses localitats del districte. Però cal pensar que també alguna incidència en aquest ascens electoral degué tenir la intensa campanya en pro de la unitat de les dretes envers l'amenaça revolucionària i la *vella política* a què s'ha fet referència en els paràgrafs precedents. Cal tenir en compte que, dins el context social castellonenc, era a la zona tarongera, en gran mesura compresa en la demarcació electoral de Nules, on els índexs de conflictivitat social estaven assolint uns nivells més elevats.

Quasi sense solució de continuïtat, a principis de juliol, havien de tenir lloc les eleccions provincials, que en aquella ocasió corresponia celebrar als districtes de Llocena i de Castelló de la Plana. Prèviament, en reunió celebrada al Cercle Tradicionalista de la capital, es va acordar mantenir-se dins la concentració de les dretes de cara a aquells comicis i participar amb ells amb candidat propi. Sí que es va donar compliment al primer d'aquests dos acords, però no al segon. Al districte de Llocena l'únic candidat de les dretes fou el conservador ciervista Ramón Salvador Monferrer, amb influència en part d'aquelles terres (principalment a Vistabella) i que ha havia aconseguit l'acta per la referida

---

⁶³ *El Clamor*, 05/06/1919.

demarcació quatre anys abans. A Castelló la candidatura va tenir dos integrants, el ciervista *paquista* Manuel Breva i el maurista *dissident* Miguel Llansola. El primer d'ells tenia la missió de succeir com a representant del *paquisme* a la Diputació a Francisco Giner, que per primera vegada des de feia dècades anava a quedar fora de la corporació provincial. La seua inclusió en la candidatura s'explica per la forta influència de què disposaven els *paquistes* al districte, que feia inconcebible la seua absència a la Diputació. Pel que fa a Miguel Llansola, tal volta amb la seua inclusió es va pretendre premiar al grup de mauristes *dissidents* –encapçalats pel propi Llansola i per Juan Avinent– per la seua col·laboració en la campanya electoral de Chicharro, per tal d'integrar-los així definitivament en les files del ciervisme castellanenc.⁶⁴

Així les coses, sembla que els grans sacrificats foren els tradicionalistes, que –al contrari que els *paquistes* i els mauristes *dissidents*– tenien assegurada la seua representació al consistori provincial fins a 1921, gràcies a l'acta aconseguida per Manuel Mingarro al districte de Nules-Segorbe en 1917. Amb tot, els tradicionalistes participaren activament en aquella campanya electoral, amb la intervenció de les seues figures més distingides, Chicharro i Mingarro, en actes electorals de la candidatura Breva-Llansola celebrats a bona part de les poblacions del districte.⁶⁵ Com ja sabem, l'èxit de la mateixa fou ple, ambdós candidats assoliren l'acta de diputat i deixaren a l'aspirant liberal, Juan Peris Masip, fora de la corporació.

El balanç de la participació dels tradicionalistes en la unió de les dretes, amb la victòria de Chicharro a les eleccions a Corts i amb el triomf dels candidats dretans a les provincials, era doncs positiu. A més, sembla que els tradicionalistes havien sorgit beneficiats de l'aproximació als ciervistes també des d'una altra vessant: en juliol de 1919 la majoria de la redacció de *La Provincia* –el diari de referència del conservadorisme castellanenc– havia passat ja a estar integrada quasi exclusivament, a excepció del seu director, per tradicionalistes anteriorment vinculats al desaparegut periòdic carlí *El Maestrazgo*.⁶⁶

---

⁶⁴ Juan Avinent va participar en un míting electoral de Chicharro a Onda i Miguel Llansola, junt a la resta de prebosts de la unió de les dretes, en els actes organitzats per celebrar el seu triomf. Vegeu respectivament *La Provincia Nueva*, 19/05/1919 i 02/06/1919.

⁶⁵ *La Provincia Nueva*, 30/06/1919 i 04/07/1919.

⁶⁶ *El Clamor*, 26/06/1919 i 11/07/1919 i *La Provincia Nueva*, 28/07/1919 i 03/09/1919. Entre ells figurava Manuel Bellido Rubert, fill del regidor de Castelló Vicente Bellido Alba.

Els adversaris polítics –tal volta perquè havien quedat palesades les possibilitats electorals d’aquesta concentració dretana– no deixaren passar l’oportunitat de criticar als tradicionalistes per aquella maniobra de conjunció amb els conservadors ciervistes per la qual havien apostat. Així, foren acusats de traïr els seus ideals per obtenir el favor polític de Cierva i dels seus representants a la província.⁶⁷ Es tractava d’una acusació greu, si tenim en compte que ens trobem davant una opció política amb un considerable grau d’ideologització, en la qual la fidelitat als principis doctrinals jugava un paper molt més important que en el cas dels partits del torn.

Tal volta en part per contrarestar aquells retrets i per tractar de reforçar la seua imatge de formació autònoma i independent, entre agost i octubre de 1919 els tradicionalistes engegaren una campanya d’actes públics estrictament organitzats i protagonitzats per ells, sense la participació de representants d’altres forces dretanes. A més, alguns d’aquests actes pertanyien al repertori més genuí de la *litúrgia* d’arrel carlina, com ara l’aplec tradicionalista i la benedicció de la bandera de la Joventut Tradicionalista de l’Alcora i la benedicció de la bandera de la Joventut Tradicionalista d’Altura. També es celebraren mítings a la Vilavella i a Onda.⁶⁸

A la següent contesa electoral, la de les municipals de principis de febrer de 1920, els resultats obtinguts pels tradicionalistes, així com la seua distribució comarcal, sembla que es van moure per valors similars als enregistrats a les eleccions precedents (vegeu Quadre 2).

QUADRE 5) REGIDORS TRADICIONALISTES ESCOLLITS ENTRE 1920-1922

	1920	1922	TOTAL
Vila-real	4	0	4
Benicàssim	1	2	3
Borriana	2	0	2
Castelló de la Plana	1	1	2
Nules	1	1	2
Sueras	1	0	1

⁶⁷ De Chicharro, per exemple, es va dir que «[...] en Madrid se entregó en cuerpo y alma a Cierva, no diremos por un plato de lentejas, pero sí por un acta, y en los pueblos del distrito (en los que le conviene) afirma que él no ha hecho traición a los ideales que ha profesado toda la vida» (*Heraldo de Castellón*, 27/05/1919). Per la seua banda, els republicans, rememorant les dècades inicials del fenomen carlista, assenyalaven que «[...] aquel carlismo ha muerto, no quedando de él más que arcaicos residuos, ya que la casi totalidad de los sucesores de aquellos, traicionando sus ideas se han pasado a la monarquía constitucional o lo que es peor, disfrazados hacen el juego a Cierva y Maura a cambio de un plato de lentejas» (*El Clamor*, 08/07/1919).

⁶⁸ Vegeu *La Provincia Nueva*, 21, 25, 26 i 30/08/1919, 1 i 22/09/1919, 07/10/1919.

Caudiel	1	0	1
Vinaròs	1	0	1
Morella	1	0	1
Castellfort	1	0	1
La Vilavella	1	0	1
Alcora	1	0	1
Borriol	1	0	1
Artana	1	0	1
TOTAL	18	4	22
LA PLANA BAIXA	10	1	11
LA PLANA ALTA	3	3	6
ELS PORTS	2	0	2
EL BAIX MAESTRAT	1	0	1
L'ALT PALÀNCIA	1	0	1
L'ALCALATÉN	1	0	1
L'ALT MAESTRAT	0	0	0
L'ALT MILLARS	0	0	0

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1920-1923

Així doncs, amb totes les precaucions obligades per les ja explicitades carències que acusen les fonts disponibles, tot apunta a que la integració dels tradicionalistes en la unió de les dretes no va tenir un efecte positiu significatiu en els resultats dels comicis municipals de febrer 1920. Tanmateix, és possible que en alguns consistoris, gràcies a la coalició amb els ciervistes, els tradicionalistes passaren a formar part dels grups municipals majoritaris. No fou el cas de dues poblacions de pes en el context provincial, Borriana i Vila-real, on la unió de les dretes va caure derrotada per sengles coalicions electorals formades per liberals i obrers en el primer dels casos i per republicans i obrers en el segon. Quedava així patent que les forces esquerranes havien reaccionat amb rapidesa –i amb alguns èxits notoris– al moviment de concentració de les dretes, mitjançant l'establiment de coalicions –sembla que en aquest cas circumscrites a l'esfera electoral– per a estar en disposició de contrarestar la unificació dels seus adversaris.⁶⁹

Precisament, aquest procés convergent entre les forces dretanes va experimentar un nou avanç a les darreries d'aquell mes de febrer de 1920. A l'apartat dedicat als conservadors s'ha observat ja com a l'assemblea celebrada pels tradicionalistes el dia 22 aquestos acordaren abandonar el Partit Tradicionalista per constituir una formació política – la *comunió catòlico-monàrquica*– d'abast provincial i plenament autònoma, sense cap

⁶⁹ En aquells comicis provincials de 1920 sengles coalicions formades per liberals i republicans vanceren així mateix a Borriol i a Vilafamés, tot i que en aquest darrer municipi no tenim constància que les forces dretanes acudiren unides a les urnes. Sobre els triomfs d'aquestes aliances esquerranes vegeu *El Clamor*, 10/02/1920.

tipus de lligams amb organitzacions o líders tradicionalistes d'abast regional o nacional. Una vegada deslliurats de qualsevol fidelitat supraprovincial tradicionalista, els ara anomenats catòlic-monàrquics es trobaven en disposició de vincular-se plenament a la facció conservadora comandada per Juan de la Cierva. Eixa sembla que havia sigut la intenció última d'aquella maniobra.

Es tractava d'integrar-se totalment en la facció estatal ciervista, per tal de seguir gaudint i si podia ser incrementar el suport de l'influent polític murcià, però mantenir al mateix temps els principis doctrinals i la seua estructura organitzativa i associativa autònoma a escala provincial, per tal de conservar la seua identitat pròpia dins del ciervisme castellanenc.

D'altra banda, ja s'ha assenyalat també que l'assemblea així mateix va sancionar el relleu en la direcció del partit. L'històric cap del tradicionalisme castellanenc, Manuel Bellido Alba –que moriria poc després, en juliol de 1920– va deixar pas a un directori provisional format pels tres membres que estaven en possessió de càrrecs institucionals més rellevants, Jaime Chicharro (diputat a Corts), Manuel Mingarro (diputat provincial) i Vicente Bellido Alba (regidor a l'Ajuntament de Castelló). El ben cert és que, almenys des de l'obtenció de l'acta de diputat a Corts per Nules, en juny de 1919, Chicharro venia ja exercint el liderat efectiu de la formació.

De totes les maneres, fent cas omís del canvi de denominació oficial de la formació, a la premsa local les organitzacions i societats catòlic-monàrquiques continuaren sent catalogades de *tradicionalistes* o fins i tot de *carlistes*. Així, per exemple, a Castelló de la Plana es va seguir parlant del *Cercle Tradicionalista* o fins i tot de *Cercle Legitimista*. Tampoc tenim constància que el canvi de denominació d'aquestes entitats fora tramitat davant les instàncies oficials pertinents. A més, la formació va mantenir el seu calendari habitual d'activitats i de celebracions, que seguien sent les instituïdes pel carlisme.⁷⁰ Així, encara que el nom oficial escollit fou *Comunió Catòlica Monàrquica*, la nova formació perfectament haguera pogut ser denominada Partit Tradicionalista Autònom o quelcom similar, a l'estil de les entitats autònomes d'àmbit provincial que en el camp republicà

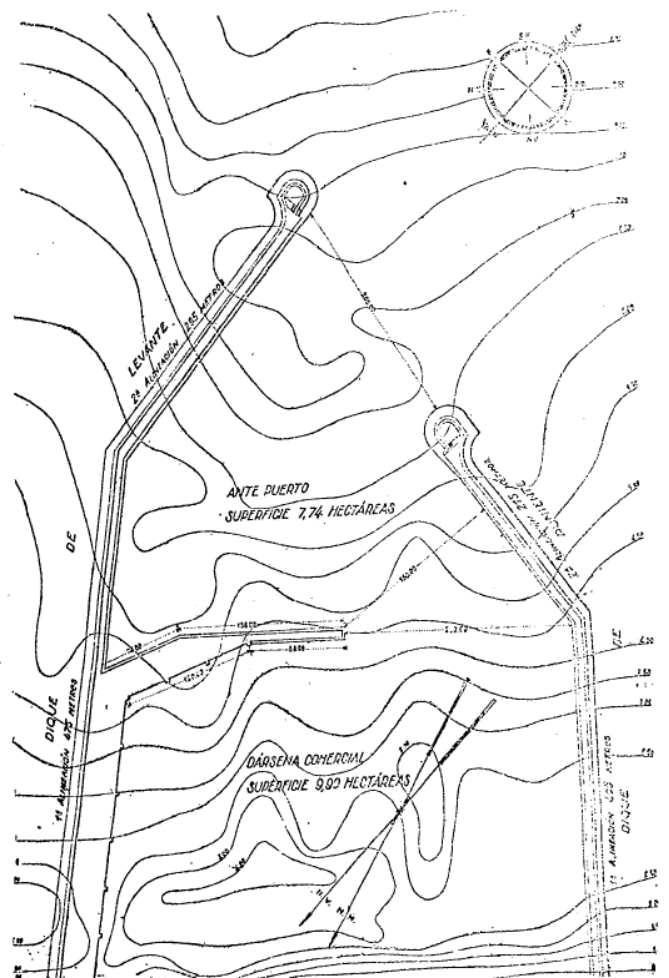
⁷⁰ Referències al Cercle Tradicionalista de Castelló a *La Provincia Nueva*, 28/02/1920, 01/03/1920 i 02/06/1920 i al Cercle Legitimista a *La Provincia Nueva*, 29/08/1920. El 10 de març de 1920 es va celebrar allí la Festa dels Màrtirs, instaurada pels carlistes dècades en rere per homenatjar als caiguts en defensa de la religió i de la pàtria (*La Provincia Nueva*, 10/03/1920).

venien funcionant a València i també a Castelló. Continuaven sent tradicionalistes, sols que ara deslligats de cap vincle amb formacions d'àmbit estatal.

S'arriba així a unes noves eleccions a Corts, les de desembre de 1920. Des del punt de vista de les forces confessionals, aquestos foren els comicis de la confirmació del liderat polític de Jaime Chicharro al districte de Nules. Des de la seua primera proclamació com a diputat, en juny de l'any anterior, la popularitat de Chicharro, ja considerable aleshores, havia experimentat un creixement exponencial. Ho havia fet principalment a partir de dos eixos: d'una banda, una activa labor des del seu escó de diputat en favor de la millora de les infraestructures del districte, culminada amb l'aprovació del pressupost de les obres de construcció del Port de Borriana; de l'altra, la seua tasca d'organització i impuls del sindicalisme catòlic a la comarca i especialment també a la ciutat de Borriana.⁷¹

---

⁷¹ L'important paper jugat per Jaime Chicharro en la proliferació de sindicats catòlics a la Plana Baixa queda reflectit en la freqüent intervenció d'aquest polític en les celebracions programades per entitats d'aquest tipus. Ell i la seua dona apadrinaren la bandera del sindicat d'obreres catòliques creat a Borriana i amb eixe motiu Chicharro féu un discurs a la seu de la també catòlica Unió Obrera. També va fer un discurs en una de les sessions del III Congrés de la Confederació d'Obrers Catòlics de Llevant, celebrat a Borriana (*La Provincia Nueva*, 02/05/1921). Pocs dies després el propi Chicharro va apadrinar la benedicció de la bandera d'una societat d'obrers catòlics creada a Almenara i va aprofitar l'acte per realitzar un nou discurs (*La Provincia Nueva*, 07/05/1921).

Plànol del Port de Borriana publicat per *La Provincia Nueva*, amb motiu de la promulgació de la Reial Ordre aprovatòria dels projectes del Port de Borriana i del Ferrocarril Auxiliar de les Pedreres de San Sebastià de la Vilavella al Port de Borriana (*La Provincia Nueva*, 02/01/1922).

Ambdues línies d'actuació van multiplicar els adeptes de Chicharro entre els sectors populars i sobretot entre els estrats burgesos conservadors, no sols beneficiats per la millora de les infraestructures sinó també directament afavorits pel desenvolupament de l'associacionisme obrer confessional, que de seguida es convertiria en instrument de lluita contra el sindicalisme de classe, quelcom ben rellevant en aquells anys de forta conflictivitat social.

En un altre lloc revisarem aquestes qüestions amb més deteniment. Pel que fa a les dades d'aquella nova contesa electoral, s'ha d'assenyalar que l'únic rival de Jaime Chicharro fou el conservador datista José María Castillejo, Comte de Floridablanca, que va comptar amb els mateixos suports polítics que havien recolzat un any abans a Boet: el front

liberal dinàstic, és a dir, l'aliança formada per datistes, cantistes i reverteristes. Cal afegir el modest suport dels jaumins, d'aquells grupuscles carlistes que s'havien mantingut fidels a Jaume III i no havien seguit a Chicharro i els seus en el seu transvasament al mellisme, als quals ens referirem més endavant. A més, s'ha de tenir en compte que era el candidat oposat a Chicharro qui gaudia en aquesta ocasió del favor governamental, ja que els comicis havien sigut convocades per un gabinet presidit per Eduardo Dato. Amb tot, no fou suficient per derrotar a Jaime Chicharro, que disposava de la mateixa plataforma que l'havia dut a l'èxit en 1919, la de la unió de les dretes.

Un examen dels resultats electorals deixa en evidència la transcendència de la votació enregistrada a Borriana per a la victòria de Chicharro. En aquesta localitat el líder catòlic va obtenir un total de 1.947 sufragis, quantitat que superava en més de 670 vots els aconseguits per Floridablanca i en quasi 600 els assolits per ell mateix un any abans. De no haver-se donat aquesta diferència de vots tan àmplia a Borriana –sense parangó a la resta de municipis de la demarcació– els resultats hagueren sigut molt més renyits, ja que en el conjunt del districte Chicharro va véncer per 624 vots. D'eixa manera, de res li va servir al candidat datista el triomf en set dels tretze pobles del districte, entre ells Nules i la Vall d'Uixó. Amb un total de 5.742 recolzaments, Chicharro havia incrementat de nou els sufragis obtinguts respecte a la convocatòria anterior, en aquest cas en més de 1.400 vots.⁷²

Així doncs, l'hegemonia de Chicharro a la localitat amb major pes electoral del districte –Borriana era el tercer municipi més habitat de la província i disposava amb diferència del cens electoral més nodrit del districte– havia esdevingut primordial. Les seues encertades gestions a favor de la construcció del port, la implicació directa en defensa dels interessos patronals borrianencs front als dels sindicats de classe i els seus interessos personals en l'entorn del municipi –a la seua condició de terratinent de Borriana⁷³ cal afegir l'alqueria que tenia en propietat en les proximitats d'aquest municipi– es troben darrere de la forta influència aconseguida pel cap catòlic a Borriana. En tot cas, aquells havien sigut els comicis de la consolidació de Chicharro com a protagonista principal de l'escena política castellonenca, especialment al districte de Nules, on més que de ciervistes, de

---

⁷² El resultats electorals a *Boletín Oficial de la Provincia*, 24/12/1920.

⁷³ Sobre la condició de propietari agrícola de Borriana vegeu R. Cabedo i L. Burdeus, *Burriana 1882-1936. El puerto*, pp. 64 i 77. i P. Fandos, *Biografía de Jaime Chicharro*, p. 199. En realitat sembla que la propietat

catòlic-monàrquics o de tradicionalistes autònoms, a la terminologia política d'aquells anys es parlava cada vegada més d'alcaldes, regidors, obrers, patrons i societats *chicharristes*.

El següent exercici polític tornava a ser any d'eleccions provincials i en aquest cas corresponia celebrar-les als districtes d'Albocàsser-Morella, Vinaròs-Sant Mateu i Nules-Segorbe. La nostra atenció s'ha de centrar en aquesta darrera demarcació, on Manuel Mingarro es presentava per tractar de revalidar la seua acta aconseguida en 1917. En aquesta ocasió, com resulta lògic, no ho va fer en solitari, sinó formant candidatura amb altres dos aliats dretans, Juan Peris Blasco i Gil Vilache. Com havia passat quatre anys abans, de nou el triomf –tot i que ajustat– va correspondre als reverteristes, que en aquesta ocasió incloïen en la candidatura a un datista, Leopoldo Ribelles, i que també comptaren amb el suport dels republicans, com ja s'ha comentat a l'apartat corresponent. L'ascens polític de Jaime Chicharro i la seua conquesta del districte de Nules no havien sigut suficients per acabar amb l'hegemonia reverterista en els comicis provincials pel Nules-Segorbe. Quan a Mingarro, no va aconseguir l'acta de diputat obtinguda per les dretes, que va anar a parar al conservador Juan Peris Blasco en obtenir uns 70 vots més que Mingarro. De nou havia resultat clau en aquest resultat la votació enregistrada a Borriana, on Peris –natural d'aquesta localitat, exalcalde de la mateixa i cap dels conservadors borrianencs– havia fet valer la seua influència per obtenir uns 150 vots més que Mingarro. Tot plegat, els tradicionalistes autònoms, després de quatre anys de presència a la Diputació, tornaven a quedar-se fora de la primera institució política provincial.⁷⁴

A primera vista, la conjuntura electoral sembla que va empitjorar per a Chicharro i els seus a l'any següent. Si fem cas de les dades disponibles sobre els resultats electorals enregistrats al penúltim combat electoral de la Restauració, les eleccions municipals de febrer de 1922 (Quadre 5), el descens de regidors obtinguts per aquest grup, respecte als aconseguits en les convocatòries municipals anteriors (Quadres 2 i 5), és notable. Si entre 1913 i 1920 aquestos no baixaren d'onze, en 1922 les xifres no van més enllà dels quatre. És d'esperar però que un descens del suport electoral tan pronunciat haguera tingut unes

---

d'aquestes terres procedien de la família de la seua esposa, Dolores Lamamié de Clairac, que tenia possessions també als termes de Castelló i Vila-real (*Ibidem*, p. 70).

⁷⁴ El resultat electorals a *Boletín Oficial de la Provincia*, 17/06/1921. Com ja s'ha comentat en capítols anteriors, a pesar de la derrota a Nules-Segorbe les dretes constituïren majoria i assumiren el control de la Diputació arran d'aquells comicis de juny de 1921.

causes més o menys visibles o que almenys haguera sigut objecte de comentaris polítics després de celebrats els comicis.

Cap d'aquestes circumstàncies apuntades es van donar, de manera que allò que sembla més factible és que els catòlics-monàrquics en aquelles eleccions aconseguiren un nombre d'edils similar a l'assolit en les ocasions anteriors, però que –en virtut del seu abandonament de la Comunió Tradicionalista i la seua integració en el ciervisme, precisament pocs dies després dels comicis municipals de febrer de 1920– a les estadístiques electorals ara ja no eren distingits de la resta de regidors aconseguits pels altres grups ciervistes (els conservadors fabristes, *paquistes* i salvadorises).

Així, resulta ben probable que entre els sis regidors ciervistes escollits a Vila-real alguns d'ells foren catòlic-monàrquics (s'havien escollit quatre ciervistes i quatre tradicionalistes en els eleccions de 1920), al igual que entre els tres elegits a Borriol (un ciervista i un tradicionalista en 1920), els set de Borriana (quatre ciervistes i quatre tradicionalistes en 1920) o els tres de l'Alcora (2 ciervistes i un tradicionalista en 1920).

Nogensmenys, aquesta invisibilitat de l'organització *chicharrista* a les informacions dels resultats electorals de 1922 sí que denota que cada vegada costava més discriminar a aquesta formació de la resta de forces que integraven el conglomerat ciervista, a pesar que els tradicionalistes autònoms continuaven conservant la seua pròpia estructura formal, organitzativa i associativa.

Arribats així a 1923, durant el primer semestre d'aquell els interessos polítics del ciervisme *chicharrista* es van veure considerablement perjudicats. Dos fites marquen aquesta conjuntura negativa. En primer lloc, les eleccions a Corts del 29 d'abril, les darreres d'aquella llarga etapa constitucional. Jaime Chicharro arribava a aquella cita en bones condicions per revalidar l'acta. Res indica que la seua popularitat al districte de Nules haguera disminuït des del seu anterior triomf, en 1920. Durant aquests anys havia continuat la seua labor activa a favor dels interessos materials de la comarca, coronada amb avanços significatius en la seua gestió estel·lar, la construcció del Port de Borriana. Efectivament, des que en 1920 aquest afer haguera sigut reactivat pel propi Chicharro, la tramitació del mateix havia seguit el seu curs i en 1922 es va celebrar i adjudicar la subhasta corresponent al ferrocarril de les pedreres de la Vilavella al Port, el Dic i Moll de

Llevant i el Transversal.⁷⁵ Quant als seus suports polítics, eren els mateixos que en 1920, els dels integrants de la concentració de les dretes. És cert que tenia a les instàncies governamentals en contra, però també havia estat així tres anys abans i aleshores havia sigut capaç de derrotar al candidat *encasellat*.

No obstant, Chicharro es va trobar en aquesta ocasió un enemic més difícil de batre. Es tracta, com ja és sabut, de Faustino Valentín Torrejón, que es presentava com a liberal albista i candidat governamental. La seua condició de republicà apartat temporalment del partit –en virtut de la qual va atraure molt probablement bastants vots de republicans, d’obrers i fins i tot de socialistes– la seua important trajectòria política –recordem que havia arribat a ser alcalde de València– i la seua condició de fill de la comarca –era natural de Nules– units al suport sense reserves de la xarxa reverterista i de l’aparell oficial, el convertiren en un rival molt més perillós del que ho havia sigut l’inexpert i desconegut Comte de Floridablanca en 1920. Tant que va acabar assolint la victòria, després d’una campanya plena de desqualificacions personals i d’episodis violents i d’uns comicis especialment marcats per les coaccions, els falsejaments i les protestes.

Fou veritablement una derrota dolorosa per a Chicharro i els seus seguidors, que es va produir per tan sols 156 vots i a pesar que aquest només havia perdut una seixantena de sufragis respecte als comicis de 1920. La clau va estar en aquesta ocasió en Onda i Nules, on Valentín va aconseguir diferències de vots al seu favor molt quantioses, sobre tot a aquesta darrera població, on va véncer per quasi un miler de sufragis. S’ha de tenir en compte que en 1920 Chicharro havia guanyat a Onda i havia perdut per poc més de 30 vots a Nules i que en 1919 havia guanyat per més de 200 vots en tots dos municipis. Així, tornant a 1923, de res van servir els 1.214 sufragis de diferència que Chicharro va obtenir a Borriana, on va aconseguir 427 suports més que en 1920 i quasi va doblar la diferència de vots en relació al candidat rival respecte a l’assolida tres anys abans.⁷⁶ Queda palesat, en tot cas, que el ja exdiputat dretà havia sabut convertir Borriana en feu inexpugnable i fecund viver de vots.

En segon lloc, cal fer esment també dels fets que posaren fi a la unió de les dretes. Ja han sigut relatats en apartats anteriors: el nou gir estratègic del *paquisme*, aliat amb

---

⁷⁵ *Heraldo de Castellón*, 27/11/1922 i *La Provincia Nueva*, 23/03/1923. Vegeu també V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*, pp. 183-186.

⁷⁶ El resultats electorals a *Boletín Oficial de la Provincia*, 04/05/1923 i *Heraldo de Castellón*, 03/05/1923.

datistes i jaumins; el rebuig de fabristes i *chicharristes* a integrar-se en aquesta nova aliança; l'enfrontament de tots dos blocs a les eleccions provincials de juny i la derrota de les dretes, que sols aconseguiren un diputat, el *paquista* Manuel Breva; la retirada momentània de la política de Jaime Chicharro; i la pèrdua del control de la corporació provincial en favor dels liberals, a causa de la divisió dels diputats dretans. Respecte als factors que portaren al col·lapse de la concentració dretana, als exposats en altres capítols tal volta es podria afegir la considerable disminució de poder polític experimentada pel grup de Chicharro. La pèrdua per part d'aquest de la representació en Corts del districte de Nules i també, des de 1921, de la presència a la corporació provincial, degueren fer minvar la influència política als *chicharristes* dins la unió de les dretes. I és possible que aquest fet facilitara que Francisco Giner esdevinguera més que mai el principal interlocutor castellonenc del nucli ciervista de la Cort i que aconseguira convèncer a aquest de les virtuts d'una maniobra de convergència amb els datistes.

En qualsevol cas, en pocs mesos la unificació de les forces dretanes constituïda en 1919 havia quedat liquidada. Els catòlics-monàrquics de Jaime Chicharro es trobaven en una situació complicada i plena d'incerteses. Havien sigut ells els que més s'havien exposat en aquell moviment de convergència dretana, desvinculant-se de la Comunió Tradicionalista de Vázquez de Mella i integrant-se definitivament en el camp dinàstic de la mà del ciervisme, un ciervisme del que ara havien quedat desplaçats gràcies a la maniobra orquestrada pels *paquistes*. A més, el seu cap indiscutible, Chicharro, sembla que desencisat per aquests darrers esdeveniments polítics, acabava d'abandonar repentinament l'activitat pública.⁷⁷ Tanmateix, a les acaballes d'aquell estiu de 1923 l'alçament militar va transformar de dalt a baix la conjuntura política. Chicharro va anunciar el seu retorn a la política activa i la seua entusiasta adhesió al nou règim i prompte tant ell com Manuel Mingarro s'integraren en l'aparell institucional i polític primorriverista.⁷⁸

---

⁷⁷ *La Provincia Nueva*, 16/06/1923.

⁷⁸ Vegeu al respecte els treballs de R. González: "Autoritaris i catòlics. La dictadura de Primo de Rivera a Vila-real (1923-1930)", *Afers*, nº 61, 2008, pp. 673-691, "Católicos y autoritarios: la dictadura de Primo de Rivera en las comarcas castellonenses", en C. Navajas i D. Iturriaga (eds.), *Novísima. Actas del II Congreso Internacional de Historia de Nuestro Tiempo*, Logroño, Universidad de La Rioja, 2010, pp. 235-244 i "Autoritarisme, nacionalització i control durant la dictadura de Primo de Rivera: els delegats governatius a les comarques de Castelló", *Millars: Espai i Història*, nº 31, 2008, p. 92. Per al període de la dictadura de Primo

EL DARRER REDUCTE LEGITIMISTA: ELS JAUMINS

A principis de juliol de 1920 saltava la notícia del tancament, per ordre del Governador Civil, del Cercle Tradicionalista de Castelló de la Plana. Els motius oficials no foren comunicats, però l'òrgan dels republicans va assegurar que havia transcendit una de les causes: «A consecuencia del diverso proceder entre los más extremistas y los partidarios de la amplia tolerancia, se sucedían diariamente en dicho círculo los altercados, llegando al extremo de amenazarse unos a otros seriamente». Per eixos mateixos dies el Cap del Requetés del Regne de València, Pelayo Beltrán, va llançar, a través de les pàgines d'*Heraldo de Castellón*, la següent crida dirigida als jaumins castellonencs:

No teniendo en Castellón la Comunion Jaimista autoridades, y estando organizando el partido en la provincia, llamo la atención de los correligionarios para que no acaten ninguna orden que dimane de don Manuel Bellido, don Jaime Chicharro y don Manuel Mingarro, pues los mencionados señores están expulsados del partido. Muy pronto se dará a conocer la persona a quien tienen que dirigirse los jaimistas de la provincia.

Poc després aquest mateix diari anunciava que ja s'havia alçat el tancament que pesava sobre el Cercle Tradicionalista i que «[...] para tratar de la cuestión o desavenencia que reina entre los consecuentes con la doctrina de don Jaime y los de la de Vázquez de Mella, llegó ayer el Marqués de Villores», el qual era en aquells moment cap regional dels jaumins.⁷⁹

Aquestos tres fragments pertanyents a informacions aparegudes a la premsa en el transcurs d'una sola setmana, permeten situar amb prou exactitud els orígens del jaumisme a les terres de Castelló, entenent ací per jaumins a aquells nuclis que davant el cisma mellista sofert pel carlisme en febrer de 1919, van continuar fidels a la causa legitimista de la dinastia carlina, representada en aquells moments per Jaume III. Efectivament, constitueixen les primeres notícies conegudes sobre aquesta força política a les comarques del nord del País Valencià. Per tant, un primer aspecte a destacar és la tardança amb que el jaumisme va prendre carta de naturalesa a Castelló, ja que des de la divisió del carlisme a

---

de Rivera cal consultar també R. Puig, *Autoritaris, catòlics i republicans (Vinaròs 1923-1931)*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2009.

escala estatal entre jaumins i mellistes –o entre carlistes i tradicionalistes, si es prefereix– havia transcorregut pràcticament un any i mig. Fins a eixe mes de juliol de 1920 no disposem de cap informació que suggerisca fragmentacions o dissensions internes, els nuclis carlistes castellanencs haurien seguit per tant a la seua cúpula dirigent en el seu transvasament al tradicionalisme liderat per Juan Vázquez de Mella.

Així doncs, en el cas de Castelló la divisió sembla que no es va produir de manera immediata al cisma impulsat pels mellistes a escala estatal, als quals s’haurien adherit de forma molt majoritària els tradicionalistes de les nostres comarques. Cal cercar-la doncs en la dinàmica pròpia descrita pel Partit a Castelló durant aquells mesos. No s’han localitzat a les fonts disponibles testimonis directes que siguin concloents respecte als factors a considerar, per la qual cosa ens hem de situar de nou en el terreny de la hipòtesi. És possible que darrere de l’escassetat de testimonis es puguen amagar ambicions o disputes relacionades amb la distribució del poder al si de la formació, però cap indicatiu s’ha pogut localitzar que vage en eixe sentit. En tot cas, atenent a la trajectòria de la formació durant el període anterior a l’esclat del conflicte intern, cap apuntar com a probable factor principal la progressiva aproximació de la formació al conservadorisme ciervista.

Com ja s’ha observat, l’aliança amb els ciervistes des de principis de 1919, amb la conformació de la unió de les dretes, i el suport de la cúpula ciervista estatal als projectes desenvolupistes de Chicharro com a diputat del districte de Nules, havien culminat en febrer 1920 amb l’allunyament de la Comunió Tradicionalista de Vázquez de Mella i la constitució d’una formació política autònoma d’abast provincial, però vinculada a nivell estatal al grup conservador liderat de Juan de la Cierva. Seria en aquest context que el retret d’haver traït la doctrina tradicionalista a canvi de l’afermament de la presència a les institucions polítiques –personificat principalment en la figura de Jaime Chicharro, acusat d’haver sacrificat els principis ideològics del partit en benefici de les seues ambicions polítiques personals– hauria començat a tenir ressò en determinats sectors del tradicionalisme a la província, per més que els dirigents insistiren en què continuaven fidels als postulats teòrics que sempre havien defensat. Ací es trobaria, tal volta, la distinció entre «[...] los más extremistas y los partidarios de la amplia tolerancia», esmentats en les

---

⁷⁹ Les cites textuales es troben respectivament a *El Clamor*, 10/07/1920 i *Heraldo de Castellón*, 09/07/1920 i 16/07/1920. Pelayo Beltrán havia sigut uns anys abans director del periòdic carlí *El Serradal*, publicat a Borriana (*El Serradal*, 23/10/1915).

notícies que es feren ressò de la ruptura produïda al si del Cercle Tradicionalista de la capital. S'ha de tenir present que aquesta formació havia passat en pocs anys de presumir de la seua condició de defensora de la tradició carlina més pura a trencar amb el Pretendent i vincular-se políticament a una facció del conservadorisme dinàstic.

Aquest factor que podríem qualificar de gradual tal volta pot ser completat amb dos detonants d'àmbit conjuntural. El primer faria referència a la pèrdua per part de les dretes, a les eleccions municipals de febrer d'aquell any 1920, del control de municipis tan destacats com Borriana o Vila-real, a mans de coalicions esquerranes. És ben factible que aquest fet contribuïra a debilitar l'autoritat de la cúpula dirigent que havia impulsat aquella inserció dels antics carlistes castellanencs en el sistema polític de la Restauració.

Un segon detonant –circumscribit en aquest cas a la ciutat de Castelló– consistiria en el conflicte suscitat en juny, a penes unes setmanes abans de la fragmentació, arran d'un episodi que podria semblar anecdòtic, però que, donats els fets esdevinguts pocs dies després, assoleix bastant rellevància. El dia 7 d'aquell mes a *Heraldo de Castellón* es publicava un escrit que segons el referit diari estava signat per uns quants tradicionalistes de la capital, en el qual s'atacava a Jaime Chicharro per haver oferit un premi i assenyalat un tema per als jocs florals que s'anaven a celebrar en les Festes de la Llibertat. Cal tenir present que aquestes celebracions servien per commemorar la defensa de la ciutat davant les tropes carlines del General Cabrera en 1837, encara que en elles les exaltacions d'aquell fet històric eren complementades amb la programació d'actes desproveïts de significació històrica o ideològica. En tot cas, per als autors de l'escrit, amb la seua iniciativa Chicharro havia aprovat tàcitament uns festejos els organitzadors dels quals constantment humiliaven i calumniaven als tradicionalistes i havia renegat dels seus avantpassats polítics: «[...] quien quiera que renuncie el legado de la Santa Tradición; quien quiera que queme hoy lo que ayer adoró, que rasque hoy la bandera que ayer ensalzara. Nosotros, por nuestra parte no estamos dispuestos a hacerlo, así se hunda el firmamento».⁸⁰

Com es pot comprovar, es tractava d'un text bastant dur contra qui era el líder principal dels seus signants, Jaime Chicharro. Aquest va respondre declarant a la premsa

---

⁸⁰ Signaven l'escrit de protesta Miguel Bellido Albella, Miguel Garcés, Francisco Felip, Miguel Climent Martínez, J. Tirado Climent, Salvador Miralles, Daniel Tirado, Félix Sorribas Fabregat, José Fernando, Vicente Gargori, Tomás Pérez, Antonio Ramón, Pascual Alicart, Francisco Albiol, Manuel Calatayud i altres que no es detallen (*Heraldo de Castellón*, 07/06/1920).

que la protesta sols havia estat secundada per quinze individus i que «[...] todos los carlistas de siempre» l'havien felicitat per la seua iniciativa. *Heraldo de Castellón* va afegir al respecte que aquelles felicitacions no eren d'estranyar, ja que «[...] las fiestas de julio son presenciadas por los carlistas, a cuyos actos asisten, a escepción [sic] de la manifestación republicana». El ben cert és que molt probablement amb la seua iniciativa d'oferir un premi en els jocs florals programats, Chicharro simplement desitjava contribuir a la celebració d'aquelles festes, que a aquelles alçades havien perdut en bona mesura el seu origen ideològic d'exaltació liberal, per esdevenir una ocasió més d'impulsar les activitats lúdiques i atraure visitants per tal de potenciar el consum i dinamitzar el comerç local.⁸¹ És improbable que l'acció de Chicharro haguera sigut concebuda com un gest dirigit a posar de relleu un allunyament de la formació que liderava dels principis tradicionalistes, dels quals –qüestió legitimista a banda– continuava fent pública professió de fe.

El fet és que, a més de detonant de la ruptura materialitzada un mes després, aquell episodi molt probablement fou motiu d'un dels freqüents xocs viscuts per aquelles dates al si del Cercle Tradicionalista, ja referits en un paràgraf anterior, que acabaren amb el tancament temporal d'aquella entitat. Resulta significatiu al respecte que aquell tancament es produïra precisament a principis de juliol, durant la celebració dels referits festejos.

Com es pot deduir del que s'ha assenyalat fins ací, la reacció dels sectors disconformes amb la línia política impulsada per la cúpula dirigent –Jaime Chicharro, Manuel Bellido Alba, Manuel Mingarro– fou retornar a les files carlines, al legitimisme, recuperant així la fidelitat al Pretendent Jaume III. Com arran del cisma obert en febrer de 1919 els tradicionalistes castellanencs s'havien adscrit majoritàriament –si no totalment– al mellisme, el jaumisme no disposava en aquestes comarques ni d'estructura organitzativa ni d'autoritats, tal com ja hem vist al principi d'aquest subapartat que va admetre el propi Pelayo Beltrán, cap regional requeté. Així que aquesta fou la tasca més immediata a afrontar.

La primera qüestió a apuntar és que es desconeix la presència de cap òrgan jaumí a la premsa de Castelló. La inexistència de periòdic propi pot ser un primer símptoma d'una organització i implantació limitada, però a més fa que les informacions disponibles sobre

---

⁸¹ Significativament, el terme utilitzat per referir-se a aquestos festejos cada vegada era més el de *Festes de Juliol*, en lloc del de *Festes de la Lliberat*.

aquesta formació siguen escasses. En tot cas, tot i que hi ha constància de la celebració d'un míting jaumí a Vila-real a finals d'octubre de 1920⁸² i de que, com després comprovarem, els jaumins estigueren en certa mesura presents en les eleccions a Corts de desembre d'aquell any, no fou fins a juny de 1921 –quasi un any després de la divisió de les files tradicionalistes castellonenques– quan es va anunciar la formació de la Junta Provincial.⁸³ Va ser per eixos mesos quan sembla que va bastir-se en bona mesura la xarxa social jaumina, amb la inauguració de cercles a Vila-real, Morella i Castelló.⁸⁴ Ja en gener de 1922 s'ha pogut constatar l'existència d'una Junta Local jaumina a Castelló de la Plana.⁸⁵ Quant a entitats de tipus més específic, en 1922 sembla que existien joventuts jaumines a Altura, Morella, Vila-real, Nules, Segorbe, Borriol i Castelló de la Plana i *margarites* i requetés en aquesta darrera població.⁸⁶

Què sabem dels dirigents jaumins a la província? Tal volta el més destacat fora Joaquín Tirado Rochera, encarregat de dirigir les tasques del comitè organitzador de la Junta Provincial Jaumina, president d'aquest organisme i cap local de la ciutat de Castelló.⁸⁷ També fou cap provincial, almenys entre octubre i desembre de 1922, Nemesio Traver.⁸⁸ Així mateix cal remarcar la figura de Joaquín Tirado Climent, actiu propagandista de la causa jaumina i amb presència molt freqüent en mítings i demés actes organitzats pels seus correligionaris, no sols a Castelló de la Plana sinó a d'altres municipis, com ara Vila-real o Altura.⁸⁹

Altres dirigents jaumins foren Francisco Tirado Castell –candidat a regidor en 1922 per la ciutat de Castelló– Agustín Espinosa Ripollés –candidat a diputat provincial pel districte de la capital en 1923– Francisco Felip Agost –president del Cercle Jaumí de

---

⁸² *Heraldo de Castellón*, 02/11/1920.

⁸³ L'anunci es troba en un comunicat del Marqués de Villores, cap regional del jaumisme valencià (*Heraldo de Castellón*, 07/06/1921).

⁸⁴ Vegeu respectivament *Heraldo de Castellón*, 28/05/1921, *La Provincia Nueva*, 01/06/1921 i *Heraldo de Castellón*, 12/12/1921. Sobre el Cercle Jaumí de Castelló vegeu també *Heraldo de Castellón*, 05 i 11/12/1922 i *La Provincia Nueva*, 12/12/1922. En octubre de 1922 està constatada la presència d'un cercle jaumí a Altura, que ben probablement existia des de temps abans (*Heraldo de Castellón*, 02/10/1922).

⁸⁵ *Heraldo de Castellón*, 31/01/1922 i 01/02/1922.

⁸⁶ Vegeu respectivament *Heraldo de Castellón*, 29/07/1922 i 05 i 11/12/1922.

⁸⁷ La seua tasca com a director del comitè organitzador de la Junta Provincial a *Heraldo de Castellón*, 07/06/1921. Era president de la Junta Provincial en desembre de 1921 (*Heraldo de Castellón*, 12/12/1921). La seua condició de cap local de Castelló de la Plana a *La Provincia Nueva*, 10/11/1922.

⁸⁸ *La Provincia Nueva*, 02/10/1922 i *Heraldo de Castellón*, 05/12/1922.

⁸⁹ Aquesta faceta de Joaquín Tirado Climent per exemple en *Heraldo de Castellón*, 02/11/1920 i *La Provincia Nueva*, 02/10/1922 i 02/12/1922.

Castelló en desembre de 1921– Daniel Tirado Climent –vocal de la Junta Local de la capital que junt amb l’anterior va representar a la província de Castelló en l’assemblea nacional del partit celebrada a Saragossa en octubre de 1921– Salvador Miralles –president del Cercle Jaumí de Castelló de la Plana en desembre de 1922– i Enrique Bellido i Félix Tárrega, presidents respectivament de la Joventut i del Requeté de la ciutat de Castelló per les mateixes dades.⁹⁰

Els dirigents esmentats pertanyien al nucli jaumí de la capital de la província. Respecte a d’altres localitats i comarques, les informacions són molt més escasses. Només s’ha identificat al cap jaumí de Vila-real en desembre de 1922, Francisco Chabrera. Les dades disponibles semblen apuntar a que el jaumisme hauria tingut el focus originari a la ciutat de Castelló, amb la divisió al si del Cercle Tradicionalista com a factor desencadenant. Des de Castelló de la Plana es van dirigir les tasques d’organització de la Junta Provincial i d’allí foren els primers presidents d’aquest organisme.

Dos trets més d’aquest nucli dirigent jaumí. En primer lloc, constatar que bona part d’ells eren polítics presents en òrgans directius i en iniciatives del tradicionalisme castellanenc en dades properes a la seua fragmentació. Així, Tirado Rochera havia participat junt a Chicharro, Mingarro i altres elements dretans en la comissió organitzadora del sometent de la capital, així com en l’organització de la campanya electoral de Chicharro per Nules en 1919. Tirado Climent havia sigut president de la Junta de Propaganda del Cercle Legitimista en 1918, Enrique Bellido vicesecretari del referit Cercle també en 1918 i vocal en 1919, Daniel Tirado vicetresorer en 1918 i Salvador Miralles era vicetresorer del Cercle Tradicionalista quan es va materialitzar el trencament.⁹¹ Per tant, almenys en bona mesura no es tracta de nous nomenats ni d’elements que fins al moment de la ruptura es trobaren allunyats de la cúpula dirigent tradicionalista.

En segon lloc, quatre d’ells –Joaquín Tirado Climent, Francisco Felip Agost, Salvador Miralles i Daniel Tirado Climent– es troben entre els signants de la protesta contra el premi oferit per Chicharro per als Jocs Florals de les Festes de Juliol en juny de

---

⁹⁰ Aquests càrrecs i funcions dels dirigents jaumins es poden trobar a *Heraldo de Castellón*, 12/12/1921, *La Provincia Nueva*, 13/10/1921, *Heraldo de Castellón*, 05/12/1922.

⁹¹ Sobre Tirado Rochera vegeu respectivament *El Clamor*, 05/06/1919 i *La Provincia Nueva*, 02/06/1919. Sobre Tirado Climent *Heraldo de Castellón*, 03/05/1918. Sobre Enrique Bellido *Heraldo de Castellón*, 07/01/1918 i 03/01/1919. Sobre Daniel Tirado *Heraldo de Castellón*, 07/01/1918. Sobre Salvador Miralles *La Provincia Nueva*, 02/06/1920

1920. Aquesta circumstància ve a reforçar la relació entre aquesta protesta i el trencament al si del Cercle Tradicionalista produït dies després, que acabaria desembocant en la irrupció del jaumisme a Castelló.

D'altra banda, cal afegir que la implantació i expansió del jaumisme castellanenc fou un fenomen fortament impulsat i tutelat per les autoritats regionals d'aquesta formació, especialment pel cap regional, el Marqués de Villores, que tenia un palau i propietats al poble de Sant Mateu.⁹² Com ja hem vist al principi del subapartat, va desplaçar-se a Castelló arran del conflicte suscitat al si del Cercle Tradicionalista, sens dubte per aprofitar aquella conjuntura per atraure cap al jaumisme al sector crític. A més fou l'encarregat de comunicar les directrius sobre l'actitud que havien d'adoptar els jaumins castellanencs en les successives conteses electorals i va estar present en nombrosos actes públics organitzats per aquestos.⁹³ És cert que aquesta incidència destacada del cap regional en el jaumisme castellanenc es podia deure en part a la vinculació personal de Villores a les terres de Castelló, però també cal atribuir-la en bona mesura a la tradició regionalista del carlisme, que des de sempre havia tingut una estructura organitzativa d'abast regional, superposada a les diverses organitzacions provincials.

Pel que fa a la incidència del jaumisme en els processos electorals, aquesta venia a reflectir la seua condició de força marginal dins l'espectre polític castellanenc. A les eleccions a corts de desembre de 1920 la intenció inicial dels jaumins fou anar a l'avantvotació pel districte de la capital, però sembla que en aconseguir poders per presentar candidat hi van renunciar. Es va rumorejar que el designat seria el Marqués de Villores, però finalment Villores es va limitar a promoure la candidatura del comerciant, propietari i advocat català Luis Buixons Tullot. Tanmateix aquest candidat es va retirar poc després de ser presentat, per la qual cosa els jaumins finalment no participaren amb candidat propi en aquells comicis.⁹⁴ Això sí, l'intent de presentar lluita en el districte de Castelló de la Plana pot indicar que era allí on els jaumins disposaven de major implantació i per tant de millors expectatives electorals. Cal recordar que ja per aquelles dades es té

---

⁹² *Los Ángeles*, 13/10/1920 i 13/11/1920. Es pot afegir també que Pelayo Beltrán Ripollés, cap regional dels requetés, havia sigut nomenat en 1915 director del periòdic carlista borrianenc *El Serradal*, circumstància que fa pensar en algun tipus de vinculació d'aquest a la localitat de Borriana (*El Serradal*, 23/10/1915).

⁹³ Participació del Marqués de Villores en actes programats pels jaumins a les comarques de Castelló a *Heraldo de Castellón*, 02/11/1920, 28/05/1921, 08/06/1921, 12/12/1921 i 05/12/1922.

constància de l'existència de nuclis jaumins a la capital i a Vila-real. Fora d'aquesta demarcació, el paper dels jaumins en aquelles eleccions es va reduir a la consigna llançada als seus correligionaris pel cap regional, el Marqués de Villores, de votar a favor del Comte de Floridablanca, *candidato ministerial y católico ferviente* i rival de Jaime Chicharro pel districte de Nules, ja que calia «[...] nunca jamás votar a los desleales a nuestra Santa Causa, que se encumbraron en el jaimismo para después traicionarlo».⁹⁵

Més intranscendent si cap fou la presència dels jaumins a les eleccions provincials celebrades a l'estiu de 1921 als districtes de Morella-Albocàsser, Nules-Segorbe i Vinaròs-Sant Mateu. L'única informació recollida al respecte fa referència a una nova directriu del Marqués de Villores, que en aquesta ocasió donava llibertat a les juntes locals a actuar segons les circumstàncies de cada localitat, «[...] salvo órdenes de esta jefatura en casos concretos».⁹⁶

Quant a les eleccions municipals de febrer de 1922, de les poques notícies registrades sobre la participació dels jaumins allò més remarcable es centra de nou en la capital i els pobles dels voltants. Al Cercle Jaumí de Castelló es reuniren els comitès d'aquesta localitat i de Borriol, Vall d'Alba i Vila-real per tractar d'aquells comicis i es va assegurar que a aquesta darrera població els jaumins s'enfrontarien tant als republicans com als ciervistes.⁹⁷ Però el ben cert és que només s'ha pogut constatar la participació d'un candidat jaumí, Francisco Tirado Castell, que ho féu pel districte cinquè de Castelló de la Plana, el del Raval de Sant Fèlix, d'on era veí.⁹⁸

Tirado Castell va tenir com a rivals a republicans, socialistes i tradicionalistes *chicharristes* i a pesar de presentar-se pel districte amb més possibilitats per als candidats confessionals, va obtenir tan sols 38 sufragis, pels més de 160 dels socialistes, més de 700 dels republicans i més de 300 del candidat tradicionalista chicharrista, Vicente Bellido Alba. Per tant, una clara derrota que palesava l'exigüitat de les forces jaumines i la seua

---

⁹⁴ Sobre aquesta frustrada candidatura jaumina, *Heraldo de Castellón*, 02, 09, 10 i 13/12/1920 i *La Provincia Nueva*, 04, 09 i 13/12/1920.

⁹⁵ *Heraldo de Castellón*, 15/11/1920.

⁹⁶ *Heraldo de Castellón*, 07/06/1921.

⁹⁷ *Libertad*, 21/01/1922.

⁹⁸ *Heraldo de Castellón*, 31/01/1922 i 01/02/1922.

inferioritat respecte als seus rivals en el camp tradicionalista, els catòlic-monàrquics de Jaime Chicharro.⁹⁹

Per últim, ja és sabut que als comicis provincials de 1923 els jaumins sí que presentaren un candidat, Agustín Espinosa Ripollés. Va compartir candidatura amb el destacat ciervista *paquista* Manuel Breva Perales pel districte de Castelló de la Plana, que acabava de trencar relacions amb els grups encapçalats per Jaime Chicharro i Luis Fabra. Tanmateix, a pesar de comptar amb el suport del potent nucli *paquista* localitzat en aquest districte, així com amb el dels nous aliats d'aquestos, els datistes, Espinosa sols fou capaç d'aconseguir 734 vots, molt lluny de republicans i liberals –que es situaren en torn als 8.000 sufragis– i del seu company de candidatura, Breva Perales, que en va obtenir més de 4.000. Un nou fracàs doncs per als jaumins, que no aconseguien créixer electoralment.

Arribats a aquest punt i a manera de síntesi, es pot establir que cal entendre el jaumisme de les comarques de Castelló –ambicions i/o conflictes personals a banda– com una reacció envers la progressiva convergència amb el conservadorisme ciervista impulsada per la cúpula dirigent tradicionalista, que l'havia dut fins i tot a abandonar el Partit Tradicionalista de Vázquez de Mella i a adscriure's a escala estatal al liderat de Juan de la Cierva. Pel demés, com a la resta de l'Estat, els jaumins s'erigiren en zelosos defensors de les essències del carlisme històric i de la causa dinàstica, abandonada des de 1919 pels mellistes. Aquesta autoproclamada condició no els va impedir, com acabem de comprovar, aliar-se electoralment amb una força com el *paquisme*, tan poc virtuós respecte al manteniment de la coherència entre ideologia i praxi política. No seria just però fer-los aquest retret, atés que els carlistes portaven ja moltes dècades establint aliances i pactes electorals amb els partits del torn.

En qualsevol cas, els jaumins ocuparen una posició marginal en la política de les terres de Castelló. Sols s'ha constatat la presència, sempre minoritària, en algunes localitats de l'Alt Palància –sobretot a Altura, on en 1922 hi havia un regidor jaumí, l'únic cas que coneixem a la província de càrrec públic adscrit a aquesta formació–, la Plana –Castelló, Vila-real, Nules, Borriol– i els Ports –Morella–. Així, es pot afirmar que la irrupció del jaumisme a penes va afectar les bases electorals tradicionalistes, que molt majoritàriament continuaren fidels a la cúpula dirigent encapçalada per Jaime Chicharro.

---

⁹⁹ Els resultats electorals a *Heraldo de Castellón*, 06/02/1922.

EL TRADICIONALISME A CASTELLÓ: SIGNIFICACIÓ DURANT EL DARRER DECENNI RESTAURACIONISTA

Tenint en compte allò que ha quedat dit fins ací sobre l'evolució del tradicionalisme a les comarques septentrionals del País Valencià durant els darrers deu anys de vida de la Restauració, serà bo tractar de dibuixar una visió general del que va significar i representar aquesta opció en la política castellonenca, al temps que provar de situar-la dins el seu context polític regional i estatal.

Si per algun tret es caracteritzen les forces tradicionalistes a Castelló durant aquestos anys és pel procés de vinculació a les forces del torn, en concret a la facció conservadora ciervista. En eixe sentit, un dels aspectes a recalcar, posat de manifest al llarg dels subapartats precedents, fa referència als orígens socials d'aquesta vinculació. A banda de motivacions de caire electoral i estratègic, s'ha mostrat com un dels impulsors de la mateixa fou la necessitat dels sectors socials conservadors d'unir esforços davant l'enfortiment del moviment obrer i l'elevació de la conflictivitat social.¹⁰⁰

Fou en aquest clima social en el qual arreu de la geografia espanyola van començar a proliferar plataformes polítiques integrades per varies formacions dretanes (mauristes, ciervistes, catòlics, carlistes, integristes, etc.), procedents tant del camp dinàstic com de l'exterior del sistema del torn. Aquesta *unión de las derechas* –de la constitució de la qual a escala estatal també es va parlar molt per aquelles dates– va tenir en el tradicionalisme un dels seus components més reeixits. S'ha destacat al respecte que en molts indrets la seua combativitat i capacitat de mobilització –derivada de la seua densa xarxa organitzativa– el convertiren en peça clau d'aquestes unions.¹⁰¹ Com s'ha comprovat en aquest apartat, en eixe cas es trobarien entre altres els tradicionalistes de les terres de Castelló.

En tot cas, en la configuració d'aquestos conglomerats dretans les forces implicades jugaren un paper principal o secundari, segons la conjuntura política existent en cada lloc. En un dels exemples ben coneguts, el de la ciutat de València i els districtes del seu entorn, la formació aglutinant fou precisament el carlisme, al compàs del qual es mogueren la resta

---

¹⁰⁰ Per al cas de la burgesia valenciana conservadora, J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, p. 148.

¹⁰¹ F. del Rey, "Las voces del antiparlamentarismo conservador", p. 297.

de components de la unió –catòlics i integristes– mentre els conservadors quedaven exclosos de la mateixa. L'explicació resideix en la renovació ideològica i estratègica efectuada pels carlistes valencians, al temps que en l'estancament organitzatiu i l'acusada divisió que acusaven les files conservadores del Cap i Casal.¹⁰²

Respecte al primer dels arguments explicatius apuntat, s'han assenyalat tres eixos renovadors principals. D'una banda, l'assumpció dels postulats del reformisme social catòlic, per donar resposta a la creixent agitació social, i l'apropiació d'un moviment social catòlic que estava iniciant una franca expansió. D'altra, el progressiu arraconament de la causa legitimista –que culmina en el seu abandonament en 1919, arran de l'adscripció al tradicionalisme mellista– i la gradual suavització dels plantejaments ideològics més intransigents. Ambdós evolucions van destinades a guanyar-se a la massa catòlica, necessitada de solucions respecte a l'agreuiment de la qüestió social i poc interessada en plets dinàstics. En tercer lloc, l'inici de la introducció de postulats regionalistes en el seu discurs, que poc a poc aconseguiran atraure el suport de sectors socioeconòmics i polítics rellevants. Com a conseqüència d'aquests nous posicionaments i de la crisi dels partits dinàstics, cap a 1918 els carlistes esdevenen la força hegemònica a la capital valenciana dins del camp monàrquic.¹⁰³

Què es pot indicar al respecte en el cas castellonenc? Quant al pes dels tradicionalistes al si de la unió de les dretes, a Castelló els tradicionalistes no fruïren del paper principal, sinó que hagueren de compartir protagonisme amb els conservadors ciervistes. És cert que també ací el conservadorisme dinàstic estava dividit, després de travessar una etapa marcada per la crisi de lideratges i pel retrocés electoral. Però també que finalment havia aconseguit conformar un grup majoritari potent i unit –encara que articulat en diverses faccions– en torn al liderat estatal de Juan de la Cierva. En aquestes circumstàncies, veritablement amb el suport dels seus socis de la unió de les dretes a Castelló els tradicionalistes augmentaren quotes de poder polític –presència al parlament en representació del districte de Nules entre 1919 i 1923, presència a la Diputació entre 1917 i 1921– tot abandonant la posició quasi marginal que acusaven en els lustres precedents.

---

¹⁰² J.V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, p. 70.

Tanmateix, no arribaren a constituir-se en força hegemònica de les dretes, condició que va correspondre als conservadors ciervistes.

El fet és que, de manera semblant als seus correligionaris veïns, els tradicionalistes castellonencs efectuaren també una acusada renovació dels seus posicionaments ideològics i estratègics. Com ja s'ha observat, no sols estigueren presents sinó que en bona mesura encapçalaren l'expansió que va experimentar el moviment social catòlic a les comarques de Castelló a partir de 1918, a l'hora que s'implicaven en les transformacions organitzatives i doctrinals engegades per aquest moviment per aquells anys. En la mateixa línia, també impulsaren la creació d'organitzacions patronals, que, afegides als sindicats catòlics, exerciren de dics de contenció contra l'escalada de reivindicacions i protestes obreres.¹⁰⁴ Així mateix, arraconaren a un segon pla les disputes anticlericals –tant presents a la política del primer decenni del nou segle– i també renunciaren a la causa dinàstica del Pretendent carlí i en el seu discurs prioritzaren la defensa de l'ordre social i els postulats regeneracionistes i anticaciquistes –compartits amb els seus socis ciervistes– a l'exaltació dels principis antiliberals propis del tradicionalisme més genuí i intransigent.

Per altra banda, és cert que la introducció de continguts regionalistes en el seu discurs fou limitada, tot i que, com es comprovarà més endavant, en determinades situacions sí que van aflorar. No obstant, l'afany decidit de Chicharro com a diputat a Corts a favor del desenvolupament de les infraestructures del seu districte –superior al que era habitual a l'època– deixa ben a les clares l'aposta dels tradicionalistes castellonencs per defensar i fomentar els interessos locals. Una aposta que a més arribava en una conjuntura econòmica i social crítica per a la zona, per la qual cosa encara va tenir un impacte més positiu entre els electors.

Tot plegat, la triomfant experiència electoral de Chicharro al districte de Nules, i especialment a la localitat de Borriana, posa de manifest que aquesta modificació dels eixos estratègics i ideològics va produir fruits. Així les coses, quins factors ajuden a explicar les diferències entre el cas valencià i el castellonenc? Per què a Castelló el tradicionalisme progressa però no assoleix l'hegemonia conquerida a la ciutat veïna?

---

¹⁰³ V. Comes, "El movimiento católico valenciano en la crisis del sistema canovista (1901-1923). Un ejemplo de movilización política", pp. 253-255; R. Valls, "Aportaciones del carlismo valenciano a la creación de una derecha movilizadora en los años treinta", p. 137.

Sembla que el motiu essencial cal situar-lo en les diferències que acusaven ambdós contextos polítics. A Castelló per una banda ens trobem, com ja s'ha assenyalat unes línies més a dalt, amb una relativa fortlesa del conservadorisme, adscrit majoritàriament al ciervisme, en comparació amb el seu homòleg valencià. Ací els tradicionalistes no substituïren a les faccions conservadores ciervistes als centres de poder, sinó que s'aliaren amb elles i s'hagueren de conformar en conquerir espais que es trobaven en mans del principal enemic comú, és a dir, dels liberals, com ara el cas del districte de Nules a les eleccions a Corts. Així, per exemple, haguera resultat impensable que el tradicionalistes acabaren amb l'hegemonia que en el camp dretà –i sovint en l'àmbit polític en general– exercia el *paquisme* a Vila-real, Alcalà de Xivert i altres indrets o el *fabrisme* als districtes de Morella i Albocàsser. Aconseguiren augmentar el seu protagonisme en el camp de les dretes, però no hegemonitzar-lo.

Pàgines en rere s'ha indicat que a aquelles alçades el tradicionalisme era una opció essencialment urbana, amb praxis i estructures organitzatives que s'adaptaven millor a contextos sociopolítics desenvolupats i plurals que no a marcs aïllats i dominats per la política caciquista. Tanmateix, també s'ha mostrat com en dues de les tres poblacions que destacaven de la resta pel seu volum d'habitants, Vila-real i Borriana, els conservadors ciervistes –de la mà dels *paquistes* en el primer cas i dels *fabristes* en el segon– mantingueren un protagonisme polític rellevant. Per la seua banda, al nucli més marcadament urbà, Castelló de la Plana, la dominació política exercida pels republicans deixava molt poc de marge a d'altres opcions polítiques.

El cas és que a diferència que a València, a les comarques de Castelló els sectors burgesos conservadors no donaren el pas de deslliurar-se majoritàriament de la tutela dels partits del torn i posar la seua confiança en una alternativa pròpia, des d'on defensar els seus interessos i posicionaments ideològics.¹⁰⁴ Ací el vincle amb els partits del torn i amb les seues cúpules nacionals –majoritàriament amb el ciervisme– va continuar vigent. Cal deduir doncs que en el cas castellanenc aquestos estrats burgesos no es sentien amb

---

¹⁰⁴ Es pot esmentar per exemple que en octubre de 1919 Jaime Chicharro va intervenir personalment en l'aprovació dels estatuts de la Associació Patronal d'Onda (*La Provincia Nueva*, 16/10/1919).

¹⁰⁵ Ens referim a l'Agrupació Regional d'Acció Catòlica (ARAC) creada en octubre de 1921, a proposta dels tradicionalistes, que constituïren la força més important d'aquesta formació, si bé la mateixa va comptar també amb la participació de la Lliga Catòlica i dels integristes. Vegeu J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, pp. 137-138.

suficient fortalesa i capacitat de pressió per deslligar-se de les cúpules estatals dinàstiques, pas que haguera suposat renunciar a les prebendes i favors que d'elles podien obtenir. Així mateix, també resulta probable que, donat que els nivells de conflictivitat i crispació social no van arribar ací als extrems de la ciutat de València i la seua zona d'influència, la burgesia conservadora a Castelló no va tenir una sensació tan acusada de que els partits del torn eren inútils per frenar l'amenaça revolucionària i de que per tant calia plantejar altres opcions deslligades d'ells.

Allò que resulta indubtable és que el cas castellanenc constitueix un bon exemple de la capacitat d'adaptació del carlisme al context polític i social predominant en cada moment històric, tret clau per explicar la llarga pervivència d'aquesta opció a la política espanyola.¹⁰⁶ Com s'ha pogut observar, a Castelló, amb la fórmula de la comunió catòlica monàrquica, els tradicionalistes arribaren fins i tot a vincular-se a nivell estatal al conservadorisme ciervista, al temps que a escala provincial conservaven els principis doctrinals de la Tradició i la seua estructura organitzativa i associativa autònoma.

En relació a aquest darrer aspecte, resulta remarcable que, al igual que els seus homòlegs valencians, a Castelló els tradicionalistes –a pesar de la seua integració en la unió de les dretes i de la seua vinculació al ciervisme– en general aconseguiren conservar les seues bases socials i electorals. Sols un reduït i irrellevant grup s'hi va revelar i es va adscriure al jaumisme per combatre l'hegemonia que exercien els catòlics monàrquics de Jaime Chicharro en el camp del tradicionalisme.

Entretant, el *paquisme*, tot i no renunciar expressament a la doctrina tradicionalista, s'havia integrat definitivament en l'esfera dinàstica, com una facció més del conservadorisme ciervista, del qual es convertiria en el seu màxim representant a les terres de Castelló arran de la fragmentació de les dretes esdevinguda en 1923. La seua trajectòria constitueix un bon exemple de les estratègies possibles i pragmàtiques que ja des de finals del segle anterior els carlistes aplicaren per tal d'adaptar-se i sobreviure en un medi en principi hostil, el del règim restauracionista.¹⁰⁷ I la seua integració final en la facció

---

¹⁰⁶ J. Canal, *Banderas blancas, boinas rojas. Una historia política del carlismo, 1876-1939*, Madrid, Marcial Pons, 2006, p. 118; E. González Calleja, "Historiografía reciente sobre el carlismo: ¿el retorno de la argumentación política?", *Ayer*, n° 38, 2000, p. 282.

¹⁰⁷ M.C. Mina, "La escisión carlista de 1919 y la unión de las derechas", p. 156; A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, pp. 94-97; M^a del Mar Larraza, *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, p. 109.

conservadora ciervista suposa una acabada mostra de la capacitat del règim de la Restauració per aglutinar en el seu si a sectors situats en principi fora del sistema.

En últim terme, seria bo reflexionar breument sobre allò que pot aportar el cas del tradicionalisme castellanenc a l'anàlisi d'aquella hipòtesi que apunta a la feblesa dels partits exclosos del torn com a factor principal per a la no democratització del règim, feblesa que durant els darrers anys del règim haurien patit totes les formacions situades als extrems dels dos partits del torn i que els hauria incapacitat per promoure un gir democràtic del sistema.¹⁰⁸

Al llarg dels anteriors subapartats s'ha comprovat que les forces tradicionalistes introduïren amb èxit modificacions estratègiques i doctrinals per tal d'adaptar-se al context sociopolític generat durant els anys del canvi de decenni, amb la qual cosa experimentaren un limitat però manifest creixement electoral, que els va permetre tenir presència a les principals institucions polítiques provincials (la Diputació i la representació en Corts d'algun dels districtes castellanencs).

Per tant, sembla que en el cas del tradicionalisme de les nostres comarques –tot i no ser el seu creixement tan espectacular com l'experimentat pel seu homòleg valencià– no s'hauria de parlar ni de debilitat electoral ni d'estacament dels seus plantejaments polítics. Per contra, s'ha observat com aquestos –l'atracció de les *masses* catòliques, la potenciació dels continguts socials i l'arraconament d'altres que havien sigut desplaçats de l'actualitat del moment (el legitimisme, el clericalisme), el foment dels interessos provincials i locals en una conjuntura de greu crisi econòmica– apuntaven formes d'entendre la política allunyades de la política del pacte i de la desmobilització típiques de la Restauració.

D'eixa manera, es pot concloure que el tradicionalisme castellanenc, dins les possibilitats que li permetia la seua modesta posició, va contribuir a posar de manifest que hi havia altres maneres de fer política, més obertes a les demandes i a la participació de la societat. Aquesta contribució no obsta perquè el seu horitzó teòric continuara sent una teocràcia de caire tradicional, no una democràcia liberal. En tot cas, com ja ha quedat dit, en el discurs configurat per aquells anys les proclames antiliberals havien quedat bastant

---

¹⁰⁸ S. Forner, M. García Andreu, et. al., "Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923", pp. 262-277 i 291-292.

difuminades, superades per temes més candents, com ara la defensa de l'ordre social i l'anticaciquisme.

Tanmateix, també és cert que aquesta opció política, al igual que en el cas dels republicans, no fou capaç de crear plataformes d'abast nacional des de les quals estendre aquestos plantejaments al conjunt del territori estatal, fet que haguera resultat clau per impulsar una reacció democratitzadora de l'elit política i en definitiva, per provocar el canvi polític.

També és igualment cert, però, que la capacitat integradora del règim restauracionista continuava sent a les alçades dels anys 10 limitada. Cal recordar en eixe sentit el desequilibri entre l'amplitud de la xarxa organitzativa i social dels tradicionalistes castellanencs i els resultats electorals que obtenien. No es posa en dubte que formacions excloses del torn i amb plantejaments polítics renovadors aconseguiren per aquells anys èxits notables –els republicans a València i a Barcelona, els carlistes a Navarra, els socialistes a Madrid o els nacionalistes al País Basc– però el cas del tradicionalisme a Castelló sí que deixa patent que d'haver-se rebaixat els nivells de distorsió i de control polític caciquil exercits pels partits del torn, aquestes experiències s'hagueren multiplicat. I sembla lògic esperar que aquest fenomen haguera donat un impuls estimable a la democratització del règim.

LES ALTRES OPCIONS CONFSSIONALS: CATÒLICS I INTEGRISTES

A les terres de Castelló durant el període de la Restauració el confessionalisme polític va estar protagonitzat majoritàriament pel carlisme i pels seus derivats –el tradicionalisme mellista, el tradicionalisme autònom, el jaumisme–. Però existiren altres alternatives.

Una d'elles la constitueix el catolicisme polític, conformat per sectors confessionals que, una vegada consolidat el règim liberal canovista, estaven convençuts que l'enfrontament directe amb el liberalisme proposat pel carlisme no era la millor manera de defensar els interessos catòlics, alhora que no s'identificaven amb les reivindicacions dinàstiques dels partidaris del Pretendent carlí. Al mateix temps, també recelaven de les bones intencions que envers l'Església i els seus acòlits es pogueren atribuir els partits del

torn, fins i tot el Conservador. De manera que optaren per configurar plataformes polítiques pròpies. Aquest fenomen es dona quasi des dels inicis de la Restauració, amb la constitució, per exemple, de la Unió Catòlica d’Alejandro Pidal en 1881, un partit polític d’abast nacional però de curta trajectòria, ja que en 1884 es va integrar en el Partit Conservador.¹⁰⁹ Si avancem en el temps, el nou segle va començar amb la formació de lligues catòliques, que només van tenir cert èxit a les ciutats de Sevilla, Saragossa i València.¹¹⁰

Amb tot, una cosa eren els principis doctrinals i l’altra les estratègies polítiques que s’aplicaven en cada context polític. Així, en la pràctica, el ben cert és que la col·laboració entre catòlics, carlistes, integristes i conservadors envers els enemics comuns, els liberals i sobre tot els republicans, fou freqüent. A la València del primer decenni, per exemple, la Lliga va aglutinar el reduït grup integrista i un carlisme que es trobava en crisi organitzativa i va comptar també amb el suport extern del Partit Conservador. I és que qualsevol suport era valuós per tractar de fer front al potent republicanisme blasquista.¹¹¹

A les comarques de Castelló i per al període objecte del present estudi, una primera aproximació a aquesta opció política confessional pot ser realitzada a través del següent quadre.

QUADRE 6) REGIDORS CATÒLICS ESCOLLITS ENTRE 1913-1923

	1913	1915	1917	1920	1922	TOTAL
Vinaròs	1			1	1	3
Borriana	1					1
Onda	1					1
Castelló de la Plana		1		1		2
Morella					1	1
Forcall				5		5
Benafer				1		1
TOTAL	3	1	0	8	2	14

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923

¹⁰⁹ Sobre la Unió Catòlica M. Artola, *Partidos y programas políticos 1808-1936*, Madrid, Aguilar, Vol. I, 1975, p. 538.

¹¹⁰ F. del Rey, “Las voces del antiparlamentarismo conservador”, p. 301.

¹¹¹ J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, p. 68; V. Comes, “El movimiento católico valenciano en la crisis del sistema canovista (1901-1923). Un ejemplo de movilización política”, pp. 247-248.

Òbviament, catorze regidors obtinguts en el conjunt de cinc comicis municipals denota una presència política i electoral del catolicisme polític molt limitada. És molt possible que els edils catòlics proclamats durant aquestos anys foren alguns més, donada la ja coneguda indefinició i incertesa de les adscripcions polítiques atorgades per les autoritats i plasmades a la premsa. En tot cas, resulta evident que ens trobem davant una força política marginal dins el panorama polític castellanenc dels darrers lustres de la Restauració.

L'explicació general a aquesta situació cal cercar-la en la configuració que presentava l'espai polític de la dreta confessional a les terres de Castelló. Com s'ha comprovat al llarg del present apartat, carlistes i *paquistes* primer i tradicionalistes, ciervistes *paquistes* i en menor mesura jaumins després, acaparaven aquest espai polític. En síntesi, fou el carlisme i les seues derivacions posteriors l'opció política preferida dins l'àmbit del confessionalisme polític castellanenc, de manera que al catolicisme polític a penes li va quedar marge per tractar de créixer política i electoralment.

I per què aquesta preponderància dels sectors polítics tradicionalistes? La resposta més factible apunta al fet que al llarg de la seua trajectòria havien sabut adaptar-se progressivament al règim canovista, tant des del punt de vista de la praxi política – integració en la lluita electoral, política d'aliances sense prejudicis, implantació de xarxes de sociabilitat i estructures organitzaves complexes, proliferació de mítings, desenvolupament dels òrgans periodístics, etc. – com des del doctrinal –priorització primer dels continguts clericals i després dels socials i contrarevolucionaris, tot i que sense renunciar en cap moment a la bandera de l'antiliberalisme–. Així, gràcies a aquesta capacitat adaptativa, el tradicionalisme va seguir apareixent als ulls de la majoria dels catòlics com la millor opció política per defensar els interessos de l'Església. Es tracta d'un fenomen general a la Espanya de la Restauració,¹¹² tal i com posa de manifest la feblesa d'experiències com ara la de la Unió Catòlica de Pidal o la de les lligues catòliques de principis de segle.

A l'escena política provincial ja s'ha comprovat com entre 1913 i 1923, els tradicionalistes de Bellido i Chicharro van seguir aquest camí de progressiva adaptació al sistema, en apostar per un procés de convergència amb el conservadorisme dinàstic més

---

¹¹² J. Canal, *El carlisme català dins l'Espanya de la Restauració. Un assaig de modernització política (1888-1900)*, Vic, Eumo, 1998.

escorat a la dreta, el ciervista, mentre que els *paquistes* s'inserien definitivament dins l'àmbit dinàstic, en concret també dins la facció conservadora ciervista. És lògic doncs que poques experiències ressenyables de catolicisme polític es registraren per aquells anys. Per suposat cap en l'àmbit de les eleccions a corts i provincials.

Caldrà però fer una breu referència a un marc local concret, el de la ciutat de Castelló de la Plana, ja que allí tradicionalment s'havia donat la participació d'entitats catòliques en l'àmbit polític i electoral. Cal relacionar aquesta circumstància amb el fet que el carlisme havia tingut poques possibilitats de creixement al Castelló de les primeres dècades restauracionistes. Des del setge frustrat dut a càrrec pels carlins en 1837, la ciutat havia esdevingut –gràcies a l'esforç dels intel·lectuals burgesos locals– un símbol de fidelitat al liberalisme. A més, mitjançant el republicanisme el prestigi de tot allò que es relacionara amb el liberalisme s'havia estés també pels sectors més populars de la ciutat. No és casual que les forces confessionals buscaren altres camins alternatius al carlisme per tal d'aconseguir un espai en l'àmbit polític local, com ara apropar-se als partits del torn –sobre tot al conservador– o presentar candidatures qualificades d'independents però integrades per elements catòlics de la ciutat.¹¹³

Així, ja als anys 80 del segle anterior entitats com ara el Cercle de Llauradors o el Cercle Catòlic impulsaren candidatures catòliques, aliades sovint a alguna de les faccions dinàstiques existents. Les seues armes principals foren la instrumentalització del sentiment religiós, la potenciació del descontent dels llauradors envers la gestió dels seus interessos per part de les corporacions municipals liberals i la consegüent atracció d'aquest sector social i la proclamació de la marginació del Raval de Sant Félix per part de les referides corporacions, precisament la zona de la ciutat on es concentrava la majoria de la població llauradora. El vincle entre el catolicisme polític i l'agrariisme –present també en molts altres indrets i latituds– era doncs més que evident. Cap a la segona meitat dels anys 80, aquest sector catòlic va iniciar una progressiva vinculació al *Cossi*, fins esdevenir una poderosa

---

¹¹³ En eixe sentit, és probable que siga adient relacionar el triomf d'un candidat catòlic a les eleccions municipals de Vinaròs en 1913, 1920 i 1922 (vegeu Quadre 8), amb la tradició liberal i republicana que arrossegava també aquest municipi del Baix Maestrat.

fracció *cossiera* comandada per Victorino Fabra Adelantado i per un personatge molt citat en apartats anteriors, Tiburcio Martín.¹¹⁴

Arribats a les darreries dels anys 90 ja era més que evident que l'enemic a batre a la ciutat era el republicanisme, per la qual cosa les entitats catòliques participaven junt a conservadors i carlistes en candidatures antirrepublicanes, participació que va tenir continuïtat durant el primer decenni del nou-cents i que, pel que fa a les entitats catòliques, va consistir bàsicament en la designació i promoció de candidats afins pels districtes V, el del raval de Sant Félix, la significació sociopolítica del qual ja ha sigut explicitada en els anteriors paràgrafs.¹¹⁵

Arribats al període objecte de la present recerca, s'ha pogut constatar que les dues principals entitats catòliques agràries del moment –la Cambra Agrícola i el Sindicat Catòlic Agrari de Sant Isidre– impulsaren la presentació d'un candidat pel districte V als comicis municipals de 1913, 1915 i 1920. En 1913 el candidat fou el conservador José Pascual Viñes, consensuat pels conservadors i el Sindicat de Sant Isidre, que va convèncer als carlins que no presentaren candidat propi pel mateix districte V. En el segon cas l'aspirant a regidor fou el president de la Cambra Agrícola, Francisco Segarra Torres. Cinc anys després el designat fou el carlista Antonio Gozalbo Martínez.¹¹⁶ Per contra, no s'ha pogut verificar que en la designació dels candidats conservadors o carlins que es presentaren pel mateix districte en 1917 i 1922 –el carlista Vicente Bellido i el maurista Gaspar Martell en 1917 i de nou el carlista Vicente Bellido en 1922– intervinguera alguna d'ambdues entitats.

Aquestes dades permeten verificar que la tònica encetada en els anys 90 i continuada amb el canvi de segle continuava vigent i que, en comparació amb l'etapa immediatament anterior, la implicació electoral de les entitats socials catòliques de la capital es mantenia en nivells similars.¹¹⁷ En tot cas, aquesta implicació continuava estant

---

¹¹⁴ Sobre el catolicisme polític a la ciutat de Castelló durant els primers lustres de la Restauració, M. Martí, *Cossieros i anticossieros. Burguesia i política local. Castelló de la Plana, 1875-1891*, pp. 179-198.

¹¹⁵ G. Reguillo, *El partido republicano de Castellón. De la extrema izquierda federal al centro político (1868-1936)*, Castelló, Diputació de Castelló, 2001, pp. 549-783; G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal en un període de crisi. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 30.

¹¹⁶ Sobre la formació d'aquestes tres candidatures: *Heraldo de Castellón*, 05 i 06/11/1913, *La Provincia Nueva*, 06/11/1913 i *El Clamor*, 07/11/1913; *Heraldo de Castellón*, 20/10/1915; *El Clamor*, 31/01/1920 i *La Provincia Nueva*, 04/02/1920.

¹¹⁷ Entre 1905 i 1911 només haurien deixat de tenir participació directa en dues conteses electorals municipals, les de 1905 i maig de 1909. Vegeu G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal en un període de crisi. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 30.

fortament limitada pel cada vegada més aclaparador domini electoral exercit pel republicanisme, que deixava poques actes disponibles per a la resta de forces polítiques.

El ben cert és que, donada la primacia tradicionalista i ciervista *paquista* en la política confessional a la província de Castelló durant les acaballes del règim restauracionista, la forma més habitual d'implicació de les organitzacions socials catòliques en l'àmbit polític fou la de donar suport als candidats que es presentaven per aquestes formacions. Cal tenir present que ambdues esferes, la del catolicisme social i la del tradicionalisme polític, venien estant estretament interrelacionades. Era molt habitual, per exemple, trobar destacats polítics carlistes, *paquistes* o tradicionalistes impartint conferències o fent discursos en les seus de sindicats o cercles catòlics.¹¹⁸ Així mateix, ja s'ha constatat en pàgines anteriors la implicació dels dirigents tradicionalistes castellonencs en les iniciatives dirigides a la creació de federacions sindicals catòliques d'abast supralocal, així com el paper de Jaime Chicharro en l'organització de sindicats catòlics a la Plana Baixa i especialment a Borriana.

S'ha de tenir en compte que el notori creixement experimentat pel sindicalisme confessional a partir de la segona meitat dels anys 10 el va convertir en un recurs molt preuat, no sols per frenar les reivindicacions i protestes de l'obrerisme esquerrà sinó també en les pugnes electorals, en el context de l'elevació de la rellevància de les masses en la vida política.¹¹⁹

En últim terme, un darrer exemple ens ajudarà a il·lustrar la implicació política del moviment social de caire confessional. En juliol de 1919 es fundava a Borriana la Unió Catòlica Obrera, «[...] sociedad que tiende a agrupar a todos aquellos elementos obreros que figuran en los partidos de la extrema derecha», segons va reconèixer el diari dretà *La Provincia Nueva*.¹²⁰ Resulta impossible no relacionar doncs aquesta fundació no sols amb l'agitada clima social present per aquelles dates a Borriana, sinó també amb l'ascens polític del chicharrisme –Jaime Chicharro havia assolit l'acta de diputat a Corts només uns mesos

---

¹¹⁸ Vegeu per exemple les intervencions de Jaime Chicharro, Manuel Bellido i Manuel Brea a *Heraldo de Castellón*, 11/04/1919 i *La Provincia Nueva*, 14/04/1919 i 20/03/1920.

¹¹⁹ Vegeu per exemple el cas valencià a A. Yanini i J.V. Castillo, “La democracia representativa en ciernes. España, 1876-1923. Las transiciones políticas, la amenaza, el miedo y el interés. Tres factores a tener en cuenta para analizar la Restauración borbónica”, p. 81.

¹²⁰ *La Provincia Nueva*, 16/07/1919. La mateixa afirmació a *El Clamor*, 15/07/1919.

abans– i amb la pugna mantinguda entre les dretes i els liberals de Benjamín González pel control polític d'aquella localitat.

Finalment, abans de posar fi a aquest apartat, cal referir-se també, ni que siga breument, al Partit Catòlic Nacional, més conegut amb la denominació de Partit Integrista, resultat de l'escissió del carlisme encapçalada per Ramón Nocedal en 1888. Molt poca informació dona compte de la presència d'aquesta formació ultracatòlica i integrista a les comarques de Castelló durant els anys 1913-1923. Les úniques dades disponibles es refereixen a un xicotet nucli existent a la capital provincial.

Havia sigut precisament a Castelló de la Plana on en març de 1912 havia aparegut el setmanari *El Criterio*, òrgan oficial del Partit a la província, però a les darreries d'abril de l'any següent es comunicava que l'esmentat periòdic havia deixat de publicar-se,¹²¹ circumstància que dificulta encara més la recopilació d'informació sobre aquesta força política.

En l'àmbit electoral, tot apunta a que el paper jugat pels integristes fou quasi bé inexistent. Ni tan sols s'ha pogut localitzar la presència de cap candidat integrista a regidor a la província. L'única participació ressenyable en aquest àmbit sembla circumscriure's a la ja esmentada integració dels integristes en l'aliança de les dretes formada a les acaballes de 1918, que va promocionar la candidatura de Jaime Chicharro pel districte de Nules a les eleccions a Corts de desembre d'aquell any. També se sap que de cara als comicis municipals de febrer de 1922 els caps integristes de la capital apostaren per no aliar-se ni recolzar a cap partit concret i donaren llibertat als seus correligionaris per votar «[...] a quien según las normas de la Iglesia crean más digno de sus sufragios».¹²²

Quant a la seua estructura organitzativa i la seua cúpula dirigent, les dades disponibles també són força limitades. El cap local de Castelló de la Plana era Teodoro Platón Zurita, Director del Col·legi de Sordomuts que existia a la ciutat. En 1913 ostentava la direcció provincial del partit Jaime Sanahuja. Així mateix, en març de 1922 s'han trobat

---

¹²¹ *Heraldo de Castellón*, 26/04/1913.

¹²² *La Provincia Nueva*, 26/01/1922.

referències a un cercle integrista que estaria localitzat també a la capital provincial.¹²³ Però no hi ha constància alguna de què els integristes castellanencs enviaren algun representant a les assemblees nacionals integristes celebrades en 1913 i 1918.¹²⁴

Pel demés, al igual que en el cas dels mauristes i dels tradicionalistes, alguns polítics integristes participaven en les iniciatives i activitats projectades pel moviment social catòlic a la localitat. El mateix Teodoro Platón va formar part de la comissió organitzadora de la projectada federació provincial de sindicats agraris catòlics i va pronunciar un discurs en l'acte commemoratiu del desé aniversari del Sindicat de Sant Isidre.¹²⁵ De la mateixa manera, en 1913 a la seu del referit sindicat van impartir sengles conferències Manuel Senante i José Sánchez Marco, diputats a Corts i referents estatals del Partit Integrista per aquells anys.¹²⁶

Tot plegat, l'integrisme ocupava una posició marginal a l'escenari polític castellanenc del darrer decenni de la Restauració, després que a la primera dècada del nou segle haguera tingut alguna presència –sempre minoritària– a la política local de la ciutat de Castelló, amb la presentació de candidats als comicis municipals de 1905, maig de 1909 i desembre de 1909, ocasió aquesta darrera en la qual l'integrista José Balado Peñalver havia aconseguit fer-se amb una acta de regidor.¹²⁷

---

¹²³ Sobre Teodoro Platón vegeu per exemple *La Provincia Nueva*, 14/02/1921, 26/01/1922, Sobre Jaime Sanahuja, *El Criterio*, 29/03/1913. Les referències al cercle integrista a *La Provincia Nueva*, 06, 13 i 22/03/1922.

¹²⁴ F. Luengo, *La crisis de la Restauración. Partidos, elecciones y conflictividad social en Guipúzcoa, 1917-1923*, p. 34.

¹²⁵ Vegeu respectivament *La Provincia Nueva*, 01/07/1920 i 14/02/1921.

¹²⁶ *El Maestrazgo*, 29/03/1913.

¹²⁷ G. Reguillo, *El partido republicano de Castellón. De la extrema izquierda federal al centro político (1868-1936)*.

I.5 UNA ALTERNATIVA, TRES ESCENARIS: EL REPUBLICANISME

A les terres de Castelló, com pràcticament arreu de la geografia política restauracionista, la principal alternativa esquerrana situada extramurs del sistema fou la republicana. Ja s'ha definit en apartats anteriors la incidència d'aquesta opció en la política castellonenca durant els decennis interseculars: la seua hegemonia a la capital provincial, a partir de la qual s'havia forjat també el control del districte de Castelló de la Plana a les eleccions a Corts; i el paper secundari jugat a la resta de les comarques, encara que amb un pes destacat a Segorbe, Vinaròs i altres nuclis en els quals els republicans venien gaudint de certa implantació. A les pàgines següents s'abordarà l'evolució política republicana en aquestos tres escenaris a què acabem de fer referència durant els dos darrers lustres del període de la Restauració.

LA CAPITAL, L'EIX DEL PROJECTE REPUBLICÀ

Aquells estudis que s'han aproximat al republicanisme castellonenc de la Restauració han posat de relleu que l'objectiu fonamental d'aquesta formació política fou el control polític de la ciutat de Castelló. Per tal d'assolir i conservar aquest espai de poder no sols es feren amb el domini del consistori municipal, sinó que també aconseguiren hegemonitzar la representació en Corts i en la Diputació Provincial del districte electoral al qual estava adscrita la capital provincial. Per tant, ens trobem davant un projecte polític essencialment municipalista, amb el control de l'administració del nucli urbà de Castelló de la Plana com a eix principal. Això a pesar que l'articulació formal del mateix fou l'anomenada Federació Provincial Republicana, la cúpula dirigent de la qual estava en mans de polítics de la capital, amb Fernando Gasset Lacasaña al capdamunt de l'estructura jeràrquica de la formació.¹

---

¹ F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 32-34; G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 74-79.

Fernando Gasset Lacasaña, cap del republicanisme castellonenc (*Arte y Letras*, 14/02/1915).

L'acusat localisme era un ingredient definitori i comú a tots els focus republicans de l'Espanya de la Restauració.² Hi havia darrere d'ell tota una fonamentació ideològica: en la filosofia política republicana el municipalisme jugava un paper central, la ciutat era concebuda com el marc natural de la democràcia, des d'on aquesta podia transmetre els seus valors al conjunt de la societat. Però també existien raons instrumentals: amb una geografia electoral articulada en districtes electorals uninominals de reduïdes dimensions i amb unes zones rurals controlades per les xarxes caciquils de les formacions monàrquiques, per als republicans l'aposta més operativa per tractar de conquerir quotes de poder polític no era altra que la via municipalista i urbana.³

En aquest sentit, el primer que cal constatar és que durant el darrer decenni restauracionista els republicans aconseguiren mantenir l'hegemonia política a la ciutat de

---

² A. Duarte, *Historia del republicanisme a Catalunya*, pp. 21-22; S. Cruz Artacho, "Caciquismo y mundo rural durante la Restauración", pp. 40-41.

³ «El escrutinio uninominal, por lo contrario, funcionando en una circunscripción estrecha, tiende a hacer de cada pequeño grupo local del partido una entidad independiente y, en consecuencia, a debilitar la articulación de este» (M. Duverger, *Los partidos políticos*, Mèxic D.F., Fondo de Cultura Económica, 1957, p. 75).

Castelló, en obtenir còmodes majories en totes les eleccions municipals, monopolitzar la representació del districte de la capital a les Corts i coronar amb èxits també les seues participacions en els comicis provincials pel referit districte.

Sorgeix en aquest punt una primera qüestió a abordar. A partir de la segona dècada del nou-cents, especialment des de la segona meitat de la mateixa, la majoria dels principals focus republicans entraren en una fase de contrastat declivi. Així va ocórrer entre altres en el cas del republicanisme valencià, el barceloní, el madrileny, el malagueny, el santanderí o el basc i també en nuclis menys destacats, com ara el manxec o el de la ciutat de Logroño.⁴ Quins factors s'han identificat com a precipitants d'aquest cicle negatiu? Els apuntats en els treballs que s'han aproximat a aquesta qüestió poden quedar sintetitzats en els següents punts:⁵

1. Integració en el sistema vigent cada vegada més evident, a mesura que els republicans es perpetuaven com a força governant en l'àmbit municipal –amb pactes amb formacions monàrquiques de tota mena si era necessari– i renunciaven a construir alternatives serioses d'abast nacional.
2. Com a derivació d'aquest control de les institucions públiques locals, implicació en casos de corrupció i desgast per l'exercici continuat del poder al municipi.
3. Dissensions internes i crisis de lideratge.
4. Apropiació d'usos político-electoral corruptes i clientelars, típics de la *vella política* que tant venien criticant: participació en *encasellats*, ús abusiu de l'article 29, implicació en episodis de frau i corrupció electorals, etc.

---

⁴ Vegeu per exemple R. Reig, "Entre la realidad y la ilusión: el fenómeno blasquista en Valencia, 1898-1936"; B. de Riquer, "Los límites de la modernización política. El caso de Barcelona, 1890-1923", pp. 53-55; J. Varela (dir.), *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, pp. 141-142, 156, 251-252, 398-399 i 467; F. Arcas, *El republicanismo malagueño durante la Restauración (1875-1923)*, Córdoba, Ayuntamiento de Córdoba, 1985; P. López, *Elites y poder. Cambio estructural y dinámica política bajo el caciquismo liberal: La Rioja, 1890-1923*, especialment p. 492.

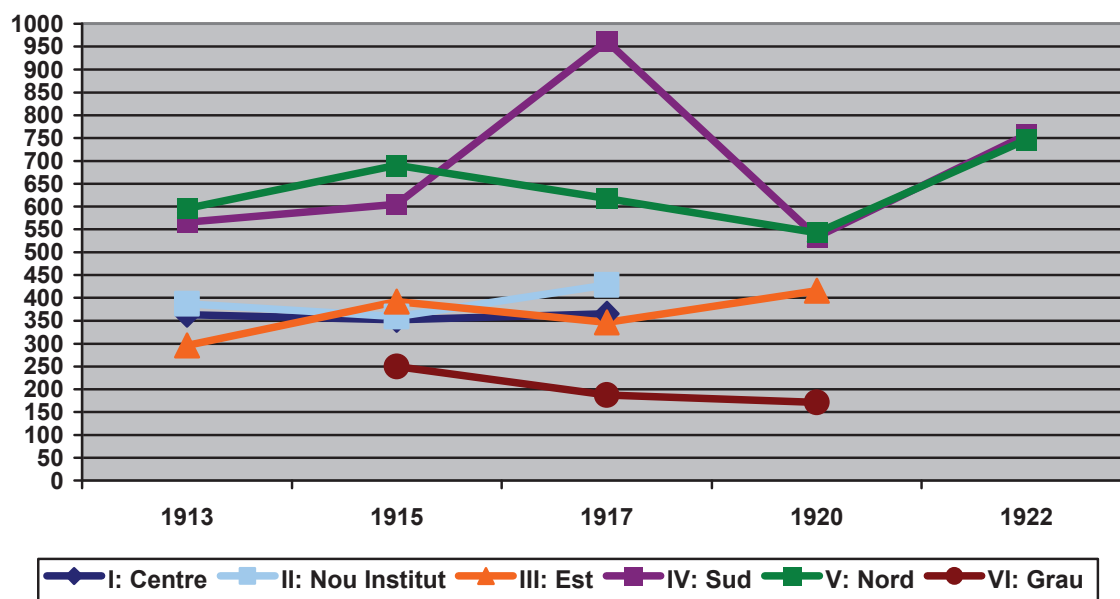
⁵ Vegeu al respecte F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*; G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*; J.B. Culla, *El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923)*; R. Reig, "Entre la realidad y la ilusión: el fenómeno blasquista en Valencia, 1898-1936"; J. Álvarez Junco, *El emperador del paralelo. Lerroux y la demagogia populista*; B. de Riquer, "Los límites de la modernización política. El caso de Barcelona, 1890-1923"; A. Duarte, *Historia del republicanisme a Catalunya*; A. Garrido i C. Dardé, "Cantabria", en J. Varela (dir.), *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, pp. 141-142; F. Arcas, *El republicanismo malagueño durante la Restauración (1875-1923)*. En el cas de focus republicans amb una hegemonia en la política local menys consolidada, com ara el malagueny o el santanderí, cal afegir altres factors, tals com les pressions dels partits del torn i dels cacics monàrquics –ansiosos per recuperar el poder perdut– o la frustració ocasionada pels prolongats fracassos obtinguts en les eleccions a Corts.

5. Acció social i discurs paulatinament moderats i desfasats, cada vegada menys atractius per al sectors populars, en un clima de radicalització del moviment obrer.

Tot plegat, el republicanisme anava adquirint la imatge d'una força política progressivament domesticada pel règim i mancada de potencial renovador, amb una patent falta de sintonia entre els seus principis doctrinals i la seua praxi política, i paulatinament allunyada de les seues bases socials principals, constituïdes per les classes treballadores.

En les pàgines següents es tractarà de determinar en quina mesura aquestos factors van estar presents en el republicanisme castellanenc i per què en aquest cas no provocaren la pèrdua de l'hegemonia política municipal. Donada la temàtica del present apartat, s'abordaran amb més profunditat el primer, tercer i cinquè dels factors apuntats, mentre que els dos restants seran analitzats més detalladament en posteriors capítols.

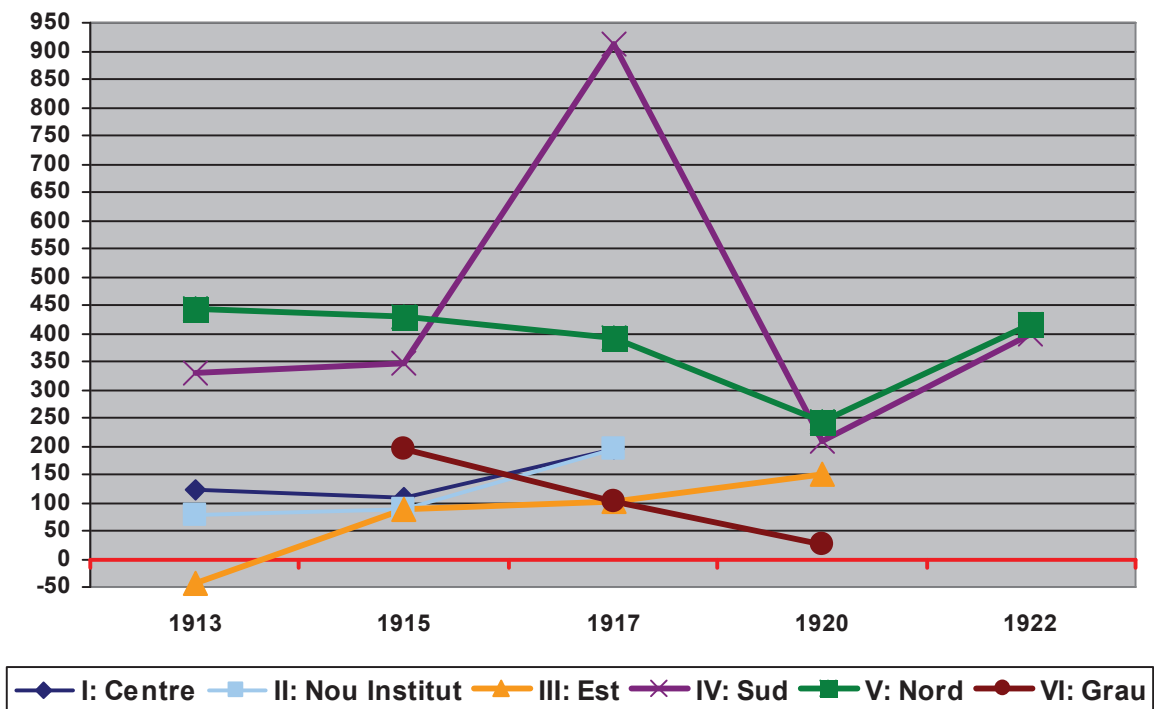
FIGURA 1) ELECCIONS MUNICIPALS DE CASTELLÓ DE LA PLANA: VOTS DEL CANDIDAT REPUBLICÀ MÉS VOTAT PER DISTRICTES ELECTORALS

FONTS: elaboració pròpia a partir de *Boletín Oficial de la Provincia*, 15/11/1913, 20/11/1915, 16/11/1917, 14/02/1920; *Heraldo de Castellón*, 06/02/1922

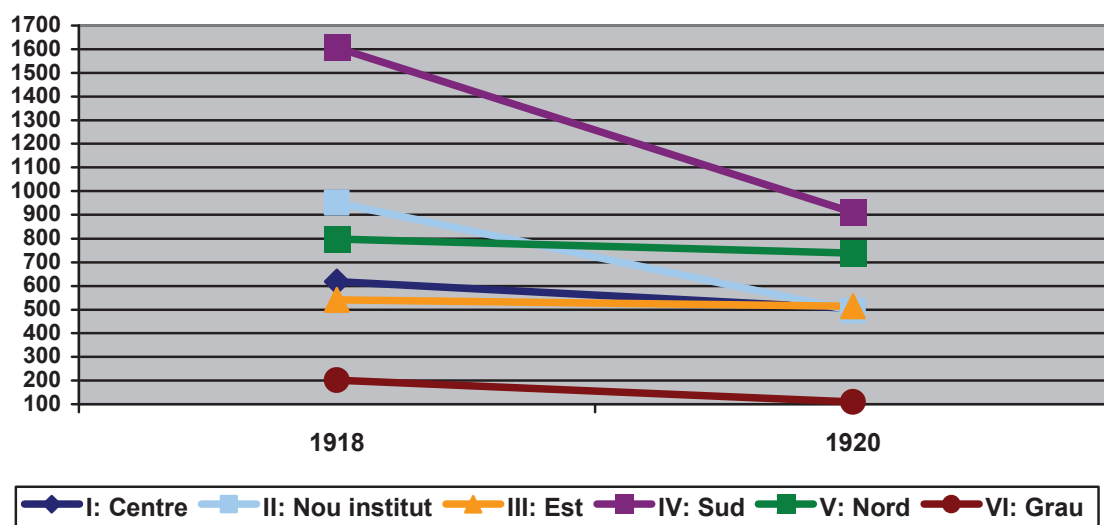

FIGURA 2) ELECCIONS MUNICIPALS DE CASTELLÓ DE LA PLANA: DIFERÈNCIES DE VOTS ENTRE EL CANDIDAT REPUBLICÀ MENYS VOTAT I EL CANDIDAT NO REPUBLICÀ MÉS VOTAT AGRUPADES PER DISTRICTES ELECTORALS

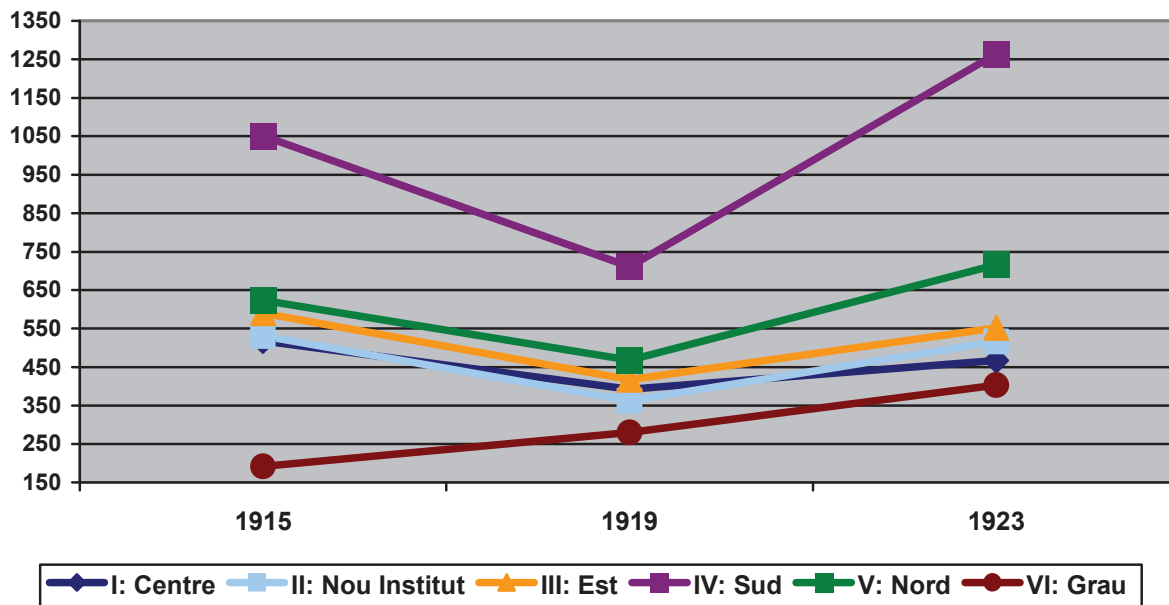
FONTS: elaboració pròpia a partir de *Boletín Oficial de la Provincia*, 15/11/1913, 20/11/1915, 16/11/1917, 14/02/1920; *Heraldo de Castellón*, 06/02/1922

FIGURA 3) ELECCIONS A CORTS A CASTELLÓ DE LA PLANA: VOTS DEL CANDIDAT REPUBLICÀ AGRUPATS PER DISTRICTES ELECTORALS

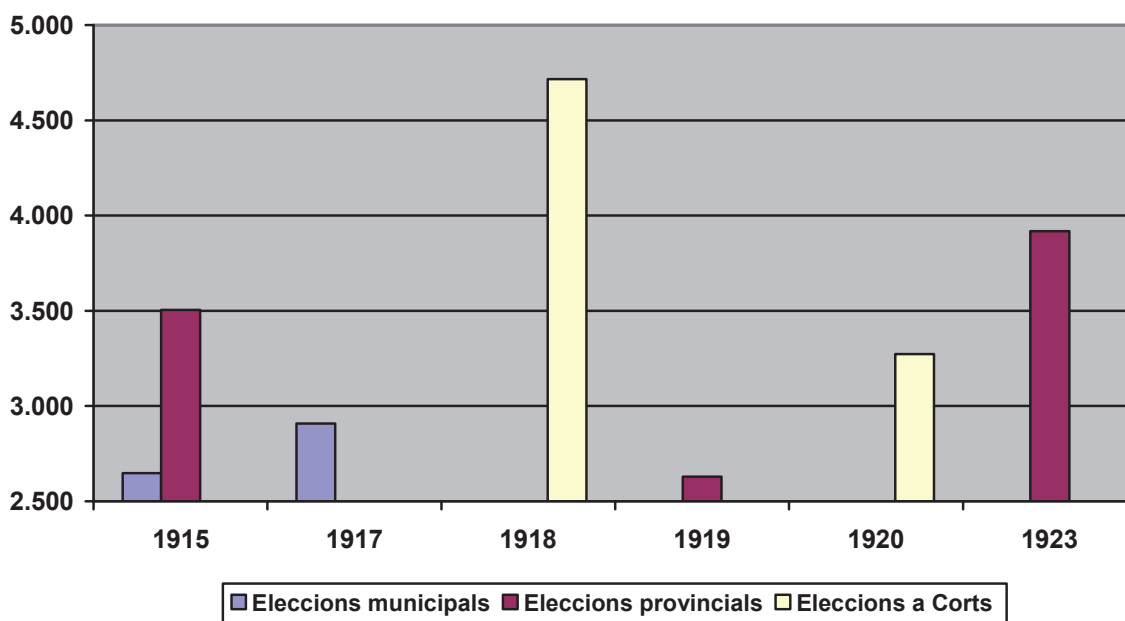
FONT: elaboració pròpia a partir d'*El Clamor* 25/02/1918, 20/12/1920

FIGURA 4) ELECCIONS PROVINCIALS A CASTELLÓ DE LA PLANA: VOTS DEL CANDIDAT REPUBLICÀ MÉS VOTAT AGRUPATS PER DISTRICTES ELECTORALS

FONTS: elaboració pròpia a partir de *Boletín Oficial de la Provincia*, 18/03/1915, 07/07/1919; *El Clamor* i *Heraldo de Castellón* 15/03/1915, 07/07/1919; *Heraldo de Castellón*, 11/06/1923

FIGURA 5) N° DE VOTANTS REPUBLICANS EN ELECCIONS MUNICIPALS, PROVINCIALS I A CORTS A CASTELLÓ DE LA PLANA

FONTS: elaboració pròpia a partir de *Boletín Oficial de la Provincia*, 18/03/1915, 27/02/1918, 11/07/1919 i 15/06/1923. *Heraldo de Castellón* 07/07/19; *El Clamor* 25/02/1918, 07/07/1919

Les gràfiques precedents serveixen per aproximar-se amb major nivell de detall al comportament electoral dels republicans a la ciutat de Castelló entre 1913 i 1923. Del seu examen es dedueix que, sempre dins del marc de la continuada hegemonia electoral exercida pel republicanisme a la capital, es poden distingir tres fases.

La primera d'elles es situa entre 1913-1918. Es tracta d'una fase de moderat creixement, que va atorgar als republicans una situació de preponderància electoral més clara si cap que l'assolida fins aleshores. Durant la mateixa els republicans de la capital, tal com venien fent des de feia ja dècades, continuaren establint pactes amb les formacions monàrquiques. Aquestos ja han quedat detallats en un treball anterior i per tant ara ens limitarem a exposar-los sintèticament.⁶

L'aliança establerta des de 1909 amb el conjunt de les faccions liberals va arribar a la seua fi en 1913 i a les eleccions provincials de març de 1915 ja es va posar de relleu que els nous aliats dels republicans eren els conservadors. En el context d'aquells comicis múltiples testimonis de procedències diverses asseguraren que els republicans també havien comptat amb uns altres aliats, els carlistes *purs*, que presentaven com a candidat al seu cap, Manuel Bellido Alba, aliat al seu torn amb els conservadors. A diferència del seu pacte amb els conservadors, els dirigents republicans mai admeteren l'existència de l'entesa amb els carlins, però aquesta és més que probable que fora una realitat. És més, també sembla ben factible l'existència d'un acord parcial entre el candidat republicà Vicente Gea i Francisco Giner, cap de la facció carlina a la qual ell mateix donava nom i vinculat familiarment amb Gea.

Arribats a les eleccions municipals de novembre de 1917 la política d'aliances del Partit va experimentar un gir remarcable. Els greus esdeveniments precedents –la vaga d'agost, l'assemblea de parlamentaris, el moviment militar juntista– havien colpejat greument l'estabilitat del règim, que semblava més debilitat que mai. En eixe context, les esquerres no dinàstiques –republicans, socialistes i reformistes– arraconaren temporalment les seues diferències per constituir l'Aliança de les Esquerres, amb l'objectiu de precipitar un canvi de règim en sentit democràtic i republicà. A Castelló, arran de la vaga d'agost, les autoritats governamentals havien procedit al tancament no sols dels centres obrers sinó també dels republicans. L'Aliança de les Esquerres es va materialitzar ací en la configuració

d'una candidatura republicana-socialista de consens, integrada per deu republicans i un socialista. S'obria així un parèntesi en les dolentes relacions que des de feia alguns anys venien mantenint ambdues formacions. El triomf fou especialment brillant al districte IV, el del Raval de la Trinitat (vegeu Figures 1 i 2), on els aliats esquerrans presentaven a tres republicans i un socialista, que va esdevenir així el primer regidor d'aquesta adscripció política a l'Ajuntament de Castelló. L'entesa amb els socialistes va continuar vigent en 1918 i a les eleccions generals de febrer Emilio Santa Cruz, candidat republicà pel districte de Castelló, va obtenir una nodrida votació a la ciutat (Figura 5) i va renovar la seua acta de diputat.⁷

Tot plegat, es tracta d'una etapa en la qual es va consolidar el domini electoral republicà. A les eleccions generals del districte de la capital es va refermar la supremacia republicana, després que aquesta haguera sigut suprimida temporalment en 1907 amb la victòria d'un candidat recolzat per totes les forces monàrquiques. Respecte a les eleccions provincials, a les de 1915 els republicans van aconseguir dues actes pel districte de la capital, fet inèdit des que s'havia inaugurat la nova centúria,⁸ i el contingent de sufragis recollits a la ciutat va ser brillant (Figures 4 i 5). Quant als comicis municipals, els resultats obtinguts havien incrementat més encara l'hegemonia republicana al consistori castellanenc (Figures 1 i 2).

Tanmateix, aquesta aclaparadora dominació electoral no va eixir de franc. Els enemics polític –liberals, *paquistes*, socialistes, mauristes– no deixaren passar l'oportunitat de remarcar la incoherència doctrinal que suposava la nova aliança establerta pels republicans amb els *cossieros* i que va estar vigent entre 1915 i 1917. És cert que aquest tipus de pactes a primera vista *antinaturals* eren consubstancials al sistema polític de la Restauració. Però els adversaris sabien que el Republicà era un partit doctrinalment oposat

---

⁶ G. Llansola, *Republicanism, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 283-297.

⁷ A les tres eleccions anteriors –1910, 1914 i 1916– Santa Cruz havia obtingut l'acta per l'article 29, sense necessitat de sotmetre's a votació, en no presentar-se altres candidats que li disputaren el districte. L'estreta col·laboració dels socialistes castellanencs amb la candidatura de Santa Cruz per a les eleccions de febrer de 1918 per exemple a *El Clamor*, 22 i 25/02/1918.

⁸ En 1903 la candidatura formada per tres republicans sols havia obtingut una acta de diputat, que va recaure en Mateo Asensi Giménez. En 1907 els dos candidats republicans, aliats amb el liberal Arcadio Porcar, van fracassar i es quedaren tots dos sense escó a la corporació provincial. En 1911 totes les forces *anticossieres* pactaren una candidatura de consens, formada per Francisco Giner, els liberals Cayo Gironés i Arcadio Porcar i el republicà Manuel Bueso Segarra, que obtingueren les seues respectives actes per l'article 29, en no presentar-se cap candidatura rival. Vegeu respectivament *Heraldo de Castellón*, 05 i 09/03/1903, 11/03/1907 i 06/03/1911 i *La Provincia* 04/03/1911).

al referit sistema i en el qual els principis ideològics jugaven un paper important alhora de mantenir cohesionades les seues files. Així que no es privaren de tractar de debilitar el republicanisme de la capital amb arguments d'aquest tipus.⁹ A més, quant a les crítiques vessades pels medis i dirigents liberals, cal tenir en compte també que aquestos sempre apel·laven a la major afinitat ideològica que els republicans tenien amb el Partit Liberal respecte del Conservador i per tant retraïen als republicans que hagueren preferit pactar amb aquest últim. Així mateix, s'ha de tenir present que encara estava molt recent l'entesa *anticossiera* –formada per republicans, liberals i *paquistes* i vigent entre 1909 i 1913– que havia aconseguit posar fi a l'hegemonia *cossiera* a la Diputació.

Amb més o menys incidència directa d'aquestos retrets rebuts per les formacions rivals a què acabem de fer referència, el fet és que durant aquesta etapa de 1913-1918 des de determinats sectors del republicanisme castellanenc sorgiren veus crítiques amb el pragmatisme i la manca d'escrúpols que els seus dirigents mostraven a l'hora d'establir aliances electorals amb altres formacions. La irrupció i desenvolupament d'aquestos tipus d'atacs ja han sigut explicats en altres treballs.¹⁰ Aquestos permeten identificar al Grup Propagandista Republicà, representat a la premsa pel seu òrgan periodístic, *Rebeldía*, com a protagonista principal d'aquesta línia crítica. Sense arribar a discutir en cap moment el liderat de Fernando Gasset i de la resta de la cúpula dirigent, aquest grup –encapçalat per José Castelló Soler, director de *Rebeldía*– proposava un canvi en l'ordre de prioritats fixades pel Partit: calia resituar en primer terme i privilegiar la lluita per la conquesta dels fins primordials de tota formació republicana, la República i la instauració d'un règim veritablement democràtic, i calia desplaçar a un segon terme el manteniment de l'hegemonia en la política local.¹¹ Aquest darrer venia sent l'objectiu primordial que els dirigents republicans castellanencs s'havien marcat des de feia anys i aquesta errònia

---

⁹ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 290-291.

¹⁰ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 109-113 i 296-297; F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 56-58. Vegeu també A. Sos, *Biografia del professor Dr. D. Vicente Sos Baynat*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I / Diputació de Castelló, 2013, p. 71.

¹¹ Vegeu per exemple *Rebeldía*, 11/03/1917. El corresponsal a Castelló del periòdic valencià *La Correspondencia de Valencia* definia així la línia estratègica del cap republicà castellanenc: «Labora en pro de su partido en todo momento y en todos los actos de su vida, explicándose de este modo que pueda ser durante bastantes años el árbitro de la política provincial con solo el conveniente empleo del núcleo de correligionarios de la capital, que unas veces suma a los liberales y otras a los conservadores, para obtener de todos las fuerzas que ha de menester y sacar triunfantes a un diputado a Cortes, dos diputados provinciales y un buen número de concejales en distintos ayuntamientos» (*El Clamor*, 14/12/1918).

priorització –segons Castelló Soler– havia fet que el Partit perdera presència a la resta del territori provincial –a canvi d’assegurar-se la preponderància a la ciutat i districte de Castelló– al temps que veia desdibuixada la seua condició de formació contestatària i oposada al règim vigent, en mantenir-se en tot moment oberta a pactes amb les forces monàrquiques, amb els quals apuntalar la seua dominació política local.

És conegut també com el màxim dirigent republicà, Fernando Gasset, va posar fi a la publicació de *Rebeldía* a principis de 1918 i va silenciar així aquesta veu que des de la seua aparició, en octubre de 1916, venia censurant la línia estratègica del Partit.¹² Certament, els efectes d’aquest episodi de discordança amb la línia política oficial en l’estabilitat interna i en els resultats electorals del republicanisme castellanenc d’aquells anys no sembla que foren molt profunds. Però sí que constitueix un antecedent de la fragmentació i el posterior col·lapse polític que el republicanisme gassetista va experimentar durant la Segona República.

No fou aquesta l’única turbulència interna patida pels republicans durant aquells anys. D’una banda cal fer referència a l’enfrontament, en maig de 1917, del regidor Vicente Gimeno Michavila –Primer Tinent d’Alcalde en aquells moments– amb *Rebeldía* i amb alguns empleats de l’Ajuntament. L’afer estava relacionat amb possibles tractes de favor en el cobrament d’arbitris municipals i amb la proposta de Gimeno Michavila d’arrendar el cobrament d’alguns d’aquests impostos. A més, l’enfrontament sembla que es va veure agreujat per la negativa d’aquest regidor a participar en les reunions preparatòries de les sessions plenàries del consistori que el grup municipal republicà tenia costum de celebrar. Tot i la mediació del propi Fernando Gasset, el conflicte va acabar amb la decisió de Gimeno d’apartar-se de la política municipal, a la qual no va retornar fins gener de 1920. Fou en tot cas una reparició molt breu, ja que en febrer va acabar el període de vigència de la seua acta de regidor i no va figurar en la candidatura republicana per a les eleccions

---

¹² G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 113. Un altre exemple de sorgiment de corrents interns crítics amb el pactisme sense escrúpols i amb la manca de càrrega subversiva dels plantejaments defensats pels dirigents republicans, que en aquest cas va acabar amb la constitució d’una formació dissident, a A. Marimon, “Les eleccions municipals a Menorja sota la Restauració (1901-1922): el pes del republicanisme”, *Mayurqa*, nº 28, 2002, p. 88. Un exemple més es va donar en el cas del republicanisme sevillà (A. López, “José Montes Sierra y el republicanismo sevillano a comienzos del siglo XX”, en J. L. Casas i F. Durán (eds.), *El republicanismo ante la crisis de la democracia. Una perspectiva comparada (1909-1939)*, V Congrés sobre Republicanisme, Còrdova, Diputació Provincial de Còrdova / Patronato Niceto Alcalá-Zamora y Torres / Universidad de Còrdova, 2010, pp. 343-362.

municipals celebrades a les darreries d'aquell mes.¹³ En tot cas, res indica que les conseqüències del referit conflicte anaren molt més enllà de l'abandonament temporal de la vida pública de Gimeno Michavila, a qui va acompanyar en aquesta peripècia l'exregidor republicà Fernando Vivas, estretament identificat amb ell. L'afer no va tenir un gran impacte a la premsa local i les tensions generades pel mateix al si de la cúpula dirigent i sobre tot del grup municipal republicà no transcendiren a l'electorat.

Majors implicacions electorals va tenir un altre cas de conflicte intern, el protagonitzat pel líder republicà i obrer del Grau de Castelló, Joaquín Arrufat Company. Arran del fracàs final de la llarga vaga començada a les darreries de 1915 pels estibadors del port, Arrufat, que era en aquells moments regidor republicà i president de la Societat de Mariners del Grau, va renunciar a aquest darrer càrrec, es va desvincular de la majoria republicana de l'Ajuntament i va passar a autoqualificar-se de republicà independent. Tot apunta a que darrere d'aquestes decisions estaven les ferides obertes durant la referida vaga entre Arrufat i els seus companys de la Societat de Mariners i determinats polítics republicans vinculats al negoci portuari, enfrontats tots dos sectors en aquell conflicte laboral.¹⁴

Comandats per Arrufat, els republicans independents del Grau van presentar candidats propis –oposats al candidat republicà gassetista– en els comicis municipals de 1917 i 1920. Tanmateix, tot i aconseguir minvar sensiblement els vots rebuts pel candidat republicà gassetista en totes dues ocasions (vegeu Figures 1 i 2), el ben cert és que els independents d'Arrufat no foren capaços de desbancar al gassetisme del districte marítim i el regidor representant d'aquest barri a l'Ajuntament va continuar sent gassetista. A més, la seua incidència en les eleccions provincials fou més aviat discreta (vegeu Figura 4). Tal volta la fita més important assolida per aquesta dissidència republicana fou la derrota de la candidatura de Fernando Gasset en les eleccions generals de 1920 al districte VI, on el candidat socialista el va superar per uns pocs vots. Com es comprovarà posteriorment, els republicans d'Arrufat foren els culpables d'aquella inhabitual derrota del gassetisme al Grau de Castelló.

---

¹³ Sobre l'enfrontament protagonitzat per Vicente Gimeno Michavila, vegeu G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 65-68; *Heraldo de Castellón*, 12 i 15/01/1920.

¹⁴ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 204-209; "El moviment obrer a Castelló de la Plana durant els anys 1913-1917: la identitat republicana en entredit", *Millars: espai i història*, nº 27, 2004, pp. 180-183; *El Socialista*, 02/01/1916.

En qualsevol cas, en termes generals es pot afirmar que ni tan sols el pas a l'oposició d'un sector comandat pel principal exponent del republicanisme i de l'obrerisme al barri del Grau fou suficient per acabar amb l'hegemonia republicana gassetista en aquella zona del terme municipal, fet que per tant constitueix una prova més de la seua solidesa. En el context de la campanya electoral dels comicis municipals de febrer de 1922 els republicans independents del Grau, amb Arrufat al seu capdavant, decidiren posar fi a l'escissió que havien protagonitzat.¹⁵

No obstant, la fractura oberta en el republicanisme grauer mostra els efectes que podien tenir determinats conflictes obrers en el Partit, en fer aflorar les contradiccions a què estava exposada una formació com aquella, profundament interclassista. No debades, fou també en 1915 quan els socialistes van aprofitar la dolenta situació econòmica que travessava la ciutat per orquestrar una dura campanya contra els republicans, que foren acusats entre altres coses de ser incapaços de resoldre els greus problemes d'atur i inflació – que afectaven especialment als estrats socials més modestos– d'aprofitar el control del govern municipal per emprar mètodes caciquils i de tractar de perjudicar al moviment obrer de la ciutat. En definitiva, es tractava de presentar al republicanisme castellonenc com una formació tan burgesa com qualsevol de les monàrquiques i per tant aliena als interessos i necessitats dels obrers, que havia aconseguit el favor dels sectors populars mitjançant la manipulació i l'engany.¹⁶ Nogensmenys, la difusió d'aquests arguments almenys de moment no tenia cap repercussió en l'àmbit electoral.

Una segona fase en la trajectòria republicana durant aquell darrer decenni de vida del règim restauracionista es situa entre els anys 1919-1921. A les gràfiques s'observa com el suport de l'electorat de la capital als republicans –en tot tipus de convocatòries, generals, provincials i municipals– experimenta un visible descens, tot i que en cap cas aquest serà tan pronunciat com per posar en perill la seua hegemonia a la ciutat. Ni tan sols van veure minvada la seua representació a l'Ajuntament, la Diputació i les Corts.

De qualsevol manera, quin o quins foren els elements causants d'aquesta disminució de la capacitat electoral republicana? A la vista de les dades plasmades a les referides

---

¹⁵ *Libertad*, 26/01/1922; *El Clamor*, 28/01/1922.

¹⁶ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 239; “El moviment obrer a Castelló de la Plana durant els anys 1913-1917: la identitat republicana en entredit”, *Millars: espai i història*, nº 27, 2004, pp. 168-173; *El Socialista*, 09 i 18/11/1915 i 02/01/1916.

gràfiques, cal partir del fet que la davallada de vots va venir donada, principalment, per la pèrdua de sufragis als districtes IV, V, VI, localitzats respectivament al Raval de la Trinitat (al sud de la ciutat), al Raval de Sant Fèlix (al nord) i al Grau. Eren els tres barris on els republicans exercien una hegemonia més clara i al mateix temps els que acusaven una major proporció d'estrats populars –obriers, menestrals, jornalers, llauradors i pescadors i treballadors portuaris al districte marítim– circumstància que pot denotar una pèrdua d'implantació electoral dels republicans entre els sectors socials més humils. Es tracta d'un fenomen generalitzat en el republicanisme espanyol d'aquells anys, afectat per l'augment de l'agitació social i la radicalització de la conflictivitat obrera experimentades durant aquells anys del denominat *Trienni Boltxevic*, la falta de renovació dels programes republicans en matèria social, uns posicionaments interclassistes cada vegada més desfasats i un creixent allunyament entre els dirigents republicans i les seues bases socials.¹⁷

¿Es pot rastrejar també aquest fenomen en el cas castellanenc? Començant per les primeres eleccions d'aquest període, les provincials de juliol de 1919, la disminució de vots republicans a la ciutat de Castelló respecte a les anteriors, les de 1915 (vegeu Figures 4 i 5), no sembla que pugui ser atribuïda exclusivament a la pèrdua de suport entre els sectors socials populars.¹⁸ Republicans i socialistes mantenien l'aliança establerta en novembre de 1917.¹⁹ A més, com es pot observar a la Figura 4, tot i que és cert que fou al districte IV on la disminució de vots fou més acusada, ho és igualment que també va descendir el nombre de sufragis rebuts pels candidats republicans en tots els altres districtes, excepte en el VI, el del Grau, amb una caracterització sociològica marcadament popular. Així, per explicar en la seua totalitat aquesta davallada electoral republicana cal cercar altres tipus de causes. Un element que tal volta pugui estar implicat el constitueix el fet que per a aquests comicis els republicans no establiren cap pacte amb les forces monàrquiques en l'liça, a diferència que en 1915, quan havien participat aliats amb els conservadors i ben probablement també amb els carlins. Certament comptaren amb el suport dels socialistes, però els vots que aquests hagueren pogut aportar en el districte IV, en el qual disposaven ja de certa implantació, tal

---

¹⁷ Vegeu per exemple B. de Riquer, "Los límites de la modernización política. El caso de Barcelona, 1890-1923", pp. 54-55; J.M. Marín, "La ley electoral de 1907 y las elecciones en España durante la crisis de la Restauración (1910-1923)", pp. 79-81.

¹⁸ En 1919 no va haver eleccions municipals i quant a les generals, el candidat republicà, Fernando Gasset, no va tenir rival que li disputara l'escó i fou proclamat per l'article 29.

¹⁹ *El Clamor*, 07, 17 i 21/05/1919, 27/06/1919, 10/07/1919.

volta no arribaren a materialitzar-se, donada la menor transcendència que atorgaven a aquestos tipus de comicis, en comparació als municipals o als generals.²⁰

Un aspecte que en principi cal deslligar de la disminució de vots experimentada en aquells comicis provincials, però que sí que va tenir cert efecte desestabilitzador en l'actualitat del Partit, fou la no repetició de Santa Cruz com a candidat del mateix pel districte de Castelló de la Plana de cara a les eleccions generals de l'1 de juny de 1919. El republicà Emilio Santa Cruz Chordí venia representant a la demarcació electoral de la capital al Congrés dels Diputats des de les eleccions de 1910, si bé només havia comptat amb contrincant en les de 1918, el qual a més va retirar la seua candidatura dies abans de l'elecció.

La versió difosa pels medis republicans assegurava que havia sigut el propi Santa Cruz qui, en la reunió del Comité Local celebrada el 16 de maig, havia proposat la designació de Fernando Gasset com a candidat per a la contesa electoral de l'1 de juny i havia assenyalat «razones de verdadero peso en pro de tal propuesta». Acte seguit Gasset «[...] se opuso tenazmente, señalando los inconvenientes que le impedían aceptar el honor que le dispensaban, negándose a ello reiteradamente, pero el Comité, atendiendo los razonamientos del señor Santa Cruz, lo aclamó, acordando proponer al Comité de Distrito la proclamación de don Fernando Gasset».²¹ A la reunió del Comité de Districte celebrada a l'endemà ambdós prebostes republicans ratificaren les postures mantingudes el dia anterior i en ella Santa Cruz va declarar que considerava molt necessari la presència de Gasset en el proper Parlament. Els membres del Comité de Districte, com anteriorment havien fet els del Comité Local, agrairen i lloaren la gestió de Santa Cruz al llarg dels seus anys com a diputat a Corts per Castelló i acceptaren la seua proposta de que el nou candidat fora Fernando Gasset.²² Finalment, l'òrgan que havia de donar el darrer vist i plau a la identitat del candidat, l'assemblea del Partit, va confirmar la proclamació de Gasset, a pesar que aquest va insistir en rebutjar la referida responsabilitat:

---

²⁰ És cert que alguns sectors republicans inclogueren en les paperetes electorals també al candidat liberal, Juan Peris Masip, però ho feren en contradicció amb les directrius marcades des de la direcció del Partit (*El Clamor*, 10/07/1919). Els mateixos socialistes exigiren l'absència d'enteses amb formacions monàrquiques com a condició per recolzar la candidatura republicana (*El Clamor*, 27/06/1919). Els medis republicans apuntaren altres factors que tal volta també contribueixen a explicar la disminució de vots: «El pueblo republicano, encontró, entre otros, los inconvenientes de la época en que la mayoría de los correligionarios están ocupados en las tareas del campo [i] la exclusión del censo de algunos centenares de amigos» (*El Clamor*, 10/07/1919).

²¹ *El Clamor*, 17/05/1919.

Se lamenta de su designación y ruega a los reunidos desistan de ello, pues cree que su labor en Castellón dirigiendo el partido ha de ser más provechosa que la que pueda realizar en el Parlamento, ya que aquí cuenta con la colaboración de todos y allí a más de faltarle esto ha de carecer de energías como las que disfruta el señor Santa Cruz [...] Compara lo hecho por el señor Santa Cruz con lo que él, dice, podrá hacer e insiste en que no se le designe [...] Luego de exponer varios razonamientos sobre el particular, insiste en rogar que no se le elija; si a pesar de mis ruegos, persistís en vuestro empeño, aceptaré, mejor dicho, obedeceré por disciplina y por cariño (...) Reitera su ruego de que se le releve del compromiso en que se le pone.

Per la seua banda, en la seua intervenció en la citada assemblea Santa Cruz «[...] se declara contrario de que los cargos se vinculen y se eternicen en una misma persona» i posa de manifest que havia sigut per eixe motiu i perquè creia que ningú millor que Gasset podia representar en aquells moments el càrrec de diputat, que havia sol·licitat la designació del mateix com a candidat.²³ Dies més tard, quan Santa Cruz, a proposta de Gasset, fou escollit pels republicans del districte de Vinaròs per a ser candidat per eixa demarcació, va al·legar com a motius que li portaven a refusar també aquesta proposició «[...] que deseaba dedicarse algún tiempo al descanso, que se encontraba enfermo y sin alientos para la lucha» i després va afegir que:

[...] habían razones de gran peso que le hacían dudar. Su ánimo no se decidía a aceptar el puesto de lucha aunque para complacer a aquellos que le aclamaban todo sacrificio le parecía poco. No tengo miedo a la derrota [...] pero tened bien entendido, que yo no voy a ningún sitio en donde uno siquiera de los que se llamen republicanos, ponga en duda mi actuación. Las cuatro veces consecutivas que he sido diputado, decía el señor Santa Cruz, me han dejado con unos cuantos miles de duros menos en el bolsillo y con unos miles de amarguras en el alma [...] mañana os comunicará el jefe del partido mi resolución.²⁴

Així doncs, de les informacions i testimonis recollits per la premsa republicana s'infereix que va partir de Santa Cruz la iniciativa de no repetir com a candidat i de proposar a Gasset com a substitut. Respecte als motius d'aquesta decisió, el propi Santa Cruz va fer referència a raons de salut i a la fatiga, amargures i despeses personals que havia anat acumulant al llarg d'anys d'exercici a l'escó parlamentari. Però al darrer fragment reproduït també s'apunta com un altre possible motiu el fet que alguns correligionaris hagueren qüestionat la seua actuació com a diputat. En tot cas, allò que també es posa de manifest és

²² *Ibidem*. Fernando Gasset ja havia sigut diputat a Corts pel districte de Castelló de la Plana a les legislatures de 1898, 1899, 1901, 1903 i 1905.

²³ L'assemblea a *El Clamor*, 21/05/1919.

que Gasset públicament va insistir en repetides ocasions en rebutjar la seua designació i en continuar apostant per Santa Cruz com el candidat ideal per representar al districte.

No obstant, no és aquesta l'única versió dels fets. El diari dels conservadors, *La Provincia Nueva*, ja abans del Comité Local del 16 de maig va informar que als cercles republicans s'estava comentant que en aquesta ocasió el candidat republicà anava a ser Fernando Gasset i el mateix dia 16, amb antelació a la celebració del referit Comité, va afegir que «Predomina la opinión de presentar a D. Fernando Gasset, si bien los amigos del Sr. Santa Cruz parece se sienten molestados de la preterición de su candidato».²⁵ *La Provincia Nueva* dóna a entendre doncs que en realitat Santa Cruz no hauria perdut la condició de candidat per voluntat pròpia sinó per imposició de la cúpula dirigent del partit, comandada per Gasset. En eixe sentit, l'intercanvi d'elogis i el rebuig a aspirar a l'acta de diputat que apareixen en les declaracions públiques d'ambdós, lluny de reflectir una situació real, constituïrien un intent d'ocultar dissensions internes que havien dut a la substitució de Santa Cruz per Gasset com a candidat republicà i més que probable futur diputat per Castelló.

És aquesta segona opció per la qual s'ha decantat Germán Reguillo en el seu estudi del republicanisme castellanenc, on s'apunten els retrets a Santa Cruz per una suposada desatenció dels interessos del districte com a element desencadenant de la seua substitució per Gasset.²⁶ Aquestos fets es remunten a 1918 i es troben documentats a la premsa local. *El Clamor* del 7 de setembre assenyalava que:

Los calores arrecian y los representantes en Cortes de nuestra provincia están descansando de las rudas tareas que tantos sudores les hicieron derramar. Cuando la provincia de Castellón se agita en los estertores del hambre ninguno de sus procuradores oye el lamento que no llega sin duda a las estaciones veraniegas. No es de extrañar que los extraños no nos oigan cuando los propios duermen la siesta o no nos quieren oír. Después de todo lo tenemos merecido.

Lògicament, aquesta invectiva havia de resultar especialment dura per a Santa Cruz, correligionari del diari que l'havia llançat, de manera que la seua resposta no es feu esperar. En una carta publicada el dia 11 del mateix mes de setembre al propi *El Clamor* va enumerar detalladament totes les gestions que havia dut a terme per millorar el greu problema de

---

²⁴ *El Clamor*, 24/05/1919.

²⁵ *La Provincia Nueva*, 12 i 16/05/1919, d'on s'ha extret la cita textual.

²⁶ G. Reguillo, *El Partido Republicano de Castellón (1868-1936)*, pp. 286 i 839-841.

l'encariment i falta d'abastiment de pa que estava afectant a les terres de Castelló i després va afegir:

Conste pues que ni sano ni enfermo, ni en verano ni en invierno, ni con temperaturas tórridas ni glaciales, olvidé nunca que cuanto soy se lo debo a Castellón y al partido republicano, el cual puede disponer en todo momento del cargo que yo ocupo, y del que jamás, tenga usted la seguridad de ello, regatearé la renuncia, pero tampoco toleraré ni consentiré sin protesta enérgica y terminante, nada, nada, nada, que me atribuya olvido de Castellón o blandura siquiera en reclamar de los poderes públicos aquello que justamente le es debido, ya que alcanzarlo no está en mi mano.

L'incident no va tenir més recorregut a l'esfera pública,²⁷ però és molt probable que sí que tinguera apreciables conseqüències en les relacions de Santa Cruz amb part o la totalitat de la resta de dirigents republicans. Com a mínim és segur que va formar part del catàleg de greuges a què, com ja hem vist, el diputat republicà apel·lava per argumentar el seu rebuig a ser candidat pel districte de Vinaròs, en vespres de les eleccions a Corts de juny de 1919.

En qualsevol cas, la desaparició de l'escena pública de Santa Cruz a partir d'aquells comicis generals de 1919 i el fet que sols reapareguera breument en 1923, per ser postulat com a candidat independent per enfrontar-se a Gasset en les eleccions a Corts d'abril de 1923 –com comprovarem més endavant– confirmen que efectivament el conflicte va existir i que derivat d'ell Santa Cruz va deixar de formar part de la cúpula dirigent del republicanisme castellanenc.

Arribats a 1920, el panorama polític per als republicans de la capital va passar a estar marcat pel trencament de l'aliança amb els socialistes, esdevingut ja en febrer de 1920, en el context de la campanya per als comicis municipals. Segons fonts republicanes, Gasset i els seus havien oferit als socialistes un lloc en la candidatura republicana pel Raval de la Trinitat (districte IV), tal com ja havien fet en les eleccions municipals anteriors, les de novembre de 1917, i en el marc de l'Aliança de les Esquerres establerta a Espanya per aquells mesos de 1917 i que encara es mantindria vigent durant bona part de l'any 1920. Però els dirigents socialistes castellanencs havien respost amb el rebuig de l'ofertament i

---

²⁷ Els dos textos reproduïts es troben a *El Clamor*, 07 i 11/09/1918 respectivament.

amb la posada en marxa d'una campanya marcada per l'animadversió envers els republicans.²⁸

A partir de la materialització de la ruptura de l'aliança republicano-socialista, la campanya electoral va derivar cap a una aferrissada competició, plena de crítiques i desqualificacions a l'adversari, per demostrar quina de les dues era la formació que vertaderament defensava els interessos dels treballadors castellonencs i per atraure el suport electoral de les societats obreres.²⁹

La ruptura entre els republicans i els socialistes castellonencs posava fi a una entesa que havia durat més de dos anys i que havia originat l'entrada per primera vegada al consistori d'un regidor socialista. Però aquesta etapa presidida per l'acord i la col·laboració havia sigut excepcional, durant el darrer decenni de vida de la Restauració la tònica va ser la confrontació, especialment cruenta en determinades conjuntures, com ara en 1915 o 1920. En el fons d'aquesta rivalitat es trobava la competència per l'obtenció d'un determinat espai electoral, el conformat per les classes populars. Aquesta era la situació convencional, sols interrompuda en moments concrets, en els quals la conjuntura política i social estatal impulsava la col·laboració entre les esquerres no dinàstiques, com va ser el cas de l'Aliança de les Esquerres conformada arran de la vaga general indefinida d'agost de 1917.

En 1920, en un context marcat per una crispació social molt elevada i per la radicalització del moviment obrer i dels posicionaments del PSOE, resulta lògic que socialistes i republicans posaren fi a les seues bones relacions i que aquestes foren substituïdes per una situació de rivalitat màxima.³⁰ Aquestos darrers, per la seua banda, es negaven a perdre influència en un món que fins el moment els havia sigut especialment afí, el del societarisme obrer i, com sempre havien fet, responien amb contundència a qualsevol

---

²⁸ *El Clamor*, 07/02/1920. Sobre el referit oferiment, els socialistes asseguraren que havia sigut consensuat per la resta de partits, no sols pel Republicà, a canvi que no presentaren candidatura pel districte V, i confirmaren que efectivament ells l'havien rebutjat, perquè «[...] no podíamos emplear o permitir el atrofiador de voluntades artículo 29» (*El Socialista*, 18/02/1920).

²⁹ *El Clamor*, 07, 14, 21 i 28/02/1920, *La Provincia Nueva*, 09/02/1920, *El Socialista*, 18/02/1920.

³⁰ De fet, a les darreries d'aquell mateix any, en el marc de les eleccions generals de desembre, es va produir el trencament a escala estatal de l'Aliança de les Esquerres, davant la negativa de republicans i radicals de formar candidatures conjuntes amb els socialistes, alarmats per la creixent radicalització del PSOE i per l'acord d'unitat d'acció de la UGT i la CNT (J.M. Marín, "La ley electoral de 1907 y las elecciones en España durante la crisis de la Restauración (1910-1923)", pp. 79-81).

formació política que amenaçara la seua posició hegemònica a la ciutat, per remotes que foren les possibilitats d'aquesta d'acabar amb la referida hegemonia.³¹

Ara bé, ¿es va veure reflectida d'alguna manera la ruptura entre republicans i socialistes en aquelles eleccions municipals de febrer de 1920? Al igual que en les ocasions precedents, els republicans obtingueren totes les regidories a què aspiraven, un total de nou, amb les quals conservaren una àmplia majoria al consistori. De manera que es pot afirmar que aquella contesa electoral els havia atorgat un nou triomf. Tanmateix, una anàlisi un tant detallada del nombre de vots i de la seua distribució pels sis districtes en què s'articulava electoralment la ciutat permet introduir algunes matisacions.

A la Figura 1 s'observa com els districtes de caire social més popular, que coincideixen amb aquells en els quals els gassetistes s'hagueren d'enfrontar a candidatures esquerranes no dinàstiques –socialistes en el cas del IV i el V i republicana independent en el cas del VI– experimentaren un descens del vot republicà. Aquest però fou poc pronunciat, tret del cas del districte IV, però allí cal tenir en compte que la quantitat de sufragis rebuda en els comicis anteriors, els de 1917, havia sigut extraordinàriament elevada, degut a la integració d'un candidat socialista en la candidatura republicana. Així i tot, és cert que en els tres districtes el vot republicà registra en aquestes eleccions de 1920 el valor mínim del període 1913-1923. Per contra, al districte III³² –no tant marcadament popular i mancat de candidatures socialistes o republicanes alternatives a la gassetista– es registra un augment del vot republicà, lleu però suficient per assolir el valor màxim del període.

Més significativa és l'anàlisi de les diferències de sufragis enregistrades entre els republicans i els seus adversaris més votats en cada districte (Figura 2), ja que en aquest cas el descens experimentat als districtes V i VI és bastant pronunciat. Respecte al IV, la disminució és molt marcada, però de nou cal tenir present que en 1917 la candidatura vencedora allí havia estat formada per tres republicans i un socialista. En tots tres districtes es registren en aquestos comicis de 1920 els valors mínims del període, valors bastant inferiors als assolits en la resta de conteses electorals municipals dels anys 1913-1923. De fet, en els districtes IV i V aquestos valors són només lleugerament superiors als assolits als

---

³¹ Una situació molt similar es dona a la ciutat de València entre els blasquistes i els socialistes (R. Reig, *Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer*, València, Institució Alfons el Magnànim, Diputació de València, 1982).

³² Als districtes I i II no va haver votacions, en aplicar-se l'article 29.

districtes I i II en els comicis anteriors, els de 1917. Contràriament, al districte III la diferència de vots a favor dels candidats republicans augmenta, tot i que no de manera especialment pronunciada. Però aquest districte, amb un creixement constant de la diferència de vots a favor dels republicans, passa de ser l'únic on es veren superats per un candidat rival –el liberal Vicente Ferrer Ballester en 1913– a registrar una victòria republicana per quasi 150 vots de diferència en 1920.

En definitiva, aquelles eleccions municipals de 1920 suposaren un canvi de tendència en l'evolució electoral dels districtes IV, V i VI, que havien constituït històricament els bastions republicans més sòlids. Encara ho continuaven sent, però no amb tanta claredat com en anys anteriors. I aquest canvi s'havia produït per una disminució, no excessivament notable, del nombre de vots aconseguits pels candidats republicans, sumat al creixement electoral dels socialistes en el districte IV i dels republicans independents en el VI.³³ Per tant, es pot afirmar que la ruptura de relacions entre republicans i socialistes i la posterior campanya antirrepublicana encetada per aquestos en vespres dels comicis municipals sí que havia tingut un impacte negatiu en el suport electoral republicà i havia contribuït notablement a canviar la tendència ascendent que venia donant-se als districtes IV i V al llarg del període que estem analitzant, en fragmentar el vot dels sectors populars. De la mateixa manera, l'escissió republicana al Grau continuava afectant cada vegada més negativament a la implantació electoral del gassetisme al districte marítim.

D'altra banda, més enllà del que serien els resultats electorals, en aquells comicis es va enregistrar un episodi que contribueix a traure a la llum el corrent crític que amb la línia oficial del Partit existia en determinats sectors republicans. A l'edició del dia 20 de febrer d'*El Socialista* es publicava un escrit signat per uns electors del districte II, contra l'aplicació que s'havia fet allí de l'article 29 i contra la imposició «antidemocràtica» del candidat per part de la cúpula dirigent gassetista, ja que consideraven que eren els propis electors del districte els que haurien hagut d'escollir l'aspirant republicà, al ser els que millor coneixien les seues necessitats.³⁴

L'encarregat de publicar el text fou el socialista castellanenc Julián Peirat, qui va assegurar que el mateix havia estat firmat per «200 ciudadanos» i que havia sigut una

---

³³ Al districte V el candidat no republicà més votat no fou socialista sinó carlista.

³⁴ A l'escrit s'afirma per exemple que «La aplicación del artículo 29 producirá con el tiempo el enterramiento de la gran masa electoral republicana del distrito, ya que órgano que no funciona se atrofia, y matará las

comissió dels mateixos qui li havia demanat la seua publicació. En tot cas, l'escrit es limitava a constituir una queixa, un toc d'atenció, no una ruptura amb el Partit, ja que en la seua cloenda s'assenyalava que «[...] nos limitamos hoy a consignar nuestra protesta con lo acontecido, al objeto de que se procure evitar lo hecho en las sucesivas elecciones». Peirat, això sí, va aprofitar per remarcar que eixes eren les conseqüències dels «[...] continuos abusos realizados con la conciencia ciudadana» pels republicans i per instar als obrers republicans del districte II a que es passaren al camp socialista.

L'animadversió recíproca entre republicans i socialistes va marcar també les altres eleccions esdevingudes en 1920, les generals de desembre. Aquestos últims mostraren de bon principi la seua intenció de disputar l'acta a Fernando Gasset i, donat que les forces monàrquiques continuaven abstenint-se de presentar candidats pel districte de la capital, es van convertir en els únics rivals dels republicans. La campanya, com ja havia passat en els comicis municipals, va tenir com a ingredient principal l'entrecruament de crítiques i desqualificacions entre ambdues formacions, amb un to bastant dur.³⁵ Tant fou així que els republicans van intervenir en la jornada d'avantvotació a què es van sotmetre els socialistes, segons ells, per evitar determinades accions fraudulentas amb les quals aquestos pretenien augmentar el nombre de sufragis recollits.³⁶

Un altre moment destacat en aquella crispada campanya electoral va arribar quan els socialistes finalment aconseguiren que el seu candidat fora proclamat, gràcies als poders prestats pels ciervistes Jaime Chicharro i Luis Montiel. Davant d'aquest fet els republicans reaccionaren sense contemplacions. En primer lloc desmentiren rotundament que els socialistes els hagueren demanat poders als republicans i que ells s'hagueren negat a atorgar-los tal poders: «¡Mienten. Mienten los socialistas que afirman haber solicitado poderes del partido republicano. ¿Cómo han de hacer eso si a los primates del citado partido

---

energías y entusiasmos de los buenos electores republicanos que hubieran querido demostrar su arraigo, las poderosas fuerzas de que disponen y sus grandes entusiasmos» (*El Socialista*, 20/02/1920).

³⁵ Vegeu per exemple *La Provincia Nueva*, 09 i 15/12/1920 i *El Clamor*, 18 i 20/12/1920.

³⁶ «Los socialistas encomendaron la votación a comisiones de sus amigos quienes procuraron suplantar algunos votos, no pudiendo hacerlo en algunos colegios porque los republicanos tuvieron la precaución de colocarse en las puertas de aquellos presumiendo lo que se intentaba hacer». Posteriorment Gasset, en el Centre Republicà, «[...] ensalzó a los correligionarios que habían velado en las puertas de los colegios por la legalidad y pureza del sufragio» (*El Clamor*, 11/12/1920). L'avantvotació era una de les vies que la legislació electoral oferia perquè un aspirant poguera ser proclamat candidat. No és aventurat pensar que a més o en lloc d'evitar les irregularitats electorals del socialistes, els republicans efectuaren algun tipus de coacció envers els electors que s'aproparen als col·legis electorals per atorgar el seu vot al precandidat presentat pels primers, encara que certament no s'ha trobat cap informació que apunte cap a eixa possibilitat.

les da asco todo lo que huele a libertad y democracia? » I al mateix temps tractaren de posar de relleu la incoherència d'aquella decisió adoptada pels socialistes castellonencs: «Trabajadores: los directores del socialismo castellonense han empleado, para la proclamación de su candidato, poderes mendigados a los defensores de las sociedades amarillas. No nos extraña; con tal de ir contra el demócrata republicanism castellonense son capaces de todo, hasta de besar los pies a Maura y Cierva».³⁷

Si ens centrem ja en els resultats electorals d'aquells comicis, a les Figures 3 i 5 s'observa un marcat descens dels vots aconseguits pels republicans respecte als assolits en les eleccions generals anteriors, les de 1918. Si ens detenim en la distribució geogràfica dels sufragis rebuts pel candidat republicà, Fernando Gasset (Figura 3), s'observa com en aquest cas la disminució tampoc es pot atribuir exclusivament a la pèrdua de part del recolzament dels estrats socials populars. És cert que el districte que sofreix una davallada més aguda és el IV, on els socialistes, al contrari que en 1918, no votaren a Gasset sinó al seu propi aspirant, el socialista madrileny Andrés Ovejero. Però també cal tenir en consideració que l'altre districte on la disminució del vot republicà fou més forta va ser el II, un dels situats al centre de la ciutat i amb major presència dels sectors socials acomodats. Amb tot, la disminució del suport electoral popular als republicans no es va traduir en un augment del recolzament al candidat socialista, ja que tant al districte IV com al V –els dos on els socialistes havien presentat candidats en els comicis municipals del mes de febrer– aquestos sofriren també una disminució dels sufragis aconseguits.³⁸

En qualsevol cas, caldria barallar també en aquesta ocasió altres possibles factors per tal d'obtenir una explicació satisfactòria d'aquesta nova contracció del vot republicà: possibles desafeccions motivades per la substitució d'Emilio Santa Cruz per Fernando Gasset com a candidat republicà; o el suport de les formacions dretanes a la candidatura socialista. Per la seua banda, al Grau la dissidència republicana encapçalada per Joaquín Arrufat va atorgar un ferm suport electoral als socialistes.³⁹ Sols així s'explica que allí els

---

³⁷ *El Clamor*, 18/12/1920. En l'acte de proclamació de candidats Jaime Chicharro «[...] hizo constar su protesta por haberse utilizado un poder por él otorgado para proclamar al candidato socialista» i va demanar que la seua firma fora retirada, però la Junta Provincial del Cens Electoral va decidir que la proclamació del candidat socialista ja s'havia efectuat i no podia quedar anul·lada (*Heraldo de Castellón* i *La Provincia Nueva*, 13/12/1920 i *El Clamor*, 18/12/1920).

³⁸ Al districte IV passaren de 300 vots a les municipals de febrer a 239 en les generals de desembre. Al districte V passaren de 205 vots en les municipals a 137 en les generals.

³⁹ *El Clamor*, 20/12/1920,

republicans sofriren la seua segona i darrera derrota del període 1913-1923 en una demarcació electoral de la capital, encara que tan sols per 47 vots de diferència.

Amb tot, el ben cert és que la victòria de Gasset va ser també còmoda, ja que va superar a Ovejero per quasi 2.500 vots a la capital i per quasi 5.000 al conjunt del districte. Tanmateix, és innegable que l'any polític de 1920 va suposar per als republicans castellonencs un pas més en el seu lent però continuat allunyament dels sectors populars, en la seua evolució cap a un partit amb una imatge cada vegada més dretana i més integrat en un sistema polític, el de la Restauració, que tant havia blasmat i que continuaria blasmant fins la seua desaparició en 1923. Tant el trencament amb els socialistes i la consolidació d'aquests com alternativa política per l'esquerra del republicanisme, com el contrast entre l'enfrontament amb els socialistes i amb els republicans dissidents del Grau i la total harmonia entre els republicans i els partits monàrquics en el repartiment dels llocs de regidors als districtes I, II i III als comicis municipals de febrer, apunten cap a eixa direcció.⁴⁰

Al darrer any de la segona etapa en què hem dividit l'evolució del republicanisme de la capital, 1921, no van haver conteses electorals a la ciutat, ja que en l'única cita d'aquell exercici, les eleccions provincials, els districtes en els quals corresponia celebrar comicis eren els de Nules-Segorbe, Morella-Albocàsser i Vinaròs-Sant Mateu. No hi ha doncs dades electorals que analitzar respecte a aquest any, ni tampoc altres tipus d'elements que tingueren una incidència destacada en la dinàmica política del republicanisme al municipi de Castelló de la Plana. En eixe sentit, es podria pensar que amb l'aparició del diari republicà *Libertad*, en octubre de 1921, es donava continuïtat a la tasca de crítica interna encetada tres anys abans per *Rebeldía*, més encara si es té en compte que tant un com l'altre periòdic foren dirigits per José Castelló Soler i que en la redacció de *Libertad* van haver altres membres del Grup Propagandista Republicà –del qual havia sigut òrgan a la premsa *Rebeldía*– com ara Vicente Segarra Llanes i Vicente Sos Baynat.⁴¹ No obstant, aquest nou diari va mancar de la càrrega contestatària que havia caracteritzat a *Rebeldía*. Tot i que l'òrgan oficial del partit continuava sent *El Clamor*, la línia editorial de *Libertad* fou similar

---

⁴⁰ Aquest pacte és reconegut per exemple a *La Provincia Nueva*, 05/02/1920. Fruit del mateix als districtes I i II es va aplicar l'article 29 i al III finalment tampoc va haver lluita, en retirar-se la candidatura que en principi tenien previst presentar els socialistes.

⁴¹ *Heraldo de Castellón*, 29/11/1921; A. Sos, *Biografía del profesor Dr. D. Vicente Sos Baynat*, p. 67.

a la d'aquell. Sembla doncs que es va limitar a ocupar l'espai deixat per *El Clamor*, que des de 1920 havia passat de ser de periodicitat diària a setmanal.

Arribem així a la darrera fase identificada, constituïda pels anys 1922-1923 i que ve marcada pel retorn del suport electoral republicà a la senda del creixement. El canvi de conjuntura es detecta ja ben prompte, a les eleccions municipals de febrer de 1922. Només foren cridats a les urnes els electors dels districtes IV i V, ja que a la resta es va aplicar l'article 29. En ambdós els republicans obtingueren el segon millor registre de vots del període 1913-1923, sols superat per l'aconseguit, en el context de l'aliança amb els socialistes, als comicis de novembre de 1917 (Figura 1). A més, pel que fa al districte IV, assoliren també la segona dada més favorable pel que fa a la diferència de vots respecte a la segona força més votada, també sols per baix de l'obtingut en 1917 (Figura 2).

Com es pot explicar aquesta aguda i ràpida recuperació del vot republicà en aquestos dos districtes? No resulta fàcil identificar i concretar tots els possibles factors que s'amaguen darrere d'aquest fenomen, però, des de l'àmbit que s'està analitzant en aquest apartat, el de la dinàmica política, sí que sembla factible vincular la millora de la conjuntura electoral per als republicans amb l'evolució de les relacions entre aquestos i els socialistes. No debades, ja hem dit que fou als districtes IV i V –els principals vivers de sufragis per ambdós forces polítiques– als dos únics on va haver combat electoral. I en ambdós els republicans aconseguiren trencar la dinàmica negativa en què havien entrat a partir de 1919, després d'una campanya que va tenir com a leitmotiv de nou el dur enfrontament protagonitzat per aquestes dues formacions.

En aquestos comicis de febrer de 1922 les disputes entre gassetistes i socialistes van tenir com a eix central el fracàs amb què s'havia saldat una vaga de recent convocatòria i de fort impacte en la ciutat, la plantejada pels treballadors i treballadores del sector taronger.⁴² Segons la premsa afí als republicans, els dirigents socialistes en els seus actes i manifestos electorals insistiren en presentar a aquestos, en especial a Fernando Gasset, com els responsables de la derrota patida pels treballadors en aquell conflicte laboral, per haver

---

⁴² El conflicte es va originar arran de la demanda d'augment de salaris feta pels recol·lectors i confeccionadors. Els patrons, per justificar la seua negativa, esgrimien «[...] la amenaza de falta de mercados, el peligro de un mal negocio». Des de ben principi la premsa republicana va qualificar el conflicte com un dels més importants que havia patit mai la ciutat (*El Clamor*, 12/11/1921), «la huelga más importante que jamás se ha presentado en Castellón» (*Libertad*, 05/11/1921).

recolzat als patrons durant la vaga.⁴³ Per la seua banda, els republicans asseguraven que els culpables havien sigut els directors del socialisme castellanenc, en haver impulsat la convocatòria d'aquella vaga en un context social i econòmic gens favorable a la victòria dels obrers. Afegien que darrere d'aquell afany socialista per provocar l'esclat del conflicte laboral en un sector econòmic tan important per a la ciutat com era el taronger, s'amagaven motivacions electorals, donada la proximitat dels comicis municipals. El triomf podria ser utilitzat pels líders socialistes com argument a favor de la seua causa durant la campanya electoral. En cas de derrota, responsabilitzarien de la mateixa als grans adversaris, els republicans, extrem que també els podia proporcionar rèdits electorals. En últim terme, acusaven als caps socialistes d'haver definit la seua estratègia obrerista –a través dels càrrecs dirigits que ocupaven en les entitats del moviment obrer castellanenc– amb l'únic objectiu de beneficiar els seus interessos polítics i arriscant conscientment la unitat al si de les societats obreres d'agricultors i de tarongeres, que finalment acabaren fragmentant-se.⁴⁴

Donada la manca de dades concretes de què disposem i l'absència de testimonis d'una de les parts del litigi –no s'han pogut localitzar textos afins als socialistes que posaren de manifest la versió dels fets defensada per aquests– resulta inviable tractar de determinar quina de les dues postures enfrontades estava més pròxima a la realitat. Sí que podem recopilar, però, una sèrie de fets contrastats.

Per part dels republicans, a pesar d'insistir en què en tot moment s'havien mantingut neutrals, el ben cert és que la seua postura en termes generals fou contrària a la convocatòria de la vaga en el sector taronger. En un primer moment la veu oficial del Partit a la premsa, *El Clamor*, va proclamar una estricta imparcialitat⁴⁵ i va mantenir una posició bastant asèptica, però davant els atacs dels socialistes durant la campanya electoral, va passar a afirmar clarament que la vaga havia sigut un error, al qual havien sigut conduïts els obrers pels dirigents socialistes. Manifestacions semblants feren els màxims dirigents del Partit per aquelles mateixes dates.⁴⁶ Per la seua banda, l'altre periòdic republicà de la ciutat, *Libertad*, des del primer moment va qualificar la vaga d'inoportuna i va remarcar els

---

⁴³ Vegeu per exemple *El Clamor*, 03 i 10/12/1921.

⁴⁴ Una mostra d'aquests arguments a *El Clamor*, 28/01/1922. Els republicans asseguraven que els socialistes engegaven campanyes antirrepublicanes d'aquesta mena sempre «[...] en vísperas de elecciones, buscando en río revuelto lo que por sus propios esfuerzos y valor no han podido conseguir» (*El Clamor*, 10/12/1921). Vegeu també *El Clamor*, 24/12/1921. Sobre l'acusació de que el plantejament de la vaga tarongera havia sembrat la discòrdia en la societat d'obrers agricultors *La Espiga* i en la de tarongeres *El Depertar Femenino*, *El Clamor*, 10/12/1921. Sobre la fragmentació d'ambdues societats vegeu la nota nº 50 d'aquest apartat.

⁴⁵ *El Clamor*, 12/11/1921.

perjudicis que la mateixa anava a ocasionar als propis treballadors.⁴⁷ També resulta destacable que *La Fertilizadora*, un sindicat agrari de petits propietaris vinculat al republicanisme, acordara –juntament amb dues organitzacions anàlogues de caire dretà, la Cambra Agrícola i el Sindicat Agrícola de Sant Isidre– oferir als seus associats la possibilitat de cobrir els llocs de treball que estaven deixant lliures els vaguistes als magatzems de taronja.⁴⁸

En definitiva, ens trobem davant un exemple més de la creixent incomoditat que els conflictes laborals ocasionaven al republicanisme. És cert que aquestos havien de defensar, o almenys no perjudicar, els interessos d'una part important del seu electorat i de la seua cúpula dirigent, la constituïda pels comerciants vinculats al negoci taronger. També ho és que políticament no els interessava que un conflicte laboral promocionat i conduït pels dirigents socialistes locals acabara amb un triomf rotund dels obrers. Però tampoc es pot rebutjar la idea que els caps republicans pensaren sincerament que en les circumstàncies presents –greus limitacions d'exportació al continent europeu, excessiva oferta al mercat anglés i per tant preus molt baixos, frenada de la inflació dels productes de primera necessitat al mercat nacional– l'augment de jornals demandat pels vaguistes no estava justificat i no podia ser atés pels patrons. I és factible també que la progressiva tornada al treball de bona part dels treballadors d'aquest sector no es produïra, almenys

---

⁴⁶ *El Clamor*, 21/11/1921.

⁴⁷ *Libertad*, tot i assenyalar que els obrers tenien tot el dret a tractar de millorar la seua situació i mereixien estar millor pagats, es va esforçar des de les seues pàgines en explicar i justificar la postura patronal: «Si el comerciante viese el horizonte como otros años, seguramente que atento a sus intereses, no regería estos aumentos [...] resistirá cuanto buenamente pueda. Con esto defenderá sus intereses y los obreros saldrán perjudicados dejando de ganar los jornales que hoy ya percibían» (*Libertad*, 08/11/1921). Més endavant va afegir: «El informar a los lectores con entera imparcialidad, el afirmar que el estado de los mercados no permitía mayores gastos a los comerciantes, era cumplir con nuestro deber. Proceder de otra forma, era engañar miserablemente a los obreros, era precipitar el final amargo que se avecina [...] entre los motivos de orgullo que en más aprecio tenemos, es uno el haber dicho la verdad a los trabajadores, aunque ello representaba dar la razón al elemento patronal» (*Libertad*, 20/12/1921). En una sessió de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer diversos treballadors protestaren contra la premsa local, particularment contra el periòdic *Libertad*, «[...] por la campaña llevada por estos contra la organización de este Centro Obrero durante la huelga naranjera» (Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer, 25/11/1921). També resulta significatiu que es prohibira l'entrada al Centre Obrer a un redactor de *Libertad* que anava a cobrir aquella sessió de l'Assemblea de Directives (*Libertad*, 26/11/1921).

⁴⁸ *Libertad*, 20/11/1921. Precisament, el representant de *La Fertilizadora* en aquella reunió on les tres referides entitats agràries arribaren a l'acord de prestar mà d'obra als patrons tarongers fou José Castelló Soler, director de *Libertad*. En la seua intervenció va insistir en la legitimitat que tenien els obrers i les obreres tarongereres per demanar millores salarials i en que efectivament no estaven ben retribuïts. Però va acabar incidint de nou en que en el context en què es trobava el negoci taronger aquelles millores eren inviàbles i que per tant la vaga estava destinada al fracàs (*La Provincia Nueva, Heraldo de Castellón i Libertad*, 25/11/1921).

exclusivament, per les manipulacions i coaccions exercides pels republicans, sinó per convicció pròpia de que la vaga estava resultant perjudicial als seus interessos.

Respecte als directors del socialisme castellanenc, les fonts disponibles que aborden aquest conflicte laboral corroboren que foren ells qui l'encapçalaren i dirigiren.⁴⁹ Però allò que no és possible és pronunciar-se sobre l'existència de possibles motivacions polítiques i electorals darrere d'aquesta actitud dels caps socialistes.

En qualsevol cas, si alguna conseqüència electoral s'ha d'atribuir a la vaga i al creuament recíproc de retrets entre republicans i socialistes que la mateixa va motivar, aquesta ha de ser la del benefici per als republicans, atesos els resultats dels comicis del 5 de febrer de 1922. Mentre aquestos, com ja s'ha apuntat anteriorment, veren trencada la tendència negativa que venien arrossegant i obtingueren votacions molt nodrides, els socialistes al districte IV incrementaren en poc més de 20 els seus vots respecte als comicis municipals de 1920 –els republicans ho feren en més de 200– i perderen uns 40 al districte V, on els republicans en guanyaren també quasi 200.

Davant d'aquestes dades, sembla factible la possibilitat que la derrota obrera a la vaga tarongera haguera afectat negativament la capacitat electoral dels seus inductors i conductors, els socialistes. Per contra, hauria afavorit en alguna mesura als republicans, contraris a la vaga i partidaris de que les demandes de millores salarials en aquest sector quedaren ajornades fins la configuració d'una conjuntura econòmica més favorable per al negoci taronger, postura que era la que finalment s'havia acabat imposant entre els propis treballadors. És possible doncs que el republicanisme castellanenc recuperara implantació electoral entre el proletariat de la ciutat arran d'aquell greu conflicte laboral, en ser la seua opinió respecte de la inoportunitat de la vaga la que finalment es va imposar, mentre que la postura bel·ligerant dels obrers que es mantingueren fidels a les tesis dels dirigents socialistes acabava en fracàs.

No obstant, tampoc s'ha de negar que aquest nou episodi de conflictivitat social esclatat a les darreries de 1921 va contribuir en alguna mesura al progressiu desplaçament

---

⁴⁹ Els testimonis al respecte són quantiosos. Per exemple, a l'acta de l'assemblea de directives del Centre Obrer celebrada el 25 de novembre de 1921 es relata com Llorens, Santos i Pascual Mira –tots ells destacats integrants de la cúpula dirigent del socialisme a la ciutat– foren els encarregats de fer una detallada explicació del curs que estava seguint la vaga. Pocs dies després, el propi Llorens, com a membre del consell d'administració d'*El Despertar Femenino*, Societat Obrera de Confeccionadores de Taronja, tornava a explicar a l'Assemblea de Directives la situació del conflicte (Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer de Castelló, 09/12/1921). Unes setmanes abans, Pascual Mira, «[...] el representante de la Sociedad de Naranjeras», s'havia entrevistat amb el Governador Civil (*Heraldo de Castellón*, 18/11/1921).

del republicanisme castellanenc cap a un espai polític cada vegada més centrat, al posar en evidència que aquesta ja no era l'opció política més esquerrana a la ciutat. Fets com ara la vinculació entre els republicans i *La Espiga* i *La Buena Unión* –vincle difós pels socialistes, que qualificaven de *grogues* a aquelles dues societats obreres– degueren tenir el seu impacte en la imatge del republicanisme entre la societat castellanenca.⁵⁰

Així mateix, també cal remarcar que aquest havia sigut el tercer procés electoral consecutiu en el qual la principal lluita s'havia plantejat entre els socialistes i els republicans.⁵¹ Aquesta circumstància també contribuïa a situar a aquests com l'opció que representava l'*ordre social* i la que oferia més garanties en el manteniment de l'*estatus quo*, davant l'*amença revolucionària* que representava un socialisme en creixent escalada de radicalització i donada la situació quasi bé marginal de les forces del torn a l'escenari polític municipal. De moment, però, aquesta paulatina mutació de l'espai polític ocupat pels republicans no tenia efectes negatius en la seua capacitat electoral.

En un segon terme, però no exempta de rellevància, una altra circumstància va contribuir a aquesta millora substancial de les perspectives electorals republicanes. Ens referim a la fi de la dissidència republicana al districte del Grau, que ja s'ha avançat en pàgines precedents. Gràcies a la tornada del grup d'Arrufat als rengles gassetistes, en aquells comicis municipals de febrer de 1922 el candidat republicà pel districte del Grau ni tan sols va haver de sotmetre's a votació, en mancar de rivals que li disputaren la regidoria.

---

⁵⁰ *La Espiga* era l'entitat que agrupava als obrers agrícoles, una de les més nombroses en el panorama obrerista de la ciutat. Davant l'acord dels seus membres de no recolzar econòmicament a les societats obreres que estaven en vaga, els caps socialistes que formaven part de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer els acusaren de traïdors i, en clara al·lusió als republicans, atribuïren la responsabilitat d'aquesta negativa «[...] a elementos extraños a este Centro, y a los individuos de la Espiga que han servido de instrumento a estos tomando tal resolución». A continuació, els mateixos socialistes forçaren una votació al si de la referida societat obrera «[...] con papeleta abierta», per saber «[...] quien vota en pro y quien contra» de recolzar als companys vaguistes. En ella la majoria dels socis de *La Espiga* –uns 600– es reafirmaren en la seua postura de no prestar-los suport. Eixa decisió va provocar l'expulsió de *La Espiga* del Centre Obrer i la constitució d'una nova societat d'obers agrícoles, *Los Convencidos*, integrada per aquells exmembres de *La Espiga* –uns 400– que sí s'havien mostrat a favor d'ajudar a les societats obreres en vaga (Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer de Castelló, 25 i 30/11/1921; *El Clamor*, 03/12/1921; *La Provincia Nueva*, 25/11/1921; *Libertad*, 29/11/1921; *Heraldo de Castellón*, 28/11/1921). Per la seua banda, *La Buena Unión* fou una nova societat d'obres tarongeres, constituïda fonamentalment per aquelles que havien decidit posar fi a la vaga i retornar al treball, circumstància que òbviament suposava la seua eixida d'*El Despertar Femenino*. La constitució de la mateixa havia tingut lloc a la seu de *La Espiga*, societat amb la qual sembla que estava estretament vinculada (*La Provincia Nueva*, 09, 10 i 19/12/1921, *El Clamor* 17/11/1921, *Heraldo de Castellón*, 19/11/1921).

⁵¹ Els republicans arribaren a publicar un suplement especial d'*El Clamor* en el qual atacaven durament als socialistes (*La Provincia Nueva*, 01/02/1922). Aquests, al seu torn, dirigiren fortes invectives envers els republicans en un full solt publicat a l'efecte. Així mateix, ambdues formacions centraren els seus respectius actes de cloenda de campanya en dirigir-se nous atacs (*La Provincia Nueva*, 04/02/1922).

Per últim, la fi del recorregut acaba l'any 1923, que des del punt de vista electoral també fou positiu per al republicanisme de la capital. Dues foren les cites a les urnes d'aquell exercici, les eleccions a Corts del 29 d'abril i les provincials del 10 de juny. En les primeres el candidat republicà pel districte de Castelló de la Plana, de nou Fernando Gasset, fou proclamat diputat sense necessitat del sotmetre's a la decisió dels electors, al no presentar-se cap altra candidatura. Als comicis provincials la candidatura republicana va assolir les dues actes de diputat a què aspirava i a la ciutat les votacions rebudes per ella suposaren una visible recuperació respecte a la davallada experimentada en la convocatòria precedent, en 1919. A més, fou també als districtes IV, V i VI on aquesta revitalització electoral fou més destacada, tant que en tots tres es va registrar la xifra màxima de sufragis republicans assolida en unes eleccions provincials durant l'etapa 1913-1923.

Tot això a pesar que no es pot afirmar que fora un any plàcid per als republicans castellonencs. Un primer element que va alterar el panorama polític republicà, i per extensió el de la ciutat, fou l'anunci de la presentació d'Emilio Santa Cruz com a candidat independent a les eleccions a Corts, efectuat pel diari conservador *La Provincia Nueva*, que va arribar a donar per segura aquesta candidatura.⁵² La perspectiva d'un enfrontament de Gasset i Santa Cruz, els dos darrers diputats republicans que havia tingut el districte, és evident que no resultava gens encoratjadora per a la cúpula dirigent republicana, de la qual Santa Cruz s'havia mantingut allunyat des de la no presentació com a candidat als comicis de 1919. Més enllà de la seua condició de republicà, i per tant de les connotacions fratricides que la contesa podia adquirir, la possible presentació de Santa Cruz suposava la constitució d'una candidatura amb oportunitats reals de derrotar al gassetisme, fet que no es donava al districte de la capital des de 1907.⁵³

Cal tenir en compte que Santa Cruz era un candidat de la terra, conegut a la ciutat i al districte i amb el bagatge i l'experiència dels vuit anys d'exercici en el càrrec, durant els quals no sembla que haguera generat massa descontents en els distints sectors polítics i socials dels municipis integrats en la demarcació electoral. A més, el recolzament obert fet

---

⁵² *La Provincia Nueva*, 16 i 17/04/1923.

⁵³ En 1910, 1914, 1916 i 1919 s'havia aplicat l'article 29. En 1918 el candidat opositor, el regionalista Nadal, va retirar la seua candidatura dies abans dels comicis i va obtenir una votació testimonial. En 1922 la candidatura del socialista madrileny Ovejero va servir simplement perquè els socialistes feren balanç de la implantació de què disposaven al districte.

per *La Provincia Nueva* a la seua candidatura posava de manifest que podia comptar amb suports importants entre els segments conservadors i dretans del districte.⁵⁴

De fet, més que parlar de suport a Santa Cruz sembla que en realitat la iniciativa d'oposar rival a la candidatura de Gasset havia partit dels ambients monàrquics –molt probablement dretans⁵⁵– del districte:

El Partido Republicano en su última etapa, contagiado por la ambición del poder como otras agrupaciones políticas, ha ido a la conquista de los Ayuntamientos de algunos pueblos, creyendo así asegurar el distrito de Castellón para uno de sus correligionarios y al efecto ha hecho en Villarreal todo género de "cacicadas" no faltando ni siquiera el clásico sorteo de concejales con su truco de rigor, para adueñarse de la corporación. El distrito que venía tolerando al diputado republicano que representaba por lo menos la garantía de tranquilidad, de sosiego contra las demasías de "lo mando" por su ausencia del gobierno, se ha pronunciado en contra de la dominación republicana y ha buscado y ha conseguido un candidato que luchará frente al que designen los comités, las juntas y todo el engranaje político de aquel partido y ese candidato viene a ser precisamente el exdiputado D. Emilio Santa Cruz.⁵⁶

Tal com es comprovarà més endavant, per aquells anys els republicans havien aconseguit fer-se amb el control –exclusiu o compartit amb altres formacions– de la major part dels municipis del districte. Aquesta circumstància, nova en el panorama polític castellanenc, naturalment havia suscitat recels i malestar entre els adversaris polítics, especialment en els cercles dretans, els grans perjudicats per aquella expansió geogràfica del domini polític republicà, en veure's desplaçats del poder en municipis que tradicionalment els havien sigut afins, com ara Vila-real o Borriol. L'objectiu era doncs situar com a representant en Corts del districte un polític que afavorira, o almenys no obstaculitzara, els seus interessos, per tal de recuperar en breu el control sobre els pobles que havien passat a ser dominats per les forces esquerranes. Si no ho aconseguien, la presentació de la candidatura almenys serviria d'avís i d'escarment als gassetistes, que per

---

⁵⁴ Segons *La Provincia Nueva* Santa Cruz «[...] ha representado a Castellón tres legislaturas consecutivas, durante las cuales fue diputado de todos y para todos, y bastó que cualquiera titulándose hijo de esta tierra pidiera una cosa para que él se ufanara y trabajara hasta lograrlo. Sirvió a todos y fue diputado por el artículo 29 con ayuntamientos tan monárquicos como lo eran Villarreal, Almazora, Borriol, Benicasim y Oropesa» (*La Provincia Nueva*, 18/04/1923).

⁵⁵ Cal tenir en compte que el govern vigent, el de la concentració liberal comandada per García Prieto, pretenia reservar el districte de Castelló de la Plana als republicans, tal com venien fent els seus antecessors. A més, als consistoris municipals d'Almassora i Borriol els republicans havien establert pactes de govern amb els liberals. També resulta simptomàtic que fora *La Provincia Nueva* el medi que va assumir la difusió i promoció de la candidatura de Santa Cruz, mentre el liberal *Heraldo de Castellón* romaníu sense realitzar pronunciaments al respecte.

⁵⁶ *La Provincia Nueva*, 18/04/1923.

primera vegada des de 1907 s'haurien hagut de veure les cares amb un rival capaç de posar en perill la seua hegemonia.

Des de la perspectiva de les forces dretanes, la promoció de Santa Cruz com a candidat rival del gassetisme tenia la seua lògica. Donada la seua extensa trajectòria en el republicanisme, tal volta pensaven que podia arrancar vots republicans a Fernando Gasset, que sumats als suports procedents del camp monàrquic podien fer que el triomf fora factible. Allò que sembla més dubtós és que Santa Cruz estiguera disposat a encapçalar i protagonitzar aquell projecte. Per molt que pogueren ser dolentes les seues relacions amb el gassetisme, passar de màxim exponent del republicanisme castellanenc a les Corts i d'element destacat del Partit Radical a escala estatal a candidat independent oposat al republicanisme oficial i recolzat per elements dretans en menys de quatre anys suposava un salt difícil de justificar des del punt de vista polític i ideològic, tot i que no es pot afirmar que aquests tipus de fenòmens foren excepcionals en la política restauracionista. A més, en cas d'arribar a conquerir l'escó, ¿estaria Santa Cruz disposat a facilitar, ni que fora amb la seua inhibició, les més que presumibles pressions i manipulacions de les dretes per tal de desbancar dels governs municipals dels pobles del districte a liberals, republicans i obrers?

Malauradament no podem comptar ací amb la versió dels fets de l'altra part directament implicada, la republicana, ja que per aquells mesos no es publicava cap periòdic d'eixa tendència a Castelló de la Plana. Per la seua banda, *Heraldo de Castellón* en cap moment es va fer ressò d'aquesta possible candidatura de Santa Cruz ni va emetre cap comentari sobre la mateixa, però tampoc va negar les informacions publicades al respecte per *La Provincia Nueva*. Si aquesta actitud del diari liberal li sumem la rotunditat amb que l'òrgan conservador va anunciar la imminent presentació de Santa Cruz com a aspirant independent a l'escó parlamentari, sembla versemblant que aquest almenys s'haguera plantejat en algun moment donat encapçalar les forces oposidores a Gasset en aquells comicis.

En tot cas, finalment la iniciativa no es va portar a terme. Segons *La Provincia Nueva*, de nou l'únic periòdic que va informar al respecte,

El sábado, a última hora de la tarde, D. Emilio Santa Cruz decidió retirar su candidatura por no haber encontrado el apoyo que tenía derecho a esperar de determinados elementos de la capital, en donde sin vigilancia en las mesas electorales, se hubiera volcado el censo en contra suya demostrando precisamente lo contrario de lo que se pretendía poner de manifiesto, y se hubiera logrado a no

concurrir dicha circunstancia. En todos los pueblos del distrito hubiera tenido una brillante votación suficiente a contrarrestar la de Castellón, llevada a cabo en condiciones regulares solamente.⁵⁷

És a dir, que Santa Cruz hauria renunciat al no haver trobat a la capital elements disposats a exercir d'interventors de la seua candidatura i/o a formar part de patrulles de *vigilants* –freqüents a les eleccions de la Restauració– absència que, sempre segons el diari conservador, haurien aprofitat els gassetistes per manipular les votacions. Però, de quins elements Santa Cruz «[...] tenía derecho a esperar» recolzament per a aquestos menesters? Del sector republicà agrupat en torn a l'Ateneu Radical, per la seua vinculació directa al Partit Radical, en el qual Santa Cruz havia estat tan implicat? De les forces dretanes? De les instàncies governamentals, que monàrquiques al fi i al cap, en teoria haurien de donar facilitats a un candidat que s'anava a enfrontar als republicans? La manca de més informacions o testimonis sobre aquesta qüestió impedeix fins i tot aventurar hipòtesis.

El ben cert és que en últim terme la candidatura no es feu efectiva i que el fort impacte que la presentació de la mateixa haguera produït en la política de la capital i en les pròpies files republicanes va quedar en res. Una vegada més –la cinquena des de 1910– el candidat oficial del Partit Republicà no va tenir rival que li disputara la representació en Corts. Nogensmenys, el fet que s'arribara a plantejar seriosament la possibilitat d'Emilio Santa Cruz com a candidat independent per enfrontar-se a Fernando Gasset com a mínim posa de relleu que aquella ferida oberta en 1918 entre ambdós prohoms republicans castellonencs encara estava ben viva cinc anys després. Però els nombrosos interrogants que envolten aquella possible candidatura de Santa Cruz, així com la renúncia final d'aquest, no permeten valorar si la referida candidatura haguera sigut capaç o no d'arrancar de l'òrbita gassetista a electors i fins i tot a quadres del Partit Republicà.

Poques setmanes després, a les primeries del mes de juny, els dos republicans que es presentaren a les eleccions provincials pel districte de Castelló de la Plana –José Morelló del Pozo i José J. Valero Gualberta– aconseguiren sense dificultats l'acta de diputat, integrats en una candidatura que quasi va doblar en vots a la candidatura rival més votada i en la qual va figurar també el liberal Juan Peris Masip.

Però els sobresalts no s'havien acabat. Abans de finalitzar aquell mateix mes de juny va saltar a la palestra una polèmica que assoliria una gran ressonància en la societat de Castelló. La mateixa es va generar quan es van fer públiques les intencions de l'Ajuntament

---

⁵⁷ *La Provincia Nueva*, 23/04/1923.

de deixar de prestar el servei de subministrament elèctric, que havia decidit municipalitzar cap a les darreries de 1913. També pretenia vendre a l'empresa *La Hidroeléctrica Castellonense* totes les instal·lacions elèctriques que eren de titularitat municipal.⁵⁸ Cal aclarir que des de 1917 l'Ajuntament ja no produïa directament l'electricitat que després subministrava sinó que la revenia als seus abonats després de comprar-la a la referida companyia elèctrica.⁵⁹

En contra d'aquesta operació ben prompte s'articularen fonamentalment dos línies argumentals. D'una banda, que el servei no resultava deficitari per a l'Ajuntament i que per tant la seua supressió no estava justificada. En segon terme, que la privatització del servei comportaria en breu la connivència de totes les empreses distribuïdores d'electricitat per augmentar els preus. Aquesta qüestió va acabar provocant tensions de cert relleu al si del propi Partit Republicà, al temps que es convertia en un nou motiu de desencentre d'aquest amb les organitzacions obreres i esdevenia una nova arma a disposició dels seus enemics polítics, principalment els socialistes.

Resulta especialment remarcable el fet que la postura crítica envers el projecte d'alienació del servei elèctric estiguera protagonitzada en bona mesura per elements afins al republicanisme castellanenc. Cal referir-se al respecte a un full anònim que havia sigut posat en circulació segons *La Provincia Nueva* per membres o simpatitzants del Partit Republicà i on sembla que es proferien dures invectives contra la corporació municipal relacionades amb aquella qüestió.⁶⁰ Per tractar de tancar amb promptitud aquesta ferida va haver d'intervenir el propi Fernando Gasset. En una conferència organitzada al Centre Republicà, va repassar les vicissituds per les quals havia travessat el servei de subministrament elèctric i va aportar xifres detallades sobre l'acord amb la *Hidroeléctrica Castellonense*, per tractar de demostrar que el mateix era beneficiós per al municipi. Però, una vegada finalitzada la seua intervenció, el jove Miguel Peña, des del públic, es va dirigir

---

⁵⁸ Actes de l'Ajuntament de Castelló, 02/07/1923. *La Provincia Nueva*, 13/06/1923.

⁵⁹ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 279. Un testimoni del fort impacte social provocat per les intencions de l'Ajuntament d'alienar les instal·lacions elèctriques municipals a F. Esteve, *En la claror de l'alba. Uns començos difícils*, Castelló de la Plana, Diputació Provincial de Castelló, 2003, pp. 79-81.

⁶⁰ «Ha llegado hasta nosotros otra hoja de las publicadas tratando el asunto de la municipalización del alumbrado. Aunque se hace en forma de anónimo no se necesita ser un lince para averiguar que los que confeccionan estos escritos son personas enteradas y afines a la mayoría municipal y en esta forma las afirmaciones que se hacen tienen bastante gravedad para que el ayuntamiento se ocupe de la cuestión a la luz del día castigando a los autores de tales hojas si lo que de ellas se dice es falso o castigando a los culpables de los hechos que se denuncian, si son ciertos» (*La Provincia Nueva*, 22/06/1923).

a Gasset per indicar-li que els seus arguments no l'havien convençut. A continuació es va formar un enrenou, mentre alguns aplaudien a Gasset altres ho feien a Peña, que fou convidat a pujar a la tribuna per exposar la seua postura. Una vegada tranquil·litzats els ànims es va comprovar que Peña s'havia absentat del Centre i al no voler intervenir ningú més es va donar per acabat l'acte.⁶¹ L'episodi reflecteix l'estat d'ànims del republicanisme i la fractura que aquella querella suscitada per la possible supressió i venda del servei elèctric municipal havia obert al seu si. Com acabem de comprovar, fins i tot l'autoritat del líder màxim del Partit, Fernando Gasset, s'estava veient qüestionada.

Per altra banda, en tractar-se d'un afer municipal, que per tant afectava al conjunt de la ciutadania de Castelló, la controvèrsia va transcendir l'àmbit intern republicà. Un dels principals pols d'oposició a les intencions del consistori republicà fou el Centre Obrer. Aquest va tractar d'unir i coordinar a tots els sectors polítics i socials de la ciutat contraris al projecte d'alienació del servei elèctric i va impulsar mesures de protesta envers ell, que van tenir com acte central la celebració d'un míting a la pròpia seu del Centre Obrer, en el qual a banda dels dirigents obreristes participaren també els jaumins i el regidor liberal Antonio Climent Roig.⁶²

El regidor liberal Antonio Climent Roig (*Levante*, 04/02/1922).

⁶¹ La crònica de l'acte a *La Provincia Nueva* i *Heraldo de Castellón*, 07/07/1923.

⁶² *Heraldo de Castellón*, 17 i 31/07/1923, 02 i 04/08/1923. *La Provincia Nueva*, 04/08/1923.

Cal tenir present que el Centre Obrer estava per aquell temps comandat per dirigents obreristes que ho eren al seu torn del socialisme local,⁶³ de manera que la politització de l'assumpte no va tardar en arribar:

Los socialistas de esta ciudad prevaleciendo de los cargos que desempeñan en el Centro Obrero por la abstención de la inmensa mayoría de cuantos lo forman, quisieron convertir en arma política y banderín de enganche el proyectado convenio del Ayuntamiento con "Hidro Eléctrica Castellonense" antes de ser conocido, y después de haber fracasado una información de chismes de vecindad notoriamente falsos, organizan para el pasado viernes un mitin de protesta negando el uso de la palabra que había solicitado el concejal don Vicente Vilar y el presidente de este comité (...) Por ello el Comité Republicano de esta localidad que fía en la acrisolada honradez de cuantos forman la corporación municipal se limita a dar la voz de alerta a todos sus correligionarios para que no se haga cuestión política la que debe tener tan solo carácter administrativo, esperando que los concejales hablen y resuelvan, seguros de que como en otras ocasiones sabrán defender los intereses de la Ciudad.⁶⁴

La resposta dels dirigents del Centre Obrer no es féu esperar. Elaboraren i posaren en circulació un full en el qual qualificaven la nota distribuïda pel Comité Republicà de «[...] desahogo literario», al temps que afirmaven que «[...] lo que busca es "liar" a los trabajadores en cuestiones políticas para que la protesta pierda el carácter popular que ha tenido desde el principio y se convierta en lucha de partido para alejar al pueblo de este grave problema».⁶⁵

Tot plegat, cal deduir que ens trobem davant un capítol més en el progressiu refredament de les relacions entre el Partit Republicà i el moviment obrer de la ciutat, alimentat pels dirigents socialistes des dels llocs de privilegi que ocupaven al Centre Obrer. Tanmateix, no va haver ocasió de comprovar fins a quin punt aquest nou episodi i les discrepàncies que havia obert al si de les files republicanes, tenien capacitat d'afectar la seua capacitat electoral. El colp d'estat militar del 13 de setembre ho va impedir. Poc després, la primera corporació municipal sorgida de la dictadura primorriverista acordaria definitivament l'arrendament del servei elèctric municipal, així com la venda de les seues instal·lacions.⁶⁶

---

⁶³ Entre altres tenien aquesta doble condició el president del Centre Obrer, Francisco Llorens, i el secretari, José Arnal.

⁶⁴ Es tracta d'una nota distribuïda per la ciutat pel Comité Republicà i reproduïda a *La Provincia Nueva*, 09/08/1923.

⁶⁵ *La Provincia Nueva*, 24/08/1923.

⁶⁶ Actes de l'Ajuntament de Castelló, 14/11/1923 i 12/12/1923.

En síntesi i com a cloenda d'aquest subapartat sobre el republicanisme a la capital provincial, es pot afirmar que durant el decenni 1913-1923 aquest fou capaç de mantenir i fins i tot incrementar, amb algun daltabaix, l'hegemonia electoral que hi venia exercint. Això a pesar de l'existència de dues línies de fractura que amenaçaven dos dels principals actius del Partit: per una banda, les discrepàncies amb la línia oficial marcada per la cúpula dirigent, que estaven començant a comprometre la seua sòlida estabilitat interna; per l'altra, la irrupció d'una sèrie de conflictes socials que complicaren les relacions dels republicans amb el moviment obrer i posaven en perill la principal base electoral dels republicans, la conformada pels sectors populars de la ciutat.

Alguns dels factors que ajuden a explicar aquesta circumstància han sigut tractats en les pàgines precedents: l'encertada política d'aliances, la debilitat que les altres formacions polítiques tenien a la ciutat, l'estabilitat interna que encara predominava al si del partit o la capacitat de lideratge que encara conservava el seu màxim dirigent, Fernando Gasset, entre la majoria del militants republicans. Altres possibles causes, donada la seua temàtica, seran abordades en seccions posteriors: el manteniment de la xarxa de sociabilitat republicana, la coherència del discurs republicà, l'impuls de polítiques socials i d'iniciatives desenvolupistes des de l'Ajuntament de Castelló, el control i manipulació dels processos electorals, l'aplicació de mecanismes clientelars, etc.

No obstant, seria bo apuntar breument que les dues línies de fractura a què s'acaba de fer referència venen a prefigurar l'evolució que el republicanisme castellanenc va experimentar a les dècades següents.

Respecte a les dissensions internes amb les tesis oficials del Partit, la trajectòria política posterior de dos dels elements que en diversos moments de l'etapa 1913-1923 protagonitzaren aquesta actitud crítica resulta bastant reveladora. Ens referim a José Castelló Soler –abanderat de la crítica a la línia estratègica localista i a l'acomodació del Partit al règim monàrquic– i a Miguel Peña Masip, aquell jove militant que va gosar contradir a Fernando Gasset en públic sobre l'afer de la privatització del servei elèctric municipal. A les albors de la Segona Republicana trobem ambdós fortament implicats en Acció Republicana de Castelló, aquella plataforma que, amb la intenció de renovar el republicanisme castellanenc, va agrupar a aquells elements crítics amb el gassetisme i a la qual també s'adheriren altres figures destacades, com Francesc Esteve Gálvez, Gaetà

Huguet Segarra o Joaquín Teigeiro. Ja arribats al període republicà, s'integrarien en partits republicans oposats al gassetisme i situats a la seua esquerra, com ara el Partit Republicà Radical Socialista o Esquerra Republicana.⁶⁷

Quant a l'enrariment de les relacions amb el moviment obrer i la consegüent pèrdua d'influència política entre les capes més modestes de la societat castellonenca, al temps que el gassetisme apareixia cada vegada més com una força en fase de desplaçament cap a la dreta, aquesta tendència es va accentuar a les dècades posteriors i va culminar en la desfeta electoral del Partit Radical a les eleccions generals de febrer de 1936.⁶⁸

EL DISTRICTE DE CASTELLÓ DE LA PLANA, L'ÀREA D'INFLUÈNCIA

El districte de Castelló de la Plana, com passava amb la resta del mapa electoral castellonenc, presentava una configuració diferent en eleccions generals i provincials. A les primeres estava constituït pels municipis d'Almassora, Benicàssim, Borriol, Castelló de la Plana, Orpesa i Vila-real. A les segones a aquestes poblacions s'hi afegien les de Cabanes, la Pobla Tornesa, Torreblanca i Vilafamés. Aquesta darrera composició coincidia amb els límits del partit judicial de Castelló de la Plana i resulta bastant semblant a l'actual comarca de la Plana Alta.

A les pàgines següents s'analitzarà la dinàmica política i el grau d'implantació del republicanisme en aquest districte. Es pot donar un primer pas en aquesta direcció a través

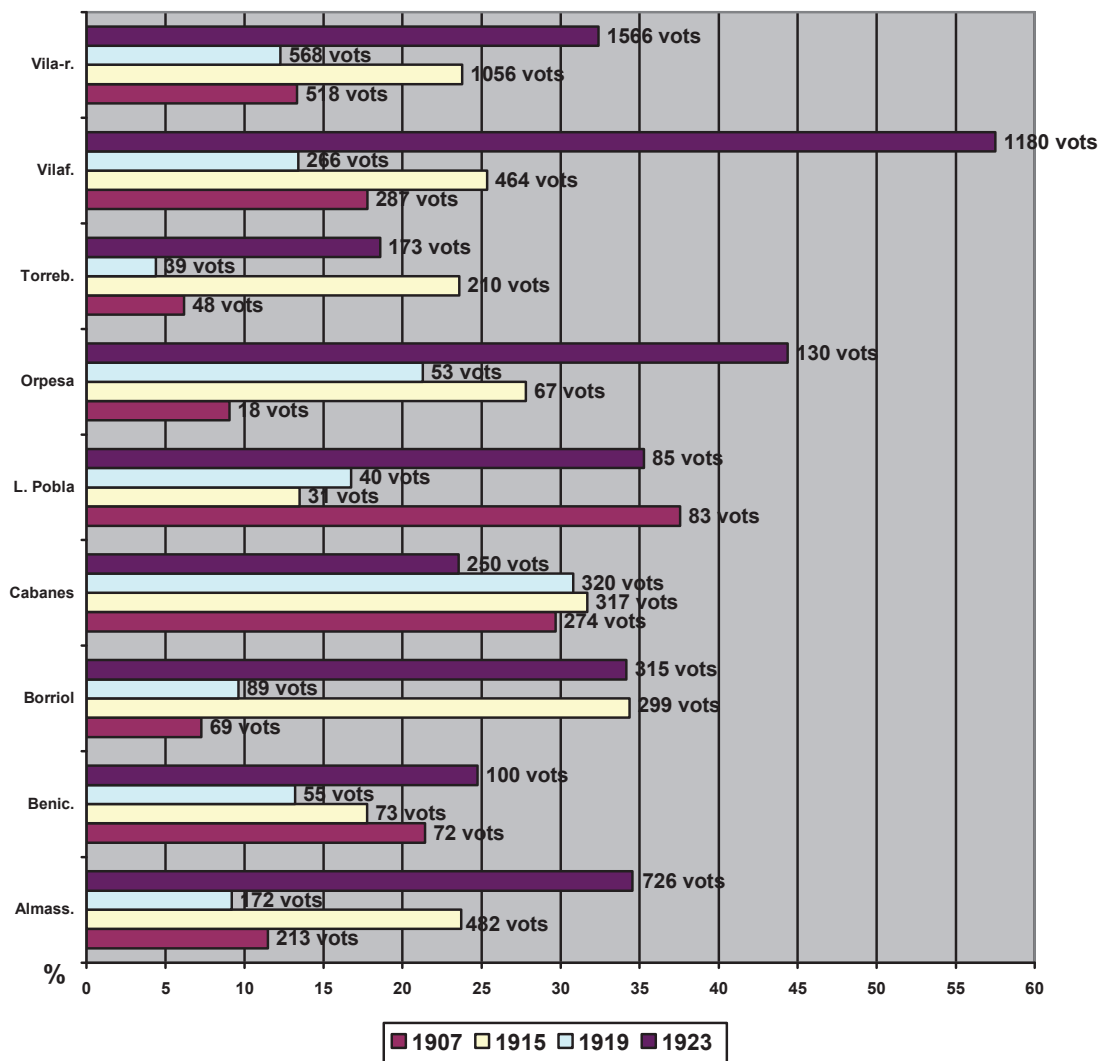
---

⁶⁷ V. Grau, *La Segona República a Castelló. Una memòria històrica positiva*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2012, pp. 114-119; G. Reguillo, *El Partido Republicano de Castellón (1868-1936)*, pp. 884-885; M. Martí, "Historias locales e historias nacionales", en P. Rújula i I. Peiró (coords.), *La historia local en la España Contemporánea. Estudios y reflexiones desde Aragón*, Barcelona, L'Avenç, 1999, p. 57; F. Archilés et al., *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, pp. 197-198; I. Badenes-Gasset, *Fernando Gasset Lasacaña, biografía política de un republicano (1861-1941)*, tesi doctoral inèdita, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, Departament d'Història, Geografia i Art, 2003; R. Puig, *Autoritaris, catòlics i republicans (Vinaròs 1923-1931)*, pp. 300-304. La connexió d'aquells primers plantejaments crítics amb el gassetisme sorgits a les darreries dels anys 20 amb la posterior formació d'organitzacions republicanes ja directament enfrontades al veterà partit de Gasset es posa especialment de manifest en un episodi que va tenir lloc en gener de 1931. José Castelló Soler, en una conferència pronunciada a l'Ateneu Radical, va qüestionar les actituds polítiques de Gasset –tal com ja havia fet des de les pàgines de *Rebeldia* més de deu anys abans– que va reaccionar amenaçant amb la dimissió del càrrec de President de la Federació Provincial Republicana, decisió que finalment reconsideraria (G. Reguillo, *El Partido Republicano de Castellón (1868-1936)*, p. 885).

⁶⁸ V. Grau, *La Segona República a Castelló. Una memòria històrica positiva*; G. Reguillo, *El Partido Republicano de Castellón (1868-1936)*, pp. 983-1022; M. Martí, "Historias locales e historias nacionales", en P. Rújula i I. Peiró (coords.), *La historia local en la España Contemporánea. Estudios y reflexiones desde Aragón*, Barcelona, L'Avenç, 1999, p. 57; F. Archilés et al., *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, pp. 197-198; I. Badenes-Gasset, *Fernando Gasset Lasacaña, biografía política de un republicano (1861-1941)*.

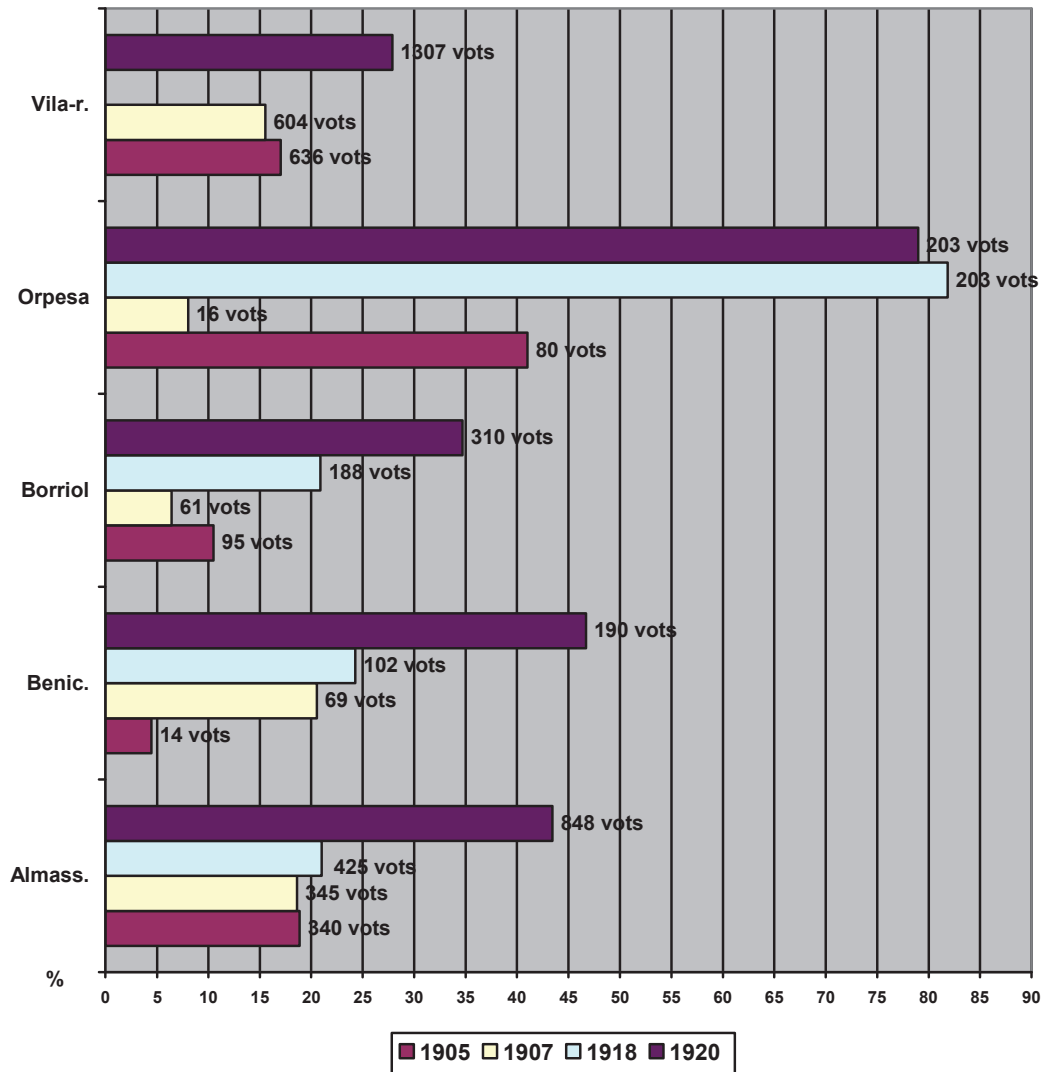
de l'examen dels resultats obtinguts per les candidatures republicanes a les diverses cites electorals.

FIGURA 6) ELECCIONS PROVINCIALS ALS MUNICIPIS DEL DISTRICTE DE CASTELLÓ DE LA PLANA (EXCEPTE LA CIUTAT DE CASTELLÓ): % DE VOTS RESPECTE DEL N° D'ELECTORS I NOMBRE DE VOTS DEL CANDIDAT REPUBLICÀ MÉS VOTAT.

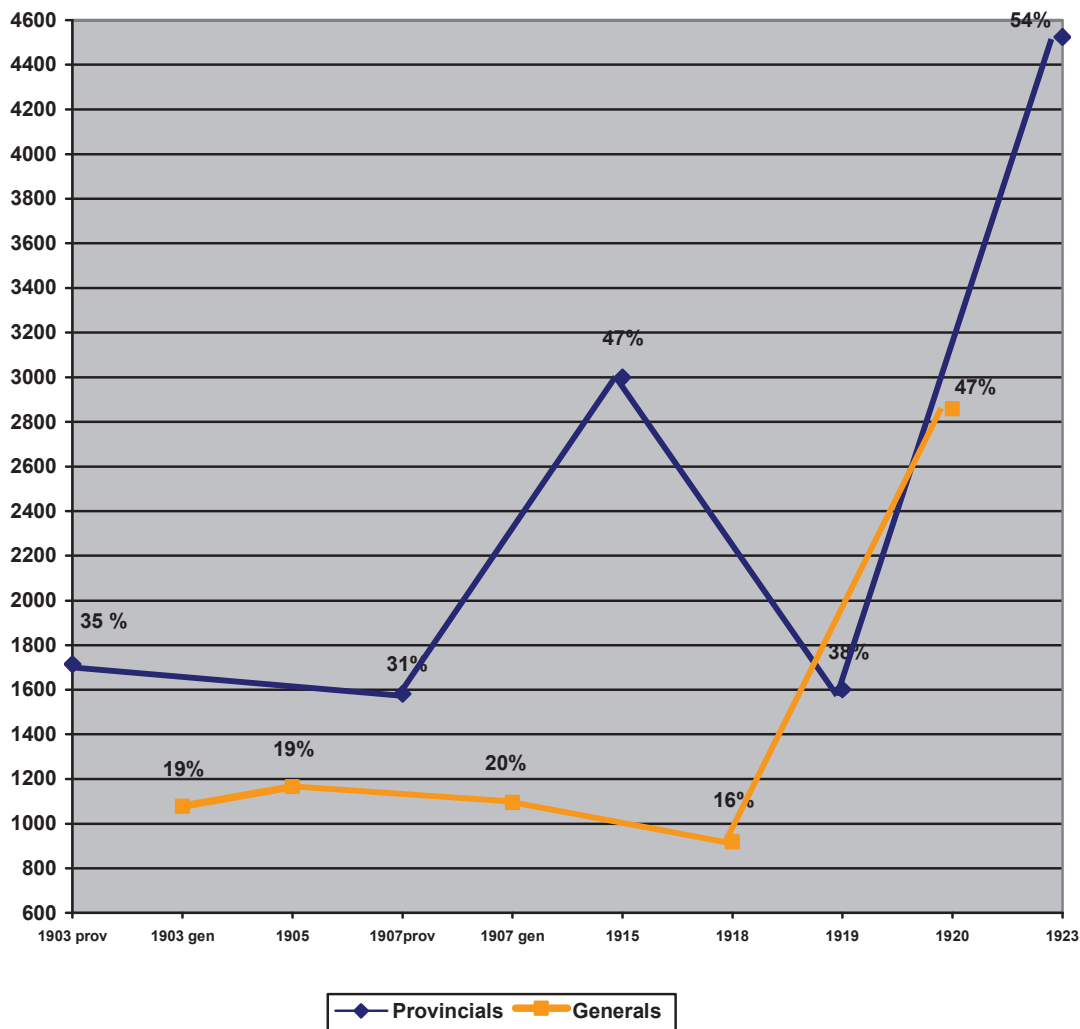
FONTS: elaboració pròpia a partir de *Boletín Oficial de la Provincia*, 18/03/1915, 07/07/1919; *El Clamor* i *Heraldo de Castellón* 15/03/1915, 07/07/1919; *Heraldo de Castellón*, 09/03/1903, 11/03/1907, 11/06/1923

FIGURA 7) ELECCIONS GENERALS ALS MUNICIPIS DEL DISTRICTE DE CASTELLÓ DE LA PLANA (EXCEPTE LA CIUTAT DE CASTELLÓ): % DE VOTS RESPECTE DEL N° D'ELECTORS I NOMBRE DE VOTS DEL CANDIDAT REPUBLICÀ MÉS VOTAT.

FONTS: elaboració pròpia a partir d'*Heraldo de Castellón*, 27/04/1903, 11/09/1905, 22/04/1907; *El Clamor* 25/02/1918, 20/12/1920

FIGURA 8) ELECCIONS GENERALS I PROVINCIALS ALS MUNICIPIS DEL DISTRICTE DE CASTELLÓ DE LA PLANA (EXCEPTE LA CIUTAT DE CASTELLÓ): N° DE VOTS REPUBLICANS AL CONJUNT DELS MUNICIPIS I % RESPECTE AL TOTAL DE VOTS REPUBLICANS INCLOSA LA CIUTAT DE CASTELLÓ.

FONTS: elaboració pròpia a partir de *Boletín Oficial de la Provincia*, 18/03/1915, 07/07/1919; *El Clamor* i *Heraldo de Castellón* 15/03/1915, 07/07/1919; *Heraldo de Castellón*, 09/03/1903, 27/04/1903, 11/09/1905, 11/03/1907, 22/04/1907, 11/06/1923; *El Clamor* 25/02/1918, 20/12/1920

QUADRE 1) REGIDORS REPUBLICANS AL DISTRICTE DE CASTELLÓ DE LA PLANA (EXCEPTE LA CIUTAT DE CASTELLÓ).

	1909 (maig)	1909 (des.)	1911	1913	1915	1917	1920	1922	TOTAL	TOTAL 1913-23
Vila-real	3	4	2	3	1	---	6	5	24	15
Almassora	0	0	0	2	0	0	2	5	9	9
Vilafamés	2	1	2	2	1	1	1	0	10	5
Benicàssim	2	?	2	2	1	1	2	1	11	7
Borriol	0	1	0	0	1	1	1	1	5	4
La Pobla T.	0	0	0	0	0	0	1	1	2	2
Cabanes	1	0	0	0	0	0	1	0	2	1
Orpesa	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Torreblanca	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOTAL	8	6	6	9	4	3	13	13	62	42

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1909-1922

L'anàlisi de les dades plasmades en les gràfiques i el quadre precedents permet efectuar una primera aproximació als eixos principals que marcaren l'evolució del republicanisme a la resta de municipis que juntament amb la capital constituïen el districte de Castelló de la Plana.

Des de la perspectiva temporal només s'identifica un cicle electoral clar, en aquest cas positiu, que es situa a les darreries del període, amb 1920 com a data d'inici. En els tres tipus de convocatòria existents –generals, provincials i municipals– els resultats obtinguts per les candidatures republicanes entre 1920 i 1923 en termes generals es troben bastant per sobre dels enregistrats en els anys precedents, fins al punt d'assolir percentatges de vots i quantitats de regidories sense precedents en aquell espai geogràfic. Aquest prolífic cicle es va veure coronat en 1923, quan als comicis provincials d'aquell any s'assolia una fita que pot ser qualificada d'històrica: la candidatura republicana obtenia menys sufragis a la capital que en el conjunt de la resta de municipis que integraven el districte (Figura 8), encara que cal tenir present que també en aquella ocasió va recollir vots monàrquics, procedents en aquest cas dels liberals, amb els quals havien format coalició de cara a aquelles eleccions.

La trajectòria electoral dels republicans entre 1913 i 1919 no es pot dir que diferira substancialment de la perfilada des dels primers anys del nou segle. Els resultats que

s'escapen un tant de la tònica general –per dalt dels valors ordinaris en les eleccions provincials de 1915 i per baix en les municipals de 1917 i en les generals de 1918– foren originats per factors conjunturals. En el primer cas, pels vots rebuts d'altres segments polítics, en virtut del pacte electoral –ja analitzat anteriorment– que en aquella ocasió els republicans havien establert amb els conservadors i molt probablement també amb els carlins. Respecte als altres dos casos, pel fet que en aquelles dues convocatòries els electors de Vila-real decidiren no acudir als col·legis electorals, com a mesura de protesta per la desatenció amb què consideraven que eren tractats per les autoritats a l'hora d'aplicar mesures contra la crisi econòmica que estaven patint.

Pel que fa a la perspectiva espacial, en primer lloc cal apuntar que l'anàlisi de les eleccions generals i provincials no permet extraure conclusions sòlides al respecte, per diversos motius. D'una banda, perquè les reduïdes dimensions dels censos electorals en els municipis menys poblats possiblement va ocasionar un sobredimensionament del percentatge de vots republicans enregistrats en eixos pobles (així es podria explicar, per exemple, que Orpesa proporcionalment superara en vots republicans a Vila-real en quasi totes les eleccions generals i provincials dels anys reflectits a les Figures 6 i 7). Així mateix, quant a les eleccions generals, el fet que en totes les convocatòries com a molt es presentaren sols dues candidatures –la republicana i una altra, que va ser conservadora en 1905, de concentració monàrquica en 1907, regionalista en 1918 i socialista en 1920– molt probablement va fer que en determinats municipis l'electorat es polaritzara i que els candidats republicans reberen estimables contingents de vots procedents d'electors que en altres tipus de convocatòries es decantaven per altres opcions.

Així les coses, és ben probable que la millor referència per mesurar el grau d'implantació republicana als pobles del districte de Castelló siguin les regidories conquerides a les eleccions municipals –a pesar de la ja assenyalada manca de fiabilitat que acusen les fonts d'on es pot extraure aquesta informació– en no estar afectada pels dos factors distorsionadors exposats en el paràgraf anterior. En aquest sentit, una lectura del Quadre 1 permet situar en un esglaó superior el municipi de Vila-real. Després de la capital provincial, era amb diferència el més poblat del districte, amb uns dèsset mil habitants. Fins als nostres dies ha arribat la imatge de Vila-real com a bastió del catolicisme i de les forces polítiques confessionals, una imatge concebuda en bona mesura com a contraposició a l'esperit liberal i republicà de la veïna ciutat de Castelló.

Efectivament, com ja s'ha pogut comprovar, en general la preponderància política en Vila-real va romandre en mans del carlisme, especialment en la seua vessant *paquista*. Però allò que no ha transcendit tant és que el republicanisme vila-realenc va esdevenir, progressivament, la principal alternativa a la dominació tradicionalista, per sobre de les forces del torn. És més, amb el salt electoral experimentat pels republicans a partir de 1920 es va convertir en un important graner electoral per a aquestos, al temps que aconseguia fer-se temporalment amb l'hegemonia al consistori municipal, com més endavant comprovarem amb major detall.

Es pot identificar igualment un nivell intermedi, on es troben els pobles d'Almassora, Vilafamés, Benicàssim i Borriol. En el cas dels dos primers, segueixen a Vila-real quant a nombre d'habitants, amb més de set mil cadascun, tot i que amb una distribució geogràfica molt dispersa en el cas de Vilafamés. Eren tots quatre els termes municipals que limitaven amb el de Castelló de la Plana, circumstància que fa pensar en una possible influència del republicanisme de la capital com a factor afavoridor de la implantació republicana en ells. En tot cas, en aquestos quatre municipis el republicanisme constituïa una força política rellevant, fins al punt que cap a les darreries del període va aconseguir també fer-se temporalment amb les seues alcaldies.

En últim terme, un tercer grup seria el conformat per Cabanes, la Pobla Tornesa, Orpesa i Torreblanca. Es tracta de pobles situats a l'extrem nord del districte i amb una població modesta, que en els millors dels casos –Cabanes, Torreblanca– no superava els quatre mil habitants. La seua relativa llunyania respecte del bastió republicà de la capital podria ser un dels factors per explicar la dèbil implantació d'aquesta opció en aquestos quatre municipis.

El seguiment de les organitzacions republicanes i de les seues activitats a través de la premsa ve a corroborar el panorama descrit als anteriors paràgrafs. A la Pobla Tornesa, per exemple, no es va constituir un Comité Local republicà fins a finals de 1918, uns mesos abans, però, que a Torreblanca.⁶⁹ Per la seua banda, Orpesa és l'única població del districte de la qual no s'ha localitzat a la premsa cap entitat ni cap activitat organitzada per republicans, ni tan sols visites dels caps i candidats provincials per motius electorals. L'excepció en aquest sentit la constitueix Cabanes, on els republicans, a pesar de conquerir

---

⁶⁹ La fundació dels comitès locals de la Pobla Tornesa i Torreblanca a *El Clamor*, 02/12/1918 i 27/01/1919 respectivament.

sols una regidoria al llarg de tot el període, disposaven d'un Centre i d'una Joventut creades en 1913.

Els màxims dirigents republicans de la ciutat de Castelló tractaren de mantenir sota el seu control aquestos focus republicans localitzats a la resta de poblacions del districte. En l'àmbit polític municipal els caps republicans de cada poble gaudien de llibertat per establir les seues estratègies i aliances, però de cara als comicis generals i provincials tots els grups republicans del districte havien d'atendre unes mateixes directrius. Mantenir aquesta disciplina era clau per assolir les metes del Partit dissenyades per la cúpula directiva republicana, monopolitzada per dirigents de la capital provincial.

En tot cas, l'aspiració dels republicans de la capital d'erigir-se en directors de la política d'aquesta formació al districte era lògica i legítima. Constituïen amb diferència el focus republicà més destacat del mateix, emplaçat a més en el centre polític i administratiu no sols del districte si no de tota la província, que era al mateix temps el nucli més poblat. Així, al Comité del Districte de Castelló, l'instrument per fixar les línies d'actuació republicanes, la presència de republicans de la capital fou àmpliament majoritària. Sabem per exemple que a les acaballes de 1918 el Comité Republicà de Vila-real va designar tres representants per al Comité del Districte, «[...] en atención a la importancia de la población y al gran núcleo de correligionarios que forman el centro». Poc després el Comité Republicà de Castelló ciutat en designava set i a més acordava proposar al Comité del Districte que també formaren part d'ell els diputats i exdiputats a Corts i provincials republicans, la major part dels quals eren també de la capital. Per la seua banda, els republicans d'Almassora sols tenien un representant. Per acabar d'arrodonir l'hegemonia al si del Comité de Districte, a mitjans de 1919 foren escollits per aclamació president i vicepresident del mateix Vicente Gea i José Forcada respectivament, dos dels màxims exponents del republicanisme de la capital.⁷⁰

En la mateixa línia i a banda del control de l'òrgan directiu del districte, sembla clar que els màxims dirigents de la capital gaudien de prestigi i autoritat entre els seus correligionaris dels municipis veïns. Aquesta circumstància no deu estranyar. Figures con Fernando Gasset, Emilio Santa Cruz, José Forcada, José Morelló, Carlos Selma, Manuel

---

⁷⁰ La designació dels representants de Vila-real a *El Clamor*, 27/12/1918. La designació dels de Castelló de la Plana i la proposta referida als diputats i exdiputats a *El Clamor*, 07/02/1919. Respecte al representant del republicanisme almassorí vegeu *El Clamor*, 21/02/1919. L'elecció dels càrrecs de president i vicepresident a *El Clamor*, 20/06/1919.

Peláez, Joaquín Vicent o Vicente Gea entre altres, acumulaven a aquelles alçades una àmplia trajectòria política, que els havia dut a ocupar càrrecs públics de primer nivell, com ara els de diputats a Corts, diputats provincials, alcaldes o regidors a l'Ajuntament de Castelló. A més, el republicanisme de la capital constituïa la millor prova per als correligionaris veïns –la més pròxima– de que les possibilitats d'èxit d'aquesta opció política en el règim restauracionista eren reals. Tot plegat, un espill en el que mirar-se i un exemple a imitar. Un símptoma d'aquesta circumstància pot ser el costum dels caps republicans locals de convidar als dirigents de la capital als actes públics de tota mena que aquells organitzaven, sense quedar circumscrites aquestes visites als períodes electorals. Així, és fàcil trobar a destacats dirigents republicans de Castelló capital en actes commemoratius i mítings propagandístics organitzats a la resta de poblacions del districte.⁷¹ Així mateix, fou molt freqüent que el cap provincial, Fernando Gasset, fora el president d'honor de centres i comitès locals dels pobles del districte.⁷²

De esquerra a dreta: José Morelló, Fernando Gasset, individu no identificat i Carlos Selma, anys 192?-193? (Col·lecció Elisa Gasset. Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica Local de la Universitat Jaume I).

Fixats fins ací els trets evolutius generals, tant des de la perspectiva temporal com des de l'espacial, resultarà adequat detenir-se ara en aquell aspecte que va suposar un canvi més notori en la dinàmica política del republicanisme als pobles del districte de Castelló i

⁷¹ Vegeu per exemple *El Clamor*, 11/02/1918, 23/12/1918, 27/01/1919, 16/06/1919, 21/02/1920. *Heraldo de Castellón*, 25/11/1918. No s'inclouen entre aquests exemples referències a actes de caràcter electoral, en els quals la presència dels líders republicans de la ciutat de Castelló fou molt habitual.

⁷² Per exemple és el cas del Comité Local de Cabanes (*El Clamor*, 11/01/1919) i del de Torreblanca (27/01/1919).

que per tant mereix un major atenció: el destacat creixement electoral experimentat a partir de 1920 i que es va mantenir fins als darrers sospirs del règim. Quins són els factors que el determinaren?

Respecte a aquest punt una de les qüestions a valorar es refereix a l'actitud de la cúpula dirigent del districte, que com s'acaba de comprovar estava integrada per elements de la ciutat de Castelló. ¿Impulsaren l'expansió del republicanisme pels municipis que junt a la capital provincial conformaven el districte de Castelló de la Plana? Resulta obvi que un enfortiment dels nuclis republicans del districte afavoria el compliment d'alguns dels principals objectius electorals fixats: la conservació de l'acta de diputat a Corts i de l'hegemonia a les eleccions provincials, en les quals des de 1915 els republicans venien conquerint dues de les quatre actes en joc. Davant el creixement republicà als pobles del districte, alguns dels rivals polítics no dubtaren en afirmar que aquest fenomen responia a una estratègia premeditada dissenyada pels màxims dirigents republicans castellanencs.⁷³ Tant és així que, com ja s'ha observat en pàgines anteriors, la conquesta de la majoria d'alcaldis dels pobles del districte —especialment la de Vila-real— per part dels republicans, van situar aquestos en el punt de mira dels sectors monàrquics, especialment de les forces dretanes, que tractaren infructuosament d'impulsar de cara a les eleccions generals de 1923 la presentació com a candidat independent d'Emilio Santa Cruz, per tal de comprometre l'hegemonia republicana.

En eixe sentit, és possible que el procés de reorganització del Comité de Districte, dut a terme entre finals de 1918 i principis de 1919, fora una de les mesures preses per la cúpula dirigent del republicanisme castellanenc per tal de potenciar els focus republicans veïns.⁷⁴ Tanmateix, també es perfectament factible que en realitat amb la reorganització del citat comité la cúpula dirigent de la capital tinguera la intenció de dotar-se d'un instrument adequat per mantenir sota el seu control i direcció a la resta de focus republicans del districte, davant el pes polític i electoral creixent d'aquestos nuclis. Cal tenir en compte que el republicanisme dels pobles del districte ja havia demostrat la seua importància en determinades conteses electorals, especialment a les eleccions provincials de 1915, quan els percentatges de sufragis recollits per la candidatura republicana a Castelló ciutat (53%) i els

---

⁷³ *La Provincia Nueva*, 18/04/1923.

⁷⁴ Les tasques de reorganització del Comité de Districte es poden seguir a *El Clamor*, 27/12/1918, 07/02/1919 i 17/03/1919. Algunes cròniques de sessions celebrades per aquest comité a *El Clamor*, 17/05/1919, i 20/06/1919 i *Heraldo de Castellón*, 10/04/1923.

aconseguits a la resta de municipis del districte (47%) s'havia equilibrat notablement (Figura 8).

D'altra banda, un altre punt, pot ser central, perquè aquest ascens electoral dels republicans fora possible fa referència a les relacions d'aquests amb l'associacionisme obrer del tall esquerrà. A les primeries dels anys 20 sembla que a la resta de municipis del districte aquesta vinculació no estava travessant per les dificultats i desencontres patits a la capital i ja detallats anteriorment. Res indica que existiren en aquests pobles grups obreristes rellevants crítics amb els republicans, ni tampoc nuclis socialistes suficientment desenvolupats com per competir mínimament amb els republicans per l'atracció de l'obrerisme organitzat. Ben al contrari, sabem que almenys en Almassora els obrers organitzats donaren recolzament a les candidatures republicanes en els comicis municipals de 1922. Tenint en compte l'auge generalitzat del moviment obrer que es dona per aquells anys, la capacitat dels republicans d'atraure el suport electoral societari no resulta certament irrellevant.

No és fàcil determinar les causes d'aquestes diferències en les relacions entre republicanisme i societats obreres. Tal volta els republicans dels pobles del districte sofrien un menor desgast entre les classes populars i les organitzacions proletàries, al no constituir la força de govern als respectius consistoris municipals ni acumular una trajectòria tan llarga i destacada com en el cas del republicanisme de la capital. Al mateix temps, davant la supremacia i el control que exercien allí les forces monàrquiques, als nuclis republicans d'aquests pobles els era més senzill conservar la imatge de força política antisistema. En eixe sentit, resulta simptomàtic que en el context dels comicis municipals de febrer de 1922, quan els republicans, en coalició amb els regidors del Centre Obrer, venien governant ja dos anys a l'Ajuntament de Vila-real, el reduït nucli socialista d'aquella localitat utilitzara per atacar als primers arguments que ja feia temps que resultaven molt familiars a la riba nord del Millars:

El caciquismo local, de carácter republicano, que cuenta con la influencia del Poder, con la inconsciencia de la masa obrera y con la fuerza patronal, ha hecho una labor infame de desprestigio contra los socialistas, acusándonos de ir de acuerdo con los *amarillos* para sembrar el confusionismo [...] algún día se lamentarán los obreros de haber sido juguetes de republicanos y de

monárquicos, unidos para explotar a los trabajadores y para impedir el triunfo de las ideas de justicia.⁷⁵

Precisament, per la seua peculiaritat i especial rellevància –en afectar a la segona localitat en importància del districte– resulta adequat detenir-se breument en el cas de Vila-real. A les eleccions municipals de 1920 el Centre Obrer va decidir presentar candidats propis, però integrats dins una candidatura formada també per candidats republicans. És a dir, es podria parlar d'una tercera via a l'hora de fixar la posició política de l'obrerisme organitzat respecte del republicanisme. Ni delegació de les seues reivindicacions i interessos en els candidats republicans ni construcció d'una alternativa política estrictament obrerista i oposada a l'hegemonia política republicana entre el proletariat, sinó participació amb candidats propis, per a disposar de representants propis a l'Ajuntament, però en coalició amb els candidats republicans.

La victòria íntegra d'aquesta candidatura formada per republicans (amb sis candidats) i representants del Centre Obrer (amb set) a les municipals de febrer de 1920, va atorgar a aquesta coalició una còmoda majoria de tretze contra huit regidors dretans a la corporació vila-realenca. En conseqüència, l'1 d'abril de 1920 es constituïa la nova corporació municipal amb un alcalde republicà, Manuel Gil Petit, i totes les tinences d'alcaldia en mans dels regidors obrers i republicans. Es tracta d'un triomf que sense por a exagerar es pot considerar històric, que la mateixa premsa republicana va qualificar d'*asombroso* i que va acabar amb anys de dominació *paquista*.⁷⁶ El seu impacte i càrrega simbòlica queden reflectits en texts com el següent:

---

⁷⁵ *El Socialista*, 11/02/1922. El la mateixa línia vegeu *El Socialista*, 14/02/1922.

⁷⁶ A Vila-real en aquells comicis s'havia de renovar la totalitat dels regidors –i no la meitat, com d'ordinari dictava la legislació electoral– ja que a les eleccions municipals anteriors, les de novembre de 1917, els electors no havien anat a votar. El qualificatiu d'«asombroso» a *El Clamor*, 10/02/1920. Per la seua banda, el destacat republicà Vicente Marco Miranda –nascut a Castelló però que va desenvolupar la seua carrera política a Borriana i sobretot a València– afirmava en les seues memòries que «Villarreal, entrado ya el siglo que corre, era foco del carlismo, acaudillado por el Barón de Benicasim –Paco el Baró–; [...] Villarreal dio al fin un salto inusitado, sorprendente. Tuvo mayoría republicana en el Ayuntamiento, presidido por alcalde republicano, antes de caer la monarquía. Villarreal daba fuerte contingente a los republicanos de Castellón». (V. Marco, *In illo tempore. Memorias*, València, Consell Valencià de Cultura, 2005, pp. 55-56). Respecte a la filiació dels integrants d'aquesta candidatura de coalició, la premsa ofereix versions bastant diverses. Els medis republicans la van considerar formada per set obrers i sis republicans (*El Clamor*, 10/02/1920). Per al conservador *La Provincia Nueva* la distribució era d'onze obrers i tan sols dos republicans (*La Provincia Nueva*, 09/02/1920). Interessos polítics a banda, cal tenir en compte que probablement bona part dels integrants de la candidatura compartien la condició d'obrer associat al Centre Obrer –probablement dirigent d'alguna entitat obrera– amb la de republicà. La constitució del nou consistori a *La Provincia Nueva*, 02/04/1920.

Villarreal, el Villarreal carlista y retrógrado, aquel pueblo en el que dominó siempre la reacción, donde encontraron nuestros propagandistas graves inconvenientes para la exposición de las ideas progresivas, en el que se persiguió sin descanso al culto médico don José Gil Valero, es desde hoy una nueva Covadonga de la República y de los principios sociales.⁷⁷

Aquesta tercera via va tenir continuïtat als següents comicis municipals, els de febrer de 1922. Allò que no s'ha pogut conèixer a través de les fonts disponibles és la filiació concreta –obrera o republicana– de cadascun dels cinc candidats que en aquella ocasió aconseguiren l'acta de regidor i que foren suficients per mantenir l'alcaldia i el govern municipal en poder dels republicans-obreristes. Per la seua banda, els socialistes presentaren batalla electoral contra els republicans, però obtingueren un nombre de sufragis ínfim, incapaç de traure-los de la seua situació marginal.⁷⁸

En qualsevol cas, els satisfactoris resultats aconseguits durant aquestos anys pels republicans a Almassora i Vila-real i la vinculació d'aquestos èxits a les bones relacions establertes amb el moviment obrer d'ambdues localitats, també venen a posar de manifest que en aquestos dos casos el republicanisme va ser capaç de canalitzar i capitalitzar electoralment el fort descontent acumulat en els sectors proletaris –i en general en totes les capes socials– derivat de l'aguda crisi socioeconòmica encetada a la Plana arran de l'afonament del negoci taronger.

Un altre aspecte que va beneficiar els interessos electorals republicans fa referència als fructífers pactes electorals establerts amb les forces liberals monàrquiques. A les eleccions municipals de 1920 coalicions d'aquesta mena obtingueren el triomf a Borriol i Vilafamés i en el primer d'aquestos pobles la referida victòria es va repetir a la següent cita electoral municipal, en 1922. Però aquesta col·laboració es va estendre també a altres tipus de comicis. Als generals de desembre de 1920 els liberals borriolencs treballaren amb els republicans a favor de la candidatura de Fernando Gasset. I, com ja és sabut, als provincials

---

⁷⁷ *El Clamor*, 03/04/1920. Cal tenir en compte que només uns pocs anys en rere el diari republicà presentava Vila-real com un poble «[...] atrozmente clerical y fanático [...] con muchos frailes y pocos republicanos, una población donde apenas hay edificio sin placa del Corazón de Jesús, ni casa sin el retrato de Jaime III o de Maura» (*El Clamor*, 02/01/1913).

⁷⁸ Sobre la coalició republicana-obrera en 1922 i el manteniment de l'alcaldia, *El Clamor*, 08/04/1922. El creuament d'atacs entre els republicans i els socialistes vila-realencs en la campanya de les eleccions municipals de 1922 es pot seguir a *La Provincia Nueva*, 31/01/1922. Els socialistes obtingueren en aquelles eleccions 84 vots i admeteren que els republicans havien comptat amb el suport de la «[...] masa obrera» (*El Socialista*, 11/02/1922).

de 1923 ambdues formacions participaren amb una candidatura conjunta formada per dos republicans i un liberal i tots tres aconseguiren l'acta de diputat.⁷⁹ L'establiment per part dels republicans d'aliances amb altres formacions venia sent pràctica habitual i tenia uns efectes electorals beneficiosos, en aconseguir sumar als vots dels correligionaris els procedents de l'electorat de la força política amb què s'havia pactat.⁸⁰

Aquestos tipus d'enteses tenien motivacions fonamentalment estratègiques, pragmàtiques. En el cas que ara ens ocupa, s'ha de fer referència a la necessitat de liberals i republicans d'unir forces davant la conformació d'un ampli i potent front dretà, ja analitzat en apartats anteriors. A aquest motiu s'hi va afegir, per a les eleccions provincials de 1923, els beneficis que se'n podien derivar d'estar aliats amb un partit, el liberal, que havia retornat al govern central a les darreries de 1922, després d'alguns anys de romandre apartat del mateix. Amb tot, també és cert que una aliança amb el liberals tenia un avantatge suplementari respecte a enteses amb forces més allunyades ideològicament dels posicionaments republicans. Òbviament per als dirigents republicans resultava més senzilla la justificació, davant dels seus correligionaris, d'acords establerts amb elements monàrquics però liberals al cap i a la fi, que no amb formacions que a més de monàrquiques eren conservadores i fins i tot reaccionàries.

El clímax d'aquesta fase de reforçament electoral republicà al districte va arribar a la primavera de 1922, quan, fruit dels èxits als comicis municipals de 1920 i de 1922 a què s'ha fet referència en els anteriors paràgrafs, ocupaven les alcaldies de Vila-real, Almassora, Benicàssim, Borriol i Vilafamés, a més de Castelló de la Plana, polítics republicans. Per celebrar aquesta fita històrica fins i tot es va organitzar un aplec republicà al Pinar del Grau de Castelló.⁸¹

Així doncs, prenent en consideració el contingut dels paràgrafs precedents, una primera certesa que es pot posar de relleu és que, al contrari de la tendència general posada

---

⁷⁹ Les aliances amb els liberals a Vilafamés i a Borriol a *El Clamor*, 10/02/1920, 06/02/1922 i 08/04/1922. El suport dels liberals borriolencs a la candidatura de Fernando Gasset a *El Clamor*, 20/12/1920.

⁸⁰ Una bona mostra d'aquests efectes positius resulta de la comparació entre els resultats aconseguits per la candidatura republicana a les eleccions provincials de 1915 –a les quals acudiren aliats amb els conservadors i probablement també amb els carlistes– i de 1919 –en les quals participaren aïllats, sense pactar amb cap altra formació–. Vegeu al respecte la Figura 8.

⁸¹ *Libertad*, 16 i 21/02/1922; *El Clamor*, 22/02/1922. Tret dels alcaldes republicans de la ciutat de Castelló, fins aquells moment l'única alcaldia republicana restauracionista de què es té notícia és la de Salvador Roso Pascual al municipi de Vinaròs en 1903, constituïda en el marc de l'esperit de transparència promogut pel govern Silvela i gràcies a la consolidació d'una àmplia majoria republicana al si del consistori vinarossenc (R. Puig, *Els corcs de la Restauració. Vinaròs (1876-1923)*, Castelló, Universitat Jaume I, 2005, pp. 177-181).

de manifest per la historiografia sobre el republicanisme espanyol de les darreries de la Restauració,⁸² en el cas del moviment republicà localitzat al districte electoral de Castelló – coincident a grans trets amb l’actual comarca de la Plana Alta– no es pot parlar d’estancament o contracció electoral, sinó d’una accentuada expansió entre 1920 i 1923. Cal ser conscient que es tracta d’un cas local, referit a un marc geogràfic d’àmbit comarcal i que per tant, sols amb la suma de més exemples similars podria adquirir la significació necessària com per arribar a plantejar una modificació de la visió general referida més a dalt. No obstant, sí que caldria considerar que aquest estudi de cas, al igual que l’anteriorment analitzat, el del bastió republicà de la ciutat de Castelló, contribueix a enriquir i matisar aquella visió, en deixar patent que no tots els focus republicans patiren un procés de debilitament i pèrdua de suport social durant els darrers anys de la Restauració, debilitament que hauria incapacitat al republicanisme per impulsar un gir democràtic del sistema i que, junt a d’altres factors, hauria contribuït a obstaculitzar la democratització del sistema polític.

Des de la perspectiva espacial, la fortalesa electoral mostrada pel republicanisme en determinades localitats del districte posa de relleu la seua capacitat per esdevenir una força política rellevant en contextos semiurbans o rurals amb concentracions demogràfiques més o menys modestes –des de Vila-real, amb més de 16.000 habitants, a Benicàssim, amb menys de 2.000, passant per Vilafamés (7.356), Almassora (7.273) o Borriol (3.019)– ja apuntada per altres historiadors que s’han aproximat a aquesta qüestió.⁸³ Nogensmenys, també ha quedat patent que la seua implantació minvava a mesura que els nuclis poblacionals es trobaven més allunyats de la capital i de la seua àrea metropolitana – Cabanes (3.653), Torreblanca (3.424), Orpesa (914), la Pobla Tornesa (910)–.

---

⁸² J. Tusell, “Los intentos reformistas en la vida política durante el reinado de Alfonso XIII”, pp. 295-312; i “La crisis del liberalismo oligárquico en España. Una revolución mancada a la española”, pp. 21-36; S. Forner, M. García Andreu, et. al., “Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923”, pp. 262-277 i 291-292.

⁸³ J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, pp. 63-67; D. Caro, *Republicanismo y movimiento obrero. Trebujena (1914-1936)*; A. Yanini i R. López, “Origen y naturaleza de la influencia política”, p. 599; A. López, “Federalismo, campesinado y métodos de restablecer el control político en la Restauración”, pp. 191-207; A. Mayayo, “El cooperativismo agrario: un movimiento dual”, 209-232; F. Sales, “Les Garrigues, de mitjans del segle XIX a la Segona República: estructura agrària i actituds polítiques”, pp. 233-255; A. Duarte, *Historia del republicanisme a Catalunya*, pp. 31-32; L. Giadás, “A necesidade de algo que corte o vento: unha aproximación o republicanismo galego baixo Alfonso XIII”, pp. 81-103; F. Arcas, *El republicanismo malagueño durante la Restauración (1875-1923)*, pp. 363-365; A. Marimon, “Les eleccions municipals a Menorca sota la Restauració (1901-1922): el pes del republicanisme”; M. Díaz i M^a. J. Milán, *Prensa y republicanismo rural en el Badajoz del siglo XX. Las virtudes de la memoria*, Badajoz, Diputación de Badajoz, 2009.

Amb tot, aquesta constatació de la fortalesa electoral d'altres focus republicans del districte de dimensions més menudes que la capital condueix a dues hipòtesis que queden reforçades per la mateixa i que curiosament romanen adscrites a posicions historiogràfiques distintes i fins i tot confrontades. D'una banda, a la conveniència, assenyalada per diversos autors, de matisar la desmobilització i mal·leabilitat que, tal volta de manera massa automàtica, han sigut atribuïdes a les comunitats rurals dels primers decennis del segle XX i que es trobarien darrere de la no democratització del règim restauracionista.⁸⁴ D'altra banda, a la hipòtesi segons la qual el sistema polític de la Restauració era suficientment obert com per permetre l'èxit electoral de formacions polítiques de masses i excloses del torn en contextos no intensament urbanitzats.⁸⁵

Respecte als factors explicatius d'aquesta conjuntura electoral expansiva, tres han sigut, en síntesi, els identificats. Per una banda, la potenciació per part de la cúpula dirigent provincial –integrada per republicans de la capital– dels nuclis republicans establerts als pobles del districte. Sorgeix en aquest punt l'interrogant sobre si les intencions últimes d'aquesta iniciativa es limitaven a raons de caire pragmàtic –el reforçament de l'hegemonia electoral al districte– o si anaven més enllà i també s'encaminaven a propulsar l'expansió territorial del republicanisme per tal d'avançar cap a la conquesta de la majoria dels districtes en què s'articulava electoralment l'estat restauracionista i assolir així la instauració de l'anhelada república. Aquesta segona possibilitat, de confirmar-se, vindria a matisar la visió del republicanisme gassetista com a formació política de curtes mires i d'horitzons estrictament localistes.

Un segon factor fa referència a la capacitat de les organitzacions republicanes dels pobles del districte de Castelló de mantenir i fins i tot incrementar la seua influència en les organitzacions obreres amb les quals conviuen en els seus respectius municipis, o al menys de capitalitzar electoralment el creixent malestar socials dels sectors populars. A banda de qüestionar l'afirmació segons la qual, en aquell context de radicalització social i política,

---

⁸⁴ M. Martí, "Grups socials agraris i política urbana: la ciutat de Castelló de la Plana (segles XIX i XX)", pp. 97-131; i "Elogi de la discontinuïtat. El poder polític local entre els segles XIX i XX", pp. 271-283; S. Cruz Artacho, "Caciquismo y mundo rural durante la Restauración"; A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*; C. Frías i C. García, "Sufragio universal masculino y politización campesina en la España de la Restauración (1875-1923)", pp. 27-46; C. Romero, "Campesinado parcelario y parlamento oligárquico en España", pp. 149-155; i "La suplantación campesina de la ortodoxia electoral", pp. 80-98; M. Cabo i X. R. Veiga, "La politización del campesinado en la época de la Restauración. Una perspectiva europea", pp. 21-58.

⁸⁵ J. Varela Ortega, "De los orígenes de la democracia en España, 1845-1923", pp. 129-201.

els republicans ja havien perdut la capacitat de representar els interessos dels treballadors, la constatació de la bona salut del vincle entre republicans i obrers ve a reforçar la idea que en alguns casos els focus republicans rurals foren capaços de fer-se amb el control del moviment obrer en els seus respectius municipis, en detriment de les organitzacions de classe.⁸⁶

En últim terme, el darrer factor identificat consisteix en les aliances electorals establertes amb les forces del Partit liberal, que en determinades poblacions tingueren la seua prolongació a l'hora de constituir els diversos governs municipals i que possibilitaren fins i tot la proclamació de batlles republicans. Al presentar aquest factor ja ens hem referit a les raons pragmàtiques i estratègiques d'aquestes enteses. No obstant, el fet que la formació escollida per pactar durant aquells darrers anys fora el Partit Liberal, és a dir, el situat més a l'esquerra dins l'espectre polític monàrquic, ens fa plantejar-nos la possibilitat que no sols entraren en joc raons d'aquella mena, sinó també connotacions de caire ideològic. En eixe sentit, alguns autors han fet referència a la tendència, per aquests anys, a la conformació de dos grans blocs: el de les esquerres, del que formarien part des dels conservadors datistes fins els socialistes, passant pels liberals, els reformistes i els republicans; i el de les dretes, integrat fonamentalment per integristes, carlistes, mauristes i conservadors ciervistes.⁸⁷

LES COMARQUES, ELS ALTRES REPUBLICANISMES CASTELLONENCOS

Les pàgines que segueixen tenen l'objectiu de creuar les fronteres del districte electoral de Castelló de la Plana, per tal d'analitzar els nuclis republicans que es distribuïen

---

⁸⁶ J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, pp. 63-67; D. Caro, *Republicanism y movimiento obrero. Trebujena (1914-1936)*; A. López, "Federalismo, campesinado y métodos de restablecer el control político en la Restauración", pp. 191-207; A. Mayo, "El cooperativismo agrario: un movimiento dual", 209-232; F. Sales, "Les Garrigues, de mitjans del segle XIX a la Segona República: estructura agrària i actituds polítiques", pp. 233-255.

⁸⁷ J. Gil Pecharrómán, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, pp. 16-24 i 36; M^a. J. González, *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*; F. del Rey, "Las voces del antiparlamentarismo conservador", pp. 297 i 303-307; J. M^a. Marín, *Santiago Alba y la crisis de la Restauración: 1913-1930*, pp. 173-174; P. Larraza, *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, pp. 132-135; R. Valls, "Aportaciones del carlismo valenciano a la creación de una derecha movilizadora en los años treinta", p. 137; J.V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, p. 148; F. Luengo, *La crisis de la Restauración. Partidos, elecciones y conflictividad social en Guipúzcoa, 1917-1923*, pp. 25-26.

per la resta del territori provincial. Els següents quadres i gràfiques suposen un primer punt de partida en aquesta aproximació als altres republicanismes castellanencs.

QUADRE 2) PARTICIPACIÓ DELS REPUBLICANS EN ELECCIONS A CORTS 1903-1923 (EXCEPTE DISTRICTE DE CASTELLÓ DE LA PLANA).

ANY	CANDID.	DISTRICTE	ALIATS	ACTES	VOTS
1903	0	--	---	---	---
1905	1	Segorbe	No	0	2.129
1907	1	Nules	No	0	1.674
1910	0	---	---	---	---
1903-1911	2	---	---	0	3.803
1914	0	---	---	---	---
1916	0	---	---	---	---
1918	1	Nules	No	0	290
1918 (parcials)	1	Nules	No	0	926
1919	1	Nules	No	0	1.501
1920	0	---	---	---	---
1923	0	---	---	---	---
1913-1923	3	---	---	0	2.717

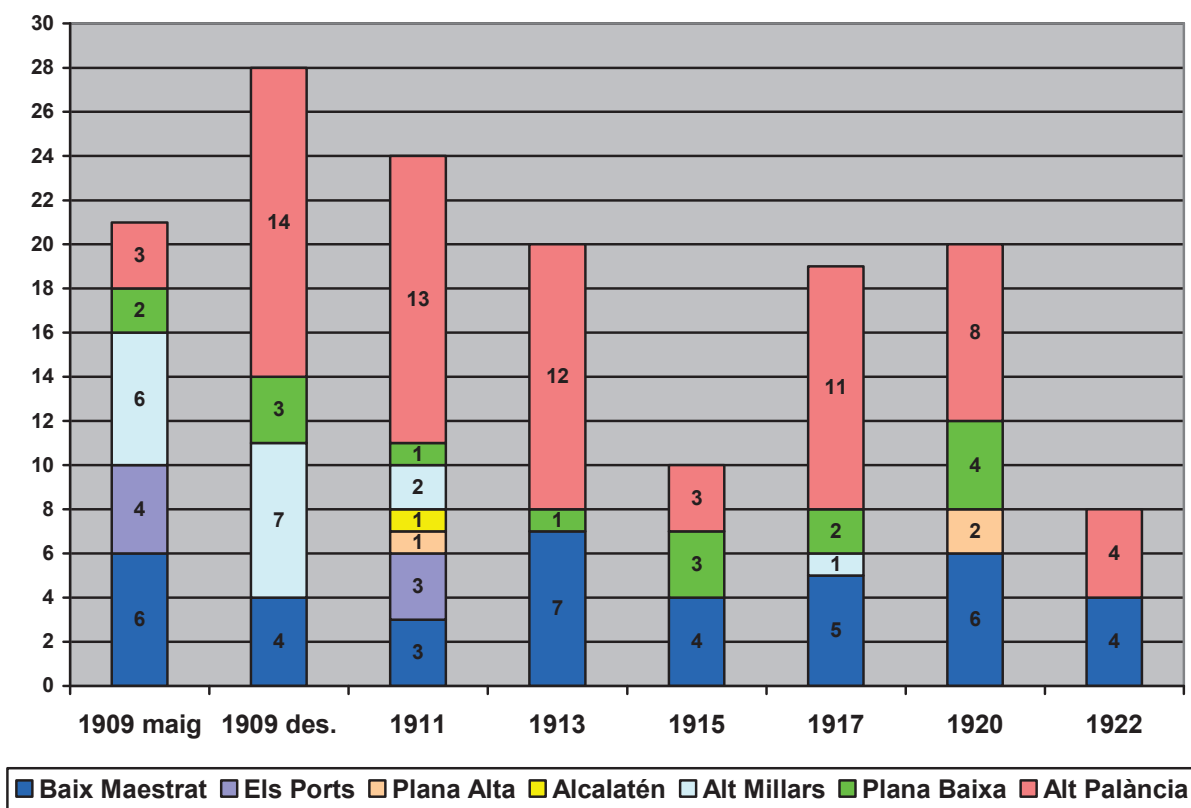
Elaboració pròpia a partir de premsa local 1903-1923

QUADRE 3) PARTICIPACIÓ DELS REPUBLICANS EN ELECCIONS PROVINCIALS 1903-1923 (EXCEPTE DISTRICTE DE CASTELLÓ DE LA PLANA).

ANY	CANDID.	DISTRICTE	ALIATS	ACTES	VOTS
1903	0	---	---	---	---
1905	2	Vinaròs-St Mateu	Liberals	1	3.924
	2	Nules-Segorbe	Liberals anticossieros	0	4.324
1907	0	---	---	---	---
1909	1	Vinaròs-St. Mateu	Liberals	1	5.108
1911	0	---	---	---	---
1903-1911	5	---	---	2	13.356
1913	1	Vinaròs-St. Mateu	No	0	1.673
1915	0	---	---	---	---
1917	0	---	---	---	---
1919	0	---	---	---	---
1921	1	Vinaròs-St Mateu	Ciervistes	1	4.756
1923	0	---	---	---	---
1913-1923	2	---	---	1	6.429

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1903-1923

FIGURA 9) REGIDORS REPUBLICANS 1909-1922 DISTRIBUÏTS PER COMARQUES (EXCEPTE MUNICIPIS DEL DISTRICTE DE CASTELLÓ DE LA PLANA).

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1909-1922

QUADRE 4) REGIDORS REPUBLICANS 1913-1922 DISTRIBUÏTS PER COMARQUES (EXCEPTE MUNICIPIS DEL DISTRICTE DE CASTELLÓ DE LA PLANA).

	1913	1915	1917	1920	1922	TOTAL 1913-22
Cervera	2					2
Peníscola			1			1
Vinaròs	3	2	2	4	3	14
Alcalà	1	1				2
La Salzadella	1	1	2	2	1	7
BAIX MAESTRAT	7	4	5	6	4	26
Benlloc				2		2
LA PLANA ALTA				2		2
Vallat			1			1
L'ALT MILLARS			1			1
Almenara			1			1
Artana				1		1
Betxí				3		3
Borriana	1	1				2
La Vall d'Uixó		1				1
La Vilavella			1			1
Onda		1				1
LA PLANA BAIXA	1	3	2	4		10
Altura	1					1
Azuébar	1		1			2
Chóvar	2		2			4
Jérica			1			1
Navajas	1	1	2		1	5
Segorbe	3	2	3	4	3	14
Sot de Ferrer	1		1	1		3
Toràs				1		1
Viver	1		1	2		4
L'ALT PALÀNCIA	10	3	11	8	4	36
TOTAL	18	10	19	20	8	77

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1903-1923

Des d'un punt de vista diacrònic, les dades posen en evidència un retrocés electoral respecte del període anterior (1903-1911), que es dona, en major o menor grau, en els tres tipus de convocatòries, generals, provincials i municipals. Pel que fa a les primeres, al igual que en l'etapa precedent no s'obté cap acta de diputat, però sí que disminueix, proporcionalment, el nombre de candidats presentats (dos en les quatre convocatòries celebrades entre 1903 i 1911 per tres en les set celebrades entre 1913 i 1922) (Quadre 2). Quant als comicis provincials, es redueix notablement el nombre de candidats –passa de cinc a dos– mentre les actes aconseguides passen de dues a una (Quadre 3). Respecte a les eleccions municipals, els descens de regidors és marcat, sobretot en 1915 i 1922 (Figura 9).

Les dades també posen de manifest que a les eleccions provincials en la majoria de les ocasions en què es presenta algun candidat republicà ho fa en coalició amb candidats

d'altres formacions (Quadre 3). I és que sols formant part d'enteses amb partits monàrquics foren capaços d'obtenir l'acta de diputat. Aquesta situació queda reflectida molt clarament en el cas del districte de Vinaròs-Sant Mateu, on en els únics comicis en què un candidat republicà, Agustín Safont, va participar en solitari, no sols fou derrotat sinó que va aconseguir atraure diversos milers de vots menys que els obtinguts per candidats correligionaris en eleccions provincials precedents i posteriors pel mateix districte. En la mateixa línia, es dona la circumstància que els candidats republicans que es presentaren a alguna elecció a Corts sempre es presentaren sols, sense el suport de cap facció monàrquica, i sempre foren derrotats (Quadre 2).

Des de la perspectiva espacial, les dades electorals reflecteixen que, fora del districte de la capital, la implantació electoral republicana tenia dos bastions principals, l'Alt Palància –amb Segorbe com a nucli destacat– i el Baix Maestrat, on destacava la força electoral de què disposava el republicanisme a les localitats de Vinaròs i la Salzadella (Figura 9, Quadre 4). En termes generals, aquesta distribució geogràfica no sorprén gens, ja que Vinaròs i Segorbe eren els altres dos focus històrics que, junt al de Castelló de la Plana, havien impulsat i mantingut viva la flama del republicanisme castellanenc al llarg dels períodes precedents. En eixe sentit, la presència republicana en altres pobles que compartien comarca amb aquests dos nuclis històrics podria explicar-se per la seua proximitat geogràfica. Tanmateix, sí que resulta *a priori* menys predictable la fortalesa electoral aconseguida a la Salzadella, poble de l'interior del Baix Maestrat que comptava per aquells anys amb uns 1.600 habitants i on en totes les eleccions municipals els republicans obtenien una o dues regidories de les quatre o cinc que es posaven en joc. Una mostra, doncs, de la capacitat del republicanisme per penetrar en contextos plenament rurals. No obstant, tret de Vinaròs i la Salzadella, a la resta de localitats del Baix Maestrat la implantació electoral republicana era bastant limitada. Per la seua part, a l'Alt Palància a banda de Segorbe els republicans disposaven d'una implantació ressenyable en diverses localitats, algunes tan modestes com Chóvar, Navajas o Sot de Ferrer, que no superaven el miler d'habitants.⁸⁸

En un segon nivell es situa la comarca de la Plana Baixa, on en diversos municipis el republicanisme va aconseguir alguna regidoria, tres com a molt, al llarg de tot el període

1913-1923. Però en l'àmbit municipal la formació aliena al torn amb major capacitat electoral fou el carlisme, com ja s'ha comprovat a l'apartat corresponent. Amb un bagatge polític més extens i perllongat en el temps que el dels republicans en aquella comarca, disposaven d'una xarxa organitzativa més àmplia i estable, amb la qual foren capaços d'aprofitar millor que cap altra formació la fragmentació que allí acusaven liberals i conservadors. A sobre, als pobles del districte de Nules el vincle electoral de les organitzacions obreres de classe amb el republicanisme fou menys fort i més inconstant, tal com es posarà de manifest en pàgines posteriors. D'eixa manera, allò més remarcable en el cas del republicanisme de la Plana Baixa és la presentació de tres candidats a sengles eleccions generals i la progressió en les votacions aconseguides per ells, que va assolir el seu zenit en 1919, amb la gens menyspreable xifra de 1.501 sufragis aconseguida pel candidat Joaquín Dualde.

Pel que fa a la resta de comarques –els Ports, l'Alt Maestrat, l'Alcalatén i l'Alt Millars i l'interior de la Plana Alta– la implantació electoral republicana durant els anys 1913-1923 fou testimonial. Però, com es pot apreciar a la Figura 9, en alguns casos no sempre havia estat així durant els anys anteriors. Entre 1909 i 1911 als Ports –en concret a Olocau i Morella– i especialment a l'Alt Millars –en concret a Villahermosa del Río i Cirat, molt probablement influenciats pel focus republicà del Palància– el nombre de regidories conquerides per candidats republicans havia sigut considerable.

Aquest mapa electoral republicà coincideix en bona mesura amb el que vindria a plasmar la distribució comarcal de la xarxa organitzativa bastida per aquesta força política. No es disposa tampoc en aquest cas de reculls sistemàtics d'entitats republicanes existents o creades durant aquells anys, de manera que per aproximar-nos a aquesta qüestió s'ha de recórrer a les notícies que anaren apareixent a la premsa. En eixe sentit aporta una informació quantiosa i valuosa el seguiment feta per la premsa republicana de la campanya de reorganització i propaganda impulsada per la direcció provincial entre 1918 i 1919, a través de la qual podem conèixer bona part de les societats republicanes que ja existien abans de l'inici de la campanya –gràcies a les notícies sobre la renovació de juntes directives i comités locals i de la designació de representants d'aquestos per als comités de districte– així com d'altres que foren creades arran de la mateixa. Cal tenir en compte que

---

⁸⁸ Les dades demogràfiques a *Censo de la Población de España*, Tomo I, 1920 (es tracta dels habitants de fet). *El Clamor* va atorgar l'adscripció de republicans a tres candidats triomfants a les eleccions municipals de

és ben probable l'existència d'altres entitats republicanes no reflectides en aquest recompte plasmat en el Quadre 5. Tanmateix, el seguiment de la referida campanya a la premsa republicana fou suficientment sistemàtic com per entendre que les dades reflecteixen, en termes generals, la distribució geogràfica de l'estructura organitzativa republicana.

QUADRE 5) ENTITATS REPUBLICANES EXISTENTS ENTRE 1918 I 1923 DISTRIBUÏDES PER COMARQUES (EXCEPTE MUNICIPIS DEL DISTRICTE DE CASTELLÓ DE LA PLANA).⁸⁹

	Comitès	Centres	Joventuts	Altres entitats	Total	Total abans 1918
Els Ports	Morella (1918)				1	0
L'Alt Maestrat	Tírig (1918)				1	0
El Baix Maestrat	Cervera (1918), Sant Mateu (1918), Alcalà de Xivert, la Jana (1913,1918), Canet lo Roig, Rossell	Rosell (1915), Càlig (1918), Vinaròs, Cervera, Canet lo Roig, Alcalà de Xivert, La Salzadella	Vinaròs (1918), Alcalà de Xivert, Càlig (1918), Sant Mateu (1921)	Cervera, Sant Mateu	20	13
La Plana Alta	Benlloc	Benlloc (1916)			2	2
La Plana Baixa	Borriana, la Vall d'Uixó, Eslida (1918), Artana (1918), Onda (1918), Xilxes (1918), Nules (1919)	Borriana, la Vall d'Uixó, Nules (1919), Betxí (1919), Les Alqueries	La Vall d'Uixó		12	6
L'Alcalatén	L'Alcora (1918)	L'Alcora (1918)			2	0
L'Alt Millars	Montán (1918), Cirat	Cirat (1918)			3	1
L'Alt Palància	Jérica (1919), Segorbe	Segorbe, Azuébar (1914), Navajas, Vall de Almonacid	Segorbe		7	4

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923; M. Bellido, *Anuario-guía de la provincia de Castellón. 1922*, València, Editorial Diario de Valencia, 1922; *Anuario General de España*, Madrid, Bailly-Baillièrre Riera, 1922.

Al Quadre 5 s'observa com sobresurt sobre la resta la comarca del Baix Maestrat, una de les capdavanteres també des del punt de vista electoral. En correspondència amb el

1913 a Castellnovo, que a les dades oficials es qualificaren d'independents (*El Clamor*, 11/11/1913).

⁸⁹ Entre parèntesi l'any de creació.

grau d'implantació electoral, l'altra comarca que hauria de destacar seria l'Alt Palància, però com es pot apreciar les seues dades són menys reeixides. Aquest fet es pot deure als reduïts censos de població de la majoria dels pobles d'aquella comarca, que faria innecessari la constitució d'òrgans formals i societats per coordinar i mantenir units els militants republicans; o també a la llunyania respecte de la ciutat de Castelló, que dificultava l'arribada de notícies sobre aquells nuclis republicans i la vinculació dels mateixos a les campanyes organitzatives impulsades des de la direcció provincial.

Respecte a les dades sobre la Plana Baixa, sembla que reflecteixen la conjuntura expansiva del republicanisme en aquella comarca: més del 50% de les entitats conegudes foren creades a partir de 1918 i abans d'eixa data només hi ha constància de presència d'òrgans i societats republicanes a la Vall d'Uixó i a Borriana. Quan a la resta de comarques, les escasses entitats localitzades concorden bé amb la feble implantació electoral republicana en aquelles contrades.

En tot cas, el conjunt de les dades sobre la geografia electoral republicana situen les comarques de l'Alt Palància, el Baix Maestrat i la Plana Alta –aquesta darrera estudiada en el subapartat anterior– com a focus essencials d'aquesta opció política, amb els municipis de Segorbe, Vila-real, Castelló de la Plana i Vinaròs com a veritables pilars del republicanisme castellanenc.⁹⁰ Davant d'aquest panorama, es pot afirmar que la localització preferent a les zones més urbanitzades fou un dels trets característics de la implantació electoral d'aquesta formació a les terres de Castelló, circumstància que es dona també, com ja hem comprovat, en el cas del carlisme. El fet que els dos partits que protagonitzaven la política de masses a l'escenari polític castellanenc trobaren les seues majors oportunitats d'expansió en aquests espais més urbanitzats constitueix un exemple més de les possibilitats que el sistema polític de la Restauració era capaç d'oferir a aquests tipus de formacions alternatives a les forces del torn, però al mateix temps apunta a les dificultats que aquest mateix sistema –a través de la manipulació dels processos electorals i de la imposició i control de les pràctiques clientelars– seguia oposant en les zones de caire més rural.

De fet, les dades recollides sobre els comicis municipals permeten apuntar a la pèrdua d'influència política en els nuclis de població més modestos com a factor clau del

retrocés electoral experimentat pel republicanisme a les comarques de Castelló durant el període 1913-1923. Així, a la Figura 9 i al Quadre 4 s'observa com el descens de regidors republicans bàsicament va venir donat per la pèrdua de representants en un dels bastions republicans, l'Alt Palància –amb la sola excepció, com acabem de comprovar, de la seua localitat més reeixida, Segorbe– i per l'exhauriment de regidories republicanes a les comarques dels Ports i de l'Alt Millars. Tot plegat, zones profundament rurals de l'interior de les terres de Castelló. Entre tant, al Baix Maestrat els valors es mantingueren més o menys semblants als anys anteriors –però molt concentrats en dos nuclis, Vinaròs i la Salzedella– i a la Plana Alta (vegeu Quadre 1, localitzat al subapartat anterior) aquest fins i tot experimentaren un lleu increment.

D'aquest retrocés republicà als nuclis poblacionals més modestos de les comarques de l'interior de la província es beneficiaren les forces del torn. En general, les regidories perdudes pels republicans anaren a parar a edils liberals o conservadors. Aquesta circumstància apunta a la possibilitat que darrere de la referida davallada electoral es trobara l'esforç de les faccions dinàstiques per bloquejar la propagació de nuclis republicans en aquells indrets, que si es deixaven créixer podien acabar dificultant el control polític d'aquelles comarques.

Un altre aspecte a considerar és allò que podrien anomenar l'*especialització electoral* que es dona als districtes amb major implantació republicana. Com es pot observar als quadres 2 i 3, mentre el districte de Nules fou l'únic en el qual els republicans presentaren candidats propis a les eleccions generals, a les provincials aquestos només participaren al districte de Vinaròs-Sant Mateu. Per la seua banda, a pesar de la considerable fortalesa del republicanisme a l'Alt Palància, al districte de Segorbe no es presentaren candidats republicans ni a eleccions provincials ni a generals i per tant la seua lluita electoral es va limitar a l'àmbit dels comicis municipals. Cal relacionar aquestos comportaments amb els sistemes de partits i la dinàmica política vigents en cadascun d'aquestos districtes.

Al districte de Nules la manca d'una facció dinàstica clarament hegemònica que controlara al seu gust els processos electorals va afavorir que els republicans presentaren batalla a les eleccions a Corts. Les seues possibilitats d'èxit eren molt reduïdes, però, com

---

⁹⁰ Dels 119 regidors republicans comptabilitzats entre 1913 i 1923 –exclosos els proclamats a la ciutat de Castelló– 43 ho foren per Segorbe, Vila-real o Vinaròs, el que suposa un 36,13%. Aquest percentatge encara

va quedar demostrat, sí que eren capaços d'obtenir resultats cada vegada millors i que per tant podien contribuir a engreixar les files republicanes i a incrementar la seua implantació electoral. A més, cal tenir en compte que les campanyes electorals constituïen una magnífica eina –a través dels mítings i demés actes propagandístics– de proselitisme a favor, en aquest cas, de la causa republicana, en una comarca que pel seu relativament elevat grau d'urbanització, la proximitat a la capital provincial o la importància creixent de les seues organitzacions obreres, semblava un espai especialment adequat per a l'expansió del republicanisme. Ara bé, per què no presentaren batalla a les eleccions provincials? Tal volta perquè consideraven que afegir a les repetides derrotes en les eleccions generals les que molt probablement obtindrien a les eleccions provincials, transformaria en decebedors els efectes estimulants a què acabem de referir-nos.

Ben al contrari, els republicans del Baix Maestrat sí que es van decidir a participar en diverses ocasions en les convocatòries provincials. La relativament sòlida implantació del republicanisme en aquella comarca –com ja s'ha comprovat, bastant superior a l'assolida a la Plana Baixa– feia de la conquesta d'alguna acta de diputat provincial una possibilitat factible i per tant es troba sens dubte darrere d'aquest comportament. Però, com explicar la manca de candidats republicans pel districte de Vinaròs a les eleccions a Corts? La por als efectes descoratjadors de la derrota o a rebre represàlies de la força hegemònica –la dels liberals de l'etern diputat pel districte de Vinaròs, Saiz de Carlos– tal volta resulten factors a tenir en compte per tal de poder explicar aquesta situació.

En darrer lloc, més paradoxal resulta que el focus republicà més potent a les eleccions municipals, el de l'Alt Palància, no realitzara cap incursió en processos electorals provincials o generals. Resulta més que probable que el sempitern monopoli del poder i el ferri control polític exercit pel liberalisme reverterista en aquella comarca desaconsellaren la presentació de candidatures republicanes, que, donat aquell context polític, no anava a tenir conseqüències positives sinó més aviat al contrari.

En qualsevol cas, cal constatar, també en el cas dels republicans, tal com abans ja s'ha fet respecte dels carlins, les creixents dificultats per assolir èxits electorals a mesura que l'àmbit de l'elecció s'eixamplava. És a dir, la incapacitat dels republicans per obtenir actes de diputats en comicis provincials i generals, més enllà dels límits del districte de la capital provincial. Les forces del torn estaven disposades a permetre als republicans la

---

augmenta més, fins al 54,22%, si s'inclou en el còmput els regidors republicans a Castelló de la Plana.

conquesta de regidories –fins a cert punt– i fins i tot d’alguna majoria de govern en l’àmbit municipal, però respecte a la supremacia a les institucions supramunicipals el control polític dinàstic continuava oferint poques oportunitats a les forces excloses del torn.⁹¹ Al mateix temps, constatat està també l’acusat localisme del republicanisme restauracionista, que centrava la seua acció política en esdevenir una alternativa amb possibilitats d’arravatar el poder municipal als cacics i gestionar des d’ell a favor dels sectors populars qüestions tan importants en l’economia rural com ara els consums, els bens comunals o de propis, la vigilància dels camps... que seguien en aquells temps en mans dels consistoris municipals.⁹²

Arribats a aquest punt, un balanç d’allò exposat fins ací respecte a l’evolució del republicanisme a la resta de districtes que junt al de la capital provincial conformaven la geografia electoral castellonenca, passa per constatar un endarreriment de la seua implantació electoral. Aquesta contracció no sols es dona quant al nombre de sufragis i de regidors i diputats aconseguits, sinó també des del punt de vista espacial, en reduir-se la seua àrea d’influència i quedar aquesta més concentrada en determinades comarques i especialment en uns pocs nuclis d’una magnitud demogràfica relativament important. Un panorama d’aquesta mena ve a contrastar amb la dinàmica política republicana perfilada en els dos subapartats precedents, és a dir, amb el manteniment de l’hegemonia a la ciutat de Castelló i l’expansió pel districte de Castelló de la Plana, fins i tot per zones de caire plenament rural.

Caldria preguntar-se doncs per les causes d’aquest retrocés quantitatiu i espacial. Una d’elles ja ha sigut apuntada en anteriors paràgrafs: les faccions monàrquiques havien assumit la dominació republicana al districte de Castelló de la Plana i en eixa línia podien fins i tot acceptar que en determinades conjuntures alguns municipis del referit districte seguien l’exemple de la ciutat de Castelló i passaren a estar governats per majories i alcaldes republicans. També acabaren assumint que la majoria de representants d’aquell districte a la Diputació foren republicans, ja que aquestos, a fi de comptes, no podrien anar

---

⁹¹ L’argument era reconegut pels propis adversaris dels republicans. Per exemple, en abril de 1923 l’òrgan periodístic conservador criticava el pacte a què havien arribat els carlistes i els catòlics amb els liberals reverteristes a la localitat de Segorbe. Argumentava que era molt més dolent per als interessos catòlics recolzar als liberals del poderós Navarro-Reverter que als republicans sogorbins, ja que aquestos, encara que acusaren un major grau d’anticlericalisme, poc podien fer contra la religió des dels seus bastions locals. Per reforçar aquesta argumentació posava el cas de l’Ajuntament de Castelló, controlat pels republicans des de feia temps (*La Provincia Nueva*, 14/04/1923).

⁹² C. Frías i C. García, “Sufragio universal masculino y politización campesina en la España de la Restauración (1875-1923)”, pp. 40-41.

més enllà de constituir un grup molt minoritari a la corporació provincial. Però permetre una expansió intensa del republicanisme per altres districtes de la província hauria suposat un augment destacat de la competència a l'hora de conquerir escons parlamentaris i, encara més important, hauria pogut convertir al republicanisme en força política decisiva en la constitució de majories governants a la corporació provincial.

A escala municipal, els cacics locals, adscrits a alguna facció dinàstica, controlaven les institucions polítiques i administratives –ajuntaments, jutjats municipals, policies rurals, etc. – i gaudien del favor i les prebendes de la Diputació, el Governador Civil, la Comissió Provincial, el representant en Corts del districte... D'eixa manera, disposaven d'un ampli ventall de possibilitats a l'hora de concebre tot tipus de maquinacions, coaccions i manipulacions amb què mantenir a ratlla als grups republicans. Casos com els de Canet lo Roig, Alcalà de Xivert, Rossell i Cervera al Baix Maestrat, o els de la Vall d'Uixó i Borriana a la Plana Baixa, on a pesar de disposar de diverses entitats els republicans no aconseguiren a penes regidories, apunten a la impossibilitat d'aquestos nuclis republicans de trencar les barreres alçades per aquestos mecanismes caciquils.

Disposem de dos exemples especialment coneguts gràcies al fort ressò que van tenir a la premsa, tal volta per haver-se arribat en ambdós a la destitució de regidors electes. Un és el dels comicis municipals de febrer de 1920 al poble de Benlloc. Com s'observa al Quadre 4, dos candidats republicans assoliren sengles actes de regidors en aquelles eleccions, quelcom inèdit almenys des de 1909, però la Comissió Provincial, «[...] imitando al antiguo Cusi, está esgrimiendo estos días la guillotina, descabezando las elecciones verificadas en muchos pueblos donde triunfaron republicanos y elementos no amigos de los caciquillos liberales y afines. Entre las víctimas figura el pueblo de Benlloch». El motiu esgrimit per anular els comicis fou l'existència de presumptes coaccions electorals, acusació totalment falsa segons els medis republicans.⁹³

Major ressonància va tenir dos anys després la suspensió –injusta segons la premsa republicana– d'un regidor republicà a l'Ajuntament de Segorbe després dels comicis municipals de febrer de 1922, ja que la mateixa, combinada amb el nomenament de dos regidors interins reverteristes, va provocar que els republicans perderen la majoria a l'Ajuntament i consegüentment l'alcaldia, assolida en 1920, a mans d'una coalició monàrquica formada per reverteristes, ciervistes i carlins. A més, cal tenir en compte que,

com ja s'ha comentat a l'apartat dedicat al Partit Liberal, els republicans es sentien traïts pels reverteristes, a qui havien recolzat en les eleccions provincials de juny de 1921. Durant l'acte de constitució de la nova corporació la guàrdia civil va haver de desallotjar el saló de sessions i la plaça de l'Ajuntament i els regidors republicans, com a gest de protesta, abandonaren la sessió abans que es produïra la votació de càrrecs. Fins i tot Gasset va interpel·lar al Ministre de la Governació al Congrés dels Diputats «[...] sobre las atrocidades cometidas con los concejales republicanos del Ayuntamiento de Segorbe, en cuya suspensión se llevó a cabo una arbitrariedad sin precedentes».⁹⁴

No obstant, per altra banda, també cal qüestionar-se si realment el republicanisme castellanenc va escometre amb decisió l'expansió dellà el districte de la capital. Ja s'ha fet referència anteriorment a la prioritització que aquesta força política venia fent dels objectius polítics adscrits a l'àmbit local, amb el manteniment de la preponderància a la ciutat de Castelló i de la representació política del districte com a fites essencials i la postergació de l'expansió territorial del republicanisme castellanenc per la resta dels districtes que dividien electoralment la província com a dany col·lateral. Aquest posicionament estratègic no ha d'estranyar. Es tracta d'un fenomen que també es dona en la majoria dels focus republicans repartits al llarg de la Península i que va prendre carta de naturalesa en l'Espanya de la Restauració per una sèrie de factors: des del sistema polític i electoral, articulat en petits districtes uninominals de caire rural i farcit de mecanismes que facilitaven el control governamental; a la tradició municipalista present al corpus ideològic del republicanisme espanyol; passant per la preeminència d'uns usos polítics i administratius caciquistes, explotats preferentment per les forces del torn. Tot contribuïa a què els republicans dirigiren la seua atenció preferent als espais urbans, social i políticament més plurals, que –en acusar una menor incidència dels llaços clientelars i de les pressions governamentals– afavoria el creixement de les forces no dinàstiques.

En aquesta mateixa línia, però anant un pas més enllà, també caldria plantejar-se fins on va estar disposada a arribar la cúpula dirigent republicana per tal d'assegurar-se l'hegemonia política a la ciutat i el districte de Castelló de la Plana. ¿Es va limitar a descuidar les tasques d'organització i difusió del republicanisme per les comarques veïnes, en tant que entenia que aquestes constituïen un objectiu secundari i que no contribuïen a la

---

⁹³ *El Clamor*, 20/03/1920.

consecució de les seues prioritats? ¿O va arribar fins i tot a sacrificar aquesta expansió territorial a l'establiment de pactes de no agressió amb les forces dinàstiques per tal de garantir el manteniment dels respectius feus electorals? Per al darrer decenni del vuitcents ja s'ha assenyalat l'existència d'una aliança d'aquesta mena, en virtut de la qual el *Cossi* es comprometia a no presentar candidats als comicis a Corts pel districte de Castelló i a canvi els republicans farien el mateix en la resta de districtes.⁹⁵ ¿Van existir acords semblants durant el període 1913-1923?

El ben cert és que al llarg d'aquestos anys només trobem dos moments en que els màxims mandataris republicans impulsaren i encapçalaren sengles campanyes de reorganització i difusió del republicanisme per les diverses comarques de Castelló. D'una d'elles, portada a terme en 1916, ja s'ha donat compte en un treball anterior. Es va centrar en la reconstitució dels comitès de districte republicans, un per cadascun dels nou partits judicials en què es dividia la província, però en la pràctica va quedar poc menys que circumscrita als comitès dels partits judicials de Vinaròs i de Sant Mateu, on a més es van dur a terme diversos actes de propaganda republicana.⁹⁶ No va venir associada a objectius i iniciatives d'àmbit electoral.

Més significació sembla que va assolir un segona embranzida organitzativa, aquesta sí, vinculada en bona mesura a aspiracions electorals, que es va estendre al llarg de 1918 i principis de 1919. Efectivament, les nombroses fundacions republicanes esdevingudes durant 1918 (Quadre 5) estan vinculades en bona mesura a la participació republicana en les eleccions generals de febrer, concretada en el cas del districte de Nules i sense arribar a materialitzar-se en el cas del de Vinaròs. No debades, foren als pobles dels districtes de Nules i Vinaròs on aquesta onada organitzativa va tenir major incidència. Tanmateix, no va estar vinculada en exclusiva a l'esfera electoral. Cap als darrers mesos de 1918, arran de la victòria de les potències liberals a la *Gran Guerra*, es va experimentar un segon moment expansiu, en el context de l'efervescència que aquell triomf va provocar en el

---

⁹⁴ Sobre aquest afer vegeu *El Clamor*, 04 i 11/03/1922, 06/05/1922 i 03, 10 i 23/06/1922; i *Libertad*, 16/03/1922.

⁹⁵ Sobre aquest pacte vegeu F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, p. 31 i ss; E. Pérez Arribas, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*, p. 34 i ss; i J.L. Herráiz i P. Redó, *Republicanisme i valencianisme 1868-1938: la família Huguet*, Castelló, Universitat Jaume I-Fundació Huguet, 1995, pp. 66-69.

⁹⁶ G. Llansola, , *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 74-77.

republicanisme espanyol, que va conduir a la creació o reactivació d'organismes republicans en diversos pobles.⁹⁷

En qualsevol cas, és cert que els orígens d'aquella campanya de revitalització del moviment republicà castellonenc es troben en el marc de la campanya dels comicis generals de febrer de 1918 i en concret en «[...] las peticiones que gran número de correligionarios de los distritos de Nules y Vinaroz han dirigido al jefe del partido para luchar en las próximas elecciones de diputados a Cortes». Els vents revolucionaris del tumultuós estiu anterior i el clima d'unitat forjat arran de la constitució de l'Aliança de les Esquerres amb socialistes i reformistes, havien exaltat els ànims i entusiasmes dels republicans espanyols, que veien més prop que mai la fi de la monarquia restaurada.⁹⁸ Aquest context s'allargaria en bona mesura fins a 1919, recolzat en el manteniment de l'aliança de les esquerres antidinàstiques i revitalitzat per la victòria de les potències liberals a la *Gran Guerra* i l'esperança que aquesta contribuïra decisivament a l'afonament del règim restauracionista.⁹⁹ Els seus efectes també es deixaren notar a les nostres comarques, animant als correligionaris dels districtes de Nules i Vinaròs, tant als comicis generals de 1918 com als de 1919, a impulsar

---

⁹⁷ *El Clamor*, 19, 28 i 29/11/1918; 07, 10, 13, 20, 27/12/1918 i següents. Aquesta embranzida organitzativa va tenir continuïtat durant els primers dies de 1919 (*El Clamor*, 04, 07, 08/01/1919 i següents). Fins i tot des del Comitè Provincial es va distribuir una circular en la qual, donat que «El hermoso resurgir del partido republicano de España requiere la mayor actividad», es demanava la reconstitució dels comitès locals on així ho sol·licitaren els correligionaris o allà on hagueren deixat de funcionar amb regularitat; que els comitès locals nomenaren representants per a formar comitès de districte, un per cada partit judicial; i que tots els comitès de districte nomenaren un representant i un suplent per constituir el Comitè Provincial.

⁹⁸ En 1917 el debat sobre les dificultats del règim per democratitzar-se es va intensificar i la dialèctica monarquia/república va reaparèixer en el transfons de les mobilitzacions de masses prèvies a la vaga general d'agost (A. Barrio, "Liberalismo oligárquico, democracia republicana y socialismo en la crisis del estado liberal, pp. 307-308). A les eleccions generals de 1918 les esquerres antidinàstiques es presentaren unides a través d'un comitè electoral que va agrupar a socialistes, Unió Republicana, radicals i reformistes. Obtingueren 31 diputats (15 rep, 8 reformistes, 6 soc i 2 independents). Encara que sols representaven el 7,5% del Parlament, constituïa un grup d'indubtable rellevància política, incrementada per haver obtingut escons a ciutats com ara Madrid, Bilbao, Oviedo, Saragossa o València (J. Mª Marín, "La ley electoral de 1907 y las elecciones en España durante la crisis de la Restauración (1910-1923)", p. 76).

⁹⁹ En octubre i novembre de 1918, estimulats per la victòria de l'Entesa i l'enfonsament dels Imperis Centrals, diversos líders republicans i socialistes espanyols pronunciaren discursos de caire subversiu, però que no es veieren acompanyats de cap acte d'oberta hostilitat contra la monarquia. En els debats sobre la crisi del *Govern Nacional*, a principis de novembre, es va originar alguna agitació republicana als carrers pròxims al Congrés i al Passeig del Prado i la mateixa nit de la caiguda d'aquell executiu els parlamentaris i representants republicans convocaren una assemblea a l'Ateneu, on es va parlar de proclamar immediatament la República i formar un òrgan directiu encarregat de negociar el traspàs de poders, sol·licitar la neutralitat de l'Exèrcit i abordar una sèrie de reformes socials i institucionals (E. González Calleja, *El máuser y el sufragio. Orden público, subversión y violencia política en la crisis de la Restauración*, pp. 30-31). A les eleccions generals de 1919 socialistes, republicans i reformistes renovaren l'acord electoral de 1918. Obtingueren una rotunda victòria a Madrid i aconseguiren mantenir 30 diputats (J. Mª Marín, "La ley electoral de 1907 y las elecciones en España durante la crisis de la Restauración (1910-1923)", p. 78).

la presentació d'un candidat propi, quelcom que, almenys des de 1903, sols s'havia donat una vegada a Nules i cap a Vinaròs (Quadre 2).¹⁰⁰

En el cas del districte de Nules, per exemple, a la convocatòria anterior, la de 1916, els republicans no havien presentat candidat propi. És més, es va assegurar que el candidat maurista, el Baró de Terrateig, havia rebut el suport dels republicans de Borriana, en virtut del pacte que aquestos mantenien amb el cap liberal borrianenc Benjamín González – principal valedor del Baró al districte– pacte que els havia dut a presentar-se coalitzats als comicis municipals de novembre de 1913 i de 1915.¹⁰¹ A l'alçada de 1920, però, el posicionament dels republicans de Borriana havien variat de dalt a baix. Havien trencat tot lligam amb González i, com es comprovarà en pàgines posteriors, es presentaren a les eleccions municipals amb candidatura pròpia, deslligada de tota aliança amb els liberals o amb alguna altra formació.

Davant els requeriments de lluita electoral, el Comité Provincial va acordar autoritzar al Comité del districte de Nules a decidir allò que creguera adequat de cara a aquelles eleccions i, cas de decantar-se per presentar batalla, a designar un candidat. Respecte a Vinaròs, va acordar celebrar una reunió amb els representants republicans dels pobles d'aquell districte, «[...] con el objeto de tratar de la elección de un diputado a Cortes».¹⁰²

D'entrada, cal subratllar la diferència que s'observa a l'hora d'afrontar ambdós casos. Al districte de Nules el republicanisme disposava d'una menor implantació electoral i organitzativa que al de Vinaròs i les formacions monàrquiques anaven a participar amb diverses candidatures. Amdós condicionants reduïen considerablement la transcendència d'una possible presentació d'un candidat republicà, així com les seues possibilitats de triomf, de manera que aquesta decisió no podia comprometre gaire l'entramat d'aliances i pactes dels republicans amb altres forces. Reunits en la referida assemblea, els republicans dels pobles del districte van decidir per unanimitat presentar candidat, amb plena

---

¹⁰⁰ La cita textual a *El Clamor*, 09/02/1918. L'aliança amb els socialistes al districte de Nules, concretament a la Vall d'Uixó, on els socialistes disposaven d'una implantació remarcable, es pot verificar per exemple a *El Clamor*, 11 i 19/02/1918. Respecte a 1919 vegeu *El Clamor*, 22/05/1919 i 02/06/1919.

¹⁰¹ V. Abad, *Borriana siglo XX. De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*, València, Tirant lo Blanch, 2011, p. 36; *El Serradal*, 20/11/1915; *La Unión*, 15/04/1916; V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*, p. 110.

¹⁰² *El Clamor*, 09/02/1918. Respecte a la convocatòria de la reunió, a celebrar al Centre Republicà de Vinaròs, no sols anava dirigida als representants dels comitès republicans del districte sinó també als socialistes, a les

conformitat dels màxims dirigents provincials. Tant és així que el candidat escollit fou el castellanenc Vicente Gea Mariño i que el Grup Propagandista Republicà de la capital va impulsar una campanya de mítings electorals pel districte, amb participació dels destacats republicans castellanencs José Castelló Soler, Vicente Segarra Llanes i Vicente Vilar Miralles.¹⁰³

Els resultats foren pobres –el candidat Gea no va arribar als 300 vots– però l'experiència va servir de base per impulsar i dinamitzar les organitzacions republicanes de la Plana Baixa. Pocs mesos després, a les eleccions extraordinàries a Corts celebrades al districte de Nules en desembre de 1918, amb només tres candidatures en lluita –a la convocatòria de febrer s'havien presentat fins a cinc candidats, quelcom del tot inusual– el nou aspirant republicà, l'artanenc Juan Martí Portalés, va enregistrar una votació propera al miler de sufragis (Quadre 2). Els republicans de la capital, com en l'ocasió anterior, s'havien implicat intensament en la campanya electoral, amb activa participació en els mítings programats, fins i tot del propi Fernando Gasset. Però la finalitat, segons afirmacions dels propis medis republicans, continuava sent la de recomptar els vots de què disposaven en aquell districte, l'aspiració d'obtenir la victòria pel moment continuava estant llunyana.¹⁰⁴

Al Baix Maestrat la situació era ben diferent. Allí el liberal cantista Saiz de Carlos venia des de 1910 revalidant la seua acta de diputat, que sols havia hagut de defensar en 1914, en mancar d'adversaris tant en 1910 com en 1916. Semblava que en aquesta ocasió els conservadors tampoc anaven a disputar l'elecció, de manera que era ben factible que una candidatura republicana recollira sufragis de les files conservadores, principals enemigues de Saiz de Carlos i els seus al districte, més encara si es té en compte que des de maig de 1917 un front anticantista format per conservadors, carlistes, *paquistes* i republicans mantenia apartats als cantistes del govern de la Diputació. Si s'afegeix la considerable capacitat electoral del republicanisme en aquelles contrades i la relativament desenvolupada xarxa organitzativa que allí havia bastit, es conclou que les seues probabilitats de posar en serioses dificultats l'hegemonia liberal eren reals.

---

societats obreres i a «[...] cuantos en general simpaticen con el propósito de luchar». La convocatòria anava signada pel propi Fernando Gasset.

¹⁰³ La decisió de participar en els comicis i la designació de Vicente Gea a *El Clamor*, 11/02/1918. La campanya electoral republicana pel districte de Nules a *El Clamor*, 19/02/1918.

No obstant, també cal tenir present que els republicans del Baix Maestrat venien donant suport electoral al Partit Liberal a les eleccions a Corts, amb qui l'unien tant afinitats ideològiques com l'animadversió contra el *Cossi*. Així mateix, s'han de prendre en consideració les bones relacions que tradicionalment venia mantenint el republicanisme castellonenc amb qui era el cap de la facció clientelar de Saiz de Carlos, a més del seu gendre, Vicente Cantos, des dels temps en què aquest va esdevenir la punta de llança del liberalisme canalejista a la terres de Castelló. Òbviament la presentació d'un candidat republicà contra Saiz de Carlos refredaria el vincle amb l'influent polític borrianenc. A més, l'entrada dels republicans en la disputa per l'acta del districte de Vinaròs podia dur al govern de concentració monàrquica, presidit pel liberal García Prieto, a respondre cercant un candidat monàrquic pel districte de la capital, per tal d'evitar la proclamació del candidat republicà per l'article 29 i tractar de derrotar a aquest a les urnes, circumstància que no feia tant, en 1907, s'havia fet realitat.

En la referida reunió per decidir sobre la presentació o no d'un candidat –a la qual en representació del Comité Provincial assistiren Fernando Gasset i Joaquín Vicent– els representants republicans del municipi de Vinaròs van declarar que «[...] la honradez de compromisos anteriores contraídos, obligábanles a votar al Sr. Saiz de Carlos». Els demés representants sí es mostraren partidaris de presentar candidat, però el col·lectiu republicà de Vinaròs era amb diferència el més important del districte. Davant d'aquesta situació, es va acordar deixar en mans de Gasset la decisió final.¹⁰⁵ La resta ja és conegut. Saiz de Carlos no va trobar oposició i fou proclamat diputat una vegada més, la tercera des de 1910, per l'article 29. ¿Va optar Gasset per no presentar batalla a Saiz de Carlos degut exclusivament a la manca de consens entre els republicans del districte de Vinaròs o en la seua decisió també van pesar també els efectes negatius que per al republicanisme de la capital provincial podia tenir l'enterboliment de les relacions amb l'influent Vicente Cantos i amb el govern de concentració monàrquica convocant de les eleccions?

---

¹⁰⁴ Aquesta campanya electoral es pot seguir a *El Clamor*, 14, 16, 17 i 20/12/1918. La finalitat de recomptar els efectius republicans del districte a *El Clamor*, 23/12/1918.

¹⁰⁵ *El Clamor*, 14/02/1918; *Heraldo de Castellón*, 14 i 15/02/1918. Aquest diari liberal va afirmar que a més dels de Vinaròs, els de Xert també es mostraren contraris a presentar candidat, extrem que no és recollit per *El Clamor*, que afirma que sols els de Vinaròs s'oposaren a aquesta possibilitat. De manera ben significativa, durant la seua gira pel districte de Vinaròs Saiz de Carlos, ja com a diputat proclamat, va visitar el Centre Republicà d'aquella localitat (*Heraldo de Castellón*, 21/02/1918).

Allò que resulta més probable és que amb la pèrdua del viver de vots més important del districte, el dels republicans de la localitat de Vinaròs, i la notable reducció de les possibilitats de triomf que aquella implicava, Gasset considerara que no valia la pena comprometre les relacions amb el cantisme i la revalidació del triomf republicà al districte de Castelló de la Plana. Cal tenir en compte que el pes dels republicans vinarossencs en el conjunt del republicanisme del districte era molt elevat, més encara si tenim en compte que en els comicis generals les localitats de la Salzadella, Sant Mateu, Canet lo Roig i Alcalà de Xivert no formaven part del districte de Vinaròs sinó del de Morella. Quina haguera sigut la decisió de Gasset cas que tots els grups republicans del districte hagueren optat per donar suport a un candidat republicà? Res definitiu es pot afirmar al respecte. De qualsevol manera, el que sí queda clar és que, pel que fa als republicans vinarossencs, aquestos sí que estaven disposats a sacrificar la possibilitat de conquesta de nous àmbits territorials a canvi del manteniment de les aliances establertes amb les forces monàrquiques, en aquest cas amb els liberals de Saiz de Carlos.

Les qüestions plantejades en l'anterior paràgraf tornen a emergir novament amb motiu de les eleccions a Corts celebrades l'1 de juny de 1919. Ja s'ha comprovat anteriorment que Emilio Santa Cruz, fins aquells moments diputat republicà pel districte de Castelló de la Plana, fou requerit per determinats sectors del republicanisme del districte de Vinaròs per ser el seu candidat en aquells comicis. Dos circumstàncies venien a reforçar en aquesta ocasió les probabilitats d'èxit d'una hipotètica candidatura republicana per Vinaròs. D'una banda, el suport obert i decidit dels conservadors del districte, que des del primer moment oferiren els seus vots per tal de posar fi a la dominació de Saiz de Carlos. De l'altra, el fet que en aquesta ocasió un sector dels republicans de la ciutat de Vinaròs, majoritari segons les informacions disponibles, estiguera a favor de presentar candidat propi, tal com va quedar palesat a l'assemblea celebrada el 21 de maig, en la qual per una *inmensa mayoría* els republicans vinarossencs apostaren per la presentació d'un candidat correligionari.¹⁰⁶ De fet, algun medi va arribar a afirmar que la iniciativa de presentar candidatura havia partit conjuntament d'aquest grup i de determinats sectors dretans de la mateixa localitat de Vinaròs.¹⁰⁷

---

¹⁰⁶ *El Clamor*, 21/05/1919.

¹⁰⁷ El suport dels conservadors a la candidatura republicana a *La Provincia Nueva*, 19/05/1919 i *Heraldo de Castellón*, 19 i 20/05/1919. L'aliança de sectors dretans i republicans de la localitat de Vinaròs per impulsar un candidat republicà que s'enfrontara a Saiz de Carlos a *Heraldo de Castellón*, 19/05/1919.

La decisió final s'havia de prendre a la sessió del Comité del Districte de Vinaròs a celebrar el dia 23 de maig, que fou presidida per Fernando Gasset i que va comptar també amb la presència de Santa Cruz. El Comité per unanimitat va decidir presentar candidat, però les dificultats van començar a l'hora de determinar la seua identitat. Com ja s'ha relatat en subapartats anteriors, Santa Cruz es va mostrar remís a acceptar eixe càrrec ja que «[...] deseaba dedicarse algún tiempo al descanso, que se encontraba enfermo y sin alientos para la lucha» i va proposar com alternatives a Gasset o Marcelino Domingo. Gasset al seu torn va rebutjar la possibilitat de presentar-se per Vinaròs, al esgrimir que «[...] tan solo por deberes de su situación ha aceptado la candidatura de Castellón y que la renuncia de esta acta sería un agravio para sus electores».

Finalment per aclamació es va escollir al candidat inicialment propugnat, Emilio Santa Cruz, però quan per fi semblava que definitivament la candidatura es faria realitat va intervenir Gasset per dir que «[...] en principio estaba acordado el nombre del candidato, pero que tenía que evacuar unas consultas y después de ellas se podría dar por terminado este asunto, proclamando o no en firme la candidatura por Vinaroz. Y se suspendió la sesión por unas horas». Represa la sessió, Gasset va llançar una contundent reprimenda als republicans de Vinaròs –no sabem si es referia als del municipi o als del districte– per considerar que els faltava la unitat i l'entusiasme necessaris per afrontar aquella contesa electoral –féu referència a l'absència en aquella reunió de republicans històrics– i va denunciar l'existència de traïdors i l'establiment d'un «[...] caciquismo republicano» a Vinaròs. Santa Cruz per la seua banda va afirmar que encara tenia dubtes motivats per raons de pes i que necessitava unes hores per reflexionar.¹⁰⁸

Així sembla que es va posar fi a aquella sessió del Comité Republicà del Districte de Vinaròs. A l'endemà *El Clamor* comunicava que «[...] ante las dificultades surgidas que impiden a nuestro querido amigo don Emilio Santa Cruz, aceptar la candidatura, el Partido Republicano no tomará parte en las elecciones del distrito de Vinaroz».¹⁰⁹ Finalment, en aquelles eleccions sembla que la majoria de republicans del districte va acabar optant per l'abstenció.¹¹⁰

Si respecte a les eleccions a Corts de 1918 hem vist com el suport de la direcció provincial del partit a l'opció de presentar candidatura és discutible, encara ho és més en el

---

¹⁰⁸ La crònica d'aquella reunió del Comité del Districte de Vinaròs a *El Clamor*, 24/05/1919.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

cas d'aquesta nova candidatura frustrada en 1919, tenint en compte la crònica dels fets que acaba de ser exposada. Cal tenir present que –a pesar dels laments de Gasset per les absències i manca d'unitat i d'entusiasme i sense negar l'existència de conflictes interns dins el republicanisme del Baix Maestrat¹¹¹ en aquesta ocasió també eren partidaris de presentar candidat la majoria de republicans de la ciutat de Vinaròs, que era tant com dir la majoria dels republicans del districte. Així mateix, tot i que és cert que va sorgir el problema de la negativa de Santa Cruz a acceptar la seua designació, la veritat és que els fets relatats donen la sensació que finalment aquesta s'hauria fet efectiva de no ser per la suspensió de la sessió a instàncies de Gasset. D'altra banda, d'haver existit en la direcció provincial del Partit un desig ferm de presentar candidat per Vinaròs no sembla improbable que s'haguera pogut trobar un candidat alternatiu a Santa Cruz.

En la mateixa línia, pocs dies després el Governador Civil explicava al Ministre de la Governació que «[...] si no impedí la proclamación [per l'article 29] de D. Fernando, republicano, por el distrito de la capital, fue debido a que retiró su candidatura el republicano que se presenta por el de Vinaroz».¹¹² Tot i que en aquesta afirmació el Governador no arriba a desvetllar expressament que va existir un pacte entre ell i els republicans per tal que aquestos retiraren el candidat per Vinaròs a canvi de que el govern no promocionara cap candidatura que se'ls oposara al districte de Castelló, la veritat és que sí que fa més versemblant aquesta possibilitat. Tanmateix, els medis republicans, com solia ser habitual quan algun candidat seu era proclamat per l'article 29, negaren l'existència de contubernis amb altres forces polítiques o amb el Govern per tal d'aconseguir la seua aplicació a favor de Fernando Gasset i van assegurar que la mateixa s'havia produït gràcies a la sòlida hegemonia que exercien al districte, ja que «[...] de no ser así, es seguro que los monárquicos, los eternos enemigos del Partido Republicano, hubieran provocado la lucha».¹¹³

---

¹¹⁰ *Heraldo de Castellón*, 05/06/1919 i 06/12/1920.

¹¹¹ Després de la celebració d'aquells comicis generals el Comité i el Centre Republicà de Rossell publicaren una nota conjunta en *El Clamor*, en la qual informaven que «[...] después de examinar los antecedentes o pormenores de la crisis por la que atraviesa el partido del distrito, acordaron por unanimidad la publicación del presente llamamiento a todas las corporaciones, comités, centros y personalidades afectos a la idea Republicana, proponant-los la celebració d'una assemblea para acordar la norma de conducta y buena armonía para poder desarrollar y fomentar lo más pronto y fácil posible la buena marcha del distrito» (*El Clamor*, 11/06/1919).

¹¹² Arxiu Històric Nacional, lligal 28-A, expedient 4, 25/05/1919.

¹¹³ *El Clamor*, 26/05/1919.

Al districte de Nules de nou l'evolució dels esdeveniments fou ben diferent. Novament, en reunió dels delegats republicans dels pobles del districte, sense intervenció directa de mandatari provincials, es va acordar presentar candidat i novament aquestos últims recolzaren plenament el candidat escollit –en aquesta ocasió el reformista Joaquín Dualde, que es va presentar sota l'etiqueta genèrica de «izquierdista»¹¹⁴ amb la presència en la campanya electoral de destacats republicans de la capital provincial, com ara Carlos Selma, José Morelló i fins i tot el propi Fernando Gasset.¹¹⁵ Per la seua banda, en un primer moment el Governador Civil també va vincular la proclamació per l'article 29 pel districte de la capital amb la no presentació de candidat republicà per Nules: «Por cierto que veo que los republicanos han empezado la campaña electoral por ese distrito, y si ustedes (dirigiéndose al representante de El Clamor) presentan candidato por Nules yo lo presentaré por Castellón para evitar el art. 29».¹¹⁶ Però segurament més endavant es va adonar que les possibilitats reals de triomf republicà a Nules eren escasses i tal volta va calcular que la candidatura republicana fins i tot podia beneficiar al candidat governamental, Jaime Chicharro, en restar vots al candidat liberal, Andrés de Boet. Els resultats –1.501 sufragis– poden ser qualificats de satisfactoris i fins i tot de prometedors, ja que palesaven un creixement electoral important, de més de 500 sufragis respecte de la votació aconseguida per Martí Portalés mig any abans. En poc més d'un any s'havien quintuplicat els vots republicans al districte.¹¹⁷

No obstant, ací va acabar l'intent republicà de constituir-se en alternativa amb possibilitats reals de triomf a les eleccions a Corts pel districte de Nules, així com les temptatives de fer el mateix al de Vinaròs. Passat aquell moment efervescent dels anys 1918-1919 –marcat per l'Aliança de les Esquerreres, el triomf de les potències liberals a la Primera Guerra Mundial, les esperances que aquest empentara decisivament cap a l'anhelada República i els efectes del clima d'agitació social i política encetat durant el convuls estiu de 1917– les iniciatives republicanes per estendre els seus dominis electorals

---

¹¹⁴ *El Clamor*, 26/05/1922.

¹¹⁵ La decisió del Comité del Districte de Nules de presentar candidat a *El Clamor*, 12/05/1919. La participació de destacades figures de la Federació Provincial Republicana en actes de la campanya electoral per exemple a *El Clamor*, 19, 21, 22 i 23/05/1919.

¹¹⁶ *Heraldo de Castellón*, 14/05/1919.

¹¹⁷ Una porció dels sufragis aconseguits per Dualde ha de ser atribuïda al suport que li va atorgar el nucli socialista de la Vall d'Uixó (*El Socialista*, 03/06/1919).

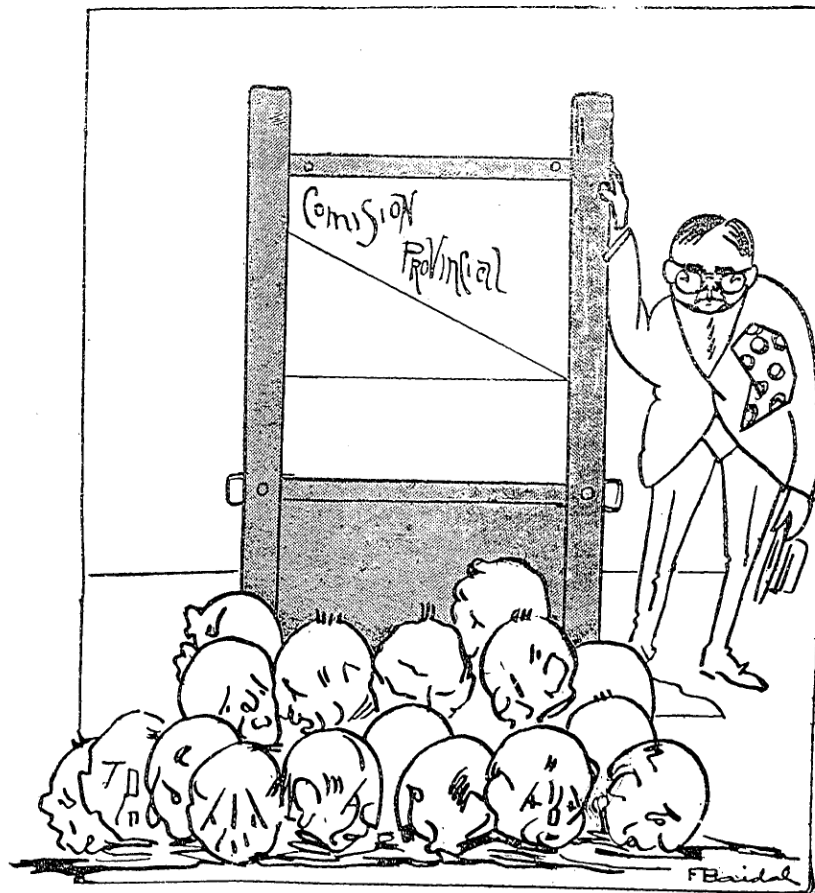
més enllà del districte de la capital –tant en eleccions generals com provincials– van quedar reduïdes a la mínima expressió (Quadres 2 i 3).

Pel que fa al districte de Vinaròs, de Vinaròs-Sant Mateu si parlem d'eleccions provincials, a partir de 1920 la dinàmica política dels republicans va estar marcada per la seua integració en una aliança d'ampli espectre que va unir contra el Partit Liberal a totes les demás forces rellevants d'aquella demarcació electoral, ciervistes, sectors confessionals i obrers. Els republicans del Baix Maestrat arraconaren les seues ambicions de fer-se amb la representació en Corts del districte i prioritzaren la lluita contra el liberalisme que hi dominava des de feia anys. Així, als comicis generals de 1920 donaren suport al candidat promocionat pels ciervistes –que, per facilitar el vot de republicans i obrers, fou un reformista, Lamberto Cano– sense aconseguir però l'anelhada derrota de Saiz de Carlos.¹¹⁸ En canvi, a les eleccions provincials de 1921 la candidatura conjunta formada per un ciervista, un independent i un republicà, José Masip Quer, va aconseguir un triomf complet, tot derrotant la candidatura liberal. L'actitud de Masip a la Diputació i a la Comissió Provincial, recolzant en diverses votacions als ciervistes, fou molt criticada pels medis liberals i fins i tot pels republicans, ja que aquesta transgredia la neutralitat que la direcció provincial del partit havia fixat com a norma de conducta del grup republicà –format per Masip i dos diputats de la capital provincial– al si de la corporació provincial.¹¹⁹

---

¹¹⁸ *Heraldo de Castellón*, 27/12/1920.

¹¹⁹ Des de bon principi els republicans explicaren que el pacte amb els ciervistes a Vinaròs-Sant Mateu es limitava al període electoral i que Masip Quer no havia de mantenir cap compromís amb ells a la futura Diputació (*El Clamor*, 18/06/1920). Sobre la neutralitat adoptada pel grup republicà de la Diputació vegeu també *El Clamor*, 06/08/1920. Les acusacions dels liberals a Masip de connivència amb els ciervistes a *Heraldo de Castellón*, 12/10/1921, 06/12/1921 i 06/03/1922, Actes de la Diputació Provincial, 11/10/1921 i *Levante*, 03/12/1921, 11 i 18/03/1922 i 10/12/1922. Les recriminacions dels republicans a *Libertad*, 14/03/1922.

MASIP: ¿A todos los liberales, porque yo, como aquí, gracias a Dios, soy ateo!

Caricatura del liberal Francesc Baidal sobre l'actuació de José Masip Quer al si de la Comissió provincial (*Levante*, 18/03/1922).

Quant al districte de Nules, la participació dels republicans a les eleccions provincials va continuar sent inexistent. Més decebedora fou la seua evolució a les convocatòries a Corts. Després de la ràpida progressió electoral experimentada al llarg dels dos anys precedents, a les eleccions generals de desembre de 1920 l'anunci del candidat republicà, Vicente Marco Miranda –nascut a Castelló però vinculat a Borriana i establert a València, on era redactor en cap del diari blasquista *El Pueblo*– es va produir menys d'una setmana abans de la cita a les urnes. Marco ni tan sols fou proclamat candidat per la Junta Provincial del Cens Electoral –per tant no va poder disposar d'interventors a les meses– la

seua campanya electoral fou inexistent, al igual que la implicació en ella de la cúpula provincial gassetista, i el resultat obtingut ínfim, per davall dels 200 vots.¹²⁰

Quelcom similar es pot dir de la candidatura del també republicà valencià Pedro Vargas en els comicis generals d'abril de 1923, que tampoc va assolir la condició de candidat proclamat. Només van transcendir a la premsa dos actes electorals republicans en aquells comicis, concretament dos mítings celebrats a la Vall d'Uixó i Borriana. Tanmateix, és possible que bona part de la campanya propagandística de Vargas fora ocultada pels medis periodístics rivals, tal com es va denunciar des de les pàgines d'*Ideal*, el setmanari creat *ad hoc* per donar suport a aquella candidatura republicana, del qual sols tenim constància de la publicació del primer número. Respecte a l'actitud del republicanisme de la capital provincial envers aquella, no hi ha cap indicatiu de recolzaments de cap tipus. És més, sembla que el candidat liberal, l'exrepublicà Faustino Valentín, va assegurar que la cúpula gassetista no estava a favor de la referida candidatura, perquè *Ideal*, referint-se a Valentín, va assenyalar que «[...] atribuye usted a los republicanos de Castellón opiniones que necesitamos verlas confirmadas por éstos» i, per deixar les coses clares, va aprofitar per fer constar «[...] por adelantado que de la marcha del republicanismo en el distrito de Nules sólo tienen derecho, sólo pueden disponer los republicanos del distrito». En qualsevol cas, als registres oficials ni tant sols va quedar constància dels vots assolits per Vargas en aquelles eleccions però en tot cas amb prou feines degueren superar el centenar.¹²¹

Tot plegat, allò que es dedueix del contingut dels paràgrafs precedents és que, almenys als districtes de Nules i Vinaròs i probablement també al de Segorbe, el republicanisme tenia prou potencial i implantació com per esdevenir una formació, sinó victoriosa, sí capaç d'aconseguir bones votacions, suficients per comprometre els triomfs monàrquics i tal volta també per conquerir alguna acta de diputat. A la no materialització d'aquesta capacitat contribuïren diversos sectors. Entre ells, la inclinació localista i pactista que també aquells republicans donaren a la seua línia estratègica, amb vinculacions de determinats nuclis republicans a grups polítics dinàstics o la integració en aliances establertes amb altres formacions per tractar d'acabar amb determinades dominacions

---

¹²⁰ *Heraldo de Castellón*, 14/12/1920.

¹²¹ Els orígens de la candidatura de Pedro Vargas pel districte de Nules a *La Provincia Nueva*, 12/03/1923. Els mítings de Borriana i la Vall d'Uixó, les denúncies d'ocultació d'actes propagandístics republicans i les cites textuais sobre l'actitud dels dirigents republicans de Castelló de la Plana, a *Ideal*, 24/03/1923. A més de a *Ideal*, també trobem informació del míting de Borriana a *La Provincia Nueva*, 26/03/1923. Els resultats electorals al *Boletín Oficial de la Provincia*, 04/05/1923 i *Heraldo de Castellón*, 30/04/1923.

polítics. Efectivament, els republicans s'integraren sense gaires complexos junt a formacions monàrquiques en aquelles aliances anomenades *anticaciquistes*, molt freqüents en la política restauracionista, en les quals –amb la justificació, més o menys fonamentada segons els casos, de lluitar contra el caciquisme imperant– s'unien per tal de derrotar al partit hegemònic, acusat invariablement de practicar un caciquisme desenfrenat.¹²² Així mateix, altres factors serien la manca d'unitat al si del republicanisme del Baix Maestrat o les reticències de Santa Cruz a acceptar ser el candidat per Vinaròs. Entre ells cal incloure també la falta de vigor de la direcció provincial a l'hora de donar suport a candidatures que, cal recordar, havien nascut de la iniciativa dels focus republicans localitzats als districtes de Nules i de Vinaròs. Aquesta manca de fermesa, almenys en part, es va poder deure a la por a perdre el beneplàcit amb què els partits dinàstics i l'Executiu de torn solien acollir la candidatura republicana pel districte de Castelló, que mai es trobava amb un candidat governamental en front.¹²³

A més, la pèrdua d'aquesta aquiescència de les forces del torn podia portar una altra conseqüència dolenta: la manca de la seua col·laboració per impulsar els projectes i les demandes de tota mena que el diputat republicà castellanenc havia de gestionar a la Cort en favor del seu districte. Aquesta possibilitat era seriosament contemplada per exemple per l'òrgan periodístic de les dretes castellanques, que en setembre de 1922 va assegurar que

---

¹²² A l'àmbit municipal trobem els casos de Benlloc i Segorbe, on els republicans s'uniren a d'altres forces per vèncer als liberals als comicis de 1920. Vegeu respectivament *El Clamor*, 28/02/1920 i 03/04/1920. Sobre el recurs a l'anticaciquisme com a *leit motiv* mobilitzador emprat pels republicans a l'àmbit rural vegeu S. Cruz Artacho, "Caciquismo y mundo rural durante la Restauración", pp. 40-41. Sobre la proliferació de candidatures d'aquesta mena vegeu, del mateix autor, "La estrategia electoral del socialismo español y sus efectos sobre la politización del campo, 1875-1923", en T. M^a. Ortega i F. Cobo (eds.), *La España rural, siglos XIX y XX. Aspectos políticos, sociales y culturales*, Granada, Comares, 2011, p. 215. També A. Marimon i A. Quetglas, "Anàlisi dels resultats electorals a Sóller durant la segona etapa de la Restauració (1901-1923)", Sóller, III Jornades d'Estudis Locals de Sóller, Ajuntament de Sóller, 2009, pp. 272-273.

¹²³ Recolza aquesta tesi la següent afirmació de Vicente Marco Miranda: «En las contiendas del distrito [de Nules], don Fernando Gasset [...] nos impedía intervenir con candidatos propios. Por conservar para sí el acta de la capital apoyaba en el resto de la provincia a liberales y conservadores, según le aconsejaban las circunstancias. Entretanto, en los distritos decaían o no aumentaban las fuerzas republicanas. Yo fui siempre opuesto a aquella política de Gasset. Este no me distinguía con su afecto. A mi me ocurría lo mismo con él» (V. Marco, *In illo tempore. Memorias*, p. 242). Cal tenir en compte però que aquesta afirmació de Marco es refereix probablement a un període anterior a 1905 –any en què des de Borriana es va traslladar a València en aconseguir un lloc de treball al diari blasquista *El Pueblo*– i així mateix, que es tracta d'una asseveració particular, no acompanyada d'altres dades o testimonis documentals que la refermen i efectuada per un polític republicà que, com queda patent al fragment reproduït, no mantenia bones relacions amb Gasset. A les pàgines precedents ha quedat clar que, almenys pel que fa als comicis a Corts de 1918 i 1919, Gasset no es va oposar a la presentació de candidats republicans pel districte de Nules, encara que és possible que es tractara de dos casos excepcionals.

la reducció experimentada per la subvenció estatal destinada al port de Castelló havia vingut causada, entre altres motius, per:

[...] la tendencia a conquistar los restantes distritos de la provincia, la qual ha sido bastante para romper los lazos que al Partido Republicano unía a los restantes partidos que tienen aquí representantes y que gozan de influencia en Madrid y sólo el Señor Gasset no le es posible lograr una sola mejora para su distrito porque nadie le ayuda como lo hicieron liberales y conservadores en otras épocas proporcionándole muchos éxitos.

El Clamor i el propi Gasset es van encarregar de desmentir tant la disminució de la referida subvenció com el refredament de relacions amb els diputats monàrquics de la resta de districtes de la província.¹²⁴

No entrarem ací a discutir la major o menor versemblança dels càrrecs formulats per *La Provincia Nueva*, ja que l'afer sembla que no va tenir més recorregut. Però sí cal posar de relleu que l'episodi serveix per comprovar que els tímids intents republicans per progressar en convocatòries a Corts pels districtes de Nules i Vinaròs havien sigut suficients com per incomodar als medis monàrquics, en aquest cas conservadors.

Per altra banda, a part dels obstacles interposats per les forces dinàstiques des dels llocs de privilegi que ocupaven a les institucions estatals –centrals, provincials i municipals– i de les pròpies limitacions, dissensions i indecisions dels rengles republicans, caldria indagar també sobre si les relacions dels republicans dels districtes castellonencs amb el moviment obrer constitueixen un tercer factor propiciador del retrocés electoral que venim analitzant al llarg dels paràgrafs precedents. Al subapartat anterior s'ha comprovat l'existència de l'efecte contrari: als pobles del districte de Castelló de la Plana, especialment a Vila-real i Almassora –que eren precisament els més poblats i per tant amb nuclis de jornalers i obrers de majors dimensions– el suport o la col·laboració electoral amb els candidats republicans va ser l'actitud predominant entre les organitzacions obreres de classe i va esdevenir una de les claus que possibilitaren l'ascens electoral experimentat pels republicans entre 1920 i 1923. A la capital provincial, per contra, el posicionament crític dels obrers envers el Partit Republicà va anar estenent-se, fou capitalitzat pel nucli

---

¹²⁴ La discussió es pot seguir a través de *La Provincia Nueva*, 25/09/1922 i 05 i 21/10/1922; *Heraldo de Castellón*, 07, 21 i 27/10/1922; i *El Clamor*, 21 i 27/10/1922.

socialista local i va tenir el seus efectes perjudicials en la capacitat electoral republicana. Què es pot dir al respecte sobre la resta dels districtes?

En principi, cal partir de la base que el proletariat, com a integrant de les classes populars, devia constituir una part important de l'electorat republicà en totes les comarques. Ara bé, al llarg del període estudiat, més en concret cap als darrers anys del mateix, s'observa un fenomen que reflecteix un descens de la influència política republicana entre els treballadors: la proliferació de candidatures obreres, sorgides dels centres obrers existents en diversos pobles i no qualificades de republicanes, que aconseguiren algunes actes de regidors als dos darrers comicis municipals de la Restauració, en 1920 i 1922 (Quadre 6).¹²⁵

No resulta senzill determinar amb precisió l'adscripció ideològica d'aquestes candidatures. En el cas de la Vall d'Uixó aquesta era clarament la socialista, els socialistes disposaven allí d'un arrelament considerable i d'una estructura organitzativa i social consolidada.¹²⁶ Però tot apunta a que es tracta d'una excepció. En la resta dels casos apareixen a la premsa com a «obreres» o com a «socialistes», però cal tenir en compte que en aquells temps ambdós mots freqüentment s'usaven indistintament per referir-se a qualsevol organització obrera de tall esquerrà, tant a aquelles que veritablement eren de filiació socialista com a aquelles altres que no posseïen una filiació partidista concreta, en les quals solien conviure simpatitzants socialistes, anarcosindicalistes i republicans.¹²⁷ Allò que sí sembla indubtable és que aquestes candidatures no poden ser considerades

---

¹²⁵ Abans de 1920 sols s'han pogut localitzar cinc regidors qualificats de socialistes i cap d'obrer. Els cinc foren escollits a la localitat de Peníscola, tres d'ells en 1915 i dos en 1917. Tanmateix, la manca de més informacions sobre aquest possible nucli socialista de Peníscola no permet confirmar la seua existència. Tal volta es tractava d'individus representants de les organitzacions obreres esquerranes del poble. Aquestes entitats sovint es movien ideològicament entre el republicanisme, l'anarquisme i el socialisme, sense adscriure's formalment a cap partit ni sindicat concret. Nogensmenys, en la premsa de vegades apareixien qualificades, en un sentit genèric, com a «socialistes».

¹²⁶ Vegeu per exemple *El Socialista*, 02 i 10/02/1920, 12 i 31/01/1922 i 04/02/1922.

¹²⁷ En tot cas, l'existència de certa influència de la doctrina socialista dins l'obrerisme vinarossenc es pot comprovar a través de les pàgines d'*El Socialista*, l'òrgan periodístic de la Federació de Societats Obreres de Vinaròs. Sabem però que, a l'alçada del mes d'abril de 1920, aquesta influència no s'havia materialitzat en la fundació d'una agrupació socialista ni de cap altres òrgan polític adscrit al Partit Socialista (*El Socialista* (Vinaròs), 10/04/1920). De fet, sembla que els líders republicans més esquerrans de la localitat –Sebastian Albalat, Cristóbal Felip– eren els portaveus del periòdic obrer en l'escena política local, (R. Puig, *Els cors de la Restauració. Vinaròs (1876-1923)*, p. 258). Per altra banda, és precisament a partir d'alguna referència localitzada a aquest setmanari que es pot deduir també la penetració del socialisme a Benicarló. Així, en un escrit dirigit per *El Socialista* a la Federació Obrera de Benicarló es fa referència al «[...] campo socialista del progresivo pueblo de Benicarló» (*El Socialista*, 20/03/1920).

republicanes, ja que d’haver existit possibilitat de fer-ho la premsa republicana les haguera presentat com a tals.

QUADRE 6) REGIDORS OBRERS O SOCIALISTES A LES ELECCIONS MUNICIPALS DE 1920 I 1922 (EXCEPTE DISTRICTE DE CASTELLÓ DE LA PLANA).

	1920	1922	TOTAL
Benicarló	2 obrers	4 obrers ¹²⁸	6
La Jana	2 obrers		2
Vinaròs	1 obrer		1
Sant Mateu		2 obrers ¹²⁹	2
Vilafranca		2 obrers	2
Borriana	4 obrers		4
La Vall d’Uixó	1 socialista		1
Onda	1 obrer	2 obrers	3
TOTAL	11	10	21

Elaboració pròpia a partir de premsa 1913-1923

Quant a les xifres totals de regidors obrers i socialistes, es constata que en relació amb les assolides pels republicans són relativament importants. Cal tenir en compte que s’han comptabilitzat 20 regidors republicans a les eleccions municipals de 1920 i 8 a les de 1922 (Quadre 4). És a dir, que als darrers comicis municipals de la Restauració el nombre de regidors obrers o socialistes ja es va equiparar, i probablement va superar, l’assolit pels republicans. Ens trobem doncs davant un fenomen, el de la participació directa de les organitzacions obreres esquerranes –socialistes o no– en l’àmbit electoral, que per les seues dimensions mereix ser tingut en consideració.

Una mirada un tant més propera permet extraure altres conclusions. Primerament, s’observa com, tret del cas de Vinaròs als comicis de 1920, no es dona cap situació de triomf simultani de candidats obrers i republicans en un mateix municipi. On vengeren candidats obrers quasi mai en vengeren de republicans ni tampoc a la inversa, circumstància que confirma que veritablement ambdues forces compartien un mateix electorat, el proletari. En realitat, a banda del ja citat cas de Vinaròs, només coneixem un altre exemple

¹²⁸ En algun dels reculls de regidors que fa la premsa apareixen qualificats com a socialistes.

¹²⁹ A *El Socialista*, 15/02/1922, ambdós regidors són qualificats de socialistes.

de coexistència d'una candidatura obrera i una altra republicana,¹³⁰ el dels comicis de Borriana en 1920, on els obrers, aliats amb els liberals de Benjamín González, obtingueren un sonor triomf –quatre regidors– mentre la candidatura republicana no aconseguia portar cap representant al consistori.¹³¹

Tanmateix, no sempre ambdues forces foren rivals. Sabem, per exemple, que a la Vall d'Uixó els republicans donaren suport al candidat socialista que va aconseguir resultar escollit –però sols a aquest, no a la resta de components de la candidatura socialista– i a Benicarló en 1922 la candidatura obrera –o socialista– fou recolzada també pels republicans.¹³² Respecte a aquest darrer municipi, coneixem també que les candidatures obreres (o socialistes) de 1920 i 1922 van tenir un precedent en els comicis municipals de 1913, als quals la Societat de Jornalers del Camp va presentar una candidatura formada per quatre integrants. Tot i no assolir cap regidoria, la candidatura va obtenir l'estimable quantitat de 236 vots, després que liberals i conservadors s'aliaren per fer tal de fer-li front, segons el periòdic independent *El Litoral*, amb tota mena de mecanismes corruptes i coaccionadors.¹³³

Tot plegat, les dades fins ací exposades reflecteixen la presència d'un doble procés marcat per la coincidència de l'eclosió de candidatures i triomfs electorals obrers amb el període de retrocés republicà a què venim fent referència des de fa varies pàgines. Aquest procés es va fer realitat tant en localitats on els republicans en comicis precedents havien conquerit alguna regidoria i ara perderen tota presència als consistoris –Borriana, la Vall d'Uixó i Onda–, com en d'altres com Benicarló, la Jana, Sant Mateu i Vilafranca on, almenys des de 1913, els republicans no havien aconseguit cap acta de regidor. En qualsevol dels casos, es fa palès que en alguns municipis castellanencs –situats fonamentalment a la Plana Baixa i el Baix Maestrat– contingents quantitativament significatius dels estrats socials populars havien començat a canalitzar políticament els seus interessos i reivindicacions a través de plataformes bastides al si de l'obrerisme organitzat –

---

¹³⁰ Encara que tal volta va ocórrer més vegades, ja que generalment sols coneixem l'adscripció política dels candidats triomfants, no dels que fracassaven en el seu intent d'esdevenir regidors.

¹³¹ *El Clamor*, 10/02/1920.

¹³² Sobre el cas de la Vall d'Uixó *El Clamor*, 10/02/1920. Sobre el cas de Benicarló vegeu *Libertad*, 24/01/1922; *Heraldo de Castelló*, 06 i 07/02/1922.

¹³³ *El Litoral*, 02, 09 i 16/11/1913. Probablement la concurrència d'aquesta candidatura de la Societat de Jornalers a les eleccions, es troba relacionada amb el conflicte que hi havia plantejat per aquells dies entre la referida entitat i els propietaris agraris de Benicarló, als quals demanaven augmentar el jornal a dues pessetes. Els jornalers també es negaven a treballar junt amb companys no associats (*El Litoral*, 09 i 23/11/1913).

fet inèdit en la història política provincial— desplaçant en alguns casos i rebutjant en altres al republicanisme, l'opció política que, en el camp esquerrà, fins aleshores havia aconseguit monopolitzar l'atracció d'aquest electorat.

Quins factors precipitaren el desenvolupament d'aquest procés? El fet que el seu inici coincidís amb moments de màxima agudització de la conflictivitat social i de la radicalització obrerista no sembla una casualitat. Tampoc que siga també coetani al trencament de l'Aliança de les Esquerreres, que va posar fi a la col·laboració electoral entre republicans i socialistes.¹³⁴ Pareix lògic pensar que en eixe context, les contradiccions de l'interclassisme republicà i la manca d'actualització de les seues propostes socials quedaven més en evidència que mai, mentre el discurs de classe i més radical de socialistes i sindicalistes adquiria un major atractiu. A la Vall d'Uixó el trencament de socialistes i republicans fou gairebé immediat. Als comicis municipals de febrer de 1920 els republicans no es presentaren i, com ja s'ha assenyalat, es limitaren a recolzar al candidat socialista d'un dels districtes de la localitat, que fou l'únic socialista que va obtenir regidoria. A la següent cita electoral municipal, dos anys després, els socialistes rebutjaren l'ofertament d'aliança dels republicans i no obtingueren en aquest cas ni una sola regidoria, mentre els republicans de nou s'abstingueren de presentar candidatura pròpia.¹³⁵

Però el cas millor conegut, gràcies a la repercussió mediàtica que va tenir, és l'esdevingut a Borriana. Tercer municipi més poblat de la província i punt neuràlgic del negoci taronger, la desfeta patida per aquest arran de l'esclat de la guerra a Europa l'havia convertit també en la localitat més afectada per la crisi econòmica i en epicentre de la protesta i agitació social derivada de la mateixa.¹³⁶ En eixa conjuntura l'associacionisme

---

¹³⁴ A les eleccions generals de 1920 es va trencar el pacte de les esquerres no monàrquiques. Els reformistes s'aliaren amb els liberals, particularment amb els albistes, i els republicans rebutjaren formar candidatures amb els socialistes, davant la creixent radicalització del PSOE (J.M. Marín, "La ley electoral de 1907 y las elecciones en España durante la crisis de la Restauración (1910-1923)", pp. 79-81).

¹³⁵ *Libertad*, 31/01/1922.

¹³⁶ F. Romeu, "La crisis de 1917 y sus consecuencias económicas y sociales en la región valenciana", pp. 119-120; J. del Alcázar, *Temps d'avalots al País Valencià (1914-1923)*; C. Pallarés, "¡Barcos, pan y trabajo!: el Trienio Bolchevique en Vila-real i la Plana", treball inèdit, *Beca d'Investigació de l'Ajuntament de Vila-real*, 2004. En un dels períodes de major incidència de la crisi, a principis de 1917, el Governador Civil informa al Ministre de Governació sobre la paralització econòmica, l'atur i la fam que estaven vivint els pobles de Plana. En ells remarca que la localitat que pitjor ho està passant és Borriana i relata com en eixe municipi s'ha organitzat l'elaboració de menjar en calderes, que és repartit als obrers. Assegura també que «[...] sino se hace algo con urgencia, no habrá manera de contener el movimiento, pues que solo en Burriana, hay seis mil obreros de los dos sexos, sin trabajo, y que con el espíritu exaltado, característico en la población, están en la vía pública constantemente, quedando escasísimos recursos para mañana y pasado y malamente» (Arxiu Històric Nacional, lligall 16-A, expedient 6, 13/02/1917 i 21/03/1917).

obrer va experimentar allí un impuls considerable i unes dimensions estimables. En el plànol polític i electoral, al seu si es va acabar imposant la postura que rebutjava tota vinculació amb el republicanisme borrianenc i preconitzava l'aliança amb el cap dels liberals borrianencs, Benjamín González. Així va ser com a les eleccions municipals de 1920 triomfaren quatre candidats obrers, mentre la candidatura republicana, formada per set integrants, es quedava sense cap regidoria.

A través de l'entrecreuament de cartes acusatòries entre Salvador Comes, obrer republicà i Juan Bautista Sanmartín i Pedro Sala, directors del poderós Centre Obrer *El Alba Social* de Borriana i principals precursors del pacte amb els liberals, ens podem apropar als orígens d'aquesta disputa.¹³⁷ Davant un conflicte sorgit amb els patrons tarongers, els referits caps obrers es negaren a tornar al treball si es contractava a obrers *grocs*, en contra de l'opinió del sector obrer republicà, que era partidari de reconèixer la llibertat de treball per tal que no es perderen els jornals que hi havia en joc. Els integrants d'aquest sector foren acusats pel sector majoritari de fer el joc als obrers catòlics i als patrons, de ser uns aburgesats i d'estar a les ordres dels patrons republicans. Així mateix, davant les crítiques a l'aliança amb Benjamín González efectuades pels obrers republicans, van acusar a aquests de defendre uns «[...] conceptos trasnochados», ja que ara el principal enemic de l'obrer ja no era el caciquisme, sinó *el* «[...] egoismo patronal hecho poder». Els obrers republicans, per la seua banda, asseguraren que l'oposició dels dirigents d'*El Alba Social* a la contractació d'obriers catòlics havia estat inspirada pel seu aliat polític, Benjamín González, posaren de relleu que pocs mesos després els referits dirigents havien acabat acceptant compartir el treball amb els *grocs*, «[...] ahora cuando las pesetas del dorado fruto descansan en los ocultos rincones de nuestros mayores enemigos» i remarcaren la contradicció en què havien caigut al vincular-se a un dels principals cacies de Borriana.¹³⁸

---

¹³⁷ Es dona la circumstància que durant l'any anterior Juan Bautista Sanmartín havia estat vinculat al republicanisme, fins i tot havia participat en campanyes propagandístiques republicanes, compartint escenari amb Gasset, Selma i altres destacats prohoms republicans. Vegeu *El Clamor*, 22/09/1919. Encara en maig de 1920, després de les eleccions municipals, Sanmartín i Sala visitaren la redacció d'*El Clamor* per agrair-li les seues gestions a favor del seu alliberament i retorn a Borriana (ambdós havien sigut deportats pel Govern mesos abans). Vegeu *El Clamor*, 08/05/1920. Per la seua banda, en les seues memòries el republicà Vicente Marco Miranda qualifica a Pedro Sala de republicà i assenyala que fins i tot va intervenir en un míting electoral celebrat a Borriana en el context de la candidatura de Marco a les eleccions generals de 1920 pel districte de Nules (V. Marco, *In illo tempore. Memorias*, pp. 191-193).

¹³⁸ La polèmica es pot seguir a *El Clamor*, 21/08/1920, 11 i 25/09/1920, 02, 16 i 23/10/1920; *Heraldo de Castellón*, 09/10/1923. De tota manera, la denúncia del pacte establert pels caps obrers amb el cacic liberal de Borriana resulta un tant cínica, si tenim en compte que només uns anys enrere els propis republicans havien acudit a les eleccions municipals coalitzats amb els liberals de Benjamín González (*El Serradal*, 20/11/1915).

Ara bé, al subpartat dedicat al republicanisme del districte de Castelló s'ha observat que per aquells mateixos anys, a Vila-real i Almassora, localitats molt pròximes a Borriana i que travessaven per un context social i econòmic també molt marcat per la crisi, les relacions del republicanisme amb l'obrerisme organitzat estigueren caracteritzades per un fructífer clima de col·laboració. De tota manera, en el cas de Vila-real, el fet que a les triomfants candidatures esquerranes es fera la distinció entre els candidats que eren *obrers* i els que eren *republicans* també denota cert grau d'autonomia del moviment obrer vila-realenc a l'hora de vehicular la seua participació política, amb candidats propis, que ja no es confonien amb els republicans.

Però, en qualsevol cas, per què aquestos diferents comportaments? La manca d'informacions detallades i completes del desenvolupament dels fets a tots tres municipis no permet fer afirmacions contundents al respecte. Tanmateix, a manera d'hipòtesi es poden apuntar dos factors. Un d'ells faria referència al grau de crispació i conflictivitat social. A Almassora i Vila-real certament va assolir nivells considerables per aquells primers anys 20, però els investigadors que s'han apropiat a aquesta qüestió situen a Borriana entre les poblacions capdavanteres al País Valencià quant a incidència de la crisi econòmica i nivell d'agitació social. Aquesta circumstància tal volta va fer que el moviment obrer adoptara uns posicionaments més extremistes a Borriana que en el cas de Vila-real i Almassora, fet que anava en perjudici de les posicions moderades i interclassistes dels republicans.

En segon terme, tal volta també va jugar un paper destacat la diferent conjuntura política local configurada en cadascuna d'aquestes poblacions. Deixant de banda la situació política a Almassora, que ens és més desconeguda, respecte a Borriana sembla que els dirigents d'*El Alba Social* optaren pel pragmatisme a l'hora d'establir la seua política d'aliances i fou així que es decantaren pel pacte amb la influent facció capitanejada per Benjamín González –la força política més poderosa en el camp liberal, molt per sobre dels republicans– de la qual esperaven arrancar beneficis i prebendes per als obrers. A Vila-real, per contra, el Partit Liberal era una força poc menys que marginal i la formació liberal més rellevant era la republicana, de manera que l'aliança amb ella semblava la més adequada, tant des del punt de vista ideològic com des de l'estratègic.

Pel que fa a les societats obreres del Baix Maestrat, allò que sabem és que alguns dels focus societaris més desenvolupats –almenys es coneix els casos dels de Benicarló, la Jana i Xert– formaren part de l'àmplia coalició de forces constituïda envers el liberalisme

encapçalat pel diputat Saiz de Carlos, integrada també per ciervistes, republicans, catòlics i carlins. Així, aquestos centres obrers recolzaren al candidat cercat pels ciervistes –el reformista Lamberto Cano– a les eleccions a Corts de 1920 i a la candidatura ciervista-republicana als comicis provincials de 1921. A les convocatòries municipals de 1920 i 1922 a la Jana i Benicarló passaren a ser ells mateixos els protagonistes principals de les forces aliades, presentant candidatures i obtenint algunes regidories.¹³⁹

A pesar de no disposar de testimonis que aporten llum sobre aquesta circumstància, l'explicació més plausible de la irrupció d'aquestes candidatures obreres faria referència, d'una banda, a la importància quantitativa d'aquestos centres i, de l'altra, a la seua condició apolítica. Tot i inscriure's en l'àmbit de l'obrerisme de classe, esquerrà,¹⁴⁰ en puritat eren entitats apolítiques. Per tant, a la resta de companys de coalició –carlistes, ciervistes, republicans– els era més fàcil de justificar el suport a aquestes candidatures obreres que no a d'altres integrades per correigionaris adscrits a partits polítics. Respecte a la importància numèrica, cal tenir en compte que es tractava ben probablement dels col·lectius amb més integrants als seus respectius municipis, circumstància que els atorgava un pes electoral inqüestionable.¹⁴¹

En tot cas, no sembla que ací siga aplicable l'argument de la conflictivitat social, ja que en aquestos pobles no fou més elevada que a Almassora o a Vila-real, per exemple, ni va assolir els nivells de Borriana. D'eixa manera, tal volta els factors es troben en la dinàmica política comarcal i en la conjuntura interna de cadascuna d'aquestes localitats i, a escala més general, en l'expansió del discurs de classe entre els nuclis obreristes, que els anava allunyant de l'òrbita republicana.

D'altra banda, cal tenir en compte que aquesta pèrdua d'influència dels republicans en el món societatari no sols va tenir els seues efectes a la política municipal, sinó també a les eleccions a Corts. Respecte al districte de Nules, amb la fi de l'aliança amb els socialistes – que disposaven d'una implantació destacada a la Vall d'Uixó i que en 1920 impulsaren la candidatura a diputat del socialista madrileny José López López– i amb el suport del Centre Obrer de Borriana als candidats patrocinats per Benjamín González, les possibilitats

---

¹³⁹ Sobre el paper jugat per aquests centres obrers en les conteses electorals a partir de 1920, vegeu *Heraldo de Castellón*, 03 i 06/02/1922.

¹⁴⁰ *Levante*, per exemple, parla de *las avanzadas sociedades obreras de Chert y la Jana* (*Levante*, 24/09/1921).

¹⁴¹ Segons fonts pròpies la Federació de Societats Obreres de la localitat de Vinaròs comptava amb 2.000 socis en 1920 (*El Socialista* (Vinaròs), 06/03/1920).

electorals dels candidats republicans quedaven notablement reduïdes. Quant al districte de Vinaròs, s'ha vist també com importants centres obrers –de Benicarló, de la Jana, de Xert– tot i la seua inequívoca adscripció esquerrana, actuaven en política amb independència de qualsevol formació republicana i per tant no hi havia garanties de que donarien suport a un hipotètic candidat republicà.

BALANÇ: CAP AL FINAL D'UNA ÈPOCA

Revisada fins ací l'evolució política dels republicans a les terres de Castelló, resultarà interessant emprar el diversos elements que la modelaren per tal d'establir una caracterització global d'allò que va ser el republicanisme castellanenc durant el darrer decenni de pervivència del sistema de la Restauració. En eixe sentit, la millor manera de definir en poques paraules què fou aquell republicanisme, és la de presentar-lo com una opció política que estava entrant en el principi de la fi d'una època brillant, en la qual havien aconseguit materialitzar els seus projectes socials i econòmics, al temps que consolidar la seua dominació política de la capital provincial i del seu districte.¹⁴²

Certament, una vista panoràmica dels resultats electorals no permet divisar canvis significatius en la trajectòria política dels republicans. Continuaven complint amb el seu objectiu primordial: seguien constituint la força hegemònica a la ciutat de Castelló i refermaren la seua implantació al districte de la capital. D'altra banda, es mantenia la seua limitada capacitat d'expansió pels altres districtes, en els quals conservaven els seus nuclis històrics, fonamentalment Segorbe i Vinaròs i les seues respectives àrees d'influència.

No obstant, per baix d'aquest panorama aparentment immobiliària s'encetaren diverses dinàmiques que començaren a socavar els pilars del republicanisme gassetista, aquell republicanisme que durant els anys del canvi de segle havia dut a terme amb èxit el pas a la política de masses i el relleu generacional del republicanisme històric liderat per González Chermá.¹⁴³ Essencialment es tracta de dos processos: la irrupció d'un corrent crític amb el localisme i pragmatisme que definien la línia política oficial del Partit; i la progressiva pèrdua d'implantació i influència entre els estrats populars, iniciada en l'àmbit de l'associacionisme obrer d'esquerres. La combinació d'ambdós va contribuir notablement

---

¹⁴² F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*.

¹⁴³ *Ibidem*, pp. 15-30.

a reforçar la imatge del republicanisme castellanenc com una formació perfectament adaptada al sistema restauracionista –envers el qual practicaria una oposició institucionalitzada, domesticada, poc més que formal– i cada vegada més desplaçada cap a la dreta de l'espectre polític.

Diversos factors s'han apuntat al llarg d'aquest apartat que contribueixen a explicar la irrupció d'aquests dos processos: el desgast del republicanisme com a força política governant; les lògiques limitacions d'una estratègia de curtes mires, que es basava en la conquesta del poder local i que arraconava finalitats més *elevades*, destinades a acabar amb el règim monàrquic; els propis obstacles interposats pels governs i els partits del torn, disposats a acceptar la configuració de feus locals republicans però no la formació d'hegemonies republicanes de major abast geogràfic;¹⁴⁴ l'auge i radicalització del moviment obrer i l'elevació de la conflictivitat social, que perjudicava el posicionament interclassista i el reformisme social predicat pels republicans; la manca de renovació del seu discurs social i la difusió del discurs de classe; i les dolentes relacions amb els socialistes, molt pitjors que amb les formacions monàrquiques.

En qualsevol cas, durant les dècades següents, al compàs de les transformacions socials i polítiques, aquests dos processos s'anaren fent més visibles –aparició de formacions republicanes a l'esquerra de la Federació Provincial Republicana, integració de la mateixa en el Partit Radical, expansió del socialisme– encara que els seus efectes no es deixaren sentir de manera significativa plenament fins a 1936, amb la no integració del gassetisme en el Front Popular i la seua posterior fallida electoral.

Pel demés, a través del diversos continguts de l'apartat també es poden verificar algunes de les hipòtesis i tesis plantejades per la historiografia sobre el republicanisme espanyol. D'una banda, l'exemple castellanenc matisa la davallada electoral que s'ha apuntat com a tret característic dels focus republicans principals durant els darrers anys de la Restauració i demostra que no en tots ells es va experimentar aquesta pèrdua de votants, que en aquest cas sols fou realitat en determinades àrees geogràfiques del territori provincial. Més concretament, respecte a la pèrdua de suports entre les classes populars,

---

¹⁴⁴ Aquesta pauta era general en la política restauracionista. Per exemple, s'ha assenyalat que «[...] esta dirigencia local debía estar preferentemente relacionada con las fuerzas dinásticas, pero tampoco había excesivos inconvenientes en conceder dicho papel a minorías municipales republicanas. La condición insalvable, en este último supuesto, era que se cerrase el paso al proceso de construcción, a partir de esos enclaves locales, de alternativas nacionales» (A. Duarte, *La España de la Restauración (1875-1923)*, p. 71).

s'aporten exemples tant de capacitat per mantenir aquests suports –Vila-real, Almassora, Vinaròs i encara que amb daltabaixos també Castelló de la Plana– amb d'altres que apunten en sentit contrari –Borriana, la Vall d'Uixó o Benicarló serien els casos més reeixits–. Quant a la capacitat de penetració del republicanisme en els espais rurals, creix en el cas del districte de Castelló, però al mateix temps respecte a la resta de comarques s'ha constatat la seua disminució, de manera que resulta inviable, a l'empara del cas del republicanisme castellanenc, pronunciar-se respecte al debat sobre la mobilització o desmobilització del món rural a l'Espanya de la Restauració.

Tot plegat, aquesta diversitat de situacions reflectia precisament la inserció del republicanisme en el període de transició, de canvi d'etapa, assenyalat en els paràgrafs anteriors.

I.6 LES ALTRES ESQUERRES NO DINÀSTIQUES: EL PARTIT REFORMISTA I LES ALTERNATIVES POLÍTIQUES DE CLASSE

Les següents pàgines estan dedicades a l'anàlisi de la trajectòria política descrita durant els darrers deu anys de pervivència del règim per aquelles formacions polítiques que compartiren amb el republicanisme l'espai polític reservat a les esquerres excloses del torn. En ell trobem des del Partit Reformista –amb la seua dinàmica oscil·lant entre el republicanisme i el monarquisme– fins als comunistes, passant per les plataformes obreres i el Partit Socialista. Un apartat doncs molt divers, que servirà per aproximar-se a aquestes altres alternatives esquerranes presents a les terres de Castelló.

A L'OMBRA DEL REPUBLICANISME: EL PARTIT REFORMISTA

Cap a la fi de la primera dècada del segle XX, al si del darrer intent d'unificació de les diverses formacions republicanes, la Unió Republicana, van anar sorgint dos grans corrents: el conformat pels anomenats *radicals*, comandat per Alejandro Lerroux, que va acabar desembocant en la creació del Partit Radical en 1908; i el protagonitzat pels anomenats *governamentals* –Melquiades Álvarez, Azcárate, Muro... – que en 1912 fundarien el Partit Reformista. El laïcisme, el regeneracionisme, el democratismes i l'elitisme dels seus quadres dirigents constituïren ingredients bàsics d'aquest partit, però els seus trets diferenciadors respecte de les formacions republicanes van ser la neutralitat davant les formes de govern –acceptava la possibilitat d'una monarquia parlamentària– i l'escàs ressó que va tenir entre els sectors més humils –obriers, jornalers... –. Les seues bases socials van estar conformades fonamentalment per sectors burgesos, tant modestos com més acomodats, amb una forta presència de les professions liberals.¹

El Partit Reformista va assolir certa implantació en determinades àrees de la geografia peninsular, especialment en Astúries, el seu bastió principal. A Castelló, per contra, fou una força política marginal. Ja s'ha exposat en un treball anterior que el primer signe d'activitat reformista a les comarques septentrionals del País Valencià –un míting a la localitat d'Almenara– es localitza en 1914, amb participació de qui era el cap provincial, José Albiñana Mompó, catedràtic de llatí a l'Institut General i Tècnic de

---

¹ M. Suárez, “La quiebra del republicanismo histórico, 1898-1931”, en N. Townson (ed.), *El republicanismo en España (1830-1977)*, Madrid, Alianza Editorial, 1994, pp. 139-163.

Castelló. També va transcendir una gira propagandística realitzada pels reformistes a les darreries de 1915 per algunes poblacions de la província.²

En juny de 1916 la premsa va informar d'una reunió organitzada pel Partit Reformista a Castelló, presidida per Albiñana i amb assistència d'altres catedràtics i de representants de diversos pobles de la província. En el seu transcurs es va tractar dels acords presos en la recent assemblea estatal dels reformistes a Madrid i els presents ratificaren la seua adhesió al cap nacional, Melquiades Álvarez. Com a cloenda celebraren un banquet.³ En novembre d'aquell mateix any es va anunciar l'aparició d'un òrgan periodístic oficial del reformistes castellonencs, *La Democracia*, sobre el qual no disposem de més informació.⁴ No es torna a disposar de notícies d'aquesta formació fins al mes de novembre de 1918, quan Albiñana publica als diaris castellonencs locals una convocatòria dirigida a «[...] jefes locales, concejales y exconcejales del Partido Reformista» per assistir a una propera assemblea que la formació anava a celebrar a Madrid.⁵

A principis de 1919 es coneix el trasllat d'Albiñana a Guadalajara,⁶ però aquest canvi de residència no va impedir que continuara liderant el Partit Reformista a Castelló. Dos anys després es publicava una nova nota, en la qual es feia una crida a afiliar-se a tots aquells que estigueren conformes amb el programa del partit i s'informava sobre una pròxima renovació de la Junta Provincial i un proper acte públic amb participació del cap provincial. En aquest avís apareixen dos nous noms: Manuel Gimeno, secretari de la junta –suposadament es tractaria de la Junta Provincial– i José de la Torre Rebullida, signant de la nota com a membre de la comissió organitzadora. Del primer sabem que era mestre. Respecte del segon, que era en aquells moments director i catedràtic, en aquest cas de Física i Química, a l'Institut General i Tècnic de Castelló.⁷

A l'any següent el propi cap provincial, José Albiñana, tornava a dirigir-se als seus correligionaris castellonencs a través de la premsa.⁸ En un llarg comunicat

---

² Entre elles la Vall d'Uixó, Vilafamés i Nules (G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 64; *Heraldo de Castellón*, 23/10/1915). El míting d'Almenara també a *Heraldo de Castellón*, 10/02/1914.

³ *Heraldo de Castellón*, 05/06/1916.

⁴ *El Clamor*, 17/11/1916.

⁵ *El Clamor* i *Heraldo de Castellón*, 27/11/1918.

⁶ *El Clamor*, 24/02/1919, *Heraldo de Castellón*, 08/03/1919.

⁷ *Heraldo de Castellón*, 26/04/1921. El nomenament de José de la Torre com a Director de l'Institut General i Tècnic a *El Clamor*, 06/03/1920.

⁸ Pel que fa a medis afins al Partit Reformista, només disposem de referències a un diari anomenat *Democracia*, impulsat pel propi José Albiñana, aparegut a finals de 1916 i del qual no s'ha pogut

explicava que estava residint a Madrid i que a pesar seu i a instàncies del màxim mandatari estatal del Partit, Melquiades Álvarez, continuaria exercint eixe càrrec. Després de remarcar que el Partit Reformista seguia sent plenament autònom i fidel al seu programa,⁹ instava als companys castellanencs a estendre la xarxa organitzativa provincial i per últim, seguint les directrius marcades pel propi Melquiades Álvarez, demanava als comitès reformistes constituïts a la província que li remeteren una sèrie de dades: noms dels candidats reformistes triomfants a les darreres eleccions; noms dels regidors reformistes que hi ha a cada municipi; nom dels integrants de cada comitè reformista; noms dels mestres i metges afiliats al Partit; noms d'aquells que siguen afins al mateix però que no hi estan afiliats; abusos i coaccions que estiguen patint els reformistes castellanencs; detall de les necessitats de cada poble o comarca, especialment les pedagògiques i sanitàries; i informació sobre tot allò que pugua millorar la vida econòmica i cultural de la província.¹⁰

La darrera informació localitzada sobre els reformistes castellanencs fa referència a l'assistència del mestre Manuel Gimeno –secretari del Comité Reformista, suposem que provincial– al banquet de la *concentració liberal*, al qual també anaren representants del Partit Liberal a Castelló.¹¹

Fins ací les informacions que s'han pogut recollir sobre l'estructura organitzativa i les activitats del Partit Reformista a les comarques de Castelló. Un recull de reduïdes dimensions, en bona mesura limitat pel fet que sols es pot accedir a fonts documentals indirectes, alienes al Partit, però, presumiblement, també pel dèbil arrelament que aquesta opció va tenir a la política castellanenca.

Aquest darrer extrem es confirma amb una anàlisi de la trajectòria descrita pel Partit Reformista en l'àmbit electoral. Quant a les eleccions municipals, entre els anys 1913-1923 només s'han pogut trobar referències de vuit regidors reformistes: dos en 1913 –es desconeix per quins municipis–, quatre en 1915 –a Vilafamés, Almenara, Azuébar i Sot de Ferrer– i dos en 1920 –a la Jana i Jérica–. Encara que és possible l'existència d'algun edil més adscrit a aquesta formació, ens trobem en tot cas davant un contingent reduït i dispers, tot i que s'aprecia certa concentració a la zona sud del

---

localitzar cap exemplar ni cap altra informació rellevant (G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 64).

⁹ En aquells moments les reformistes havien arribat a una aliança amb les faccions liberals, tot constituint l'anomenada *concentració liberal* (J. Moreno, "Los políticos liberales y la crisis del liberalismo (1917-1923)", pp. 379-381).

¹⁰ *Heraldo de Castellón*, 09/03/1922.

¹¹ *Heraldo de Castellón*, 08 i 12/06/1922.

territori provincial, on tal volta es van establir alguns focus reformistes per la presència i/o la influència de correligionaris procedents de la veïna província de València.

Sense cap tipus de protagonisme a les eleccions provincials, l'altre àmbit electoral amb presència reformista foren les eleccions a Corts, presència, això sí, circumscrita a tan sols dues candidatures, pels districtes de Nules i Vinaròs respectivament. La seua presentació, a més, no venia a reflectir l'existència de focus reformistes reeixits en cap d'ambdós districtes.

Una d'aquestes candidatures ja ha sigut abordada en l'apartat anterior. Es tracta de la de Joaquín Dualde Gómez pel districte de Nules als comicis generals de 1919. Aquest lletrat valencià, catedràtic de dret a la Universitat de Barcelona, efectivament formava part en aquells moments del Partit Reformista, però, com ja s'ha avançat anteriorment, la seua candidatura per Nules no fou impulsada pels correligionaris del districte, sinó pels republicans. En l'elecció de Dualde com a candidat va pesar la seua relació personal amb la comarca –solia estiuajar en una finca situada al terme de Betxí– i probablement també amb el propi Fernando Gasset, de qui, segons *Heraldo de Castellón*, era nebot.¹² També el seu prestigi professional i el fet que ambdues formacions, republicans i reformistes, formaven part en aquells moment de l'Aliança de les Esquerreres establerta a escala estatal. Tot apunta doncs que la proporció dels 1.500 sufragis rebuts per Dualde que cal atribuir als rengles reformistes del districte ha de ser ben reduïda.

L'altre cas és el de Lamberto Cano Sister pel districte de Vinaròs a les eleccions generals de 1920. Navilier i sense cap vinculació coneguda amb les terres de Castelló, com ja s'ha comprovat a l'apartat dedicat als republicans, la seua candidatura fou impulsada pels ciervistes del districte i recolzada per aquests i la resta de formacions que conformaven el front antiliberal en aquell districte –republicans, obrers, carlistes, catòlics, independents... –. Com Dualde un any abans, tampoc Cano va aconseguir l'acta, però sí una quantitat gens menyspreable de vots, superior als 3.000, dels quals ben pocs poden ser atribuïts als reformistes del districte.¹³

---

¹² Les dades personals de Dualde extretes d'*Heraldo de Castellón*, 21 i 30/05/1919. Vegeu també J. Paniagua i J. A. Piqueras, *Diccionario biográfico de políticos valencianos (1810-2003)*, p. 183.

¹³ Els orígens i la posterior promoció de la candidatura de Lamberto Cano, així com la seua activitat professional, a *La Provincia Nueva*, 03, 07, 13 i 17/12/1920 i *Heraldo de Castellón*, 13/12/1920. Una vegada celebrades les eleccions, la premsa liberal va afirmar que Cano «[...] ha levantado tres mil votos de ciervistas, republicanos, carlistas, conservadores, católicos, etc», a pesar de quasi no haver reformistes al districte (*Heraldo de Castellón*, 27/12/1920).

Així doncs, una escassa presència dels reformistes a les conteses electorals. No obstant, a pesar de la debilitat d'aquesta alternativa política a les terres de Castelló, els republicans no es confiaren i contribuïren a impedir el seu desenvolupament, a través d'una actitud d'animadversió contra els reformistes i contra el tret diferencial que més visiblement separava a aquestos dels republicans, la tesi de l'accidentalitat de les formes de govern.¹⁴ També fou centre de les crítiques republicanes el cap provincial, José Albiñana.¹⁵ Era l'habitual resposta vehement dels republicans envers aquelles forces polítiques –ja hem vist abans les, en general, dolentes relacions que mantingueren amb els socialistes– que amenaçaven amb erigir-se en la seua competència directa per l'atracció de l'electorat més esquerrà. Tanmateix, en aquest cas la debilitat del Partit Reformista a Castelló feu que l'aparell republicà no s'haguera d'esforçar molt en desqualificar-lo.

Tot plegat, el Partit Reformista va jugar un paper marginal a la política castellonenca i la seua presència no va anar més enllà de xicotets grupuscles dispersos per diverses localitats, encapçalats, almenys en bona mesura, per intel·lectuals dedicats a l'ensenyament que tractaren, en va, d'eixamplar la implantació d'aquesta formació per les comarques de Castelló.

UN NOU I EMERGENT SUBJECTE POLÍTIC: LA CLASSE OBRERA

Durant els darrer decenni de vida de la Restauració el moviment obrer va estar marcat per la intensificació d'una sèrie de processos –alguns d'ells ja iniciats en períodes precedents– que acabaren transformant la seua fisonomia i el seua paper en la societat. Per una banda, des de les darreries de la centúria anterior venia tenint lloc un lent però constant procés d'expansió del treball no qualificat, provocat per diversos factors, tals com la modernització energètica i tecnològica –aparició de l'electricitat, del motor d'explosió...– que havia donat lloc a l'anomenada *Segona Revolució Industrial*; l'estandarització dels processos productius; i l'expansió de noves formes d'organització del treball, a la recerca de l'increment dels nivells de productivitat. D'aquesta manera, el tradicional treballador qualificat, aquell que dominava un ofici determinat, la rendibilitat

---

¹⁴ *El Clamor*, 04/08/1913.

¹⁵ *Rebeldía*, 19/11/1916, *El Clamor*, 24/02/1919.

del qual depenia de la seua destresa personal, va començar a perdre protagonisme en l'estructura laboral, substituït gradualment pel treballador no especialitzat.¹⁶

Paral·lelament, al camp, les particularitats del procés de modernització agrària estava provocant que els sectors populars acusaren una dependència econòmica del salari¹⁷ cada vegada més accentuada.

El treballador d'ofici conservava un cert sentiment de superioritat respecte a peons i jornalers, però, davant l'augment continuat del contingent dels obrers desqualificats, es feia evident que calia sumar aquestos a la lluita mantinguda amb els patrons per la defensa i millora de les condicions laborals. És així com, associat a la progressiva desqualificació professional ja referida, es desenvolupa un altre procés igualment rellevant: l'expansió de la consciència de classe, la consciència de la condició genèrica de l'obrer, sense distincions. I com a correlat d'aquest procés, ja en la segona dècada del nou-cents s'inicia un canvi en el model associatiu obrer: les societats obreres per oficis, que fins aleshores havien constituït la unitat d'articulació del moviment obrer, comencen a donar pas a les federacions de branca productiva o d'indústria, que a més solen tenir un camp d'acció més extens, ja no circumscrit als límits del terme municipal sinó d'àmbit comarcal, provincial, regional o fins i tot estatal.¹⁸ Calia que els treballadors vinculats a una mateixa branca productiva, bé foren encara d'ofici o bé mà d'obra desqualificada, establiren vincles organitzatius per tal de poder defensar amb eficàcia els seus interessos comuns.

Es dóna la circumstància que les tres transformacions apuntades –desqualificació de la mà d'obra, expansió de la consciència obrera i canvi de model societari– sofriren un impuls decisiu a l'empara dels trastorns econòmics i socials ocasionats per la Primera Guerra Mundial i la postguerra, que afectaren de ple les condicions de vida dels treballadors –augment exponencial de la inflació, problemes d'abastiment de productes de primera necessitat, pèrdua de poder adquisitiu, atur, emigració...– i que tingueren una

---

¹⁶ R. Reig, "Republicanos, socialistas y sindicalistas ante los cambios en el sistema productivo", en J. Paniagua, J. A. Piqueras, V. Sanz (eds.), *Cultura social y política en el mundo del trabajo*, Centro Francisco Tomás y Valiente UNED Alzira-Valencia Fundación Instituto Historia Social, 1999, pp. 230-232, 236-242).

¹⁷ M. Cabo i X. R. Veiga, "La politización del campesinado en la época de la Restauración. Una perspectiva europea"; M. González, "Los socialistas españoles y la «cuestión agraria»".

¹⁸ J. Uría, *La España liberal (1868-1917). Cultura y vida cotidiana*, Madrid, Síntesis, 2008, p. 308; A. Barrio, *El sueño de la democracia industrial. Sindicalismo y democracia en España. 1917-1923*, pp. 103-105; H. Fesefeldt, "Del mundo de los oficios a la lucha de intereses: la UGT, 1888-1923", *Ayer*, nº 54, 2004, pp. 86-87; C. Forcadell, "Sindicalismo y movimiento obrero: la recuperación historiográfica de las clases trabajadoras", en M. Ortiz, D. Ruiz i I. Sánchez (coord.), *Movimientos sociales y estado en la España contemporánea*, Cuenca, Universidad de Castilla La Mancha, 2001, p. 261.

especial incidència al País Valencià, molt perjudicat per la crisi de l'exportació de cítrics.¹⁹

Es tractava de problemes greus, sorgits de colp i d'abast estatal. Requerien per tant respostes ràpides, col·lectives i coordinades. Així que fou aleshores quan es va registrar un fenomen sense precedents en el moviment obrer espanyol, l'ingrés massiu de la classe treballadora en les grans centrals sindicals, UGT i CNT.²⁰ Aquest va venir acompanyat d'uns nivells de conflictivitat obrera –tant pel que fa al nombre de vagues com quant a la gravetat i freqüència dels episodis violents protagonitzats per obrers, patrons i autoritats– que, especialment durant els anys del *Trienni Boltxevic* (1918-1920), no troben parangó amb cap conjuntura històrica anterior.²¹

Un contingent obrer social i organitzativament més nombrós i cohesionat i unit entorn a una identitat, la de classe, en contínua propagació, sumat a una conjuntura marcada especialment per la polarització social i la cruesa de l'enfrontament amb els patrons, acabaren dotant als treballadors d'una autonomia i d'un protagonisme mai experimentats abans per aquest sector social, fins al punt que s'ha assenyalat el període 1917-1920 com el moment d'emergència de la classe treballadora com a subjecte històric.²² Autonomia i protagonisme que no sols quedaren reflectits en l'àmbit de la lluita social, sinó que també es traslladaren al camp de la política.²³

Aquesta translació a l'esfera política no ha d'estranyar, si es tenen en compte les dimensions que l'obrerisme organitzat estava assolint en molts indrets. Sense anar més lluny, coneixem ja el cas de la ciutat de Castelló de la Plana per als anys 1913-1917,

---

¹⁹ S. Roldán i J.L. García Delgado, *La formación de la sociedad capitalista en España. 1914-1920*. Per al País Valencià i les terres de Castelló es poden consultar entre altres V. Abad, *Historia de la naranja (1781-1939)* i *La Taronja (1781-1939)*; V. Soler, *Guerra i expansió industrial: País Valencià (1914-1923)*.

²⁰ Vegeu per exemple C. Forcadell, "Sindicalismo y movimiento obrero: la recuperación historiográfica de las clases trabajadoras", pp. 261-262. En 1915 la UGT tenia 110.000 adherits i la CNT acabava de constituir-se. Pocs anys després, en 1919, totes dues centrals sindicals sumaven més d'un milió d'afiliats. A aquelles alçades l'afiliació a algun d'aquests dos grans sindicats també tenia altres avantatges més concrets, com ara la possibilitat, davant l'esclat d'un conflicte laboral, de rebre suports econòmics i tàctics per part de la resta de seccions amb les quals es compartia afiliació sindical (H. Fesefeldt, "Del mundo de los oficios a la lucha de intereses: la UGT, 1888-1923", pp. 78-79).

²¹ Vegeu per exemple E. González Calleja, *El máuser y el sufragio. Orden público, subversión y violencia política en la crisis de la Restauración*. Per al País Valencià i les comarques de Castelló vegeu entre altres J. del Alcázar, *Temps d'avalots al País Valencià (1914-1923)*; S. Garrido, "Els efectes de la Primera Guerra Mundial a la Plana: la crisi municipal de Vila-real de 1917"; C. Pallarés, "¡Barcos, pan y trabajo!: el Trienio Bolchevique en Vila-real y la Plana"; J. A. Piqueras, *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, Alzira, Algar Editorial, 2005, pp. 121-133.

²² C. Forcadell, "Sindicalismo y movimiento obrero: la recuperación historiográfica de las clases trabajadoras", p. 261.

²³ A. Barrio, *El sueño de la democracia industrial. Sindicalismo y democracia en España. 1917-1923*, pp. 152-153.

durant els quals, després de la proliferació de fundacions d'entitats enregistrada en 1913, les xifres van rondar la vintena de societats obreres i els 5.500 obrers associats, que venien a suposar aproximadament un 40% de la població activa i quasi un 20% respecte del total d'habitants de la ciutat, valors tots ells bastant superiors als assolits als inicis de la primera dècada del segle XX.²⁴

Aquestos guarismes no semblen disminuir durant els anys posteriors. A l'estiu de 1919 el president del Centre Obrer va afirmar que la referida entitat –que agrupava la gran majoria però no la totalitat de les societats obreres de la ciutat– tenia en aquells moments 24 societats adherides, que totalitzaven 6.000 associats. La xifra de 7.000 associats atribuïda uns mesos després al Centre Obrer de Borriana –una població que comptava amb poc més de la meitat d'habitants que la capital provincial– resulta encara més remarcable, però queda superada pels 8.000 socis assolits per aquella entitat borrianenca a principis de 1920, segons afirmacions del seu president. Eixe mateix any es va afirmar que els delegats de les societats obreres agrícoles assistents al congrés celebrat durant els prolegòmens de la negociació del contracte col·lectiu taronger de la Plana representaven a 14.631 associats. A més petita escala, el Centre Obrer de la xicoteta població de Les Alqueries disposava de més de 800 socis en juliol de 1923.²⁵

Certament cal acollir amb precaució totes aquestes xifres, aportades en bona mesura per individus implicats en el moviment societari. Tanmateix, a pesar que puguen resultar exagerades, sí que permeten fer-se una idea de la importància estratègica que des del punt de vista polític podia tenir aconseguir el suport d'aquestes xarxes organitzatives obreristes.²⁶

Fins i tot la premsa conservadora va haver de reconèixer aquestes transformacions, també en el cas dels treballadors castellonencs, tal com es posa de

---

²⁴ G. LLansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 171-172 i “El moviment obrer a Castelló de la Plana durant els anys 1913-1917: la identitat republicana en entredit”, *Millars: espai i història*, n° 27, 2004, pp. 166-167. Els valors de principis de segle es poden consultar a F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, p. 231.

²⁵ Les xifres sobre el Centre Obrer de Castelló de la Plana a *El Clamor*, 12/07/1919 i 02/08/1919. Les dades sobre el Centre Obrer de Borriana a *Heraldo de Castellón*, 18/10/1919 i Arxiu Històric Nacional, lligal 58-A, expt. 30, 24/01/1920. Respecte als socis de les societats obreres agràries de la Plana, *Heraldo de Castellón*, 20/09/1920. Sobre el Centre Obrer de Les Alqueries vegeu *El Socialista*, 14/06/1923. En altres casos, com ara l'andalús, es produeix una «[...] *aceleración vertiginosa*» de la reorganització i creació de societats obreres des de finals de 1917 o començaments de 1918, que assoleix la seua culminació en 1919, quan s'aconsegueixen nivells mai enregistrats anteriorment. A Sevilla en 1918-1919 hi havia més de 30 societats que comprenien el 40-45% dels treballadors de la ciutat (A. González: “La construcción de un mito. El trienio bolchevique en Andalucía”, p. 186).

²⁶ A. Barrio, *El sueño de la democracia industrial. Sindicalismo y democracia en España. 1917-1923*, pp. 152-153.

manifest en la següent reflexió, feta al caliu dels triomfs assolits per candidatures obreristes en diverses poblacions a les eleccions municipals de febrer de 1920:

Un hecho de extraordinaria trascendencia resalta en caracteres enérgicos de entre los incidentes y demás circunstancias de la pasada lucha; el triunfo del elemento obrero, triunfo que no por disgustarnos hemos de negar ni limitar. Ha sido un triunfo total, definitivo, como seguramente no esperarían los mismos interesados [...] nos complace la acción del elemento obrero por lo que tiene de ciudadana, porque ha roto las cadenas del caciquismo odioso [...] nos contraría extraordinariamente su acción por lo que tiene de inconsciente [...] Sorprendidos los obreros en los albores de su despertar ciudadano en plena inconsciencia de sus actos [...] han seguido a una bandera, la primera que han visto pasear ante sus ojos, que ha sido la roja de la revolución [...] Por eso nos apena la victoria del elemento obrero.²⁷

EL MOVIMENT OBRER I LA POLÍTICA: PARÀMETRES D'UNA RELACIÓ COMPLEXA

Es podria pensar que la translació lògica a l'esfera política de la consolidació de la classe obrera com a referent identitari dels treballadors, era l'adscripció majoritària dels mateixos a l'únic partit de classe, exclusivament obrer, que va estar present quasi de bon principi a la política restauracionista, el Partit Socialista Obrer Espanyol, que va monopolitzar aquest espectre ideològic fins l'aparició, en l'ocàs del règim, d'un Partit Comunista que en general no va traspasar les fronteres de la marginalitat. Però, per diverses raons, aquesta adscripció al *Partit Obrer* no va ser ni automàtica ni majoritària, en quedar afectada per diversos obstacles.

En primer lloc, cal tenir en compte que l'expansió entre els treballadors de la identitat de classe no tenia perquè excloure la presència d'altres referents identitaris que podien resultar-los igualment atractius. De fet, les identitats col·lectives, lluny de ser excloents, coexisteixen i fins i tot rivalitzen entre elles per tal d'obtenir posicions predominants.²⁸ En eixe sentit, a les darreries del règim restauracionista en major o menor mesura continuava present en els treballadors el sentiment de pertinença al *poble*, identitat que des de la Revolució Francesa havia fonamentat la unió dels sectors populars i burgesos en la lluita contra l'absolutisme i contra els sectors privilegiats. A

---

²⁷ *La Provincia Nueva*, 09/02/1920.

²⁸ W. H. Sewell, "Cómo se forman las clases: reflexiones críticas en torno a la teoría de E.P. Thompson sobre la formación de la clase obrera", *Historia Social*, nº 18, 1994, pp. 98-99.

Espanya, i a Castelló de la Plana de manera particularment destacada,²⁹ aquest procés històric havia tingut el seu punt culminant en el Sexenni Revolucionari, durant el qual el republicanisme –especialment el federal– s’havia consolidat com la força política genuïna del *poble*. Arribada la Restauració, el republicanisme, especialment en zones determinades i a partir de l’establiment del sufragi universal, fou capaç de conservar i reforçar el vincle amb els sectors populars, vincle que, com hem vist en el cas de la ciutat de Castelló, encara es trobava operatiu –tot i que amb dificultats creixents, ja que l’elevació de la conflictivitat i de la polarització social feien menys defensables les opcions interclassistes– durant els darrers anys del règim. És en aquest context en el qual s’ha parlat del doble compromís que tenien molts treballadors d’aquella època, afins al mateix temps a organitzacions sindicals de classe i a grups polítics interclassistes, fonamentalment republicans.³⁰

Estretament relacionat amb el punt anterior, un altre factor que va dificultar l’afiliació i el suport electoral al Partit Socialista fou la concepció reduccionista que la majoria de treballadors tenien de la lluita sindical, que quedava limitada a l’àmbit estrictament sociolaboral, sense implicacions en l’esfera política. Es tracta d’un plantejament molt arrelat, assentat ja en la tradició obrerista decimonònica. Es considerava que era necessari mantenir al sindicalisme allunyat de les conteses polítiques, per tal d’evitar que la classe treballadora quedara fragmentada per qüestions de caire ideològic.³¹

Aquesta postura constitueix una de les raons que expliquen les reticències de les societats obreres a adscriure’s a alguna de les dues centrals sindicals, la UGT, vinculada al Partit Socialista, o la CNT, de filiació anarcosindicalista, reticències que sols a partir de 1917 van començar a ser superades. Així, per exemple, s’ha estimat que en 1915 hi

---

²⁹ R. Monlleó, *La burguesía valenciana en el Sexenio Democrático. Librecambismo y cuestión social*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 1996.

³⁰ J. A. Piqueras, *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, p. 119; M. Morales, “Los trabajadores de oficio en la construcción del socialismo español”, en V. Sanz Rozalén i J. A. Piqueras Arenas (eds.), *En el nombre del oficio. El trabajador especializado: corporativismo, adaptación y protesta*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2005, p. 216.

³¹ P. Gabriel, “Sindicalismo y huelga. Sindicalismo revolucionario francés e italiano. Su introducción en España”, *Ayer*, nº 4, 1991, p. 27; T. Abelló, *El movimiento obrero en España, siglos XIX y XX*, Barcelona, Hipòtesi, 1997, p. 248; J. Uría, *La España liberal (1868-1917). Cultura y vida cotidiana*, p. 306; F. Acosta, S. Cruz i M. González, *Socialismo y democracia en el campo (1880-1930). Los orígenes de la FNTT*, Madrid, Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino, 2009, pp. 97-98.

havia al País Valencià més de 17.000 treballadors associats en 131 societats obreres independents, mentre que la UGT tenia a terres valencianes menys de 5.000 federats.³²

A més, l'afiliació a la UGT o a la CNT ni molt menys significava l'assumpció dels seus respectius principis ideològics. És a dir, que una cosa era formar part del sindicalisme ugetista i un altra molt diferent votar al Partit Socialista o militar en ell. En eixe sentit, per al bienni 1919-1920 s'ha calculat que només 1 de cada 25 treballadors ugetistes era militant del PSOE.³³ De la mateixa manera, no poden ser considerats automàticament sindicalistes revolucionaris o anarquistes tots aquells obrers que formaven part d'alguna entitat adscrita al sindicalisme cenetista.

Cal tenir en compte que l'adscripció a una central sindical no era directa i personal com l'afiliació a un partit polític, sinó indirecta i col·lectiva. Eren les societats obreres, o les federacions d'indústria en què aquelles s'agrupaven, les que s'afiliaven a la UGT o a la CNT, no els treballadors a títol individual. A més, l'aproximació de les organitzacions obreres a l'ugetisme o al cenetisme es trobava més relacionada amb raons de caire circumstancial, estratègiques o de coincidència amb els mètodes proposats, que no amb afinitats ideològiques. D'eixa manera, fou freqüent que una mateixa entitat obrera basculara alternativament entre el cenetisme i l'ugetisme, oscil·lacions que des de la perspectiva ideològica resultarien de difícil comprensió.³⁴

D'altra banda, com a tercer obstacle que va bloquejar l'afiliació dels obrers al PSOE, cal tenir en compte també que la socialista no era l'única alternativa de classe a l'abast dels obrers. Més enllà de la tardana i marginal irrupció del comunisme, l'altra opció de pes era l'anarcosindicalista, que també va experimentar una meteòrica expansió a la segona meitat dels anys 10. A terres valencianes s'han calculat més de 140.000 afiliats a la CNT en 1919, xifra que no es tornaria a assolir fins als anys 30.³⁵ Des de les seues posicions apolítiques o obertament antipolítiques, aquesta alternativa –

---

³² J. A. Piqueras, *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, p. 123. Una altra raó que contribueix a explicar les reticències a ingressar en una central sindical ve determinada pel fet que donar aquest pas suposava haver de pagar una nova quota, que sovint s'afegiria a les que ja es satisfien al centre obrer i a la societat obrera locals.

³³ C. Forcadell, "Sindicalismo y movimiento obrero: la recuperación historiográfica de las clases trabajadoras", pp. 261-262; M. Díaz i M^a. J. Milán, *Prensa y republicanismo rural en el Badajoz del siglo XX. Las virtudes de la memoria*, p. 106.

³⁴ J. A. Piqueras, *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, pp. 134-135 i "Sindicatos y ámbito sindical. Interpretación del ugetismo valenciano", *Historia Social*, n° 9, 1991, pp. 17-50; G. Llansola, *Republicanism, identidad popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 184 i ss. Per al cas de l'obrerisme andalús, A. González: "La construcción de un mito. El trienio bolchevique en Andalucía", pp. 187-188; M. Cabo i X. R. Veiga, "La politización del campesinado en la época de la Restauración. Una perspectiva europea", p. 55; F. Acosta, S. Cruz i M. González, *Socialismo y democracia en el campo (1880-1930). Los orígenes de la FNTT*, pp. 97-98.

³⁵ A. Cucó, *Republicans i camperols revoltats*, València, Eliseu Climent, 1975, p. 149 i ss.

tant els seus sectors més revolucionaris com els més moderats–, va esdevenir la gran rival dels socialistes en la conquesta del suport dels treballadors.

En última instància, un altre obstacle a flanquejar pel PSOE foren les barreres interposades pel sistema a una força política que en molts indrets acumulava encara una curta trajectòria i que, a pesar de la seua moderació, portava associada una pàtina subversiva que a aquelles alçades havia perdut ja, en certa mesura, el republicanisme. Des de la legislació electoral a la repressió de les autoritats, passant per les traves caciquils –especialment presents en el món rural– els socialistes van haver d'enfrontar-se a forts obstacles.

Arribats a aquest punt, una vegada identificats els paràmetres que definiren les relacions de l'associacionisme obrer amb la política, a les pàgines següents s'analitzaran les vies que –dins dels referits paràmetres– el proletariat va emprar per tractar de fer valdre la seua condició de subjecte històric autònom i emergent, més enllà del seu suport al republicanisme, ja examinat a l'apartat corresponent.

PRIMERA OPCIO: LES ENTESES POLÍTQUES I LES CANDIDATURES OBRERES

Ja s'ha comprovat abans com cap als darrers anys del sistema restauracionista es donaren algunes experiències de presentació de candidatures obreres i d'integració d'*obrers* en candidatures formades també per elements de diferents forces polítiques. Va ser un fenomen d'abast limitat, circumscrit a la política municipal de diverses localitats concretes, però que, concentrat als inicis dels anys 20, va suposar una novetat remarcable en el panorama polític castellonenc i sobretot, un indicatiu més del pes i independència creixent de l'obrerisme, així com de la progressiva capacitat de les capes socials més humils d'escapar dels cercles viciosos de la deferència i el clientelisme.

Des del punt de vista ideològic l'opció més lògica era la coalició amb els grups republicans. Però l'únic cas que s'ha pogut constatar el conformen les triomfants enteses constituïdes per obrers i republicans als comicis municipals de 1920 i 1922 a Vila-real, ja analitzades en pàgines anteriors. Cal remarcar el pas que aquestes enteses suposaven per als obrers organitzats: de constituir un dels pilars del suport electoral dels republicans havien passat a presentar candidats que, per molt que estigueren aliats amb aquells, eren propis, havien sigut designats per les societats que conformaven l'entramat societari vila-realenc. En suma, amb aquesta aliança els republicans venien a reconèixer la rellevància social del Centre Obrer, d'igual manera que la seua capacitat de

representació del col·lectiu de treballadors de Vila-real. Tant fou així que, com ja hem vist abans, almenys en 1920 la candidatura va estar formada per més obrers (set) que republicans (sis).

També a Castelló de la Plana es va donar en alguna ocasió la col·laboració electoral d'obrers i republicans, però en unes condicions ben diferents, que no permeten equiparar ambdues situacions. En els casos enregistrats a la capital provincial, el que ocorria era que els dirigents republicans oferien un únic lloc en la candidatura republicana –formada per nou o deu integrants– a un representant del Centre Obrer. Per al període es donaren com a molt dues situacions d'eixe tipus, als comicis municipals de 1913 i de 1917 respectivament.

En el primer dels casos la Junta Local del Centre Obrer va rebutjar, després de *largo debate*, la possibilitat de designar representant en la candidatura republicana, per deu vots en contra i sis a favor. Segons fonts conservadores, aquesta decisió va venir donada per l'oposició dels socialistes, que sembla que fins i tot protagonitzaren un altercat en el Centre Obrer el dia de la reunió.³⁶ En qualsevol cas, cal tenir present que la discussió va tenir lloc en un clima d'enfrontament entre representants obrers socialistes i republicans al si del Centre Obrer –que serà analitzat en pàgines posteriors– i que aquesta circumstància sens dubte va contribuir força a que no s'obtinguera el consens necessari per tal d'acceptar l'ofertament del Partit Republicà.

Contràriament, quatre anys després la inclusió del president del Centre Obrer, el republicà José Marcos Martí, en la candidatura republicana, no va alçar cap tipus de polèmica. No sorprén, si es té en compte que va formar part d'aquella candidatura fins i tot un socialista, ja que aquells comicis de novembre de 1917 es van donar en el marc de l'Aliança de les Esquerres entre republicans, reformistes i socialistes, entesa d'abast estatal que s'havia constituït al caliu de la cèlebre vaga general del mes d'agost. De tota manera, tal volta José Marcos fou integrat en la candidatura republicana únicament en virtut de la seua condició de republicà, no s'ha trobat cap testimoni que revele que fora designat pel Centre Obrer per representar-lo en la referida candidatura i en el futur consistori municipal. Tanmateix, no es pot descartar eixa possibilitat. Allò que resulta quasi innegable és que en l'elecció de Marcos com a candidat va jugar al seu favor la

---

³⁶ *La Provincia Nueva*, 14/10/1913. Certament, entre aquells que van intervenir en el debat de la Junta Local en contra de l'ofertament dels republicans es trobaven reconeguts socialistes, com Varella o Rubert, però també d'altres la filiació política dels quals ens és desconeguda (Actes de la Junta Local del Centre Obrer de Castelló de la Plana, 13/10/1913). Ni a l'acta de la reunió ni a les cròniques de la premsa local es detalla quines societats votaren a favor i quines en contra de la designació de candidat.

capacitat d'influir, des del seu càrrec com a president del Centre, en el moviment obrer castellanenc.

Tot plegat, es tracta d'unes situacions ben diferents del cas de les candidatures constituïdes a Vila-real. El fet que els republicans només cediren un lloc als representants obrers en una candidatura formada per nou o deu noms, denota el reduït pes electoral que tenia l'obrerisme a Castelló de la Plana. Aquesta circumstància no es devia precisament a les dimensions de l'associacionisme obrer castellanenc, que eren considerables, sinó al fet que la majoria del contingent treballador de la ciutat continuava fidel al republicanisme, la força clarament hegemònica. Així, més que una entesa entre forces de similar implantació, el que es donava a Castelló de la Plana era l'oferiment del republicanisme als obrers de tenir un representant propi al consistori municipal, amb la qual cosa pretenien refermar la influència política exercida en aquell col·lectiu que tants rèdits electorals els venia aportant des de feia anys.

D'altra banda, a l'apartat centrat en el republicanisme s'ha comprovat que en altres casos els centres obrers optaren per presentar candidatures municipals pròpies, íntegrament formades per individus sorgits del seu si.

QUADRE 1) REGIDORS SORGITS DE CANDIDATURES EXCLUSIVAMENT OBRERES A LES ELECCIONS MUNICIPALS DE 1920 I 1922.³⁷

	1920	1922	TOTAL
Benicarló	2	4	6
La Jana	2		2
Vinaròs	1		1
Sant Mateu		2	2
Vilafranca		2	2
Onda	1	2	3
TOTAL	6	10	16

Elaboració pròpia a partir de premsa 1913-1923

Les escasses informacions disponibles sobre els orígens i formació d'aquestes candidatures compliquen la seua anàlisi i dificulten la determinació del pes que les diverses opcions esquerranes –republicana, socialista, anarquista, anarcosindicalista– tenien en elles. En alguns casos, però, s'han trobat indicis que apunten a la influència

³⁷ No es computen en aquest quadre aquells regidors obrers que compartiren candidatura amb candidats monàrquics o republicans –cas dels triomfants a Borriana i Vila-real en 1920– o aquells altres dels quals s'ha pogut confirmar la seua filiació socialista –cas del proclamat a la Vall d'Uixó en 1920–.

socialista. *La Provincia Nueva*, un diari gens sospitós de fer proselitisme socialista, assenyalava en març de 1920 que el centre obrer de Sant Mateu –denominat *La Defensa* i amb 200 socis adscrits– estava adherit en aquells moments al PSOE. Uns dies abans, l'òrgan dels socialistes a escala estatal, *El Socialista*, informava que tant *La Defensa* de Sant Mateu com la Societat Obrera *El Abrazo* (el Boixar), havien sol·licitat el seu ingrés en el Partit. Tanmateix, pocs mesos després el mateix diari assegurava que la referida entitat obrera formava part del *Sindicato Único de la Región de Levante*, de filiació cenetista.³⁸ Arribats a les eleccions de febrer de 1922 la premsa castellanenca va informar que dos obrers havien conquerit sengles regidories a Sant Mateu, però el corresponsal en eixe poble d'*El Socialista* –l'òrgan estatal del PSOE– els va qualificar de *socialistes*.³⁹

Sense eixir del Baix Maestrat, a les eleccions municipals de febrer 1920 dos obrers obtingueren acta de regidor a la localitat de la Jana. A pesar que les informacions aparegudes als periòdics que es feren ressò d'aquest resultat no donen peu a pensar en possibles connotacions socialistes d'aquests candidats, cal tenir en compte que sí que es va informar de que, precisament durant aquell mes de febrer, però no es diu si abans o després de les eleccions, la Societat d'Obrers Agrícoles de la Jana, amb 190 socis, s'havia afiliat al PSOE.⁴⁰ Per la seua banda, en agost d'aquell mateix any l'òrgan dels liberals, *Heraldo de Castellón*, qualificava al Centre Obrer de la Jana de «sindicalista».⁴¹ Així mateix, quant als dos candidats obrers que triomfaren a Benicarló en 1920 i als quatre que repetiren eixe mateix triomf en 1922, també en alguns reculls electorals apareixen com a socialistes, mentre en d'altres són qualificats com a obrers.

---

³⁸ Vegeu respectivament *La Provincia Nueva*, 18/03/1920 i 19/11/1920 i *El Socialista*, 16/03/1920. Segons el Cens Corporatiu Electoral de 1929 *La Defensa* havia sigut fundada el 6 de febrer de 1920 (*Bulletí Oficial de la Provincia*, 23/03/1929, nº extraordinari). Per la seua banda, en febrer de 1921 el corresponsal a Sant Mateu del periòdic ciervista *El Defensor* –publicat a Morella– afirmava que el consistori d'aquella població estava controlat pels «sindicalistas», ja que assegurava que l'alcalde era membre de la «sociedad sindicalista» fundada a la localitat i que el secretari era el «jefe de los sindicalistas sanmatevanos» (*El Defensor*, 17/02/1921). Tanmateix, farien falta altres dades per poder contrastar aquestes informacions i a més cal tenir en compte que és possible que l'alcalde de Sant Mateu en aquells moments no haguera sorgit de les urnes, sinó que haguera estat designat pel Governador per substituir algun regidor destituït, ja que, segons el referit corresponsal ciervista, diversos membres del consistori havien sigut suspesos i substituïts en els seus càrrecs per altres individus.

³⁹ *El Socialista*, 15/02/1922.

⁴⁰ *El Socialista*, 02/03/1920 i *La Provincia Nueva*, 05/03/1920. Així mateix, segons un recull estadístic publicat a l'any següent per l'òrgan oficial del PSOE, en 1920 existia una secció socialista en aquell poble amb una quantitat notable d'afiliats (260), que, això sí, no havia satisfet la quota anual al Partit (*El Socialista*, 31/12/1921). Vegeu també *El Socialista*, 13/07/1920. En eixa línia, en juny de 1920 el castellanenc Salvador Varela va acudir a Madrid com a representant dels socialistes de la Jana i de Sant Mateu al Congrés Extraordinari del PSOE (*El Socialista*, 21/06/1920).

⁴¹ *Heraldo de Castellón*, 26/08/1920.

Un darrer cas seria el del municipi d'Onda. En octubre de 1920 la Societat d'Obrers Taulellers de Castelló de la Plana va confirmar que la seua homòloga d'Onda havia ingressat en la UGT i en el context de les eleccions a Corts de desembre, segons *La Provincia Nueva* es va celebrar un míting electoral a la seu socialista d'aquell poble, amb intervenció del candidat del PSOE pel districte de Nules, José López López.⁴² No obstant, poc més d'un any després, quan el corresponsal ondenc d'*El Socialista* es va fer ressò del triomf de dos obrers a les eleccions municipals de febrer de 1922, va assenyalar que ambdós havien participat en aquells comicis en representació del Centre Obrer de la localitat i no va fer referència alguna a cap mena de vincle d'ells amb el socialisme.⁴³

Cal tenir en compte que, per aquells mateixos anys, en altres contextos geogràfics organitzacions de treballadors tingueren entre les seues pautes d'actuació freqüents la concurrència als comicis locals per aconseguir representació a les corporacions municipals. Va ser el cas d'algunes de les societats implicades en el moviment agrarista gallec.⁴⁴

Pel que fa a vinculacions amb el republicanisme, donada la tradicional proximitat dels obrers a aquesta opció política i la presència republicana prou intensa en les comarques representades al Quadre 1, s'ha de concloure que es tracta d'una possibilitat gens llunyana.⁴⁵ És probable que els nuclis republicans localitzats en alguns d'aquests pobles donaren suport polític i electoral a les candidatures obreres, de la mateixa manera que és factible que alguns dels obrers que obtingueren l'acta de regidor foren de filiació política republicana.

Allò que sí que coneixem amb major certesa i que ja s'ha apuntat a l'anterior apartat és que alguns centres obrers del Baix Maestrat s'implicaren en l'aliança d'ampli espectre –amb republicans, ciervistes, catòlics, carlins– formada contra els liberals de

---

⁴² Actes de la Junta General de la Societat de Taulellers de Castelló de la Plana, 19/10/1920; *La Provincia Nueva*, 09/12/1920.

⁴³ *El Socialista*, 16/02/1922.

⁴⁴ A. Miguez i M. Cabo, "Pisando la dudosa luz del día: el proceso de democratización en la Galicia rural de la Restauración", *Ayer*, nº 89, 2013, p. 54. Un altre exemple és el cas del Centre Obrer *La Luz de los Obreros* de la localitat de Torre de Miguel Sesmero (Badajoz), exposat a M. Díaz i M^a. J. Milán, *Prensa y republicanismo rural en el Badajoz del siglo XX. Las virtudes de la memoria*, especialment p. 106.

⁴⁵ A banda del bastió republicà de Vinaròs, cal dir que durant aquells també va assolir la regidoria algun candidat republicà a la Vall d'Uixó i a Onda. Així mateix, en aquestes tres localitats i també en Sant Mateu i La Jana van existir entitats republicanes per aquells anys (vegeu quadres 4 i 5 de l'apartat dedicat als republicans). D'altra banda, també sabem que una nodrida comitiva de destacats propagandistes republicans de la capital marxaren a Vilafranca en 1922 per participar en les celebracions del Primer de Maig organitzades en aquell poble (*El Clamor*, 06/05/1922). Un mesos abans dos obrers del referit municipi havien aconseguit l'acta de regidor.

Saiz de Carlos, el sempitern diputat per Vinaròs. Així va ocórrer almenys en els casos dels centres obrers de Xert, la Jana i Benicarló. Als comicis municipals les candidatures obreres presentades per aquestos centres reberen el suport de la resta de forces polítiques de l'entesa i obtingueren triomfs ressonants, especialment els quatre regidors obtinguts a Benicarló en 1922, on foren la candidatura que va obtenir més actes. Per contra, a les eleccions generals i provincials de 1920 i 1921 els papers s'intercanviaren i foren els obrers els qui es comprometeren a recolzar els candidats presentats per ciervistes i republicans.⁴⁶

El cas d'aquestos centres obrers del Baix Maestrat posa de manifest que en la seua irrupció com a agent polític propi, l'obrerisme no sols podia establir vincles amb els que podríem anomenar els seus *socis naturals* –republicans, socialistes– sinó també amb formacions monàrquiques diametralment oposades al moviment obrer de tall esquerrà, com ara ciervistes, catòlics i carlins. És cert que la circumstància de que els ciervistes cercaren un candidat reformista per a les eleccions a Corts de 1920 per enfrontar-se a Saiz de Carlos, sembla encaminada a facilitar el suport de republicans i d'obrers, que s'hagueren mostrat més reticents en cas que el candidat haguera sigut dretà.⁴⁷ En la mateixa línia, s'han pogut documentar algunes discrepàncies internes al Centre Obrer de Benicarló, motivades pel suport que aquest va brindar a la candidatura ciervista-republicana a les eleccions provincials de 1921.⁴⁸ Però el fet és que aquesta col·laboració es va donar, fenomen que veritablement no té res de particular, si tenim en compte que en la política restauracionista els pactes electorals absents de prejudicis ideològics formaven part del dia a dia. En eixe sentit, no hi ha cap raó per exigir als obrers menys dosis de pragmatisme que a la resta de formacions a l'hora de fixar les seues estratègies polítiques.

Hem revisat fins ací dues de les alternatives emprades per l'associacionisme obrer per tal de participar com una força més en les conteses electorals i polítiques: l'establiment de candidatures conjuntes amb els republicans, amb qui compartiren tot seguit governs municipals (el cas de Vila-real); i la presentació de candidatures exclusivament obreres, recolzades o no per altres formacions (els casos plasmats al

---

⁴⁶ Sobre la implicació dels centres obrers de Xert, La Jana i Benicarló en aquesta entesa, vegeu *Heraldo de Castellón*, 26/08/1920, 14/07/1921 i 03 i 06/02/1922.

⁴⁷ *Levante*, 24/09/1920.

⁴⁸ En una carta publicada a la premsa castellanenca, uns socis del Centre Obrer de Benicarló denunciaven que havien sigut acusats de traïdors per companys seus, per haver rebutjat donar suport a la candidatura ciervista-republicana. Per defensar la seua postura al·legaven que els ciervistes havien sigut «[...] fomentadores todos ellos de las sociedades amarillas del distrito de Burriana» i acabaven instant als seus companys del Centre Obrer a que «[...] no sirvan más de peleles» (*Heraldo de Castellón*, 14/07/1921).

Quadre 1). Es va donar encara una tercera possibilitat, l'entesa amb el Partit Liberal, protagonitzada pel Centre Obrer de Borriana, que també no fou només electoral sinó que va desembocar en un govern municipal liberal-obrer.

No es pot afirmar que aquesta tercera possibilitat es donara amb freqüència en aquells anys. Sí podia resultar més factible que a títol individual contingents importants de treballadors decidiren donar suport a caps liberals locals que s'hagueren mostrat especialment sensibles amb les seues necessitats i demandes. Però bastant més complex sembla que, a títol col·lectiu, una entitat obrera acordara establir una aliança política amb les forces liberals, aliança que a més no es circumscriuria a l'esfera estrictament electoral. Si ja resultava difícil obtenir el consens suficient per tal d'ingressar en el PSOE o fins i tot en la UGT o la CNT, o per pactar amb els republicans, poc senzill havia de ser establir una entesa amb una formació política més allunyada tant social com ideològicament del moviment obrer.

A l'apartat precedent s'ha posat de manifest que en el cas de Borriana l'entesa entre liberals i obrers va assolir el seu punt culminant a les eleccions municipals de febrer de 1920, amb la victòria de tres candidats liberals i quatre obrers. També que entre les causes que expliquen aquesta convergència de forces es trobarien el trencament amb els obrers de tendència republicana, derivat de postures discrepants envers unes negociacions laborals mantingudes amb els patrons tarongers –que reflectirien les dificultats del republicanisme en mantenir atractiva per als col·lectius obrers la seua proposta interclassista i moderada, en un context social considerablement radicalitzat com era el de la Borriana d'aquells primers anys 20– i la notable influència política del cap liberal local, Benjamín González, a partir de la qual els líders obrers borrianencs pensaven que podien obtenir interessants beneficis i millores per als seus representats, moltes més que amb els llaços amb un republicanisme que a Borriana no passava de ser una formació minoritària i amb escàs pes polític. Del que ara es tracta és de precisar els termes d'aquella aliança amb els liberals.

Una primera tasca que pot resultar adequada per tal d'aprofundir en la conjunció liberal-obrera consisteix en definir les dues parts de la mateixa. Pel que fa a la vessant obrera del pacte, l'entitat en qüestió era el centre obrer de Borriana, denominat *El Alba Social*, liderat per Juan Bautista Sanmartín Domingo. Sembla constatat el caràcter anarquista que en un primer moment va assumir aquesta entitat. En les seues memòries, al fer referència al seu passat anarquista, Vicente Marco Miranda relata com *El Alba*

Social fou fundada per una penya anarquista borrianenca, formada entre altres pel propi Sanmartín.⁴⁹

Però arribats a la segona meitat dels anys 10, ¿conservava aquella entitat obrera eixe caire àcrata? La recopilació de les informacions que poden contribuir a aclarir aquesta qüestió apunten en sentit afirmatiu. Així, els seus enemics directes –carlistes, ciervistes, obrers catòlics– no dubtaven en atorgar tal filiació als seus principals dirigents.⁵⁰ És cert però que darrere d'aquesta atribució podien haver interessos socials i polítics. En aquell context de radicalització de la confrontació social entre patrons i obrers *grocs* per una banda i obrerisme esquerrà per l'altra, amb fenòmens tan greus com el del *pistolerisme* barceloní, rebre l'apel·latiu d'*anarquista* o de *sindicalista* era tant com ser acusat d'estar situat quasi bé en els marges de la legalitat. Com a mínim servia per demonitzar al rival i presentar les seues postures i pretensions com a extremistes i radicals.

Tanmateix, també és cert que per aquests mateixos motius tampoc pot estranyar que els propis acusats, els dirigents d'*El Alba Social*, negaren amb rotunditat i insistència la seua vinculació amb aquelles tendències i es declararen defensors de conceptes tan *burgesos* com la propietat, l'autoritat –tot i que reduïda a la mínima expressió possible, segons Sanmartín– o la família.⁵¹

Per altra part, en apartats posteriors s'examina el cas de *La Comarcal*, periòdic sorgit a finals de 1919, que va actuar d'òrgan oficial a la premsa de la Federació Comarcal de la Plana, adscrita a la CNT en aquell mateix anys. S'editava des de

---

⁴⁹ V. Marco, *In illo tempore. Memorias*, pp. 157-159, on l'autor comenta sobre el referit centre obrer que «Aumentaba rápidamente el número de socios. Del campo, la mayoría. Andando el tiempo, la organización obrera llegó a predominar en la ciudad. Contaba con miles de asociados de ambos sexos».

⁵⁰ Per exemple, els *chicharristes* qualificaren a Juan B. Sanmartín d'*aprendiz de Pestaña*, conegut cap cenetista (*Heraldo de Castellón*, 26/06/1920). Per la seua banda, el corresponsal del diari dretà *La Provincia Nueva* a Borriana va assegurar que fins i tot el nou alcalde designat per Reial Ordre era sindicalista i que policies i serenos, seguint les seues ordres, «[...] coaccionaban a los obreros no permitiendo que entren en la población aquellos que no posean el carnet del sindicato único [...] El Lenin de Burriana sin duda deseaba establecer su soviet y el camino más derecho era el que empleaban sus agentes rojos [...] No puede tolerarse que aquellos actos que en Barcelona constituyen graves delitos sociales, en Burriana los exija el alcalde como requisitos indispensables de ciudadanía» (*La Provincia Nueva*, 27/01/1921). Temps després el corresponsal del mateix periòdic relatava com una manifestació convocada per *El Alba Social* en protesta per la sangria de vides humanes causades per les campanyes militars al Marroc «[...] se exteriorizó en sentido anarquista, pues el concejal demócrata obrero señor Montoya no dejó de vitorear a la anarquía y a Rusia, alentando a las mujeres para que dieran esos vivas» (*La Provincia Nueva*, 29/12/1922). Així mateix, el diari tradicionalista valencià *Diario de Valencia* es referia a Sanmartín com a «[...] Jefe de los sindicalistas de Burriana» (*Heraldo de Castellón*, 09/06/1920).

⁵¹ Vegeu especialment *Heraldo de Castellón*, 08/05/1920, 10/06/1920 i 26/06/1920.

Borriana i el seu director era Pedro Sala Sirvent, un altre dels caps visibles d'*El Alba Social* i estretament vinculat a Juan Bautista Sanmartín.

Nogensmenys, també disposem de fets objectius que denoten que l'anarcosindicalisme d'aquests obrers era bastant *sui generis*. En eixe sentit cal fer referència fonamentalment a la forta implicació dels caps d'*El Alba Social* en la dinàmica política de la ciutat i fins i tot del districte de Nules, que en propers paràgrafs serà analitzada. Sense anar més lluny, destaca sobre manera la candidatura, compartida amb els liberals, a les eleccions municipals de febrer de 1920 i la consegüent obtenció de diverses regidories al consistori borrianenc. La contradicció amb les tesis antipolítiques anarquistes resulta ben visible.

Tot plegat, el fet és que aquest cas constitueix un exemple més de l'ambigüïtat ideològica característica del moviment obrer d'aquells anys. Ja hem contemplat anteriorment que hem trobat tant Juan Bautista Sanmartín com Pedro Sala, implicats en campanyes propagandístiques i electorals republicanes i que aquest darrer és qualificat per Marco Miranda com a republicà. Però de manera coetània es produeix l'enfrontament amb els republicans borrianencs i al mateix temps, com acabem de comprovar, continuen apareixent informacions que suggereixen la vinculació dels dirigents d'*El Alba Social* a l'anarcosindicalisme.

L'altra part de l'aliança era la conformada pels liberals borrianencs, encapçalats ja als primer anys del nou segle per Benjamín González Monzonís. Aquest destacat polític ha sigut qualificat de «[...] verdadero liberal» i de «[...] librepensador [que] no gozaba de las simpatías del clero».⁵² Però al mateix temps també sabem ja, mitjançant l'anàlisi de la seua trajectòria realitzada a l'apartat dedicat als liberals, que representava prou bé l'estereotip de cacic maniobrer, pragmàtic i molt més fidel al seu cap clientelar –Juan Navarro Reverter Gomis– i als seus propis interessos que no als del Partit Liberal. Allò que cal destacar, en tot cas, és el seu bon posicionament a la política castellonenca dels darrers anys de la Restauració. Mà dreta de Navarro-Reverter a la Plana Baixa, fou escollit diputat provincial pel sempre disputat districte de Nules-Segorbe en 1917 i 1921, vicepresident de la Comissió Provincial en 1918 i de la Diputació en 1919-1920.

Com en qualsevol entesa, les dues parts pretenien traure beneficis del seu aliat. Els obrers obtenien amb ella un influent suport polític, el de Benjamín González. Així, per exemple, si fem cas de les declaracions de Sanmartín a la premsa caldrà concloure

---

⁵² V. Marco, *In illo tempore. Memorias*, p. 242.

que González va intervenir per tal de reobrir el Centre Obrer –clausurat arran del greu conflicte taronger esdevingut a Borriana durant la campanya 1919-1920– i per posar fi al desterrament del propi Sanmartín i d’altres dos dirigents obrers de la localitat, Sala i Montoya.⁵³

No obstant, alguns testimonis apunten a que González no sols va donar suport sinó que va inspirar, a principis de 1920, la negativa dels obrers d’*El Alba Social* a treballar amb els obrers *grocs*, «[...] para sostener con fines puramente electorales la honda perturbación que de algún tiempo a esta parte se siente, no solo en Burriana sino en otros varios pueblos llamados de la Plana».⁵⁴ S’ha de tenir en compte la proximitat de les eleccions municipals, que s’anaven a celebrar el 8 de febrer de 1920. Aquestos testimonis apuntarien doncs a que González va alimentar la confrontació entre els obrers d’*El Alba Social* i els catòlics, per tal d’erigir-se en principal protector dels primers i atraure així el seu suport electoral, que de fet va acabar materialitzant-se en la candidatura conjunta presentada en aquella contesa electoral.

De cara a la següent cita a les urnes, els comicis generals de desembre de 1920, el recolzament electoral al candidat promocionat per Benjamín González –el comte de Floridablanca– fou també destacat. Eixe suport es va articular principalment a través d’una forta campanya de descrèdit del candidat de les dretes, Jaime Chicharro, a qui els líders obrers borrianencs acusaren entre altres coses de ser el promotor a Borriana del seu enemic irreconciliable, el moviment social catòlic; d’haver promés durant la campanya «[...] a todo el que ha de contratar obreros, de que se aumentarán las horas de trabajo y se disminuirá el salario»; o de tractar d’obtenir rèdit polític de la construcció del port, presentant-la com un fet ja plenament confirmat i que es produiria en breu, naturalment gràcies les seues gestions.⁵⁵

I és que a més de l’allunyament del republicanisme i de la capacitat d’influència política de Benjamín González, un tercera causa d’aquella entesa entre liberals i obrers indubtablement va venir determinada per la circumstància que ambdós compartien a Borriana un mateix enemic principal, Jaime Chicharro. Si en el camp social aquest s’havia convertit en impulsor destacat de l’obrerisme catòlic, també s’ha tingut ja l’ocasió de comprovar com en l’esfera política la seua irrupció va suposar una amenaça

---

⁵³ *Heraldo de Castellón*, 26/06/1920.

⁵⁴ La cita extreta d’una comunicació del Governador Civil de Castelló al Ministeri de la Governació (Arxiu Històric Nacional, lligal 58-A, expedient 30, 26/01/1920). Vegeu també *El Clamor*, 21/08/1920, 11 i 25/09/1920, 02, 16 i 23/10/1920.

⁵⁵ *Heraldo de Castellón*, 05 i 07/08/1920, 31/12/1920.

de primer ordre per a la privilegiada posició ocupada pels liberals de Benjamín González. En eixes circumstàncies resulta lògica la unió d'ambdues forces contra l'adversari comú que els venia des de la dreta.

Amb tot, el fet és que els obrers s'havien vinculat estretament a una força política monàrquica, a un dels partits que sostenia el règim vigent, comandat per un cap que certament podia tenir fama de lliurepensador i liberal de principis, però que també era considerat un dels cacics principals de Borriana. Per tant, no sorprén que aquest vincle, difícil de justificar des del punt de vista ideològic, afectara la reputació de l'obrerisme borrianenc, especialment la dels seus dirigents. Els adversaris polítics, tant des del camp dretà com des de l'esquerrà, no desaprofitaren l'ocasió per atacar-los. En síntesi, foren acusats d'enganyar als obrers per afavorir les seues ambicions personals i de traïr els ideals fonamentals del moviment obrer.⁵⁶

És possible fins i tot que, en part, la no presentació de cap candidat obrer als següents comicis municipals, els de febrer de 1922, s'explique pels efectes que aquestes acusacions tingueren en la imatge pública dels dirigents d'*El Alba Social*. Tanmateix, tot i no disposar d'informacions que puguen aclarir aquesta qüestió, *a priori* sembla que altres factors, com ara l'auge dels conservadors ciervistes –amb els avanços aconseguits per Chicharro en l'anelada construcció del port– i la davallada de l'efervescència de la conflictivitat social, superats els anys del *Trienni Boltxevic*, contribuïren notablement al fet que els obrers no disposaren de candidats propis en les referides eleccions, en les quals els ciervistes, amb set regidories, infringiren una clara derrota als liberals de Benjamín González, que només pogueren obtenir-ne dues.

En qualsevol cas, a pesar de ser una via poc freqüent, cal dir que s'han localitzat altres testimonis que apunten a l'existència de més exemples de col·laboració de liberals –i també datistes– amb individus i entitats adscrites a l'obrerisme esquerrà, si bé sense arribar a l'extrem de constituir candidatures electorals conjuntes. Un d'ells es refereix a la localitat de Morella. Allí, segons *La Provincia Nueva*, es va iniciar una «[...] campaña sindicalista que amparada, con miras meramente políticas, por el elemento liberal de aquella población y dirigida por un pseudo-profeta bolchevique», va aconseguir convèncer a un grup d'obreres per fundar una societat. Tanmateix, la intervenció del

---

⁵⁶ Vegeu successivament *La Provincia Nueva*, 05/08/1920 i *Heraldo de Castellón*, 31/12/1920; *El Clamor*, 21/08/1920 i *La Provincia Nueva*, 08/01/1921. Especialment dures foren les invectives contra el líder principal d'*El Alba Social*, Juan B. Sanmartín, que fou acusat fins i tot d'haver col·laborat, a canvi de diners, a favor de la candidatura de Chicharro a les eleccions generals de 1919 (*El Clamor*, 16/10/1920, *La Provincia Nueva*, 26/12/1920).

reverend Julián Sanjuán, beneficiat de la catedral de València, va frustrar aquella iniciativa, en contraposar a la mateixa la fundació d'un sindicat catòlic femení que comptava ja amb més d'un centenar d'associades.⁵⁷

Major ressonància mediàtica i política va tenir la confluència de polítics datistes i obrers al districte de Nules, arran de la constitució del Govern Dato, en maig de 1920. Arribats a octubre *La Provincia Nueva* denunciava públicament que:

En el distrito de Nules se ha seguido una política encaminada al fomento del sindicalismo, autorizando reuniones a espaldas de los alcaldes en unos pueblos mientras que en otro se obligaba a la autoridad municipal a resolver huelgas de carácter económico a pesar de no haber avenencia entre patronos y obreros, por diferencias en los jornales. Y ahora como principio del final se nombra alcalde de Real Orden de la capital del distrito al amparador y fomentador de los elementos perturbadores del orden social, los sindicalistas.⁵⁸

Ja en novembre, més pròximes les eleccions generals, explicava la contribució dels obrers a l'acord de col·laboració: al temps que informava sobre el boicot d'una assemblea convocada pels obrers catòlics de Nules ordenat per l'alcalde d'aquella població i executat pels obrers *rojos*, assegurava que al Comte de Floridablanca –el candidat datista que s'enfrontava en aquells comicis a Jaime Chicharro– sols el recolzaven «[...] elementos que se han significado pública y ruidosamente por sus ideas bolchequistas», mentre el propi Chicharro afirmava a la premsa madrilenya que al municipi de Nules de cara a aquelles eleccions generals els obrers rojos s'havien aliat amb els datistes.⁵⁹

Certament es tracta d'informacions difoses pels ciervistes, els rivals dels datistes en aquella contesa electoral, però cal tenir en compte que l'existència d'aquell pacte de col·laboració entre obrers i datistes no fou desmentit per cap de les dues parts que havien sigut implicades en el mateix per la premsa dretana. A més, donat que els liberals i els datistes del districte estaven aliats per tal de combatre l'hegemonia assolida per Chicharro, no deu sorprendre que si a Borriana els primers havien cercat el suport electoral dels obrers esquerrans, a Nules els segons feren el mateix, a canvi d'oferir protecció i cobertura a aquells en la seua lluita constant contra el sindicalisme catòlic.

Fet i fet, els casos que acabem d'exposar constaten l'existència d'una via més d'implicació de l'associacionisme obrer de classe en el joc polític-electoral, diferent de

---

⁵⁷ *La Provincia Nueva*, 01/09/1920.

⁵⁸ *La Provincia Nueva*, 21/10/1920.

⁵⁹ *La Provincia Nueva*, 06 i 12/11/1920.

la constituïda per les enteses amb els republicans i d'aquella que es basava en la presentació de candidatures municipals íntegrament formades per representants obrers. Essencialment, aquesta alternativa consistia en l'aliança amb les opcions dinàstiques que en aquell moment ocupaven el *centre* de l'espectre polític restauracionista, la liberal garciaprietista i la conservadora datista, les dues faccions que apostaven més clarament per la continuïtat de la política del torn i per solucions moderades a la greu crisi social i política que s'estava vivint en aquell anys de pas de la primera a la segona dècada del segle XX.

A primer cop d'ull sembla una confluència de forces un tant estranya i sorprenent, per la distància que separava a totes dues tant des de la perspectiva ideològica com des de la social. No obstant, no ho és tant si considerem el context en el qual es va produir.

D'una banda, els liberals i datistes del districte de Nules estaven necessitats de vots, davant la potent irrupció de Jaime Chicharro com a figura política preponderant, però a aquelles alçades les possibilitats d'obtenir sufragis a través de la coacció, la deferència i els mecanismes clientelars ja no eren tant àmplies com en èpoques anteriors. Per això es fixaren en un col·lectiu en ple ascens en la comarca i per tant cada vegada més influent políticament i socialment, el conformat per les entitats obreres de classe, amb el qual els unia almenys un vincle: els governs liberals i datistes d'aquells anys s'havien caracteritzat per una línia d'actuació relativament contemporitzadora i moderada envers la forta conflictivitat obrera, visiblement diferent de la molt més repressiva practicada pels executius més escorats a la dreta. Al fi i al cap, estaven tractant de fer amb l'associacionisme obrer de classe el mateix que allò que les formacions més dretanes –el ciervisme i el carlisme en el cas que ací ens ocupa– venien enllestit des de temps en rere, la capitalització política i electoral del moviment social catòlic.

Des de la vessant de les entitats obreres esquerranes del districte –com hem vist, les de les localitats de Borriana i Nules fonamentalment– és probable que la seua manca de vinculació formal a cap partit polític paradoxalment facilitara l'existència d'aquestes enteses i col·laboracions amb liberals i datistes, que s'han d'entendre en tot cas com a vincles puntuals de caràcter pragmàtic, tal com queda reflectit per exemple en una carta que, segons el socialista López López, Sanmartín va distribuir a un dels centres obrers del districte com a recomanació de la candidatura del Comte de Floridablanca: «Aunque nos desviemos en ese momento de los nobles principios que defendemos, votando a

Floridablanca obtendremos el apoyo en pro de la justicia que nos asiste de parte de la primera autoridad de la provincia; esto lo tiene afirmado ante mí, y conociendo sus bondades estoy seguro que lo cumplirá». ⁶⁰ Es tractava, efectivament, de proveir-se d'uns suports en l'àmbit polític i institucional que resultaven molt importants per a l'assoliment dels seus objectius més immediats i primordials –vèncer en els conflictes laborals, superar numèricament i organitzativament al sindicalisme catòlic, obtenir les millores reclamades als poders públics– suports dels quals l'obrerisme d'aquells anys mancava, al ser molt limitada, pràcticament inexistent, la seua presència a les institucions de l'estat restauracionista. Si els obrers catòlics estaven aconseguint el recolzament dels prohoms ciervistes i carlins, ells no podien quedar orfes d'influència política i les organitzacions republicanes del districte, poc desenvolupades i amb quotes de poder molt escasses, no es trobaven en disposició de cobrir aquesta necessitat. ⁶¹

A aquestes coordenades històriques cal sumar-ne una més. Lògicament, els obrers i les seues entitats no es trobaven aïllats de la societat de la Restauració, de manera que participaven també de les actituds polítiques predominants en aquell període, marcades entre altres aspectes pel posicionament de l'escala local com a àmbit preferent. ⁶² Més enllà de les fidelitats doctrinals i dels objectius de màxims, allò que marcava la dinàmica política i les línies estratègiques de totes les formacions polítiques era l'objectiu d'obtenir quotes de poder local, ja que era en eixe àmbit on es dirimien la majoria dels aspectes que afectaven a la vida diària dels ciutadans (els impostos, les condicions de treball, l'aprofitament dels recursos naturals...). D'eixa manera resulta més explicable que a l'hora de prendre part en les conteses polítiques i electorals els obrers –com la resta d'agents socials i polítics– prioritzaren el criteri de la recerca de suports influents en l'àmbit local per sobre de l'establiment d'enteses amb agrupacions afins des del punt de vista ideològic. Si açò es donava en el cas d'una formació tant ideologitzada i arrelada en el temps com el Partit Republicà, no pot causar estupefacció que ocorrira en aquelles primeres plataformes polítiques netament obreres, molt menys cohesionades des del punt de vista ideològic.

---

⁶⁰ *La Provincia Nueva*, 08/01/1921.

⁶¹ Mostres similars d'implicació de societats de treballadors –en aquest cas d'agricultors– en el joc d'aliances i pactes dels partits del torn, en A. Miguez i M. Cabo, "Pisando la dudosa luz del día: el proceso de democratización en la Galicia rural de la Restauración", pp. 54-58.

⁶² J. Moreno Luzón, "Teoría del clientelismo y estudio de la política caciquil", pp. 214-217; S. Forner, M. García Andreu, [et. al.], "Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923", pp. 291-292.

No debades, la historiografia ha remarcat que les societats obreres actuaven en un marc local, o com a molt regional i que, consegüentment, en les negociacions i conflictes els seus interlocutors eren els propis empresaris i els representants institucionals locals i provincials (governadors civils i militars, alcaldes, regidors, jutges, presidents d'audiències, presidentes de cambres econòmiques, membres de partits polítics...). Així, tal com assenyala Ángeles Barrio:

Esa tupida red de relaciones que incluía costumbres, "tradiciones" de comportamiento, haría de lastre a la renovación emprendida por las directivas sindicales [...] este proceso de ensamblaje de las redes locales y regionales -que incluían estructuras de liderazgo, afinidades personales entre bases y dirigentes, valores, comportamientos y costumbres, en ocasiones muy arraigadas- dentro de la estructura nacional de la CNT y la UGT, tardaría años en consolidarse.⁶³

Seria en aquest context que una entitat com per exemple *El Alba Social* de Borriana compaginava elements *a priori* tan contradictoris com el coqueteig amb l'anarquisme i el pacte polític amb un dels principals cacics monàrquics de la localitat.

Fins ací l'anàlisi d'aquesta forma de vehicular políticament el fort desenvolupament i la creixent autonomia que va experimentar el moviment obrer en torn als inicis dels anys 20. Quant a la localització geogràfica d'aquest fenomen, no té res de particular que, com s'ha comprovat, es focalitze a la Plana i al Baix Maestrat, les zones que comptaven amb les xarxes organitzatives obreres més potents.

No obstant, a banda de constituir un reflex de la fortalesa del societarisme de classe, el fenomen concret de la inserció de plataformes obreres en el joc polític de la Restauració a través de la seua col·laboració amb agrupacions dinàstiques, al mateix temps plasma que el sistema continuava, a aquelles alçades, conservant part de la seua capacitat d'integració dels sectors que havien quedat en un principi més allunyats del mateix. És cert que se li ha atribuït precisament el contrari –manca d'adaptació a l'eclosió de la política de masses, incapacitat per assumir els nous segments socials que s'estaven incorporant a la vida pública– per explicar el bloqueig de la seua possible democratització i la seua fallida final. Però els casos que acabem d'exposar posen de relleu que, a escala local i de manera puntual, es van donar experiències de canalització

---

⁶³ A. Barrio, *El sueño de la democracia industrial. Sindicalismo y democracia en España. 1917-1923*, pp. 104-105.

política de les demandes i aspiracions de les classes subalternes, mitjançant enteses entre unes formacions del torn obertes a donar suport a aquelles i unes entitats obreres disposades a arraconar prejudicis ideològics per tal d'obtenir protecció i millores en les seues condicions de vida i de treball.

Tal volta, amb el temps, aquestes enteses hagueren pogut esdevenir una via per dotar als partits del torn del suport social popular del que sempre mancaren, per abandonar la seua condició de partits de quadres i convertir-los en partits d'integració social, fet que haguera resultat clau en la pervivència i democratització del sistema. Però és sols una possibilitat llunyana. Aquesta via no va arribar a assolir un desenvolupament suficient per provocar aquesta transformació, ni tan sols a l'àmbit local, i per tant va romandre lluny d'arribar als nivells d'expansió i generalització que hagueren resultat necessaris per tal d'incidir en el desenvolupament històric del règim de la Restauració.

SEGONA OPCIO: EL PARTIT SOCIALISTA. DESENVOLUPAMENT ORGÀNIC

A pesar del bloqueig de diversos elements ja esmentats anteriorment –la vigència del *poble* com a identitat col·lectiva i la seua capitalització per part dels republicans, la tradició apolítica del moviment obrer, la competència exercida pel sindicalisme d'arrel anarquista, els obstacles interposats pel sistema polític– en el transcurs dels anys el Partit Socialista, malgrat passar per diverses fases d'estancament, va aconseguir consolidar un espai, modest això sí, en l'escenari de la política restauracionista a Castelló.

Arribats al que havia de ser el darrer decenni de vida de la Restauració, el socialisme castellanenc tot just es trobava eixint d'una fase recessiva, que havia estat generalitzada en el moviment obrer i en el socialisme espanyols.⁶⁴ Els anys següents foren de creixement moderat, tant en el plànol organitzatiu com en l'electoral. Quant a

---

⁶⁴ Per a les primeres etapes del socialisme a les comarques de Castelló vegeu J. A. Piqueras, *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)* i *Història del socialisme*. Algunes dades centrades en el focus socialista de la ciutat de Castelló a F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, p. 229 i ss. Es pot afegir també el testimoni de Francisco Ten –un dels fundadors de la Joventut Socialista de la Vall d'Uixó en 1905– que en 1930 relatava com, després de la seua creació, aquesta entitat havia travessat, al igual que l'Agrupació Socialista local, per una etapa de «[...] desmoroamiento», finalitzada en 1910, quan con «[...] elementos antiguos y modernos, se rehizo» (*El Faro*, gener 1930, número extraordinari en commemoració del 25è aniversari de la Joventut Socialista de la Vall d'Uixó).

l'expansió geogràfica de la xarxa organitzativa socialista per les comarques de Castelló, a grans trets el panorama no va variar massa. Continuaren existint dos focus principals, els mateixos que havien protagonitzat les fases precedents del socialisme al nord del País Valencià: Castelló de la Plana i la Vall d'Uixó.

En el cas dels socialistes de la capital provincial, un reflex evident de la seua reactivació és el fet que a partir de 1913 tornaren a participar en totes les convocatòries electorals municipals i també en algunes provincials i generals. Aquestes incursions socialistes en l'esfera electoral no es donaven a la ciutat de Castelló des de 1903. Respecte a l'evolució del nombre d'afiliats, les escasses dades disponibles no permeten traçar una trajectòria clara. Segons fonts del propi PSOE, si en 1904 l'Agrupació Socialista tenia 89 afiliats, que havien descendit a 20 en 1907, en 1913 havia passat de tenir-ne 62 a només 44. Pel que fa a la Joventut, segons fonts socialistes en setembre de 1920 arribava a la considerable xifra de 90 socis i a principis de 1922 superava la setantena de membres.⁶⁵

Al temps que es consolidaven com alternativa en la política local, els socialistes de la capital també van eixamplar la seua tasca proselitista més enllà dels límits del terme municipal, per tractar d'impulsar la creació de nous focus. Els casos que coneixem són els de Vila-real i Borriol. A mitjans de 1920 *La Provincia Nueva* es feia ressò d'una informació apareguda a la premsa socialista estatal en la qual es deia que els socialistes de la ciutat de Castelló havien realitzat en ambdós municipis una intensa campanya propagandística, amb «[...] continuas excursiones», fruit de la qual s'havien format tant en Vila-real com en Borriol agrupacions socialistes.⁶⁶ A Vila-real l'Agrupació Socialista va aconseguir assentar-se. Amb motiu de les celebracions del Primer de Maig de 1921, va debutar l'orfeó socialista local. Respecte a Borriol, es va

---

⁶⁵ Vegeu respectivament F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, p. 270; C. Forcadell, *Parlamentarismo y bolchevización. El movimiento obrero español, 1914-1918*, Barcelona, Crítica, 1978, pp. 320-2321; Actes de la Junta Local del Centre Obrer de Castelló, 03/07/1913; i *El Socialista*, 20/09/1920 i 28/01/1922. En l'edició d'*El Socialista* de 20 de setembre de 1920 es dona compte de la constitució de la Federació de Joventuts Socialistes de Llevant. Entre les entitats fundadores es troben les Joventuts de Castelló i de la Vall d'Uixó, a banda de les de València, Villena, Yecla, Jumilla, Elx, Sueca, Riola, Onil i Alcoi. Després de la de Yecla (161) i la d'Elx (150), la Joventut de Castelló, amb els referits 90 afiliats, apareix com la tercera més nodrida al si d'aquella Federació, per sobre de la de València (75).

⁶⁶ *La Provincia Nueva*, 10/07/1920. Sobre la campanya a Borriol vegeu també *El Socialista*, 30/01/1920. Sense eixir del districte electoral de Castelló de la Plana, sembla que els socialistes també tenien alguna presència a Almassora. A l'assemblea celebrada a la capital en la qual es va decidir presentar candidat pel referit districte a les eleccions generals de desembre de 1920, van assistir representants d'aquell localitat, a més de Vila-real, Borriol i naturalment Castelló de la Plana. A més, en el marc de la campanya electoral d'aquells comicis es va celebrar un míting socialista a Almassora (*La Provincia Nueva*, 18/11/1920 i 17/12/1920). Sobre els preparatius per a la constitució d'una Agrupació Socialista a Vila-real vegeu també *El Socialista*, 06/04/1920.

arribar a constituir una Agrupació en aquell estiu de 1920, però no hi ha constància de que realment s'arribara a consolidar allí una entitat d'eixe tipus.⁶⁷ També en 1920, els medis socialistes van informar que a Benicarló s'estaven desenvolupant les gestions pertinents per constituir una Agrupació Socialista i asseguraren que es comptava ja amb l'adhesió de més de quatre-cents obrers.⁶⁸

Les iniciatives expansives dels socialistes capitolins continuaven vigents poques setmanes abans de la insurrecció militar de Primo de Rivera. En agost de 1923 s'anunciava l'inici d'una campanya propagandística, organitzada per la Joventut Socialista de la capital, encara que en coordinació amb la resta de joventuts de la província, «[...] con el objeto de constituir nuevas secciones en los pueblos donde sea factible organizarlas».⁶⁹

Respecte a l'altre pilar del socialisme castellanenc, el focus de la Vall d'Uixó, també registra símptomes positius a partir de 1913. Eixe any es constituïa al si de l'Agrupació un orfeó socialista i amb motiu del Primer de Maig visitava el Centre Obrer de la localitat el dirigent madrileny Lucio Martínez, visita que repetiria en 1914. Així mateix, a principis de 1916 està constatada l'existència d'un quadre de teatre socialista. Quatre anys després, en febrer de 1920, es donava a conèixer l'adquisició d'un cèntric solar de 1.000 metres quadrats, per edificar en ell una *Casa del Pueblo*, i abans d'acabar eixe any s'informava que la societat d'obriers de vila *El Trabajo* de Madrid els havia atorgat un préstec de 13.000 pessetes per acabar de construir el referit local.⁷⁰ Tot indica que, al contrari que en el cas de Castelló de la Plana, a la Vall d'Uixó els socialistes s'havien fet amb el control del centre obrer, anomenat *El Faro*.⁷¹ De fet, les

---

⁶⁷ L'actuació de l'orfeó socialista vila-realenc a *El Socialista*, 04/05/1921. En un article elaborat pel cap del socialisme valencià, Francisco Sanchis, per informar sobre les organitzacions socialistes que hi havia a Llevant, respecte a la província de Castelló només assenyalava l'existència de tres agrupacions, les veteranes de Castelló i la Vall d'Uixó i la més recent de Vila-real (*El Socialista*, 31/12/1921). Sobre la constitució d'una Agrupació Socialista a Borriol, *El Socialista*, 14/08/1920.

⁶⁸ *El Socialista*, 10/04/1920.

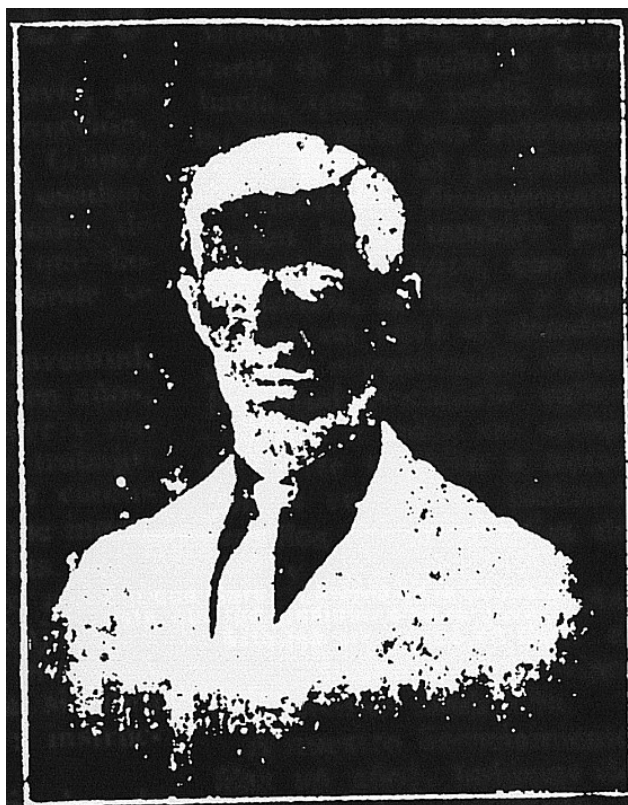
⁶⁹ *El Socialista*, 25/08/1923.

⁷⁰ Vegeu respectivament *El Socialista*, 21/03/1913, 07/05/1913, 03/05/1914, 08/01/1916, 04/02/1920 i 16/12/1920.

⁷¹ Resulta significatiu, per exemple, que les esmentades 13.000 pessetes foren prestades per la societat d'obriers de vila socialistes de Madrid, *El Trabajo*. També que la nova seu del centre obrer fora inaugurada en octubre de 1921 pel destacat dirigent socialista madrileny Andrés Saborit, que va aprofitar per intervenir en un míting en el qual va atacar als republicans (*La Provincia Nueva*, 20/10/1921, *El Socialista*, 25/10/1921). Així mateix, sabem que tant a principis de 1918 –president Manuel R. Orenga– com en maig i en octubre de 1921 –president Enrique Marco Zaragoza i secretari Francisco Hubet Duplá– el Centre Obrer estava dirigit per socialistes (*El Socialista*, 27/02/1918; comunicació del Governador Civil al Ministre de la Governació, 02/05/1921, Arxiu Històric Nacional, lligal 51-A, expedient 4, 1921; *El Socialista*, 25/10/1921). Per altra banda, ja en el moment de la seua creació, en 1902, el Centre Obrer de la Vall d'Uixó tenia un clar predomini socialista (V. E. Sorribes i A. A. Núñez, *La Vall d'Uixó durant la*

informacions que s'han pogut recopilar semblen apuntar a que l'Agrupació Socialista vallera no tenia seu pròpia, sinó que convivia amb les societats obreres en el referit centre obrer. Quant a la Joventut Socialista, segons informacions del propi Partit disposava de 50 afiliats en setembre de 1920.⁷²

Pel demés, ja s'ha comprovat al subapartat anterior que hi ha indicis sòlids que en altres localitats de la província –Sant Mateu, la Jana, Benicarló, Onda i tal volta altres que no han quedat plasmades a les fonts disponibles–⁷³ també va haver intents més o menys seriosos d'establir nuclis socialistes al començar la dècada dels anys 20.

Enrique Marco Zaragoza, president del Centre Obrer de la Vall d'Uixó en 1921 i candidat socialista a regidor per la referida localitat en 1922 (*El Faro*, gener de 1930, número extraordinari en commemoració del 25è aniversari de la Joventut Socialista de la Vall d'Uixó).

---

segona república (1931-1936). Expectatives, enfrontament i frustracions en un període de crisi, Associació Arqueològica de la Vall d'Uixó, La Vall d'Uixó, 2001, p. 35).

⁷² *El Socialista*, 20/09/1920.

⁷³ Cal afegir els casos de la societat obrera *El Abraso*, d'el Boixar (*La Provincia Nueva*, 18/03/1920) i de l'Agrupació Socialista de Nules, que pot ser que es constituïra en 1923, ja que el seu reglament va ser presentat a l'aprovació del Governador Civil en juliol d'aquell any (*Heraldo de Castellón*, 18/07/1923). De cap d'ambdues entitats s'han trobat més informacions. Més feble encara és el nexa de vinculació al socialisme en el cas de la Societat d'Oficis Varis *La Amistad*, de Culla. Només sabem que per anunciar la seua fundació es va escollir el diari referent del socialisme espanyol, *El Socialista* (vegeu l'edició del dia 05/05/1922). Per la seua banda, la Jana figura en un llistat de seccions socialistes de les quals es coneix el nombre d'afiliats que tenien en 1920 –260 en el seu cas– però que no havien pagat quota eixe any (*El Socialista*, 31/12/1921). Més referències a una possible entitat socialista a la Jana a *El Socialista*, 13/07/1920.

Tot plegat, es pot afirmar que a les comarques del nord del País Valencià durant aquell darrer decenni restauracionista el socialisme va continuar estant articulat en dos focus principals, els de Castelló de la Plana i la Vall d'Uixó.⁷⁴ Això sí, ambdós van experimentar un procés de consolidació i enfortiment. Respecte a la resta de localitats, la novetat més remarcable la constitueix l'assentament d'un nucli socialista a Vila-real. L'expansió per altres poblacions i comarques sembla que va quedar limitada als anys de màxima agitació social i que no va arribar a consolidar-se en el plànol institucional.

EL SINDICALISME SOCIALISTA I EL SEU PAPER POLÍTIC A CASTELLÓ

Fins ací l'anàlisi de la xarxa organitzativa socialista a les comarques septentrionals del País Valencià. No obstant, donada l'estreta vinculació que hi havia entre el PSOE i la central sindical socialista, la UGT, aquesta anàlisi quedaria incompleta sense una aproximació als trets que presentava la implantació de l'uguetisme a les terres de Castelló.

Les xifres d'afiliació ugetista a Castelló denoten un fort creixement entre 1920 i 1922. Si en 1918 s'han comptabilitzat 1.338 afiliats i en 1920 2.649, per a 1922 se n'han computat 17.037, una xifra molt estimable, que suposava més del 50% de total d'adherits a la UGT al País Valencià, el qual al seu torn disposava aquell any del 16,1% del total estatal d'afiliats a la UGT. Valoracions similars es poden fer si allò que s'examina és el nombre de societats obreres ugetistes. La província passa de les 14 enregistrades en 1918 i les 17 de 1920 a les 72 de 1922, mentre Alacant i València no arriben a les 50.⁷⁵ L'explicació d'aquest espectacular i sobtat creixement de la UGT a les comarques de Castelló té una causa directa i immediata: l'ingrés en la referida central sindical de la Federació Provincial d'Obrers Agrícoles i Similars –acordat en el III Congrés d'aquesta entitat, celebrat a Nules entre el 30 d'octubre i l'1 de novembre de 1921– o, el que era el mateix, dels 12.489 socis i 37 societats obreres que integraven la

---

⁷⁴ La Vall d'Uixó i Castelló de la Plana foren les dues úniques poblacions castellonenques que van participar en el VI Congrés de la Federació Socialista de Llevant, celebrat a València en 1916 (*Heraldo de Castellón*, 07/09/1916). També resulta significatiu que en 1920 –com hem vist, un dels moments de màxima expansió del socialisme a les nostres terres– en el congrés de joventuts socialistes de Llevant celebrat a la ciutat de València per constituir la Federació Llevantina de Joventuts Socialistes, de les deu entitats participants les dues úniques procedents de Castelló foren les de la capital provincial i la Vall d'Uixó (*Heraldo de Castellón*, 09/09/1920).

⁷⁵ J. A. Piqueras, *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, pp. 145-146. Comparativament, les xifres enregistrades abans de 1918 són notablement modestes. 536 afiliats i 4 societats obreres adscrites a la UGT en tota la província en agost 1915, que passen a ser 567 i 5 respectivament en gener de 1916 (Vegeu l'*Anuario Estadístico de España* de 1915).

referida federació.⁷⁶ Ha sigut ja estudiat el procés que va conduir a l'adhesió d'aquesta Federació Provincial d'Obrers Agrícoles i Similars a la UGT.⁷⁷ El que ací pertoca és conèixer de quina manera aquest fet i, en general, la presència del sindicalisme socialista a les comarques de Castelló, va incidir en l'esfera política.

En un treball anterior s'ha comprovat que a la ciutat de Castelló quasi la totalitat dels dirigents socialistes del període 1913-1917 eren al seu torn directius de societats obreres. Aquest fet no resulta sorprenent, ja que reflecteix dos dels trets característics del moviment obrer espanyol de principis el nou-cents, estretament relacionats entre ells: el marcat tarannà obrerista dels quadres directores socialistes; i el fort compromís ideològic de les cúpules directives de les societats obreres, que per contra estava molt menys present en la resta del contingent d'obers associats.⁷⁸ En el cas de Castelló de la Plana, per al referit quinquenni s'ha observat que bona part dels integrants de la cúpula directiva socialista eixien de societats obreres històricament vinculades al socialisme: tipògrafs i especialment espartenyers, ofici de tres dels onze directius socialistes dels quals s'ha pogut identificar la seua professió. Precisament, foren les societats obreres de tipògrafs i d'espartenyers, junt a les dels corders i de rastelladors de cànem –aquestes dues vinculades a la d'espartenyers– i la dels ferroviaris, les que estigueren adscrites a la UGT durant el període 1913-1917. Tanmateix, altres destacats socialistes eren al seu torn directius de societats obreres no adscrites a la UGT: jornalers del camp, fabricants de blocs de ciment i taulellers.⁷⁹

El panorama del personal directiu socialista a la ciutat de Castelló va seguir els mateixos paràmetres entre 1918 i 1923. Als ja coneguts Antonio Campos, Senén Porcar i Miguel Santos Moliner (espartenyers), Salvador Varella Gómez i Joaquín Dols (jornalers del camp), Francisco Llorens Pachés (fabricant de blocs de ciment), Tomás

---

⁷⁶ La informació sobre aquest congrés a Arxiu Històric Nacional, lligal 51-A, expedient 4, 02/11/1921; *El Socialista*, 20/10/1921 i 01/11/1921; *Heraldo de Castellón*, 29/10/1921 i 01/11/1921. En comunicat dirigit al Ministeri de la Governació, el Governador Civil de Castelló fa pujar la xifra d'adherits a la Federació a 12.689. Per la seua banda, segons *Heraldo de Castellón* no es tractava de la tercera edició del congrés sinó de la segon. Sobre aquesta federació d'obers del camp vegeu també *El Socialista*, 06/07/1920 i 31/12/1921.

⁷⁷ J. A. Piqueras, *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, pp. 135-138. Amb l'ingrés d'aquesta federació la província de Castelló va passar a liderar, amb diferència, l'índex d'afiliació de treballadors del camp a la UGT a escala estatal, amb 14.386 afiliats en 1922 (F. Acosta, S. Cruz i M. González, *Socialismo y democracia en el campo (1880-1930). Los orígenes de la FNTT*, pp. 348-349)

⁷⁸ J. A. Piqueras, "Los condicionamientos sindicales del socialismo valenciano", en S. Juliá (coord.), *El socialismo en las nacionalidades y regiones*, Madrid, Fundació Pablo Iglesias, 1988, p. 182; i *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, pp. 94-05 i 99.

⁷⁹ El socialisme a la ciutat de Castelló durant el període 1913-1917 a G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 217-239.

Salvador i Manuel Montañés (taulellers), Vicente Carbonell (panader) i José Pascual Lana (tipògraf), s'afegiren d'altres com ara els espardenyers José Pascual Mira (candidat a regidor en 1920), Jaime Viciach (designat president de la Joventut Socialista en 1920 i president de la Federació Nacional d'Espardenyers i Oficis Annexes d'Espanya en 1922) i Vicente Arnal (secretari de l'Agrupació Socialista en 1921 i del Centre Obrer en 1923).

Miguel Santos Moliner (Fundació Pablo Iglesias).

Fins on sabem, quelcom similar es pot afirmar de la cúpula dirigent del socialisme a la Vall d'Uixó. S'ha pogut verificar que alguns dels seus principals exponents eren al seu torn directius de l'associacionisme obrer valler i no s'ha localitzat cap dada que faça pensar en l'existència de dirigents socialistes que no foren obrers.⁸⁰

---

⁸⁰ Manuel R. Orensa fou president del Centre Obrer en 1918 i candidat a regidor en 1920. Enrique Marco Zaragoza fou president del Centre Obrer en 1921, candidat a diputat provincial en 1921 i candidat a regidor en 1922. Francisco Hubet Duplá fou secretari del Centre Obrer en 1921, candidat a diputat provincial en 1921 i candidat a regidor en 1922. Vicente Mangriñán fou president de l'Agrupació

Amb tot, cal ser cauts en aquesta qüestió, donada la limitada informació disponible al respecte. Pel que fa al nucli socialista de Vila-real, els pocs casos coneguts també apunten a que les seues figures visibles compaginaven responsabilitats al Partit amb càrrecs societaris.⁸¹

Pascual Cabrera Quemades (Fundació Pabló Iglesias).

Dues són les úniques excepcions que es poden assenyalar respecte de la pertinença de la cúpula dirigent socialista al proletariat. Una d'elles, ja exposada en un altre lloc, és la de José Martínez Giménez. D'orígens burgesos, fou primera figura del socialisme a la ciutat de Castelló durant els anys 10, primer regidor socialista a l'Ajuntament en 1917 i representant del socialisme castellanenc al congrés nacional del

---

Socialista en 1921 i president de la societat obrera de corders i rastelladors també en 1921. I Vicente Ganau Mingarro fou secretari de la Joventut Socialista en 1921, any que també fou secretari de la societat obrera d'agricultors (Comunicació del Governador Civil al Ministeri de la Governació, Arxiu Històric Nacional, lligall 51-A, expedient 4, 02/05/1921; *El Socialista*, 27/02/1918, 02/02/1920 i 04/02/1922).

⁸¹ Pascual Cabrera Quemades, col·laborador d'*El Socialista*, fou membre de la Societat d'Obrers Espardenyers *La Regeneradora*, president del Centre Obrer en 1916 i participant en la fundació de l'Agrupació Socialista de Vila-real en 1920. José Pla Pitarch era secretari de la Federació Provincial d'Obrers Agrícoles i Similars en 1921 i fou candidat a regidor en 1922 (Actes de la Junta Local del Centre Obrer de Castelló, 16/02/1916; *El Socialista*, 24/11/1921 i 04 i 11/02/1922; Fundación Pablo Iglesias, *Diccionario biográfico del socialismo español* [en línia], Edició: Fundación Pablo Iglesias, Madrid, 2014, <<http://www.fpabloiglesias.es/archivo-y-biblioteca/diccionario-biografico>>, [Consulta: 28 de març de 2014]). En juny de 1921 el secretari de l'Agrupació era Pascual Vidal (*El Socialista*, 13/06/1921).

PSOE de 1918.⁸² L'altra és la constituïda per Vicente Carbonell Solleros, president de l'Agrupació Socialista en 1919. Originàriament havia sigut treballador manual, però a l'alçada de 1918 era ja propietari d'un taller d'espardenyes.⁸³

En tot cas, el fort compromís polític, en aquest cas socialista, que tenien alguns dels directius de les societats obreres, inevitablement es deixa notar en les seues actuacions al si de les mateixes. A banda de treballar per la millora de les condicions laborals dels seus companys de societat, aquestos individus també tractaven d'apropar-los al moviment socialista. Miraven de convèncer-los perquè la societat obrera ingressara en la UGT i no deixaven perdre l'oportunitat de remarcar les virtuts del socialisme i la necessitat d'atorgar el suport electoral als socialistes. En un dels següents subapartats abordarem amb deteniment aquesta faceta, en el desenvolupament de la qual naturalment els obrers socialistes es van trobar amb l'oposició d'altres elements – republicans, anarcosindicalistes– que oferien altres propostes polítiques i ideològiques als obrers de la ciutat de Castelló.

---

⁸² G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 229-230; *La Provincia Nueva*, 22/11/1918.

⁸³ *La Provincia Nueva*, 14/10/1918 i *El Socialista*, 01/06/1919.

QUADRE 2) ENTITATS OBRERES INGRESSADES EN LA UGT A LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ 1913-1923

ENTITAT OBRERA	Nº DE MEMBRES ⁸⁴	ÀMBIT GEOGRÀFIC	DATA D'INGRÉS
Societat obrera de Tipògrafs	49 (1916)	Castelló de la Plana	1882
Obrers ferroviaris		Castelló de la Plana	Abans de 1913
Societat Obrera d'Espardenyers i Oficis Annexes ⁸⁵	390 (1916)	Castelló de la Plana	1902
Societat Obrera de Taulellers	75 (1915)	Castelló de la Plana	26/04/1918
Societat Obrera de Cambres i Cuiners		Castelló de la Plana	1918
Societat de Conductors de Carros	30 (1920)	Castelló de la Plana	1920
Societat Obrera d'Espardenyers		La Vall d'Uixó	1903
Societat Obrera d'Agricultors		La Vall d'Uixó	1913
Societat Obrera de Cistellers		La Vall d'Uixó	1917
Societat Obrera de Corders	160 (1920)	La Vall d'Uixó	1920
Societat Obrera de Taulellers		Onda	1920
Societat de Mariners	209 (1920)	Peníscola	1920
Federació Provincial d'Obrers Agrícoles i Similars	12.489 (novembre 1921)	Castelló (província)	Octubre 1921
Societat Obrera d'Espardenyers ⁸⁶		Vila-real	1922
Societat de Treballadors Agrícoles		Borriana	1923

Elaboració pròpia a partir de: premsa local 1913-1923; *El Socialista*, 1913-1923; Actes de les societats obreres d'espardenyers de Vila-real, treballadors agrícoles de Borriana i taulellers de Castelló de la Plana; Acta de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer de Castelló de 09/08/1918; J.A. Piqueras, *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, pp. 112-113 i 135-138)

⁸⁴ Entre parèntesi l'any en el qual les dades foren recollides.

⁸⁵ S'inclouen dins aquesta societat obrera als corders i als rastelladors de cànem.

⁸⁶ Ingressa en la UGT no per acord explícit dels seus associats sinó per decisió de la Federació Nacional d'Espardenyers i Oficis Annexes d'Espanya, presa en el congrés celebrat a Lorca en març de 1922 (Vegeu actes de la Societat Obrera d'Espardenyers *La Regeneradora*, de Vila-real, 03/04/1922, 10/10/1922 i 03/11/1922).

El Quadre 2 serveix per efectuar una aproximació als trets que presentava la implantació ugetista a les comarques de Castelló. Abans d'entrar en matèria, però, cal insistir precisament en el caràcter aproximat i ben probablement incomplet de les dades. Al quadre sols apareixen les entitats obreres de les quals s'ha pogut confirmar el seu ingrés en la UGT. És molt possible que foren més les societats que donaren eixe pas.⁸⁷ De tota manera, s'ha considerat que les dades recollides sinó completes sí són almenys prou representatives per permetre extraure conclusions i apuntar hipòtesis suficientment recolzades des de la perspectiva empírica.

Una lectura que es deriva de l'anàlisi de la informació plasmada al Quadre 2 és que la implantació de la UGT a les terres de Castelló experimenta un visible ascens, tant des del punt de vista quantitatiu com des de l'espacial, a partir de 1918. Fins aleshores aquesta es manté en valors semblants als ja presentats a principis de segle: presència pràcticament reduïda a Castelló ciutat i a la Vall d'Uixó i circumscrita a uns pocs oficis: ferroviaris, espartenyers i tipògrafs fonamentalment. Des de 1918 la xarxa ugetista es va estenent a d'altres ocupacions –cambrers, taulellers, agricultors, conductors de carros, mariners...– i a d'altres localitats –Vila-real, Onda, Borriana, Peníscola–, encara que el gran salt no es produiria, com ja hem comprovat abans, fins a la tardor de 1921, amb l'ingrés en la UGT de l'esmentada federació de treballadors agrícoles. En tot cas, es tracta d'una trajectòria que concorda plenament amb la descrita per la central sindical socialista a escala estatal per aquells mateixos anys.⁸⁸

¿Va tenir algun efecte aquest marcat creixement ugetista en la implantació del PSOE? Si comparem les dades del Quadre 2 amb les exposades al subapartat anterior, es fa evident que existeix correlació en l'evolució de l'expansió del PSOE i de la UGT per les terres de Castelló. En el plànol geogràfic ambdues organitzacions adquireixen presència formal en una destacada localitat de la Plana Baixa, Vila-real, a l'hora que reforcen la seua posició als dos focus principals, Castelló de la Plana i la Vall d'Uixó. Quan al plànol cronològic, el punt àlgid en les trajectòries ascendents que tant la

---

⁸⁷ Les probabilitats que existiren més entitats obreres adscrites a la UGT són especialment grans en el cas del moviment obrer de la Vall d'Uixó. Donada la notable influència ugetista i socialista present a aquella localitat, sembla ben factible que algunes de les cinc societats obreres que, a banda de la d'espartenyers, la de treballadors del camp i la de cistellers, integraven el Centre Obrer, o fins i tot aquesta darrera entitat en conjunt, estigueren adherides a la UGT. Una relació d'aquestes societats valleres es pot consultar a l'Arxiu Històric Nacional, lligal 51-A, expedient 4, 02/05/1921. També resulta un tant sorprenent que al Quadre només apareguen entitats localitzades a la Plana.

⁸⁸ M. Tuñón (dir.), *Historia del socialismo español*, Barcelona, Conjunto Editorial, 1989, vol. II, p. 119; J. A. Piqueras, *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, p. 145.

implantació provincial de la UGT com la del PSOE experimenten es situa a principis dels anys 20.

Segell de la Societat de Treballadors Agrícoles de Borriana *La Productiva*, extret del seu llibre d'actes 1919-1937 (Centre Documental de la Memòria Històrica, reproducció facilitada pel Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica Local de la Universitat Jaume I).

Ara bé, aquestes trajectòries paral·leles, ¿indicarien que les societats obreres adscrites a la UGT serviren de plataforma de llançament per a la constitució de nuclis polítics socialistes, o tal volta es va donar el procés contrari, que a partir de la fundació d'agrupacions socialistes locals es generaren nuclis ugetistes? Aquesta darrera possibilitat sembla menys factible, donada la superioritat numèrica i orgànica que tenia la UGT envers el PSOE. En tot cas, obviant els casos de Castelló de la Plana i la Vall d'Uixó —que venien tenint entitats socialistes i ugetistes des de dècades en rere— respecte a Vila-real no es pot fer cap afirmació categòrica. És cert que allí la fundació de l'Agrupació Socialista va precedir a l'ingrés dels obrers espardenyers i agrícoles en la UGT i que aquella fou creada arran d'una campanya proselitista engegada pels socialistes de la capital provincial. Però també ho és que bona part d'aquests caps

socialistes castellanencs eren al seu torn espartenyers i per tant és molt probable que aprofitaren els seus freqüents contactes amb els companys d'ofici de Vila-real⁸⁹ per animar-los a constituir allí una agrupació socialista.

En tot cas, no fou la ugetista l'única via que trobaren els socialistes per expandir la implantació del PSOE. A banda de les ja esmentades campanyes propagandístiques, una altra forma d'engreixar el partit fou l'afiliació directa al mateix de societats obreres. És cert que s'ha comentat anteriorment que l'adhesió al PSOE era individual –era cada individu qui personalment s'afiliava al partit– mentre que en el cas de la UGT era col·lectiva –eren les societats obreres les que ingressaven, no els treballadors a títol individual–. Així fou en termes generals, però no en tots els casos. S'ha assenyalat al respecte que sovint la debilitat de les estructures orgàniques del socialisme féu que *la política* es fera des de les societats de resistència, que actuaven com si foren les agrupacions socialistes locals de torn. Algunes d'aquestes societats donaven el pas d'afiliar-se col·lectivament al PSOE.⁹⁰ Eixa sembla que va ser la situació que es va donar, per exemple, en la Societat d'Obrers Agricultors de la Jana, la societat obrera *La Defensa* de Sant Mateu i la societat obrera *El Abrazo* del Boixar, casos que ja han sigut tractats anteriorment.⁹¹

Pel demés, el cas castellanenc constitueix un exemple més del ja esmentat predomini de l'organització sindical sobre la política en el socialisme espanyol de principis de segle XX.⁹² S'ha observat pàgines en rere com el compromís sindical –de caràcter col·lectiu i que suposava, almenys en principi, l'adquisició d'avantatges materials i estratègiques en les conteses laborals– tot i haver d'afrontar també determinats obstacles, era més fàcil d'obtenir que no el polític –generalment individual i més idealista que no pragmàtic, sobre tot en el cas d'una formació com la del PSOE–. Així, fou freqüent que es donaren situacions que extretes del seu context històric resultarien de difícil comprensió. Ens referim al ja esmentat compromís dual que tenien

---

⁸⁹ Vegeu per exemple *El Clamor*, 22/09/1919 i Actes de la Societat d'Obrers Espardenyers *La Regeneradora*, de Vila-real, de 30/05/1920, 14/06/1920 i 03/11/1922.

⁹⁰ M. Morales, “Los trabajadores de oficio en la construcción del socialismo español”, p. 216; J. A. Piqueras, *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, p. 118; L. Arranz, “Los primeros pasos de la Internacional Comunista en España”, en J. Tusell et. al. (eds.), *La política exterior española en el siglo XX*, Madrid, UNED, 1997, p. 47; F. Acosta, S. Cruz i M. González, *Socialismo y democracia en el campo (1880-1930). Los orígenes de la FNTT*, p. 179.

⁹¹ *El Socialista*, 02 i 16/03/1920 i *La Provincia Nueva*, 05 i 18/03/1920. Tal volta també és el cas de la Societat d'Oficis Varis *La Amistad*, de Culla, ja esmentada en pàgines anteriors.

⁹² M. Martorell i F. del Rey, “El parlamentarismo liberal y sus impugnadores”, p. 49.

molts treballadors, ugetistes o cenetistes des del punt de vista sindical però republicans en el terreny polític.

Es podrien posar diversos exemples en l'àmbit del moviment obrer castellonenc, però la rellevància quantitativa i social de la Federació Provincial d'Obrers Agrícoles i Similars mereix que siga aquesta entitat l'escollida per realitzar una anàlisi individualitzada. La seua fundació, a les darreries de 1919 i amb una afiliació inicial de 8.000 associats, ha sigut relacionada amb els primers intents seriosos del sindicalisme socialista d'atraure als treballadors del món agrari.⁹³ Però l'entitat es va mantenir autònoma al llarg de 1920, quan va assolir segurament la seua màxima afiliació, amb 15.651 associats, gràcies, en bona mesura, a la seua fusió amb la Federació Comarcal de la Plana, que –tal com s'exposarà més endavant– havia constituït l'exponent més destacat de la penetració del cenetisme en camp castellonenc.

Amb tot, ja a l'alçada d'aquell any 1920 la influència ugetista i socialista en aquesta federació agrària era patent. Resulta significatiu al respecte que al congrés extraordinari celebrat a la capital en el mes de juliol fóra convidat Largo Caballero, en aquells moments secretari general de la UGT, tot i que finalment aquest no va poder prendre part del mateix.⁹⁴ També sabem que en abril presidia la Federació el socialista castellonenc Joaquín Dols, que juntament amb Vicente Ganau –directiu socialista valler– estaven portant a terme una campanya de propaganda federal pel Baix Maestrat.⁹⁵

Respecte a les societats adscrites a la Federació, al referit congrés extraordinari van acudir seixanta-tres delegats representants de quaranta-sis seccions, procedents quasi exclusivament dels municipis tarongers de la Plana i dels pobles del Baix Maestrat, és a dir, de zones que en el context provincial destacaven pels seus alts nivells d'urbanització i de dinamisme socioeconòmic i que constituïen també les principals àrees d'expansió del socialisme a les terres de Castelló.⁹⁶

---

⁹³ Sembla que a mitjans de 1919, després que el PSOE acabara d'aprovar el seu primer programa agrari, els ugetistes començaren a desenvolupar una estratègia concebuda per atraure i organitzar als treballadors del camp. Inicialment el pla consistia en crear federacions provincials agràries independents, que en una fase posterior podrien adherir-se a la UGT. «De esta forma se reunía en una organización tanto las sociedades propias como las que permanecían autónomas y aquellas que comenzaban a separarse de la CNT» (J. A. Piqueras, *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, pp. 135-138).

⁹⁴ *El Socialista*, 17/07/1920.

⁹⁵ *El Socialista*, 10/04/1920. Les localitats visitades van ser Alcalà de Xivert, Santa Magdalena de Polpis, Càlig, Sant Jordi, Cervera, Traiguera, Sant Mateu i Benicarló.

⁹⁶ En concret les seccions representades es localitzen en les següents localitats: Almassora, Almenara, Artana, Betxí, Borriana, Borriol, Castelló de la Plana, la Vall d'Uixó, la Vilavella, les Alqueries,

En la Federació conviuen coneguts socialistes, com els castellanencs Joaquín Dols i Salvador Varella o el valler Vicente Ganau, amb membres de la societat obrera d'agricultors de Les Alqueries, que eren al seu torn regidors integrants del govern municipal republicà-obrer constituït a Vila-real en febrer de 1920, i amb altres líders obrers que tot indica que es trobaven prou distanciat del sindicalisme socialista, com ara els borrianencs Juan B. Sanmartín i Pedro Sala.⁹⁷

En qualsevol cas, allò que resulta indubtable és que en cap cas ni abans ni després de l'ingrés de la Federació en la UGT –en la tardor de 1921– va estar la seua quantiosa afiliació prop de traduir-se en contingents de militants i votants socialistes quantitativament equiparables.

És cert que per a determinades comarques valencianes i alacantines s'ha assenyalat que a les eleccions de 1922 l'hegemonia ugetista en el sindicalisme agrari es va començar a deixar sentir, en vincular aquesta hegemonia a la conquesta de regidories en poblacions com ara Alzira, Alberic, Quatretonda, Villena, Petrer i altres pobles de la Ribera i d'Alacant.⁹⁸ En el cas de les Castelló, ¿es pot establir algun tipus de nexa similar?. Aquesta i altres qüestions relacionades amb les urnes seran abordades al següent subapartat.

ELS SOCIALISTES A LES ELECCIONS

Fins a 1923 en termes generals el socialisme només fou capaç d'assolir una implantació electoral destacada a Astúries, el País Basc i Madrid. A la resta de regions els obstacles posats pel sistema polític i pel caciquisme imperant, les difícils relacions amb el republicanisme i la seua pròpia debilitat impediren que el PSOE emergira com a força electoral rellevant.⁹⁹

Moncofà, Nules, Onda, Vila-real, Xilxes, Alcalà de Xivert, Benicarló, Càlig, Cervera, el Boixar, la Jana, Sant Jordi, Sant Mateu, Santa Magdalena i Vinaròs. Fora del Baix Maestrat o de la zona tarongera de la Plana només trobem dues poblacions, pròximes però a aquest darrer àmbit geogràfic: l'Alcora i Sant Joan de Moró (*El Socialista*, 17/07/1920).

⁹⁷ El naixement i evolució de la Federació Provincial d'Obrers Agrícoles i Similars es pot seguir a través d'*El Clamor*, 06/09/1919; *La Provincia Nueva*, 18/09/1919 i 18/08/1920; *Heraldo de Castelló*, 10 i 26/06/1920, 17 i 18/09/1920, 29/10/1921 i 01/11/1921; *El Socialista*, 01/01/1920, 10/04/1920, 17/07/1920, 20/10/1921, 01/11/1921, 24/11/1921, 31/12/1921 i 14/06/1923; i Arxiu Històric Nacional, lligall 51-A, expedient 4, 02/11/1921.

⁹⁸ J. A. Piqueras, *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, p. 138.

⁹⁹ A. Yanini i R. López, "Origen y naturaleza de la influencia política, p. 600.

QUADRE 3) PARTICIPACIÓ ELECTORAL DEL PSOE A CASTELLÓ 1913-1923

ELECCIÓ	DISTRICTE / MUNICIPI	CANDIDATS	VOTS ¹⁰⁰	ACTES
Municipals novembre 1913	D. I Castelló de la Plana	1	23	0
	D. II Castelló de la Plana	1	28	0
	D. IV Castelló de la Plana	1	154	0
	TOTAL	3	205	0
Municipals novembre 1915	D. IV Castelló de la Plana	2	228	0
	TOTAL	2	228	0
Municipals novembre 1917	D. IV Castelló de la Plana	1	928	1
	TOTAL	1	928	1
Municipals febrer 1920	D. IV Castelló de la Plana	2	300	0
	D. V Castelló de la Plana	2	205	0
	D. I La Vall d'Uixó	2	169	0
	D. II La Vall d'Uixó	1	205	1
	D. III La Vall d'Uixó	2	247	0
	TOTAL	9	1.126	1
Generals desembre 1920	D. de Castelló de la Plana	1	1.302	0
	D. de Nules	1	261	0
	TOTAL	2	1.563	0
Provincials juny 1921	D. de Nules-Segorbe	2	?	0
	TOTAL	2	?	0
Municipals febrer 1922	D. IV Castelló de la Plana	2	326	0
	D.V Castelló de la Plana	2	164	0
	D. I La Vall d'Uixó	2	?	0
	D. II La Vall d'Uixó	2	?	0
	D. III La Vall d'Uixó	1	?	0
	D. II Vila-real ¹⁰¹	2	?	0
	D. III Vila-real	2	?	0
	D. IV Vila-real	1	?	0
	TOTAL	14	?	0
Provincials juny 1923	D. de Castelló de la Plana	3	191	0
		3	191	0
TOTAL		36	?	2

Elaboració pròpia a partir de: premsa publicada en Castelló de la Plana durant el període 1913-1923; *El Socialista* 1913-1923; BOP 1913-1923.

¹⁰⁰ En cas de presentar-se més d'un candidat socialista per un districte determinat, s'han computat els vots del candidat més votat.

¹⁰¹ El dirigent socialista vila-realenc Pascual Cabrera va assenyalar que «Nuestra candidatura solo ha alcanzado 84 votos» (*El Socialista*, 11/02/1922).

Al Quadre 3 s'han tractat de plasmar les dades principals i l'evolució del socialisme a les cites electorals. Es distingeixen dues etapes ben diferenciades. Entre 1913 i 1919 la participació socialista a les urnes es va circumscriure al municipis de Castelló –i tal volta també al de Peníscola–¹⁰² i a l'àmbit estrictament municipal. A la capital el sostre electoral es va situar en poc més de dos-cents sufragis, tret de la convocatòria de 1917, quan la nodrida votació aconseguida pel candidat socialista –més de nou-cents vots– es va deure essencialment als suports que va rebre de l'electorat republicà, ja que en eixa ocasió va formar part d'una candidatura conjunta integrada, a excepció d'ell, per republicans, configurada en el marc de l'Aliança de les Esquerres. Fruit d'ella per primera vegada un representant del PSOE, José Martínez Giménez, va assolir una regidoria a l'Ajuntament de Castelló. Fou l'única acta de regidor conquerida pels socialistes als municipis de Castelló durant aquella etapa, almenys l'única que ha transcendit.

El panorama canvia visiblement a partir de 1920. Les incursions electorals socialistes es van estendre a d'altres municipis –estan plenament constatats els casos de la Vall d'Uixó i Vila-real, aquest darrer sols a partir de 1922– i als àmbits polítics superiors al municipal –participació en eleccions provincials i en eleccions a Corts–.

A la ciutat de Castelló als comicis municipals augmentaren els candidats que es presentaven pel Partit i els vots aconseguits ascendiren fins situar-se en torn al mig miler. Entretant, a l'altre focus socialista principal, el de la Vall d'Uixó, es superaven els sis-cents sufragis i un socialista, Francisco Ten Gregori, aconseguia en 1920 una acta de regidor. En aquesta ocasió –a diferència que l'acta aconseguida a Castelló de la Plana tres anys abans– el candidat socialista triomfant havia concorregut als comicis sol, sense formar part de cap candidatura de coalició amb altres forces polítiques, tot i que és cert que va comptar amb el suport dels republicans del districte pel qual es va presentar.

---

¹⁰² No queda clar si els cinc regidors de Peníscola qualificats com a «socialistes» als reculls de premsa dels resultats dels comicis municipals –tres en els de 1915 i dos en els de 1917– tingueren realment alguna vinculació formal amb el Partit Socialista, o si per contra han de ser considerats com a candidats aliens a cap formació política concreta, com obrers representants d'alguna entitat de tall obrerista. No s'ha trobat cap testimoni ni dada que faça pensar en la presència d'un nucli adscrit al Partit en aquest municipi. Per aquest motiu no han sigut comptabilitzats als Quadre 3.

Francisco Ten Gregori (Fundació Pablo Iglesias).

Si es comparen aquestos resultats enregistrats a la Vall d'Uixó i Castelló amb els obtinguts, per exemple, a la ciutat de València, poden ser considerats millors, ja que al Cap i Casal els socialistes no superaren els cinc-cents vots entre 1900 i 1923. Tanmateix, sí que són inferiors als assolits en altres localitats importants del País Valencià, com Alacant, Alcoi o Elx, on arran de la constitució de la conjunció republicano-socialista en 1909 els socialistes aconseguiren ja les seues primeres regidories.¹⁰³

En qualsevol cas, tenint en compte l'evolució de la xarxa organitzativa del PSOE i la del sindicalisme socialista durant els anys 1913-1923 al territori castellanenc – descrites en els dos subapartats anteriors– la dinàmica del comportament electoral socialista que s'acaba d'exposar no deixa lloc a la sorpresa, ja que, al igual que en l'àmbit organitzatiu i sindical, és cap a final del referit decenni quan el socialisme castellanenc experimenta un salt qualitatiu en l'àmbit electoral. Ara bé, si passem a

---

¹⁰³ Els resultats del socialisme a la ciutat de València a R. Reig, "El caso valenciano: un proceso de modernización involutivo", en J. L. García Delgado (ed.), *Las ciudades en la modernización de España: los decenios interseculares*, Madrid, Siglo XXI, 1992, p. 227. Els casos d'Elx, Alcoi i Alacant a J. A. Piqueras, *Història del socialisme*.

comparar els valors assolits en l'esfera electoral amb els aconseguits en la sindical i en la llum diferències molt notables.

Efectivament, a pesar de l'empenta experimentada a partir de 1920, la debilitat electoral del socialisme a Castelló sembla ben palesa. Dues actes de regidors és tot el bagatge aconseguït durant el període 1913-1923. Per la seua banda, les participacions en les eleccions provincials i generals, iniciades a partir de 1920, són escasses, amb resultats poc més que testimonials i circumscrites als districtes de l'àrea de la Plana. Un panorama que contrasta amb el fet que Castelló cap a finals de 1921 esdevinguera amb diferència la província valenciana amb major militància ugetista, amb més de 17.000 afiliats. Una vegada més la manca de correlació entre militància ugetista i suport al PSOE es posa en evidència.

No obstant, és cert que al Quadre 3 no s'han contemplat aquells casos, ja comentats anteriorment, de regidors amb filiació política dubtosa, en tant que en algunes fonts són qualificats de *socialistes* i en altres d'*obrers*. Es tracta d'un total de dotze regidories, repartides entre els municipis de la Jana i Benicarló en 1920 i Sant Mateu, Benicarló i Onda en 1922 (Quadre 1).¹⁰⁴ Tal volta no siga casualitat que es tracte de pobles que disposaven de societats agrícoles adscrites a la Federació Provincial d'Obrers Agrícoles i Similars, com ja hem assenyalat, vinculada a la UGT. A més, també s'ha comprovat abans que en el cas de la Jana i Sant mateu, en ells a principis de 1920 existien entitats obreres agrícoles afiliades al PSOE.

Cal tenir en compte que de confirmar-se l'adscripció socialista de tots aquests edils, la xifra total de regidories socialistes a la província per al període 1913-1922 ascendiria a catorze, una quantitat ja un tant considerable, equiparable almenys a les dades apuntades abans sobre les províncies de València i Alacant. Tot plegat, una xifra que sí que permetria, ni que fóra a manera d'hipòtesi, establir una possible relació entre la influència de la poderosa Federació Provincial d'Obrers Agrícoles i Similars i aquesta proliferació de regidories socialistes.

Al mateix temps, aquest valor també pot trobar-se relacionat amb l'estratègia del PSOE –que venia desenvolupant des de la implantació del sufragi universal masculí– de donar prioritat a l'acció política –guanyar les majors quotes possibles de poder polític-institucional per poder transformar la societat–¹⁰⁵ i a l'accés al poder municipal en el món rural. S'entenia que era la via adequada a seguir en un medi com aquell, en el qual

---

¹⁰⁴ A banda del cas ja esmentat també de Peníscola, amb regidors qualificats de socialistes en 1915 i 1917.

¹⁰⁵ T. Carnero, "Ciudadanía política y democratización. Un paso adelante, dos pasos atrás", p. 232 i ss.

el caciquisme actuava de garant del control, per part dels sectors acomodats i a través dels òrgans de poder locals, dels ressorts dels que depenia la subsistència dels treballadors: càrregues fiscals, mercat de treball, bens comunals, gestió dels conflictes laborals...¹⁰⁶

Aquesta línia estratègica –emmarcada en el context del posicionament ideològic majoritari del socialisme espanyol de principis de segle, de tall reformista i fortament influenciat pel Regeneracionisme– havia possibilitat que en el conjunt estatal els regidors passaren de ser cinc en 1904 a cent quatre en 1913. Unes xifres que a més experimentaren un notable impuls arran de l’augment de la conflictivitat social encetat amb l’esclat de la Primera Guerra Mundial, ajudades també per l’elaboració del primer programa agrari socialista a Espanya, en 1918.¹⁰⁷

En eixe sentit, cal afegir que, si atenem a les informacions aparegudes a l’òrgan periodístic del PSOE –*El Socialista*–, la xifra de catorze regidories per al període 1913-1923 –o de dinou si computem també els regidors «socialistes» de Peníscola– encara es veuria més incrementada i a més de forma considerable, ja que es situaria entre les dinou i les vint-i-quatre. I és que al recull estadístic dels resultats de les eleccions municipals de 1920 efectuat pel diari socialista, a la província de Castelló se li atribueixen un total de deu regidors socialistes, pels cinc que com a molt s’obtidrien de l’anàlisi de la resta d’informacions disponibles. En aquest mateix recull s’assignen també a la província un total de vint-i-quatre candidats socialistes, que haurien obtingut en conjunt 1.409 sufragis.¹⁰⁸ No es tracta, però, de quantificacions oficials, sinó de valors publicats pel propi PSOE i que per tant tampoc resulten plenament fiables.

D’altra banda, resulta necessari introduir alguns elements que matisen un tant la valoració dels resultats electorals socialistes. Cal tenir en compte, d’un costat, l’ampli ventall de mecanismes caciquils que els enemics polítics dels socialistes tenien al seu abast per tal d’impedir que aquestos reberen votacions nodrides.¹⁰⁹ Així mateix, s’ha d’atendre al fet que mentre entre els militants ugetistes hi havia naturalment obrers

---

¹⁰⁶ Tot i no disposar de dades que apunten a una possible vinculació al PSOE, resulta adient recordar el cas –ja exposat a l’anterior apartat– de la Societat de Jornalers de Benicarló, que en 1913 va presentar quatre candidats a les eleccions municipals, al temps que protagonitzava un conflicte laboral amb els propietaris de la referida localitat.

¹⁰⁷ M. González, “Los socialistas españoles y la «cuestión agraria»”, pp. 171 i 182-187; S. Cruz Artacho, “La estrategia electoral del socialismo español y sus efectos sobre la politización del campo, 1875-1923”, pp. 207-211.

¹⁰⁸ *El Socialista*, 28/02/1920.

¹⁰⁹ T. Carnero, “Ciudadanía política y democratización. Un paso adelante, dos pasos atrás”, especialment p. 234 i ss.

menors de 25 anys i dones, la legislació electoral vigent restringia el dret de sufragi als homes majors de 25 anys, per la qual cosa aquells dos col·lectius quedaven apartats de les urnes.

Una altra trava legislativa a considerar fou la introduïda per la Llei Electoral de 1907 en el seu article 24. Aquest, com ja s'ha assenyalat en un altre apartat, exigia a aquells candidats que mai abans havien exercit el càrrec al qual aspiraven, que foren avalats per dos polítics que sí disposaren d'aquesta condició o que es sotmeteren a una avantvotació, si volien ser proclamats per les juntes electorals. Sense eixa proclamació com a candidat es perdia la possibilitat de ser proclamat regidor o diputat per l'article 29 i, encara més important, de disposar d'interventors a les meses electorals, és a dir, d'exercir un control sobre les més que possibles estratagemes i coaccions electorals. Evidentment, aquesta disposició venia a perjudicar de manera considerable a les oposicions no dinàstiques, amb pocs regidors, exregidors o diputats i exdiputats en les seues files¹¹⁰.

Sabem que als comicis provincials de 1921 per Nules-Segorbe i de 1923 per Castelló les candidatures socialistes no foren proclamades i per tant no disposaren d'interventors. En igual situació es va trobar la candidatura de José López López pel districte de Nules a les generals de desembre de 1920, mentre que el candidat socialista per Castelló fou sotmés infructuosament a avantvotació, però finalment va poder ser proclamat en prestar els poders necessaris dos diputats ciervistes. I a la Vall d'Uixó a les municipals de 1920 també va haver avantvotació, en aquesta ocasió superada amb èxit pels candidats socialistes.¹¹¹ És probable que algunes altres possibles candidatures socialistes castellonenques no arribaren a presentar batalla electoral degut, almenys en part, a aquesta barrera legislativa.

Un altre angle des del qual es poden analitzar les dades del Quadre 3 és el de la comparació del comportament electoral socialista a les convocatòries municipals, provincials i generals. S'observa nítidament una major i més fructífera participació en els comicis municipals. En totes les convocatòries del període hi ha candidats socialistes, mentre que la seua participació en comicis provincials es redueix a les convocatòries de 1921 i 1923 i en generals únicament a la de 1920. Si ens fixem en els resultats les diferències també són notòries. Per exemple, dels més de 600 vots

---

¹¹⁰ Vegeu per exemple C. Frías i C. García, "Sufragio universal masculino y politización campesina en la España de la Restauración (1875-1923)", p. 41.

¹¹¹ «A falta de poderes para ser proclamados, hubo de verificarse la antevotación, alcanzándose triple número de votos del que la ley exige para que figuraran como candidatos» (*El Socialista*, 02/02/1920).

aconseguits pels socialistes a la Vall d'Uixó a les municipals de febrer de 1920 es passa a només 261 a les generals de desembre d'eixe any. De la mateixa manera, els 490 aconseguits a Castelló de la Plana a les municipals de febrer de 1922 es veieren reduïts en 191 sufragis a les provincials de juny de 1923.¹¹²

Respecte als comicis a Corts de desembre de 1920, en principi la votació obtinguda, 1.302 sufragis, pot ser considerada prou estimable, si es té en compte que uns mesos abans a les municipals els socialistes de la capital amb prou feines havien superat el mig miler de vots. Però cal tenir en compte que, com observarem en pàgines posteriors, en eixa ocasió el candidat socialista probablement va rebre sufragis procedents de les files ciervistes i *paquistes*. No obstant, sí que cal considerar aquestos comicis com una excepció. És cert que la premsa republicana, principal denunciant d'aquestos suports dretans obtinguts pels socialistes, situa els mateixos en les localitats de Vila-real i Borriol i no fa cap referència a que el candidat socialista també rebera vots dels ciervistes i *paquistes* de la capital. D'eixa manera, encara restant els 156 vots obtinguts al Grau –procedents en la seua major part dels republicans dissidents comandats per Joaquín Arrufat Company– la votació aconseguida a la capital en aquelles eleccions generals seria de 533 sufragis. Tot i admetent que alguns d'aquestos sufragis foren també aportats per ciervistes o *paquistes*, la xifra permet afirmar almenys que en aquella ocasió no es pot parlar de menor recolzament respecte a l'obtingut als comicis municipals.

En qualsevol cas, cal relacionar aquest comportament tan diferenciat que, amb l'excepció que acabem d'assenyalar, es dona entre el nivell municipal d'una banda i el provincial i general de l'altra, amb les possibilitats reals que tenien els socialistes d'accedir a les institucions polítiques. Donats els trets de la implantació socialista –dèbil i circumscrita a uns pocs municipis disgregats per diversos districtes electorals de la província– i la seua condició de força política exclosa de les prebendes governamentals i allunyada de les influències caciquistes, les seues probabilitats d'obtenir alguna acta de diputat a Corts o a la Diputació eren molt llunyanes. Els propis protagonistes ho reconeixien tàcitament, amb afirmacions com ara la que va realitzar el corresponsal valler d'*El Socialista* en la seua crònica de l'acord del nucli de la Vall d'Uixó de participar en les eleccions provincials de 1921. Segons es deia en la mateixa, l'objectiu que es perseguia al presentar candidatura a aquells comicis era «[...] cumplir los deberes

---

¹¹² Sobre els preparatius dels socialistes de cara a aquestos comicis provincials vegeu *El Socialista*, 07/06/1923.

electorales y hacer el necesario recuento de votos con que cuenta nuestra organización». ¹¹³

Per contra, en aquelles escasses localitats amb grups socialistes més o menys nombrosos i en les quals aquestos havien assolit certa influència entre els sectors obrers, l'accés a la corporació municipal era més factible. A més, a l'àmbit municipal es seguien decidint qüestions centrals per a les economies dels treballadors, relatives a àmbits com ara la distribució dels impostos, el control del mercat de treball, l'actuació de les forces d'ordre públic i de la justícia, la gestió dels bens comunals o de propis, l'articulació de mesures extraordinàries en conjuntures de crisi econòmica, sanitària..., etc. ¹¹⁴ Així, per exemple, a la premsa socialista es podia llegir, en relació a la Vall d'Uixó: «Debido a la intervención del concejal compañero Ten se establecerán para el presente año los consumos a reparto por riqueza y utilidades, lo cual augura un resonante triunfo en las próximas elecciones municipales». ¹¹⁵

Un altre element a considerar fa referència a la legislació electoral, en concret al ja esmentat article 24. Per raons purament quantitatives, era més fàcil trobar entre els múltiples regidors o exregidors que hi havia en un municipi un parell que estigueren disposats a avalar als candidats socialistes, que cercar diputats o exdiputats a Corts o provincials, menys nombrosos, disposats a fer aquesta tasca.

Així doncs, no pot sorprendre la major presència i els millors resultats obtinguts pels socialistes a les convocatòries municipals. A Castelló i en termes generals a l'Espanya de la Restauració, era aquest àmbit electoral el més desitjable per als socialistes i també per a la resta de formacions polítiques excloses del torn que s'erigiren en defensores dels interessos dels sectors socials més humils. ¹¹⁶

Un darrer aspecte a abordar en relació a la participació dels socialistes a les urnes fa referència a les aliances que en determinades ocasions establiren amb altres formacions polítiques. Entre elles es troben les enteses conjunturals que establiren amb els aliats *naturals*, els republicans, fixades arran de la constitució, a nivell estatal, de la conjunció republicano-socialista –en 1909– i de l'Aliança de les Esquerres, en 1917. Els

---

¹¹³ *El Socialista*, 10/06/1921. Els socialistes vellers presentaren com a candidats a les eleccions provincials de 1921 pel districte de Nules-Segorbe a Enrique Marco i a Francisco Hubet (*El Socialista*, 11/06/1921).

¹¹⁴ S. Cruz Artacho, "Caciquismo y mundo rural durante la Restauración", pp. 40-41; M. González, "Los socialistas españoles y la «cuestión agraria»", pp. 167-168.

¹¹⁵ *El Socialista*, 12/01/1922. Per a *La Provincia Nueva* la intenció dels socialistes al presentar candidatura a les eleccions provincials pel districte de Castelló era «[...] hacer un recuento de sus fuerzas» (*La Provincia Nueva*, 09/06/1923).

¹¹⁶ S. Cruz Artacho, "Caciquismo y mundo rural durante la Restauración", pp. 40-41.

efectes que a Castelló va tenir aquesta darrera ja han sigut exposats a l'apartat dedicat al republicanisme. Respecte a l'aplicació del projecte conjuncionista, ja s'ha remarcat en un treball anterior la mínima incidència que va tenir a la política castellanenca.¹¹⁷

Però els vincles establerts pels socialistes castellanencs amb altres formacions no es limitaren únicament als republicans. En concret s'han pogut trobar indicis bastant sòlids sobre l'existència de dues aliances amb grups polítics monàrquics, de caràcter puntual i circumscrites estrictament a l'àmbit electoral. En primer lloc, un possible pacte electoral acordat pel grup socialista de Castelló amb liberals i mauristes de cara a les eleccions municipals de 1915.¹¹⁸ En segon terme, un més que probable suport dels ciervistes i *paquistes* de Vila-real i Borriol al candidat socialista pel districte de Castelló a les eleccions generals de desembre de 1920, el socialista madrileny Andrés Ovejero, denunciat per la premsa republicana.¹¹⁹ Sense l'existència d'eixe suport extern resultaria difícil d'explicar que el candidat haguera obtingut 333 vots a Vila-real i 268 a Borriol. També resulta significatiu que Ovejero fora proclamat candidat gràcies als poders prestats pels ciervistes Luis Montiel i Jaime Chicharro.

Ambdós casos de col·laboració electoral amb formacions monàrquiques venen a constituir una mostra més que, encara que en menor mesura, fins i tot partits exclosos del sistema, tan ideologitzats i tan allunyats social i doctrinalment del liberalisme oligàrquic, de vegades s'implicaven en la *política del pacte*, un dels pilars bàsics i més característics del sistema de la Restauració.

Nogensmenys, cal tenir en compte igualment que –bé a través de candidatures netament socialistes o bé a través del recolzament a alternatives electorals obreres– al llarg del subapartat hem comprovat com, també a les comarques de Castelló, durant els anys immediats a la fi de la Primera Guerra Mundial els socialistes incrementaren la seua presència als comicis, fins i tot més enllà dels nuclis més populosos i en alguns casos en municipis de dimensions certament menudes i contextos plenament rurals. Aquesta tendència s'insereix en el context de creixement que la implantació del PSOE experimenta al medi rural per aquells anys, gràcies a la seua prioritització de les eleccions municipals i a l'encertada tàctica d'enarborar la bandera de l'anticaciquisme, element que va resultar essencial per connectar amb les aspiracions camperoles, especialment

---

¹¹⁷ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 223.

¹¹⁸ *Ibidem*, pp. 237-238.

¹¹⁹ *El Clamor*, 18 i 20/12/1920.

amb les dels jornalers. Va ser així que en els comicis de 1920 aconseguiren un total de 946 regidors al llarg del territori estatal, una xifra ja certament estimable.¹²⁰

Contribuïren d'eixa manera –i paradoxalment, en tractar-se d'una força antisistema– a la integració dels sectors populars en el sistema polític, al temps que esdevenien impulsors de la lluita per la democràcia en els espais rurals.¹²¹ Així mateix, obriren la possibilitat, també en aquests espais rurals, a la difusió entre els treballadors d'una visió de la realitat i una lectura del passat i del futur de caràcter general i ampli, aptes per orientar l'acció col·lectiva cap a objectius que transcendien l'esfera d'allò estrictament local i immediat.¹²²

En un plànol més general, les diverses formes d'articulació política dels treballadors castellonencs examinades fins ací contribueixen a posar de relleu els seus esforços per superar les barreres del sistema caciquista i guanyar presència en les institucions polítiques locals. Una lluita que, en suma, anava en favor de la democratització del règim i que es contraposa a la tesi que dibuixa el període de la Restauració com un temps de pocs avanços en el procés de democratització i de generació d'actituds polítiques democràtiques.¹²³ Al mateix temps, també ve a qüestionar la concepció tradicional segons la qual les transformacions sociopolítiques es produeixen en una única direcció: des de les elits a les classes subordinades i des del centre a la perifèria. Contràriament, posa de manifest que els sectors socials baixos i els espais locals i rurals no es limiten a jugar un rol passiu davant els canvis sociopolítics, sinó que participen activament en la seua configuració.¹²⁴

---

¹²⁰ M. González, S. Cruz i F. Acosta, “Los socialistas y el proceso de democratización en la España rural de la Restauración”, *Ayer*, p. 82 i ss., 2013; F. Acosta, S. Cruz i M. González, *Socialismo y democracia en el campo (1880-1930). Los orígenes de la FNNT*, esp. p. 346 i ss.

¹²¹ M. Cabo i X. R. Veiga, “La politización del campesinado en la época de la Restauración. Una perspectiva europea”, pp. 48-94; M. González, “Los socialistas españoles y la «cuestión agraria»”, p. 156; S. Cruz Artacho, “La estrategia electoral del socialismo español y sus efectos sobre la politización del campo, 1875-1923”, p. 218; F. Acosta, S. Cruz i M. González, *Socialismo y democracia en el campo (1880-1930). Los orígenes de la FNNT*, p. 181.

¹²² M. González, S. Cruz i F. Acosta, “Los socialistas y el proceso de democratización en la España rural de la Restauración”, p. 80.

¹²³ M. González, S. Cruz i F. Acosta, “Los socialistas y el proceso de democratización en la España rural de la Restauración”, especialment pp. 82 i ss.; A. Herrera, J. Markoff i I. Villa, “La democratización del mundo rural en la España de fin de siglo. Una historia poco conocida”, *Ayer*, nº 89, 2013, p. 41.

¹²⁴ A. Miguez i M. Cabo, “Pisando la dudosa luz del día: el proceso de democratización en la Galicia rural de la Restauración”, pp. 44-45; A. Herrera, J. Markoff i I. Villa, “La democratización del mundo rural en la España de fin de siglo. Una historia poco conocida”, pp. 30-31.

L'ESCISSIÓ COMUNISTA A LES TERRES DE CASTELLÓ

A pesar que, en termes generals, l'hostilitat va presidir la postura dels socialistes espanyols envers la Revolució Russa, en el context de la desorientació provocada per la crisi de la II Internacional i de l'auge del cenetisme, al si del PSOE va començar a desenvolupar-se un corrent intern obertament revolucionari, especialment present en les Joventuts Socialistes. En desembre de 1919 la Federació de Joventuts Socialistes decideix adherir-se a la Tercera Internacional –la Internacional Comunista– i en abril de 1920 naix el Partit Comunista Espanyol, que no va afectar pràcticament a l'estabilitat interna i l'afiliació del socialisme. Tanmateix, en abril de 1921, en el congrés extraordinari celebrat pel PSOE, es va tornar a obrir l'esclletxa. En ell es va rebutjar integrar-se en la Tercera Internacional, però un grup d'importants dirigents –Antonio García Quejido, Virginia González, Daniel Anguiano, Eduardo Torralva, Manuel Núñez de Arenas, Luis Mancebo, Óscar Pérez Solís, Evaristo Gil– descontents amb aquesta decisió, es separaren del Partit i fundaren el PCOE. Finalment, de la convergència del PCOE amb els elements anteriorment escindits procedents de les Joventuts va sorgir, en novembre de 1921, el Partit Comunista d'Espanya. Amb tot, el PCE no abandonaria la condició de formació política marginal fins l'arribada dels anys 30.¹²⁵

Tot i que, en termes generals, en aquells primers anys d'existència el Partit Comunista va assolir uns nivells d'implantació i una capacitat d'influència entre els obrers realment mínimes, en el marc d'aquesta discreta incidència es poden trobar diferents situacions. Per exemple, sabem que a Guipúscoa el PCE va aconseguir conformar ja en 1921 un grup «[...] relativament fuerte y muy activo» i tres de les quatre Joventuts Socialistes existents s'adheriren al nou partit, encara que quasi tots els líders socialistes guipuscoans més prestigiosos es mantingueren fidels al PSOE. Així que en eixe cas l'escissió tercerista va ser un dels factors que expliquen el descens d'activitat i d'afiliats que experimenta allí el PSOE a partir de 1921, tot i que sembla que en aquest descens van tenir una major incidència els efectes de la crisi econòmica. Així mateix, els comunistes guipuscoans seguiren actuant al si del sindicalisme ugetista i assoliren una influència destacada en determinats sectors laborals, fet que va originar tensions internes al si de la UGT a la província.¹²⁶ En d'altres indrets, per contra, els efectes de

---

¹²⁵ E. González Calleja, *El máuser y el sufragio. Orden público, subversión y violencia política en la crisis de la Restauración*, pp. 35-39.

¹²⁶ F. Luengo, *La crisis de la Restauración. Partidos, elecciones y conflictividad social en Guipúzcoa, 1917-1923*, pp. 51-55.

l'escissió foren inexistents i el Partit Comunista no donaria senyals de vida fins als anys 30.¹²⁷

¿Van deixar alguna petjada a Castelló aquells primers comunistes? La primera notícia que es fa ressò de l'escissió tercerista es refereix a una reunió de l'Agrupació Socialista de Castelló de la Plana celebrada dies després de materialitzar-se la fragmentació del PSOE al congrés extraordinari d'abril de 1921. Segons contenen les cròniques, en aquella reunió es va debatre l'adhesió o no a la Internacional Comunista. Sembla que la qüestió va generar una llarga discussió i que «[...] según se nos ha dicho, varios elementos jóvenes afiliados al grupo comunista, viendo la de perder se retiraron y no tomaron parte en la votación». En la referida votació sols intervingueren 39 associats i només un d'ells va votar a favor d'integrar-se en la Tercera Internacional.¹²⁸

Per tant, es pot afirmar que a la capital provincial el grup escindit fou minoritari i integrat per joves militants, circumstància aquesta que no sorprén, donada la major incidència que van tenir les tesis comunistes en els sectors més joves del PSOE, tal com ja s'ha assenyalat a la introducció d'aquest subapartat.

Pel que fa al focus socialista de Vila-real, l'única notícia de què disposem es limita a informar que en assemblea celebrada el dia 5 de juny, l'Agrupació Socialista va acordar per unanimitat mantenir-se fidel al PSOE. Per tant, sembla que la incidència del cisma comunista a Vila-real fou, almenys en aquells primers moments, nul·la.¹²⁹

Respecte a la Vall d'Uixó, pareix que allí sí que es va constituir un petit nucli comunista, també format per elements joves, que havien militat fins l'escissió en la Joventut Socialista local.

Por mantener la pureza del ideal socialista, tuvo que enfrentarse dicha Juventud en el año 1921 con unos comunistas tragaburgueses [...] Gracias a la tenacidad y decisión con que se defendió nuestro ideal socialista, este ideal en que la Humanidad tiene puestas sus esperanzas, la Juventud Socialista siguió la línea trazada por el Partido Socialista, que tiene que redimir a la Humanidad.¹³⁰

---

¹²⁷ Eixe pareix haver sigut, per exemple, el cas de Cartagena (P.M. Egea, *La política y los políticos en la Cartagena de Alfonso XIII (1902-1923)*, p. 168).

¹²⁸ *Heraldo de Castellón* i *La Provincia Nueva*, 11/04/1921, *El Clamor*, 16/04/1921. Dies després de la referida Agrupació Socialista reiterava la seua adhesió al PSOE, «[...] por estar conforme con el acuerdo tomado en el último congreso» (*El Socialista*, 02/05/1921).

¹²⁹ *El Socialista*, 13/06/1923.

¹³⁰ *El Faro*, gener 1930 (número extraordinari en commemoració del 25è aniversari de la Joventut Socialista de la Vall d'Uixó).

Ja al mes de novembre de 1921, el dirigent socialista valler Francisco Hubet assegurava que els integrants d'aquest grupuscle comunista, «[...] ya convencidos de que nadie les sigue en la escisión», havien sol·licitat el reingrés en la referida Joventut, tot i que Hubet posava en dubte que el desig d'aquells joves de tornar als rengles socialistes fóra sincer.¹³¹

Poc més es pot afegir sobre els primers focus comunistes sorgits a les comarques de Castelló. La seua escassa entitat, així com el nul interés de la premsa d'altres partits en difondre les seues activitats, bloquegen l'obtenció de més informació sobre els mateixos. Com a molt, i sense arribar a poder confirmar-ho, es pot citar a Julián Peirat Avinent com un dels caps visibles del comunisme a la ciutat de Castelló. Peirat havia sigut un actiu militant socialista fins abril de 1921, però ja en març de 1921 es detecten discrepàncies amb alguns companys de partit, en concret amb José Pascual Mira, en oposar-se Peirat a que el Centre Obrer designe delegats per al Tribunal Industrial, per entendre que aquest no deu participar en cap «[...] entidad burguesa». I una vegada materialitzada la divisió al si de l'Agrupació Socialista, en una reunió de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer, Peirat, juntament amb els sindicalistes Membrado i Ribés, va respondre a la proposta de que participara en una pròxima sessió del citat òrgan un representant de la UGT, proposant al seu torn que si es donava la possibilitat de participar a un ugetista també ho havien de fer «[...] un compañero comunista y otro sindicalista». En la referida sessió s'anava a debatre sobre el contingut d'un manifest elaborat pel PSOE i la UGT.¹³²

Respecte a les activitats dutes a terme pels comunistes castellonencs, les úniques iniciatives que ha transcendit són les celebracions d'un míting i d'una conferència al Centre Obrer de la capital, a càrrec del comunista valencià Julián Gómez García, més conegut com *Julián Gorkin*. *La Provincia Nueva* va comentar al respecte: «Suponemos que el señor García estará esta noche en familia teniendo en cuenta que esas ideas del

---

¹³¹ *El Socialista*, 22/11/1921. Vegeu també *El Socialista*, 28/01/1922.

¹³² Sobre l'activitat de Peirat com a militant socialista i dirigent obrer vegeu per exemple *El Clamor*, 10/08/1918 i 08/05/1920, *El Socialista*, 20/02/1920 i Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer, 19/07/1920 i 05/11/1920. Les discrepàncies sobre la participació del Centre Obrer en el Tribunal Industrial a Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer, 09/03/1921. La proposta de Peirat, Membrado i Ribés a Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer, 01/08/1921. També resulta significatiu que a principis d'abril de 1921 Peirat presentara la dimissió del seu càrrec de vocal en el Consell d'Administració de la societat d'obreres *La Textil*, consell que precisament estava presidit per José Pascual Mira. Tanmateix, una setmana després Peirat va retirar la dimissió i va ser readmés (Actes de la Societat d'Obreres *La Textil*, 06 i 14/04/1921). Durant la dictadura primorriverista Peirat va dirigir la Federació Provincial de Castelló del PCE ("Comunisme" [en línia]. En: Enciclopèdia.cat. <http://www.enciclopedia.cat/fitxa_v2.jsp?NDCHEC=0225967> [Consulta: 7 de gener de 2011]).

comunismo no arraigan aquí en Castellón». ¹³³ Probablement així fou, però la seua celebració significava almenys que el nucli comunista de la capital havia aconseguit sobreviure als seus primers mesos de vida.

LA PUGNA PEL CONTROL POLÍTIC DEL MOVIMENT OBRER: EL CAS DE LA CIUTAT DE CASTELLÓ

Una vegada analitzades les diverses opcions que l'obrerisme esquerrà va tenir a la seua disposició a l'hora de canalitzar la seua participació en l'esfera política, a les pàgines següents es pretén realitzar una aproximació a la lluita entaulada al si de les organitzacions obreres entre aquestes diverses alternatives que es disputaven l'atracció del moviment obrer. Es tracta d'analitzar les diverses dimensions d'aquesta contesa, les formes que va adoptar i els efectes que va tenir en l'associacionisme obrerista. S'exclouen de la recerca en aquest cas les disputes electorals, que ja han sigut examinades en parts anteriors del present treball.

Per desenvolupar aquesta tasca s'ha considerat adequat centrar l'anàlisi en el moviment obrer de la ciutat de Castelló, fonamentalment per dues raons: pel major volum d'informació accessible respecte de la disponible sobre altres localitats i zones de la geografia provincial, informació que sols en el cas de Castelló ciutat permet escometre una recerca global i detallada com la que aconsella l'objecte d'estudi que anem a abordar; i pel fet que en aquesta localitat quasi totes les opcions existents en aquells anys –el republicanisme, el socialisme, l'anarquisme, el sindicalisme– tenen una presència suficientment estable i forta com per poder presentar batalla en eixa lluita per l'adquisició de les majors quotes d'influència possibles al si de l'obrerisme castellanenc.

Al llarg dels dos darrers lustres de la Restauració, el moviment obrer de la ciutat de Castelló va estar articulat a través d'una vintena de societats d'oficis que reunien un contingent situat entre els cinc mil i els sis mil treballadors. Ja s'ha exposat que políticament aquestos obrers es decantaven majoritàriament pel potent republicanisme local, però que al seu torn altres opcions polítiques –el socialisme o de manera molt més marginal el comunisme– o antipolítiques –l'anarcosindicalisme– també es feren presents i fins i tot en alguns casos guanyaren terreny.

---

¹³³ El míting a *El Clamor*, 22/04/1922. En ell participaren també propagandistes sindicalistes valencians. La conferència a *Heraldo de Castellón*, 02 i 03/08/1922 i *La Provincia Nueva*, 03/08/1922.

Pel que fa als socialistes, la seua influència en algunes societats obreres era marcada, especialment en la dels espardenyers. Ja s'ha observat al respecte que la majoria de dirigents socialistes ho eren al seu torn d'aquesta societat obrera, vinculada a la UGT y al socialisme des de principis de segle. Una entitat rellevant des del punt de vista quantitatiu –amb una afiliació pròxima als 400 socis en 1916–¹³⁴, però també des del qualitatiu, ja que l'espardenyera era una de les activitats productives més desenvolupades a la ciutat. Junt a ella, l'altra entitat obrera dirigida per socialistes era *El Despertar Femenino*, que agrupava a les obreres confeccionadores de taronja.¹³⁵ Donat el caràcter exclusivament masculí del sistema de sufragi vigent, és evident que els socialistes no podien extraure rèdits electorals directes del control d'aquesta entitat. Però cal tenir en compte que es tractava amb diferència de la societat obrera més nombrosa de la localitat –en alguns moments per sobre de les 2.000 afiliades– i vinculada al sector econòmic més important, el taronger. Per tant, la seua importància estratègica en el moviment obrer castellanenc també era indubtable i podia ser decisiva en el desenvolupament dels conflictes i negociacions laborals, de les mobilitzacions organitzades pels obrers,... l'èxit o fracàs de les quals, al seu torn, podia afectar directament la imatge del Partit i la seua capacitat d'atracció de votants.

Sense arribar a disposar del control que exercien a les societats obreres d'espardenyers i de tarongeres, en altres organitzacions d'oficis la capacitat d'influència dels socialistes era patent. En eixe cas trobem una entitat també amb bastant pes dins el panorama laboral de la capital provincial, *La Espiga*, que agrupava als jornalers del camp i que disposava d'entorn a un miler de socis en 1921. Directius d'ella eren Salvador Varella i Joaquín Dols, que al seu torn figuraven entre els quadres dirigents del socialisme local. Tanmateix, al contrari que en els dos casos anteriors, els socialistes no eren tan influents en *La Espiga* com per arribar a regir els seus destins, tal com va quedar patent en la ja esmentada vaga tarongera iniciada a les darrerries de 1921. La vaga va acabar amb la fragmentació de l'entitat, de la qual s'allunyaren els partidaris de la postura socialista de prestar suport econòmic a les societats obreres protagonistes

---

¹³⁴ Les xifres d'afiliació a les societats obreres que s'indiquen en aquest i els següents paràgrafs, en els casos en què no es detalla la font utilitzada, es poden consultar al Quadre 2 del present apartat o a G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 232.

¹³⁵ *El Despertar Femenino* havia estat creada en 1913. Per dirigir-la es va constituir un consell d'administració integrat exclusivament per obrers socialistes, que com hem comprovat al fer referència a la vaga tarongera de 1921-1922, encara estava actiu en eixos anys (G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 184; Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer de Castelló, 09/12/1921).

d'aquell conflicte laboral, que fundaren una societat jornalera alternativa, *Los Convencidos*, amb uns 400 integrants.¹³⁶

Més modestes i associades a sectors productius menys rellevants eren *La Unión*, que agrupava als obrers taulellers i que comptava amb 75 afiliats en 1915 i *La Alumbradora*, integrada pels obrers fabricants de blocs de ciment, que en 1916 només tenia 25 socis.¹³⁷ Ambdós comptaven amb destacats socialistes entre els seus dirigents – Tomás Salvador pels taulellers i Francisco Llorens Pachés pels operaris de ciment– però mentre els primers es van afiliar a la UGT en 1918 (Quadre 2), els segons, a pesar de barallar la possibilitat en diverses ocasions, no donaren eixe pas.¹³⁸ En últim terme, tal volta es podria incloure també a la Societat Obrera de Cambrers i Cuiners, però la influència socialista en aquesta entitat no està demostrada, ja que sols sabem que va ingressar en la UGT en 1918 (Quadre 2) i ja s'ha assenyalat abans que l'uguetisme no és indicatiu suficient per atorgar automàticament una ascendència socialista preponderant sobre una societat obrera determinada.¹³⁹

Pel que fa al camp anarcosindicalista, ja s'ha exposat en un treball anterior la influència minoritària d'aquesta opció en el moviment obrer castellanenc, però també que en determinades conjuntures socials especialment tenses el seu discurs, de tints més radicals que el socialista i el republicà, guanyava protagonisme, si bé no aconseguia imposar-se.¹⁴⁰ A figures com les dels ebenistes Dionisio Marzá i Primitivo Sacristán, Miguel Alonso o el grup anarquista *Abnegación*, cal afegir d'altres que es fan visibles a partir de 1918, com ara el sabater Eduardo Ribés, l'espardenyer José Torres i el fabricant de blocs de ciment Manuel Martínez.

No obstant, l'única societat obrera afiliada a la CNT va continuar sent, fins al final del període estudiat, la dels carregadors i descarregadors del port, comandada per Joaquín Arrufat Company, al seu torn màxim exponent del republicanisme grauer.

---

¹³⁶ Probablement la denominació escollida, *Los Convencidos*, feia referència a l'obra teatral del mateix títol escrita per Juan Armengol i Sebastián, que havia guanyat un concurs literari promogut per la Joventut Socialista Madrilenya en 1912 i que a partir d'aleshores va ser escenificada amb molta freqüència pels quadres dramàtics socialistes (F. de Luis, "Las juventudes socialistas como frente cultural pedagógico del socialismo español: el caso madrileño 1903-1914", en *Historia Contemporánea*, 1992, nº 8, p. 261; *El Socialista*, 28/03/1913).

¹³⁷ Actes de *La Alumbradora*, 08/03/1916.

¹³⁸ Actes de *La Alumbradora*, 23/03/1915, 08/04/1915, 07/04/1921.

¹³⁹ També cal suposar que estarien en l'òrbita socialista els ferroviaris, un ofici tradicionalment vinculat al ugetisme i al socialisme. Tanmateix, no disposem d'informacions al respecte i en qualsevol cas resulta irrellevant per a la trajectòria del focus socialista de la capital, donat que els ferroviaris a partir de 1914 es mantingueren al marge de la xarxa organitzativa de l'obrerisme de la capital –deixaren de formar part del Centre Obrer– i romangueren adscrits directament a la federació nacional ferroviària de la UGT.

¹⁴⁰ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 239-247.

Sorgeix en aquest sentit la qüestió de la possible existència de certs punts de cooperació entre anarcosindicalistes i republicans a la ciutat de Castelló. En el context de la Restauració, i ja des d'abans, en termes generals les relacions del republicanisme amb l'anarquisme havien sigut millors que no amb el socialisme, per raons de diversa naturalesa: les arrels ideològiques coincidents del federalisme pimarçallà i l'anarquisme, amb punts en comú com ara el lliurepensament, l'anticlericalisme o la fe en el progrés i la ciència; la capacitat dels republicans d'assumir i suavitzar el discurs radical àcrata, extraient i destacant els aspectes que tenia en comú amb els seus plantejaments doctrinals; la no competència de l'anarquisme en l'àmbit polític, donat el seu antipoliticisme; o el rebuig dels republicans a que es *fera política* en els centres i societats obreres, rebuig que lògicament era del gust dels anarquistes.¹⁴¹

Arribats als anys objecte del nostre estudi, cal afegir la configuració d'un sector moderat dins el cenetisme, caracteritzat per l'acceptació del règim liberal democràtic com a mal menor –perquè entenien que sols sota un règim així podien créixer sense barreres els sindicats– i per la consideració del republicanisme com a agent imprescindible per democratitzar el règim. Aquest sector prioritzava la consolidació de la militància sindical i l'eradicació de les pràctiques cenetistes violentes als objectius de caire revolucionari. A partir d'aquests posicionaments no fou infreqüent que en alguns contextos determinats grups anarcosindicalistes arraconaren momentàniament el seu apoliticisme per donar suport electoral a candidats republicans, els quals a més, en l'exercici de les seues professions –la medicina, l'advocacia, etc.– s'erigien en desinteressats protectors i defensors dels obrers.¹⁴²

---

¹⁴¹ R. Reig, *Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer*, pp. 42-45.

¹⁴² A. Barrio, *El sueño de la democracia industrial. Sindicalismo y democracia en España. 1917-1923*, p. 132. Un exemple a L. Giadás, "A necesidade de algo que corte o vento: unha aproximación o republicanismo galego baixo Alfonso XIII", pp. 86-87.

Sólo los obreros de carga y descarga del puerto del Grao de ésta forman parte de la Confederación General de Levante que a su vez está compenetrada con la Confederación General del Trabajo y se atiene a las órdenes de Barcelona, pero al frente de esos obreros de carga y descarga del Grao figura un Sr. llamado Arrufat concejal republicano del Ayuntamiento de Castellón persona de solvencia personal y social y hasta ahora cuando la agrupación ha recibido alguna orden de Barcelona que pudiera afectar al servicio y orden público ha pasado antes por el Gobierno Civil y se ha puesto de acuerdo con el Gobernador sobre la forma y manera de ejecutar la orden haciéndolo del modo menos perjudicial para los intereses públicos (...) Precisamente hace dos días estuvo el Sr. Arrufat en este Gobierno para prever las consecuencias que en esta provincia pudiera tener la huelga de Barcelona, y no estando yo en mi despacho, comunicó el objeto de su visita al Sr. secretario lo cual demuestra a V. E. el estado de ánimo en que se encuentran estos elementos con respecto a aquellos, y hoy mismo mando recado al Sr. Arrufat para estar al habla con él, sin que por ahora se note en ellos anormalidad alguna.¹⁴³

Aquest fragment pertany a un telegrama enviat pel Governador Civil de Castelló al Ministre de la Governació. En ell queda reflectida la doble condició d'Arrufat com a líder dels republicans del districte marítim i cap sindical de la societat d'estibadors del port, adscrita a la CNT.¹⁴⁴ Ja sabem, però, que aquesta doble faceta de líder obrer i polític no sempre li va ser fàcil de compatibilitzar. Cal recordar al respecte l'escissió que Arrufat i els seus seguidors protagonitzaren al si del republicanisme castellanenc amb motiu d'un conflicte laboral suscitat en el sector de l'estiba. Però ja s'ha comprovat que els orígens d'aquell conflicte es localitzaven en una disputa estrictament laboral, en un conflicte d'interessos que havia enfrontat alguns reeixits republicans vinculats al negoci portuari i taronger amb els obrers estibadors. No sembla que les diferències doctrinals entre els plantejaments socials radicals de l'anarcosindicalisme i el reformisme republicà hi tingueren res a veure al respecte.

Per tant, en termes generals, el cas d'Arrufat posa de manifest fins a quin punt podia arribar, en la pràctica, el grau de compatibilitat entre l'anarcosindicalisme i el republicanisme. El no rebuig, en el terreny de la pràctica, del món de la política i de les eleccions per part del cenetisme moderat, havia arribat en el cas ací estudiat fins a la concurrència en un mateix individu –Joaquín Arrufat Company– de la condició de regidor republicà i de màxim dirigent d'una societat obrera adscrita a la CNT.

---

¹⁴³ Arxiu Històric Nacional, lligall 58-A, expedient 14, 06/07/1923.

¹⁴⁴ En eixe mateix sentit també resulta significatiu que Arrufat, junt a un grup de «[...] correligionarios» de Pestaña, acomiadara a aquest destacat cap cenetista en l'estació, després de la seua estada en Castelló de la Plana amb motiu de la celebració d'un congrés de la Confederació Regional de Llevant de la CNT (*Heraldo de Castellón*, 11/12/1922).

En la mateixa línia, també resulta significatiu que, aprofitant la seua visita a Castelló de la Plana amb motiu d'un congrés de la Confederació Regional de Llevant de la CNT, Ángel Pestaña –un dels principals líders cenetistes del moment i representant dels sectors més moderats– fora convidat per la Joventut Republicana a impartir una conferència en el Centre Republicà, que es va titular «Consideraciones sobre el problema social» i que sembla que fou molt elogiada pels nombrosos assistents. La premsa gassetista no va desapropiar l'ocasió de remarcar els trets comuns que compartien republicans i sindicalistes moderats i així, en la seua crònica del discurs de Pestaña en el míting cenetista celebrat al cinema Royal, es podia llegir que el mateix havia estat «[...] basado en la realidad, huyendo de todos aquellos extremismos que pueden perjudicar a la organización».¹⁴⁵

Per altra part, el cas de Joaquín Arrufat i la societat de carregadors i descarregadors del port de Castelló constitueix l'exemple més evident de la connexió entre republicanisme i anarcosindicalisme en la capital, però no l'únic que es pot detectar. Ja s'ha presentat en un altre lloc l'exemple de Jaime Champel, secretari de l'Ateneu Radical en 1915, vocal del Grup Propagandista Republicà dos anys després, president de la societat d'obriers fusters en 1916 i assistent eixe mateix any a l'assemblea nacional de la CNT celebrada a València.

També es pot fer referència a Bautista Ochando. Ha sigut posada de relleu la condició republicana d'aquest obrer, que va ocupar càrrecs a la junta directiva del Centre Obrer en diverses ocasions.¹⁴⁶ Però també s'han localitzat diversos testimonis que, sense ser concloents, constitueixen indicis d'una possible significació anarcosindicalista d'Ochando i de la societat de metal·lúrgics de la qual era dirigent. En juliol de 1918 Ochando es va sentir ofès per unes declaracions de l'espardenyer i socialista José Aicart, que va aprofitar la referència a la resolució d'una vaga convocada pels obrers forners per criticar la tàctica seguida en els conflictes laborals per la CNT, al temps que elogiava la de la UGT. Ochando va intervenir per manifestar que la seua societat, la dels metal·lúrgics, sense estar afiliada a la UGT, havia efectuat tres demandes laborals i en totes tres havia triomfat. La discussió entre ambdós va anar pujant de to fins arribar a l'intercanvi de desqualificacions personals. Anys més tard, en juliol de 1923, el Governador Civil va comunicar al Ministeri de la Governació que els

---

¹⁴⁵ *El Clamor*, 09 i 16/12/1922.

¹⁴⁶ Sobre Jaime Champel i Bautista Ochando, G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 175-176.

metal·lúrgics castellanencs havien aprovat diverses mesures a favor dels vaguistes que venien protagonitzant una vaga de transports a Barcelona convocada per la CNT: boicot a la importació i exportació de productes de Catalunya i ajuda de 5 pessetes de la caixa de la societat més subscripcions personals voluntàries.¹⁴⁷

En la mateixa línia, una altra circumstància que ve a suggerir la connexió entre republicanisme i anarquisme és la participació continuada en la Manifestació Cívica de les Festes de la Llibertat de societats obreres que acusaven una influència anarcosindicalista apreciable, en concret la dels fusters i la dels ebenistes. Les societats en les quals la influència socialista era rellevant a partir de 1920 van deixar de participar en aquest acte, en considerar-lo instrumentalitzat políticament pels republicans. D'altres però, entre elles les dues que acabem d'esmentar, continuaren prenent part en la desfilada cívica.¹⁴⁸

Comentari específic mereix el cas de *La Espiga*, que ve a constituir un bon exemple de la cruïlla de camins en què es trobaren les societats obreres d'aquells primers decennis del segle XX. Fundada en 1901 per republicans,¹⁴⁹ progressivament s'havien anat filtrant en els seus quadres dirigents elements socialistes, com ara Salvador Varella i Joaquín Dols, de manera que la vinculació al gassetisme va anar debilitant-se. Al mateix temps va ingressar en la Federació Agrícola de Societats Obreres de la Regió Valenciana, adscrita al seu torn a la Federació Nacional d'Obrers Agricultors (FNOA). Fou l'entitat agrària obrera supralocal més important fins a 1918, any en què, culminant la seua tendència ideològica pròxima a l'anarcosindicalisme, es va dissoldre per a ingressar en la CNT. Tot apunta però que l'adscripció de *La Espiga* va tenir a veure molt més amb motivacions pragmàtiques –resultava interessant formar part d'una federació tant estesa i poderosa com va ser la FNOA, especialment ben implantada al País Valencià– que no amb una hipotètica preponderància anarcosindicalista al seu si.¹⁵⁰ Com ja sabem, *La Espiga* passaria a vincular-se

---

¹⁴⁷ L'enfrontament entre Aicart i Ochando a les Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer, 26/07/1918. El suport als vaguistes de Barcelona a Arxiu Històric Nacional, lligal 58-A, expt. 14, 09/07/1923.

¹⁴⁸ *La Provincia Nueva* i *Heraldo de Castellón*, 09/07/1920 i 10/07/1923; *El Clamor*, 10/07/1920, 09/07/1921 i 08/07/1922. Sobre la influència anarcosindicalista en la societat d'ebenistes vegeu G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 242-243.

¹⁴⁹ F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, p. 233.

¹⁵⁰ Sobre la trajectòria de *La Espiga* fins a 1918 G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 183-185. Sobre la Federació Agrícola de Societats Obreres de la Regió Valenciana i la FNOA, A. Bar, *La CNT en los años rojos. Del sindicalismo*

posteriorment a la Federació Provincial d'Obrers Agrícoles i Similars, fundada a finals de 1919 i que dos anys després ingressaria en la UGT. El conflicte intern encetat a les acaballes de 1921 arran de la vaga tarongera, que acabaria amb l'eixida de *La Espiga* del sector més pròxim als socialistes, va posar de manifest que les dues influències que fins aleshores havien conviscut en *La Espiga* havien sigut la socialista i la republicana.

Es pot rastrejar també la presència de societats obreres amb una influència preponderant republicana i exemptes, o almenys res indica el contrari, de cap tipus d'ascendència cenetista. En eixe cas trobem la societat dels obrers tipògrafs, que, si bé estava adscrita a la UGT, es mantenia totalment desvinculada dels socialistes castellonencs. El seu dirigent més actiu durant aquestos anys, Miguel Montó, era militant del Partit Republicà i, com a membre dels òrgans directius del Centre Obrer, va intervenir en diversos conflictes a favor dels interessos republicans. Dins l'òrbita republicana es trobava així mateix la societat que agrupava els dependents de comerç.¹⁵¹ Per la seua banda, de maig de 1919 data la primera referència que s'ha localitzat sobre una Societat d'Oficis i Professions Vàries, presidida pel destacat dirigent republicà Carlos Selma i que comptava també amb Jesús Tirado Cazador, també republicà – redactor d'*El Clamor*–.¹⁵² Pel demés, la participació ininterrompuda fins a 1923 de les societats obreres de serradors mecànics, obrers de vila i pintors en la Manifestació Cívica de les Festes de la Llibertat –un acte impulsat, dirigit i capitalitzat políticament pels gassetistes– també suggereix l'ascendència republicana de les mateixes.

Fins ací l'aproximació a les diverses influències que estaven en disputa al si del moviment obrer castellonenc. La lluita per guanyar presència en les societats obreres i els òrgans de govern del Centre Obrer fou aferrissada i es va desenvolupar en terrenys diversos.

Un front de batalla destacat es va articular en torn a una premissa obrerista tradicional: el rebuig d'ingerències de naturalesa política, al qual ja s'ha fet referència pàgines en rere. Cal esmentar al respecte la polèmica suscitada en torn a l'expulsió de

---

revolucionario al anarcosindicalismo (1910-1926), Madrid, Akal, 1981, pp. 316-338; J. A. Piqueras, "Sindicatos y ámbito sindical. Interpretación del ugetismo valenciano", pp. 25-27; F. A. Martínez, M. Chust i E. Hernández, *Valencia 1900. Movimientos sociales y conflictos políticos durante la Guerra de Marruecos, 1906-1914*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, Diputació de Castelló, 2001, pp. 258-262.

¹⁵¹ Sobre la Societat d'Obrers Tipògrafs i Miguel Montó vegeu G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 176, 179 i 181. Aquesta societat obrera en 1910 es va oposar, junt a la dels forners, a l'ingrés de l'Agrupació Socialista en el Centre Obrer (Actes del Centre Obrer de Castelló de la Plana, 21/10/1910). Sobre la Societat dels Dependents de Comerç, *ibidem*, p. 178.

¹⁵² *Heraldo de Castellón*, 02/05/1919; *El Clamor*, 05/02/1921 i 25/03/1922.

l'Agrupació Socialista del Centre Obrer.¹⁵³ La mateixa es va efectuar arran de la reforma del reglament del Centre Obrer, que va introduir la prohibició de que formaren part del mateix entitats que tingueren patrons entre els seus membres, circumstància en la qual sembla que es trobava l'Agrupació. Resulta però inevitable extraure conclusions polítiques d'aquest episodi. És significatiu que en les votacions sobre la citada reforma reglamentària ho feren a favor les societats obreres afins al republicanisme o al republicanisme-anarcosindicalisme –fusters, ebenistes, metal·lúrgics, pintors, serradors– mentre votaven en contra les més pròximes als socialistes –jornalers, taulellers, espartenyers i ferroviaris–. Així mateix, temps després de materialitzar-se l'expulsió, *El Clamor*, al recordar aquells fets no va fer cap esment a la teòrica raó de la mateixa –la presència de patrons en l'Agrupació– sinó que va apel·lar a motius clarament polítics, en assegurar que l'expulsió s'havia produït perquè l'Agrupació «[...] quería mangonear a sus anchas perturbando con su tiránico despotismo la organización societaria de la capital».¹⁵⁴

Els medis republicans continuaren durant els anys següents denunciant qualsevol ingerència dels socialistes en l'associacionisme obrer de la capital. Així, en el context de les eleccions municipals de 1920, criticaren que hagueren convocat als membres de les societats obreres de jornalers i d'espartenyers a una reunió en la seu de l'Agrupació, «[...] no para hablarles de asuntos societarios sino para propagar entre sus asociados la candidatura socialista y predicarles odio contra los hombres del republicanismo castellonense». Aquest fet, al seu parer, violava el reglaments de les societats obreres i del Centre Obrer al qual pertanyien, ja que «[...] las agrupaciones obreras tienen por objeto único defender las reivindicaciones y los intereses proletarios, no los de partido político alguno».¹⁵⁵

No obstant, la susceptibilitat republicana arribava fins i tot a actes puntuals deslligats de tota campanya electoral, com per exemple la conferència impartida en el Centre Obrer pel corresponsal d'*El Socialista* en París, Enrique Santiago. *El Clamor* va assenyalar que Santiago havia aprofitat l'acte per fer propaganda política socialista:

---

¹⁵³ A la ciutat de València l'eixida de l'Agrupació Socialista del Centre Obrer s'havia produït ja en 1900. En eixe cas els socialistes donaren eixe pas voluntàriament, per evitar que els blasquistes els acusaren d'interferir políticament en la marxa del centre (J. A. Piqueras, *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, p. 91).

¹⁵⁴ *El Clamor*, 18/05/1915. Tot el procés de reforma reglamentària i conseqüent expulsió de l'Agrupació Socialista es pot seguir a les Actes de la Junta Local (16/04/1913 i 16 i 18/09/1913) i de l'Assemblea de Directives (02/08/1913) del Centre Obrer.

¹⁵⁵ *El Clamor*, 07/02/1920.

sin tener en cuenta que las agrupaciones proletarias gastan su dinero para cultura y no para que se utilice en beneficio de política determinada. La mayoría de los elementos proletarios han visto mal que de tal manera se abuse de su buena fe y que, saltando por encima de todo respeto y noble miramiento, vayan esa clase de propagandistas al Centro Obrero no a instruir sino a pescar adeptos para su partido, misión que debían desempeñar fuera de los círculos obreros, máxime cuando en estos está prohibida toda intromisión política en aras de la concordia de sus afiliados y del respeto a todas las ideas.¹⁵⁶

Resulta comprensible i legítim que els republicans es mantingueren vigilants davant qualsevol intent socialista de fer proselitisme de la seua causa entre els obrers associats. Cal tenir present que efectivament aquestos intents suposaven una transgressió de les disposicions reglamentàries del Centre Obrer, que, com era habitual en les entitats obreres d'aquells anys, rebutjaven tot tipus d'ingerència partidista o ideològica per tal d'evitar disputes i divisions originades per qüestions polítiques. Però allò que resulta menys justificable és que en determinades ocasions foren els propis republicans els que transgrediren aquest principi.

Cal esmentar, com a violació més flagrant de l'apoliticisme del Centre Obrer, l'oferiment al mateix de tenir un representant en la candidatura republicana als comicis municipals de 1913, episodi ja comentat en pàgines anteriors d'aquest mateix apartat. També resulta qüestionable que fora l'Ajuntament de Castelló, d'àmplia majoria republicana, qui redactara els estatuts de règim interior del nou local del Centre Obrer, per més que haguera sigut el consistori qui havia sufragat l'adquisició d'eixa nova seu.¹⁵⁷ És més, els socialistes denunciaren l'evident intencionalitat política que hi havia darrere les prebendes que el consistori municipal atorgava als obrers associats: «¿Qué es sino política, y peligrosa, el que por el mero hecho de que el Ayuntamiento da a los trabajadores local, luz y subvenciones, desde las columnas de Libertad se eche encara, como aquel que da una limosna, a cambio del voto en días de elecciones?».¹⁵⁸

---

¹⁵⁶ *El Clamor*, 15/07/1922. Segons la crònica del diari conservador *La Provincia Nueva*, Santiago va lamentar en la seua intervenció el «[...] desquiciamiento de las organizaciones, en virtud de los hechos fraticidas que entre sí sostienen los trabajadores, infiriendo, después de observaciones atinadas, que este fenómeno se da aquí en Castellón, más que en ninguna parte, porque no ha arraigado todavía el programa socialista entre las masas, hoy mal dirigidas» (*La Provincia Nueva*, 13/07/1922).

¹⁵⁷ G. Llansola, *Republicanism, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 175; Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer, 04 i 08/06/1914 i 23/11/1914. De nou les similituds amb el cas de València són evidents en aquest punt. També allí els republicans procuraren als obrers un local per establir la seu del Centre Obrer (J. A. Piqueras, *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, p. 101).

¹⁵⁸ *El Socialista*, 15/12/1921.

Efectivament, els socialistes també utilitzaren aquest mateix argument de l'apoliticisme per tal de tractar de restar quotes d'influència republicana entre els obrers associats. Destaquen en eixe sentit les discussions entaulades en torn a la participació dels obrers en la Manifestació Cívica de les *Festes de la Llibertat*. Cal recordar que aquestes celebracions, efectuades en el mes de juliol, servien per commemorar la defensa de la ciutat davant les tropes carlines del General Cabrera en 1837. Havien esdevingut una eina d'exaltació del caràcter liberal de Castelló i com a tal havien sigut capitalitzades políticament per la força liberal preponderant a la ciutat, el republicanisme. També s'aprofitava l'avinentesa per programar actes lúdics i festius, desproveïts de significació històrica i ideològica, amb els quals es pretenia atraure a visitants de les localitats veïnes i afavorir així el comerç local. Quant a l'àmbit simbòlic i ideològic, l'acte central era la Manifestació Cívica, encapçalada per l'Ajuntament i en la que participaven representacions de les organitzacions polítiques, socials i econòmiques de la ciutat, tret d'aquelles més escorades a la dreta, lògicament en desacord amb el motiu de la celebració.

Fins a 1919 la Manifestació Cívica no va alçar cap tipus de polèmica al si del moviment obrer castellanenc. Participaven en la desfilada fins i tot representacions de l'Agrupació i la Joventut Socialista. En canvi, a l'edició de l'any següent ambdues entitats rebutjaren prendre-hi part, segons *El Clamor* «[...] influyendo además en otras organizaciones para que hicieran lo propio sin tener en cuenta que con ello hacen la causa de la reacción y de los mayores enemigos del proletariado». El periòdic republicà va assegurar que a pesar de l'actitud dels socialistes participaren en la manifestació «[...] la mayoría de las sociedades obreras de las que tienen bandera y la casi totalidad del proletariado». *La Provincia Nueva*, per contra, va remarcar en la seua crònica «[...] la ausencia de la mayoría de los obreros».¹⁵⁹

Més enllà d'aquestes valoracions mediatitzades per la filiació política confrontada d'ambdós periòdics, una dada objectiva disponible és el nombre de societats obreres que estigueren representades oficialment en la Manifestació Cívica i el ben cert és que aquestes van passar de les 15 en 1919 a només 9 en 1921, 11 en 1922 i 7

---

¹⁵⁹ *El Clamor*, 10/07/1920; *La Provincia Nueva*, 09/07/1920.

en 1923, anys en què els socialistes mantingueren el seu rebuig a participar en aquell acte.¹⁶⁰

Respecte als motius esgrimits pels socialistes per instar a la no participació en la Manifestació Cívica, els testimonis disponibles efectivament fan referència a la politització i capitalització de què havia sigut objecte aquest acte per part dels republicans: «La significación política que los republicanos han dado a este acto hizo que se disgregaran de él los elementos de la derecha y ese mismo fin ha determinado el desglose de los elementos avanzados que no son hoy ciertamente los adinerados republicanos».¹⁶¹ L'argumentació era doncs clara: calia allunyar a les societats obreres d'un acte que, teòricament destinat a remarcar les arrels liberals de la ciutat, constituïa en la pràctica una exaltació del Castelló republicà, un acte per tant de caràcter partidista en el qual les entitats obreres, de caire apolític, no devien prendre part. Òbviament, darrere de la mateixa es trobava la intencionalitat de restar influència al republicanisme en el moviment obrer. No resulta casual, en eixe sentit, que l'inici de l'absència socialista en la Manifestació Cívica coincidira amb la ruptura de l'aliança entre republicans i socialistes, esdevinguda a principis de 1920.

Un altre focus intens de disputes, lògicament, fou la lluita directa pel control dels òrgans de govern del Centre Obrer. Cal destacar en eixe sentit la polèmica sorgida en 1913 en torn al sistema a emprar en les votacions efectuades en l'Assemblea de Directives, un dels òrgans decisoris del referit centre. Aquestes votacions es venien realitzant de manera col·lectiva, és a dir, un vot per cada societat obrera. Els directius dels espartanyers proposaren que passaren a verificar-se per individu (cal suposar que segons el nombre de socis a cada societat obrera li corresponien més o menys representants en el Centre Obrer). La proposta fou sotmesa a votació tant a la pròpia Assemblea de Directives com a la Junta Local, però en totes dues ocasions fou rebutjada. Sabem que en el cas de la Junta Local votaren a favor del canvi de sistema un total de set entitats: jornalers, espartanyers, tauelllers, ferroviaris, l'Agrupació Socialista, llanders i sastres. Ho feren en contra els pintors, ebenistes, fusters, metal·lúrgics, serradors, corders, forners, peons i rajolers, nou en total. Salta a la vista que entre les societats que recolzaren la proposta es trobaven dues de les que comptaven amb més associats –espartanyers i jornalers– i altres que, com aquestos dues, sabem

---

¹⁶⁰ Les relacions d'entitats participants en les successives edicions de la Manifestació Cívica a *El Clamor*, 10/07/1919, 09/07/1921 i 08/07/1922 i *Heraldo de Castellón*, 10/07/1923. Desconeixem les societats obreres que van prendre part en l'edició de 1920 de la Manifestació Cívica.

¹⁶¹ *La Provincia Nueva*, 08/07/1922.

que es trobaven prou influenciades pels socialistes (taulellers i ferroviaris), a més de la pròpia Agrupació Socialista.

Els perdedors de la votació no es resignaren i introduïren un nou argument per insistir en la seua petició. En paraules del representant dels jornalers, el socialista Salvador Varella, «[...] no está conforme en que una mayoría mentira se apodere de una minoría mentira y hace constar que estará conforme en que el voto sea colectivo cuando todas las sociedades satisfagan el mismo tributo». És a dir, passaren a argumentar que si el vot era col·lectiu, el pagament de la quota del Centre Obrer també havia de ser per societat i no per individu, assenyalant que no era just que algunes societats, al tenir més socis, contribuïren més al sosteniment econòmic del Centre, però no tingueren més poder de decisió que les menys nombroses. El conflicte es va anar enquistant i vàries societats, es negaren a seguir pagant la quota per individu. Algunes d'elles, entre les quals es trobaren les dels taulellers, els espartenyers i els jornalers, foren momentàniament suspeses però finalment, a proposta del mateix Varella, la proposta de vot individual fou retirada i sembla que l'assumpte fou arraconat.¹⁶²

En qualsevol cas, més enllà de valoracions sobre la justícia o no de la proposta de canviar a un sistema de votació individual, allò que és indubtable és que darrere de la mateixa s'amagava també una intencionalitat política. Amb ella els socialistes pretenien accedir al control de l'Assemblea de Directives, no sols per prendre el comandament del Centre Obrer sinó també per un altre motiu molt més peremptori: evitar que aquell organisme prenguera la decisió d'expulsar del Centre a l'Agrupació Socialista, decisió que com ja sabem no van poder avortar.

Pel que fa a la Junta Local del Centre Obrer –l'altre òrgan de govern, centrat més aviat en els afers del dia a dia i en la gestió de l'entitat– estava constituïda per dos delegats de cadascuna de les societats obreres que integraven el Centre. Aquestos delegats en votació secreta escollien els càrrecs de la Junta: president, vicepresident, secretari, vicesecretari, bibliotecari, comptador, tresorer i primer vocal. La resta de delegats tenien la consideració de vocals. També en el cas d'aquest òrgan va haver un intent –coetani però més tímid que l'enregistrar en el cas de l'Assemblea de Directives– d'introduir un canvi, en aquest cas no en el sistema de votació sinó en la composició. Els delegats espartenyers van proposar que en lloc d'atorgar dues delegacions a cada

---

¹⁶² El plantejament, les votacions i les discussions sobre el sistema de votació es poden seguir en: Actes de la Junta Local del Centre Obrer, 18, 24 i 30/09/1913, 12/11/1913 i 16/12/1913; Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer, 23/07/1913, 24/09/1913 i 12/11/1913.

societat obrera, que per cada fracció de 25 socis s'atorgara un delegació en la Junta Local. Òbviament, com en el cas de l'anterior proposta que hem examinat, es tractava també d'atorgar major pes a aquelles societats que comptaven amb més socis. La decisió sobre aquesta proposició es va posposar i no tenim cap més informació sobre el destí final de la mateixa, que per tant sembla que no es va arribar a fer realitat.¹⁶³

En tot cas, aquesta nova proposta posa de relleu que els socialistes tampoc disposaven del control de la Junta Local. Una mirada als seus càrrecs directius reforça aquesta idea. Sabem que en 1916 almenys foren republicans els escollits com a president, vicepresident i secretari (Bautista Ochando, José Martínez Fortuny i Miguel Montó respectivament), com ho foren en 1917 el president i el secretari (José Marcos Martí i Miguel Montó), en 1918 el president i el vicepresident (José Marcos Martí i Bautista Ochando), en 1920 el vicepresident (Antonio Salazar), en 1921 el president (Antonio Salazar). Per contra, respecte als socialistes només hem pogut corroborar l'accés a càrrecs destacats en dos casos: en 1919, any en que fou designat president José Pascual Mira; i en 1923, any en què va assolir la presidència Francisco Llorens Pachés i la secretaria José Arnal.¹⁶⁴

Tot plegat, d'una banda tenim els frustrats intents dels representants de les entitats obreres més pròximes als socialistes d'introduir modificacions que atorgaren un major pes en els òrgans de govern del Centre Obrer a les societats amb major nombre de socis. De l'altra, hem constatat una major presència de republicans que de socialistes en els referits òrgans rectoris. Del creuament d'ambdues verificacions es poden extraure una sèrie de conclusions: en primer lloc, que els socialistes disposaven d'una influència destacada en les tres societats que tal volta tenien una major importància numèrica: *La Regeneradora* (espardenyers), *La Espiga* (jornalers) i *El Despertar Femenino* (tarongereres); i en segon terme, que en la majoria de les societats obreres per contra l'ascendència republicana era més poderosa que la socialista, fet que explica la preponderància republicana en els òrgans decisoris, donat que totes les societats obreres –amb independència del nombre de socis que tinguera cadascuna– tenien el mateix pes en el govern del Centre Obrer.

---

¹⁶³ Actes de la Junta Local del Centre Obrer, 16/12/1913.

¹⁶⁴ Les composicions de les juntes directives a Actes de la Junta Local del Centre Obrer, 17/01/1916, 24/01/1917, *El Clamor*, 17/01/1918, 14/02/1920 i 05/02/1921, *Heraldo de Castellón*, 02/05/1919 i Actes de l'Assemblea de Directives, 23/03/1923. Cal tenir en compte també que el president i secretari de la Junta Local ho eren al seu torn de l'Assemblea de Directives.

Com a extensió de la lluita pel control dels destins del Centre Obrer, també van sorgir alguns conflictes en torn a la línia editorial de l'òrgan periodístic del mateix, *El Amigo del Pueblo*. Disposem de tres testimonis a l'efecte. En 1915 el republicà Miguel Montó dimitia com a membre de la comissió encarregada de la redacció del referit periòdic obrer, segons va manifestar perquè l'havien deixat sol en eixa tasca i «[...] porque lo que se escribía no era del agrado de algunos compañeros del Centro». Els socialistes Varella i Dols en efecte asseguraren «[...] no estar conformes con el periódico». Cinc anys després, contràriament, foren els republicans, en concret *El Clamor*, els que mostraren el seu desacord amb les tesis d'*El Amigo del Pueblo*, «[...] en el cual encontramos la novedad de presentarse, o poco menos, como periódico socialista más que exclusivamente defensor de las agrupaciones obreras de esta ciudad». Sembla que aquesta influència socialista també estava present poc més d'un any després quan *El Clamor*, al referir-se al tractament de la vaga tarongera fet per *El Amigo del Pueblo*, va afirmar que «[...] resulta ya más que periódico de la Casa del Pueblo, órgano del Partido Socialista local». ¹⁶⁵

Una altra dimensió de la contesa per l'hegemonia al si del món obrer organitzat fou la lluita sindical. En primer lloc, disposem d'un bon exemple de com socialistes per una banda i anarcosindicalistes per l'altra tractaren d'atraure als seus companys d'ofici a la UGT i la CNT respectivament. Es tracta del cas, ja introduït en paràgrafs anteriors, de *La Alumbradora*, la societat de constructors de blocs de ciment. Constitueix tan sols un exemple, però pensem que ben il·lustratiu, del pols que, abans o després, es va jugar en moltes societats obreres.

Al si de *La Alumbradora* van conviure el socialista Francisco Llorens i l'anarcosindicalista Manuel Martínez. Sabem que el primer va intentar en dues ocasions que *La Alumbradora* s'afiliara a la UGT, però en ambdues la proposta de Llorens, després que Martínez posara de manifest la seua oposició a la mateixa, fou rebutjada, tot i que en la segona de les vegades després d'una votació que es va resoldre a favor del *no* per un estret marge de vots. ¹⁶⁶

També es va donar la situació contrària. En 1919 Manuel Martínez va proposar la constitució d'un sindicat únic de la construcció, el model d'entitat sindical pel qual havia passat a apostar la CNT. En principi Llorens s'hi va mostrar d'acord, de manera

---

¹⁶⁵ Vegeu Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer, 06/03/1915 i *El Clamor*, 06/11/1920 i 28/01/1922.

¹⁶⁶ Actes de *La Alumbradora*, 13/01/1915, 23/03/1915, 08/04/1915 i 07/04/1921.

que es va aprovar la referida proposició. Però després de la reunió celebrada per representants de *La Alumbradora* i de la Societat Obrera dels Taulellers per tal d'avançar cap a la constitució del referit sindicat únic, es va fer enrere, tot esgrimint que «[...] sufrió una gran equivocación pues creía que el sindicato único era lo mismo que una federación local, tan solo cambiaba de título». El canvi d'opinió de Llorens va generar una discussió d'ell amb Martínez, saldada amb una votació en la qual es va corroborar que la majoria de socis de *La Alumbradora* estaven a favor de la constitució del referit sindicat, sindicat del que no sabem si finalment es va arribar a constituir.¹⁶⁷

Així mateix, les vagues també foren escenaris propicis perquè afloraren les rivalitats, sobretot entre republicans i socialistes. Les acusacions de tractar de capitalitzar políticament alguns dels conflictes laborals sorgits durant aquells anys foren mútues. Per exemple, després d'una important vaga d'espardenyers *El Clamor* va acusar als socialistes d'haver difós entre els obrers durant la vaga la idea que aquesta no tenia ràpida i favorable resolució per culpa dels republicans:

Esto es sencillamente una falsedad. El partido republicano, al contrario que otro sector de las izquierdas cuyo mayor interés es hacer adeptos valiéndose de todos los medios imaginables, tiene y ha tenido mucho cuidado en no mezclar la política de partido con las cuestiones obreras no obstante sentir por ellas singular predilección.¹⁶⁸

De la mateixa manera, ja s'han revisat a l'apartat dedicat als republicans les implicacions polítiques d'un altre conflicte de fort impacte en la ciutat, el de la vaga tarongera de finals de 1921. Aquells acusaren als socialistes ni més ni menys que d'haver impulsat el conflicte per motius electoralistes. I aquestos respongueren assenyalant que eren els republicans qui en l'àmbit obrerista es movien per motivacions polítiques, motivacions que de vegades, com seria el cas d'aquella vaga, haurien perjudicat els interessos dels obrers: «No somos nosotros, no, los que acostumbramos a entregar a las sociedades obreras atadas de pies y manos a la clase patronal, convirtiéndolas en juguete del caciquismo para tener el acta del distrito asegurada».¹⁶⁹

En la mateixa línia, en relació a la polèmica decisió de la Diputació de suprimir la impremta de la Diputació –presa arran de la vaga declarada pels tipògrafs que

---

¹⁶⁷ Actes de *La Alumbradora*, 14 i 24/10/1919.

¹⁶⁸ *El Clamor*, 10/07/1920.

¹⁶⁹ *El Socialista*, 15/12/1921. En la mateixa línia, deu dies abans els socialistes ja havien assenyalat que «[...] es hora ya de que vayan desapareciendo los del eterno carnaval, que con la careta de demócratas van desempeñando el papel de rompehuelgas a las mil maravillas» (*El Socialista*, 05/12/1921).

treballaven en la mateixa— el corresponsal d' *El Socialista* va assegurar, «[...] para que todos los obreros estén enterados, que en la Diputación hay tres diputados republicanos que votan siempre con los ciervistas, y por lo tanto, contra los obreros huelguistas», afirmació que en aquest cas no era certa, ja que els dos diputats republicans assistents a la sessió en què es va votar eixa proposta ho feren en contra de la supressió d'aquell establiment.¹⁷⁰

Per últim, un altre camp de batalla del pols per la captació política del proletariat organitzat esquerrà fou el conformat per diversos afers de la gestió municipal republicana. Arran d'algunes de les qüestions més espinoses que l'Ajuntament de la capital va haver d'afrontar durant aquells anys, els socialistes no desaprofitaren l'oportunitat de tractar de posar de manifest la manca de sensibilitat dels republicans envers els problemes dels obrers.

Un dels problemes amb què va haver de lidiar l'administració municipal republicana i que més afectava als sectors més humils de la ciutat fou l'augment del preu del pa. En eixe sentit, a l'estiu de 1918 els socialistes iniciaren una campanya contra l'alcalde republicà i contra el diari *El Clamor*, relacionada amb la gestió d'aquest problema. No coneixem amb exactitud els càrrecs formulats pels socialistes, però sí que foren contestats pels republicans, que negaren la veracitat dels mateixos i al seu torn acusaren als socialistes d'haver iniciat eixa campanya amb la sola intenció de:

[...] Distanciar al elemento obrero de aquellos otros que como nosotros, venimos defendiendo la causa de los trabajadores, no hipócritamente, sino por convicción firmísima y por sincero cariño al proletariado, convicción y cariño que a juzgar por las declaraciones de los señores Aicart y Peirat solo ellos tienen derecho a poseer y sentir.¹⁷¹

D'aquestes paraules sembla deduir-se que les acusacions socialistes havien anat en la línia d'assenyalar que els republicans sols s'interessaven per les reivindicacions i benestar dels obrers per aconseguir el seu suport polític. En tot cas, resulta especialment significatiu que ni tan sols en plena vigència de l'Aliança de les Esquerreres deixaven de produir-se retrets entre els uns i els altres.

La polèmica en torn a l'encariment dels productes bàsics, les anomenades *subsistències*, va tornar a sorgir en juliol de 1920. Degut al repunt que estaven patint els preus dels mateixos, en sessió de l'Assemblea de Directives es va sotmetre a debat la

---

¹⁷⁰ *El Socialista*, 24/10/1921; Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 05/12/1921.

¹⁷¹ *El Clamor*, 10/08/1918.

possibilitat de fer una demanda general d'augment de jornals. Arran de la mateixa es va entaular una discussió entre el republicà Carlos Selma –en aquells moments president de la comissió d'abastiments de l'Ajuntament– i el socialista Julián Peirat. Davant l'afirmació del primer de que el pa anava prompte a baixar de preu, Peirat va respondre que ell no creia en les promeses de les autoritats. La disputa va acabar amb atacs al president del Centre Obrer, el també republicà Salazar, qui va lamentar «[...] que algunos compañeros tengan por costumbre venir aquí a atacar y a combatir las cosas y a los compañeros por sistema».¹⁷²

En última instància, a banda de les polèmiques en torn a la gestió del problema de l'encariment de les subsistències, un altre assumpte que va suscitar l'enfrontament de l'Ajuntament republicà amb els dirigents obrers socialistes fou el del projecte de venda del servei elèctric municipal. No detallarem però ací els termes d'aquest episodi, ja exposats a l'apartat dedicat als republicans.

---

¹⁷² Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer, 19/07/1920.

I.7 EL DIFÍCIL DESENVOLUPAMENT DEL VALENCIANISME POLÍTIC

Tot i no existir monografies específicament dedicades a l'estudi del desenvolupament del valencianisme polític a les terres de Castelló, de manera tangencial aquest ha merescut ja l'atenció de diversos treballs, a través dels quals és possible compondre una imatge prou completa de la seua trajectòria durant els anys 10 i principis dels 20.¹ A l'elaboració d'aquesta composició –completada i matisada amb informacions addicionals localitzades al llarg de la nostra recerca– està dedicat el present apartat.

Abans de passar a analitzar les principals fites en l'evolució política del valencianisme a les comarques septentrionals del País Valencià, cal deixar fixats els dos trets que, en aquella conjuntura de finals de l'etapa restauracionista, definien la idiosincràsia d'aquest moviment. En primer lloc, les dificultats que estava tenint per arrelar i abandonar el seu estat embrionari, dificultats que estaven presents a llarg de tot el territori valencià. Diversos són els factors que han sigut identificats com a causants d'aquesta situació marginal que acusaven les forces nacionalistes. Des de les apel·lacions a les particularitats de l'estructura socioeconòmica valenciana i a la debilitat del substrat *nacional* valencià –contraposició d'interessos a l'hora de definir projectes desenvolupistes, pes limitat de la capital de l'antic Regne, així com de la Generalitat i de les Corts, envers una xarxa de municipis que bastiren les seues pròpies tradicions històriques *localistes* i que es relacionaven sobretot amb la Corona, caràcter bilingüe del País– s'ha passat més recentment a posar l'accent en la dinàmica política i l'estructura d'oportunitats i en la fortalesa assolida per la identitat regional i per identitats locals i provincials, i a través d'elles per la identitat nacional espanyola.²

---

¹ A. Cucó, *El valencianisme polític, 1874-1936*, Barcelona, 1971; J. R. Ramos, *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana, 1834-1938*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló, 1989; J.L. Herráiz i P. Redó, *Republicanisme i valencianisme 1868-1938: la família Huguet*; F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 95-174.

² Per fer un itinerari successiu per aquests plantejaments es poden consultar, entre altres: A. Cucó, *El valencianisme polític, 1874-1936*; A. Furió, *Història del País Valencià*, València, IVEI, 1995; J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, pp. 141-142; A. Yanini i J.V. Castillo, “La democracia representativa en ciernes. España, 1876-1923. Las transiciones políticas, la amenaza, el miedo y el interés. Tres factores a tener en cuenta para analizar la Restauración borbónica”; M. Martí, “Historias locales e historias nacionales”, p. 55; F. Archilés, “Entre la región i la nación. Nación i narración en la identidad valenciana contemporánea”, pp. 154-157; M. Martí i F. Archilés, “Liberalismo, democracia, Estado-nación: una perspectiva valenciana (1875-c.1914)”, pp. 161-161; “Un país tan extraño como cualquier otro: la construcción de la identidad nacional española contemporánea”, en M. Cruz i I. Saz (eds.), *El siglo XX. Historiografía e historia*, València, Universitat de València, 2002, p. 271-272; J. Andrés, “Una identitat en formació. El valencianisme

En segon lloc i derivat del primer tret assenyalat –en reflectir l'estadi primerenc a què s'acabava de fer referència– cal remarcar també que a aquelles alçades el valencianisme encara es plasmava a Castelló com un moviment orientat principalment a les iniciatives culturals –dirigides essencialment a l'ensenyament i difusió de la llengua, la literatura i la història valencianes– i en el qual les accions i reivindicacions de caire polític eren minoritàries. Estretament relacionat amb aquest aspecte, també cal tenir present que bona part dels integrants de les diverses entitats valencianistes establertes a Castelló, es trobaven més o menys vinculats a d'altres formacions. I és que el valencianisme era una opció transversal, present en sectors minoritaris de quasi totes les forces que conformaven l'espectre polític castellanenc. Les organitzacions valencianistes existents eren concebudes més aviat com a plataformes d'acció cultural, i en menor mesura de reivindicació política, que no com a partits polítics a l'ús.

EL PUNT DE PARTIDA: LA JOVENTUT REGIONALISTA I LA CREACIÓ DE LA NOSTRA TERRA

La que sembla primera entitat valencianista mínimament estable creada a les comarques del nord del País Valencià, concretament a Castelló de la Plana, fou la Joventut Regionalista, fundada en 1909 i centrada essencialment en labors literàries i lingüístiques. D'ella van formar part figures destacades de la vida pública de la ciutat, que en altres àmbits presentaven notòries diferències ideològiques. Entre elles Salvador Guinot, conservador d'orígens carlins i destacat activista del moviment catòlic social i Gaetà Huguet Breva, republicà federal.³

Quant a l'àmbit editorial, en començar la nova dècada va sorgir a la llum la revista quinzenal *Arte y letras* –que entre 1912 i 1914 es va anomenar *Revista de Castellón* per tornar a la denominació inicial en 1915– publicació cultural sobre art, literatura, història... de les terres de Castelló, que va comptar entre els seus col·laboradors amb reeixits activistes del moviment valencianista castellanenc, com ara Salvador Guinot, Maximià Alloza, Francesc Cantó, Joan B. Valls, Lluís Revest, Àngel Sánchez Gozalbo, etc.⁴

---

polític, 1902-1923", *Afers: fulls de recerca i pensament*, 2006, pp. 311-328. Des de l'òrbita de la política castellanenca de les primeres dècades del nou-cents vegeu F. Archilés en *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 95-174.

³ A. Cucó, *El valencianisme polític, 1874-1936*, p. 73.

⁴ J. R. Ramos, *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana, 1834-1938*, p. 61.

Quatre anys després de la constitució de la Joventut Regionalista, el sector més polititzat de la mateixa es va escindir per crear *La Nostra Terra*, que a pesar de comptar fins i tot amb una publicació mensual amb el mateix nom va tenir una vida efímera.⁵ *La Nostra Terra* fou inspirada per Gaetà Huguet i presidida pel poeta Maximià Alloza, secundat a la vicepresidència pel destacat republicà Enric Perales. A banda d'aquests, en el seu consell d'administració figuraven els també republicans Joan B. Valls, Victori Aparici i Francesc Viciano Porcar. També Joan Navarro Sánchez, vicesecretari de la societat dels obrers tipògrafs en 1915. Per contra, sembla que no comptava amb la presència d'elements conservadors entre les seues files. A més, a la tardor de 1913 *La Nostra Terra* va traslladar la seua seu al mateix local que ocupava el Casino d'Artesans. Pareix doncs que en aquest cas ens trobem davant una societat de tarannà progressista, encara que al diari conservador *La Provincia* es va afirmar que pertanyien a ella «[...] hombres modestos que pertenecen a todos los partidos políticos».⁶

A pesar de la seua curta existència, sabem que aquesta societat va organitzar nombrosos actes públics, excursions culturals i fins i tot una escola nocturna per als seus socis i els fills d'aquests, en la qual s'impartien diverses matèries en valencià.⁷ També va publicar una revista mensual, de vida molt efímera. Quant al seu programa de reivindicacions, era clar i ambiciós: autonomia política màxima i cooficialitat per al valencià.⁸

En qualsevol cas, les experiències de la Joventut Regionalista i de *La Nostra Terra* posen de relleu l'existència d'un corrent valencianista al si del republicanisme de la capital provincial, que es va mantenir integrat dins el Partit fins l'arribada dels anys 30. Per als anys objecte del present estudi sens dubte la figura més prominent d'aquest segment era Gaetà Huguet Breva. Les seues posicions concretes –radical anticentralisme, reivindicació de la pàtria valenciana però sempre dins la nació espanyola articulada federalment, cooficialitat de la llengua valenciana, secessionisme lingüístic, etc.– ja han sigut estudiades amb profunditat.⁹

---

⁵ J. R. Ramos, *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana, 1834-1938*, pp. 23 i 59; A. Cucó, *El valencianisme polític, 1874-1936*, p. 73. *La Nostra Terra* es va constituir en febrer de 1913 (*El Clamor*, 12 i 17/02/1913).

⁶ El consell d'administració de *La Nostra Terra* a *El Clamor*, 05/04/1913. El caràcter progressista de *La Nostra Terra* a F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 165-166. El trasllat de la seu de *La Nostra Terra*, a *El Clamor*, 02/10/1913. L'asseveració de *La Provincia* a l'edició del dia 15/12/1913.

⁷ *La Nostra Terra*, novembre de 1913.

⁸ *Heraldo de Castellón*, 30/08/1913.

⁹ J. R. Ramos, *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana, 1834-1938*; J. L. Herráiz i P. Redó, *Republicanisme i valencianisme 1868-1938: la familia Huguet*; F. Archilés, *Parlar en nom del*

A banda dels ja esmentats integrants del consell d'administració de *La Nostra Terra* –el propi Huguet, Perales, Aparici, Valls– i de tal volta també José Castelló Soler, es poden esmentar altres prebosts republicans amb tendències valencianistes, si més no limitades a l'àmbit cultural. Tal volta els casos més destacables serien els de Carles Llinàs –que va arribar a ser director d'*El Clamor* i cronista de la ciutat– i Joan Baptista Carbó –membre fundador de la Societat Castellonenca de Cultura i alcalde republicà des d'abril de 1922 fins el colp d'estat de Primo de Rivera–. En tot cas, no es pot assenyalar l'existència d'un sector valencianista mínimament estructurat dins del Partit Republicà. Resulta més exacte parlar de la presència de certa sensibilitat valencianista en alguns dels noms propis del republicanisme a Castelló, numèricament però poc importants.¹⁰

Així mateix, l'experiència de la Joventut Regionalista també revela la conformació d'un valencianisme conservador a la ciutat de Castelló, de caire essencialment cultural. De fet, sembla que el primer impuls valencianista a la ciutat havia sigut donat per un grup anomenat Joventut Catòlica Regionalista creat en 1906 al si de l'Acadèmia Catòlica.¹¹ Així mateix, en 1915 la Joventut Regionalista va compartir seu circumstancialment –durant uns mesos– amb el Cercle Catòlic.¹² En qualsevol cas, aquesta ala conservadora del valencianisme castellanenc va tenir en Salvador Guinot, Lluís Revest, Josep Pascual Tirado, Àngel Sánchez Gozalbo i d'altres membres de la Societat Castellonenca de Cultura els seus principals exponents. Tots plegats bastiren una imatge alternativa a la del Castelló liberal del republicans, una visió agrària i tradicional de la ciutat, en l'evocació de la qual la llengua autòctona tenia un paper fonamental.¹³

És més, també és possible identificar alguns polítics adscrits al liberalisme dinàstic amb plantejaments valencianistes. En concret, a l'apartat dedicat a analitzar la dinàmica política del Partit Liberal ja s'ha apuntat la sensibilitat valencianista de dos

---

poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909, pp. 155-174. Quant a la trajectòria política d'Huguet dins del Partit Republicà, sembla que mai no va exercir càrrecs dirigits al si del mateix i sovint va refusar entrar en candidatures electorals. Sí va ser escollit diputat provincial en 1890 i regidor en 1906 (J. L. Herráiz i P. Redó, *Republicanisme i valencianisme 1868-1938: la família Huguet*, pp. 91-95).

¹⁰ F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 156-157. Les simpaties regionalistes de Castelló Soler a *ibidem*, p. 172.

¹¹ J. R. Ramos, *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana, 1834-1938* p. 59.

¹² *Heraldo de Castellón*, 10/06/1915 i 26/10/1915.

¹³ P. Viciano, *La temptació de la memòria*, València, Alfons el Magnànim, 1995; F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 173-174; F. Archilés, *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, pp. 20-21. Sobre la convivència d'una ala republicana i una conservadora al moviment valencianista de la ciutat de València vegeu A. Cucó, *El valencianisme polític, 1874-1936*, p. 164.

liberals, més exactament adscrits a la facció romanonista, Arcadio Porcar Ribés i Enric Ribés Sangüesa. En el cas del primer, cal recordar la seua implicació en la candidatura presentada per Joaquim Maria Nadal i Ferrer –maurista pròxim als regionalistes de la Lliga– al districte de la capital per a les eleccions a Corts de 1918. Cal afegir que ja quatre anys abans, durant la seua estada en la presidència de la Diputació, havia impulsat –tot i que sense gaire èxit, en no aconseguir el suport ni dels seus companys de corporació ni dels estaments públics castellanencs en general– el projecte de mancomunitat valenciana engegat per la Diputació de València.

Quant a Enric Ribés Sangüesa, escollit regidor als comicis de novembre de 1917, la sensibilitat valencianista del mateix es va posar de relleu essencialment en la seua activitat com a escriptor en la llengua autòctona. Però cal tenir en compte que també fou membre de La Nostra Terra.¹⁴ Tal volta els orígens del seu valencianisme es troben vinculats al sector conservador, ja que havia sigut el primer vicepresident del Cercle Catòlic.¹⁵

Un tercer cas conegut de liberal amb vincles amb el moviment valencianista de la ciutat de Castelló és el de Francesc Baidal Llosà, aquest adscrit al cantisme. Procurador de tribunals de professió, va desenvolupar també una variada activitat pública i artística com a periodista, caricaturista, polític i escriptor de sainets en valencià. En 1918, quan era un dels membres més actius de la Joventut Regionalista –de la qual sabem que ja havia sigut secretari en 1912– fou designat corresponsal del periòdic regionalista valencià *La Correspondencia de Valencia*. Cap a final d'aquell any va entrar a formar part de la redacció del citat periòdic, per la qual cosa va passar a residir temporalment al Cap i Casal. A principis de 1919 iniciava una nova aventura periodística com a membre de la redacció de *Renovación*, el setmanari valencianista que iniciava aleshores la seua curta trajectòria, del qual el propi Baidal sembla que era director cap a mitjans del mes de març. Per contra, en setembre de 1921 va impulsar la publicació del setmanari liberal cantista *Levante*, del qual era director a les darreries d'octubre.¹⁶

---

¹⁴ J. R. Ramos, *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana, 1834-1938* p. 65. Un poema escrit per Enric Ribés en homenatge a La Nostra Terra es pot consultar a *El Clamor*, 05/07/1913.

¹⁵ *El Liberal*, 14/11/1917.

¹⁶ Les dades professionals i la faceta artística i literària de Baidal a *El Criterio*, 20/07/1912, *La Provincia Nueva*, 19 i 20/04/1918, 27/05/1920, 15/03/1922. La trajectòria politico-periodística a *La Provincia Nueva*, 07/10/1918, 11/12/1918, 08/01/1919, 23 i 30/09/1921 i 05/06/1923; *Heraldo de Castellón*, 29/07/1918, 10/12/1918, 06/02/1919, 20/03/1919, 23/09/1923, 22/10/1921, 08/06/1922, 12/12/1922 i 05/06/1923; *El Clamor*, 12/03/1918 i 07/02/1919

Francesc Baidal LLosà (*Levante*, 08/04/1922).

En realitat, la trajectòria política de Baidal, perfilada en les anteriors línies, suggereix una evolució des del valencianisme cap al camp del liberalisme dinàstic. Cal tenir en compte que a partir de 1921 deixen d'aparèixer informacions d'ell relacionades amb el moviment regionalista, al mateix temps que comença a assumir protagonisme en les files liberals cantistes de la capital. Una interpretació factible d'aquest transvasament sobtat d'opció política podria ser la de considerar que Baidal, una vegada esgotat l'auge que el moviment regionalista experimenta des de les darreries de 1917 i durant l'any 1918 –que analitzarem en pàgines següents– hauria passat a emfasitzar la vessant liberal del seu posicionament polític, com a membre del nucli cantista de la ciutat. De ser així, l'exemple de Baidal vindria a il·lustrar la manca de fermesa que acusava el valencianisme polític per aquelles dates, en tant que un dels seus membres més destacats no hauria dubtat en deixar en suspens la seua activitat valencianista i passar a projectar la seua carrera política en el Partit Liberal.

VEU DE LA PLANA: LA REACTIVACIÓ DEL MOVIMENT I LES REACCIONS EN CONTRA

Amb la desaparició en 1914 de la societat *La Nostra Terra* i de la revista mensual denominada de la mateixa manera, el valencianisme va entrar a Castelló en una fase d'escassa activitat, la poca que seguia desenvolupant la Joventut Regionalista. Però arribats a 1916 s'observen signes de revifament. S'organitzaren noves classes de llengua valenciana impartides a la seu d'aquesta societat i, de manera més significativa, el 25 de març d'aquell any s'inicia la publicació del periòdic *Veü de la Plana*.¹⁷

Veü de la Plana va destacar per la seua forta càrrega reivindicativa en l'àmbit lingüístic i polític. Reclamava l'oficialitat plena de la llengua autòctona i la instauració d'un règim autonòmic per al País Valencià, bé que sempre integrat dins l'Estat Espanyol.¹⁸ A més, al contrari que *La Nostra Terra*, no es tractava d'una revista mensual sinó d'un setmanari que va tenir una vida bastant més prolongada que aquella. Tot plegat, amb *Veü de la Plana* el valencianisme passava a tenir una veu pròpia, ambiciosa des del punt de vista polític i amb certa continuïtat en el temps. El moviment guanyava així en presència pública i començava a eixir de la marginalitat. No ha de sorprendre doncs que començara a alçar susceptibilitats en l'escena política local, particularment en el camp republicà.

Al republicanisme, força hegemònica a la ciutat, lògicament no l'interessava la irrupció i consolidació de noves opcions polítiques en el camp electoral i polític. Però és que a més, el discurs de *Veü de la Plana* i del valencianisme en general xocava frontalment amb diversos components de l'eix central del seu ideari i el seu discurs, derivats de l'adopció d'un nacionalisme espanyol de tradició krauso-institucionista, amb una idea d'Espanya que rebutjava qualsevol proposta nacional alternativa o plural dins l'Estat espanyol. Des d'aquesta perspectiva allò que, com a molt, s'estava disposat a acceptar eren mesures de caire descentralitzador, però orientades sobretot a augmentar el grau d'autonomia municipal. Per altra part, també cal tenir en compte l'associació que es va fer des del republicanisme –en bona mesura de forma interessada– del

---

¹⁷ Tot i tractar-se segurament d'un episodi aïllat, també pot ser un símptoma de reviscolament el fet que a principis de 1916 joves valencianistes ompliren la ciutat de Castelló de pasquins amb la consigna «Parlem valencià» (*La Provincia*, 24/01/1916).

¹⁸ L'evolució del valencianisme a Castelló durant aquests anys a J. R. Ramos, *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana, 1834-1938* pp. 69-75. Una anàlisi del contingut de *Veü de la Plana* a *ibidem*, pp. 75-89.

valencianisme amb les forces reaccionàries, pel qual aquest quedava identificat com a enemic del projecte progressista republicà. Així mateix, el marcat localisme del posicionament polític republicà s'oposava a qualsevol proposta d'articulació regional – per exemple la constitució d'una mancomunitat valenciana– que restara protagonisme a Castelló i a la seua província.¹⁹

S'hi podria afegir un altre ingredient secundari en l'ideari i en el discurs gassetista, però que en determinades conjuntures va assolir un paper protagonista. Ens referim a l'anticatalanisme. La fàcil i simplista vinculació del moviment valencianista al catalanisme feia que el trànsit de l'anticatalanisme a l'antivalencianisme resultara quasi inevitable des de l'òptica del republicanisme castellanenc.²⁰

Amb aquestes condicions, el gassetisme podia *tolerar*, tot i que sense gaire entusiasmes, iniciatives valencianistes circumscrites a l'àmbit cultural, però no aquelles que anaven un poc més enllà i s'endinsaven amb certa serietat en el polític. Per tant, no sorprén que les relacions amb *Veu de la Plana* estigueren marcades per l'animadversió i les polèmiques més o menys freqüents.²¹

UNA NOVA EMPENTA: L'EXPANSIÓ DE LA LLIGA I LA UNIÓ VALENCIANISTA

Amb la desaparició de *Veu de la Plana*, a les acaballes de 1916, el valencianisme de nou va entrar en fase d'atonía a Castelló. Aquesta, però, no es va allargar excessivament. A principis de 1917 la Lliga iniciava les primeres passes per tal d'eixamplar els límits de la seua influència política més enllà de Catalunya. Pretenia així sumar el suport d'altres sectors econòmics i polítics al seu projecte de renovació de les directrius polítiques i econòmiques de l'Estat restauracionista, tot fomentant la constitució de formacions regionalistes fora del Principat. Fruit d'aquesta campanya a

---

¹⁹ F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, p. 148. En aquest punt el gassetisme es diferenciava del blasquisme. A València el blasquisme sí va bastir una identitat regional, fonamentada en símbols agraris i compartida amb la dreta conservadora. Aquests però eren reduccionistes, ja que sols feien referència a la ciutat de València i a la seua zona de directa influència, l'Horta. I, sobretot, no va entrar en cap moment en col·lisió amb la identitat espanyola, sinó que, pel contrari, va servir per vehicular aquesta en el context valencià (M. Martí i F. Archilés, “Un país tan extraño como cualquier otro: la construcción de la identidad nacional española contemporánea”, pp. 271-272).

²⁰ Sobre l'anticatalanisme en el discurs gassetista, *ibidem*, pp. 117-144.

²¹ F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 126-131; J. R. Ramos, *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana, 1834-1938* pp. 78-82; G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 132-133; *El Clamor*, 29/05/1916, 19/07/1916 i 09/10/1916; *Rebeldia*, 15/10/1916.

València es crea en gener de 1918 la Unió Valencianista, vinculada políticament i ideològicament al catalanisme conservador.²²

Els fonaments d'aquesta nova plataforma valencianista eren més sòlids que els d'experiències anteriors. Des del punt de vista social, incorporava determinats sectors de la burgesia financera valenciana i en el terreny mediàtic va adquirir el diari *La Correspondencia de Valencia*. Respecte al context internacional, amb la proclamació – també en gener de 1918– dels 14 punts del president nord-americà Wilson, s'havia generat un clima favorable a les reivindicacions de les minories nacionals. Així mateix, a Espanya 1918 seria un any marcat per l'agitació catalanista en favor de l'autonomia.²³ A cavall entre les passades controvèrsies anticlericals –un tant arraconades d'un temps ençà– i l'imminent esclat del moviment obrer, en aquells moments eren les reivindicacions autonomistes les que protagonitzaven l'actualitat política.

No obstant, foren precisament totes aquestes circumstàncies afavoridores les que al mateix temps en bona mesura acabaren per frustrar les possibilitats d'Unió Valencianista, ja que provocaren l'animadversió, més forta que mai abans, del poderós republicanisme valencià, tant del blasquisme com del gassetisme. A cap dels dos els interessava que en els seus respectius feus arrelara un valencianisme amb fermes suports i decididament polític. A més, des de la perspectiva ideològica, el remarcad component dretà d'aquest nou projecte valencianista i les seues ambicioses aspiracions nacionalistes reforçaven la imatge del valencianisme com un moviment reaccionari i separatista –i per tant diametralment oposat al projecte republicà– imatge que des de feia anys venien propagant blasquistes i gassetistes. I encara més, el recent episodi de l'abandonament, per part dels catalanistes de la Lliga, del projecte de renovació política forjat a l'Assemblea de Parlamentaris –en acceptar formar part del govern de concentració de García Prieto– dotava d'un nou argument per atacar, de retruc, a Unió Valencianista.²⁴

A Castelló l'influx del projecte expansionista de la Lliga i de la seua manifestació a les terres valencianes, Unió Valencianista, va saltar a les primeres pàgines de l'actualitat política amb motiu de la irrupció d'un candidat patrocinat per ambdós formacions de cara a les eleccions a Corts de febrer de 1918 pel districte de la capital, el maurista català Joaquim Maria Nadal i Ferrer, molt ben relacionat amb la

---

²² A. Cucó, *El valencianisme polític, 1874-1936*, pp. 121-125.

²³ *Ibidem*, pp. 128-129.

²⁴ Les reaccions del blaquisme a A. Cucó, *El valencianisme polític, 1874-1936*, pp. 125-127.

Lliga Regionalista. Però ja al mes de gener, amb motiu de l'arribada a la ciutat de destacats dirigents lligaires –Abadal, Rahola, Bofill i Mates, Rusiñol– i de la Unió Valencianista –Cebrian Mezquita, Pérez Lucia, Gil Perotín, Ignasi Villalonga– per a la celebració d'un míting al Teatre Principal, va quedar patent que els republicans estaven disposats a tallar de soca-rel qualsevol intent d'implantació d'una opció valencianista en l'escena política i electoral castellanenca.

L'episodi del sabotatge republicà del míting regionalista del Teatre Principal ha sigut ja exposat en altres treballs, per la qual cosa no s'entrarà ací a descriure'l amb detall. En síntesi, allò que va ocórrer és que els republicans posaren el marxa el seu aparell mobilitzador i portaren els ingredients anticatalanistes del seu discurs fins a extrems mai assolits abans, per tal d'impedir la realització del míting i engegar, d'eixa manera, una campanya electoral marcada per la retòrica anticatalanista.²⁵ S'ha assenyalat que el gassetisme pretenia així fer servir l'anticatalanisme per remarcar la seua condició de partit radical i esquerrà, en uns moments en què –clarament superat per l'esquerra per socialistes i anarcosindicalistes quant al seu discurs social i allunyat de l'actualitat social i política l'anticlericalisme– es trobava mancat d'elements capaços de mobilitzar les seues bases socials principals, que continuaven sent els sectors populars.²⁶

Però tal volta a aquest factor desencadenant del protagonisme central assolit per l'anticatalanisme a la campanya electoral republicana que acabem d'apuntar se'n podria afegir un altre. Cal tenir en compte el context polític en què es produeix aquest desembarcament de catalanistes i valencianistes en la política castellanenca. Ja s'ha observat als apartats dedicats a conservadors i forces confessionals que per aquells inicis de 1918 s'estava gestant el primer intent de constitució d'un front format per les forces polítiques més escorades a la dreta. Les especulacions sobre una possible integració dels regionalistes en aquest conglomerat foren inevitables, més encara tenint en compte la vinculació de destacats elements del regionalisme a Castelló a partits i organitzacions dretanes.²⁷ I és perfectament factible que davant aquesta possibilitat els republicans

---

²⁵ La narració dels fets així com la seua adequada contextualització a F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 132-141. L'episodi del míting del Teatre Principal es pot seguir per exemple a *Heraldo de Castellón*, 07, 17, 18 i 19/01/1918. Fets molt semblants havien protagonitzat dies abans els republicans a la ciutat de València, amb motiu de dues intervencions de Cambó en segles actes públics regionalistes (A. Cucó, *El valencianisme polític, 1874-1936*, pp. 121-127).

²⁶ F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 134-135.

²⁷ El mateix dia del míting del Teatre Principal *Heraldo de Castellón* es feia ressò de que per la ciutat s'estava comentant que els individus de les joventuts maurista, jaimista i paquista, organitzadors de la campanya electoral de les dretes, *están al habla desde hace días con los regionalistas, pero no se sabe de*

temeren la formació d'una aliança d'ampli espectre com la que onze anys abans – liderada pel candidat liberal Iranzo– havia aconseguit acabar temporalment amb la fortalesa electoral que per als republicans suposava el districte de Castelló.²⁸ És cert que tal volta era una possibilitat llunyana, però en cap cas descartable. La conjugació d'un moviment inconformista i renovador al si de les dretes amb la irrupció d'una força puixant com era la regionalista podia provocar sorpreses en el fins aleshores assossegat panorama electoral castellanenc, o almenys els republicans podien témer que així fóra.²⁹

A més, per la banda dels liberals també estaven apareixent informacions que suggerien la implicació de determinats elements del partit en la irrupció electoral del regionalisme a Castelló. Si quant a la facció romanonista ja s'ha comentat el cas d'Arcadio Porcar, pel que fa al cantisme cal fer referència a Sebastián Carpi Gil, qui en aquells primers dies de 1918 fou assenyalat com el possible cap provincial d'un futur partit regionalista castellanenc.³⁰ En eixe sentit, resulta significativa la bona acollida que *Heraldo de Castellón* féu als propagandistes regionalistes que arribaren a la ciutat per preparar el míting del Teatre Principal.³¹ Però més evidentment pro-regionalista fou el posicionament dels romanonistes després del sabotatge del referit míting per part dels republicans, respecte al qual asseguraren que «[...] hubo premeditación, ensañamiento y alevosía entre los que atrincherados tras de las barricadas del despotismo, pusieron el borrón de descortés sobre el rostro del Castellón de nuestros cariños». Al mateix temps feren professió de fe regionalista, acompanyada, naturalment, de la pertinent declaració d'espanyolitat: «[...] No somos catalanistas, ni regionalistas absorbentes, ni mucho menos separatistas, ¡no! Somos romanonistas convencidos [...] fervorosos hijos de esta región [...] Nosotros somos tan españoles como el que más, tan valencianos como el primero».³²

---

cierto a estas horas si dispuestos a confundirse con estos o simplemente para incorporarse a la concentración de las derechas. Creemos que mejor podrá ser esto último, porque los regionalistas no quieren caer en los mismos execrables vicios de los viejos partidos.

²⁸ Resulta significatiu al respecte que els medis republicans presentaren a Nadal com un candidat *facturado por la Lliga y consignado al elemento neo y reaccionario castellanense para que hiciera de él el uso que les conviniera* (*El Clamor*, 18/02/1918).

²⁹ Discrepe doncs en aquest punt amb allò que s'afirma a F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilitació social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, p. 134, on es descarta de totes totes una possible derrota del candidat republicà.

³⁰ *El Liberal*, 16/01/1918.

³¹ «Ha llegado, pues, hasta aquí la propaganda regionalista iniciada por toda España y creemos que encontrará muy sazonado campo, no solamente por las condiciones topográficas de esta provincia, sino por su brillante historia regional que por desgracia está bastante olvidada» (*Heraldo de Castellón*, 07/01/1918).

³² *El Liberal*, 23/01/1918.

El fet és que, com ja sabem, la possibilitat d'un candidat de consens antirrepublicà, bé fóra regionalista, liberal o dretà, en aquesta ocasió no va arribar a materialitzar-se i l'aspirant del regionalistes, Nadal, en última instància es va retirar. Sí es va presentar un candidat regionalista pel districte de Segorbe, el també català Santiago Comas d'Argemir, patrocinat també per Unió Valencianista, que res va poder fer davant l'hegemonia de Navarro-Reverter, però que va assolir una votació considerable –més de dos mil sufragis– segurament al aconseguir recollir el suport de sectors antirreverteristes.

No obstant, el fracàs amb què es va saldar aquella primera incursió electoral regionalista a les terres de Castelló no va frenar l'activitat valencianista al llarg de tot l'any 1918, que com ja s'ha assenyalat, va estar marcat a escala estatal per les reivindicacions autonomistes. En una reunió celebrada per la Joventut Regionalista en el mes de març es va acordar iniciar una campanya de propaganda pel territori provincial i constituir una «[...] comisión provincial de organización y acción política», per a la qual foren escollits Francesc Baidal, Josep Ferrandis, Emili Calduch, Ferran Falomir, Robert Ramon i Lluís Màs. Al caliu encara del recent enfrontament electoral, com a cloenda de la referida reunió es van emetre «[...] enérgicas protestas contra el farandulero lerrouxismo».³³

Per la seua banda, els llaços amb els valencianistes del Cap i Casal, en concret amb Unió Valencianista, continuaven ben patents. Ja s'ha assenyalat anteriorment que Francesc Baidal va assumir la corresponsalia a Castelló de l'òrgan periodístic d'Unió Valencianista, *La Correspondencia de Valencia*, per acabar, temps després, traslladant-se a València per ingressar en la redacció del referit periòdic. Així mateix, ja a les darreries del mes de desembre s'estava organitzant un míting de la Unió Valencianista a la ciutat de Castelló, del qual però no s'ha localitzat cap altra informació.³⁴

La Joventut Regionalista, que continuava sent el màxim exponent del valencianisme a la capital però que es trobava mancada de veu pròpia a la premsa, va tenir en els medis conservadors l'altaveu per a les seues iniciatives i un espai on poder difondre les seues tesis. Fins i tot un dels seus màxims representants, Emili Calduch, formava part de la redacció de *La Provincia Nueva*, en la qual publicava amb certa freqüència articles pro-autonomistes.³⁵ És més, al llarg d'aquell any 1918 es pot detectar

---

³³ *El Clamor*, 12/03/1918.

³⁴ *La Provincia Nueva*, 28/12/1918.

³⁵ Vegeu per exemple *La Provincia Nueva*, 22/04/1918, 26/07/1918.

en aquest diari conservador una línia editorial favorable a les aspiracions autonomistes que tant protagonisme estaven adquirint. Així, és possible trobar a les seues pàgines una defensa explícita de la moció presentada per l'alcalde de València, el blasquista Faustino Valentín, d'introduir l'ensenyament del valencià a les escoles, moció que li va valdre l'oposició dels seus propis correligionaris i finalment la seua dimissió. O un elogi obert de les reivindicacions regionalistes que estaven aflorant per tot el territori espanyol i d'aquells que les havien fet despertar, els regionalistes catalans.³⁶

Aquesta posició de l'òrgan periodístic de les dretes castellenques venia a reflectir una circumstància que a aquelles alçades ja s'havia fet evident. A Castelló els plantejaments valencianistes trobaven una millor acollida en els sectors dretans i conservadors que no en els esquerrans. Els obstacles oposats pel gassetisme ja han sigut exposats en paràgrafs anteriors. Al contrari que aquest, des del punt de vista tàctic a les forces dretanes sí els podia interessar la consolidació d'una opció política valencianista, que tal volta es podria sumar a la seua lluita contra l'hegemonia republicana, per bé que en el marc polític de la capital sols aliances d'ampli espectre podien arribar a comprometre aquesta posició dominant dels republicans.

Pel que fa al terreny ideològic, els discursos i les cultures polítiques de les dretes no eren tan radicalment oposats a les tesis valencianistes com els del gassetisme. D'una banda, des de la tradició foral carlina es podia assumir amb major naturalitat que des del krauso-institucionisme una idea plural d'Espanya. A més, en el cas de les dretes l'associació entre valencianisme i forces reaccionàries naturalment no era un problema, sinó més aviat el contrari. D'altra banda, el discurs de les dretes castellenques no acusava el fort localisme propi del gassetisme i, a més, la visió de la ciutat de Castelló construïda per la dreta local, a diferència de la republicana, era la d'un Castelló agrari i tradicional, en la qual la cultura genuïna i la llengua autòctona constituïen valors positius a reivindicar.³⁷ Així mateix, des de la perspectiva de les dretes, la bandera de l'anticatalanisme difícilment es podia agitar contra el valencianisme, en tant que dretana era la principal força política catalanista, que a més acabava d'accedir a integrar-se en un govern de concentració monàrquica amb liberals i conservadors. Cal afegir que les dretes castellenques representaven uns sectors burgesos econòmicament més heterogenis que no el republicanisme, que essencialment es trobava vinculat a l'elit

---

³⁶ Vegeu respectivament *La Provincia Nueva*, 17/08/1918 i 27/11/1918. Sobre les circumstàncies que envoltaren la moció de Valentín i la seua posterior renúncia a l'alcaldia, A. Cucó, *El valencianisme polític, 1874-1936*, pp. 137-138.

³⁷ P. Viciano, *La temptació de la memoria*, pp. 39-64.

agroexportadora i lliurecanvista de la Plana, contrària al proteccionisme defensat per la burgesia catalana.

No s'ha d'oblidar, en eixe sentit, que per aquells mateixos temps a la ciutat de València representants de Unió Valencianista s'integraven, encara que sense gaire fortuna, en candidatures dretanes en eleccions municipals i generals.³⁸ Mentre, el cap del carlisme valencià, Luis Lucia, estava dotant als pressupostos polítics de la seua formació d'un accentuat regionalisme i en eixe procés no s'estava d'elogiar la defensa dels interessos particulars de Catalunya feta per la Lliga.³⁹

Tot plegat, però, el fet és que a pesar dels diversos projectes organitzatius i propagandístics anunciats pels valencianistes castellonencs, s'ha localitzat molt poca informació sobre iniciatives veritablement portades a terme pels mateixos durant aquests mesos, iniciatives que d'haver-se produït és d'esperar que hagueren sigut referenciades per la premsa conservadora castellonenca i també per *Heraldo de Castellón*. Per tant, tot apunta a que, a pesar de l'efervescència autonomista d'aquell any 1918, a Castelló el valencianisme no va acabar de consolidar-se com a opció política a través de la construcció d'una xarxa organitzativa i de la realització de campanyes proselitistes, iniciatives aquestes que en gran mesura no haurien anat més enllà de ser simples intencions.

Així, l'única activitat valencianista ressenyable que va transcendir fou la celebració, entrats ja en el mes de desembre, d'una reunió organitzada per la Junta de Sant Jaume i a la qual foren convocats, a banda dels membres de la mateixa, tots els presidents i expresidents de totes les societats regionalistes fundades a la ciutat de Castelló, amb l'objectiu de «[...] fijar su actitud en el presente desenvolvimiento de la política autonomista». En ella es prengueren tres acords: aconsellar a l'Ajuntament que obrira un tràmit d'informació pública «[...] para exponer las ventajas del regionalismo, al igual que efectúan la Diputación y el Cabildo municipal de valencia»; recolzar amb totes les forces possibles la «[...] Mancomunidad del Reino Valenciano, sin desdeñar por ello la federación del mismo con otras comarcas»; i «[...] considerar al que no apoye la base segunda como que reniega de su patria».⁴⁰

---

³⁸ Cucó, A., *El valencianisme polític, 1874-1936*, p. 162; V. Simbor, *Carles Salvador, 1893-1955* [en línia] Barcelona, Fundació Josep Irla, 2008, p. 46 [consulta: 3 març 2012].

³⁹ R. Valls, "Aportaciones del carlismo valenciano a la creación de una derecha movilizadora en los años treinta", 140.

⁴⁰ *La Provincia Nueva* i *Heraldo de Castellón*, 02/12/1918; *La Provincia Nueva*, 03/12/1918; *El Clamor*, 04/12/1918. No s'ha localitzat cap altra dada que aporte informació sobre la referida Junta de Sant Jaume.

Tal volta el sentit d'aquestos acords era el de constituir unes bases mínimes compartides pels diversos elements i sectors que integraven el valencianisme castellanenc, de manera similar a allò que unes setmanes abans els valencianistes de la ciutat de València havien cercat amb la promulgació de la *Declaració Valencianista*.⁴¹ Perquè, tot i la sintonia d'aquest moviment amb els medis conservadors a què s'ha al·ludit en paràgrafs precedents, el ben cert és que a Castelló continuava existint també un sector valencianista progressista.

En qualsevol cas, cal fer un balanç més aviat pobre pel que fa als progressos experimentats pel valencianisme polític a Castelló al llarg de 1918, més encara si es té en compte la bona conjuntura estatal que ja s'ha assenyalat que es va generar aquell any per als interessos autonomistes. Diversos factors poden contribuir a explicar que aquell tampoc fora l'any de la irrupció valencianista en l'escena política i electoral castellanenca: l'exaltada però efectiva reacció del gassetisme; la convivència de l'efervescència autonomista amb altres fenòmens que li restaren protagonisme, com l'augment de l'agitació social i el problema de les subsistències; i la no concreció de cap aliança amb altres forces polítiques –a pesar que diverses circumstàncies apropaven al valencianisme especialment als sectors conservadors– tal volta deguda a la diversitat d'ideologies i posicionaments polítics que convivia al si del moviment a Castelló, que estarien dificultant el tancament de qualsevol acord amb altres formacions, i a la seua manca de pes i d'influència en la societat castellanenca, que faria que per a les demés forces polítiques resultara poc atractiu pactar amb els representants d'aquesta opció.

ELS DARRERS ANYS DE L'ETAPA CONSTITUCIONAL: NOU CONTEXT I NOUS PROJECTES

Arribats a 1919 el centre de gravetat de l'actualitat política es traslladava de la polèmica autonomista a la conflictivitat social, que va entrar en nivells desconeguts d'agitació i violència. Barcelona va esdevenir l'epicentre d'aquesta espiral i en conseqüència la Lliga Regionalista va modificar notablement la seua estratègia política, en la qual la qüestió social va passar a agafar tot el protagonisme, en perjudici de la lluita autonomista.

Tal volta es tracte de l'entitat que s'encarregava d'organitzar uns jocs florals en el paratge de Sant Jaume de Fadrell (vegeu *Heraldo de Castellón*, 27/07/1916).

⁴¹ A. Cucó, *El valencianisme polític, 1874-1936*, pp. 129-130.

Aquest canvi de conjuntura no es va circumscriure però al Principat. A les terres valencianes els nacionalistes, ja de per sí molt més dèbils que a Catalunya, veieren com les seues reivindicacions quedaven soterrades sota els elevats índexs d'agitació obrera, al temps que també resultaven afectades per la manca del suport que fins aleshores havien rebut dels seus homònims catalans.

A pesar de tot, el moviment valencianista no es va aturar del tot, tampoc a Castelló, sobre tot durant els primers mesos de 1919, quan la inèrcia de l'escalada reivindicativa autonomista encara es mantenia.⁴²

Sens dubte, una de les fites més remarcables d'aquest període fou l'eixida a la llum, el dia 8 de febrer, del setmanari valencianista *Renovación*. Aquesta iniciativa s'inscrivía de ple en la campanya d'organització i propaganda iniciada l'any anterior per la Joventut Regionalista i vinculada a la Unió Valencianista creada a València, a la qual ens hem referit a l'anterior subapartat. De fet, en la redacció de *Renovación* trobem tres dels membres de la Comissió Provincial d'Organització i Acció Política creada al si de la Joventut Regionalista en març de 1918: Francesc Baidal, Ferran Falomir i Emili Calduch. Quant als vincles amb Unió Valencianista, segons *La Provincia Nueva* el nou periòdic anava a seguir «[...] las huellas nacionalistas que informan la propaganda del ilustre publicista valenciano D. Maximiliano Thous», director en aquell temps de l'òrgan periodístic d'aquella entitat, *La Correspondencia de Valencia*. En la mateixa línia, abans de l'aparició de *Renovación* Francesc Baidal, Francesc Avinent i Emili Calduch havien marxat al Cap i Casal «[...] para gestionar asuntos de actual propaganda y quedar de acuerdo sobre la publicación en esta ciudad de un periódico que defienda dichos ideales».⁴³

Per al càrrec de director fou escollit Francesc Avinent Gimeno, que un any abans havia estat a la taula presidencial del míting del Teatre Principal. A banda de Baidal, Calduch i Avinent, foren també membres de la redacció de *Renovación* Alloza – Francesc o Maximià– i Castelló –tal volta es tracte de Castelló Soler– i la mateixa es va instal·lar al carrer d'Asensi. Va portar com a subtítol l'expressió *Periódico nacionalista*. Totalment desvinculat d'aquest projecte va restar el ja veterà patriarca del valencianisme castellanenc, Gaetà Huguet, que no obstant va acollir a beneplàcit

---

⁴² Sobre les activitats valencianistes arreu del País Valencià durant aquesta etapa (1919-1923) vegeu A. Cucó, *El valencianisme polític, 1874-1936*, pp. 151-169, que qualifica a la mateixa de *fase intermèdia*. També J. Andrés, "Una identitat en formació. El valencianisme polític, 1902-1923", pp. 320-328.

⁴³ Les gestions prèvies a l'aparició de *Renovación* a *La Provincia Nueva*, 28/12/1918, 8 i 24/01/1919, 06 i 07/02/1919; *Heraldo de Castellón*, 06/02/1919.

l'aparició de *Renovación*. També cal esmentar la col·laboració, en el tercer número de *Renovación*, de Carles Salvador.⁴⁴

Pel que fa al seu posicionament doctrinal, cal tenir en compte que només s'han pogut localitzar els tres primers números –desconeixem si se'n va publicar algun més–. Tanmateix, resulten suficients per aproximar-se als plantejaments del setmanari, almenys als inicials. Cal indicar al respecte que a l'editorial que serveix de presentació en societat del nou periòdic i que està signada per la redacció en conjunt, el mateix queda definit com a nacionalista i liberal:

Somos siempre los «mismos» quienes con los primeros entusiasmos de nuestra alma virgen de la adolescencia, fecundada por el hábito de las sanas ideas nacionalistas, en toda ocasión hemos manifestado un deseo franco y noble de contribuir a la perfectibilidad [sic] social, laborando por el engrandecimiento de nuestros hogares y la exaltación liberal y completa de la autonomía cívica del individuo, que es de ello, base y fundamento".⁴⁵

Aquesta primera declaració feia pensar en *Renovación* com un periòdic més aviat decantat cap a la vessant progressista del valencianisme castellanenc. No obstant, manifestacions posteriors venen a modificar aquesta impressió i denoten que en *Renovación*, al igual que en la Joventut Regionalista, hi convivia sectors progressistes amb conservadors, condicions que quedaven arraconades davant l'existència d'un credo comú i fonamental, el valencianisme:

No hipotequem nostres ideals a la república o a la monarquia, no vincularém l'autonomia pera que se puga salvar la monarquia, no obstruirém la república si ella mos dona l'autonomia; mes si una i altra posen barreres a nostres ansies de llibertat, contra d'elles combatirém [...] Prediquém les doctrines nacionalistes de Prat de la Riba com també creém en la realitat del programa del apòstol Pi y Margall.

Ara bé, allò que no es traspassava era el llinar de l'independentisme: «[...] no ens acullim baix la bandera de l'estrella solitaria perque somniem fer grand a Espanya, perque un fill, per mal naixcut que sia, no pot renegar de sa mare».⁴⁶

En tot cas, la vinculació amb les actuacions que els valencianistes estaven duent a terme a València queda palesada ja en el primer número de *Renovación*, quan la

---

⁴⁴ Es pot consultar una entrevista de Francesc Baidal a Gaetà Huguet a *Renovación*, 08/02/1919. La col·laboració de Carles Salvador a *Renovación*, 15/02/1919.

⁴⁵ *Renovación*, 08/02/1919.

⁴⁶ Aquestes cites textuais a *Renovación*, 15/02/1919. En els textos escrits en valencià s'ha optat per mantenir les formes gramaticals i ortogràfiques originals.

redacció féu seues les bases de la *Declaració Valencianista*, subscripta conjuntament per la Unió Valencianista i la Joventut Valencianista en novembre de 1918 i que va reproduir en aquell número íntegrament.⁴⁷

Pel que fa a la qüestió lingüística, la postura a favor de la unitat de la llengua és explícita: «Catalanes, mallorquines y valencianos, tienen una sola lengua».⁴⁸ També ho és la petició de que valencià i castellà siguen cooficials, donada la condició que té el castellà de llengua materna en determinades comarques del territori valencià. *Renovación* seguia en aquest punt el criteri fixat a la ja referida *Declaració Valencianista*.⁴⁹ D'altra banda, és cert que *Renovación* estava escrit en castellà –tret d'algunes col·laboracions i de l'article en què la redacció fixava els seus posicionaments ideològics i que acabem de reproduir parcialment en un dels anteriors paràgrafs–. El fet, per paradoxal que pugja semblar, no era tan singular. Cal recordar que *La Correspondencia de Valencia* també s'escrivía majoritàriament en castellà. Amb tot, la redacció de *Renovación* es va preocupar de justificar aquesta elecció, justificació que es basava en el fet que la majoria de la població no sabia llegir en valencià i en la manca de normalització ortogràfica que aquest patia.

En el tercer i darrer número conegut de *Renovación*, el del dia 22 de febrer, s'anunciava que les oficines del setmanari anaven a traslladar-se al carrer de González Chermà. De la seua lectura no es pot extraure res que presagiara que aquest anava a ser l'últim número d'aquell setmanari i no es pot assegurar que així fora en realitat, però el fet és que no s'ha pogut localitzar cap número posterior al d'aquella data. En tot cas, durant els següents mesos i fins a 1923 no s'ha trobat cap indicatiu o notícia que indirectament pugja obrir la possibilitat de que *Renovación* subsistira o reapareguera més enllà de febrer de 1919, per la qual cosa cal pensar que, de qualsevol manera, la trajectòria d'aquest setmanari valencianista fou de curta durada. A la seua desaparició hi cal sumar la inoperància, sinó desaparició també, de la Joventut Regionalista, de la qual no hem localitzat informacions més enllà de 1919. Tot plegat, una panorama que no augurava bones perspectives per al valencianisme a la ciutat de Castelló.

En el terreny periodístic, *Renovación* va suposar la darrera iniciativa exclusivament valencianista a Castelló abans de l'arribada de la dictadura primorriverista. Tanmateix, aquests pogueren fer sentir la seua veu a través de

---

⁴⁷ *Renovación*, 08/02/1919. Sobre la *Declaració Valencianista*, A. Cucó, *El valencianisme polític, 1874-1936*, p. 130 i ss.

⁴⁸ *Renovación*, 08/02/1919.

⁴⁹ *Ibidem*.

col·laboracions en periòdics locals pròxims a forces polítiques diverses. Destaca en eixe sentit el cas del diari *Libertad*, sorgit en octubre de 1921. Afí al republicanisme però sense esdevenir en cap moment l'òrgan oficial del Partit a la premsa, *Libertad*, dirigida per José Castelló Soler, va comptar entre els seus col·laboradors freqüents amb Carles Salvador que, sota el pseudònim d'*Isop L'Ebron*, es va centrar en reivindicar la unitat de la llengua i el seu ús en l'ensenyament públic. També fou bastant freqüent que entre les seues pàgines aparegueren poemes i articles en valencià de Joan Baptista Valls, Ferran Puig, Vicent Tomàs i Martí, Gaetà Huguet...

I és que, sense poder ser qualificat, en cap cas, de diari valencianista, sí que és cert que en la línia editorial de *Libertad* s'inclouen continguts regionalistes, continguts que, com ja ha sigut indicat, es trobaven també en el pensament polític del seu director, Castelló Soler. Així, a l'article que va servir per presentar el diari a la societat castellanenca i per definir els seus posicionaments doctrinals i els seus objectius, s'assenyalava que

Autonomistas convencidos, en el sentido liberal y democrático del autonomismo, entendemos que, en el desarrollo de los pueblos, de las provincias y de las regiones, estriba el engrandecimiento de la patria. A los pueblos, a las provincias y a la región, dedicaremos pues en especial, todos los cariños de nuestras almas [...] El desarrollo grande, inmenso, que el comercio y la industria de esta región han alcanzado en estos últimos años, ha dejado ver la necesidad de que un diario se preocupe de la marcha del mundo de los negocios, poniendo diariamente al alcance de sus lectores el movimiento de todos los valores que son seguramente la vida de la mayoría de los valencianos.⁵⁰

Així mateix, un altre valencianista, Ferran Puig, va formar part de la redacció d'aquell diari i en un article firmat per ell fins i tot es fa referència als «[...] valencianistes de *Libertad*».⁵¹

En qualsevol cas, es pot afirmar que *Libertad* va exercir per aquells anys d'altaveu del valencianisme progressista castellanenc. Alguns dels treballs publicats per destacades figures d'aquest a les pàgines de *Libertad* posen en evidència les dificultats del valencianisme –ja analitzades en pàgines anteriors– per penetrar en els sectors

---

⁵⁰ *Libertad*, 15/10/1921. Sobre la presència de tesis valencianistes en *Libertad* vegeu també J. R. Ramos, *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana, 1834-1938* pp. 101-105.

⁵¹ *Libertad*, 21/04/1922.

esquerrans, fonamentalment en les nodrides files republicanes però també, per què no, en les obreristes i socialistes.⁵² Així, segons Vicent Tomàs i Martí,

Una ombra que entervolix tal dialec valencianista a Castelló, es la de la suposta supeditació d'aquest ideal a Cambó i la Lliga Regionalista de Catalunya [...] Hui no hi ha cap contacte més que per l'afinitat espiritual de València i Catalunya per damunt de suspicàcies aranzelàries i petiteses polítiques. Però el contacte no vol dir supeditació ni talsival aliança [...] El valencianisme de la mateixa manera considera a Cambó, com a Macià i com a Pi i Suñer. D'haver preferències no seria jo que estiguera conforme en que foren per al exministre que no té per cert les meues simpaties.

Per la seua banda, Ferran Puig reconeixia i es lamentava del tall conservador que havia adquirit el valencianisme, caràcter que segons ell anava contra la vertadera naturalesa del moviment –que seria progressista–, era el causant que el mateix no haguera anat més enllà del lirisme i de les reivindicacions culturals i, en el últim terme, havia allunyat de les files valencianistes als elements liberals de Castelló:

Primer defecte, capital, ha segut la transigència que les associacions han tengut per tota idea política, com si el regionalisme pogués ser una realitat dintre tota constitució de l'estat. Regionalisme suposa renovació; per tant sobren d'aquet tots els militants en partits conservadors. Suposa avanç i açò elimina del grup a tot reaccionari. Suposa confederació, causa suficient per a fer sortir als que pensen en la superioritat d'un estat regit per una sola direcció. No podeu negarme que se ha obert la porta a tot individuo sens averiguar el camp d'on arrivaba, i consecució general fon que s'ha apoderat del partit una majoria reaccionaria, repulsiva, que no podia fer caminar la política nostra perquè tenien els peus lligats per els prejudicis. Per tant, dec aclarir que la meua protesta se dirigix esencialment a aquets reaccionaris que, impossibilitats per-a avançar s'han entretengut parlant el mar llatí, del Sol de l'horta ubèrrima. Reaccionaris de València i de Castelló, reaccionaris de tot arreu en els que el nostre orgull ens deu fer impedir ésser confundits [...] Fins ara, ha seduit la quantitat de companys en lloc de seduir la qualitat. Erro grand del nacionalisme que va fer fugir de les agrupacions castellonenques als vers esperits liberals.⁵³

Probablement Ferran Puig, en la seua denúncia del valencianisme reaccionari, quant a Castelló es refereix s'estava fixant en bona part del grup que a la tardor de 1919 havia fundat la Societat Castellonenca de Cultura. Els seus integrants, majoritàriament d'ideologia conservadora, es trobaven entre els intel·lectuals més prestigiosos de la

---

⁵² En el cas de Castelló no es coneix l'existència de cap entitat que fóra valencianista i obrerista al mateix temps, semblant a la Joventut Valencianista Obrera, fundada en maig de 1921 a València, encara que de vida efímera (A. Cucó, *El valencianisme polític, 1874-1936*, pp. 160-161).

⁵³ El text de Vicent Tomàs i Martí a *Libertad*, 20/01/1922. El de Ferran Puig a l'edició del dia 21/04/1922.

ciutat –Salvador Guinot, Lluís Revest, Josep Pascual Tirado, Àngel Sánchez Gozalbo, Joan Baptista Carbó, Ricardo Carreras, Gaetà Huguet Breva– que engegaren una valuosa tasca de recerca artística, històrica, lingüística, literària... Els treballs i avanços obtinguts quedarien plasmats en les nombroses publicacions que va editar l'entitat i també en el cèlebre *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. Entre ells no foren infreqüents les contribucions a l'estudi de la llengua valenciana i a la seua dignificació, la reivindicació de la mateixa com a llengua d'ús en tots els àmbits públics i la preocupació per la seua normalització lingüística i per la seua unificació gramatical i ortogràfica. Tot plegat, una tasca gens menyspreable per al desenvolupament del valencianisme, tot i que certament sense traducció en l'esfera política.⁵⁴

Respecte a l'activitat valencianista fora de la capital, en l'esfera electoral cal remarcar que a les eleccions a Corts celebrades el 19 de desembre de 1920 es va registrar la tercera temptativa regionalista, després dels precedents de Comas d'Argemir i Nadal en 1918 pels districtes de Segorbe i Castelló respectivament. En aquest ocasió es va tractar però d'un intent més seriós. El candidat, en aquest cas pel districte de Lluçena, fou ni més ni menys que Ignasi Villalonga Villalba. El que amb el temps arribaria a ser un gran financer i home de negocis, era en 1920 un jove advocat de 25 anys i amb bufet propi a la ciutat de València. Havia sigut cofundador de la Unió Valencianista uns anys abans. Amb arrels familiars carlines i llaços també familiars amb la comarca de l'Alcalatén, Villalonga era, ja a aquelles alçades, un dels màxims representants de la vessant conservadora i burgesa del valencianisme polític.⁵⁵ Una personalitat prestigiosa, socialment ben posicionada, políticament decantada a la dreta, vinculada familiarment al districte i que atresorava l'esperit renovador que irradiaven les propostes valencianistes. Tot plegat, un bon candidat per a la unió de les dretes que, agitant la clàssica bandera de l'anticaciquisme, pretenia posar fi a la llarga dominació exercida pel liberal Vicente Cantos al districte llucenenc.

---

⁵⁴ Sobre la Societat Castellonense de Cultura durant aquests anys, J. R. Ramos, *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana, 1834-1938* pp. 94-101.

⁵⁵ La tradició carlina de la família d'Ignasi Villalonga a J. Paniagua i J. A. Piqueras, *Diccionario biográfico de políticos valencianos (1810-2003)*, p. 573. Quant els seus llaços familiars a Castelló, Ignasi Villalonga, tot i que nascut ja a València, estava emparentat amb els Villalonga, una destacada família del municipi de Figueroles, que formava part del districte de Lluçena. Sabem que en 1918 el jove Ignasi Villalonga va passar uns dies d'estiueig en eixa localitat de l'Alcalatén (*Heraldo de Castellón*, 12/09/1921; A. Fornas, *Figueroles d'Alcalatén en la història contemporània: d'una societat tradicional a la modernitat*, p. 121). De fet, cal no confondre Ignasi Villalonga Villalba amb Ignacio Villalonga Grangel, polític dinàstic natural de Figueroles que en aquells anys figurava en el Partit Liberal.

Recolzat per la plana major de les dretes castellonenques –Jaime Chicharro, Luis Fabra, Francisco Giner, Ramón Salvador, Manuel Breva, Miguel Llansola, Manuel Mingarro...– Villalonga va recollir més de 3.400 vots i es va quedar a uns 500 dels obtinguts per Cantos. Havia declarat públicament que havia acceptat ser el candidat de les dretes castellonenques del districte «[...] contando con que podía continuar sosteniendo la bandera regionalista, a cuya sombra milita en política, sin traicionarla».⁵⁶ Tanmateix, és evident que la nodrida votació aconseguida es va deure fonamentalment a l'important aparell polític constituït pels principals líders dretans provincials i en cap cas a un suposat arrelament dels posicionaments valencianistes en aquell districte. De fet, les cròniques d'aquella campanya electoral reflecteixen que en les seues intervencions públiques Villalonga va insistir molt més en acusar a Cantos d'haver sotmés al districte de Lluçena a un cacicat dels de pitjor factura i de no haver-li procurat cap millora, que no en exposar i difondre les virtuts del regionalisme.⁵⁷ Villalonga havia sigut escollit candidat per la seua condició de polític vinculat familiarment al districte, pel seu prestigi professional, per pertànyer a la burgesia conservadora i per la seua bona posició econòmica, però no per la seua adscripció al valencianisme polític.

Molt més rellevant des del punt de vista de la propagació dels ideals valencianistes fou l'activitat desenvolupada pel metge artanenc Vicent Tomàs i Martí i la seua Lliga de Solitaris Nacionalistes, creada en 1919 i a la qual es van sumar d'altres joves valencianistes, com Carles Salvador i Ferran Falomir. Amb aquesta entitat pretenia estendre el valencianisme més enllà dels circuits urbans als quals fins aleshores havia quedat circumscrit, difonent les seues idees i reivindicacions pel món rural. Paral·lelament, la Lliga de Solitaris va mostrar una forta preocupació pels problemes específicament agraris, de gran pes en aquell món rural.

Una de les iniciatives més conegudes de Tomàs i Martí fou l'organització dels Aplecs de Solitaris Nacionalistes, que entre 1920 i 1923 reuniren una vegada a l'any en el paratge de l'Ermita de Sant Antoni de Betxí a elements valencianistes, per acordar iniciatives a desenvolupar en favor de la causa.⁵⁸ Probablement es troba també darrere de la creació de delegacions de la Joventut Valencianista, entitat fundada al Cap i Casal,

---

⁵⁶ *La Provincia Nueva*, 02/11/1920.

⁵⁷ La campanya electoral de les dretes al districte de Lluçena a *La Provincia Nueva*, 23/10/1920, 02, 03, 12 i 15/11/1920, 07 i 11/12/1920

⁵⁸ Sobre els Aplecs de Betxí vegeu també J. R. Ramos, *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana, 1834-1938*, p. 104. També es poden localitzar informacions a *Heraldo de Castellón*, 29/07/1920, 13/07/1922, 27/07/1923 i 06/08/1923. *La Provincia Nueva*, 30/07/1920 i 12/07/1922 i *San Sebastián*, 09/07/1922.

a les localitats d'Artana, Betxí, Nules i Vila-real. També es va establir una altra d'aquestes delegacions a Benassal, on exercia com a mestre Carles Salvador. I per aquells anys sembla que també s'organitzaren grups valencianistes a Benicarló, Eslida, Ortells, Vinaròs, Tales, Onda, la Vall d'Uixó i la Vilavella.⁵⁹ Tot plegat, es pot afirmar que tal volta ens trobem davant la primera expansió significativa del valencianisme per les terres de Castelló, més enllà del nucli de la capital.

Cal referir-se també en aquest punt a una altra iniciativa, encara que certament fou modesta i de molt curta durada. Es tracta de l'eixida a la llum d'*Ideal*, de la qual ja s'ha donat compte en l'apartat dedicat a la dinàmica política republicana. A pesar que d'aquest setmanari només s'ha conservat el primer número i que fou creat expressa i únicament per recolzar al candidat republicà Vargas en les eleccions a Corts pel districte de Nules de 1923, cal posar de relleu el seu caràcter bilingüe i el fet que entre els col·laboradors del primer número trobem al destacat valencianista Adolf Pizcueta, amb un article on vinculava estretament la doctrina federal als moviments nacionalistes que havien aflorat a la Península. Així mateix, en un altre article signat amb el pseudònim *Espanic*, es remarcava la diferència conceptual entre *Estat* i *Pàtria* i s'acabava reivindicant l'existència de la nació valenciana i la necessitat que la mateixa es constituïra en estat. És possible que darrere d'ell es trobara el mateix Vicent Tomàs i Martí. La publicació nacionalista impulsada pel mateix, *El Crit de la Muntanya*, era anunciada a les pàgines d'*Ideal*.⁶⁰ En tot cas, *Ideal*, subtitulat com *Setmanari Republicà Federal del Districte de Nules*, no pot ser considerat un periòdic valencianista, però sí que –durant la seua efímera existència, que no sabem si va anar més enllà del primer número– va servir de portaveu del valencianisme progressista a la Plana.

La intensa activitat de Tomàs i Martí es va contagiar finalment també a la capital provincial –on després de la desaparició de *Libertad*, a les darreries d'abril de 1922, la presència valencianista s'havia vist afeblida– i a les acaballes del mes d'agost de 1923 es celebrava allí «[...] una reunió de nacionalistas castellonenses» baix la seua

---

⁵⁹ Sobre la creació de delegacions de la Joventut Valencianista, A. Cucó, *El valencianisme polític, 1874-1936*, p. 153; V. Franch, "Nacionalismos en el primer tercio del siglo XX", en VV.AA., *Historia de Castellón*, Valencia, Prensa valenciana, 1992, p. 599. Vegeu també *Heraldo de Castellón*, 01/09/1919. Sobre la Lliga de Solitaris Nacionalistes, A. Cucó, *El valencianisme polític, 1874-1936*, pp. 155-158. Sobre l'organització de grups valencianistes, V. Franch, "Nacionalismos en el primer tercio del siglo XX", p. 599; F. Esteve, *En la claror de l'alba. Uns començos difícils*, p. 90; i J. Andrés, "Una identitat en formació. El valencianisme polític, 1902-1923", p. 325. Sobre la presència de la Joventut Valencianista a Vila-real, *Heraldo de Castellón*, 23/09/1922. En el terreny cultural cal fer esment del nomenament de corresponsals del Centre Valencià de Cultura a les localitats de Vila-real, la Vall d'Uixó, Tírig i Ortells (*Heraldo de Castellón*, 27/02/1922).

⁶⁰ *Ideal*, 24/03/1923.

presidència. En ella es va acordar la constitució d'un directori format per Joan Baptista Porcar, Francesc Esteve i Emili Calduch i l'inici una campanya propagandística per la ciutat i les comarques de Castelló. També es féu patent el propòsit de traure a la llum un periòdic nacionalista i de desenvolupar una tasca cultural, centrada en la realització de recerques històriques i d'excursions per la comarca.⁶¹ No obstant, aquesta nova empremta al moviment valencianista va quedar frenada pel colp militar de setembre d'aquell mateix any i també per la prematura mort del seu inspirador, Vicent Tomàs i Martí, en 1924.

Fins ací doncs l'exposició de la trajectòria descrita pel valencianisme en la política castellonenca entre 1913 i 1923. A través d'ella s'han posat de manifest les evidents dificultats que va trobar a l'hora de fer-se amb un espai propi dins el marc polític del moment. Així, de la seua anàlisi es poden extraure, sinó tots, sí alguns dels factors que contribuïren a impedir la consolidació del valencianisme com a alternativa política i electoral operativa a Castelló: en el cas concret de la capital, la impossibilitat de fer front a una identitat tant assentada i forta com era aquella que es basava en el patriotisme local fonamentat en la idealització del Castelló liberal, a través de la qual es manifestava el patriotisme espanyol; la presència d'altres qüestions molt més rellevants en l'agenda política i social d'aquells anys, com ara la clerical, l'obrera, la de la crisi del sistema polític o la de les subsistències, que arrossegaven a un paper secundari a les polèmiques regionalistes i autonomistes; i les divergències ideològiques, doctrinals i estratègiques al si del moviment, que dificultaven la fixació d'objectius comuns, el bastiment d'estructures organitzatives i propagandístiques sòlides, l'elaboració d'un únic discurs polític, el disseny i aplicació de polítiques d'aliances...

Així les coses, no sorprén que el valencianisme polític no abandonara a Castelló la seua condició d'opció marginal al llarg d'aquells deu anys. En el plànol electoral, a la capital provincial, la població castellonenca on el moviment registra més activitat, a diferència de la ciutat de València no es va arribar a concretar ninguna participació de cap candidat en cap comici, per bé que ja hem comprovat que a les eleccions generals de 1918 la candidatura es va retirar en el darrer moment.

No obstant, aquesta anàlisi de la trajectòria del valencianisme a les terres de Castelló també posa en evidència que, a pesar de totes les dificultats i mancances exposades, la seua situació a l'alçada de 1923 era millor que en 1913. Disposava, d'una

---

⁶¹ *Heraldo de Castellón*, 31/08/1923; F. Esteve, *En la claror de l'alba. Uns començos difícils*, p. 89.

banda, d'un ja relativament important bagatge en l'àmbit cultural, en el qual havia experimentat un salt qualitatiu amb l'aparició de la Societat Castellonenca de Cultura. Així mateix, havia ampliat el seu abast geogràfic, al haver realitzat les seues primeres incursions en altres poblacions importants de la província i en l'àmbit rural. I en últim terme, el seguit de projectes i experiències engegades al llarg d'aquells anys i que hem examinat en les anteriors pàgines, encara que no acabaren de quallar, sí que, considerats en conjunt, constituïren la primera embranzida d'un moviment que als anys 30 arribaria a consolidar-se dins el sistema de partits castellanenc.

II

***LA NOVA POLÍTICA:* DISCURSOS, MOBILITZACIONS I SOCIABILITAT**

Aquest apartat té per objecte analitzar els repertoris mobilitzadors, els espais i formes de sociabilitat i els discursos articulats per les diverses formacions polítiques castellonenques durant els darrers anys de la Restauració. És a dir, es tracta d'estudiar fins a quin punt i de quina manera els partits van emprar els instruments que –a banda dels procediments caciquistes i clientelars– tenien al seu abast per tal d'establir, reforçar o conservar, segons els casos, vincles amb els ciutadans, amb l'objectiu de reunir el major suport social possible.¹

Discursos i programes polítics, mítings, manifestacions, commemoracions i celebracions diverses, xarxes de sociabilitat... en aquestos elements es reflectia el conjunt de referents –creences, valors, principis filosòfics, memòria específica, codis, símbols i rituals, formes de sociabilitat particulars, ...– amb els quals les diverses famílies polítiques construïen una visió de la realitat social, així com una lectura compartida del passat i una projecció conjunta cap al futur, es a dir, una cultura política. Quedaven així determinades les línies divisòries que distingien un determinat grup polític dels altres. S'assolia així un sentiment de pertinença al mateix, una identitat col·lectiva.² Amb ella obtenien l'adhesió voluntària d'importants contingents de

---

¹ Per *discurs polític* s'entén la construcció i difusió d'interpretacions de la realitat política, realitzada normalment pels quadres dirigents d'un determinat moviment social, recolzats per intel·lectuals i per medis de comunicació afins. El discurs polític dona sentit als esdeveniments importants i subministra les seues causes i conseqüències, organitza l'experiència i guia l'acció dels subjectes. Per altra banda, les formes de *mobilització social* són essencials per mantenir i augmentar la solidaritat i la memòria col·lectiva del grup, mitjançant la seua autoafirmació pública i l'experiència compartida de determinades situacions (R. Cruz, "La cultura regresa al primer plano", pp. 20-21, 30). Quant a la *sociabilitat*, amb aquest concepte es fa referència a l'aptitud per relacionar-se en col·lectius més o menys estables i més o menys nombrosos, així com a les formes, àmbits i manifestacions de la vida col·lectiva que s'estructuren amb aquest objectiu (J. L. Guereña, "Espacios y formas de la sociabilidad en la España contemporánea. Introducción", *Hispania*, nº 214, 2003, p. 413; Grupo de Estudios de Asociacionismo y Sociabilidad (GEAS), *España en sociedad. Las asociaciones a finales del siglo XIX*, Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha, 1998, pp. 56-57).

² Seguim la concepció de *cultura política* defesa pels historiadors Jean-François Sirinelli ("Éloge de la complexité", a J-P. Rioux i J-F. Sirinelli (dirs), *Pour une histoire culturelle*, Paris, Seuil, 1997, p. 48) i Serge Berstein ("La culture politique", a J-P. Rioux i J-F. Sirinelli (dirs), *Pour une histoire culturelle*, Paris, Seuil, 1997, p. 56) i analitzada a M. A. Cabrera, "La investigación histórica y el concepto de cultura política", en M. Pérez Ledesma i M. Sierra (eds.), *Culturas políticas: teoría e historia*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2010, pp. 40-51. Un exemple proper d'aplicació d'aquesta acepció de *cultura política* a F. Archilés et. al., *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*. El debat en torn al significat del terme *cultura política* es remunta als anys 60, quan aquest concepte va prendre carta de naturalesa a partir dels treballs dels politòlegs G. Almond i S. Verba. Sobre les diverses interpretacions i les vicissituds perquè ha travessat vegeu entre altres R. Cruz, "La cultura regresa al primer plano", p. 26; Mª L. Morán, "Sociedad, cultura y política: continuidad y novedad en el análisis cultural", *Zona Abierta*, nº 77/78, 1996/97, pp. 1-30; D. Castro, "La cultura política y la subcultura política del republicanismo español", esp. pp. 15-18; F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 7-13; i M. A. Cabrera, "La investigación histórica y el concepto de cultura política", pp. 19-85.

ciutadans, extrem que havia esdevingut de màxima rellevància amb la instauració del sufragi universal masculí, en 1890.

Així, al llarg d'aquest apartat allò que es pretén és conèixer com van evolucionar aquestos mecanismes identitaris, en un context històric situat entre la irrupció i desenvolupament de la política de masses i la crisi ideològica i política del liberalisme oligàrquic, acompanyada de fortes convulsions socials i econòmiques, un context per tant canviant que exigia a les formacions polítiques la posada en marxa d'evolucions adaptatives si volien incrementar o almenys mantenir els seus llaços amb la ciutadania. Aquesta anàlisi, a més, i d'acord amb les coordenades geogràfiques del present treball, es centrarà en un marc espacial perifèric i mancat de grans concentracions urbanes, el de les comarques del nord del País Valencià.

II.1. ELS PARTITS DEL TORN: ¿IMMOBILISME O EVOLUCIÓ?

Els partits del torn restauracionista han sigut definits habitualment com a partits de quadres. Aquest tipus de formacions es van desenvolupar a l'Europa Occidental decimonònica, en virtut de l'alternativa censitària i elitista presa pel liberalisme en la majoria d'estats. A l'Espanya isabelina els protagonistes havien sigut el Partit Moderat, el Partit Progressista i, a partir de 1858, la Unió Liberal³. Arribats a la Restauració, el sistema canovista va concebre com a pilars fonamentals del mateix a eixe tipus d'organitzacions, materialitzades en les dos formacions del torn: el Partit Liberal i el Partit Conservador.

Eren associacions polítiques reduïdes, en les quals es valorava molt la qualitat dels seus membres —és a dir, el prestigi social i la capacitat d'influència— que limitaven la seua mobilització i actuació política a l'activitat parlamentària i electoral i que disposaven d'una estructura organitzativa poc consistent. Les formulacions d'objectius ideològics que elaboraven eren molt limitades i la seua estructura bàsica d'organització, fonamentada en el comité, responia en el fons a relacions piramidals de tipus clientelar. En eixe sentit es pot afirmar que les clienteleles constituïen la forma concreta de distribució del poder dins d'aquestos tipus de partits.⁴ Així, l'element vertebrador fonamental dels integrants d'aquestes formacions polítiques era l'usdefruit del poder,

---

³ M. Artola, *Partidos y programas políticos 1808-1936*, Madrid, Aguilar, Tomos I y II, 1975, pp. 218-278.

⁴ M. Duverger, *Los partidos políticos*, Mèxic D.F., Fondo de Cultura Económica, 1957, p. 31.

del qual s'esperaven obtenir beneficis personals o per als *amics polítics*. Per això, quan aquell es perdia –i amb ell la possibilitat de rebre i atorgar favors- era freqüent que molts correligionaris abandonaren el Partit per acabar sovint ingressant en la nova formació que havia assolit una posició preeminent.

Ara bé, una de les qüestions que ve suscitant l'interés dels historiadors del període restauracionista és aquella que planteja si la caracterització de les dues formacions del torn com a partits de quadres es va mantenir impertorbable al llarg del temps o va anar evolucionant, mitjançant la introducció d'elements més propis de formacions que apostaven per l'adhesió dels electors mitjançant l'establiment de complexes xarxes organitzatives i socials, l'activació de mecanismes de mobilització, el desenvolupament i concreció dels plantejaments ideològics i l'articulació i difusió de discursos polítics apropiats. En cas afirmatiu, la següent pregunta a abordar és la que s'interroga sobre el grau de penetració assolit per aquestos components de la *nova política* en els referits partits del torn.

La visió que arranca del regeneracionisme sempre ha presentat els partits dinàstics com els medis naturals dels cacics, el regne de la clientela, el favor i la corrupció, profundament elitistes i absolutament oposats a qualsevol intent d'introduir reformes en el sistema en sentit democràtic i d'evolucionar cap a organitzacions més properes a la societat. No obstant, han anat sorgint treballs i posicionaments que plantegen la necessitat de modificar, en major o menor grau, aquesta imatge de les forces del torn.

Alguns historiadors han remarcat que en contextos polítics que presenten elevats nivells de mobilització política i de competència electoral i un baix grau de coacció i frau es poden trobar formacions dinàstiques que bastiren estructures organitzatives complexes i que aconseguiren mobilitzar considerables contingents de seguidors. Seria per exemple el cas del Partit Conservador a la ciutat d'Alacant, que ja des de la segona meitat dels anys 80 es dota d'una estructura estable i considerablement participativa –es creen fins i tot subcomités en els diversos districtes electorals del municipi– i aconseguix reunir un grup d'adeptes que ja són anomenats afiliats, que prenen part en commemoracions, firmes de manifestos... i demés esdeveniments organitzats pel Partit. Aquesta tendència a més es va accelerar amb la implantació del sufragi universal, que va donar pas al desenvolupament de nous mecanismes per a l'atracció i mobilització de

partidaris, tals com el repartiment a domicili de candidatures, la revisió del cens electoral, etc.⁵

Altres casos similars, ja creuada la frontera del nou segle, podrien ser el del romanonisme a Madrid o l'organització bastida pel canalejisme també a la ciutat d'Alacant. Es tracta de formacions que combinen la mobilització de caire ideològic i la constitució d'aparells organitzatius permanents dirigits a l'enquadrament d'adeptes amb el manteniment de xarxes clientelars i del recurs al frau i a la coacció. Es concentren en contextos urbans i en aquells on el component ideològic tradicionalment té un pes específic destacat –País Basc i Navarra–, però també fins i tot en alguns districtes rurals. Són, tot plegat, les protagonistes de la introducció de novetats com ara la proliferació de fundacions de centres i casinos dinàstics, la progressiva popularització dels mítings, el desenvolupament de les primeres campanyes electorals protagonitzades per candidats del torn...⁶

Per contra, des d'altres perspectives es considera que l'evolució experimentada pels partits dinàstics fou merament formal, superficial. Sense negar la introducció d'elements nous, com els mítings i d'altres instruments propagandístics, i el bastiment, en alguns casos, d'estructures organitzatives complexes sòlides, aquestes formacions en essència continuarien estan dissenyades per a una política d'elits i, com a tals, incapacitades per integrar d'altres sectors socials. Seguiren mancant de suports massius i en cap cas generaren identitats polítiques. Tampoc ho pretengueren. S'ha destacat al respecte que fins i tot les formacions desmarcades del torn –reformistes i mauristes– a nivell local, i sobretot en l'àmbit rural, van mantenir uns comportaments ben propis de la *vella política*.⁷

---

⁵ R. Zurita, *Notables, políticos y clientes. La política conservadora en Alicante. 1875-1898*, pp. 113-124; A. Yanini i R. Zurita, "Comunidad Valenciana", p. 301.

⁶ A. Yanini i R. López, "Origen y naturaleza de la influencia política", pp. 596-597; A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*; R. A. Gutiérrez i R. Zurita, "España en la campaña electoral de 1907: entre la vieja y la nueva cultura política", en R. A. Gutiérrez, R. Zurita i R. Camurri (eds.), *Elecciones y cultura política en España e Italia (1890-1923)*, Valencia, Universitat de València, 2003; M. Sierra i M. A. Peña, "Clientelismo y poder político en Andalucía: una reflexión sobre los límites del liberalismo durante la Restauración", p. 217.

⁷ M. Sierra i M. A. Peña, "Andalucía", en J. Varela, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Marcial Pons, 2001, p. 28; P. Carasa, "Castilla-León", p. 218; C. Dardé, "Características de la vida política", pp. 567-570.

L'ESTRUCTURACIÓ INTERNA I ELS ESPAIS DE SOCIABILITAT DE LES FORCES DINÀSTIQUES

L'abast de les xarxes organitzatives i socials formals

Les formes de sociabilitat política –republicanes, socialistes, carlistes, regionalistes... però també liberals i conservadores– formen part essencial del procés de socialització política que va tenir lloc a l'Espanya d'entresigles.⁸ En eixe sentit, el quadre inclòs sota aquestes línies constitueix una primera eina per aproximar-se a allò que sobre les qüestions plantejades en els paràgrafs precedents pot aportar el cas de les comarques del nord del País Valencià. Tanmateix, a partir de les dades contemplades en ell no és possible establir conclusions gaire ambicioses ni contundents. Cal tenir en compte que les mateixes no provenen de cap recull sistemàtic de les organitzacions dinàstiques castellonenques sinó que s'han anat obtenint durant el procés de revisió de la premsa d'aquells anys. Per tant, és ben probable l'existència d'entitats que no hagen sigut incloses al Quadre 1, al no haver quedat constància de la seua presència en els diversos periòdics publicats a les comarques de Castelló.

---

⁸ J. Canal, "La sociabilidad en los estudios sobre la España contemporánea: una revisión", en E. Maza (coord.), Sociabilidad en la España contemporánea. Historiografía y problemas metodológicos, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2002, pp. 53-54.

QUADRE 1) ENTITATS ADSCRITES ALS PARTITS DINÀSTICS DISTRIBUÏDES PER COMARQUES (1913-1923).⁹

Comarca	Partit	Comités	Cercles / Casinos	Joventuts	TOTAL
Els Ports	LIB		Cíncorres (1920) / Morella (1914)		2
	CON				0
L'Alt Maestrat	LIB				0
	CON			Albocàsser	1
El Baix Maestrat	LIB	Alcalà de Xivert	Alcalà de Xivert (1915, 1917) / La Jana (1920) / Vinaròs	Alcalà de Xivert (1918) / Vinaròs (1922)	6
	CON	Alcalà de Xivert	Alcalà de Xivert (1913)		2
La Plana Alta	LIB		Almassora / Castelló / Borriol (1917)	Castelló	4
	CON		Almassora / Castelló	Castelló / Almassora	4
La Plana Baixa	LIB		La Vall d'Uixó / La Vilavella (1914) / Borriana / Vila-real	La Vall d'Uixó (1914)	5
	CON		La Vall d'Uixó (1919) / Ribesalbes / Artana / Borriana	Ribesalbes (1914) / La Vall d'Uixó (1914) / Nules	7
L'Alcala tén	LIB	Les Useres (1918)	Les Useres (1918) / L'Alcora / Lluçena		4
	CON		L'Alcora (1913)	L'Alcora (1913)	2
L'Alt Millars	LIB		Toga, Fanzara	Espadilla (1911)	3
	CON				0
L'Alt Palància	LIB		Altura (1918) / Begís (1920) / Castellnovo / Navajas / Segorbe		5
	CON	Benafer (1913) / Jérica (1913) / El Toro (1913)			3
TOTAL	LIB	2	22	5	29
	CON	4	8	7	19

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923; M. Bellido, *Anuario-guía de la provincia de Castellón. 1922*; *Anuario General de España*, Madrid, Bailly-Baillièrre Riera, 1922.

Pel que fa als tipus d'entitats que apareixen al Quadre, a primera vista sorprén el reduït nombre de comités enregistrats, ja que, com s'ha comprovat en la caracterització dels partits del torn inclosa al principi d'aquest apartat, el comitè constituïa la unitat política bàsica en què aquestos s'articulaven. D'eixa manera, es podria pensar que la quantitat real de comités dinàstics presents a les terres de Castelló va ser notablement superior però que, en tractar-se d'agrupacions circumscrites a l'àmbit polític, integrades per pocs membres i amb una activitat que es limitava bàsicament als períodes electorals, la seua presència en els rotatius fou escassa.

⁹ Entre parèntesi l'any de constitució en els casos en què aquest es coneix.

Tanmateix, aquest mateix argument es podria utilitzar en el cas, per exemple, del republicanisme, però ja hem comprovat, i reprendrem la qüestió pròximament, com el nombre de comitès republicans coneguts a través de la premsa fou important i similar al dels centres republicans enregistrats. També ha quedat palesada la nombrosa presència de juntes locals en l'estructura organitzativa carlista. Així mateix, no deixa de sorprendre que ni tan sols en els municipis més poblats i en aquells dels quals es disposa de més informació –Castelló, Vila-real, Borriana, Vinaròs...– no s'haja trobat a la premsa la més mínima referència que pugui apuntar a l'existència de comitès liberals o conservadors.

És factible però, que almenys en alguns casos foren les juntes directives dels centres o casinos les que, compostes pels principals prohoms locals d'una determinada facció dinàstica, actuaven com a comitès locals, com a òrgans polítics d'eixa formació. Cal tenir en compte que, tal com en pàgines posteriors tindrem ocasió de verificar amb més detall, les activitats desenvolupades pels centres dinàstics es circumscriuen pràcticament a dos àmbits, l'oci i la política. Així mateix, el seu nombre de socis era molt més reduït que en el cas dels centres republicans o els cercles carlistes i el seu grau d'activitat bastant baix.

D'eixa manera, sembla lògic que en el cas d'aquestes formacions dinàstiques no fora necessari distingir entre els comitès i les juntes directives encarregades de gestionar els centres, que a diferència de les republicanes o carlines no havien d'organitzar activitats de diversa índole –no sols d'oci o polítiques sinó també conferències divulgatives, obres de teatre, commemoracions, actuacions musicals, escoles d'adults o de xiquets...– i no havien de gestionar un contingent de socis bastant ampli. D'eixa manera, la coexistència de comitès i juntes de centres seria innecessària.

Així, en el cas del Cercle Liberal Democràtic de Castelló –el centre social que reunia als liberals romanonistes de la localitat– ja s'ha observat en un apartat anterior que la seua junta directiva va estar comandada pels qui foren successivament principals exponents d'aquesta facció liberal a Castelló. A principis de 1918 figurava com a president Arcadio Porcar Ribés, cap provincial del romanonisme a la província de Castelló. En octubre de 1920, retirat de la política i ja mort Arcadio Porcar, havia pres el seu relleu, tant al capdavant del romanonisme com en la presidència del Cercle Liberal Democràtic, Enric Ribés.¹⁰

---

¹⁰ *El Liberal*, 09/01/1918; *El Clamor*, 30/10/1920.

Sabem també que per eixes mateixes dates els socis del Cercle Liberal Democràtic foren convocats a una junta general extraordinària, que segons els medis conservadors «[...] tendrá importancia, pues tenderá a reorganizar el núcleo que en Castellón sigue las inspiraciones del señor Conde de Romanones».¹¹ Aquestes apreciacions de *La Provincia Nueva* venen a refermar la idea que la junta directiva del Cercle Liberal Democràtic, i fins i tot la junta general de socis en el seu conjunt, tenien les funcions que en altres formacions eren desenvolupades pels comitès.

No s'han trobat però altres testimonis que pogueren reforçar aquesta línia interpretativa. Per la seua part, les dades disponibles revelen també una reduïda presència i activitat de comitès provincials o de districte. Pel que fa als rengles liberals, no s'ha localitzat cap indici sobre una possible constitució d'un comitè d'àmbit provincial, però sí de l'únic exemple localitzat d'un comitè de districte. Es tracta del constituït al de Morella en la primavera de 1919.¹²

Per la banda dels conservadors sí que existia un comitè provincial, però entre 1913 i 1923 només es va reunir en una ocasió. Fou en juliol de 1917, per actualitzar la seua composició, que no s'havia modificat des de 1907. Com s'ha comprovat a l'apartat pertinent, en realitat aquella sessió del Comitè Provincial no es va fer per tractar qüestions ordinàries que afectaven al Partit Conservador a Castelló sinó que va tenir un objectiu molt específic i de caràcter extraordinari: clarificar la correlació de les forces que l'integraven i confirmar a Tiburcio Martín com a cap provincial.¹³

Tot plegat, l'escassetat i limitacions de les dades disponibles no permeten arribar a conclusions sòlides sobre la qüestió que es ve analitzat. En tot cas, tant si es considera com a probable que la quasi inexistència de notícies sobre comitès dinàstics es deu a que les seues funcions foren assumides per les juntes directives dels cercles liberals o conservadors, com si es presenta com a més factible que eixa absència de notícies es deu a que en realitat de la direcció política d'aquestes formacions no es responsabilitzava cap òrgan formal sinó que es canalitzava a través de reunions i encontres informals, el fet de la manca de testimonis periodístics sobre comitès dinàstics es constitueix en indici de la manca de complexitat de les estructures organitzatives

---

¹¹ *La Provincia Nueva*, 28/10/1920.

¹² *Heraldo de Castellón*, 29/04/1919 i 06/05/1919.

¹³ L'escassa presència d'estructures organitzatives que coordinaren els diferents nuclis dinàstics locals o comarcals d'un mateix districte electoral ha sigut detectada també en el cas de l'orient biscaí (A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, p. 46).

formals d'aquestos partits, que no requerien la seua articulació mitjançant comitès locals i d'àmbit superior.

De les dades recollides al Quadre 1 també es pot deduir que l'agrupació formal bàsica dels partits del torn a les comarques de Castelló era el cercle o casino. Més de la meitat de les entitats reflectides en el quadre responen a aquesta tipologia. Si comparem el nombre d'entitats d'aquest tipus de significació liberal (22) o conservadora (8) amb les d'adscripció republicana (23) o carlina (20), es comprova que no hi ha tantes diferències com tal volta *a priori* podria esperar-se. Quines eren les seues activitats?

Una de les funcions que podem delimitar és la política. A banda del cas ja conegut del Cercle Liberal Democràtic, no hem trobat massa testimonis d'activitats adscrites a aquest àmbit que no estiguen directament relacionades amb campanyes electorals. Sols uns pocs mítings desvinculats de convocatòries a les urnes i alguns banquets. Pel que fa a reunions de dirigents locals, sembla que la pràctica habitual era que aquestes es desenvoluparen en domicilis particulars dels prohoms dinàstics, encara que algunes també es desenvolupaven en els propis cercles.¹⁴

Cas diferent és el de les activitats relacionades amb els afers electorals que eren les vertaderes protagonistes i les que cíclicament, amb cadascuna de les freqüents convocatòries a les urnes que tenien lloc en aquell sistema polític, dinamitzaven la vida dels cercles i casinos dels partits del torn. D'entre elles, la iniciativa que apareix amb major freqüència a la premsa és la celebració de mítings electorals. Se n'han pogut localitzar un total de tretze al llarg del període 1913-1923. Però més enllà de mítings, els cercles també eren escenari d'altres activitats electorals, com ara la celebració de banquets o l'enllestiment de tasques preparatives dels comicis (elecció de candidats, establiment d'aliances, etc.).¹⁵

Fora de l'esfera política, en la gran majoria dels cercles i casinos dinàstics l'activitat es limitava a l'àmbit de l'oci. Les tertúlies acompanyades de cafés, licors i refrescos i els jocs de taula –alguns d'ells il·legals– constituïen els principals components d'aquesta vessant. Algunes informacions localitzades deixen entreveure

---

¹⁴ Es poden trobar mítings de caràcter no electoral celebrats en centres liberals a *Heraldo de Castellón*, 13/04/1920 (la Jana) i 06/05/1920 (Cinctorres). Exemples de reunions en domicilis particulars de caps dinàstics locals i provincials a *Heraldo de Castellón*, 18/10/1915 i 17/07/1917. Un exemple de reunió política en el propi centre a *La Provincia Nueva*, 27 i 28/10/1920.

¹⁵ *Heraldo de Castellón*, 21/03/1923; *La Provincia Nueva*, 05/11/1915.

que aquestos tipus d'activitats constituïen una font de recursos econòmics important per al manteniment de l'entitat.¹⁶

Pel demés, poques activitats diferents a les dues referides en el paràgraf anterior s'han pogut detectar. Només diversos balls –com ara el celebrat per la Joventut Liberal de Castelló en 1916, per la Joventut Liberal d'Alcalà de Xivert durant les festes de Nadal de 1918, pel Cercle Unió Liberal de Morella per celebrar el Carnestoltes de 1921 o l'organitzat amb motiu de la inauguració del Cercle Liberal de La Jana– alguns d'ells amenitzats per bandes de música adscrites a la formació política en qüestió.¹⁷ A pesar que és ben probable que algunes celebracions d'aquesta índole no foren objecte d'atenció de la premsa, un nombre tant raquític fa pensar en que l'oferta d'activitats d'esbargiment dels cercles dinàstics fou molt poc variada. Situació que contrasta bastant amb aquella que es vivia en entitats homòlogues adscrites a d'altres fidelitats polítiques –republicanes, socialistes, carlistes...– que a banda de tertúlies, dispensació de begudes i jocs de taula, programaven també peces de teatre, actuacions musicals, recitacions de poesia, conferències divulgatives, etc.

També menor que en el cas d'altres formacions és l'actuació dels casinos i cercles adscrits als partits del torn en l'àmbit econòmic i social. Només s'han localitat tres seccions dedicades a aquestos àmbits fundades al si de dos cercles liberals: la cooperativa i la societat de socors mutus creades en 1920 pels liberals de Cincorres i la cooperativa que va veure la llum eixe mateix any en el Cercle Liberal de Xert.¹⁸

En darrer terme, pel que fa la presència de joventuts, allò que cal remarcar en primer lloc és que en aquest cas les diferències pel que fa al nombre total d'organitzacions juvenils liberals, conservadores i republicanes és mínima. Cinc en el cas de les primeres, sis en el de les segones i set pel que fa a les republicanes. Més distanciades es troben de les carlines, de les quals se n'han localitat catorze. En tot cas, la presència d'aquest tipus d'entitats denota que en alguns municipis els afins considerats joves era suficientment quantiosos com per fundar seccions juvenils dins

---

¹⁶ Sobre la presència del joc en els cercles dinàstics, *Lealtad*, 03/04/1915; *La Provincia Nueva*, 16/02/1916. Segons l'òrgan dels mauristes, gràcies a l'organització de timbes de jocs prohibits els conservadors podien sufragar les despeses del seu cercle i del seu diari, *La Provincia*. A més assegurava que també es practicaven jocs il·legals al Cercle Liberal i en quasi totes les societats de Castelló (*Lealtad*, 24/07/1915).

¹⁷ *Heraldo de Castellón*, 03/01/1919 i 13/04/1920; *El Liberal Autonomista*, 05/02/1921. Respecte a les bandes de música, coneixem l'existència, per exemple, de la del Partit Liberal d'Alcalà de Xivert (*Heraldo de Castellón*, 28/11/1918). També tenien banda pròpia els liberals de l'Alcora (*La Provincia Nueva*, 19/06/1922) i de Càlig (*Heraldo de Castellón*, 13/04/1920).

¹⁸ Vegeu *Heraldo de Castellón*, 06/05/1920 i 17/09/1920 respectivament.

dels cercles. Tanmateix, també és possible que en alguns casos la fundació de joventuts es fera precisament per atraure cap al partit a elements d'aquests sectors d'edat.

Respecte a les funcions i activitats de les joventuts dinàstiques, l'únic àmbit d'actuació reflectit a la premsa és el de l'organització de balls, tal com ja s'ha posat de manifest en pàgines anteriors. Resulta lògic que assumiren aquesta tasca, si tenim en compte que els balls formaven part essencial de l'oferta d'oci per als joves d'aquella època.

Una altra perspectiva des de la que es deuen analitzar les dades plasmades al Quadre 1 és la geogràfica. Amb les reserves necessàries respecte a la possibilitat d'extraure conclusions de les mateixes, s'observa que en una proporció considerable les entitats dinàstiques es localitzen en els pocs municipis que a aquelles alçades gaudien de volums demogràfics estimables –Castelló, Borriana, Almassora, la Vall d'Uixó, Vinaròs, Alcalà de Xivert, Segorbe...– o en els més poblats a nivell comarcal –Llucena, l'Alcora, les Useres, Morella, Albocàsser–. Es tracta d'una tendència que no ha de sorprendre, ja que resulta lògic que fora en els nuclis més poblats on es donaven concentracions de partidaris suficientment voluminoses com per fer possible i desitjable la fundació d'entitats d'aquest tipus.

Nogensmenys, al Quatre es fa igualment palés que els cercles dinàstics havien aconseguit també fer-se en un lloc entre els espais de sociabilitat ubicats en les zones més rurals, en pobles com ara Espadilla, Fanzara, Benafer, Navajas, Toga, Cinctorres...

Un altre factor a considerar pot ser la presència de nuclis de forces excloses del torn que disposaren d'una bona implantació. Resulta significatiu al respecte que siguen comarques en les quals el republicanisme i el carlisme disposaven d'un pes polític destacat –el Baix Maestrat, la Plana i l'Alt Palància– on s'hagen enregistrat major nombre d'entitats dinàstiques. En eixe sentit, diversos estudis han assenyalat l'efecte estimulants que per a la renovació de les formes de fer política dels partits del torn va tenir la configuració de focus republicans potents. L'empenta d'aquests obligava als dinàstics a aplicar altres tipus d'instruments per tal de recol·lectar vots, més enllà de les coaccions caciquils, les pressions clientelars o els fraus.¹⁹

Per altra banda, les xifres comparativament elevades d'entitats liberals existents al Baix Maestrat, a l'Alt Palància i a l'Alcalatén constitueixen indicis de que fins i tot en

---

¹⁹ A. Yanini i R. Zurita, "Comunidad Valenciana", p. 287; J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, p. 63; M. Cabo, i X. R. Veiga, "La politización del campesinado en la época de la Restauración. Una perspectiva europea", p. 44.

el cas de partits que eren hegemònics en un determinat districte –sobretot en el cas de dues darreres comarques esmentades, on la posició dominant dels liberals es donava tant en les eleccions a Corts com en les provincials– aquestos no menyspreaven els beneficis polítics que es podien derivar del bastiment de xarxes organitzatives formals.

Des de paràmetres cronològics les informacions recopilades al Quadre no permeten extraure massa conclusions ni hipòtesis, les noves entitats fundades entre 1913 i 1923 és distribueixen equitativament al llarg de tot el període. Sí que s'observa però que bona part de les organitzacions incloses en el Quadre (almenys un 45%) van ser creades precisament durant aquestos anys, circumstància que tal volta siga indicatiu de que el darrer decenni de l'etapa restauracionista fou especialment prolífic quant a fundacions de centres i joventuts dinàstiques a les comarques de Castelló. Nogensmenys, no es pot anar més enllà del terreny de la hipòtesi en aquesta qüestió, ja que desconeixem el nombre d'entitats creades en períodes anteriors, així com el nombre d'aquelles que en algun moment entre 1913 i 1923 van desaparèixer.

Pel que fa possibles diferències que es puguen apreciar entre les organitzacions adscrites de filiació liberal o conservadora, l'única destacable és la que es produeix en el nombre de cercles, ja que en aquest capítol els liberals superen en més del doble als conservadors. Cal tenir en compte que al quadre no figuren les organitzacions identificades amb el maurisme a partir de 1914 i amb el ciervisme a partir de 1918, que –degut al caràcter trencador i reformista del primer i als llaços fixats pel segon amb el carlisme castellanenc– s'ha cregut més coherent que siguen estudiats en el següent apartat, dedicat a examinar a les dretes confessionals i als grups conservadors que podríem qualificar de *no convencionals*. Així, les dades referides al Partit Conservador en el Quadre 1 des 1918 cap endavant sols es refereixen a la facció que va continuar fidel als pressuposts *clàssics* del sistema i que va rebutjar tota aproximació al tradicionalisme, el datisme.

Per altra part, un altre element que cal analitzar en aquest subapartat és el constituït per la premsa dinàstica a les comarques de Castelló. Cal tenir en compte que, a l'Espanya del primer terç del segle XX, en plena configuració de la societat de masses –impulsada pels processos d'industrialització, urbanització i alfabetització– la premsa era el gran medi de comunicació social, en tant que vehicle informatiu principal i instrument d'expressió i formació de l'opinió pública. En eixe sentit, suposava una peça força rellevant en l'estructura organitzativa de les formacions polítiques restauracionistes, essencial per difondre discursos polítics i consignes partidistes, atacar

i defensar-se dels adversaris, mantenir informats als adeptes sobre les activitats del partit, fomentar la seua mobilització... fins al punt que en alguns casos esdevenia un ingredient més d'aquells que configuraven una determinada identitat política.²⁰

Un testimoni que pot posar de manifest la rellevància assolida per la premsa en la política d'aquells anys és el que fa referència a la denúncia feta per *La Provincia Nueva* durant la campanya de les eleccions generals de 1920:

La mayor parte de los ejemplares de nuestro periódico que van a nuestros suscriptores por correo, desaparecen por el camino y no llegan a poder de los destinatarios. Hoy denunciamos que desde que tratamos la cuestión electoral no han recibido el periódico nuestros suscriptores de la Jana, y más concretamente acusamos al peatón de Borriol.²¹

En la mateixa línia, també resulta significativa la persecució, mitjançant la interposició de tot tipus de traves, a que l'alcalde liberal de Benicarló va sotmetre a *Bromas y Veras*, setmanari independent, i al seu successor, *El Litoral*. Fins i tot va haver de cridar-li la atenció el Governador Civil –el també liberal Teodoro Izquierdo– per tal que deposara la seua actitud i permitira la publicació d'*El Litoral*.²²

---

²⁰ P. Laín et. al, “La edad de plata de la cultura española: 1898-1936”, en R. Menéndez Pidal (Fun.) i J. M^a. Jover Zamora (dir.), *Historia de España*, Madrid, Espasa-Calpe, 1993-1994, t. XXXIX, p. 703. Un testimoni que pot posar de manifest la rellevància assolida per la premsa en la política d'aquells anys és el que fa referència a la denúncia feta per *La Provincia Nueva* durant la campanya de les eleccions generals de 1920: «La mayor parte de los ejemplares de nuestro periódico que van a nuestros suscriptores por correo, desaparecen por el camino y no llegan a poder de los destinatarios. Hoy denunciamos que desde que tratamos la cuestión electoral no han recibido el periódico nuestros suscriptores de la Jana, y más concretamente acusamos al peatón de Borriol» (*La Provincia Nueva*, 16/11/1920).

²¹ *La Provincia Nueva*, 16/11/1920.

²² *El Litoral*, 23/02/1913 i 06, 20 i 27/07/1913.

QUADRE 2) PREMSA DINÀSTICA PUBLICADA A CASTELLÓ (1913-1923).

Denominació	Filiació política ²³	Lloc de publicació	Periodicitat	Període de publicació entre 1913-1923 ²⁴
<i>La Unión</i>	Liberal reverterista ²⁵	Borriana	Setmanal	1913-(1916)
<i>La Verdad</i>	Conservador	Borriana	Setmanal	1913-?
<i>Heraldo de Castellón</i>	Liberal cantista	Castelló de la Plana	Diària	1913-1923
<i>El Liberal</i>	Liberal romanonista	Castelló de la Plana	Dos vegades per setmana	Nov. 1917 - (Març 1918).
<i>Levante</i>	Liberal cantista	Castelló de la Plana	Setmanal	Set. 1921 – (Ab. 1922)
<i>La Provincia</i>	Conservador	Castelló de la Plana	Diària	1913-Gen. 1916
<i>La Provincia Nueva</i>	Conservador	Castelló de la Plana	Diària	Feb. 1916-1923
<i>El Liberal Autonomista</i>	Liberal	Morella	Setmanal	Juny 1919-(1921)
<i>La Región</i>	Liberal	Morella	?	(1921)-
<i>El Eco de la Verdad</i>	Liberal	Vinaròs	Setmanal	1913-1914
<i>El Imparcial</i>	Liberal	Vinaròs	Setmanal	(1913)-(1917)
<i>La Democracia</i>	Liberal	Vinaròs	Setmanal	1921-(1923)
<i>La Comarca</i>	Conservador	Vinaròs	Setmanal	1914-?

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923; R. Blasco, *La premsa del País Valencià (1790-1983). Catàleg bibliogràfic de les publicacions periodístiques aparegudes al País Valencià des de 1790 fins als nostres dies. I. Materials per al seu estudi*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1983; V. Abad, *Borriana siglo XX. De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*, València, Tirant lo Blanch, 2011

A les dades recollides al Quadre 2 s'observa com la majoria de periòdics òrgans dels partits del torn a les terres de Castelló eren de significació liberal. Efectivament, no s'ha trobat cap indicatiu de l'existència d'un rotatiu que representara al Partit Conservador datista, és a dir, a aquells que després de la fragmentació del *Cossi*, en 1918, van romandre fidels a la facció comandada per Tiburcio Martín, adscrita al liderat estatal d'Eduardo Dato. Aquesta dada és una mostra més de la debilitat que va acusar el datisme a les terres de Castelló. Respecte a *La Provincia Nueva*, val a dir que a partir de

²³ La filiació política consignada és la que tenia el periòdic durant el període 1913-1923.

²⁴ El període de publicació es refereix únicament al temps en què el periòdic es va publicar dins dels anys 1913-1923. En alguns casos es venia publicant ja des d'abans i va continuar publicant-se després de 1923. L'any de supressió apareix entre parèntesi quan no hi ha constància explícita de la desaparició del periòdic, però no s'ha localitzat cap exemplar després del referit any. Igualment l'any d'aparició figura entre parèntesi quan fa referència al primer exemplar del qual es tenen notícies.

²⁵ *La Unión* es va declarar oficialment adscrit al liberalisme de Benjamín González a principis de 1916, però el seu adversari a la premsa borrianenca, el setmanari carlí *El Serradal*, va assenyalar al respecte que ja venia defenent als liberals des de feia temps (*El Serradal*, 10/03/1916).

1918 va esdevenir òrgan dels conservadors ciervistes, per la qual cosa serà inclòs també en l'anàlisi de les forces dretanes que es farà en un altre apartat.

Per altra banda, les dades de periodicitat incloses al Quadre mostren com sols van existir dos projectes periodístics sòlids en la premsa dinàstica d'aquells anys. Ens referim als diaris *La Provincia* –i la seua hereva, *La Provincia Nueva*– i *Heraldo de Castellón*. Ambdós es venien publicant des de bastant abans de 1913 i sobrevisqueren al cop d'estat primorriverista. Ambdós sobrepassaven l'escala local, tenien un abast provincial. És cert que eren la veu a la premsa del Partit Conservador i del Partit Liberal –en especial en la seua vessant cantista– respectivament, però al mateix temps dedicaven bona part de les seues pàgines a informació general d'àmbit nacional i local. En eixe sentit, és sabut que els periòdics fortament polititzats o ideologitzats, òrgans oficials o oficinosos de partits, moviments o personalitats polítiques, es trobaven arrossegant una existència cada vegada més precària, mentre que les capçaleres de tarannà empresarial, amb continguts més diversos i posicions ideològiques i partidistes més ambigües, que ja no cercaven tant l'adoctrinament sinó la informació variada i l'entreteniment, s'estaven consolidant progressivament com el tipus de projecte editorial més viable.²⁶

De la resta de capçaleres dinàstiques sembla que, tret d'*El Imparcial*, cap altra va anar més enllà dels tres anys de vida. Possiblement aquesta curta durada de la majoria de les iniciatives periodístiques impulsades per les forces del torn es va deure, en bona mesura, a l'encariment dels medis de producció i fonamentalment del paper, i possiblement també a una davallada de subscriptors i de vendes, donada la crítica conjuntura econòmica que es travessava. En aquell context, els periòdics amb un públic potencial limitat difícilment eren sostenibles a llarg termini, encara que la seua periodicitat no fora diària. Tal era el cas d'*El Liberal*, l'òrgan del petit nucli romanonista de la capital; de *Levante*, periòdic cantista al igual que el més conegut, més generalista i veterà *Heraldo de Castellón*; i de *La Unión*, *El Liberal Autonomista*, *La Región*, i *La Democracia*, periòdics circumscrits a l'àmbit local o com a molt comarcal. A més, tots ells –alguns menys que altres– introduïen poca informació de caràcter general, dedicaven la major part de les seues pàgines a la defensa i vindicació de la formació política a la qual estaven adscrits.

---

²⁶ P. Laín et. al., “La edad de plata de la cultura española: 1898-1936”, pp. 703-709.

En altres casos, com el del vinarossenc *El Eco de la Verdad*, la curta durada sembla que té més a veure amb que havia sigut concebut expressament com una arma electoral més del candidat liberal Saiz de Carlos, en la campanya de les eleccions a Corts de 1914. Finalitzats aquells comicis –per cert, amb el triomf del referit candidat– la publicació va desaparèixer. Respecte a *La Verdad* i *La Comarca*, òrgans periodístics dels conservadors de Borriana i Vinaròs respectivament, desconeixem en quin moment van desaparèixer, però les escasses informacions de què disposem sobre els referits periòdics apunten a que la seua trajectòria va ser poc extensa.²⁷

De fet, fins i tot els dos diaris dinàstics per excel·lència, *La Provincia* i *Heraldo de Castellón*, van travessar per greus dificultats durant aquestos anys. En juny de 1918 *La Provincia Nueva* passava a publicar-se per la vesprada perquè per la nit resultaven més cars els jornals dels operaris i els serveis telefònic i telegràfic i a més augmentava el consum de llum elèctrica. Es pretenia així disminuir el considerable dèficit que arrossegava la publicació.²⁸ A més, sembla que ambdós diaris van haver de demanar auxili econòmic a dues de les principals figures de les formacions que representaven, *Heraldo de Castellón* a Vicente Cantos i *La Provincia Nueva* a Luis Montiel. Aquestos suports econòmics haurien vingut a comprometre la suposada independència de criteri d'*Heraldo de Castellón* i de *La Provincia Nueva*, ja que ambdós diaris, tot i exercir, *de facto*, de portaveus dels liberals i conservadors castellonencs, sempre s'havien vanagloriat de realitzar aquesta tasca partidista des de la independència de criteri i sense obeir les consignes dels dirigents de les seues respectives formacions.²⁹

Tot plegat, tenint en compte el difícil context econòmic que s'estava vivint en aquell període, es pot parlar d'un desenvolupament de la premsa política en el camp dinàstic prou considerable. Almenys el suficient per deixar patent que els partits del torn eren conscients de la importància de comptar amb veu pròpia a la premsa local.³⁰ Si de

---

²⁷ Sobre *La Verdad* vegeu V. Abad, *Borriana siglo XX. De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*, pp. 28 i 35. Sobre *La Comarca* vegeu *El Litoral*, 22/02/1914.

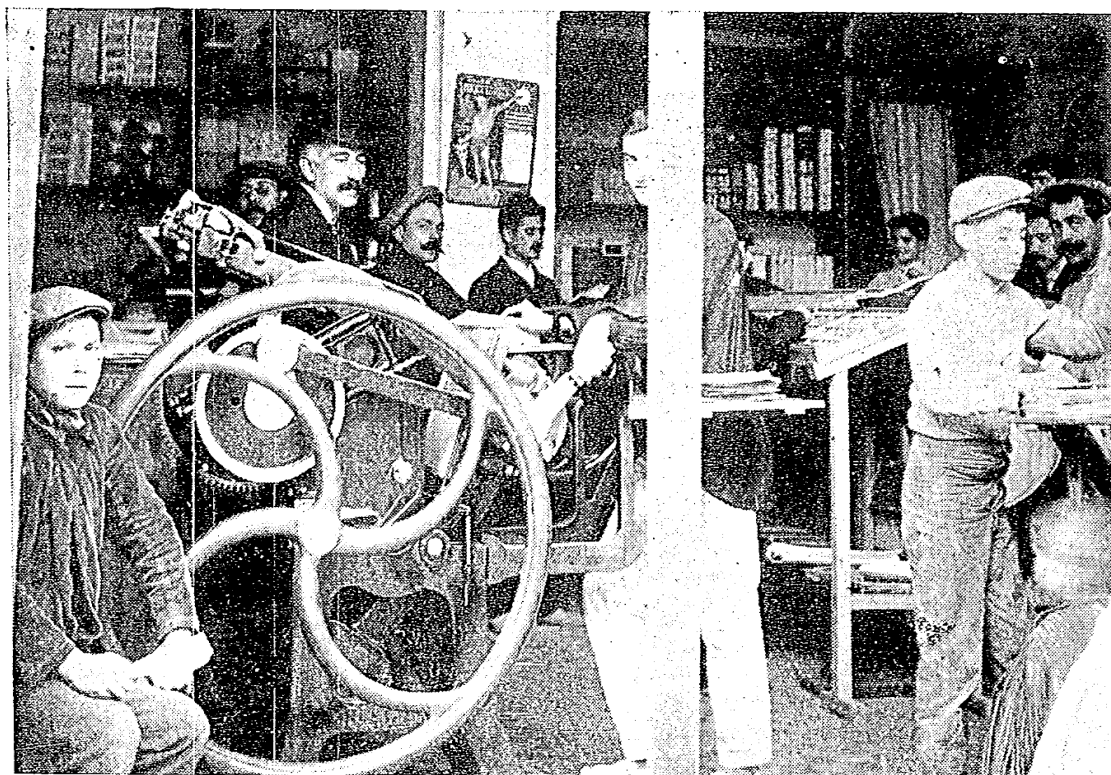
²⁸ *La Provincia Nueva*, 11/06/1918.

²⁹ La instrumentalització d'*Heraldo de Castellón* per part de Vicente Cantos a favor dels seus interessos polítics fou denunciada de tant en tant per *La Provincia Nueva*: «Las actas no se ganan subvencionando periódicos que engañen a los electores. Se consiguen con simpatías en la opinión y votos en los distritos» (*La Provincia Nueva*, 27/05/1919, vegeu també l'edició del dia anterior). Respecte al vincle entre *La Provincia Nueva* i Luis Montiel, cal tenir en compte les activitats empresarials d'aquest, que a més d'enginyer de camins era propietari d'una fàbrica de paper a Madrid i editor de diverses revistes i periòdics.

³⁰ M. Cabo i X. R. Veiga, "La politización del campesinado en la época de la Restauración. Una perspectiva europea", pp. 56-58.

cas es troba a faltar alguna publicació en el districte de Segorbe, tot i que tampoc és descartable que sí que n'existiren algunes i que no se n'hagen conservat testimonis.

Vista del taller de la impremta Barberà i Bastida (*Guía de Castellón y su provincia para 1913. Anuario de la Industria y del Comercio, Castelló de la Plana, Impremta de Joaquín Barberá., 1910, p. 48*).

En últim terme, tenint en compte les informacions i consideracions efectuades al llarg del present punt, es pot afirmar que durant el període final de la Restauració –1913-1923– els partits dinàstics castellanencs disposaren de xarxes organitzatives i de sociabilitat que assolien ja cert nivell de desenvolupament. Tanmateix, aquest no era comparable a l'assolit pels partits de masses. És cert que les xifres de cercles i joventuts no s'allunyen molt de les atribuïdes a republicans i carlins i que el nombre de periòdics dinàstics també fou prou estimable. No obstant, els pocs comitès localitzats –dos liberals i quatre conservadors per trenta carlins i vint-i-sis republicans– i el fet que l'activitat en els cercles es reduïra en la seua major part a l'efectuada en períodes electorals, posa de relleu que el desenvolupant organitzatiu i social de les entitats dinàstiques fou innegable però limitat.

En suma, es pot concloure que les formacions dinàstiques a les comarques de Castelló a aquelles alçades ja no poden ser qualificades de partits de quadres de manual, amb estructures organitzatives formals raquítics, reduïdes a la mínima expressió. Al mateix temps, però, les activitats organitzades en les entitats dinàstiques estaven lluny d'assolir la freqüència i la varietat de les que tenien lloc en els centres republicans, carlins o socialistes. No constituïen una oferta lúdica, econòmica, educativa i cultural suficient per establir uns lligams sòlids amb els sectors populars d'una comunitat local determinada, que foren capaços de configurar una identitat política.

L'articulació clientelar de les formacions del torn

A banda de les organitzacions polítiques i de les entitats socials constituïdes formalment, ja s'ha establert pàgines en rere que ens trobem davant de partits de quadres i articulats internament per vincles de naturalesa clientelar. Quina fisonomia presentava aquesta articulació a les terres de Castelló a l'alçada dels anys 1913-1923? Si tractem de traslladar a les forces dinàstiques castellenques el model teòric de partit polític clientelar restauracionista, es comprova que l'articulació d'aquelles respon prou fidelment al referit model, tot i que amb algunes particularitats.

En el vèrtex de la piràmide caciquil es situa el cap principal d'una facció d'abast nacional –per exemple Eduardo Dato o Juan de la Cierva pels conservadors o el Comte de Romanones, García Prieto o Santiago Alba pels liberals– que, com a tal, compta amb moltes possibilitats d'accedir, tard o d'hora, a la presidència del govern; o bé un dels seus lloctinents a la Cort, cap d'una facció d'abast regional o provincial i que té la condició de ministre o de ministrable. Per exemple es pot esmentar a Sánchez Guerra, Burgos y Mazo, Sánchez de Toca, Alcalá-Zamora...

En eixe sentit, al capítol centrat en l'anàlisi de la dinàmica política de les forces castellenques s'ha fet referència ja al canvi que es produeix en aquest primer nivell de la piràmide en el cas del Partit Conservador. Fins a 1903 ocupa el vèrtex de la mateixa el Duc de Tetuán, un exemple del segon tipus de primat dinàstic que acabem d'exposar. Però amb la mort d'aquest, els conservadors castellenques queden orfes de la influència i protecció d'una figura equiparable i han d'adscriure's directament a un dels caps nacionals, aquells que s'han descrit en primer lloc. Es vinculen en primer terme a Silvela, després a Antonio Maura i finalment reproduiran la fragmentació que pateix el conservadorisme espanyol a partir de 1913-1914, configurant-se tres grups: mauristes,

ciervistes i datistes. En tot cas, i al contrari del que es podria pensar, l'adscripció a caps nacionals de primera fila els fa perdre capacitat d'influència, al no aconseguir establir amb ells la relació més estreta que havien construït amb el Duc de Tetuán, que a diferència de Maura, Cierva o Dato, sols s'havia d'ocupar d'atendre uns pocs interessos locals, entre ells els dels conservadors de la província de Castelló.

Pel que fa als liberals, aquestos mai van comptar amb la protecció d'una figura similar a la del Duc de Tetuán. Durant els anys ací estudiats es vincularen en primera instància a la facció nacional del Comte de Romanones i a partir de 1917 a la de García Prieto, tot i que ja s'ha verificat que un petit nucli va continuar fidel al romanonisme.

En el segon esglaió de la piràmide clientelar es troben diputats o senadors que, degut a que disposen d'algun districte *propi* o de bones relacions amb el cap principal de la facció, assoleixen la representació de la mateixa en una determinada província i la representació dels cacics comarcals d'eixa facció a la Cort. És a dir, constitueixen l'enllaç entre el cap de la facció i els cacics comarcals adscrits a ella en una determinada província. No tenen el grau de projecció en la política nacional dels components del primer esglaió, encara que poden arribar a assolir càrrecs de relleu dins dels successius gabinets (secretaries, subsecretaries, direccions generals... i fins i tot ministres). Alguns exemples serien els de Manuel Camo a Huesca, Torres Orduña a Alacant o Ochando a Albacete.

En el context polític castellonenc, en començar el període objecte del present estudi en el camp conservador aquest esglaió estava ocupat pel Comte d'Albay, un polític ja veterà que tenia com a *propi* el districte de Morella. Després d'uns anys d'incerteses i inestabilitats, en les faccions constituïdes a Castelló arran de la fragmentació del Partit Conservador a escala estatal, van regentar aquest segon nivell Antonio Maria Fabié per banda dels datistes i Luis Montiel per banda dels ciervistes. Pel que fa als liberals, ja hem comprovat com el cas castellonenc presenta una particularitat en aquest punt: la de comptar amb dos elements –Vicente Cantos i Juan Navarro-Reverter– amb forces i capacitat d'influència semblants, però adscrits tots dos a la mateixa facció, l'encapçalada per Manuel García Prieto.

El tercer estadi en el model d'estructura clientelar és l'integrat per aquells polítics que assoleixen el càrrec de diputat a Corts o senador, però que no arriben a exercir de caps provincials ni de representants del conjunt de la província a la Cort. Alguns d'ells, com el liberal Saiz de Carlos a Vinaròs, ostentaven de manera prolongada la representació d'un districte, que esdevenia així districte *propi*.

Continuant el descens per la piràmide clientelar, el quart esglaó és el conformat pels cacics comarcals, que centren els seus objectius en assolir les major quotes de poder possible en les diputacions. Conformen el col·lectiu de diputats provincials dinàstics. D'entre ells sol emergir un *primus inter pares* que assoleix el comandament de la facció a la província.

A les terres de Castelló el millor exemple d'aquest estadi és el constituït per Victorino Fabra Gil i pel seu nebot Victorino Fabra Adelantado, que al front del *Cossi* establiren un fructífer pacte amb el Duc de Tetuán, en virtut del qual dominaren la política provincial durant varies dècades. Ja en vist en capítols anteriors com l'hereu del liderat del *Cossi*, Tiburcio Martín, no fou capaç d'exercir-lo amb la solidesa dels Fabra i, arrossegat també per les divisions a escala estatal, el conservadorisme castellanenc va acabar fragmentat en dos faccions, la datista encapçalada per Martín i la ciervista per Luis Fabra.

Quant als liberals, en correspondència amb la bicefàlia que, com ja hem vist, presentaven a la província de Castelló, existien dues xarxes caciquils, la reverterista i la cantista, amb sengles zones d'influència preferents per a cadascuna: els districtes de Segorbe i de Nules en el cas de la primera, els de Llucena i Vinaròs en el cas de la segon. Donada aquesta complementarietat territorial, en el reverterisme ni tan sols s'han detectat intents d'establir òrgans i liderats d'abast provincial. Les seues figures més visibles, Manuel Giménez a Segorbe o Benjamín González a Borriana, ho eren més que res per la seua condició de màxims representants del reverterisme en les poblacions més destacades dels dos districtes assenyalats. En el cas del cantisme, per contra, sí que es va produir algun intent en aquest sentit, materialitzat en la proclamació de l'alcorí Cristóbal Aicart com a cap provincial. Nogensmenys, minvat per la seua edat avançada i per crítiques i disputes internes, el seu liderat no es va perllongar gaire.

Finalment, la base de l'estructura clientelar, el quint i últim esglaó, està constituït pels cacics la projecció política dels quals no anava més enllà de les fronteres del seu terme municipal, així com per altres elements que tenien un paper destacat a la política local caciquil, com ara alcaldes i regidors, secretaris i jutges municipals, etc...³¹

Aquesta era l'estructuració de les forces dinàstiques a les comarques de Castelló. Ara bé, com es relacionaven els diversos esglaons de la piràmide clientelar? Quines

---

³¹ El model teòric de partit polític clientelar plasmat en aquestos fragments ha sigut extret de J. Moreno Luzón en "Los protagonistas de la política", pp. 576-577.

dinàmiques es van generar a l'hora d'establir les negociacions i els pactes entre el poder central i els poders locals, clau de volta de l'edifici polític canovista?

Un dels elements que va marcar durant aquells anys les relacions centre - perifèria en el cas de les terres de Castelló fou la proliferació de districtes *propis*, és a dir, d'aquells que havien caigut sota la dominació d'un determinat polític, que esdevenia durant repetides legislatures el seu diputat al Parlament, amb independència de quin fora el partit que convocava les eleccions. Conseqüentment, el nombre de districtes *disponibles* a la província perquè els executius *encasellaren* als seus partidaris per tal de poder-se *fabricar* majories suficientment amples va anar disminuint. Des dels primers comicis generals de la Restauració, en 1876, fins a 1910, en tots els combats electorals a Corts almenys quatre del set districtes de la província havien restat *disponibles* per als candidats *encasellats*, encara que aquestos de tant en tant sofrien alguna derrota. Per contra, a partir de 1914, només tres districtes mancaran d'un poder local hegemònic capaç d'imposar-se als designis governamentals: es tracta dels districtes de Nules, Morella i Albocàsser. Més encara, des de 1918, amb l'inici de l'hegemonia de Luis Montiel al districte de Morella, només restaran dos districtes *disponibles*, sense dominador clar, els de Nules i Albocàsser.

A més, cal tenir en compte que el fet de tractar-se de districtes *disponibles* no significa que foren districtes on els candidats *encasellats* s'imposaren sempre i amb facilitat, és a dir, que foren districtes *dòcils*, en la terminologia de l'època. Aquesta distinció es fa ben palesa en el cas de Nules, tal volta el districte castellanenc que presenta els nivells més alts de competència electoral al llarg de tota la Restauració. Allí *l'encasellat* fou trencat en tres de les set eleccions a Corts que van tenir lloc entre 1914 i 1923.³² Bastant més afí als plans electorals governamentals es va mostrar el districte d'Albocàsser, però així i tot, també en una ocasió durant aquells anys –a les eleccions de 1920– es va produir allí la derrota del candidat *encasellat*.

Com a correlat lògic a la proliferació de districtes *propis*, es produeix una disminució de diputats *cuners*.³³ Si durant l'etapa 1901-1910 les actes de diputats

---

³² Incloem en aquest recompte les eleccions generals parcials que van tenir lloc al districte de Nules el 22 de desembre de 1918.

³³ Seguint P. Carasa ("Castilla-León", p. 222), entenem com a *cuner* aquell parlamentari que a més de tenir els seus orígens en altres províncies i de venir imposat des de les instàncies oficials o partidistes centrals, no té vincles ni identificació de cap tipus amb el districte que represente o almenys amb la província on aquest s'ubica. És a dir, no està vinculat al territori pel qual ha obtingut l'acta de diputat ni econòmica, ni familiar, ni socialment, ni tampoc actua de corretja de transmissió entre l'organització política local que ha patrocinat la seua candidatura i la facció nacional a la que aquesta està adscrit. Per

cuners suposaren el 34,29% del total d'actes atorgades en els districtes castellonencs, durant el període 1914-1923 aquest percentatge es va reduir fins al 20,45%. És a dir, els *cuners* passaren de representar més d'un terç del total de diputats castellonencs en el primer decenni del segle a sols un quint del total durant la dècada següent.

Aquestes dades denoten que la política a la província de Castelló, durant les darreres fases de la Restauració, havia deixat enrere l'anterior configuració, basada en la preponderància d'un únic poder polític d'àmbit provincial —el del *Cossi*, liderat per la família Fabra— que es beneficiava de les prebendes i influències de la Cort a canvi d'acceptar candidats tetuanistes *cuners* i que de retruc evitava així la irrupció d'altres nuclis polítics locals forts. Ara el panorama havia passat a estar marcat per la constitució d'hegemonies locals en la majoria dels districtes castellonencs, protagonitzades per líders polítics ben arrelats als mateixos i amb capacitat per imposar-se a l'*encasellat* o per forçar a l'Executiu el seu *encasellament* elecció rere elecció.

Paral·lelament, la disminució de districtes *disponibles* a causa de la proliferació de districtes *propis* va complicar el triomf dels candidats *encasellats* pels districtes de Castelló. Així es posa de manifest si fem una ullada a l'índex de ruptura de l'*encasellat*, que mentre per al període 1901-1910 es situa en el 14,29%, per al període 1914-1923 ascendeix al 20,45%.

Es tracta d'un increment significatiu, però és cert que en termes absoluts els valors continuen sense ser gens espectaculars.³⁴ Cal tenir en compte que la conformació de districtes *propis* no conduïa automàticament a trencaments de l'*encasellat* quan el govern de torn era de signe contrari al dels polítics que dominaven en eixos districtes. Contràriament, el que passava de vegades era que per a l'Executiu resultava molt més còmode reservar llocs en l'*encasellat* per als polítics que *regnaven* en un districte *propi* —tot i que pertanyeren a una altra facció i que per tant foren rivals— que oposar als mateixos candidats afins amb menys o cap arrelament en el districte i sense gaires garanties de triomf. A més, cal tenir en compte que l'*encasellament* de candidats rivals era una de les contrapartides que els governs havien d'oferir a altres faccions dinàstiques per tal d'aconseguir la futura col·laboració d'aquestes en el Congrés dels Diputats, col·laboració que es feia més i més necessària, donat que les majories

---

tant, aquells diputats que no són oriünds però estableixen algun d'aquests vincles amb el districte o província que representen no poden ser considerats *cuners*.

³⁴ Per exemple, als districtes manxecs els percentatges d'indocilitat als dictats del govern passaren d'un 20,95% entre 1876 i 1893 a un 39,04% entre 1910 i 1923 (O. Bascuñán, *Protesta y supervivencia. Movilización y desorden en una sociedad rural: Castilla-La Mancha*, p. 38).

parlamentàries aconseguides pels governs a les eleccions cada vegada eren més anèmiques i febles.

Aquestes circumstàncies són les que van entrar en joc en el cas del liberal Navarro-Reverter Gomis durant totes les eleccions generals convocades per governs conservadors durant el període 1914-1923 i en els casos dels també liberals Vicente Cantos a Lluçena i Ramón Saiz de Carlos a Vinaròs a les eleccions generals convocades pel govern conservador d'Eduardo Dato. Igualment, la clara hegemonia exercida pel republicanisme al districte *alliberat* de Castelló de la Plana va fer que durant aquell mateix període no es presentara allí cap candidat governamental per disputar l'escó que es posava en joc.

Per tant, per acabar de comprovar les creixents dificultats dels governs per *fabricar-se* majories àmplies a través de les eleccions, tal volta siga adient observar un altre indicador, el percentatge de candidats de la facció que ocupa el Govern que són capaços d'obtenir acta en les successives convocatòries electorals respecte del total de candidats triomfants. Aquest índex assoleix el 57,14% en el període 1901-1910 i descendeix al 47,72% en l'etapa 1914-1923. Especialment significatives resulten en eixe sentit les eleccions a Corts de 1920, en les que cap dels tres candidats adscrits a la facció governant –la conservadora d'Eduardo Dato– van aconseguir triomfar. Tots tres – Sánchez Ocaña per Albocàsser, el Marqués de Fuente El Sol per Morella i el Comte de Floridablanca per Nules– foren derrotats pels seus corresponents candidats rivals, tots ells de la facció conservadora comandada per Juan de la Cierva.

Així doncs, augment dels districtes *propis*, disminució dels districtes *disponibles* i dels diputats *cuners*, elevació dels índex de trencament de l'*encasellat* i reducció del percentatge d'escons obtinguts per la facció que governa. Totes aquestes dades denoten que les comarques de Castelló van participar del procés d'independització de les hegemonies polítiques locals respecte de les organitzacions partidistes d'abast estatal, que –causat per la fragmentació dels partits dinàstics, que obliga als cap de facció a cercar la seguretat d'hegemonies locals sòlides «[...] para no ser barridos por la

inestabilidad gubernamental»³⁵ – va prendre carta de naturalesa a l'Espanya dels darrers lustres de la Restauració³⁶.

Però, a més de la fragmentació dels partits dinàstics, podria haver un altre causant de la proliferació de districtes *propis*. Ens referim a la vinculació cada vegada més estreta dels diputats amb els seus respectius districtes, amb una atenció creixent d'aquestos en la defensa dels interessos col·lectius dels seus electors, fenomen provocat al seu torn per dos factors. D'una banda, perquè els polítics eren conscients que cada vegada era més arriscat confiar en un *encasellat* que progressivament havia anat complicant-se i perdent fiabilitat. Per tant, comprenien que calia incidir en la protecció i promoció dels interessos locals de manera efectiva per tal d'assegurar-se el suport dels electors.³⁷ En segon lloc, per l'expansió d'allò que en la terminologia del moment s'anomenava *voto verdad*, és a dir, la mobilització real i efectiva de l'electorat, vinculada als efectes afavoridors de la socialització de la política provocats per la instauració del sufragi universal masculí.³⁸

A mesura que s'endinsaven en el nou segle, les motivacions que influïen en els electors a l'hora d'emetre el seu vot van anar canviant: la deferència, les situacions de dependència econòmica i social i la lleialtat als notables tradicionals van anar cedint pas a actituds que entenien el sufragi com un acte de discerniment racional, con un instrument que tenien els electors per defensar els seus interessos particulars i comunitaris.³⁹ És cert que aquests interessos eren molt predominantment d'abast local, però com ja s'apuntava al capítol introductori, el que és important per a la qüestió que estem tractant és que eren capaços de mobilitzar electoralment als votants potencials.⁴⁰

---

³⁵ J. Moreno Luzón, "Castilla-La Mancha", en J. Varela Ortega, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, p. 159. Vegeu també J. Tusell, "Los intentos reformistas en la vida política durante el reinado de Alfonso XIII", p. 310; A. Yanini i R. López, "Origen y naturaleza de la influencia política", pp. 601-602.

³⁶ M. Martorell y F. del Rey, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores", p. 31; J. Varela Ortega, "De los orígenes de la democracia en España, 1845-1923", P. 186; J. Moreno Luzón, "Los políticos liberales y la crisis del liberalismo (1917-1923)", p. 373.

³⁷ J. Tusell, "Los intentos reformistas en la vida política durante el reinado de Alfonso XIII", p. 310; A. Yanini i R. López, "Origen y naturaleza de la influencia política", pp. 601-602.

³⁸ M. Cabo i X. R. Veiga, "La politización del campesinado en la época de la Restauración. Una perspectiva europea", pp. 41-44.

³⁹ O. Bascuñán, *Protesta y supervivencia. Movilización y desorden en una sociedad rural: Castilla-La Mancha*, pp. 38-39; J. L. Gómez-Navarro, F. del Rey i J. Moreno, "La elite parlamentaria entre 1914 y 1923", p. 117; P. Larraza, *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, p. 148; C. Romero, "La suplantación campesina de la ortodoxia electoral", en P. Rújula i I. Peiró (coords.), *La historia local en la España Contemporánea. Estudios y reflexiones desde Aragón*, Barcelona, L'Avenç, 1999, pp. 80-98.

⁴⁰ M. Martí, "Grups socials agraris i política urbana: la ciutat de Castelló de la Plana (segles XIX i XX); S. Cruz, "Caciquismo y mundo rural durante la Restauración"; A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*; J. Moreno Luzón, "Teoría del clientelismo y

Un altre element definidor de les relacions entre el poder polític central i el poders locals implantats a les comarques de Castelló és la presència de dues faccions que –a pesar de la debilitat i fragmentació que van acusar els liderats provincials de les organitzacions dinàstiques castellonenques– comptaren amb la suficient extensió i influència com per derrotar a candidats *encasellats* pels executius en eleccions a Corts. Una d’elles és la facció liberal reverterista, en concret el focus reverterista ubicat al districte de Nules, que gaudia d’una bona implantació en les dues principals localitats d’aquella demarcació electoral, Borriana –amb Benjamín González– i la Vall d’Uixó –amb Carlos Fenollosa–. Com s’ha comprovat en apartats anteriors, aquest nucli fou capaç de trencar l’*encasellat* en dues ocasions consecutives, 1916 i 1918, tot imposant els seus candidats –el Baró de Terrateig i Manuel Paz respectivament– als candidats governamentals, amb el valor afegit que en sengles ocasions aquestos comptaren, a més de amb els valuosos ressorts governamentals, amb el suport tant dels liberals cantistes com dels conservadors castellonencs.

L’altra facció suficientment poderosa com per trencar *encasellats* fou la ciervista, a la qual ens referirem amb major deteniment en el proper apartat. Hereva de l’extensa xarxa *cossiera*, comandada ara per Luis Fabra, comptava a més amb una altra xarxa clientelar amb molta influència en determinades zones, la *paquista*, així com amb una organització ben estructurada i implantada al llarg del territori provincial, la procedent d’allò que s’havia conegut com a carlisme *pur*, encapçalada en aquells moments per Jaime Chicharro. És ja coneguda la fita aconseguida per aquest conglomerat que conformava el ciervisme castellonenc en 1920, que fou capaç de conduir a la victòria als seus tres candidats pels districtes de Morella, Albocàsser i Nules, en derrotar a sengles candidats datistes *encasellats* pel govern Dato.

De fet, dels onze trencaments de l’*encasellat* que es produïren als districtes castellonencs entre 1914 i 1923, només quatre vingueren causats per la impossibilitat del govern de vèncer a un diputat que tenia en poder un districte *propi*, mentre que els set restants vingueren donats per la capacitat d’una facció castellonenca –en quatre

---

estudio de la política caciquil”, pp. 216-217; O. Bascuñán, *Protesta y supervivencia. Movilización y desorden en una sociedad rural: Castilla-La Mancha*; C. Frías i C. García, “Sufragio universal masculino y politización campesina en la España de la Restauración (1875-1923)”; C. Romero, “Campesinado parcelario y parlamento oligárquico en España”.

ocasions la ciervista, en dues la reverterista i en una la *paquista*— per imposar-se al candidat governamental.⁴¹

No obstant, és cert que en un període determinat i en un escenari polític diferent, el de la lluita pel control de la Diputació Provincial, es va originar una tendència diametralment contrària a la que venim exposant. Els comicis provincials eren l'àmbit *natural* d'actuació dels cacics comarcals, que recordem que es caracteritzaven precisament per conformar el personal polític que regia els destins de les diputacions provincials. Els candidats de les faccions dinàstiques eren designats pel cap provincial corresponent, més o menys consensuats amb els cacics comarcals, però en tot cas tractant que en la candidatura estigueren representades les diverses comarques i poblacions principals ubicades en el districte electoral en qüestió, per tal d'evitar descontents.

Contràriament, allò que va passar en els comicis provincials de 1913 i de 1917 — que es van celebrar als districtes de Morella-Albocàsser, Vinaròs-Sant Mateu i Nules-Segorbe— és que des de la Cort es va imposar la pauta de que es consensuaria una única candidatura dinàstica per cada districte.⁴² Per definir la seua composició en 1913 el criteri seguit fou salomònic, sis candidats liberals i sis conservadors. En 1917 el criteri va consistir en que en cada districte els integrants de les candidatures s'establirien en base al color polític que tingueren els respectius districtes en el Parlament.⁴³ Així, en eixa ocasió les candidatures dinàstiques en els districtes de Morella-Albocàsser i de Vinaròs-Sant Mateu van estar formades cadascuna d'elles per tres liberals i un

---

⁴¹ A més, la consideració de trencament de l'*encasellat* resulta dubtosa en dos dels quatre casos adjudicats a un determinat polític que tenia en poder un districte *propi*. Ens referim a les victòries de Cantos i Saiz de Carlos en 1919. En principi la postura del govern mauro-ciervista havia sigut no oposar-los candidats governamentals, però degut a les pressions dels ciervistes castellanencs a última hora, sense gaire temps per *preparar* l'elecció, es van presentar en sengles districtes candidats patrocinats pels ciervistes i pel govern. Per altra banda, en el cas de les victòries de Montiel en 1920 i 1923 per sobre del candidat governamental, donada la seua recent relació amb el districte —havia sigut per primera vegada escollit el seu diputat en 1918 i mai abans havia tingut cap protagonisme polític als Ports— s'ha considerat adient atribuir aquestes dues ruptures de l'*encasellat* a la implantació del ciervisme en aquella comarca, tant en la seua vessant *cossiera* com en la *paquista* i en la carlista *pura*.

⁴² Aquest criteri no es va aplicar en els comicis provincials de 1915, que corresponia celebrar en el districte de Castelló i en el de Lluçena-Viver. Respecte a la demarcació de la capital, cal tenir en compte que allí entraven en joc altres formacions molt ben implantades, com el republicanisme, el *paquisme* o el carlisme *pur*, fet que provocava que les eleccions foren molt disputades i que els partits dinàstics hagueren de pactar amb algunes d'aquestes formacions si volien tenir opcions de conquerir actes. Tot el contrari que a Lluçena-Viver, on la clara dominació exercida pels liberals i l'absència de nuclis importants de formacions alienes al torn va fer que en tots els comicis provincials del període —no sols en 1915, també en 1919 i en 1923— els resultats foren els mateixos: tres actes de diputats per als liberals i una per als conservadors, assolides totes elles sense necessitat d'enfrontar-se a d'altres contrincants.

⁴³ Les gestions per confeccionar la candidatura de consens en 1913 a *Heraldo de Castellón*, 22/02/1913, *El Clamor* 04/03/1913 i *La Provincia Nueva*, 05/03/1913. Respecte a les efectuades de cara a les eleccions provincials de 1917, *El Clamor*, 01/03/1917.

conservador, donat que a les eleccions a Corts anteriors, les de 1916, als districtes de Morella, d'Albocàsser i de Vinaròs havien vençut candidats liberals. A Nules-Segorbe, tenint en compte que el diputat per Nules era el maurista Baró de Terrateig –en l'elecció del qual havia resultat clau el suport de Benjamín González– i que per Segorbe era diputat el liberal Navarro-Reverter, la candidatura va estar formada per dos reverteristes, un liberal designat per Terrateig i un conservador. A més, tant en 1913 com en 1917 es va establir que la identitat dels components d'aquestes candidatures pactades havia de ser fixada pel diputat a Corts del districte corresponent.

No hi ha a penes testimonis sobre els objectius que perseguien aquestes directrius. En 1913 sembla que es pretenia suavitzar les relacions entre liberals i conservadors –molt dolentes durant els anys anteriors– i assegurar-se el control de les diputacions provincials davant els enemics del règim, carlistes i republicans bàsicament.⁴⁴ En 1917, tant per la banda dels romanonistes com per la dels datistes, es tractaria de reforçar-se i protegir-se mútuament no sols de les forces alienes al sistema sinó també de les altres faccions dinàstiques que havien anat sorgint. En qualsevol cas, sempre resultava positiu comptar amb una bona representació, a poder ser majoritària, al si d'una institució com la Diputació, que comptava amb amples prerrogatives en l'àmbit electoral.

El fet és que per dur endavant les directrius acordades pels caps nacionals fou clau la col·laboració dels qui ocupaven el tercer i sobretot el segon esglaó de la cadena clientelar conservadora i liberal, d'aquells que servien de corretja de transmissió entre els cacics comarcals i els líders nacionals. Efectivament, al contrari del que s'acaba d'exposar en relació a les eleccions a Corts, en aquest cas els parlamentaris dinàstics per la província de Castelló, amb Cantos, Navarro-Reverter, el comte d'Albay i Fabié al capdavant, es posaren de part dels caps nacionals i en contra dels caps comarcals castellonencs. No és d'estranyar, tenint en compte que, almenys pel que fa al cas de 1917, sortien clarament reforçats de les directrius dictades pels caps nacionals, ja que, com s'ha assenyalat, la constitució de les candidatures dinàstiques passava a dependre del color polític que tinguera el diputat a Corts del districte corresponent.

Per la seua banda, en el quart i cinquè nivell de la cadena clientelar –els caps provincials i els cacics comarcals i locals– aquestes directrius provocaren malestar i

---

⁴⁴ *Heraldo de Castellón*, 22/02/1913, *El Clamor* 04/03/1913 i *La Provincia Nueva*, 05/03/1913.

diversos conats de presentació de candidatures alternatives en 1913.⁴⁵ Cal tenir en compte que en aquelles eleccions provincials les pautes marcades des de Madrid suposaven recolzar electoralment a elements que fins aleshores havien sigut enemics acèrrims, en un context de forta conflictivitat política entre ambdós partits del torn, marcat per la pèrdua del control de la Diputació per part dels *cossieros*, derrotats a mans del front *anticossiero* gestat en el marc del Bloc de les Esqueres format contra el govern d'Antonio Maura.

Pel que fa a les eleccions de 1917, ja no es pot parlar de conats sinó d'autèntica rebel·lió contra les candidatures governamentals. L'oposició va venir sobretot per banda dels conservadors. Resulta lògic, ja que havien sigut els gran perjudicats pel criteri consensuat a Madrid entre Romanones i Dato, al haver-los reservat només tres dels dotze llocs que composaven les candidatures oficials.⁴⁶ Però també alguns liberals exclosos de l'*encasellat* governamental es rebel·laren. Fou el cas de Custodio Bellés, que, com ja hem comprovat en apartats anteriors, arran de la seua postergació en la candidatura pel districte d'Albocàsser-Morella es va passar a les files conservadores. Tot plegat, en aquesta ocasió l'oposició dels cacics comarcals conservadors al pacte fixat a la Cort va evitar que les candidatures dinàstiques conjuntes es feren realitat i va haver lluita entre les dues formacions del torn. En els tres districtes, però, el triomf fou per als liberals, que comptaren amb el suport governamental. Obtingueren un total de nou actes, totes a les que aspiraven, per només dues per part dels conservadors. La rebel·lia d'aquestos no havia aconseguit desbaratar els plans establerts a la Cort.

En qualsevol cas, quins factors provocaren aquest canvi de procediment a l'hora de planificar les eleccions provincials i definir la composició de les corresponents candidatures? Més enllà de l'interés dels diversos caps nacionals dels partits del torn – Maura i Romanones en 1913, Romanones i Dato en 1917– d'establir pactes de col·laboració entre ells, l'element essencial a considerar és la feblesa dels caps provincials liberal i conservador. Respecte a aquest darrer ja s'ha fet referència en altres llocs a la manifesta debilitat del liderat de Tiburcio Martín, que per aquells anys encara era el cap provincial de tots els conservadors castellonencs (excepte dels mauristes). Per

---

⁴⁵ *El Clamor*, 05 i 06/03/1913, 03/03/1917; *Heraldo de Castellón*, 04, 07 i 08/03/1913. Segons informava la premsa per aquells dies, els liberals d'Onda es negaven a votar a candidats *cossieros*, mentre que els del districte de Vinaròs exigien que fora inclòs un liberal del districte en la candidatura. Els cantistes s'oposaven a la designació de Miguel Solsona pel districte de Nules-Segorbe, per formar part de la facció de Cayo Gironés. Fins i tot des del diari liberal de referència es va animar als correligionaris a no acatar les candidatures oficials (*Heraldo de Castellón*, 05, 06 i 11/03/1913).

⁴⁶ *La Provincia Nueva*, 01 i 06/03/1917.

la banda dels liberals, ja s'ha avançat també les dificultats per consolidar el lideratge del cap provincial, el cantista Cristóbal Aicart. Així, referint-se a allò que havia passat als comicis provincials de 1913, temps després *El Clamor* assenyalaria: «Digámoslo en honor de aquellos hombres a quienes durante muchos años combatimos: don Victorino Fabra (tío) y don Victorino Fabra (sobrino) no hubieran consentido la intromisión de los de Madrid en la administración de nuestra provincia». Dos anys després, en el marc dels preparatius per a les eleccions provincials de 1917, tornaria a insistir: «Como se deduce del examen de las candidaturas, ha prevalecido la designación de los diputados a Cortes de los respectivos distritos, quedando reducida a cero la influencia de los jefes y prohombres de la provincia».⁴⁷

No obstant, aquesta dinàmica va tenir un caràcter conjuntural, tenia pròxima la seua fi. A partir de 1918 l'adscripció de la majoria dels notables comarcals conservadors al ciervisme i la seua postura contrària a qualsevol pacte establert amb datistes o liberals, va bloquejar tota via d'intromissió dels interessos polítics dels dirigents dinàstics nacionals en els comicis provincials castellonencs.

En la mateixa línia, cal tenir en compte que, més enllà d'aquestes intromissions puntuals dels caps nacionals en la definició de les candidatures dinàstiques per a les eleccions provincials, les estratègies dissenyades per les formacions del torn al si de la corporació provincial es van caracteritzar al llarg de tot el període estudiat per ser independents i estar totalment desvinculades de les aplicades a les eleccions a corts. Així, si recordem, en 1914 i 1916, mentre a la corporació provincial regnava la concòrdia entre cantistes i reverteristes, a les eleccions a Corts pel districte de Nules cadascuna d'ambdues faccions va optar per un candidat diferent dels dos que es presentaren.

Per la seua banda, a les eleccions de febrer de 1918, en plena ruptura del grup liberal de la Diputació, els cantistes decidiren recolzar al candidat governamental –el Baró de Càrcer– i coincidiren en eixe suport amb els conservadors, enemics seus a la corporació provincial. Els reverteristes promocionaren la presentació d'una candidatura liberal –Paz Montes– i comptaren amb el suport de la clientela conservadora de Vicente Sales –vinculat clientelament a la família Navarro-Reverter– però no amb el de la resta dels conservadors, amb els quals recordem que els reverteristes havien signat un pacte de govern a la Diputació.

---

⁴⁷ *El Clamor*, 26/01/1915; 01/03/1917.

Finalment, a la convocatòria parcial de desembre de 1918 reverteristes i cantistes recolzaren un mateix candidat, el liberal Boet, a pesar que a la corporació provincial continuaven enfrontats, mentre que els conservadors ciervistes –aliats dels reverteristes a la Diputació– optaven per donar suport al carlista Jaime Chicharro.

LA MOBILITZACIÓ POLÍTICA EN ELS PARTITS DINÀSTICS

No son más que la consecuencia lógica de los procedimientos tradicionales seguidos por esos mismos políticos de los partidos monárquicos, enfrente de los empleados por los hombres que trabajan en los otros partidos. Creer que éstos son feudos y que han de regirse con la vista puesta solamente en el favor ministerial [...] es, en estos tiempos, el error de los errores; y más en una región como esta que empieza a tener conciencia de sus deberes ciudadanos. Hay que ponerse en contacto con la opinión; es necesario escuchar sus latidos, estudiar sus aspiraciones, sentir sus anhelos, corregir sus equivocaciones. En una palabra, convivir con ella.⁴⁸

Aquest text forma part d'un article d'opinió publicat a principis de 1918 per un desconegut sota el pseudònim *León Alexis* en l'òrgan dels romanonistes castellonencs, article que versava sobre la presumpta pèrdua de pes dels partits governamentals a les terres de Castelló. Durant les pàgines següents es tractarà de dirimir en quina mesura el grau de contacte dels partits del torn amb la societat a aquelles alçades coincidia amb l'exposat en el fragment reproduït. Així mateix, s'intentarà determinar com va evolucionar aquesta qüestió en els anys posteriors.

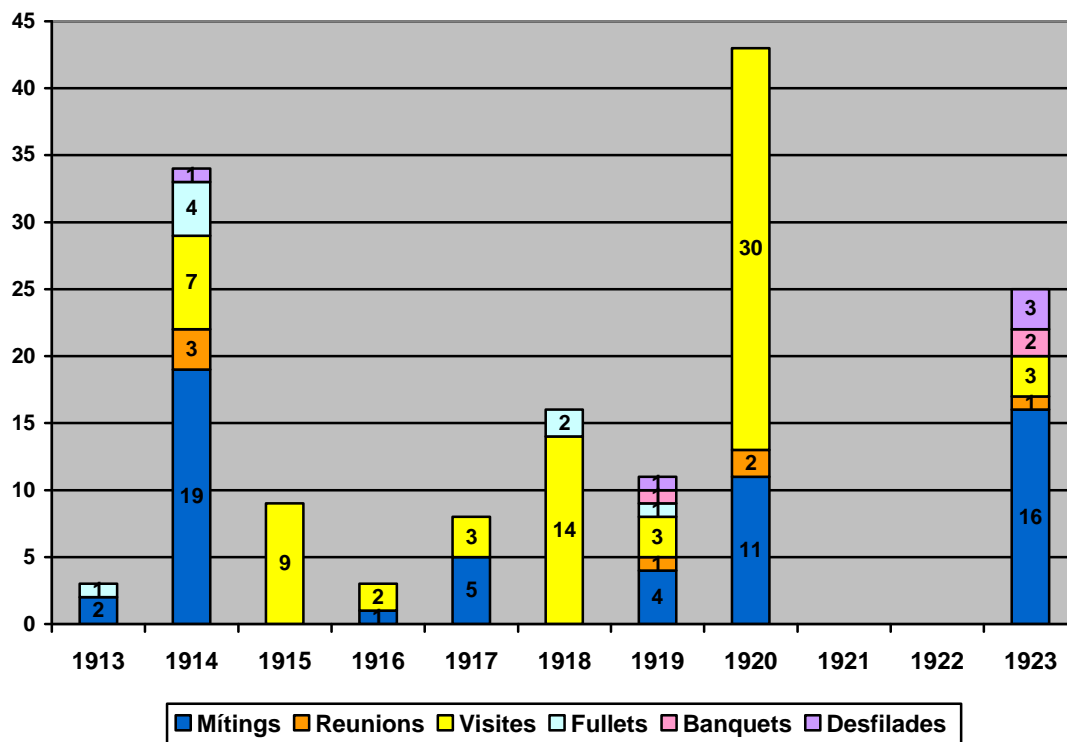
Les urnes com agent mobilitzador

A través de la recopilació efectuada a la premsa local de les actuacions en matèria electoral enregistrades entre 1913 i 1923, plasmada a la Figura 1, s'observa com les mateixes essencialment eren de dos tipus: les visites de candidats –se n'han localitzat 71– i els mítings electorals –58 en total–.

---

⁴⁸ *El Liberal*, 16/01/1918.

FIGURA 1) ACTES ELECTORALS EXECUTATS PELS PARTITS DINÀSTICS: DISTRIBUCIÓ CRONOLÒGICA PER TIPOLOGIES.

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923

Pel que fa a les visites electorals, eren emprades pels candidats per entrar en contacte amb els partidaris d'una determinada localitat, a través, sovint, de la seua estada durant unes hores en el cercle o casino corresponent, liberal o conservador, o en el domicili particular d'algun prebost local.

En ocasions, la rebuda del candidat, a l'entrada de la població o a l'estació del ferrocarril, esdevenia en si mateixa un acte multitudinari, una demostració de la seua fortalesa i implantació que es convertia en un acte propagandístic més. Tant era així que en algun cas s'ha detectat el repartiment de fullets previs a l'arribada del candidat, en els quals es cominava als veïns a anar a rebre'l en senyal de gratitud i de suport. Així va ocórrer en la visita de Saiz de Carlos a Benicarló en la campanya de les eleccions a Corts de 1914, en el punt de rebuda del qual, segons informacions procedents de medis

neutrals, es concentraren entre set-centes i vuit-centes persones, moltes d'elles arribades de pobles pròxims.⁴⁹

De vegades les visites podien anar acompanyades de festes o banquets. Quan aquest darrer extrem ha quedat plasmat a la crònica periodística corresponent, l'acte ha sigut classificat en l'apartat de *banquets* corresponent a la Figura 1. De la mateixa manera, quan la visita incloïa alguna reunió amb algun personatge influent o cacic del poble en qüestió, la mateixa ha sigut classificada com a *reunió*. En tot cas, normalment es tractava d'actes de caràcter tancat, dirigits als correligionaris o a autoritats o persones reeixides des del punt de vista social o econòmic i celebrats en l'àmbit de la intimitat.

En eixe sentit, la presència preponderant que les visites electorals assoleixen a la Figura 1 pot ser un símptoma de que, a les alçades del període 1913-1923, existia una necessitat i un interès dels candidats de posar-se en contacte amb els partidaris, cacics i autoritats dels pobles del seu districte, per tal de reforçar els vincles amb els mateixos i confirmar o aconseguir, segons els casos, el seu suport electoral. Nogensmenys, també denota que els contactes amb els electors del districte eren majoritàriament de caràcter selectiu i íntim, és a dir, que no es cercava el suport massiu d'una determinada comunitat local a través de l'organització d'actes oberts i multitudinaris.

No obstant, a la Figura 1 es pot apreciar també que el míting electoral era un recurs plenament consolidat per aquells anys, que s'emprava amb bastant freqüència en les campanyes. Tanmateix, seria bo distingir aquest conjunt de mítings recopilats en funció de l'audiència a la qual anaven dirigits. Però ens trobem amb l'obstacle de que de quasi la meitat dels mítings localitzats –un total de 27– es desconeix on es celebraren i a qui anaven dirigits. Dels restants, 15 tingueren lloc en espais públics –places, carrers, trinquets, teatres, magatzems, salons consistorials⁵⁰ i 5 en seus d'entitats alienes a cap formació política, com ara centres obrers o cooperatives. Respecte dels celebrats en els propis cercles del partit dinàstic en qüestió, només se n'han pogut documentar 11.

---

⁴⁹ *El Litoral*, 25/01/1914. La visita del seu contrincant, el conservador Marqués de Benicarló, també va venir precedida de la corresponent distribució de fulls entre la població, en els quals s'exhortava la seua figura i s'exhortava als veïns a rebre'l de forma multitudinària i entusiasta (*El litoral*, 01/02/1914).

⁵⁰ Alguns foren veritablement multitudinaris i superaren el marc municipal, en atraure assistents de tota una comarca. El millor exemple el trobem en el míting celebrat per Juan Navarro-Reverter Gomis a Segorbe en vespres de les eleccions a Corts de juny de 1919. Al mateix assistiren uns milers de persones segons *El Clamor*, 22/05/1919, més de cinc mil segons *Heraldo de Castellón*, 23 i 24/05/1919.

En qualsevol cas, a pesar que la ja referida manca de dades sobre molts dels mítings comptabilitzats a la Figura 1 no permet extraure conclusions massa riques, sí que queda patent que tampoc tots els mítings, encara que sí bona part d'ells, tenien lloc en espais públics oberts a tota la població o dirigits a col·lectius aliens al partit del candidat. Una bona proporció d'ells consistia en discursos pronunciats en el propi centre del partit i dirigits als seus adeptes.

Per altra banda, altres instruments propagandístics orientats clarament a la comunicació de masses, com el repartiment de fullets o la celebració de desfilades – després de rebre a l'estació o a l'entrada del poble al candidat de torn– no sembla que estigueren massa difosos entre els partits del torn, a la vista de les dades recollides al gràfic. Nogensmenys, també cal considerar la possibilitat que moltes d'aquestes actuacions no hagen quedat plasmades a la premsa.

Des del punt de vista cronològic no queda reflectida cap tipus de tendència identificable. Allò que sí que es detecta és un nombre molt superior d'actes electorals en les convocatòries a eleccions a Corts –1914, 1918, 1919, 1920 i 1923, amb l'excepció de 1916– que en les campanyes a comicis provincials i municipals. L'explicació tal volta es pot trobar, almenys en part, en què era a les eleccions generals on es presentaven candidats sovint desconeguts en el districte corresponent, que per tant necessitaven contactar amb els electors per tal de donar-se a conèixer, presentar les seues propostes i remarcar la seua capacitat d'obtenir prebendes de Madrid. A més, cal tenir en compte que les convocatòries a eleccions generals afectaven a tot el territori provincial, mentre que les provincials sols a determinats districtes.

Un altre factor a tenir en compte pot ser el grau de competència. Al gràfic destaquen clarament sobre la resta els anys 1914, 1920 i 1923. A les eleccions a Corts de 1914 només es va aplicar l'article 29 al districte de la capital i en quasi tots els districtes els resultats foren molt ajustats. Altre tant es pot dir respecte a 1920, encara que en eixe cas el districte amb article 29 fou el de Segorbe. Recordem que foren els comicis en què tres candidats dretans –Chicharro per Nules, Cierva per Albocàsser i Montiel per Morella– derrotaren a sengles candidats *encasellats* d'adscripció datista.⁵¹ Pel que fa a 1923, a pesar de l'aplicació de l'article 29 a Castelló i a Lluçena i dels triomfs còmodes dels candidats victoriosos a Segorbe, Albocàsser i Morella,

---

⁵¹ Segons *Heraldo de Castellón*, feia anys que no s'havia donat una campanya electoral amb tants actes i visites electorals als pobles (*Heraldo de Castellón*, 14/12/1920).

l'aferrissada contesa electoral protagonitzada al districte de Nules per Faustino Valentín i Jaime Chicharro explica l'elevat nombre d'actes electorals enregistat.

QUADRE 3) ACTES ELECTORALS EXECUTATS PELS PARTITS DINÀSTICS DISTRIBUÏTS PER COMARQUES (1913-1923).⁵²

Comarca	Partit	Mítings	Reunions	Visites	Fulletts	Banquets	Desfilades	Total
Els Ports	LIB	5		5		1		11
	CON	1		1				2
L'Alt Maestrat	LIB	2		5				7
	CON			2				2
El Baix Maestrat	LIB	12		18	2		1	33
	CON	2		3	2		1	8
La Plana Alta	LIB	5	1	7	1			14
	CON	2		9				11
La Plana Baixa	LIB	12	1	4	3	2	2	24
	CON	7		10				17
L'Alcalatén	LIB	3	2	4				9
	CON	6	3					9
L'Alt Millars	LIB			1				1
	CON							
L'Alt Palància	LIB	1		1			1	3
	CON			1				1
TOTAL	LIB	40	4	45	6	3	4	102
	CON	18	3	26	2		1	50

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923

El Quadre 3 inclou les mateixes dades que la Figura 1, però introduint les variables de localització geogràfica i distribució per partits. Quant a la primera d'elles, al igual que passa amb la distribució espacial dels centres i comitès dinàstics, s'observa una forta concentració d'actes electorals en el Baix Maestrat (41) i la Plana Baixa (41).

Els factors que poden explicar aquesta circumstància són, d'una banda, el grau d'urbanització. Efectivament, i de manera similar a allò que s'ha assenyalat en l'anàlisi de la distribució geogràfica de les entitats adscrites als partits dinàstics, és en els majors nuclis de població i en les comarques més poblades on proliferen més els actes electorals. I és que a major nombre d'habitants, i per tant d'electors, resultava més complex imposar la voluntat electoral governamental o d'un determinat cap de facció a través dels lligams clientelars i les coaccions i manipulacions dels comitès. Calia entrar en contacte amb ells, o almenys amb els cacics locals, per tal d'obtenir el seu recolzament.

⁵² No han sigut computats els actes protagonitzats pels ciervistes, a partir de 1918, que seran analitzats en el proper apartat.

En aquesta mateixa línia, si s'analitzen les dades per municipis s'observa que almenys un 34% dels actes electorals portats a terme pels partits dinàstics van tenir lloc en algun dels dotze municipis que en el període estudiat tenien més de cinc mil habitants.⁵³ Es tracta d'una proporció considerable, més encara si tenim en compte que en les dues localitats amb major població de la província, Castelló de la Plana i Vila-real, no s'ha localitzat al llarg del període cap acte electoral dinàstic, fet que cal relacionar amb la debilitat que acusaven allí les formacions del torn. Cal tenir en compte també que, ja dins de cada districte, lògicament eren els municipis més poblats els més decisius a l'hora d'aconseguir la victòria electoral a les eleccions a Corts i provincials, ja que eren els que posseïen majors quantitats d'electors. D'eixa manera, lògicament era en ells on els candidats centraven els seus esforços propagandístics.

Dels altres factors que ajuden a explicar el repartiment espacial dels actes electorals plasmat en el Quadre 3, un d'ells ja ens ha aparegut a l'hora d'analitzar la seua distribució cronològica. Es tracta del nivell de competència electoral. A l'altre s'acabe de fer referència al paràgrafs anterior, la debilitat dels partits del torn en determinats indrets de la geografia provincial. La combinació d'ambdós fa per exemple que a la Plana Alta el nombre d'actes enregistrat siga sensiblement menor que a la Plana Baixa o al Baix Maestrat, a pesar de comptar amb un nivell d'urbanització i amb una densitat de població equiparables si més no a aquesta darrera comarca. I és que a les eleccions a Corts, els districtes de Castelló i d'Albocàsser, els dos que comprenien municipis de la Plana Alta, són dos dels que presentaven menors nivells de competència electoral, especialment el de la capital. A aquest fet es suma la profunda debilitat des partits dinàstics a la capital provincial, totalment sotmesos a l'hegemonia gassetista. En bona mesura, els actes localitzats en aquesta comarca van tenir lloc en campanyes de comicis provincials, en els quals el grau de competència i la participació de les formacions del torn sí que foren rellevants.

El nivell de competència electoral també es trobaria darrere d'altres situacions, com ara els valors relativament elevats registrats a l'Alcalatén –on l'aspiració dels conservadors a recuperar un feu que consideraven històric i la resistència del liberal Vicente Cantos a perdre'l va conduir a un dur pols entre ambdues forces– o l'escassa presència d'actes electorals dinàstics a l'Alt Palància, vinculada a la còmoda dominació exercida per Navarro-Reverter al districte de Segorbe.

---

⁵³ En ocasions les cròniques no detallen els municipis on tenien lloc els actes, sols el districte.

Tot plegat, no resulta casual que siga la Plana Baixa, la comarca on coincideixen més intensament els factors assenyalats –elevats nivells d’urbanització, de densitat demogràfica, de competència electoral i d’implantació electoral i organitzativa de les formacions dinàstiques– la que lidera la classificació pel que fa al nombre d’actes electorals localitzats.

Així mateix, un altre factor que va poder tenir incidència –ja contemplat a l’hora d’analitzar la distribució geogràfica de les entitats formals fundades pels partits dinàstics– és el de la bona implantació de partits de masses, republicans i carlins fonamentalment. Aquesta condició es dona tant al Baix Maestrat com a la Plana Baixa, fins al punt que al districte de Nules es van presentar candidats d’aquestes filiacions a les eleccions a Corts. És ben probable, doncs, que l’ús de repertoris mobilitzadors per tal de convèncer als electors –ja no per coaccionar-los, pressionar-los o falsejar la seua voluntat– vinguera donat en part com a imitació dels procediments utilitzats per republicans i carlistes i per tal de fer front a l’amenaça real que aquestos suposaven en les successives conteses electorals.

Pel que fa a l’altra variable introduïda al Quadre 3, la distinció entre actes protagonitzats per liberals o per conservadors, tots els valors recollits mostren una clara diferència a favor dels primers. No obstant, no es poden derivar conclusions d’aquesta circumstància, ja que cal recordar que en el cas dels conservadors a partir de 1918 el recompte sols inclou els actes realitzats per la dèbil facció datista, ja que els protagonitzats pels ciervistes seran analitzats en el següent apartat, dedicat a les forces dretanes.

Per altra part, a banda dels actes previs a la celebració dels comicis, cal referir-se també a un altre tipus de mobilització que tenia lloc una vegada tancats els col·legis i coneguts els resultats. Es tracta de les celebracions de les victòries electorals. A la premsa han transcendit sols uns pocs exemples d’aquestos festejos, aquells que tingueren un major impacte, però probablement foren bastant habituals. Bàsicament consistien en l’organització d’una desfilada per la localitat, acompanyada de desqualificacions i càntics al·ludint als adversaris, el llançament de coets i també la celebració d’un banquet. Durant els actes referits solia produir-se algun xoc violent amb elements de les faccions o formacions polítiques rivals.⁵⁴

---

⁵⁴ Alguns exemples a *Heraldo de Castellón*, 12/11/1913 i 14/11/1913; *La Provincia Nueva*, 14/06/1921.

Desfilades, coets, aldarulls... sembla evident que, a banda de celebrar la victòria, es pretenia exterioritzar l'alegria consegüent, apropiant-se del carrer per posar de manifest quin era el grup polític hegemònic a la localitat:

Ayer, reunidos unos cuantos que se titulan *cosieros*, se marcharon a una finca del jefe de los conservadores de esta localidad y después de bien comidos y bebidos hicieron su entrada triunfal en el pueblo provistos de una bandera y diciendo *viva el cosi* y arengados por un concejal que les decía que no tuvieran cuidado pues eran los amos y podían hacer todo lo que quisieran, empezando a tirar cohetes e insultando a todos los que no eran de la coalición.⁵⁵

Cal tenir en compte que en algunes ocasions aquestos tipus de celebracions foren multitudinàries. Així, en el cas dels festejos pel triomf del datista Leopoldo Ribelles a les eleccions provincials de 1921, segons conta el diari dels seus adversaris – *La Provincia Nueva*– un grup d'uns tres-cents partidaris de Ribelles es reuniren a la font de Sant Josep de la Vall d'Uixó i tot seguint es dirigiren al domicili del cacic contrari, Carlos Fenollosa. El xoc entre partidaris d'un i de l'altre notable no es feu esperar, «[...] repartíéndose entre más de cuatrocientos individuos de ambos bandos, multitud de bofetadas y bastonazos». Més tard l'enfrontament es va reproduir en un altra plaça del poble, amb més de sis-cents individus com a protagonistes.⁵⁶

Per tant, en eixe sentit es pot considerar que aquest tipus d'actes s'incriuen en el context de la transició des de la potenciació d'espais de sociabilitat tancats –cercles, casinos... – a l'adopció de repertoris mobilitzadors per conquerir el carrer, per tal de fer visible quina era la força política més nombrosa i millor en un determinada comunitat local. Es buscava així la identificació d'una localitat amb una formació política, en últim extrem, la generació d'una identitat política local. En suma, un comportament que no està molt allunyat de la lògica que portava als republicans de la capital, per exemple, a celebrar any rere any pels seus principals carrers la victòria contra el setge que les tropes de Cabrera havien imposat a la ciutat en 1837.

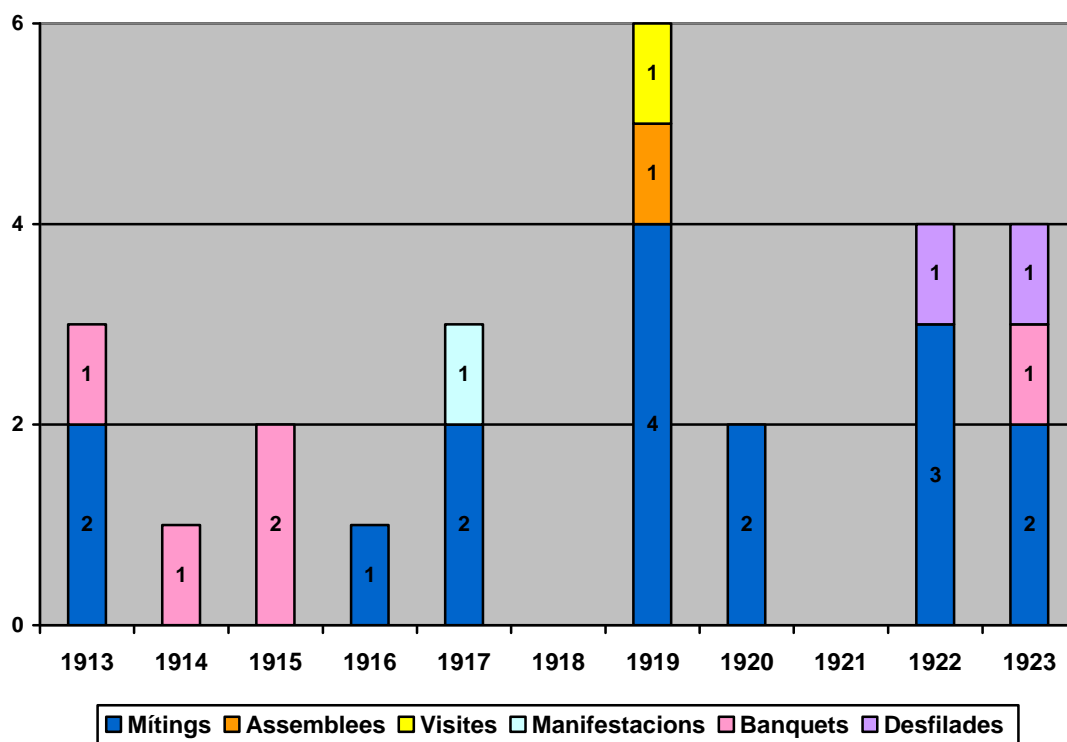
⁵⁵ *Heraldo de Castellón*, 12/11/1913. Es tracta de les celebracions dels conservadors posteriors a les celebracions dels comicis municipals a la localitat d'Almassora.

⁵⁶ *La Provincia Nueva*, 14/06/1921.

Les mobilitzacions desvinculades de les convocatòries electorals

Com es pot apreciar a les dades recollides a la Figura 2, la quantitat d'actes organitzats pels partits dinàstics desvinculats de qualsevol comici és molt inferior respecte dels relacionats amb campanyes electorals (Figura 1, Quadre 3). Aquestes diferències tan extenses entre ambdós magnituds i la modèstia en termes absoluts dels valors que apareixen a la gràfica, denoten que les formacions del torn continuaven sent a aquelles alçades partits de quadres, que només puntualment, davant la proximitat d'eleccions disputades i que requerien del contacte directe amb els electors, tractaven de posar-se en comunicació amb la societat.

FIGURA 2) MOBILITZACIONS NO VINCULADES A ELECCIONS PROTAGONITZADES PELS PARTITS DINÀSTICS: DISTRIBUCIÓ CRONOLÒGICA PER TIPOLOGIES.⁵⁷

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923

Les dimensions reduïdes de la mostra que conforma la Figura 2 no permeten aventurar gaires hipòtesis. Sí que sembla prou clar el predomini dels mítings dins els

⁵⁷ No es computen les efectuades a partir de 1918 pels ciervistes, que seran analitzades en el proper apartat.

diversos tipus d'actes organitzats. Així doncs, es pot afirmar que en aquelles ocasions, no massa freqüents, en les quals, fora de període electoral, prohoms liberals o conservadors realitzaven una visita propagandística a una població, solien incloure en el programa d'actes algun discurs públic, dirigit aquest als correligionaris o al conjunt dels habitants del municipi en qüestió.

Des de la perspectiva cronològica, però sempre des de la prudència exigida per l'escassetat de dades que s'han pogut recollir, s'intueixen dos etapes de cinc anys cadascuna, separades per l'any 1918, en el qual no s'ha localitzat cap mobilització. En cap dels anys compresos en la primera es va superar la quantitat de tres mobilitzacions i en total aquestes arriben a deu. Per contra, entre 1919 i 1923 hi ha tres anys que superen les tres mobilitzacions i el total d'aquesta etapa es situa en les setze mobilitzacions. A més els mítings passen dels cinc del període 1913-1917 als onze enregistrats entre 1919 i 1923 ¿Podria constituir aquesta evolució un indicatiu de l'existència en les formacions dinàstiques de certa tendència cap a l'aplicació de procediments propis dels partits de masses, cap a l'atracció d'adeptes a través del contacte amb la societat i de la difusió de les seues propostes programàtiques i posicionaments ideològics? És possible que així fora.⁵⁸ L'examen de l'evolució que en relació a aquestes mateixes magnituds experimenta el conservadorisme ciervista, aliat amb els carlistes a partir, precisament, de 1918, pot ser servís per reforçar aquesta hipòtesi.

Pel que fa a la distribució per comarques, en principi les dades es corresponen bastant amb les enregistrades en relació amb la localització de les entitats dinàstiques i de les mobilitzacions de caràcter electoral: el Baix Maestrat, amb set actes, encapçala la mobilització, seguit de la Plana Alta (cinc) i la Plana Baixa i l'Alt Palància (quatre). Per municipis, els dotze que superen els 5.000 habitants acumulen el 50% dels actes enregistrats. Així doncs, en termes generals els factors sembla que poden ser similars als contemplats a l'hora d'explicar la localització geogràfica dels actes electorals: un relativament alt grau d'urbanització i de densitat demogràfica –que feien més segur l'èxit d'assistència en els actes públics programats– i un context de rivalitat per la

---

⁵⁸ Almenys retòricament sí que es reconeixia la necessitat d'aplicar aquestos procediments polítics nous. Per exemple, en un míting celebrat a Cervera en 1920 el liberal José Castelló Tárrega va assenyalar: «En lo sucesivo tendrá influencia, será concejal, diputado provincial, diputado a cortes, etc., no el impuesto por el cacique o el designado por eso que se llaman comités sino quien sepa ganarse la confianza de la masa electoral por sus servicios, por su abnegación, por su prestancia espléndida), por su constante trabajo en suma» (*Heraldo de Castellón*, 11/08/1920). Vegeu també una intervenció similar de Castelló Tárrega en *Heraldo de Castellón*, 13/04/1920.

conquesta de l'hegemonia política, que portava a no descuidar en excés el contacte amb els electors ni tan sols durant períodes no electorals. També seguiria sent important en aquest cas comptar amb una implantació i una organització mínimament sòlides.⁵⁹ Així mateix, almenys en alguns casos, la presència de focus republicans i carlistes amb una implantació organitzativa i electoral relativament importants.

Quant a la filiació política de les mobilitzacions contemplades a la Figura 2, també en aquest cas és liberal en la gran majoria d'elles, pel mateix motiu que hem apuntat respecte a la resta de magnituds analitzades en aquest apartat.

En definitiva, el grau i els trets que presenta la mobilització política en els partits dinàstics es troben en consonància amb allò apuntat respecte a les xarxes organitzatives i socials formals teixides per aquestes formacions. Per una banda, no es pot parlar ja d'unes formacions absolutament allunyades dels electors i de la societat en la qual s'inscrivien. Les relacions establertes entre els actes protagonitzats per ells i factors com el nivell de competència electoral o d'urbanització i volum demogràfic, apunten a que en determinats contextos les forces dinàstiques recorrien a instruments de mobilització política per fer front als adversaris.

No obstant, altres constatacions realitzades, com ara les diferències quantitatives i qualitatives que s'observen amb carlistes i republicans quant als actes de mobilització política i electoral, la preponderància de les visites per sobre d'actes públics multitudinaris o la circumscripció de la gran majoria dels actes analitzats a l'àmbit dels comicis, denoten que la mobilització política en els partits del torn no era encara comparable a la dels partits de masses. A pesar d'alguns episodis certament cridaners com els referits a les celebracions de determinats triomfs electorals, no s'han localitzat indicis suficients per poder afirmar que amb la mateixa es cercava la configuració i potenciació d'una determinada identitat política –mitjançant l'autoafirmació pública i l'experiència compartida de determinades situacions– capaç de ser assolida per grans contingents de ciutadans. Es tractava únicament de renovar i ampliar els instruments per recollir el major nombre possible de suports electorals, en un context en que els

---

⁵⁹ De nou al municipi de Vila-real, on la implantació de les forces del torn era molt limitada, no s'ha localitzat cap mobilització. En aquesta ocasió no passa el mateix a Castelló de la Plana, on a pesar de les reduïdes forces amb què comptaven allí les formacions dinàstiques, es registren tres actes no electorals. L'explicació es troba en el fet que, degut a la seua condició de capital provincial, allí celebraren sengles banquets d'abast provincial els principals prohoms conservadors i liberals en 1915.

mètodes de la *vella política* semblaven ja insuficients. És el que algun historiador ha vingut a denominar «caciquismo adaptativo».⁶⁰

PRESSUPOSTOS IDEOLÒGICS I DISCURS POLÍTIC EN ELS PARTITS DINÀSTICS: COMPONENTS I USOS

Donada la condició de partits de quadres dels partits del torn restauracionista, l'anàlisi dels seus posicionaments ideològics i del seu discurs polític adquireix un doble interès: en primer terme, com és lògic, conèixer els ingredients que conformen la ideologia i el discurs de conservadors i liberals; però a més, en aquest cas, determinar també fins a quin punt aquestos elements doctrinals i discursius foren emprats per les formacions dinàstiques per tractar de mobilitzar als electors al seu favor. Particularment interessant resulta aquest segon punt, en tant que el seu examen pot contribuir a conèixer millor el grau de renovació adquirit per la pràctica política dels partits del torn en les terres de Castelló. A més, també permet aproximar-se a aspectes tan rellevants com ara el nivell d'expansió que el *voto verdad* –és a dir, aquell que era fruit del discerniment racional dels electors– assolia a aquelles alçades en les comarques castellonenques.

De nou podem partir del diagnòstic fet per *León Alexis* en el seu ja referit article d'opinió sobre la crisi dels partits dinàstiques a les terres de Castelló: «Nuestros partidos políticos no son valores o potencias ideales [...] Son más bien asociaciones de intereses y de afectos personales [...] entre nosotros las cosas andan tan confundidas que figuran como conservadores o liberales muchos de los que no son lo que confiesan ser».⁶¹ ¿Era tal el grau de desvinculació de les organitzacions dinàstiques castellonenques dels valors i posicionaments ideològics que representaven?

Desenvolupisme, regionalisme i anticunerisme

És sabut que el localisme –és a dir, la prioritització dels interessos i afers locals– i la concepció instrumental i material de la política foren actituds generalitzades durant la

---

⁶⁰ M. Cabo i X. R. Veiga, “La politización del campesinado en la época de la Restauración. Una perspectiva europea”, pp. 44-45.

⁶¹ *El Liberal*, 16/01/1918.

Restauració. Aquestos trets són aplicables a la ciutadania,⁶² però també als partits polítics, especialment als dinàstics, poc tendents a tractar de mobilitzar a la societat amb arguments purament ideològics.⁶³ Donades aquestes coordenades, no sorprén que el desenvolupisme, entés com l'exaltació de les millores materials proporcionades a una comunitat local determinada, així com la reivindicació de les que en un futur es podien obtenir, formara part essencial en el discurs polític dels partits del torn.

Els testimonis són molt abundats. Fins i tot era freqüent que, en apropar-se una cita amb les urnes, el periòdic que recolzava una determinada candidatura exposara detalladament totes les infraestructures i serveis que s'havien bastit, reparat o projectat gràcies al seu patrocinat.⁶⁴

Algunes de les informacions recollides posen de manifest de manera especialment nítida la importància d'aquest element en la política de la Restauració. Per exemple, en un acte gens usual en el comportament polític dels diputats a Corts, en agost de 1916 el Baró de Terrateig, que havia assolit l'escó pel districte de Nules en abril d'aquell any, va citar als representants de tots els segments socials de Borriana a una reunió en la casa consistorial, en la qual els va exposar les gestions que havia fet a Madrid en relació a qüestions com ara la instal·lació de vies metàl·liques o l'habilitació de millores en l'embarcament a la platja. Per la seua banda, en un míting del candidat a diputat conservador Antonio Mª Fabié a Eslida, l'alcalde del municipi va assenyalar obertament que, donades les crítiques circumstàncies econòmiques que s'estaven travessant, el millor era que tots els electors del poble s'uniren per recolzar al candidat que poguera aconseguir del govern més beneficis per a la localitat.⁶⁵ Però no sols a les eleccions generals s'incidia en la consecució de millores materials. També als comicis provincials i municipals en les seues intervencions públiques els polítics remarcaven la labor realitzada en aquest àmbit.⁶⁶

---

⁶² Una mostra paradigmàtica d'aquestes actituds, entre les moltes que es poden trobar a la premsa d'aquells anys, és la constituïda per l'article signat per Emilio Querol Peris al setmanari independent de Benicarló *El Litoral*, en l'edició de 07/12/1913. Vegeu també, del mateix autor, l'article publicat a *El Litoral*. 01/02/1914.

⁶³ J. Moreno Luzón, "Teoría del clientelismo y estudio de la política caciquil", pp. 214-217; C. Dardé, "Características de la vida política", pp. 559-575.

⁶⁴ Vegeu per exemple *Heraldo de Castellón*, 27/03/1916.

⁶⁵ L'exposició de Terrateig a *La Unión*, 19/08/1916. L'episodi d'Eslida a *La Provincia Nueva*, 06/04/1916.

⁶⁶ Vegeu per exemple *Heraldo de Castellón*, 11 i 13/08/1920.

El Litoral, 24/08/1913.

En qualsevol cas, els polítics dinàstics tractaven de traure el major partit possible dels èxits de les seues gestions per aconseguir infraestructures, equipaments... per als seus representats. Així, es solien organitzar visites a localitat que havia sigut beneficiada, per donar-se un bany de multituds.⁶⁷

També cal remarcar que en les seues intervencions públiques els candidats de vegades arribaven a concretar no sols les millors que havien sigut capaç de gestionar, sinó també els projectes i obres que impulsarien si aconseguien l'acta. En eixe sentit, el nivell de concreció assolit en alguns casos fou notable:

⁶⁷ Vegeu per exemple la recepció del poble de Peníscola al diputat provincial liberal per Vinaròs-Sant Mateu José Castelló Tárrega, després que aquest, juntament amb el diputat a Corts per Vinaròs –el també liberal Saiz de Carlos– hagueren aconseguit del govern l'autorització per a la construcció d'un port de refugi en aquella localitat (*Heraldo de Castellón*, 25/03/1922).

¡Pueblo de Burriana! Si la naranja que es vuestra única riqueza, cae al suelo, se pudre y constituye en fin vuestra ruina, es únicamente porque así lo queréis. En vuestras manos está impedirlo. Nos hemos dirigido al Centro Frutero, Casino de la Plaza y Junta de Defensa, con una oferta bien sencilla: sacar de Burriana un mínimo de treinta mil cajas de fruta semanales con destino a Inglaterra, con un flete inferior a veinte chelines. Para ello contamos con todos los barcos necesarios desde Burriana y Valencia a Huelva, y de Huelva a Inglaterra.⁶⁸

Els arguments sobre la gestió de millores materials per a un districte determinat també es presentaven, de vegades, en sentit negatiu. És a dir, s'utilitzava la presumpta manca de capacitat o d'interès d'un determinat diputat a l'hora d'obtenir aquest tipus beneficis, per tal d'atacar-lo i desprestigiar-lo.⁶⁹

Fins i tot, en el cas de l'obtenció de millores i beneficis d'especial repercussió per a una localitat o una comarca determinada, s'entaularen fortes discussions sobre qui eren els vertaders responsables de la seua consecució o sobre l'èxit o fracàs de les mateixes. En eixe sentit, cèlebres foren les fortes polèmiques suscidades en torn a la tramitació de la construcció del port de Borriana, gestionada pel diputat ciervista Jaime Chicharro però respecte de la qual les forces liberals tractaren repetidament de sembrar el dubte sobre si finalment es faria realitat.⁷⁰ Un altre exemple el trobem al districte de Vinaròs, on el qüestionament de l'autoria de les millores aconseguides pel diputat Saiz de Carlos durant la legislatura de 1910, va fer que aquest, davant la proximitat d'una nova convocatòria electoral a Corts, publicara un llarg manifest a la premsa, en el qual reivindicava que aquelles s'havien degut única i exclusivament a la seues insistents i encertades gestions.⁷¹

Per altra banda, cal aclarir que en aquells textos i intervencions públiques en les quals un determinat sector o polític dinàstic feia una exaltació del *regionalisme*, no es referia a aquest en el sentit de reivindicació i defensa de les tradicions i trets identitaris

---

⁶⁸ Aquest text forma part d'un fullet repartit per Rafael Suárez, gerent d'una casa naviliera i candidat romanonista a les eleccions generals de 1918 pel districte de Nules, que a pesar de posar en marxa aquesta i d'altres iniciatives semblants no va tenir gaire èxit en aquells comicis (*El Liberal*, 27/02/1918). Proclames similars a *El Liberal*, 20 i 23/02/1918. Més exemples de propostes de millores materials concretes a *La Provincia Nueva*, 06/04/1916.

⁶⁹ Els exemples en aquest cas també són molt nombrosos. Vegeu com a mostra *La Provincia*, 08/03/1917.

⁷⁰ La polèmica va començar ja en 1920 però fou especialment intensa en la campanya de les eleccions generals d'abril de 1923, en les quals va ser la qüestió que pràcticament va monopolitzar les intervencions dels dos principals candidats, el liberal i el ciervista. Vegeu per exemple *Heraldo de Castellón*, 01 i 23/03/1923, *La Provincia Nueva*, 08/03/1923

⁷¹ *El Litoral*, 01/03/1914.

regionals i d'una major autonomia política i administrativa per a una determinada regió. Sols alguns liberals, com Enric Ribés, Arcadio Porcar o Francesc Baidal, es podrien adscriure al regionalisme entés d'aquesta manera.

De fet, disposem de testimonis de postures contràries a les iniciatives autonomistes dins del mateix Partit Liberal. És el cas dels regidors Juan Peris Masip i José Pascual Cazador, que, tal volta influenciats pels republicans, rebutjaren la possibilitat, discutida en sessió municipal, d'establir una mancomunitat amb València i Alacant. Consideraven que amb la mancomunitat Castelló perdria influència política en favor de València, un argument ja conegut i típicament gassetista. Així mateix, per les mateixes dates el també conegut liberal de la capital Federico García Pérez es mostrava obertament contrari a la idea de la mancomunitat: «Es aspiración que no figura en el cuadro de necesidades de los castellonenses y no nos ofrece ninguna solución, siendo un asunto muerto. Sin embargo, como de crearse nos acarrearía enormes perjuicios, hemos de combatirla». A més, en el mateix article revelava que un altre significat liberal, el diputat provincial Juan Aragonés, també s'havia mostrat contrari a la creació de mancomunitats.⁷²

En la majoria dels casos, quan les formacions dinàstiques remarcaven el seu *regionalisme*, ho feien pensant en un posicionament que es limitava a mostrar una especial sensibilitat en la defensa dels interessos materials d'una determinada comarca. En eixe sentit, el *regionalisme* entés d'aquesta manera quedava lligat a l'*anticunerisme*, en tant que es considerava que eren els candidats originaris de la comarca en qüestió els que defensarien amb major grau d'atenció i de coneixement els seus interessos a les institucions político-administratives del règim.

Tal volta l'exemple més acabat que la política dinàstica castellanenca ens ofereix d'aquestos elements discursius siga el protagonitzat pels liberals dels Ports. Allí constituïren l'anomenat Partit Liberal Autonomista del Districte de Morella en 1919, un nucli independent respecte de les organitzacions liberals provincials, tant de la cantista com de la reverterista. El seu òrgan periodístic fou el setmanari *El Liberal Autonomista* i el seu successor dos anys després es va anomenar *La Región*.⁷³ En les campanyes electorals per a les eleccions a Corts, aquest nucli liberal es va caracteritzar per les

---

⁷² Les intervencions al consistori municipal a Actes de l'Ajuntament de Castelló, 29/04/1914. La postura de Federico García a *Heraldo de Castellón*, 05/05/1914.

⁷³ *Heraldo de Castellón*, 29/04/1919, 06/05/1919 i 17/06/1919; *El Liberal Autonomista*, 05/02/1921.

apel·lacions contínues al *cunerisme* del seu gran adversari, el ciervista Luis Montiel – que contrastava amb el candidat patrocinat per ells, el datista José de la Figuera i de la Cerda, Marqués de Fuente el Sol, originari de Morella– i per empunyar la bandera del *regionalisme*, entés com la defensa dels interessos de la comarca que Fuente el Sol portaria a terme si accedia a l'escó parlamentari.⁷⁴ Resulta significatiu que una de les bases constitutives del Partit Liberal Autonomista establira que:

[...] será conveniente el nombramiento de una junta compuesta de representantes de fuerzas vivas del distrito, y de representantes de la clase intelectual, para que propongan al comité central, las mejoras de orden material que deben realizarse en el distrito, tales como teléfonos interurbanos, caminos vecinales, abastecimientos de aguas, etcétera, etc. Así se formará un plan general de obras en el distrito que deberá desarrollar nuestro diputado, en beneficio de todos; y de este modo, en vez de pedir los electores al futuro representante dinero por sus votos, lo cual es una inmoralidad, pedirán el cumplimiento o la realización de los deseos generales.⁷⁵

Més enllà de possibles raons d'oportunitat política –la manca de vinculació personal de Montiel al districte i l'aparició d'un candidat que sí la tenia, Fuente el Sol– ben probablement no és casual la potent presència d'aquest *regionalisme sui generis* en el discurs dels liberals dels Ports. Es tracta d'una comarca amb una forta personalitat dins el context provincial, els seus habitants tenien un fort sentiment de pertinença a la mateixa, allò que podríem anomenar una identitat comarcal. Així, quan els liberals feien professió de fe regionalista en els seus discursos i medis periodístics, ho feien per tractar de connectar amb aquesta identitat comarcal. En el fons, aquest concepte de regionalisme no anava més enllà del que feien els polítics dinàstics en la resta de districtes sense incloure referències a cap tipus de simpatia pel regionalisme, apel·lar als beneficis materials que els seus patrocinats havien proporcionat o serien capaços de proporcionar si eren escollits diputats.

Pel que fa a l'*anticunerisme*, fou també un dels arguments més repetits en les campanyes electorals i fins i tot fora d'elles.⁷⁶ No sorprén, donada la connexió que s'establia entre disposar d'un diputat del districte o amb interessos en ell i obtenir

---

⁷⁴ *La Voz del Maestrazgo*, 02/03/1923.

⁷⁵ *Heraldo de Castellón*, 29/04/1919.

⁷⁶ Els testimonis són innumerables. Vegeu com a exemples *Heraldo de Castellón*, 05/01/1914, *La Unión*, 15/04/1916, *La Provincia Nueva*, 03 i 09/03/1917 i *Heraldo de Castellón*, 16/12/1920.

beneficis materials per al mateix, element aquest que ja hem comprovat que constituïa l'ingredient principal del discurs electoral en els partits dinàstics.

Anticaciquisme i regeneracionisme

Després del *desastre del 98*, el discurs regeneracionista havia sigut assumit per la totalitat de les forces presents a la política espanyola, però adaptat per cadascuna d'elles per tal d'encaixar-lo dins dels seus posicionaments ideològics. Amb tot, alguns elements eren comuns: la urgència d'incrementar els nivell d'educació i d'instrucció de la societat; la necessitat de millorar les infraestructures, els equipaments, els sistemes productius... per tal d'impulsar el desenvolupament econòmic; l'animadversió contra el caciquisme, contra la manipulació i perversió sistemàtica del sistema polític; o la necessitat de corregir el caràcter elitista i oligàrquic del règim, d'integrar a les masses en les institucions de la Restauració i en els processos electorals, tot acabant amb la *política del pacte*.

En el context de la política local de les forces dinàstiques, el component regeneracionista més emprat fou l'anticaciquisme. A pesar que ens pot resultar veritablement cínic, el ben cert és que les pàgines de la premsa dinàstica i les intervencions públiques dels polítics del torn es troben farcides d'acusacions als adversaris de practicar abusos i coaccions caciquistes. En el cas dels liberals castellonencs, tenien la possibilitat d'associar aquestes acusacions a un referent que ja a aquelles alçades quasi bé havia adquirit la categoria de mite. El *Cossi* dirigit pel Duc de Tetuán i per Victorino Fabra, que havia assolit celebritat a escala nacional per la freqüència i intensitat de les seues pràctiques caciquils.⁷⁷

I és que els continguts anticaciquistes solien tenir noms i cognoms, és a dir, s'utilitzaven sobre tot no com a crítiques genèriques al sistema i la societat de la Restauració sinó com a arma per atacar a contrincants polítics concrets. En tot cas, per

---

⁷⁷ Alguns exemples d'invocació dels temps de màxim esplendor del *Cossi* per remarcar la gravetat que estaven tenint les coaccions i abusos practicats pels conservadors a *Heraldo de Castellón*, 19/01/1914, 03/05/1919 i 19/04/1922.

completar aquest argument, el caciquisme atribuït als enemics era contrastat amb freqüents compromisos públics amb la regeneració política del sistema.⁷⁸

En tot cas, l'extremada freqüència amb què aquestos tipus de continguts apareixen en les intervencions públiques i en els medis de comunicació dels partits del torn, posa de manifest fins a quin punt el regeneracionisme havia calat en la mentalitat de la societat restauracionista posterior al 98. Encara que en la pràctica les forces polítiques, especialment les dinàstiques, continuaven sense renunciar a l'aplicació de procediments caciquistes, en l'esfera discursiva es tractava a tota costa de deslligar-se dels mateixos i tractar de vincular a ells a les formacions adversàries.

Catolicisme i clericalisme. Les seues implicacions electorals

«No necesita alardear de católico, para atraer incautos para apoyarse en un gobierno que lleva como programa la secularización de cementerios y la libertad de cultos».⁷⁹ Aquest comentari forma part de l'article de presentació del nou setmanari ciervista fundat a Morella en 1923, *La Voz del Maestrazgo*. En ell es feia un elogi de la figura del diputat a Corts del districte morellà, Luis Montiel, que aspirava a reeditar l'acta de diputat a les eleccions d'abril d'aquell any. Al fragment reproduït apareix una denúncia indirecta però evident d'un dels components del discurs electoral que estava seguint el contrincant de Montiel en la campanya, el liberal Marqués de Fuente el Sol: presentar-se com tant catòlic com el que més, sense importar-li que el seu partit a escala estatal estiguera plantejant en aquella campanya mesures secularitzadores.

El catolicisme era un element molt arrelat en la societat de la Restauració, de tal manera que, per a molts candidats, tractar d'allunyar qualsevol dubte sobre la fortalesa de les seues conviccions catòliques i sobre la seua disposició a defensar els interessos catòlics era en moltes ocasions aconsellable, més encara en el cas d'un candidat liberal que optava a representar un districte de tan marcada tradició confessional com era el de Morella. El cas relatat no és l'únic. Ja en la campanya de les eleccions generals de 1914 la premsa conservadora va acusar al candidat liberal pel referit districte, Luis Esteban,

---

⁷⁸ Per exemple, poques setmanes després de constituir-se com a facció liberal independent, l'argument de la regeneració política fou un dels *leitmotiv* en la campanya electoral dels romanistes a les eleccions municipals (*El Liberal*, 03/11/1917).

⁷⁹ *La Voz del Maestrazgo*, 02/03/1923.

de no ser creient, mentre es destacava que el candidat oponent, el conservador José Mª Azcárraga, tenia provat el seu catolicisme.⁸⁰

En la mateixa línia, també resulten significatives les paraules pronunciades pel republicà Faustino Valentín en la seua visita a Onda, quan –enrolat temporalment en les files liberals– acabava de guanyar les eleccions a Corts pel districte de Nules a Jaime Chicharro: «Os hicieron creer que si triunfaba yo, no serían respetados los intereses de la religión ¡Risible utopía! Para cuanto la Iglesia y la Religión necesiten en Onda que vengan a mí ¡Aquí está su diputado para servir esos intereses, que son los míos!». Acte seguit Valentín va visitar l'ermitori de Sant Salvador i va encapçalar la subscripció per tal de procedir a la seua restauració amb un donatiu de cent pessetes.⁸¹

No obstant, en el cas dels liberals també es donaren situacions inverses a les exposades en els paràgrafs anteriors. Cal tenir en compte que representaven la vessant esquerrana del torn de partits i que, per tant, se'ls atribuïa una sèrie de posicionaments comuns a l'esquerra, entre elles un actitud secularitzadora i distant envers el catolicisme social i polític, més o menys profunda segons els casos. Així, per exemple, remarcar el passat carlí i el fervor catòlic d'una de les figures principals del liberalisme cantista, l'alcorí Cristóbal Aicart, es va convertir en un recurs força explotat pels seus enemics.⁸² En la mateixa línia, *El Clamor* va criticar al seu col·lega liberal a la premsa diària castellonenca, *Heraldo de Castellón*, per la profusió de detalls i el fervor amb què havia relatat la processó que havia posat la cloenda a la Gran Assemblea de l'Apostolat de l'Oració –acte clerical al qual ens referirem en apartats posteriors– i per haver retret a l'Ajuntament de Castelló que no hagueren tocat les campanes del Fadrí i que haguera exigit el pagament dels arbitris estipulats per fer vol de campanes.⁸³

De tota manera, el component religió no va assolir en el discurs dels partits dinàstics el grau de presència aconseguit pels continguts que s'han analitzat en els punts precedents. Cal tenir en compte que en aquell darrer decenni restauracionista, 1913-1923, la qüestió religiosa no va gaudir del protagonisme principal que havia assumit en etapes anteriors recents. A sobre s'ha de tenir present que per la seua postura moderada envers aquesta temàtica –més decantada cap al secularisme en el cas dels liberals, més orientada cap al confessionalisme en el dels conservadors– les forces del torn ocuparen

---

⁸⁰ *La Provincia*, 06/04/1914.

⁸¹ *Heraldo de Castellón*, 30/06/1923.

⁸² *El Clamor*, 02/12/1915.

⁸³ *El Clamor*, 02/07/1921.

una posició secundària en els debats religiosos i clericals que, amb major o menor presència i acritud, estigueren presents durant tota la Restauració, debats que foren protagonitzats sobretot per carlistes i catòlics d'una banda i republicans de l'altra.

La qüestió social i els partits del torn

Com venim observant al llarg del present treball, la qüestió social fou un dels elements centrals de discussió i de conflicte en l'Espanya d'aquells anys, també, com no, en el terreny de la política. Quina fou la postura dels representants dels partits del torn a les terres de Castelló envers la creixent conflictivitat social? Com és lògic la seua actitud no va diferir gaire de l'adoptada pels seus líders nacionals. D'una banda van combatre les accions reivindicatives d'elevada intensitat, com ara les vagues generals.⁸⁴ Especialment polèmica fou la postura d'*Heraldo de Castellón* durant la vaga general indefinida d'agost de 1917. *El Clamor* el va acusar d'haver mantingut durant el referit conflicte una línia editorial crítica amb els obrers, per al desenvolupament de la qual hauria caigut fins i tot en la injúria i la falsedat. *Heraldo* es va defensar d'aquestes acusacions tot negant els càrrecs formulats pel diari republicà. El ben cert és que als exemplars de l'òrgan liberal publicats aquells dies la vaga fou conceptuada com un moviment executat en favor de determinats interessos polítics i personals, els inductors del qual s'haurien aprofitat de la ignorància dels treballadors per tal de fer-lo realitat. En la mateixa línia es va posicionar el diari dels conservadors, *La Provincia Nueva*, que a més va donar per fracassat el moviment des de ben aviat, va minimitzar els seus efectes a la província i va recalcar el seu escàs seguiment. Encara més, va propagar els rumors en relació a una suposada partida de 250.000 pessetes destinada a socórrer als obrers de la província, diners que finalment no haurien arribat a les seues mans sinó que se'ls hauria quedat algun *listo*.⁸⁵

De manera semblant, en la vaga plantejada a escala estatal pels empleats de correus a l'estiu de 1922, *Heraldo de Castellón* va elogiar al governador civil per les mesures preses per minvar els efectes de l'atur i al govern central per haver sabut

---

⁸⁴ Per exemple, davant la possibilitat que els obrers de la ciutat de Castelló declararen una vaga general contra l'encariment continuat dels productes de primera necessitat, els medis liberals van assegurar que aquesta opció sols vindria a agreujar el problema (*Heraldo de Castellón*, 04/03/1916).

⁸⁵ Les acusacions d'*El Clamor* a l'edició del dia 24/10/1917. La defensa d'eixes acusacions a *Heraldo de Castellón*, 23 i 25/10/1917. Els càrrecs formulats contra els inductors de la vaga a *Heraldo de Castellón*, 20/08/1917. La postura de *La Provincia Nueva* per exemple a les edicions d'11 i 21/08/1917.

imposar el principi d'autoritat, al temps que assegurava que en aquesta ocasió l'opinió pública estava a favor de les autoritats.⁸⁶

Respecte als nombrosos conflictes laborals de caràcter local i sectorial que es plantejaren a Castelló durant el darrer decenni restauracionista, en la majoria d'ells la premsa dinàstica es va limitar a informar, no massa profusament, des d'una posició d'estricta neutralitat. Tanmateix, en ocasions va prendre partida a favor de la part patronal. És el cas de la dura vaga iniciada a les darreries de 1915 pels estibadors del port de Castelló, en demanda d'augment dels imports que percebien pel seu treball, la qual fou qualificada d'inoportuna. Es va remarcar la delicada situació que estava travessant el negoci taronger, el fet que els consignataris ja havien signat els seus contractes amb els armadors i fins i tot que la vaga havia sigut convocada sense ajustar-se a la legislació aplicable.⁸⁷

Al mateix temps, però, les opcions dinàstiques que en aquell moment ocupaven el centre de l'espectre polític restauracionista, liberals i conservadors datistes, des de l'oposició o des de el govern, van donar mostres de sensibilitat a favor del moviment obrer i van reivindicar i aplicar reformes normatives per millorar la situació del proletariat, en correspondència amb la seua aposta per trobar solucions moderades i contemporitzadores a la greu conflictivitat social plantejada.

També a les terres de Castelló es van aplicar aquestes pautes. Per exemple, en una assemblea celebrada a l'Ajuntament a instàncies de Fernando Gasset per tal de demanar l'amnistia per als empresonats arran de la vaga d'agost de 1917, el diputat provincial Norberto Ferrer va intervindre per assenyalar que:

Como liberal –añadió– he de asociarme a este acto de humanidad, creyendo que además de la amnistía para los condenados de agosto, debía solicitarse también para todos los procesados por delitos políticos [...] se muestra partidario de elevar al Gobierno la petición de la reforma de nuestro código penal en consonancia con la ley de huelgas, para evitar la repetición de sentencias como las que ahora se lamentan.⁸⁸

També a favor de la petició d'alliberament dels empresonats per la vaga d'agost es va expressar en eixe mateix acte José Castelló Tárrega. Així mateix, el també

---

⁸⁶ Vegeu per exemple *Heraldo de Castellón*, 25/08/1922.

⁸⁷ *Heraldo de Castellón*, 07, 13, 14 i 24/12/1915. *La Provincia*, 07/11/1915 i 03/01/1916. També es va assegurar que els vaguistes havien avançat l'inici de l'atur sense avisar a les autoritats.

⁸⁸ *Heraldo de Castellón*, 16/11/1917.

destacat liberal Juan Peris Masip fou un dels oradors en el míting que pocs dies després va tenir lloc a la plaça de bous, amb el qual va culminar aquella campanya a favor de l'amnistia liderada per Fernando Gasset.⁸⁹

Més enllà de declaracions públiques, també es localitza alguna actuació concreta a favor dels obrers des de les institucions públiques. Va ser novament Norberto Ferrer que en sessió de la Diputació va proposar que en els terrenys situats junt a l'Hospital Provincial es construïren «[...] casas baratas para obreros aprovechando las vigentes disposiciones gubernativas que subvencionan tales construcciones [...] resolviéndose con ello al propio tiempo el conflicto existente de la extrema escasez de habitaciones y viviendas baratas que existe en esta capital». Per la seua banda en un discurs pronunciat al centre obrer de Peníscola José Castelló Tárrega «[...] expuso el programa a seguir para mejorar las condiciones de vida del pobre trabajador, extendiendo la población a la playa y edificando en este punto una barriada obrera acogiéndose a la vigente Ley de Casas Baratas».⁹⁰

Cal tenir en compte que en bastants localitats les organitzacions obreres estaven assolint unes dimensions considerables i una influència estimable en els sectors socials populars i per tant una rellevància política i electoral inqüestionable. En tant que entitats independents i que, en termes generals, es trobaven lliures de lligams clientelars i de compromisos polítics, si es volia comptar amb el seu suport polític i electoral, els partits havien de recórrer a l'oferiment de millores i beneficis i a l'establiment d'aliances en igualtat de condicions entre ambdues parts. Tal com ja s'ha comprovat en apartats anteriors, no sols socialistes i republicans –les forces ideològicament més afins a les organitzacions obreres de classe– establiren pactes i aconseguiren la seua col·laboració. En determinades conjuntures polítiques i socials d'abast local, també els liberals i els datistes foren capaços d'obtenir el suport dels obrers organitzats en determinades localitats, com ara Borriana, Nules o Morella.

---

⁸⁹ *El Clamor*, 26/11/1917.

⁹⁰ Vegeu Actes de la Diputació Provincial, 14/10/1920, on es detallen les gestions que proposa Ferrer per fer viable l'operació. Aquest mateix polític, a l'hora de justificar el seu pas del garciaprietisme al romanonisme, va destacar que el Comte de Romanones va ser «[...] el primer gobernante que fija orientaciones sociales, acondicionando su programa para gobernar en sentido progresivo. El decreto fijando las ocho horas es toda una revolución y un principio de acometida a la sociedad capitalista, necesitada de que el poder público intervenga en las relaciones que mantiene con los asalariados» (*El Clamor*, 16/07/1921). La intervenció de José Castelló Tárrega davant els obrer de Peníscola a *Heraldo de Castellón*, 25/03/1922.

En eixe sentit, sabem també que en les seues campanyes propagandístiques pels pobles els polítics dinàstics en algunes ocasions visitaven els centres obrers locals. Ja s'ha assenyalat que almenys cinc mítings electorals dinàstics tingueren lloc en centres d'aquesta naturalesa. Però els polítics del torn no sols es recordaven de les organitzacions obreres en temps d'eleccions. Per exemple, el diputat provincial liberal José Castelló Tárrega va aprofitar la seua estada en la Jana –amb motiu de la inauguració del centre liberal de la localitat– per a visitar el centre obrer allí existent, on es va entrevistar amb la seua junta de govern i amb una delegació d'una societat obrera de Sant Jordi. Ja al Centre Liberal, Castelló Tárrega en el seu discurs es va referir a la qüestió social, amb unes paraules que denoten els plantejaments moderats i conciliadors amb què les forces del torn –liberals i conservadors datistes– afrontaven aquest problema:

[...] se ocupó del problema obrero y de la necesidad que tiene el partido liberal de asistir preferentemente a las reclamaciones del proletariado, señalando claramente los límites del problema para desvanecer los errores del vulgo, causa de los frecuentes choques entre el capital y el trabajo, entre el obrero y el patrono. Fustigó duramente a quines se empeñan todavía en ver una máquina en el obrero pero aconsejó una mejor preparación en el planteamiento de ciertas demandas para evitar la sacudida extraña que compromete la tranquilidad de los pueblos y retrasa la solución de las aspiraciones obreras.⁹¹

No obstant, a pesar d'aquestes mostres de sensibilitat amb el *problema obrer* i d'aproximació a les organitzacions societàries, en termes generals la presència de la *qüestió social* en el discurs dinàstic fou limitada, per diversos motius: perquè aquells temps de marcada polarització social i de radicalització tant del moviment obrer com del patronal eren proclius a discursos molt més extrems, tant per la dreta com per l'esquerra; perquè les classes populars, principals receptors d'aquests discursos, es trobaven majoritàriament identificades bé amb les opcions republicanes o obreristes o bé amb les alternatives dretanes proporcionades principalment pel catolicisme social; perquè ni les elaboracions ideològiques ni les realitzacions pràctiques en matèria social havien format mai part de la tradició dels partits Conservador i Liberal, que com a partits de quadres s'havien mantingut allunyats de les problemàtiques dels sectors populars.

---

⁹¹ *Heraldo de Castellón*, 13/04/1920.

La tradició liberal en els partits dinàstics

Els Partit Liberal i el Partit Conservador eren els protagonistes del torn, eix sobre el que girava un sistema, el de la Restauració, que va suposar la culminació del triomf del liberalisme en l'Espanya decimonònica. Per tant, caldria esperar la presència de posicionaments ideològics propis dels principis liberals en ambdues formacions, per més que el règim que protagonitzaren fóra marcadament oligàrquic. Un compromís amb les doctrines liberals, això sí, més clar en el cas del Partit Liberal, que cal recordar que havia sigut creat amb molts components procedents del Sexenni Revolucionari i que representava l'esquerra del torn de partits. Diferent és el cas del Partit Conservador, on ben prompte es va fer present la penetració de polítics i de continguts procedents del catolicisme polític i fins i tot del tradicionalisme.

La veritat és que, si ens circumscriuim ja a les coordenades cronològiques i geogràfiques del present treball, els polítics liberals castellonencs van estar presents en les dues cites que constituïren les millors mostres d'exaltació dels valors liberals, en ambdues, però, amb un paper secundari. Una d'elles era de caràcter periòdic, la manifestació cívica que tots els anys es programava a la capital provincial dins les Festes de la Llibertat, que commemoraven la resistència de la ciutat al setge imposat per les tropes carlistes en 1837.⁹²

Si bé no en totes les edicions de les Festes de la Llibertat, sí que està acreditada la participació del Cercle Liberal en algunes d'elles. També la intervenció d'algun regidor liberal en el torn de parlaments que s'obria per posar la cloenda a l'acte. I fins i tot la participació també de sengles representacions de la Diputació en 1920 i 1921, coincidint amb un període de majoria liberal a la corporació provincial. Tanmateix, allò amb el que no s'identificaven els liberals era amb els crits contra institucions polítiques i religioses que sorgien en el transcurs i a l'acabament de la manifestació cívica, protagonitzats pels sectors republicans més exaltats, ni menys encara amb els aldarulls protagonitzats en algunes edicions per aquestos i els carlistes. Així, per exemple, en 1914, com a president del Cercle Liberal, Arcadio Porcar, es va desmarcar i va condemnar les accions d'aquesta índole que s'havien produït durant la manifestació

---

⁹² Una anàlisi acurada dels orígens i l'evolució d'aquesta festivitat a F. Archilés [et. al.], *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, pp. 41-85 i 95-143.

d'aquell any, en la qual el Cercle havia participat. La premsa republicana va respondre criticant a Porcar perquè en la seua declaració sols havia al·ludit al valor cívic que havia demostrat la població en 1837, no havia fet referència a la tradició liberal de la capital.⁹³

Fins i tot algunes opinions sobre aquestos festejos posen de manifest la indiferència dels liberals envers el seu component ideològic. *Heraldo de Castellón* va insistir en diverses ocasions en que aquestes festes s'havien d'organitzar bé, amb temps i amb un programa extens i capaç d'atraure a un bon contingent de forasters, per tal que constituïren un impuls per al comerç local. Va arribar a assenyalar que si no es plantejaven d'aquesta manera era millor no fer-les, per tal d'estalviar-se despeses innecessàries.⁹⁴ En certa ocasió també va proposar que les tres festivitats de la ciutat –la Magdalena, la de la Verge del Lledó i les Festes de la Llibertat– s'unificaren per celebrar-se conjuntament en el mes de maig, també per motius comercials. *El Clamor* no va tardar en oposar-se a aquesta idea:

Las fiestas y feria de la Magdalena deben continuar celebrándose en las fechas de costumbre, y deben tener lugar en estos días porque con ello ningún perjuicio se irroga al comercio, así como deben celebrarse las Cívicas en julio en los días 7, 8 y 9 de ese mes ya que son los días conmemorativos de uno de los hechos que más honran la historia de nuestro pueblo.⁹⁵

---

⁹³ *Heraldo de Castellón*, 09/07/1914; *El Clamor*, 10/07/1914.

⁹⁴ Vegeu per exemple *Heraldo de Castellón*, 20/05/1916, 10/07/1916 i 06/07/1918. També F. Archilés et al., *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, p. 115.

⁹⁵ La proposta en *Heraldo de Castellón*, 01/02/1921. La resposta a *El Clamor*, 05/02/1921.

Romeria de la Magdalena, anys 191?-192? (Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica Local de la Universitat Jaume I).

Sobre aquesta actitud distant dels liberals castellonencs envers les Festes de la Llibertat, cal tenir en compte dos factors que contribueixen a explicar-la. En primer lloc, el fet que la Manifestació Cívica era un acte capitalitzat des del punt de vista polític pràcticament de manera exclusiva pels republicans. En segon terme, que a aquelles alçades era una celebració que, com després es comprovarà amb deteniment, acusava cert desgast, motivat per la seua ja llarga trajectòria i per la crisi que estaven travessant els valors liberals.⁹⁶

L'altra oportunitat especialment propícia per a l'exaltació del liberalisme va ser de caràcter circumstancial. Ens referim a la polèmica suscitada entre aliadòfils i germanòfils i la seua culminació en la celebració de la victòria dels Aliats. Tanmateix, les mostres de recolzament a les potències liberals –França, Anglaterra– per part dels

---

⁹⁶ Vegeu també *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, pp. 66 i 110.

liberals no foren massa abundants ni intenses. Cal tenir en compte que el garciaprietisme –facció nacional a la qual estaven adscrits tant els cantistes com els reverteristes– s’havia caracteritzat per mostrar una estricta postura de neutralitat envers la conflagració internacional i que el propi García Prieto fou acusat de germanòfil. Quelcom semblant es pot dir dels conservadors, encara que en el seu cas les posicions germanòfiles foren més evidents.⁹⁷

Així les coses, les expressions clares d’aliadofília en el liberalisme castellanenc durant la guerra van procedir sobretot d’un nucli minoritari, el romanonista. No és casual, si tenim en compte que el Comte havia sigut el cap nacional que més decididament havia apostat per donar suport a les potències aliades. Així, per exemple, de cara a les eleccions generals de febrer de 1918 l’òrgan dels romanonistes es va fer ressò dels rumors que estava difonent la premsa espanyola relatiu a la possible compra de vots amb diners alemanys, per tal de promoure l’entrada en el Parlament de diputats favorables a la causa germànica.⁹⁸

Pel que fa a les faccions liberals majoritàries, els dos únics testimonis aliadòfils fan referència, per una banda, a l’existència d’una *penya aliadòfila* dins el Casino Antic, un grup de socis de filiació liberal cantista caracteritzats per la seua aliadofília, integrat entre altres per Cristóbal Aicart, Juan Peris Masip, José Castelló Tárrega, Norberto Ferrer, Sebastián Carpi Gil, Joaquín Rambla, Alfonso Blanco i Federico Barrachina; per altra part, a la presència documentada de dos cantistes –Alfonso Blanco i Vicente Domínguez en la Lliga Antigermanòfila constituïda també a la capital i integrada majoritàriament per republicans.⁹⁹

Així doncs, respecte a les expressions públiques de valors propis de la ideologia liberal per part dels partits del torn castellanencs, es pot afirmar que durant l’etapa final

---

⁹⁷ Articles a favor del bàndol dels Imperis Centrals a *La Provincia Nueva*, a les edicions dels dies 06/02/1917, 22/04/1918, 14 i 15/06/1918, 08/07/1918, 15 i 16/10/1918. Una síntesi de les postures de les diverses formacions polítiques espanyoles a R. Villares i J. Moreno Luzón, *Restauración y Dictadura*, pp. 421-433.

⁹⁸ *El Liberal*, 16/01/1920. Més articles germanòfobs d’*El Liberal* a les edicions dels dies 30/01/1918, 16/02/1918 i 20/03/1918.

⁹⁹ Sobre la identitat dels components de la *Penya Liberal* del Casino Antic, *El Liberal*, 02/01/1918; *Heraldo de Castellón*, 12/11/1918. Respecte a les celebracions pel triomf Aliat, aquest grup va organitzar un banquet al qual va convidar al representant de la diplomàcia britànica en Castelló (*El Clamor*, 16/11/1918), que abans els havia rebut cordialment en el seu domicili (*Heraldo de Castellón*, 12/11/1918). Així mateix, va enviar una carta d’adhesió al banquet celebrat per diverses societats vila-realencs (*Heraldo de Castellón*, 25/11/1918). Sobre la Lliga Antigermanòfila vegeu G. Llansola, *Republicanism, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p.153.

de la Restauració foren més aviat reduïdes i d'escàs impacte. Un exemple el trobem en el manifest electoral publicat per Saiz de Carlos, candidat pel districte de Vinaròs, en vespres de les eleccions generals de 1914. Després d'una llarga referència als avanços materials aconseguits durant els seus quatre anys com a diputat de la referida demarcació –i tal volta pensant en els electors que formaven part dels focus obrers i republicans del districte– va acabar fent un breu esment a la seua condició de «demócrata de toda la vida», a la seua adscripció a la «extrema izquierda» del Partit Liberal i al fet que aquest havia sigut el partit que havia aconseguit «las mayores conquistas modernas que nos acercan a los pueblos más cultos».¹⁰⁰ En tot cas, en termes generals eren els republicans qui des de feia temps s'havien apropiat quasi en exclusiva de la bandera del liberalisme. Per altra banda, la profunda crisi que travessava aquesta ideologia tampoc feia especialment atractiva la seua exaltació pública.

Quant a l'actitud del conservadorisme liberal envers aquestos episodis d'exaltació dels valors liberals, es pot qualificar d'indiferent. No s'implicaren, però tampoc atacaren ni criticaren, les Festes de la Llibertat. Respecte a la Primera Guerra Mundial, tampoc tingueren cap participació en els festejos per la victòria dels estats liberals. Cal tenir en compte que al llarg del conflicte les postures editorials de *La Provincia* i de la seua successora, *La Provincia Nueva* –les veus representants dels conservadors a la premsa– havien sigut manifestament germanòfila. El diari conservador fins i tot va traure importància a la cèlebre *nota alemanya*, per la qual el govern germànic va bloquejar el comerç marítim dels països neutrals.¹⁰¹

Tot plegat, al llarg dels paràgrafs precedents s'ha comprovat que el discurs polític articulat pels partits dinàstics va estar constituït fonamentalment per dos ingredients: el desenvolupisme, és a dir, la demanda i provisió de millores materials, de caràcter col·lectiu i en aquest cas circumscrites a l'àmbit local –un municipi, una comarca, un districte– ; i l'anticaciquisme i necessitat de regeneració del sistema, que principalment es concretava en l'atac a organitzacions i polítics concrets d'àmbit local. Per contra, matèries de tall més marcadament ideològic i de caràcter genèric –que per la seua naturalesa sobrepassaven l'esfera local–, com ara la qüestió religiosa, la qüestió

---

¹⁰⁰ *El Litoral*, 01/03/1914.

¹⁰¹ *La Provincia Nueva*, 07/02/1917.

social, el liberalisme... assoleixen un paper secundari, menys reeixit encara pel que fa a les referències a afers propis de l'actualitat nacional.¹⁰²

En eixe sentit, és cert que un discurs així és propi dels partits de quadres, en tant que presentava un grau de desideologització molt elevat i una capacitat per construir interpretacions de la realitat política i per organitzar l'experiència i guiar l'acció dels subjectes molt limitada. No obstant, cal reconèixer l'esforç intens dels polítics del torn per posar de relleu els avanços materials que havien aconseguit per al districte o municipi que representaven, així com per presentar projectes desenvolupistes atractius i criticar la inacció i incapacitat dels seus rivals en aquest àmbit. Aquest esforç posa de relleu una intenció insistent de connectar amb els electors, de guanyar-se la seua confiança mitjançant arguments i propostes, quelcom que no és propi dels partits de quadres paradigmàtics. Constitueix doncs una mostra més que, cap a les darreries de la Restauració, les agrupacions del torn s'hagueren d'apropar cada vegada més a les necessitats i demandes dels electors, en un context en el qual les pressions governamentals i caciquils ja no eren suficients per garantir triomfs electorals.

A més, donat l'acusat caràcter localista de la política restauracionista, resulta lògic que els partits del torn mostraren preferència pels components locals a l'hora de configurar els seus discursos polítics. També cal tenir en compte que disposaven d'una àmplia presència a les institucions provincials i centrals –diputacions, senat i congrés dels diputats, govern– i que per tant es trobaven en disposició de poder obtenir recursos i millores de l'Estat restauracionista, molt més del que ho estaven els partits exclosos del torn. A d'ells no els feia tanta falta apel·lar a arguments més generalistes, com les virtuts de la futura República reivindicades pels republicans o la defensa de la religió i de l'ordre social esgrimida pels carlistes, podien oferir recursos i millores materials concretes i palpables.

Per altra part, la insistència en aquest ingredient desenvolupista posa de manifest també que a aquelles alçades la política, encara que fora de tall localista, suscitava interès i preocupació en la societat, que per tant no romania tan desmobilitzada i aliena a aquella com la historiografia l'ha presentada en algunes ocasions.¹⁰³

---

¹⁰² Sols s'ha localitzat una referència a un tema d'actualitat nacional en un acte públic dinàstic. Fou realitzada pel liberal Norberto Ferrer, que en un míting electoral a Alcalà de Xivert va criticar a Cierva per la seua actitud en l'afer de les tarifes ferroviàries (*Heraldo de Castellón*, 15/11/1920).

¹⁰³ El qüestionament de la desmobilització política de la societat restauracionista per exemple a S. Cruz Artacho, "Caciquismo y mundo rural durante la Restauración", pp. 36-38; J. Moreno, "Teoría del

---

clientelismo y estudio de la política caciquil”, pp. 216-217; O. Bascuñán, *Protesta y supervivencia. Movilización y desorden en una sociedad rural: Castilla-La Mancha*; M. Cabo i X. R. Veiga, “La politización del campesinado en la época de la Restauración. Una perspectiva europea”.

II.2. LA CONVERGÈNCIA DE DUES TRADICIONS: CAP A UNA NOVA DRETA

A l'apartat en què s'ha examinat la trajectòria política dels conservadors, s'ha observat com en el origen del sorgiment del moviment maurista a les terres de Castelló es troba, entre d'altres condicionants, l'emergència d'un corrent dins el Partit Conservador molt crític amb l'estratègia pactista i poc combativa que segons ell havia adoptat la formació, allunyada dels pressupostos regeneradors defensats per qui era encara el cap del conservadorisme espanyol, Antonio Maura. Entre aquests trobem, entre altres, la mobilització efectiva dels sectors socials conservadors i el rebuig de l'alternança pacífica. Segons els crítics, aquesta controvertida línia estratègica havia sigut imposada pel cap provincial, Tiburcio Martín, i pel seu representant a la Cort, el Comte d'Albay, acusats d'establir una relació de submissió envers el Partit Liberal i envers els acords establerts per les cúpules dirigents estatals dels partits del torn.

Aquests mateixos retrets foren els que temps després estigueren darrere de la dissidència de certs elements reeixits del maurisme –Miguel Llansola i Juan Avinent serien els seus millors exponents– que, sense renunciar a la seua fidelitat als postulats mauristes, ingressaren en les files ciervistes, després que la direcció del maurisme provincial canviara els seus postulats inicials renovadors i mobilitzadors per actituds molt semblants a les dels partits dinàstics convencionals.

En altres fragments d'aquell mateix apartat dedicat a la dinàmica política del conservadorisme a Castelló, s'ha posat de relleu l'existència d'un procés de confluència de diversos sectors del carlisme i del conservadorisme dinàstic, que va culminar en la constitució d'una aliança d'abast multidimensional, la *unió de les dretes*, adscrita a la facció nacional encapçalada per Juan de la Cierva. Entre els factors explicatius de la seua aparició en l'escena política castellanenca alguns es situen també en l'esfera de la ideologia i dels valors: el creixent rebuig entre determinats sectors del Partit Conservador de la política del pacte i de l'absència de lluita política entre els dos partits dinàstics, materialitzada en unes relacions amb els liberals que es jutjaven excessivament condescendents; el rebuig entre aquests mateixos sectors conservadors del *cunerisme* i de l'elitisme i allunyament dels partits dels ciutadans; una rellevant renovació dels pressupostos ideològics en el carlisme, que el va portar a la prioritització de la defensa de l'ordre social i dels postulats regeneracionistes i anticaciquistes; i un sentiment de necessitat, compartit per carlistes i conservadors, d'articular mesures per

tal de fer front a l'escalada de conflictivitat social, a l'enfortiment de les organitzacions de classe, a la radicalització del seu discurs i a uns perills revolucionaris que consideraven pròxims.

Respecte al darrer dels factors enumerats, cal afegir que s'ha apuntat com a possible que la disminució dels nivells de crispació social es trobe darrere de la desarticulació d'aquella coalició de forces dretanes en 1923. Així mateix, la no adscripció de Jaime Chicharro i de Luis Fabra, figures cabdals de l'extinta *unió de les dretes*, a la nova aliança conservadora establerta per datistes i ciervistes –encapçalats en aquest viratge estratègic per Francisco Giner i Luis Montiel– ha sigut explicada en part també per motivacions de caire ideològic: Fabra i Chicharro s'haurien negat a aliar-se amb el datisme –comandat per Tiburcio Martín– perquè venia sent un dels seus principals enemics polítics i, sobretot, perquè representava tots els valors més negatius de la *vella política* –els contubernis, el frau i la corrupció electoral, la prioritització absoluta del poder per sobre de la coherència ideològica, el menyspreu de les necessitats i aspiracions dels electors, etc.–.

Els processos i canvis a què fan referència els paràgrafs anteriors, que marcaren la trajectòria de les dretes a les comarques de Castelló cap al final del període restauracionista, constitueixen al mateix temps testimonis d'alguns dels primers passos donats en aquest marc geogràfic d'allò que ha sigut denominat la *nova dreta* o *dreta moderna*. Es pot definir aquesta con una tendència doctrinal amb uns plantejaments que venen a conformar una síntesi entre les que foren les dues grans tradicions occidentals de la dreta durant el segle XIX, la teològica –que inclouria tant al tradicionalisme com al conservadorisme autoritari– i la del conservadorisme liberal: preconització de formes de govern que potenciaren els ressorts autoritaris en mans dels executius, però sense que necessàriament es rebutjara el parlamentarisme i el liberalisme polític; front a la concepció elitista de la dreta tradicional, apel·lació a les masses per mobilitzar-les en defensa dels valors conservadors; i postulació de posicionaments autoritaris i combatius per frenar l'escalada conflictiva i revolucionària de les organitzacions de classe.

Al seu torn, en la *nova dreta* es poden distingir tres corrents: el neoconservador –amb Chamberlain a Gran Bretanya, Sonnino a Itàlia, Joao Franco a Portugal– que actuava des de dins dels vells partits conservadors per tractar de frenar la democratització de les institucions i l'avanç de l'esquerra política i sindical i per impulsar programes de nacionalisme regeneracionista o d'expansió imperialista; el catòlic social, que pretenia abordar la qüestió social seguint la doctrina de l'Església, en

especial de la *Rerum Novarum*; i el de l'anomenada *dreta radical*, amb un projecte antiliberal no fonamentat en el catolicisme sinó en nocions biològiques, psicològiques, sociològiques o jurídiques.

Cal tenir en compte que ens estem referint en tot moment a corrents doctrinals, no a opcions polítiques específiques, per la qual cosa no resulta viable adscriure'ls a formacions polítiques concretes. És cert però que les reestructuracions que experimentaren els sistemes de partits després de la *Gran Guerra* van obrir majors oportunitats a aquests corrents per guanyar presència en les diverses organitzacions dretanes, més encara perquè van coincidir amb l'agudització de la crisi del model parlamentari liberal. En aquest context de profunds trastorns polítics i socials, els posicionaments de la *nova dreta* foren cada vegada més antiliberals i contrarevolucionaris.¹

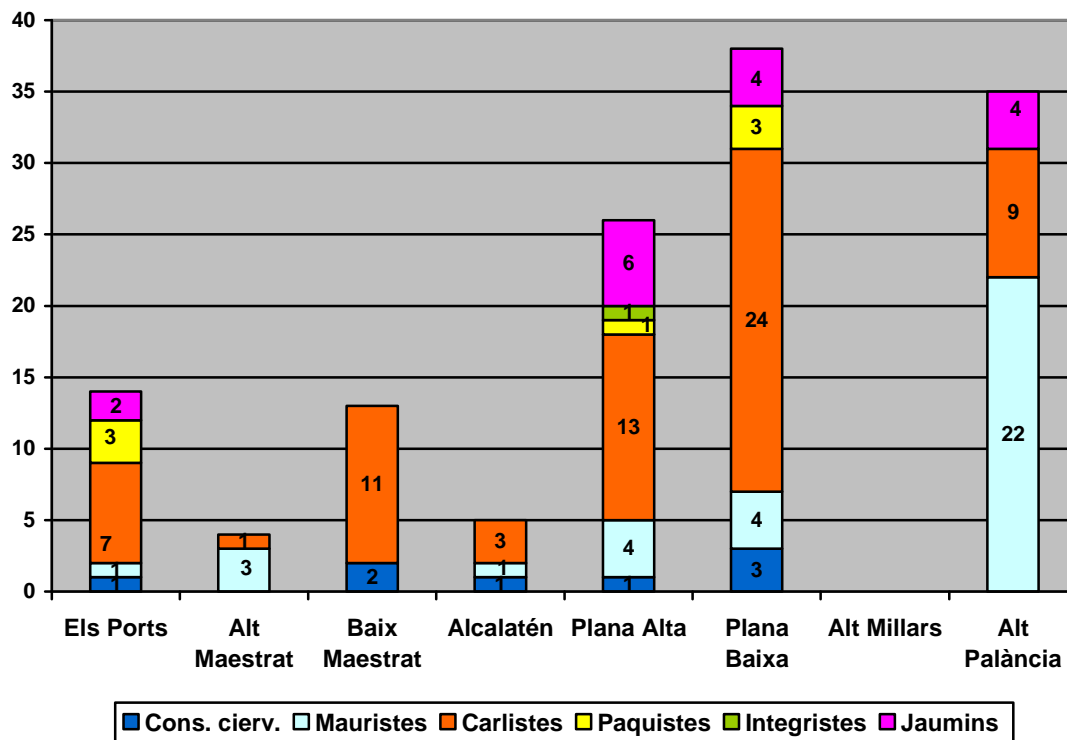
Tenint presents les consideracions apuntades, al llarg de les següents pàgines s'examinarà la presència de les tesis i actituds de la *nova dreta* en les comarques de Castelló durant el darrer decenni restauracionista, els corrents i plantejaments que predominaren al seu si, la seua plasmació en el sistema de partits provincial i la seua incidència en els repertoris mobilitzadors i en les estructures organitzatives i de sociabilitat dretanes.

---

¹ Sobre l'evolució doctrinal de la dreta en les dècades del canvi de segle, J. Gil Pecharromán *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfoncina (1913-1936)*, pp. 1-5; P. C. González Cuevas, *Historia de las derechas españolas. De la ilustración a nuestros días*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2000, pp. 19-48; i *El pensamiento político de la derecha española en el siglo XX. De la crisis de la Restauración al Estado de partidos (1898-2000)*, Madrid 2005, pp. 10-31 i 63-64; J. Tusell i J. Avilés, *La derecha española contemporánea. Sus orígenes: el maurismo*.

ELS APARELLS ORGANITZATIUS I LES XARXES DE SOCIABILITAT

FIGURA 1) ENTITATS ADSCRITES A PARTITS CONFSSIONALS O CONSERVADORS AUTORITARIS DISTRIBUÏDES PER COMARQUES I FORMACIONS (1913-1923).²

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923; M. Bellido, *Anuario-guía de la provincia de Castellón. 1922*; *Anuario General de España*, Madrid, Bailly-Baillière Riera, 1922.

Amb les precaucions obligades donada la manca de sistematització de les fonts disponibles, una primera mirada a la Figura 1 sí que permet afirmar que, en el sector més escorat a la dreta del sistema de partits castellanenc, la força que disposava d'una xarxa organitzativa i associativa més densa i més repartida al llarg de tot el territori provincial era la del carlisme *pur*. En quasi totes les comarques els carlistes ocupen, amb bastant diferència, la primera posició quant a nombre d'entitats. Amb un total de 64, és la formació de la qual s'han localitzat una major nombre d'organitzacions durant el període 1913-1923. Uns valors que es troben prop de triplicar els assolits pels partits dinàstics i als quals sols els dels republicans resulten equiparables i que són

² S'han comptabilitzat com a carlistes (*pures*) i no com a *paquistes* les entitats carlines d'Alcalà de Xivert, tot i que és probable que en determinats períodes estigueren sota el control dels seguidors de Francisco Giner. S'han computat com a carlistes les entitats tradicionalistes localitzades a la Segorbe. Com ja s'ha assenyalat, a partir de 1913 aquestes van romandre desvinculades de la xarxa organitzativa del carlisme *pur*.

suficientment importants per palesar que, en la política castellonenca d'aquells anys, republicans i carlins constituïen veritables partits de masses.

La segona força que apareix amb major nombre d'entitats a la Figura 1 és el maurisme, amb un total de 32, una xifra també superior a les que presenten liberals i conservadors. Nogensmenys, cal tenir en compte que la majoria d'organitzacions incloses en aquest valor es refereixen a comitès fundats a l'Alt Palància durant l'any d'irrupció del moviment maurista, en 1914. Tret d'aquesta eclosió organitzativa d'abast comarcal –en la qual ben probablement va tenir molt a veure la forta hegemonia reverterista allí vigent i l'evident condescendència *cossiera* envers la mateixa– les xifres del maurisme a la resta de comarques són modestes, pròpies del que en termes generals va ser aquesta opció política a Castelló, una formació que, més enllà d'uns primers moments en què en certa mesura sí que va apostar per la renovació dels usos polítics, ben prompte va esdevenir quelcom semblant a una alternativa dinàstica més.

No molt diferents són les deduccions que es poden realitzar a partir de la lectura de les dades relatives al conservadorisme ciervista.³ S'ha de dir però que a les entitats adscrites a aquesta formació en la Figura 1 segurament caldria afegir-ne d'altres que a l'apartat dedicat als partits del torn hem comptabilitzat com a conservadores (Quadre 1), de les quals no hem pogut verificar quina orientació van prendre arran de la fragmentació del Partit i la irrupció del ciervisme en 1918. Especialment evidents semblen els casos d'Almassora i Ribesalbes, on s'ha pogut constatar que els conservadors es van decantar majoritàriament pel ciervisme, la qual cosa situa com a molt probable el fet que els cercles conservadors allí constituïts adquiriren la filiació ciervista a partir de 1918. Nogensmenys, no s'han trobat testimonis que puguin confirmar aquest extrem. Amb tot, encara sumant aquestes entitats suposadament ciervistes, la quantitat resultant continuaria sent comparativament baixa. Cal concloure doncs que l'adhesió del *Cossi* al ciervisme i la posterior aliança amb altres forces dretanes –carlistes *purs*, *paquistes* i mauristes dissidents– no va suposar cap canvi ressenyable en la seua estructura organitzativa, que va continuar sent pròpia dels partits dinàstics convencionals.

En la mateixa línia, i tal com ja s'ha avançat a l'apartat dedicat a la dinàmica política del carlisme, l'estructura organitzativa i social *paquista* es situa en nivells

---

³ És a dir, aquella facció del Partit Conservador constituïda en 1918 arran de l'escissió que, comandada per Luis Fabra, va venir motiva pel rebuig de la majoria dels notables *cossieros* a continuar sota la direcció de Tiburcio Martín i del datisme, passant a adherir-se al liderat nacional de Juan de la Cierva.

d'extensió i de complexitat poc més desenvolupats que els de les formacions del torn, circumstància que ve a constituir un signe més de l'assumpció per part d'aquesta força tradicionalista dels usos i comportaments polítics propis del sistema canovista.

En darrer terme, respecte a les altres dues formacions situades en l'esfera de la dreta teològica amb presència a les terres de Castelló, a la Figura 1 queda patent la seua escassa implantació, encara que sempre s'ha de tenir present que d'aquestes, com de les altres forces representades al gràfic, molt probablement van haver més entitats de les que no ha quedat constància. Quant als jaumins, si de cas l'única comarca on la seua xarxa d'entitats pot ser equiparable a la carlista *pura* siga l'Alt Palància. Pel que fa als integristes, la seua raquítica presència es correspon amb la seua condició de formació residual dins la política castellanenca d'aquells anys.

Per altra banda, des de la perspectiva geogràfica la Figura 1 en termes generals ve a abundar en la tendència ja apuntada respecte a d'altres sectors de l'espectre polític castellanenc: la major densitat que adquireixen les xarxes organitzatives i de sociabilitat en la zona que acusa majors nivells demogràfics i d'urbanització, la Plana. Escapa d'aquesta pauta el valor absolut a l'Alt Palància, però cal recordar que la gran majoria de les entitats localitzades en aquesta comarca eren comitès mauristes, creats per tractar de bastir una estructura que fora capaç de fer front al totpoderós reverterisme. Per fundar aquestos tipus d'entitats sols feia falta uns pocs individus, de manera que les mateixes s'adaptaven bé a un territori articulat a través de petits nuclis de població.

Quant al carlisme *pur*, la distribució espacial plasmada a la Figura 1 confirma els trets ja avançats a l'apartat en què s'ha examinat la seua dinàmica política: la concentració de la seua xarxa en les comarques més poblades i urbanitzades –la Plana Alta i sobre tot la Baixa– per sobre de bastions històrics situats als Ports o al Maestrat. A escala estatal ja ha sigut posat de relleu el major desenvolupament de les xarxes organitzatives i socials carlines en els nuclis urbans, ja que el bastiment de les mateixes requeria uns recursos econòmics considerables, que sols un nombre de socis considerable podia assumir.⁴

En aquest punt, cal fer notar també la connexió que en molts pobles es dona entre els cercles tradicionalistes i els sindicats catòlic-agraris mixtes (formats per propietaris i jornalers) o *purs* (integrats sols per assalariats). Com en el cas del carlisme *pur*, el fort desenvolupament que el sindicalisme catòlic experimenta des de mitjants

---

⁴ J. Canal, *El carlisme català dins l'Espanya de la Restauració. Un assaig de modernització política (1888-1900)*, p. 113.

dels anys 10 i especialment a partir de 1919, a les terres de Castelló es focalitza a la Plana, vinculat a l'enfonsament de l'economia agroexportadora i la constitució d'un clima social marcat per la radicalització de les posicions i l'augment exponencial de les tensions.⁵

Respecte a la distribució de les entitats jaumines, es troba directament relacionada amb aquells nuclis carlins en els quals sorgiren focus disconformes amb l'abandonament de la fidelitat a Jaume III. Per la seua part, la distribució de les organitzacions *paquistes* pel mapa provincial respon al caràcter fortament localitzat de la seua implantació, és a dir, a la ubicació d'alguns dels municipis on el *paquisme* constituïa una força de primera magnitud o fins i tot hegemònica: Morella als Ports, Borriol a la Plana Alta, Vila-real i Artana a la Plana Baixa o Alcalà de Xivert al Baix Maestrat. Per la seua part, la localització de les organitzacions ciervistes reflectida al gràfic, donada la reduïda mostra recollida, no permet arribar a conclusions al respecte.

QUADRE 1) ENTITATS ADSCRITES A PARTITS CONFENSIONALS O CONSERVADORS AUTORITARIS DISTRIBUÏDES PER TIPUS I FORMACIONS (1913-1923).

Partit	Juntes / Comités	Cercles	Joventuts	Altres ⁶	TOTAL
Cons. ciervistes	0	7	0	1	8
Mauristes	28	0	7	0	35
Carlistes ⁷	31	23	15	0	68
<i>Paquistes</i> ⁸	0	4	2	1	7
Integristes	0	1	0	0	1
Jaumins	4	5	7	0	16
TOTAL	63	39	31	2	135

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923; M. Bellido, *Anuario-guía de la provincia de Castellón. 1922*; Anuario General de España, Madrid, Bailly-Baillièrre Riera, 1922.

Al Quadre 1 es detallen els tipus d'entitats que conformaven les xarxes associatives de les formacions situades més a la dreta en l'escenari polític castellanenc. Les dades recollides confirmen la condició de partit de masses del carlisme *pur* a

⁵ S. Garrido, *Treballar en comú. El cooperativisme agrari a Espanya (1900-1936)*, pp. 148 i 166-167; i *Los trabajadores de las derechas*, pp. 256-259.

⁶ El Sindicat Agrícola de Sant Pasqual de Vila-real va acordar adscriure's oficialment al ciervisme i reconèixer com a cap provincial a Luis Fabra (*La Provincia Nueva*, 03/05/1919). El Centre Obrer Cincorrà tenia filiació *paquista* (*El Tradicionalista*, 01/05/1915).

⁷ S'inclou en el recompte la Junta Local, el Cercle i la Joventut de Segorbe, on ja hem comprovat com el nucli carlista va trencar amb el carlisme *pur* a partir de 1913.

⁸ No s'han comptabilitzat com a *paquistes* les entitats carlines d'Alcalà de Xivert, tot i que és probable que en determinats períodes estigueren sota el control dels seguidors de Francisco Giner.

Castelló i concreten un dels elements que servien de fonament a aquesta condició, l'establiment d'una complexa, extensa i completa xarxa organitzativa i de sociabilitat.

Un primer element que crida l'atenció és l'elevat nombre de juntes locals, que contrasta amb l'escassetesa d'òrgans equiparables en els partits del torn, tal com ja s'ha mostrat a l'apartat anterior al referir-nos als pocs comitès dinàstics localitzats. La dada pren més valor encara si es té en consideració que de les 30 juntes locals localitzades, 21 no constituïen l'única entitat *pura* existent en el municipi corresponent. Aquest fet deixa patent que la proliferació de juntes locals carlistes *pures* no responia tant a la incapacitat d'organitzar en determinats pobles entitats que requerien majors volums d'afiliats, com ara cercles o joventuts –tot i que açò és probablement el que va ocórrer en la majoria de les 9 juntes restants, ubicades en localitats de dimensions més aviat menudes⁹ com al desenvolupament d'unes estructures organitzatives suficientment complexes i nodrides com per requerir el bastiment de diversos organismes amb funcions específiques en un mateix municipi: una junta local per dirigir els afers polítics de la formació, un cercle –amb la seua pròpia junta directiva– on es centralitzava tota la vida social del nucli local en qüestió i que servia per posar en contacte a les bases amb els dirigents i referents del carlisme local, comarcal i provincial, una joventut per tal d'atraure i agermanar als segments més joves, etc.

A més, cal afegir que el carlisme *pur* castellanenc es va dotar també d'òrgans polítics supralocals, les anomenades juntes de districte, de les quals s'ha pogut constatar l'existència de les ubicades a les demarcacions de Morella, Vinaròs, Lluçena, Nules i Segorbe. També disposava d'un organisme d'abast supracomarcal, la Junta Provincial, l'organisme que es trobava en el vèrtex de l'estructura jeràrquica carlina.

A sobre, s'ha de tenir en compte també que d'alguns dels cercles contemplats al Quadre 1 s'han conservat testimonis de l'existència de seccions com ara requetés, margarites, agrupacions de veterans, agrupacions excursionistes... que encara venien a introduir un major nivell d'especificitat i de varietat en el teixit associatiu dels *purs*.¹⁰

---

⁹ Es tracta de la Salzadella, Sant Mateu, Sant Jordi, Eslida, Serratella, Suera, Tales, Almenara i Almedíjar. Cal tenir en compte que, tot i que l'estructura convencional de les juntes locals carlines teòricament estava integrada per nou càrrecs, s'admetia que estigueren formades per menys membres, «[...] hasta tal punto que para dar mayores facilidades a la organización es suficiente que en un pueblo haya un jaimista, uno nada más que gustoso se preste a representar la autoridad de nuestro partido, para que sea nombrado jefe local» (*El Maestrazgo*, 07/06/1913).

¹⁰ Els cercles de Morella, Alcalà de Xivert, Castelló, Vila-real i Benicarló disposaven d'una secció de requetés i una de margarides. També el de Segorbe, però aquest es va desvincular de les estructures oficials del Partit a partir dels primers mesos de març de 1913. Els de Morella i Benicarló a més incloïen seccions de veterans i el de Vila-real una agrupació excursionista. Per la seua banda, el cercle de Borriana tenia una secció de requetés. També hi ha constància de l'existència d'un requeté a les Useres. Els

Tot plegat posa de manifest l'esforç del carlisme *pur* per configurar unes xarxes que, anant més enllà de l'esfera política i l'oci, abastaren una àmplia pluralitat de segments poblacionals, funcions i activitats. Amb elles es pretenia reforçar el vincle de les bases amb el Partit, al temps que atraure nous afiliats. Aconseguir que el Partit configurara la vida social dels militants –els moments d'oci, les celebracions, les activitats culturals... i també la seua participació en l'àmbit polític– per tal de seguir alimentant una identificació amb el mateix ben sòlida, la identitat política carlina.

Segell del Cercle Legitimista Instructiu de Vila-real, extret del fons documental d'aquesta societat (Centre Documental de la Memòria Històrica, reproducció facilitada pel Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica Local de la Universitat Jaume I).

No obstant, sí que és cert que no s'han trobat testimonis d'iniciatives carlistes *pures* en dues facetes vitals rellevants, l'econòmica i l'educativa, iniciatives que sí que han quedat documentades en el cas de l'entramat organitzatiu republicà, com més endavant es podrà comprovar. Respecte a la primera, efectivament no s'han trobat informacions que apunten a l'existència de cooperatives, sindicats, societats de socors mutus o similars. Ben probablement aquesta faceta econòmica va ser coberta per les

---

requetés eren seccions concebudes per servir de força de xoc urbana en els aldarulls que sorgien de tant en tant amb els enemics –republicans fonamentalment– i integrades per elements joves. Tanmateix, sovint s'implicaren en altres funcions de caire propagandístic, formatiu i cultural. Sabem, per exemple, que el Requeté de Castelló organitzava excursions, conferències i activitats d'educació física (*El Maestrazgo*, 05/02/1916). Respecte a les margarides, eren seccions exclusivament femenines. Encara que també podien ocupar-se d'altres tasques, com ara l'organització de vetllades literàries i musicals, les seues activitats més habituals eren benèfiques. A títol d'exemple, segons medis afins, en març de 1915 les margarides d'Alcalà portaven repartides, només en eixe any, 400 pessetes en menjar i 300 en roba (*El Maestrazgo*, 27/03/1915).

cooperatives i sindicats catòlics, entitats alienes al carlisme però amb les quals en general aquest va mantenir unes relacions estretes, materialitzades en la presència de carlistes en els llocs de direcció i en la massa social de les mateixes i en la col·laboració i coparticipació en aliances polítiques.

Respecte a iniciatives en l'esfera educativa, tampoc se n'ha localitzat cap testimoni. En aquest cas l'explicació a aquesta circumstància molt probablement es trobe en la xarxa de centres educatius bastida per l'Església, ja que la demanda d'una educació religiosa de tall tradicionalista ja estava coberta a través d'aquestes institucions promogudes per les autoritats i congregacions catòliques.

Pel que fa a les altres dues branques carlistes, les dades referides al *paquisme* posen en evidència una vegada més que els seus usos polítics no diferien molt dels practicats pels partits del torn convencionals. La reduïda mostra d'entitats *paquistes* que ha pogut ser localitzada, apunta en eixe sentit.¹¹ Sobre l'adscripció *paquista* del Centre Obrer Cinctorrà, no es disposa d'informació que pugui servir per explicar aquest fet, del qual no s'han trobat casos equiparables en altres localitats.

Situació diferent és la dels jaumins, com ho demostra el fet que a pesar de la seua curta trajectòria, apareguen amb més entitats al Quadre 1 que els *paquistes*. Els seus usos polítics eren els mateixos que els d'aquells que fins ben poc havien sigut els seus correligionaris, els carlins *purs*. Per tant, dins dels límits marcats per la seua condició de formació política molt minoritària, tractaren de configurar xarxes organitzatives i associatives complexes, no sols amb cercles sinó també amb joventuts, juntes locals, una junta provincial i fins i tot requetés i margarites, tal com s'ha comprovat al analitzar la dinàmica política d'aquesta formació.¹²

Si passem a analitzar les dades recopilades sobre el maurisme, una vegada més cal remarcar l'elevat nombre de comitès enregistrat. Tanmateix, amb les dades de què disposem cal puntualitzar que, al contrari de les juntes locals dels *purs*, en el cas dels comitès mauristes, tots, excepte tres –els de Castelló, Onda i Chóvar– constituïen l'única entitat maurista present en el municipi en qüestió. Aquest fet ve a corroborar que la proliferació de comitès mauristes es va deure a l'embranchada inicial d'aquesta alternativa política, materialitzada en el marc de la política castellanenca en l'intent de bastir una estructura organitzativa a l'Alt Palància que aglutinara l'oposició a

---

¹¹ Quant a seccions específiques *paquistes*, només s'ha localitzat una agrupació de veterans a Vila-real (*El Tradicionalista*, 29/03/1913).

¹² El cercle jaumí de Castelló disposava de seccions de margarides i de requetés.

l'hegemonia reverterista, envers la qual el *Cossi* s'havia mostrat conformista. Els objectius no eren tant identitaris –fomentar l'adhesió al maurisme a través de xarxes de sociabilitat– com electorals –crear entitats per organitzar els treballs d'aquest àmbit en cada localitat–. En la mateixa línia, resulta significatiu que no s'hage localitzat ni un sol cercle maurista a les terres de Castelló. Sí que és cert que s'ha enregistrat un nombre relativament considerable de joventuts. Cal relacionar aquesta circumstància amb el fet que el maurisme fou un moviment en bona mesura de caràcter generacional, impulsat per sectors joves del Partit Conservador. Així, no és infreqüent que les joventuts conservadores, en materialitzar-se l'escissió maurista, es transformaren en joventuts mauristes i assumiren el paper de centres polítics i socials locals de la nova formació.¹³

Tenint present aquests extrems, cal considerar que l'estructura organitzativa i la xarxa de sociabilitat del maurisme a Castelló no diferien gaire de les configurades pels partits dinàstics. Més clara resulta encara aquesta circumstància en el cas del ciervisme, tal com queda palés amb les raquíiques xifres que presenta al Quadre 1. Respecte a l'adscripció del Sindicat Agrícola de Sant Pasqual de Vila-real al conservadorisme ciervista, desconeixem els detalls que envoltaren a la mateixa. En tot cas, resulta infreqüent l'afiliació formal d'entitats d'aquest tipus a partits polítics i hem de considerar el cas del sindicat catòlic agrari vila-realenc com un fet puntual.

---

¹³ Així va ocórrer en el cas del nucli maurista de la capital, tal com s'ha exposat a l'apartat corresponent.

QUADRE 2) PREMSA DE PARTITS CONFSSIONALS O CONSERVADORS AUTORITARIS PUBLICADA A CASTELLÓ (1913-1923).

Denominació	Filiació política	Lloc de publicació	Periodicitat	Període de publicació entre 1913-1923 ¹⁴
<i>El Serradal</i>	Carlista	Borriana	Setmanal	1915-(1916)
<i>El Criterio</i>	Integrista	Castelló	Setmanal	1912-1913
<i>La Provincia Nueva</i> ¹⁵	Conservador ciervista	Castelló	Diària	1918-1923
<i>La Verdad</i>	Integrista	Castelló	Setmanal	1916-(1916)
<i>Lealtad</i>	Maurista	Castelló	Setmanal	1914-(1915)
<i>El Maestrazgo</i>	Carlista	Castelló	Setmanal	1913-(1917)
<i>El Tradicionalista</i>	<i>Paquista</i>	Castelló	Setmanal	1913-1915
<i>La Defensa</i>	<i>Paquista</i>	Castelló	Setmanal	1915-(1915)
<i>La Voz del Maestrazgo</i>	Carlista ¹⁶	Morella	Setmanal	1923
<i>El Defensor</i>	Conservador ciervista	Morella	Setmanal	1921-(1921)
<i>El Mijares</i>	Carlista	Vila-real	Setmanal	1913-(1917)

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923; R. Blasco, *La premsa del País Valencià (1790-1983). Catàleg bibliogràfic de les publicacions periodístiques aparegudes al País Valencià des de 1790 fins als nostres dies. I. Materials per al seu estudi.*

Un altre element a considerar dins d'aquest subapartat és el del desenvolupament de la premsa política dretana. Les dades recollides al Quadre 2 venen a confirmar allò apuntat respecte a la premsa dinàstica. D'una banda, que donat el difícil context socioeconòmic vigent, només projectes periodístics d'abast provincial i destinats no exclusivament als correligionaris sinó al públic en general –per a la qual cosa havien de dedicar gran part dels seus continguts a la informació general, no a la defensa d'un determinat partit polític– podien gaudir de l'estabilitat financera suficient per consolidar-se en el temps, encara que no sense dificultats. Per altra part, que no obstant aquella complexa conjuntura, les formacions polítiques de l'època eren conscients de la important arma que suposava disposar de veu pròpia a la premsa i les

¹⁴ El període de publicació es refereix únicament al temps en què el periòdic es va publicar dins dels anys 1913-1923. En alguns casos es venia publicant ja des d'abans i va continuar publicant-se després de 1923. L'any de supressió apareix entre parèntesi quan no hi ha constància explícita de la desaparició del periòdic, però no s'ha localitzat cap exemplar després del referit any.

¹⁵ *La Provincia Nueva* ja es publicava abans de 1918, però fins eixe any no pot ser qualificada de ciervista. Abans era el diari castellanenc de tots els sectors conservadors.

¹⁶ Aquest setmanari fou concebut per defensar la candidatura de Luis Montiel pel districte de Morella a les eleccions generals de 1923. No obstant, a l'article de presentació signat pel seu director –José Mª Bordás– el periòdic es declarava enemic del liberalisme i del sufragi universal, per la qual cosa cal deduir que es tractava d'un medi de filiació carlista.

iniciatives periodístiques, tot i que de modestes pretensions i de curta trajectòria, es succeïren.

L'única força política dretana que no consta que disposara d'òrgan de premsa propi fou la jaumista. Cal tenir en compte que la constitució d'aquesta nova formació tradicionalista no va tenir lloc fins a 1920. Com queda patent al Quadre, la majoria de periòdics foren creats abans de 1917, extrem que probablement té a veure amb la progressiva agudització de la crisi econòmica i en especial de l'encariment del paper que es produeix a partir d'eixe any, factors que possiblement van convèncer als jaumins que era millor no intentar-ho.

Per altra part, la manca de premsa *paquista* en centres urbans de dimensions considerables en els quals aquesta força política gaudia d'una forta implantació –Vila-real, Alcalà de Xivert, Morella– constitueix una prova més que la connexió amb la ciutadania no era quelcom prioritari per a ella, que seguia apostant pel clientelisme com a mecanisme primordial per assolir quotes de poder. Quelcom similar es pot assenyalar en el cas dels maurisme, que després de l'experiència de *Lealtad* no ha quedat constància que posara en marxa cap altre projecte periodístic.

Tot el contrari es pot dir respecte del carlisme *pur*, que en determinades etapes va disposar de premsa pròpia no sols a Castelló sinó també a Vila-real, a Borriana i a Morella. A més, a pesar que cap a 1917 el periòdic *pur* de la capital, *El Maestrazgo*, va desaparèixer, no per això aquesta opció política va veure apagada la seua veu a la premsa publicada a la ciutat de Castelló. Com ja s'ha apuntat en un apartat anterior, en virtut de les estretes relacions bastides entre *purs* i conservadors ciervistes al caliu de l'aliança de les dretes, a partir de 1919 diversos redactors de l'extint setmanari carlí s'integraren en la plantilla de *La Provincia Nueva* i pogueren seguir informant als seus correligionaris de les activitats organitzades per la formació, així com continuar difonent el discurs polític de la mateixa, que en aquells anys coincidia quasi de ple amb el del conservadorisme ciervista.

Pel que fa a la premsa ciervista, a banda de *La Provincia Nueva* s'ha localitzat *El Defensor*, publicat a Morella, el qual tenia com a objectiu principal la defensa de la figura del diputat ciervista Luis Montiel, que venia representant en Corts al districte des de 1918. Probablement el propi Montiel, empresari paperer i propietari de diverses publicacions periòdiques, va contribuir al seu finançament.

Fet i fet, les magnituds analitzades en les pàgines precedents, tot i ser molt probablement incompletes en procedir de fonts no sistemàtiques, permeten concloure que, en el context polític del Castelló de finals del període restauracionista, només hi havia una força política amb capacitat organitzativa per mobilitzar a les masses en defensa i suport dels valors conservadors, tal com es preconitzava des dels corrents de la *nova dreta*: el carlisme *pur*. Només ell disposava d'un contingent de militants considerable i d'una extensa i completa xarxa organitzativa i de sociabilitat, arrelada i assentada en la major part del territori provincial, especialment en les zones més urbanitzades. Ambdós elements resultaven bàsics per poder programar i desenvolupar mobilitzacions a la recerca del vot autèntic de l'electorat i al voltant de les diverses qüestions que marcaren l'agenda i el discurs polític de la dreta reaccionària durant aquells anys.

Pel que fa la resta de forces dretanes autoritàries i confessionals, ha quedat palesat que cap d'elles va dotar-se d'una estructura organitzativa i associativa equiparable a la del carlisme *pur*. Algunes, com els jaumins, per la seua incapacitat, derivada de la dèbil implantació corresponent a la seua condició de formació marginal. Les altres perquè, a pesar dels vents renovadors que es respiraven, la seua concepció de l'activitat política no havia canviat tant com per escapar de les estructures de quadres i clientelars en les quals els seus dirigents havien desenvolupat les seues respectives carreres polítiques. En el cas dels ciervistes i dels *paquistes*, possiblement també perquè, en virtut de l'aliança assolida amb els *purs*, aquests ja aportaven a la mateixa la infraestructura organitzativa i social i la massa de militants que una plataforma amb aspiracions mobilitzadores necessitava, a la que a més es sumava la proporcionada per una xarxa no estrictament política però afí a les dretes extremes i molt potent a les terres del Castelló, la del catolicisme social. Per contra, en una mena de repartiment natural de les tasques a realitzar, als ciervistes i *paquistes* els corresponia aportar la important influència d'origen clientelar de què disposaven a les comarques i la seua capacitat per pressionar a la cúpula dirigent estatal del conservadorisme ciervista.

LA MOBILITZACIÓ DE LA DRETA REACCIONÀRIA: A LA RECERCA DE LES CLASSES *NEUTRES* I POPULARS

L'aposta per la mobilització de l'electorat

Al gràfic situat davall d'aquestes línies (Figura 2) es distingeixen dos etapes ben diferenciades. Fins a 1918 només en 1915 s'han localitzat més de quatre actes electorals protagonitzats per formacions confessionals o de la dreta autoritària. De fet és precisament eixe any l'únic del període 1913-1918 en el qual aquest valor supera a l'assolít per les formacions dinàstiques. És cert que durant aquestos anys els partits inclosos en el recompte es limiten als tradicionalistes –carlistes *purs*, *paquistes* i integristes– i al maurista, ja que l'escissió ciervista encara no s'havia produït, però de totes maneres els totals anuals enregistrats resulten notablement baixos.

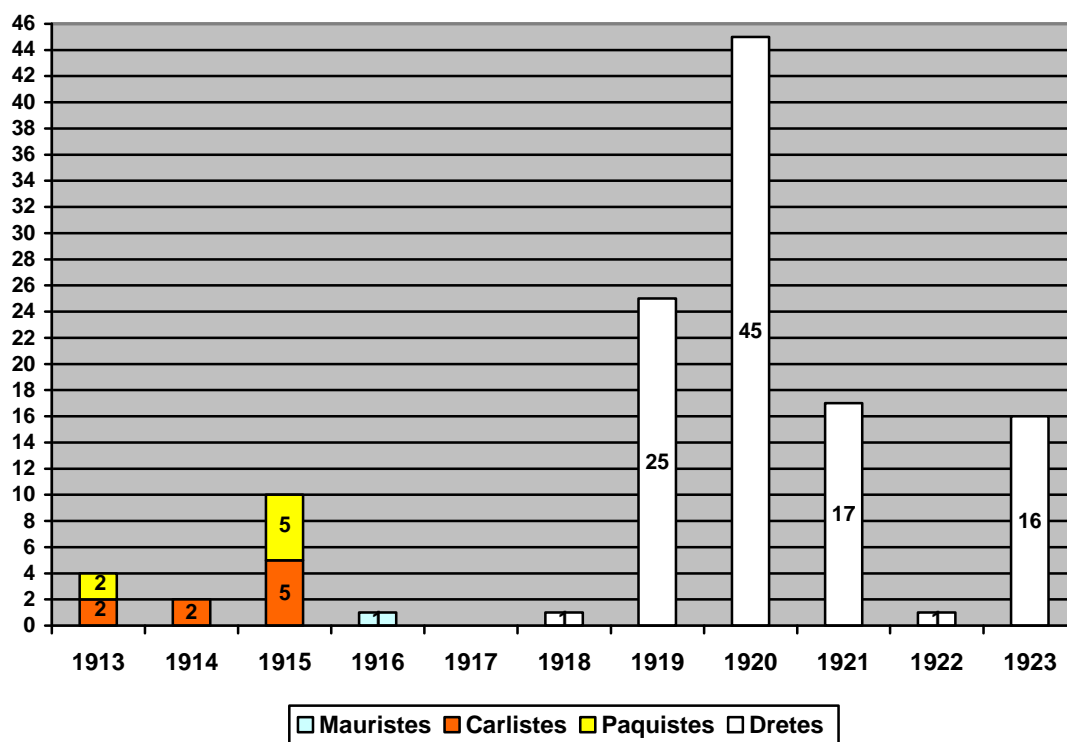
Per contra, a partir de 1919 els valors es disparen. Al mateix temps s'observa com la quasi totalitat dels actes electorals localitzats en aquest període foren protagonitzats per la unió de les dretes, el conglomerat constituït en 1919 i format pels carlistes *purs*, els *paquistes*, els ciervistes i els mauristes dissidents.¹⁷

El fet és que si entre 1913 i 1918 el nombre d'actes electorals reflectits a la Figura 1 es situa clarament per davall dels associats als partits dinàstics –18 de tradicionalistes i mauristes per 68 protagonitzats per liberals i conservadors– entre 1919 i 1923 es passa a la situació contrària –104 totalitzats per les coalicions de forces dretanes per 79 enregistrats per part de liberals i datistes–.

---

¹⁷ Els pocs actes no adscrits a la unió de les dretes foren organitzats per altres aliances de forces dretanes confessionals i autoritàries. L'enregistrat en 1918 va estar a càrrec de la coalició formada per a les eleccions a Corts parcials celebrades en desembre de 1918 a Nules, integrada per mauristes, integristes, *paquistes* i carlistes i destinada a donar suport a la candidatura de Jaime Chicharro. Alguns dels computats en 1923 tingueren lloc en la campanya de les eleccions provincials d'aquell any, una vegada trencada la *unió de les dretes*, i estigueren protagonitzats per l'aliança formada per *paquistes*, jaumins i datistes i per la constituïda pels fidels a Luis Fabra i a Jaime Chicharro.

FIGURA 2) ACTES ELECTORALS PROTAGONITZATS PER PARTITS CONFESSIONALS O CONSERVADORS AUTORITARIS: DISTRIBUCIÓ CRONOLÒGICA PER FORMACIONS POLÍTiques.

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923.

A què es poden deure aquestes diferències tan marcades en la mobilització electoral de les forces situades a l'extrem dret de l'escena política castellonenca? La raó principal és la incorporació d'una nova força política al recompte a partir de 1919, la ciervista. Les candidatures computades a efectes de la confecció del gràfic foren molt més nombroses entre 1919 i 1923 que no entre 1913 i 1918 –almenys pel que fa a eleccions generals i provincials– i a més candidatures lògicament més campanyes i actes electorals.

Tanmateix, entra en joc un altre factor, sense el qual tal volta les diferències no hagueren sigut tan grans. Està constituït per dos trets que van caracteritzar l'aliança de les dretes configurada en 1919 i la seua antecedent, l'aliança formada per mauristes, *paquistes* i *purs* un any abans: un esperit especialment combatiu en el plànol electoral – en contrast amb la *política del pacte* típica de la Restauració–; i les continuades apel·lacions a la ciutadania per mobilitzar-la i aconseguir així el seu suport. En virtut del primer dels trets esmentats, Chicharro va insistir en presentar-se pel districte de Nules, fins que al tercer intent, ja en 1919 i, això sí, amb el suport del govern

maurociervista, va aconseguir l'elecció; o en 1920 s'aconseguia trencar l'*encasellat* als districtes d'Albocàsser, Nules i Morella, tot derrotant a tres candidats governamentals; o es donaren diversos intents de fer front a les poderoses hegemònies liberals als districtes de Segorbe, Vinaròs i Lluçena, a pesar que tots ells acabaren sense el premi de l'acta electoral. En relació al segon dels trets enumerats, en pàgines posteriors comprovarem els esforços realitzats per les dretes per tal de fer arribar els seus missatges a la ciutadania i mobilitzar-la al seu favor. Tot plegat, prenent en consideració aquestos aspectes es pot afirmar que els pressupostos renovadors de la *nova dreta* van tenir un efecte impulsor en l'àmbit de la mobilització de l'electorat en els diversos comicis celebrats.

QUADRE 3) ACTES ELECTORALS PROTAGONITZATS PER PARTITS CONFENSIONALS O CONSERVADORS AUTORITARIS (1913-1923): DISTRIBUCIÓ GEOGRÀFICA I TIPOLÒGICA.

Comarca	Mítings	Reunions	Assemblees	Fulletts	Visites	Desfilades	Total
Els Ports	5			1	1	1	8
L'Alt Maestrat	2			1	6		9
El Baix Maestrat	7	2			1	2	12
La Plana Alta	17		2		4		23
La Plana Baixa	29	5		4	6	2	46
L'Alcalatén	5					1	6
L'Alt Millars	6				1	2	9
L'Alt Palància	8			1	1		10
TOTAL	79	7	2	7	20	8	123

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923.

La desagregació tipològica detallada al Quadre 3, posa en evidència que les diferències que en el camp de la mobilització electoral es donen entre les formacions dinàmiques i les forces de la *nova dreta* són més profundes d'allò que es podria deduir de la mera quantificació genèrica, sense distinció tipològica, del nombre d'actes electorals localitzats al llarg dels anys estudiats. De fet, sempre mantenint les reserves obligades pel caràcter no sistemàtic de les fonts disponibles, es pot assenyalar que l'aplicació d'aquest tipus de còmput genèric dóna com a resultat que durant el període

1913-1923 els partits dinàstics organitzaren més actes electorals (147) que no les formacions de la dreta confessional i autoritària (123).

Si discriminem per tipus d'actes l'escenari varia notablement. En les formacions dinàstiques la suma d'aquells actes de caràcter restringit, no dirigits a la totalitat o a un col·lectiu ampli d'una determinada comunitat local –banquets de partit, visites de les quals no consta que inclogueren mítings o alguna altra iniciativa de caràcter obert i reunions amb personalitats i notables locals– sumen un total de 81, el 55,10% del total d'iniciatives electorals computades. Respecte als actes de caràcter obert i adreçats a col·lectius voluminosos o al conjunt d'habitants d'un municipi determinat –mítings, distribució de fullets i manifestos i desfilades– assoleixen la xifra de 66, que suposa el 44,90% del total d'actes electorals comptabilitzats.¹⁸ Per contra, en el camp de les formacions de la dreta confessional i autoritària els actes de caire tancat sumen només 29, el 23,58% dels computats, mentre que els de caràcter obert en totalitzen 94, el 76,42%. Destaca notòriament en aquest punt el nombre de mítings, un total de 79 (64,23%), vint-i-un més que en els partits dinàstics i quasi seixanta més que el segon tipus d'acte més emprat per les dretes, les visites. A més, la majoria d'aquests mítings tingueren lloc en espais oberts o de lliure accés –places, teatres, magatzems habilitats a tal efecte, velòdroms, trinquets... –.

Sospesats conjuntament, els valors presentats en el paràgraf anterior permeten concloure que els sectors polítics dretans més allunyats del sistema restauracionista –reunits en la unió de les dretes– cap als darrers anys de vigència de l'etapa constitucional havien apostat ja clarament per emprar un usos electorals dirigits al conjunt dels votants i orientats a convèncer-los mitjançant la difusió pública de determinats missatges i arguments i l'organització de mobilitzacions de carrer per demostrar la seua forta implantació, en proporcions que són pròpies dels partits de masses.

És cert que, dins del conglomerat dretà, ben probablement el grup que va dur la veu cantant en la labor de mobilització de l'electorat fou el carlista *pur*. Per la seua condició de força política exclosa del torn i allunyada dels centres de poder polític i pels trets que definien la seua cultura política, l'ús de procediments clientelars, manipuladors i coactius en l'àmbit electoral sempre havia sigut en aquest segment polític secundari.

---

¹⁸ Vegeu una reproducció d'un d'aquests manifestos electorals, en concret distribuït per Borriana en suport de la candidatura de Jaime Chicharro per a les eleccions a Corts de 1920 a P. Fandos, *Biografía de Jaime Chicharro*, p. 130.

Però també els conservadors ciervistes i els *paquistes* –amb xarxes clientelars poderoses i dirigents plenament participants de la política elitista, pactista i caciquista pròpia de la Restauració– s’implicaren en aquelles intenses campanyes electorals. Així, en bona part de les cròniques dels mítings i demés actes que han perviscut, junt als líders carlins – Jaime Chicharro, Manuel Mingarro i Manuel Bellido Rubert van ser els més actius– trobem conservadors ciervistes –destaquen Luis Fabra, Vicente Belliure, Saturnino Lizondo... i els diputats a Corts Luis Montiel i Ricardo de la Cierva– *paquistes* –Manuel Brea Perales– i mauristes dissidents –Miguel Llansola, Pedro Salvia, Juan Avinent...–. Un efecte i una mostra més de la penetració dels usos postulats per la *nova dreta* en les terres de Castelló.

Una altra iniciativa electoral no inclosa en els recomptes realitzats fou l’organització d’una oficina electoral de cara a les eleccions a Corts de 1920. «Desde mañana queda abierta nuestra oficina electoral en la Plaza de la Paz número 5, entresuelo, derecha, de esta capital, a donde deben dirigirse [sic] todos nuestros amigos, para asuntos electorales referentes a todos los distritos». Aquest anunci va aparèixer diàriament a *La Provincia Nueva* durant la campanya electoral. A partir del 16 de novembre se li va afegir un altre paràgraf:

Suplicamos a todos nuestros amigos comuniquen a nuestra Oficina Electoral todas cuantas injusticias, coacciones, atropellos y violencias tengan noticia de haberse proyectado o realizado, por los alcaldes, caciques, gobernador, etc., contra las personas, sociedades o pueblos, para tomar nota de ello nuestros diputados y denunciarlo documentalmente al Parlamento en el primer debate político que se produzca. Queremos que España entera y todo el mundo se entere de lo que se nos hace y exigir al gobierno serias responsabilidades para que no quede agravio oculto, ni mucho menos impune.

Tot i que probablement es tracta d’una iniciativa que no va tenir continuïtat en eleccions posteriors –no s’han trobat testimonis al respecte– i que de la referida oficina electoral no consten més funcions que la circumscrita a la recopilació d’abusos i coaccions practicats contra els seus correligionaris –en aquells comicis la coalició dretana va presentar candidats contra els aspirants governamentals en cinc dels districtes castellonencs– la constitució d’aquesta entitat no deixa de suposar un altre símptoma del tall renovador amb què la unió de les dretes estava afrontant els processos electorals.

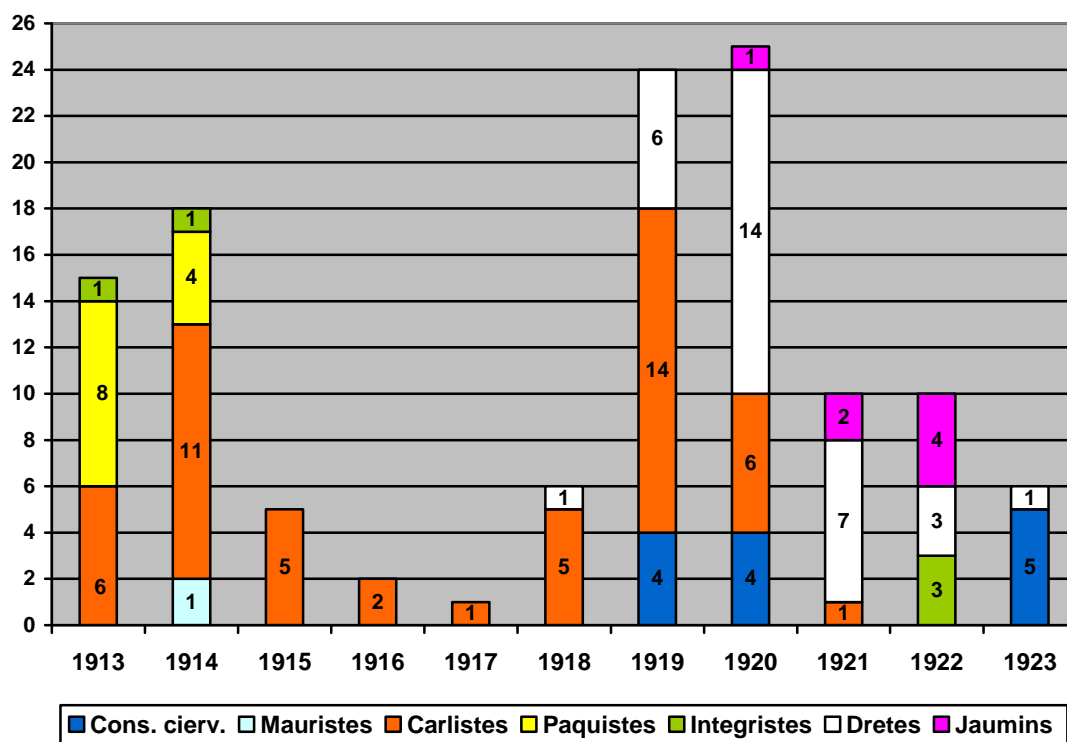
Una altra anàlisi que es pot realitzar a partir de les dades plasmades al Quadre 3 és la de la distribució geogràfica. Dues comarques destaquen clarament sobre la resta, la

Plana Alta i sobretot la Plana Baixa. Entre els factors que intervenen en aquesta desigual distribució espacial es troben aquells ja considerats en el cas dels partits dinàstics: el volum demogràfic i grau d'urbanització –la Plana liderava ambdues magnituds– el nivell d'implantació organitzativa de les formacions en qüestió –descomptant les organitzacions mauristes, que recordem que no s'integraren en la *unió de les dretes*, la Plana Baixa i l'Alta ocupen també les primeres posicions quant a nombre d'entitats dretanes en funcionament– i el grau de competència electoral.

La mobilització de les bases dretanes més enllà de les urnes

Les dades recollides a la Figura 3 acaben de confirmar les considerables diferències de comportament polític existents entre les forces del torn i les dretes extremes, apuntades ja en el punt anterior.

FIGURA 3) MOBILITZACIONS NO VINCULADES A ELECCIONS PROTAGONITZADES PER PARTITS CONFSSIONALS O CONSERVADORS AUTORITARIS (1913-1923): DISTRIBUCIÓ CRONOLÒGICA PER FORMACIONS POLÍTIQUES.

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923.

Les xifres són contundents: un total de 119 episodis de mobilització no electoral s'han pogut localitzar en el cas de les dretes tradicionalistes i autoritàries, per tan sols 26

en el cas del camp dinàstic. Uns valors que es situen en nivells equiparables als enregistrats en el cas del republicanisme i propis dels partits de masses.

Respecte a la distribució per formacions polítiques, al gràfic s'observa com fins a 1919 –amb l'excepció de 1913– és el carlisme *pur* qui protagonitza la majoria d'actes localitzats. És el que es podia esperar, tenint en compte la llarga tradició d'aquesta formació en el bastiment de repertoris mobilitzadors, la seua condició de partit polític de masses –procliu a l'ús de la mobilització per tal de mantenir viva l'esperança i reforçar la identificació dels militants amb el Partit, en un marc polític que els era hostil– i la seua àmplia implantació organitzativa al llarg del territori provincial.

A partir de 1920 és l'aliança formada per ciervistes, *purs*, *paquistes* i mauristes dissidents la que pren el relleu com a força organitzadora de la majoria dels actes que han pogut ser enregistrats. Sense entrar de moment en més valoracions sobre aquest fet, sí que cal remarcar ací que el mateix ve a reforçar una idea ja exposada en anteriors apartats: que la unió de les dretes no va ser un projecte circumscrit a l'esfera electoral, sinó que tenia també determinats objectius socials i ideològics, que va tractar que foren assumits per la ciutadania a través, entre altres elements, de l'organització d'accions mobilitzadores.

En eixe sentit, és cert que els valors adjudicats als ciervistes a la Figura 3 són similars als que s'han enregistrat en el cas dels partits dinàstics, representats a la Figura 2 de l'anterior apartat. No obstant, cal tenir en compte que els dirigents ciervistes es van implicar activament en les mobilitzacions protagonitzades per la unió de les dretes, representades amb el color blanc al gràfic. Quelcom semblant es pot dir dels *paquistes*. Per la seua banda, les meritòries xifres d'actes organitzats per jaumins venen a posar en evidència que la seua cultura política i els seus usos polítics no diferien en res dels practicats pels carlins, amb qui fins a 1920 havien constituït un únic partit. Finalment, les magnituds enregistrades per integristes i mauristes reflecteixen la debilitat d'aquestes formacions a les comarques de Castelló i, en el segon cas, l'escassa activitat mobilitzadora d'una formació que en general no es va esforçar per contactar amb la ciutadania més que qualsevol altra facció dinàstica. De tota manera, s'ha de tenir en compte que la recopilació de dades relatives a aquestes dues formacions i als jaumins s'ha vist perjudicada per l'escassa o nul·la premsa local afí de què disposaren al llarg dels anys estudiats.

Des de la perspectiva cronològica, en primer lloc cal posar de manifest que l'únic factor identificat per explicar l'agut descens que s'observa entre 1915 i 1918 és la

manca de fonts disponibles, ja que a partir de 1916 no han perviscut exemplars de premsa *paquista*, *integrista* i *maurista* a les comarques de Castelló. Aquesta circumstància ha fet que d'alguns dels actes presumiblement organitzats a partir d'aquell any per les entitats adscrites a aquestes formacions no haja quedat cap testimoni. Però l'explicació no es vàlida en el cas dels carlistes *purs*, que continuaren disposant de capçaleres almenys fins a setembre de 1917.

De més fàcil interpretació és l'evolució cronològica durant els anys 1919 i 1920. Cal relacionar l'eclosió mobilitzadora d'aquests dos anys amb el protagonisme assolit per la conflictivitat laboral, l'agitació social i la por al sindicalisme revolucionari en el primer plànol de l'actualitat local, nacional i internacional, fruit dels alts nivells que estaven enregistrant aquestes magnituds, inèdits fins aquell moment. Ja s'ha posat de relleu anteriorment que la generació d'aquest clima havia sigut un dels agents impulsors de la constitució de la unió de les dretes, que va engegar de seguida una campanya de mítings i discursos arreu de la geografia provincial, sense vinculació a cap campanya electoral i amb un marcat caràcter contrarevolucionari. Són aquests actes els causants dels increments que s'observen a la Figura 3 per als anys 1919 i 1920.

Seguint aquesta mateixa argumentació, cal relacionar el notable descens que s'observa a partir de 1921 amb la paral·lela disminució que experimenta el grau de conflictivitat social. En qualsevol cas, aquesta davallada final dels valors associats al nivell de mobilització no electoral trenca amb la línia ascendent inaugurada en 1918 i desdibuixa la idea d'una evolució constant dels partits restauracionistes, en aquest cas dels situats en l'esfera de la dreta reaccionària, cap a una renovació dels seus usos polítics, que auguraria una futura democratització del règim.

No obstant, el referit clímax de mobilització generat entre 1919 i 1920 va posar en evidència que davant la configuració de determinats contextos sociopolítics, les opcions més decantades a la dreta –no sols les més allunyades del sistema sinó també d'altres procedents del camp dinàstic, com ara la *ciervista*– van cercar l'adhesió voluntària dels ciutadans als seus posicionaments ideològics i el seu discurs polític més enllà dels processos electorals. Constituïen la *nova dreta*, que, superant l'elitisme consubstancial a la política restauracionista, es va llançar a la conquesta de les masses per fer front al creixement del moviment obrer esquerrà i de la conflictivitat social.

A més, cal tenir en compte que a la Figura 3 no s'han computat les conferències i discursos pronunciats per dirigents de les dretes confessionals i autoritàries en entitats que no pertanyien a cap formació política, sinó que estaven adscrites al moviment social

catòlic. Com s'ha assenyalat en un apartat anterior, era habitual que polítics conservadors, ciervistes, mauristes o tradicionalistes intervingueren en actes organitzats per sindicats i cercles catòlics i solien fer-ho no en representació del seu partit polític sinó en virtut que també tenien la condició de dirigents i impulsors d'aquestos tipus d'organitzacions. Naturalment, durant aquells anys marcats per l'agreuiment de la qüestió social les seues intervencions van girar en torn a la mateixa. En tot cas, resulta inevitable pensar que més enllà de l'objectiu primordial –aconseguir mobilitzar als sectors catòlics per constituir-los en dics contra la creixent conflictivitat laboral– aquestos caps polítics, en adreçar-se públicament als integrants del moviment social catòlic també tenien la intenció d'atraure a aquestos als seus projectes polítics.¹⁹

QUADRE 4) MOBILITZACIONS NO VINCULADES A ELECCIONS PROTAGONITZADES PER PARTITS CONFSSIONALS O CONSERVADORS AUTORITARIS (1913-1923): DISTRIBUCIÓ GEOGRÀFICA I TIPOLÒGICA.

Comarca	Aldarulls i manifest.	Conferències i mítings	Fulletes	Banquets	Aplecs	Festes revetlles	Visites	Total
Els Ports	2			1		3		6
El Baix Maestrat	2	6		1		8		17
La Plana Alta	5	11	2	3		13	3	37
La Plana Baixa	2	26	1	2	1	10		42
L'Alcalatén	2	4			1		2	9
L'Alt Palància		2				6		8
TOTAL	13	49	3	7	2	40	5	119

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923.

¹⁹ Respecte a la implicació de polítics dretans en el moviment catòlic, es pot esmentar entre altres el cas del destacat maurista *dissident* Miguel Llansola, que en 1919 era secretari del Sindicat Agrícola Obrer de Sant Isidre (*La Provincia Nueva*, 10/05/1919). El també maurista José Pascual Viciano va presidir aquesta entitat en 1913 (vegeu per exemple *Heraldo de Castellón*, 14/03/1913). Per la seua banda, el cap carlista *pur* Manuel Bellido Alba, els mauristes Salvador Guinot i José Pascual Viciano i el dirigent integrista Teodoro Platón formaren part de la junta organitzadora de l'assemblea provincial de sindicats catòlics celebrada a l'estiu de 1920 (*La Provincia Nueva*, 01/07/1920). Conferències sobre temàtica sociolaboral en entitats catòliques de Jaime Chicharro, Ramón Puchol –dirigent carlista *pur*– Manuel Bellido Alba i Manuel Brea Perales a *La Provincia Nueva*, 10, 14 i 21/04/1919, 20/03/1920 i 14/02/1921. La importància que en el terreny polític podia assolir el suport del sindicalisme catòlic agrari ha sigut posada de manifest, per exemple, en el cas del districte de Xiva, a la província de València (A. Yanini i J.V. Castillo, “La democracia representativa en ciernes. España, 1876-1923. Las transiciones políticas, la amenaza, el miedo y el interés. Tres factores a tener en cuenta para analizar la Restauración borbónica”, pp. 80-81).

Pel que fa a la distinció per tipus de mobilitzacions, al igual que ocorre en el cas de les forces dinàstiques, les més freqüents són els mítings i conferències, tot i que les diferències en valors absoluts són considerables (16 mítings comptabilitzats en el cas dels partits del torn per 49 atribuïts a formacions de la dreta reaccionària). Es confirma doncs el míting com a forma fonamental de connexió amb les bases i amb la ciutadania durant aquelles etapes finals de la Restauració.

Tanmateix, en el Quadre 4 també sobresurt un segon tipus de mobilització que assoleix xifres pròximes a les dels mítings. Es tracta de les festes i revetlles, que en el cas dels partits dinàstics no tenen cap presència. En realitat només eren posades en pràctica per les forces tradicionalistes –carlistes, *paquistes*, jaumins i integristes–. Quant a les revetlles, solien tenir lloc als cercles i casinos i estaven integrades per diverses mostres artístiques –representacions teatrals, lectura de poesies o interpretació de peces instrumentals o corals a càrrec d’agrupacions musicals freqüentment adscrites al propi cercle– que solien començar o acabar amb algun parlament, al·lusiú de la festa en qüestió si la revetlla formava part dels actes programats per celebrar una determinada festivitat.²⁰ En aquest darrer cas l’agenda de celebracions solia ser completada amb algun altre tipus d’acte, normalment una missa i algun tipus d’iniciativa benèfica.

En eixe sentit s’ha de tenir en compte l’existència d’un calendari festiu tradicionalista, amb unes cites commemoratives que anualment es repetien: la de la *Monarquia Tradicional*, que es celebrava el sis de gener, dia dels Reis; la dels *Màrtirs de la Tradició*, que tenia lloc el 10 de març; i la de Sant Jaume, onomàstica del rei carlí aspirant al tro en aquells moments, Jaume III.²¹ Tot plegat, aquestes revetlles i celebracions servien per renovar periòdicament els vincles amb el tradicionalisme, per reforçar el sentiment de pertinença al grup i per refermar la identificació amb els símbols i mites que configuraven la seua identitat política.²²

Es tracta doncs d’un tipus de mobilització concebut per ser aplicat de portes en dins, per mantenir l’unitat i la fe entre una militància l’adhesió de la qual es fonamentava en gran mesura en la tradició familiar, es transmetia de pares a fills. Però

---

²⁰ P. Rújula, “Commemorar la muerte, recordar la historia. La fiesta de los Mártires de la Tradición”, *Ayer*, nº 51, 2003, p. 73. Mostres de vetlades a *El Maestrazgo*, 30/01/1914, *La Provincia*, 05/01/1916 i *El Litoral*, 01/03/1914.

²¹ Exemples d’aquestes celebracions a *El Maestrazgo*, 30/01/1914, *El Tradicionalista*, 24/07/1913, 02/08/1913 i 21/03/1914 i *El Litoral*, 08/03/1914.

²² J. Canal, “La gran familia. Estructuras e imágenes familiares en la cultura política carlista”, en R. Cruz i M. Pérez Ledesma (eds.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid, Alianza Universidad, 1997, pp. 99-136; P. Rújula, “Commemorar la muerte, recordar la historia. La fiesta de los Mártires de la Tradición”, pp. 67-85.

arribats a la nova centúria, els dirigents tradicionalistes havien començat a plantejar-se que, una vegada bastida una potent i activa xarxa organitzativa i de sociabilitat, l'única manera d'atraure nous contingents de seguidors i avançar electoralment era posar-se en contacte directe amb la societat mitjançant l'organització d'actes públics de masses, tractar de conquerir el carrer en forta competència amb les forces republicanes. Aquest intent d'apropiació de l'espai públic constitueix una mostra més de la capacitat d'adaptació del carlisme als canvis, clau per explicar la llarga pervivència en el temps d'aquesta opció política.²³

Al Quadre 4 queda reflectida també aquesta nova orientació que, sense abandonar l'activitat als cercles, va prendre el tradicionalisme. En eixe sentit cal referir-se a tres tipus de mobilitzacions. D'una banda als aplecs. És cert que només se n'han pogut localitzar dos en tot el període, però cal tenir en compte que es tracta de trobades d'abast supralocal i composades per una successió de diversos actes, l'organització dels quals per tant tenia un nivell de complexitat relativament elevat. Això sí, el seu impacte mediàtic era alt i constituïen una demostració de força de primer ordre. Per altra part també cal fer referència al repartiment de fullets i manifestos, tot i que, donats els escassos testimonis que s'han pogut localitzar al respecte, no sembla que constituïra una pràctica gens habitual. Més nombrosa és la recopilació realitzada de manifestacions i aldarulls, aquests darrers protagonitzats en bona mesura per requetés, amb radicals i joves republicans com a adversaris.²⁴

Nogensmenys, per sobre d'aquests tres tipus de mobilitzacions cal destacar novament els mítings, ja que bona part dels mateixos van tenir lloc en espais d'ampli aforament i de lliure assistència, quan no en plena via pública. A més cal tenir en compte que a diferència de les anteriors, aquest tipus de mobilització no fou posada en pràctica exclusivament per les formacions tradicionalistes, sinó que també els ciervistes participaren en mítings deslligats de les campanyes electorals.

---

²³ J. Canal, *Banderas blancas, boinas rojas. Una historia política del carlismo, 1876-1939*, pp. 36-37 i 115-118; "La gran familia. Estructuras e imágenes familiares en la cultura política carlista"; A. M. Moral, "Permanencias y transformaciones en el carlismo", en A. Cañellas (coord.), *Conservadores y tradicionalistas en la España del siglo XX*, Gijón, Trea, 2013, p. 96.

²⁴ Cronològicament el primer dels aplecs va tenir lloc en octubre de 1915 a Vila-real i es va organitzar per recolzar al cap provincial del carlisme *pur*, Manuel Bellido Alba. Va incloure una missa a l'ermita de la Verge de Gràcia, una marxa cap a Vila-real i un míting en el velòdrom (*El Serradal*, 23/10/1915). Quasi quatre anys després, el 31 d'agost de 1919, es va celebrar el segon aplec, en aquest cas a l'Alcora. Sabem que es va invitar al mateix a les joventuts tradicionalistes valencianes i catalanes i, segons medis periodístics afins, hi van assistir unes quatre mil persones. Els actes programats foren similars als del precedent de 1915: missa de campanya al calvari, banquet i míting (*La Provincia Nueva*, 25 i 30/08/1919 i 01/09/1919). Un exemple de distribució de fullets a *El Clamor*, 19/11/1917. Alguns testimonis d'aldarulls a *La Provincia*, 16/03/1914 i *El Clamor*, 27/02/1917.

Pel que fa a la lectura de les dades del Quadre 4 en clau geogràfica, no aporta cap novetat respecte a l'anàlisi ja realitzada de la distribució territorial de les xarxes organitzatives i socials i de les mobilitzacions electorals de la dreta reaccionària. De nou és la Plana l'àrea que aglutina la majoria dels actes localitzats i de nou els factors d'aquest repartiment espacial són els que venim exposant en el cas de les altres dues magnituds esmentades. Per una banda, el grau d'implantació organitzativa, ja que darrere dels actes i iniciatives mobilitzadores es trobaven entitats que les concebien i les posaven en marxa. Per altra part, però estretament relacionat en el factor anterior, el nombre d'habitants i el grau d'urbanització, ja que era als nuclis de població de majors dimensions i a les comarques més poblades on les xarxes socials i organitzatives eren més denses i complexes i on la *nova política* s'obria pas amb major facilitat entre els entrebancs caciquistes i clientelars.

D'altra banda, més enllà del que serien les mobilitzacions adscrites a una formació o coalició política determinada, també s'ha de consignar que els sectors dretans eren plenament conscients de la importància que les mobilitzacions tenien a l'hora de configurar la identitat col·lectiva d'una determinada comunitat. Eixa és la conclusió que es pot extraure de les diverses polèmiques que es va entaular entre les dretes i els republicans de la ciutat de Castelló en torn a la celebració de les Festes de la Magdalena.

Ja ha quedat publicat en un altre treball la controvèrsia historiogràfica entaulada entre Vicente Gea i Salvador Guinot en 1914 entorn a la major o menor veracitat dels fets commemorats per les Festes de la Magdalena i sobre la major o menor rellevància del grau de rigorositat històrica a l'hora d'optar per potenciar la mateixa.²⁵ Durant els anys següents, la reivindicació de les virtuts de les festes fundacionals de Castelló i la necessitat de donar la màxima brillantor a les mateixes van aparèixer periòdicament en els medis dretans. Així, en 1919 el carlista Ramón Puchol les va qualificar de «[...] las fiestas más típicas de nuestra ciudad y las que con más cariño debiéramos mirar todos los castellonenses» i va destacar la seua capacitat d'agermanar a tots els castellonencs:

---

²⁵ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 128-130. Vegeu també F. Archilés et. al., *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, pp. 159-160.

¿Qué mejor ocasión que la de recordar los hechos de nuestros mayores, cuyas pasiones no llegan hasta nosotros, cuyos hechos meritorios nos llegan a todos por igual, pues hasta los lazos de familia se han extinguido? Nada hay que pueda servir de lazo de unión entre los hijos de Castellón por muy opuestos que sean su pensar y su sentir como el sentirse madaleneros y salir de aquí con la caña y volver con el rollo en día tan clásico.²⁶

Tot i que Puchol no ho posa de manifest expressament, resulta evident que de manera implícita estava comparant les Festes de la Magdalena amb l'altra gran cita festiva de la ciutat, les Festes de la Llibertat, que al contrari que les fundacionals sí que tenien una major càrrega ideològica i per això suscitaven el rebuig de part de la societat de Castelló, especialment, com en pàgines posteriors comprovarem, el dels sectors situats a l'extrema dreta de la política castellanenca. En el fons s'estava lliurant una batalla per tal de definir la identitat local de Castelló. Mentre les Festes de la Llibertat reforçaven la seua condició de ciutat liberal i progressista, la potenciació de les de la Magdalena ajudaven a minvar aquest caràcter i atorgaven protagonisme a d'altres sectors, com ara el clergat, que, tot i no ser una festivitat confessional, tenia el seu paper en el programa oficial magdalener.

DEL DISCURS TRADICIONALISTA AL DE LA NOVA DRETA

En les següents pàgines s'abordaran els principals components del discurs de les diverses formacions tradicionalistes i conservadores autoritàries presents en el panorama polític castellanenc, així com la seua confluència en uns continguts comuns, els assumits per l'aliança de les dretes establerta en 1919. És a dir, s'analitzarà el discurs construït per aquest sector polític per tal de donar respostes a una realitat convulsa, en plena transformació i per tant envoltada d'incògnites i incerteses com era la del darrer decenni de vigència del sistema polític restauracionista.

---

²⁶ *Heraldo de Castellón*, 09 i 15/01/1919. En la mateixa línia vegeu també l'edició del dia 11/01/1919. Unes setmanes després va ser *La Provincia Nueva* –en concret Emilio Calduch– qui va iniciar una campanya en favor de les Festes de la Magdalena amb arguments similars (*La Provincia Nueva*, 03/02/1919). Calduch tornaria insistir-hi tres anys després (*La Provincia Nueva*, 18/03/1922 i *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, pp. 109-110). Aquesta festivitat era ja veritablement important i popular, però només durava un dia, mentre que les celebracions de les Festes de la Llibertat s'estenien al llarg de més d'una setmana (F. Archilés et. al., *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, p. 19).

Una prioritat: frenar l'onada revolucionària

Ja a les primeries del decenni que va tancar l'etapa restauracionista, algunes veus assenyalaven la necessitat de les forces dretanes de dotar-se d'organitzacions de tipus socioeconòmic per tal d'atraure el suport massiu dels obrers i dels petits propietaris agrícoles. Alguna proposta més concreta arribada des del camp carlista assenyalava la necessitat d'integrar dins del Partit a les nombroses entitats catòliques de caràcter socials i econòmic que hi havia a la província, per allunyar del seu control als partits liberals. Entre les raons que fonamentaven aquesta necessitat es trobaven la de combatre l'avanç de les doctrines revolucionàries i frenar la conflictivitat social, la de fer front als atacs secularitzadors i anticlericals i la de protegir aquests sectors socials populars de «[...] la usura de qualquier cacique sin conciencia».²⁷ En tot cas, les crides a actuar contra el perill de la revolució social ja hi estaven ben presents. En paraules del destacat *paquista* Manuel Brea Perales, «[...] estamos en el deber de evitar no sólo la tiranía de arriba sino también la anarquía de abajo, conteniendo los avances de la revolución impía que intenta destruir el orden social esclavizando hasta las conciencias infantiles».²⁸

Tanmateix, a mesura que es multipliquen les organitzacions obreres, els conflictes laborals i la seua gravetat, la preocupació entre els sectors dretans per la creixent amenaça de destrucció de l'ordre social comença a fer-se cada vegada més evident. Així, a principis de 1916, en una conferència pronunciada al Cercle Mercantil, Salvador Guinot, en aquells moments líder del maurisme castellanenc, va qualificar d'inoportuna la vaga dels estibadors esclatada a les darreries de l'any anterior i va acusar als vaguistes d'haver-se mogut per *bastardas finalidades* en aquell conflicte. També va expressar la seua por a que les possibles inversions per crear indústries derivades de la taronja –conserveres, de dolços... – no s'acabaren materialitzant «[...] por miedo al elemento obrero. Si lo ha de poner todo un factor, no hay engrandecimiento posible». En síntesi, la seua intervenció va ser un al·legat en defensa

---

²⁷ La necessitat de dotar al carlisme d'iniciatives i entitats d'àmbit econòmic per aconseguir incrementar el seu suport social, per exemple a *El Maestrazgo*, 03/14/1914. La proposta d'integració de l'associacionisme social catòlic en el carlisme a *El Maestrazgo*, 17 i 24/01/1914 i 30/05/1914. En la mateixa línia, en un míting carlista *pur* celebrat a l'Alcora es va aconsellar als correligionaris d'aquella localitat que fundaren un sindicat agrícola i al si del mateix una caixa d'estalvis (*El Maestrazgo*, 19/07/1913). La cita textual extreta d'*El Maestrazgo*, 06/06/1914.

²⁸ *El Tradicionalista*, 29/03/1913.

d'una tesi principal: patrons i obrers havien de col·laborar i unir esforços, «[...] formando una familia numerosa, pobres unos y otros ricos, pero todos hermanos», per tal d'aconseguir «[...] el engrandecimiento y prosperidad de Castellón».²⁹

Progressivament la *qüestió social* va anar agafant més protagonisme, empentada per fites com la vaga general indefinida d'agost de 1917, la Revolució Russa esclatada en octubre d'aquell any i la fi de la Primera Guerra Mundial i l'inici d'una onada de forta conflictivitat social a tota Europa.³⁰ Quins foren els ingredients essencials del discurs contrarevolucionari a partir d'aleshores?

Tal volta l'element més important, en tant que donava sentit a la forta presència del discurs contrarevolucionari entre els sectors reaccionaris, va ser la concepció de la revolució social com un perill real i, de no posar-se-li fre, gens llunyà en el temps.³¹ Lògicament d'aquest plantejament sorgia una necessitat preemptòria de lluitar contra «[...] la indiferència de la gente de orden», de cercar la seua mobilització per frenar la revolució social.³² I, seguint aquest mateix fil argumental, la millor manera d'aconseguir despertar aquestos sectors per posar-los en guàrdia contra la revolució era la unió de les forces que definien aquestes posicions, per tal d'engegar una intensa tasca de caire contrarevolucionari: «[...] todos los encargados de mantener el orden social, se hallan en el deber de unirse y solidarizarse para emprender, no una lucha estéril de represiones y de silencio, sino una labor franca, clara, leal y honrada, de estudios positivos y de realizaciones prácticas».³³ El resultat final de l'argumentació ja és conegut: la unió de les dretes, concebuda com l'únic agent capaç de contindre la febre revolucionària.

Quant als procediments postulats per fer front a l'amenaça revolucionària, en correspondència amb el posicionament extrem de les formacions que estem analitzant, no eren precisament contemporitzadors:

---

²⁹ *Heraldo de Castellón*, 29/01/1916. La conferència de Guinot va rebre el títol de «Les lluytes del capital y el treball, aturen l'avens de Castelló» (*Heraldo de Castellón*, 26/01/1916).

³⁰ Resulta significatiu, per exemple, que a la ciutat de Castelló en tan sols onze dies –entre l'11 i el 21 d'abril– es pronunciaren tres conferències sobre la *qüestió social*, dues d'elles al Cercle Catòlic i l'altra al Sindicat Agrícola de Sant Isidre (*La Provincia Nueva* 10 i 11/04/1919, *Heraldo de Castellón*, 21/04/1919).

³¹ Tal com ja s'ha avançat a l'apartat dedicat a l'anàlisi de la dinàmica política del conservadorisme castellanenc. Vegeu per exemple, *La Provincia Nueva*, 14/01/1919, 18/04/1919 i 07/05/1919.

³² La revolució social com a perill real i pròxim per exemple a *La Provincia Nueva*, 25/11/1918. Sobre la necessitat de mobilitzar la *gent d'ordre* i la crítica a la seua apatia vegeu per exemple *La Provincia Nueva*, 23/11/1918 i 25/04/1919.

³³ *La Provincia Nueva*, 25/11/1918. De manera similar es va pronunciar el *paquista* Manuel Brea Perales en una conferència realitzada al Cercle Catòlic de la capital (*La Provincia Nueva*, 20/03/1920).

Lo que el conde de Romanones entiende que es política de templanza, no significa otra cosa que dejación de los deberes de gobernante, resquebrajamiento del principio de autoridad y abandono de los intereses sociales en mano de los perturbadores. El saqueo de tiendas, atentado al derecho de la propiedad, y el asesinato colectivo, conculcación del derecho a la vida, constituyen crímenes execrables que precisa castigarlos con la sanción que las leyes establecen, por graves que éstas sean [...] Por lo mismo nos explicamos perfectamente que la opinión sensata mire con prevención a los hombres que nos gobiernan y ponga en cambio sus esperanzas todas en la concentración de las derechas, persuadida de que del seno de éstas, es de donde puede salir el gobierno de energía y entereza que lleve a la práctica las soluciones de justicia que han de salvar y robustecer el quebrantado orden social, en beneficio de la patria y de las instituciones.³⁴

Fins i tot de vegades l'apel·lació a l'Exèrcit era explícita, com en aquest passatge d'un discurs de Jaime Chicharro en el Sindicat de Sant Isidre de Castelló:

Hemos de prepararnos contra la revolución para hacerle frente valientemente, que quien ha querido parlamentar con ella, se ha quemado las manos, y al ceder a sus exigencias puso a la nación en el grave peligro de convertirla en otra Rusia, lo que no fue así porque hay un cuerpo sano en la nación que no quiso romper su espada gloriosa ante la autoridad grotesca del presidiario *Noi del Sucre* (Ovación estruendosa. Vivas al Ejército).³⁵

Fixat l'objectiu –contenir l'escalada de conflictivitat per evitar el perill de la revolució–, els subjectes que l'havien de perseguir –la *gent d'ordre* comandada pels representants de l'aliança dretana– i els mètodes a seguir, pel que fa als arguments contrarevolucionaris emprats, es poden classificar en dos apartats. D'una banda, aquells que atacaven el moviment obrer esquerrà. Ací trobem entre altres l'intent de desprestigiar els líders obreristes, acusats de vegades d'enganyar i aprofitar-se de la innocència dels obrers, en altres ocasions de fonamentar les seues decisions en motius sentimentals, irracionals i poc meditats i catalogats en algun cas de malfeiners, «[...] pues si os fijáis bien veréis que siempre son los holgazanes, los vagos de profesión, los que son cabezas de huelga ¡Y es lástima que los trabajadores honrados se dejen

---

³⁴ *La Provincia Nueva*, 05/04/1919. Pocs mesos després, en plena espiral de violència social a ciutats com Barcelona o València, a la premsa castellonenca es podien llegir textos com el següent, escrit pel dirigent carlista *pur* Manuel Bellido Rubert: «¿A dónde vamos a parar? Nada podemos esperar de gobiernos que pactan con los promotores de este estado de cosas. Si queremos salvar nuestra piel, habremos de salir de casa, y permanecer en ella, armados de ametralladoras. Porque damos un salto atrás de muchos años y nos encontramos en los tiempos primitivos y rige la ley del más fuerte, dominan las pasiones y triunfa la agresividad feroz de las bestias» (*La Provincia Nueva*, 11/10/1919).

³⁵ *La Provincia Nueva*, 14/04/1919.

conducir por estos elementos!».³⁶ També la crítica a les accions organitzatives i reivindicatives. En aquest punt es pot parlar de vertadera anatemització de les vagues generals. Es posava en dubte la seua eficàcia –sols servirien per crear desordre social– i es demanava a les autoritats que les combatiren «[...] con cuanta entereza y energía imponga la violencia del movimiento».³⁷

Uns altres tipus d'arguments esgrimits no anaven destinats contra les aspiracions del moviment obrer directament, sinó que el que feien era cantar les excel·lències d'una proposta alternativa al mateix, la doctrina social de l'Església i el moviment social catòlic: «Nosotros tratamos al obrero como hermano y procuramos cubrir todas sus necesidades; ese es el principio de nuestra cuestión social».³⁸ La recepta a aplicar era simple: el *problema obrer* desapareixeria només amb que els patrons catòlics atengueren les aspiracions del proletariat d'acord amb les «[...] sapientísimas enseñanzas de Leon XIII», és a dir, de la *Rerum Novarum* i les seues propostes d'armonització social mitjançant la potenciació del sindicalisme catòlic i la crítica als abusos dels patrons, però també de defensa de la propietat privada i desaprovació de les doctrines socialistes i de les iniciatives i accions de tall revolucionari.³⁹

---

³⁶ Per exemple, en un míting de les dretes reaccionàries a Vila-real el dirigent carlista *pur* Manuel Bellido Rubert va assegurar que els líders revolucionaris «[...] son unos vivos, puesto que engañando a sus parciales, les llevan al sacrificio inútil para la Patria y para sus ideales, cobrando en oro la sangre que el pueblo derrama generosamente en sus más encendidos y locos arrebatos» (*La Provincia Nueva*, 02/12/1918). En pareguts termes es va pronunciar temps després en sengles mítings a Benicarló (*La Provincia Nueva*, 31/05/1920 i 18/08/1920). Afirmacions similars per exemple a *La Provincia Nueva*, 18 i 23/03/1920, 10/07/1920 i 01/09/1920. Respecte a la direcció irracional que els líders imprimien al moviment obrer, es pot esmentar per exemple un article publicat a *La Provincia Nueva* i signat per un dels redactors del periòdic, Emilio Cucala, on qualificava als caps sindicals d'agitadors i els demanava que foren responsables i bons coneixedors del seu ofici, per tal que plantejaren les vagues quan fora oportú i no per motius sentimentals (*La Provincia Nueva*, 08/08/1918). La cita textual extreta d'un discurs del cap carlí Manuel Bellido Alba (*La Provincia Nueva*, 14/04/1919).

³⁷ Es tracta d'un fragment procedent d'un comentari de la premsa ciervista als rumors que els obrers de la ciutat de Castelló anaven a convocar una vaga general. En el mateix també es pot llegir: «¿Qué espíritu maléfico se ha infiltrado en el seno del obrerismo castellanense para incitarlo a la honda perturbación del orden de la sociedad que significa el paro total de todas las actividades?» (*La Provincia Nueva*, 08/08/1918). Vegeu també *La Provincia Nueva*, 08/02/1919 i 03/08/1922.

³⁸ Fragment d'una intervenció del maurista Ramón Almazán en el míting celebrat per les dretes a Vila-real a les darreries de 1918 (*La Provincia Nueva*, 02/12/1918).

³⁹ *La Provincia Nueva*, 16/12/1918. Per la seua banda, José Vives, en un míting carlista *pur* celebrat a l'Alcora, en ocupar-se del «[...] socialismo y del sindicalismo rojos que amenazan con la destrucción de la sociedad», va assenyalar que «[...] solo las tesis defendidas por la Iglesia y propagandistas católicos [...] pueden salvar a los pueblos» (*La Provincia Nueva*, 22/04/1919). En la mateixa línia, en un míting a la Vilavella Jaime Chicharro va assegurar que «[...] hay que inculcar en todas las conciencias la idea de Dios. De esta manera la cuestión social está resuelta, porque ni los ricos pueden abusar de los pobres, porque Dios les exigirá estrecha cuenta de ello, ni los pobres se extralimitarán tampoco en sus funciones por amor o por temor de Dios» (*La Provincia Nueva*, 29/04/1919). En termes similars es va pronunciar en un míting a Onda (*La Provincia Nueva*, 07/10/1919).

Com a correlat lògic d'aquesta línia argumental, s'insistia en la necessitat d'impulsar entitats socials d'ascendència catòlica i que aquestes atengueren amb especial atenció a les necessitats dels jornalers o fins i tot que estigueren integrades exclusivament per jornalers. D'elles s'afirmava obertament que servirien «[...] para que sea dique contra la anarquía ambiente».⁴⁰ També, però, «[...] para limitar los excesos de las clases pudientes», encara que s'indicava al mateix temps la necessitat de sindicalitzar a aquestes –és a dir, de crear organitzacions patronals– per tal de fer front a la radicalitat en què podien caure els treballadors.⁴¹

Paral·lelament, en el discurs polític articulat per aquestes formacions quedaven exempts de tota crítica els treballadors, que havien sigut arrossegats cap a les organitzacions obreres esquerranes per una sèrie de factors envers els quals no tenien cap tipus de responsabilitat: la seua educació allunyada dels principis de la fe; la seua reiterada manipulació i coacció per part dels cacics; el fet d'haver sigut víctimes dels enganys dels líders obreristes; la manca de protecció rebuda dels successius governs; i la seua explotació per part de propietaris i patrons.

Si el Gobierno hubiese velado desde el primer momento por los intereses del pueblo, no cabe duda alguna que éste no hubiera apelado a extremos tan radicales esgrimiendo el arma de su defensa, contra las explotaciones del patrono y los abusos del acaparador [...] Y es muy justo que el honrado obrero reconociera su desgracia y exigiera el suficiente jornal para atender a sus necesidades de hombre ¿Que acaso no tiene una familia que sostener y un cuerpo que alimentar? Pues entonces ¿por que esas resistencias mezquinas y nacidas del egoísmo que domina el patrono?. Son muy justas las reivindicaciones del obrero y la Iglesia las aprueba, es más las exige [...] Y por más que se aumente la remuneración de su trabajo, jamás se llegará al límite de cubrir sus necesidades, por las continuas alzas que se suceden en los artículos que consume el hombre.⁴²

---

⁴⁰ El text reproduït fa referència a l'inici de les gestions per crear un sindicat obrer catòlic a la ciutat de Castelló (*La Provincia Nueva*, 14/04/1919). En eixe sentit, en un altre acte celebrat temps després a la seu del Sindicat Agrícola de Sant Isidre tant Salvador Guinot com el regidor ciervista Antonio Calduch manifestaren que aquesta entitat tenia que esforçar-se per procurar més beneficis als seus associats jornalers, menys atesos pel sindicat que els socis propietaris, «[...] para no vernos en el triste caso de que dichos obreros vayan a engrosar las filas de los sindicatos socialistas, en busca de una protección completa que en el Sindicato de San Isidro se les escatima» (*La Provincia Nueva* 23/02/1920). Més reivindicacions públiques del sindicalisme catòlic per exemple a un míting de Jaime Chicharro a Benicarló (*La Provincia Nueva*, 25/04/1919) i a un altre a Llavella (*La Provincia Nueva*, 29/04/1919).

⁴¹ Així ho va afirmar Chicharro en el seu míting a la Vilavella (*La Provincia Nueva*, 29/04/1919). Cal recordar que aquest polític va impulsar l'organització d'entitats patronals, com ara la d'Onda (*La Provincia Nueva*, 16/10/1919).

⁴² Article signat pel carlista *pur* José Vives a *La Provincia Nueva*, 27/04/1920. En ell també assenyala que quan els patrons augmenten el jornal del seus obrers, solen aplicar d'immediat un increment del doble en els preus dels articles que fabriquen. «¿No es esto un abuso escandaloso del fabricante o del comerciante?». Així mateix, el maurista *dissident* Juan Avinent va manifestar en una conferència que

I és que, com a formacions polítiques que pretenien guanyar-se el suport dels sectors populars, les forces de la dreta reaccionària no podien situar el *poble* entre els seus enemics, calia exonerar-lo de qualsevol tipus de culpa, encara que per fer-ho es recriminara fins i tot als patrons. Respecte als sectors benestants, a banda dels atacs als patrons que imposaven unes condicions laborals abusives i als acaparadors, també rebien la seua dosi d'animadversió aquells que queien en el luxe i el balafiament, «[...] recordando a los ricos que Dios tiene hipotecados sus bienes en beneficio de los pobres, y por ello deben administrarlos bien y no pueden derrocharlos en lujos y fastuosidades provocadoras».⁴³

Però no sols els sectors més desfavorits eren objecte de protecció en el discurs de la dreta reaccionària. També ho va ser la *clase media*, que era presentada com «[...] la más castigada en las actuales circunstancias». Per justificar aquesta asseveració s'assegurava que mentre els capitalistes fruien de privilegis i s'estaven aprofitant de l'elevació desmesurada de les subsistències i els treballadors, gràcies a les seues potents organitzacions, obtenien retribucions cada vegada més quantioses i millors condicions de treball, la mesocràcia romania allunyada dels beneficis de la conjuntura econòmica i desorganitzada.⁴⁴

Es pot assenyalar, en tot cas, l'existència d'un to populista en el discurs polític de les dretes autoritàries i confessionals, quelcom que contribueix a refermar la seua adscripció a la política de masses. Del *poble* formarien part essencial els assalariats – obrers i jornalers– però també les classes mitjanes –petits propietaris i industrials, empleats i dependents, professionals liberals– i els propietaris i patrons que tenien un comportament ajustat a la doctrina catòlica. Quedaven exclosos els cacics i governs liberals, els líders republicans, socialistes i sindicalistes, tot els sectors laïcistes i anticlericals i les classes privilegiades que explotaven als seus treballadors o que feien una ostentació excessiva de la seua posició econòmica.⁴⁵

«[...] no se puede exigir de la clase obrera una austeridad y una honradez que están muy lejos de practicar los de arriba» (*Heraldo de Castellón*, 13/04/1920). Vegeu també *La Provincia Nueva*, 09/02/1920.

⁴³ Manuel Bellido Rubert en un míting a Benicarló (*La Provincia Nueva*, 31/05/1920).

⁴⁴ *La Provincia Nueva*, 24/07/1920, 02/08/1920 i 26/03/1921. S'agregava també que de les classes mitjanes sorgien «[...] todas las capacidades de la ciencia, del arte, de todo lo que sostiene o impulsa la vida patria».

⁴⁵ Sobre l'ús del populisme interclassista per part de sectors conservadors per tal dotar-se d'una base social que oposar a la creixent influència de les societats obreres, vegeu també J.V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, pp. 124-125.

Tot plegat, resulta innegable l'esforç dels sectors dretans confessionals i autoritaris per confeccionar i difondre un discurs social sòlid, sensible als problemes i amenaces que afectaven als estrats més necessitats –obriers però també classes mitjanes– i impulsor de mesures i iniciatives pràctiques protectores d'aquestos segment socials. Es pretenia oposar aquest discurs interclassista i reformista al discurs de classe, cada vegada més radical, assumit i difós pel moviment obrer esquerrà. En eixe sentit, si els republicans situaven la vinguda de la República com a element clau per a la superació de la *qüestió social*, en el discurs de les dretes era l'Església, en concret la seua doctrina social, la peça essencial per a la solució d'aquest greu problema.

Gràcies a aquest esforç discursiu, a la realització paral·lela d'una tasca igualment intensa en matèria organitzativa i propagandística –fonamentada sobretot en la fundació de sindicats catòlics– i a la secular influència de l'Església en la societat, la dreta reaccionària va disposar d'un recolzament estimable entre els sectors populars de la societat, a pesar que, en el cas dels obrers, el discurs que oferia era notablement menys reivindicatiu que el de les organitzacions de classe i també que el del republicanisme. En eixe sentit, ja s'ha observat abans la seua oposició sistemàtica a un dels instruments bàsics de reivindicació dels interessos i necessitats que tenien a l'abast els treballadors, les vagues.

Aquesta oposició a les vagues es completava amb altres elements discursius tan poc atractius per als obrers com ara les peticions de contenció i fins i tot de disminució dels salaris. Resulta significativa la campanya iniciada per *La Provincia Nueva* a principis de 1921 en pro de l'abaratiment dels salaris, fonamentada en la baixada que estaven experimentant els productes de primera necessitat:

Van los géneros bajando, y como para llegar a la normalidad precisa que baje la mano de obra, como está ocurriendo ya en otras capitales, es llegada la hora de hacer algo en ese sentido en tan importante sector, para que, sin que el obrero se resienta mucho, queden armonizados ambos intereses, ja que se está dando el caso de que los trabajos de abaratamiento de algunos artículos, tropiezan ya en ese inconveniente.⁴⁶

En la mateixa línia, temps després, en el context de la crisi de la indústria taulellera, *La Provincia Nueva* es va mostrar a favor de reduir els salaris dels treballadors del sector, ja que «[...] esta crisis obedece a la competencia establecida por otros centros productores en los que la mano de obra está más baja del precio de las

---

⁴⁶ *La Provincia Nueva*, 15 i 21/02/1921.

industrias de esta capital». ⁴⁷ Respecte a la postura envers les vagues convocades durant aquestos anys, com ja s'ha pogut avançar en pàgines anteriors, fou invariablement la de l'oposició. ⁴⁸

Els elements discursius que acabem d'exposar, sense comprometre la sinceritat de les propostes de millora de les condicions de vida dels estrats populars sorgides del camp de les dretes, sí que palesen les limitacions del reformisme social plantejat pels sectors confessionals i conservadors, molt menys reivindicatiu i ambiciós que el del republicanisme. Unes propostes reformistes que, a més, tal com hem pogut comprovar que posen de manifest els testimonis de l'època, si van rebre un fort impuls durant aquells anys fou, en gran mesura, en virtut que formaven part de les mesures preses com a reacció contra l'exponencial i sobtat creixement del moviment obrer de classe i de la conflictivitat social.

Arribats a aquest punt, sorgeix una altra pregunta en torn a la possibilitat que les forces reaccionàries hagueren exagerat conscientment el perill revolucionari veritablement existent amb mires electoralistes, per generar molta incertesa i fins i tot por en els sectors socials conservadors, que recolzarien així l'alternativa que s'autoproclamava com a barrera envers la creixent conflictivitat social. Algunes asseveracions aparegudes durant les campanyes electorals podien fer pensar en l'existència d'aquesta intenció. Per exemple, en un comentari electoral elaborat per la redacció de *La Provincia Nueva* en vespres dels comicis municipals de febrer de 1920 es podia llegir que «[...] la ola roja que avanza amenazando destruir las bases de la sociedad actual, encuentra sólido dique entre los elementos sanos de nuestra provincia que se agrupan para combatir al sindicalismo». ⁴⁹

No obstant, si ampliem la perspectiva de l'anàlisi s'observa, tal i com ja s'ha apuntat en un apartat anterior, que la participació de la concentració dretana en les successives convocatòries a les urnes responia a una estratègia multidimensional, que no sols abastava l'àmbit electoral. Paral·lelament s'estava treballant per impulsar el sindicalisme obrer catòlic, l'associacionisme patronal i fins i tot l'organització de sometents. També resulta significatiu que la constitució de la unió de les dretes i la immediata posada en marxa d'una campanya propagandística contrarevolucionària hagueren sigut concebudes sense cap procés electoral en l'horitzó.

---

⁴⁷ *La Provincia Nueva*, 05/01/1922.

⁴⁸ Més exemples a *La Provincia Nueva* 12/11/1921 i 01/03/1923.

⁴⁹ *La Provincia Nueva*, 04/02/1920.

Així, no es pot parlar d'instrumentalització de l'alarma generada pel creixement exponencial del moviment obrer i de la seua radicalització per tal de rebre nous suports electorals i guanyar quotes de poder. Efectivament, en les campanyes electorals d'aquells anys la dreta reaccionària va incidir en la temàtica de la *qüestió social* i va emprar per a fer-ho un llenguatge impactant. Però no de manera diferent al que va fer en altres terrenys no electorals. A través dels comicis es tractava de guanyar quotes de poder polític però no sols com a fi últim, sinó com a medi per frenar, des dels centres de poder polític conquerits, l'onada revolucionària, el mateix fi es perseguia per mig de l'impuls del sindicalisme catòlic, de les organitzacions patronals o dels sometents. Al igual que els republicans eren sincers i fidels als seus posicionaments doctrinals quan desplegaven una política reformista en favor de les classes populars, les dretes extremes ho eren quan advertien en els seus mítings electorals de la creixent expansió i radicalització del moviment obrer i del perill revolucionari.⁵⁰

L'altre eix comú: el regeneracionisme

L'altre ingredient compartit per tots els sectors de la dreta reaccionària i impulsor de la seua convergència en una plataforma unitària fou el regeneracionisme. La trajectòria d'aquest component dins del Partit Conservador es remuntava als temps de Silvela i des d'aleshores havia aconseguit arrelar fortament en diversos sectors i figures prominents del conservadorisme, particularment en Antonio Maura. Al llarg de la primera dècada del nou segle el polític mallorquí va dissenyar tot un programa regeneracionista que havia de ser impulsat pels partits governants –la *revolución desde arriba*– i que tenia en el *descuaje del caciquismo* i en la mobilització política de *las clases neutras* els seus pilars fonamentals.⁵¹

Amb independència del mínuscul pes polític i social del maurisme a les terres de Castelló i de que l'aplicació real d'aquests postulats per part seua fou pràcticament nul·la, el ben cert és que en el seu discurs sí que va fer gala d'ells des del primer moment. Així, en la presentació en societat del maurisme a Castelló, alguns dels representants de primera fila d'aquesta formació van fer referència a la seua vocació de lluita contra «[...] el histórico caciquismo provincial» –en una més que probable al·lusió

---

⁵⁰ Sobre el clima d'obsessiva inquietud envers la conflictivitat i el perill de la revolució social que es va estendre per tota Espanya es pot consultar F. del Rey, "El empresario, el sindicalista y el miedo", p. 239.

⁵¹ No entrarem ací a determinar fins on va arribar Maura i el maurisme en l'aplicació real d'aquestes propostes regeneracionistas. Sobre la centralitat del component regeneracionista en el pensament maurista, J. Tusell i J. Avilés, *La derecha española contemporánea. Sus orígenes: el maurismo*, p. 361.

al Cossi– a la negativa dels datistes a assumir el programa del «[...] descuaje del caciquismo» i fins i tot a la necessitat de fer una «[...] acción socializante» per aconseguir atraure als obrers.⁵²

Respecte al primer dels elements esmentats, la batalla contra el caciquisme, no es tractava d'un component gens original, ja que es donava en la totalitat de les forces polítiques restauracionistes. Nogensmenys, a diferència d'allò que ocorria en el cas dels partits dinàstics, en boca dels caps i candidats carlins, integristes i fins i tot dels mauristes, aquestes apel·lacions sonaven més coherents i menys hipòcrites, en tant que es tractava de formacions que no s'havien distingit per l'aplicació sistematitzada de mètodes caciquils i pel bastiment de cacicats.⁵³

Una vegada consumada la fragmentació del Partit Conservador i la formació de dos grans blocs en l'àmbit monàrquic, el de les dretes –amb carlistes, *paquistes*, conservadors ciervistes i mauristes *dissidents*– i el del centre –amb liberals cantistes i reverteristes, conservadors datistes i mauristes *oficials*–, l'anticaciquisme en el discurs de la unió de les dretes lògicament fou emprat amb profusió com a arma per atacar a aquest segon bloc.

En aquest sentit va destacar la figura de Jaime Chicharro, significativament denominat per alguns cronistes afins com el «martillo del caciquismo». Chicharro, acompanyat d'altres correligionaris, va dur a terme entre 1919 i 1920 una campanya de mítings anticaciquistes per diversos pobles –l'Alcora, Benicarló, Vinaròs, les Coves de Vinromà...– i, segons els cronistes afins, en aquestes visites aconseguia que el *poble* despertara «[...] de la modorra que le dominaba y vibra su conciencia ciudadana, anulada por el caciquismo». Naturalment en la seua major part es tractava de pobles que venien estant dominats políticament per adversaris polítics, particularment pels liberals.⁵⁴

---

⁵² *Heraldo de Castellón*, 20/07/1914. Pocs dies després, en la que probablement va ser la primera intervenció pública de Salvador Guinot com a cap del maurisme castellanenc, va assenyalar la necessitat que els joves mauristes dirigiren els seues esforços proselitistes al proletariat i a la *masa neutra* (*Lealtad*, 24/07/1914).

⁵³ Exemples d'actes amb protagonisme destacat dels arguments anticaciquistes a *El Maestrazgo*, 24/01/1914, *La Provincia Nueva*, 09 i 13/01/1919, 02, 25 i 29/04/1919, 31/05/1920, 09/08/1920, 02/11/1920 i 20/03/1923 i *Heraldo de Castellón*, 22/03/1919.

⁵⁴ L'apel·latiu de «martillo del caciquismo» per exemple a *La Provincia*, 22/04/1919, 19/05/1919 i 30/08/1920. La campanya anticaciquista de Chicharro es pot seguir a *La Provincia Nueva*, 22 i 25/04/1919, 31/05/1920, 23/06/1920 i 13, 18 i 30/08/1920. Cal remarcar també la campanya de Chicharro desenvolupada en 1923 pel districte de Segorbe en contra del caciquisme reverterista (*La Provincia Nueva*, 20/03/1923).

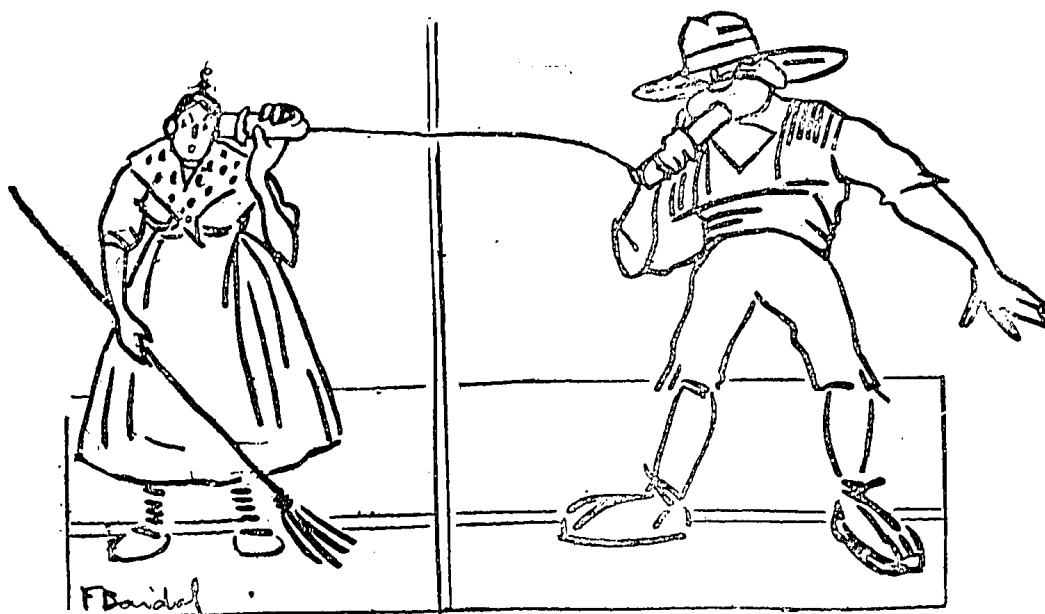
Paral·lelament, al igual que en els partits del torn, en el discurs polític de les formacions més dretanes tenien una presència destacada la reivindicació i obtenció de millores materials –el desenvolupisme–, especialment durant els períodes electorals. Efectivament, a pesar de tractar-se d’opcions molt més ideologitzades que no les dinàstiques, les dretes reaccionàries tampoc renunciaren a emprar aquest ingredient, que ja s’ha assenyalat abans que apel·lava a dos elements essencials de la política restauracionista: el localisme i la concepció instrumental de la política. Tenint en compte aquesta circumstància, aquestes formacions no podien rebutjar l’ús del referit component, que sovint es feia contrastar amb els nuls beneficis que per al desenvolupament d’un territori determinat proporcionava la política caciquil practicada pels adversaris i que els resultava especialment adient per dos motius.

D’una banda, constituïa un argument vàlid per adreçar-se tant als militants com a la ciutadania en general, en virtut de la seua manca de càrrega ideològica. A més, per aquesta mateixa raó, el seu ús resultava molt apropiat en el marc de coalicions que comprenien formacions polítiques amb posicionaments ideològics i doctrinals diferents. Així, per exemple, quan en març de 1923 els carlistes de Morella van llançar el setmanari *La Voz del Maestrazgo* amb l’objectiu principal de donar suport a la candidatura del ciervista Luis Montiel a les eleccions generals d’abril d’aquell any, incidiren en que «[...] es católico en sus costumbres y sentimientos» però sobretot en la labor que venia fent en favor de les infraestructures del districte: «[...] multitud de carreteras, de puentes colosales para pueblos pequeños, de obra públicas...».⁵⁵

---

⁵⁵ *La Voz del Maestrazgo*, 02/03/1923. Ja dos anys abans l’òrgan dels ciervistes morellans solia detallar a les seues pàgines tots els avanços materials aconseguits al districte gràcies al diputat Montiel (vegeu per exemple *El Defensor*, 17/02/1921 i 11/08/1921).

Mejoras montieleras pagadas de su bolsillo

TELÉFONOS DE CANUTO

Caricatura referida a les millores que els ciervistes venien reivindicant a favor del seu diputat, Luis Montiel, al districte de Morella, realitzada per Francesc Baidal (*Levante*, 01/10/1921).

En la mateixa línia, el pes del desenvolupisme i els avanços aconseguits en matèria d'infraestructures i equipaments fou també enorme en el cas del discurs polític bastit per Jaime Chicharro, com a candidat i com a diputat a Corts pel districte de Nules. Paradigmàtica resulta en eixe sentit la seua ressonant gestió en favor de la construcció del port de Borriana, així com la polèmica política que la mateixa va alçar, en tant que liberals i datistes tractaren de restar valor als passos aconseguits per Chicharro en la consecució d'aquella important infraestructura.⁵⁶ Al voltant d'aquesta reeixida gestió de Chicharro aquest va aconseguir eixamplar notablement la seua popularitat i influència, sobretot al districte de Nules i en particular a Borriana, on es pot afirmar que va arribar a constituir un lideratge carismàtic.⁵⁷

⁵⁶ La utilització per part de les dretes reaccionàries de les gestions per a la construcció del port realitzades per Chicharro com a prova de la seua política desenvolupista, honrada i anticaciquista i la negació de la seua rellevància per part de les forces liberals i datistes es pot seguir a *Heraldo de Castellón*, 05 i 09/06/1920 i *La Provincia Nueva*, 14/06/1920 i 26/12/1922. L'avanç més important de què feien gala Chicharro i els seus era la concessió d'una partida d'un milió de pessetes per a les obres del port en els pressupostos estatals.

⁵⁷ Vegeu com mostra les cròniques periodístiques de l'homenatge que els borrianencs brindaren a Chicharro el 2 de maig de 1920, en agraïment per haver aconseguit engegar la construcció del port. També resulta simptomàtic que uns mesos després, en el context de les eleccions a Corts de desembre de 1920, els entusiastes de Chicharro –que es disposava a participar en un míting electoral a Borriana– per a rebre'l «[...] se prendieron unas cintas de papel en los sombreros y en las gorras, o bien sobre el pecho,

Però no fou l'únic cas, en les seues intervencions públiques per tot el districte les referències a les millores aconseguides en els diversos municipis i les que anava a impulsar quasi sempre estaven presents.⁵⁸ En la mateixa línia, sembla que Chicharro va acompanyar aquesta preocupació i exaltació dels beneficis materials amb una intensa activitat com a prestador de favors d'abast individual, a través dels seus contactes i la seua creixent influència política i social.⁵⁹

Aquestos dos motius que s'acaben d'assenyalar valen també per explicar la bona presència d'un altre element vinculat al discurs anticaciquista: l'*anticunerisme*. Al igual que en el cas de l'apel·lació al desenvolupisme, aquest ingredient no estava adscrit a cap doctrina ni força política concreta, la seua transversalitat el feia particularment adient per reunir el suport dels sectors socials despolititzats i per dotar de contingut el discurs polític de coalicions polítiques formades per diverses sensibilitats ideològiques. Les millors mostres que es poden trobar en el cas de les dretes castellonenques són els arguments anticuners esgrimits arran de les successives compareixences de Chicharro com a candidat a diputat a Corts pel districte de Nules. Per exemple, així presentava la premsa dretana les candidatures del liberal Boet i de Jaime Chicharro per als comicis parcials de desembre de 1918:

[...] de aquí que la candidatura jaimista del Sr. Chicharro, proclamada por el distrito, frente a la del Sr. Boet impuesta por el poder central, haya sido acogida con general entusiasmo por blancos y negros y desprovista de su filiación política, haya sido aclamada como candidatura popular, de protesta popular y en su apoyo se dispongan a luchar los elementos más sanos y más conscientes de su dignidad y de los prestigios del distrito de los pueblos que lo constituyen.⁶⁰

L'altre component que s'ha tret a col·lació en l'exposició dels elements bàsics del discurs maurista és la necessitat de mobilitzar políticament a les masses –a les classes mitjanes i els sectors catòlics políticament desmobilitzats però també als obrers–

---

cuyas cintas en letras grandes y muy visibles decían: ¡Viva Don Jaime Chicharro! y además muchos de ellos llevaban la fotografía de Chicharro en forma de dije prendida sobre el pecho o en el ojal de las solapas de la chaqueta» (P. Fandos, *Biografía de Jaime Chicharro*, p. 126). Tres anys després, en la campanya de les eleccions generals d'abril de 1923, es va repetir la iniciativa (*Ibidem*, p. 166).

⁵⁸ Vegeu per exemple la forta presència d'aquesta temàtica en la seues respectives visites a Betxí en setembre de 1919 i a Onda en octubre del mateix any (*La Provincia Nueva*, 09/09/1919 i 07/10/1919). Igualment a Nules (*La Provincia Nueva*, 24/05/1920), a Borriana (*La Provincia Nueva*, 14/06/1920), a Benicarló (*La Provincia Nueva*, 23/06/1920) i de nou a Onda (*La Provincia Nueva*, 05/04/1921). També al seu manifest electoral distribuït de cara als comicis generals de desembre de 1920 (*La Provincia Nueva*, 03/12/1920).

⁵⁹ P. Fandos, *Biografía de Jaime Chicharro*, p. 84. Un exemple a *La Provincia Nueva*, 18/10/1920.

⁶⁰ *La Provincia Nueva*, 14/12/1918. Més atacs al cunerisme per exemple a *Heraldo de Castellón*, 25/05/1916, i *La Provincia Nueva*, 25/04/1919, 30/05/1919, 23/06/1920 i 04/11/1920.

en contrast amb la *política del pacte* i elitista consubstancial al sistema restauracionista. Ja s'ha comprovat en els paràgrafs anteriors la forta presència d'aquest argument en el maurisme. Front a la pràctica política basada en l'establiment d'avinences i pactes amb els partits rivals, per tal de repartir-se les quotes de poder, evitar la confrontació real a les urnes i mantenir als votants desmobilitzats mitjançant la tergiversació dels processos electorals, s'insistia en la necessitat de mobilitzar a la societat i de rebel·lar-se contra el conformisme i la passivitat.⁶¹

Traduint aquesta postura contra la indiferència a l'àmbit local, a les pàgines del periòdic maurista *Lealtad*, es podia llegir per exemple:

¿Por qué ha de aceptarse que sin lucha se imponga a Castellón un representante en cortes republicano elegido por el artículo 29? ¿No es anómalo, irrisorio, que esto ocurra en un distrito donde no hay tal mayoría republicana, pues la capital no constituye exclusivamente el distrito? ¿En qué ha consistido la imposición? En la fatal apatía, en la pasividad de la masa neutra por no decir en falta de energías de los de la acera de enfrente.

Aquesta campanya contra l'aplicació de l'article 29 va continuar en les eleccions provincials de març de 1915. Segons paraules del propi Guinot, calia evitar la seua aplicació per tal d'impulsar la participació ciutadana i la democràcia.⁶²

Però la mobilització de la ciutadania ni molt menys fou un contingut discursiu emprat exclusivament pels mauristes. També la resta de forces reaccionàries invocaren la necessitat d'impulsar l'ús dels drets ciutadans, en paraules de Jaime Chicharro, com a «[...] manera de sacudiros el ominoso yugo caciquil, para que libremente podáis desenvolveros, sin miedo a venganzas ni temor a atropellos». Calia doncs «[...] infiltrar entre las masas sus reivindicaciones ciudadanas, para que el pueblo se levante y sepa lo que debe hacer». En tot cas, la contraposició entre la política caciquista associada sobretot a liberals i datistes i la política ciutadana de la qual s'autodeclaraven practicants les dretes extremes fou constant en el discurs d'aquestes.⁶³

---

⁶¹ Es pot citar per exemple l'atac del maurista *dissident* Juan Avinent «[...] a la gran indiferencia y comodidad de la sana opinión del país, diciéndoles que si ante el pavoroso problema que a todos interesa no cumplen sus deberes de ciudadanos y católicos tendrán que llorar como débiles mujeres lo que no saben defender como hombres» (*Heraldo de Castellón*, 13/03/1920).

⁶² La cita textual extreta de *Lealtad*, 01/08/1914. En aquest exemplar també es poden trobar més articles de destacats mauristes –Bigné, Espresati, Avinent– remarcant la necessitat d'atraure als obrers al projecte maurista. Les declaracions de Guinot contra l'aplicació de l'article 29 en els comicis provincials de 1915 a *Lealtad*, 23/01/1915.

⁶³ Els fragments extrets de *La Provincia Nueva*, 29/04/1919 i 30/08/1920 respectivament. Respecte a la contraposició entre política caciquista i política ciutadana, vegeu per exemple *La Provincia Nueva*, 26/04/1921.

El fet és que aquestes dos peces bàsiques del discurs regeneracionista que venim analitzant –l’anticaciquisme i la necessitat de mobilitzar a la masses– mantenien una espècie de relació de causa-efecte recíproca. Mentre que un dels factors que donaven origen al caciquisme era la renúncia dels ciutadans a intervenir en política, al seu torn els mecanismes caciquistes impedièn la participació voluntària i madura de la societat en els afers polítics i els processos electorals. Era per això que al mateix temps que «martillo del caciquismo» Chicharro podia ser qualificat també de «[...] campeón noble y sincero de la política ciudadana».⁶⁴

Les dretes i el regionalisme

Dins l’espai polític ocupat per les forces de la dreta autoritària i confessional, l’opció que va mostrar una major afinitat amb les tesis regionalistes fou, amb diferència, el carlisme. No debades, entre els seus pilars ideològics es trobava el foralisme, la reivindicació de la restitució dels codis legals pels quals s’havien regit els antics regnes peninsulars. Aquesta tradició ideològica del carlisme sovint quedava explicitada no sols a les pàgines dels seus òrgans periodístics –tant dels *purs* com dels *paquistes*– sinó també en els actes públics que organitzaven, en els quals les referències a l’opressió del «[...] centralismo absorbente» i a «[...] sus inconvenientes y desastrosos efectos» eren freqüents.⁶⁵ A més, cal afegir que un dels efectes perniciosos del centralisme que identificaven era precisament el caciquisme, de manera que es podia parlar, per exemple, de «[...] las viejas caducas doctrinas centralistas liberales que han tiranizado un siglo a mi Patria, creando la figura odiosa del cacique».⁶⁶

Estirant d’aquest mateix fil de l’anticentralisme s’arribava, en últim terme, a un element ja abordat anteriorment, l’anticunerisme. El regionalisme era presentat en eixe sentit com la

---

⁶⁴ *Lealtad*, 01/08/1914. La referència a Jaime Chicharro extreta de *La Provincia Nueva*, 26/04/1921.

⁶⁵ Els fragments anticentralistes extrets d’un míting *paquista* a Artana (*El Tradicionalista*, 29/03/1913). També fou significativa la bona acollida d’*El Maestrazgo* a la publicació valencianista *La Nostra Terra*, que, a pesar del seu talant progressista, va ser qualificada de «[...] nou germà en idees regionalistes» (*El Maestrazgo*, 13/09/1913).

⁶⁶ El text extret d’un míting de Chicharro a l’Alcora (*La Provincia Nueva*, 07/02/1919).

[...] única manera de atender a las mejoras de los pueblos y desterrar la conducta centralizadora de aquellos que se llaman padres del pueblo y que tan solo se ven popular por Castellón y Madrid en vísperas de elecciones cuyos títulos de diputado provincial o a Cortes tan bien saben lucir en las playas veraniegas, en los gobiernos civiles y en pomposas tarjetas personales.⁶⁷

Així, tenint en compte el pes tradicional del foralisme en la doctrina tradicionalista, no sorprenen els vincles entre el carlisme castellanenc i algunes de les organitzacions valencianistes sorgides a la ciutat Castelló,⁶⁸ que, com ja s'ha exposat en un apartat anterior, s'emmarcava en la construcció d'una identitat local alternativa, basada en la seua llengua i cultura pròpies, impulsada per alguns sectors conservadors. En eixe sentit, al caliu de l'auge assolit pels moviments autonomistes durant els anys 10 –especialment a Catalunya i al País Basc– la presència dels continguts regionalistes en el discurs del tradicionalisme castellanenc fou particularment intensa durant aquell període.⁶⁹

És més, sempre des de la defensa de la unitat de la pàtria espanyola, el catalanisme i el basquisme esdevingueren referències i exemples positius en el discurs carlista, fins i tot en el cas d'un polític manxec procedent de la política madrilenya com era Jaime Chicharro: «[...] de ahí Cataluña y Navarra y Vasconia, focejeando para lograr su autonomía, porque no hay derecho a imponer una misma ley y un mismo gobierno a un pueblo que ha tenido siempre distintas costumbres o intereses distintos».⁷⁰

Per contra, en el cas de les posicions valencianistes d'alguna de les figures més reeixides del focus maurista de la capital –Salvador Guinot, Ricardo Carreras, José Pascual Tirado– el ben cert és que aquelles no tingueren cap tipus de protagonisme, ni

---

⁶⁷ *La Provincia Nueva*, 30/08/1920.

⁶⁸ Casos particulars reeixits són els de Robert Ramon –designat secretari de la Joventut Carlista de Castelló en 1915 (*El Maestrazgo*, 08/05/1915) i membre de la Comissió Provincial d'Organització i Acció Política de la Joventut Regionalista en 1918 (*El Clamor*, 12/03/1918)– i Manuel Bellido Rubert –nebot del cap provincial carlista, Manuel Bellido Alba, secretari d'actes a la Junta Provincial Legitimista constituïda en gener de 1917 i col·laborador de *Veu de la Plana* (vegeu per exemple les edicions dels dies 01/04/1916 i 13/05/1916)–.

⁶⁹ Sense arribar a assolir, però, la intensitat i grau d'elaboració assolits en el cas valencià (V. Comes, “El movimiento católico valenciano en la crisis del sistema canovista (1901-1923). Un ejemplo de movilización política”, pp. 253-255; R. Valls, “Aportaciones del carlismo valenciano a la creación de una derecha movilizadora en los años treinta”, p. 137).

⁷⁰ *La Provincia Nueva*, 29/01/1919. En la mateixa línia, en un míting a Benicarló Chicharro va afirmar que «[...] cuando nuestra nación tenía autónomas regiones llegó a ser grande», per passar a elogiar seguidament la capacitat d'obtenir concessions dels governs de Madrid mostrada pel regionalisme català (*La Provincia Nueva*, 25/04/1919). També en aquest punt es coincideix amb el carlisme valencià, sobre tot amb Luis Lucia, que per aquells anys freqüentment elogiava la labor reivindicativa de la Lliga Regionalista en pro dels interessos de Catalunya (R. Valls, “Aportaciones del carlismo valenciano a la creación de una derecha movilizadora en los años treinta”, p. 140).

en el discurs de la formació ni en el seu medi d'expressió, el periòdic *Lealtad*. Tant en el cas del maurisme com en el del ciervisme, les referències regionalistes es situaven en la línia de les efectuades pels conservadors datistes o els liberals, és a dir, es circumscrivien a una defensa i reivindicació dels interessos materials d'una comarca determinada o de la província en el seu conjunt, sense endinsar-se ni en el terreny de les demandes autonomistes ni en el de la defensa de la llengua, les tradicions i la cultura autòctones. Això sí, de vegades incloïen crítiques al centralisme imperant.⁷¹

La modulació del discurs antiliberal

Ja ha sigut exposada en diversos apartats del present treball la forta crisi que els valors liberals travessaren durant els decennis interseculars i la seua culminació i aprofundiment durant els anys de la Primera Guerra Mundial i els que succeïren a la mateixa.

Efectivament, amb l'esclat de la conflagració internacional l'animadversió a la ideologia liberal es va veure enriquida amb nous arguments. La guerra en sí mateixa fou presentada com un gran fracàs de l'Europa liberal:

Pasaron los tiempos de la diosa razón pregonándose libertad, ciencia, progreso, civilización; cuando al final de ella vemos a los mismos protagonistas metidos en una tan horrible carnicería como jamás vieron los siglos [...] a cañonazo limpio y chorreando sangre, bien vemos que se puede predicar y también ser creído, libertad, justicia, igualdad y fraternidad.⁷²

Respecte a la postura de les dretes reaccionàries castellonenques envers els dos bàndols enfrontats en la conflagració internacional, va ser similar a la mantinguda en general pels seus correligionaris arreu d'Espanya: exigència del manteniment de la més estricta neutralitat per part de l'Estat, acompanyada de defenses més o menys explícites de la causa dels Imperis Centrals.⁷³

Aquestos posicionaments no van ser propagats únicament a les pàgines dels òrgans periodístics dretans sinó també en la tribuna pública. Es coneix, per exemple, la realització per part de Jaime Chicharro d'una «conferència neutralista» a la seu del

---

⁷¹ *La Provincia Nueva*, 12/02/1919.

⁷² *El Serradal*, 18/09/1915.

⁷³ En el cas dels carlistes vegeu per exemple *El Maestrazgo*, 15/08/1914 i 13/09/1914 i *El Tradicionalista*, 31/10/1914, 07/11/1914, 02 i 09/01/1915. La postura germanòfila dels mauristes a *Lealtad* per exemple a les edicions dels dies 26/09/1914, 03 i 17/10/1914. La dels ciervistes a *La Provincia Nueva*, 22/04/1918, 14 i 15/06/1918, 08/07/1918, 15 i 16/10/1918.

Sindicat Agrícola de Sant Isidre. En alguna ocasió es van emprar mètodes alternatius de comunicació massiva, com quan va aparèixer el Passeig de l'Obelisc ple de fullets germanòfils.⁷⁴ En qualsevol cas, la *Gran Guerra* va ser una oportunitat per renovar i situar en plena actualitat el discurs antiliberal.

Paral·lelament, una expressió clàssica del rebuig de les dretes reaccionàries castellonenques al liberalisme, la seua oposició a l'exteriorització del mite liberal de la ciutat de Castelló, continuava vigent.⁷⁵ En eixe sentit, les crítiques lògicament es van focalitzar en la màxima expressió pública d'aquest mite, les Festes de la Llibertat. La petició de la seua supressió es basava en què tant el seu tint polític –posat de manifest especialment en l'acte de la manifestació cívica, centre preferent dels atacs de les forces dretanes– com les dates de celebració –a principis del mes de juliol, en ple període de recol·lecció a les comarques de l'interior i en vespres de les festes de juliol que es celebraven a la ciutat de València– segons les forces reaccionàries impedié que aquestes festes disposaren d'una participació massiva i aconseguiren atraure a un bon contingent de forasters a la ciutat per beneficiar així al comerç local. Aquests arguments eren completats amb el qüestionament dels fets històrics que es commemoraven i amb referències a l'escassa assistència als actes programats – especialment a la manifestació cívica– i als impropis i insults contra persones i institucions –governants, Església...– que es solien proferir durant la referida manifestació.⁷⁶

Un altre tret que des dels medis més dretans rebien aquestes i altres expressions d'exaltació dels valors liberals, era la de considerar-les desfasades i passades de moda. Resulta evident que aquesta acusació anava dirigida a la línia de flotació del republicanisme, principal protagonista de les reivindicacions liberals. S'assegurava al respecte que mitjançant aquestes els republicans tractaven de desviar l'atenció de l'opinió pública per tal de dissimular les contradiccions a les quals els havia

---

⁷⁴ La conferència *neutralista* de Chicharro a *El Clamor*, 01/06/1917. Els fullets germanòfils a *El Clamor*, 19/11/1917. Més defenses de la neutralitat a *El Maestrazgo*, 30/09/1916. Respecte al neutralisme es pot afegir que fins i tot es crearen Junes Neutralistes en molts municipis de la província, presumiblement formades en bona mesura per elements conservadors i tradicionalistes (*El Maestrazgo*, 07/10/1916 i 15/10/1916). Tanmateix, no es coneix la composició de cap d'aquests organismes ni les activitats que desenvoluparen. Respecte al neutralisme i la germanofília vegeu M. Fuentes, "Germanófilos y neutralistas: proyectos tradicionalistas y regeneracionistas para España (1914-1918)", *Ayer*, nº 91, 2013, pp. 63-92.

⁷⁵ *El Tradicionalista*, 11/07/1914. En el cas dels *purs* vegeu per exemple *El Maestrazgo*, 15/07/1916.

⁷⁶ *La Provincia Nueva*, 10/07/1919, 09 i 13/07/1921, 04, 08 i 17/07/1922 i 07 i 10/07/1923. Els arguments referits a la necessitat de despolitzar les Festes de Juliol i dotar-les de major projecció comercial ja es detecten a les acaballes de la primera dècada del segle (F. Archilés [et. al.], *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, pp. 92-93).

portat aquell context marcat per les confrontacions de classe, que constituïen el veritable problema principal de la societat en aquells temps.⁷⁷ En tot cas, aquest aspecte serà tractat amb més deteniment quan s'aborde l'anàlisi del discurs del republicanisme castellanenc.

Per altra banda, algunes referències a esdeveniments concrets permeten deduir que l'autoritarisme estava perfectament acceptat fins i tot en l'òrgan dels ciervistes castellanencs. No altra cosa es pot concloure dels comentaris vessats sobre el president portugués Sidonio Paes després del seu assassinat. La seua condició de dictador i el fet que haguera assolit el poder després d'un colp d'estat no van suposar cap obstacle perquè *La Provincia Nueva* es mostrara absolutament elogiosa amb aquesta figura, de la qual va remarcar que «[...] llenó las prisiones de gente maleante; los mal avenidos con el orden, fueron deportados; los revolucionarios y conspiradores encontraron siempre descubiertos sus manejos».⁷⁸

De manera complementària, es poden detectar també testimonis que posen de manifest la consideració del parlamentarisme com un sistema ja superat. És el cas de l'article signat per M. de C., col·laborador habitual de *La Provincia Nueva*, en el qual criticava als republicans espanyols per estar reivindicant encara el sistema polític parlamentari de la república francesa, «[...] cuando se ha puesto de manifiesto que entre las repúblicas del mundo, es la de Estados Unidos la más perfecta, y la menos parlamentaria: su Presidente tiene mucho de semejanza a un Rey absoluto de nuestra Monarquía antigua».⁷⁹

En el cas concret del carlisme, continuaren apareixent durant aquests anys testimonis que palesaven un rebuig genèric i explícit del liberalisme i de la democràcia, a pesar que fins i tot en aquests casos es reconeixia que la participació en el règim liberal era l'única manera d'avançar cap als seus objectius finals. Així, en una conferència pronunciada a la Vilavella en abril de 1919, Jaime Chicharro renegava dels partits polítics, que presentava com quelcom ja desfasat i inservible en aquells moments:

---

⁷⁷ *La Provincia Nueva*, 17/07/1922.

⁷⁸ *La Provincia Nueva*, 16/12/1918. Sobre les proclivitats autoritaristes del ciervisme i la deriva antiparlamentària del maurisme durant els darrers anys de vida del règim, J. Avilés, "El lugar del maurismo en la historia del conservadurismo español", p. 126.

⁷⁹ *La Provincia Nueva*, 17/03/1921.

Esta nueva España no se sienta sobre los fundamentos de los partidos políticos. También de éstos no quedan sino ruinas. Los partidos todos desaparecen. El Sr. Maura, al explicar su subida al Poder ha dicho que no representa un partido, que está desligado de todo partidismo político, y es por eso, es porque no existen ya los partidos, que murieron para dejar paso a los problemas fundamentales de gobierno, de la vida de las colectividades y de los individuos, que es lo que hoy se debate y lo que hoy interesa resolver.⁸⁰

Per contra, aquell contingut que havia desaparegut del discurs carlista era la qüestió legitimista. La convergència amb forces alfonsines i la indiferència de gran part de les masses catòliques envers aquest plet dinàstic no aconsellaven altra cosa. A més, a partir de 1919, amb el trencament amb el pretendent Jaume III, el carlisme castellanenc va quedar deslliurat definitivament de tota revindicació legitimista.⁸¹

No obstant, el ben cert és que, en termes generals, l'antiliberalisme no va formar part de l'eix essencial del discurs de la dreta reaccionària i no fou així per diverses raons. La principal és que, a pesar que la crisi del liberalisme constituïa un dels fenòmens polítics, ideològics i socioeconòmics més destacats de les primeres dècades del nou segle, en el context històric concret dels darrers anys de la Resturació hi havia una qüestió més candent al voltant de la qual urgia més oferir als correligionaris i a la ciutadania en general unes respostes coherents i satisfactòries: la *qüestió social*. De fet, en el cas dels tradicionalistes el seu discurs antiliberal va quedar sovint vinculat a aquesta altra temàtica, en situar el liberalisme en els orígens del *problema social*:

---

⁸⁰ *La Provincia Nueva*, 10/04/1919. Una altre atac de Chicharro als partits polítics a *La Provincia Nueva*, 03/09/1920. Un altre exemple d'antiliberalisme en el discurs carlista: «Somos caballeros del ideal, no farisaicos seres empotrados en la comidilla diaria de nuestro siglo, embrutecidos en la charca pestilente que el liberalismo construyera en la ciudad costera de nuestro mediterráneo. Abominamos del sufragio universal, porque entendemos que es atentatorio contra libertad de emitir su opinión la verdadera representación de la Patria [...] aunque conocedores de lo podrido del sistema de emitir el voto para elegir nuestro representante cerca del gobierno de la Nación, aceptamos gustosos el reto y nos preparamos para luchar, con la seguridad de que vendrán mejores días después de haber triunfado en la contienda, derrotando en toda la línea de batalla con sus mismas armas, a los enemigos de las tradiciones y costumbres de nuestro pueblo» (*La Voz del Maestrazgo*, 02/03/1923).

⁸¹ La mateixa evolució va descriure el carlisme valencià envers aquesta qüestió (V. Comes, “El movimiento católico valenciano en la crisis del sistema canovista (1901-1923). Un ejemplo de movilización política”, pp. 254-255).

Aquí en España es donde menos es la hora de las izquierdas, que trajeron el liberalismo individualista, anulando toda cooperación, todo gremio, aquellas grandes organizaciones colectivas que fueron el nervio de la nación. Las izquierdas españolas son las que nos han impuesto el liberalismo económico, que ha producido el actual cataclismo social, la confusión actual, naciendo mal orientadas en sus cimientos y en sus propósitos, esas grandes organizaciones obreras y patronales.⁸²

Una altra raó a considerar, relacionada però amb l'anterior, fa referència al moviment de convergència amb el conservadorisme maurista i ciervista, autoritari però no antiliberal, almenys no de manera generalitzada fins als darrers temps del règim. Calia doncs donar preferència a aquells elements discursius amb què totes les forces més escorades a la dreta estaven d'acord, fonamentalment el contrarevolucionari, un dels factors que de fet havia impulsat la unió de les dretes: «[...] depongamos nuestras tendencias de bandería todos los políticos y personas honradas, para constituir un solo grupo, el de la gente de bien para salir a la calle y conquistarla».⁸³

Tot plegat, es pot concloure que l'evolució de les actituds de les formacions dretanes envers la ideologia liberal es troba en consonància amb la maniobra de confluència que les mateixes van assolir en el plànol organitzatiu i estratègic que va conduir a la unió de les dretes. Mentre des del discurs tradicionalista es disminuïa la presència i es rebaixava el to del rebuig radical del liberalisme, des del discurs del conservadorisme ciervista o del maurisme les apel·lacions autoritàries i antiparlamentàries es feien cada vegada més freqüents i explícites. Respecte al primer cas, en ell quedava reflectida la tasca de renovació i actualització del discurs que el tradicionalisme va dur a terme durant aquella etapa. Quant al segon punt, el fenomen s'emmarcava dins el progressiu allunyament dels sectors acomodats conservadors del liberalisme i de la seua plasmació a Espanya, el règim de la Restauració.

---

⁸² Paraules de Chicharro en un míting a Benicarló (*La Provincia Nueva*, 31/05/1920).

⁸³ Paraules de Jaime Chicharro recollides a *La Provincia Nueva*, 14/04/1919. En la mateixa línia, «[...] la grave situación del momento actual exige la abnegación de que olvidemos, al menos transitoriamente, el apellido que caracteriza a cada grupo derechista, pues si no lo hacemos, ninguno de ellos logrará vencer» (*La Provincia Nueva*, 07/05/1919). Aquest argument es va repetir en molts dels actes propagandístics de la campanya electoral de Chicharro pel districte de Nules a les eleccions a Corts de 1919 (vegeu per exemple *La Provincia Nueva*, del 19 al 23/05/1919).

La defensa del catolicisme en la *Nova Dreta*

Un altre element consubstancial al discurs de les dretes tradicionalistes i autoritàries fou la defensa de la religió catòlica, tot i que amb diversos graus de radicalitat i intensitat: des de l'estat confessional reivindicat pels integristes a l'Església com a institució històrica i essencial de la nació espanyola postulada pels mauristes.

Com ja s'ha comprovat a l'hora d'examinar el discurs polític dels partits dinàstics, en el context d'una societat encara fortament influenciada per l'Església, la defensa dels interessos del catolicisme tenia unes implicacions rellevants a l'hora de definir els posicionaments polítics i els suports que anaven a brindar els ciutadans a una o altra candidatura electoral. Així, per exemple, en el context de les eleccions municipals de 1915 a Borriana el periòdic *La Unión* va assegurar que la coalició formada per liberals, conservadors i carlistes havia usat la religió «[...] como arma de combate para saciar ambiciones de mando y otras muchas miserias».⁸⁴

Més enllà del terreny electoral, el discurs confessional d'aquells anys presentava temes ja clàssics dins d'aquesta temàtica: la crítica a l'educació laica; el rebuig de la llibertat de cultes...,⁸⁵ però sens dubte, tal com ja s'ha introduït al referir-nos al tractament de la *qüestió social*, el catolicisme va adquirir especial rellevància en el discurs de les dretes extremes com a arma per a lluitar contra el moviment obrer de classe.

Es partia del fet que l'obrerisme esquerrà era presentat com un moviment anticlerical i antireligiós per acabar concebant la religió catòlica com a l'únic remei capaç de resoldre la lluita de classes:

Sólo el Evangelio puede resolver el problema social, porque él nos dice que nuestra vida no es ésta, y con ello, creyéndolo, nos despega de los egoismos y concupiscencias de los que no creen. Por eso sin la fe no es posible la nivelación de la sociedad, porque el rico y el poderoso querrán absorberlo todo [...] y el pobre no puede conformarse con su condición inferior.

Calia doncs una «[...] cristianización del proletariado», ja que «[...] el problema social —es al decir de Sr. Breva— un simple problema de educación religiosa. Y siendo

---

⁸⁴ *La Unión*, 20/11/1915.

⁸⁵ Es coneix la realització d'una conferència de Manuel bellido Alba sobre *La Escuela Laica* en la seu del Sindicat Agrícola de Sant Isidre. Respecte a la llibertat de cultes, segons Jaime Chicharro es tractava d'una reivindicació ridícula que només es feia per imitació d'allò que tenia lloc a altres països (*La Provincia Nueva*, 02/12/1918).

así, el notable conferenciante alentó a los presentes a salir de su apocamiento para lanzarse a la cristianización del proletariado». ⁸⁶

És cert, però, que donada la relativa calma que en les disputes entre clericalisme i anticlericalisme es va donar durant aquesta darrera etapa de la Restauració, la defensa del catolicisme i de l'Església envers els atacs secularitzadors i anticlericals no va tenir un protagonisme destacat en el discurs de les forces dretanes. Només en relació amb un context sociopolític concret –el de la ciutat de Castelló, dominada pels republicans– es coneixen episodis de tensions entre clericals i anticlericals un tant elevades, sorgides al caliu de certes manifestacions públiques de religiositat orquestrades per la jerarquia eclesiàstica. Al següent apartat, dedicat a la mobilització i discurs dels republicans, s'abordarà amb detall aquesta qüestió.

---

⁸⁶ La primera cita textual extreta d'un discurs de Jaime Chicharro (*La Provincia Nueva*, 14/04/1919) i l'argument que en ella es defén també apareix per exemple en un discurs de Manuel Bellido Rubert: «El mundo es un valle de lágrimas y nada más que tránsito para otra vida que es la verdadera y merecerán únicamente los que cumplan en esta tierra con su deber. Con este concepto de la vida ni el trabajador será un holgazán y un vicioso, ni el amo dejará de pagar lo que se gane y lo que necesite el obrero, ni robará ni acaparará, porque temerá la justicia de dios» (*La Provincia Nueva*, 23/06/1920). Les altres dues cites pertanyen a una conferència pronunciada pel *paquista* Manuel Breva Perales al Cercle Catòlic de la capital (*La Provincia Nueva*, 20/03/1920). Similars argumentacions foren exposades també pel maurista *dissident* Juan Avinent i per Jaime Chicharro en sengles conferències (respectivament *Heraldo de Castellón*, 13/04/1920 i *La Provincia Nueva*, 14/02/1921).

II.3. LA IDENTITAT REPUBLICANA: NOUS REPTES

EL REPUBLICANISME HEGEMÒNIC: VINDICACIÓ DEL LIBERALISME I DE LA DEMOCRÀCIA (1913-1917)

Si, tal com ja s'ha assenyalat, amb l'establiment del sufragi universal masculí l'activació de mecanismes identitaris per tal d'atraure a les masses va adquirir suma importància, en el cas dels partits que, en el marc del sistema canovista, havien quedat arraconats a l'hora de fruir de les prebendes governamentals i dels procediments caciquistes –republicans, socialistes, carlistes...– aquestos tipus de mecanismes ja venien sent, des dels primers anys de la Restauració, ben rellevants per tal d'atraure suports als seus respectius projectes polítics. Sense anar més lluny, en el cas de la ciutat de Castelló, amb l'experiència del Sexenni com a valuós bagatge, ja durant els primers lustres de la monarquia alfonsina els republicans demòcrata-progressistes de González Chermá constituïen una formació interclassista i ben implantada entre els sectors socials menys afavorits.¹ Lògicament, però, amb l'extensió del dret de sufragi a les capes més humils de la societat l'activació de repertoris mobilitzadors i d'espais de sociabilitat i la propagació de discursos polítics adreçats als diversos estrats socials es va generalitzar i intensificar. Era l'hora de la *política de masses*.²

Fou en bona mesura gràcies a l'encertada aposta per la *política de masses* que el republicanisme es va convertir en força política hegemònica a la ciutat de Castelló ja abans que arribara el nou segle. Durant el primer decenni del *nou-cents*, a mesura que el gassetisme aprofundia en l'aplicació de mecanismes mobilitzadors i discursius d'aquesta mena, la seua hegemonia política a la capital provincial es consolidava. La identitat republicana havia sigut assumida per contingents majoritaris dels diversos sectors socials de la ciutat, fins al punt que la població en el seu conjunt va passar a ser concebuda com un oasi republicà dins l'Espanya de la Restauració.³

---

¹ Per al Sexenni Democràtic, R. Monlleó, "Castelló durante el Sexenio. Partidos políticos y transformaciones económicas" i *Los diputados valencianos en la I República. Federalismo y levantamiento carlista en las comarcas de Castellón*. Sobre el republicanisme a la ciutat de Castelló durant els primers decennis de la Restauració, M. Martí, *Cossieros i anticossieros. Burguesia i política local. Castelló de la Plana, 1875-1891 i 1875-1891. L'Ajuntament de Castelló de la Plana. Del triomf de la Restauració a l'ascens de la nova política*.

² Per al cas del republicanisme castellanenc, F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 213-228.

³ F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*.

L'element discursiu estructurador d'aquesta identitat republicana havia sigut, de la mateixa manera que en el cas veí del blasquisme, el populisme.⁴ El *poble republicà*, bo per naturalesa en tot discurs catalogat de populista, s'adaptava perfectament a l'interclassisme propugnat tant pel blasquisme com pel gassetisme, ja que d'ell formaven part no sols els estrats socials més desfavorits, sinó pràcticament qualsevol altre grup, tret dels representants dels partits del torn i del govern, els cacics, els religiosos i els clericals.

Arribats als anys 10, l'èxit d'aquesta identitat republicana es va veure amenaçat per una sèrie de dificultats. D'una banda, pel desgast que inevitablement, després de quasi dues dècades de preponderància política, patia el Partit, desgast que s'havia iniciat en anys anteriors i anava sent progressivament més acusat. A mesura que havia anat consolidant el seu domini polític, al republicanisme castellanenc li havia sigut cada vegada més complicat conservar la seua imatge de força antisistema, que lluitava per acabar amb la monarquia restaurada i per implantar la desitjada República. Ben al contrari, cada vegada apareixia de manera més clara com una formació centrada fonamentalment en el manteniment de la seua posició hegemònica a la política local i oberta a tot tipus de pactes amb qualsevol altra força política i a l'ús dels mecanismes tergiversadors del joc democràtic que oferia el sistema en favor de la consecució d'aquell objectiu, al temps que totalment inofensiva per a la continuïtat del règim vigent.

Per altra part, durant aquell segon decenni del segle el republicanisme va haver de fer front a les convulsions ocasionades per la conjuntura bèl·lica i postbèl·lica internacional –greus trastorns econòmics i socials, crisi de la ideologia liberal– i per la crisi del sistema polític restauracionista, des de la seua posició de formació política governant al municipi. Aquesta circumstància el va situar en més d'una vegada en posicions incòmodes davant problemes com ara la manca de treball, l'encariment dels productes de primera necessitat, l'esclat d'episodis de protesta, la radicalització del moviment obrer, etc.

Donat aquest context, en l'àmbit de la *política de masses* la missió primordial dels republicans castellanencs va consistir en evitar que els seus repertoris mobilitzadors es convertiren en litúrgiques cites rutinàries mancades d'emotivitat i incapacitades per seguir alimentant l'adhesió ciutadana i en renovar i adaptar el seu

---

⁴ R. Reig, "Entre la realidad y la ilusión: el fenómeno blasquista en Valencia, 1898-1936".

discurs polític als nous temps, per tal que continuara tenint capacitat d'atracció. Es tractava de no perdre la pàtina de radicalitat, de força política opositora i soscavadora del règim vigent, que anys d'exercici del govern municipal i una estratègia localista i pragmàtica venien degradant seriosament.

Per als anys centrals de la dècada dels 10 (1913-1917) ja han sigut analitzats els elements que configuraven el discurs i els repertoris mobilitzadors republicans a la ciutat de Castelló.⁵ Pel que fa als primers, respecte als continguts discursius clàssics del republicanisme val a dir que durant aquells anys continuaren presents. Així, l'exaltació liberal i l'animadversió al món reaccionari, coronades en el mite del *Castelló Liberal*, continuaven constituint un espai destacat en el discurs republicà, d'una manera especialment destacada en vespres i durant els dies de juliol en els quals anualment es commemorava la defensa de la ciutat que els castellonencs havien protagonitzat davant el setge carlista en 1837.

Per la seua banda, les crítiques al règim de la Restauració i als seus representants continuaven sent permanents i reberen nous impulsos arran del clima revolucionari generat al llarg de l'any 1917, que va afavorir que l'anhelada vinguda de la República semblara més creïble i propera que mai abans en l'etapa restauracionista.

Naturalment també hi seguia present un altre component central del discurs republicà, l'anticlericalisme, tot i que sense assolir els nivells de popularitat i de radicalitat assolits en conjuntures passades, com ara els anys del canvi de segle o el període 1908-1910.⁶

Quant al discurs entorn a la qüestió social i el moviment obrer, pel moment no hi havia canvis substancials en relació als lustres anteriors: reconeixement de la lluita de classes, reformisme social, defensa del sindicalisme de classe com a eina fonamental per canalitzar els conflictes per la via de la negociació, solidaritat interclassista, aposta per la moderació i la racionalització en les relacions entre el capital i el treball, recolzament del cooperativisme i del mutualisme, foment de la petita propietat, impuls a la formació i educació dels treballadors, reivindicació de pensions per invalidesa i ancianitat...

Un discurs que s'adaptava perfectament al context socioeconòmic de principis de segle: capitalisme de lliure competència, sistema productiu industrial basat en petites

---

⁵ G. Llansola, *Republicanism, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 120-160.

⁶ I. Badenes-Gasset, "Disturbios político-religiosos en el Castellón de 1899", *Millars*, n° 15, 1992, pp. 59-70; F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, p. 175.

empreses de caire familiar, sistemes de treball basats en la qualificació dels treballadors, relacions laborals poc regulades i multiplicació d'enfrontaments directes entre patrons i assalariats, moviment obrer articulat a través de societats d'oficis autònomes i locals centrades en la demanda de millores laborals concretes i treballadors que tenien com aspiració última la independització econòmica mitjançant la fundació d'un negoci o un taller propi o l'adquisició d'un modest però suficient patrimoni agrari.⁷

A més, un altre condicionant va contribuir a l'arrelament dels plantejaments republicans sobre la qüestió social: el curt abast de les mesures reformistes posades en pràctica pels governs restauracionistes i la lentitud i limitacions amb què aquestes s'implantaren, circumstància que va afavorir que els sectors populars vincularen indefectiblement la millora de les seues condicions laborals a l'arribada de la República.⁸

Altres elements un tant més secundaris en el discurs republicà, com l'antirregionalisme, l'anticatalanisme i l'anticolonialisme continuaven també vius i s'havien vist reforçats arran de la irrupció de la polèmica sobre les mancomunitats, de les controvèrsies amb la Lliga en torn a la gravació fiscal dels beneficis extraordinaris que determinades burgesies regionals estaven obtenint gràcies a la conjuntura bèl·lica internacional i de la reactivació de la campanya militar al Marroc. Respecte als dos primers, eren correlats lògics de dos dels eixos zenitals en el discurs del republicanisme castellonenc: el municipalisme, entès com l'aposta pel municipi i per la seua autonomia, com a òrgan bàsic en l'articulació de les relacions amb la nació, fins al punt de poder parlar de patriotisme local; i el patriotisme nacionalista espanyolista d'arrel krausoinstitucionista i tints populars.⁹

Però a banda d'aquests ingredients *clàssics* del discurs republicà, en aquells convulsos anys 10 aquest va haver d'oferir respostes als militants republicans i als ciutadans en general davant les transformacions que s'anaven donant. En eixe sentit, entre 1913 i 1917 indubtablement un dels fenòmens més impactants fou l'esclat de la

---

⁷ R. Reig, "Republicanos, socialistas y sindicalistas ante los cambios en el sistema productivo", en J. Paniagua, J.A. Piqueras, V. Sanz (eds.), *Cultura social y política en el mundo del trabajo*, Centro Francisco Tomás y Valiente UNED Alzira-Valencia Fundación Instituto Historia Social, 1999, pp. 223-242; A. Smith, "Trabajadores dignos en profesiones honradas: los oficios y la formación de la clase obrera barcelonesa (1889-1914)", Madrid, *Hispania*, n° 193, 1996, pp. 655-687. Exemples significatius d'elements que van abandonar la seua condició d'assalariats per fundar establiments propis a G. Llansola, *Republicanism, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 166.

⁸ R. Reig, "El republicanismo popular", *Ayer*, n° 39, 2000, p. 91.

⁹ F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 102-117.

Primera Guerra Mundial. A pesar de la posició neutral espanyola, les disputes entre germanòfils i aliadòfils donaren molt de joc durant aquells anys, també a Castelló. La postura dels republicans castellanencs fou la més difosa en el camp republicà: fervent aliadofília –però, tret d’algunes excepcions, rebuig de l’intervencionisme– i crítiques vehements a la posició neutralista dels successius governs.¹⁰ En tot cas, aquest nou contingut va assolir una presència notable en els medis i en els actes públics republicans i va contribuir de manera destacada a enriquir i diversificar el discurs del republicanisme castellanenc.

Un altre contingut que va agafar especial protagonisme en el discurs republicà fou el de la crítica als acaparadors, aquells que estaven especulant amb la comercialització de determinats productes de primera necessitat –la demanda dels quals havia augmentat molt amb la irrupció de la conjuntura bèl·lica– per multiplicar exponencialment els seus beneficis. En un context tan negativament afectat per la crisi com fou el de la Plana, l’animadversió contra aquestos especuladors era molt fàcil d’estendre entre els sectors populars, els més afectats per la depressió econòmica que vivia la zona. Els republicans complementaven aquest element amb l’acusació als successius governs d’incapacitat per frenar els abusos que s’estaven cometent, quan no de passivitat i fins i tot de contuberni. Aconseguien així, de retruc, que el focus del problema de les subsistències es centrara en els acaparadors i en els governs del torn i no en la incapacitat de l’administració municipal a l’hora de trobar-hi solucions efectives

D’altra banda, arran del revifament de les campanyes militars nord-africanes i de la dura repressió militar de la vaga general d’agost de 1917, els republicans de Castelló també adoptaren l’antimilitarisme en el seu discurs, tot i que d’una manera secundària i focalitzada en els sectors més joves i radicals de la formació.

En qualsevol cas, allò que també s’ha posat de relleu és que tots aquestos continguts del discurs republicà s’organitzaven i es difonien entorn a un concepte primordial, el del *poble*, en base al qual conformaven una identitat col·lectiva, la que es fonamentava en el sentiment de pertinença al *poble*. D’aquest, dipositari de totes les virtuts i únic protagonista possible de *salvació de la pàtria*, formaven part fonamental els sectors socials més desfavorits, però també estava integrat per segments de gairebé tota la resta d’estrats socials. Pràcticament sols els cacics, els representants del règim,

---

¹⁰ Per al cas del lerroixisme, J. B. Culla, *El republicanisme lerroixista a Catalunya (1901-1923)*, pp. 311-314.

els religiosos i clericals, els reaccionaris i els plutòcrates i especuladors tenien vedada la consideració de formar part del *poble republicà*. Una identitat doncs molt adient a l'interclassisme promulgat pels republicans. És en base a aquesta articulació al voltant del *poble* que el discurs del republicanisme castellanenc durant l'etapa 1913-1917 pot seguir sent qualificat de populista.¹¹

No obstant, també s'ha detectat que a aquelles alçades el *poble* de vegades era presentat en el discurs republicà amb connotacions negatives. Davant la resistència del règim a caure, a pesar de tots els greus problemes que anava acumulant, els republicans atribuïen eixa situació no sols als mecanismes obstructionistes del joc democràtic sinó també, en part, a la passivitat i manca de mobilització de la ciutadania. Tal volta tractaven així de motivar la reacció dels ciutadans i de dissimular la seua incapacitat per fer caure la monarquia. Amb tot, aquest to crític fou difós sobre tot en les columnes de la premsa del Partit i en comentaris sobre informacions generals d'àmbit estatal. En el contacte directe amb els ciutadans –mítings, manifestacions, conferències...– procuraven no presentar una imatge del *poble* pessimista i pejorativa, amb la qual es corria el perill de provocar un efecte contraproductiu, el rebuig de la població. En general no anaven més enllà d'assenyalar que el *poble* estava adormit i anestesiàt per la manca d'instrucció i per la influència clerical, és a dir, per factors aliens a la seua responsabilitat.

En tot cas, a banda dels mítings, conferències i demés repertoris mobilitzadors comuns en aquells temps, un element essencial per difondre els continguts d'un determinat discurs polític era la premsa de partit.¹² L'òrgan oficial dels republicans castellanencs era *El Clamor*, un diari ja veterà en el panorama periodístic castellanenc. Com a periòdic de partit i òrgan oficial que era, a més d'incloure en les seues pàgines informació general, difonia el discurs majoritari dins del republicanisme castellanenc, així com les consignes dictades per la cúpula dirigent. Però no sols això. També

---

¹¹ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 155-160. Sobre el concepte de *populisme* vegeu S. Torres, "El populismo. Un concepto escurridizo", en J. Álvarez (comp.), *Populismo, caudillaje y discurso demagógico*, Madrid, CIS-Siglo XXI, pp. 159-180; A. Ortí "Para analizar el populismo", *Historia Social*, nº 2, 1988, pp. 75-98; R. Reig, "Reivindicación moderada del populismo", *Historia Social*, nº 2, 1988, pp. 37-50; E. Ucelay, "Acerca del concepto de populismo", *Historia Social*, nº 2, 1988, pp. 51-74; J. Álvarez, "Magia y ética en la retórica política", en J. Álvarez (comp.), *Populismo, caudillaje y discurso demagógico*, Madrid, CIS-Siglo XXI, 1987, pp. 219-270.

¹² L'anàlisi de la premsa republicana a la ciutat de Castelló entre 1913 i 1917, a G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 107-113.

contribuïa a difondre els valors que formaven part de la cultura política i la cosmovisió republicana del món i de la societat.¹³

A banda d'*El Clamor*, ja s'ha fet referència anteriorment a l'eixida a la llum de *Rebeldía*, setmanari fundat pel Grup Propagandista Republicà en octubre de 1916 i que va tenir una curta trajectòria, que no va anar més enllà de principis de 1918. *Rebeldía* es va erigir en veu dels sectors joves que destacaven per la seua actitud renovadora i crítica amb la línia oficial del Partit, de la qual es distingia per mantenir posicions molt més escorades a l'esquerra en qüestions com ara l'anticlericalisme, l'obrerisme i la Primera Guerra Mundial. Lògicament, aquesta actitud no tenia cabuda en les pàgines d'*El Clamor*. En correspondència amb aquesta línia editorial, el seu to era directe i en ocasions fins i tot groller i l'espai que dedicava a la informació general molt limitat. Era, en suma, allò que es coneix com un periòdic de combat.¹⁴

Ara bé, a banda de la major o menor presència mediàtica i pública, el valor dels continguts discursius que acabem de repassar depenia en bona mesura de la seua capacitat de generar el suficient interès entre les *masses* com per mobilitzar-les. Era en els mítings, les manifestacions, les processons cíviques, els aldarulls, les conferències, les assemblees, les celebracions commemoratives... on la capacitat de convocatòria d'una formació política i l'interès que el seu discurs era capaç de suscitar en la població es posaven de manifest. Constituïen a més els moments en què els representants polítics contactaven directament amb els ciutadans, moments per demostrar la fidelitat als principis que el partit deia defensar i per exposar les aspiracions i objectius futurs del mateix. Eren, fet i fet, elements molt importants a l'hora de refermar els vincles de les bases amb el Partit.

Entre 1913 i 1917 foren tres els ingredients del discurs republicà que a Castelló dotaren al Partit de majors nivells de mobilització i de radicalitat. D'una banda, un element clàssic: l'exaltació de la ideologia liberal i l'animadversió contra el reaccionarisme i les forces contrarrevolucionàries, representades històricament pel carlisme però també per moviments de recent aparició, com ara el maurisme i el ciervisme. La cita en la qual aquest contingut prenia un major protagonisme com a agent mobilitzador era sens dubte la manifestació cívica que tots els anys s'organitzava en el marc de les Festes de la Llibertat, al mes de juliol, un esdeveniment organitzat pel

---

¹³ M. Suárez Cortina, *El gorro frigio. Liberalismo, Democracia y Republicanismo en la Restauración*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2000, pp. 81-82.

¹⁴ J.B. Culla, *El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923)*, p. 21.

consistori municipal i obert a totes les xarxes associatives i forces polítiques liberals de la ciutat, però en la pràctica potenciat i explotat repetidament pels republicans.¹⁵

Amb independència de que res fa pensar en una disminució de la concurrència de públic i d'entitats a la manifestació cívica, ja hem mostrat en el referit estudi anterior com els enfrontaments violents amb els carlistes esdevinguts una vegada acabat l'acte, quan els republicans passaven per davant de la seu dels carlins al tornar del seu centre del carrer Sant Fèlix, constitueixen uns dels episodis que assoliren major grau de ressò i radicalitat, de la qual el republicanisme castellanenc es trobava a aquelles alçades ja manifestament necessitat.

Un altre contingut discursiu que per aquells anys va destacar per la seua capacitat de mobilització, estretament relacionat amb l'anterior, fou l'aliadofília. A més de les freqüents referències a aquesta temàtica en els actes i intervencions públiques de republicans, es va organitzar també un homenatge a França amb motiu de la commemoració de la Presa de la Bastilla; es va crear una Lliga Antigermanòfila –amb destacada representació republicana–; i es van organitzar mítings monogràficament dedicats a aquesta qüestió. A més, arran de la suspensió d'un d'aquests mítings, dictada pel Governador Civil, els caps republicans aconseguiren agitar temporalment els seus seguidors i reforçar la seua imatge d'oposició al règim, en desafiar a les autoritats i convocar un segon míting, que també va ser prohibit i que va desembocar en una manifestació republicana improvisada amb càrrega de la guàrdia civil inclosa.

Tot plegat, el republicanisme castellanenc va saber explotar la conjunta bèl·lica internacional per enriquir un dels seus vells *leitmotiv*, la lluita entre el liberalisme –encarnat en aquest cas en les potències aliades– i la reacció –representada per les potències centrals–. L'esclat de la Primera Guerra Mundial havia fet retornar momentàniament al primer pla aquesta ja antiga confrontació, tot revitalitzant de manera conjuntural la ideologia liberal, que havia entrat en crisi des de feia uns lustres. Els republicans no deixaren passar l'oportunitat d'aprofitar els nous arguments que la conflagració europea li oferia per tal de renovar la seua exaltació liberal.

---

¹⁵ Una commemoració equiparable, quant a significació i grau de continuïtat, va ser l'articulada pel nucli republicà de Màlaga al voltant dels fets ocorreguts l'1 de gener de 1869, quan una multitud de malaguenys foren aplastats per l'Exèrcit, en oposar-se a la dissolució dels Voluntaris de la Llibertat (M. Morales, "Los «otros» discursos republicanos", en J. L. Casas i F. Durán (eds.), *El republicanismo ante la crisis de la democracia. Una perspectiva comparada (1909-1939)*, V Congrés sobre Republicanisme, Còrdova, Diputació Provincial de Còrdova / Patronato Niceto Alcalá-Zamora y Torres / Universidad de Còrdova, 2010, p. 61.

Per últim, un tercer element catalitzador de la mobilització republicana i al mateix temps impulsor de la imatge del partit com a força opositora i allunyada del *statu quo* restauracionista fou el constituït per les mobilitzacions obreres. Ja s'ha comprovat anteriorment que en aquells anys centrals del segon decenni del *nou-cents* la solidaritat interclassista pròpia del discurs republicà sobre la qüestió social havia començat a trontollar, davant l'augment de l'agitació obrera i l'expansió del discurs de classe. Tanmateix, els postulats que sobre aquesta temàtica defenien els republicans –exposats ja en paràgrafs anteriors– en línies generals encara gaudien de gran acceptació entre els sectors populars de la ciutat.

A més, el republicanisme va disposar de dos moments especialment adients per posar de relleu el seu compromís amb les aspiracions dels treballadors: les dues vagues generals convocades a escala estatal, la realitzada el 18 de desembre de 1916 i la que, amb caràcter indefinit, va tenir lloc a l'agost del mes següent.¹⁶ A pesar d'estar totes dues impulsades per les cúpules dirigents ugetistes, cenetistes i socialistes, val a dir que els objectius d'ambdós aturs –la protesta per l'encariment i mancança de les subsistències en el primer cas, la democratització del règim en el segon– s'adaptaven perfectament al discurs republicà i eren per tant fàcilment assumibles per ell.

Així les coses i tenint en compte la destacada influència que els republicans encara exercien en el món obrer castellanenc, no resulta sorprenent que s'erigiren en protagonistes destacats en les manifestacions, mítings i demés mobilitzacions en què s'articularen aquest dos moviments i que esdevingueren víctimes freqüents de les mesures repressores governamentals aplicades per tal de frenar-los. Van aconseguir així capitalitzar al seu favor aquestes dues vagues que tanta repercussió assoliren en el moviment proletari d'aquells anys, amb el notori reforçament dels vincles amb els obrers que aquesta circumstància suposava. Resulta significatiu al respecte que un dels mítings més multitudinaris d'aquells anys, amb uns 10.000 assistents segons les cròniques, va ser aquell que va tenir per objecte demanar l'amnistia dels empresonats durant la vaga general d'agost de 1917. Havia sigut convocat pel consistori republicà de la ciutat i a proposta, ni més ni menys, que de Fernando Gasset.

Pel demés, la resta de continguts discursius analitzats pàgines en rere presentaren una capacitat de mobilització bastant limitada entre 1913 i 1917. Pel que fa a l'anticlericalisme, protagonista principal de les mobilitzacions republicanes en altres

---

¹⁶ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 209-213.

èpoques, va estar darrere de pocs episodis mobilitzadors, cap d'intensitat comparable a l'assolida en conjuntures anteriors. I és que les polèmiques entre laïcistes i clericals ocupaven un lloc secundari en l'actualitat d'aquells anys, marcada pel conflicte armat internacional i les seues conseqüències econòmiques i socials.

Els altres dos ingredients capaços d'activar algun tipus de mobilització impulsada pels republicans foren l'anticolonialisme i l'antimilitarisme. Respecte al primer, els republicans es limitaren a prendre part, si més no amb una presència nombrosa i activa, en els mítings i manifestacions impulsats pel Centre Obrer. Quant a l'antimilitarisme, tal com ja ha sigut exposat en el nostre treball anterior, l'únic episodi conegut fa referència a un aldarull esdevingut entre militars i republicans vinculats al setmanari *Rebeldia*, arran de la publicació en el mateix d'un article que els primers consideraren ofensiu.

Es pot concloure doncs que entre 1913 i 1917 el republicanisme a la ciutat de Castelló va aconseguir mantenir uns nivells de mobilització acceptables, mitjançant l'adaptació del seu discurs a l'actualitat d'aquells anys, marcada per la conflagració bèl·lica europea, per la crisi econòmica i social i per la fallida d'un sistema polític, el de la Restauració, cada vegada més debilitat. Així, d'una banda, va presentar la Primera Guerra Mundial com un conflicte de dimensions internacionals centrat en la lluita dels defensors de les llibertats, la democràcia i el progrés –França i Anglaterra– contra l'absolutisme i el tradicionalisme caducs, identificats amb els Imperis Centrals. A banda de les noves possibilitats de mobilització qui li oferia aquest element –entorn a les disputes entre aliadòfils i germanòfils– el mateix venia a reforçar un contingut sempitern en el discurs republicà, l'exaltació de la llibertat envers les forces de la reacció.

Per altra part, el republicanisme de la capital va erigir-se en protagonista de la fase d'acceleració en què van entrar les mobilitzacions obreres, motivada pels profunds trastorns econòmics i socials que es vivien i per la creixent degradació de l'estat restauracionista. Ho va aconseguir gràcies a la seua notable influència en les organitzacions obreres de la ciutat, però també, en bona mesura, al fet que en aquesta etapa les aspiracions de canvi majoritàries en el moviment obrer es situaven en l'esfera de la política, en l'obertura d'un procés constitucional que democratitzara el règim, ja que es considerava que sense una democratització prèvia no era viable afrontar el repte de les transformacions socials. Un terreny –el de la política– i unes aspiracions

democratitzadores molt propícies al discurs del republicanisme i en el que aquest es sentia molt còmode.

Pel que fa la tipologia de les mobilitzacions, no es registren massa canvis respecte a etapes anteriors. Quant a les informals, manifestacions improvisades i aldarulls de major o menor intensitat continuaven sent els recursos emprats. Respecte a les mobilitzacions formals, a banda de les cites anuals del calendari republicà, la manifestació cívica i la commemoració de la proclamació de la Primera República – a les quals s’hi podria afegir el Primer de Maig que, tot i no ser un acte pròpiament republicà, comptava amb una nodrida presència del Partit– els mítings, electorals o no, seguien sent els mecanismes més utilitzats.

L’únic element que sembla que constituïa una novetat respecte a períodes anteriors –no hi ha constància de la seua existència amb anterioritat als anys 1913-1917– eren les festes de barri. En concret es tractava de quatre celebracions, dedicades respectivament a Joaquín Costa –al barri dels Mestrets– Pi i Margall –al barri de Sant Fèlix–, González Chermá –al barri de l’Armelar– i l’insigne guitarrista Francisco Tárrega, al carrer de la Pólvora. Tot i no tractar-se en aquest darrer cas d’un personatge directament vinculat a la cultura republicana, la intencionalitat secularitzadora d’aquesta festivitat, al igual que la de les altres a què acabem de referir-nos, semblava evident per als medis catòlic-conservadors. En eixe sentit, resulta significatiu que les dues primeres festes de barri esmentades tingueren lloc al districte nord de la ciutat, que era el que acusava una major influència catòlica i carlista. Sembla clara en tot cas l’existència d’una intencionalitat manifesta de contrarestar amb elles les celebracions que en honor a sants o verges tenien lloc tots els anys pels distints barris de la ciutat.¹⁷ Un exemple, doncs, de la pugna entre republicans i carlo-catòlics per conquerir l’espai públic de la ciutat, el carrer, i de l’afany de secularització de la societat que el republicanisme continuava mostrant.

En darrer terme, cal analitzar també un tercer mecanisme clau per mantenir l’adhesió dels membres i simpatitzants del Partit, al temps que atraure nous partidaris: els espais de sociabilitat republicana.

El Partit Republicà estava articulat internament mitjançant una sèrie d’òrgans de govern col·legiats, els comitès. Hi havia comitès de diversos tipus, un per cada divisió

---

¹⁷ Fins i tot en el districte més acusadament republicà, el conformat pel Raval de la Trinitat, s’hi celebraven festivitats religioses de barri. Sabem almenys de l’existència d’una celebrada al carrer de la Llibertat dedicada a l’advocació de Sant Francesc d’Asís (vegeu per exemple *Heraldo de Castellón*, 22/10/1917).

político-administrativa en què estava organitzat el territori provincial: comitè provincial, comitès de districte, comitès locals i, en el cas de la ciutat de Castelló, subcomitès de districte. Teòricament les decisions al si d'aquestos òrgans –bàsicament de temàtica electoral– eren preses de manera conjunta i democràtica. En últim terme, les decisions més importants, com ara la definició de la composició de les candidatures electorals, solien passar per un darrer filtre, el de l'Assemblea, que estava formada per tots aquells individus vinculats al Partit d'alguna manera (socis d'algun centre republicà, membres de subcomitès i comitès republicans...) I és que una formació com la republicana, que constantment apel·lava als valors democràtics com a fonamentals per solucionar tots els mals de la pàtria era lògic que tractara de revestir el seu funcionament intern amb una imatge rigorosament democràtica.

No obstant, els mecanismes de presa de decisions realment operatius al si del Partit eren manifestament oligàrquics, les decisions es concentraven en uns pocs individus –Emilio Santacruz, Vicente Gea i José Forcada principalment– i per sobre de tots ells, en Fernando Gasset, el cap indiscutible de la formació.¹⁸ Amb tot, s'ha comprovat també que aquesta elit dirigent no actuava de manera aïllada sinó que mantenia contactes periòdics –intensificats durant els períodes electorals– amb els comitès i amb l'Assemblea, per tal de procurar conèixer les postures dels caps intermedis i de les bases republicanes i procurar així que les seues decisions anaren en sintonia amb els posicionaments de la majoria dels correligionaris. Es pretenia així no comprometre l'estabilitat interna del Partit i evitar que el seu liderat acumulara animadversions.

Així, es pot afirmar que aquestos contactes periòdics escenificats en les diverses reunions celebrades pels comitès –sobretot pel local, de composició més nombrosa i integrat no sols per càrrecs (regidors, diputats) i excàrrecs sinó també per representants dels centres republicans, dels subcomitès i fins i tot de les societats obreres que simpatitzaven amb el Partit– i per l'Assemblea, constituïen en si mateix espais de sociabilitat, en tant que, a través d'ells, tot i que d'una manera més aviat formal, la cúpula dirigent feia partícips als caps intermedis i a les bases dels processos de presa de decisions. En suma, contribuïen a reforçar els vincles tant d'uns com de les altres amb el Partit i amb els seus quadres dirigents.

---

¹⁸ Una tendència a l'oligarquització que, en qualsevol cas, és comuna a la generalitat dels partits polítics (M. Duverger, *Los partidos políticos*, Mèxic D.F., Fondo de Cultura Económica, 1957, p. 163).

De tota manera, a banda dels òrgans de govern, el republicanisme de la capital disposava d'una sèrie d'entitats específicament dedicades a atraure i reforçar adhesions. En conjunt constituïen una densa xarxa associativa, que abastava les diverses dimensions en què s'estructurava la militància republicana.¹⁹

Des del punt de vista ideològic, el Centre Republicà agrupava als sectors adscrits al republicanisme històric, mentre l'Ateneu Radical acollia als partidaris d'una opció relativament nova, el Partit Radical. D'altra banda, com ja en comprovat en apartats anteriors, els sectors joves més renovadors i crítics amb la línia política oficial del Partit van constituir el Grup Propagandista Republicà. Quant a la diferenciació per edats, es disposava d'una sòlida organització per enquadrar als militants joves, la Joventut Republicana, i fins i tot es va crear una altra entitat, les Avançades Republicanes, per atraure als republicans que fins i tot eren massa joves per a formar part de la Joventut, tot i que sembla que aquesta no va arribar a fructificar. Quant a la dimensió geogràfica, a banda del Centre Republicà ubicat al centre urbà de la ciutat (carrer de Ruiz Zorrilla), hi havia un altre al barri de Sant Fèlix i un tercer al Grau.

Així mateix, pel que fa a la naturalesa de les activitats desenvolupades per les diverses entitats, els centres republicans i l'Ateneu Radical acollien els actes polítics del partit, iniciatives culturals i educatives de diversa índole i també tenien el seu espai per a l'oci, fonamentalment en forma de balls.²⁰ Per la seua banda, les efímeres Avançades es crearen per desenvolupar tasques propagandístiques i de supervisió electoral i com a força de xoc en els enfrontaments que tenien lloc de tant en tant amb els carlistes, mentre que el Grup Propagandista Republicà fou específicament concebut per portar a terme campanyes propagandístiques. El Partit fins i tot tenia presència pròpia en el terreny econòmic, amb *La Fertilizadora*, un sindicat agrari dedicat essencialment al

---

¹⁹ Ja no formaven part de l'òrbita associativa republicana les organitzacions maçòniques, que en el cas de la ciutat de Castellón havien desaparegut cap als darrers anys del segle XIX (V. Sampedro, *La lucha por un ideal: Julio Cervera Baviera, republicano y masón*, pp. 149-157; J.C. Usó, "La masonería castellanense contemporánea", en J.A. Ferrer, *La Masonería en la Historia de España. Actas del I Symposium de Metodología Aplicada a la Historia de la Masonería Española, Zaragoza, 20-22 de junio de 1983*, Saragossa, Diputación General de Aragón, 1989, pp. 259-261).

²⁰ Activitats que queden plasmades, a més de a la premsa, a les Actes de l'Ateneu Radical de Castelló. A banda d'organitzar balls amb freqüència, aquesta entitat periòdicament nodria la seua biblioteca amb obres literàries i publicacions sobre matèries diverses (periodístiques, d'història, científiques...). Vegeu per exemple les actes corresponents als dies 09/02/1922, 04/08/1922 i 01/03/1923. Sobre la concepció dels centres republicans com els elements fonamentals de la sociabilitat republicana vegeu A. Duarte, *La república del emigrante. La cultura política de los españoles en Argentina (1875-1910)*, Lleida, Milenio, 1998, p. 111 i ss.

proveïment de fertilitzants i maquinària.²¹ També estava lligada al republicanisme *La Familiar*, una societat de socors mutus ben implantada a la ciutat.

Entrada per al ball de carnestoltes que tradicionalment organitzava l'Ateneu Radical (Centre Documental de la Memòria Històrica, reproducció facilitada pel Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica Local de la Universitat Jaume I).

Es disposen de poques dades d'afiliació relatives a les entitats que conformaven l'entramat associatiu republicà. Segons fonts republicanes, *La Familiar* disposava a principis de 1914 d'uns 600 socis, mentre que a mitjans de 1915 el Centre Republicà del carrer de Ruiz Zorrila en tindria 700, la Joventut Republicana 300 i la Joventut Republicana 190. Es tracta de dades semblants a les enregistrades a les darreries del segle anterior. En tot cas, la seua procedència de fonts republicanes exigeix un tractament caut. Amb tot, a través del recull de la premsa local es pot comprovar que totes aquestes entitats –tret del Centre Republicà del Grau i de les efímeres Avançades– es trobaven en plena activitat durant aquells anys.

²¹ La tasca propagandística del Grup Propagandista Republicà a A. Sos, *Biografía del profesor Dr. D. Vicente Sos Baynat*, p. 71. Sobre *La Fertilizadora*, A.M. Lorenzo, *Mobilización popular y burguesía republicana en Castelló de la Plana, 1931*, Castelló, Ajuntament de Castelló, 1988, pp. 324-325; M. Martí, "Las raíces sociales del comportamiento político en la Restauración. Análisis de una elite política provinciana (Castellón de la Plana 1875-1891)", *Estudios de Historia Social*, nº 54-55, 1991, pp. 112-113; F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, p. 66.

D'altra banda, més enllà del que constituïria en sentit estricte la xarxa associativa republicana, el Partit mantenia estrets llaços amb altres societats. Una d'elles era el Casino d'Artesans, centre dels nuclis maçons de la ciutat. També cal fer referència al Cercle Mercantil, societat recreativa i defensora dels interessos de la burgesia comercial castellonenca, que acollia a bona part dels sectors més acomodats del republicanisme local.²² Per la seua part, les vinculacions d'aquest amb l'entramat associatiu obrer de la ciutat ja han sigut exposades en un apartat anterior.

Tot plegat, el republicanisme disposava a Castelló de la Plana d'una extensa xarxa associativa, la més desenvolupada de la localitat, capaç de vincular al Partit a elements dels diversos segments econòmics i socials. A través d'ella superava l'excessiva generalitat que acusa tot discurs polític i tot plantejament ideològic, traslladava aquestos a la vida real i aconseguia així la configuració d'un espai públic alternatiu a l'oficial.²³ Els membres i simpatitzants del Partit vinculaven qualsevol faceta de la seua vida diària –no sols la política, també l'oci, l'educativa, la cultural, l'econòmica...– al Partit. Aquest aconseguia així mantenir i reforçar el seu vincle amb la societat castellonenca, perquè la republicana continuara sent la identitat política majoritària en aquell Castelló dels anys 10.²⁴

LA IDENTITAT REPUBLICANA A LA CAPITAL DAVANT L'ACCENTUACIÓ DE LA CRISI DEL LIBERALISME (1918-1923)

A l'apartat introductori del present treball ja s'ha posat de relleu que, en el context europeu, des de les darreries del segle XIX els valors i les institucions liberals hereus de la Il·lustració es trobaven en crisi. També que la *Gran Guerra* va tenir un efecte accelerant d'aquesta crisi. Si en el plànol institucional el context bèl·lic provocava un reforçament dels executius –per la necessitat de prendre decisions ràpides– paral·lel al desprestigi dels parlaments, en l'ideològic la fe en el progrés pròpia del pensament liberal havia quedat en evidència davant la gran tragèdia humana que occident no havia sigut capaç d'evitar.²⁵ Així, de manera ben paradoxal, aquella guerra

---

²² Sobre el Casino d'Artesans i el Cercle Mercantil, F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 66-68.

²³ M. Duverger, *Los partidos políticos*, pp. 136-136.

²⁴ Aquest repàs dels espais de sociabilitat republicans a la ciutat de Castelló està basat en l'anàlisi ja efectuat a G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913 va t-1917*, pp. 72-83 i 95-107.

²⁵ Tenim mostres d'aquesta argumentació en la premsa local. Per exemple, al setmanari carlí borrianenc *El Serradal* es podia llegir aquest expressiu fragment: «Pasaron los tiempos de la diosa razón

que havia acabat amb el triomf de les democràcies liberals sobre els imperis autocràtics, va suposar un notable aprofundiment de la crisi que patien els valors en què es fonamentaven aquelles.

Allò que va venir a substituir als plantejaments liberals fou el corporativisme. El poder es va desplaçar des dels representants polítics –escollits més o menys democràticament o caciquilment segons la naturalesa més o menys democràtica o oligàrquica de cada estat liberal– a les organitzacions socioeconòmiques en què s’agrupaven els diversos grups d’interessos i els treballadors. El consens va començar a cercar-se més a través de la negociació entre els diferents interessos organitzats que no mitjançant la participació electoral dels ciutadans.²⁶

A pesar de no participar en la Primera Guerra Mundial, Espanya no va quedar exempta d’aquest agreujament de la crisi del liberalisme. La degradació del sistema polític, impulsada per la crisi dels partits del torn i la conseqüent inestabilitat parlamentària,²⁷ es va veure empitjorada per la irrupció d’una aguda crisi econòmica, derivada de la desaparició de les conjuntures extraordinàriament beneficioses que el context bèl·lic europeu havia generat en alguns sectors. Amb el conseqüent augment de l’atur, el manteniment dels nivells d’inflació –disparada durant els anys de guerra–, els empresaris tancant files envers les reivindicacions obreres i un context social europeu que en països com ara Alemanya, Rússia o Itàlia pot ser qualificat de revolucionari, el grau de conflictivitat social no va tardar en pujar fins a límits desconeguts.²⁸

En el cas espanyol els esdeveniments de l’intens any 1917 es situen com a frontissa dins aquest procés de transformació a què s’està fent referència. En el seu transcurs es succeeixen tres moviments de gran calat. Significativament, els dos que apostaren per impulsar el canvi polític, per la democratització del règim –l’Assemblea de Parlamentaris i la vaga general indefinida del mes d’agost– van fracassar en els seus objectius. Per contra, el moviment de signe corporatiu de les juntes militars va obtenir bona part de les seues aspiracions. Les conseqüències d’aquests esdeveniments no

---

pregonándose libertad, ciencia, progreso, civilización; cuando al final de ella vemos a los mismos protagonistas metidos en una tan horrible carnicería como jamás vieron los siglos [...] a cañonazo limpio y chorreando sangre, bien vemos que se puede predicar y también ser creído, libertad, justicia, igualdad y fraternidad» (*El Serradal*, 18/09/1915).

²⁶ Ch. S. Maier, *La refundación de la Europa burguesa. Estabilización en Francia, Alemania e Italia en la década posterior a la I Guerra Mundial*.

²⁷ M. Martorell y F. del Rey, “El parlamentarismo liberal y sus impugnadores”, pp. 32-40.

²⁸ M. Tuñón, J.L. García Delgado i J. Sánchez., “Los comienzos del siglo XX, 1898-1931: las transformaciones industriales, la población, el campo, las ciudades, las estructuras sociales”; S. Roldán i J.L. García Delgado, *La formación de la sociedad capitalista en España. 1914-1920*.

foren irrelevantes. Els militars recuperaven nivells d'influència política inèdits durant tota la Restauració, les organitzacions obreres i els socialistes perdien interès per la lluita política i tornaven a atorgar la màxima prioritat a la lluita social i laboral i els partits exclosos del torn malbarataven la darrera gran oportunitat per acabar amb aquell règim oligàrquic i precipitar l'arribada de la democràcia.²⁹

Resulta evident que el panorama resultant de la conjugació dels elements que acabem d'exposar no resultava gaire afavoridor per al republicanisme, que privilegiava la política com a eina fonamental a l'hora de resoldre els conflictes socials i fer progressar en tots els ordres una determinada comunitat; que xifrava en l'arribada d'un règim democràtic i republicà totes les esperances de regeneració; i que tenia en el *poble* –constituït per ciutadans lliures individuals, no per cap segment professional o socioeconòmic determinat– el subjecte dipositari de totes les virtuts i capaç de dur a terme les transformacions apuntades, la *salvació de la pàtria*.

Així, allò que es va a examinar en aquest apartat és com els republicans de la ciutat de Castelló tractaren de seguir oferint elements discursius, repertoris mobilitzadors i espais de sociabilitat que resultaren atractius als seus conveïns en aquest context hostil, en el qual havien de nadar a contracorrent de les tendències ideològiques, polítiques i socials que s'estaven obrint pas.

L'adaptació del discurs a les noves realitats

«Hace historia del Partido Republicano local, haciendo ver la marcha evolutiva que ha seguido, adaptándose sucesivamente a todas las innovaciones que va presentando la marcha de los tiempos». Aquest fragment pertany a l'extracte realitzat pel diari republicà *Libertad* de la intervenció de Fernando Gasset en un míting organitzat per la Joventut Republicana en gener de 1922. En ell Gasset presumeix de l'adaptabilitat del republicanisme castellanenc a les transformacions que s'anaven operant a mesura que deixava enrere el segle XIX i s'endinsava en el *nou-cents*. Però, ¿de quina manera, en el terreny del discurs polític i en l'etapa 1918-1923, es va realitzar aquest procés d'adaptació? ¿Fou aquesta efectiva a l'hora de mantenir l'adhesió de la societat castellanenca al projecte republicà?

---

²⁹ J. A. Lacomba, *Crisi i revolució al País Valencià (1917)*, València, Garbí, 1968 i *La crisis española de 1917*, Madrid, Ciencia Nueva, 1970.

Si s'analitzen els continguts del discurs republicà durant aquestos anys, efectivament observem que bona part dels mateixos experimentaren modulacions per tal de ser adaptats a les circumstàncies que marcaven l'actualitat. Un d'ells fou el de l'antimilitarisme, que va passar a centrar-se quasi exclusivament en la crítica a la notable influència política assolida per les juntes militars a partir de 1917 i, més en general, al renovat protagonisme del l'Exèrcit en la governabilitat de l'Estat, amb el perill que això suposava per a les prerrogatives del poder civil.³⁰

Una posició crítica però circumscrita a les ingerències castrenses en l'àmbit polític. No disposem de testimonis que apunten a que l'animadversió envers l'Exèrcit anara més enllà d'aquesta qüestió. Així, la rebuda del batalló del regiment de Tetuan – amb seu a Castelló– a la seua tornada del Marroc, va suposar tot un homenatge de la ciutat, encapçalada per l'Ajuntament republicà, a l'Exèrcit. El mateix va incloure desfilades militars, actuacions de bandes de música, un dinar per a uns 1.600 comensals i fins i tot una correguda de jònecs sufragada pel Casino Antic i el Cercle Mercantil.³¹ I aquestes mostres d'afecte a l'estament militar tampoc eren incompatibles amb les crítiques a les campanyes colonials del nord d'Àfrica, que també continuaven presents en el discurs republicà.³²

Respecte al discurs articulat en relació amb la greu crisi econòmica que s'estava vivint, també s'observa una clara evolució al ritme que marcava l'actualitat. Fins l'acabament de la guerra, en novembre de 1918, els especuladors continuen estan en el punt de mira.³³ A partir de l'armistici l'extraordinària demanda externa de determinats productes espanyols desapareix i amb ella el problema de l'especulació. L'encariment de les subsistències passa a atribuir-se a d'altres factors, principalment a l'aplicació d'una política aranzelària proteccionista i a l'elevació de les tarifes ferroviàries, factors que a més també perjudiquen força al negoci taronger. Conseqüentment, els grups de pressió proteccionistes i les companyies ferroviàries prenen protagonisme entre aquells elements que en el discurs republicà es situen com a principals enemics del *poble*.³⁴

---

³⁰ Alguns exemples en *El Clamor*, 04/01/1918, 18/03/1918, 18/04/1919 –on, entre altres coses, s'afirma: «Ahora es un gremio privilegiado el que anticonstitucionalmente eleva al Poder moderador su exigencia para que sea ministro este o el otro personaje, el que obliga a viajar a los gobernadores y policías y el que hace y deshace ministerios en menos tiempo que Cierva comete una brutalidad [...] Es para emigrar: emigrar a otro país donde los hombres civiles seamos algo y no estemos castrados»– i 26/08/1922.

³¹ *El Clamor*, 11, 12, 13 i 15/05/1922; *Heraldo*, 12/05/1922.

³² Vegeu entre altres *El Clamor*, 10/05/1918, 22/07/1919 i 03/10/1919; *Libertad*, 23/11/1921.

³³ Per exemple *El Clamor*, 10/01/1918.

³⁴ Algunes mostres a *El Clamor*, 27 i 28/02/1919, 04/12/1920, 22/01/1921, 05 i 26/11/1921; *Libertad*, 20/11/1921, 16/12/1921, 20/03/1922.

En tot cas, al llarg de tots aquestos anys es segueix assenyalant als successius executius com a responsables, en permetre primer l'abús dels especuladors i després accedir a les peticions de les companyies ferroviàries i dels proteccionistes, al temps que s'eximia de qualsevol tipus de responsabilitat als consistoris municipals, de majoria republicana.³⁵

Un tercer grup de continguts discursius republicans que experimenta una certa modulació durant aquestos anys és l'anticatalanisme i l'hostilitat envers els plantejaments valencianistes i regionalistes.³⁶ El període va començar amb una eclosió anticatalanista. Aquest contingut venia estant present en el discurs dels republicans de Castelló pràcticament des de la pròpia irrupció del catalanisme polític, però havia anat guanyant pes a mesura que ho feia aquell moviment i especialment a partir de l'impuls que les tímides iniciatives valencianistes de la primera dècada del segle experimenten una vegada arribats els anys 10. Tanmateix, la presència i intensitat assolides en començar 1918 no tenien precedents. La raó no era altra que la presentació d'un candidat valencianista, patrocinat per la Lliga Regionalista, pel districte de Castelló de la Plana de cara a les eleccions a Corts que s'anaven a celebrar a les darreries del mes de febrer. L'impacte d'aquest fet i la immediata i virulenta reacció de les files republicanes ja han sigut analitzats en un apartat anterior.

Els arguments eren els mateixos que ja es venien esgrimint des de feia anys. D'una banda, l'eix central de la crítica al catalanisme era de naturalesa política: l'oposició entre l'aferrissat nacionalisme espanyol del republicanisme castellanenc i el projecte nacional alternatiu que plantejava el catalanisme; i la identificació del catalanisme i del valencianisme amb el clericalisme i el carlisme, sense admetre la viabilitat d'una vessant progressista d'aquestos moviments. A ell s'afegia un altre de caire conjuntural, la crítica a la Lliga per haver abandonat les aspiracions renovadores de l'Assemblea de Parlamentaris i haver acceptat formar part del primer dels governs de concentració que proliferaren a partir d'aleshores, moviment que fou catalogat de traïció pels republicans.

D'altra banda, de manera complementària s'exposaven arguments de naturalesa econòmica: la contraposició de polítiques econòmiques antagòniques, proteccionista la del Principat, lliurecanvista la defensada pels republicans castellanencs. La diferència

---

³⁵ Entre altres *El Clamor*, 10/01/1918, 04/07/1918, 04/12/1920; i *Libertad*, 20/11/1921.

³⁶ En els fragments següents, dedicats a aquestos continguts, seguisc la detinguda i aclaridora anàlisi realitzada per F. Archilés en *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 117-174.

respecte a etapes anteriors va estar doncs en el nivell de presència i d'intensitat que l'ingredient anticatalanista i antirregionalista va assolir en el discurs republicà, gràcies a la presentació de la ja referida candidatura valencianista pel districte de la capital. Aquest fet va situar l'anticatalanisme al bell mig de l'actualitat política de la ciutat i la candidatura fou presentada pels republicans com una intromissió inacceptable en la política castellonenca. En últim terme, fou l'excusa perfecta per omplir la retòrica anticatalanista d'excessos demagògics i reforçar així la imatge radical i esquerrana d'una força política, la republicana, cada vegada més integrada en el sistema restauracionista.

Fins ací es podria afirmar que l'adaptació del discurs anticatalanista i antivalencianista a la conjuntura històrica vigent havia sigut en relació a la intensitat – incrementada– i no respecte a les temàtiques, que ja venien sent tractades en anys anteriors. Tanmateix, cap als darrers mesos d'aquell any 1918 va tenir lloc una nova mostra de l'adaptabilitat del discurs republicà a les circumstàncies, en aquest cas en l'àmbit temàtic. Fou aleshores quan es generà un pols entre republicans i lligaires entorn al caràcter que havia de tenir la futura autonomia de Catalunya, que semblava pròxima. La iniciativa la va prendre un grup de parlamentaris republicans encapçalats per Marcel·lí Domingo, entre els quals figurava el propi Emilio Santa Cruz i d'altres diputats radicals, que va presentar a les Corts un projecte d'autonomia per al Principat, absolutament respectuós amb la integritat d'Espanya i fonamentat en els plantejaments autonomistes contemplats en la tradició doctrinal republicana.³⁷

Davant aquests moviments, la postura del republicanisme castellonenc va ser la de recolzar aquella proposició de llei sobre l'autonomia de Catalunya, tot i que com era d'esperar la mateixa no havia prosperat. El propi Fernando Gasset es va encarregar de fixar explícitament la postura oficial del Partit, l'autonomia que calia defensar: «[...] hay que conceder una prudente autonomía que no prive de su libertad a los individuos ni a los municipios, ni tampoco rompa la unidad nacional». Tal i com van fer els blasquistes, fins i tot va plantejar la possibilitat que l'autonomia arribara també al País Valencià:

---

³⁷ C. Seco, *La España de Alfonso XIII. El Estado. La política. Los movimientos sociales*, pp. 477 i 486-491.

[...] el partido republicano de Castellón no tendrá inconveniente en ir a la autonomía del reino de Valencia, siempre y cuando sea respetando la libertad individual, la de los municipios y la de los organismos provinciales [...] conservando dentro de ella su personalidad propia cada provincia al integrar la región como cada una de éstas procurará mantenerla dentro de la nación. Renunciar a ella sería tanto como quedar convertida en un conglomerado de poblaciones de escasa importancia, ya que en ninguna existirían centros oficiales como el Instituto, delegación de Hacienda, Audiencia, etc., que en la actualidad existen.³⁸

És a dir, que Gasset afirmava estar a favor de l'autonomia regional, sempre i quan no suposara renunciar a la individual, la municipal i la provincial, que eren les prioritàries. Una postura doncs deutora del fort patriotisme local i del provincialisme típics del gassetisme. En eixe sentit, el discurs oficial del Partit reforçava aquest posicionament amb l'argument de que aconseguir l'autonomia regional sense haver assolit prèviament les altres l'únic efecte que tindria seria ben pernicios, augmentar les ja elevades quotes de caciquisme existents a l'Espanya de la Restauració.

També al igual que els seus correligionaris del Cap i Casal, el gassetisme va tirar mà de la doctrina federal per dotar de base teòrica la seua proposta d'autonomisme, encara que ambdós focus republicans feia temps que romanien allunyats dels plantejaments federals: «El federalismo como sistema orgánico y autonómico pudiera ser salvador para España; el regionalismo con sus estridencias puede ocasionar serios quebrantos».³⁹

Ara bé, més enllà d'aquesta retòrica autonomista, en el terreny dels fets, els republicans castellanencs, al igual que els seus homòlegs valencians, no atorgaren un recolzament decidit a les demandes en relació al País Valencià. Més que la consecució de l'autonomia per a la regió valenciana, allò que perseguien amb l'adopció d'aquest element discursiu era, en primer lloc, no quedar desplaçats davant el fort corrent d'opinió sorgit a Catalunya respecte al qual els seus correligionaris catalans havien reaccionat i, en segon terme, aprofitar el potencial renovador de la proposta autonomista per refrescar el seu discurs polític i la seua imatge de força d'oposició al règim. Presentaven el règim autonòmic no com un perill de desmembrament de la pàtria sinó

---

³⁸ Aquestes declaracions de Fernando Gasset a *El Clamor*, 02 i 14/12/1918. Més esforços per explicar la postura autonomista a *El Clamor*, 30 i 31/01/1919 i 01, 05, 06, 07 i 13/02/1919.

³⁹ *El Clamor*, 02/12/1918. Més apel·lacions a la doctrina federal per exemple a *El Clamor*, 09/01/1919. La postura del blasquisme envers la qüestió autonomista a A. Cucó, *El valencianisme polític, 1874-1936*, p. 125 i ss.

com la clau per aconseguir no sols la descentralització, també la democratització d'Espanya.⁴⁰

El propi Gasset, en alguna de les seues afirmacions sobre aquesta temàtica, va deixar entreveure les vertaderes motivacions que s'amagaven darrere del discurs autonomista republicà:

[...] como entiendo que no deben desatenderse los movimientos de opinión, y el que hoy se observa es grande, especialmente en Cataluña, a favor de la autonomía regional, hay que doblegarse y aceptarla [...] yo he sido un antirregionalista convencido, pero como antes le decía, las circunstancias han variado desde la fecha de aquel acuerdo hasta hoy, y creo que no puedo ni debo oponerme al movimiento de opinión que se pronuncia a favor de la Autonomía regional, si bien la admito con las reservas que antes le indicaba.⁴¹

Conseqüentment, no sorprén que, ja al 1919, amb la fi de l'efervescència catalanista arran de l'eclosió sindicalista, l'autonomisme desapareguera del discurs polític del republicanisme castellanenc, al igual que del blasquista.⁴²

Pel demés, naturalment l'adopció d'aquest conjuntural posicionament autonomista no va fer que es rebaixara l'actitud bel·ligerant contra la Lliga. Així, el propi Gasset, tot i que va arribar a pronunciar afirmacions com ara que «[...] estimo que la voluntad de los pueblos es siempre soberana y debería acudirse a Cataluña para que por un plebiscito resolviera respecto a ella misma», es va mostrar segur que mai s'arribaria a donar aquest pas, perquè per a ell el moviment nacionalista català «[...] es tan solo de algunos plutócratas que buscan en la independencia el medio de satisfacer sus ambiciones personales».⁴³

Tot plegat es pot afirmar que l'anticatalanisme es va consolidar a partir de 1918 com a ingredient central del discurs republicà, tot i que sense assolir en el futur la intensitat d'aquell any. Durant aquestos anys immediatament posteriors a 1918, les invectives anticatalanistes es van centrar en la qüestió econòmica, a l'empara de la forta

---

⁴⁰ *El Clamor*, 13/02/1919.

⁴¹ *El Clamor*, 14/12/1918.

⁴² Resulta significatiu l'article publicat a *Ideal* pel nacionalista valencià Adolf Pizcueta, titulat «Federal de llautó». En ell criticava a «[...] aquells que avans es digueren federals, per la mateixa raó que les dones porten la faldilla curta i les calces de seda, evoquen la seua significació passatjera d'aleshores per a justificar la significació que prenen ara d'autonomistes» i assegurava que «[...] els que es diuen federals donen tota la seua ajuda als unitaristes». Pizcueta estava pensant al escriure estes línies en els blasquistes però també, possiblement, en el gassetistes (*Ideal*, 24/03/1923).

⁴³ Aquestes afirmacions de Gasset a *El Clamor*, 02/12/1918. Més atacs a la Lliga per exemple a *El Clamor*, 20/01/1919.

polèmica sorgida per aquells temps entre proteccionistes i lliurecanvistes.⁴⁴ A més va contribuir a mantenir la flama contestatària i revolucionària del republicanisme castellonenc, en un moment en què el seu discurs social ja havia sigut desplaçat de l'extrema esquerra per altres propostes de classe més radicals, mentre la seua retòrica antisistema i anticaciquista sonava cada vegada menys convincent.

Precisament, un altre ingredient essencial en el discurs republicà per la seua capacitat per radicalitzar-lo i per mobilitzar a les bases republicanes, l'anticlericalisme, va experimentar una certa revitalització durant els darrers anys de la Restauració, si bé sense arribar a assolir el grau de protagonisme de conjuntures passades. A aquelles alçades era un element molt assentat en la cultura republicana però també força explotat, mancat d'originalitat i necessitat de nous impulsos que el reactivaren. El Partit va continuar fidel a les cites en les quals tradicionalment venia renovant el seu compromís amb l'anticlericalisme: cicles de conferències político-religioses durant la Setmana Santa; referències a l'escàs seguiment dels preceptes i dels actes religiosos durant la Quaresma i la Setmana Santa; negativa dels regidors republicans a entrar a l'Església de Santa Maria per recollir a la jerarquia eclesiàstica durant la romeria a l' Ermita de la Magdalena; proclames i discursos en la Manifestació Cívica...⁴⁵ Però també va aprofitar la programació de diversos actes religiosos de caràcter extraordinari en la ciutat per revifar i pujar el to del seu discurs anticlerical.

En eixe sentit, la cita més destacada fou la celebració de la Gran Assemblea de l'Apostolat de l'Oració, entre el 21 i el 26 de juny de 1921. En paraules del propi bisbe de Tortosa, convocant de l'acte, aquest consistia en «[...] congregarse para estudiar medios de glorificar a Dios, de defender los sacrosantos intereses de la religión, al igual que los enemigos de nuestra sacrosanta religión, se reúnen frecuentemente para formular sus programas destructores del bien moral». Però, independentment dels objectius de l'Assemblea, el ben cert és que els republicans mostraren prompte, ja des dels primers dies d'aquell mes, la seua animadversió contra ella.⁴⁶

---

⁴⁴ Vegeu entre altres *El Clamor*, 26/11/1921; *Libertad*, 20 i 23/11/1921, 16/12/1921, 20/03/1922 i 12/04/1922.

⁴⁵ Els cicles de conferències de Setmana Santa per exemple a *El Clamor*, 26, 29 i 30/03/1918, 16/04/1919 i 15/04/1922. Les referències a la manca d'incidència de la Quaresma i de la Setmana Santa en la ciutat per exemple a *El Clamor*, 15/04/1922. Mostres de la polèmica que encara era capaç de suscitar la negativa dels regidors republicans a recollir al clergat durant la romeria a la Magdalena, a *Heraldo de Castellón*, 09/01/1919, *La Provincia Nueva*, 21/03/1922 i *El Clamor*, 25/03/1922. Expressions anticlericals durant la Manifestació Cívica de les Festes de la Llibertat per exemple a *La Provincia Nueva*, 09/07/1921.

⁴⁶ La convocatòria signada pel bisbe de Tortosa publicada a *Heraldo de Castellón*, 16/06/1921. Les primeres mostres d'animadversió contra l'Assemblea a *El Clamor*, 04/06/1921.

La polèmica al voltant d'aquella trobada apostòlica es va centrar de manera especial en la processó organitzada com a cloenda de la mateixa, el dia 26. Els republicans sol·licitaren permís per celebrar un míting anticlerical el dia abans i, segons les informacions existents, convidaren a l'efecte a una destacada nòmina de polítics i publicistes republicans espanyols, entre els quals trobem Eduardo Barriobero, Roberto Castrovido o els valencians Juan Bort –exalcalde de València– i Pedro Vargas. El governador civil va escudar-se en el fet que es trobaven suspeses les garanties constitucionals per prohibir el referit míting. Tal com li va exposar al Ministre de Governació per telegrama, en la seua opinió l'acte anticlerical tenia un objectiu primordial: atemorir els fidels perquè no participaren en la processó, al temps que exaltar els ànims anticlericals de les bases republicanes envers aquella celebració.⁴⁷

Finalment, arribats al dia 26, la processó es va celebrar en termes generals amb normalitat, sols trencada pel llançament d'un coet des d'un balcó del Cercle Mercantil i per la controvèrsia suscitada per la decisió de l'Ajuntament de negar-se a anunciar-la mitjançant vols de campanes.⁴⁸ Però, més enllà dels fets concrets, allò que resulta més interessant d'aquest episodi és que el mateix constitueix un exemple de lluita per la conquesta del carrer, quelcom que resultava ben important dins la lògica de la política de masses.

I és que cal situar la celebració d'aquella Assemblea de l'Apostolat de l'Oració en el marc de les mobilitzacions organitzades per l'Església espanyola a principis del segle XX, articulades en torn a determinades devocions i amb l'objectiu lluitar contra l'avanç secularitzador, mobilitzacions que en no poques ocasions van provocar la repulsa i la contestació dels republicans.⁴⁹ En eixe context, la celebració d'un acte d'aquestes característiques a la ciutat de Castelló, símbol de l'arrelament de les idees liberals i republicanes, no deixava de ser un repte. Per això els medis monàrquics, en finalitzar la processó, destacaren que «[...] el fervor religioso de nuestro amado Castellón de la Plana se reveló ayer tarde con portentosa magnificencia, demostrando nuestro culto pueblo sus arraigadas convicciones católicas, no borradas a pesar de las

---

⁴⁷ Els preparatius del míting a *El Clamor*, 25/06/1921 i *Heraldo de Castellón*, 23/06/1921. Els arguments del Governador Civil a l'Arxiu Històric Nacional, sèrie Interior-A, lligal 51 A, expedient 4, 23/06/1921.

⁴⁸ L'incident del coet i les crítiques a la decisió del consistori a *La Provincia Nueva*, *Heraldo de Castellón*, 27/06/1921 i *El Clamor*, 02/07/1921.

⁴⁹ J. de la Cueva, "Clericalismo y movilización católica en la España de la Restauración", pp. 38-43; A. Aguado i Mª D. Ramos, *La modernización de España (1917-1939). Cultura y vida cotidiana*. Reaccions republicanes similars davant manifestacions públiques de culte es van produir al llarg dels dos primers decennis del segle a Saragossa, Bilbao o A Coruña (A. Duarte, *El republicanismo. Una pasión política*, Madrid, Càtedra, 2013, pp. 200-201).

propagandas sectarias». Destacaren el grau de participació –més de 7.000 assistents segons *La Provincia Nueva*– la durada –tres hores i mitja– i el bon acolliment que havia tingut –«[...] eran contadísimas las casas que no tenían puestas colgaduras en los balcones y ventanas»–.⁵⁰

Per la seua banda, els republicans catalogaren la celebració de l'Assemblea Apostòlica de «[...] provocación a los sentimientos progresivos de un pueblo como el nuestro». Una vegada finalizada aquesta, però abans de la celebració de la processó, asseguraren que la trobada havia sigut un fracàs i van tractar de desqualificar els organitzadors de la mateixa, en denunciar que havien visitat domicilis per exigir que foren engalanats i fins i tot que s'havia amenaçat

[...] a algunos inquilinos con despedirlos de sus casas y a otros con negarles el trabajo si no ponían colgaduras [...] Lo cierto es que en vez de honrar las doctrinas de Cristo, las ponen en entredicho, sustituyendo la bondad de aquellas por la amenaza, la imposición, el orgullo y la exhibición.⁵¹

En qualsevol cas, de cara a la processó que s'anava a celebrar a l'endemà, *El Clamor* va instar als contingents liberals de la ciutat a que abandonaren «[...] la atonía que nos domina para impedir la entromisión [sic] de los clericales en nuestros hogares y en la vida pública de nuestro pueblo». L'objectiu era clar: «[...] conservar para Castellón los gloriosos timbres de liberal y progresivo». Va insistir especialment en la necessitat d'evitar la participació de les esposes i fills, ja que «[...] protestar contra las manifestaciones clericales y dejar que sus mujeres e hijos sean juguete de la clericalla [sic] es clamar en vano».⁵² Tanmateix, sembla que aquesta darrera circumstància no es va poder impedir del tot. Així, en la crònica feta per *El Clamor* de la processó s'assenyalava que fou un fracàs, que la majoria dels participants procedien dels pobles, però al mateix temps, i en franca contradicció, va afegir un retret:

---

⁵⁰ *La Provincia Nueva* i *Heraldo de Castellón*, 27/06/1921.

⁵¹ *El Clamor*, 25/06/1921.

⁵² *Ibidem*.

[...] a los nuestros que, débiles o indiferentes han contribuido a que los neos consiguieran algo de lo mucho que se proponían: es necesario que el cabeza de familia trabaje y eduque a los suyos en el amor a la libertad; inculque el odio al fanatismo; no tolere que el intruso se meta en sus hogares o en la conciencia de su mujer y de sus hijos [...] Haciendo esto, ni la reacción tendrá ya fuerza, ni habrían de sufrirse entre las familias las desavenencias y disgustos que los preliminares de esas manifestaciones clericales producen.⁵³

A més de donar a entendre que la participació femenina en la processó havia sigut considerable, d'aquestes manifestacions es dedueix que els dirigents republicans no estaven del tot satisfets del comportament de les bases del Partit envers l'Assemblea Apostòlica. Tal volta aquesta circumstància denote una pèrdua de capacitat de l'anticlericalisme a l'hora d'aconseguir mobilitzar als militants i simpatitzants republicans, afectat pel desgast provocat per dècades de presència com a recurs mobilitzador i per l'allunyament del problema clerical de les primeres pàgines de l'actualitat, ocupades quasi completament per la candent qüestió social.

Una altra conclusió que es pot extraure és que en aquesta ocasió els republicans no feren un aprofitament demagògic i tàctic d'un determinat esdeveniment, en aquest cas l'Assemblea Apostòlica, en exagerar l'amenaça que el mateix suposava. La por a que la proliferació de manifestacions públiques clericals anaren minant la supremacia del discurs progressista i secularitzador i en un últim terme la identitat liberal i republicana de la ciutat, era sincera. Així s'expliquen els esforços per reunir a primeres figures del republicanisme madrileny i valencià en un gran míting anticlerical per activar la reacció de les bases del Partit. També les recriminacions que en última instància llançaren contra els propis correligionaris que no havien evitat la participació de les seues respectives dones i fills en la processó. Si la utilització de l'episodi de l'Assemblea haguera sigut merament tàctica i demagògica, mai s'haguera inclòs aquest retret final, que va introduir un darrer regust negatiu en la visió de la mateixa construïda pels republicans.

Nogensmenys, és indubtable també que la celebració d'aquella trobada li va servir al republicanisme castellanenc per desplegar tot el seu arsenal retòric, en paràgrafs com ara el següent:

---

⁵³ *El Clamor*, 02/07/1921. En la mateixa línia, en la seua intervenció en els discursos de la Manifestació Cívica de les Festes de la Llibertat d'aquell mateix any, el regidor republicà Carlos Selma va comentar que «[...] es preciso insistir en que es muy doloroso que lo mismo republicanos que socialistas son los primeros en ir de esquina en esquina a presenciar las procesiones y esa es la causa de que esas manifestaciones tengan la importancia que tienen» (*Heraldo de Castellón*, 09/07/1921).

De Castellón formaban en ella [en la processó] unas docenas de creyentes [sic] en su mayoría de las que tienen abandonados los quehaceres de sus casas para pasar el día en la oscuridad de las iglesias o de los conventos no por sentida convicción sino por fanatismo o por exceso de admiración hacia los que no son sus padres, sus maridos, sus hijos o sus hermanos; Entremezclados iban los de siempre, los que odian la libertad por sistema, los que no pueden con las ideas del progreso, aquellos que llevando la herencia de Torquemada en su sangre, verían satisfechos reproducirse los tormentos de la Inquisición.⁵⁴

En eixe sentit, un dels fets puntuals que va permetre als republicans assolir bones quotes de radicalitat fou la suspensió del míting anticlerical, ja que arran de la mateixa es va introduir un altre contingut discursiu, la crítica a les autoritats del règim. *El Clamor* va qualificar la decisió del Governador de «[...] muy retrógrada y antiliberal» i va fer públic que Gasset anava a transmetre les seues queixes al Ministre de la Governació, a qui li anunciaria una pròxima interpel·lació en el Parlament al voltant d'aquell afer.⁵⁵

A més, la celebració de l'Assemblea Apostòlica va servir als republicans per equipar-se amb nous arguments per a incitar a la participació en la Manifestació Cívica de juliol, quelcom ben necessari en un acte com aquell, que es venia repetint des de feia tants anys:

La circunstancia de haberse celebrado recientemente un acto reaccionario y el avance que dan a la reacción y al carlismo disfrazado las complacencias del poder público, obligan hoy más que nunca a los verdaderos liberales a concurrir a esa manifestación [...] impedir a todo trance que lo que no pudieron conseguir los carcas de entonces, lo alcancen los carcas de ahora por procedimientos hipócritas, todavía más innobles que los empleados por los secuaces del carlismo en aquella sanguinaria época [...] Castellón entero, el Castellón verdad que no es otro que el que heredó las virtudes cívicas de los hombres del 37, se asociará a la Manifestación.⁵⁶

Aquesta tònica va continuar durant els anys següents. Així, quan en març de 1922 *El Clamor* es va fer ressò dels preparatius de l'acte de coronació de la Verge del Lledó –que no es materialitzaria fins al mes de maig de 1924– va assegurar que es tractava de:

---

⁵⁴ *El Clamor*, 02/07/1921.

⁵⁵ *El Clamor*, 25/06/1921. El telegrama dirigit per Gasset al Ministre de Governació a l'Arxiu Històric Nacional, sèrie Interior-A, lligal 51 A, expedient 4, 25/06/1921.

⁵⁶ *El Clamor*, 02/07/1921.

[...] actos ostentosos parecidos a los que motivaron la celebración de aquel congreso denominado Eucarístico y que más que finalidad religiosa tuvo la de una especie de provocación a los sentimientos liberales de este pueblo [...] Lo que buscan es realizar nuevas manifestaciones reaccionarias que sirvan como de motivo a exteriorizar un predominio que no tienen ni tendrán nunca en esta ciudad.⁵⁷

De nou doncs la concepció d'aquestos tipus d'actes com atacs directes a la condició liberal de Castelló i la defensa del domini que els republicans venien exercint des de feia anys als espais públics de la ciutat. Tractaven d'evitar que a través d'aquestes celebracions clericals el mite del Castelló liberal i republicà, fonament simbòlic de la seua hegemonia política, quedara en entredit.

A més, aquestes iniciatives venien a reforçar una altra idea que els republicans defenien. Al contrari del que s'assegurava des d'altres àmbits polítics i ideològics, el problema religiós i clerical no havia minvat sinó que continuava ben candent. I és que el republicanisme castellanenc es resistia a admetre que un element que tan havia contribuït a cohesionar i mobilitzar les seues bases i que era central en la seua cultura política, l'anticlericalisme, estiguera perdent vigència.⁵⁸ Per això, quan poques setmanes després va tenir lloc a la ciutat una nova processó a la ciutat, en aquest cas en commemoració del tercer centenari de la canonització de Santa Teresa, els republicans s'afanyaren a assenyalar que era una «[...] prueba verdad de que el clericalismo no cesa de laborar para ver si puede volver a ser el arbitro de los destinos de los pueblos».⁵⁹

Per contra, un contingut del discurs republicà que sí que era innegable que tenia data de caducitat era l'aliadofília-germanofòbia. Una vegada establert l'armistici, a principis de novembre de 1918, aquesta temàtica va perdre ràpidament presència en la retòrica republicana. Fins aleshores s'havia mantingut ben viva, no sols amb una intensa presència a la premsa del Partit sinó també en conferències i fins i tot en altres medis propagandístics no tan convencionals, com ara el cinema.⁶⁰

---

⁵⁷ *El Clamor*, 18/03/1922.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *El Clamor*, 06/05/1922.

⁶⁰ Temàtica antigermanòfila i aliadòfila en conferències per exemple a *El Clamor*, 27/04/1918 i 04/05/1918. Per la seua banda, per aquells mateixos mesos el ric empresari republicà Enrique Gimeno patrocinava la projecció de pel·lícules documentals sobre la Primera Guerra Mundial, de significació aliadòfila, al cinema La Paz (*El Clamor*, 08/06/1918). Una síntesi del discurs articulat pel republicanisme espanyol davant la *Gran Guerra* a A. Duarte, *El republicanismo. Una pasión política*, pp. 205-207.

La República, entre l'esperança i el pessimisme

La República sempre havia estat la *terra promesa*, el règim que seria capaç de solucionar els greus problemes que arrossegava Espanya. Tanmateix, arribats a la segona dècada del segle XX, després de més de trenta anys de règim monàrquic, la fe en el canvi de règim s'havia vist un tant erosionada i les veus que defenien que era possible arribar a la democràcia sense derrocar la Monarquia s'havien multiplicat, fins al punt d'escindir-se del tronc republicà i constituir el Partit Reformista, partidari de l'accidentalitat de les formes de govern i d'integrar-se en les institucions de l'Estat restauracionista per procurar des d'elles la democratització del sistema.

No obstant, durant els primers anys del sexenni que estem analitzant, la conjuntura política espanyola situava l'arribada de la desitjada República tan prop com no ho havia estat des de feia dècades. A pesar del seu fracàs, la vaga general indefinida i l'assemblea de parlamentaris esdevingudes en 1917 havien generat un clima d'elevades expectatives de canvi polític en sentit democràtic i de col·laboració entre les forces esquerranes no dinàstiques per tal d'impulsar-lo, clima que el desenllaç final de la contesa bèl·lica internacional no faria sinó reforçar i que es veia a més complementat per la greu crisi dels partits del torn i la contínua successió d'executius que es consumien vertiginosament.⁶¹

Aquesta conjuntura d'expectació i esperança també es pot detectar en el republicanisme castellonenc. Així, presentaren les eleccions generals de febrer de 1918 com una batalla, tal volta decisiva, entre les esquerres –republicans, reformistes i socialistes, que mantenien la seua aliança establerta en 1917– i les dretes –la resta–, entre el canvi cap a un règim democràtic que suposava votar a les primeres o el continuisme que implicava optar per les segones. «Colocada la batalla en tales

---

⁶¹ Cal tenir en compte per exemple que en octubre i novembre de 1918, engrescats per la victòria de l'*Entente* i l'afonament dels imperis tradicionals, diversos líders republicans i socialistes espanyols – Besteiro, Largo, Lerroux, Marcelino Domingo– pronunciaren discursos de caire subversiu, però que no foren acompanyats de cap acte d'oberta hostilitat contra la monarquia. Així mateix, en els debats sobre la crisi del Govern Nacional de Maura, a principis de novembre, es va originar alguna agitació republicana en els carrers pròxims al Congrés i en el passeig del Prado i la mateixa nit de la caiguda del referit executiu els parlamentaris i representants republicans convocaren una assemblea a l'Ateneu, en la qual es va parlar de proclamar immediatament la República i formar un organisme directiu –constituït per Hermenegildo Giner de los Ríos, Lerroux, Castrovido, Domingo i Manuel Marraco– encarregat de negociar el traspàs de poders, sol·licitar la neutralitat de l'Exèrcit i abordar una sèria de reformes socials i institucionals (E. González Calleja, *El máuser y el sufragio. Orden público, subversión y violencia política en la crisis de la Restauración*, pp. 30-31). Vegeu també A. Barrio, "Liberalismo oligárquico, democracia republicana y socialismo en la crisis del estado liberal", pp. 307-308.

condiciones y de no variar de hoy a entonces la marcha de los acontecimientos, hay que suponer que aquella revestirá una gran importancia suprema, acaso nunca vista».⁶²

Així mateix, a mesura que el desenllaç de la Primera Guerra Mundial s'anava entreveient, els canvis revolucionaris apareixien en el discurs republicà com quelcom cada vegada més imminent.⁶³ En últim terme, amb l'arribada de la pau, el propi Gasset es va encarregar de destacar, en una conferència impartida al Centre Republicà, que el moment que s'estava vivint tenia gran transcendència històrica, major fins i tot que la de la Revolució Francesa, i que el triomf dels aliats anava a donar peu a l'inici d'una nova era. Poques setmanes després el mateix Gasset, referint-se al règim vigent, va afirmar que «[...] sucede como a un hombre enfermo de gravedad, que no puede decirse sino que morirá pronto, pero no fijarse la hora de su muerte. Y el régimen ha entrado en su periodo agónico».⁶⁴

Amb independència de que hi havia raons suficients per pensar que anaven a donar-se profundes transformacions en Europa i en Espanya en sentit democràtic, és també cert que al republicanisme li interessava explotar al màxim aquesta conjuntura per dotar d'esperança el seu discurs, de la qual, després de dècades profetitzant l'arribada de la República, no anava precisament sobrat. Per això durant aquells mesos la referència a la proximitat del règim redemptor fou recurrent tant a la premsa com als actes públics republicans.

Ara bé, en moltes d'aquestes freqüents apel·lacions a la proximitat de l'esperada República apareix com a element destacat la crida al *poble* perquè prengui consciència del moment que està vivint i impulse el pas final cap al règim republicà.

De las urnas puede salir la revolución mansa, el primer paso hacia la Libertad [...] El pueblo, pues, tiene la palabra y la acción. En él esta todo, y de él esperamos un gesto hermoso, un rasgo elocuente, esperamos que se dé cuenta de su valor, y no dudamos que, si esto hace, sabrá dar un puntapié a ese edificio en ruinas suficiente para echarlo abajo.

Així, de manera un tant contradictòria, per una banda s'apunta a que el canvi de règim és imminent, però per l'altra, en paraules del propi Fernando Gasset, «[...] es necesario que entren en erupción pasional e intelectual todos los hombres y que cada

---

⁶² *El Clamor*, 04/02/1918. En la mateixa línia també les edicions dels dies 05 i 07/02/1918.

⁶³ *El Clamor*, 13/06/1918, 23/09/1918.

⁶⁴ Les dues intervencions de Gasset a *El Clamor*, 14/11/1918 i 09/12/1918 respectivament. Més referències a la imminència de canvis revolucionaris a *El Clamor*, 13/11/1918, 02/01/1919 i 21/02/1919.

uno de ellos posea la voluntad y la orgullosa dignidad de si mismo. Mientras no se logre esto no podrá comenzar nuestra restauración».⁶⁵

En tot cas, allò que resulta indubtable és que era una argumentació dirigida a cercar la mobilització de la societat –al carrer però també a les urnes– a favor dels republicans. Tractava de presentar la ciutadania com a factor clau en la consecució d'un règim democràtic i just, la vinguda del qual es trobava més a l'abast que mai si el *poble* era capaç de donar l'empenta final.

Nogensmenys, aquesta apel·lació al *poble* com a element essencial en l'arribada de la República no obstava perquè es continuara denunciant la seua passivitat i manca de vigor per tal d'acabar d'una vegada per totes amb aquell règim injust i corrupte, denúncia que ja hem vist que estava present en els anys anteriors. «Somos un país de cobardes que lo toleramos todo, hasta esa calamidad que se llama gobierno».⁶⁶ Es pretenia així excitar la seua reacció, al temps que dissimular la pròpia incapacitat de les forces republicanes per posar fi a la Restauració.

D'eixa manera, el to positiu que el discurs republicà adquiria amb la presentació de la República com quelcom imminent i a l'abast de la mà del *poble*, quedava difuminat per aquestes altres referències a la seua passivitat i submissió. Aquesta concepció de vegades negativa del *poble* contenia un perill afegit: que els diversos sectors socials caigueren sota la influència d'altres opcions, com ara els partits de dreta o el socialista, atrets per discursos –el nacionalista construït per les dretes o el de classe pels socialistes– en els quals el *poble* –catòlic o obrer, segons el cas– tenia un rol i uns atributs absolutament positius.⁶⁷

El ben cert és que l'evolució política durant els anys següents i la del republicanisme espanyol en particular no afavoriren l'assumpció de tons positius en el discurs republicà. Malgrat les múltiples i òbvies dificultats perquè travessava el règim, aquest va superar la ja ressenyada conjuntura de canvi polític configurada entre 1917 i

---

⁶⁵ Els dos fragments extrets respectivament d'*El Clamor*, 07/02/1918 i 14/11/1918. Unes altres manifestacions de Gasset «[...] que fueron encaminadas a indicar al pueblo, la necesidad de que se disponga a colaborar en la obra redentora», al míting commemoratiu de l'11 fe febrer celebrat en 1919 (*El Clamor*, 12/02/1919).

⁶⁶ *El Clamor*, 17/09/1918. Més crítiques a la passivitat del *poble* per exemple a *El Clamor*, 15/02/1918, 18/07/1918, 03 i 05/08/1918, 20/01/1919 i 31/01/1920. El propi Gasset en una assemblea del Partit es va referir a aquesta qüestió: «Laméntase del estado de postración del país y de la pasividad del pueblo ante tales cosas y dice es necesario levantar el espíritu de las masas para evitar llegue España a no existir como nación y el pueblo como pueblo» (*El Clamor*, 19/05/1919).

⁶⁷ A. Álvarez, "El nacionalismo español como mito movilizador. Cuatro guerras", en Rafael Cruz i Manuel Pérez Ledesma (eds.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid, Alianza Universidad, 1997, pp. 55 i ss.

1918. Arribats a 1919, l'explosió de la conflictivitat social i la progressiva atenuació dels ecos de la victòria aliada a la Primera Guerra Mundial van capgirar l'ordre de prioritats dins les agendes polítiques. L'afer de la democratització del règim va quedar arraconat, mentre la qüestió social assolí el paper principal en el discurs de les diverses formacions.

Per la seua banda, el republicanisme espanyol passava a sofrir els efectes de la desil·lusió provocada per aquella nova possibilitat frustrada d'arribada de la República i de la forta eclosió de nous discursos –el discurs de classe, el nacionalista conservador– millor adaptats al context històric que s'estava vivint. Després que en 1918 i 1919 les esquerres antidinàstiques –republicans, reformistes i socialistes– hagueren participat juntes en les eleccions generals i hagueren assolit en cadascuna d'elles una trentena de diputats, d'entre ells bona part en ciutats importants, a partir de 1920 es va trencar el referit pacte, els monàrquics recuperaren la ciutat de Madrid i es va posar fi a la tendència creixent del vot esquerrà antidinàstic, iniciada, amb algun daltabaix, en 1910.⁶⁸

Ja s'ha contemplat a l'apartat corresponent com les repercussions d'aquest context negatiu no es feren notar massa en la fortalesa electoral del republicanisme a la ciutat de Castelló, sí però en la imatge del Partit, que al passar a tenir com a principal enemic polític als socialistes, va sofrir un inevitable desplaçament cap a la dreta. En tot cas, com la resta de grups republicans, els de Castelló seguiren insistint en presentar la República com a única solució possible a la crisi política i social per la qual s'estava travessant. Mantenien que només un règim republicà podia acabar amb la inestabilitat governamental i realitzar les reformes polítiques i socials necessàries per evitar el caos al qual l'estat restauracionista s'aproximava irremissiblement. És més, davant l'elevat grau d'agitació social que s'enregistrava durant aquells anys la República es presentava com l'única opció capaç de canalitzar-la i neutralitzar-la, d'evitar així l'esclat social final:

---

⁶⁸ J. M. Marín, "La ley electoral de 1907 y las elecciones en España durante la crisis de la Restauración (1910-1923)", pp. 76-81.

Sin la actuación de la Democracia, el choque entre el mundo viejo que se resiste a desaparecer y el mundo nuevo que pugna por imponerse, será brutal, terrible, doloroso y funesto. La adaptación de las nuevas normas a la sociedad que hoy está regida por conceptos anacrónicos sólo puede hacerla la República, sólo puede hacerla un régimen de democracia. La República está entre la sociedad que muere y el caos al que se nos quiere llevar.⁶⁹

Així mateix, *El Clamor* desmentia i qualificava d'insídies els rumors que anunciaven que el cap dels radicals, Alejandro Lerroux, anava a entrar com a ministre en un govern restauracionista.

En relació a aquesta glorificació extrema del règim republicà, s'ha posat de relleu que els republicans espanyols –i d'entre ells els castellonencs no suposaren cap excepció– van establir una estreta identificació entre democràcia i República. L'assoliment de la primera depenia absolutament de l'arribada de la segona. En eixe sentit, alguns historiadors apunten a que el rebuig estricte a tractar de col·laborar des de l'interior del sistema per impulsar mesures democratitzadores –implícit en aquella concepció de la democràcia com quelcom associat indefectiblement al règim republicà– va limitar considerablement la capacitat dels republicans d'impulsar la reforma del sistema restauracionista i d'estimular als partits dinàstics a actuar en eixe mateix sentit.⁷⁰

D'altra banda, davant el cicle negatiu en què va entrar el republicanisme espanyol a partir de 1920, el focus castellonenc no es va mantenir al marge. Ja s'ha exposat en un altre lloc que els republicans castellonencs sempre havien mostrat certa preocupació per un dels problemes *clàssics* que venia arrossegant aquesta opció política a Espanya, la multiplicació de formacions republicanes i la seua manca d'unitat i de coordinació. En aquest sentit, algunes fites que es poden assenyalar són la celebració a Castelló del míting que va posar les bases per a la fundació d'Unió Republicana, en 1903, la inclusió en el programa de la Federació Provincial Republicana d'un punt, en concret el sisé, dedicat a fixar la coordinació amb els republicans d'altres províncies i la unitat d'acció dels líders republicans espanyols com a objectius a promoure per aquella entitat i, finalment, la temptativa de Fernando Gasset, en 1916, d'organitzar una

---

⁶⁹ Vegeu per exemple *El Clamor*, 24/01/1920, 28/02/1920 i 03/06/1922. La cita textual copiada d'*El Clamor*, 14/08/1920.

⁷⁰ M. Martorell i F. del Rey, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores", p. 23; A. Barrio, *El sueño de la democracia industrial. Sindicalismo y democracia en España. 1917-1923*, p. 58.

assemblea d'àmbit estatal per tal d'impulsar la unitat de totes les formacions i tendències republicanes.⁷¹

La tònica durant els darrers anys de vida del règim no va variar. Els republicans castellonencs van seguir apel·lant a la compenetració de les forces republicanes espanyoles com quelcom imprescindible per tal de posar fi a la monarquia «[...] y salvar a España con la República». I per fer realitat aquesta aspiració la recepta era la mateixa que ja havien proposat anys en rere: «Debe hacer el republicanismo nacional, lo que hemos hecho en Castellón: unirse por amor a la República, sin necesidad de hacer abdicar a nadie de sus particulares opiniones», mitjançant l'adopció d'un programa de mínims amb el qual tots pugueren estar d'acord.⁷² És a dir, ni més ni menys que la fórmula de tall integrador de la Federació Provincial Republicana que s'havia aplicat a Castelló feia uns lustres, que bàsicament consistia en crear una entitat suprapartidista que no suposara l'aparició d'un partit republicà nou sinó la integració de tots els existents en aquesta plataforma articulada amb uns punts programàtics compartits per tots ells. Així es podria dotar al moviment d'una sola unitat d'acció i unes línies estratègiques comunes, quelcom essencial per evitar enfrontaments interns i competències estèrils.

Respecte a les iniciatives d'unitat republicana, en aquells anys dos foren els passos més destacats. Cap a finals de 1918 es va crear la Federació Republicana Nacional, liderada per un directori format per Lerroux, Domingo, Marraco, Giner i Castrovido. Dies abans de la constitució de la Federació els republicans castellonencs remarcaven la necessitat, en aquells moments que es consideraven crucials de cara a l'arribada de la República, d'aconseguir una mínima unitat d'acció dins les files republicanes, per tal de «[...] colocarnos en condiciones debidas de gobernar si los acontecimientos que se vislumbran nos empujan a ello».⁷³ En eixa línia, van acollir positivament aquella nova entitat, que va tenir a Emilio Santacruz com a secretari.⁷⁴ Tanmateix, aquell nou intent integrador va fracassar ben aviat.

Dos anys després va tenir lloc la darrera operació reorganitzativa del republicanisme restauracionista, la constitució de l'anomenada Democràcia Republicana, en un congrés celebrat cap a les darreries de 1920, de la Junta Nacional de

---

⁷¹ G. Llansola, *Republicanismo, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 69-72.

⁷² Les cites textuais pertanyen a una conferència pronunciada per Fernando Gasset en el Centre Republicà (*El Clamor*, 14/11/1920).

⁷³ *El Clamor*, 02/11/1920.

⁷⁴ *El Clamor*, 15 i 30/11/1918.

la qual Fernando Gasset fou anomenat vocal.⁷⁵ Prèviament a Castelló es va celebrar una reunió conjunta dels comitès local, de districte i provincial, per tractar monogràficament sobre el referit congrés, fet que posa de relleu la importància que els republicans castellanencs atorgaven a aquest nou intent integrador.⁷⁶ Una vegada celebrat, es va assenyalar que les expectatives s'havien complert i que el republicanisme havia eixit reforçat i en condicions de salvar Espanya tant del nefast règim monàrquic com del sindicalisme radical.⁷⁷

Des d'aquell moment el republicanisme castellanenc es va mostrar actiu en les tasques organitzatives que havien de consolidar la Democràcia Republicana. D'eixa manera, la circular en la qual s'instava a celebrar en cada regió una assemblea, per tal d'implicar en el projecte als diversos grups republicans regionals i locals, en el cas del País Valencià estava signada pel valencià Juan Bort i per Fernando Gasset. Així mateix, a les pàgines d'*El Clamor* s'insistia en la necessitat de celebrar eixes assemblees regionals, «[...] para que de ellas salga la unidad de acción que necesita el Partido Republicano para recobrar su antiguo poderío». I els propis Bort i Gasset foren els encarregats de signar la convocatòria de l'assemblea regional valenciana, a celebrar entre el 22 i el 24 de maig a València. Aquesta convocatòria, però, no es va fer efectiva, de manera que al mes d'octubre se'n va distribuir un altra, signada en aquesta ocasió no sols per Bort i Gasset sinó també per Félix Azzati i altres republicans valencians.⁷⁸

No obstant, tot apunta a que aquesta segona convocatòria de l'assemblea regional de la Democràcia Republicana tampoc va tenir èxit. Passat un any del congrés, *El Clamor* es lamentava profundament del poc vigor que mostrava aquell projecte, del qual no s'havien dut a terme ni la intensa campanya propagandística ni les assemblees regionals previstes. Així, lluny d'assolir la mobilització de «[...] las masas no contagiadas de extremismos reaccionarios de la derecha y de la izquierda», aquell congrés de la Democràcia Republicana celebrat en novembre de 1920, en opinió de

---

⁷⁵ *El Clamor*, 11/12/1920. El Congrés Nacional de la Democràcia Republicana es va celebrar a Madrid entre el 14 i el 21 de novembre de 1921 i fou una iniciativa d'Alejandro Lerroux, que va ser escollit president de la Junta Nacional sorgida d'aquella trobada (F. Arcas, *El republicanismo malagueño durante la Restauración (1875-1923)*, pp. 549-551).

⁷⁶ En aquesta reunió acordaren la necessitat d'estar presents en el Congrés «[...] y sostener la necesidad de que sea un hecho la unión espiritual de todos los republicanos españoles, mayormente en estos momentos en que el mundo se halla perturbado a causa de los graves conflictos que originó la guerra» (*Heraldo de Castellón*, 05/10/1920). Dies després en un acte al Centre Republicà van adjudicar *gran importancia* al Congrés (*El Clamor*, 23/10/1920). Els castellanencs que s'hi van inscriure foren Fernando Gasset, els diputats provincials Joaquín Vicent i Francisco Fenollosa, Manuel Peláez, Guillermo Moltó i José Alcón (*El Clamor*, 06/11/1920).

⁷⁷ *El Clamor*, 20/11/1920.

⁷⁸ Vegeu respectivament *El Clamor*, 12/02/1921, 05/03/1921, 30/04/1921 i 18/10/1921.

l'òrgan dels republicans castellonencs, sols havia servit per a aconseguir «[...] una más íntima inteligencia entre los directores del Partido».⁷⁹

A partir d'aleshores, donat el fracàs del projecte de la Democràcia Republicana com a agent impulsor de la mobilització popular a favor del republicanisme, el discurs dels republicans castellonencs envers els líders estatals republicans es va mostrar ja obertament crític. La principal acusació que formulaven girava en torn a la manca de voluntat mostrada a l'hora de prendre mesures per tornar a atraure als sectors populars cap a l'opció republicana:

[...] viviendo la actual cómoda existencia sin dar muestras de actividad, es ir al suicidio, dejando en libertad absoluta a monárquicos y agrupaciones sindicalistas, para que plácidamente se enseñoreen unos de las riendas del poder y otros de la conciencia proletaria, la mayoría de la cual sería republicana si nosotros la removiéramos en nuestras predicaciones.⁸⁰

Tot plegat, amb la informació exposada fins ací s'ha posat de manifest que el republicanisme castellonenc va mostrar certa preocupació per la pèrdua d'influència experimentada per aquesta opció en el context polític espanyol de les darreries de la Restauració. En eixe sentit, va acollir amb entusiasme les iniciatives sorgides per tal de dotar de major cohesió, vitalitat i unitat al moviment republicà. De tota manera, cal relativitzar el seu grau d'implicació en aquestes iniciatives. Més enllà del suport retòric a les mateixes i de les crítiques als líders republicans estatals pel seu fracàs, no sembla que el focus republicà castellonenc portara a terme gaires gestions efectives en aquest àmbit.

Els seus representants continuaven tenint en el marc local el seu radi d'acció privilegiat i prioritari, mentre la seua projecció a escala estatal era força limitada, fins i tot en el cas de Fernando Gasset, diputat a Corts per Castelló durant aquells anys. Tal volta l'escenari haguera sigut un tant diferent d'haver-hi entrat en acció Emilio Santa Cruz, que sí que s'havia destacat en anys anteriors per la seua activa implicació en la cúpula dirigent nacional del Partit Radical i que fou el secretari de l'efímera Federació Republicana Nacional.⁸¹ Tanmateix, el seu allunyament de la política activa a partir de 1919 va impedir que estiguera present en el darrer projecte reorganitzador republicà, el de la Democràcia Republicana.

---

⁷⁹ *El Clamor*, 26/11/1921.

⁸⁰ *El Clamor*, 03/06/1922. En la mateixa línia, *El Clamor*, 17/06/1922 i 04/11/1922.

⁸¹ G. Reguillo, *El Partido Republicano de Castellón (1868-1936)*, pp. 284-285.

En qualsevol cas, el fracàs dels successius projectes d'unificació i la consolidació del cicle electoral negatiu per al republicanisme espanyol van tenyir el discurs dels republicans castellonencs d'aquells anys de tons negatius.

De la lluita per la democràcia a la lluita de classes

La progressiva radicalització de la conflictivitat de classe iniciada a partir de l'inici de la Primera Guerra Mundial, més pronunciada encara a mesura que la conflagració anava posant rumb cap a la seua fi i especialment intensa a partir de 1919, va suposar la configuració d'un nou escenari social i polític, en el qual la qüestió del canvi polític, de la democratització del règim –ben al contrari del que havien desitjat i predit els republicans– va quedar arraconada en un segon pla, davant el protagonisme assolit pel problema social.⁸² Un escenari fortament afectat per uns nivells d'agitació social, de popularització del discurs de classe i d'expansió de les grans centrals sindicals sense precedents fins aquell moment a l'Espanya de la Restauració, davant del qual les forces polítiques *de masses*, per tal de resituar-se i no quedar desfasades, havien d'adaptar i reformular els seus discursos i fins i tot les seues formes de mobilització i de sociabilitat.

Pel que fa al republicanisme castellonenc, durant tot aquest darrer període de l'etapa restauracionista va continuar apostant pels seus plantejaments *clàssics* en l'àmbit social. Des d'una especial sensibilitat envers els problemes i les necessitats dels obrers, seguia promulgant, i també practicant, la solidaritat interclassista i el reformisme social. Aquestos compromisos seguien reflectint-se a l'hora de posicionar-se respecte a l'actualitat d'abast estatal: campanya a favor d'exigir responsabilitats polítiques per la forta repressió de la vaga d'agost de 1917; recolzament dels treballadors en la vaga de telefonistes i telegrafistes de 1919; defensa dels obrers en els greus conflictes que estaven tenint lloc a Andalusia i als grans centres urbans, especialment a Barcelona, etc.⁸³

Però aquests mateixos compromisos també quedaven plasmats en el dia a dia dels afers locals, tant a nivell retòric com en l'àmbit dels fets: defensa i impuls de mesures per combatre les elevades taxes d'atur que patien els treballadors a Castelló; foment de l'educació dels sectors més desfavorits; defensa i mesures per abaratir els

---

⁸² R. Reig, "El caso valenciano: un proceso de modernización involutivo", pp. 232-233.

⁸³ Vegeu per exemple *El Clamor*, 03 i 04/06/1918, 18/04/1919, 22/07/1919.

productes de primera necessitat, l'altre gran problema que afectava especialment a les classes més necessitades...⁸⁴ En la mateixa línia, els dirigents republicans encara continuaven erigint-se en protectors dels obrers davant les autoritats governamentals en determinats conflictes laborals.⁸⁵

Així les coses, els republicans no perdien ocasió per presentar-se com «[...] los que con más eficacia hemos defendido a los obreros y hemos demostrado ser competentes en las cuestiones sociales». Des d'aquesta perspectiva, la pregunta que quedava en l'aire i que llançaven als líders obrers era si en lloc de tractar de dur a terme una revolució social que imposara un nou sistema productiu i l'assumpció per part d'ells del poder polític, «[...] ¿no sería más lógico ayudarnos a los republicanos a escalar el poder de la nación, para desde tan alto sitio abrir las puertas al verdadero progreso y a la regeneración de España?». ⁸⁶

En aquest punt és quan entrava en joc la insistència en els efectes taumatúrgics de l'anhelat canvi polític, de la vinguda de la República, el règim salvador que ara es presentava també com la solució miraculosa per acabar amb la preocupant escalada de crispació social que s'hi havia generat i de la qual era culpable, en última instància, el règim monàrquic vigent, incapaç d'evolucionar per fer front als nous reptes. La República, per contra, estava capacitada per canalitzar les energies de l'onada revolucionària, instaurar gradualment els canvis exigits per aquesta i evitar

---

⁸⁴ Així, per exemple, davant les crítiques del periòdic dretà *La Gaceta de Levante* a l'acord pres en una assemblea de forces vives d'«[...] exigir al contribuyente el donativo de cantidad igual a la cuota de un trimestre de contribución para proceder a reformas y mejoras de la capital», amb les quals alleujar el greu problema d'atur que es patia a la ciutat, *El Clamor* va respondre que «[...] superando la angustia del proletariado a la que atraviesa en general la clase propietaria, deber de ésta es sacrificarse en lo posible en bien de aquella» (*El Clamor*, 04/02/1918). En l'àmbit dels fets i respecte a l'encariment de les subsistències, es pot fer referència, a títol d'exemple, a l'enfrontament entre l'alcalde republicà, José Forcada Peris, i els forners, per l'oposició d'aquell a que es materialitzara un nou augment del preu del pa, postura defensada a les pàgines d'*El Clamor*, pues si respetables son los intereses particulares, mayormente lo son los del pueblo todo y desde luego de las clases trabajadoras, que no pueden ni siquiera pagar el pan al precio de hoy (*El Clamor*, 21/08/1918). El diari dels republicans també s'encarregava de difondre les accions i iniciatives que Enrique Gimeno –màxim referent del món dels negocis i de les classes benestants, tant al Partit Republicà com en general a la ciutat– posava en pràctica a favor dels sectors populars: assumpció de part de les remuneracions mensuals que percebia el mestre de l'escola del Centre Obrer, considerables donacions en subscripcions obertes per combatre la manca de treball o oferiment d'un esmorzar als alumnes de les escoles nocturnes del Centre Republicà i de la Joventut Republicà, en commemoració de la proclamació de la Primera República (*El Clamor*, 11/02/1918, *Heraldo de Castellón*, 09/02/1918).

⁸⁵ Fins i tot en una data tan avançada com era agost de 1921, Fernando Gasset i Carlos Selma mediaren davant el Governador Civil perquè aquest alliberara a diverses obreres i a diversos dirigents socialistes i comunistes que havien sigut empresonats arran dels aldarulls esdevinguts en el context d'un conflicte laboral (*El Clamor*, 27/08/1921).

⁸⁶ *El Clamor*, 10/10/1919.

desbordaments violents i caòtics. Fins i tot podia arribar a ser conceptuada com un pas de transició, però necessari, en el camí cap a la implantació del socialisme:

Pasar del absolutismo a las más avanzadas ideas, de la esclavitud más denigrante a la libertad más amplia -como ha ocurrido en Rusia, por ejemplo- nos parece tan peligroso como estar sudando dentro de un local cálido y repentinamente salir a recibir una corriente de aire glacial. Esto no quiere decir que nos parezca bien que se persigan determinadas ideas que algún día llegarán a imponerse, pese a quien pese; nos referimos a que encontramos más conveniente que ir a un caos, aspirar a un nuevo orden de cosas, todo lo progresivo que se quiera [...] Porque las ideas tienen su comparación más apropiada con las corrientes de las aguas. Si van por un torrente que tan pronto está seco como desbordante, arrasan lo que a su paso encuentran, y nada fecundizan [sic], ninguna utilidad prestan. Si van por un río, ya sirven para riego y fuerza motriz, aunque también pueden desbordarse y causar daños. Pero si a ese torrente se le marca un cauce fijo y se le convierte en río, y ese río es canalizado, desaparece el peligro de los desbordamientos o inundaciones y las aguas dan el máximo de utilidad.⁸⁷

I res millor per demostrar aquests efectes taumatúrgics del règim republicà que posar com a mostra a la pròpia ciutat de Castelló, un exemple més proper i quotidià era impossible. Així, per aquells anys es féu molt freqüent traure a col·lació els baixos nivells de conflictivitat social que es registraven a Castelló, per tal de posar de relleu allò que una administració republicana era capaç d'assolir: la canalització dels conflictes laborals per la via de la negociació i el pacte i la conjugació dels interessos dels obrers i dels patrons.

D'eixa manera, davant les primeres notícies sobre la possible constitució d'un sometent, la reacció fou immediata:

[...] sólo iniciarlo es una ofensa al espíritu liberal y democrático de la ciudad y un desafío a nuestras clases obreras, de cuya mesura, honradez y amor al orden nadie ha tenido ni siquiera motivos de dudar. Podrán haber en otras poblaciones más populosas que las nuestras, elementos extraños que valiéndose de la buena fe de los proletarios se mezclen en sus luchas y perturben las protestas racionalmente hechas, pero en Castellón no [...]. Así es que la sola idea de organizarlo equivale a una provocación.⁸⁸

Similar comportament es va registrar a les files republicanes quan en març de 1921 aparegueren les primeres notícies sobre les gestions per crear un sindicat catòlic de

---

⁸⁷ *El Clamor*, 08/04/1919. En la mateixa línia, *El Clamor*, 20/03/1919. De manera ben gràfica, el propi Fernando Gasset en un míting electoral, al referir-se a les qüestions socials va afirmar que «[...] la República, con unas pocas leyes en la Gaceta, realizaría una revolución en esta materia más grande que la mayor de las huelgas y que el más formidable movimiento proletario» (*El Clamor*, 21/01/1922).

⁸⁸ *El Clamor*, 15/04/1919.

modistes a la ciutat. Els republicans asseguraren que darrere d'aquesta iniciativa es trobava l'intent de «[...] perturbar la paz que reina en esta ciudad gracias a la transigencia de patronos y obreros».⁸⁹

I és que l'arrelament de projectes d'aquesta mena hauria significat el reconeixement implícit que hi havia un problema greu de tensió social a la ciutat i per tant, del fracàs de la política moderada i reformista tan reivindicada pels republicans.

No es pot negar que aquestes reaccions contràries a la implantació del sometent i de societats *grogues* estaven recolzades en la realitat social que es vivia a la ciutat. Realment, en termes relatius, els nivells de conflictivitat i d'agitació social enregistrats a Castelló no foren comparables als de ciutats molt més grans però geogràficament properes –València i Barcelona– i tampoc fins i tot als de localitats veïnes com ara Borriana o Vila-real. A més, sembla ben factible que darrere d'aquest context relativament estable estigueren, entre d'altres factors de diversa naturalesa, el reformisme social, el moderantisme i la solidaritat interclassista predicades per la força hegemònica a la ciutat, el republicanisme, i posades en pràctica pels successius governs municipals republicans.⁹⁰ Així doncs, la proliferació del sindicalisme catòlic o la fundació de guàrdies cíviques no semblaven massa *justificades* en el cas de Castelló i tal volta podien contribuir a agreujar un problema, el de la conflictivitat social, que romania fins aleshores relativament controlat.

No obstant, sembla igualment evident que l'oposició republicana a aquestos tipus de projectes també s'explicava, en part, per motivacions polítiques, ja que resultava innegable que el referent polític dels obrers i ciutadans que s'integraren en el sometent o en els moviments obrer catòlic no anava a ser el republicanisme sinó les forces dretanes. És a dir, que darrera d'aquesta reivindicació del caràcter socialment estable i moderat de la ciutat s'amagava una intencionalitat política, la d'evitar la vinculació de diversos sectors de la població a organitzacions i projectes de clara influència política dretana. El Castelló conceptuat com *oasi de pau social* servia doncs per protegir un altre mite, el del Castelló *liberal i republicà*.

En qualsevol cas, de res importava que el context social i econòmic de la ciutat de Castelló i el de grans concentracions urbanes com Barcelona o València fora evidentment diferent i per tant poc comparable. Per damunt d'això estava la força de la

---

⁸⁹ *El Clamor*, 12/03/1921.

⁹⁰ M. Martí, *1875-1891. L'Ajuntament de Castelló de la Plana. Del triomf de la Restauració a l'ascens de la nova política*, pp. 193-241; G. Llansola, *Republicanism, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 49-51.

imatge de Castelló com un oasi de pau social, imatge que no sols permetia destacar les virtuts del règim republicà, sinó també del govern republicà de la ciutat i de la classe obrera, que no oblidem que continuava sent un component essencial del *poble republicà*. Així que durant aquells anys es va aprofitar qualsevol situació i qualsevol motiu per posar de relleu les bondats de la República en l'àmbit de la qüestió social, plasmades en el clima d'estabilitat existent a Castelló, que es presentava com una excepció i un exemple a imitar arreu d'Espanya en aquella crítica conjuntura. Així, l'autor de la crònica d'un acte celebrat a la *Casa del Pueblo Radical* de Madrid va atribuir a Gasset les següents paraules: «Cree que es necesaria en nuestro país una república política antes de llegar a la república social, y cita el ejemplo de Castellón, donde todos son republicanos y apenas existen huelgas, pues se sabe transigir y dar la razón a quien la tiene».⁹¹

La tesi de les transformacions polítiques com a camí correcte per tal de resoldre els greus problemes socials fins i tot era defensada amb contundència, en una data tan avançada com 1922, per un dels representants més reeixits de la sensibilitat renovadora que existia al si del republicanisme a Castelló. Es tracta de José Castelló Soler, que en una conferència al Centre Republicà del carrer Sant Fèlix:

Explica también el hecho de que los obreros se alejaron de los partidos políticos. Dice que aquello trajo una lucha tenaz, entre la fuerza de los sindicatos y la represión del poder público i que la solución consistió en que los obreros recapaciten y se reintegren de nuevo a los ideales políticos. No hay duda -dice- que esta reintegración se hará únicamente en el partido republicano, único que ha de salvar a España.⁹²

No obstant, és cert que al mateix temps que els republicans castellanencs seguien posant sobre la taula les seues receptes *clàssiques* i glorificant la via política, la proclamació de la República per salvar la Pàtria, també començaren a reconèixer la necessitat que el republicanisme espanyol tenia de modular el seu discurs per adaptar-se als nous temps, d'elaborar «[...] un programa radicalísimo que abarque los más complejos problemas sociales, això sí, a la vez que respete otros que sin estar en

---

⁹¹ *El Clamor*, 18/07/1919. En la mateixa línia, l'Alcalde Forcada va aprofitar la presència del Governador Civil en una sessió municipal per remarcar la labor de l'Ajuntament, «[...] que hasta ahora ha salido airoso en los conflictos de carácter social que se han presentado durante los tiempos calamitosos que ha atravesado la población estos últimos años» (Actes Municipals de l'Ajuntament de Castelló, 07/05/1919). Una completa exposició de Castelló com a oasi de pau social i com a exemple a imitar a *El Clamor*, 27/98/1919. Més mostres a *El Clamor*, 24/01/1920 i 18/06/1921.

⁹² *Libertad*, 06/04/1922.

oposición con aquellos tengan carácter gubernamental, no conservador».⁹³ El següent fragment deixa clar que consideraven aquest aprofundiment del programa social imprescindible i urgent:

Un programa político que no ahonde en lo económico no puede satisfacer a los hombres de nuestros días y parecerá sencillamente ridículo a los hombres de mañana. La República no es gran cosa más que una palabra, ante el enorme volumen de justicias económicas a realizar [...] ¡Cuan imprecisas e insuficientes no habrán de parecer estas aspiraciones a las masas proletarias de hoy! Declararse contra los latifundios o contra los monopolios, ¿es bastante programa económico para hombres que quieren seguir llamándose avanzados, cuando en el mundo se realizan ensayos comunistas? Se impone al republicanismo español este terrible dilema: o desaparecer como organización política o renovar su ideología.⁹⁴

Es poden localitzar també alguns intents d'especificar en què havia de consistir aquesta renovació de les propostes socials que s'estava demandant. Així, referint-se a la seua pròxima participació en el Congrés de la Democràcia Republicana, Fernando Gasset va assenyalar que en la referida trobada ell anava a mantenir:

[...] un criterio ampliamente social, de apoyo decidido al trabajo, no sólo del campo sino de la fábrica y del taller, favor que debe extenderse al comercio y a la industria, a la vez que debe tratarse sin consideración al dueño de terrenos incultos y a los poseedores de capitales muertos [...] Pediré, añadió, que se trabaje con perseverancia para conseguir leyes que, como las hay vigentes de accidentes del trabajo y de la jornada de ocho horas, garanticen la vida y la libertad del que trabaja, pertenezca a esta u otra clase [...] Indica así mismo la necesidad de que en el programa republicano se introduzca la necesidad de transformar la ley de la herencia a fin de que no se aglomeren en pocas manos grandes riquezas en perjuicio de la colectividad.⁹⁵

Tanmateix, com es pot apreciar al fragment reproduït, el grau de concreció assolit en aquestes propostes de renovació fou més aviat escàs i la repetició d'elements que ja venien sent reivindicats des de feia anys –com ara les propietats agràries que romanien sense conrear– evident. De fet, els propis enemics dels republicans no desaprovaven l'oportunitat de remarcar les insuficiències i el desfasament que acusava el discurs republicà en relació a les qüestions socials, tal com es pot apreciar, a títol de mostra, en aquest demagògic fragment:

---

⁹³ Ambdós fragments pertanyen a una conferència de Fernando Gasset en el Centre Republicà (*El Clamor*, 14/11/1918).

⁹⁴ *El Clamor*, 27/09/1919.

⁹⁵ *El Clamor*, 23/10/1920.

Pasaron ya aquellos tiempos en que las masas se movían dócilmente asustadas por los fantasmas de la reacción, la tiranía, los enemigos de la libertad y otros tópicos por el estilo. Así como hoy los niños no creen en el coco, las muchedumbres se rien de todas esas zarandajas sabiendo como saben que el pan, el bacalao, la carne, las judías, etc., se venden al mismo precio a todo el mundo sea del color político que sea y que nadie regala sus fincas, ni sus automóviles, ni su dinero al necesitado, que para vivir hay que trabajar, ya que sin prestar un servicio nadie tampoco le abona el jornal graciosamente y ni siquiera se lo elevan en una peseta al obrero correligionario. Es este el problema que interesa resolver, ya que el de la libertad está completamente resuelto, pues hoy cada uno hace lo que le da la gana.⁹⁶

Amb tot, a mesura que l'agitació social, la radicalització del PSOE i del discurs de classe en general i el creixement dels sindicats esquerrans s'anaven accelerant, el discurs republicà, davant la necessitat de donar resposta als nous fenòmens associats a aquestos processos, prenia progressivament tints conservadors. Un dels primers i més ressonants d'aquestos fenòmens fou sens dubte la Revolució Russa, caracteritzada ben negativament pels republicans, que denunciaven connivències dels bolxevics amb els Imperis Centrals —«[...] si esto no es así, ¿de donde provienen los millones que los cabecillas del bolchevikismo emplean para sostener su poder?»— i oposaven a aquella experiència revolucionària les receptes que des de sempre venien defenent: «[...] Es necesario que se haga comprender que a mayor suma de educación, de democracia, a mayor orden, mayor transformación, mayor suma de justicia».⁹⁷ Amb aquestes premisses fou incorporada l'animadversió al bolxevisme com un element més del discurs republicà, amb una considerable presència que incloïa la concepció de les seues doctrines com a perilloses, allunyades de la realitat, tiràniques i conduents a la generalització del crim i dels desordres públics.⁹⁸

Perquè, efectivament, una novetat que es detecta en el posicionament envers el conflicte social arran de la popularització de la Revolució Russa i de la radicalització del moviment obrer en general és la referència al manteniment de l'ordre, al qual apel·la el mateix Gasset en la darrera cita textual reproduïda, com un dels objectius primordials a perseguir. Un valor, el de l'ordre social, que fins aleshores havia tingut escàs protagonisme en el discurs republicà. I és que els republicans podien assumir i sumar-se

---

⁹⁶ *La Provincia Nueva*, 17/07/1922.

⁹⁷ Ambdós fragments pertanyen a una conferència de Fernando Gasset en el Centre Republicà (*El Clamor*, 14/11/1918).

⁹⁸ A títol d'exemple, *El Clamor*, 25/11/1918, 10/12/1918, 05/02/1921 i 29/04/1922. Per la seua banda, en un conferència pronunciada a l'Ateneu Radical, el republicà vila-realenc José Gil Valero va «[...] condenar el uso que de sus ideas hacen los bolcheviquistas rusos, quienes en vez de practicar las ideas societarias han sembrado por el mundo la más espantosa anarquía» (*El Clamor*, 16/04/1919).

a iniciatives obreres que anaren destinades a provocar canvis de règims polítics en sentit democratitzador –els esdeveniments de l'estiu de 1917 a Espanya constitueixen una bona mostra– però davant la irrupció de moviments revolucionaris que ja no es movien en el camp de la política sinó que cercaven, i en el cas rus assoliren, una transformació del sistema socioeconòmic, no podien fer altra cosa que compartir amb la resta de forces polítiques situades a la seua dreta una actitud d'oberta oposició i un contingut discursiu de ressonàncies tan conservadores com era el de la reivindicació de l'ordre social.

D'aquesta manera, a les pàgines de la premsa republicana comencen a poder llegir-se idees i consignes prou similars a les que es publicaven als periòdics dretans: «Hace presa el sindicalismo rojo de nuestro proletariado, y la moral de la violencia es el motor de las masas obreras. Urge un movimiento de defensa social». Fins i tot es reconeixia i s'elogiava la transformació que en aquest mateix sentit havia efectuat qui constituïa el referent principal per als republicans castellonencs en la política estatal, Alejandro Lerroux: «[...] hace unos años significación de la política más radical, temperamento revolucionario, carácter decidido y valiente, al asomarse a la honda sima que pudiera abrir el sindicalismo, retrocede y se forma en un espíritu defensor del orden». I, davant la proliferació d'atemptats sindicalistes, es demanava que les autoritats respongueren amb «[...] una acción razonada y enérgica que acabe con esos atentados», tot i que també es puntualitzava que «[...] sería una gran injusticia cargar responsabilidades sobre elementos cuya intervención en las cuestiones sociales se reduce tan solo a trabajos de organización y dirección de las agrupaciones proletarias».⁹⁹

Cal afegir-hi que, com ja s'ha exposat en un altre apartat, a partir de 1920 els socialistes esdevingueren els principals enemics electorals del republicanisme a Castelló, circumstància que, combinada amb la radicalització dels plantejaments del PSOE, va contribuir a reforçar la imatge del Partit Republicà com una opció d'ordre, l'única amb capacitat a la ciutat per frenar l'onada revolucionària. Conscients d'aquesta circumstància, els seus representants i portaveus s'esforçaren en dirigir-se als obrers per remarcar que la republicana continuava sent la millor alternativa per a ells, la que millor defensava els seus interessos, al temps que acusaven els socialistes de traïdors –per haver trencat l'Aliança de les Esquerres–, de viure a costa dels obrers, d'utilitzar les societats obreres amb fins purament polítics, d'haver establert pactes amb forces

---

⁹⁹ Vegeu respectivament *El Clamor*, 20/03/1919 i 18/09/1920.

dretanes, d'intransigents i dèspotes o fins i tot de moure's per un odi irracional cap als republicans.¹⁰⁰

Tot plegat, atenent els diversos aspectes que configuraren el discurs dels republicans castellonencs sobre la qüestió social, es pot concloure que aquest no va constituir una excepció dins el republicanisme espanyol de les darreries del règim. A l'igual que la resta de focus, l'ascens de la conflictivitat social com a preocupació principal tant de l'estat com de la societat restauracionista –i la consegüent postergació de les qüestions relatives al canvi polític–, la propagació del discurs de classe i la radicalització dels posicionaments dels socialistes i dels sindicats, col·locaren al republicanisme castellonenc en una situació incòmoda i de certa perplexitat. No debades, la confluència d'aquests elements va tenir com a resultat que els continguts que tradicionalment venien constituint el discurs i la pràctica republicana sobre la qüestió social –reformisme social, moderació en les negociacions laborals, foment de l'educació i de la cultura dels obrers...– pergueren poder d'atracció i començaren a ser insistentment discutits en els propis col·lectius de treballadors, al temps que les contradiccions de l'interclassisme republicà es feien cada vegada més visibles arran de la creixent polarització social, especialment en els freqüents conflictes laborals que afloraren en aquell període.

Quins foren els efectes en el discurs republicà de la irrupció d'aquest nou context social en el qual els republicans no encertaven a situar-se? Si revisem allò que s'ha exposat en les pàgines precedents, salta a la vista, en primer lloc, la caiguda del mateix en una clara contradicció: d'una banda, seguien defenent els plantejaments que hem qualificat de *clàssics* en el pensament republicà en matèria social, insistien en què seguien sent ells els principals defensors i benefactors dels interessos obrers i postulaven la vinguda de la República com a solució a la qüestió social, o almenys com a condició *sine qua non* per assolir aquella; però, d'altra banda, reconeixien la necessitat que tenia el republicanisme de renovar les seues propostes i aprofundir en la seua anàlisi del problema social, la qual cosa entrava directament en contradicció amb les afirmacions anteriors. A més, la capacitat de les formacions republicanes de dur a terme aquesta renovació de principis i d'objectius fou més aviat limitada.

En segon lloc, s'ha posat de relleu també com el suport del republicanisme al moviment obrer va deixar de ser tant absolut i incondicional com venia sent fins

---

¹⁰⁰ Vegeu per exemple *El Clamor*, 18/12/1920, 24/12/1921, 21/01/1922 i 29/07/1922.

aleshores. En virtut del seu interclassisme, els republicans havien de defensar no sols als obrers sinó també a les classes mitjanes i als sectors benestants progressistes. Fins aleshores havien aconseguit mantenir prou bé aquest equilibri interclassista, però ara es veieren obligats a deixar de recolzar a aquells sectors obreristes que s'havien radicalitzat, tant pel que fa als seus principis i objectius com en quant a les seues accions. Donades aquestes circumstàncies –a les quals cal afegir el trencament de l'aliança amb els socialistes, que es convertiren en rivals directes en la disputa per fer-se amb un electorat que en bona mesura compartien– el desplaçament de la imatge del republicanisme cap a la dreta fou inevitable, per molt que els seus representants elaboraren diversos arguments per evitar-lo.

Ens trobem doncs davant un discurs que en matèria social va tendir cap a la contradicció, el desfasament i la pèrdua de solidesa i de coherència. No obstant, com ja hem comprovat en un apartat anterior, aquesta evolució negativa no va tenir efectes greus en la capacitat electoral del Partit a la ciutat de Castelló. Si bé sí es detecta un descens electoral –en 1920, coincidint amb el trencament de l'aliança amb els socialistes– en els districtes de significació més popular, aquest ni va arribar a posar en perill l'hegemonia en els referits districtes ni va perdurar en el temps, de manera que en 1922 els republicans ja recuperaren el terreny perdut. Quins factors poden explicar aquesta circumstància?

La pregunta ja ha sorgit en més d'una ocasió al llarg del treball i continuara sent abordada en apartats posteriors, però allò que es pot aportar ací i que pot servir com a conclusió final del present punt és assenyalar un factor més que pot contribuir a donar-li contestació: els republicans castellonencs no hagueren de fer front a nivells de mobilització obrera, de conflictivitat social i de creixement i radicalització de les organitzacions obreres de classe tan summament elevats com els enregistrats a grans nuclis urbans com València, Barcelona o Madrid. En conseqüència, les contradiccions, limitacions, desfasaments i mutacions de les seues posicions envers la qüestió social no es posaren tan en evidència i les conseqüències pel moment no foren greus per als republicans, que al contrari que els seus correligionaris de les referides ciutats no experimentaren una davallada electoral i una pèrdua de poder política significatives.

La capacitat de mobilització republicana: evolució final

El Partit Republicà de Castelló era un partit *de masses* i, com feien els seus homòlegs en altres ciutats, es venia caracteritzant per mobilitzar a considerables contingents de seguidors en torn als diversos continguts discursius que hem examinat en les pàgines precedents. Per a tal fi, com ja hem analitzat, comptava amb dos instruments fonamentals: la premsa, vincle d'unió i identificació dels militants i simpatitzants i transmissor del discurs i dels valors del partit, però també de les consignes i de les convocatòries als diversos actes organitzats pels dirigents i les entitats republicanes; i una nodrida xarxa de sociabilitat que possibilitava el contacte quotidià dels correligionaris i reforçava els lligams de les bases amb el Partit.¹⁰¹

Pel que fa a la xarxa de sociabilitat present durant els darrers anys de vida del període de la Restauració, poc es pot afegir respecte a allò apuntat ja per als anys 1913-1917. Continuava constituint un entramat dens, variat i actiu i a penes va experimentar canvis.¹⁰² Les principals entitats que l'integraven van continuar sent les mateixes i res fa pensar que hagueren perdut activitat. Per exemple, continuava en funcionament l'escola nocturna que sostenien el Centre i la Joventut Republicana i a més se'n va crear una de nova al Centre del Raval de Sant Fèlix. Precisament, cal remarcar també el trasllat del Centre Republicà d'aquest barri a una nova seu –que segons *El Clamor* constituïa el local més gran del raval– en febrer de 1922.¹⁰³

Tal volta l'únic element que es pot trobar a faltar és algun tipus d'entitat capaç de servir de punt de trobada i enquadrament dels sectors crítics i renovadors, una vegada exhaurit el Grup Propagandista Republicà i la seua veu a la premsa, *Rebeldía*.

---

¹⁰¹ R. Reig, "El caso valenciano: un proceso de modernización involutivo", pp. 29-230; J.B. Culla, "La Restauració a la Catalunya urbana (1900-1923)", en C. Mir (ed.), *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració*, Lleida, Virgili & Pagés / Estudi General / Institut d'Estudis Ilerdencs, 1989, pp. 124-125; D. Castro, "La cultura política y la subcultura política del republicanismo español", en J. L. Casas i F. Durán (coord.), *I Congreso El Republicanismo en la Historia de Andalucía*, Priego de Córdoba, Patronat Niceto Alcalá-Zamora / Diputación de Córdoba, 2001, pp. 31-32.

¹⁰² Una innovació de la qual sí que va quedar constància fou l'establiment de l'anomenada «escuela-bosque», una mena d'escola d'estiu que tenia com a seu el pinar que hi havia en *Villa Pura*, propietat de José Gimeno, germà d'Enrique Gimeno Tomás. A ella assistien els xiquets i xiquetes de les famílies de les residències d'estiu i masets dels voltants i els fills dels treballadors del propi Gimeno. Només hem pogut constatar el seu funcionament en 1917 i 1918 (*El Clamor*, 12/07/1918, *Heraldo de Castellón*, 13/07/1918).

¹⁰³ *El Clamor*, 05/11/1918. Per a ser admés calia ser soci o fill de soci del Centre Republicà o de la Joventut Republicana. La creació de l'escola nocturna del Centre Republicà del Raval de Sant Fèlix a *El Clamor*, 04/12/1918. Sobre el nou local del Centre Republicà del Raval de Sant Fèlix, *Heraldo de Castellón*, 25 i 27/02/1922 i 04/03/1922. Respecte a xifres d'associats, només s'ha pogut localitzar una informació segons la qual la societat de socors mutus *La Familiar* tindria cinc-cents afiliats en 1919, un centenar menys que en 1914 (*El Clamor*, 04/08/1919).

En qualsevol cas, en termes generals la complexa xarxa organitzativa republicana continuava plenament activa. Cal tenir present que aquesta anava molt més enllà de l'estructura política, ja que oferia activitats lúdiques i festives, recolzament econòmic –cooperatives, mútues... –, serveis educatius i culturals... Es tractava tot plegat d'establir uns lligams de les bases amb el Partit el més sòlids possibles, que abastiren diverses parcel·les –no sols la política– de la seua existència vital, per fomentar així entre elles la consolidació i manteniment de la identitat republicana. Fins i tot es pot parlar, en alguna mesura, de la generació de relacions de dependència, tant des del punt de vista material com del moral, si pensem en els trastorns que en els àmbits més diversos de la vida –les relacions socials, els hàbits d'esplai quotidià, l'educació dels fills o l'economia domèstica entre altres– podia sofrir un militant que decidira abandonar la formació.¹⁰⁴ És per això que cal també tenir en consideració la capacitat d'enquadrament i de cohesió d'aquesta àmplia xarxa de sociabilitat republicana a l'hora d'explicar perquè en aquells temps difícils per al republicanisme va aconseguir mantenir la seua clara hegemonia política a la ciutat.

Pel que fa l'altre instrument de comunicació i enquadrament abans esmentat, la premsa, val a dir que en aquest cas sí que es pot parlar de deteriorament durant l'etapa final de la Restauració. L'òrgan oficial del Partit des dels darrers anys del segle XIX, *El Clamor*, va passar de publicar-se diàriament a tenir una periodicitat setmanal a partir de principis de 1920. Lògicament, aquest canvi suposava la pèrdua del contacte diari amb els subscriptors i lectors d'aquest periòdic, una situació d'inferioritat en les polèmiques que sovint es suscitaven amb els periòdics monàrquics *Heraldo de Castellón* i *La Provincia Nueva*, que sí que continuaven sent diaris i, en definitiva, una pèrdua considerable de capacitat a l'hora de transmetre els valors, el discurs i les consignes del Partit.

És cert que en octubre de 1921 va aparèixer *Libertad* –a la qual ja s'ha fet referència en un altre apartat– un diari que, tot i no ser l'òrgan oficial dels republicans, era de filiació nítidament republicana i mantenia una línia editorial que, en termes generals –exceptuant el seu acolliment favorable a determinats plantejaments

---

¹⁰⁴ Algunes de les dades localitzades apunten a que les prestacions de les entitats republicanes als seus associats eren variades i podien ser bastant valuoses per als mateixos. Es pot esmentar el cas de Josefa de la Transfiguración Roda i Pepita Esparducer Esparducer, joves estudiants de l'Escola Normal becades pel Centre i la Joventut Republicana (*El Clamor*, 09/06/1919). En tot cas, cal tenir en compte que la manca d'informació sobre aquestos aspectes és patent. La màxima expressió de xarxa de sociabilitat republicana diversa i extensa la constitueix la bastida pels lerrouxistes a Barcelona (J.B. Culla, *El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923)*; J. Álvarez Junco, *El emperador del paralelo. Lerroux y la demagogia populista*).

valencianistes de caràcter progressista— era pròxima a la d'*El Clamor*. Tanmateix, la seua existència no es va allargar més enllà de l'abril de 1922. Aquest fet, sumat a la desaparició d'*El Clamor* a la fi d'aquest mateix any, va fer que en començar 1923 el republicanisme castellanenc quedara sense cap veu en la premsa local, circumstància que no s'havia donat en dècades.

De cap de les variacions apuntades —ni la transformació d'*El Clamor* de diari en setmanari, ni la seua posterior desaparició, ni la fi de *Libertad*— es van donar explicacions sobre les causes que les havien motivat, per la qual cosa resulta difícil determinar quins factors es troben darrere del progressiu desmantellament dels projectes editorials del Partit. És cert que la crisi econòmica d'aquells anys es va acarnissar especialment en els periòdics, molt afectats per l'augment del preu del paper, la disminució d'anunciants, de vendes i de subscriptors, la decadència de la premsa d'opinió...¹⁰⁵ però no deixa de sorprendre que la formació hegemònica a la ciutat es quedara sense òrgans de premsa. Tal volta fora precisament en virtut d'aquesta còmoda dominació de la política local que els dirigents republicans no s'esforçaren massa en evitar la desaparició de l'òrgan oficial del Partit, tal volta pensaren que es podien permetre no disposar de veu a la premsa local, donada la bona salut de la seua xarxa organitzativa i de sociabilitat i la solidesa de la seua supremacia electoral.

De fet, cal relativitzar la crisi de la premsa republicana a Castelló ciutat, ja que al llarg de tot el període els republicans només van romandre sense cap capçalera durant 1923 i desconeixem si la irrupció del règim primorriverista a partir de setembre d'aquell 1923 va avortar algun projecte periodístic republicà d'execució més o menys imminent.

Tanmateix, allò que sí es pot constatar és que al llarg d'aquells mesos el Partit, davant de l'esclat de la forta polèmica suscitada en torn al projecte de privatització del servei elèctric municipal —ja analitzada en apartats precedents— i en absència de periòdics afins, va haver de tirar mà d'altres instruments de comunicació més rudimentaris per defensar-se dels durs atacs que estava rebent. Ens referim a la publicació i distribució de fullets i pasquins, com aquell del qual es va fer ressò *Heraldo de Castellón*: «Esta mañana ha circulado por la capital una hoja publicada por el Comité Republicano local que hace referencia al mitin celebrado el pasado día 3 en el Centro Obrero para protestar del proyecto de venta de la red eléctrica municipal».¹⁰⁶ Sembla doncs que a aquelles alçades la necessitat dels republicans de tornar a comptar amb veu

---

¹⁰⁵ P. Laín et. al., “La edad de plata de la cultura española: 1898-1936”, pp. 703-709.

¹⁰⁶ *Heraldo de Castellón*, 08/08/1923.

pròpia a la premsa era patent, especialment davant el sorgiment de climes d'opinió desfavorables als seus interessos.

En qualsevol cas, cal tenir present aquesta progressiva pèrdua de presència dels medis de comunicació republicans a l'hora d'analitzar el darrer, però no per això menys important, element del qual es nodria la identitat republicana, la mobilització. I s'ha d'afegir també en aquesta anàlisi altres condicionants ja abordats en pàgines anteriors, com ara la caiguda en la contradicció i el desfasament i la pèrdua de solidesa i de coherència del seu discurs sobre la qüestió social i la introducció de tints negatius en la concepció del *poble* i en la lectura de l'evolució del republicanisme a escala estatal. Donades aquestes premisses, derivades del difícil context social i polític que els republicans hagueren d'afrontar en aquells anys, en quina mesura foren capaços aquestos de mantenir un grau de mobilització adequat entre les seues files?

Pel que fa als continguts discursius que mostraren capacitat per mobilitzar les bases del Partit durant aquella darrera etapa restauracionista, si optem per seguir un ordre cronològic s'observa que el període certament va començar amb un elevat nivell de mobilització, motivat per l'efervescència suscitada en torn a dos episodis que tingueren sengles trets en comú: una elevada i ressonant capacitat de mobilització i una durada curta, pràcticament efímera.

Un d'ells es refereix a la mobilització antivalencianista i anticatalanista sorgida al voltant de la presentació d'una candidatura d'Unió Valencianista pel districte de Castelló a les eleccions a Corts de febrer de 1918, en concret al sabotatge d'un míting pro-regionalista en el qual havien de participar destacades figures del catalanisme i del valencianisme polítics, del que ja s'ha fet esment a l'apartat dedicat a l'estudi de les forces valencianistes. No ens resistim a reproduir alguns fragments de la crònica dels fets, que deixa patent d'allò que eren capaces les bases republicanes quan es posaven en acció:

Al señor Avinent siguió en la tribuna el señor Ferrandis, notable orador valencianista a quien ya no se le pudo oír y fue una lástima, porque en los claros que dejaba la protesta hizo llegar al público párrafos muy hermosos de una dicción admirable [...] Aunque por una estruendosa salva de aplausos, contraprotesta a las primeras interrupciones se creyó dominada la situación, bien pronto se advirtió que el fracaso de la velada era inevitable, porque los aplausos se sucedían cada vez más tibios y las interrupciones en cambio aumentaban en ardor [...] Hubo momentos en que parecía que iban a llegar a las manos los que así dialogaban, aumentando el estrépito en el teatro porque unos dejaban sus asientos para dirigirse a otros sitios más seguros de la sala y otros abandonaban el local [...] Del palco principal contiguo al largo del escenario, se mostró un lienzo con la inscripción ¡Traidores!, produciendo la aparición de este letrero muy honda impresión en el público [...] durante este momento se entonó la Marsellesa, arrojándose el lienzo al escenario con la última nota del himno de la Revolución Francesa.¹⁰⁷

Nogensmenys, a pesar de la impactant posada en escena d'aquell acte de sabotatge –mai millor dit, ja que el referit míting es va celebrar al Teatre Principal– el ben cert és que el mateix no va tenir continuïtat en les setmanes posteriors, és a dir, que no es va generar res semblant a una campanya de mobilitzacions anticatalanista. Com a molt cal remarcar el ressò que va tenir a la premsa local durant els dies següents i el protagonisme principal assolit per l'anticatalanisme i l'antivalencianisme en la campanya republicana d'aquells comicis generals. Però el fet que la campanya electoral d'aquella candidatura regionalista fora pràcticament inexistent –el candidat, el maurista Nadal, va acabar retirant-se– i que prompte es feu evident que la mateixa no anava a posar en perill l'hegemonia republicana al districte, van impedir que en torn a aquell contingut s'articularen altres episodis de mobilització. A partir d'aleshores ja hem comprovat com l'antivalencianisme i especialment l'anticatalanisme esdevingueren ingredients quotidians en el discurs republicà, però la qüestió regionalista no va assolir la suficient incidència en la política local castellanenca com per motivar més mobilitzacions republicanes centrades específicament en aquesta temàtica.

L'altre episodi és el constituït per les celebracions que van tenir lloc arran de la finalització de la Primera Guerra Mundial amb el triomf de les forces aliades. El mateix dia de la suspensió de les hostilitats es penjaren banderes als centres republicans de la ciutat i es va congregar «[...] un gentío inmenso» que, acompanyat dels acords de *La Marsellesa* interpretats per la Banda Municipal dels Bombers, va dur a terme una manifestació pel centre urbà amb crits de «[...] ¡Viva la república francesa! ¡Viva

---

¹⁰⁷ *Heraldo de Castellón*, 19/01/1918.

Inglaterra! ¡Vivan los aliados!»). *El Clamor* va remarcar la espontaneïtat d'aquell acte, «[...] que honra a Castellón, al Castellón querido, progresivo y aliadófilo».¹⁰⁸

Dos dies després, una vegada signat l'armistici, tingueren lloc els actes oficials organitzats per la corporació municipal, que no es limitaren a celebrar l'arribada de la pau sinó que adquiriren un caràcter inequívocament proaliat i que, fet i fet, esdevingueren una oportunitat immillorable perquè els republicans orquestraren una nova exhibició pública per tal de mostrar, una vegada més, que Castelló era liberal i republicà. El programa va estar constituït per la celebració d'una sessió municipal extraordinària, en la qual es va llegir una exposició signada per centenars de castellanencs, un text de caire aliadòfil i republicà en el qual es demanava a l'Ajuntament que s'adherira al projecte de la Lliga de les Nacions impulsat pel president nord-americà Wilson, que exigira al Govern la introducció de les reformes necessàries perquè Espanya fora admesa en la mateixa i que es donara al carrer Major un nom que commemorara la victòria dels aliats. Tot seguit, i també a iniciativa del consistori, va tenir lloc una manifestació, encapçalada per pancartes que no sols victorejaven a la pau sinó també al propi Wilson i a les fores aliades i en la qual van participar fins a tretze societats obreres, a més de l'Ajuntament en corporació, les societats republicanes i d'altres afins, com el Cercle Mercantil o el Cercle d'Artesans. Si fem cas d'*El Clamor*, fou una manifestació ben multitudinària, «[...] la más grandiosa que registra la historia de nuestro pueblo. Imposible calcular los miles de manifestantes». Com a culminació de la mateixa, en la Plaça de Maria Agustina es va descobrir una placa amb la seua nova denominació, Plaça de Wilson. Abans, al passar la comitiva per davant dels viceconsolats de França i Anglaterra i en compliment d'un acord municipal, l'alcade, el republicà Forcada, els havia lliurat sengles missatges de felicitació.¹⁰⁹

Com queda palés en el paràgraf anterior, els republicans castellanencs no desapropietaren l'avinentsa, s'apropriaren políticament de les celebracions de l'arribada de la pau i aconseguiren, a més de mobilitzar les seues files, ocupar una vegada més els carrers de la ciutat. Amb el valor afegit que en aquesta ocasió no ho feien per protestar o reivindicar res, sinó per un motiu de connotacions clarament positives i esperançadores: el triomf de les potències liberals que tant havien recolzat durant els anys del conflicte bèl·lic. Amb tot, també resultava evident que aquell contingut mobilitzador no podia

---

¹⁰⁸ *El Clamor*, 09/11/1918. La important presència de la música en les celebracions republicanes i la constitució de *La Marsellesa* com a principal himne republicà a P. Gabriel, "Los días de la República. El 11 de febrero", *Ayer*, n° 51, 2003, p. 42.

¹⁰⁹ *El Clamor*, 12/11/1918.

tenir un recorregut prolongat. A poc a poc els ressons de l'eufòria per la pau i pel triomf dels aliats es van anar apagant, al temps que es comprovava que la crisi econòmica no cessava i que problemes més urgents que la democratització del règim anaven guanyant terreny.

Acabat aquell intens 1918, durant els anys següents no es tornarien a repetir episodis de mobilització de similar efervescència en les files republicanes. És cert que – finalitzada la polèmica entre aliadòfils i germanòfils, atenuada també la problemàtica regionalista i situada la qüestió social dins uns paràmetres de radicalitat que no permetien als republicans seguir capitalitzant les mobilitzacions obreres– les ocasions propícies per posar en marxa la maquinària mobilitzadora foren més aviat escasses. Tanmateix, el fet és que quan es va configurar alguna d'aquestes conjuntures afavoridores, els republicans no foren capaços d'articular una resposta en forma de mobilització massiva de les seues bases.

Aquesta ocasió va arribar a partir de 1921, quan es succeïren una sèrie de celebracions religioses de caràcter públic i extraordinari, a través de les quals durant alguns dies els sectors catòlics esdevingueren els protagonistes principals de l'actualitat de la ciutat. Ens referim a l'Assemblea de l'Apostolat de l'Oració, celebrada a les darreries de juny de 1921, la coronació de la Verge del Lledó i el centenari de la canonització de Santa Teresa, aquestes dues darreres cites organitzades per a la primavera de 1922.

Ja s'ha mostrat en pàgines anteriors com els portaveus republicans van presentar aquestes commemoracions religioses com un atac directe a l'esperit liberal i progressista de la ciutat, que, de proliferar aquest tipus d'esdeveniments, podia córrer perill. Per això sorprén encara més que els republicans no foren capaços d'articular cap mobilització per contrarestar aquella apropiació temporal de l'espai públic de la ciutat per part dels seus enemics clàssics, els catòlics. És cert que respecte a l'Assemblea de l'Apostolat de l'Oració ho intentaren amb la celebració d'un gran míting anticlerical, però també que la simple prohibició governamental del mateix va ser prou per evitar cap acte de protesta. Al contrari d'allò que havien fet en altres ocasions, en aquell cas no es rebel·laren contra les disposicions de les autoritats, no hi hagueren reaccions més o menys espontànies que aconseguiren robar protagonisme als fastos religiosos. Ni aleshores ni en el context de les altres dues commemoracions religioses celebrades a l'any següent es va passar de la retòrica al terreny dels fets, de la mobilització. Aquesta circumstància constitueix un símptoma de que a aquelles alçades les polèmiques

religioses, malgrat l'organització puntual de diferents actes d'ostentació catòlica, havien perdut capacitat de mobilització entre les files republicanes i entre la seua base social principal, els sectors populars. L'anticlericalisme era aleshores un motiu sobreexplotat i que havia quedat arraconat davant la irrupció d'altres problemàtiques més candents.

D'altra banda, és cert que el republicanisme castellanenc continuava disposant d'un calendari anual de mobilitzacions. Certament els actes integrats en el mateix mancaven del frescor i del fervor d'aquelles altres mobilitzacions que –de manera més o menys espontània– sorgien com a reaccions puntuals a determinades conjuntures que l'actualitat de cada moment anava configurant. Corrien un risc evident d'esdevenir cites rutinàries i ritualitzades incapaces de servir per renovar i enfortir el compromís dels castellanencs amb els principis republicans. Però al mateix temps resulta evident que almenys continuaven assegurant una presència destacada de les forces republicanes en els espais públics de la ciutat en determinades dates, que constituïen una oportunitat per fer visible l'adhesió ciutadana al Partit, quelcom que cada vegada era més infreqüent.¹¹⁰

La cita anual per excel·lència per als republicans continuava sent la manifestació cívica que tenia lloc durant les anomenades Festes de la Llibertat, a principis de juliol. Quina fou la seua evolució durant els darrers anys del període restauracionista? En termes generals, es pot assenyalar que fou una etapa d'ombres per a aquesta celebració.

D'una banda, tot i ser un acte totalment institucionalitzat, dissenyat i organitzat per l'Ajuntament, la Manifestació Cívica seguia servint per donar veu als sectors republicans més radicals. Així, per exemple, respecte a l'edició de 1919 *La Provincia Nueva* va comentar amargament:

[...] en la manifestación algunos elementos exaltados despotricaron por esas calles contra todo y contra todos, no respetando ni la santidad de la Religión, ni la legalidad de las instituciones monárquicas, ni la consideración que merecen los altos elementos que personifican la Patria, ni la tolerancia de opiniones distintas de que tanto se blasona.¹¹¹

Per contra, però, també és cert que a partir de 1918 no es registraren els enfrontaments produïts al passar alguns manifestants per davant de la seu dels carlistes, que en anys anteriors s'havien fet prou freqüents i bastant cèlebres.

---

¹¹⁰ Una anàlisi del calendari commemoratiu republicà durant el període de la Restauració a P. Gabriel, "Los días de la República. El 11 de febrero", pp. 39-66. La progressiva pèrdua de vitalitat d'aquestes commemoracions periòdiques, especialment a partir dels anys 10, en aquest mateix treball, pp. 64-65.

¹¹¹ *La Provincia Nueva*, 10/07/1919.

Quant al nombre de manifestants, resulta molt complex arribar a conclusions fiables, ja que la premsa en cap cas va apuntar xifres més o menys concretes. Així, mentre *El Clamor* insistia any rere any que la participació era «grandiosa», *La Provincia Nueva* remarcava en les seues cròniques que aquesta anava disminuint progressivament.¹¹²

Més detallades són les dades disponibles sobre les entitats representades en la manifestació. Segons les informacions publicades a la premsa republicana, l'única que solia detallar les institucions i associacions participants en les seues cròniques, a banda de l'Ajuntament i de les entitats del Partit Republicà, a la Manifestació solien acudir representacions d'entitats afins –el Cercle Mercantil i el Casino d'Artesans–, d'altres de caràcter recreatiu o econòmic com el Cercle de Caçadors *San Humberto*, l'Associació de Caça i Pesca i la Cambra Agrícola i el Cercle Liberal com a representació d'aquest partit. Les úniques variacions destacables en aquest àmbit foren la presència d'una representació de la Diputació en 1920 i 1921 i el rebuig de participar-hi per part de l'Agrupació i de la Joventut Socialista a partir de 1920, que va venir acompanyada d'una davallada considerable en el nombre de societats obreres amb presència a la Manifestació, en abstenir-se de prendre-hi part aquelles més influenciades pels socialistes.¹¹³ Tot i que resulta impossible quantificar l'impacte d'aquesta decisió, és evident que la mateixa degué suposar una disminució més o menys important del nombre de manifestants a partir d'aquell any.

En qualsevol cas, més enllà de les dades i xifres de participació, un dels arguments principals que per aquells anys esgrimien els enemics dels republicans contra la Manifestació Cívica era el de considerar que a aquelles alçades els motius que la inspiraven estaven totalment desfasats. *La Provincia Nueva* ho va expressar ben gràficament en 1922: «¿Quiere El Clamor que implantemos el régimen sovieta y se reparta entre todos cuanto tienen conservadores y republicanos? [...] Es esta la cuestión palpitante de actualidad; la del carlismo, reaccionarismo y otros lirismos pasaron a la historia para no volver jamás».¹¹⁴

És cert però que els republicans no mancaren d'arguments per defensar's del càrrec de tenir un discurs desfasat. Així, mantenien que els atacs a la reacció i al

¹¹² Vegeu per exemple *El Clamor*, 10/07/1919, *La Provincia Nueva*, 10/07/1923.

¹¹³ Tal com ha sigut exposat en un apartat anterior, les societats obreres amb representació en la Manifestació van passar de les 15 en 1919 a només 9 en 1921, 11 en 1922 i 7 en 1923 (Les relacions d'entitats participants en les successives edicions de la Manifestació Cívica a *El Clamor*, 10/07/1919, 09/07/1921 i 08/07/1922 i *Heraldo de Castellón*, 10/07/1923).

¹¹⁴ *La Provincia Nueva*, 17/07/1922.

tradicionalisme no eren a aquelles alçades extemporanis, perquè els seus partidaris continuaven presents, no tant ja en el carlisme sinó camuflats dins formacions alfonsines dretanes com el ciervisme o el maurisme, circumstància que encara els feia més perillosos.¹¹⁵

A més, val a dir que el rebrot anticlerical experimentat arran de la celebració a la ciutat de l'Assemblea Apostòlica de l'Oració i d'altres actes similars, va fer que, almenys temporalment, la Manifestació Cívica es revitalitzara i recuperara protagonisme. Fou en 1921, quan la mateixa es va emprar per respondre a la processó que dies abans s'havia celebrat per posar la cloenda a l'Assemblea de l'Apostolat de l'Oració.¹¹⁶

Per altra banda, l'absència socialista en la Manifestació Cívica a partir de 1920 i la pèrdua de presència obrerista en la mateixa encara va servir a les forces dretanes per elaborar un altre argument per atacar als republicans: aquestos boicots, units a la participació d'una representació de la Diputació en 1920, vindrien a constituir símptomes de la transformació que s'estaria operant en l'esperit d'aquell acte,

[...] que hasta ahora iba dirigido contra el elemento conservador y que en la actualidad se endereza contra las izquierdas extremas, representadas en Castellón por el elemento obrero asociado. Demuestran nuestro aserto dos hechos puestos de relieve por los propios manifestantes; la ausencia de la mayoría de los obreros y la presencia de la Diputación, corporación eminentemente burguesa [...] Esto explica también el concurso de elementos de la derecha que no simpatizaron con la significación antigua de este acto pero que están conforme, sin duda, con la nueva.¹¹⁷

Aquest altre argument contra els republicans –la suposada dretanització del caràcter de la Manifestació, que estaria passant a esdevenir una reivindicació de la

---

¹¹⁵ Aquesta argumentació per exemple a *El Clamor*, 08/07/1919.

¹¹⁶ «La Manifestación Cívica de este año debe revestir mayor importancia que nunca. Es preciso que, después de exhibirse en la forma en que lo ha hecho la reacción, el elemento progresivo se lance a la calle el día 8 de julio para hacer fe ante el monumento de los Héroes de la Libertad de nuestras arraigadas convicciones, cada momento más decididas y potentes. Castellón responderá ese día debidamente a los reaccionarios, haciéndoles saber una vez más que nuestro pueblo es el de siempre: enemigo de la reacción y amante de la Libertad, simbolizada en esas fiestas por los héroes del año 37» (*El Clamor*, 25/06/1921). Per la seua banda, després de la manifestació *La Provincia Nueva* va comentar que «[...] se ha querido en el acto de ayer resucitar antiguas cuestiones de orden religioso muy explotadas por los elementos radicales y pasadas de moda». Però també sabem que una comissió de representants de la majoria de les entitats catòliques de la ciutat va entrevistar-se amb el Governador Civil i el Militar per protestar dels excessos anticlericals que havien tingut lloc durant la Manifestació i van demanar per telègrafs al Ministre de Governació la destitució de l'alcalde republicà de Castelló, José Morelló (*El Clamor*, 16/07/1921). Mentrestant *El Clamor* assegurava que «[...] la reacción tuvo una admirable respuesta a sus exhibiciones provocativas con el éxito grandioso que supone la asistencia de miles de personas a la manifestación» (*El Clamor* i *La Provincia Nueva*, 09/07/1921).

¹¹⁷ *La Provincia Nueva*, 09/07/1920.

moderació i l'ordre social davant la creixent radicalitat dels plantejaments dels socialistes— constituïa una interpretació clarament interessada de la presència de la Diputació i de l'absència dels socialistes en la Manifestació Cívica, ja que ambdós s'expliquen per motius estrictament polítics i no per suposats canvis en la significació d'aquella.

Cal tenir en compte que la Diputació es trobava en aquells moments en mans dels liberals i per tant no resultava gens sorprenent la seua presència a la Manifestació, ja que tant el Cercle Liberal com els regidors liberals solien prendre part en la mateixa tots els anys i aquestos últims també en els discursos que es pronunciaven durant el seu transcurs. I és que, tot i estar totalment capitalitzat pels republicans, cal recordar que es tractava d'un acte d'exaltació liberal, en commemoració del Castelló liberal que havia derrotat a les tropes carlines.

Per tant, des del punt de vista ideològic era perfectament coherent que els monàrquics liberals —i fins i tot els conservadors, tot i que aquestos es sentirien més incòmodes amb les freqüents proclames anticlericals que es deixaven sentir durant la Manifestació— hi prengueren part i que la Diputació, controlada per una majoria liberal, decidira també enviar-hi una delegació.¹¹⁸ També resulta en eixe sentit aclaridor que a partir de 1922, una vegada assumit el control de la corporació per l'aliança de les dretes, formada per conservadors i catòlics, la Diputació deixara d'estar representada a la Manifestació.

Pel que fa al boicot socialista, resulta igualment significatiu que arribara pocs mesos després del trencament de l'aliança republicano-socialista, que s'havia produït en el context de les eleccions municipals de febrer d'aquell any 1920. Els caps socialistes eren conscients que la Manifestació Cívica es trobava absolutament controlada i capitalitzada políticament pels republicans, que s'acabaven de convertir en els seus principals contrincants polítics a la ciutat i amb qui estaven mantenint unes relacions presidides per les desqualificacions recíproques. Per tant, tàcticament resulta ben lògic que optaren per boicotejar i tractar així de llevar brillantor a aquell acte. Des del punt de vista doctrinal tampoc suposava cap trastorn greu per als socialistes, ja que l'anticlericalisme i l'antirreaccionarisme celebrats a la Manifestació Cívica, tot i formar

---

¹¹⁸ Respecte als representats concrets de la Diputació que participaren en la Manifestació Cívica de 1920, no han pogut ser localitzats. Sí que sabem que a l'edició de l'any següent la representació va estar formada pels liberals Benjamín González i Joaquín Gómez, el maurista —però aliat de liberals i datistes— Francisco Segarra i el republicà Joaquín Vicent (*El Clamor*, 09/07/1921).

part del seu discurs polític, no ocupaven un lloc central, a diferència d'allò que sí ocorria en el cas del discurs republicà.

A més, el referit argument de la suposada transformació operada en la significació ideològica de la Manifestació Cívica entrava en una manifesta contradicció amb l'anterior que hem exposat. Així, resultava contradictori acusar a un acte al mateix temps d'haver quedat desfasat i d'haver evolucionat. Però aquesta circumstància tenia poca rellevància davant la possibilitat de posar de relleu el creixent distanciament dels republicans amb les seues bases electorals més importants, els obrers. Les forces dretanes no podien deixar passar eixa oportunitat, per molt que per fer-ho empraren arguments contradictoris.

Arribats a aquest punt, es pot afirmar que ens trobem davant una celebració que estava disminuint els seus nivells de radicalitat i d'espontaneïtat. Al mateix temps, es reduïen les entitats que enviaven delegacions a la mateixa i en conseqüència, presumiblement, el nombre d'assistents també degué descendir en major o menor grau. A més ha sigut posat de relleu que el protagonisme de la Manifestació al si del programa de les Festes de Juliol va anar minvant.¹¹⁹ Tot plegat, més enllà de les acusacions interessades vessades pels enemics polítics dels republicans, és evident que la pèrdua de protagonisme patida per determinats elements centrals del discurs republicà –l'anticlericalisme i els atacs a la reacció, la democratització del règim i la vinguda de la República– i la irrupció de la qüestió social com a problemàtica essencial d'aquells anys, va comportar que la Manifestació –a pesar del revifament puntual experimentat en 1921– esdevinguera un acte cada vegada més allunyat de l'actualitat. S'ha de concloure que la Manifestació Cívica, l'acte central del calendari anual de celebracions republicanes, no va passar pels seus millors moments durant els anys finals de la Restauració.

La Manifestació Cívica era amb diferència la cita més destacada de l'any per als republicans, tot i que no l'única. Respecte a la commemoració de l'11 de Febrer –data de proclamació de la Primera República– sols es registra una edició especialment ressenyable durant aquests anys, la de 1919. Aquell any el directori de la Federació Nacional Republicana va recomanar que es commemorara la referida efemèride amb la major ressonància possible. Seguint aquest precepte, a Castelló es va programar, a banda del míting que es celebrava tots els anys, una gira campestre per als alumnes de

---

¹¹⁹ F. Archilés et. al., *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, pp. 127, 129 i 132.

les escoles del Centre i la Joventut Republicana, que va tenir lloc el dia 9 al Pinar del Grau.¹²⁰

Quant a les festes de barri, no s'han localitzat massa referències a elles en aquesta darrera etapa de la Restauració. Nogensmenys, les suficients per confirmar que seguien celebrant-se:

Por tradición perduran y perdurarán las fiestas religiosas en las calles. Influidos por esa misma tradición en algunas calles donde extiende sus tentáculos el sectarismo, se están verificando fiestas que bordeando un precepto constitucional, son parodias de festejos religiosos; v. gr.: los actos públicos callejeros de la Ronda dedicados a González Chermá, de la calle del Maestrazgo a Costa, de la de la Pólvora a Tárrega, de la de Caperó a Pi.¹²¹

Per la seua banda, el míting i la posterior manifestació que es celebrava amb motiu del Primer de Maig continuava sent una bona oportunitat per als caps republicans per seguir posant de relleu la sensibilitat del Partit envers els interessos i demandes dels obrers. Així ho van fer tots els anys excepte en 1921, quan les societats obreres van decidir en aquella ocasió no convidar a cap entitat política –tampoc a les socialistes– als actes de la Festa del Treball.¹²²

Però més enllà del que eren celebracions de caire commemoratiu, unes altres cites que periòdicament servien per congregar als republicans en torn a determinades activitats públiques eren les electorals. Donada la freqüència amb que aquestes es donaven en la Restauració, el seu pes i rellevància en la mobilització de les files republicanes era evident. Durant les darreries del període restauracionista les campanyes electorals seguien articulant-se en torn a una sèrie de mítings que s'organitzaven en diversos escenaris de la ciutat, i també en altres localitats en el cas de les eleccions a Corts i provincials. Només es va registrar un esdeveniment que pot ser qualificat d'extraordinari en aquest àmbit.

---

¹²⁰ La mateixa va incloure la pràctica de diversos jocs i esports i l'esclat d'algunes traques i va culminar amb un dinar de germanor (*El Clamor*, 10/02/1919). Sobre la centralitat que ocupa l'11 de febrer en el calendari festiu republicà vegeu A. Duarte, *El republicanismo. Una pasión política*, pp. 185-186.

¹²¹ *La Provincia Nueva*, 17/08/1922. Sobre les festes de barri en honor a Tárrega vegeu també *El Clamor*, 23/07/1921 i 22/07/1922.

¹²² La decisió del Centre Obrer i la polèmica suscitada al voltant de la mateixa a *El Clamor*, 23 i 30/04/1921, *Heraldo de Castellón*, 22 i 26/04/1921 i *La Provincia Nueva*, 23, 29 i 30/04/1921 i 02/05/1921. A l'any següent tant socialistes com republicans tornaren a prendre part en els actes del Primer de Maig (*El Clamor*, 06/05/1922). Respecte a l'edició de 1923, les cròniques de la mateixa no assenyalen la participació de les entitats republicanes i socialistes, però tampoc informen de que hagueren sigut vetades (*La Provincia Nueva* i *Heraldo de Castellón*, 02/05/1923). La inclusió del Primer de Maig en el calendari commemoratiu republicà a P. Gabriel, "Los días de la República. El 11 de febrero", p. 40.

Com ja s'ha comprovat en un altre apartat, a principis d'abril de 1922, arran dels bons resultats aconseguits en les eleccions municipals de febrer en diversos municipis del districte de Castelló, els republicans aconseguiren accedir a les alcaldies de Vila-real, Almassora, Borriol, Benicàssim i Vilafamés. Per celebrar aquestos èxits els republicans de la capital van organitzar una nova gira campestre, que també va tenir el Pinar del Grau com a escenari. Es convidaren a tots els correligionaris dels referits pobles, a més de als de Castelló de la Plana, naturalment. Els visitants foren rebuts per la cúpula dirigent del republicanisme castellanenc, amb Fernando Gasset i l'alcalde Juan Carbó al capdavant i en arribar al Grau,

«[...] a los acordes de la música de Bomberos se organizó una manifestación que de manera pacífica y muy ordenada se dirigió a la Pinada [...] entregándose después el elemento joven en brazos de Terpsícore a los chillones acordes de los organillos que estaban esparcidos por la Pinada, transcurriendo así la tarde del domingo.

Tot apunta a que la concentració fou èxit de públic –uns 12.000 assistents segons *Heraldo de Castellón*– i d'organització.¹²³ El que resulta indubtable és que a través d'ella els republicans de la capital aprofitaren els triomfs aconseguits pels seus correligionaris dels pobles veïns per tal de mobilitzar les seues bases i tractar així de deixar patent, una vegada més, que Castelló continuava sent republicà. Amb el valor afegit de que ho feren per un motiu positiu –les victòries electorals a les municipals i la consegüent proclamació d'alcaldes republicans– i amb un to festiu i desenfadat.

En qualsevol cas, cal remarcar que quant als nivells de mobilització assolits en torn a les campanyes electorals republicanes, res fa pensar que aquestos descendiren notablement durant el darrer període de la Restauració. És cert que fou aleshores quan es va fer habitual l'aplicació de l'article 29 en els comicis municipals. Va ser precisament en les dues darreres convocatòries de l'etapa restauracionista quan es va fer ús de la referida disposició: en 1920 en els districtes I i II i en 1922 en els districtes I, II, III i VI. Tanmateix, pel que fa a les eleccions generals, mentre durant els anys 1910-1917 al districte de Castelló l'article 29 s'havia aplicat en la totalitat dels comicis celebrats, entre 1918 i 1923 només es va aplicar en la meitat de les convocatòries, en concret en les de 1919 i 1923. Pel que fa als comicis provincials, els dos celebrats al districte de Castelló entre 1918 i 1923 –en aquest darrer any i en 1919– seguiren sent

---

¹²³ *Heraldo de Castellón* va felicitar als organitzadors de la gira campestre per l'èxit de la mateixa. La seua crònica de l'acte i la quantificació dels assistents a *Heraldo de Castellón*, 25/04/1922. La gira va tenir lloc el dia 23 d'abril.

tan diputats com els d'anteriors convocatòries. Certament en un apartat anterior hem comprovat que els pactes establerts amb altres forces polítiques per aplicar l'article 29 a les eleccions municipals va suscitar crítiques entre les files republicanes, però no hi ha elements per poder afirmar que aquestes foren més greus i significatives que les sorgides amb anterioritat a 1918 per aquest mateix motiu, algunes de les quals també transcendiren, tal com ha quedat igualment constatat en pàgines precedents.

Més enllà de les mobilitzacions amb una periodicitat més o menys establerta, durant els darrers anys de la Restauració no va faltar tampoc un recurs del qual els republicans tiraven mà de tant en tant: l'organització de mítings que tenien com a principal atractiu la participació d'alguna figura d'abast estatal. Dos foren els celebrats entre 1918 i 1923. Un d'ells, en 1918, va tenir com a protagonista a Marcelino Domingo i va coincidir amb les Festes de la Llibertat. L'altre, en abril de 1923, va comptar amb la presència de qui era el polític republicà més rellevant del moment, Alejandro Lerroux.

Ambdós mítings s'ocuparen en les seues respectives intervencions d'assumptes de la política estatal i en cap d'ambdós es van donar massa explicacions sobre els motius de la seua presència a la capital de la Plana. Allò que sí està clar és que la visita d'aquests grans líders republicans era un recurs més per mobilitzar les bases i els simpatitzants del Partit i per reforçar la seua fidelitat al mateix. Cal tenir en compte que en ambdós ocasions el míting es va celebrar al Teatre Principal –que sols s'emprava quan s'esperava una assistència massiva– i que en el cas del de Marcelino Domingo, segons la premsa catòlic-conservadora, «[...] el éxito superó a las esperanzas que la comisión organizadora puso en sus trabajos». Quant al míting de Lerroux, la premsa va assenyalar que el teatre es va omplir de gom a gom i es féu així mateix ressò de la intensa visita del líder radical, que no es va circumscriure al míting sinó que també va incloure un discurs improvisat des de l'hotel on s'hostatjava –requerit per un grup d'entusiastes seguidors– un banquet amb més d'un centenar de comensals i parlaments en el Centre Republicà i en l'Ateneu Radical.¹²⁴

---

¹²⁴ Sobre el míting de Marcelino Domingo, *La Provincia Nueva*, 09/07/1918 i *El Clamor*, 06/07/1918. Sobre la visita d'Alejandro Lerroux, *Heraldo de Castellón*, 11 i 16/04/1923 i *La Provincia Nueva*, 16/04/1923.

DISCURS I MOBILITZACIÓ EN ELS ALTRES REPUBLICANISMES CASTELLONENCOS

Diversos estudis i treballs de recerca han posat de relleu que, en el marc polític de la Restauració, la proliferació de focus republicans amb cert pes polític va anar més enllà dels àmbit urbans i va aconseguir endinsar-se també en allò que podríem denominar col·loquialment *pobles grans* i fins i tot en localitats de dimensions veritablement menudes. S'ha assenyat com a peça clau d'aquest procés la instauració del sufragi universal masculí en 1890, que va oferir als sectors populars una via per defensar els seus interessos i millorar les seues condicions de vida, alternativa a la protesta, el motí, la vinculació a xarxes clientelars o l'emigració, que eren les que fins aleshores estaven disponibles. Fou a partir de la seua entrada en vigor que es van produir avanços significatius de grups republicans, aliens al torn i allunyats del control de les institucions polítiques, que, en part per pròpia convicció i en part per necessitat, tiraren mà de mecanismes no caciquils –l'elaboració de discursos atractius, l'organització de mobilitzacions i de xarxes organitzatives i de sociabilitat, la publicació de medis periodístics, l'aplicació de mesures afavorides dels interessos dels segments socials modestos quan aconseguiren fer-se amb el govern local– per tal de reclutar adeptes entre aquells sectors populars.¹²⁵

Alguns dels casos de penetració republicana en àmbits rurals foren certament reeixits. Així, a la província d'Osca el republicanisme possibilista va bastir una densa i moderna xarxa organitzativa, va recórrer amb assiduïtat a mítings, conferències, reunions... i tot plegat va assolir un elevat grau d'adhesió i mobilització popular, una presència majoritària en institucions locals i provincials i la consolidació d'alguns districtes *propis*. Un exemple també remarcable però més pròxim és el del republicanisme al districte de Xiva, a València, on va arribar a conquerir escons de diputats provincials i alguna que altra alcaldia, això sí, dels municipis amb major pes demogràfic. Altres mostres d'aquest fenomen serien els nuclis federals constituïts al Penedès i al Camp de Tarragona, la configuració d'altres focus republicans a la

---

¹²⁵ C. Frías i C. García, “Sufragio universal masculino y politización campesina en la España de la Restauración (1875-1923)”, pp. 35-41; M. Cabo i X. R. Veiga, “La politización del campesinado en la época de la Restauración. Una perspectiva europea”, pp. 41-43.

Catalunya rural, o la vinculació de molts bastions republicans gallecs al moviment agrarista antiforal.¹²⁶

Pel que fa a les comarques de Castelló i a l'etapa històrica que centra l'atenció del present treball, ja s'ha observat a l'apartat corresponent que durant els darrers anys de la Restauració al districte de la capital el republicanisme va experimentar un acusat auge electoral, que el va aportar a conquerir els consistoris de Vila-real, Almassora, Vilafamés, Borriol i Benicàssim, que s'afegien així al domini exercit des de feia anys a la ciutat de Castelló. A la resta de districtes, per contra, la dinàmica electoral republicana va descriure una trajectòria més aviat descendent, causada essencialment per la pèrdua de terreny en petits nuclis de població de l'Alt Palància, l'Alt Millars i Els Ports. Tanmateix, continuaven presents els grans pilars històrics –Segorbe i Vinaròs– amb els seus respectius focus d'influència, mentre que al districte de Nules les candidatures republicanes, tot i no assolir cap acta de diputat, aconseguien un protagonisme sense precedents a les eleccions a Corts.

En qualsevol cas, aquestos fenòmens de mobilització popular republicana en nuclis demogràfics modestos venen a matisar la tesi de la desmobilització del món rural en l'Espanya de la Restauració i a posar en dubte aquelles posicions que tendeixen a minimitzar els efectes de la reimplantació del sufragi universal masculí en 1890. D'altra banda, més enllà dels majors o menors èxits electorals aconseguits per aquestos focus republicans, cal valorar també l'empremta que la seua línia d'acció destinada a captar el vot voluntari i polític de l'electorat va deixar en un context que fins feia poc havia estat monopolitzat pel sufragi deferent o mediatitzat per les relacions de dependència econòmica. En eixe sentit, a través de la difusió del seu discurs democràtic i secularitzador, de l'activació de repertoris mobilitzadors i del bastiment de completes xarxes organitzatives i de sociabilitat, la seua contribució a la renovació de les actituds i comportaments polítics d'aquestes comunitats allunyades de les grans concentracions urbanes degué ser considerable. A l'anàlisi de tots aquestos elements dediquem les pàgines següents.

---

¹²⁶ Vegeu respectivament C. Frías i C. García, "Sufragio universal masculino y politización campesina en la España de la Restauración (1875-1923)", pp. 40-41; J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, pp. 63-67; A. López, "Federalismo, campesinado y métodos de restablecer el control político en la Restauración", pp. 195-196; A. Mayayo, "El cooperativismo agrario: un movimiento dual", pp. 218-221; F. Sales, "Les Garrigues, de mitjans del segle XIX a la Segona República: estructura agrària i actituds polítiques", pp. 253-254; L. Giadàs, "A necesidad de algo que corte o vento: unha aproximación o republicanismo galego baixo Alfonso XIII", pp. 86-88.

El discurs republicà a les comarques de Castelló

El quadre reproduït sota aquest paràgraf condensa els continguts discursius abordats pels republicans en aquells actes públics organitzats entre 1913 i 1923 que foren ressenyats a la premsa. Evidentment no pot ser considerat un recull sistemàtic, ja que cal pensar que no de tots els actes amb protagonisme republicà es feren cròniques periodístiques, ni tampoc tots aquestos testimonis periodístics s'han conservat fins els nostres dies. A més, també sembla probable que en alguns casos els cronistes obviaren en les seues ressenyes alguns dels temes abordats pels oradors. Tanmateix, les dades reflectides al quadre sí que ajuden a fer-se una idea aproximada de les matèries preferides pels republicans i de la seua freqüència d'aparició.

QUADRE 1) CONTINGUTS DISCURSIUS EN ACTES PÚBLICS REPUBLICANS CELEBRATS A LES COMARQUES DE CASTELLÓ (A EXCEPCIÓ DE LA CAPITAL PROVINCIAL) (1913-1923).

CONTINGUT	Nº D'APARICIONS
Aliadofilia-germanofòbia	22
Anticaciquisme	19
Crítiques al règim monàrquic – exaltació de la República	14
Qüestió social	12
Anticlericalisme – antirreaccionarisme	7
Exaltació de la cultura i l'educació	6
Qüestions econòmiques	5
Temes diversos de l'actualitat nacional	3
Antirregionalisme	2
Anticolonialisme	2
Federalisme	1

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923

Naturalment no es poden esperar massa diferències entre el discurs elaborat pels republicans a la capital provincial i el difós en la resta de focus repartits per les terres de Castelló. A més de compartir valors, eixos doctrinals i referents polítics comuns, també vivien realitats econòmiques i socials sinó idèntiques sí en bona mesura semblants. En eixe sentit, cal relacionar les nombroses aparicions de la qüestió aliadòfila-germanòfoba amb l'efervescència que aquesta temàtica va viure durant les setmanes posteriors a la victòria definitiva de França i Anglaterra a la Primera Guerra

Mundial, situació que ja s'ha comprovat abans que també es va donar a la capital provincial.

Tanmateix, es possible detectar-hi algun tret diferencial. El principal fa referència a la presència destacada d'un contingut clàssic en el discurs polític republicà: l'anticaciquisme.¹²⁷ En la premsa republicana de la capital l'anticaciquisme era un ingredient freqüent i es lligava indefectiblement a la concepció de la Restauració com un règim caciquista per sistema. Així, des d'aquesta visió l'única manera d'acabar amb els cacics i regenerar moralment l'Estat i la societat espanyola era la instauració de la República.

Però a mesura que el nou segle havia anat avançant aquest contingut havia perdut força, sinó en els comentaris sobre política nacional publicats als seus periòdics, sí en els actes organitzats pels republicans a la ciutat. D'una banda, perquè consolidat un context polític en el qual en termes generals les coaccions caciquistes no tenien un pes destacat i en el que el republicanisme s'havia erigit en la força incontestablement dominant, els cacics i els seus mecanismes no eren els principals enemics a batre. Paral·lelament, perquè d'altres temes, com la qüestió clerical, la qüestió social, la crisi econòmica, la Primera Guerra Mundial o el regionalisme ocupaven els llocs preferents a l'actualitat local des de l'òptica republicana.

En altres indrets aquestes matèries també suscitaven més o menys interès entre els republicans, però a elles s'afegia també com a qüestió candent el caciquisme. I és que, exclosos dels centres de poder polític i òrfens de suport governamental, les seues aspiracions polítiques i electorals es topaven sovint amb els mecanismes caciquistes engegats sobretot pels partits dinàstics.

En eixe sentit, per als anys objecte de la nostra atenció alguns dels testimonis que reflecteixen una presència més intensa d'aquests continguts es situen en les campanyes electorals organitzades al voltant dels candidats recolzats pels republicans que es presentaren pel districte de Nules a les eleccions generals de febrer i desembre de 1918 i de juny de 1919. En tots tres casos l'anticaciquisme va esdevenir el *leitmotiv* essencial de la campanya republicana, l'eix al voltant del qual girava la mateixa. Els comicis foren presentats com una oportunitat per alliberar-se de la dominació de signe

---

¹²⁷ Sobre la presència de l'anticaciquisme en el discurs dels focus republicans rurals vegeu S. Cruz Artacho, "Caciquismo y mundo rural durante la Restauración", pp. 40-41.

caciquista que durant dècades venien exercint els partits del torn en Nules.¹²⁸ Evidentment, donada la trajectòria política de la capital provincial i del seu districte, haguera resultat de tot punt il·lògic que l'anticaciquisme haguera assolit en ella similars quotes de protagonisme.

Però naturalment l'anticaciquisme també era un element central en els comicis preferents per al republicanisme, els municipals. Tant és així que no era infreqüent que els candidats republicans participaren en ells integrats dins blocs anomenats *anticaciquistes*, conformats pel conjunt de forces polítiques que s'oposaven a l'hegemonia exercida pel cacic d'un poble determinat.¹²⁹

Nogensmenys, no seria tampoc correcte associar de manera exclusiva la presència de continguts anticaciquistes a les campanyes electorals de candidats republicans. L'anticaciquisme constituïa un element essencial en el discurs republicà d'aquells primers lustres del nou-cents, vinculat a ingredients tant centrals en la doctrina republicana com ara el regeneracionisme i l'atac al règim monàrquic, a l'empara del qual els cacics haurien proliferat i progressat. Era al mateix temps una mostra evident de la concepció moralista que els republicans tenien de la política.¹³⁰ Així, l'anticaciquisme era un contingut molt freqüent en conferències, mítings i demés trobades públiques celebrades en les diverses poblacions, foren aquestes de reduïdes dimensions o més grans.¹³¹

Només cap al final del període i en determinats contextos amb una forta conflictivitat social i un àmplia difusió del discurs de classe es pot trobar algun signe de desgast de l'anticaciquisme com a contingut central del discurs republicà. Així, ja s'ha contemplat en un apartat anterior que quan els obrers republicans borrianencs criticaren

---

¹²⁸ Vegeu per exemple *El Clamor*, 19/02/1918, 26, 27 31/05/1919, on entre altres fragments es pot llegir: «El pueblo, harto de engaños, ha empezado su obra emancipadora y va directo a constituirse en soberano, arrollando a los caciques, a los que viven y se enriquecen embruteciendo al ciudadano o convirtiendo el sufragio en un escandaloso negocio. Ni Boet ni Chicharro, dicen. Queremos un hombre con voluntad y con talento capaz de transformar el distrito guiándolo por el camino de la honradez». En la mateixa línia sembla que es va desenvolupar la campanya del republicà Pedro Vargas per a les eleccions a Corts de 1923. Tot apunta a que l'anticaciquisme va ocupar en ella el lloc principal. Així es dedueix de l'únic número conservat del periòdic portaveu d'aquella candidatura, *Ideal*, on el discurs anticaciquista, personalitzat en les figures del ciervista Jaime Chicharro i del liberal Faustino Valentín i els seus respectius representants al districte, és quasi omnipresent (*Ideal*, 24/03/1923).

¹²⁹ Vegeu per exemple els casos de Benlloc i Segorbe a *El Clamor*, 28/02/1920 i 03/04/1920 respectivament.

¹³⁰ A. Barrio, *El sueño de la democracia industrial. Sindicalismo y democracia en España. 1917-1923*, p. 58.

¹³¹ Vegeu per exemple els casos de Benlloc, Rossell, Cervera, Canet lo Roig, Artana, Almassora i Benicarló recollits respectivament a *El Clamor*, 07/02/1916, 06/09/1916, 27/03/1918, 04/06/1918, 28/11/1918, 09/06/1919 i 22/09/1919.

als caps obrers del municipi –Sanmartín, Sala, Montoya... – per haver pactat amb un dels cacics locals, el liberal Benjamín González, al qual haurien ajudat en les seues trames de corrupció electoral, aquestos al seu torn acusaren als seus companys republicans, entre altres coses, de defensar «conceptos trasnochados», ja que segons ells ara els principals enemics de l'obrer ja no eren els cacics sinó els patrons.¹³²

Quant a la resta de temes reflectits al Quadre 1, la seua freqüència d'aparició no sorprén. Són bastant habituals la crítica al règim monàrquic vigent i l'exaltació de la República com a única solució possible per *salvar a la pàtria*; i el discurs configurat en torn a la qüestió social. Respecte al primer, no sorprén que fora un motiu recurrent, ja que també ho era a la capital i que, com ja ha sigut comentat, durant aquella darrera fase del règim restauracionista la seua fallida definitiva, i en alguns moments determinats l'arribada de la República, semblaven més pròximes que mai. Pel que fa a la qüestió social, sabut és que fou un aspecte cada vegada més candent en aquells darrers anys de la Restauració.

En darrer terme, la resta de motius recollits al Quadre 1 reflecteixen o bé temes clàssics del discurs republicà –la reivindicació de la cultura i l'educació com a claus per aconseguir la redempció del poble i de la nació i les invectives contra l'Església i contra les forces reaccionàries– o bé qüestions referides a aspectes que en determinats moments es situaren en les primeres pàgines de l'actualitat, com ara les diverses dimensions de la greu crisi econòmica, les polèmiques entaulades en torn als projectes regionalistes i autonomistes, les polèmiques en torn a les operacions militars al Marroc, etc. Més en concret, els valors modestos assolits al quadre per la temàtica anticlerical i antirreaccionària es troben en consonància amb la presència assolida per aquesta a la capital provincial, que com ja s'ha comprovat fou més aviat discreta, a excepció tal volta dels darrers anys del període. Així, vindrien a confirmar que a aquelles alçades ja no constituïen uns motius discursius de primera magnitud.

En qualsevol cas, res es pot afegir sobre la manera en què totes aquestes matèries reflectides al Quadre 1 foren abordades pels republicans a les comarques de Castelló, ja que les cròniques no anaven més enllà de la simple enumeració de les qüestions tractades en cadascun dels actes ressenyats.

---

¹³² *El Clamor*, 21/08/1920, 11 i 25/09/1920, 02, 16 i 23/10/1920; *Heraldo de Castellón*, 09/10/1923.

Xarxes associatives i mobilitzacions republicanes als pobles

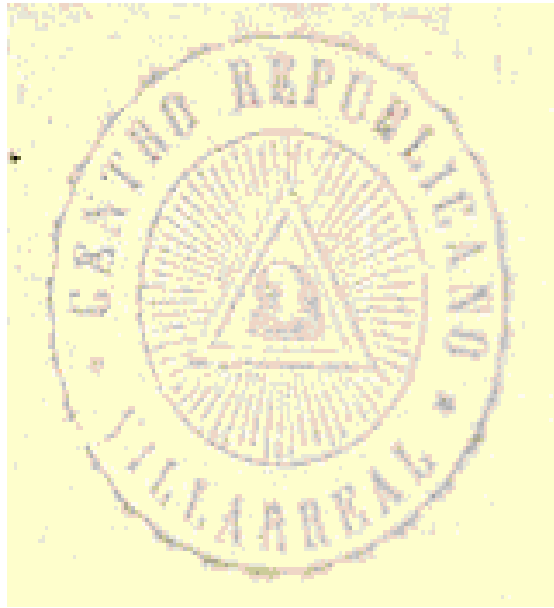
A l'apartat dedicat a analitzar la dinàmica política del republicanisme castellonenc ja s'han definit les dimensions i la distribució geogràfica de la seua estructura organitzativa i social. La mateixa queda sintetitzada en el quadre següent:

QUADRE 2) ENTITATS REPUBLICANES DISTRIBUÏDES PER COMARQUES (EXCEPTE MUNICIPI DE CASTELLÓ DE LA PLANA).

Comarca	Comités	Centres	Joventuts	Altres entitats	TOTAL
Els Ports	Morella				1
L'Alt Maestrat	Tírig				1
El Baix Maestrat	Cervera, Sant Mateu, Alcalà de Xivert, la Jana, Canet lo Roig, Rossell, Vinaròs	Rosell, Càlig, Vinaròs, Cervera, Canet lo Roig, Alcalà de Xivert, la Salzadella	Vinaròs, Alcalà de Xivert, Càlig, Sant Mateu	Cervera, Sant Mateu	20
La Plana Alta	Borriol, Benlloc, la Pobla Tornesa, Torreblanca, Almassora	Borriol, Almassora, Cabanes, les Coves de Vinromà i Benlloc	Cabanes, Vilafamés		12
La Plana Baixa	Vila-real, Borriana, la Vall d'Uixó, Eslida, Artana, Onda, Xilxes, Nules	Vila-real, Borriana, la Vall d'Uixó, Nules, Betxí, les Alqueries	La Vall d'Uixó	Vila-real (2)	17
L'Alcalatén	L'Alcora	L'Alcora			2
L'Alt Millars	Montán, Cirat	Cirat			3
L'Alt Palància	Jérica, Segorbe	Segorbe, Azuébar, Soneja, Navajas, Vall de Almonacid	Segorbe		8
TOTAL	27	25	8	4	64

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923; M. Bellido, *Anuario-guía de la provincia de Castellón. 1922*; *Anuario General de España*, Madrid, Bailly-Baillièrre Riera, 1922.

Les dades representades al Quadre 2 confirmen la visió general ja apuntada en apartats anteriors. La implantació republicana –tant pel que fa a la dimensió electoral com en el plànol organitzatiu i social– es focalitzava en la Plana i en el Baix Maestrat. De la resta del territori provincial sols destacava lleument el nucli republicà de l'Alt Palància, protagonitzat sobretot per Segorbe.

Segell del Centre Republicà de Vila-real (1919), extret del fons documental d'aquesta societat (Centre Documental de la Memòria Històrica, reproducció facilitada pel Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica Local de la Universitat Jaume I).

Més enllà de l'anàlisi geogràfica, el fet és que, a més de la pròpia capital provincial, almenys en trenta-quatre municipis de Castelló –bastants d'ells grans, altres de dimensions mitjanes o xicotetes– en algun moment entre 1913 i 1923 va haver una entitat republicana activa, probablement en alguns més, ja que no es disposen d'informacions sistemàtiques i el recompte s'ha hagut d'elaborar a partir d'informacions aparegudes a la premsa.

Però, quines foren en concret les activitats desenvolupades per aquestes societats republicanes? No hi ha raons per pensar que diferiren massa d'aquelles que s'han assenyalat en el cas de les entitats republicanes de la capital: activitats polítiques (reunions dels comitès, organització de les campanyes electorals, mítings...); celebracions d'efemèrides republicanes (11 de febrer...); activitats divulgatives (conferències sobre temes científics, religiosos i històrics, organització de biblioteques...); activitats d'oci i esplai (balls, representacions teatrals i audicions musicals...); iniciatives educatives (creació d'escoles per a xiquets o per a adults); i fins i tot entitats cooperatives i benèfiques i de previsió social, com ara monts de pietat.¹³³

---

¹³³ Sabem que el Centre Instructiu de Vinaròs disposava de biblioteca (*Patria*, 16/01/1921). També d'agrupació musical i de quadre de teatre propis, que organitzaven amb bastant freqüència funcions teatrals i de sarsuela. Vegeu per exemple *La Voz del Pueblo*, 01/11/1914 i 24/01/1915; *Patria*, 03 i 17/10/1920, 12/12/1920, 10/04/1921 i 17/07/1921; i *El Socialista*, 01/05/1920. També es celebraven en el referit centre balls de carnestoltes i per la fira de Sant Joan (*Patria*, 13/02/1921 i 03/07/1921). Al Centre Republicà de Vila-real es celebraven balls en bastants mesos de l'any. Constituïen aquestos quasi bé els únics espectacles que organitzava l'entitat. Tanmateix, en 1918 es va crear al seu si un grup teatral,

Pel que fa a les mobilitzacions protagonitzades pels focus republicans a les terres de Castelló, al següent quadre es sintetitza la informació que s'ha pogut recopilar:

QUADRE 3) TIPUS DE MOBILITZACIONS REPUBLICANES A LES COMARQUES DE CASTELLÓ 1913-1923 (A EXCEPCIÓ DE LA CAPITAL PROVINCIAL).

TIPUS DE MOBILITZACIÓ	Nº D'ACTES
Mítings electorals	29
Mítings propagandístics i d'organització	25
Actes aliadòfils	16
Conferències divulgatives	11
Mobilitzacions de suport als obrers	9
Commemoracions republicanes	8
Actes anticlericals durant la Setmana Santa	4

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923.

Al recull efectuat a partir de les mobilitzacions amb presència republicana que transcendiren a les pàgines dels periòdics es comprova la bona presència assolida per aquelles vinculades a processos electorals. De nou es posa de manifest la importància de les cites electorals per dinamitzar els nuclis republicans, per elevar el seu grau d'activitat i posar-los en contacte amb aquells que aspiraven a representar-los a les institucions. Tant és així que el fet que les candidatures republicanes a eleccions a corts i provincials durant aquell període es centraren essencialment en els districtes de Castelló i Nules, fa que siga a la Plana on es concentren la gran majoria de les mobilitzacions contemplades al Quadre 3.

---

anomenat *Galdós* (Actes del Centre Instructiu d'Unió Republicana de Vila-real, 23/05/1918 i 27/06/1918). No coneixem però més informacions sobre aquesta agrupació. En 1921 el Centre va organitzar una sessió de cinema al cine *Tárrega*, amb motiu de les festes de Carnestoltes (Actes del Centre Instructiu d'Unió Republicana de Vila-real, 31/01/1921). D'altra banda, el Centre va disposar, fins a gener de 1916, d'un mont de pietat per donar suport econòmic als socis amb menys recursos (Actes del Centre Instructiu d'Unió Republicana de Vila-real, 05/10/1913 i 09/01/1916) En 1921 disposava d'una cooperativa d'adobs (Actes del Centre Instructiu d'Unió Republicana de Vila-real, 29/09/1921). Respecte a les iniciatives educatives, per exemple sabem que a Alcalà de Xivert i a Cabanes als centres republicans respectius es van obrir sengles escoles nocturnes, a les quals podien assistir tant els socis com els seus fills (*El Clamor*, 16/12/1913).

Mítinq republicà celebrat a Nules en 1920 (PECSA, *Castellón siglo XX. Historia gràfica de la provincia*, Castelló de la Plana, PECSA, 1998).

Cal tenir en compte que les campanyes electorals republicanes dissenyades de cara a comicis generals i provincials suposaven la celebració d'actes en bona part dels pobles del districte en qüestió. Per exemple, durant la campanya de les eleccions provincials de 1915 els republicans van fer mítings a Vilafamés, Borriol, Cabanes i Vila-real, a més de a Castelló. Per als comicis provincials celebrats quatre anys després a aquestos pobles s'afegiren la Pobra Tornesa, Sant Joan de Moró, Torreblanca i Almassora. És a dir, tots els municipis del districte excepte Orpesa i Benicàssim, on sí ens consta que els candidats celebraren reunions electorals, però no mítings ni cap altre acte públic.¹³⁴

---

¹³⁴ Respecte a la campanya electoral de 1915, *El Clamor*, 01 i 08/03/1915. Per a la de 1919, *El Clamor*, 23, 25, 27 i 30/06/1919 i 01/07/1919.

Quelcom semblant es pot dir de les campanyes articulades pels republicans per a les eleccions a Corts. En el cas de la protagonitzada per Juan Martí Portalés pel districte de Nules en desembre de 1918, s'han pogut constatar mítings electorals a Borriana (2), Nules, Betxí, Artana, Moncofa i la Vall d'Uixó. Pocs mesos després la candidatura de Joaquín Dualde per aquell mateix districte als comicis de l'1 de juny de 1919 seria recolzada amb mítings a Borriana (2), Artana (2), Nules (2), Eslida, la Vilavella, la Vall d'Uixó i Betxí. Quant a les candidatures republicanes pel districte de la capital en eleccions generals, en aquelles poques ocasions en les quals no es va aplicar l'article 29 la corresponent campanya fou també bastant completa. Així, en els comicis de desembre de 1920, a banda de a Castelló de la Plana, es celebraren mítings a Almassora, Borriol, Vila-real (2) i Les Alqueries. A més, una vegada verificades les votacions i confirmat el triomf del candidat republicà, Fernando Gasset, aquest va realitzar visites, almenys a Vila-real i a Almassora, per agrair en sengles discursos celebrats als centres republicans respectius el suport electoral que havia rebut dels correligionaris dels pobles del districte.¹³⁵

Pel que fa a les campanyes organitzades per als comicis municipals, disposem de testimonis que deixen patent que, almenys en algunes localitats de dimensions relativament grans, aquestos tipus d'eleccions també venien precedides de bastants actes electorals. Així, en les eleccions municipals de febrer de 1922 a Segorbe tenim notícia de la celebració de tres mítings, un banquet i una revetlla al Centre Republicà, a Almassora i a Vila-real es celebraren almenys dos mítings i a la Vall d'Uixó un altre.¹³⁶ Cal pensar que en altres pobles de dimensions més reduïdes també es celebraren actes de propaganda electoral, tot i que probablement en menor proporció que en localitats de major volum. L'abast estrictament local d'aquestos actes probablement va fer que els mateixos en termes generals sols quedaren reflectits a la premsa quan tingueren lloc en les poblacions de major pes o quan van comptar amb la presència de figures destacades del Partit o propagandistes arribats de la capital provincial. Així, sí que tenim notícia

---

¹³⁵ La campanya electoral republicana per Nules de desembre de 1918 a *El Clamor*, 14, 16, 17 i 20/12/1918. La de maig de 1919 a *El Clamor*, 22, 24, 30 i 31/05/1919, 02/06/1919. La desembre de 1920 pel districte de Castelló a *El Clamor*, 04, 11 i 18/12/1920. El discursos d'agraïment de Gasset a *El Clamor*, 08 i 15/01/1921.

¹³⁶ Sobre actes públics electorals emmarcats dins les campanyes a les eleccions municipals de 1922, *Heraldo de Castellón*, 23/01/1922, *El Clamor*, 21, 28 i 31/01/1922, *Libertad*, 18/01/1922. Mítings electorals en eleccions municipals d'altres anys a pobles com ara Vinaròs o Vila-real per exemple a *El Clamor*, 09/11/1915.

d'un míting celebrat en la campanya de les municipals de 1913 a Cabanes, en el qual van participar Carlos Selma i Vicente Gea.¹³⁷

En qualsevol cas, resulta inqüestionable la capacitat que les campanyes electorals tenien per mobilitzar les files, amplificar el discurs polític i fer visible l'alternativa als vells partits del torn que constituïa el Partit Republicà. Cal tenir en compte que alguns dels mítings tenien lloc no en els centres republicans sinó en espais de major aforament, com ara magatzems, teatres o cinemes. A més, a banda dels mítings en les campanyes electorals s'aplicaven ja noves accions proselitistes, fonamentalment el repartiment per la localitat de pasquins propagandístics i fins i tot la distribució de rètols amb consignes.¹³⁸

Tal volta l'exemple més clar de l'ús de les eleccions no tant per tractar de conquerir parcel·les de poder sinó com a instrument de proselitisme i mobilització a favor del Partit, siga el constituït per les tres convocatòries a Corts successives pel districte de Nules que van comptar amb candidat republicà. Els mateixos republicans reconeixien que la presentació de candidatures pròpies a curt termini tenia l'objectiu de recomptar els efectius amb què disposaven al districte i d'anar reclutant nous adeptes per acabar, més prompte o més tard, fent-se amb el corresponent escó de diputat: «Triunfará o no mañana el señor Dualde. Esto tiene poca importancia hoy. Se siembra y se siembra bien; si mañana no da la semilla el fruto apetecido, empezará a germinar para recoger muy pronto la cosecha».¹³⁹

Pel que fa al segon tipus de mobilització més nombrosa al Quadre 3, la que fa referència a mítings propagandístics i d'organització, la majoria dels mateixos estan adscrits a alguna de les dues campanyes de reorganització que els caps republicans de la capital impulsaren. Tal com ja ha sigut examinat en un apartat anterior, una d'elles va tenir lloc en 1916 i l'altra al llarg de 1918 i principis de 1919 i les seues àrees d'influència foren fonamentalment el Baix Maestrat i la Plana. Aquestos actes comptaven amb la intervenció de polítics republicans arribats de la ciutat de Castelló, en la majoria dels casos membres del Grup Propagandista Republicà, com ara Jesús Tirado, José Morelló, Vicente Sos Baynat, Vicente Segarra Llanes o José Castelló Soler.¹⁴⁰

---

¹³⁷ *El Clamor*, 03/11/1913.

¹³⁸ *Tribuna Libre*, 20/11/1915, *El Clamor*, 19/02/1918, 17/12/1918 i 04/12/1920.

¹³⁹ *El Clamor*, 31/05/1919.

¹⁴⁰ Vegeu cròniques de mítings d'aquest tipus per exemple a *El Clamor*, 31/01/1916, 07/02/1916, 02/05/1916, 06/09/1916, 27/12/1916, 27/12/1918, 04/01/1919 i 17/03/1919.

Concha Gasset Solis –filla de Fernando Gasset– i José Morelló del Pozo –republicà i futur alcalde de Castelló– el dia de la seua boda, 23/10/1916 (Col·lecció Elisa Gasset. Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica Local de la Universitat Jaume I).

Però fora d'aquestes campanyes reorganitzatives els republicans també realitzaren altres mítings propagandístics que tingueren un fort ressò tant a la premsa com a l'entorn espacial en el qual tingueren lloc. Així va ocórrer en el cas d'un míting de controvèrsia celebrat per iniciativa dels republicans en un trinquet de Vila-real el 9 de març de 1919. El detonant havia sigut un míting de les forces dretanes d'aquella localitat que havia tingut lloc el 23 de febrer, en el qual, segons *El Clamor*, els oradors «[...] profirieron conceptos injuriosos contra el republicanismo español y contra determinadas organizaciones obreras que, tanto nosotros como los amigos de Villarreal, no podemos dejar incontestados». Tot i que els republicans convidaren als oradors dretans que havien participat en el míting del 23 de febrer a contrastar les seues tesis amb les dels republicans en el míting organitzat per al 9 de març, sembla que l'únic polític dretà que va acceptar el repte fou Jaime Chicharro, que ni tan sols havia

participat en el referit míting anterior. Per l'altra banda, per contra, participaren destacats elements de nucli republicà de la capital –Segarra Llanes, Gasset, Selma, Morelló– a més del valencià Merino Conde i de l'artanenc Martí Portalés.¹⁴¹

Així mateix cal remarcar en aquest mateix sentit els mítings celebrats a Benicarló i Vinaròs, on a banda de destacats polítics republicans locals i de la capital provincial –Álvaro Pascual Leone, Carlos Selma– intervingueren dues figures tant reeixides com Fernando Gasset i Marcelino Domingo. Davant aquesta il·lustre nòmina d'oradors acudiren als referits mítings comissions republicanes de Rossell, la Salzadella, Alcalà de Xivert, Peníscola, Càlig, Canet lo Roig, Traiguera i altres.¹⁴²

També en localitats més menudes tenien lloc mítings de certa ressonància, com ara l'organitzat a Cabanes per la Joventut Republicana, amb la intervenció de Fernando Gasset i al qual van acudir representacions de la Pobla Tornersa, Vilafamés, Alcalà de Xivert, les Coves de Vinromà, Benlloc i Vilanova d'Alcolea entre altres. O aquell que va tenir lloc a Canet lo Roig contra el «[...] caciquismo repugnante, odioso y bárbaro, que aún emplea como armas el impuesto de consumos» i que va comptar amb la presència dels republicans de la capital José Morelló i Vicente Vilar Miralles.¹⁴³

Aquesta intensa presència del míting –electoral o no– dins el repertori mobilitzador republicà, bé a posar de manifest també la rellevància assolida per la retòrica en el món republicà. *Parlar bé* era una qualitat molt apreciada per la militància republicana i en general pels sectors populars, en part perquè també en aquest àmbit es pretenia emular i superar a l'Església.¹⁴⁴

Respecte a la resta de tipus de mobilitzacions identificades al Quadre 3, resulta també remarcable el considerable nombre d'actes aliadòfils que hem localitzat. La majoria d'ells es concentren en els dies immediatament posteriors a l'atur de les hostilitats, ja que foren organitzats per celebrar l'arribada de la pau i la victòria de les forces aliades envers els Imperis Centrals. Destacaren en eixe sentit Borriana –amb tres actes localitzats– i Vila-real, on a més de registrar-se quatre actes per celebrar la fi del

---

¹⁴¹ Sobre el míting de controvèrsia a Vila-real vegeu *El Clamor*, 24/02/1919 i 10 i 11/03/1919; *Heraldo de Castellón*, 10/03/1919. Pocs mesos abans ja havia hagut un altre míting republicà a Vila-real, que va comptar amb un elenc d'oradors notable, entre els quals trobem Vicente Marco Miranda, Vicente Vilar Miralles, José Castelló Soler, Carlos Selma i Fernando Gasset. Segons fonts republicanes va ser capaç de congregar a més 3.000 persones i va posar de manifest que Vila-real havia esdevingut una de les poblacions més republicanes d'Espanya i que el partit més potent d'aquella localitat era el Republicà (*El Clamor*, 23/12/1918).

¹⁴² *El Clamor*, 22/09/1919.

¹⁴³ El míting de Cabanes a *El Clamor*, 17 i 21/04/1913. El de Canet lo Roig a *El Clamor*, 04/06/1918.

¹⁴⁴ P. Gabriel, "Los días de la República. El 11 de febrero", p. 43.

conflicte i el triomf de les potències aliades, sabem també que al igual que a la capital provincial s'havia creat una Lliga Antigermanòfila. Però també en moltes localitats, algunes de majors dimensions –Segorbe, Almassora, Vinaròs, Alcalà de Xivert– altres més xicotetes –Cabanès, Benlloc, la Salzadella, Canet lo Roig, Rossell–, els republicans protagonitzaren mobilitzacions aliadòfiles, tals com manifestacions amenitzades per bandes de música, mítings multitudinaris o banquets també ben concorreguts.¹⁴⁵

Així doncs, es fa palès que no sols a Castelló ciutat sinó també a la resta de focus republicans la victòria final de França i Anglaterra en la Primera Guerra Mundial fou celebrada intensament i, de retruc, va servir per reunir els correligionaris al voltant d'un motiu positiu i amb un to festiu i per fer-los visibles com a col·lectiu en l'espai públic, en el carrer.

Quant als altres tipus de mobilitzacions reflectides al Quadre 3, constitueixen una mostra representativa dels repertoris i motius mobilitzadors del republicanisme d'aquells temps: conferències divulgatives sobre preocupacions i temàtiques clàssiques –actualitat política, ensenyament, obrerisme, cultura i ciència, problema agrari, situació econòmica... –; implicació en mobilitzacions obreres o en defensa dels obrers –que inclou les participacions en les celebracions del Primer de Maig, les manifestacions en demanda d'amnistia per als empresonats per la vaga general indefinida de 1917 i els festejos quan aquesta finament es va concedir–; i commemoracions típiques del calendari republicà –fonamentalment l'11 de Febrer–.¹⁴⁶

En darrer terme, les mobilitzacions de signe anticlerical que s'han localitzat es redueixen a alguns actes –dinars de promiscuació, conferències– que es programaven per Setmana Santa a Vinaròs.¹⁴⁷ Aquestes dades venen a reforçar la idea que les qüestions clericals no es trobaren entre les preocupacions prioritàries del republicanisme

---

¹⁴⁵ *Heraldo de Castellón*, 09, 23, 25 i 26/11/1918; *El Clamor*, 9, 12, 13, 15, 16, 19, 25 i 28/11/1918.

¹⁴⁶ Resulta significativa també la manifestació cívica que l'Ajuntament republicà constituït a Segorbe va organitzar en 1920 per recordar i honrar els màrtirs del carlisme. És inevitable pensar que aquesta manifestació tal volta es va inspirar en aquella que des de feia dècades es celebrava a Castelló, tot i que es desconeix si en el cas de Segorbe la manifestació estava associada a algun fet històric local de les guerres carlines o simplement venia a honrar en general a les víctimes de les tropes reaccionàries (*El Clamor*, 21/08/1920). Per la seua banda, en 1918 els republicans vila-realencs decidiren commemorar la Presa de la Bastilla, el 14 de juliol de 1789, amb una revetlla musical en els salons del Centre i el guarniment de la façana del mateix. No hi ha constància però que aquesta commemoració fóra component habitual en el calendari commemoratiu anual del nucli republicà de Vila-real (*El Clamor*, 15/07/1918 i Actes del Centre Instructiu d'Unió Republicana de Vila-real, 13/07/1918). En termes generals, la presència d'aquesta data en el calendari commemoratiu republicà de la Restauració va ser destacada (P. Gabriel, "Los días de la República. El 11 de febrero", p. 40).

¹⁴⁷ Els dinars de promiscuació consistien en reunir-se per menjar carn i peix en un mateix àpat, en temps de Quaresma o de Setmana Santa, quan ingerir aquests aliments estava prohibit per l'Església. Vegeu *El Clamor*, 26/03/1918.

a les terres de Castelló durant els darrers deu anys de vida del règim i que sols en períodes concrets del calendari religiós o davant fets puntuals i esporàdics –la successió d’actes públics d’exaltació catòlica a la ciutat de Castelló a principis dels anys 20– s’articulaven al seu voltant mobilitzacions, al temps que es radicalitzava el component anticlerical del discurs republicà.

Tot plegat, i més enllà de la major o menor presència de les diverses tipologies de mobilitzacions representades al Quadre 3, allò que resulta més significatiu és que aquestes, des del punt de vista geogràfic, es troben concentrades en quatre comarques: el Baix Maestrat, la Plana Alta, la Plana Baixa i l’Alt Palància. Lògicament destaquen entre elles poblacions grans com ara Vila-real, Almassora, Borriana, Vinaròs o Segorbe, però ja hem comprovat com també els grups republicans de municipis petits com la Salzedella, Canet lo Roig, Rossell, Artana, Viver, Jérica o Cabanes estigueren ben actius al llarg de tots aquells anys. Només hem pogut localitzar dues mobilitzacions republicanes que tingueren lloc fora d’aquestes quatre comarques, una d’elles a l’Alcora (l’Alcalatén) i l’altra a Vilafranca (l’Alt Maestrat). Tanmateix, és probable que una major cobertura periodística d’aquests territoris haguera tret a la llum altres mobilitzacions que han quedat ocultes.

Amb tot, la contundència de les dades que s’han exposat relatives a la distribució geogràfica de les mobilitzacions republicanes, combinades amb les dades sobre la localització de les entitats i societats republicanes establertes al llarg del territori provincial (Quadre 2), permeten establir una correlació clara entre xarxa organitzativa i de sociabilitat, mobilitzacions i implantació electoral. Cal recordar al respecte que també era a la Plana, l’Alt Palància i el Baix Maestrat on es concentraven les principals conquestes assolides pels republicans a les urnes durant aquell període.

És a dir, que es pot concloure que els avanços aconseguits pels diversos nuclis republicans castellanencs en el terreny electoral es troben directament relacionats amb el bastiment d’estructures organitzatives i socials des de les quals es difonia el discurs i es potenciava la identitat republicana a través de diferents tipus de mobilitzacions. Aquesta circumstància no exclou que aquestos focus republicans empraren altres tipus de recursos en la seua lluita per augmentar la seua influència política i conquerir parcel·les de poder –mecanismes clientelars, corrupció electoral, coaccions–, quelcom factible donats els usos polítics vigents a l’època restauracionista. Però sí que posa de manifest que la configuració de nuclis republicans sòlids i amb capacitat per esdevenir alternatives polítiques amb possibilitats es fonamentava en la construcció d’aparells

organitzatius i socials estables i actius, capaços d'articular mobilitzacions i discursos que resultaren atractius per a sectors significatius de les comunitats locals on es trobaven radicats. S'aconseguia així trencar, en major o menor mesura, amb la lògica de les relacions clientelars i de deferència que encara predominava. Un canvi gens menyspreable, que més enllà dels efectes polítics i electorals a curt termini, va anar introduint la política de masses i la cultura política democràtica en els espais no estrictament urbans i del qual els republicans foren importants impulsors.

Al mateix temps, també cal tenir en compte que en el cas d'alguns d'aquestos focus republicans, no aconseguiren trencar en cap moment la dominació electoral exercida pels partits del torn o obtenir almenys representació pròpia al consistori municipal.¹⁴⁸ Aquest fet ve a reforçar encara més la idea plantejada a l'anterior paràgraf, ja que en els referits casos els afins al Partit no podien esperar –almenys de moment– l'obtenció de beneficis materials derivats de l'exercici del poder polític local. Era clar doncs que si s'havien aproximat al republicanisme –eren socis del Centre Republicà o de la Joventut, participaven en les mobilitzacions organitzades pels dirigents locals, etc. – era perquè s'havien identificat amb el seu discurs, amb les seues propostes i amb les accions col·lectives per ell plantejades, encara que també és possible que a més s'hagueren sentit atrets per les activitats lúdiques, formatives, d'oci o fins i tot econòmiques desenvolupades per les societats republicanes creades al municipi. En tot cas, havien establert un compromís amb el Partit que almenys en bona mesura és pot qualificar de moral, espiritual. S'hi havia generat una identitat política republicana.¹⁴⁹

Al mateix temps, aquesta existència de focus republicans actius que per contra mancaven d'influència als òrgans locals de poder polític, també ve a recolzar aquella tesi que –tot qüestionant la tantes vegades plantejada manca de mobilització de la societat de la Restauració, sobretot fora dels àmbits urbans– destaca la configuració

---

¹⁴⁸ Cal recordar que dels pobles en els quals sabem que es registraren mobilitzacions republicanes entre 1913 i 1923, sols a Vila-real, Almassora, Vilafamés i Borriol els republicans arribaren a accedir a l'alcaldia. A més, segons les dades de què disposem, en un total de nou pobles dels que van registrar mobilitzacions de signe republicà –Xilxes, Moncofa, Nules, Eslida, l'Alcora, Vilafranca, Benicarló, Rossell i Canet lo Roig– els republicans no accediren ni tan sols a una regidoria al llarg del referit període. En altres com ara Artana, la Vilavella, la Vall d'Uixó i Jérica només assoliren una regidoria entre 1913 i 1923.

¹⁴⁹ En eixe sentit, en la seua anàlisi dels republicans del districte de Xiva J. V. Castillo ha assenyalat que, donades les seues limitacions a l'hora d'accedir als governs locals, «[...] el no poder presentar una actividad práctica de gestión alternativa, les llevó a intentar diferenciarse centrándose en los elementos simbólicos e ideológicos; estas manifestaciones eran una forma fácil y efectiva de mostrar su oposición al sistema imperante» (J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, p. 64).

d'una vida pública paral·lela i aliena a la vida política oficial i als resultats electorals, articulada a través de xarxes associatives i d'una activa mobilització.¹⁵⁰

Pel que fa a premsa republicana localitzada a les comarques, a la ja esmentada i efímera experiència del periòdic *Ideal*, publicat per tal de defensar la candidatura de Pedro Vargas pel districte de Nules en 1923, cal afegir un setmanari vinarossenc, *La Voz del Pueblo*, de llarga trajectòria però del qual sols s'ha pogut tenir accés a tres números, fet que impossibilita poder assegurar amb rotunditat que fora de filiació republicana. És possible que existira alguna altra publicació periòdica republicana publicada a les terres de Castelló, de la qual no s'haja conservat cap referència a les fonts disponibles.

---

¹⁵⁰ A. Duarte, *La España de la Restauración (1875-1923)*.

II.4. LES FORMACIONS DE CLASSE: DE LA CONSCIÈNCIA OBRERA A LA IDENTITAT POLÍTICA

A l'apartat dedicat a l'examen de la trajectòria de les formacions polítiques de classe –socialistes, comunistes o simplement obreristes– s'ha posat de manifest la configuració d'un context expansiu de la consciència obrera i del moviment societatari veritablement intens, que va donar com a resultat la conformació d'un col·lectiu, l'obrer, força cohesionat, organitzat i mobilitzat. Aquest a més va venir unit a un augment notable dels nivells de tensió social. Tot plegat va fer que la classe treballadora com a subjecte històric assolira un protagonisme i una rellevància pública sense precedents.

Ara bé, també s'ha posat l'accent en els obstacles que es van fer presents a l'hora de traduir a l'esfera política la creixent puixança i transcendència de les organitzacions obreres esquerranes: la forta influència del republicanisme entre els treballadors; la concepció reduccionista de la lluita sindical, encara present en molts nuclis obrers i en el mateix moviment socialista, lluita que es circumscrivia a l'àmbit sociolaboral i restava aliena a qualsevol tipus d'implicació política; l'existència d'altres alternatives de classe, com l'anarcosindicalisme –enemic de tota participació en el camp de la política– o, en molta menor mesura, el comunisme; i les barreres oposades pel propi sistema polític –amb una legislació gens favorable a la irrupció i expansió de les opcions extradinàstiques, més encara si aquestes eren relativament noves– i pels seus representants, en forma de mesures repressives i de traves caciquils.

És cert que, en el seu afany de progressar electoralment, les formacions de classe –socialistes o obreristes– no rebutjaren integrar-se en part en el joc polític restauracionista, essencialment a través de l'establiment de pactes i aliances amb altres forces polítiques. Tanmateix, cal no perdre de vista que en termes generals aquestes organitzacions polítiques, allunyades dels recursos gestionats per l'estat restauracionista, no tenien accés als mecanismes clientelars i corruptes tan emprats en la política de la Restauració. Per aquest motiu i per la seua pròpia condició de formacions de masses, que tractaven de cercar el recolzament voluntari, sincer i de naturalesa ideològica dels treballadors –i no sols durant els períodes electorals– la seua acció política es va centrar en cercar l'adhesió dels seus companys obrers, mitjançant la

configuració d'espais de sociabilitat, repertoris mobilitzadors i discursos polítics que sintonitzaren amb les seues necessitats i aspiracions.¹

ESPAIS DE SOCIABILITAT I MOBILITZACIONS EN LES FORMACIONS POLÍTIQUES OBRERISTES

QUADRE 1) ENTITATS I SECCIONS ADSCRITES AL PARTIT SOCIALISTA A LES COMARQUES DE CASTELLÓ (1913-1923).²

	Agrupació	Joventut	Orfeó	Quadre teatral
Castelló	1888	1913	(1913)	(1916)
La Vall d'Uixó	(1902-1904)	1905 ³	1913	(1916)
Vila-real	1920		1920	
Borriol	1920			
Nules	(1923)			

Elaboració pròpia a partir de premsa local (1913-1923), *El Socialista* (1913-1923), *El Faro*, (gener 1930, número extraordinari en commemoració del 25è aniversari de la Joventut Socialista de la Vall d'Uixó) i M. Bellido, *Anuario-guía de la provincia de Castellón. 1922*.

Les dades reflectides al Quadre 1 posen en evidència l'escassa amplitud de la xarxa organitzativa socialista a les comarques de Castelló, apuntada també en un apartat anterior. Com ja ha quedat dit, només dues poblacions, Castelló i la Vall d'Uixó, disposaven d'organitzacions socialistes amb un trajectòria ja llarga i a elles sols es van afegir, cap al final del període, Vila-real, Borriol –tot i que no sembla que allí l'Agrupació aconseguira realment assentar-se– i probablement també Nules, ja en 1923.⁴

Això sí, en aquestos dos focus principals es posa de manifest la vocació dels socialistes de bastir estructures organitzatives complexes i plurals, que inclouen seccions artístiques, destinades a entretenir, però també a adoctrinar als obrers a través de peces teatrals i composicions musicals vocals. En el cas del nucli socialista de Castelló de la

¹ J. Uría, “Ocio, espacios de sociabilidad y estrategias de control social: la taberna en Asturias en el primer tercio del siglo XX”, en M. Redero (coord.), *Sindicalismo y movimientos sociales*, Madrid, UGT-Centro de Estudios Históricos, 1994, pp. 73-97; *La España liberal (1868-1917). Cultura y vida cotidiana*, Madrid, Síntesis, 2008.

² Entre parèntesi el primer any del qual es tenen notícies d'una entitat o secció determinada, en aquells casos en què no es coneix l'any de constitució.

³ En algun moment entre 1905 i 1915 la Joventut Socialista de la Vall d'Uixó es va dissoldre. Es va reconstituir en 1915 (*El Socialista*, 12/03/1915).

⁴ Respecte a Nules l'única referència coneguda sobre la constitució d'una Agrupació Socialista apareix a l'*Heraldo de Castellón* de 18/07/1923, on s'informa que el seu reglament ha sigut sotmés a l'aprovació del Governador Civil. No s'inclouen en el quadre els casos de societats o centres obrers –ja comentats anteriorment– dels quals es té més o menys indicis de que en un moment determinat ingressaren en el PSOE.

Plana cal afegir-hi l'existència, cap a 1920, d'un Grup Propagandista Socialista, del qual se sap que a principis d'abril d'eixe any estava presidit per Julián Peirat.⁵

D'altra banda, no s'ha pogut localitzar l'existència de cap tipus de secció artística ni d'entitat juvenil en el cas de les diverses organitzacions de treballadors – algunes de les quals arribaren a adscriure's formalment al Partit Socialista– que, a poblacions com ara Benicarló, Sant Mateu, Vinaròs, Onda, la Jana, Vilafranca o Borriana, presentaren candidatures en eleccions municipals (vegeu Quadre 1 de l'apartat I.6.). Pel que fa a la possibilitat de constitució de seccions juvenils sembla poc probable, ja que aquestes no eren freqüents al si de les societats i centres obrers. Més factible és l'existència de bandes de música, orfeons o quadres teatrals adscrits a algun centre obrer o societat obrera, que tal volta haja quedat ocultada a causa de la manca d'informació que afecta a aquestes entitats.

Sí que és cert que es coneix la publicació d'almenys dos periòdics setmanals òrgans de dues de les organitzacions obreres que en algun moment presentaren candidats a eleccions municipals. Es tracta d'*El Socialista*, òrgan de la Federació de Societats Obreres de Vinaròs, i de *La Comarcal*, òrgan de les societats obreres federades de la comarca de la Plana, però que en concret era editat a Borriana i tenia com a director a Pedro Sala, un dels caps del Centre Obrer *El Alba Social*.

L'aparició de *La Comarcal*, el 20 de desembre de 1919, es va produir uns dos mesos abans de les eleccions municipals de 1920, que van constituir tot un èxit per a *El Alba Social*, amb l'obtenció de quatre regidories ¿Va estar relacionada aquesta iniciativa periodística amb la de tractar d'aconseguir representació pròpia al consistori municipal? ¿Va actuar *La Comarcal* d'instrument impulsor i defensor dels candidats obrers i del pacte amb els liberals de Benjamín González, amb els quals es presentaren a aquelles eleccions? Malauradament no s'ha pogut localitzar cap exemplar d'aquest periòdic per tal de tractar de respondre a aquestos interrogants.⁶

---

⁵ Com a president, Peirat va oferir a la redacció del periòdic *El Socialista* de Vinaròs la col·laboració d'aquest grup per dur a terme l'organització dels obrers vinarossencs «[...] en partido político de clase» (*El Socialista* (Vinaròs), 10/04/1920). Tal volta aquest grup propagandista també es troba darrere de la campanya duta a terme per socialistes de la capital a Borriol i a Vila-real, amb l'objectiu de constituir agrupacions socialistes en ambdues localitats, campanya que també va tenir lloc en 1920 i a la qual ja s'ha fet referència en un apartat anterior.

⁶ Les úniques dades que es poden afegir sobre *La Comarcal* és que en principi tenia sis pàgines, sense anuncis, i una tirada de 1.000 exemplars. Al poc de temps la tirada s'havia duplicat i les pàgines havien passat a ser-ne vuit (sobre *La Comarcal* vegeu *Heraldo de Castellón*, 18, 23 i 30/12/1919). Tanmateix, en gener de 1920 la premsa va informar que el Governador Civil havia denegat el permís perquè es publicara el setmanari *El Regional*, representant de les societats obrers de la Plana i que igualment anava a publicar-se a Borriana (*El Clamor*, 24/01/1920). ¿Es tractava *El Regional* d'una seqüela de *La Comarcal*, que

Nogensmenys, cap a les darreries de 1920, en el context de les eleccions generals previstes per al mes de desembre, un fragment d'un manifest electoral en suport de Chicharro s'adreçava als obrers borrianencs per desautoritzar un text publicat «[...] el domingo próximo pasado como suplemento de “La Aurora”». Cal deduir doncs que per aquells mesos existia de nou una capçalera obrerista a Borriana, en aquest cas denominada *La Aurora*.⁷

Quant a *El Socialista*, a pesar de la seua denominació, ja s'ha assenyalat que, tal i com resava en el seu subtítol, no era òrgan de cap organització socialista –inexistent per aquells anys a Vinaròs– sinó de l'entitat que agrupava les entitats obreristes d'aquell poble, la Federació de Societats Obreres. De periodicitat setmanal i eixit a la llum probablement en febrer de 1920, segons dades aparegudes en la premsa de la capital el seu darrer número va aparèixer el 10 de juliol de 1920, tot i que el total d'exemplars localitzats és només de set. En tot cas, de manera similar a allò indicat en relació a *La Comarcal*, la seua irrupció en torn a les setmanes anteriors als comicis municipals de 1920 fa que almenys no siga aventurat pensar que un dels motius de la seua aparició fora el de dotar-se d'un medi periodístic per donar suport a la candidatura obrerista presentada a aquelles eleccions, que com ja és sabut va aconseguir un representant al consistori municipal.⁸

El ben cert és que, a pesar de no ser l'òrgan de cap formació política socialista, de la lectura dels pocs números disponibles d'*El Socialista* es dedueix que almenys alguns dels seus redactors es movien ideològicament en l'òrbita del socialisme. L'apologia d'aquesta doctrina és un dels continguts més freqüents a les seues pàgines. En el mateix sentit, resulta significativa la reacció del socialista castellanenc Julián Peirat quan va descobrir aquesta publicació, a la biblioteca del Centre Obrer de la capital, de la lectura de la qual va deduir que els obrers vinarossencs s'havien fet socialistes o almenys s'havien aproximat al credo socialista.⁹

De tota manera, cal remarcar també la manca de dades que puguen suggerir almenys l'existència de premsa socialista, adscrita formalment a la xarxa organitzativa

---

hauria tingut doncs una vida efímera? Els trets compartits per ambdues publicacions apunten en eixa línia, així com les nul·les referències que hem trobat de *La Comarcal* més enllà del 30 de desembre de 1919.

⁷ P. Fandos, *Biografía de Jaime Chicharro*, p. 132. Abans d'acabar el període, en 1922, encara es disposen d'informacions sobre l'existència d'un altre projecte periodístic obrerista i amb seu a Borriana. Es tracta d'*El Despertar* (*La Provincia Nueva*, 18/10/1922).

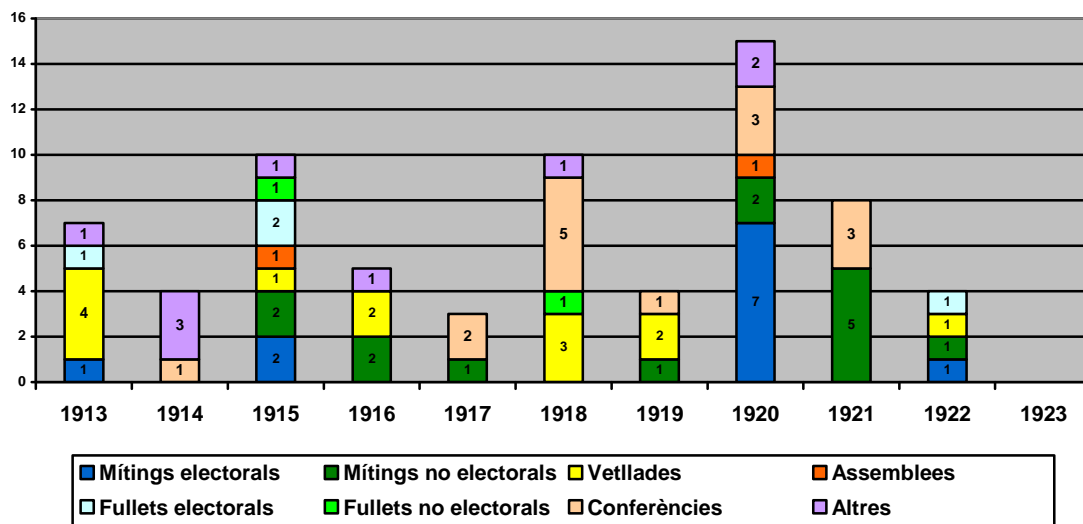
⁸ Sobre la desaparició d'*El Socialista* vegeu *Patria*, 12/09/1921 i *La Provincia Nueva*, 13/09/1921.

⁹ Glorificacions dels plantejaments socialistes al periòdic *El Socialista* de Vinaròs per exemple als números dels dies 06 i 20/03/1920 i 10/04/1920. Les impressions de Peirat a *El Socialista* (Vinaròs), 10/04/1920.

del PSOE a les terres Castelló, entre 1913 i 1923. Un extrem que, de confirmar-se, vindria a constituir un índex de debilitat d'aquesta opció en l'escenari polític castellonenc. L'únic índex disponible és el del setmanari *El Faro*, òrgan dels socialistes de la Vall d'Uixó. Segons assenyala en 1930, en les pàgines d'aquell mateix periòdic, Francisco Ten –un dels fundadors de la Joventut Socialista en 1905– *El Faro* havia començat a publicar-se el dia 31 de desembre de 1904. Nogensmenys, no s'ha pogut constatar que durant l'etapa 1913-1923 el referit setmanari estiguera actiu.¹⁰

Més enllà de lectures referides a formacions polítiques concretes, les discretes xifres obtingues pels recomptes de capçaleres publicades a les comarques de Castelló – més enllà de les de la capital provincial– pels partits pròxims als segments socials populars –carlistes, republicans, socialistes...– venen a posar de relleu que aquests sectors en bona mesura es van veure privats dels efectes renovadors associats a aquest instrument de comunicació. Cal tenir en compte que, en l'Espanya de la Restauració, a través de modestos periòdics d'abast local o comarcal, amplis contingents de les capes socials humils es familiaritzaren amb el vocabulari i els conceptes propis de la política, la legislació, l'activitat parlamentària, la gestió dels càrrecs públics...¹¹

FIGURA 1) MOBILITZACIONS PROTAGONITZADES PEL PARTIT SOCIALISTA: DISTRIBUCIÓ CRONOLÒGICA PER TIPOLOGIES.

Elaboració pròpia a partir de premsa local i *El Socialista*, 1913-1923

¹⁰ *El Faro*, (gener 1930, número extraordinari en commemoració del 25è aniversari de la Joventut Socialista de la Vall d'Uixó).

¹¹ A. Miguez i M. Cabo, "Pisando la dudosa luz del día: el proceso de democratización en la Galicia rural de la Restauración", p. 47.

Pel que fa als repertoris mobilitzadors i a les accions col·lectives protagonitzades per les formacions polítiques obreristes, les dades recopilades concorden bastant bé amb els resultats obtinguts de l'anàlisi efectuada en les pàgines precedents, que dibuixen unes estructures organitzatives i socials molt limitades. En consonància amb elles, les xifres reflectides en la Figura 1 es situen clarament per davall de les assolides per la resta de sectors de l'espectre polític castellanenc. La dèbil implantació i estabilitat d'aquestes organitzacions polítiques obreristes –essencialment del socialisme– va impedir que, a pesar que la seua praxi política es basava en la promoció de mobilitzacions i d'espais de sociabilitat per tal de tractar d'atraure a les seues files als estrats populars, la quantia de mobilitzacions enregistrades anara més enllà d'allò que es pot catalogar de discret.

No obstant, a l'hora d'examinar els valors representats a la Figura 1, en aquest cas cal tornar a insistir, més que en cap ocasió precedent, en el caràcter no sistemàtic del recull de les dades que es troben en l'origen dels mateixos. I és que cal suposar que les notícies sobre les activitats dutes a terme per les organitzacions polítiques socialistes i obreristes no serien recollides amb massa interès, ni molt menys amb exhaustivitat, pels periòdics monàrquics i republicans. En la mateixa línia, resulta significatiu que la gran majoria de les informacions que s'han pogut localitzar fan referència a mobilitzacions esdevingudes a la ciutat de Castelló, on es trobaven la major part dels rotatius castellanencs de l'època. També s'ha pogut accedir a premsa socialista, però en aquest cas publicada a Madrid i d'àmbit nacional, que només de tant en tant s'ocupava de la marxa del Partit en una petita i perifèrica província com la de Castelló.

D'altra banda, les dades contemplades a la Figura 1 es circumscriuen a l'àmbit estrictament socialista. No s'ha localitzat cap mobilització de caire polític, electoral, protagonitzada per alguna de les plataformes obreres que en diverses localitats presentaren candidatures a comicis municipals. A banda de l'escassetat i les carències de les fonts disponibles, cal tenir present també que els centres obrers impulsors d'aquestes candidatures no eren partits polítics i, per tant, les campanyes electorals no figuraven entre els seus espais d'actuació propis i habituals, per la qual cosa sembla probable que la quantitat d'actes electorals promoguts per ells fora veritablement reduïda. Pel que fa a l'incipient comunisme, ja s'ha assenyalat en un apartat anterior que sols s'han pogut localitzar dues iniciatives, en concret un míting i una conferència, ambdues celebrades a la capital provincial.

Si ens centrem en les informacions que s'han pogut recopilar a la Figura 1, una de les qüestions que crida l'atenció és la baixa proporció de mobilitzacions vinculades al plànol electoral –el 21%– respecte del total de les mobilitzacions enregistrades. Aquest percentatge contrasta radicalment amb l'enregistrat pels partits dinàstics *clàssics* –les mobilitzacions dels quals es circumscriuen quasi exclusivament a l'esfera electoral– i fins i tot amb l'assolit per les forces dretanes confessionals i autoritàries, en les quals la proporció de mobilitzacions electorals i no electorals era equilibrada.

La reduïda proporció de mobilitzacions electorals en el cas dels socialistes lògicament cal vincular-la a la seua condició de força allunyada dels ressorts electorals clientelars i governamentals i presa fàcil de les traves que el sistema imposava a les formacions excloses del mateix, trets que compartia amb els focus republicans no hegemònics que s'extenien per les comarques de Castelló, que com ja s'ha comprovat a l'apartat anterior tampoc centraren els seus esforços mobilitzadors en el terreny electoral. En el cas dels socialistes cal afegir-hi el major predicament electoral que en un dels seus nuclis principals, Castelló de la Plana, tenia el republicanisme entre les capes socials populars. Tots aquests factors van contribuir a que els combats electorals no figuraren entre les línies d'actuació preferents dels nuclis socialistes.

Només dos anys assoleixen o superen la quantitat de cinc mobilitzacions d'àmbit electoral: 1915, quan totes elles s'inscriviren en la campanya a les eleccions municipals a la ciutat de Castelló; i 1920, quan quasi totes les mobilitzacions enregistrades es produïren en el context de les eleccions a Corts de desembre, a les quals, com ja és sabut, els socialistes presentaren sengles candidats pels districtes de Castelló i Nules. Es tracta de dades un tant controvertides, que ens porten a preguntar-nos per què a les eleccions municipals de febrer del mateix any 1920, en les quals els socialistes presentaren candidatures en cinc dels sis districtes de Castelló de la Plana, no s'ha localitzat ni un acte de mobilització electoral, o per què aquests foren quasi inexistent en la resta de convocatòries electorals del període amb participació de candidats socialistes –eleccions municipals de 1913 i 1917 a Castelló de la Plana, eleccions municipals de 1920 també a la Vall d'Uixó, eleccions provincials de 1921 al districte de Nules-Segorbe, eleccions municipals de 1922 a Castelló de la Plana, a la Vall d'Uixó i a Vila-real i eleccions provincials de 1923 al districte de Castelló de la Plana–.

La resposta més factible a aquestes qüestions es troba en l'interès de la premsa local –entre la qual recordem que no hi havia cap capçalera socialista– en difondre els actes de les campanyes electorals socialistes. A les eleccions municipals de 1915 els

socialistes es presentaren aliats amb els liberals. En conseqüència, *Heraldo de Castellón* es feu ressó a les seues pàgines dels mítings i demés iniciatives electorals engegades pels seus companys de pacte. Per la seua banda, a *El Clamor* l'interessava posar de relleu i contrarestar des de les seues pàgines les difamacions que segons ell els socialistes estaven vessant sobre els republicans durant aquella campanya, per la qual cosa també va informar sobre els actes electorals protagonitzats per aquells. Per la seua banda, també s'ha comprovat ja anteriorment que a les eleccions a Corts de 1920 el candidat socialista, Andrés Ovejero, va rebre el suport de les forces dretanes, per la qual cosa *La Provincia Nueva* va cobrir amb prou exhaustivitat la seua campanya electoral. Per contra, en cap altre dels comicis amb presència de candidatures socialistes aquestes assoliren una rellevància estratègica equiparable.

Des de la perspectiva tipològica, a la Figura 1 s'observa clarament com també en el cas dels socialistes era el míting el recurs electoral més emprat, tot i que no l'únic. Alguns es celebraren en espais habilitats a l'efecte pel seu major aforament, com ara en un magatzem, en el trinquet *Numancia*, ambdós a la ciutat de Castelló, o al velòdrom de Vila-real.¹² El repartiment de fullets amb proclames electorals es pot explicar, almenys en part, per l'absència de premsa afí. Quant a les assemblees, se sap poc del contingut i circumstàncies que van envoltar a les dues que s'han localitzat. Tingueren lloc a la seu de l'Agrupació Socialista i en el cas de la celebrada en desembre de 1920 hi va pronunciar un discurs el candidat pel districte de Nules, José López López.¹³

Fora ja del context de les urnes, dels valors reflectits a la Figura 1 es dedueix que tres eren els tipus de mobilització que constituïen el gruix del repertori mobilitzador socialista: els mítings, les conferències i les revetlles. Respecte als mítings, la majoria d'ells tenien l'objectiu de difondre la postura del partit envers les diverses qüestions que marcaven l'actualitat local i estatal, especialment aquelles que tenien especial incidència en els treballadors. En eixe sentit, destacaren com a temes estrella l'atur i l'encariment de les subsistències.¹⁴

L'altra característica particular dels mítings socialistes no lligats a les campanyes electorals fou la freqüent intervenció en ells de propagandistes vinguts de Madrid, que formaven part de la cúpula dirigent estatal del Partit: Andrés Saborit fins a en cinc

---

¹² Vegeu respectivament *Heraldo de Castellón*, 09 i 10/11/1915 i *La Provincia Nueva*, 09/12/1920 i 31/01/1922.

¹³ *Heraldo de Castellón*, 12/11/1915; *La Provincia Nueva*, 09/12/1920.

¹⁴ Vegeu entre altres *La Provincia*, 27/01/1916, *El Clamor* i *Heraldo de Castellón*, 31/01/1916 i *El Clamor*, 25/09/1916.

ocasions, Virginia González, en dues o Lucio Martínez i Largo Caballero, en una. En aquestos casos de vegades s'optava per celebrar el míting en un local de major cabuda, com ara un magatzem o un teatre.¹⁵ Aquestes visites habituals de propagandistes madrilenys, bona part d'elles a la capital provincial, probablement obeïen a l'intent dels socialistes de guanyar terreny als republicans en la seua disputa per fer-se amb l'adhesió majoritària dels sectors populars de la ciutat. D'altra banda, cal assenyalar també que en gran mesura els mítings s'emmarcaven en els actes programats per dur a terme determinades celebracions, com ara el Primer de Maig o la inauguració d'alguna seu social.¹⁶

Quant a les conferències, a diferència dels mítings, no solien ocupar-se de l'actualitat del moment sinó d'algun tema específic i invariablement tenien lloc en els centres socialistes. Algunes d'elles s'inscrivien en l'àmbit de la divulgació científica i foren impartides per professionals de la matèria en qüestió, que no tenien perquè estar afiliats al Partit. L'organització d'aquest tipus d'iniciatives posa de relleu la importància atorgada pel socialisme al foment del desenvolupament cultural i educatiu dels seus afiliats i dels sectors populars en general. Altres conferències eren impartides per caps socialistes locals o forasters i el seu contingut era de tall doctrinal.¹⁷

Pel que fa al bastiment de centres educatius o formatius al si dels entramats organitzatius del Partit, només s'ha localitzat el testimoni relatiu a la creació d'una

---

¹⁵ *El Clamor*, 03/03/1915, 25/09/1916, 17/07/1920 i 15/10/1921; *Heraldo de Castellón*, 12/07/1920; *Libertad*, 15/10/1921; *La Provincia Nueva*, 20/10/1921. L'ús d'instal·lacions amb major aforament en mítings socialistes a *El Clamor*, 03/03/1915 i 17/07/1920, *Heraldo de Castellón*, 12/07/1920 i *El Clamor* i *Libertad*, 15/10/1921.

¹⁶ *El Socialista*, 12/05/1915, *Heraldo de Castellón*, 02/05/1921 i *La Provincia Nueva*, 04/05/1921 i 20/10/1921.

¹⁷ Respecte a conferències de divulgació científica, es pot esmentar la impartida sobre «La importancia social de la química» a càrrec d'un catedràtic de l'Institut General i Tècnic de Castelló (*El Clamor*, 06/05/1918), la pronunciada per Vicent Sos Baynat –titulada «Evolución de los animales y del hombre»- (*El Clamor*, 20/03/1920) o les tres de temàtica pedagògica que a principis de 1921 van ser exposades respectivament pels mestres Vicent Artero, Luis Pérez Vilar i Emilio Montserrat. Totes elles tingueren lloc al Centre Socialista de Castelló de la Plana (*Heraldo de Castellón*, 27/01/1921, 01 i 22/02/1921 i 10/03/1921). Sobre els trets i el paper de les conferències en la sociabilitat obrera vegeu J. Uría, *Una historia social del ocio. Asturias 1898-1914*, pp. 198 i ss. La importància del foment de la cultura i l'educació dels afiliats en les organitzacions socialistes en Luis, F. de, “Las juventudes socialistas como frente cultural pedagógico del socialismo español: el caso madrileño 1903-1914” i “La educación del obrero en las casas del pueblo socialistas”, en M. González i D. Caro (eds.), *La utopía racional. Estudios sobre el movimiento obrero andaluz*, Granada, Universidad de Granada / UGT de Andalucía / Diputación de Granada, 2001, pp. 391-422. Vegeu també J.-L. Guereña, “Las casas del pueblo y la educación obrera a principios del siglo XX”, *Hispania*, nº 178, 1991, pp. 645-692 i J. Uría, “Educación, sociabilidad y demandas populares de cultura. Asturias a principios del siglo XX”, en *Historia de la Educación: revista interuniversitaria*, Ediciones Universidad de Salamanca, nº 20, 2001, pp. 41-65 i *Una historia social del ocio. Asturias 1898-1914*, Madrid, UGT, 1996, p. 181 i ss i pp. 193-194. Exemples de conferències pronunciades per dirigents socialistes a *El Clamor* i *Heraldo de Castellón*, 02/05/1914, *El Clamor*, 16/03/1918 i 01/06/1918, *Heraldo de Castellón*, 20/07/1918 i *El Socialista*, 08/01/1920 i 26/02/1920.

entitat d'aquesta mena en el cas del nucli socialista de la Vall d'Uixó. Allí en març de 1917 s'anuncia que es troben molt avançats els treballs per a la constitució d'una societat instructiva, amb la missió d'organitzar una escola diürna i una nocturna al si del Centre Obrer, de la direcció de les quals s'encarregarà Isidro Escandell, socialista valencià que en aquells moments ocupava la presidència de la Joventut Socialista de València.¹⁸ Unes setmanes després s'informa de l'inici del «curso de conferencias sociales», organitzades per la «Escuela Nueva» (aquest nom degué rebre la referida societat instructiva), dirigida per Escandell. Ell mateix havia sigut el primer conferenciant, amb una intervenció sobre el tema «Socialismo Utópico y Socialismo Científico» Pels mateixos dies, el propi Escandell, també en qualitat de director de la «Escuela Nueva» del Centre Obrer de la Vall d'Uixó, havia impartit una conferència sobre cooperativisme en la seu de la societat cooperativa obrera *La Unión del Obrero* de Nules.¹⁹

Per la seua banda, com ja s'ha comprovat, les revetlles eren trobades bastant freqüents, no sols en el camp socialista sinó també en la resta de partits de masses (carlistes, republicans). Els continguts de les mateixes solien combinar diversos d'aquests tres elements: la música, la literatura i el discurs polític i/o social. Quant al primer d'ells, el fet que la constitució d'un centre socialista solguera anar acompanyada de la creació d'un orfeó posa de relleu la importància que els socialistes li atorgaven. Els orfeons intervenien en les vetllades amb el càntic d'himnes o amb la interpretació de sarsueles. Cal afegir la inclusió, en els diversos actes programats, de l'actuació de bandes de música. Així, en les celebracions del Primer de Maig de 1915 a la Vall d'Uixó van participar tres agrupacions municipals d'aquest tipus.²⁰

Respecte al segon dels elements esmentats, la literatura, aquesta es manifestava en les vetllades en forma de recitació de poesies o d'interpretació d'alguna peça teatral.

---

¹⁸ *El Socialista*, 21/03/1917.

¹⁹ *El Socialista*, 11/05/1917.

²⁰ *El Socialista*, 12/05/1915. Intervenció de l'orfeó socialista de Castelló de la Plana en revetlles socialistes a *Heraldo de Castellón*, 28/02/1913, 04/10/1913 i 29/04/1918, *El Clamor*, 26/02/1918, 30/04/1918 i 30/04/1919, *La Provincia Nueva*, 28/04/1918, 03/05/1918 i 02/05/1919 i *El Socialista*, 14/03/1913. Segons es diu en aquesta darrera referència periodística, l'orfeó dels socialistes de Castelló es deia *El Despertar*. El de la Vall d'Uixó se li va donar el nom de *Orfeón Socialista Vallense* (*El Socialista*, 21/03/1913). Més exemples de participació de bandes de música en revetlles socialistes celebrades a Castelló de la Plana i la Vall d'Uixó respectivament a *El Clamor*, 26/02/1918 i *El Socialista*, 08/01/1916. La forta presència de la música en els espais de sociabilitat i en les celebracions socialistes a Luis, F. de, "La educación del obrero en las casas del pueblo socialistas", p. 397 i "La cultura socialista en España: de los orígenes a la Guerra Civil", en *Ayer*, nº 54, pp. 215-216; J. Uría, *Una historia social del ocio. Asturias 1898-1914*, p. 192 i ss. Les agrupacions musicals socialistes, a banda de composicions regionals populars, interpretaven himnes i peces de fort contingut social i doctrinal.

Finalment, tampoc solia faltar la presència de discursos pronunciats per dirigents locals o forasters i la lectura de textos de temàtica social.²¹

Tot plegat, les revetlles, que es celebraven als centres del Partit, constituïen un recurs per traslladar als treballadors els valors i el discurs socialista d'una forma didàctica i amena, una manera de compatibilitzar l'oci amb la difusió de conceptes ideològics i de consignes polítiques i societàries.²² En eixe sentit, cal tenir en compte que la majoria de vetllades enregistrades s'organitzaren per celebrar algun esdeveniment –el triomf a les eleccions a Corts de 1918 dels dirigents socialistes empresonats arran de la vaga general d'agost de 1917– o alguna de les efemèrides que anualment els socialistes commemoraven, com ara la Comuna de París –cada 18 de març– o el Primer de Maig.

Més enllà de mítings, conferències i vetllades, els socialistes posaren en marxa altres tipus de mobilització, però tot fa pensar que de manera bastant més esporàdica. El repartiment de fullets, fora dels períodes electorals, sembla que s'emprava per difondre la postura del Partit davant qüestions de la més rabiosa actualitat, com ara la manca de treball, l'encariment de les subsistències o la Revolució Russa. També disposem d'alguns testimonis de recollides de firmes per protestar contra les operacions bèl·liques al Marroc. Per altra part, s'han pogut documentar tres representacions teatrals celebrades aïlladament, sense formar part de vetllades.²³ Així mateix, s'han localitzat

---

²¹ La inclusió de poesies o de representacions d'obres dramàtiques per exemple a *Heraldo de Castellón*, 14/02/1913 i 29/04/1918, *El Clamor*, 20/03/1918, 30/04/1918 i 18/03/1919, *La Provincia Nueva*, 28/04/1918 i 03/05/1918 i *El Socialista*, 08/05/1916. Segons un testimoni coetani, l'Agrupació Socialista de la capital disposava d'un grup teatral especialitzat en sainets valencians i sarsueles (F. Esteve, *En la claror de l'alba. Uns començos difícils*, p. 87). En les celebracions del Primer de Maig a Castelló en 1916 «El Grupo infantil y el Grupo artistico interpretaron dos zarzuelas con gran acierto» (*El Socialista*, 08/05/1916). La presència de discursos i de lectures en veu alta de textos socials a *El Clamor*, 26/02/1918, 20/03/1918, 30/04/1918 i 30/04/1919, *La Provincia Nueva*, 28/04/1918, 03/05/1918 i 02/05/1919 i *Heraldo de Castellón*, 29/04/1918.

²² Sembla que les revetlles solien tenir el següent esquema: presentació de la sessió; cant d'himnes (*La Marsellesa de la Paz*, *La Internacional*, *Proletarios Uníos...*); lectura en veu alta, normalment de textos de contingut social; audició musical, recitació de poesies i/o pronunciament de discursos; en ocasions representació d'una obra teatral; i cant d'un altre himne com a cloenda de l'acte (Luis, F. de, “La educación del obrero en las casas del pueblo socialistas”, p. 417).

²³ «El teatro era, en opinión de los socialistas, el arte que mejor asimilaba el pueblo, pudiendo aprender en él hasta los ignorantes y analfabetos» (Luis, F. de, “La educación del obrero en las casas del pueblo socialistas”, p. 396). La importància del teatre en els centrers obrers i socialistes també a J. Uría, *Una historia social del ocio. Asturias 1898-1914*, p. 194 i ss. Així, en molts centres socialistes es van fundar, al llarg dels anys 10 i 20, quadres i grups teatrals, que acabaren esdevenint un element identificatiu i característic de la vida societària socialista. Quant a les obres representades, no sols es circumscriu a les adscrites al teatre social, sinó que també s'escenificaven peces costumistes i/o còmiques que no tenien majors pretensions que l'entreteniment (Luis, F. de, “La cultura socialista en España: de los orígenes a la Guerra Civil”, p. 214; G. Brey, “Sociabilidad obrera y prácticas teatrales en Galicia (1894-1920)”, en A. Vallín (dir.), *La sociabilidad en la historia contemporánea*, Ourense, Duen de Bux, 2001, p. 107; J. Uría, *Una historia social del ocio. Asturias 1898-1914*, pp. 196-197).

quatre excursions: una organitzada per l'Agrupació Socialista de Castelló a la pedrera de les Serretes; una altra pel Centre Obrer de la Vall d'Uixó –d'adscripció socialista– per commemorar el Primer de Maig en 1915; un altra a iniciativa de la Joventut Socialista també de Castelló, amb el paratge de l'ermita de la Verge de Gràcia de Vila-real com a destí; i l'altra, organitzada per celebrar la constitució de l'Agrupació Socialista de Borriol, va tenir lloc per les muntanyes que envolten aquest poble.²⁴

Gira campestre celebrada a Barcelona per la societat Colonia Benicarlanda –constituïda per emigrats a la capital catalana procedents de Benicarló– en commemoració de la festivitat de Sant Gregori (El Litoral, 24/08/1913).

També s'ha de tenir present que els socialistes participaren en les mobilitzacions multitudinàries –mítings i manifestacions– organitzades per les forces esquerranes per

²⁴ Mostres de repartiment de fullets a *Heraldo de Castellón*, 24 i 25/03/1915 i 27/11/1918; i *La Provincia Nueva*, 26/11/1918. Recollida de firmes a Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer de Castelló de la Plana, 14/01/1914. Respecte a les representacions teatrals, *Rebeldía*, 18/02/1917 i *El Socialista*, 08/01/1916. L'excursió a la pedrera de Les Serretes de Castelló de la Plana a *Heraldo de Castellón*, 28/11/1914. Segons s'afirma a la crònica de la mateixa, en ella participaren 150 persones. La de la Vall d'Uixó a *El Socialista*, 12/05/1915; L'excursió a l'ermita de la Verge de Gràcia de Vila-real a *El Clamor*, 17/04/1920 i *Heraldo de Castellón*, 19/04/1920. La de Borriol a *El Socialista*, 14/08/1920. Era bastant habitual per aquells anys que els socialistes –i també els republicans– organitzaren activitats d'aquesta mena, anomenades en l'època *gires campestres* (L. Rivas, "El 1º de mayo ¿Reivindicación obrera o fiesta?", en M. Redero (coord.), *Sindicalismo y movimientos sociales*, Madrid, UGT-Centro de Estudios Históricos, 1994, pp. 123-124; O. Freán, "La creación de una identidad colectiva: sociabilidad y vida cotidiana de la clase obrera gallega", en A. Vallín (dir.), *La sociabilidad en la historia contemporánea*, p. 149).

motius diversos –protestar per la Guerra del Marroc, demanar l’amnistia dels empresonats per la vaga general d’agost de 1917, celebrar la fi de la Primera Guerra Mundial... –.²⁵

Així mateix, ja s’ha comprovat en un apartat anterior que l’Agrupació Socialista de Castelló va continuar participant fins a 1919 en la Manifestació Cívica que commemorava la resistència de la ciutat al setge carlí en 1837 i, com no podia ser d’altra manera, celebrava intensament el Primer de Maig, prenent part en els actes programats pel Centre Obrer i organitzant-ne també de propis.²⁶

Per altra banda, l’anàlisi de la Figura 1 des de la perspectiva cronològica es troba especialment dificultada per la manca de fonts disponibles i per la seua falta de sistematització. De tota manera, amb les degudes precaucions, es pot assenyalar que sí que sembla detectar-se una major concentració de mobilitzacions en el quinquenni 1918-1922 (trenta-cinc mobilitzacions enregistrades), respecte del quinquenni anterior (vint-i-tres mobilitzacions). Tal volta aquesta circumstància es troba relacionada amb la major efervescència social i política de la primera de les etapes esmentades, davant la qual els dirigents socialistes haurien tractat d’incrementar el contacte amb els seguidors i amb els treballadors en general. També cal vincular-la al creixement, encara que modest, de la xarxa organitzativa del socialisme a les comarques de Castelló –reflexat al Quadre 1– que lògicament havia de portar aparellada l’organització d’un major nombre de mobilitzacions.

ELS EIXOS DISCURSIUS DE LES FORMACIONS POLÍTiques DE CLASSE

Els escassos i poc rics testimonis arribats fins als nostres dies sobre les formacions polítiques de classe presents a les comarques de Castelló durant el període 1913-1923 –com venim comprovant, la majoria d’ells referits a nuclis socialistes– no permet escometre la tasca de tractar de definir amb precisió quins foren els motius més freqüents del seu discurs, ni tampoc aprofundir en els arguments derivats dels mateixos

---

²⁵ Vegeu per exemple *El Clamor*, 26 i 27/11/1917, 10/12/1917, 12/11/1918 i 27/03/1920 i *Heraldo de Castellón*, 19/07/1913, 16/11/1917 i 16/07/1920.

²⁶ Per a una anàlisi particularitzada de les celebracions del Primer de Maig a les comarques de Castelló, tot i que referit als temps de la Segona República, vegeu: E. Alcón i A. Núñez, “Medio siglo de reivindicación y fiesta obrera: el Día Internacional del Trabajo en Castellón y sus comarcas”, comunicació presentada al VII Congrés d’Història i Filologia de la Plana, Nules, 1999; i E. Alcón, “El 1º de Mayo durante la II República en Castellón y sus comarcas”, *Estudis Castellonencs*, nº 8, 1998-1999, pp. 261-282.

ni en la seua evolució al llarg del temps. La labor ha quedat doncs limitada a enregistrar i analitzar amb la major profunditat possible aquells continguts que han pogut ser detectats.

El tractament dels continguts tradicionals de l'esquerra antisistema

D'una banda es poden identificar una sèries de temes i discursos compartits amb les altres forces polítiques de l'esquerra exclosa del torn, bàsicament amb els republicans. Entre ells es troben els atacs als acaparadors i les reclamacions als governs de mesures contundents per posar fi a dos greus problemes que afectaven plenament als obrers: l'atur i l'increment de preus de les subsistències.²⁷ També la bel·ligerància contra els sistema polític vigent i contra la monarquia. Respecte a aquest darrer motiu, sembla produir-se una concentració del mateix en els anys 1917 i 1918, que caldria relacionar amb l'Assemblea de Parlamentaris i la Vaga d'Agost i amb el moviment de democratització del règim, protagonitzat per l'Aliança de les Esquerres –republicans, reformistes i socialistes– com a fites més destacades.²⁸

Un altre tema compartit amb la resta de l'esquerra antidinàstica era l'anticolonialisme, l'oposició a les campanyes colonials al Marroc.²⁹ També compartia amb aquest espectre polític, si més no amb els sectors més radicals, el discurs antimilitarista, que es traduïa en propostes com ara l'abolició de la Llei de Jurisdiccions, la reforma del Codi de Justícia Militar en sentit liberal, el servei militar sense quota, l'amortització de caps i oficials i l'oposició a les despeses militars.³⁰

Respecte a la postura davant la Primera Guerra Mundial, sabut és que la posició de la direcció estatal del PSOE, inscrita en el context de la Conjunció amb els republicans primer i de l'Aliança de les Esquerres després, fou obertament aliadòfila, tot i que alguns sectors minoritaris van optar pel neutralisme. En eixe sentit, és de destacar que les dues úniques manifestacions que es coneixen de dirigents socialistes castellonencs sobre aquesta qüestió, es situen més aviat en una posició neutral envers els bàndols bel·ligerants. Sorpren menys en el cas d'aquella que es va donar en primer lloc, obra de Julián Peirat, representant reeixit de l'ala socialista més esquerrana a la

---

²⁷ *Heraldo de Castellón*, 24 i 25/03/1915, *La Provincia Nueva*, 27/01/1916, *Heraldo de Castellón* i *El Clamor*, 31/01/1916, *El Clamor*, 25/09/1916 i *Heraldo de Castellón*, 25/04/1917.

²⁸ *Heraldo de Castellón*, 16/11/1917 i *El Clamor*, 26 i 27/11/1917, 10/12/1917 i 19 i 26/02/1918.

²⁹ *Heraldo de Castellón*, 19/07/1913 i 31/01/1916. Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer de Castelló de la Plana, 14/01/1914

³⁰ *Heraldo de Castellón*, 31/01/1916.

capital i que com ja sabem va acabar sent protagonista dels primers passos del comunisme a Castelló. Per a Peirat, de la conflagració internacional era culpable la burgesia i els proletaris havien de lluitar sense descans contra «[...] la maldita guerra». Ni rastre d'aliadofília o germanofòbia en el seu article dedicat a aquesta qüestió. Però mesos després José Martínez Giménez, màxim exponent dels socialistes partidaris de l'aliança amb els republicans, es va pronunciar en pareguts termes. En una conferència a l'Ateneu Radical va responsabilitzar de la *Gran Guerra* als plutòcrates i als governants, els de tots els estats en combat. Només del seu elogi als belgues per la seua resistència a l'invasor alemany es pot intuir la presència del component aliadòfil.³¹

No obstant, el ben cert és que els socialistes participaren dels actes que, encapçalats pels republicans i amb un to inequívocament aliadòfil, s'organitzaren a la capital per celebrar l'establiment de l'armistici.³²

Per altra banda, altres dos temes es troben entre els més freqüentats pel regeneracionisme, pràcticament assumit –amb nivells i matisos diversos– per totes les forces polítiques existents en aquells anys. D'una banda, les crítiques al caciquisme i a la corrupció, que obstruïen el correcte funcionament de les institucions i del sistema polític. De l'altra, el discurs desenvolupista, en el qual es remarcava la necessitat de fomentar el desenvolupament de la marina mercant, dels ferrocarrils, de les indústries, etc.³³

La radicalització del discurs de classe

Fracassats els moviments transformadors de 1917 –l'Assemblea de Parlamentaris i la Vaga d'Agost– al voltant dels quals s'havien reunit totes les forces de l'esquerra antimonàrquica, apagades les esperances de democratització del règim al caliu de la victòria aliada a la Primera Guerra Mundial, estesos cada vegada més els ressons de la Revolució Russa i en radicalització constant un moviment obrer que estava travessant un intens procés de sindicació massiva, els plantejaments de l'ala esquerrana

---

³¹ Sobre la posició del la cúpula dirigent socialista a Espanya envers la *Gran Guerra* i el neutralisme dels terceristes, L. Arranz, "Entre el programa máximo y el programa mínimo, o cien años de socialismo en España", en A. Morales (coord.), *Las claves de la España del siglo XX. Tomo IV. Ideologías y movimientos políticos*, Madrid, Sociedad Estatal España Nuevo Milenio, 2001, p. 171 i "Los primeros pasos de la Internacional Comunista en España", pp. 44-46; L'article de Peirat a *El Amigo del Pueblo*, 06/1917. La conferència de Martínez Giménez a *El Clamor*, 16/03/1918.

³² *El Clamor*, 09 i 12/11/1918.

³³ Continguts crítics amb el caciquisme i la corrupció a *El Socialista* (Vinaròs), 06/03/1920 i *La Provincia Nueva*, 17/12/1920. Continguts desenvolupistes a *Heraldo de Castellón*, 31/01/1916 i 20/07/1918.

del PSOE –d’aquells que durant els anys anteriors s’havien posicionat en contra de les aliances *burgeses* amb els republicans i en el més estricte neutralisme davant la *Gran Guerra*– van començar a guanyar pes. D’eixa manera, en desembre de 1919 els socialistes trencaven oficialment amb la Conjunció.³⁴

En el context polític castellanenc, ja hem tingut ocasió de comprovar com aquest procés d’allunyament de la col·laboració amb formacions esquerranes interclassistes i de retorn a les essències doctrinals, ja es va fer patent als comicis municipals de febrer de 1920, amb el trencament de l’aliança electoral que a la ciutat de Castelló socialistes i republicans venien mantenint des de 1917.

En aquesta mateixa línia, pocs mesos després tenia lloc el segon acte d’escenificació de la ruptura entre republicans i socialistes castellanencs. I és que a partir de 1920 l’Agrupació i la Joventut socialistes i les societats obreres més influenciades per elles van deixar de prendre part en la manifestació cívica que es celebrava durant les Festes de la Llibertat. Com ja s’ha comentat en un apartat anterior, aquesta decisió anava dirigida a restar brillantor a una celebració políticament capitalitzada pels republicans, que havien passat a ser els principals enemics dels socialistes a la ciutat, i en darrera instància s’emmarcava en l’objectiu de disminuir la forta ascendència que el gassetisme encara exercia entre la població obrera.

No obstant, més enllà d’aquestes motivacions de tall tacticista, també cal tenir en compte que el boicot socialista a la Manifestació Cívica es trobava plenament alineat amb la radicalització del discurs i l’apartament de les formacions burgeses que estava posant en pràctica el PSOE per aquelles dates, tal com s’ha exposat en els paràgrafs anteriors. I és que la Manifestació Cívica era un acte d’exaltació liberal, contra el reaccionarisme i l’integrisme catòlic, element que no formava part de l’eix vertebral de la doctrina socialista, fonamentat en la dicotomia burgesia-proletariat.

De la mateix manera cal entendre l’absència de continguts anticlericals entre aquells testimonis que s’han trobat del discurs socialista a les terres de Castelló. És cert que a partir de l’etapa d’auge anticlerical encetada amb la Setmana Tràgica i de l’apropament als republicans plasmat en la Conjunció, la direcció estatal del PSOE havia començat a impulsar aquestos continguts, conscient que continuaven plenament arrelats en la cultura popular i que, donat el clima que s’hi havia generat, la seua

---

³⁴ L. Arranz, “Entre el programa máximo y el programa mínimo, o cien años de socialismo en España”, pp. 172-173 i “Los primeros pasos de la Internacional Comunista en España”, pp. 45-46.

capacitat de mobilització s'havia vist molt incrementada.³⁵ Per contra, ja s'ha posat de relleu que entre 1913 i 1923 la qüestió religiosa va anar perdent protagonisme, eclipsada per altres que havien passat a ser més candents, especialment la social. Així, sumada aquesta evolució decreixent en la popularitat de l'anticlericalisme a la tornada del socialisme a les essències del discurs de classe i l'arraconament d'aquells elements que pogueren ser compartits amb els republicans, no resulta sorprenent el fet que no s'haja trobat cap contingut anticlerical en el discurs dels socialistes castellonencs.

Tanmateix, en un altre lloc s'han posat sobre la taula indicis de que el laïcisme es trobava arrelat en les organitzacions obreres castellonenques amb forta influència socialista. Cap a eixa direcció apunten alguns dels acords presos per la societat dels espartenyers de la capital, on la influència socialista venia sent hegemònica des de feia anys. *La Regeneradora* tenia acordat que els seus socis serien soterrats amb cerimònia civil, encara que la decisió final es trobava en mans de la família del finat. En eixa línia, també es va acordar per unanimitat –a proposta del socialista Antonio Campos– que els companys espartenyers de més de 60 anys que es jubilaren s'haurien de comprometre a celebrar aquella cerimònia pel ritu civil, si volien cobrar les 50 pessetes a què tenien dret per sufragar les despeses del sepeli. De la mateixa manera, aquella societat obrera només tenia el compromís d'enviar una representació oficial a aquells enterraments que foren civils.³⁶ En eixa línia, tanbe era freqüent que a les seues pàgines *El Socialista* donara compte periòdicament dels actes civils protagonitzats per socialistes al llarg de la geografia estatal. Així, es poden trobar informacions relatives a soterraments civils, matrimonis civils o inscripcions de fills en el Registre Civil –sense batejar-los– al si del nucli socialista de la Vall d'Uixó.³⁷

Nogensmenys, a la tendència a diferenciar-se del discurs republicà hi cal afegir la introducció de l'antirrepublicanisme com un ingredient més, i no el més infreqüent, en el discurs socialista i també en el dels líders d'*El Alba Social*, el centre obrer borrianenc que va participar activament en les eleccions municipals i generals de 1920. Cal deixar constància, però, que la presència d'aquest component es va veure fortament impulsada per motius de caire estratègic, ja que, una vegada trencades les aliances amb els republicans, aquestos s'havien convertit en els principals rivals a l'hora d'obtenir el suport dels treballadors.

---

³⁵ Luis, F. de, "La educación del obrero en las casas del pueblo socialistas".

³⁶ G. Llansola, *Republicanism, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 227.

³⁷ *El Socialista*, 18/08/1920.

Entre els retrets vessats als republicans es trobava el de constituir una força cada vegada més aburgesada, el de no defensar els interessos obrers i plegar-se als patronals i el de tenir un discurs polític desfachat, incapaç de donar solucions reals per als problemes més candents del moment.³⁸ En el cas concret de la ciutat de Castelló, cal afegir les crítiques socialistes a la gestió municipal republicana, centrades en la incapacitat de resoldre els greus problemes perquè estaven travessant els treballadors –principalment l’elevació dels preus i la manca de treball– i que en el cas de la polèmica entaulada arran del projecte de venda de la xarxa d’enllumenat elèctric municipal va arribar a quotes de repercussió mediàtica i popular considerables.³⁹ Tal com s’ha verificat en un apartat anterior, no es tractava però d’un ingredient nou en el discurs del nucli socialista de la capital. Ja abans de l’aliança amb els republicans establerta en 1917, les acusacions de mala gestió, caciquisme i manipulacions electorals vessades contra l’administració municipal gassetista i contra l’empresariat afí al republicanisme havien proliferat en els medis socialistes.⁴⁰

---

³⁸ Vegeu per exemple *Heraldo de Castellón*, 09/10/1920; *El Clamor*, 27 i 28/01/1922; *El Socialista*, 08 i 31/03/1922.

³⁹ *El Clamor* 02/10/1915 i *El Clamor* i *Heraldo de Castellón*, 09 i 10/11/1915; *El Clamor*, 24/07/1920; *La Provincia Nueva*, 09 i 15/12/1920, 31/01/1922, 01/02/1922 i 09/08/1923.

⁴⁰ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 239; “El moviment obrer a Castelló de la Plana durant els anys 1913-1917: la identitat republicana en entredit”, *Millars: espai i història*, nº 27, 2004, pp. 168-173; *El Socialista*, 18/11/1915 i 02/01/1916.

Ya en otras ocasiones nuestro corresponsal en Castellón, Germinal de Trubia, se ha ocupado de la conducta arbitraria, caciquil, que siguen los republicanos de allí, acaudillados por D. Fernando Gasset, con los trabajadores. Hoy recibimos una comunicación en que se refiere un hecho nuevo e indigno. En la fábrica de azulejos que el concejal republicano D. Enrique Gimeno posee en la Carretera de Valencia trabajan algunos compañeros que pertenecen a la Agrupación Socialista de Castellón, entre ellos el camarada Pascual Beltrán [...] Repartiose hace días una hoja socialista convocando a un mitin electoral y este hecho dio ocasión a que el encargado de la fábrica, queriendo dar una prueba de humillación canina al amo, ofendiese al compañero Beltrán diciendo que los socialistas son unos bandidos. Nuestro compañero, sin acalorarse, díjole entonces que los socialistas son tan honrados como el que de más honrado blasone [...] No pasó a más la cosa; pero pocos días después fue despedido Beltrán de la fábrica, y al preguntar la causa respondieronle que por las palabras cruzadas con el encargado. Vean los obreros castellanenses quien merece el calificativo de bandidos: los socialistas que sufren persecuciones por un ideal o estos caciques republicanos que hablan al pueblo de su cariño a los trabajadores para luego someterlos al hambre si no se dejan llevar como borregos inconscientes, renunciando a las íntimas convicciones de su conciencia. Un día despiden del trabajo al compañero Salvador Varella, al que la Agrupación Socialista presenta como candidato; ahora se despide a Pascual Beltrán por declararse socialista. Véase si más que una esperanza para el pueblo no es un peligro para la libertad el predominio republicano en Castellón. Trabajadores castellanenses: vuestros intereses y vuestra dignidad ciudadana sólo el Partido Socialista los defenderá.⁴¹

En paral·lel a la postergació dels continguts compartits amb els republicans, posada de relleu en els paràgrafs anteriors, en el discurs dels socialistes castellanencs dels primers anys 20 es detecta una presència destacada d'acusacions i crítiques a la *burguesia* o a les *classes acomodades*, presència que sembla ser menys intensa en els anys anteriors. Un contingut aquest que contrastava clarament amb els arguments interclassistes i armonicistes dels republicans i que venia a remarcar la dicotomia burguesia/proletariat, dues parts presentades com a inconciliables i destinades a enfrontar-se.

Abans de 1920 l'únic testimoni que s'ha pogut localitzar és el de la proposta de Francisco Llorens de declarar una vaga general a la ciutat de Castelló durant els tres dies de celebració del carnestoltes de 1917, «[...] para así amargar al menos la existencia de aquellas clases afortunadas que tienen proyectadas sus diversiones durante este tiempo, sin acordarse de los que padecen hambre por falta d trabajo».⁴² Cal tenir en compte que aquesta proposta va aflorar en un context d'extrema gravetat per als

---

⁴¹ *El Socialista*, 09/11/1915.

⁴² Actes de la Junta Local del Centre Obrer de Castelló de la Plana, 16/02/1917; *El Socialista*, 19/02/1917.

treballadors, aclaparats per la paralització del negoci taronger, la manca de treball i l'escassetat i encariment de les subsistències, que ja hem observat que no sols va generar un clima de revolta a Castelló sinó també a la resta de localitats de la Plana. A més encara faltaven uns mesos perquè es constituïra l'Aliança de les Esquerres i s'obrixa així la col·laboració de socialistes i republicans.

Confecció de caixes i tria de taronges a Betxí, 192? (Arxiu Municipal de Betxí – F. Nebot [et. al.], *Betxí. Una mirada al passat del nostre poble*, Betxí, Caixa Rural de Betxí, 2014, p. 163).

Arribats a 1920, no sols els elements més radicalitzats, com ara Julián Perirat, sinó d'altres dirigents socialistes de la capital –Francisco Llorens, Jaime Viciach, José Pascual Mira– mostraren la seua animadversió cap a la burgesia i els sectors benestants. Mentre Peirat animava als obrers de Vinaròs a fundar una Agrupació Socialista, «[...] donde en mejores condiciones podréis sostener la batalla emprendida contra la burguesía», els altres tres socialistes esmentats rebutjaven elevar una protesta a l'Ajuntament de Castelló per haver-se negat oficialment a reconèixer a la Rússia socialista, «[...] porque no debemos pedir nada de quien nada nos puede dar en ese sentido, por tratarse de burgueses».⁴³

⁴³ Les manifestacions de Peirat a *El Socialista* (Vinaròs), 10/04/1920. La postura de Viciach, Pascual i Llorens a Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer de Castelló, 05/11/1920.

Precisament, de particular interès resulta analitzar en aquest punt el discurs teixit pels nuclis socialistes castellonencs al voltant del fenomen de la Revolució Russa. El socialisme espanyol majoritàriament havia rebut de manera negativa els impactants esdeveniments d'octubre, però poc a poc, a mesura que les esperances derivades de la victòria aliada s'anaven esvaint, les relacions amb els republicans refredant i les posicions dels socialistes radicalitzant, cada vegada foren més les veus socialistes que s'alçaren en defensa del règim socialista rus. No obstant, és cert que finalment, per motius diversos, la majoria del PSOE va rebutjar adherir-se a la Tercera Internacional promoguda pels bolxevics. Només determinats sectors minoritaris es van declarar terceristes i van acabar conformant el primer partit polític comunista a Espanya.⁴⁴

En el cas de les terres de Castelló, amb els pocs testimonis disponibles allò que es pot afirmar és que des dels darrers mesos de 1918 i fins el mes de maig de 1921 la Revolució Russa va esdevenir motiu d'elogi i de goig, tant per al focus socialista castellonenc com per al de la Vall d'Uixó, tant per a dirigents no especialment radicalitzats –Francisco Llorens, José Pascual Mira, Rafael Ferrer, Jaime Viciach– com per a elements que acabarien abraçant el comunisme –Julián Peirat– o que presumiblement podien tenir una major predisposició a adoptar noves i més radicals visions de la doctrina socialista –les Joventuts Socialistes–.

S'han pogut documentar tres tipus de manifestacions diferents a través de les quals es posaren en evidència aquests posicionaments en pro de la Revolució Bolxevic: les declaracions apologetiques de la Revolució Russa i del programa bolxevic; les peticions elevades als poders públics de reconeixement de la República Socialista instaurada a Rússia; i les protestes pel bloqueig que la mateixa estava patint.⁴⁵

Tanmateix, una vegada superats els primers dies de maig de 1921, confirmada ja l'escissió comunista al si del PSOE, els dirigents socialistes castellonencs –que havien vist com el comunisme donava també els seus primers passos a la capital– deixaren de donar suport públic a l'experiència revolucionària russa.

A partir d'aleshores l'anticomunisme es va incorporar com un element més dels que integraven el discurs socialista. Així, en 1922, en una revetlla al Centre Socialista de Castelló per celebrar el Primer de Maig «[...] todos los oradores elogiaron la táctica

---

⁴⁴ L. Arranz, "Los primeros pasos de la Internacional Comunista en España", pp. 40-48.

⁴⁵ *El Clamor*, 25/11/1918 i 22/11/1919; *Heraldo de Castellón*, 27/11/1918 i 02/05/1921; *La Provincia Nueva*, 26/11/1918 i 04/05/1921; Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer de Castelló de la Plana, 06/12/1918, 19/07/1920, 05/11/1920 i 21/04/1921; i *El Socialista* (Vinaròs), 01/05/1920.

socialista, atacaron a los comunistas y agitadores, que son los causantes del desorden y encomiaron la labor que lleva a cabo la Unión General de Trabajadores».⁴⁶

---

⁴⁶ *La Provincia Nueva*, 02/05/1920.

III
LA *VELLA POLITICA*: UN
RÈGIM DESLEGITIMAT

En l'anterior bloc del treball s'ha examinat el grau d'assumpció dels mecanismes propis de la política de masses per part de les diverses forces que conformaven l'espectre polític castellanenc. Des de la vessant esquerrana, republicans i socialistes, per la seua condició de formacions extradinàstiques i per la pròpia naturalesa de la seua cultura política, tenien plenament incorporats elements tals com la configuració de xarxes organitzatives i de sociabilitat denses i complexes, el bastiment de repertoris de mobilització massiva i l'elaboració i difusió de discursos polítics adreçats a cercar l'adhesió popular. Quelcom semblant es pot afirmar en relació al carlisme *pur*. Aquest, a més, va arrossegar cap a les pràctiques consubstancials a la política de masses a les formacions dretanes amb què va compartir el projecte de la unió de les dretes – conservadors ciervistes, mauristes dissidents, *paquistes*– que, d'eixa manera, donaren un pas significatiu cap a aquesta nova manera de concebre l'exercici de la política. Fins i tot les formacions que es van mantenir més fidels als pressupostos *clàssics* del sistema canovista –datistes i garciaprietistes serien els seus màxims representants a la província– anaren impulsant, tot i que de manera tímida i superficial, formes organitzatives, discursos i accions col·lectives orientades a l'obtenció d'un suport ciutadà totalment desvinculat de la lògica clientel·lar i caciquista.

Contràriament, en el bloc que inaugurem amb aquestes línies es pretén analitzar l'altra cara que definia el panorama polític durant les darreres fases de la Restauració, la de la pervivència de la concepció oligàrquica i clientel·lar de la política, l'anomenada *vella política*. Aquesta aspiració es concreta en diversos objectius: determinar els nivells de frau, corrupció i coaccions electorals enregistrats per aquells anys a les terres de Castelló, així com les tipologies més habituals amb què aquestos elements es manifestaven i la incidència de les novetats legislatives introduïdes en matèria electoral; establir els nivells de competència electoral enregistrats durant el període i la major o menor supervivència de la *política del pacte*; i examinar la gestió dels dirigents polítics al front de les institucions que conformaven l'estructura político-administrativa del règim.

Tot plegat, dos són els principals interrogants que, a banda d'altres de caràcter més secundari i complementari, s'abordaran a través de l'anàlisi de les qüestions que s'acaben d'exposar i que ja han sigut tractats en apartats anteriors des d'altres angles. D'una banda, aquell que es pregunta per les causes de la fallida del règim de la Restauració: ¿en quina mesura va ser rellevant la pervivència de la *vella política* com a factor de la crisi i caiguda del sistema liberal parlamentari que durant quasi cinc

decennis havia constituït el marc d'actuació polític a Espanya? ¿Va ser determinant en el profund desprestigi de les institucions restauracionistes, impulsor al seu torn de la manca de suport social de les mateixes front a la insurrecció militar de setembre de 1923? D'altra banda, l'altre interrogant, estretament relacionat amb l'anterior, fa referència a les causes que impediren la possibilitat d'una eixida democràtica a la crisi del règim: ¿va ser una d'elles el manteniment de les pràctiques corruptes i fraudulentes en les cites electorals i en la gestió de les institucions del règim i la constitució d'un marc legislatiu electoral favorable a les formacions que conformaven l'*establishment* restauracionista? ¿En quina mesura aquestos elements van bloquejar l'accés a quotes de poder polític significatives de forces polítiques amb usos i posicionaments renovadors, que presumiblement haurien impulsat la democratització del sistema? A través de l'examen del cas castellanenc tractarem d'aportar noves dades que puguin contribuir a la resolució d'aquestes qüestions.

III.1. LA MANIPULACIÓ DELS PROCESSOS ELECTORALS

Un dels trets més íntimament associats al sistema polític de la Restauració ha sigut el constituït pels elevats nivells d'adulteració dels processos electorals,¹ fins al punt que la generalització de la corrupció, les coaccions i el frau abans, durant i després dels comicis, és una de les causes que impedeixen catalogar com a democràtic el règim parlamentari de la Restauració.² Partint d'aquesta realitat, a les següents pàgines s'analitzarà la praxi electoral a les comarques de Castelló durant els darrers anys de vida de la monarquia parlamentària alfonsina, per tractar de conèixer quina fou l'evolució de la manipulació dels comicis durant aquell període en el referit context geogràfic, tant des del punt de vista quantitatiu com des del qualitatiu.

Abans que res, però, resulta adient distingir els tres tipus de mecanismes que es podien activar per tal de dur a terme la manipulació dels comicis. Un d'ells era el de la coacció electoral, entesa com l'exercici de pressions a càrrec de les autoritats oficials – alcaldes, jutges, agutzils, delegats del Governador Civil, guàrdies civils, guàrdies municipals o rurals, etc.– o d'agents representants dels partits contendents, per tal de

---

¹ A. Garrido, "Sociología electoral de la Restauración: los estudios sobre caciquismo", en G. Rueda (ed.), *Doce estudios de Historiografía Contemporánea*, Madrid, Universidad de Cantabria, 1991, pp. 169-182.

² T. Carero, "Modernització, desenvolupament polític i canvi social: Espanya (1874-1923)", *Recerques*, nº 23, 1990, pp.73-89.

forçar als electors a emetre el seu vot a favor d'una determinada candidatura o a no anar a votar. Les intimidacions que es podien exercir eren múltiples i variades, des de l'amenaça d'augments d'impostos fins a la de l'ús de la violència. Un altre tipus de mecanisme era el de la corrupció electoral, que podria ser considerada l'altra cara de la moneda. En aquest cas no es tractava d'efectuar amenaces i pressions als electors, sinó d'oferir-los prebendes o algun tipus de benefici, bé directament monetari –la compra del vot–, en espècie –vi, tabac, licors... – o no tan directe –exempció d'impostos, exempció del servei militar, aprofitament privilegiat de les terres de titularitat municipal, etc.–. En tercer lloc, un altre mecanisme consistia en el frau electoral, és a dir, el falsejament del procés electoral. En aquets cas el ventall de modalitats emprades també era molt ample, de manera que, sols a títol d'exemple, podem citar la introducció de paperetes dobles en l'urna, la falsificació de la documentació electoral –actes de votació, actes d'escrutini... –, la suplantació d'electors, la constitució fraudulenta de les meses o l'avançament de l'hora de tancament dels col·legis.³

Una primera consideració a tenir en compte a l'hora d'analitzar la manipulació dels processos electorals és la dificultat per obtenir valors fiables respecte al seu grau d'intensitat. Cal tenir en compte que l'únic indicador disponible per tal d'aproximar-se a aquesta dada són les reclamacions que –bé de manera formal davant els organismes pertinents o bé a través de la premsa per sotmetre-les a la sanció de l'opinió pública– afloraven regularment durant els dies previs o posteriors a la cita amb les urnes. La gran majoria d'aquestes protestes eren interposades per alguns dels partits polítics que havien participat en la contesa electoral, sovint pels mateixos candidats. Així mateix, la major part de les reclamacions eren rebatudes per representants d'un dels partits que havia sigut oponent del reclamant. Així doncs, les motivacions polítiques tant de les reclamacions com dels arguments esgrimits per tal de desmentir-les eren evidents, de manera que en molts casos resulta impossible conèixer amb certesa la veracitat o falsedat dels fets reclamats. Més encara si tenim en compte que, com comprovarem en pròxims paràgrafs, les institucions encarregades de dirimir aquestes qüestions tampoc es trobaven en condicions de garantir que les seues decisions es trobaren lliures de la influència política.

---

³ La distinció entre corrupció, coacció i frau electoral a A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, pp. 196 i 202; J. Varela Ortega, "De los orígenes de la democracia en España, 1845-1923", p. 133-134.

D'eixa manera, només alguns trets que presenten les reclamacions –la profusió de detalls que es donaven en les mateixes, el fet que foren presentades per representants de diverses forces polítiques, la major o menor solidesa de les contrapostes, la naturalesa dels arguments donats pels òrgans encarregats de fallar-les (que de vegades, tot i acabar per rebutjar-les per motius procedimentals o formals, admetien la veracitat d'almenys alguns dels fets denunciats), etc.– poden esdevenir indicis, mai certeses, de la seua major o menor versemblança.

¿UNA QÜESTIÓ D'ESCALA?: ELECCIONS MUNICIPALS, PROVINCIALS I GENERALS

Tenint present doncs aquesta naturalesa gens objectiva de les dades que es van a estudiar al llarg del present subapartat, un primer criteri que es pot aplicar per començar la seua anàlisi és el del tipus d'elecció. Pel que fa als comicis municipals, la trajectòria cronològica dels percentatges de municipis on es van enregistrar reclamacions electorals no permet establir cap tipus de línia evolutiva. En la convocatòria de 1913 es van elevar protestes en 47 de les 141 localitats de la província, un 33,33%. Des d'aleshores fins al final del període aquest valor es va mantenir entre el 17,73% de 1915 i el 31,91% de 1917, amb un 19,86% en 1920 i un 26,24% en 1922, traçant doncs una trajectòria marcada pels daltabaixos.⁴ En tot cas, sembla clar que al llarg d'aquell darrer decenni de vigència del règim constitucional no es va donar una tendència cap a la disminució de les protestes a les cites electorals municipals, la qual cosa fa pensar –sense que això supose considerar que totes les reclamacions eren justificades– que la intensitat de la manipulació electoral no va disminuir al llarg de les darreres convocatòries municipals de la Restauració. Cal tenir en compte també que no s'han inclòs en el recompte les reclamacions que es vehiculaven a través de la primera instància disponible, la Junta Municipal del Cens Electoral,⁵ ja que no s'han conservat fonts suficients com per poder afegir-les al còmput.

Quant a les eleccions provincials, l'obtenció de percentatges de localitats amb protestes es veu en part impossibilitada, perquè en alguns casos les mateixes feien referència no a municipis concrets sinó a un districte electoral en conjunt. Amb tot, les

---

⁴ Aquests valors extrets de l'examen de les resolucions relatives a les reclamacions electorals que eren elevades a la consideració de la Comissió Provincial –que es poden consultar a les actes d'aquest organisme i al BOP– o que apareixien a les cròniques electorals publicades a la premsa local.

⁵ Vegeu la Llei Electoral de 1907, publicada a *Gaceta de Madrid*, 10/08/1907, art. 50 i ss.

dades recopilades apunten a un menor nivell de tergiversació electoral respecte al dels comicis municipals, nivell que a més es situa en el seus valors més baixos en les tres darreres cites electorals, en les quals només s'enregistraren protestes en un localitat en cada cas, el que percentualment suposa un 2,08% en 1919, un 1,19% en 1921 i un 10% en 1923. Per contra, el nombre de les reclamacions es situa per damunt d'aquestes magnituds en les tres primeres eleccions provincials del període –setze municipis en 1913, cinc municipis més el districte de Castelló en conjunt en 1915 i dos municipis més el districte de Vinaròs en conjunt en 1917–⁶. No obstant, aquesta evolució a la baixa en el nombre de protestes sembla que té a veure més amb el menor grau de competència que es registra en els comicis provincials entre 1919 i 1923 –en quatre de les deus conteses electorals va acabar presentant-se tan sols una candidatura o ni tan sols es van celebrar els comicis en aplicar-se l'article 29, mentre que entre 1913 i 1917 aquesta circumstància només es va donar en un dels vuit combats plantejats– que no en un hipotètic procés de neteja dels processos electorals, que no s'observa en els altres dos tipus d'eleccions.

Per últim, en el cas de les eleccions a Corts no resulta factible extraure cap percentatge per tal d'establir comparacions amb els comicis municipals i provincials, ja que també en aquest cas moltes de les reclamacions efectuades es refereixen a districtes electorals en conjunt. Amb tot, de les dades recollides sí que es poden extraure almenys dues afirmacions. En primer lloc, que també aquest tipus de comicis superava en grau de manipulació a l'enregistrat en les eleccions provincials. En totes les convocatòries del període fenòmens com la compra de vots, el frau del procés electoral i les coaccions ocuparen un paper protagonista.⁷

---

⁶ Aquests valors extrets de l'examen de les reclamacions electorals elevades a la consideració de la Junta Provincial de Cens Electoral, les resolucions de la qual eren publicades detalladament a la premsa local.

⁷ En la de 1914 van transcendir els casos de la de l'Alcora (districte de Lluçena), la Llosa, Xilxes, la Vall d'Uixó (districte de Nules), Alcalà de Xivert, Morella, Sorita, Cincorres, Forcall, Palanques i Castell de Cabres (districte de Morella), a més del districte de Morella en conjunt. A més, en el cas d'aquest districte les queixes es reproduïren mesos després, quan les eleccions, per mandat del Tribunal Suprem, tornaren a repetir-se. En la 1916, a pesar de només celebrar-se eleccions als districtes de Segorbe i Nules, la lluita fou especialment aferrissada en aquesta darrera demarcació, especialment a Burriana i Nules. En la de 1918 les reclamacions foren generalitzades al districte de Nules –particularitzades en el cas de Nules i de la Vilavella– i també al de Morella. En 1919 en els cinc districtes on va haver cita amb les urnes les reclamacions foren nombroses i en 1920 també en tots els districtes –excepte al de Castelló i al de Segorbe, on es va aplicar l'article 29– s'enregistraren protestes diverses. Igualment, en 1923 la manipulació va estar àmpliament estesa pels quatre districtes on va haver combat electoral –Segorbe, Morella, Albocàsser i especialment Nules–. A banda de la premsa local, per a l'anàlisi dels processos electorals en les convocatòries a Corts consulteu V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*.

D'altra banda, també es pot afirmar que no es detecta cap tipus de dinàmica evolutiva quant al grau de tergiversació de les eleccions generals durant el referit període. No es pot establir cap tipus de tendència, ni a l'alça ni a la baixa. En termes generals, els nivells de manipulació es mantingueren elevats i constants al llarg del darrer decenni de règim monàrquic parlamentari. Les oscil·lacions que es produeixen de nou es troben relacionades amb la competència, que sorgeix, ací també, com un factor explicatiu clau. Només en aquelles ocasions en què el triomf d'un candidat donat es tenia per descomptat –Navarro Reverter al districte de Segorbe, el candidat republicà al districte de Castelló...– les protestes i reclamacions electorals esdevenien esporàdiques. En els districtes on el grau de competència fou en general elevat –Morella, Lluçena, Vinaròs i sobretot Nules– els mecanismes de manipulació formaren part de la quotidianitat de les lluites electorals.

Així mateix, un altre factor que tradicionalment ha sigut pres en consideració per explicar el grau de manipulació electoral enregistrat en uns comicis determinats fa referència a la major o menor predisposició a fomentar la netedat del procés electoral que van mostrar els successius governs. Si la convocatòria de 1918, efectuada pel primer govern de concentració, fou dirigida per un ministre de la governació independent i amb la ferma voluntat de no intervenir en el procés electoral, per contra la de 1919 –a càrrec d'un gabinet maurista necessitat peremptòriament de dotar-se d'una majoria parlamentària que li permetria seguir a l'Executiu– o la de 1923, dirigida pels liberals després de restar un llarg període apartats del poder, es caracteritzaren pels pocs complexos amb què els respectius governs empraren els múltiples ressorts disponibles per tal d'obtenir els resultats desitjats.⁸

Ara bé, ¿va tenir una incidència directa la intensitat en l'ús dels ressorts governamentals en els nivells de tergiversació electoral en el cas de les eleccions generals als districtes castellanencs? La revisió de les referides convocatòries –1918, 1919 i 1923– posen en evidència que no fou un aspecte decisiu. En 1918, a pesar de l'actitud passiva del govern, les protestes i reclamacions foren nombroses tant al districte de Morella com al de Nules –on van lluitar ni més ni menys que cinc candidats–. No així al de Segorbe i al de Castelló, on la victòria semblava clara des del

---

⁸ Sobre el caràcter extremadament irregular –fins i tot per a aquella època– de les eleccions a Corts de 1919, J. Gil Pecharromán, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, p. 21. A pesar de tot Maura i els seus companys de gabinet no aconseguiren l'objectiu i el conjunt de les forces conservadores no assolí la majoria absoluta en el parlament sorgit d'aquells comicis. Respecte a l'actitud amb què va afrontar el govern liberal les eleccions generals de 1923, J. M^a. Marín, *Santiago Alba y la crisis de la Restauración: 1913-1930*, pp. 207-214.

primer moment per a Navarro Reverter i el republicà Emilio Santa Cruz respectivament. Per altra banda, respecte als comicis de 1919 tot fa pensar que els nombrosos casos de violentament del marc legislatiu electoral tingueren més a veure amb la forta contesa establerta entre les files del ciervisme –decidides a reconquerir l’hegemonia provincial de l’antic conservadorisme *coasier*– i les del liberalisme cantista, que no amb les pressions provinents del govern Maura, que, com s’ha comprovat a l’apartat corresponent, es trobava predisposat a pactar el repartiment dels districtes castellanencs amb els liberals. Certament l’acció governamental sí que es va fer notar de manera intensa a la convocatòria de 1923, tot i que també la necessitat de les forces liberals i datistes d’acabar amb l’hegemonia bastida per Jaime Chicharro al districte de Nules degué impulsar l’ús de mecanismes manipuladors. Tot plegat, es pot afirmar que l’actitud dels executius no fou decisiva perquè unes eleccions a Corts foren més o menys netes. Cal tenir en compte que hi havia moltes formes de coacció, corrupció i frau electoral que no requerien la participació dels representants governamentals. Per contra, el grau de duresa de la disputa entre els diversos candidats, esdevenia el factor principal.

Arribats a aquest punt, una pregunta queda pendent d’abordar: per què sembla, tal i com s’ha posat de relleu al llarg dels paràgrafs precedents, que les eleccions provincials registren un grau de manipulació inferior en comparació a les cites electorals municipals i generals?⁹ No és possible respondre a aquesta qüestió amb contundència, però sí que sembla que hi ha alguns elements que poden aportar llum sobre la mateixa.

D’una banda, cal tenir en compte que les eleccions municipals decidien sobre el control de l’administració més propera als integrants d’una determinada comunitat, la municipal. En eixe sentit, els resultats d’algunes investigacions centrades en espais rurals han revelat com els electors mostraven un comportament diferent si es tractava de comicis municipals o de comicis d’un àmbit superior. En el primer cas l’electorat acusava un major nivell de mobilització i d’interès pel procés electoral.¹⁰ I és que els poders locals tenien en les seues mans la gestió d’elements crucials com ara l’administració dels factors de producció –terra, a dobs, aigua per al reg, mà d’obra...– i dels recursos excedents, la cerca de nous recursos, la protecció de l’ecosistema

---

⁹ El panorama pot ser semblant al generat als districtes de l’orient biscaí, per als quals s’ha assenyalat que les protestes foren més nombroses en els comicis municipals, menys en els generals i encara menys en els provincials (A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, p. 200).

¹⁰ S. Cruz Artacho, “Caciquismo y mundo rural durante la Restauración”, pp. 36-38; M. González, “Los socialistas españoles y la «cuestión agraria»”, pp. 167-168.

mitjançant normes que eviten la seua sobreexplotació, la regulació dels usos dels espais agrícoles, el control del mercat de treball, la gestió dels conflictes a través de l'administració de justícia i de les forces d'ordre públic, la protecció i instrucció dels veïns –sanitat, beneficència, instrucció...– el repartiment i recaptació de les càrregues fiscals, etc. El fet que importants competències es trobaren en mans dels poders locals provocava també que els diversos grups polítics no dubtaren en fer ús de tots els mecanismes necessaris –el frau, les coaccions, els suborns– per tal de canalitzar la mobilització electoral al seu favor i obtenir i mantenir el control de l'administració municipal.¹¹ Per la mateixa raó, acabats els escrutinis, si aquestos no havien sigut favorables no es dubtava tampoc en tractar de revertir els resultats mitjançant la interposició de totes les reclamacions i els recursos que la legislació contemplava.

No és que el segon nivell polític-administratiu del règim –el conformat per les diputacions provincials– no tinguera importants facultats i funcions al seu càrrec, algunes tan transcendents per a la vida municipal com el repartiment i recaptació del contingent provincial –l'import que cada localitat havia d'assumir per al manteniment de la Diputació–, l'examen i control de la gestió dels ajuntaments o la resolució de les reclamacions electorals sorgides dels comicis municipals.¹² Amb tot, aquestos comicis implicaven sobretot al quart esglaió de la piràmide clientelar a què s'ha fet referència pàgines en rere, el conformat pels cacics comarcals i els caps clientelars de les poblacions més grans. Així, les eleccions provincials no afectaven tan directament a aspectes crucials per al conjunt d'una determinada comunitat local, de manera que els diversos caps polítics-clientelars locals en lliça –cinqué nivell de la piràmide– probablement percebien les eleccions provincials com quelcom un tant alié i allunyat, sentien una necessitat menys peremptòria de recórrer a procediments irregulars i d'interposar reclamacions i protestes contra l'aplicació dels mateixos. És cert però que de manera indirecta els resultats de les eleccions provincials podien acabar sent decisius a l'hora d'assolir el poder polític municipal en un determinat poble, ja que insistim en que d'ells depenia la configuració de la majoria al si de la Comissió Provincial, l'organisme que tenia la potestat de resoldre, en segona instància –després de la Junta Municipal del Cens Electoral– les reclamacions electorals interposades per presumptes irregularitats en els comicis municipals.

---

¹¹ M. González, "Ecología del poder político local durante el siglo XIX. Un estudio de caso", pp. 77-78.

¹² M. Martí, "Las diputaciones provinciales en la trama caciquil: un ejemplo castellonense durante los primeros años de la Restauración".

Respecte al fet que les protestes i reclamacions electorals també siguen menys nombroses en les eleccions provincials que en les generals, en aquest cas un factor que pot resultar de pes fa referència a la condició plurinominal dels districtes en les primeres, front als districtes uninominals en què s'articulaven els comicis a Corts. Al tractar-se de districtes plurinominals, l'ús de mecanismes manipuladors i la presentació de reclamacions es podien veure desincentivats, ja que normalment la candidatura perdedora es feia també amb alguna acta de diputat.¹³ A més, el fet de no obtenir la majoria d'actes en un determinat districte no provo cava necessàriament el control de la corporació provincial, ja que aquest depenia del total de diputats de cada formació política amb què es constituïa la nova Diputació i de les aliances que s'establiren entre elles.

Per contra, en les eleccions a Corts tots els districtes eren uninominals. Només hi havia doncs dos resultats possibles, l'obtenció o la no obtenció de l'acta de diputat, per la qual cosa la pugna entre els diversos candidats solia tenir un caràcter força més aferrissat, fet que es traduïa en un major ús de mecanismes irregulars. Així mateix, tot i que ja s'ha assenyalat que no era un element decisiu a l'hora de que els comicis resultaren més o menys nets, és necessari prendre en consideració també el fet que era en les convocatòries a Corts quan els ressorts governamentals –destitució d'alcaldes i regidors i nomenaments de càrrecs interins per substituir-los, enviament de delegats governatius, etc.– s'activaven amb major intensitat. Resulta lògic, ja que d'ells depenia en gran mesura que el partit governant obtinguera una majoria el més àmplia possible per poder disposar d'un Parlament mínimament estable.

LA RESOLUCIÓ DE LES RECLAMACIONS FORMALS I EL SEU GRAU DE POLITITZACIÓ

Passem a centrar-nos ara en aquelles protestes i reclamacions que van arribar a ser tramitades formalment i en les resolucions de les mateixes per part dels òrgans decisoris pertinents. Es tracta d'una faceta primordial en tot sistema electoral per garantir la netedat dels procediments seguits i la veracitat dels resultats obtinguts a les urnes, en tant que permet depurar i corregir els errors i les manipulacions que s'hagen pogut produir durant la campanya i els preparatius electorals, les votacions i els

---

¹³ També s'ha posat de relleu aquest factor a A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, p. 200.

escrutinis. Així, la menor o major capacitat de revisió i depuració de les incidències electorals per part dels mecanismes habilitats a l'efecte constitueix un element també de suma rellevància per tal de determinar el grau de manipulació dels comicis en un període històric donat.

De nou fixarem l'atenció primerament en les eleccions municipals. Ja s'han referit anteriorment les diverses instàncies habilitades per tramitar les reclamacions. La primera oportunitat es donava durant l'acte d'escrutini general celebrat per cada Junta Municipal del Cens Electoral. Aquest organisme, format principalment per representants de l'Estat i de les associacions i elits econòmiques locals, almenys teòricament tenia uns components en la seua majoria allunyats de l'àmbit d'actuació de la política, tot i que no degué ser infreqüent que molts dels seus membres estigueren més o menys vinculats a alguna força política o xarxa clientelar. En qualsevol cas, en relació a la revisió de les reclamacions electorals que, durant l'acte d'escrutini general, eren elevades a la Junta Municipal del Cens Electoral, les atribucions d'aquesta eren limitades. No podia anular cap acta de votació emesa per la mesa electoral corresponent ni cap vot. Sols estava habilitada per a deixar constància escrita de les reclamacions i protestes que s'efectuaven al llarg d'aquell acte i, com a molt, per a no computar els sufragis enregistrats en cas d'existir actes de votacions dobles i contradictòries o quan el nombre de vots anotat en l'acta de votació d'una de terminada secció fora superior al del seu cens d'electors. En eixos casos, si el nombre de sufragis exclosos del còmput era determinant per inclinar el resultat final a favor d'un o altre candidat, la Junta s'havia d'abstenir de proclamar regidor a cap d'ells.¹⁴

Una segona via d'interposició de reclamacions era la Comissió Provincial de la Diputació. Si la resolució d'aquesta era estimatòria, l'elecció era anul·lada i calia tornar a celebrar comicis amb caràcter extraordinari en eixa localitat. Però abans d'arribar a

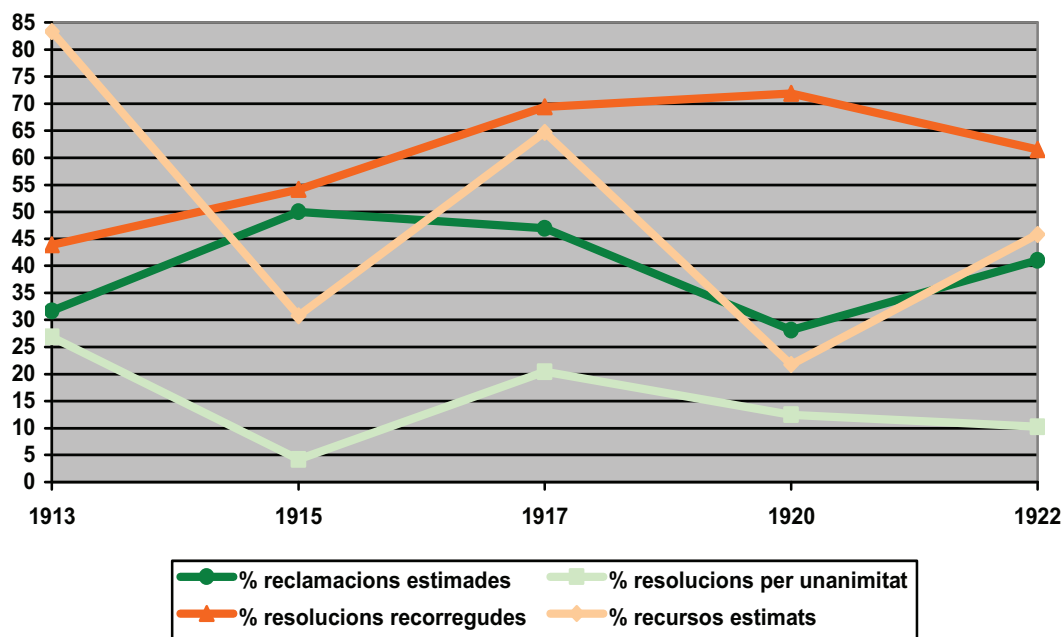
---

¹⁴ La Junta Municipal del Cens Electoral estava presidida per un vocal de la Junta Local de Reformes Socials. En cas que en un determinat municipi aquesta entitat no estiguera constituïda, el president seria el Jutge Municipal, el de major edat si hi havia més d'un. Com a vocals havien de figurar: el regidor més votat, exclosos l'alcalde i els tinents; un cap o oficial retirat de l'Exèrcit o de l'Armada o en el seu defecte un funcionari de l'administració central o provincial jubilat o, si tampoc es dona el cas, un ex-jutge municipal; dos dels majors contribuents per immobles, conreus o ramaderia que tingueren vot de compromissaris per a les eleccions de senadors, designats per sorteig; els presidents o síndics de dos gremis industrials del municipi o, si no hi haguera societats d'aquest tipus, dos dels primers contribuents per contribució industrial, impost d'utilitats o de mines que tinguen vot de compromissaris per a les eleccions a senadors, també escollits per sorteig. D'entre tots aquestos vocals, ocupaven el càrrec de vicepresidents el regidor de l'Ajuntament i un altre escollit per la pròpia Junta Municipal del Cens Electoral. Com a secretari, sense veu ni vot, havia d'exercir el secretari del Jutjat Municipal (Llei Electoral de 1907, *Gaceta de Madrid*, 10/08/1907, art. 11). Les facultats de les Juntes Municipals de Cens Electoral en matèria de reclamacions electorals es trobaven estipulades a l'art. 51 de la Llei Electoral de 1907 (*Gaceta de Madrid*, 10/08/1907).

eixe pas, cabia la possibilitat de recórrer en alça da la decisió de la Comissió Provincial – tant si havia sigut estimativa com desestimativa– d'avant el Ministeri de Governació, que aleshores emetia una altra resolució que ja era ferma i definitiva.

FIGURA 1) RECLAMACIONS I RECURSOS DE REPOSICIÓ EN MATÈRIA ELECTORAL EN COMICIS MUNICIPALS.

Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia* i la premsa local, 1913-1923.

Un primer indicador que pot resultar interessant examinar és el del percentatge de reclamacions electorals que la Comissió Provincial estimava, respecte del total que rebia. Com es pot apreciar a la Figura 1, els valors recollits no sobrepassen en cap elecció el 50%, però tampoc baixen per davall del 28%, tot descrivint una trajectòria oscil·lant que no permet establir cap tipus de tendència cronològica. Sí que sembla plausible afirmar que es tracta de percentatges considerables, suficients perquè aquells que estigueren barallant la possibilitat de formalitzar una reclamació davant la Comissió Provincial s'animaren a fer-ho, tant si es tractava de denunciar irregularitats que realment havien ocorregut, com si es pretenia interposar denúncies falses per provar d'anul·lar els resultats electorals que s'hi havien donat. Cal tenir en compte que amb l'anul·lació dels comicis i fins a la celebració d'una nova cita amb les urnes, sovint continuaven ocupant el consistori aquells regidors que ho havien fet abans de les

eleccions anul·lades, que aconseguien així perpetuar-se en el càrrec durant almenys alguns mesos més.

Seguint amb el curs administratiu d'aquestes reclamacions, què es pot dir de la labor de la Comissió Provincial, l'òrgan encarregat de resoldre-les en segona instància? Els baixos percentatges de resolucions preses per unanimitat reflectits al gràfic, que no superen el 30% i que es situen majoritàriament per davall del 20%, posen de manifest que en cap cas la Comissió va arribar a fixar uns criteris sòlids per jutjar les reclamacions electorals i inviten a pensar que foren els condicionants polítics els decisius a l'hora de votar a favor o en contra de les mateixes. Cal recordar que la Comissió Provincial estava formada per cinc diputats provincials –un per cadascun dels districtes en què es dividia el territori castellonenc en els comicis provincials– i hegemonitzada pel grup o coalició que havia aconseguit fer-se amb la majoria a la Diputació. Donades les seues extenses i rellevants atribucions, sobretot en el camp de l'administració local –aprovar o reformar les ordenances municipals, aplicar o condonar les contribucions estatals, aprovar els comptes dels consistoris, resoldre recursos d'alçada interposats contra acords dels ajuntaments... a banda de les seues facultats en les cites electorals municipals– el control de la Comissió Provincial esdevenia un dels principals objectes de desig dels partits polítics a escala provincial i els seues components eren principalment els cacics comarcals més influents en cada moment.¹⁵ És tractava, doncs, d'una peça clau en l'engranatge de la política clientelar.

La revisió de les resolucions de les reclamacions electorals ve a confirmar que el criteri seguit pels membres de la Comissió Provincial a l'hora de posicionar-se va ser essencialment el polític. La major part de les reclamacions eren resoltes mitjançant votació, en la qual els diputats del partit o coalició monàrquica que disposava de la majoria es decantaven per una de les opcions –estimar la reclamació i per tant anul·lar els comicis, o desestimar-la– mentre que els de la formació o aliança minoritària es decantaven per l'opció contrària. Només els diputats republicans que van formar part de la Comissió Provincial en alguna etapa es mantingueren, en termes generals, apartats d'aquest criteri, alineant-se en ocasions amb la postura dels diputats que representaven a la força hegemònica i en altres amb el posicionament del grup minoritari.

---

¹⁵ M. Martí, "Las diputaciones provinciales en la trama caciquil: un ejemplo castellonense durante los primeros años de la Restauración".

Les cròniques i testimonis de l'època corroboren aquest escenari. A títol d'exemple, en març de 1920 els medis ciervistes es queixaven de les resolucions de les reclamacions electorals que estava emetent una Comissió Provincial dominada pels liberals, amb «[...] un espíritu partidista tan exagerado, que dudamos tenga precedentes». Tanmateix, aquest tipus d'acusacions no eren inhabituals en la premsa de l'època cada vegada que començaven a fer-se públiques les resolucions de la Comissió. De fet, com es pot apreciar a la Figura 1, en la convocatòria de 1920 les resolucions no sembla que presentaren un grau de politització per sobre dels nivells normals, no foren les que registraren menors quotes d'unanimitat durant el període estudiat. Allò que en aquest cas resulta més excepcional, i alhora significatiu, és la resposta dels liberals a les crítiques vessades pels ciervistes. La mateixa va venir de la mà d'un dels membres de la majoria liberal a la Comissió, José Castelló Tárrega:

Cruelmente sacrificada nuestra conciencia a la reclamación imperiosa de la disciplina política [...] Y lo peor no es el sacrificio que toca hacer a los diputados, casi siempre repugnando el voto que emiten. Lo peor aquí es la exigencia de la política [...] ¿Es que no va a ser posible acabar? ¿No vale la pena el interés de los pueblos? ¿Eternamente ha de suceder lo mismo? ¡Oh, que gran desgracia para la política! ¡Qué bochorno más grande para todos los políticos! [...] Se hace preciso en interés de los pueblos, en beneficio de los mismos partidos y en honor de todos los políticos que esto termine.¹⁶

Castelló Tárrega reconeixia explícitament en el text que havien sigut els interessos polítics els que havien determinat el sentit de les resolucions de les reclamacions electorals, tot i que presentava aquesta circumstància com la tònica general que es venia repetint elecció rere elecció.

Les altres dues magnituds que apareixen a la Figura 1 fan referència a la darrera instància a què es podia apel·lar en matèria de reclamacions electorals a escala municipal, el Ministeri de Governació. Només en 1913 el percentatge de resolucions de la Comissió Provincial que van ser recorregudes en alçada al Ministeri es troben per baix del 50%, mentre que en 1917 i 1920 els valors es situen entorn al 70%. Al igual que en el cas de les reclamacions elevades a la Comissió Provincial, també en aquest cas

---

¹⁶ Les acusacions ciervistes a *La Provincia Nueva*, 18/03/1920. La resposta de Castelló Tárrega a *Heraldo de Castellón*, 22/03/1920. Altres acusacions i queixes similars poden ser consultades a *Heraldo de Castellón*, 31/12/1917, *El Clamor*, 20/03/1920, *Libertad*, 07/03/1922, *Levante*, 11/03/1922 i *Heraldo de Castellón*, 16/03/1922. En 1915 algunes informacions aparegudes a la premsa conservadora parlaven de lluites internes entre determinats notables liberals per imposar els seus desitjos a la Comissió Provincial a l'hora de resoldre les reclamacions electorals (*La Provincia*, 22 i 23/12/1915).

cal relacionar aquestos percentatges relativament elevats amb el fet que bona part d'aquestos recursos acabaven sent estimats per les autoritats ministerials. Tot i que en aquest cas les oscil·lacions són molt marcades, el fet és que sols en 1920 els recursos estimats no superen el 25%, mentre que en tres de les cinc convocatòries es situen per damunt del 45%. És a dir, que fou habitual que bastants dels acords que la Comissió Provincial prenia per resoldre les reclamacions electorals que li arribaven foren posteriorment desautoritzats pel Ministeri de Governació.

En qualsevol cas, tot fa pensar que aquesta tercera instància, a l'hora de resoldre els recursos que se li feien arribar, va seguir fonamentalment també criteris partidistes. No altra cosa cap imaginar d'un òrgan, el Ministeri de la Governació, que en les eleccions a Corts assumia sense complexos el paper principal a l'hora de posar en marxa i coordinar el ventall de mecanismes irregulars que s'empraven perquè el partit convocant dels comicis, un any sí i l'altre també, obtinguera un còmode triomf a les urnes.

Tot plegat, es pot afirmar que, en l'esfera municipal, les resolucions de les reclamacions que es formalitzaven en matèria electoral es trobaven principalment en mans d'òrgans dirigits per polítics –la Comissió Provincial i el Ministeri de Governació– claus en la reproducció dels mecanismes caciquistes i clientelars que constituïen l'eix sobre el que s'assentava l'edifici polític restauracionista ¿Cal relacionar aquesta circumstància amb el considerable nombre de reclamacions que es produïen en cada convocatòria electoral? Resulta factible ja que els reclamants –tingueren més o menys fonaments les seues reclamacions– sempre podien tenir esperances que els vaivens polítics, en el moment oportú, atorgaren als seus caps clientelars el control de la Comissió Provincial, o bé, si no s'havia donat aquesta situació, que el posterior recurs caiguera en mans d'un govern afí. Però vegem ara com es gestionaven les reclamacions electorals en els altres tipus d'eleccions.

Pel que fa a les eleccions provincials, una primera via d'interposició de reclamacions era l'acte d'escrutini general celebrat per la Junta Provincial del Cens Electoral. En relació a aquest àmbit de les protestes electorals formals, el paper d'aquesta junta era semblant al que complien les Juntes Municipals del Cens Electoral en els comicis municipals. És a dir, es limitava a consignar les reclamacions interposades durant l'acte d'escrutini general i no tenia capacitat d'anular actes de votacions ni sufragis. Només en cas d'existència d'actes dobles i contradictòries o d'enregistrar-se més vots que electors podia excloure del còmput els sufragis d'una

determinada secció. Si a més el total de vots exclosos del còmput podia fer variar el resultat de l'elecció a favor d'un candidat o d'un altre, la Junta s'havia d'abstenir de proclamar diputat a cap d'ells. Quant a la seua composició, al igual que en el cas de les Juntes Municipals, la mateixa també reflectia la voluntat del legislador –almenys teòrica– de mantenir-les allunyades del control dels polítics, tot atorgant una presència predominant a representants de l'administració de justícia, de les elits econòmiques locals, de les principals institucions educatives, de la xarxa associativa local i de determinats sectors professionals vinculats al dret.¹⁷

Si durant l'acte d'escrutini general celebrat per la Junta Provincial del Cens Electoral s'havien interposat reclamacions, aquestes passaven a ser examinades per la pròpia Diputació Provincial una vegada la mateixa s'havia constituït d'acord amb els resultats electorals enregistrats. La Diputació, si estimava les reclamacions vessades sobre l'acta d'un determinat diputat, tenia la facultat d'anular-la. Aleshores s'havia de procedir a celebrar uns nous comicis per cobrir la vacant produïda per l'acta anul·lada.¹⁸

En última instància, cabia també la possibilitat d'intentar revertir una resolució de la Diputació que anul·lava o donava vàlida a una elecció, mitjançant la interposició d'un recurs contenciós a l'audiència corresponent, provincial o territorial.¹⁹

Al llarg de tot el període estudiat només en una ocasió la Diputació va declarar la invalidesa d'una acta de diputat. Els fets han sigut ja apuntats en altres apartats del treball. A les eleccions provincials de 1915 pel districte de la capital assoliren l'acta de diputat els dos candidats republicans que es presentaven, el conservador Tiburcio Martín i el carlista *pur* Manuel Bellido Alba. Tanmateix, durant l'acte d'escrutini general celebrat per la Junta Provincial del Cens Electoral els apoderats del cap del carlisme *paquista*, Francisco Giner, van interposar reclamació contra la vàlida de l'acta de votació relativa a una de les seccions del municipi d'Almassora, en considerar que havia sigut falsejada a favor de Bellido, donant-se el cas que la quantitat de sufragis

---

¹⁷ Les atribucions de la Junta Provincial del Cens Electoral en matèria de reclamacions electorals a la Llei Electoral de 1907, art. 51. Les Juntes Provincials del Cens Electoral estaven presidides pel president de l'Audiència Territorial o Provincial i tenien com a vocals al rector de la Universitat –o si no hi havia, al director de l'Institut General i Tècnic–, el degà del Col·legi d'Advocats i el del Col·legi de Notaris, un membre de la Junta Provincial de Reformes Socials, el Cap Provincial d'Estadística i els presidents de les societats econòmiques, culturals, obreres i patronals domiciliades a la capital provincial, amb prioritat per les més antigues (*Gaceta de Madrid*, 10/08/1907).

¹⁸ El procediment per examinar i valorar les reclamacions electorals per part de la Diputació es trobava fixat a la Llei Provincial de 1882, art. 45 a 54 (*Gaceta de Madrid*, 01/09/1882).

¹⁹ Llei Provincial de 1882, art. 53 (*Gaceta de Madrid*, 01/09/1882). Posteriorment una llei sancionada en 1911 va establir que havia de ser la Sala Civil de l'Audiència Territorial respectiva la que s'ocupara de tramitar i resoldre aquestos recursos (*Gaceta de Madrid*, 21/06/1911).

atribuïts en ella a favor d'aquest candidat resulta va determinant perquè l'acta caiguera finalment en mans d'ell o de Giner.²⁰

Seguint el curs estipulat la reclamació va arribar a la Diputació, constituïda amb majoria formada pels liberals –en aquells moments aliats de Giner– més dos diputats conservadors trànsfuges. La corresponent votació va donar com a resultat l'anul·lació de l'acta de Bellido, fet que no per esperat va deixar de generar un clima d'alta tensió entre els partidaris d'un i de l'altre polític, que s'havien concentrat en el palau provincial i les seues immediacions. En la mateixa votació també es va proclamar a Giner com a diputat provincial en el seu lloc. Aquesta darrera decisió va causar també controvèrsia, ja que, com s'ha assenyalat més a dalt, a la Llei Provincial de 1882 s'establia que la Diputació tenia la facultat d'anul·lar l'acta però no de designar com a diputat a un altre candidat diferent del proclamat inicialment per la Junta Provincial del Cens Electoral. Segons la referida norma allò que procedia tramitar després de l'anul·lació era la convocatòria d'eleccions parcials per a cobrir la vacant que s'havia produït. En contraposició a aquest argument el diputat liberal Cristóbal Aicart va apel·lar a la llei que especificava que dels recursos contra els acords de la diputació en matèria electoral s'havia d'ocupar la Sala Civil de la Audiència Territorial respectiva. Segons el seu criteri aquesta disposició venia a reconèixer la possibilitat que, en cas d'anul·lar un acta, la corporació provincial proclamara diputat a aquell candidat que, una vegada efectuada la depuració del escrutini, haguera obtingut un major nombre de vots considerats legals.²¹ Finalment l'anul·lació de l'acta de Bellido i la proclamació de Giner foren recorregudes a l'Audiència Territorial, que va resoldre en sentit desestimatori.

Tot plegat, d'aquest repàs a les vies per efectuar reclamacions en les eleccions provincials i de la seua aplicació en el cas de Castelló, es pot concloure que el control i fiscalització d'aquest tipus de comicis presentava també un elevat grau de politització. Si bé en darrera instància era un òrgan jurídic, l'Audiència Territorial, qui tenia la darrera paraula a l'hora de resoldre els litigis electorals, pel que s'ha observat en l'exemple castellanenc molt poques vegades s'arriba va a aquest fase. De fet només en les convocatòries de 1913 i de 1915 es va donar el primer pas, és a dir, el de formalitzar

---

²⁰ *La Provincia Nueva* i *Heraldo de Castellón*, 18/03/1915.

²¹ Llei Provincial de 1882, art. 52 (*Gaceta de Madrid*, 01/09/1882). L'anul·lació de l'acta de Bellido i el nomenament de Giner a Actes de la Diputació Provincial, *Heraldo de Castellón*, *La Provincia Nueva* i *El Clamor*, 08/05/1915. La disposició legislativa esgrimida per Aicart a la *Gaceta de Madrid*, 21/06/1911. De la seua lectura no es dedueix però l'atribució a les diputacions, defensada per Aicart, de la facultat de proclamar diputats a candidats inicialment derrotats a les urnes.

les reclamacions durant l'acte d'escrutini general celebrat per la Junta Provincial del Cens Electoral. I de la vintena de reclamacions que entre ambdós anys arribaren a la Diputació, aquesta sols en va estimar una, la que va acabar amb l'anul·lació de l'acta de diputat de Bellido i la proclamació de Giner. Resulta lògic, si pensem que aquestes reclamacions eren interposades per faccions i partits polítics que havien perdut les eleccions i que l'òrgan que tenia la facultat de re soldre-les, la pròpia Diputació, estava controlat per la facció que acabava de guanyar-les. No és per casualitat que en l'única ocasió que la reclamació fou interposada per un grup que va acabar, de manera inesperada, formant part de la majoria a la corporació provincial –els *paquistes*, gràcies a la seua aliança amb els liberals i a la traïció de dos diputats conservadors– la resolució corresponent va ser estimatòria.

En últim terme queda pendent l'examen de la tramitació administrativa de les reclamacions en el cas de les eleccions a Corts. Al igual que en les provincials, més enllà de les protestes que els interventors ja podien fer constar durant les operacions efectuades per les meses electorals, l'acte d'escrutini general practicat per la Junta Provincial del Cens Electoral constituïa la primera oportunitat perquè els candidats o els seus representants feren oficials les seues reclamacions. Ja s'ha assenyalat però que en aquesta matèria la seua capacitat de decisió es reduïa a anotar les reclamacions interposades durant l'acte d'escrutini general i que no tenia capacitat d'anular actes de votacions ni sufragis. Sí podia deixar en suspens el còmput dels sufragis enregistrats en una determinada secció, si de la mateixa hi havia v àries actes de votació contradictòries o si en ella el nombre de vots havia superat al dels electors censats. En eixos supòsits, si es donava a més el cas que els sufragis exclosos del recompte eren suficients com per poder fer variar el resultat de l'elecció, també quedava ajornada la proclamació com a diputat d'algun dels candidats aspirants.

Seguint amb el procediment fixat legalment, si en l'acta d'escrutini emesa per la Junta Provincial del Cens Electoral s'havien consignat reclamacions electorals o si s'havia donat algun dels dos supòsits esmentats en el paràgraf anterior –l'existència de v àries actes contradictòries o l'enregistrament de més vots que electors tenia una determinada secció– tant prompte com la documentació electoral era rebuda per la Junta Central del Cens Electoral –amb seu a Madrid– aquesta tenia l'obligació de remetre-la d'immediat al Tribunal Suprem. De tota manera, encara que en les actes d'escrutini emeses per la Junta Provincial del Cens Electoral no s'haguera fet constar cap reclamació, els candidats derrotats tenien la possibilitat de demanar al President del

Tribunal Suprem la revisió de l'expedient electoral per a aportar proves i testimonis amb les quals acreditar la nul·litat o il·legalitat de l'elecció. A continuació aquest òrgan jurídic estudiava el cas i emetia un dictamen sobre la validesa o invalidesa de l'elecció, dirigit al Congrés dels Diputats, l'òrgan que tenia la facultat de resoldre definitivament el litigi.²²

Què es pot dir sobre l'aplicació pràctica d'aquesta regulació de les reclamacions electorals? De quina manera es va fer ús d'elles en les eleccions a Corts celebrades a les comarques de Castelló? Les dades recopilades a l'efecte posen en evidència que la interposició de reclamacions electorals en els districtes castellanencs fou relativament intensa. En totes les convocatòries del període almenys el 50% dels districtes foren protestats, excepte en l'ordinària de 1918, en la qual sols es va arribar al 25%. Per contra, a l'any següent aquest valor va assolir el 100%, valor que també fou destacat en els comicis de 1914 (83,33%) i de 1923 (80%).²³

No obstant, només en tres oportunitats la Junta Provincial del Cens Electoral, arran de la interposició d'una reclamació electoral durant l'acte d'escrutini general, va excloure a una o varies seccions del còmput de sufragis d'un determinat districte: en 1916, quan va decidir excloure del recompte a una de les seccions de la Vall d'Uixó, en entendre que el sobre i la documentació electoral que contenia presentaven irregularitats de relleu; en 1919 en les seccions de Càlig, en estimar-se que hi havia evidències suficients de que els comicis allí no s'havien arribat a celebrar i per tant les actes formalitzades havien de ser forçosament falses; i en 1923 en els comicis verificats a Eslida, en considerar-se que la documentació no havia arribat a la Junta Provincial del Cens Electoral pel conducte estipulat a la Llei Electoral.

Així mateix, pel que fa al Tribunal Suprem i al Congrés dels Diputats, només estimaren una de les reclamacions electorals referides als districtes castellanencs. Es tracta de les eleccions celebrades al districte de Morella en 1914 que, en virtut del dictamen emés pel Tribunal Suprem, ratificat posteriorment pel Congrés, foren anul·lades i repetides. A aquesta nova cita a les urnes es van presentar els mateixos dos contrincants que havien protagonitzat la convocatòria ordinària —el conservador Azcárraga i el liberal Esteban— i en aquesta ocasió el vencedor, ja definitiu, va ser

---

²² Llei Electoral de 1907, art. 53 (*Gaceta de Madrid*, 10/08/1907).

²³ A l'hora d'obtenir aquestos percentatges s'han obviat aquells districtes en els quals no havia hagut lluita, en aplicar-se l'article 29 de la Llei Electoral.

aquest últim, precisament el que mesos abans havia resultat perdedor i havia impugnat les eleccions celebrades en aquell districte.

Val a dir que aquesta escassa fortuna de les reclamacions electorals en el seu pas pel Tribunal Suprem i el Congrés dels Diputats constituïa una tònica general comuna al conjunt del panorama electoral de l'estat restauracionista. Fou precisament 1914 un dels anys amb major percentatge de reclamacions estimades pel Tribunal Suprem, amb un 16,67%, percentatge que va ser de l'11% en 1916, del 8,82% en 1918, del 5,88% en 1919 i del 9,85% en 1920.²⁴

Tot plegat, la proporció del total d'actes reclamades que van finalitzar en poder de candidats que inicialment havien perdut les eleccions és ben reduïda (14,29%). Caldria preguntar-se doncs per què a pesar d'aquest valor tan modest els percentatges d'interposició de reclamacions foren elevats. Probablement interactuaren diversos factors per tal que es donara aquesta situació: el fet que en el cas de les eleccions generals els districtes castellonencs eren tots ells uninominals, és a dir, sols hi havia una acta de diputat en disputa –i no quatre com en els comicis provincials– circumstància que òbviament forçava als candidats a esgotar totes les vies possibles per tal de fer-se amb la preuada acta; la capacitat d'influència i el prestigi social que suposava aconseguir la representació parlamentària d'un determinat districte, superiors als que es podien obtenir mitjançant l'assoliment de l'acta de diputat provincial;²⁵ i fins i tot, almenys durant els primers anys del període, les esperances en un mecanisme de resolució de les reclamacions electorals que, amb la instauració de la intervenció del Tribunal Suprem i la pèrdua de presència de polítics en les Juntes Provincials del Cens Electoral prescrites per la Llei Electoral de 1907, semblava que podia assolir un major grau d'equanimitat i despolitització.

El ben cert, però, és que les ombres del partidisme i de les influències polítiques també planejaren sobre els òrgans encarregats de fiscalitzar les eleccions a Corts, sobretot en aquelles conteses que per raons diverses resultaren especialment aferrissades i que enregistraren a la seua fi resultats ajustats, circumstàncies que solien anar associades a uns nivells de manipulació electoral e specialment elevats.

---

²⁴ Vegeu el *Anuario Estadístico de España* que elaborava l'Institut Geogràfic i Estadístic corresponent als exercicis 1915, 1918 i 1920.

²⁵ Cal tenir en compte que en la Diputació cada districte tenia no un sinó diversos diputats representants, mentre que al Congrés dels Diputats la representació era uninominal. Així doncs, aquest únic diputat assumia la representació dels interessos del seu districte en aquell gran centre distribuïdor de recursos i de favors que era la Cort, amb el consegüent increment d'influència política i clientelar que això suposava. A això cal afegir l'elevada capacitat que tenia d'influenciar en l'evolució política del seu districte.

Pel que fa a les Juntes Provincials del Cens Electoral, cal tenir present que la seua composició exempta de representants d'institucions polítiques no les eximia de comptar amb individus que venien desenvolupant un paper més o menys rellevant en l'escena política. Per exemple, en el cas de Castelló a la constituïda per al bienni 1914-1915 entre els seus setze membres hi figuraven el socialista José Martínez Giménez –en representació de la Junta de Reformes Socials– els mauristes José Simón –com a president de la Cambra de Comerç– i Salvador Guinot –com a president del Sindicat de Regs– i els republicans José Varella Comín –com a president del Cercle Mercantil– Bautista Bastán Arnau –com a president de la Societat de Mariners– Jaime Torrella Monreal –president de la societat d'obrers de vila *La Castellonense*– i el mateix Fernando Gasset –com a degà del Col·legi d'Advocats–. És a dir, almenys set dels seus integrants desenvolupaven o havien desenvolupat una faceta pública en el camp de la política i tenien una clara adscripció partidista. Quan a les sensibilitats polítiques concretes que hi eren presents, no resulta sorprenent que la més nodrida fora la republicana. Cal tenir en compte que totes les entitats representades en la Junta Provincial del Cens Electoral havien d'estar domiciliades a la capital. D'eixa manera, quedava reflectida la preponderància del republicanisme a la xarxa associativa de la ciutat.²⁶

En anys successius la remarcable presència de polítics en la Junta va continuar. Gasset i Simón es van mantenir com a vocals fins a les darreries del període, mentre que d'altres anaren passant per la institució, com ara els regidors republicans Cristóbal Nebot Valls, Guillermo Moltó i Francisco Soriano Martí, el liberal Rafael Fabra, el catòlic-agrari Francisco Segarra Torres i el maurista José Pascual Viciano. A banda, entre els vocals suplents hi van figurar personatges tan destacats com Luis Fabra –conservador ciervista– Enrique Gimeno Tomás –republicà– i Francisco Segarra García i Ricardo Carreras –mauristes–.

Durant l'etapa 1913-1923, tres foren els moments d'especial tensió i contestació al voltant de l'actuació de la Junta Provincial del Cens Electoral. Els tres es generaren en torn a comicis molt disputats i coincideixen amb les tres úniques ocasions en què la Junta va decidir excloure a determinades seccions de l'operació d'escrutini, tal com ja s'ha posat de relleu en paràgrafs anteriors. Cronològicament, el primer es situa en la

---

²⁶ La composició i constitució de la Junta Provincial del Cens Electoral per al bienni 1914-1915 al *Boletín Oficial de la Provincia*, 09/01/1914. Constitucions posteriors a les edicions d'aquesta publicació dels dies 12/01/1916, 25/01/1918 i 09/01/1920.

convocatòria de 1916 i al districte de Nules, on el conservador datista Fabié i el Baró de Terrateig, catòlic però recolzat per la potent facció liberal reverterista, protagonitzaren una forta lluita per fer-se amb l'acta de diputat. En arribar a l'escrutini de l'acta de la secció primera del districte tercer de la Vall d'Uixó, en mig d'una gran expectació la Junta va decidir no computar els vots enregistrats en l'expedient electoral de la mateixa, en considerar que les pliques que contenien aquesta documentació havien sigut falsejades i cursades de manera irregular, al igual que les actes de votació, en les quals faltaven les signatures d'alguns dels interventors de la mesa. Aquesta resolució de la Junta va resultar decisiva perquè el recompte finalment acabara donant com a vencedor a Terrateig i naturalment va provocar una forta controvèrsia.²⁷

Major grau de polèmica va alçar encara la postura de la Junta Provincial del Cens Electoral respecte a la celebració de les eleccions a Corts de 1919 al districte de Vinaròs i més en concret al poble de Càlig. Tal com ja s'ha exposat en un apartat anterior, la Junta va decidir que no s'havien d'obrir les pliques que contenien l'expedient electoral d'aquest municipi, en considerar que hi havia evidències suficients de que a Càlig en última instància no s'havien pogut celebrar els comicis i que per tant les actes de votació arribades a la Junta forçosament havien de ser falses. Finalitzat l'escrutini dels vots verificats al districte, va proclamar diputat al candidat que – superant per poc més de 200 sufragis els obtinguts pel ciervista Melis– havia resultat el més votat, el liberal Saiz de Carlos.

L'acord de la Junta va causar gran malestar en les files ciervistes. Consideraven que s'havia extralimitat en les seues funcions, ja que –a no ser que hi hagueren actes contradictòries, que no era el cas– estava obligada a computar totes les actes de votació, encara que foren manifestament falses. De tota manera, també mantenien que les pliques de Càlig complien amb els requisits externs fixats per la Llei Electoral de 1907. Asseguraven que les eleccions sí que s'havien celebrat i, a més, esgrimien que no es podia proclamar cap diputat si faltava computar els vots d'un dels pobles del districte.

---

²⁷ *Heraldo de Castellón i La Provincia Nueva*, 13/04/1916. Els conservadors datistes van argumentar que no existia l'obligació legal de que les actes de votació estigueren signades per tots els interventors de les meses electorals (*La Unión*, 24/06/1916). D'altra banda, si es té en compte allò prescrit a l'article 51 de la Llei Electoral de 1907, la proclamació del Baró de Terrateig per part de la Junta no s'haguera degut produir, ja que la diferència de vots a la secció no computada -449 a favor de Fabié- era superior a l'enregistrada en el còmput total -432 a favor de Llaúri-. Així mateix, la decisió de la Junta també sembla discutible en tant que, com ja s'ha posat de manifest, la Llei Electoral de 1907 no contemplava la possibilitat d'excloure de l'escrutini cap acta de votació, per moltes deficiències que presentara aquesta o el sobre on havia sigut dipositada, amb les úniques dos úniques excepcions ja sabudes: concurrència d'actes dobles i contradictòries o enregistrament de més votants que electors censats.

En eixe sentit afegien que el nombre d'electors d'aquell poble superava àmpliament la diferència de vots que, en el conjunt del districte de Vinaròs, havia donat com a guanyador a Saiz de Carlos i que per tant els resultats enregistrats en Càlig podien fer variar el candidat vencedor al districte, per la qual cosa la Junta com a molt haguera hagut de deixar en suspens la proclamació de diputat per Vinaròs, però mai acabar proclamant a Sáiz de Carlos. Així mateix, apel·laven a l'article 40 de la citada llei electoral per esgrimir que si en Càlig realment no s'havien celebrat els comicis calia convocar-los de nou el més aviat possible.

En aquest cas però es va donar un pas més en les crítiques a la Junta, en vincular-se obertament aquesta discutida resolució sobre les eleccions de Càlig a motivacions de caire polític. Efectivament, els ciervistes no dubtaren en acusar als mauristes i als cantistes de trobar-se al darrere d'aquella polèmica decisió de la Junta Provincial del Cens Electoral.²⁸ Cal tenir en compte que durant el bienni 1918-1919 formava part de la Junta el maurista José Simón Hernández i el cantista Rafael Fabra, però no es disposen de més dades que apunten a que altres membres de la mateixa foren afins a alguna d'aquestes dues forces.²⁹ Això sí, no és descartable que aquestos reberen el suport de Fernando Gasset i de la resta de republicans que formaven part de l'òrgan en aquells moments per tal d'aconseguir la proclamació com a diputat de Saiz de Carlos, en virtut del col·laboracionisme que venia presidint les relacions entre el gendre d'aquest, Vicente Cantos, i el cap provincial republicà. En qualsevol cas, el to de la polèmica va anar *in crescendo*, fins al punt que dos números de *La Provincia Nueva* foren denunciats pel Fiscal de l'Estat.³⁰

Per la seua banda, des dels medis liberals naturalment es va defensar l'actuació de la Junta i es van rebatre els arguments en què es basaven les crítiques dels ciervistes. Esgrimiren que les pliques de Càlig no s'havien obert perquè no complien els requisits externs exigits per la legislació i negaren qualsevol influència de tipus polític en la decisió acordada.³¹

---

²⁸ «Sabíamos qué podía esperarse del apasionamiento de los elementos mauristas y cantistas que predominan en la Junta una solución más conforme a las pretensiones del Sr. Sáiz de Carlos que con las exigencias de la ley» (*La Provincia Nueva*, 05/06/1919). Les invectives ciervistes es poden seguir a les edicions de *La Provincia Nueva* i *Heraldo de Castellón* dels dies 4 a 14/06/1914.

²⁹ Per aquells anys també formava part de la Junta Provincial del Cens Electoral, però amb la condició de suplent, el maurista Ricardo Carreras.

³⁰ *La Provincia Nueva*, 10/06/1919. La causa corresponent oberta contra Vicente Belliure, director del diari conservador, va ser finalment sobreseguda (*La Provincia Nueva*, 12/07/1919).

³¹ *Heraldo de Castellón*, 09, 13 i 14/06/1919.

Tot plegat, tenint en compte els preceptes legals vigents, resulta almenys discutible la postura de la Junta de negar-se ni tan sols a obrir els sobres que contenien l'expedient electoral de Càlig. De nou, al igual que en el cas de la secció primera del districte tercer de la Vall d'Uixó en 1916, havia exclòs de l'escrutini a determinades demarcacions electorals per motius que no semblaven justificats.

El darrer episodi especialment polèmic generat en torn als escrutinis generals practicats per la Junta Provincial del Cens Electoral va tenir en lloc en la darrera convocatòria a Corts, la d'abril de 1923. En aquesta ocasió les mirades es centraren en el districte de Nules, que acaba de ser objecte d'una cruenta contesa electoral protagonitzada principalment pel candidat liberal –Faustino Valentín– i pel ciervista –Jaime Chicharro–.

En aquest cas els arguments contraposats en 1919 s'intercanviaren. La controvèrsia va esclatar al negar-se la Junta a atendre les peticions de Chicharro de que no s'obriren les pliques que contenien les actes de votació de diverses seccions del districte. Chicharro estimava que hi havia evidències del seu falsejament, en tant que les corresponents pliques no contenien els requisits externs –signatures dels membres de la mesa electoral i segells de correus– exigits per la legislació. Segons els ciervistes aquesta deficiència impedia garantir que les pliques que s'anaven a obrir, tal com prescrivia la llei, foren les que realment contenien l'acta elaborada per la mesa electoral corresponent i per tant, si aquesta condició no es podia verificar, calia rebutjar-les i no obrir-les.

Per la seua banda, l'argument dels liberals, naturalment a favor d'obrir les pliques, era exactament aquell que quatre anys abans havien esgrimit els ciervistes: la Junta Provincial del Cens Electoral no estava facultada per dirimir la veracitat o falsedat de la documentació electoral i s'havia de limitar a obrir els sobres i computar els vots consignats en les actes.

Només en el cas de les seccions d'Eslida la Junta va acceptar aquesta argumentació dels ciervistes. La resta de reclamacions efectuades en els mateixos termes respecte a d'altres seccions –les de Moncofà o la segona del districte primer de Nules– foren desestimades i el còmput de vots finalment va venir a confirmar l'ajustada victòria de Faustino Valentín, ja apuntada en els recomptes efectuats per les meses electorals el mateix dia dels comicis.

En aquest punt de la sessió es va obrir un segon motiu de discussió, al procedir la Junta tot seguit a proclamar diputat a Valentín. Tal com ja havien fet en 1919, els

ciervistes posaren de relleu que el cens electoral d'Eslida –444 electors– superava clarament la xifra de vots que separava a Valentín de Chicharro –156– de manera que l'acta d'Eslida haguera pogut fer variar el resultat de l'elecció i per tant la proclamació de diputat pel districte de Nules devia quedar en suspens. Admetien que a la llei no es feia referència explícita a aquest supòsit, però de fensaven la seua postura argumentant que era la més correcta i coherent amb l'esperit del paràgraf quart de l'article 51 de la Llei Electoral, que prescrivia que no es proclamaria diputat cap candidat quan les actes excloses del còmput –per haver-hi exemplars dobles i contradictoris o més votants que electors– pogueren fer variar el resultat final a favor d'un o de l'altre candidat.

El ben cert és que en aquesta ocasió Chicharro i els seus no feren una lectura en clau política de la resolució presa per la Junta, sinó que focalitzaren les seues crítiques en un individu en concret, el president de la mateixa, Eusebio Font i Folch, que ho era, tal com establia la normativa vigent, en virtut del seu càrrec de president de l'Audiència Provincial. Font va ser acusat d'haver conduït la sessió de manera parcial i favorable als interessos de Valentín, tot i que no es van concretar els mòbils que l'havien pogut portar a actuar d'eixa manera, i va respondre denunciant a *La Provincia Nueva*, que de nou va haver de passar pel jutjat.³²

Pel que fa als dictàmens emesos pel Tribunal Suprem, ja s'ha apuntat abans que només en una oportunitat un d'ells –l'elaborat en 1914 respecte al districte de Morella– va resultar favorable als interessos dels reclamants, dada que es troba en consonància amb els reduïts percentatges de reclamacions que foren informades favorablement pel referit òrgan jurídic a escala estatal. Aquesta circumstància s'unia a d'altres com ara que els informes del Tribunal Suprem s'emetien mesos després de celebrats i escrutats els comicis –quan el fragor de la batalla ja havia perdut intensitat– i que lògicament es tractava d'una institució integrada exclusivament per eminents juristes i localitzada a la Cort, per la qual cosa la capacitat dels polítics de províncies d'influir en ella semblava limitada.

Tot plegat sembla apuntar a que en aquest cas les controvèrsies alçades pels acords presos foren molt menors que en el cas dels adoptats per la Junta Provincial del Cens Electoral. En termes generals així fou. Tanmateix, en alguns dels episodis més polèmics, ja referits en pàgines anteriors, l'actuació del Tribunal fou examinada amb detall per les forces castellonenques implicades en el plet i criticades per aquella part

---

³² Tots els extrems i arguments de la polèmica a les edicions de *La Provincia Nueva* i *Heraldo de Castellón* dels dies 03 a 09/05/1923.

que en va sorgir desfavorida en el dictamen corresponent. Així, en el cas de l'acta pel districte de Vinaròs a les eleccions de 1919, davant la confirmació per part del Congrés dels Diputats –amb majoria conservadora en aquells moments i amb un govern presidit per Maura– de la victòria del liberal Saiz de Carlos, *La Provincia Nueva* va assenyalar implícitament que la decisió del Tribunal Suprem havia sigut errònia: «[...] no se oculta a la gran penetración del Sr. Maura, que dicha Sala padece equivocaciones; pero estimó siempre que era menor ese mal individual, al social que implicaría desautorizar a la Sala».³³

Molt més contundent fou el tractament que va rebre a *La Provincia Nueva* el dictamen emés pel Tribunal Suprem que donava per vàlida la proclamació de Faustino Valentín com a diputat per Nules, després de l'aferissat duel electoral que aquest havia mantingut amb Jaime Chicharro en aquell districte en abril de 1923. El diari ciervista, a banda d'analitzar profusament el referit dictamen i d'exposar arguments per rebatre'l, va arribar a qualificar-lo de «monstruosidad» i a assegurar que els magistrats autors del mateix hi havien comés un «gravísimo delito de prevaricación». La dimissió dels referits juristes després de l'emissió del dictamen venia a refermar, segons *La Provincia Nueva*, la greu equivocació en què havien caigut. Tanmateix, no va donar però el pas de relacionar la decisió final del Tribunal amb possibles pressions i motivacions partidistes o procedents del govern, en aquells moments en mans dels liberals.³⁴

En qualsevol cas, al llarg del present subapartat s'ha tingut l'oportunitat de comprovar que les interferències partidistes i governamentals en els instruments i sistemes de fiscalització i revisió dels processos electorals eren una constant durant els darrers anys de la Restauració. No es pot negar però l'existència de certa intenció del legislador d'allunyar de la influència política a les instàncies que havien de verificar la legalitat de les eleccions i resoldre les reclamacions interposades. Aquesta aspiració es

---

³³ Cal tenir en compte que, en la pràctica, la immensa majoria dels dictàmens del Tribunal Suprem, que sobre el paper podien ser ratificats o rebutjats pel Congrés dels Diputats, foren acceptats per aquest, sovint sense ni tan sols generar-se un debat parlamentari al respecte. Per exemple, en les eleccions de 1918 cap dels 170 dictàmens emesos pel Tribunal foren resolts desfavorablement, en les de 1919 només 2 de 136 i en 1920 cap de 132. Vegeu l'*Anuario Estadístico de España* dels anys corresponents.

³⁴ Els comentaris de *La Provincia Nueva* referits al dictamen del Tribunal Suprem sobre l'acta de Nules a les edicions dels dies 28/05/1923 i 04 i 07/06/1923. Sembla que les pressions dels Executius perquè el Tribunal Suprem informara les actes reclamades a favor dels seus interessos polítics no foren inhabituals. S'ha assenyalat al respecte que «La labor exclusivamente informativa atribuida en la ley maurista al Tribunal Supremo para que se pronunciara con imparcialidad e independencia sobre las actas electorales impugnadas por irregularidades, quedó en entredicho ante las presiones directas o indirectas del poder ejecutivo sobre los Altos Magistrados para que opinaran según las preferencias del Consejo de Ministros» (T. Carnero, «Política de masas y Parlamento: entre la continuidad y la ruptura (1890-1923)», p. 88).

va manifestar en la composició de les Juntes Municipals i Provincials del Cens Electoral, en les quals no figuraven càrrecs polítics. També en la implicació del Tribunal Suprem en el procés de resolució de les reclamacions que es donaven en les eleccions a Corts, més encara si tenim en compte que en la gran majoria dels casos el Congrés dels Diputats acabava fent seus els dictàmens emesos pels magistrats del referit òrgan jurídic. No obstant, s'ha posat de relleu que ni tan sols aquests òrgans, en principi aliens als interessos polítics, pogueren evitar les fortes polèmiques que s'hi generaven al voltant de les nombroses reclamacions electorals que afloraven elecció rere elecció, sobretot en el cas de conteses que havien sigut especialment ajustades i brutes.

MIL I UNA MANERES D'ADULTERAR UNS COMICIS

En pàgines anteriors ja s'han presentat els tres tipus de mecanismes que s'empraven per adulterar unes eleccions: el frau, la coacció i el suborn. Tal volta siga adient ara analitzar amb major detall com es posaven en pràctica i quines modalitats podem trobar en cadascun d'ells.³⁵

Quant al frau electoral, les possibilitats començaven ja abans del dia dels comicis. Entre les modalitats més freqüents en aquesta fase prèvia es trobaven la constitució incorrecta de les juntes municipals del cens electoral, la declaració irregular del nombre de regidories a cobrir en cada districte, la manipulació en la confecció dels censos electorals, la destitució de regidors i alcaldes i el nomenament irregular d'interins, l'aplicació irregular de l'article 29, la proclamació de candidats incapacitats per a exercir com a tals, la declaració com a incapaços de candidats que realment tenien dret a ser-ho o la composició il·legal de les meses electorals.³⁶

Les possibilitats es multiplicaven el dia de la cita amb les urnes, quan entre les formes d'adulteració més comuns es troben el falsejament d'actes i certificats de votació, la introducció de major nombre de paperetes que votants havien sigut

---

³⁵ Un repertori il·lustratiu a A. Miguez i M. Cabo, "Pisando la dudosa luz del día: el proceso de democratización en la Galicia rural de la Restauración", pp. 48-51.

³⁶ Un cas estudiat d'intensa adulteració dels censos electorals és el de Pamplona (M^a. del Mar Larraza, *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, pp. 155-156). Respecte a l'aplicació irregular de l'article 29, generalment consistia en impedir la proclamació d'algun candidat, mitjançant l'al·legació d'algun defecte de forma, per tal que només fora proclamat el candidat desitjat, que per tant era designat automàticament regidor o diputat en aplicar-se-li l'article 29. L'ús d'aquesta modalitat ha sigut també documentada per A. Delgado en *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, p. 184.

enregistrats, les manipulacions del recompte, les suplantacions d'identitats de votants o els vots efectuats per no electors, els bloquejos de l'accés als col·legis a determinats electors, la suspensió momentània o l'endarreriment de l'inici de les votacions, la violació de la condició secreta del vot o el trencament d'urnes.

Votación de hoy 5 de febrero de 1922

Término municipal de Betxi Distrito de Norte Sección de Unión

CANDIDATOS	VOTOS OBTENIDOS
[Handwritten Name]	XXXXXXXXXX (10) XXXXXXXXXX (20) XXXXXXXXXX (30) XXXXXXXXXX (40) XXXXXXXXXX (50) XXXXXXXXXX (60) XXXXXXXXXX (70) XXXXXXXXXX (80)
[Handwritten Name]	XXXXXXXXXX (10) XXXXXXXXXX (20) XXXXXXXXXX (30) XXXXXXXXXX (40) XXXXXXXXXX (50) XXXXXXXXXX (60) XXXXXXXXXX (70) XXXXXXXXXX (80)
[Handwritten Name]	XXXXXXXXXX (10) XXXXXXXXXX (20) XXXXXXXXXX (30) XXXXXXXXXX (40) XXXXXXXXXX (50) XXXXXXXXXX (60) XXXXXXXXXX (70) XXXXXXXXXX (80)
[Handwritten Name]	XXXXXXXXXX (10) XXXXXXXXXX (20) XXXXXXXXXX (30) XXXXXXXXXX (40) XXXXXXXXXX (50) XXXXXXXXXX (60) XXXXXXXXXX (70) XXXXXXXXXX (80)
[Handwritten Name]	XXXXXXXXXX (10) XXXXXXXXXX (20) XXXXXXXXXX (30) XXXXXXXXXX (40) XXXXXXXXXX (50) XXXXXXXXXX (60) XXXXXXXXXX (70) XXXXXXXXXX (80)
[Handwritten Name]	XXXXXXXXXX (10) XXXXXXXXXX (20) XXXXXXXXXX (30) XXXXXXXXXX (40) XXXXXXXXXX (50) XXXXXXXXXX (60) XXXXXXXXXX (70) XXXXXXXXXX (80)
[Handwritten Name]	XXXXXXXXXX (10) XXXXXXXXXX (20) XXXXXXXXXX (30) XXXXXXXXXX (40) XXXXXXXXXX (50) XXXXXXXXXX (60) XXXXXXXXXX (70) XXXXXXXXXX (80)
[Handwritten Name]	XXXXXXXXXX (10) XXXXXXXXXX (20) XXXXXXXXXX (30) XXXXXXXXXX (40) XXXXXXXXXX (50) XXXXXXXXXX (60) XXXXXXXXXX (70) XXXXXXXXXX (80)
[Handwritten Name]	XXXXXXXXXX (10) XXXXXXXXXX (20) XXXXXXXXXX (30) XXXXXXXXXX (40) XXXXXXXXXX (50) XXXXXXXXXX (60) XXXXXXXXXX (70) XXXXXXXXXX (80)
[Handwritten Name]	XXXXXXXXXX (10) XXXXXXXXXX (20) XXXXXXXXXX (30) XXXXXXXXXX (40) XXXXXXXXXX (50) XXXXXXXXXX (60) XXXXXXXXXX (70) XXXXXXXXXX (80)

Full de còmput de vots obtinguts al districte Nord del poble de Betxí a les eleccions municipals de 5 de febrer de 1922 (Arxiu Municipal de Betxí).

Finalment, també durant dies posteriors a les votacions existien maneres d'adulterar els comicis, com ara la no exposició pública de la informació electoral o el deficient compliment d'aquest tràmit i la modificació de les actes de votació.³⁷

Pel que fa a les coaccions, aquestes eren exercides bé per representants del poder polític o bé per elements afins a alguna de les candidatures. En el primer cas sovint un pas previ era la suspensió d'ajuntaments. Es destituïen alcaldes i regidors en al·legar

³⁷ Es poden localitzar abundants casos de reclamacions relatives a alguna d'aquestes modalitats de frau – comeses abans, durant o després dels comicis– en la majoria dels nombrosos números del *Boletín Oficial de la Provincia* en els quals es publicaven les resolucions de la Comissió Provincial, publicats durant les setmanes posteriors al dia dels comicis. Sols a títol d'exemple vegeu el *Boletín Oficial de la Provincia* dels números corresponents als dies 22 a 25/12/1913, 22 a 24/12/1915, 19 a 24/12/1917, 22 a 26/03/1920 i 03 a 12/04/1922.

que havien comés irregularitats en la seua gestió i, en ocasions, aquestos eren substituïts per interins. L'objectiu era aconseguir el control polític del consistori per tal que aquest estiguera al servei de determinada candidatura en una pròxima contesa electoral.³⁸ Una altra possibilitat era el nomenament de delegats governatius. Eren investits amb les mateixes atribucions que el Governador Civil i amb facultats per donar ordres a la Guàrdia Civil. Teòricament la seua funció era garantir el normal desenvolupament dels comicis i impedir alteracions de l'ordre públic durant la seua celebració, però en realitat en la major part dels casos tenien la missió de beneficiar una determinada candidatura a través de l'exercici de coaccions. En ocasions comptaven amb el suport d'agents de vigilància, que no necessàriament pertanyien a cap cos oficial.³⁹ Pel que fa a la coacció no dirigida des de l'administració, era exercida per grups d'individus que tenien l'objectiu d'intimidat als electors o als rivals polítics.

Les formes d'intimidat i coaccionar als electors eren múltiples i variades: tancament d'electors en presons municipals; amenaces de paralització de sol·licituds tramitades a l'ajuntament o de la seua resolució contrària als interessos de l'elector sol·licitant; amenaces d'incrementar les càrregues fiscals; amenaces d'agressions físiques; etc.⁴⁰

---

³⁸ Alguns exemples de l'aplicació d'aquest recurs a les comarques de Castelló a *Heraldo de Castellón*, 27/12/1913, *El Clamor*, 17/02/1914, *La Provincia*, 03/01/1916, *Heraldo de Castellón*, 30 i 31/05/1919 i *La Provincia Nueva*, 15, 17, 19 i 20/11/1920, 10 i 14/12/1920 i 01, 09, 13 i 16/03/1923. Segons dades publicades a l'*Anuario Estadístico de España 1924-1925* entre 1915 i 1923 a la província de Castelló foren destituïts 13 alcaldes, 185 regidors, 30 ajuntaments foren suspesos i van ser designats 187 regidors interins. La major part d'aquestes destitucions, suspensions i designacions van tenir lloc a partir de 1920 i es van concentrar sobretot en 1923. Aquestes xifres no resulten gens menyspreables, ja que situen a Castelló en la vuitena posició quant al rànquing de nombre d'alcaldes destituïts i en el seté lloc pel que fa a nombre de regidors destituïts, d'un total de quaranta-nou províncies.

³⁹ En el panorama electoral castellanenc les cites en què es va utilitzar amb major intensitat la designació de delegats van ser les eleccions a Corts de 1919, 1920 i 1923. A banda de nombrosos testimonis periodístics, en la primera d'elles comptem amb un telegrama del Governador Civil al Ministre de la Governació, en el qual li assegurava que havia afavorit als candidats ministerials «[...] haciendo nombramiento 63 delegados cuyas credenciales entregué a los candidatos» (Arxiu Històric Nacional, sèrie Interior-A, lligal 28 A, expedient 4, 31/05/1919). Respecte a 1920 vegeu *La Provincia Nueva*, 12, 17 i 19/11/1920 i 18, 20 i 30/12/1920; i *Heraldo de Castellón*, 15/11/1920 i 02/12/1920. Per al cas de 1923 *La Provincia Nueva*, 27, 28 i 30/04/1923. Sobre la utilització de delegats governatius vegeu també A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, pp. 204-208.

⁴⁰ Exemples d'empresonaments a *Boletín Oficial de la Provincia*, 20/11/1916 i *La Provincia Nueva*, 14, 27 i 28/04/1923. D'amenaces d'agressions físiques a *Boletín Oficial de la Provincia*, 24/12/1915, nº extra. Sobre l'ús sectari de l'administració municipal, per exemple en les eleccions municipals de 1915 a Eslida es va denunciar que el secretari de l'Ajuntament havia amenaçat a un elector amb no lliurar-li el certificat de bona conducta que necessitava per poder emigrar a França (*Boletín Oficial de la Provincia*, 24/12/1915, nº extra.) En la majoria dels nombrosos números del *Boletín Oficial de la Provincia* en els quals es publicaven les resolucions de la Comissió Provincial de reclamacions electorals relatives a eleccions municipals es poden localitzar molts més exemples. També es pot consultar un assortiment variat de coaccions, en aquest cas en el marc d'unes eleccions provincials, a *La Provincia Nueva*, 22/03/1917.

En ocasions l'exercici de la coacció va suposar l'ús més o menys intens de la violència. En eixe sentit el clímax es va assolir a les darreres eleccions a Corts del període, en 1923. Les cròniques periodístiques, sobretot les dels medis dretans, es feren ampli ressò de la violència emprada pels delegats governatius per intimidar l'electorat del districte de Nules, on s'enfrontava Jaime Chicharro al liberal Faustino Valentín. El propi Chicharro, en telegrama dirigit al seu cap nacional, Juan de la Cierva, es queixava amargament d'aquesta situació i dibuixava un escenari certament alarmant:

Recibido su telegrama que le agradezco, asombrándome manifestaciones Presidente Consejo, ya que Nules es el Rif. Se ha predicado y predicase atentado personal. Presidarios dícense delegados Gobernador impuesto el terror encarcelando a mis mejores y más prestigiosos amigos, entre ellos exalcalde Canós y cazándoles a tiros por las calles, tal extremo que hasta mi vida tiene que estar defendida por nuestras pistolas. Esfuérmome defender impulso agresivo justificadísimo mis amigos, dudando pueda evitar derramamiento sangre pues están excitadísimos. Salúdale. Chicharro.⁴¹

Evidentment es tracta d'un testimoni procedent d'un a de les parts en conflicte i per tat subjectiu i interessat, que és possible que resulte un tant exagerat. Tanmateix, hi ha fets constatats que demostren que els partidaris de Valentín empraren profusament la violència amb finalitats intimidatòries: en un míting del candidat republicà Pedro Vargas a la Vall d'Uixó dos valentinistes tractaren de provocar un aldarull per tal que l'acte fora suspès per les autoritats; a la mateixa localitat tractaren d'assaltar la seu dels chicharristes; a Nules apallissaren a un chicharrista; i a Eslida un dia abans de la cita amb les urnes els partidaris del liberal Valentín apunyalaren al president de la mesa electoral i colpejaren a un adjunt i un interventor de la mateixa. Naturalment va haver resposta des de les files dretanes, que impediren per la força que Valentín celebrara un míting a Borriana.⁴² Fins i tot des de determinats sectors –no sols des de la dreta sinó també des dels republicans– es va insistir en què per posar en pràctica aquestos mètodes

---

⁴¹ *La Provincia Nueva*, 27/04/1923. Els escrits d'enceses queixes per la intensitat que estava assolint la violència coaccionadora dels valentinistes proliferaren durant tota aquella campanya electoral en els medis conservadors: «Se han empleado todos los medios de coacción, desde la amenaza al encarcelamiento; desde la multa al intento de asesinato; desde el atropello a la colocación de petardos que explotan no matando, de milagro, a unas criaturas inocentes que dormían en sus camitas tranquilamente» (*La Provincia Nueva*, 14/04/1923).

⁴² El míting republicà de la Vall d'Uixó, l'intent d'assalt i la pallissa al setmanari republicà *Ideal*, 24/03/1923. Cal recordar que, a més de Valentín i Chicharro també es va presentar com a candidat pel districte de Nules el republicà Pedro Vargas, tot i que amb escasses possibilitats de triomf. Els fets d'Eslida a *La Provincia Nueva*, 30/04/1923 i *Heraldo de Castellón*, 02/05/1923 i 13/06/1923. El sabotatge del míting liberal de Borriana a *Ideal*, 24/03/1923.

violents Valentín –originari de Nules però que havia desenvolupat la seua carrera política a València– es va fer acompanyar d'un nodrit contingent d'individus procedents dels baixos fons del Cap i Casal.⁴³

Des de les files dretanes es va denunciar inclús que aquest clima de violència coactiva s'havia allargat més enllà del dia de les eleccions. Així, *La Provincia Nueva* assegurava que un tinent de la guàrdia civil destacat a Nules per a intervenir en la instrucció de l'atestat dels successos esdevinguts allí durant el període electoral, va patir dos atacs dels *pistoleros* pagats per Valentín. Així mateix, que un grup de *fascinosos* valentinistes detingueren al capellà d'Artana, el van acusar de ser portador d'unes actes electorals falses favorables a Chicharro, el maltractaren i van estar a punt de tirar-lo des del balcó de l'Ajuntament de Nules. També va informar que en aquesta mateixa població «[...] una cuadrilla de forasteros tiene sitiada la notaría para impedir el traslado de las actas que los encargados de la fe pública le vantaron el domingo, a esta capital».⁴⁴

CARICATURA DE LA SEMANA

EN EL DISTRITO DE LA CONCORDIA

EL CASI DIFUNTO: --Qué brutos! ¡Si andespúes de muerto he de votar....!

Caricatura de Francesc Baidal sobre l'ús de la violència durant les jornades electorals (*Levante*, 11/02/1922).

⁴³ Vegeu per exemple *Ideal*, 24/03/1923 i *La Provincia Nueva*, 30/04/1923. També es manté la mateixa afirmació a P. Fandos, *Biografía de Jaime Chicharro*.

⁴⁴ *La Provincia Nueva*, 02/05/1923.

Les destitucions i nomenaments d'edils i batlles, el nomenament de delegats governatius i les coaccions practicades per grups de partidaris de determinats candidats, freqüentment elevaven la tensió política de les localitats en les quals tenien lloc i crispaven les relacions entre les principals forces locals, de manera que es troben darrere d'alguns dels casos de violència electoral que van assolir major gravetat a les terres de Castelló durant la darrera dècada restauracionista. Així, l'homicidi amb un tret de pistola d'un cantista a mans d'un conservador a Suera en 1919, es troba vinculat a l'enviament d'un delegat governatiu a aquella població per tal de destituir al seu alcalde. I a Càlig l'arribada d'un delegat governatiu el dia dels comicis generals d'aquell mateix any va originar un greu aldarull en el qual fou ferit l'alcalde i ganivetat el propi delegat.⁴⁵

En darrer lloc, en el cas del suborn, aquest podia anar des de l'organització de porrats a base de menjar, vi, licors i tabac sufragats pels candidats,⁴⁶ a la compra de censos de pobles sencers a canvi de quantitats certament respectables, passant per la compra de vots individuals o l'ofertament de beneficis no directament monetaris (l'exempció de càrregues fiscals, l'aprofitament privilegiat dels recursos comunals o de serveis municipals, la condona de deutes i multes, etc.). Una altra modalitat de suborn col·lectiu era la compra dels sufragis d'organitzacions socials o polítiques (entitats obreres, cercles polítics, etc.).⁴⁷

La fecunda historiografia generada al voltant de les eleccions de la Restauració ha posat de relleu l'existència d'una tendència evolutiva pel que fa als diversos tipus de manipulació dels comicis. De manera sintètica es pot assenyalar que aquesta evolució

---

⁴⁵ Sobre els successos de Suera, *La Provincia Nueva*, 03 i 04/06/1919 i *Heraldo de Castellón*, 03/06/1919. Els esdeveniments de Càlig a *Heraldo de Castellón*, 02/06/1919 i *La Provincia Nueva*, 04/06/1919.

⁴⁶ Un dels molts exemples que es podrien posar és la de la jornada electoral dels comicis provincials de 1913 al municipi de Benicarló, en relació a la qual es podia llegir a la crònica realitzada per un periòdic independent el següent: «En el templo de Baco, asestado de fervientes devotos, se fraguó la victoria caciquil, levantando a la falsa dignidad coronada de los pámpanos mitológicos, con la cara congestionada por la embriaguez [...] ;Triste y vergonzosa realidad! Lo que en otra época de bienandanza constituía nuestro primer elemento vital, se convierte hoy por la obra nefanda del caciquismo corruptor, en un medio de degradación para asegurar un acta mal oliente» (*El Litoral*, 16/03/1913).

⁴⁷ Aquesta modalitat detectada també a la recerca realitzada per G. Rubí, *El món de la política en la Catalunya urbana de la Restauració. El cas d'una ciutat industrial. Manresa: 1875-1923*, tesi de llicenciatura, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 2003, pp. 558-559. Respecte al variat ventall de modalitats de suborn practicades, al igual que en el cas de les coaccions, a la majoria dels nombrosos números del *Boletín Oficial de la Provincia* en els quals es publicaven les resolucions de la Comissió Provincial de reclamacions electorals relatives a eleccions municipals es poden localitzar molts exemples. També es troben abundants referències a la premsa (per exemple a *La Provincia Nueva*, 15 i 22/03/1917, *El Clamor*, 24/12/1920 i *Heraldo de Castellón*, 30/04/1923).

arranca amb la preponderància, durant els primers decennis restauracionistes, del vot mediatitzat per les situacions de deferència personal i paternalista i per les relacions clientelars, així com per la manipulació del procediment electoral i el falsejament dels resultats. Aquest context feia innecessari el recurs a l'exercici de coaccions i pressions sobre l'electorat –sovint violentes– i la corrupció del mateix mitjançant la compra de la seua voluntat. Per contra, a mesura que es va avançant pels primers anys XX, s'experimenta una presència creixent de les altres dues formes d'adulteració de les eleccions: les coaccions i el suborn.⁴⁸

Aquest canvi de tendència ha sigut relacionat amb diversos factors: l'augment dels nivells de competència electoral, lligat a la proliferació de candidatures de formacions excloses del torn, que dificultava el control impune de les meses i la manipulació dels tràmits legals relacionats amb els comicis; les mesures introduïdes en la normativa electoral amb la intenció de dificultar la realització de pràctiques fraudulentess; i també els efectes del lent canvi experimentat per l'actitud dels electors, progressivament més alliberats dels lligams clientelars i de deferència envers els notables i per tant més capacitats per vendre el seu vot al major postor, a no ser que les coaccions i intimidacions d'algun dels candidats es creuaren en el seu camí. Cada vegada més freqüentment aquestes pressions portaren aparellades el recurs a la violència, circumstància que venia a fer molt visible el paulatí trencament de les relacions clientelars, sempre desiguals però no violentes.⁴⁹

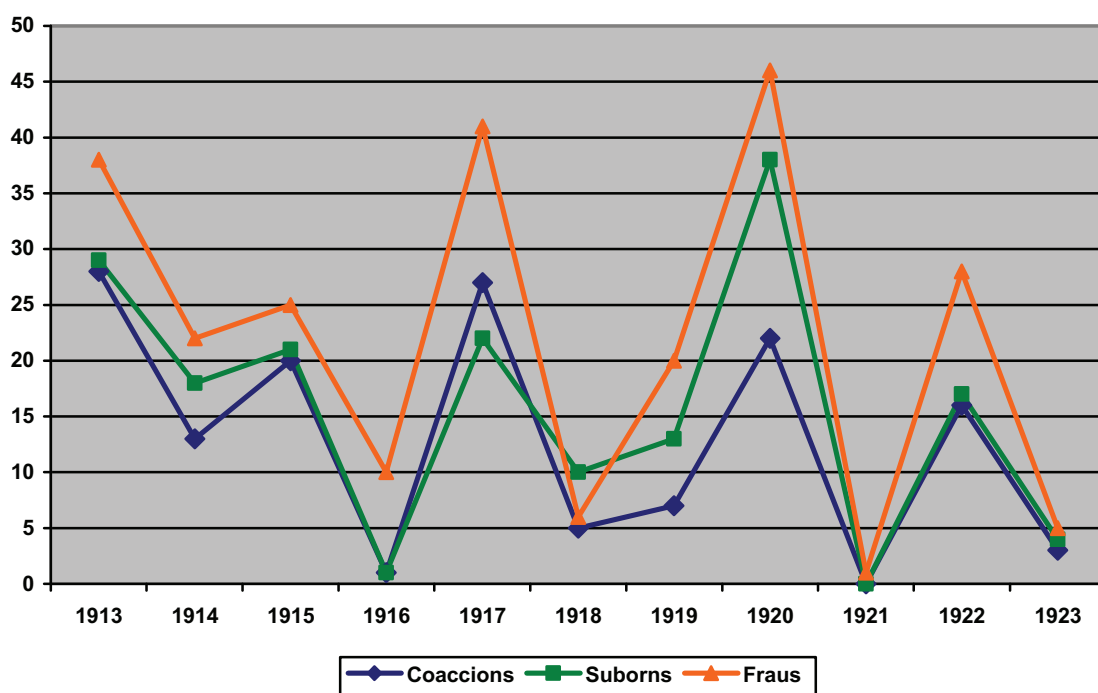
¿Es pot detectar la presència d'aquesta línia evolutiva a les comarques de Castelló?

---

⁴⁸ Vegeu entre altres A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, pp. 212-218; M^a. del Mar Larraza, *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, pp. 146-147 i 354; O. Bascuñán, *Protesta y supervivencia. Movilización y desorden en una sociedad rural: Castilla-La Mancha*, p. 40; F. Arcas, *El republicanismo malagueño durante la Restauración (1875-1923)*, Córdoba, Ayuntamiento de Córdoba, 1985, pp. 451-452; J. Moreno Luzón, "Castilla-La Mancha", en J. Varela Ortega, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, p. 158; F. Sánchez, "Extremadura", en J. Varela Ortega, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, p. 336; R. López, "Madrid", en J. Varela Ortega, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, p. 414-415; M^a. del Mar Larraza, "Navarra", en J. Varela Ortega, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, p. 140.

⁴⁹ A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, p. 198; M^a. del Mar Larraza, *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, pp. 146-148; P. Carasa, "Castilla-León", en J. Varela Ortega, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, p. 214; M. González, "Los socialistas españoles y la «cuestión agraria»", p. 169; ; S. Cruz Artacho, "La estrategia electoral del socialismo español y sus efectos sobre la politización del campo, 1875-1923", pp. 215-216.

FIGURA 2) N° DE RECLAMACIONS CLASSIFICADES PER TIPOLOGIES DE MANIPULACIÓ ELECTORAL.

Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia* i la premsa local, 1913-1923.

La Figura 1 tracta d'aportar llum a l'interrogant plantejat en el paràgraf anterior. Una primera precaució que cal prendre al procedir a la seua anàlisi es deriva del fet que els valors reflectits al gràfic fan referència a reclamacions, no a manipulacions que hagen pogut ser constatades. Per tant, han de ser contemplats solament com indicis que ens ajuden a fer-nos una idea aproximada de la tipologia de la manipulació a les comarques de Castelló.

No pot ser d'altra manera, ja que d'una banda és indubtable que un volum indeterminat de les manipulacions no acabaven sent objecte de reclamació. A més, d'entre els múltiples factors que podien entrar en joc a l'hora de decidir interposar o no la corresponent reclamació, cal tenir en compte que un d'ells podia venir donat pel tipus d'adulteració que s'havia produït. Així, les coaccions i els suborns i compres de sufragis en general constituïen fets més difícils de demostrar, ja que normalment es produïen dins l'àmbit privat i sovint dies abans de la cita amb les urnes.⁵⁰ Per contra, el

⁵⁰ Així, per exemple, parlant de la compra de vots *El Clamor* demanava que el Tribunal Suprem fora apartat de les seues funcions en matèria de resolució de les reclamacions electorals que es formalitzaven

frau electoral en la majoria dels casos es cometia en el transcurs de la celebració d'actes públics –la proclamació dels candidats, les mateixes votacions, els escrutinis...– regulats legalment, dirigits pels organismes i autoritats oficials pertinents –les juntes municipals i provincials del cens electoral, les meses electorals...– i fiscalitzats pels representants de les diverses candidatures que prot agonitzaven la contesa.

No obstant, aquesta major dificultat per provar coaccions i compres de vots – que pot haver provocat que bona part de les que realment es van efectuar no foren objecte de denúncia– complicava al mateix temps la demostració de que les mateixes no s'havien produït. Per eixe motiu, sembla lògic pensar que una part estimable de les reclamacions per compres i coaccions interposades –en major proporció que en el cas de les denúncies de fraus– eren falses, no estaven sustentades en fets que realment hagueren tingut lloc.

En síntesi, en el cas de les manipulacions –sobretot pel que fa a les coaccions i suborns però també respecte als fraus electorals– cal tenir en compte que ni totes foren objecte de reclamació ni totes les que foren denunciades realment es produïren. D'acord amb aquestos condicionants, l'examen de la Figura 2 permet detectar tendències generals i aproximatives, però no realitzar afirmacions contundents ni definir aspectes concrets sobre l'evolució dels tipus de manipulació electoral enregistrats en ella.

Tenint present aquestes limitacions, una primera idea que suggereix el gràfic és que els tres tipus de manipulació assoleixen valors bastant parells, tot i que el frau es situa un esglaió per dalt de la corrupció i de les coaccions. Aquesta circumstància posa de relleu que durant el darrer decenni de règim restauracionista, en els comicis celebrats a les comarques del nord del País Valencià les violacions del procediment electoral mitjançant l'aplicació de pràctiques fraudulentas continuaven tenint un pes de primer ordre.

Nogensmenys, els volums assolits per les reclamacions referides a coaccions i suborns igualment posen de manifest que aquestos al tres dos tipus de tergiversació dels comicis també jugaven, a aquelles alçades, un paper destacat. Ara bé, desconeixem si ambdues formes de manipulació havien experimentat una evolució al alça en etapes precedents. El que sí que es desprén del gràfic és que durant l'etapa 1913-1923 no es

---

en elecciones a Cortes, ja que «[...] obligado a fallar con sujeción al resultado en la prueba, es impotente para dar a cada caso la sanción merecida» (*El Clamor*, 04/06/1919).

detecta amb nitidesa cap línia evolutiva clara ascendent –tampoc descendent– ni en les coaccions ni en les compres de vots. Certament tampoc en el cas del frau.⁵¹

Per tant, les dades reflectides a la Figura 2 porten a afirmar, amb les degudes precaucions, que a l'alçada de la darrera dècada de la Restauració l'escenari electoral castellonenc encara no havia completat del tot la transició cap al predomini de formes de manipulació –la coacció i la corrupció– vinculades a contextos polítics amb nivells considerables de competència, garanties d'autenticitat del procediment electoral i comportaments dels electors cada vegada més deslliurats de les relacions clientelars i de deferència. Tanmateix, és cert que aquests dos tipus de manipulació assolien nivells ja considerables i que, si atenem a les reclamacions computades, conjuntament superaven els valors assolits pel frau electoral. Aquesta circumstància fa pensar que en aquests processos d'augment de la competència electoral, de millora dels dispositius per combatre el frau i d'independització i maduració de l'electorat les comarques de Castelló es trobarien ja en un estadi relativament evolucionat.

D'altra banda, més enllà de les magnituds plasmades al gràfic, si centrem momentàniament la nostra atenció en les reclamacions formulades en eleccions a Corts exclusivament, comprovem que el 37,58% de les mateixes feien referència a presumptes compres de vots, mentre que el 46,31% denunciaven fraus i només el 12,75% coaccions.⁵² Aquesta forta presència de les reclamacions per compres de sufragis, sobretot si la comparem amb la baixa incidència de les coaccions, no es dona en les reclamacions formulades en eleccions municipals, entre les quals les que denunciaven compres de vots assoleixen el 27,96%, per un 29,97% en el cas de les coaccions i un 41,81 en el dels fraus.⁵³

Aquestes xifres venen a suggerir que el suborn va ser un mecanisme de manipulació que va assolir un protagonisme especialment destacat en les convocatòries a Corts que es van celebrar al llarg del període estudiat. Alguns testimonis i comentaris enregistrats a la premsa de l'època es troben en aquesta mateixa línia, en remarcar l'auge, sense precedents, que estava assolint la compra de vots en les eleccions generals. Ja en la convocatòria de 1916 sembla que aquest recurs va adquirir gran importància al

---

⁵¹ Dins l'evolució oscil·lant que els tres tipus de manipulació descriuen al gràfic, els punts més elevats corresponen als anys en els quals es van celebrar convocatòries ordinàries d'eleccions municipals (1913, 1915, 1917, 1920 i 1922). Resulta lògic, si recordem que la majoria de reclamacions enregistrades afectaven als comicis d'àmbit local.

⁵² Un 3,6% es refereixen a reclamacions el concepte de les quals no ha pogut ser determinat.

⁵³ Un 0,25% es refereixen a reclamacions el concepte de les quals no ha pogut ser determinat. Pel que fa a les eleccions provincials, no es poden extraure conclusions en relació amb aquesta qüestió, ja que en més de la meitat de les poques reclamacions recopilades no ha pogut ser identificat el seu concepte.

districte de Nules, si fem cas de les manifestacions del Governador Civil, que en comunicació dirigida al Ministre de Governació es lamentava de la poca capacitat de resposta que tenia el candidat governamental, Fabié, per fer front a les compres de vots que estava duent a terme el candidat adversari, el Baró de Terrateig.⁵⁴

Un altre cas remarcable és el de la convocatòria de desembre de 1920, respecte a la qual en referència a les compres de sufragis es pot llegir:

Se llegó en fin en las elecciones de ayer a donde no se llegó nunca i que ha habido acta cuyo coste se acerca a 40.000 duros. En los detalles que se dan se afirma que se han dado hasta 15 duros por voto. Si esto es verdad, como parece, no se diga que han triunfado estos o aquellos; aquí han triunfado el soborno y el dinero.

En la mateixa línia, mesos després, el liberal Norberto Ferrer comentaria que el propi Comte de Romanones li havia manifestat la necessitat de «[...] poner coto al abuso del dinero en las elecciones pues según me manifestó, Castellón ha batido el record entre todas las provincias de España, en las últimas elecciones generales».⁵⁵

Tot plegat, tenint en compte els percentatges presentats més a dalt, ens trobem davant de situacions oposades. Mentre en els comicis generals el suborn sembla el segon tipus de manipulació més emprat –si atenem al nombre de reclamacions de què fou objecte– i es troba clarament per damunt de les coaccions, en les eleccions municipals descendeix considerablement la seua presència, mentre que la de les coaccions augmenta notablement, de manera que la freqüència d'aparició d'ambdós mecanismes s'igualen. Quines claus poden ajudar a explicar aquesta circumstància?

En aquest cas sembla que les raons poden estar relacionades amb el perfil dels candidats que es donava en cada tipus d'elecció. En els comicis a Corts els candidats pertanyien a classes socials elevades i solien fruitir d'una posició econòmica acomodada,

---

⁵⁴ «La situación es de una gravedad extraordinaria [...] Fabié está completamente aniquilado por la depresión de sus amigos por la desdichada intervención de Albay, resuelta felizmente por haberle notificado que si hoy aparecieran propuestas de Albay, podía marcharse inmediatamente a Madrid dando por terminada su campaña y por la imposibilidad en que se haya de contrarrestar la compra de votos que realiza Terrateij [sic]. Hoy la elección está muy desnivelada» (Arxiu Històric Nacional, sèrie Interior-A, lligal 27 A, expedient 6, 03/04/1916).

⁵⁵ *El Clamor*, 24/12/1920. Naturalment el diari republicà exclouïa d'aquestes valoracions tan negatives al districte de la capital, ja que, segons ell, «[...] aquí podrá haber algunos que se presten a esa porquería, pero tan pocos que ni siquiera cabe el pensar en ellos». Les manifestacions de Romanones a *La Provincia Nueva*, 19/97/1921. Sobre la forta incidència de la compra de vots en altres convocatòries vegeu *El Clamor*, 04/06/1919 i *Heraldo de Castellón*, 30/04/1923, on s'assegurava que en concret les eleccions celebrades als districtes de Morella i Albocàsser havien sigut «[...] las más indignas que se han celebrado en la provincia de Castellón» i que allí «[...] las masas de electores se vendían como esclavos, mejor todavía, como ganado».

en termes generals molt més que la que podien tenir els aspirants a alcaldes i regidors. Per això es trobaven en millor disposició per comprar voluntats d'electors. A més, els cacics comarcals i locals eren plenament conscients d'aquesta circumstància i en ocasions tractaren d'aprofitar-se de la mateixa, aportant els vots de les seues xarxes clientelars o fins i tot de municipis sencers al candidat que millor oferta els feia.

«[...] los electores y los caporales, se lanzaban sobre la faldriquera del candidato y le sometían a la tortura de pujas y subastas y estafándole de la mejor manera [...] Algunos días antes al de la elección en uno de los casinos de mayor timbre de la capital, entraron tres comisiones de un mismo pueblo, con *programas* [en cursiva a l'original] para desbalijar [sic] a los candidatos [...] Los candidatos vencedores y los vencidos están afrentados, humillados y limpios como las patenas. Los caporales y randas que han mangoneado se han hinchado.⁵⁶

Un altre factor a considerar consisteix en la predisposició que en determinades convocatòries van tenir els governs a no fer ús dels nombrosos ressorts que tenien al seu abast per beneficiar als candidats *encasellats*. L'exemple més evident el constitueix el de les eleccions de 1918, quan, en un fet sense precedents, el gabinet de concentració presidit per García Prieto va renunciar a elaborar l'*encasellat* i les pressions governamentals es reduïren dràsticament. Tal volta no és casual que foren aquestos comicis els únics en els quals les reclamacions per compres de sufragis van superar a les incoades per frau en el conjunt dels districtes castellonencs.

LA GEOGRAFIA DE LA MANIPULACIÓ ELECTORAL

Si des de la perspectiva cronològica la historiografia sobre les eleccions de la Restauració ha detectat una tendència cap a una major presència de les formes de manipulació del sufragi vinculades a nivells de competència, garanties legals i quotes d'independència de l'electorat relativament elevades –les compres de vots i les coaccions– des de la perspectiva espacial determinats treballs defenen que aquest mateix comportament electoral es donava preferentment en contextos urbans, mentre a les zones rurals el vot deferent i associat a les relacions clientelars i el frau electoral continuava hegemonitzant les cites amb les urnes.⁵⁷ En algun cas s'ha relacionat també

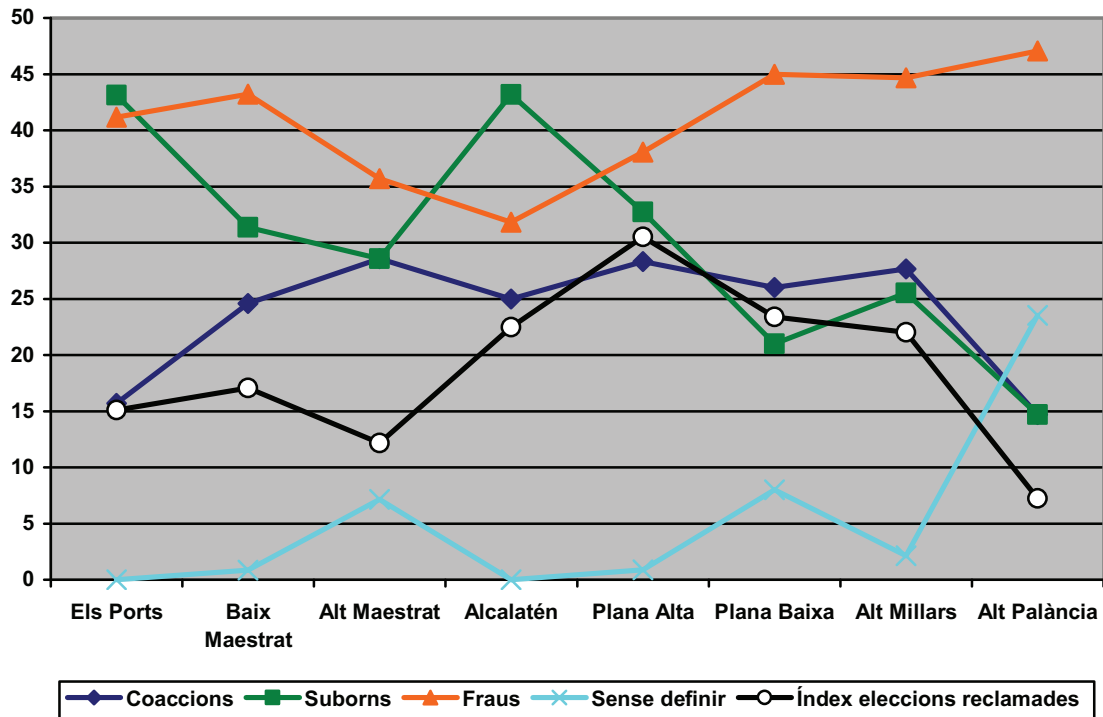
⁵⁶ *Heraldo de Castellón*, 30/04/1923. Fins i tot es podia donar el cas que el destí dels diners del candidat estiguera ja fixat de bestreta, «[...] vendiendo los directores de ciertos pueblos las masas de sus electores, por cantidades depositadas para reformas, de las que perciban el beneficio inmediato» (*Ibidem*).

⁵⁷ J. M^a. Marín, "La ley electoral de 1907 y las elecciones en España durante la crisis de la Restauración (1910-1923)", p. 63; J. R. Milán, "Liderazgo nacional y caciquismo local: Sagasta y el liberalismo

el grau d'urbanització amb unes menors quotes de manipulació dels comicis.⁵⁸ Passem a analitzar des d'aquests paràmetres la realitat electoral de les terres de Castelló.

La manipulació electoral per comarques i segments demogràfics

FIGURA 3) % DE RECLAMACIONS PER TIPOLOGIES CLASSIFICADES PER COMARQUES I ÍNDEX D'ELECCIONS RECLAMADES (1913-1923).

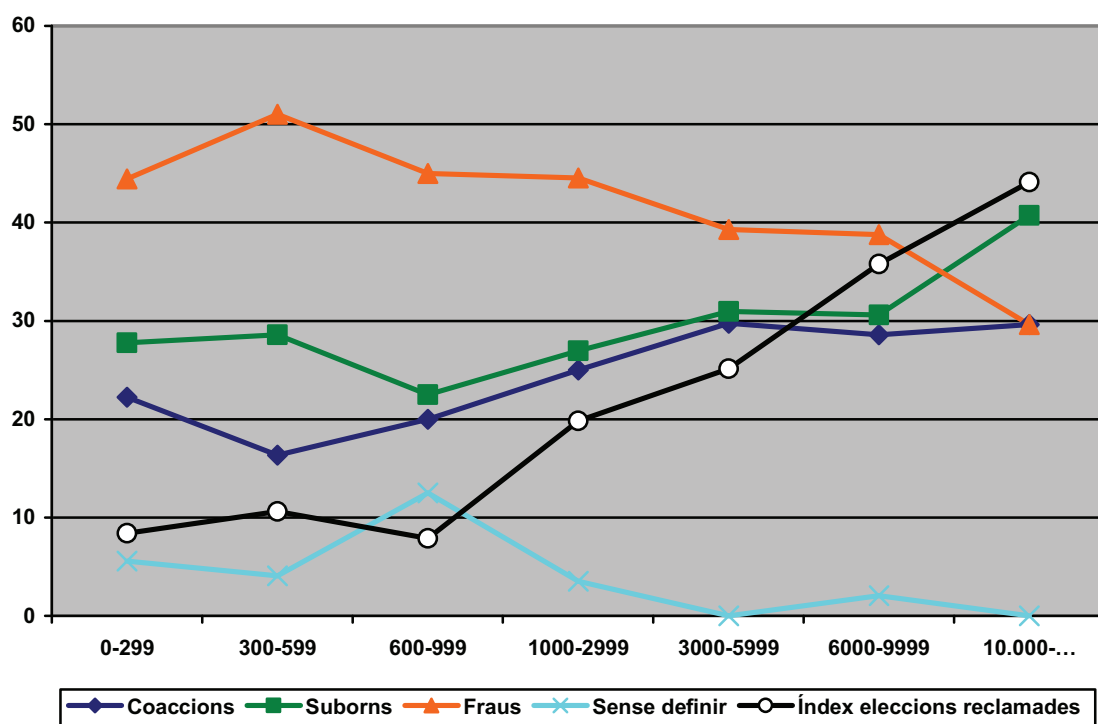

Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia* i premsa local, 1913-1923.

zamorano”, *Ayer*, nº 38, 2000, pp. 252-253; C. Frías i C. García, “Sufragio universal masculino y politización campesina en la España de la Restauración (1875-1923)”, p. 32.

⁵⁸ S. Forner, M. García Andreu, et. al., “Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923”, p. 250.

FIGURA 4) % DE RECLAMACIONS PER TIPOLOGIES CLASSIFICADES PER SEGMENTS DEMOGRÀFICS I ÍNDEX D'ELECCIONS RECLAMADES (1913-1923).

Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia, Censo de la Población de España*, volum I, 1920 i premsa local, 1913-1923.

A les figures 3 i 4 apareixen representades dos tipus de magnituds. D'una banda, el percentatge que respecte al total de reclamacions enregistrades assolía cada tipus de manipulació –coacció, suborn, frau– en cada comarca o segment demogràfic. Per altra part, l'índex d'eleccions reclamades, entés com el percentatge de comicis que foren objecte de reclamació respecte de la suma de conteses electorals que tingueren lloc en els municipis que conformen cada comarca i cada segment demogràfic.⁵⁹

Pel que fa a la trajectòria descrita per l'índex d'eleccions reclamades, quant a la seua distribució per comarques (Figura 3) es diferencien quatre estadis. Al capdavant es troba la comarca de la Plana Alta, amb el 30,51% de les conteses electorals reclamades.

⁵⁹ Per al càlcul d'aquest índex s'han tingut en compte els comicis municipals que en activar-se l'article 29 finalment no es celebraren, ja que en aquest tipus d'eleccions l'aplicació de la referida disposició també fou bastant freqüentment objecte de reclamació. Per contra, sí que s'han exclòs del càlcul els comicis provincials i generals resolts mitjançant l'article 29, ja que en aquest cas la seua aplicació –que no afectava a un gran contingent de candidats a regidors de molts municipis sinó a uns pocs candidats a diputats a Corts o provincials– rarament donava peu a reclamacions, en cap ocasió durant el període 1913-1923 als districtes castellonencs. D'altra banda, a l'hora de comptabilitzar els comicis esdevinguts en cada comarca o en els pobles de cada segment demogràfic, s'han tingut en compte tant les convocatòries ordinàries com les extraordinàries.

En un segon nivell es situen la Plana Baixa, l'Alcalatén i l'Alt Millars, amb valors en torn al 22-23%. Seguidament el Baix Maestrat, els Ports i l'Alt Maestrat, on l'índex queda establert entre el 12 i el 17%. Per últim l'Alt Palància, on a penes supera el 7%.⁶⁰

Respecte a la distribució de l'índex pels diversos segments demogràfics establerts (Figura 4), s'observa una clara tendència a l'alça a mesura que les dimensions demogràfiques dels municipis augmenten. Dins d'aquesta evolució general es poden distingir tres nivells, diferenciats entre ells per 10 punts percentuals aproximadament. En el més inferior es situen les localitats que no arriben al miler d'habitants, entre les quals només la franja 300-599 supera per poc la barrera del 10% d'eleccions reclamades. Seguidament es troben les poblacions entre els 1.000 i els 5.999 habitants, amb percentatges que van del 19,83% al 25,13%. I finalment els municipis de més de 6.000 veïns, que van del 35,79% fins al 44,12% assolit conjuntament per les tres localitats que tenien més de 10.000 habitants, Borriana, Castelló de la Plana i Vila-real.

Cal pensar que aquest índex reflectit a la Figura 3 i 4 pot estar un tant condicionat pel fet que les eleccions esdevingudes a les poblacions més grans rebien, lògicament, una major atenció mediàtica i per tant d'elles transcendien més notícies sobre protestes per manipulacions electorals que no dels pobles de menors dimensions. Però un altre factor a considerar és que, en els comicis provincials i generals –i també indirectament en els municipals– la transcendència d'aquestes poblacions de majors dimensions lògicament era superior, ja que disposaven de censos d'electors més nodrits. Per tant, els estímuls per manipular els corresponents processos electorals i per interposar les consegüents reclamacions eren allí majors. En qualsevol cas, la seua trajectòria resulta suficientment eloqüent per concloure que, en el context electoral castellanenc, no es pot establir una relació directament proporcional entre grau d'urbanització i grau de netedat dels processos electorals. Més aviat, sobretot si es té en compte la línia evolutiva que l'índex descriu a la Figura 4, es podria parlar d'un tipus de relació entre aquestes magnituds inversament proporcional.

Pel que fa a l'altra magnitud representada als gràfics, el percentatge que respecte al total de reclamacions enregistrades assolia cada tipus de manipulació, la seua distribució comarcal no permet establir cap relació entre el grau de concentració

---

⁶⁰ Si es detallen les xifres dels dos casos extrems, en el cas de la Plana Alta de les 177 convocatòries a les urnes esdevingudes entre 1913 i 1923 un total de 54 patiren algun tipus de reclamació. Pel que fa a l'Alt Palància, de les 373 convocatòries només 27 foren reclamades.

demogràfica i la tipologia de la tergiversació electoral. Les dues úniques comarques en les quals la corrupció supera al frau són els Ports i més clarament l'Alcalatén, que no destaquen precisament per tenir la seua població concentrada en nuclis de dimensions relativament grans.⁶¹ A la Plana Alta certament el percentatge de reclamacions per suborns es troba ben prop del percentatge de reclamacions per frauds, però el mateix es pot dir d'una altra comarca plenament rural, l'Alt Maestrat. I si bé és cert que l'Alt Palància, una altra comarca articulada fonamentalment a partir de nuclis de població molt modestos, és l'únic cas on la suma dels percentatges de queixes per suborns i coaccions no supera el percentatge de reclamacions per frauds, no ho és menys que en altres comarques amb un grau de concentració demogràfica major –el Baix Maestrat i sobretot la Plana Baixa– el frau també domina clarament el panorama de les protestes electorals.

També en aquest cas resulta més aclaridora l'anàlisi de la Figura 4. S'observa com en els municipis menys poblats el frau és amb molta diferència el motiu majoritari de les reclamacions electorals, fins al punt que en els trams 300-599 i 600-999 supera la suma dels percentatges assolits per les reclamacions per suborns i coaccions. Per contra, a partir del tram 600-999 en el cas de les coaccions i del tram 1.000-2.999 en el cas dels suborns, aquestes dues tipologies de manipulació comencen un acusat ascens, mentre que les reclamacions per frau descendeixen considerablement a partir del tram 3.000-5.999. Aquestes trajectòries convergents fan que a partir del grup de municipis de més de 3.000 veïns les diferències entre les reclamacions per frau, per una banda, i les reclamacions per coaccions i suborns, per l'altra, es situen entre el 8-10%, i la suma d'aquestes dues últimes supera àmpliament a les reclamacions que denunciaven frauds. Seguint aquesta mateixa tendència, en el tram de poblacions de més de 10.000 habitants –Borriana, Castelló de la Plana i Vila-real– el frau ja no ocupa la primera posició, és superat pel suborn i es troba al mateix nivell que la coacció.

Per tant, amb les degudes precaucions obligades per les peculiaritats, ja exposades, de les dades amb què estem treballant –ja que no totes les manipulacions foren objecte de reclamació i per tant no han sigut contemplades en els gràfics ni

---

⁶¹ És cert que en el cas de l'Alcalatén quatre dels seus nou pobles superaven els 3.000 habitants –l'Alcora, Llucena, Atzeneta i les Useres– però cal tenir en compte també que en els municipis d'ambdues comarques bona part de la població es trobava dispersa en xicotets nuclis de població, els masos. En el cas dels Ports sols Morella superava la barrera dels 3.000 veïns (*Censo de la Población de España*, volum II, 1920 (es tracta dels habitants de fet)).

tampoc totes les reclamacions enregistrades responien a manipulacions que realment s'hagueren produït— les dades representades a la Figura 4 apunten a que certament va existir una relació entre les modalitats de tergiversació electoral emprades i les dimensions demogràfiques dels municipis. En aquells que disposaven de més de 3.000 habitants el fort protagonisme assolit per les denúncies de suborns i coaccions i la davallada experimentada per aquelles que es referien a frauds denota l'existència de majors nivells de competència electoral, de majors garanties de compliment de la normativa vigent i de la presència d'un electorat en bona mesura allunyat d'actituds deferents i de vincles clientelars, que es trobava en disposició d'oferir el seu vot al major postor o que havia de ser castigat amb coaccions de diversa índole per tal de poder sotmetre la seua voluntat electoral.

En eixe sentit, resulta simptomàtic que el descens més acusat de les reclamacions per frau i l'increment més fort de les reclamacions per compra de vots coincideixen en el grup conformat per les tres poblacions que superaven la barrera dels 10.000 habitants, Borriana, Castelló de la Plana i Vila-real. Aquestes brusques oscil·lacions fan que siga aquest l'únic segment demogràfic en el qual les denúncies de frauds no són les més nombroses, que a més aquestes siguen superades àmpliament —per més de 10 punts percentuals— per les denúncies de suborns i presenten valors similars a les denúncies de coaccions. Tot plegat ve a configurar un escenari de la manipulació electoral molt diferenciat del que presenten la resta de localitats. I no sembla casual que aquestes tres poblacions comparteixen una altra peculiaritat que les diferencia de la resta: el seu volum demogràfic, clarament per sobre dels 10.000 habitants i molt allunyat de l'assolit pels demés municipis castellonencs.⁶²

En definitiva, es pot concloure que els valors més elevats de manipulació dels processos electorals es troben vinculats a majors nivells de concentració demogràfica. Així mateix, pel que fa a la tipologia de l'adulteració dels comicis, cal deduir que, en termes generals, els celebrats en els nuclis de dimensions reduïdes —a pesar que, com s'ha comprovat en apartats anteriors, en alguns d'ells existiren focus importants de formacions alienes al torn (republicanes, obreres, carlistes...)— continuaven condicionats fortament per relacions deferents i clientelars, per la manca de garanties legals dels

---

⁶² A banda de Castelló de la Plana, que comptava amb 34.457 habitants, Vila-real en tenia 16.770 i Borriana 13.895. El següent poble en nombre de veïns era la Vall d'Uixó, amb 8.807 i de la resta no hi havia cap que superara la barrera dels 8.000 (*Censo de la Población de España*, volum II, 1920 (es tracta dels habitants de fet)).

processos electorals i per nivells de competència baixos. Quelcom que, en última instància, venia a posar de manifest les dificultats del règim per evolucionar cap a paràmetres més democràtics en els espais més rurals.

Nogensmenys, les dades disponibles apunten a que el nivell i tipologia de la manipulació electoral es trobaven també considerablement afectats per un altre factor, el de la competència electoral. No altra cosa es dedueix dels valors associats a la comarca de l'Alt Palància, no menys rural que d'altres com ara Els Ports, l'Alt Maestrat, l'Alcalatén o l'Alt Millars. El límits d'aquesta es corresponen quasi de manera exacta amb el districte de Segorbe, el més clarament dominat per un cacicat familiar establert ja des de feia varies dècades –el dels Navarro Reverter– que hegemonitzava clarament la seua representació en Corts i el govern municipal de la majoria de les localitats que l'integraven. Per tant, es tractava amb diferència de la zona que presentava uns menors nivells de competència electoral. I no sembla casual que siga la comarca que, amb una notable diferència també respecte a la resta, presente els valors mínims tant en l'índex d'eleccions reclamades com en els percentatges de coacció i de suborn, al temps que lidera de forma remarcada la classificació quant al percentatge de frau.

El cas que s'analitzarà tot seguit, el de la ciutat de Castelló, també deixa palés l'estreta relació entre grau de competència i manipulació electoral.

La manipulació electoral a la capital provincial

Des de la perspectiva demogràfica amb què venim analitzant les reclamacions i protestes electorals, resulta plenament justificat efectuar ara una aproximació individualitzada a la capital provincial, Castelló de la Plana. Cal atendre al fet que aquesta doblava en nombre d'habitants a la segona localitat més poblada, Vila-real.

QUADRE 1) RECLAMACIONS I PROTESTES ELECTORALS A BORRIANA, CASTELLÓ DE LA PLANA I VILA-REAL CLASSIFICADES PER TIPOLOGIES.

Tipologia	Fraus			Coaccions			Suborns			TOTAL		
	B	Cs	V	B	Cs	V	B	Cs	V	B	Cs	V
Any / Localitat ⁶³												
1913	1				1	1	1	1	1	2	2	2
1914										0	0	0
1915	1	2		1	1	3	1	1	2	3	4	5
1916	1						1			2	0	0
1917		3			1			2		0	6	0
1918										0	0	0
1919										0	0	0
1920		1					1	1		1	2	0
1921										0	0	0
1922										0	0	0
1923		1		1						1	1	0
TOTAL	3	7	0	2	3	4	4	5	3	9	15	7

Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia*, premsa local i *El Socialista*, 1913-1923.

Les dades recopilades al Quadre 1 confirmen la tònica general que ha sigut identificada al analitzar l'adulteració dels comici s en el grup format per poblacions de més de 10.000 habitants. Com ja ha quedat dit, aquesta es caracteritzava per la preponderància de les compres de vots (dotze casos enregistrats al Quadre) i els valors similars assolits per les coaccions i el frau (nou casos enregistrats en ambdós tipologies). Nogensmenys, també permeten distingir una sèrie de diferències i matisos entre les tres localitats que integren el referit grup.

Respecte a les coaccions i les compres de vots, les tres localitats presenten valors similars. Les diferències es localitzen sobretot a l'apartat del frau, en el qual contrasta Castelló –sis casos enregistrats– amb Vila-real –cap cas–. Aquestes dades posen de relleu que a les alçades del darrer decenni i de la Restauració i en un context ja considerablement urbanitzat com era el de la capital provincial, el frau continuava tenint un protagonisme almenys equiparable al del suborns i les coaccions. Així i tot,

⁶³ B: Borriana; Cs: Castelló; V: Vila-real.

els casos coneguts de manipulació no basats en procediments fraudulents sinó en el suborn o la coacció ja superaven als casos de frau.

Ara bé, cal tenir en compte que més que el frau en tés de manera global, era una modalitat concreta d'aquest la que pareix que jugava un paper relativament destacat als comicis de la capital, la suplantació d'electors. Aquesta està present en quatre dels sis casos de frau detectats a Castelló de la Plana, també en tots els casos de frau coneguts que tingueren com a escenari Burriana. Consistia en què determinats individus es feien passar per altres electors per afavorir amb el seu vot una determinada candidatura. Val a dir que es tracta d'un dels mecanismes fraudulents més utilitzat en contextos urbans, ja que en els pobles de reduïdes dimensions, donat que tot el veïnat es coneixia, la seua aplicació resultava més problemàtica.⁶⁴

Les suplantacions d'electors es trobaven estretament vinculades a un altre instrument de frau, el falsejament del cens electoral. Si els electors suplantats eren electors reals i si aquests a més podien exercir el seu dret a votar en el mateix districte on es produïa la suplantació, les possibilitats que l'estratagema fora descoberta i quedara frustrada sempre eren més elevades. Per contra, si gràcies a la manipulació del cens es disposava d'una borsa d'electors ficticis –per haver ja mort, per aparèixer inscrits varies vegades en diverses seccions o districtes del municipi, per no haver assolit encara l'edat mínima per votar (25 anys), etc.– l'engany s'efectuava en condicions de major discreció i tenia majors possibilitats de passar inadvertit. A més, s'evitaven així situacions en les quals les paperetes dipositades a les urnes eren més nombroses que el nombre d'electors censats, un dels supòsits que més clarament posava en evidència l'existència de frau i que per tant feia augmentar exponencialment les possibilitats que l'elecció en una determinada secció fora finalment anul·lada.

Nogensmenys, l'engreixament irregular del cens no sols es feia servir perquè pogueren votar individus suplantant la identitat d'altres. També es tirava mà d'aquesta maquinació perquè pogueren votar individus que no es trobaven facultats legalment per fer-ho, per exemple per no haver assolit encara els vint-i-cinc anys. Fins i tot podia fer-se servir per evitar que la introducció fraudulenta de paperetes –el votant dipositava

---

⁶⁴ En el cas de les terres de Castelló, de les disset conteses electorals en les quals s'han detectat casos de suplantació d'electors dotze tingueren lloc en poblacions de més de 6.000 habitants i només un va tenir com escenari una localitat de menys de 1.000 habitants. Quant a Vila-real, amb la informació disponible no resulta possible determinar les causes que expliquen l'absència allí de reclamacions per casos de suplantacions o d'alguna altra modalitat de frau.

més d'una papereta en l'urna– provocara que en l'es crutini aparegueren més paperetes que electors existien en una determinada secció.

Però la manipulació del cens electoral podia emprar -se també en sentit contrari, és a dir, mitjançant l'omissió d'individus que complien tots els requisits per a figurar en el cens. Un altre tipus d'alteració que es podia introduir era canviar la secció electoral de determinats electors, bé per reforçar les possibilitats de triomf d'una candidatura en un determinat districte –sempre que es tractara de comicis municipals– o bé per despistar a aquests electors i que finalment no pogueren exercir el seu dret de sufragi. En qualsevol cas, la manipulació del cens electoral també era una modalitat de frau més adequada per a nuclis poblacionals de certes dimensions, en els quals no tots els veïns es coneixien entre ells.⁶⁵

En el cas de la ciutat de Castelló, es té notícia de dues denúncies –les dues vehiculades a través de la premsa– de falsejament del cens electoral. En 1915 els republicans acusaren als liberals d'haver manipulat el cens d'aquell any amb nombroses omissions, inclusions d'individus que per diverses raons no hi havien de figurar, incorreccions en alguns cognoms i electors censats en més d'un districte electoral.⁶⁶ Dos anys després les protestes es van generar en sentit contrari, dels liberals –en concret dels romanonistes– contra els republicans. Però en elles s'introduïa un element afegit que incrementava la seua gravetat: la manipulació del cens era presentada com una pràctica habitual –no circumscrita a 1917 sinó implantada des de temps en rere– que progressivament havia convertit el cens en un registre adulterat en la seua major part. A més, les acusacions romanonistes precisaven que el contingent d'electors falsos era utilitzat en la seua totalitat en tots els comicis i que, si bé la manipulació del cens era realitzada pels republicans, gràcies al seu control de l'administració municipal,

---

⁶⁵ De la mateixa manera, a l'orient biscaí les notícies recollides a la premsa de manipulacions de censos feien referència a alguns dels nuclis més habitats (A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, p. 155). Així mateix, s'ha remarcat la generalització de la inscripció d'electors imaginaris en el cens electoral en el cas de la ciutat de Madrid (T. Carnero, "Ciudadanía política y democratización. Un paso adelante, dos pasos atrás", especialment p. 236).

⁶⁶ Es va citar un cas concret, el del fill del conserge del Cercle Liberal, que, segons els republicans, a pesar de no tenir encara 25 anys, havia sigut inclòs en el cens (*El Clamor*, 10/11/1915). La resta d'acusacions a *El Clamor*, 08 i 15/11/1915. Vegeu també G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 306. Els republicans assenyalaren en concret com a responsable de l'alteració del cens a un dels empleats de l'Institut Geogràfic i Estadístic, organisme que jugava un paper cabdal en la seua elaboració. També en les setmanes prèvies a aquelles eleccions municipals de 1915, en el cas de Borriana es va assegurar que «[...] el censo electoral está amañado, pues se han incluido en él a individuos que están en las filas del ejército y a otros que no llegan a los 25 años» (*La Unión*, 23/10/1915).

aquesta es produïa amb la permissivitat de la resta de formacions polítiques, que tractaven de fer seus els vots d'aquestos electors inexistents.⁶⁷

¿Resulten versemblants els càrrecs formulats pels romanonistes? ¿Tenien els republicans possibilitats d'efectuar una adulteració d'aquest abast gràcies a la seua ja llarga hegemonia al consistori municipal? Certament l'administració municipal continuava desenvolupant a aquells alçades una sèrie de tasques rellevants en el procés de confecció del cens electoral, a pesar que des de la promulgació de la Llei Electoral de 1907 qui dirigia la mateixa havia passat a ser l'Institut Geogràfic i Estadístic.⁶⁸

En les renovacions totals del cens –que tenien lloc cada deu anys– intervenia la Junta Municipal del Cens de Població, presidida per l'Alcalde i amb el Secretari Municipal ocupant aquest mateix càrrec, de la qual formaven part també els regidors del consistori, a banda d'altres autoritats i funcionaris públics. L'alcalde comptava amb la potestat de nomenar per lliure designació altres vocals perquè formaren part del referit organisme. Constituïda la Junta en comissions de secció, aquestes confeccionaven un registre previ dels domicilis que hi havia en cada secció del municipi i de les famílies i homes majors de vint-i-un anys que habitaven en ells.⁶⁹ També identificaven amb exactitud els límits de les seccions, per evitar confondre unes amb altres.

Posteriorment les comissions procedien a repartir pels domicilis els butlletins individuals per a la inscripció dels homes majors de vint-i-un anys. Per executar aquesta tasca podien ajudar-se d'agents designats a l'efecte per l'alcalde, que a més havien de complimentar els butlletins en nom dels interessats, en cas que aquestos no

---

⁶⁷ En aquest cas doncs es tractaria d'un engreixament irregular del cens. *El Liberal*, 10 i 14/11/1917; G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 305-306. Els romanonistes acusaren en concret a Agustín Betoret, oficial primer de secretaria de l'Ajuntament i conegut republicà.

⁶⁸ Les disposicions revisades per conèixer el procés de confecció dels censos electorals han sigut les següents: *Instrucció para llevar a efecto, en la Península e islas adyacentes, el Censo general de habitantes el día 31 de Diciembre de 1900, según lo dispuesto en la ley de 3 de Abril del año actual*, *Gaceta de Madrid*, 08/07/1900, especialment articles 7 i 8; Llei Electoral de 1907, *Gaceta de Madrid*, 10/08/1907, títol II; *Bases aprobadas por la Junta Central del Censo Electoral en sesión del día de la fecha, a las cuales la Dirección General del Instituto Geográfico y Estadístico ha de sujetar el procedimiento para formar el censo electoral que ordena la segunda disposición transitoria de la ley de 8 de agosto del corriente año*, *Gaceta de Madrid*, 17/09/1907; *Instrucció para llevar a efecto la inscripción de los varones de veintidós y más años de edad, que ha de servir de base para formar el censo que ordena la disposición 2ª transitoria de la Ley Electoral de 8 de agosto de 1907*, *Gaceta de Madrid*, 17/09/1907; Reial Decret sobre la rectificació anual del cens electoral, *Gaceta de Madrid*, 25/02/1910.

⁶⁹ L'edat mínima per poder votar es situava en el vint-i-cinc anys, però a l'hora de realitzar el recull de les dades dels electors es va posar aquest límit de vint-i-un anys per agilitzar les revisions posteriors del cens, que tenien lloc anualment.

saberen o no pogueren realitzar aquest tràmit, i s'encarregaven també de replegar els butlletins una vegada emplenats. Revisats aquests, la Junta havia de remetre'ls, per conducte del seu President –que recordem que era l'Alcalde– al Cap Provincial d'Estadística. A més, era responsabilitat expressa del batlle publicitar convenientment entre els veïns tot aquest procés previ de confecció del cens electoral i aportar la documentació necessària –padrons municipals, relacions de cases habitables, etc.– per facilitar la seua execució.

D'altra banda, anualment el cens electoral era revisat, per tal d'afegir-hi els nous individus que havien passat a tenir la condició d'electors i de suprimir aquells que havien deixat de tenir tal condició, així com i introduir les variacions produïdes – canvis de domicili, de nivell d'instrucció... – en els electors ja censats en anys anteriors. També era l'Institut Geogràfic i Estadístic l'organisme responsable d'aquests treballs, però per executar-los havia de servir-se d'una sèrie de certificacions sobre variacions ocorregudes des de l'anterior renovació o revisió del cens, algunes de les quals eren facilitades pels alcaldes. En concret es tractava d'una relació certificada d'homes majors de vint-i-quatre anys que hagueren adquirit la condició de veïns i portaren almenys dos de residència en el municipi, una altra amb aquells que hagueren perdut el referit veïnatge, una altra amb aquells que hagueren sigut autoritzats per a implorar la caritat pública i una altra amb aquells electors que hagueren canviat de domicili.⁷⁰

Sembla doncs que –a pesar que el procés de confecció i revisió dels censos electorals havia passat a estar dirigit i fiscalitzat per l'Institut Geogràfic i Estadístic i que la normativa que el regulava preveia la possibilitat que els ciutadans interposaren reclamacions als llistats resultants d'electors inclosos i exclosos– els ajuntaments –en major mesura els alcaldes, però també els secretaris i els regidors– continuaven intervenint en aquests treballs, intervencions que podien practicar de forma irregular per afavorir els seus interessos polítics.

A més, normalment les reclamacions interposades per veïns per tal de ser inclosos en el cens –del qual en primera instància havien quedat exclosos– havien d'anar acompanyades de la corresponent documentació acreditativa –cèdules de veïnatge per exemple– que havia de ser emesa per l'Ajuntament. S'ha apuntat al respecte que aquest en ocasions demorava la seua expedició per tal d'impedir que la

---

⁷⁰ L'art. 3 de la Llei Electoral de 1907 negava la condició d'electors a aquells que «[...] se hallen acogidos en establecimientos públicos, o estén a su instancia autorizados administrativamente para implorar la caridad pública».

inclusió es materialitzara. També podia passar que el propi afectat renunciara a presentar cap reclamació, per evitar conflictes o friccions amb les autoritats municipals.⁷¹ En tot cas, en el supòsit de presentar-se reclamacions aquestes eren informades per les Junes Municipals del Cens Electoral i resoltes per la Junta Provincial del Cens Electoral, òrgans que com ja s'ha assenyalat tampoc eren impermeables a les influències de caire polític.⁷²

Així mateix, sembla lògic pensar que les incursions en els censos d'electors ficticis o que no complien els requisits per a tenir tal condició serien objecte de menys reclamacions que no les exclusions. Resulta natural que el ciutadà que comprovava que no figurava en el cens o que havia sigut injustament exclòs del mateix presentara la deguda reclamació, però detectar electors ficticis o il·legals requeria un major esforç i una voluntat decidida de depurar el conjunt del cens electoral.

Tot plegat, no es poden considerar descabellades les acusacions dels liberals romanonistes –centrades, tal com ja s'ha exposat, en la inclusió d'electors falsos– més encara si tenim en compte que els càrrecs formulats es personalitzaven en la figura del republicà Agustín Betoret, empleat municipal adscrit a la secretaria de l'Ajuntament. S'ha de tenir en compte que els secretaris, en relació a les tasques de confecció del cens, a banda d'ocupar eixe càrrec en les Junes Municipals del Cens de Població, «[...] comparten sus obligaciones con los Alcaldes Presidentes, en cuanto se les impone el deber de proponer y hacer presente a éstos todo lo que les incumbe en las diferentes fases y estado de los trabajos de la inscripción de que se trata».⁷³

No obstant, és cert que la comparació del nombre total d'electors enregistrats en els successius censos electorals no reflecteix amb claredat i de manera conclouent l'existència d'abusos en relació a incursions indegudes. Si de cas, és possible que es donara un cert abús d'aquesta pràctica a partir de 1915 i fins a 1917 –es passa de 7.541 electors en 1913 a 7.688 en 1915, 7.899 en 1916 i 7.886 en 1918–. Per contra, en 1918 s'experimenta un descens pronunciat –7.418 electors censats– tal volta motivat per la mortalitat extraordinària causada per l'epidèmia de la grip. A partir d'eixe any s'inicia un suau decreixement fins a 1920 –7.308 electors censats– per a començar a partir de

---

⁷¹ A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, p. 154.

⁷² Les resolucions de la Junta Provincial del Cens Electoral podien ser apel·lades davant l'Audiència Territorial corresponent, la decisió de la qual ja era irrevocable.

⁷³ *Instrucción para llevar a efecto la inscripción de los varones de veintidós y más años de edad, que ha de servir de base para formar el censo que ordena la disposición 2ª transitoria de la Ley Electoral de 8 de agosto de 1907*, *Gaceta de Madrid*, 17/09/1907, art. 7.

1921 una tendència ascendent també de caràcter lleu, que culmina en 1923, amb 7.415 electors.

En qualsevol cas, l'existència d'una borsa d'electors ficticis i a disposició d'aquelles forces polítiques que volgueren aprofitar-la per cometre irregularitats electorals, com ara suplantacions, introducció de feixos de paperetes («embuchados») o vots d'individus que no tenien la condició d'electors, no pressuposa que l'activació d'aquests procediments fraudulents fora sistemàtic a i generalitzada en tots els comicis.

D'eixa manera, cal pensar que els procediments de frau –i els mecanismes de manipulació electoral en general– s'activarien amb molta major intensitat en aquelles conteses electorals que resultaven més competides, que a la ciutat de Castelló van ser fonamentalment les municipals. A les convocatòries generals l'hegemonia republicana i sobretot la reiterada aplicació de l'article 29 no afavorien la proliferació de maquinacions electorals i respecte a les provincials, ja s'ha comprovat en pàgines anteriors que en termes generals suscitaven un interès menor i per tant acusaven un grau de manipulació més baix. De fet, totes les reclamacions i protestes electorals referides a la capital provincial que apareixen al Quadre 1 es donaren en comicis municipals, excepte la de 1923, sorgida en les eleccions provincials celebrades aquell any.

Així doncs, per una banda tenim una ciutat dominada des de dècades en rere pel republicanisme, una força exclosa del sistema i adscrita a la política de masses, que apostava per la mobilització voluntària i ideològica de la societat i que en conseqüència s'esforçava per bastir discursos polítics, repertoris mobilitzadors i xarxes de sociabilitat capaços d'atraure i mantenir l'adhesió de la majoria dels ciutadans. També una evolució dels resultats electorals coherent, amb els districtes IV, V i VI àmpliament dominats pels republicans i els districtes I, II i III en els quals els resultats dels republicans i dels monàrquics eren més parells. S'afegeix un nombre de protestes i reclamacions que, sense ser menyspreable, no permet afirmar que els mecanismes manipuladors condicionaven els resultats electorals.

Per l'altra banda, diverses informacions localitzades sembren la sospita sobre l'existència d'una manipulació més generalitzada que la reflectida a les dades oficials. A més cal introduir un altre element a valorar, el constituït per les freqüents informacions i directrius enregistrades a la premsa republicana per preparar els comicis. Tal com ja ha quedat documentat en un altre lloc, en les convocatòries a les urnes el

Partit Republicà mobilitzava als seus quadres més joves per desenvolupar tasques com ara repartir candidatures a les portes dels col·legis, fer proselitisme a favor dels candidats afins, evitar estratagemes dissenyades per altres formacions per enganyar als militants republicans... i també per vigilar que no es produïren frau, coaccions ni suborns. Aquesta darrera missió denota la presència prou estesa de la manipulació als comicis celebrats a la ciutat. A part, no sembla improbable que aquestes tasques electorals encomanades als joves militants republicans inclogueren també l'aplicació de pràctiques manipuladores en favor dels seus candidats.⁷⁴

En la mateixa línia, també crida l'atenció que sis dels set casos de manipulació denunciats en què es veieren implicats els republicans van ser fets públics pels romanonistes, els republicans dissidents del Grau i els socialistes, grups que tenien una presència molt dèbil al consistori –un o cap regidor–. És cert que, com ja s'ha comprovat en apartats anteriors, les darreres dues formacions esmentades mostraven una especial animadversió contra el republicanisme gassetista i que tal volta aquesta circumstància els va portar a exagerar les seues acusacions. Però també ho és que totes tres no tenien molt a perdre en aquest enfrontament, al contrari que altres formacions amb una trajectòria més llarga en el sistema de partits castellanenc, com ara els conservadors o els liberals garciaprietistes, que és probable que temeren que qualsevol atac d'aquesta mena poguera despertar la reacció del poderós gassetisme i acabar compromentent la seua presència al consistori o fins i tot la continuïtat de pactes i acords establerts amb ell en altres àmbits de la política provincial. Preferirien així no obrir la caixa dels trons i aprofitar ells mateixos els mecanismes de manipulació electoral –entre ells les possibilitats de frau que oferia l'existència d'un cens electoral falsejat– per tractar d'assegurar-se la major representació possible a la corporació municipal.

Tot plegat, es dibuixa un panorama de llums i ombres que posa de manifest que la manipulació jugava a Castelló de la Plana un paper, si no preponderant ni determinant per a l'evolució política de la ciutat, sí almenys rellevant en determinades lluites electorals que resultaven especialment competides i aferrissades.⁷⁵ Tal volta aquest

---

⁷⁴ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 303-305; *El Clamor*, 12 i 13/03/1915, 08/11/1915, 29/03/1916 i 02 04 i 07/07/1919; *Heraldo de Castellón*, 13/11/1915.

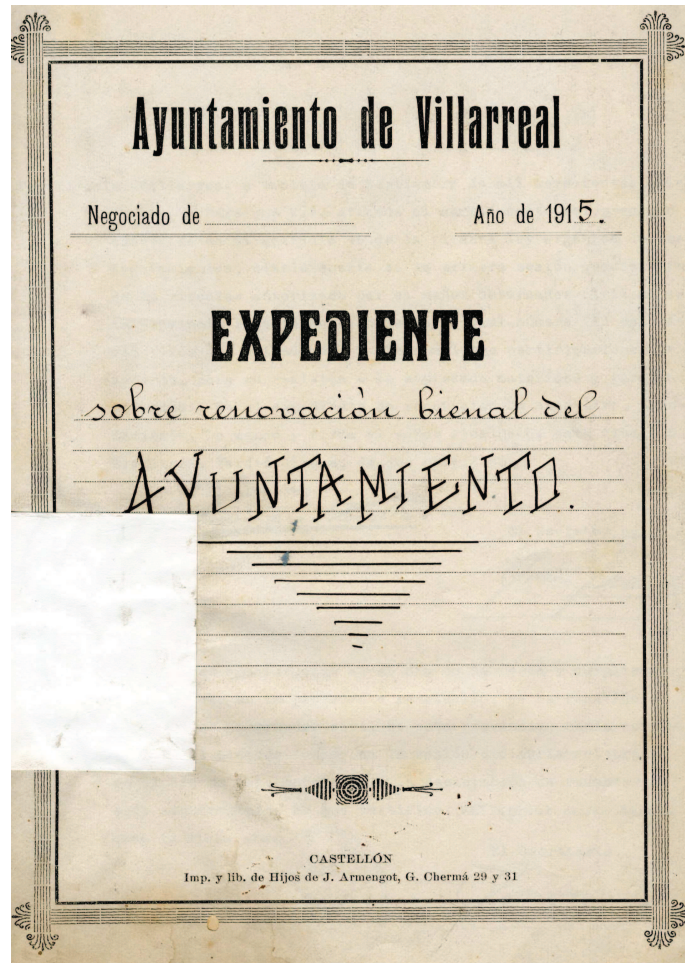
⁷⁵ El millor exemple es va donar a les eleccions municipals de 1917 al districte del Grau, on s'enfrontaren un candidat gassetista amb un altre candidat republicà, representant de la dissidència que al si del Partit estava protagonitzant Joaquín Arrufat. El propi Arrufat fou qui va presentar la reclamació formal davant la Comissió Provincial. En aquest cas el triomf dels gassetistes fou més ajustat del que era habitual en

panorama electoral responia al context polític que vivia en aquell darrer decenni restauracionista la capital provincial, marcat per la pèrdua de frescor del moviment republicà, cada vegada més ficat en el paper de força de govern local i més allunyat de les teòriques posicions antisistema pròpies de la seua tradició ideològica, cada vegada més lluny de les seues bases i més còmode amb els engranatges del sistema, entre els quals es trobava el de la manipulació dels processos electorals.

I és probable també que aquest context marcat així mateix per l'hegemonia aclaparadora del *gassetisme* i l'escassa contestació a la mateixa per la major part de les forces opositores, explique en bona mesura els valors elevats que —a diferència per exemple de Vila-real, on la lluita pel poder municipal entre els republicans i les diverses formacions conservadores i confessionals fou ben aferrissada durant aquells anys— presenta el frau a la ciutat de Castelló. Els reduïts nivells de competència i competitivitat dels comicis celebrats a la capital feien que aquest tipus de manipulació encara fóra prou operatiu allí. Més encara si, tal com s'ha comprovat, la forma de frau aplicada era majoritàriament una modalitat discreta, la suplantació, exclusió i afegiment irregular d'electors a través del falsejament del cens electoral.

---

aquesta demarcació electoral. La reclamació interposada per Arrufat es pot consultar al *Boletín Oficial de la Provincia*, 21/12/1917.

Portada de l'expedient general de les eleccions municipals de 1915 celebrades a Vila-real (Arxiu Municipal de Vila-real).

L'ADULTERACIÓ DE LES ELECCIONS I ELS PARTITS EXTRADINÀSTICS

La manipulació sistemàtica dels processos electorals constituïa un ingredient central de la idiosincràsia del règim de la Restauració i com a tal venia sent emprada de manera generalitzada pels partits dinàstics. Conformava una sòlida barrera que restringia la participació política i dificultava l'accés de les forces excloses del torn a les institucions que regentaven el poder polític, tal com diversos estudis han verificat a escala local.⁷⁶

No obstant, a partir de la instauració del sufragi universal masculí el règim va començar a mostrar progressivament majors mostres de permeabilitat envers els partits

⁷⁶ P. C. González, *El pensamiento político de la derecha española en el siglo XX*, Madrid, Tecnos, 2005, p. 28. Casos locals entre altres a O. Bascañán, *Protesta y supervivencia. Movilización y desorden en una sociedad rural: Castilla-La Mancha*, p. 41; i F. Arcas, *El republicanismo malagueño durante la Restauración (1875-1923)*, Córdoba, Ayuntamiento de Córdoba, 1985, pp. 484-488.

aliens al torn, encara que essencialment en els àmbit de poder locals.⁷⁷ I sembla que, almenys en alguns casos, aquest procés es va desenvolupar en paral·lel a una assumptió per part d'aquestes forces dels instruments d'adulteració electoral que venien emprant les formacions dinàstiques. Així, republicans, carlistes, regionalistes... combinaren les seues formes pròpies de la política de masses –mobilitzacions populars, xarxes de sociabilitat, discursos populistes, etc.– amb els mètodes molt més prosaics propis de la *vella política*.⁷⁸ Nogensmenys, també s'ha assenyalat que la intensitat amb què aquestes forces van fer ús d'instruments d'aquesta naturalesa va ser molt més baixa que en el cas dels partits del torn.⁷⁹

En eixe sentit, a les properes línies es traslladaran aquestes qüestions al nostre marc geogràfic d'estudi, per tal d'extraure les contribucions que el cas castellanenc pot fer al respecte.

QUADRE 2) RECLAMACIONS I PROTESTES ELECTORALS FORMULADES CONTRA PARTITS NO DINÀSTICS.⁸⁰

	Republicans	Socialistes	Carlistes <i>purs</i>	Carlistes <i>Paquistes</i>	Regionalistes	TOTAL
1913	3			2		5 (4,46)
1914						0 (0)
1915	1		4	7		12 (19,69)
1916						0 (0)
1917	6					6 (6,67)
1918					1	1 (4,76)
1919						0 (0)
1920	6	1				7 (6,60)
1921						0 (0)
1922	5		2			7 (11,47)
1923	1					1 (6,67)
TOTAL	22 (56,41)	1 (2,56)	6 (15,38)	9 (23,08)	1 (2,56)	39 (6,70)

Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia*, premsa local i *El Socialista*, 1913-1923.

⁷⁷ Vegeu per exemple M. Cabo i X. R. Veiga, “La politización del campesinado en la época de la Restauración. Una perspectiva europea”, pp. 41-44.

⁷⁸ En el cas dels republicans vegeu per exemple L. Giadàs, “A necesidad de algo que corte o vento: unha aproximación o republicanismo galego baixo Alfonso XIII”, pp. 86-87; R. Martínez, *Elits, subordinació i rebel·lia. La comarca de la Costera entre la Restauració borbònica i la Segona República (1900-1930)*, València, Institutió Alfons el Magnànim, 2006, p. 42; G. Rubí, *El món de la política en la Catalunya urbana de la Restauració. El cas d'una ciutat industrial. Manresa: 1875-1923*, p. 558. Per als carlistes, A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, p. 153; M^a del Mar Larraza, *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, p. 109.

⁷⁹ A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, p. 331.

⁸⁰ Entre parèntesi el percentatge respecte del total de reclamacions i protestes enregistrades.

Com es pot apreciar al Quadre 2, durant el període 1913-1923 poc més d'un 6% de les reclamacions i protestes recopilades es formularen contra agrupacions polítiques no dinàstiques. Hi ha dos anys en els quals aquest valor supera el 10% –i s'apropa molt al 20% en el cas de 1915– però també hi ha quatre anys en els quals no s'ha enregistrat cap reclamació ni protesta dirigida a formacions d'aquesta mena. Aquestes dades doncs suggereixen que a les terres de Castelló la manipulació electoral era un element no monopolitzat però sí protagonitzat principalment pels partits dinàstics. Tanmateix, també es fa palés que la resta de forces no renunciaren a la seua utilització.

Pel que fa als percentatges assolits per cadascuna de les formacions no dinàstiques que reberen alguna reclamació o protesta, poden ser qualificats de normals, ja que es troben en correlació amb el nivell d'implantació que tenien. No resulte sorprenent que el primer lloc l'ocupen els republicans, que durant diverses dècades venien dominant la ciutat de Castelló –sis dels vint-i-dos casos enregistrats al Quadre 2 es localitzaren allí– que, tal com s'ha comprovat en apartats anteriors, cap a les darreries del règim van ser capaços de fer-se amb el govern de vàries poblacions del districte de la capital i que a més va començar a presentar batalla en les eleccions a Corts al districte de Nules, al temps que mantenia les seues quotes de participació a les eleccions provincials i els seus focus històrics. Tampoc sorprén que la segona i tercera posició siguen ocupades per les dues branques en què s'articulava el carlisme a Castelló, la *paquista* i la *pura* respectivament. No debades, era aquesta la principal opció aliena al torn que s'alçava des de la dreta i la que seguia en implantació a la republicana. Per últim, també semblen lògics els valors ínfims que presenten socialistes i regionalistes, coherents amb el paper tan secundari que jugaven en la política castellonenca, més encara en el plànol electoral.

Per altra part, des de la perspectiva cronològica, en les dades recollides al Quadre 2 no es detecta cap tendència clara i, quant a la distribució espacial, les dades també són les que es podien esperar. La Plana Alta, la Plana Baixa i el Baix Maestrat, les zones on es concentrava principalment la implantació de republicans i carlistes, acaparen les reclamacions i protestes comptabilitzades al Quadre. Només una d'elles no va tenir com a escenari alguna d'aquestes tres comarques.

De tota manera, verificat que la utilització dels instruments de manipulació electoral continuava estant majoritàriament en mans dels partits dinàstics, cal pensar

que aquestos seguien constituint un impediment notable a l'expansió de les forces excloses del torn per les comarques de Castelló. Així ha quedat palesat ja a l'apartat dedicat a la dinàmica política republicana, en el qual s'han exposat dos casos de bloqueig de l'accés d'aquesta força política a sengles governs municipals, els de les localitats de Benlloc i Segorbe. Recordem que en ambdós exemples els republicans havien sorgit triomfadors dels comicis, però la destitució de dos dels seus regidors recentment guanyadors a Benlloc i d'un altre a Segorbe va frustrar la conquesta del consistori.

Un altre cas il·lustratiu és el que descriu –des de la seua posició apartidista– el setmanari de Benicarló *El Litoral*. Segons el referit rotatiu, als comicis municipals de 1913 les forces liberals i conservadores d'aquell municipi s'uniren per tal de fer front a la novetat que suposava la presentació d'una candidatura independent, la impulsada per la Societat de Jornalers. Finalment aquesta no va obtenir cap regidor, però, segons *El Litoral*, per als dinàstics va ser una «victoria alcanzada penosamente con todos los viejos procedimientos, amasada con todas las ilegalidades, abusos y artimañas de rigor, corregidas y aumentadas por el pánico en esta ocasión». Entre aquestos mecanismes manipuladors el setmanari va destacar les «conminaciones decisivas a los empleados de la línea y estación del ferrocarril», les «imposiciones indecorosas a los guardias del Sindicato de Policía Rural desde ahora convertido en organismo político, en feudo caciquista» i la conducció a la força dels asilats de l'hospital als col·legis electorals.⁸¹

BALANÇ FINAL: LES XIFRES GLOBALES DE LA MANIPULACIÓ

Al llarg de les pàgines precedents s'ha analitzat el fenomen de la manipulació electoral des de diversos angles: el cronològic, el geogràfic, el demogràfic, distingint per tipus d'elecció –general, provincial, municipal– distingint per modalitats de manipulació... Sotmesa ja la qüestió a aquest procés de dissecció, resulta adient, per tancar l'apartat, introduir una visió global de la mateixa, provar de valorar-la en conjunt. Es pretén així, tenint en compte les dades i les conclusions exposades en els subapartats precedents, tractar de determinar en quina mesura les eleccions celebrades a

---

⁸¹ *El Litoral*, 16/11/1913.

les comarques de Castelló durant el període estudiat reflectien l'autèntica voluntat electoral dels votants i en quina proporció aquesta era tergiversada.

Tradicionalment la historiografia restauracionista –hereva de les tesis regeneracionistes– ha remarcat l'elevat grau d'adulteració que presentaven els processos electorals durant aquest període històric, que constituïa un tret estructural i característic d'aquell règim. Tanmateix, també s'han donat a conèixer casos, a escala local, de forces que –tot i que secundàriament també podien tirar mà de mecanismes manipuladors– en general basaven la seua actuació electoral en procediments que no violentaven la legalitat –la propaganda, la difusió de discursos i programes polítics atractius, el bastiment de xarxes de sociabilitat complexes...– amb els quals aconseguien victòries a les urnes, el que significa que havien sigut capaços de superar els entrebancs de la *vella política*.⁸²

En el cas de les terres de Castelló, ja ha sigut posat de relleu en els apartats dedicats a analitzar les forces confessionals i republicanes que en determinats espais locals –com a molt comarcals si pensem en el domini republicà al districte de la capital– aquestes foren capaces d'acabar amb l'hegemonia de la política clientelar i caciquista exercida pels partits dinàstics.

Ara bé, què es pot dir sobre els nivells de manipulació electoral en conjunt al territori castellonenc? Examinem les xifres disponibles. En primer lloc, de la suma de les conteses electorals –generals, provincials i municipals– que es van celebrar en els 140 municipis de la província entre 1913 i 1923, un total de 1.778, tenim constància que un 18,59% (331) van rebre algun tipus de reclamació o protesta electoral. Si ens circumscriuim als comicis municipals, ja s'ha indicat anteriorment que els percentatges de conteses reclamades o protestades es mou entre el 33,33% i el 17,73%. Així mateix,

---

⁸² Vegeu entre altres M. Martí, "Elogi de la discontinuïtat. El poder polític local entre els segles XIX i XX", pp. 271-283; S. Cruz, "Caciquismo y mundo rural durante la Restauración"; C. Frías i C. García, "Sufragio universal masculino y politización campesina en la España de la Restauración (1875-1923)", pp. 27-46; C. Romero, "Campesinado parcelario y parlamento oligárquico en España", pp. 149-155; i "La suplantación campesina de la ortodoxia electoral", pp. 80-98; J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, pp. 63-67; D. Caro, *Republicanism y movimiento obrero. Trebujena (1914-1936)*; A. Yanini i R. López, "Origen y naturaleza de la influencia política", p. 599; A. López, "Federalismo, campesinado y métodos de restablecer el control político en la Restauración", pp. 191-207; A. Mayayo, "El cooperativismo agrario: un movimiento dual", 209-232; F. Sales, "Les Garrigues, de mitjans del segle XIX a la Segona República: estructura agrària i actituds polítiques", pp. 233-255; A. Duarte, *Historia del republicanisme a Catalunya*, pp. 31-32; L. Giadás, "A necesidad de algo que corte o vento: unha aproximación o republicanismo galego baixo Alfonso XIII", pp. 81-103; F. Arcas, *El republicanismo malagueño durante la Restauración (1875-1923)*, pp. 363-365; M. González, "Los socialistas españoles y la «cuestión agraria»".

també s'ha comprovat ja que a les eleccions a Corts els mecanismes de manipulació ocuparen un paper protagonista, si bé tot apunta que als comicis provincials la seua incidència fou bastant més modesta.

Així doncs, amb les dades amb què comptem es podria fixar en un quint les eleccions que van ser objecte de reclamació, proporció que probablement seria un poc més elevada en els comicis municipals i més baixa en els provincials. Atenent a aquestos valors caldria concloure que durant aquell decenni final de la Restauració la majoria dels processos electorals celebrats a les comarques de Castelló no es trobaven ja manipulats, l'adulteració seria emprada en proporcions minoritàries, tot i que encara considerables.

No obstant, una asseveració d'aquesta naturalesa acusa una patent manca de solidesa, si tenim en compte que es sustenta en les reclamacions i protestes electorals formalitzades oficialment o publicades a la premsa, que, tal com ja s'ha exposat en repetides ocasions, no permeten arribar a conclusions amb la fermesa que seria desitjable. És quasi bé segur que una quantitat indeterminada de manipulacions practicades no transcendiren, al no ser denunciades ni a les autoritats pertinents ni a cap òrgan periodístic. Així mateix, altres que sí que es feren públiques serien falses, tot i que es pot considerar que aquesta estratagema de tractar de revertir els resultats electorals mitjançant la denúncia de fets que realment no havien ocorregut pot ser considerada en sí mateixa un mecanisme més de manipulació.⁸³

A aquestes consideracions cal afegir un altre element a tenir en compte, que fa referència a la vessant ja no quantitativa sinó qualitativa de la manipulació i que no resulta possible determinar. I és que, respecte a cadascuna de les reclamacions i protestes que s'han recollit en aquest apartat, en la gran majoria dels casos es desconeix la seua incidència en el resultat de la contesa electoral en qüestió, a quina porció del cens electoral va afectar, si va ser decisiva o no per decantar la balança a favor d'un dels candidats en lliça. Una dada necessària per poder arribar a establir amb suficient exactitud en quina mesura els resultats electorals responien o no a la voluntat real dels electors.

---

⁸³ El grau d'autenticitat dels comicis en les terres de Castelló sembla en tot cas menor que l'enregistrat als districtes electorals de l'orient biscaí, on «[...] desde un punto de vista general se puede afirmar que las elecciones se desarrollaban dentro de la legalidad y con tranquilidad» (A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, pp. 145-221 i 330, la cita textual en la p. 220).

III.2. LA COMPETÈNCIA ELECTORAL I LA *POLÍTICA DEL PACTE*

Junt a l'adulteració sistemàtica de les eleccions, un altre element estructural i definitori del règim de la Restauració era el constituït pels baixos nivells de competència electoral que presentava. Entre els fonaments essencials del sistema polític dissenyat per Cànovas es trobava l'articulació del mateix en torn a dos grans partits monàrquics, el liberal i el conservador, que es repartien el control de les institucions polítiques i s'alternaven en el govern, al temps que l'absorció, i en el seu defecte l'arraconament, de les forces oposades al règim. És en aquest sentit que un dels atributs adscrits a aquell règim ha sigut el de la *política del pacte*, la prioritització del repartiment pactat del poder polític per sobre de la confrontació real i oberta a les urnes, encara que l'aplicació d'aquestes pautes suposara l'establiment d'aliances *antinaturals*.¹

Al igual que la manipulació, la manca de competència electoral suposava un fre que bloquejava la democratització del règim, ja que dificultava notablement la mobilització política.² No obstant, durant les dècades del canvi de segle, impulsats en bona mesura per la implantació del sufragi universal masculí i en paral·lel a una tendència cap a formes d'adulteració electoral ja no basades en les relacions de deferència i clientelisme, els nivells de competència electoral s'incrementaren considerablement, al igual que la participació autèntica de l'electorat, i les forces excloses del sistema, particularment les republicanes, aconseguiren avanços significatius a les urnes, sobretot a escala local.³

Es tractava de canvis progressius però que afectaven a pilars fonamentals de l'edifici restauracionista. Tanmateix, no van tenir la suficient intensitat i continuïtat en el temps com per acabar provocant una transformació d'aquell règim polític. En eixe sentit, alguns historiadors han responsabilitzat a la Llei Electoral de 1907 d'haver suposat un dic intencionat a aquella evolució cap a la democratització iniciada durant els decennis interseculars. Aquesta disposició, promoguda i aprovada pel *Govern Llarg* d'Antonio Maura, hauria tingut entre els seus objectius principals el de frenar la tònica ascendent de la competència electoral, de la participació electoral, dels costos necessaris

---

¹ J. Tusell, *Oligarquía y caciquismo en Andalucía (1890-1923)*, Barcelona, Planeta, 1976; J. Varela Ortega, *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1900)*. Una anàlisi acurada dels mecanismes de la *política del pacte* a escala local a M. Sierra, "La política del pacto". *El sistema de la Restauración a través del partido conservador sevillano (1874-1923)*.

² S. Forner, M. García Andreu, et. al., "Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923", p. 256.

³ T. Carnero, "Elites gobernantes y democratización inacabada (1890-1923)", *Historia Contemporánea*, nº 23, 2001, 483-508.

per guanyar unes eleccions, de la conflictivitat que provocava la consegüent elevació de la pressió governamental i de les dificultats per materialitzar l'*encasellat* electoral amb el mínim grau de conflicte possible. Es tractaria doncs d'una mesura presa per l'*establishment* restauracionista per posar fi a una dinàmica que, de perpetuar-se en el temps, podia acabar amb el seu control del poder polític i transformant el règim en sentit democràtic.⁴

El punt de mira es centra especialment en dos preceptes. Per una banda, el cèlebre article 29, que com ja ha quedat assenyalat, disposava que davant l'absència de contrincants un candidat –o candidats, segons el cas– era proclamat automàticament per al càrrec al qual aspirava, sense necessitat de sotmetre's a les urnes. Tanmateix, la seua aplicació pràctica sovint va anar més enllà de la seua pretensió teòrica, que era la d'evitar la celebració de comicis als quals sols es presentara un candidat o una candidatura. S'ha assenyalat al respecte que l'article 29 va emprar-se per impulsar l'establiment de pactes entre les faccions dinàstiques, que es distribuïen els llocs que estaven en joc i evitaven així la lluita electoral. També per a facilitar l'*encasellat electoral*.⁵ Però fins i tot es va arribar a fer servir per promoure la proclamació dels candidats més pròxims al poder en cada moment, mitjançant l'ús de coaccions i pràctiques fraudulentas amb l'objectiu d'impedir la presentació de candidatures rivals.⁶ Es tractaria, en suma, de blindar l'hegemonia política dels partits dinàstics i minvar la creixent amenaça que per a la mateixa suposava el creixement de les formacions alienes al torn.

---

⁴ T. Carnero, "Política de masas y Parlamento: entre la continuidad y la ruptura (1890-1923)", pp. 89-90, "Elites gobernantes y democratización inacabada (1890-1923)" i "Ciudadanía política y democratización. Un paso adelante, dos pasos atrás", especialment pp. 242-243; A. Garrido, "Los sistemas electorales español e italiano: de la implantación a la crisis del estado liberal", en S. Casmirri i M. Suárez Cortina (ed.), *La Europa del Sur en la época liberal. España, Italia y Portugal. Una perspectiva comparada*, Santander / Cassino, Universidad de Cantabria / Università di Cassino, 1998, pp. 261-262; C. Frías i C. García, "Sufragio universal masculino y politización campesina en la España de la Restauración (1875-1923)", p. 41; A. Yanini i J.V. Castillo, "La democracia representativa en ciernes. España, 1876-1923. Las transiciones políticas, la amenaza, el miedo y el interés. Tres factores a tener en cuenta para analizar la Restauración borbónica", p. 77.

⁵ G. López, "Un estudio sobre la reforma electoral conservadora de 1907 y sus posibilidades democratizadoras", *Saitabi*, nº 48, 1998, p. 201; A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, p. 183.

⁶ T. Carnero, "La difícil transición de la política liberal a la política democrática en Italia y en España: algunas consideraciones", en E. Acton i I. Saz (eds.), *La transición a la política de masas*, V Seminario Histórico Hispano-Británico, València, Universitat de València, 2001, pp. 37-43 i "Elites gobernantes y democratización inacabada (1890-1923)", p. 499 i ss.; O. Bascañán, *Protesta y supervivencia. Movilización y desorden en una sociedad rural: Castilla-La Mancha*, p. 39; G. López, "Un estudio sobre la reforma electoral conservadora de 1907 y sus posibilidades democratizadoras", pp. 203-204.

En aquesta mateixa línia, s'ha remarcat igualment la transcendència de l'article 24. Recordem que aquest prescrivia que per ser proclamat candidat calia que l'aspirant complira almenys una de les següents condicions: ha ver exercit ja abans el càrrec de diputat o de regidor pel mateix districte o terme municipal, segons es tractara d'eleccions generals o provincials o d'eleccions municipals; ser proposat candidat per individus que ja hagueren sigut senadors, diputats o regidors per la mateixa circumscripció o pel mateix terme municipal;⁷ o ser proposat candidat per la vigèsima part del nombre total d'electors del districte electoral.⁸ Respecte a aquesta darrera possibilitat, l'accés a la condició de candidat proclamat a través d'ella es veia dificultada perquè les avantvotacions s'havien de celebrar en dia laborable. A més, acudir a l'avantvotació a donar suport a un candidat òbviament suposava significar-se públicament a favor d'ell, fet que en alguna mesura pot ser considerat una violació del secret del sufragi.⁹

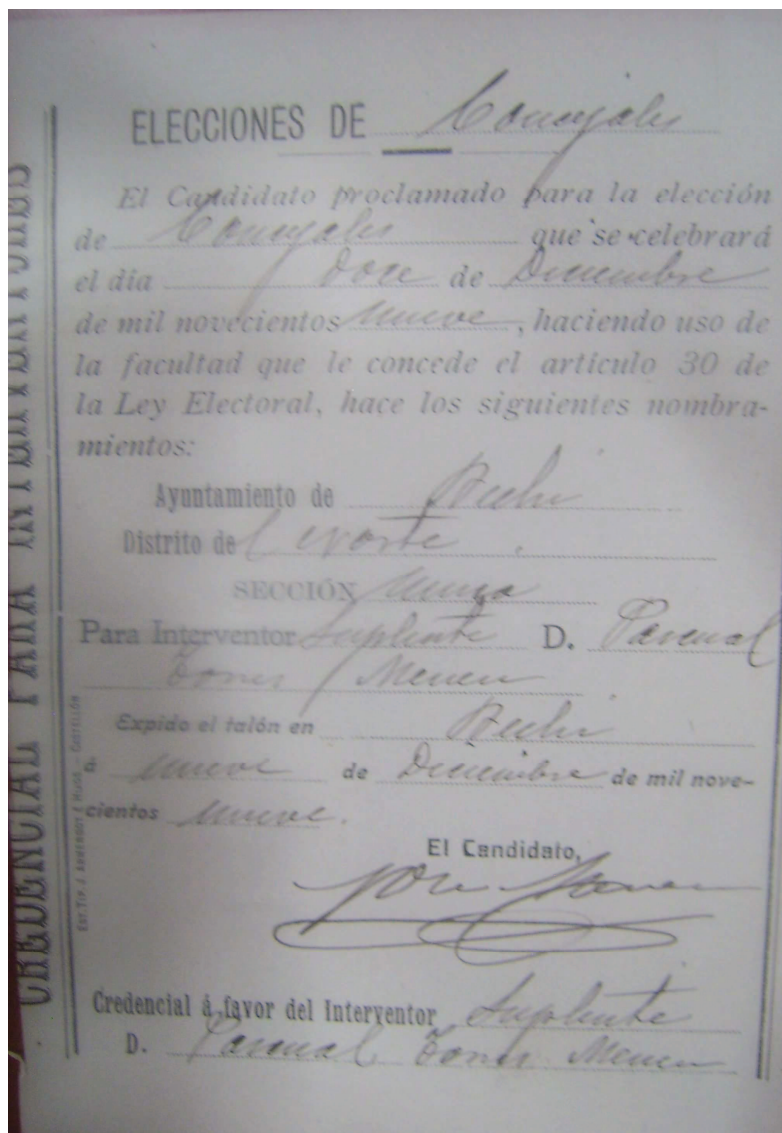
D'eixa manera, es pot afirmar que el contingut de l'article 24 venia a reforçar el caràcter oligàrquic i endogàmic del sistema, en obrir la possibilitat –no contemplada en la Llei Electoral de 1890– de que un candidat poguera ser proclamant mitjançant l'apoderament de senadors, diputats o regidors –estigueren aquestos en exercici o no– però complicar, al mateix temps, la proclamació per iniciativa popular. En tot cas, les dificultats per aconseguir la proclamació com a candidat que imposava l'article 24 assolien una rellevància gens menyspreable, tenint en compte que sols la consecució d'aquest tràmit facultava al candidat a designar interventors per a les meses –quelcom fonamental en aquell context de manipulacions electorals generalitzades– i a poder ser proclamat diputat o regidor per l'article 29.

---

⁷ En el cas de les eleccions a Corts, per dos senadors o exsenadors o dos diputats o exdiputats a Corts per la mateixa província o per tres diputats o exdiputats provincials, sempre que tot o part del territori en el qual hagueren sigut escollits estiguera comprés en el districte electoral. En el cas de les eleccions municipals, per dos regidors o exregidors del mateix terme municipal. En el cas de les eleccions provincials, per dos diputats o exdiputats provincials pel mateix districte electoral.

⁸ Llei Electoral de 1907, art. 24, i Reial Decret de 10 de setembre de 1909, d'adaptació de les eleccions provincials a la Llei Electoral de 1907.

⁹ G. López, "Un estudio sobre la reforma electoral conservadora de 1907 y sus posibilidades democratizadoras", p. 197. En la llei electoral anterior, la de 1890, la proclamació de candidats per iniciativa popular resultava més factible -encara que tal volta també més exposada a falsejaments- ja que es realitzava mitjançant la presentació, per part del candidat, d'actes notariais amb les signatures d'almenys la vigèsima part dels electors del districte o circumscripció (Llei Electoral de 26 de juny de 1890, art. 37.4).

Credencial d'interventor electoral. Eleccions municipals de 9 de desembre de 1909 celebrades a Betxí (Arxiu Municipal de Betxí).

En eixe sentit, s'ha posat de relleu que la combinació d'aquests dos articles –el 24 i el 29– encara obstaculitzava més la competència electoral del que es podia preveure si se'ls considerava de manera individual i aïllada. En primera instància, l'article 24, al dificultar la proclamació de candidats –sobretot en el cas de les formacions extradinàstiques, amb menys diputats, exdiputats, senadors, exsenadors, regidors o exregidors en les seues files– feia augmentar les possibilitats de que acabara sent proclamat el mateix nombre de candidats que llocs hi havia per cobrir. En segon terme, l'article 29 estimulava l'establiment de pactes per distribuir-se els escons o les regidories en joc i evitar així la cita amb les urnes i la posada en marxa de coaccions i

mecanismes fraudulents per impedir o anular la proclamació de les candidatures adversàries.¹⁰

A més, no acaben ací les traves legislatives a la competència electoral. De manera indirecta, les importants carències amb què era regulada la condició secreta del vot suposaven un impediment afegit per a la presentació de candidatures. No existia un model únic i oficial de papereta, per la qual cosa en alguns casos les característiques externes del paper emprat delataven la identitat de la candidatura a la qual s'atorgava el vot. Així mateix, no s'utilitzaven cabines ni sobres i era freqüent que les paperetes foren lliurades per agents electorals en les portes dels col·legis. Totes aquestes deficiències comprometien seriosament la condició secreta del sufragi i per tant impedièn que l'elector emitira el seu vot amb unes mínimes garanties d'anonimat i discreció, necessàries per poder escollir la seua candidatura preferida sense por a represàlies, impediment que, donat el context social i polític restauracionista, evidentment reduïa les possibilitats d'èxit electoral de les forces allunyades dels ressorts del poder i per tant podia desanimar-les a presentar batalla a les urnes.¹¹

En la mateixa línia, tampoc es va instaurar la obligatorietat de que els votants acreditaren la seua identitat en el moment de votar, fet que lògicament afavoria un mecanisme de frau clàssic, la suplantació de votants.¹² Val a dir, però, que totes aquestes carències no eren noves, ja estaven presents en la legislació electoral anterior.

A les pàgines següents s'examinen, des de diversos angles –el cronològic, el geogràfic, el polític...– els valors que presenta la competència electoral a les comarques de Castelló, per tractar de determinar quina fou ací l'evolució d'aquest important paràmetre i els efectes que en el mateix va tenir la controvertida legislació electoral restauracionista i la seua aplicació pràctica en els comicis.

---

¹⁰ T. Carnero, "Elites gobernantes y democratización inacabada (1890-1923)", p. 499; G. López, "Un estudio sobre la reforma electoral conservadora de 1907 y sus posibilidades democratizadoras", pp. 199-201.

¹¹ T. Carnero, "Elites gobernantes y democratización inacabada (1890-1923)", p. 499 i "Ciudadanía política y democratización. Un paso adelante, dos pasos atrás", especialment p. 240; A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, p. 194. L'ús de sobres i cabines es va implantar a França en 1913 (R. Huard, "Las prácticas del sufragio universal en Francia entre 1848 y 1914. Avances pioneros, novedades provisionales, proyectos inacabados", p. 63) i a Itàlia en 1919 (S. Noiret, "La introducción del sufragio universal y de la representación proporcional en Italia en 1918-1919: una frágil modernización democrática").

¹² T. Carnero, "Ciudadanía política y democratización. Un paso adelante, dos pasos atrás", especialment p. 240.

LA COMPETÈNCIA A LES ELECCIONS GENERALS, PROVINCIALS I MUNICIPALS

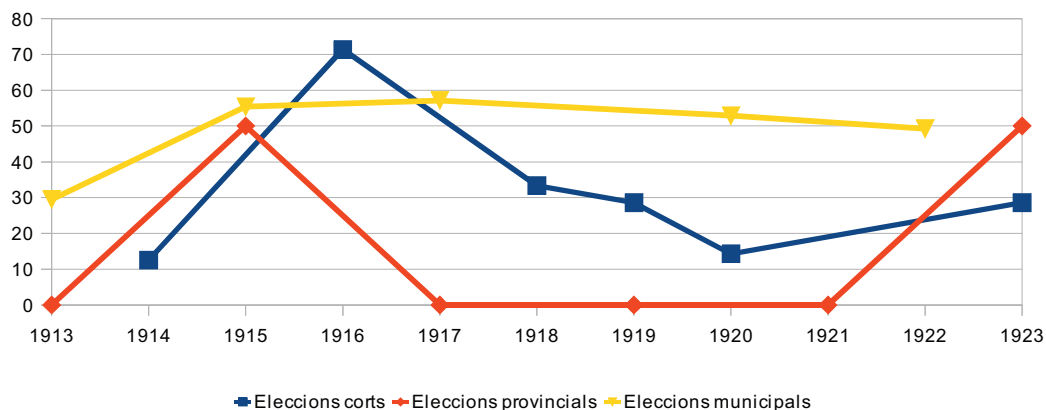
A escala estatal només disposem de dades quantitatives sobre l'aplicació de l'article 29 en el cas de les eleccions a Corts. El percentatge de diputats del Parlament que accediren al mateix en virtut del referit article va ser d'un 25,57%, prou inferior a l'enregistrat en conjunt als districtes castellanencs, que va ascendir al 38,46%, al 31,11% si ens circumscriuim al període 1913-1923.¹³ Es pot afirmar doncs que les terres de Castelló es situaren un tant per dalt de la mitjana estatal quant a grau d'activació de l'article 29 en el context dels comicis generals.

Aprofundint més en l'evolució que presenta el percentatge d'utilització d'aquesta polèmica disposició en les eleccions a Corts, en el cas castellanenc es detecta una tendència cap a la disminució de la seua presència. En el període 1910-1916 es concentra el 60% de les aplicacions d'aquest article, amb dotze del total de vint ocasions en què es va emprar a la província durant els seus anys de vigència. En realitat són dues les eleccions que arrosseguen la major part del pes d'aquest percentatge, les de 1910 i 1916, amb sis i cinc escons respectivament adjudicats per l'article 29, del total de set que aportaven els districtes castellanencs al Parlament. Per contra, la convocatòria de 1914 va ser la que, junt a la de 1920, va comptar amb un menor grau d'escons atorgats sense lluita, només un. En les tres darreres cites –1919, 1920 i 1923– no es va superar el sostre de dos diputats proclamats sense elecció.

---

¹³ Vegeu M. Martínez Cuadrado, *Elecciones y partidos políticos (1868-1931)*, Madrid, Taurus, Tomo II, 1969, quadres estadístics.

FIGURA 1) PERCENTATGE D'APLICACIÓ DE L'ARTICLE 29 EN ELECCIONS A CORTS, PROVINCIALS I MUNICIPALS (1913-1923).¹⁴

Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia* i premsa local 1913-1923.

Per cercar les causes d'aquest comportament experimentat per l'article 29 cal atendre tant a factors adscrits a l'evolució general de la política restauracionista com a d'altres circumscrits a l'esfera de la política provincial. Entre els primers, el clima de restabliment de la col·laboració interdinàstica generat en 1910, superada la tempestuosa etapa de la *Setmana Tràgica* i del *Maura no*; en la mateixa línia, l'enteniment entre els liberals i els conservadores datistes que va presidir les eleccions de 1916; però sobretot, en sentit contrari, la progressiva fragmentació de les forces del torn, que va fer proliferar les candidatures dinàstiques i va dificultar cada vegada més l'*encasellat*. Entre els factors locals, la fortalesa assolida pels cacicats liberals de Navarro-Reverter, Cantos i Saiz de Carlos, capaços d'obtenir en diverses ocasions l'article 29, fins i tot sota governs no afins;¹⁵ o la irrupció d'un grup catòlic-conservador, adscrit a escala estatal al

¹⁴ El percentatge reflecteix la proporció de districtes, o de municipis en el cas d'eleccions municipals, en els quals es va aplicar l'article 29. En els càlculs s'han tingut en compte les eleccions a Corts celebrades amb caràcter parcial i extraordinari al llarg del període: en 1914 al districte de Morella i en 1918 als districtes de Nules i de Segorbe. No així els comicis provincials parcials extraordinaris, ja que tots ells s'organitzaren per tal de cobrir una sola vacant. Lògicament amb un únic lloc en disputa les possibilitats d'aplicació de l'article 29 s'incrementaven. Tampoc les convocatòries extraordinàries d'eleccions municipals, de les quals no es disposa d'informació suficient, ni els comicis en els quals es desconeix si es va aplicar o no l'article 29.

¹⁵ Cal tenir en compte que en sistemes uninominals de majoria relativa l'aplicació de l'article 29 no sempre era conseqüència d'una mobilització política que aprofitava el govern per fer efectiu l'*encasellat*. Quan aquest tipus de sistemes electorals es combinaven amb situacions d'hegemonia d'un candidat o d'una tendència política, la concurrència als comicis d'opcions minoritàries esdevenia inútil. Així, «[...] incluso en países con elevado desarrollo político, como Gran Bretaña durante el primer cuarto del siglo XX, fue muy alto el porcentaje de escaños que se adjudicaron sin competencia electoral, lo cual no implicaba desmovilización o control gubernamental sino todo lo contrario» (S. Forner, M. García Andreu, [et. al.], "Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923", 257-258).

ciervisme, crític amb la línia pactista que manteni a el datisme amb les forces liberals i decidit a disputar i acabar amb l'hegemonia que aqu estes venien fruit en les eleccions a Corts pels districtes castellonencs.

Amb tot, més enllà dels factors que poden ajudar a explicar la tendència descendent que enceta el percentatge d'aplicació de l'article 29 després de 1916, cal tenir present que, com ja s'ha indicat abans, en termes generals aquesta magnitud va presentar a la província en el seu conjunt uns valors comparativament elevats, un tant per damunt de la mitjana estatal. Ara bé, allò que no es pot afirmar és que en el cas de les eleccions a Corts celebrades a Castelló l'article 29 esdevinguera un instrument per neutralitzar als candidats opositors, mitjançant la posada en pràctica de coaccions i manipulacions per impedir que aquestos pogueren ser proclamats com a tals.¹⁶ Contràriament, en tots els casos d'aplicació del referit article es va donar un d'aquestos dos escenaris, que a més podien superposar-se en un mateix districte: aplicació de l'encasellat, quan cap força es decidia a disputar els comicis al candidat governamental; o hegemonia clara d'un candidat o opció política, que bloquejava la presentació d'altres candidatures. Combinats amb el sistema de representació majoritària i uninominal implantat en els set districtes en què s'articulava electoralment la província –que òbviament desanimava a les opcions minoritàries a presentar-se als comicis– el resultat final era, en la majoria dels casos, l'aplicació d'aquella controvertida disposició.

Pel que fa al paper jugat per l'article 29 a les eleccions provincials, una ràpida mirada a la Figura 1 posa de relleu que aquest va ser discret, ja que es va aplicar només en dues ocasions: al districte de Lluçena-Viver en 1915 i a aquesta mateixa demarcació en 1923.¹⁷ El percentatge conjunt per al període 1913-1923 baixa al 13,33%, és a dir, menys de la meitat de l'assolit en el cas de les eleccions a Corts.¹⁸

---

¹⁶ Només s'ha localitzat una denuncia en eixe sentit, la formulada per *La Provincia* durant la campanya de les eleccions a Corts de 1916. A les seues pàgines va assegurar que els candidats ministerials – liberals – estaven tractant –no aclaria com– que els dos exdiputats amb què comptaven els carlins per avalar els seus possibles candidats no pogueren exercir aquesta acció. Pretenien així avortar la pretensió dels carlins *purs* de proclamar candidats propis en tots els districtes castellonencs i aconseguir que els candidats *encasellats* foren proclamats diputats per l'article 29. El fet és que no s'ha localitzat cap altra informació o denuncia que anara en eixa línia i cal tenir en compte també l'evident interès polític que tenia *La Provincia*, diari conservador, en desacreditar als seus principals rivals polítics, els liberals. La denuncia de *La Provincia* a l'edició del dia 22/03/1916.

¹⁷ En 1923 també es va aplicar al districte de Nules-Segorbe, però en una convocatòria extraordinària destinada a cobrir un lloc de diputat provincial que havia quedat vacant.

¹⁸ També es troba un tant per baix de l'únic exemple comparable que s'ha pogut localitzar, el de Guipúscoa per al període 1917-1923. En eixe cas el percentatge d'aplicació de l'article 29 a les eleccions provincials va assolir el 25% (F. Luengo, *La crisis de la Restauración. Partidos, elecciones y conflictividad social en Guipúzcoa, 1917-1923*, pp. 176-181).

Cal pensar que darrere d'aquestes xifres es trobe el fet que en el cas de les eleccions provincials els districtes no eren uninominals, sinó que, en les convocatòries ordinàries, s'escollien quatre diputats per cadascun d'ells. Evidentment aquest tret estimulava la presentació de més d'una candidatura, ja que les probabilitats d'obtenir almenys un diputat es multiplicaven, i feia que per poder aplicar l'article 29 generalment s'hagueren de posar d'acord les diverses forces polítiques en joc, per tal que la suma total de candidats presentats fora de quatre, acord que no sempre resultava senzill. Als diversos cacics comarcals els costava renunciar a tractar d'assolir un seient en un òrgan tan influent com la Diputació i, al mateix temps, carlistes i republicans també aspiraven a tenir-hi presència, quan més influent millor. Indubtablement, un altre factor a considerar va ser el de la profunda fragmentació experimentada pels partits del torn, que va provocar un augment considerable de les faccions que entraven en disputa en cada cita amb les urnes.

Una altra circumstància que tal volta va contribuir a aquesta escassa presència de l'article 29 en els comicis provincials fa referència a la condició supracomarcal que en ells tenien els districtes. Si en les convocatòries a Corts la província es dividia en set districtes, en les provincials sols ho feia en cinc: Castelló, Lluçena-Viver, Nules-Segorbe, Morella-Albocàsser i Vinaròs-Sant Mateu, districtes que en aquest cas integraven diverses comarques i zones d'influència i en els quals per tant no era possible parlar d'hegemonies polítiques clares i incontestables, amb l'excepció del de Lluçena-Viver, dominat pels liberals al llarg de tot el període.¹⁹ Resulta significatiu, en eixe sentit, que dos dels tres casos d'aplicació de l'article tingueren precisament com a escenari aquest districte. En tot cas, tampoc en l'àmbit dels comicis provincials s'han detectat possibles maniobres per impedir –mitjançant coaccions o fraus– la presentació de determinades candidatures i poder aplicar així l'article 29.

Pel demés, resulta inviable tractar de dividir el període 1913-1923 en diverses etapes. Com es pot apreciar a la Figura 1, en l'àmbit dels comicis provincials l'aplicació de l'article 29 va coincidir amb aquells anys en què va haver eleccions al districte de Lluçena-Viver, excepte en 1919, quan a pesar de presentar-se també –al igual que en

---

¹⁹ El districte de Lluçena-Viver fonamentalment comprenia municipis que en les convocatòries a Corts formaven part dels districtes de Segorbe i de Lluçena, ambdós clarament hegemonitzats pels liberals. En el cas del districte de la capital, en les eleccions provincials als municipis de Vila-real, Almassora, Castelló de la Plana, Borriol, Benicàssim i Orpesa s'hi afegien els de Vilafamés, la Pobla Tornesa, Cabanes i Torreblanca, circumstància que restava influència als republicans, fins al punt de perdre la posició hegemònica que sí tenien en les eleccions generals.

1915 i 1923— tants candidats com llocs hi havia per cobrir —tres liberals i un conservador— en aquesta ocasió, per raons desconegudes, no es va aplicar.²⁰

En darrer terme, queda pendent l'anàlisi de l'ús de l'article 29 en les eleccions d'àmbit municipal. A la Figura 1 es fa patent que va ser en aquest tipus de comicis on l'aplicació d'aquest article fou més freqüent, amb valors que ronden el 50% dels municipis de la província i que en algun cas, com ara 1917 (57,55%) i 1915 (55,4%), s'aproximen al 60%. El valor per al total del període assoleix el 49,41%. El 42,97% dels regidors no foren escollits pels electors sinó proclamats en aplicació d'aquella controvertida disposició.²¹ L'excepció la constitueix en aquesta ocasió la convocatòria de 1913, on es registra només un 29,51% de municipis afectats per l'article 29. És cert que en el recull dels seus resultats electorals es dona una circumstància excepcional, l'existència d'un total de divuit pobles en els quals es desconeix si es va aplicar l'article o si per contra sí que es van celebrar eleccions. Tanmateix, en el millor dels casos, suposant que en aquestes divuit localitats també s'haguera aplicat l'article 29, el percentatge haguera arribat a un 38,57%, sensiblement per davall del enregistrats a la resta de convocatòries. En tot cas, no s'han pogut identificar les causes que donen compte d'aquesta menor intensitat en l'ús de la referida disposició en 1913.

El major protagonisme de l'article 29 a les eleccions municipals ha sigut també detectat també en altres contextos geogràfics. Quant a les causes que s'han apuntat per explicar aquesta situació, s'ha fet referència a que hauria actuat com a factor estimulants la possibilitat d'evitar, mitjançant l'aplicació d'aquella disposició, els esforços personals i econòmics cada vegada més intensos que es requereixen per a embarcar-se en unes eleccions disputades, donat que als comicis municipals els recursos disponibles es limitarien als existents en la pròpia localitat, no seria freqüent rebre aportacions externes, procedents dels cacics o agrupacions comarcals o provincials.²²

Així, per exemple, en el marc de les eleccions municipals de 1913, a Benicarló «Los partidos turnantes esperan la llegada del diputado provincial señor Febrer para

---

²⁰ Cal recordar que les eleccions provincials no tenien lloc a tots els districtes en totes les convocatòries ordinàries, sinó que aquestes s'anaven alternant. En 1913, 1917 i 1921 es van celebrar als districtes de Nules-Segorbe, Morella-Albocàsser i Vinaròs-Sant Mateu i en 1915, 1919 i 1923 al de Lluçena-Viver i al de Castelló.

²¹ No s'han tingut en compte les convocatòries electorals extraordinàries ni els comicis en els quals es desconeix si es va aplicar o no l'article 29.

²² A. Delgado, *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*, pp. 182-184.

hacer la designación de los candidatos, y entrar en arreglos para evitar los jaleos y "gastos" [cometes a l'original] que ocasionan las elecciones». ²³

No obstant, almenys en el cas de les comarques de Castelló, s'ha comprovat a l'apartat anterior la intensa presència de mecanismes de manipulació electoral –i del suborn entre ells– en els comicis municipals, fet que entra en contradicció amb el factor apuntat en el paràgraf anterior. D'eixa manera, caldria barallar altres possibles causes, com ara la gran capacitat de condicionar i canviar els resultats que tenia la facció que en cada moment controlava el poder central, mitjançant els mecanismes ja analitzats en l'apartat precedent. Aquesta circumstància conduiria a que acabara presentant-se sols aquella candidatura que sabia que disposava dels ressorts necessaris per obtenir la victòria. ²⁴

Cal tenir en compte que en aquest àmbit municipal, al igual que en el provincial, el sistema electoral era també plurinominal, un tret que en principi havia d'afavorir la proliferació de candidatures. Per contra, en el context de la política municipal és probable que tinguera una incidència molt menor un altre tret que *a priori* també contribuïa en aquell mateix sentit, la progressiva fragmentació de les forces del torn. Tal volta en moltes localitats –possiblement amb més freqüència entre les de menors dimensions– va continuar impertorbable el bipartidisme fonamentat en dues xarxes caciquils, generalment d'adscripció dinàstica, que s'anaven alternant en el control del consistori, o bé el control omnímode d'un cacic que no deixava cap oportunitat als elements opositors d'accedir al poder. En qualsevol d'aquests dos escenaris òbviament l'article 29 havia de tenir, forçosament, un gran èxit.

En tot cas, més enllà dels factors a considerar per donar compte d'aquest elevat grau d'aplicació de l'article 29, cal fer notar que aquest tret en principi es contraposa a una altra de les característiques dels comicis municipals, ja analitzada abans i citada en un dels paràgrafs precedents: els seus alts nivells de manipulació, producte en part de l'interés que tant en els electors –mobilització– com en les diverses faccions i partits –competència– despertava aquest tipus d'eleccions.

La coincidència d'aquests dos elements configura un escenari electoral marcat per dos moments principals: la primera opció era la d'evitar les urnes, mitjançant l'aplicació de l'article 29, opció que com s'ha comprovat en bastants ocasions es va fer

---

²³ *El Litoral*, 26/10/1913.

²⁴ F. Luengo, *La crisis de la Restauración. Partidos, elecciones y conflictividad social en Guipúzcoa, 1917-1923*, pp. 61-65.

efectiva a causa dels factors ja apuntats més a dalt. Quan aquesta no era possible –ni mitjançant l'assoliment d'enteses entre les diverses forces en joc ni a través de pressions i manipulacions per impedir que es presentara més d'una candidatura– i es proclamaven més candidats que regidories s'havien de cobrir, la consegüent lluita electoral era fortament mediatitzada per un ús abundant de la coacció, el suborn i el frau. Lògicament, d'aquesta conjunció d'utilització intensa tant de l'article 29 com dels mecanismes de manipulació electoral es dedueix que foren pocs els comicis municipals celebrats a les terres de Castelló durant el període 1913-1923 que es desenvoluparen d'una manera *convencional*, és a dir, sense ser suprimits a causa de l'aplicació del referit article i sense ser tergiversats per procediments irregulars.

Una altra qüestió és la de la forma d'aplicar l'article en els comicis municipals, és a dir, si s'aplicava quan les diverses forces en joc arribaven a un acord per repartir-se les regidories en disputa, en consonància amb la implantació social o la influència política que consensuadament estimaven que tenia cadascuna, o si per contra s'aplicava després que el grup que controlava els ressorts administratius impedira a la resta, mitjançant procediments fraudulents o coactius, presentar els seus candidats.

Com ja s'ha assenyalat a l'anterior apartat, efectivament una de les múltiples maneres de manipular uns comicis consistia en impedir la proclamació de candidats per forçar així l'aplicació de l'article 29 i que les eleccions no arribaren ni tan sols a celebrar-se. En la revisió de les reclamacions electorals interposades al llarg de l'etapa 1913-1923 s'han localitzat un total de 16 casos, que en comparació amb el total de 333 ocasions en què es va aplicar l'article 29 suposa una proporció baixa, del 4,8%.²⁵ No obstant, no es poden extraure conclusions al respecte, ja que és perfectament possible que es donaren més casos d'ús irregular de l'article –que no transcendiren al no ser objecte de reclamació– al igual que no es pot assegurar que algunes de les reclamacions efectuades no foren falses.

En darrera instància, pel que fa a la línia evolutiva descrita pels percentatges d'aplicació de l'article 29 al llarg del període 1913-1923, a la Figura 1 s'observa clarament com aquesta és molt més homogènia que les enregistrades en el cas de les eleccions generals i provincials. Amb l'excepció de la convocatòria de 1913, en la resta els valors varien en menys de deu punts percentuals, del 57,55% de 1917 al 49,26% de 1922. Unes xifres doncs elevades i constants, que indiquen que en aquest tipus de

---

²⁵ Set en els comicis de 1917, quatre en els de 1922, tres en els de 1913 i dos en els de 1915. No s'han tingut en compte els casos que es van donar en convocatòries electorals extraordinàries.

comicis la utilització de l'article 29 va ser sistemàtica. La suau però progressiva davallada experimentada a partir de 1920 tal volta es puga deure, almenys en part, a l'augment de la competència electoral derivada de la divisió de les forces del torn i de la proliferació de candidatures de caràcter obrerista.

Pel que fa l'article 24, l'altra disposició de la Llei de 1907 que afectava especialment a la competència electoral, al llarg del període 1913-1923, en el buidat de premsa realitzat s'han localitzat poques informacions que denoten dificultats més o menys grans perquè determinats candidats foren proclamats com a tals per la Junta de Cens Electoral corresponent. La major part d'aquestes, a més, van acabar en avantvotacions que normalment foren superades pels aspirants.²⁶ En concret es coneixen sis casos al llarg del període estudiat, si bé és possible que aquest procediment s'aplicara en altres comicis municipals a banda de l'enregirat al Quadre 1.

QUADRE 1) CANDIDATS SOTMESOS A AVANTVOTACIONS CELEBRADES A LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ (1913-1923).

Elecció	Districte / Munic.	Nº	Filiació política	Resultat
Eleccions provincials 1913	Nules-Segorbe	1	Carlista <i>pur</i>	Supera l'avantvotació
Eleccions provincials 1913	Vinaròs-Sant Mateu	1	Carlista <i>pur</i>	Supera l'avantvotació
Eleccions provincials 1917	Nules-Segorbe	1	Carlista <i>pur</i>	Supera l'avantvotació
Eleccions provincials 1917	Morella-Albocàsser	1	Carlista <i>pur</i>	Supera l'avantvotació
Eleccions municipals 1920	La Vall d'Uixó	5	Socialistes	Superen l'avantvotació
Eleccions a Corts 1920	Castelló de la Plana	1	Socialista	No supera l'avantvotació

Elaboració pròpia a partir de premsa local 1913-1923 i *El Socialista*, 02/02/1920.

L'èxit amb què van ser coronades quasi totes les avantvotacions celebrades no ens ha de fer perdre de vista, però, la possibilitat que un nombre determinat de candidats, davant la incapacitat de trobar individus que es brindaren a proposar-los per a la seua proclamació per la corresponent Junta del Cens i davant les escasses perspectives d'obtenir aquesta condició de candidat proclamat a través de la via de l'avantvotació, finalment desistiren de presentar batalla electoral. No era infreqüent que la premsa es fera ressò de candidatures –normalment de partits no dinàstics– que finalment no es materialitzaven, però en eixos casos no es detallaven les causes que havien provocat el seu avortament. És possible que en ocasions darrere d'aquestes candidatures frustrades es trobaren els obstacles interposats pels requisits establerts a l'article 24.

²⁶ *El Maestrazgo*, 02/22/1913 i 07/03/1913.

Respecte a l'únic cas conegut d'avantvotació frustrada, la de Miguel Santos a les eleccions a Corts de 1920, cal recordar que finalment els socialistes del districte de la capital aconseguiren disposar d'un candidat proclamat en aquells comicis, el socialista madrileny Andrés Ovejero, en ser proposat, durant l'acte de proclamació de candidats, gràcies als poders prestats per Jaime Chicharro i Luis Fabra. També s'ha exposat ja en capítols anteriors el cas, enregistrat en eixos mateixos comicis, i també pel districte de la capital, d'una formació política encara més minoritària que la socialista –la dels jaumins– que s'havia mostrat decidida a anar a l'avantvotació, però que finalment va obtenir els poders necessaris perquè el seu candidat fora proclamat sense necessitat de sotmetre's al referit plebiscit.

QUADRE 2) CANDIDATS NO PROCLAMATS PER LES JUNTES DEL CENS ELECTORAL (1913-1923).

Elecció	Districte / Municipi	Nº	Filiació política
Eleccions a Corts 1920	Nules	1	Socialista
Eleccions a Corts 1920	Nules	1	Republicà
Eleccions prov. 1921	Nules-Segorbe	2	Socialistes
Eleccions prov. 1923	Castelló de la Plana	3	Socialistes
Eleccions a Corts 1923	Nules	1	Republicà

Elaboració pròpia a partir de premsa local i *El Socialista*, 1913-1923.

Al quadre 2 apareixen reflectides aquelles situacions constatades de candidats que participaren en processos electorals sense tenir la condició de candidats proclamats, és a dir, sense poder disposar d'interventors en les meses i sense gaudir de la possibilitat de beneficiar-se de l'article 29. Es tracta de cinc casos, que afecten a un total de vuit candidats. Nogensmenys, és possible que se n'hagen pogut donar més, sobretot en l'àmbit de les eleccions municipals.

En tot cas, tal com ja s'ha comprovat en els apartats corresponents, les candidatures republicanes i socialistes contemplades al Quadre 2 no van constituir iniciatives sòlides d'assolir actes de diputats i regidors –altrament sembla probable que hagueren intentat almenys la via de l'avantvotació– sinó que simplement van ser fruit del desig de fer recompte de simpatitzants i d'utilitzar els comicis com a plataforma propagandística. Tanmateix, també resulta factible que sota una regulació del tràmit de proclamació de candidats menys restrictiva, les opcions polítiques més allunyades del sistema hagueren pogut plantejar-se seriosament la possibilitat de presentar vertaderes

batalles electorals, en tant que les seues possibilitats de triomf, tot i continuar sent poques, s'hagueren vist notablement incrementades.

Tot plegat, no resulta senzill determinar el grau d'incidència de l'article 24 en les eleccions castellonenques. El volum relativament reduït d'avantvotacions enregistrades pot tenir com a detonant motius ben diferents: el fet que es tractara d'una via molt complicada d'accedir a la proclamació; la manca de dificultats per obtenir els suports necessaris per a ser proclamats a proposta de diputats o regidors; o fins i tot la manca de testimonis sobre processos d'avantvotacions que s'hagueren donat en comicis municipals, encara que és d'esperar que aquestes avantvotacions no enregistrades no siguen molt nombroses.²⁷

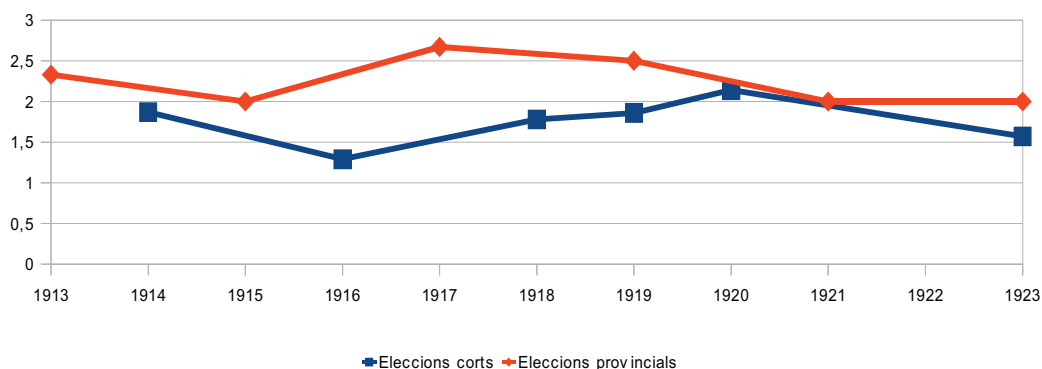
Per tant, resulta inviable arribar a conclusions sòlides sobre els efectes que va tenir l'article 24 en les aspiracions electorals de ls nuclis locals republicans, socialistes, obreristes, reformistes, catòlics, tradicionalistes... que es distribuïen al llarg de la geografia castellonenca, i fins i tot en les faccions dinàstiques que a escala municipal es trobaven en situació de debilitat.

A més, siga la que siga l'escala electoral –general, provincial o municipal– no és possible determinar quants aspirants no donaren el pas de presentar-se per la gran dificultat que suposava obtenir la condició de candidat proclamat. Així les coses, tot i que, com ja s'ha posat de manifest, no hi ha indicis que apunten a una incidència profunda de l'article 24 en el panorama electoral de les comarques de Castelló, tampoc és factible, amb la informació disponible, realitzar afirmacions rotundes al respecte.

---

²⁷ De la major part dels processos electorals municipals celebrats a les poblacions més grans coneixem, ni que siga a grans trets, el seu desenvolupament, a través del seguiment que la premsa en feia. És en aquests municipis on la presència de formacions no dinàstiques era més forta i per tant on més possibilitats hi havia de dur a terme avantvotacions. Nogensmenys, només és coneix el cas ja comentat de la Vall d'Uixó als comicis de 1920.

FIGURA 2) ÍNDEXS DE COMPETÈNCIA EN ELECCIONS A CORTS I PROVINCIALS (MITJANA DE CANDIDATURES PRESENTADES PER DISTRICTE) (1913-1923).²⁸

Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia* i premsa local, 1913-1923.

A banda del grau i de les característiques de l'aplicació dels articles 24 i 29 de la Llei Electoral de 1907, una altra magnitud que resulta interessant examinar a l'hora d'analitzar el comportament de la competència elect oral és l'índex de competència –és a dir, el nombre de candidatures que participaven en les diverses eleccions– l'evolució del qual apareix plasmada a la Figura 2.

Com no podia ser d'una altra manera, l'evolució de la quantitat de candidatures que es presentaven als comicis es troba relacionada de manera inversa amb la de l'aplicació de l'article 29. Així, al contrari del que ocorria en la Figura 1, en la Figura 2 els valors de les eleccions provincials es situen per dalt dels assolits per les eleccions a Corts. En aquestes últimes els nivells mínims en l'índex de competència es registren en 1916, quan recordem que el referit article va ser aplicat en cinc dels set districtes castellonencs. Per contra, els valors màxims s'asseixen en 1920, convocatòria que junt a la de 1914 va ser la menys afectada per l'article 29. Per la seua banda, quant a les eleccions provincials, dues de les tres convocatòries en les quals es registra el nivell

²⁸ En els càlculs s'han tingut en compte les eleccions a Corts celebrades amb caràcter parcial i extraordinari al llarg del període: en 1914 al districte de Morella i en 1918 als districtes de Nules i de Segorbe. Contràriament, no s'han comptabilitzat els comicis provincials parcials extraordinaris, ja que tots ells s'organitzaren per tal de cobrir una sola vacant. Evidentment amb un únic lloc en disputa la presentació de candidatures minvava. De fet, en dos de les tres convocatòries extraordinàries celebrades entre 1913 i 1923 només va acabar presentant-se a l'elecció un candidat. Així mateix, no s'han computat les candidatures –a eleccions generals o provincials– que no van ser proclamades per les corresponents Juntes del Cens Electoral –incloses en el Quadre 2– ja que no suposaren una competència real per a la resta de formacions participants en els respectius comicis. Tampoc s'han computat aquells candidats proclamats que a última hora decidiren retirar-se: Joaquim Maria Nadal al districte de Castelló en 1918, Luis Esteban en eixa mateixa convocatòria pel districte de Morella, Luis Peña en 1923 pel districte de Vinaròs i, pel que fa a comicis provincials, José Torres per Nules-Segorbe en 1919.

mínim en l'índex de competència, coincideixen amb les dues ocasions en les quals es va aplicar l'article 29 –en els comicis de 1915 i de 1923–.

Però, més enllà de reflectir la major o menor aplicació de l'article 29, l'índex de competència representa el volum de candidatures que es presentaven als comicis. En el cas de les eleccions a Corts, destaca el progressiu increment experimentat a partir de 1918, que culmina en 1920, l'única convocatòria de tot el període 1913-1923 que va superar la barrera de les dues candidatures de mitjana per districte. La fragmentació dels partits del torn i el trasllat al plànol electoral del clima d'elevada agitació social i política, que provoca un augment de la combativitat tant en les forces de l'esquerra extradinàstica –republicans i obreristes al districte de Nules, socialistes al de Castelló– com en les dretes, les quals també es veuen empentades cap a les urnes per la seua actitud crítica i inconformista envers el pactisme establert entre liberals i datistes, constitueixen factors que es troben al darrere d'aquest cicle d'elevada competència.

Pel que fa als comicis provincials, dins d'una tònica més homogènia, que es mou entre les 2 i les 2,67 candidatures per districte, destaquen les convocatòries de 1917 i 1919, amb índexs iguals o superiors al 2,5.

QUADRE 3) COMPARATIVA DELS ÍNDEXS DE COMPETÈNCIA AMB ELS ENREGISTRATS DURANT EL DECENNI ANTERIOR.²⁹

	1901-1910	1914-1923	1901-1907	1910-1923
Eleccions a Corts	1,51	1,76	1,61	1,67
	1901-1911	1913-1923	1901-1907	1909-1923
Eleccions prov.	1,73	2,27	1,8	2,1

Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia* i premsa local, 1901-1923.

Arribats a aquest punt, resulta interessant comparar els índexs de competència del període estudiat amb els assolits durant la dècada anterior. A l'inici del present subapartat s'ha fet referència a que durant els decennis interseculars, amb l'impuls proporcionat per la implantació del sufragi universal, la política restauracionista havia experimentat un increment destacat dels seus nivells de competència electoral. Aquesta dinàmica ascendent s'hauria diluït durant el decenni següent, en bona mesura arran de la

²⁹ En els càlculs s'han tingut en compte les eleccions a Corts celebrades amb caràcter parcial i extraordinari. Contràriament, no s'han comptabilitzat els comicis provincials parcials extraordinaris, ja que tots ells s'organitzaren per tal de cobrir una sola vacant. Evidentment amb un únic lloc en disputa la presentació de candidatures minvava. Així mateix, no s'han computat les candidatures –a eleccions generals o provincials– que no van ser proclamades per les corresponents Juntes del Cens Electoral, ja que no suposaren una competència real per a la resta de formacions participants en els respectius comicis. Tampoc s'han computat aquells candidats proclamats que a última hora decidiren retirar-se.

introducció d'una nova llei electoral, la de 1907, que tindria, entre altres, l'objectiu de posar fre a aquella tendència alcista.

A la vista del Quadre 3 el panorama descrit en l'anterior paràgraf, més enllà de possibles contextos locals específics, no resulta aplicable a la realitat política de les terres de Castelló. Tant si s'utilitza com a línia divisòria el període cronològic escollit per al present treball –les dues primeres columnes del Quadre– com si s'opta per situar com a cruïlla l'entrada en funcionament de l'article 29 –la tercera i la quarta columna– es pot observar com la mitjana de candidatures presentades en cada districte és superior en els comicis celebrats en el segon període delimitat. És a dir, que la promulgació d'un nou marc legal perjudicial per a la competència electoral no va impedir que a Castelló aquesta s'incrementara.

Es podria argumentar que els efectes de les restriccions a la competència es van notar més en els contextos urbans, on s'hauria concentrat principalment l'increment que de la mateixa es va donar durant els anys del canvi de segle. Tanmateix, l'anàlisi de les dades evidencia que tampoc és possible realitzar aquesta afirmació en el cas de Castelló. Així, si examinem les circumscripcions amb major densitat demogràfica, observem com als districtes de Castelló i de Nules –de Nules-Segorbe si parlem d'eleccions provincials– no es produeix un descens generalitzat de la competència electoral arran de l'entrada en vigor de la Llei Electoral de 1907. A les eleccions provincials el grau d'aquesta registra valors més elevats a partir de 1909 –2,5 a Castelló i 2,25 a Nules-Segorbe– que no abans –2 tant a Castelló com a Nules-Segorbe–. A les convocatòries a Corts el comportament varia molt segons el districte: al de la capital és superior l'índex enregistrat en el període 1901-1907 –1,75– a l'enregistrat amb la nova llei electoral –1,14–; per contra, al de Nules aquest índex –que és també d'1,75 entre 1901-1907– es dispara en l'etapa 1910-1923, quan es situa en el 2,87, és a dir, quasi tres candidatures per elecció.

Pel que fa a les eleccions municipals, si es pren com a referència el municipi de major població, Castelló de la Plana, s'observa com l'índex de competència es redueix a partir de l'entrada en vigor de l'article 29, en 1909, però es tracta d'un descens no massa pronunciat: del 2,62 es passa al 2,29.³⁰

---

³⁰ A banda dels possibles efectes dels canvis en la legislació electoral, aquest descens també ve donat, en part, pel fet que fins als comicis municipals de 1905 no es crea el districte VI, el del Grau, al qual sols se li assigna una regidoria. Al només haver un lloc a cobrir lògicament la presentació de candidatures va ser menor en el districte marítim que en la resta de circumscripcions electorals en què s'articulava la ciutat.

En qualsevol cas, amb les dades exposades fins ací no hi ha elements per a afirmar que els articles 24 i 29 tingueren una incidència destacada en el panorama electoral castellanenc, almenys pel que fa les eleccions provincials i generals. Les forces allunyades de l'ortodòxia del torn –la dreta ciervista, els republicans– no sembla que tingueren massa dificultats per proclamar els seus candidats quan així s'ho proposaren. És possible que trobaren algun obstacle més els socialistes, però tot fa pensar que a aquelles alçades constituïen agrupacions encara no suficientment implantades a nivell territorial com per plantejar-se els comicis provincials i a Corts com quelcom més que una via per fer recompte de forces i proselitisme dels seus ideals.

No obstant, no es disposen de dades equiparables sobre els índexs de competència electoral en el cas de les eleccions municipals, però la profusió amb la qual, com s'ha comprovat, va ser emprat l'article 29 en aquest tipus de comicis, fa pensar en què en aquest àmbit local, en termes generals el grau de competència electoral sí que s'hauria ressentit arran de la instauració de la nova Llei Electoral. No sembla factible que en els comicis municipals celebrats abans de l'entrada en funcionament del nou marc legislatiu les regidories obtingudes sense competència foren tan quantioses com ho van ser a partir de l'establiment de l'article 29.

Tot plegat, es pot concloure que les informacions disponibles apunten a que en els processos electorals d'abast general o provincial celebrats a les terres de Castelló, l'establiment d'una legislació desfavorable a la competència electoral no va impedir que, en termes generals, els nivells d'aquesta s'incrementaren, si bé no de manera notable. Per contra, hi ha indicis raonables de que en els comicis municipals els efectes de les noves disposicions legals en la competència foren bastant més profunds. No constituiria una circumstància menor, si tenim en compte que es tracta de les eleccions més pròximes als electors. En eixe sentit, no resulten gens menyspreables els efectes negatius que per a la democratització de la cultura política de la societat tenia el fet que, amb molta freqüència, l'electorat es vera privat d'exercir el seu dret de sufragi per escollir els seus representants polítics més propers.

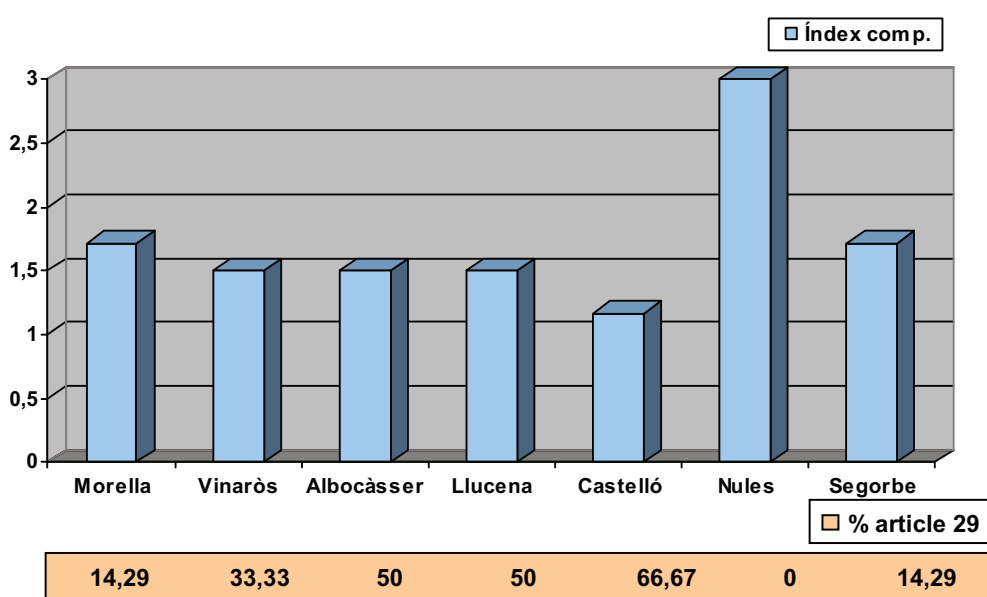
LA COMPETÈNCIA DES DE LA PERSPECTIVA GEOGRÀFICA I DEMOGRÀFICA

Al conegut estudi elaborat per S. Forner, M. García, R. A. Gutiérrez i R. Zurita sobre el comportament electoral a l'Espanya urbana de les darreres etapes de la Restauració, es va detectar que el percentatge d'aplicació de l'article 29 enregistrat a les

eleccions a Corts –fixat com ja s’ha indicat abans en un 25,57%– s’elevava al 30,36% si es tenien en compte els districtes urbans menys poblats i els districtes rurals, mentre que disminuïa al 10,14% en el cas de les demarcacions urbanes amb major nombre d’habitants.³¹ Prenent com a referència aquestes xifres, a les pàgines següents s’analitza la competència electoral a les terres de Castelló des de la vessant espacial i demogràfica, per tal de determinar el seu comportament en el cas castellanenc i enriquir el coneixement d’aquesta magnitud a l’Espanya de la Restauració.

En eixe sentit, cal ser conscient que en la realitat del Castelló restauracionista no hi havia districtes amb un caire urbà i unes densitats de població comparables a les assolides per aquelles demarcacions que protagonitz en l’estudi esmentat en les anteriors línies. Tanmateix, resultarà interessant comprovar si dins d’un context demogràfic com el castellanenc, basat en unitats de població modestes, es detecten diferències en el grau de competència relacionades amb la major o menor densitat poblacional dels seus districtes i municipis.

FIGURA 3) ÍNDEX DE COMPETÈNCIA I % D’APLICACIÓ DE L’ARTICLE 29 EN ELECCIONS A CORTS, PER DISTRICTES ELECTORALS (1914-1923).³²

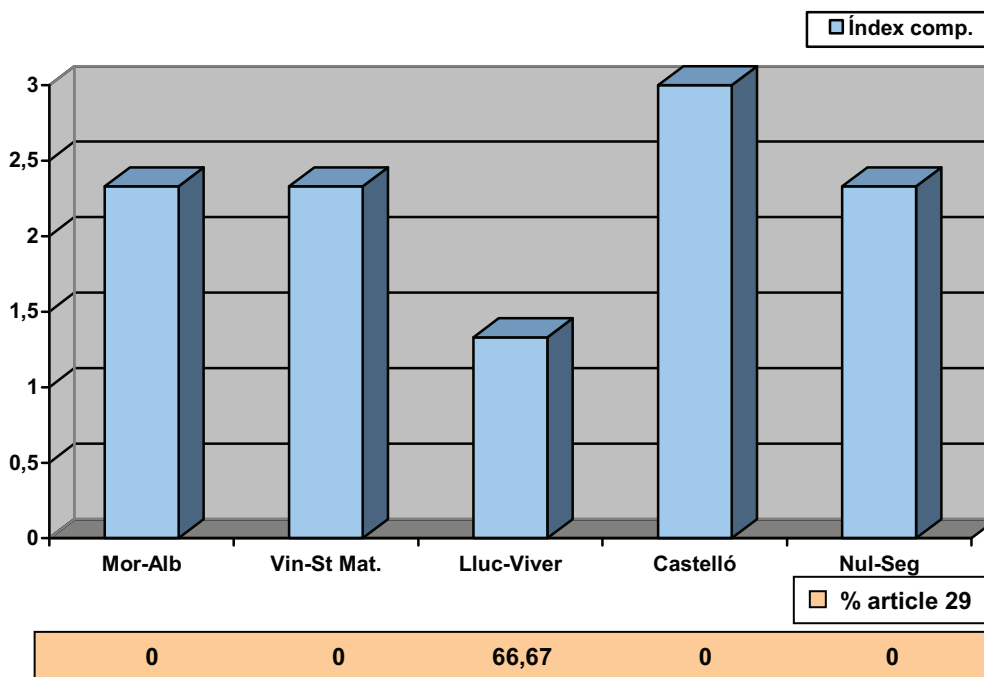

Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia* i premsa local, 1914-1923.

³¹ S. Forner, M. García Andreu, et. al., “Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923”, p. 257.

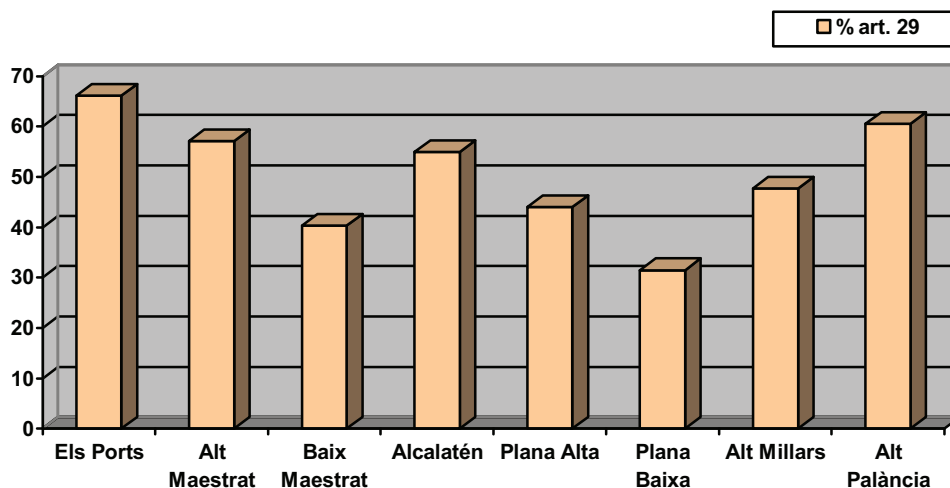
³² En els càlculs s’han tingut en compte les eleccions a Corts celebrades amb caràcter parcial i extraordinari al llarg del període: en 1914 al districte de Morella i en 1918 als districtes de Nules i de Segorbe. Contràriament, no s’han computat les candidatures que no van ser proclamades per les corresponents Juntes del Cens Electoral, ja que no suposaren una competència real per a la resta de formacions participants en els respectius comicis. Tampoc s’han computat aquells candidats proclamats que a última hora decidiren retirar-se.

FIGURA 4) ÍNDEX DE COMPETÈNCIA I % D'APLICACIÓ DE L'ARTICLE 29 EN ELECCIONS PROVINCIALS, PER DISTRICTES ELECTORALS (1913-1923).³³

Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia* i premsa local, 1913-1923.

FIGURA 5) % D'APLICACIÓ DE L'ARTICLE 29 EN ELECCIONS MUNICIPALS, PER MUNICIPIS AGRUPATS EN COMARQUES (1913-1923).³⁴

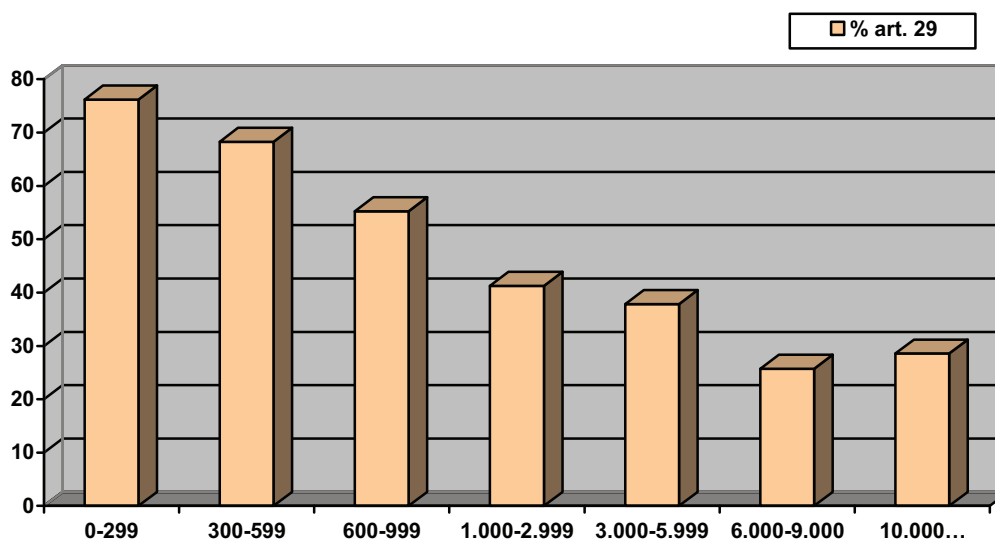

³³ En els càlculs no s'han tingut en compte les eleccions provincials celebrades amb caràcter parcial i extraordinari al llarg del període, ja que tots ells s'organitzaren per tal de cobrir una sola vacant. Lògicament amb un únic lloc en disputa les possibilitats d'aplicació de l'article 29 s'incrementaven. Així mateix, no s'han computat les candidatures que no van ser proclamades per les corresponents Juntes del Cens Electoral, ja que no suposaren una competència real per a la resta de formacions participants en els respectius comicis. Tampoc s'han computat aquells candidats proclamats que a última hora decidiren retirar-se.

³⁴ En els càlculs no s'han tingut en compte les eleccions municipals celebrades amb caràcter parcial i extraordinari. Tampoc aquelles en les quals es desconeix si es va aplicar o no l'article 29.

Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia* i premsa local, 1913-1923.

FIGURA 6) % D'APLICACIÓ DE L'ARTICLE 29 EN ELECCIONS MUNICIPALS, PER MUNICIPIS AGRUPATS EN SEGMENTS DEMOGRÀFICS (1913-1923).³⁵

Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia*, premsa local, 1913-1923 i *Censo de la Población de España, Tomo I, 1920* (habitants de fet).

Els gràfics precedents reflecteixen la distribució geogràfica de l'aplicació de l'article 29 i de l'índex de competència a les terres de Castelló, així com la seua vinculació al grau d'urbanització.

Pel que fa a les eleccions a Corts, la Figura 3 deixa palès que la competència i l'aplicació de l'article 29 no sols es trobaven relacionades amb factors d'àmbit demogràfic. Així queda evidenciat en el cas del districte de Castelló. Junt al de Nules era el que presentava majors quotes d'urbanització –amb nuclis de proporcions considerables com els de Vila-real, Almassora o la pròpia capital provincial i només Orpesa per baix del miler d'habitants– i, tanmateix, com es pot apreciar, constitueix la demarcació amb major percentatge d'aplicació de l'article 29 i menor índex de competència. Amb poc més d'una candidatura per elecció, és l'únic districte l'índex de competència del qual no assoleix almenys l'1,5. L'explicació, com es pot esbrinar, es troba en la sòlida hegemonia exercida pels republicans a la capital provincial, que aquestos feien valdre per revalidar convocatòria re re convocatòria el triomf als comicis

³⁵ En els càlculs no s'han tingut en compte les eleccions municipals celebrades amb caràcter parcial i extraordinari. Tampoc aquelles en les quals es desconeix si es va aplicar o no l'article 29.

generals, amb l'aquiescència de les forces dinàstiques. Va ser en aquest context que en la majoria de conteses del període no trobaren cap oponent al seu candidat.

No obstant, ni tan sols aquells casos en què coincidia un entorn poc urbanitzat amb la consolidació d'una hegemonia política forta garantien uns índex de competència baixos i una aplicació intensa de l'article 29. Així és la situació que es dona al districte de Segorbe, de caire força rural i sota domini omnímode del liberalisme reverterista. Al gràfic s'observa com el seu índex de competència es troba mig punt per dalt de l'enregistrat a la demarcació de la capital provincial i per sobre també de la major part de la resta de districtes. Aquesta situació paradoxal es deu al fet que al districte de Segorbe, a pesar de la clara hegemonia de Juan Navarro-Reverter Gomis, a la majoria de les convocatòries a Corts aquest va trobar l'oposició d'algun candidat –regionalista, maurista o ciervista– que malgrat les seues quasi nul·les possibilitats de triomf es decidia a presentar-se i que invariablement quedava derrotat per un gran nombre de sufragis. Així, en realitat, aquest cas resulta peculiar però no suposa cap contradicció per al vincle entre urbanització i competència, ja que tot i assolir una mitjana de candidatures per elecció prou elevada, en realitat els comicis resultaven molt poc competits.

En altres districtes el vincle entre nivell d'urbanització relativament destacat i índex de competència alt sembla tenir més capacitat explicativa. Així, quant al districte de Nules, és de suposar que la fragmentació de les formacions dinàstiques i la consegüent absència d'una força hegemònica es trobarien relacionades amb el grau d'urbanització relativament elevat d'aquella demarcació, que hauria contribuït així en bona mesura a que fóra aquella la que presentara, amb molta diferència sobre la resta, el major índex de competència –tres candidats per elecció– al temps que no es registrava en ella cap episodi d'aplicació de l'article 29.

No sembla tampoc casual que fora precisament al districte de Nules on forces no dinàstiques –carlistes i republicanes– tingueren la suficient capacitat com per presentar candidats propis en diverses convocatòries. Ja s'ha observat en apartats anteriors que fou en l'entorn relativament urbanitzat de la Plana on la implantació social i electoral d'aquestes formacions va progressar més durant aquells anys.

Pel que fa a les eleccions provincials, les dades representades a la Figura 4 també reflecteixen la vinculació entre grau de competència i d'urbanització, però així mateix mostren que aquesta relació no es dona en condicions d'exclusivitat. Així, el districte amb més candidatures per convocatòria era el de Castelló –amb tres

candidatures de mitjana– el mateix que en aquest tipus de comicis presentava un major nivell de concentració demogràfica. Però també s’hi afegia el fet que en les eleccions provincials al districte s’incorporaven alguns municipis més –en alguns dels quals els republicans disposaven de focus més o menys remarcables però en cap cas hegemònics– i, sobretot, que el sistema electoral era en aquest cas plurinominal. Ambdues circumstàncies desactivaven la barrera a la competència que el domini republicà de la ciutat de Castelló suposava en les eleccions a Corts.³⁶

En l’altre extrem, amb un índex de competència per sota de la meitat de l’enregistrat a Castelló, es situava el districte de Lluçena-Viver, un dels que presentava un caire més rural³⁷ i on el Partit Liberal exercia una còmoda dominació basada en la sòlida entesa assolida per les seues dues faccions principals, el cantisme –que tenia les seues forteses a l’Alcalatén i l’Alt Millars– i el reverterisme, amb la seua zona d’implantació originària i principal a l’Alt Palància.³⁸ Aquesta presència d’una hegemonia consolidada tal volta explica, almenys en part, que l’índex de competència es situe allí per baix de l’enregistrat en un altre districte també força rural, el de Morella-Albocàsser.

Nogensmenys, en aquest punt cal introduir un altre element a valorar, l’existència de focus històrics tradicionalistes. Així, mentre als Ports i a l’Alt Maestrat la tradició carlina encara perdurava en moltes poblacions, no es pot afirmar quelcom semblant en el cas dels municipis que constituïen el districte de Lluçena-Viver. D’eixa

---

³⁶ En les eleccions provincials el districte de Castelló incorporava alguns municipis –la Pobla Tornesa, Cabanes, Torrelblanca i Vilafamés– situats en l’interior i en el nord de la comarca de la Plana Alta, allunyats de la zona més urbanitzada. Nogensmenys, cal tenir present que, tret del primer d’ells, la resta superava els 3.000 habitants. A més, en el cas de Cabanes i de Vilafamés republicans i carlistes disposaven d’una bona implantació. També és cert però que en aquestes localitats el grau de disseminació de la població en masos i pedanies, com en tot l’interior castellanenc, era elevat (les xifres de població extretes del *Censo de la Población de España, Tomo I, 1920* (habitants de fet)).

³⁷ En el cas de Lluçena-Viver, el districte estava format per municipis de les comarques de l’Alcalatén, de l’Alt Millars i de l’Alt Palància, configurades a base de localitats de dimensions molt modestes, amb les úniques excepcions de l’Alcora, Lluçena, les Useres i Atzeneta, que superaven els 3.000 habitants. També dominaven àmpliament els nuclis molt petits en el cas del districte de Morella-Albocàsser, on sols Vilafranca, les Coves de Vinromà, Morella i Albocàsser superaven la barrera dels 3.000 habitants. En el cas de Nules-Segorbe, el caràcter relativament urbà de la Plana Baixa –Borriana, Onda, la Vall d’Uixó, Nules... però no Vila-real, que pertanyia al districte de Castelló– era ofegat en bona mesura pels municipis de l’Alt Palància, poc poblats amb excepció de Segorbe. Quant a Vinaròs-Sant Mateu, era després del de Castelló el més urbanitzat, amb cap municipi per baix del miler d’habitants i cinc per dalt dels 3.000: Vinaròs, Benicarló, Alcalà de Xivert, Sant Mateu i Traiguera (les xifres de població extretes del *Censo de la Población de España, Tomo I, 1920* (habitants de fet)).

³⁸ En les tres eleccions provincials convocades a Lluçena-Viver entre 1913 i 1923 la constitució de les candidatures va ser idèntica: una candidatura liberal, formada per dos cantistes i un reverterista; i una candidatura conservadora, integrada per un únic candidat.

manera, mentre a Albocàsser-Morella es presentaren candidatures carlistes en 1913 i 1917, a Lluçena-Viver tots els candidats del període foren liberals o conservadors.

Quant a les demarcacions de Nules-Segorbe i de Vinaròs-Sant Mateu, el seu nivell d'urbanització –més elevat que en el cas dels dos districtes comparats en el paràgraf anterior–, l'absència d'hegemonies aclaparadores i la presència de focus carlins i republicans de relativa importància, expliquen que en ells l'índex de competència es situe, al igual que en el cas de Morella-Albocàsser, per sobre de les dos candidatures de mitjana per comici i més prop del nivell màxim assolit al districte de Castelló que del mínim enregistrat al de Lluçena-Viver.

D'altra banda, en l'àmbit de les eleccions municipals, de l'examen de les Figures 5 i 6 allò que cal destacar en primer terme és la confirmació dels elevats nivells d'aplicació de l'article 29. Des de la perspectiva espacial (Figura 5), s'observa com en quatre comarques –Els Ports, l'Alt Palància, l'Alt Maestrat i l'Alcalatén– més de la meitat dels comicis municipals, per damunt del 60% en les dues primeres, no es celebraren –almenys en tots els seus districtes electorals– en ser aplicat el referit article. En la comarca on aquesta disposició va tenir menys protagonisme, a la Plana Baixa, va ser aplicada quasi en una de cada tres eleccions convocades. És l'única comarca en què la quota d'aplicació de l'article 29 es trobe per baix del 40%.

En la mateixa línia, des del punt de vista demogràfic (Figura 6) es posa de manifest que en el conjunt dels pobles de menys de 1.000 habitants l'article 29 fou aplicat en més de la meitat de les convocatòries a eleccions municipals, proporció que supera el 65% en els pobles del segment 300-599 i el 75% en el de menys de 300 habitants. En el segment demogràfic on l'article 29 fou menys utilitzat –el que va del 6.000 als 9.999 habitants– es sobrepassa el 25%.

En segona instància, les Figures 5 i 6 també deixen palés l'existència d'una relació clara entre grau d'urbanització i grau d'aplicació de l'article 29, més íntima que en el cas dels comicis generals i provincials. Tant en un gràfic com en l'altre l'ús de la referida disposició va ascendint a mesura que ho fa el nivell d'urbanització. Així, són les comarques de la Plana Baixa, el Baix Maestrat i la Plana Alta les que es localitzen en la part baixa de la Figura 5, mentre que Els Ports, l'Alt Palància, l'Alt Maestrat i l'Alcalatén ho fan en l'alta, seguits per l'Alt Millars. Si fixem l'atenció en les dades distribuïdes per segments demogràfics (Figura 6), la relació inversament proporcional entre nombre d'habitants i percentatge d'aplicació de l'article 29 es posa de manifest de manera gairebé perfecta.

Tot plegat, a què es pot deure que en les eleccions municipals el vincle entre dimensions demogràfiques i ús de l'article 29 siga més estret que en el cas de les eleccions a Corts i provincials?. Diversos són els factors a considerar. D'una banda, és d'esperar que en els pobles de menors dimensions la presència de focus antidinàstics amb capacitat per presentar candidatures i disputar els comicis fóra menor, al temps que els efectes disgregants de la fragmentació dels partits del torn serien més limitats.

En la mateixa línia, amb censos electorals reduïts sembla probable que haguera de resultar més fàcil la configuració d'hegemonies polítiques sòlides, el domini d'una xarxa caciquil local que mantenia sota el seu control les eleccions municipals convocatòria rere convocatòria. Per la seua part, en aquells casos en què no existia una força clarament hegemònica, cal pensar que les corresponents negociacions entre les diverses forces per presentar en conjunt sols els candidats suficients per cobrir les vacants en joc havien de ser més senzilles en les localitats menys poblades, on la pluralitat de forces polítiques en termes generals seria menor. És possible que en algunes xicotetes localitats existiren dues xarxes caciquils principals que es distribuïren la majoria i la minoria de les regidories a cobrir, segons la filiació política del govern convocant dels comicis o el pes polític que consensuadament assignaren a cadascuna.

Un altre factor a tenir en compte és que l'ús pervers de l'article 29 –impedir mitjançant coaccions, suborns o subterfugis que determinades candidatures foren proclamades per tal de poder aplicar l'esmentada disposició– seria més fàcil de dur a terme en els comicis d'àmbit més reduït, els municipals. En eixe sentit, si, tal com s'ha comprovat anteriorment, era en els pobles de menors dimensions on la presència del frau electoral era més intensa, cal pensar també que aquesta aplicació irregular de l'article 29 –un dels múltiples mecanismes fraudulents existents– s'havia de donar amb major freqüència en aquestos que no en els municipis de tall més urbà. L'examen de les reclamacions electorals per aquest concepte que s'han pogut recopilar apunten en eixa direcció. Només tres dels setze casos coneguts es donaren en municipis de més de 3.000 habitants.³⁹

Cal afegir que el fet que els municipis més grans comptaren amb censos d'electors més nodrits podia provocar que els seus resultats electorals municipals suscitàren l'interés de caps clientelars comarcals i fins i tot provincials, que en

---

³⁹ Concretament a Cabanes, Lluçena i les Useres. Altres nou reclamacions per ús indegut de l'article 29 tingueren lloc en municipis d'entre 1.000 i 2.999 habitants, una en un municipi situat en la franja 600-999, una altra en un municipi de la franja 300-599 i dos en municipis de menys de 300 habitants. No s'han tingut en compte els casos que es van donar en convocatòries electorals extraordinàries.

conseqüència podien intervenir en els comicis municipals celebrats en ells, complicant els possibles pactes entre les forces locals per possibilitar l'aplicació de l'article 29. S'ha de tenir en compte que fer-se amb el control de l'administració municipal d'aquests pobles, donat el seu quantíós cens electoral, podia resultar decisiu de cara a properes conteses electorals provincials o generals.

Amb tot, tal i com es pot apreciar a la Figura 6, l'aplicació de l'article 29 ni molt menys fou exclusiva dels nuclis més menuts. Fins i tot en el conjunt de les localitats amb més de 10.000 habitants –Borriana, Castelló de la Plana i Vila-real– la polèmica disposició es va aplicar en més d'un quart de les convocatòries municipals, en concret a la de 1917 a Borriana i a les de 1913, 1920 i 1923 a Castelló. Respecte al segment demogràfic delimitat entre els 6.000 i els 9.000 habitants, tres van ser les localitats on es va aplicar l'article 29: en dues convocatòries a Onda i a Vilafamés i ni més ni menys que en quatre de les cinc convocatòries ordinàries del període a Segorbe.

Precisament, un altre tret remarcable de l'aplicació de l'article 29 als comicis municipals és el de la reiteració. En més de la meitat de localitats on es va aplicar l'article 29 aquest va estar present en almenys tres de les cinc convocatòries electorals municipals ordinàries celebrades durant el període estudiat. En el 27,42% dels pobles afectats pel 29 aquest es va aplicar en tres convocatòries, en el 26,61% dels pobles es va utilitzar en dues convocatòries, en el 19,35% del pobles en quatre convocatòries i en el 7,26% en les cinc convocatòries. Només en el 19,35% del total de pobles afectats pel 29 aquest sols es va aplicar en una sola ocasió. És a dir, que en 67 dels 140 municipis castellonencs més de dues de les cinc eleccions municipals del període no s'arribaren a celebrar o es celebraren sols parcialment, sols en algun dels districtes en què es dividia electoralment la localitat en qüestió.

Aquestes dades remarquen encara més la forta incidència que l'article 29 va exercir en aquest tipus de comicis, els més propers als ciutadans i els que suscitaven més interès en el cos electoral. L'article 29 va contribuir de forma considerable a allunyar a la societat castellonenca –especialment als nuclis demogràfics més modestos– dels processos electorals, de la visió d'aquests com l'expressió de la voluntat de la majoria social i com la via més adequada per canalitzar els interessos i demandes de la col·lectivitat. En termes més generals, va dificultar, sobretot en el món rural, el desenvolupament del procés d'assumpció d'una cultura política democràtica.

Arribats a aquest punt, de l'anàlisi efectuada en les pàgines precedents es desprén, d'una banda, que existia una relació causa-efecte entre grau d'urbanització i

grau de competència, però que aquesta no era ni automàtica ni exclusiva, ja que en determinats casos s'afegia la intervenció d'altres factors que també contribuïen a definir el nivell de competència en un determinada demarcació electoral. Així, en aquells districtes de tall relativament urbà, de vegades el elements associats a aquest tret, com ara sistemes de partits plurals i lliures de dominacions hegemòniques no es donaven i per tant la competència assolía valors molt discrets. En altres casos intervenien factors totalment deslligats de l'àmbit demogràfic, com ara el sistema electoral –uninominal o plurinominal–, els trets sociopolítics dels pobles que integraven un districte determinat o la presència o no de tradicions polítiques carlistes o republicanes procedents d'èpoques anteriors.

Per altra part, s'ha comprovat que la relació causa-efecte entre urbanització i competència es donava amb major intensitat en el cas de les eleccions d'escala més reduïda, les municipals. En els pobles amb censos electorals petits el control polític exercit per la o les xarxes caciquils locals en general s'havia de veure facilitat, al temps que seria menor l'impacte del procés de fragmentació de les forces del torn i majors les dificultats per a l'establiment i progrés de focus antidinàstics.

S'han d'afegir altres elements, com ara el major pes electoral dels municipis més grans, que probablement provocava un augment de la competència i de l'interés per conquerir-los. Així mateix, les majors facilitats per pervertir l'aplicació de l'article 29 en els pobles de menors dimensions.

En darrer terme, també cal remarcar que la confirmació d'aquest vincle –no exclusiu– entre grau d'urbanització i de competència, ve a reforçar a aquesta com un dels factors principals que es troben darrere dels menors índexs d'eleccions reclamades enregistrats en els districtes i municipis de tall més rural, tal com ja s'havia avançat a l'apartat dedicat a l'anàlisi dels mecanismes d'adulteració dels comicis. Com s'ha comprovat, en els espais més rurals les eleccions no eren tan disputades i en bona proporció no arribaven ni a celebrar-se, de manera que allí la necessitat i els estímuls per acudir a procediments fraudulents, coaccionadors o corruptes era menor.

COMPETÈNCIA, PARTITS I POLÍTICA DEL PACTE

Al principi del present apartat s'ha exposat com la nova llei electoral de 1907 – especialment els articles 24 i 29– ha sigut inscrita dins una estratègia dels sectors oligàrquics per tal de continuar assegurant-se el control de l'esfera política, per frenar el

creixement de la mobilització en un context en què el malestar i la protesta social començaven a reflectir-se en les conteses electorals.

En eixe sentit, cal pensar que van ser les forces dinàstiques, com a representants *naturals* d'aquells sectors, les principals usuàries i beneficiàries de l'article 29. A banda de ser amb diferència les que més candidatures presentaven als comicis, l'aplicació d'una disposició que evitava haver de passar per les urnes s'inseria perfectament en la seua cultura i praxi polítiques, que sempre havien prioritzat la negociació i el pacte a la lluita electoral oberta. Cal afegir que eren les que elaboraven els *encasellats* governamentals i les principals dipositàries dels ressorts polítics i administratius necessaris per posar en marxa els mecanismes corruptors, coactius o fraudulents que conduïen a l'ús pervers de l'article 29. A més, en ser les formacions que, amb molta diferència sobre la resta, venien disposant de més representants a les institucions polítiques –les Corts, les diputacions i els ajuntaments– els seus aspirants no solien tenir problemes perquè la seua candidatura fora proposada seguint els termes prescrits en l'article 24, pas previ a la seua proclamació com a candidat, condició al seu torn indispensable per poder optar a aconseguir l'acta de diputat o regidor per l'article 29.

A les següents pàgines es tractarà de comprovar si en el cas concret de les terres de Castelló l'article 29 fou efectivament aplicat de manera àmpliament majoritària per les faccions dinàstiques i, en termes més generals, en quina mesura aquestes van continuar practicant l'anomenada *política del pacte*, la priorització dels acords preelectorals interpartidaris a la lluita en les urnes lliure de contubernis. Així mateix, s'analitzaran les pautes que van definir la relació entre l'article 29 i les formacions alienes al torn i més en general el grau i els trets de la seua implicació en la política del pacte.

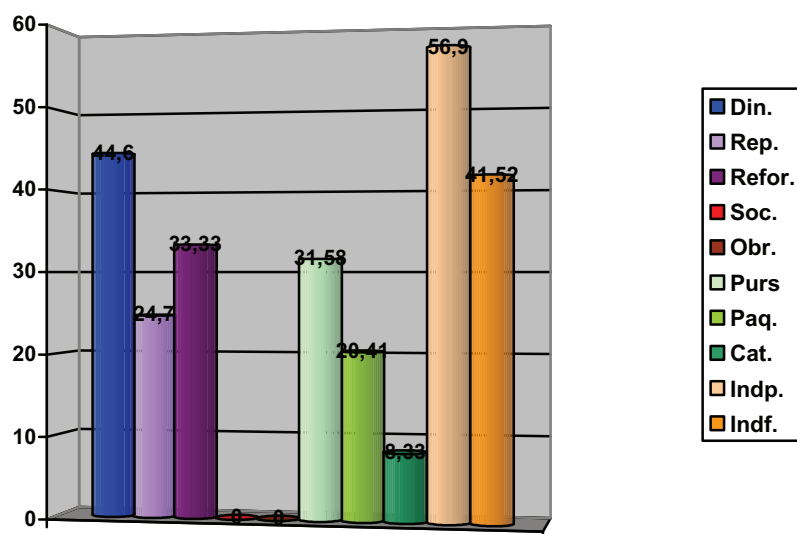
Si centrem la mirada en l'anàlisi de l'ús de l'article 29 des de la perspectiva partidista, a les terres de Castelló en els processos electorals d'àmbit supralocal la seua aplicació va estar quasi totalment monopolitzada per les agrupacions del torn. Les úniques excepcions es donen en algunes de les eleccions a Corts celebrades al districte de la capital, en les quals un candidat no dinàstic –primer Santa Cruz, després Gasset, ambdós republicans– va ser proclamat diputat en diverses ocasions sense haver de passar per les urnes. Ens trobem doncs davant l'escenari previsible, el de les faccions del torn com a principals usuàries i beneficiàries de l'article 29.

Una aproximació més detallada a aquestes dades posa en evidència que en concret la formació política que amb diferència va disposar de més diputats a Corts i

provincials proclamats per l'article 29 fou la liberal. A les eleccions generals celebrades als districtes castellonencs entre 1914 i 1923, van ser proclamats diputats sense haver de passar per les urnes nou candidats liberals, quatre republicans i només un conservador. Aquesta superioritat liberal ve donada principalment per dos factors: el predomini polític provincial aconseguit pels liberals durant la primera meitat del període estudiat, coincidint amb la crisi del Partit Conservador –set dels nou diputats liberals proclamats pel 29 ho foren en les convocatòries de 1916 i de 1918–; i les sòlides dominacions implantades per Navarro-Reverter, Cantos i Saiz de Carlos als districtes de Segorbe, Lluçena i Vinaròs respectivament –sis dels nou escons liberals aconseguits pel 29 van tenir com a protagonista a algun d'aquests tres polítics–, sols equiparables, en el camp conservador, a l'aconseguida pel ciervista Montiel al districte de Morella durant la segona meitat del període.

Quant a les convocatòries provincials, accediren directament a l'escó, sense necessitat de sotmetre's als designis del sufragi, sis candidats liberals i dos conservadors. En aquesta ocasió la superioritat del Partit Liberal s'explica pel fet que aquest era hegemònic en l'únic districte electoral que en aquell tipus de comicis estava sotmés a una dominació clara i estable, el de Lluçena-Viver. No debades, va ser en ell on es van produir les vuit proclamacions de diputats provincials per l'article 29.

FIGURA 7) % DE REGIDORS PROCLAMATS PER L'ARTICLE 29 EN ELECCIONS MUNICIPALS, PER FORMACIONS POLÍTIQUES (1913-1922).⁴⁰

⁴⁰ En els càlculs no s'han tingut en compte les eleccions municipals celebrades amb caràcter parcial i extraordinari. Tampoc aquelles en les quals es desconeix si es va aplicar o no l'article 29.

Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia* i premsa local, 1913-1922.

Pel que fa al paper jugat per l'article 29 en els comicis municipals, a la Figura 7 es pot observar com la proporció de regidors dinàstics proclamats en aplicació del mateix s'aproxima a la meitat. En concret es situa en un 44,6%, un valor elevat, situat per sobre del percentatge total de regidors proclamats sense votacions (42,97%) i sols superat per la xifra assolida pels regidors qualificats d'independents. Aquestos valors posen en evidència que també en aquest tipus de comicis les forces del torn es beneficiaren profusament d'aquella disposició.

Cal advertir però que el percentatge real de regidors dinàstics proclamats per l'article 29 no s'ha pogut obtenir, ja que en el seu càlcul no s'han tingut en compte els 224 regidors dels quals desconexem la seua filiació política (el 6,92% del total). Tanmateix, no és d'esperar que la xifra real varie substancialment del 44,6% obtingut, ja que el conjunt d'aquestos regidors de filiació desconeguda (*indefinites*), que serien majoritàriament dinàstics, com s'aprecia a la Figura 7 assoleix un percentatge d'aplicació de l'article 29 molt similar al dels regidors dinàstics, un 41,52%.

No obstant, les dades exposades fins ací posen així mateix de manifest que les forces no dinàstiques, tot i que en menor mesura, aconseguien també proclamacions de candidats per l'article 29. Certament aquesta circumstància va ser poc freqüent en els comicis d'àmbit supralocal. A les eleccions a Corts sols es va donar en el cas del poderós focus republicà radicat a la capital, això sí, en quatre de les sis convocatòries del període. A la resta de districtes les formacions no dinàstiques ni tan sols disposaven de possibilitats reals de conquerir els respectius escons.⁴¹

En les eleccions provincials l'aplicació de l'article 29 en el cas de les formacions no dinàstiques va ser nul·la. En aquest tipus de comicis als èxits republicans pel districte de la capital, s'hi va sumar un altre escó aconseguit per aquesta força al districte de Vinaròs i diversos triomfs assolits per carlistes *purs* i *paquistes* als districtes de Nules i de Castelló. Però cal recordar l'escàs impacte de l'article 29 als comicis provincials, en els quals sols va entrar en joc en dues ocasions, les dues al districte de Lluçena-Viver, pel qual no es va presentar cap candidatura aliena al torn al llarg de tot el període.

Un altre panorama és el que es dibuixa en el cas de les eleccions municipals. De les xifres reflectides a la Figura 7 s'extrau que les tres formacions excloses del torn més

---

⁴¹ Cal recordar que el triomf de Jaime Chicharro pel districte de Nules en 1919 i 1920 va comptar amb el suport d'importants prebosts del Partit Conservador, en el marc de la unió de les dretes que es va adscriure, a escala estatal, al ciervisme.

rellevants a les comarques de Castelló –republicans, carlistes *purs* i carlistes *paquistes*– superen o es troben molt pròximes al 25% de regidories obtingudes per proclamació mitjançant l'article 29.

És cert que al gràfic el percentatge assignat als edils *paquistes* a penes arriba al 20%, però cal tenir en compte que –com ja s'ha posat de relleu a l'apartat en què s'ha examinat la trajectòria política d'aquesta força– bona part dels regidors qualificats a les fonts oficials i periodístiques com a *independents* formaven part de la facció encapçalada per Francisco Giner. En eixe sentit, es dona la circumstància que quasi la meitat dels regidors *independents* (un 49,42%) ho van ser per pobles del districte de Morella –on el *paquisme* disposava d'una implantació rellevant– i en aquests regidors el percentatge d'aplicació de l'article 29 fou elevadíssim, d'un 80,23%.⁴² Es tracta principalment de localitats com ara Sorita, Herbés, la Mata, la Todolella, Fredes, Ballestar, Boixar i la Pobla de Benifassà, pobles de reduïdes dimensions –només el primer d'ells superava el miler d'habitants–, poc rellevants de cara a conteses electorals d'àmbit supralocal i on per tant el règim podia permetre que el control polític es trobara en mans de forces alienes al torn, més encara si es tractava d'una formació tan íntimament vinculada al dinastisme com era la *paquista*.

Precisament, donades aquestes estretes relacions que els *paquistes* mantingueren, de manera alternant, amb les formacions del torn, és ben factible també que alguns dels regidors qualificats com a conservadors o liberals en localitats de forta implantació *paquista* formaren part en realitat de la xarxa de Giner. Tot plegat, doncs, és probable que el percentatge total de regidors *paquistes* proclamats per l'article 29 assolira valors situats almenys en torn al 25%.

Per tant, es pot afirmar que en les formacions excloses del torn –tant per la seua esquerra, en el cas dels republicans, com per la dreta, en el dels carlins– aproximadament un de cada quatre edils va aconseguir la regidoria sense passar per les urnes, a través de l'article 29. Quant als republicans, destaquen els casos de Benicàssim –amb els set regidors que va aconseguir entre 1913 i 1923 proclamats per l'article 29– i del districte de Segorbe en el seu conjunt, amb un 64,1% dels regidors proclamats sense necessitat de votacions. Per contra, en un altre focus republicà destacat, el del districte de Vinaròs, cap dels disset regidors republicans aconseguits ho foren en virtut de

---

⁴² En la resta de districtes els edils *independents* proclamats per l'article 29 són bastant més escassos, no superen en cap cas el 50% de les regidories aconseguides i la seua filiació *paquista* és molt menys evident.

l'aplicació de la referida disposició. Quant a la capital provincial, només sis del quaranta-set regidors obtinguts al llarg del període foren proclamats sense elecció (el 12,77%).

Pel que fa als carlins, cal remarcar els casos de dos municipis que també destaquen en el camp republicà, els de Benicàssim –amb els cinc regidors carlistes del període proclamats pel 29– i Segorbe –quatre de sis–, als que cal afegir les localitats de Sant Jordi –tres de tres– i Alcalà de Xivert –cinc de catorze–.

En eixe sentit, especialment cridaner és el cas de Benicàssim, municipi de dimensions no especialment reduïdes –1.568 habitants de fet en el Cens de Població de 1920– en l'únic districte del qual l'article 29 es va aplicar sistemàticament en tots el comicis municipals. Però allò que el fa de singular interès és la pluralitat de candidats –no sols dinàstics sinó també republicans, carlins *purs* o *paquistes* i independents– que en totes les convocatòries obtingueren regidories en aquest poble, com ha quedat dit mitjançant l'article 29. Cal pensar que en el marc d'un sistema de partits tan plural com aquell, el fet que elecció rere elecció es presentaren tantes candidatures com vacants s'havien de cobrir no pot ser atribuït a la casualitat, sinó a una estratègia política compartida per les diverses forces marcadament orientada al pacte per assegurar-se les respectives quotes de poder local i evitar els esforços i incerteses que implicava la lluita a les urnes. Així, es pot apuntar a la configuració d'aquesta mena de tradicions pactistes d'àmbit local com un factor més a tenir en compte a l'hora d'explicar la implicació de partits no dinàstics en l'ús de l'article 29.

La situació és ben diferent en el cas de les agrupacions posicionades a l'extrem esquerre del sistema de partits. Com s'aprecia a la Figura 7, en les candidatures obreristes –vinculades o no formalment al socialisme– l'aplicació de l'article 29 fou inexistent. Els vint-i-vuit edils obreristes i els set regidors socialistes van assolir les seues respectives regidories després de passar per les urnes. Entre els factors que es poden trobar darrere d'aquesta circumstància cal prendre en consideració el marc relativament urbanitzat en el qual van proliferar aquest tipus de candidatures. Només dues de les onze localitats on socialistes o obreristes obtingueren regidories no superaven els 3.000 habitants (la Jana i Peníscola). Com s'ha comprovat pàgines en rere, existeix una relació –molt clara en el cas dels comicis municipals– entre grau d'urbanització i grau d'aplicació de l'article 29. D'altra banda, també és possible que en alguns casos la no aplicació d'aquella polèmica disposició responguera en part a la voluntat d'aquest tipus d'agrupacions de preservar la seua imatge de forces antisistema i

per tant contràries a una disposició que –en possibilitar l'accés a les institucions polítiques sense haver de sotmetre's a la voluntat de l'electorat– podia ser considerada antidemocràtica, i que a més sovint requeria l'establiment de pactes amb les formacions monàrquiques.

En darrer terme, els percentatges d'aplicació de l'article 29 assolits pels reformistes (33,33%) i pels catòlics (8,33%) no resulten significatius, donades les poques regidories que van conquerir al llarg del període estudiat. En tot cas, pel que fa als reformistes el valor assolit, relativament elevat, es pot relacionar amb la presència d'aquesta formació en alguns pobles de l'Alt Palància de xicotetes dimensions, per sota del miler d'habitants, com Azuébar o Sot de Ferrer. Quant als catòlics, el baix percentatge assolit tal volta es relacione amb el fet que els seus escassos èxits electorals van tenir lloc principalment en municipis que superaven el miler de veïns, alguns en localitats ja relativament urbanitzades, com Vinaròs, Morella o fins i tot Castelló de la Plana.

D'eixa manera, un recull sintètic de les dades i afirmacions exposades fins ací sobre l'aplicació de l'article 29 a candidats no dinàstics, ens porta a concloure que aquests, quan les circumstàncies foren propícies, també es beneficiaren de la citada disposició, tot i que en menor mesura que els dinàstics. Així va ocórrer a les eleccions a Corts en l'únic cas en què una força exclosa del torn –la republicana– va estar en disposició de no tenir competència electoral per conquerir un districte, el de Castelló de la Plana. A les eleccions provincials, per contra, no es va configurar cap oportunitat similar. Quant als comicis municipals, s'ha comprovat que en aquells escenaris amb nuclis rellevants de forces no dinàstiques, en què es donaren circumstàncies afavoridores –pobles de reduïdes dimensions i/o concepció de l'article 29 com la forma habitual de distribuir les quotes de poder polític local– aquelles també en sorgiren beneficiades.⁴³

Ara bé, cal tenir en compte que l'article 29 teòricament s'activava quan es donava la coincidència de presentar-se el mateix nombre de candidats que vacants s'havien de cobrir. En la pràctica, però, era freqüent que aquesta circumstància no fora fruit de la casualitat sinó dels acords previs assolits entre les diverses formacions en joc (quan no de pressions i manipulacions per impedir la presentació d'altres candidatures).

---

⁴³ També en el cas dels comicis municipals celebrats a Menorca s'ha mostrat que la proclamació de regidors republicans per l'article 29 va esdevenir quelcom habitual (A. Marimon, "Les eleccions municipals a Menorria sota la Restauració (1901-1922): el pes del republicanisme", *Mayurqa*, n° 28, 2002).

D'eixa manera, la qüestió que cal plantejar-se ara és en quina mesura les formacions alienes al dinastisme s'implicaren en aquest tipus de pactes electorals de caire purament tàctic, acabaren o no en aplicació de l'article 29. La determinació d'aquesta qüestió contribuiria a dirimir aspectes com ara el grau de subversió/domesticació de les forces oposidores envers el règim, la capacitat d'aquest per integrar-les i el paper que en aquesta integració va jugar l'article 29.

Al mateix temps, cal analitzar l'evolució del comportament dels partits dinàstics envers la referida *política del pacte*, aquell pilar tradicional del règim restauracionista. Aquesta anàlisi aportarà una nova perspectiva que ajudarà a definir el grau de profunditat que va assolir el procés de modernització engegat en les forces del torn, ja abordat des d'altres angles en apartats anteriors.

Durant el darrer decenni del període restauracionista, en el sistema d'aliances provincial s'observen dues etapes ben diferenciades. Fins a 1918-1919 els condicionaments de caire ideològic, doctrinal, van tenir un pes discret. És cert que l'etapa va començar amb la generació d'un clima de cooperació entre els dos partits del torn, després dels tempestuosos anys anteriors, que havien estat marcats per la configuració del bloc de les esquerres contra el Partit Conservador –aleshores liderat per Maura– i per la fi de la dominació *cossiera* a la política provincial. Tanmateix, ben prompte conservadors i liberals es tornaren a distanciar, arran d'episodis ja coneguts, entre els quals destaca la traïció dels diputats provincials Domingo Esteller i Ramón Salvador, que va impossibilitar, allà pel mes de maig de 1915, la recuperació del control de la corporació provincial per part dels conservadors. Ambdós diputats, peces importants de la xarxa conservadora provincial, establiren un acord secret amb els liberals per formar majoria, en virtut del qual assoliren els càrrecs de president i vicepresident de la Diputació. A pesar d'aquesta flagrant maniobra trànsfuga, mesos després es reincorporaren a les files conservadores.

Hem vist ja també com dos anys després dels esdeveniments breument descrits en el paràgraf anterior, de nou en la constitució de la Diputació es va viure un altre episodi de trencament intern del grup que en principi disposava de la majoria per poder governar, en aquest cas el liberal. En aquest cas la fragmentació estava directament relacionada amb l'estructuració dual del liberalisme monàrquic a les terres de Castelló, articulada en dues poderoses faccions de caire clientelar, la cantista i la reverterista. Els diputats adscrits a aquesta última, en lloc de formar majoria amb els seus correligionaris, decidiren formar un front anticantista junt a conservadors i carlistes, que

es va fer amb el control de la Diputació. Als reverteristes la maniobra els va atorgar rèdits considerables, ja que assoliren els dos càrrecs de major rellevància: el de president de la Diputació i el de vicepresident de la Comissió Provincial, càrrecs que difícilment hagueren aconseguit d'haver optat per l'alternativa més *natural*, la de formar majoria amb els seus correligionaris, els cantistes, que disposaven de més diputats.

També s'ha comprovat ja que les estratègies de partit o de facció dissenyades al si de la Diputació no tenien cap tipus de transposició a les eleccions a Corts. Forces que es trobaven governant en coalició a la corporació provincial podien enfrontar-se en un o diversos districtes als comicis generals, al igual que es podia donar la situació inversa.

Per la seua banda, en el camp no dinàstic, aquells primers anys del període van estar marcats per l'absència d'enteses d'abast provincial entre republicans o carlistes i altres formacions, més enllà de pactes puntuals establerts a nivell de districte o de municipi. Per descomptat aquesta tònica no és aplicable al *paquisme*. Ja és coneguda la seua doble vessant d'agrupació adscrita doctrinalment al carlisme però amb uns usos pràcticament equiparables als emprats per les formacions dinàstiques, amb les quals es va aliar alternativament durant aquells primers anys del període que estem analitzant.

Si continuem amb aquest repàs a escala provincial del sistema d'aliances, a partir de 1919 es va configurar un escenari notablement diferent al descrit als paràgrafs precedents, escenari ja prefigurat al llarg de 1918. En ell la conquesta de les majors quotes de poder possibles, aspiració consubstancial a tot partit polític, continuava sent la motivació primordial, però guanyaren pes components de caire ideològic. I és que el principal agent galvanitzador d'aquesta transformació va ser el conglomerat dretà – format per conservadors ciervistes, mauristes dissidents, carlistes *purs* i carlistes *paquistes*– i el factor clau que va empenyar cap a aquella direcció va ser la radicalització de la conflictivitat social. Efectivament, aquesta unió de les dretes pretenia fer-se amb la dominació política de la província ja no sols per regir la seua administració i els seus recursos públics, sinó també per defensar l'ordre establert de l'onada d'agitació social i de l'amenaça revolucionària mitjançant la mobilització dels sectors conservadors.

En torn a la irrupció d'aquesta coalició de forces dretanes es va articular un nou sistema d'aliances, que es va mantenir vigent fins a l'estiu de 1923, coincidint amb els anys de major crispació social. En aquest sistema, en contraposició a la unió de les dretes es va configurar una altra aliança, formada per conservadors datistes i liberals – tant cantistes com reverteristes, que davant l'amenaça que suposava la constitució d'aquell potent conglomerat dretà decidiren arraconar les seues disputes faccionals–.

Aquest front liberal dinàstic va erigir-se en una espècie de guardià de les essències del règim: el torn pacífic, la connivència entre els partits dinàstics, el manteniment de baixos nivells de mobilització i competència polítiques, el clientelisme...

Per altra part, ja sabem que els carlistes –tant els *purs* com els *paquistes*– s’implicaren de ple en la unió de les dretes. Mentre, els republicans romanien aliats a aquest enfrontament entre les forces de la nova dreta i les del dinastisme *clàssic*. La seua estratègia provincial continuava centrada en mantenir la seua hegemonia al districte de la capital i adquirir les majors quotes d’influència possibles a la Diputació.

Tot plegat, es pot afirmar que a escala provincial el joc d’aliances va experimentar un gir cap a la coherència ideològica una vegada superat l’equador del darrer decenni de vida de la Restauració. No és que les motivacions purament tàctiques desaparegueren, ni molt menys. A l’apartat corresponent s’ha posat de manifest que des d’aquesta perspectiva l’aliança dels conservadors i carlistes i els carlins també resultava adient. Però, en tot cas, el fet que les diverses forces que conformaven el sistema de partits castellonenc s’agruparen en enteses doctrinalment coherents –en paral·lel a una major presència dels components més ideològics en el discurs de la dreta dinàstica i a una intensificació dels mecanismes de mobilització sociopolítica– constitueix un signe de renovació dels pressupostos inicials del règim.

No va ser un fenomen exclusiu de les terres de Castelló. Un cas similar és el de Navarra, on «[...] la bipolaridad entre derechas e izquierdas cuajó, por lo tanto, en esta última etapa de la evolución política» i «[...] el antagonismo entre los dos bloques adquirió un mayor contenido ideológico una vez transcurrido el año 1917, cuando la cuestión social y la amenaza de la Revolución hicieron cerrar filas a los grupos de la derecha en defensa del orden establecido y de la paz social».⁴⁴

Ara bé, fins aquí ens hem referit a l’evolució de la política d’aliances prenent com a referència la província de Castelló en conjunt. En quina mesura l’evolució cap a una major coherència ideològica de la mateixa es va posar de manifest també en els nivells inferiors, és a dir, als districtes i als municipis? En quin grau es va reproduir en aquests dos nivells la constitució de la unió de les dretes i els seus efectes reordenadors en el sistema d’aliances?

Pel que fa als districtes a Corts, a partir de 1919 l’influx del nou esquema d’aliances va ser evident. Els antics pactes entre els dos partits del torn per aplicar

---

⁴⁴ M^a. del Mar Larraza, *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, pp. 132 i 135.

l'encasellat van quedar en bona mesura desactivats per la postura combativa i inconformista de l'entesa dretana, que tenia en Juan de la Cierva al seu cap a escala estatal. La *política del pacte* perdia força. D'eixa manera, en tots els districtes –tret del de la capital, on va continuar la manca de competidors que li disputaren al republicanisme la seua hegemonia– es va configurar un escenari marcat per una confrontació principal protagonitzada, per una banda, per les forces del front liberal dinàstic (liberals –cantistes i reverteristes– i datistes) i per l'altra, per la unió de les dretes. En conseqüència, es van incrementar les quotes de competència, al temps que minvaven les d'aplicació de l'article 29 i l'establiment de pactes *antinatural*.⁴⁵

Respecte als districtes en què s'articulaven les terres de Castelló a les eleccions provincials, els efectes del nou sistema d'aliances configurat arran de la constitució de la unió de les dretes van ser menors. En aquest cas no es pot afirmar que es produïra un ascens dels nivells de competència –de fet aquestos es van reduir lleument– ni que els pactes ideològicament incoherents s'exhauriren. En termes generals, sí que es va produir un canvi en el joc de coalicions, però sense que aquest afectara ni al grau de competència ni al de coherència.

Si fins a 1917 el més habitual va ser que liberals i conservadors pactaren el nombre de candidats a presentar per tractar d'aplicar l'article 29 i que aquesta possibilitat fora desbaratada per la presentació d'altres candidats –carlins o republicans– a partir de 1919 la línia divisòria principal de la confrontació normalment es va situar entre liberals i datistes d'una banda i l'entesa dretana de l'altra. Quant a l'establiment d'aliances *antinaturals*, és cert que algunes foren liquidades –cas de la protagonitzada pels republicans i els conservadors al districte de la capital en la convocatòria de 1915– però també que en sorgiren d'altres, com la que va vincular als republicans amb els conservadors ciervistes al districte de Vinaròs en els comicis de 1921, que cal emmarcar dins l'entesa d'ampli espectre que pretenia acabar amb l'hegemonia dels liberals de Saiz de Carlos en aquella comarca.

---

⁴⁵ El districte on aquesta transformació va ser més evident fou el de Nules. En ell, durant les tres primeres convocatòries del període estudiat, les eleccions a Corts van estar marcades per la independència d'acció de la facció reverterista. Aquesta va seguir la tònica de donar suport a candidats alternatius als consensuats pels conservadors i els liberals cantistes i per seguir aquesta pauta no va tenir perjudicis en constituir-se en la principal valedora del Baró de Terrateig, president de la Lliga Catòlica de València. A partir dels comicis extraordinaris de desembre de 1918 la facció reverterista va optar per integrar-se en el front liberal dinàstic junt als liberals cantistes i els conservadors datistes i les conteses electorals al districte de Nules passaren a articular-se en torn a la lluita entre el candidat d'aquestos i el de les dretes, Jaime Chicharro.

Pel que fa a l'escala electoral més petita, la municipal, ja s'ha comprovat a la Figura 1 del present apartat que aquest tipus de comicis era el que presentava un menor grau de competència, tònica que a més es va mantenir constant al llarg de tot el període d'estudi, si bé amb una lleu tendència ascendent a partir de la convocatòria de 1920. En el lloc corresponent s'han posat sobre la taula els possibles factors que poden donar compte d'aquesta circumstància. Allò que ara cal posar de relleu és que una de les vies que desembocaven en una disminució de la competència era la generalització de les aliances electorals, que lògicament reduïen el nombre de candidatures contendents i que podien acabar amb l'aplicació de l'article 29.

Les fonts disponibles no permeten realitzar una anàlisi completa i sistemàtica de les enteses establertes en el context dels comicis municipals. Tanmateix, la revisió dels casos coneguts sí que permet comprovar que la configuració d'aliances pintoresques no va ser quelcom esporàdic en les campanyes electorals municipals i que va ser més comú que en el cas de les eleccions a Corts i provincials. A més, no sembla que les enteses d'aquesta mena es feren més infreqüents a partir de la constitució del sistema d'aliances provincial protagonitzat per l'enfrontament entre el front liberal dinàstic i la unió de les dretes. En el conjunt de les tres primeres convocatòries del període –1913, 1915 i 1917– se n'han localitzat onze, dues més que en la suma de les dues darreres –1920 i 1922–.

Quant a les motivacions que poden trobar-se darrere de l'establiment de pactes electorals en comicis municipals, l'estudi dels casos coneguts porta a concloure que, amb independència del seu grau d'extravagància, l'objectiu principal era unir forces contra un adversari que gaudia d'una posició hegemònica a l'escenari polític local. Així sorgien candidatures autodenominades *administratives* o *anticaciquistes*, presentades com la solució per acabar amb els abusos perpetrats contínuament pel poder establert i per sanejar una gestió municipal invariablement qualificada de desastrosa. Els abusos de poder i els desgavells administratius, amb independència de la seua major o menor gravetat, eren utilitzats com a coartades per justificar l'establiment d'aquells pactes.

D'eixa manera, al Baix Maestrat, sota la dominació dels liberals encapçalats per Saiz de Carlos i els seus cacics comarcals i locals, va ser relativament habitual que conservadors i republicans –amb bona implantació en aquella zona– s'aliaren per tal de fer-los front, aliança a la qual en ocasions es sumaren els carlins. Així va ocórrer almenys a Vinaròs en 1913, a la Salzedella en 1917 i a Benicarló en 1922.⁴⁶ En eixa

---

⁴⁶ En el cas de Vinaròs els liberals al seu torn respongueren aliant-se amb catòlics i independents (*La Provincia*, 10/11/1913, *Heraldo de Castellón*, 11/11/1913). A Benicarló ciervistes, datistes, republicans i

mateixa convocatòria a l'Alcora una àmplia coalició formada per ciervistes, carlistes i republicans obtenia una ressonant victòria sobre el poderós cantisme, que veia així finalitzada la seua llarga dominació a l'ajuntament. Igualment, a les Coves de Vinromà, sota un consistori dominat pels liberals, ciervistes, republicans i carlins uniren les seues forces també 1922, tal com ja havien fet en 1913 conservadors i republicans a Almassora i republicans, ciervistes i mauristes a Benlloc en 1920.⁴⁷

En altres localitats l'hegemonia a combatre no era liberal. A Vilafamés el domini conservador –que sembla que durava ja més de vint anys– va ser derrocat en 1913 per una entesa formada per liberals i republicans, la qual va ser reeditada en la convocatòria de 1920. Per la seua banda, a Vila-real, Borriol i Alcalà de Xivert la preponderància que calia soscar era *paquista* i contra ella s'uniren la resta de forces. A Vila-real republicans, conservadors i carlistes *purs* en 1913, a Borriol conservadors, republicans i carlistes *purs* en 1915 i liberals, republicans i carlistes *purs* en 1917 i a Alcalà de Xivert liberals, conservadors i republicans en 1913.⁴⁸

Tot plegat, les informacions analitzades fins ací conviden a pensar que les conteses electorals municipals s'haurien mantingut bastant al marge del gir ideològicament coherent que el sistema d'aliances provincial va donar a partir de 1918/1919. No és una circumstància que en principi sorprenga. Es ve considerant que el marc local fou aquell on la penetració dels criteris ideològics i doctrinals com a element rellevant a l'hora de fixar les estratègies dels partits i les decisions dels votants va resultar més costosa. Els interessos materials locals dels diversos col·lectius i fins i tot particulars, les relacions clientelars, les rivalitats personals... continuaven tenint un pes especialment destacat en els comicis municipals –donades les condicions de proximitat i el reduït àmbit espacial en què aquests tenien lloc– davant del qual els prejudicis ideològics es veien condemnats a jugar un paper secundari.

No obstant, és possible detectar indicis relatius a que l'articulació de la política provincial en dos grans fronts –el liberal dinàstic i el dretà– també es va traslladar en certa mesura a l'escala municipal. Si abans hem vist com les aliances *antinaturals* no sembla que perderen presència a les dues darreres convocatòries del període –1920 i

---

carlins donaren suport als candidats representants de les entitats obreres, qualificats en algunes fonts com a socialistes (*Heraldo de Castelló*, 06 i 07/02/1922). Per a la Salzadella, *El Clamor*, 14/11/1917.

⁴⁷ El cas de l'Alcora a *Heraldo de Castellón*, 04/04/1920 i *La Provincia Nueva*, 26/04/1921. El de les Coves de Vinromà a *Heraldo de Castellón*, 06/02/1922. Sobre Almassora *El Clamor*, 10/11/1913 i sobre Benlloc *El Clamor*, 28/02/1920 i 20/03/1920.

⁴⁸ Per a Vilafamés *Heraldo de Castellón*, 11/11/1913 i *El Clamor*, 10/02/1920. Per a Vila-real *Heraldo de Castellón*, 10/11/1913. Per a Borriol *El Clamor*, 15/11/1915 i 12/11/1917. Per a Alcalà de Xivert, *Heraldo de Castellón*, 10 i 12/11/1913.

1922– pel que fa a les enteses que poden considerades coherents des de la perspectiva ideològica, les informacions de què disposem apunten a que aquestes foren més freqüents en aquelles dues eleccions que no en les tres conteses anteriors.⁴⁹

A més, aquesta evolució en alguns casos es posa de manifest en un mateix municipi. És el cas de Borriana, Almassora i Vila-real. Respecte al primer, en 1913 es va produir una confrontació entre dues enteses: una formada pels conservadors, la facció liberal comandada per Manuel Peris, els carlistes i els catòlics; l'altra integrada pels liberals de la facció liderada per Benjamín González i els republicans. Set anys després les aliances s'havien simplificat. S'enfrontaren la de les dretes –integrada per ciervistes i carlins– i la de les esquerres, formada per liberals i obrers. Per la seua banda, a Almassora i Vila-real es va passar de les ja esmentades enteses *anticaciquistes* de conservadors i republicans –i també de carlins en el cas vila-realenc– contra l'hegemonia liberal i *paquista* respectivament, a la confrontació entre la unió de les dretes –conservadors ciervistes i carlins– i les coalicions esquerranes, en aquest cas formades per republicans i obrers.⁵⁰

No sembla aventurat afirmar que en aquestes tres importants poblacions, les aliances constituïdes per tractar de desbancar a la força hegemònica i accedir així al control del poder polític local van donar pas a la configuració d'altres que –sense deixar de banda motivacions tàctiques i interessos localistes– posseïen una major càrrega doctrinal. En aquesta evolució va tenir bastant a veure la irrupció en aquells anys d'una qüestió fortament ideologitzada i que s'escapava de ls estrets marges de l'àmbit local: la polarització social i l'auge del moviment obrer, fenòmens que a més, com s'ha comprovat en altres apartats, assoliren una intensitat particularment elevada en la zona de la Plana, on es situen les tres localitats referides.

En darrer terme, cal realitzar un balanç de la implicació de les forces no dinàstiques en les múltiples aliances establertes a la política provincial. A les informacions exposades en les pàgines precedents s'ha posat en evidència que ni republicans ni carlins rebutjaren les enteses electorals amb altres formacions, ni tan sols amb aquelles que resultaven ideològicament *antinaturals*.

---

⁴⁹ Només s'han pogut localitzar tres enteses *naturals* en el conjunt dels comicis municipals celebrats en 1913, 1915 i 1917, mentre que les localitzades en les convocatòries de 1920 i 1922 sumen un total de vuit. No obstant cal recordar que es tracta d'un recompte parcial, ja que es molt possible que es concertaren moltes altres aliances a escala local de les quals no n'ha quedat testimoni.

⁵⁰ Sobre Borriana vegeu *Heraldo de Castellón*, 11/11/1913 i *El Clamor*, 10/02/1920. Per als casos d'Almassora i Vila-real vegeu *Heraldo de Castellón*, 08/11/1913, *El Clamor*, *Heraldo de Castellón* i *La Provincia*, 10/11/1913 i *El Clamor*, 10/02/1920.

El cas més extrem és indubtablement el del *paquisme*, xarxa doctrinalment tradicionalista però que en la dimensió estratègica es comportava com una facció dinàstica més, en primer terme vinculada al Partit Liberal i després al Conservador. Però certament l'altra branca tradicionalista, la del carlisme *pur*, no va mostrar tampoc massa prejudicis a l'hora d'establir llaços amb els partits del torn, per bé que preferentment amb el Conservador i sense arribar ni molt menys al grau de vinculació a les formacions dinàstiques assolit pel *paquisme*.⁵¹ Així va quedar patent a partir de 1919, amb la constitució de la unió de les dretes. En els nivells locals –per districtes i sobretot per municipis– fins i tot es produïren pactes amb formacions totalment allunyades dels seus posicionaments ideològics, com ara els liberals i fins i tot els republicans. A banda dels exemples ja citats en paràgrafs anteriors, un altre cas conegut fou el de l'aliança establerta a Segorbe amb els reverteristes –i també amb els ciervistes– durant el procés de constitució de la nova corporació municipal sorgida dels comicis de 1922. La mateixa va acabar arravatant l'alcaldia als republicans, això sí, després d'una polèmica suspensió d'un dels regidors d'aquesta filiació.⁵²

Respecte al republicanisme, és ben cert que a esca la provincial es va mantenir en una posició autònoma i, a partir de 1919, va romandre deslligat tant de la coalició dretana com de la formada per liberals i datistes. Ambdues representaven valors oposats als seus posicionaments. Tanmateix, a nivell de districte i de municipi s'ha posat ja de relleu que l'establiment de pactes electorals amb altres formacions no va ser infreqüent.⁵³

A les eleccions a Corts, fora del districte de la capital es té constatat almenys un cas en el qual els republicans acordaren donar suport a un dels candidats contendents. Ens referim al recolzament brindat a Saiz de Carlos pel districte de Vinaròs en 1914.⁵⁴ Altres testimonis també apunten a que, tot i que la postura més freqüent era l'abstencionisme, en alguns casos es tenien en compte «[...] las circunstancias de

---

⁵¹ En desembre de 1915 l'òrgan periodístic dels carlistes *purs* va encetar una línia editorial en la qual apostava obertament per una estratègia pactista i pragmàtica, per acordar pactes circumstancials amb les forces del torn –amb aquella de la qual pogueren obtenir més beneficis– per tal de poder créixer, tot i que sense perdre en cap moment la independència del Partit (*El Maestrazgo*, 04, 11 i 24/12/1915).

⁵² *El Clamor*, 04 i 11/03/1922, 06/05/1922 i 03, 10 i 23/06/1922; *Libertad*, 16/03/1922.

⁵³ L'establiment de pactes i aliances va ser un fenomen generalitzat en el republicanisme restauracionista (C. Dardé, "La larga noche de la Restauración, 1875-1900", en N. Townson (ed.), *El republicanismo en España (1830-1977)*, Madrid, Alianza Editorial, 1994, pp. 113-135; F. Sánchez, "Los republicanos y las elecciones municipales de la Restauración. Apogeo, crisis y diversificación de la oposición dinástica", en S. Forner (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*, Madrid, 1997, pp. 417-436).

⁵⁴ *Heraldo de Castellón*, 06/03/1914.

localidad, los servicios prestados por los que ahora son candidatos y otras circunstancias». ⁵⁵ Quant als comicis provincials, en dues ocasions es va reproduir aquest vincle amb els liberals: en 1921 al districte de Nules-Segorbe, quan els republicans decidiren donar suport als candidats re verteristes; i en 1923 al districte de la capital, on es va presentar una candidatura conjunta formada per dos republicans i un liberal.

Però de vegades l'altra part de l'acord no va se el Partit Liberal sinó altres formacions més allunyades encara dels plantejaments doctrinals republicans. Ja s'ha exposat en diverses oportunitats el pacte assolit en 1915 amb els conservadors al districte de la capital, del qual probablement també formaren part els carlistes *purs*. ⁵⁶ Un altre cas va ser el de 1921 al districte de Vina ròs-Sant Mateu. El candidat republicà, José Masip Quer, es va presentar formant una entesa amb un candidat conservador i un altre independent amb la intenció de posar fi al domini que els liberals venien exhibint en aquell districte en les cites electorals provincials. Es tracta de la mateixa motivació que, com ja s'ha tingut l'ocasió de comprovar pàgin es en rere, va dur als republicans a implicar-se en les aliances *administratives* o *anticaciquistes* constituïdes en el marc dels comicis municipals per tractar de posar fi a hegemònies locals constituïdes en diverses localitats castellonenques.

En darrer terme, fins i tot entre les diverses agrupacions obreristes i socialistes, en aquells casos en què es trobaven abandonant la seua posició marginal per començar a assolir un pes electoral relativament rellevant, s'han detectat aliances i pactes amb diversos partits. Perquè, efectivament, aquestos no sols es concertaren amb aquells amb qui podien compartir més llaços ideològics i objectius generals, els republicans. En menor mesura se n'establiren també amb altres formacions més allunyades dels seus plantejaments teòrics.

En el primer dels dos supòsits esmentats cal incloure l'entesa a la que –en el marc de l'Aliança de les Esquerres fixada a escala estatal– van arribar els republicans i els socialistes a la ciutat de Castelló de cara als comicis municipals de 1917, la qual es va perllongar fins a 1920. O les candidatures constituïdes per obrers i republicans en les eleccions municipals de 1920 i 1922 a Vila-real, que com ja es sabut donaren lloc a la conformació d'un govern local integrat per ambdues forces. També s'ha comentat ja

---

⁵⁵ *El Clamor*, 20/02/1914.

⁵⁶ A banda de les referències que del mateix s'han inclòs en aquest mateix treball, vegeu també G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 285-293.

l'estreta col·laboració entre obrers i republicans als comicis municipals de Betxí en 1920 i d'Almassora en 1922. Per la seua banda, sabem que a la Vall d'Uixó el candidat socialista que es va fer amb una regidoria a la convocatòria de 1920 va comptar amb el recolzament del focus republicà local.

Pel que fa al segon supòsit, dos són els casos destacats que es produïren durant els anys estudiats, ambdós ja analitzats a l'apartat corresponent. D'una banda, la integració d'alguns centres obrers en l'aliança antiliberal constituïda al Baix Maestrat, junt a forces tan diverses com ara ciervistes, catòlics, carlins o republicans. Així, a les eleccions municipals de 1920 els centres obrers de Xert, la Jana i Benicarló van rebre el suport de la resta de forces aliades, suport que en el cas de Benicarló també es va repetir dos anys després. Al mateix temps, aquestes organitzacions obreres recolzaren als candidats presentats per ciervistes i republicans als comicis generals de 1920 i als provincials de 1921.⁵⁷

L'altre episodi remarcable es situa a la Plana Baixa i es va articular en torn a l'aliança de determinats nuclis obrers amb les formacions dinàstiques que ocupaven el centre de l'espectre polític –liberals i datistes– per unir forces contra un enemic comú, la unió de les dretes i el seu alter ego en el camp social, el moviment social catòlic. Aquella aliança va tenir com a protagonista més destacada la conjunció formada pels liberals de Benjamín González i els obrers a Borriana, que va arribar a culminar en la constitució d'un govern municipal liberal-obrer en 1920. Mesos després, a les eleccions a Corts d'aquell any, el Centre Obrer va accedir a donar suport al candidat promocionat per González, el Comte de Floridablanca. Per la seua banda, en aquells mateixos comicis es va posar de relleu l'entesa de datistes i obrers al municipi de Nules, que al igual que en el cas de Borriana es va mostrar operativa en dos camps de batalla diferents però estretament connectats: el polític, amb la unió de les dretes liderada per Chicharro com a enemiga; i el social, amb l'obrerisme catòlic com a adversari.⁵⁸

Arribats a aquest punt, una vegada recopilades les aliances concertades per les forces excloses del torn i els trets i condicionants que van envoltar a les mateixes, cal posar l'accent en el fet que aquestes conjuncions i enteses no eixiren debades, tal com ja

---

⁵⁷ *Heraldo de Castellón*, 26/08/1920, 14/07/1921 i 03 i 06/02/1922.

⁵⁸ Es coneixen altres tres casos, de caire més puntual, de vincles entre agrupacions obreres o socialistes i forces del torn. Un d'ells és el de l'entesa concertada per liberals i socialistes a les eleccions municipals de 1915 a Castelló (G. Llansola, *Republicanism, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 285). L'altre, ja exposat en un apartat anterior, fa referència al suport que els liberals de Morella prestaren al nucli obrerista d'aquella localitat per constituir una societat obrera femenina, en 1920. Eixe mateix any, a les eleccions a Corts celebrades en desembre, el candidat socialista presentat pel districte de la capital, Andrés Ovejero, va rebre el suport electoral de les dretes.

ha sigut palesat en els apartats corresponents i en altres treballs. Pel que fa als tradicionalistes, les millors mostres de les recriminacions i retrets que les seues maniobres pactistes van generar es poden trobar en els combats dialèctics que ambdues branques –la *pura* i la *paquista*– van protagonitzar.⁵⁹

En el cas dels republicans, ja coneixem les fortes crítiques que van rebre arran de l'establiment del pacte amb els conservadors –i posiblement també amb els carlins– de cara a les eleccions provincials de 1915 al districte de la capital.⁶⁰ Els seus enemics no desaprovecharen l'ocasió d'acusar al Partit Republicà d'haver traït els seus principis ideològics fonamentals, per tractar de difuminar la seua imatge de força allunyada del sistema i de les immoralitats que caracteritzaven a aquest.

Sabem també que en determinades conjuntures els retrets contra la política d'aliances republicana van emergir de les seues pròpies files. Si en 1917 era el periòdic *Rebeldía* –de la mà sobretot del seu director, José Castelló Soler– qui recriminava l'estratègia localista, pragmàtica i de curtes mires impulsada pel gassetisme, quatre anys després les crítiques es van concentrar en la figura de José Masip Quer, republicà que havia assolit l'escó de diputat provincial pel districte de Vinaròs en 1921 mitjançant una candidatura de la qual també formaven part un ciervista i un independent. Com ja s'ha exposat anteriorment, Masip no fou recriminat per formar part d'aquesta candidatura, acceptada per la cúpula dirigent del republicanisme castellanenc, sinó per recolzar en diverses votacions al grup de les dretes a la Diputació i a la Comissió Provincial, comportament que transgredia la neutralitat decretada pels dirigents provincials.⁶¹

Tampoc les iniciatives electorals obreristes i socialistes es lliuraren dels retrets. Coneixem ja, per exemple, els durs atacs que van haver de patir els dirigents del Centre Obrer de Borriana per l'establiment del pacte amb el grup liberal de Benjamín González. També els que reberen els socialistes de la capital quan, en les eleccions a Corts de 1920, van ser recolzats per les dretes. Així mateix, també han sigut ja esmentades les informacions que apunten a l'existència de discrepàncies internes al si del Centre Obrer de Benicarló, pel suport que va decidir atorgar a la candidatura ciervista-republicana als comicis provincials de 1921.

---

⁵⁹ Vegeu per exemple *El Tradicionalista*, 29/11/1913, 17/01/1914 i 02/05/1914.

⁶⁰ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 288-291. Per a d'altres casos similars vegeu entre altres D. Caro, "El republicanismo en la andalucía contemporánea (1840-1923)", en J. L. Casas i F. Durán (coord.), *I Congreso El Republicanismo en la Historia de Andalucía*, Priego de Córdoba, Patronato Niceto Alcalá-Zamora y Torres / Diputación de Córdoba, 2001, pp. 84-85.

⁶¹ Masip Quer també va rebre, per aquest mateix motiu, crítiques procedents del Partit Liberal.

Queda patent doncs que les forces no dinàstiques hagueren d'assumir cert desgast derivat dels seus moviments convergents amb altres formacions i que les crítiques que van haver de suportar foren més importants quan més extravagants, des de la perspectiva ideològica, foren les aliances concertades. Cal tenir en compte que, a diferència del que passava en els partits dinàstics, en aquestes formacions els principis doctrinals constituïen un element d'estabilitat interna rellevant, eren importants per a la solidesa d'una identitat política que resultava clau en la cohesió d'unes agrupacions polítiques que, en la majoria dels casos, conquerien poques quotes de poder, quan no es mantenien totalment allunyades d'ell. En eixe sentit, els seus adversaris sabien que posar en evidència les contradiccions generades entre els seus posicionaments ideològics i discurs polític i les seues línies estratègiques podia ocasionar efectes bastant perjudicials al seu si.

El que resulta interessant remarcar és que, a pesar dels danys interns que les aliances concertades els podien ocasionar, les forces no dinàstiques, com s'ha pogut comprovar, en bastants ocasions no les rebutjaren. Aquesta circumstància es troba en correspondència amb els considerables índexs d'aplicació de l'article 29 que han sigut constatats per a aquest tipus de formacions (Figura 7) i ve a ressaltar que la *política del pacte*, un dels pilars essencials del règim restauracionista, es trobava a aquelles alçades interioritzada no sols per les forces del torn sinó també, en menor mesura, per la resta de partits. Era d'esperar que els rèdits que podia atorgar en forma d'èxits electorals i de conquestes de quotes de poder compensaven els efectes desestabilitzadors que podia provocar en la imatge i en l'estabilitat interna de les organitzacions polítiques. I és que la *política del pacte* constituïa un ingredient principal de la cultura política de la societat de la Restauració i per tant aquesta, en últim terme, acabava assumint les freqüents aliances que es produïen, encara que aquestes foren poc justificables des del punt de vista ideològic i estigueren protagonitzades per formacions oposades a aquell sistema polític.

Tot plegat, pel que fa a l'evolució de la política d'aliances a les terres de Castelló, es pot afirmar que d'una banda, a escala provincial, arribats a 1919 es va consolidar una alineació de les forces polítiques en torn a dos gran blocs, el de les dretes i el del front liberal dinàstic. Aquest moviment era reflex, en part, de la polarització que així mateix es va donar en l'àmbit social durant aquells anys d'intensificació de la conflictivitat obrera. Tanmateix, en els escenaris de menors dimensions –els districtes i els municipis– les forces dinàstiques continuaren prioritant el pacte a la lluita oberta a

les urnes, encara que per aplicar aquesta pauta hagueren de concertar enteses ideològicament poc coherents. Aquesta no renúncia a la *política del pacte* contribueix a rebaixar el procés modernitzador experimentat per les formacions del torn durant els darrers temps del període restauracionista. Al mateix temps, les forces no dinàstiques tampoc renegaren de la seua implicació en la *política del pacte*, circumstància que va contribuir a limitar el seu potencial renovador i transformador.

III.3. LES INSTITUCIONS POLÍTiques DAVANT LA CRISI

Examinades en els dos apartats precedents la manipulació dels processos electorals, la restricció de la competència electoral i la pervivència de la *política del pacte*, el present té com a objectiu l'anàlisi d'un altre camp d'actuació de la *vella política*, el de la gestió de les institucions de l'Estat. En correspondència amb un context electoral afectat per un elevat grau d'adulteració del comicis, amb l'articulació de les formacions polítiques mitjançant grups de naturalesa clientelar i amb el bloqueig de les conteses obertes a les urnes aconseguit a través de ls pactes i contubernis preelectorals i de la instauració de disposicions legals i de formes d'aplicar les mateixes perjudicials per a la competència, les institucions restauracionistes es van distingir per la presència generalitzada de la corrupció i el nepotisme.

Si passem a centrar-nos en el període 1913-1923, ens trobem amb la peculiaritat que durant aquells anys s'hi va afegir el fet que els poders públics van haver de fer front a greus convulsions socials i econòmiques, que vingueren a sumar-se a una crisi del marc ideològic en què es recolzava doctrinalment el règim –el liberalisme– cada vegada més patent. Va ser així que va esclatar també una crisi institucional, marcada per la inestabilitat governamental, el bloqueig i anormalitat de l'activitat parlamentària i, tot plegat, la pèrdua de prestigi i de confiança dels òrgans executius i legislatius del règim, pèrdua que va resultar clau per a la fallida definitiva del sistema.

En aquest apartat s'analitza el desenvolupament d'aquest procés de degradació institucional des d'una òptica perifèrica, la de les terres de Castelló. Aquest ús d'una escala de recerca més reduïda permet introduir elements per enriquir el coneixement de la crisi institucional del sistema de la Restauració, al incloure l'examen de les administracions locals –ajuntaments, diputació, govern civil...– i també de la percepció que des de la perifèria es tenia de les institucions centrals de l'estat.

A més, cal tenir en compte que el cas castellanenc presenta un interès particular, que ve donat per la greu depressió econòmica que patiren les comarques del nord del País Valencià arran de l'esclat de la Primera Guerra Mundial, especialment les zones vinculades al comerç i comercialització de la taronja.

No aprofundirem ací en aquesta qüestió, abordada per altres treballs específics i presentada ja en l'apartat introductori.¹ Allò que ara interessa remarcar és que les

---

¹ V. Abad, *Historia de la naranja (1781-1939)* i *La Taronja (1781-1939)*, València, Alfons El Magnànim, 1988; V. Soler, *Guerra i expansió industrial: País Valencià (1914-1923)*; S. Garrido, *Los trabajadores de*

autoritats a Castelló hagueren de fer front a un context socioeconòmic particularment complicat. El problema de la manca i encariment de les subsistències² –generalitzat a tot arreu pels desajustos provocats per la conflagració internacional, que feren especialment atractives les pràctiques especulatives– es va veure molt agreujat ací per un creixement exorbitant de l’atur des dels primers anys de guerra a causa de la fallida del negoci taronger. Aquesta situació es va perllongar en la immediata postguerra, amb l’entrada en crisi de diverses indústries força importants en l’economia castellanenca, com ara l’espardenyera i la taulellera.³ A sobre, la garrofa, un altre conreu amb pes rellevant, que durant els anys de la Primera Guerra Mundial havia assolit còtitzacions extraordinàries, una vegada finalitzada aquesta va sofrir una forta davallada de preus, a causa de l’entrada massiva de gènere estranger.⁴

La combinació d’aquests paràmetres va donar com a resultat que els estrats socials més baixos es trobaren no sols ofegats per la pèrdua de poder adquisitiu sinó també per la manca de treball. Però a més, lògicament, l’acusada davallada patida pels sectors citats, pilars econòmics essencials, va fer que les conseqüències de la crisi

---

las derechas, pp. 217-218; F. Romeu, “La crisis de 1917 y sus consecuencias económicas y sociales en la región valenciana”; J. del Alcázar, *Temps d’avalots al País Valencià (1914-1923)*; S. Garrido, “Els efectes de la Primera Guerra Mundial a la Plana: la crisi municipal de Vila-real de 1917”; C. Pallarés, “¡Barcos, pan y trabajo!: el Trienio Bolchevique en Vila-real y la Plana”.

² L’encariment de les subsistències va prendre carta de naturalesa ben aviat a Castelló ciutat. Ja en agost de 1914 el Centre Obrer va celebrar una assemblea de juntes generals per tractar aquesta qüestió (*El Clamor*, 24/08/1914). Pocs mesos després, en novembre, diverses comissions d’obrers s’entrevistaren amb el Governador Civil per traslladar-li el seu malestar per l’acusat increment experimentat pel preu del pa (*Heraldo de Castellón*, 05 i 11/11/1914). Però el problema de les subsistències no sols va afectar a la capital. Així, per exemple, sabem que en agost de 1918 a Onda, Montán i Vinaròs els panaders va comunicar que si no rebien farines es veurien obligats a tancar prompte els seues establiments (*El Clamor*, 10/08/1918, *Heraldo de Castellón*, 13/08/1918). Mentre, el Governador Civil no parava de rebre peticions de farina d’arreu de la província (*El Clamor*, 31/08/1918 i 02/09/1918).

³ Algunes informacions recollides suggereixen que durant l’etapa bèl·lica no sols es va veure afectat per l’atur el sector cítricola. Almenys en moments puntuals el problema de la desocupació va assolir intensitats considerables també al Baix Maestrat. En octubre de 1914 es va celebrar a Vinaròs un míting, seguit de manifestació, per demanar a les autoritats la posada en marxa d’obres públiques per donar feina a molts *braceros* que es trobaven sense treball (*Heraldo de Castellón*, 26/10/1914). Un acte semblant va tenir lloc en aquella mateixa població uns quants mesos després (*El Clamor*, 08/03/1915). Els efectes de la crisi en la indústria espardenyera en els principals centres productors –Castelló, Vila-real, la Vall d’Uixó– es poden comprovar per exemple a *La Provincia Nueva*, 28/09/1920, 12/10/1920 i 07/02/1921 i *Heraldo de Castellón*, 24/02/1921. Segons dades de l’Institut de Reformes Socials, en maig-juny de 1921 el sector espardenyer a la província assolí un percentatge d’aturats del 65% (S. Roldán i J. L. García Delgado, *La formación de la sociedad capitalista en España. 1914-1920*, pp. 101-103). Per als de la crisi taulellera vegeu entre altres *Heraldo de Castellón*, 24/02/1921 i 04/01/1922 i *Libertad*, 04/12/1921. Cap a principis de 1921 també estava travessant una situació difícil el sector tèxtil localitzat a Morella, amb la consegüent pèrdua generalitzada de llocs de treball (*Heraldo de Castellón*, 24/02/1921, *El Clamor*, 25/02/1921). Uns anys abans, a principis de 1917, el Governador Civil va traslladar al seu Ministre una serie de telegrams de pobles de l’Alt Palància –Segorbe, Soneja i Viver– en els quals es demanava l’execució d’obres públiques per combatre la manca de treball (Arxiu Històric Nacional, sèrie Interior-A, lligall 16 A, expedient 6, 1917).

⁴ *Heraldo de Castellón*, 09/01/1922, 13/11/1922 i 22/06/1923 i Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 17/10/1922

s'extengueren també, en menor mesura, a la petita propietat i a les classes mitjanes i altes. A banda de l'emigració, força rellevant en els sectors populars, les reaccions en forma d'una creixent escalada reivindicativa dirigida als poders públics i d'augment de les tensions socials no es feren esperar.

En eixe sentit, resultarà particularment interessant examinar la capacitat de resposta de les institucions restauracionistes –per definició caracteritzades per presentar uns elevats nivells de corrupció que condicionaven negativament el seu grau d'eficàcia i d'eficiència en la gestió dels interessos i problemes de la comunitat– davant d'aquell complex context socioeconòmic, en quina mesura foren capaces de donar solucions o almenys d'aplicar mesures pal·liatives i fins a quin punt la seua imatge en va sorgir perjudicada.

UNA RELACIÓ DIFÍCIL: ELS PODERS CENTRALS I ELS INTERESSOS CASTELLONENCOS

Sabut és que tant la imatge dels executius com la de les cambres legislatives va patir durant els darrers lustres de la Restauració un accelerat procés de degradació. A la manca de suport popular consubstancial a un règim com aquell –de tall oligàrquic i gens procliu a la mobilització política dels ciutadans– i a la crisi del liberalisme com a ideologia i com a teoria política, s'hi va afegir una creixent inestabilitat governamental i parlamentària, afectada per la fragmentació dels partits del torn i per la manca de liderats sòlids. També la configuració d'un context social i econòmic veritablement complex, commogut pels greus trastorns generats arran de les profundes pertorbacions provocades pel context bèl·lic i postbèl·lic internacional.

Uns nivells de conflictivitat social desconeguts, l'increment espectacular del dèficit públic, una inflació disparada acompanyada del desabastiment de productes de consum i de matèries primeres, l'augment desfermat de l'atur una vegada acabada la guerra...⁵ constituïren problemes que comprometeren seriosament el nivell de vida dels diversos sectors socials i que per tant requeriren respostes urgents i eficients per part dels gestors públics. Aquestes però en bona mesura no arribaren, o almenys la societat així ho va percebre de manera generalitzada. Però, com es va materialitzar aquest difícil context a les terres de Castelló? Quin fou el paper dels poders centrals en la gestió de la crisi en aquestes comarques i fins a quin punt va sorgir la seua imatge malmesa?

---

⁵ S. Roldán i J.L. García Delgado, *La formación de la sociedad capitalista en España. 1914-1920*.

La taronja: crisi, atur i polèmiques aranzelàries

Per sobre d'altres elements, allò que va fer especialment crítica la conjuntura econòmica generada a la Plana durant els anys de la Primera Guerra Mundial va ser la forta depressió patida pel negoci taronger. Les característiques d'aquest –clarament orientat a l'exterior i per tant molt dependent de la situació dels mercats exteriors i de les condicions de transport i exportació i necessitat de fortes inversions en medis de producció com ara adobs, insecticides..., que es veieren força encarits a partir de l'inici de les hostilitats– situaren al govern central com a la instància oficial receptora de la majoria de les demandes i reivindicacions plantejades arran de la configuració d'aquella difícil conjuntura.

En febrer de 1915 l'Ajuntament de Castelló va organitzar una assemblea per cercar-hi solucions. En el transcurs de la mateixa es van apuntar, entre altres mesures, la necessitat que el Govern prestara auxili en forma de préstecs als propietaris per reactivar el negoci taronger i d'inversions en obres públiques que contribuïren a donar ocupació al creixent contingent d'aturats. Però el moment més interessant va ser la discussió protagonitzada per Fernando Gasset i pel Governador Civil. Aquesta va començar quan el líder republicà va afirmar que «[...] las grandes calamidades sólo puede remediarlas el Estado que hasta aquí, por lo que a nosotros respecta –agrega– sólo ha prometido sin cumplir nada». El Governador Civil va respondre amb la lectura d'una relació de despeses que l'Estat havia invertit en la província. Gasset no va tardar en contraatacar: «[...] el trabajo en las carreteras de Morella, de Lucena, de Viver, etc., no remedia el hambre de la Plana».⁶

Per eixes mateixes dates, en un to més moderat, Emilio Santa Cruz, diputat a Corts per Castelló i també republicà, en referència al problema de l'atur assenyalava, en sengles intervencions en el Congrés dirigides al Ministre de Foment, que «[...] a pesar del tiempo transcurrido, no se habían adoptado medidas eficaces para poner remedio» i que Castelló «[...] es la provincia que menos amparo ha recibido del gobierno». També proposava que es dotara econòmicament una actuació concreta, la construcció de les rampes d'accés al pont sobre el Riu Sec en la carretera de Castelló a Tarragona.⁷

---

⁶ *Heraldo de Castellón*, 13/02/1915.

⁷ *Diaris de Sessions del Congrés dels Diputats*, 12 i 13/02/1915.

Amb independència que les acusacions de Gasset i Santa Cruz estigueren més o menys justificades, allò que resulta evident és que el republicanisme castellanenc havia trobat en la crisi tarongera i l'atur un element més per criticar als governs i per extensió al règim, crítiques que servien al mateix temps per rebaixar la responsabilitat que al govern local de la ciutat de Castelló, en les seues mans des de feia anys, li podia pertocar en la gestió d'aquest greu problema.

Una altra forma interessat d'aproximar-se a aquells moments inicials de peticions i reivindicacions és l'anàlisi dels articles que sobre la qüestió tarongera foren publicats amb el títol «El verdadero problema» a la revista *Arte y letras*, elaborats per diverses personalitats polítiques i socials a petició de la referida publicació. L'advocat i erudit borrianenc Manuel Peris, en la seua resposta, després de qualificar d'insuficients els resultats obtinguts pel govern durant la campanya anterior, en les seues gestions per tractar de reduir les tarifes ferroviàries i els nòlits per al transport de la taronja, afirmava: «Nótese que todo el mal pasado y el que a menaza envolvernos, directamente deriva de una cuestión internacional; por consiguiente, al gobierno toca en primer término poner mano en el asunto».

Peris concretava una sèries de mesures que el govern devia escometre: condonar la contribució a les propietats dedicades al conreu del taronger i als industrials proveïdors de materials per a la confecció de la taronja; gestionar dels estats bel·ligerants la lliure circulació marítima de la taronja; obligar a les companyies navilieres i ferroviàries a facilitar els medis de transport necessaris i a preus assequibles; i aconseguir la disminució de les càrregues aranzelàries que pesaven sobre la taronja en l'exportació a Rússia. En una segona entrega lliurada setmanes després, examinava les possibilitats que la iniciativa privada tenia per contribuir a minorar els efectes de la crisi. Incidia en la necessitat que els productors s'organitzaren, però sense arribar a proposar ni estratègies ni accions concretes.

Per la seua banda, Gaetà Huguet Breva negava la possibilitat de trobar una solució íntegra al problema mentre continuara vigent el context bèl·lic, però sí que responsabilitzava al govern de posar en marxa iniciatives per disminuir els efectes de la crisi. Quant a aquestes, eren similars a les proposades per Peris, però introduïa la demanda que el govern requerira al Banc d'Espanya la posada a disposició de préstecs en condicions avantatjoses, per finançar tant les operacions mercantils com els medis necessaris per al conreu de la taronja.

Per contra, altres dues aportacions a aquest debat obert a *Arte y Letras* eren molt menys exigents amb les autoritats centrals. Resulta especialment cridaner el fet que una d'elles fora precisament l'elaborada per Fernando Gasset, que com ja hem comprovat, com a líder republicà no solia desaprofitar les oportunitats d'atacar al govern monàrquic de torn. En el seu escrit es limitava a apuntar vagament diverses mesures, però sense responsabilitzar a cap instància de la seua execució.

Molt més treballat i estructurat va ser l'escrit de resposta elaborat per José Simón, president de la Cambra de Comerç. Des d'un posicionament obertament pessimista, Simón donava arguments per demostrar la inviabilitat o la ineficàcia de cadascuna de les iniciatives i solucions plantejades en les diverses assemblees i comissions que havien abordat el problema, la major part de les quals, com s'ha comprovat, assenyalaven com a principal agent executor al govern. Acabava conclouent que en aquella greu situació, l'única mesura efectiva va consistia en adaptar l'oferta a la malmesa demanda, «[...] regularizando los embarques, según las necesidades aproximadas de cada mercado y no saliendo más fruta que la que pueda consumirse», encara que admetia que això probablement suposaria que part de la producció es quedaria sense eixida.⁸

Durant els mesos següents les instàncies governamentals continuaren sent les receptores de la majoria de les demandes i requeriments plantejats.⁹ Però, arribats a 1917, l'onada reivindicativa envers el poder executiu va anar adquirint un to progressivament més dur i amarg. Indubtablement cal relacionar aquesta radicalització del discurs amb l'enquistament d'una crisi que ja durava tres anys i amb el seu empitjorament arran de la implantació, a partir de l'1 de febrer d'aquell any, del bloqueig naval total de les costes dels països enemics i dels ports neutrals del Mediterrani per part dels Imperis Centrals.

Des dels dies immediatament posteriors a la instauració del bloqueig, es succeïren les assemblees de forces vives i manifestacions per requerir solucions al

---

⁸ Les aportacions a la qüestió plantejada per *Arte y letras* a les edicions dels dies 31/08/1915, 30/09/1915 i 15/10/1915.

⁹ Eixa va ser la tònica de les manifestacions celebrades a Castelló el 11 i el 18 de febrer de 1915 i a Almassora el dia 26 del mateix mes (*El Clamor*, 11, 18 i 26/02/1915). També de l'assemblea celebrada igualment a la capital, que va reunir a una nombrosa mostra d'entitats i autoritats locals vinculades a la zona tarongera de la Plana (*El Clamor* i *Heraldo de Castellón*, 03/02/1916). Resulta igualment significativa l'hostilitat amb què els obrers reberen l'agent encarregat de la recaptació de l'impost de les cèdules personals a Vila-real, actitud que la premsa local va relacionar directament amb la situació crítica que patia el proletariat. L'alcalde li va aconsellar que abandonara la localitat per tal d'evitar possibles disturbis (*Tribuna Libre*, 04/03/1916).

govern, al caliu de les quals i a mesura que els greus efectes de la mesura presa pels Imperis Centrals començaven a deixar-se notar, va anar generant-se una atmosfera cada vegada més crispada.¹⁰ A la capital les societats obreres consideraren seriosament la possibilitat de declarar la vaga general, desestima da *in extremis* sembla que gràcies a la intervenció del Governador Civil.¹¹ El clímax es va assolir el 16 de març, amb l'esclat d'un motí a Borriana que va desembocar en talls en les comunicacions i en les línies elèctriques, danys considerables en l'estació ferroviària i enfrontaments físics amb la Guàrdia Civil.¹²

Sense solució de continuïtat, el dia 18 de març, va tenir lloc el gran míting d'abast comarcal programat a Vila-real, amb 20.000 assistents segons dades del Governador Civil, 25.000 segons *El Clamor*.¹³ A banda de les dimensions i de l'impacte assolit, una peculiaritat del mateix va ser la presència i participació en el mateix d'un alt representant del govern, el Director General d'Obres Públiques, José María Zorita. La majoria de les intervencions anaren orientades a di buixar la situació com insostenible – «Esto es el hambre y la miseria para los obreros y para aquellos que se consideraban como ricos», va dir Fernando Gasset– i a reclamar del Govern inversions en obres públiques o fins i tot per adquirir directament els excedents de taronja. «Precisa que el

---

¹⁰ Vegeu a títol d'exemple les mobilitzacions organitzades a Vila-real i Nules a *La Provincia Nueva*, 12 i 16/02/1917 respectivament. També C. Pallarés, “¡Barcos, pan y trabajo!: el Trienio Bolchevique en Vila-real y la Plana”, pp. 11-12. Durant eixos mesos es multiplicaren els telegrams dirigits pel Governador Civil al Ministre de Governació, en els quals l'alertava de la situació de paralització econòmica, atur i fam que s'estava produint als pobles de la Plana i la consegüent proliferació de mítings i manifestacions, al temps que vaticinava el sorgiment d'aldarulls (Arxiu Històric Nacional, sèrie Interior-A, lligal 16 A, expedient 6, 1917). Mentrestant, en una nova intervenció al Congrés, Santa Cruz advertia que des de l'administració de l'Estat s'havia de procurar «[...] dar trabajo y mantener la vida de ciertas y determinadas regiones, dejando de poner dificultades, aplazamientos o informes opuestos». En la mateixa sessió també demanava que es facilitaren els tràmits per obtenir els permisos necessaris per emigrar –va fer menció expressa del dipòsit de set duros que s'exigia a aquells que pretenien emigrar– i que s'autoritzara a cercar treball en altres països als individus que tenien pendent incorporar-se al servei militar, perquè «[...] no hay ninguna [lle] que pueda imponer a los españoles que para prestar el servicio militar estén esperando el tiempo necesario sin comer» (Diari de Sessions del Congrés dels Diputats, 22/02/1917).

¹¹ *La Provincia Nueva*, 19, 23 i 24/02/1917.

¹² «Manifestación pacífica y con las autoridades al frente. La Guardia Civil ha pretendido disolverla y se han cruzado unos treinta disparos, sin consecuencias. Entre los paisanos hay varios contusos de sable; el momento ha sido difícilísimo». Els desperfectes en les instal·lacions ferroviàries es saldaren amb l'estació incendiada, 18 travesses cremades i 235 metres de via desnivellada, segons dades del Governador (Telegrams del Governador Civil al Ministre de la Governació, Arxiu Històric Nacional, sèrie Interior-A, lligal 16 A, expedient 6, 1917, 16 i 17/03/1917). Vegeu també F. Romeu, “La crisis de 1917 y sus consecuencias económicas y sociales en la región valenciana”, *Saitabi*, nº 14, 1964, pp. 119-120.

¹³ Arxiu Històric Nacional, sèrie Interior-A, lligal 16 A, expedient 6, 1917, 18/03/1917; *El Clamor*, 20/03/1917. També es poden llegir extenses ressenyes del míting, amb la transcripció íntegra de les conclusions acordades, a *La Provincia Nueva* i *Heraldo de Castellón*, 20/03/1917. Vegeu també S. Garrido, “Els efectes de la Primera Guerra Mundial a la Plana: la crisi municipal de Vila-real de 1917”, pp. 126-127; i C. Pallarés, “¡Barcos, pan y trabajo!: el Trienio Bolchevique en Vila-real y la Plana”, pp. 12-14.

gobierno compre la cosecha, dándonos dinero y que se inviertan jornales sin dilación, pues el hambre no tiene espera», diría el borrianen c Enrique Tejedo.

El discurs més dur fou el del diputat a Corts per Castelló, Emilio Santa Cruz. Va recordar el frustrat intent d'instaurar una llei que gravara els beneficis extraordinaris aconseguits amb la guerra per ajudar a les zones i sectors que n'havien sorgit perjudicats, va acusar al govern del delictes de *lesa patria* si no evitava, mitjançant inversions, que «[...] la fuerza pública haga frente a quienes piden pan» i va posar de relleu que l'enorme tasca de transformació agrícola realitzada en pobles com ara Vila-real s'havia dut a terme sense l'ajuda dels governs, que per contra sí que s'havien afanyat a augmentar els impostos contributius que pesaven sobre aquelles terres.

Pel que fa a les conclusions del míting, entre elles es trobaven peticions ja tradicionals, com la realització d'obres públiques i la implementació de diverses mesures per proveir a la taronja de medis de transport suficients i barats i per desbloquejar els seus mercats internacionals. No obstant, dues demandes anaven un pas més enllà i, en la línia de les propostes plantejades en algunes de les intervencions, requerien del govern ajudes econòmiques directes, a més quantificades de forma ben concreta:

11.ª En el caso de que la exportación de la naranja no pueda efectuarse en las condiciones que se expresan se hace indispensable que el gobierno español adquiera la cosecha a diez pesetas millar.

[...]

13.ª Para que la vida de la propiedad pueda desenvolverse después de los tres años de penuria en que se encuentra, para que no muera la riqueza regional y puedan los propietarios atender al cultivo de sus fincas y adquirir los abonos necesarios, el gobierno, en todo caso con arreglo al artículo 3.º apartado A de la Ley de Autorizaciones y por medio de las entidades bancarias que crea conveniente, debe conceder a los propietarios a largo plazo y un interés que en ningún caso exceda del 5 por cien anticipos por valor de hasta la tercera parte del de sus tierras y con sólo la garantía de las mismas exceptuándoles del pago de todo derecho e impuesto que pudiera gravar esta operación.

També cal remarcar que en una altra de les conclusions acordades s'arribava a concretar la dotació econòmica que el govern havia de destinar als pobles per a millorar les seues infraestructures i fomentar així l'ocupació dels jornalers aturats:

12.ª Para resarcir a los obreros de los jornales que suponen las operaciones necesarias para la confección de las cajas que integran la cosecha de la naranja, se debe conceder a los ayuntamientos afectados, una subvención de 3 millones de pesetas (de las que una tercera parte estima Burriana debe asignársele) con el fin de que los municipios las inviertan en jornales dedicados a mejoras en sus pueblos.

En paral·lel a la celebració d'aquell míting multitudinari, es van dur a terme les gestions per constituir l'anomenada Junta de Defensa de la Plana, formada per destacats prohoms polítics i econòmics de la comarca –Enrique, Gimeno, Fernando Gasset, Ricardo Carreras, Juan Peris Masip, José Simón, Salvador Guinot, Manuel Mingarro, Manuel Peris Fuentes, Luis Lucia, Pedro Alcázar... – i encarregada, a banda de redactar les conclusions de l'acte, de gestionar les peticions acordades i pressionar al Govern per fer-les efectives.¹⁴

La implicació del Director General d'Obres Públiques en el míting de Vila-real i la seua posterior visita a diverses de les localitats més destacades de la zona tarongera –Borriana, Almassora i Castelló de la Plana, a banda de la pròpia població de Vila-real– serviren per tranquil·litzar els ànims i frenar la perillosa espiral oberta amb els aldarulls de Borriana. El Governador Civil ho expressaria molt bé en comunicació enviada al Ministre de Governació: «Con el míting del domingo y las visitas de hoy a Burriana y Villarreal, Almazora y Castellón, hemos detenido el movimiento, porque hemos despertado con toda discreción posible, la esperanza en las gentes».¹⁵ De fet, tot i que el míting estava ja programat abans de l'esclat social del dia 16, allò que no estava previst en un principi era la participació en ell de cap representant del Govern, més enllà de la del Governador Civil. A més, sembla que davant la possibilitat que el míting fora finalment suspés, el propi Governador havia insistit en la conveniència de celebrar-lo.¹⁶

No obstant, amb el passar dels dies aquella «discreta esperanza» que tal volta l'acte de Vila-real havia pogut generar va anar difuminant-se. El propi Governador ja va advertir ben aviat a l'Executiu que «[...] si no se hace algo con urgencia, no habrá manera de contener el movimiento, pues solo en Burriana, hay seis mil obreros de los dos sexos, sin trabajo, y que con el espíritu exaltado, característico en la población, están en la vía pública constantemente, quedando escasísimos recursos para mañana y pasado y malamente».¹⁷

---

¹⁴ *El Clamor, La Provincia Nueva* i *Heraldo de Castellón*, 20/03/1917.

¹⁵ Arxiu Històric Nacional, sèrie Interior-A, lligal 16 A, expedient 6, 1917, 21/03/1917.

¹⁶ *La Provincia Nueva*, 20/03/1917.

¹⁷ Arxiu Històric Nacional, sèrie Interior-A, lligal 16 A, expedient 6, 1917, 21/03/1917.

A finals de març el Consell de Ministres va decidir transferir 60.000 pessetes com a mesura urgent per cobrir les necessitats més peremptòries, a repartir entre els municipis de Borriana, Vila-real, Castelló, Almassora, Nules, Onda, Betxí, la Vilavella, la Vall d'Uixó i Borriol. Al mateix temps, a més llarg termini es va comprometre a invertir 644.000 pessetes en obres públiques per combatre els alts índexs d'atur.¹⁸ En qualsevol cas, es tractava d'unes xifres molt allunyades dels dos milions demandats per diversos oradors en el míting de Vila-real –en aquest cas no per a invertir en obres públiques sinó per comprar la collita sobrant– dels tres milions sol·licitats en concepte de subvenció en la conclusió dotzena del referit míting o dels deu milions que calculava *El Clamor* que valia el milió de caixes de taronja que anava a quedar-se aquell any sense eixida al mercat.¹⁹ Respecte a la gestió de millors perspectives per a l'exportació i de medis de transport suficients i a preus raonables o la concessió d'avantatges fiscals, sembla que els avanços eren nuls o d'escassa rellevància.²⁰

Així les coses, quasi a la vegada que revifava l'agitació social, amb els aldarulls sorgits a Onda a causa de la paralització de les fàbriques de ceràmica per la falta de mitjans de transports, dimitia el Director General d'Obres Públiques, Zorita, segons ell per no poder satisfer les peticions de vasons arribades de Castelló i Onda. Derivada d'aquesta dimissió al dia següent el Governador Civil, Teodoro Izquierdo, anunciava també la seua renúncia. Paral·lelament, les insistents demandes de rebaixa dels nòlits, encapçalades per l'Alcalde de Borriana, tampoc fructificaren, ateses la inoperància del Govern davant les pressions exercides per les poderoses empreses navilieres.²¹

Arribats a aquest punt, les veus crítiques envers la postura de les instàncies governamentals davant les contínues demandes elevades des de la Plana tornaren a

---

¹⁸ Ambdós acords a *Heraldo de Castellón*, 24/03/1917. Les 60.000 pessetes assignades foren distribuïdes de la següent manera: Borriana 13.500 pts.; Vila-real 10.500 pts.; Castelló de la Plana 8.000 pts.; Almassora 8.000 pts.; Nules 6.000 pts.; Onda 4.000 pts.; Betxí 1.250 pts.; la Vilavella 1.250 pts.; la Vall d'Uixó 750 pts.; Borriol 500 pts. (*Heraldo de Castellón*, 26/03/1917).

¹⁹ Els càlculs d'*El Clamor* a l'edició del dia 13/04/1917.

²⁰ A principis d'abril els membres de la Junta de Defensa de la Plana es van reunir per tal d'avaluar l'estat de les peticions formulades arran del míting de Vila-real. Van concloure que a penes s'havien enviat vasons per al transport de la fruita, que els nòlits havien continuat incrementant-se i tampoc s'havien habilitat bestretes per als propietaris. Davant d'aquestes dades, acordaren declarar-se exempts de responsabilitat pels efectes que aquesta decebedora situació podia generar i dissoldre la Junta si abans de dia 14 d'abril el Govern no atenia les demandes sol·licitades (*El Clamor*, 07/04/1917). Tanmateix, aquest darrer acord no es va fer efectiu.

²¹ Els fets d'Onda a *La Provincia Nueva*, 17/04/1917. Les dimissions de Zorita i Izquierdo a *La Provincia Nueva*, 19, 20 i 21/04/1917. Probablement aquestes renúncies hagueren tingut lloc igualment, ja que per aquells dies es va produir la crisi del Govern Romanones i la seua substitució per un gabinet encapçalat per García Prieto. De fet, aquest canvi de govern va ser un dels arguments donats per Izquierdo per a justificar la seua renúncia. Els intents infructuosos de rebaixa dels nòlits a V. Abad, *Borriana siglo XX. De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*, pp. 58-59.

reproduir-se amb força. Aquestes es feren extensibles també a la labor de la Junta de Defensa de la Plana. Naturalment els retrets més durs vingueren des dels sectors més renovadors i allunyats de les institucions, com era el cas del setmanari *Rebeldía*. En el seu article titulat «El hambre en la Plana y el fracaso de la Junta de Defensa» exposava, amb un to força vehement, dos tesis principals.²² En primer lloc, acusava a la Junta de mostrar una actitud excessivament servil i condescendent en les seues negociacions amb els diversos ministeris:

Prometió la Junta disolverse para eludir responsabilidades, si el Gobierno no concedía las peticiones que se le elevaron, y las peticiones no se concedieron. ¿Para cuándo guarda la Junta las actitudes enérgicas? ¿Es que asume la Junta todas las responsabilidades? [...] Desde los primeros pasos que dio la Junta de Defensa vimos asegurado su fracaso. A pesar del servilismo que significa tantas felicitaciones y gracias dadas, sin motivo puesto que la gente sigue (y seguirá cada día más) muriéndose de hambre o emigrando para no morir, el pleito está perdido. Porque tres cosas se necesitan para ganar un pleito y alcanzar justicia: tener razón, saberla exponer y sustentar, y que te la quieran dar, dice un aforismo; y aquí en la Plana no se ha pasado de la primera [...] Y es que a los malos Gobiernos como a las malas caballerías hay que darles palos para que hagan su obligación. Tened por seguro que sin lo de Burriana y Onda no habríais conseguido siquiera lo poco que se os ha dado.

Perquè, efectivament –i eixa és la segona tesi principal de l’escrit de *Rebeldía*– «[...] lo que el Gobierno ha concedido equivale a nada. Es más bien una burla. Y la comedia que se está representando, indigna y subleva el temperamento más ecuánime».

L’arribada de l’estiu i els rellevants esdeveniments desenvolupats a escala estatal –moviment de les juntes de defensa militars, Assemblea de Parlamentaris, vaga general indefinida– van allunyar el focus d’atenció del problema taronger. Tanmateix, amb la tardor i l’inici d’una nova campanya tarongera que es presumia igualment desastrosa, es van reprendre les accions reivindicatives i de protesta contra el Govern en els pobles de la Plana.²³ Destaca en eixe sentit, per escapar de les formes més habituals de canalitzar aquestes iniciatives col·lectives, les mesures d’abstencionisme electoral i fiscal consensuades preses a Vila-real, que s’anitzaran amb deteniment en un apartat posterior.²⁴

Entretant, les mesures governamentals per pal·liar la crisi seguien resultant insuficients. Entre elles cal remarcar la pròrroga de la tarifa ferroviària per al transport

---

²² *Rebeldía*, 13/05/1917.

²³ C. Pallarés, “¡Barcos, pan y trabajo!: el Trienio Bolchevique en Vila-real y la Plana”, pp. 16-18.

²⁴ S. Garrido, “Els efectes de la Primera Guerra Mundial a la Plana: la crisi municipal de Vila-real de 1917”.

de la taronja que amb caràcter temporal s'havia aprovat en maig i l'aprovació d'una línia d'avançaments de dotze milions de pessetes, lliures d'interessos i a reintegrar en les cinc anualitats posteriors a l'any de finalització de la guerra.²⁵ Cal tenir present, però, que aquesta es destinava no sols als productors de taronges, sinó també als de llimes i als de raïm, i no sols es referia a les explotacions localitzades a Castelló sinó també a les ubicades en les províncies d'Almeria, Murcia, Alacant i València. A més, en les conclusions de l'assemblea celebrada a Castelló el 23 de desembre de 1917, elaborades per Fernando Gasset en la seua condició d'alcalde de Castelló, es va remarcar la complexitat dels tràmits burocràtics necessaris per beneficiar-se d'aquella línia de bestretes i es va qualificar d'escàs l'import destinat a la mateixa.²⁶

L'esmentat document permet sintetitzar quina era l'opinió que mereixia la gestió de la crisi feta pels executius centrals, transcorreguts ja tres anys i mig del seu començament: «Las medidas adoptadas por el gobierno de su digna presidencia para acudir en auxilio de estos agricultores, aunque bien intencionadas y por ello muy agradecidas, resultan en la práctica verdaderamente ilusorias». Ja dos mesos abans, la Junta de Defensa de Borriana s'havia pronunciat en els següents termes: «Hemos peregrinado una y otra vez a Madrid sin obtener más que promesas, más urañas que el aire, hemos lanzado a todos los horizontes nuestro grito de agonía sin obtener respuesta... ¿Quien se atreve aún a conservar optimismos?».²⁷

Cal tenir en compte que es tracta de valoracions provinents no de sectors polítics o socials situats en els marges del sistema i caracteritzats pel seu posicionament crític amb el règim, sinó d'organismes oficials –ajuntaments, consells i cambres d'agricultura– i entitats econòmiques –agrupacions de regants, cooperatives de producció i exportació, sindicats catòlics, sindicats de policia rural, caixes d'estalvis, juntes de defensa... – amb uns nivells de radicalització i de subversió nuls.

---

²⁵ L'aprovació de la tarifa temporal per al transport de la taronja per ferrocarril al Reial Decret de 4 de maig de 1917, publicat a la *Gaceta de Madrid* al dia següent. La pròrroga d'aquesta mesura es va implantar mitjançant la Reial Ordre de 21 de novembre de 1917, *Gaceta de Madrid*, 22/11/1917. Els avançaments es promulgaren en el Reial Decret de 7 de desembre de 1917, *Gaceta de Madrid*, 09/12/1917.

²⁶ Al referit document es demanava que les bestretes individuals foren substituïdes per bestretes col·lectives, *a ser posible en mayor cuantía*, proposant com a receptores de les mateixes les caixes d'estalvis i en el seu defecte juntes especials constituïdes per autoritats locals, majors contribuents i entitats agràries. A més, sembla que la mesura també fou criticada per la insuficiència de la quantitat prevista i perquè moltes parcel·les s'havien transformat en tarongerars recentment i oficialment encara figuraven com a camps plantats amb conreus de secà, de manera que els seus propietaris no podien tenir dret al préstec. Una possibilitat era enregistrar en el cadastre el canvi de cultiu realitzat, però això faria que s'incrementaren les retribucions fiscals a pagar (V. Abad, *La Taronja (1781-1939)*, pp. 67-68).

²⁷ Les conclusions de l'assemblea tarongera celebrada a Castelló en desembre de 1917 a *El Clamor*, 29/12/1917. La valoració de la Junta de Defensa de Borriana a *Heraldo de Castellón*, 31/10/1917.

En aquest mateix estat de coses es va arribar a l'armistici, en novembre de 1918, que posava fi a més de quatre anys de conflagració internacional.²⁸ El retorn de la pau òbviament venia a modificar de forma notable les relacions mercantils entre els països europeus –bel·ligerants i no bel·ligerants– i requeria, per tant, una profunda reformulació de les polítiques comercials exteriors. En eixe sentit la postguerra ha sigut qualificada com una etapa marcadament proteccionista. Tanmateix, centrant-nos ja en el cas concret de l'estat restauracionista, sense negar el predicament assolit per les tesis contràries al lliurecanvisme, s'ha assenyalat que el viratge proteccionista no va estar exempt d'intents d'assolir l'equilibri entre els diversos interessos en joc. Aquest posicionament suposava tant com tractar de conciliar dos objectius contradictoris: augmentar la protecció sobre determinats productes amenaçats per la competència exterior (tèxtils, siderometal·lúrgia, blat, hulla); i al mateix temps, evitar que aquestos increments de la protecció perjudicaren a l'agricultura d'exportació, per a la qual cosa s'impulsava l'establiment de tractats comercials amb altres estats.

Aquesta difícil cerca de l'equilibri entre interessos incompatibles va portar a una vibrant disputa entre industrials, comerciants, agricultors i polítics defensors d'una i de l'altra postura. Al bell mig del camp de batalla es trobaren els governs que, incapaços de complaure als grups d'interessos enfrontats, es convertiren en blanc de les seues crítiques.

Cal distingir en tot cas dues etapes. Entre 1919 i 1921 l'accent es va posar en la protecció de les produccions industrials i mineres de bascos, asturians i catalans fonamentalment. Aquesta orientació proteccionista lògicament va suposar un greu perjudici per a l'agricultura d'exportació, que va veure com els drets aranzelaris exigits per a la introducció dels seus productes en els mercats d'altres estats augmentaven exponencialment. La reacció va venir en forma de campanya contra els industrials i miners i contra el Govern –acusat de sotmetre's als requeriments d'aquestos– articulada a través de múltiples assemblees agràries.

A partir de 1922 es detecta en els governs una clara voluntat de compensar la línia estratègica proteccionista aplicada anteriorment. En el mes de febrer, el denominat *aranzel Cambó* no va respondre plenament als requeriments dels industrials i hullers, en

---

²⁸ Encara en una assemblea de forces vives convocada per l'Ajuntament de Castelló a principis de 1918, per tal d'acordar mesures per abordar la greu manca de treball que es vivia a la ciutat, Fernando Gasset va assenyalar que Castelló no havia aconseguit quasi cap auxili de l'Estat, a pesar que se li havia demanat a aquest en repetides ocasions ajudes i préstecs. Va insistir en que el Govern tenia abandonat als castellonencs (*Heraldo de Castellón*, 01/02/1918).

introduir-se a última hora una sèrie de modificacions amb la intenció d'equilibrar els diversos interessos en joc. Poc després, en abril, la Llei d'Autoritzacions –a l'empara de la qual es signarien durant els mesos següents nombrosos tractats i acords comercials amb diversos estats– va confirmar el viratge impulsat des de les instàncies governamentals, a la recerca d'una política comerci al exterior més equànime.²⁹

Donada l'orientació exportadora del principal sector productiu castellonenc, la taronja, no sorprén que el procés de redefinició de la política comercial exterior desenvolupat pels successius governs restauracionistes una vegada restaurada la pau a Europa, sintetitzat en els paràgrafs anteriors, generara entre els representants econòmics i polítics de la província, i en especial de les comarques citrícoles, mostres de descontent i reaccions de protesta.

Ja en abril de 1919 una comissió formada per l'Alcalde de Castelló, els presidents del Cercle Mercantil i de la Cambra de Comerç i representants de la propietat i del comerç de Castelló, Vila-real i Almassora, visitaven al Governador Civil perquè aquest traslladara al Govern la seua protesta per la possible exclusió de la taronja del conveni comercial que s'estava gestionant amb França. Al mateix temps demanaven que es gestionara del govern anglés l'alliberament de la importació de taronges o almenys la renovació de les llicències d'importació. En el corresponent telegrama del Governador Civil al seu Ministre, aquell li remarcava el fet que

[...] el comercio de la naranja es tan extenso que al no permitirse la salida de la misma se irrogarían enormes perjuicios no solo a la propiedad y al comercio sino que dejarían sin trabajo miles de obreros, lo cual en este momento de encarecimiento de las subsistencias pudiera producir serios conflictos de orden público.

Tanmateix, el problema plantejat no va anar a més, gràcies especialment a la decisió de Gran Bretanya de declarar lliure la introducció de taronja.³⁰

---

²⁹ Per a la contextualització de la problemàtica aranzelària, J. Mª Serrano, “La política aranzelària espanyola al término de la Primera Guerra Mundial: proteccionismo, arancel Cambó y tratados comerciales”, esp. pp. 200-201 i 222; F. del Rey, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1992, pp. 213-250. La Llei d'Autoritzacions, de 22 d'abril de 1922, va permetre reduir els drets fixats en l'aranzel, sempre per a partides concretes. Pretenia així estimular la negociació i establiment de tractats comercials (J. M^a. Serrano, “La política aranzelària espanyola al término de la Primera Guerra Mundial: proteccionismo, arancel Cambó y tratados comerciales”, pp. 214-216).

³⁰ Arxiu de la Reial Acadèmia de la Història, fons Romanones, lligall 19, expt. 7, 07/04/1919; *El Clamor*, 06, 08 i 11/04/1919.

Però l'onada de protestes es va revifar i aguditzar a partir de 1921, davant els prejudicis que estava causant la política aranzelària governamental. En juliol Fernando Gasset convocava als representants del negoci taronger de la Plana,

[...] con el objeto de ocuparse del problema del dorado fruto, cuyo negocio va a la ruina por las restricciones y gravámenes que a la exportación han puesto los gobiernos de Alemania, Francia, Inglaterra y otras naciones, respondiendo sin duda a la conducta del nuestro para con los artículos de importación y a las necesidades creadas por la guerra.

Gasset va insistir, al llarg d'eixe acte, que calia organitzar-se i engegar una campanya de protestes «[...] si queremos no ir a la ruina».³¹

Després d'una assemblea organitzada per la Federació Agrària de Llevant i celebrada a València –a la qual van assistir representants de l'Ajuntament de Castelló, del Cercle Mercantil i del negoci taronger a Castelló i en la qual es va acordar remetre un enèrgic telegrama de protesta al Govern– *El Clamor* va assegurar que si l'Executiu no passava a plantejar un règim aranzelari favorable als interessos agraris llewantins, es mostraria partidari de la dimissió en ple de totes les diputacions i corporacions municipals de la regió com a mesura de protesta.³²

Durant els mesos següents la problemàtica del comerç exterior taronger es va centrar en dos punts: la denúncia del *modus vivendi* amb França –de l'acord comercial de caire temporal establert amb l'estat veí– que va tenir com a efecte immediat un increment notable dels drets que s'havien de satisfer per l'entrada de taronja en territori francès i que va semblar d'incertesa el futur d'aquell mercat tan rellevat;³³ i l'aprovació i entrada en vigor de l'*arancel Cambó* que –tot i que com ja s'ha assenyalat, no va tenir un caire tan ultraproteccionista com des del primer moment se li va assignar– va despertar les ires dels sectors agroexportadors.

D'eixa manera, en desembre de 1921 l'Ajuntament de Castelló acordava per unanimitat telegrafiar als ministres d'Hisenda i d'Estat i al President del Govern per instar-los a gestionar l'establiment d'un conveni comercial amb França, ja que, segons el referit acord, els aranzels aplicats a la taronja després de la denúncia del *modus vivendi* –vint francs més el coeficient de depreciació de moneda per cada caixa de cent

---

³¹ *El Clamor*, 09/07/1921.

³² *El Clamor*, 12/11/1921.

³³ Per aquell temps l'augment dels drets aranzelaris va provocar la denúncia de convenis i acords comercials establerts amb diversos països (J. M^o. Serrano, "La política aranzelaria española al término de la Primera Guerra Mundial: proteccionismo, arancel Cambó y tratados comerciales", p. 211).

quilograms de taronja– feien inviable continuar operant en aquell país. L’acord municipal incloïa també, entre altres extrems, ratificar la voluntat del consistori castellonenc «[...] de llegar hasta donde sea necesario para conseguir se atienda debidamente a esta región», declaració que dóna entendre la posició de l’Ajuntament a favor d’adoptar mesures més enèrgiques si les perspectives per a l’exportació tarongera no milloraven.³⁴

Quant a l’*arancel Cambó*, des de ben aviat s’enviaren protestes institucionals al Govern, com ara l’acord de l’Ajuntament de Castelló de remetre «[...] enérgica protesta enormes irreparables perjuicios ocasiona publicación nuevos Aranceles creando situación ruinoso principal riqueza provincial». De fet, ja abans de la seua aprovació la Diputació havia acordat demanar «[...] que el gobierno no apruebe los nuevos aranceles y caso de hacerlo lo haga previa deliberación de las partes del Reino».³⁵ Més enllà de l’enviament d’escrits de protesta, els representants polítics i econòmics de la Plana van participar en les assemblees tarongeres d’abast regional que es celebraren i fins i tot n’organitzaren de pròpies.³⁶

Amb tot, aquest clima de descontent i protesta contra la política comercial exterior es va anar esvaint, al temps que es produïa un degoteig de nous convenis comercials –facilitats per la Llei d’Autoritzacions, promulgada a finals d’abril de 1922– que desactivaven els efectes perjudicials per a l’exportació del nou arancel i que posaven de manifest la voluntat dels govern d’atendre no sols els interessos proteccionistes sinó també els de l’agricultura exportadora.³⁷ Pel que fa en concret a l’exportació tarongera, les fites més importants foren el conveni amb França, signat en juliol, i el conveni amb Gran Bretanya, que va arribar en octubre.³⁸ D’eixa manera, fins

---

³⁴ Actes de l’Ajuntament de Castelló, 14/12/1921. Un altre acord en la mateixa línia a l’acta del dia 11/01/1922. Encara en abril el consistori va tornar a insistir a l’Executiu en la necessitat urgent de concertar un tractat comercial amb França (Actes de l’Ajuntament de Castelló, 05/04/1922).

³⁵ La petició de la corporació provincial a Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 22/01/1922. El telegrama de l’Ajuntament de Castelló al Govern a l’acta del dia 22/02/1922 i *Heraldo de Castellón*, 23/02/1922.

³⁶ Respecte a la participació en assemblees regionals, *Libertad*, 12/03/1922 i Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 17/10/1922. En setembre de 1922 es va celebrar una assemblea tarongera al Cercle Mercantil de Castelló, que va reunir «[...] a las fuerzas vivas de la Plana» (*Heraldo de Castellón*, 18/09/1922).

³⁷ «En todos los convenios que firma, España obtiene [...] concesiones para vinos, frutas y, en general, productos de la agricultura de exportación (aceite, almendras, pasas...); asegurándose el gozar para esos productos del trato de nación más favorecida, o bien, el que no le serán impuestas a las mercancías españolas limitaciones cuantitativas [...] El objetivo es siempre para nuestro país el asegurar mercados a los productos agrícolas competitivos internacionalmente» (J. M^a. Serrano, “La política arancelaria española al término de la Primera Guerra Mundial: proteccionismo, arancel Cambó y tratados comerciales”, p. 222).

³⁸ *Ibidem*, p. 217.

i tot cap al final del període podem trobar algun e logi envers una actuació puntual del Govern en matèria de comerç exterior. Així, davant la confirmació que el gabinet de García Prieto no havia cedit a determinades pressions que l'instaven a denunciar el conveni vigent amb França, l'Ajuntament de Castelló va acordar fer constar en acta la seua gratitud cap al Ministre d'Estat.³⁹

Tot plegat es posa de manifest que la política comercial exterior implementada des dels executius restauracionistes a partir de la fi del context bèl·lic internacional efectivament va esdevenir un nou episodi de crítica i de desprestigi dels governs centrals a les terres de Castelló. Nogensmenys, també resulta clar que aquest no va assolir els nivells de crispació i d'insubordinació provocats per la crisi tarongera durant els anys de la Guerra. A més, en aquest cas els protagonistes de les protestes foren fonamentalment els representants institucionals i els sectors benestants vinculats al negoci taronger, el moviment no es va generalitzar a tots els estrats de la societat ni va tenir una vessant popular, el que fa patent que –tot i ser una etapa difícil– les dificultats que va haver d'afrontar la taronja no són comparables a les patides durant el període bèl·lic.

Una preocupació constant: les subsistències

Arran de la configuració del context bèl·lic internacional, la consegüent caiguda de les importacions va coadjuvar al desabastiment i increment exponencial del preu de determinats productes en el mercat espanyol. Però a aquestos dos efectes van contribuir també altres factors. D'una banda, les pràctiques especulatives dutes a terme amb productes com ara els cereals, l'oli, els cigrons, les llentilles, l'arròs... en virtut de les quals, a pesar que la producció interior d'aquestos articles va augmentar notablement, experimentaren al mateix temps un fort increment de preus. Per altra part, la proliferació d'exportacions fraudulentas, realitzades al marge de la llei i a l'empara de la inoperància, quan no de la tolerància o de la connivència, de les autoritats públiques. Altres factors a tenir compte van ser la dolenta articulació del mercat intern i la precarietat i encariment dels transports.⁴⁰

Aquest cicle inflacionista no es va circumscriure però al període bèl·lic, sinó que es va allargar fins a l'estiu de 1920. De fet, l'elevació dels preus dels productes bàsics

---

³⁹ Actes de l'Ajuntament de Castelló, 07/02/1923.

⁴⁰ S. Roldán i J.L. García Delgado, *La formación de la sociedad capitalista en España. 1914-1920*, pp. 133 i 162.

encara es va accelerar més durant 1918, 1919 i bona part de 1920.⁴¹ Durant tots aquells anys els governs foren incapaços de resoldre el problema, ni tan sols d'atenuar-lo. Entre 1914 i 1919 es dictaren més d'un centenar de disposicions legislatives en matèria de subsistències, però els seus resultats foren nuls. Essencialment aquestes disposicions prescrivien limitar les exportacions, facilitar i abaratir les importacions, realitzar incautacions de productes alimentaris i de matèries primeres per vendre'ls a preus reguladors, expropiar béns que es trobaren en mans d'especuladors, taxar preus de subsistències i nòlits i confiscar o ocupar temporalment centres productius i magatzems. Entre les causes del seu fracàs s'han assenyalat les pressions de determinats grups d'interessos i la manca de mecanismes adequats per a l'aplicació pràctica i el control de les mesures que s'anaven prenent.⁴²

Donades les coordenades en què va quedar definida la qüestió de les subsistències, examinades en els paràgrafs precedents, aquesta presentava tots els ingredients necessaris perquè esdevinguera un focus de crítiques i descontent envers els executius restauracionistes.

En l'àmbit de les comarques de Castelló, efectivament, des de ben aviat el govern central va ser un dels agents assenyalat com a responsable de donar solució al greu problema de les subsistències. Ja a finals d'agost de 1914 es va celebrar una assemblea de juntes generals del Centre Obrer de Castelló per tractar sobre la manca de treball i sobre l'encariment de les subsistències. En ella tots els oradors es van mostrar conformes en demanar al Govern que obligara als acaparadors «[...] a vender los trigos y harinas al mismo precio que antes de surgir el conflicto europeo» i es va acordar facultar a la Junta Local a declarar, si ho creia procedent, «[...] hasta un paro general, como protesta al abuso que constituye la elevación de los precios en algunos artículos de primera necesidad, especialmente del pan». Com es pot apreciar, des de ben prompte la qüestió va enervar considerablement els ànims de l'obrerisme castellanenc.

Per la seua banda, els medis republicans castellonencs, clarament interessats en responsabilitzar de tots els problemes als poders públics centrals, aprofitaren per instar a l'Executiu a impedir els abusos dels acaparadors: «La subida de trigos y harinas a más de ser injustificada resulta, en cierta forma, un insulto por parte de los acaparadores, a la pobreza, insulto que el gobierno tiene el deber de evitar aunque para ello tenga que

---

⁴¹ *Ibidem*, pp. 166-169.

⁴² *Ibidem*, pp. 144-160; M. Cabrera i F. del Rey, *El Poder de los empresarios. Política e intereses económicos en la España contemporánea (1875-2000)*, Madrid, Taurus, 2002, p. 181.

imponer duros castigos a los autores». ⁴³ Dins d'aquesta mateixa dinàmica, en novembre d'aquell mateix any diverses comissions obreres li feren arribar al Governador Civil les seues queixes pel fort augment que estava experimentant el preu del pa. ⁴⁴

Durant els mesos següents en diverses poblacions s'enregistraren mobilitzacions organitzades contra la manca i encariment de les subsistències –i també, alhora, contra les elevades taxes d'atur que s'estaven assolint-. ⁴⁵ El malestar, sobretot en els sectors socials modestos –els més afectats per aquell agut cicle inflacionista– anava *in crescendo* a mesura que transcorria el temps i la situació no millorava. En gener de 1916, una manifestació organitzada pel Centre Obrer de la capital va finalitzar amb el lliurament al Governador d'un missatge adreçat al Consell de Ministres, en el qual s'indicava, entre altres consideracions, que «[...] si el gobierno no hace lo posible para el abaratamiento de las subsistencias, se llegará hasta la huelga general, ya que de continuar las cosas como están la vida resultará de todo punto imposible». ⁴⁶

Un mesos després, en maig, a iniciativa de la UGT s'engegava a escala estatal una campanya en contra de l'increment de preus de les subsistències i de l'atur, a la qual el Centre Obrer de Castelló s'adheria poc després, en juliol. ⁴⁷ La iniciativa va tenir com a objectius principals dels seus atacs als acaparadors i al Govern, acusat d'incapacitat i passivitat davant els abusos comesos per aquells. Com a colofó a la campanya la central sindical socialista va convocar vaga general per al dia 18 de desembre, consensuada amb la CNT. A més, la mateixa va anar més enllà de l'àmbit obrer per a adquirir un caire interclassista, en involucrar-se en ella entitats representatives de tots els espectres socials, així com els establiments comercials i els industrials, que tancaren els seus negocis. ⁴⁸

---

⁴³ La crònica i els comentaris sobre l'assemblea a *El Clamor* i *Heraldo de Castellón*, 24/08/1914.

⁴⁴ *Heraldo de Castellón*, 05 i 11/11/1914.

⁴⁵ El cas d'Almassora a *La Provincia*, 25/02/1915 i els de Vinaròs i Borriana a *La Provincia*, 08/03/1915.

⁴⁶ *El Clamor*, 24/01/1916. La possibilitat de la vaga general es va debatre setmanes després, en una assemblea del Centre Obrer. Tot hi have disparitat d'opinions, finalment es va descartar (*El Clamor*, 04/03/1916).

⁴⁷ Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer, 11/07/1916, *El Clamor*, 12/07/1916.

⁴⁸ F. Sánchez, "De las protestas del pan a las del trabajo. Marginalidad y socialización del fenómeno huelguístico en Madrid (1910-1923)", *Historia Social*, nº 19, 1994, p. 55. Per al desenvolupament de la campanya i de la vaga a la ciutat de Castelló vegeu G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 209-211; *El Clamor*, 19/12/1916; *Heraldo de Castellón*, 19/12/1916; i *El Amigo del Pueblo*, gener 1917.

Caricatura de la figura del acaparador (*El Socialista* (Madrid), 03/07/1920).

Arribats a 1918, la ja esmentada intensificació que es produeix en el cicle d'elevació dels preus dels productes bàsics també es va fer notar a les comarques de Castelló. En el més de febrer es té notícia que a Atzeneta va tenir lloc una manifestació de dones en protesta pel preu excessiu de les subsistències. Arribada la mateixa a l'Ajuntament, lliuraren a l'Alcalde un escrit dirigit al Govern en què sol·licitaven que es posara fi a aquella situació.⁴⁹ A l'estiu d'aquell any sembla que el nivell de protesta es va elevar. Des d'Onda, Borriana, Montán i Vinaròs i molt altres indrets es feien arribar al Governador Civil múltiples sol·licituds de farina a preu taxat.⁵⁰ Efectivament, per aquelles dates la problemàtica de les subsistències es va centrar en l'encariment i escassetat de pa. Els forners es negaven a seguir fabricant pa amb farina no taxada si no se'ls autoritzava a pujar els preus, perquè afirmaven que amb el continuat augment del valor de la farina, els marges de benefici que esta ven obtenint eren insignificants quant no nuls.

⁴⁹ *El Clamor*, 25/02/1918.

⁵⁰ *El Clamor*, 10 i 31/08/1918 i 02 i 09/09/1918; *Heraldo de Castellón*, 13/08/1918.

A la capital el Centre Obrer organitzava una assemblea monogràfica per abordar aquesta qüestió, seguida de la corresponent manifestació que va finalitzar al Govern Civil.⁵¹ Però durant les següents setmanes el problema es continuaria agreujant, fins al punt que el 3 de setembre:

Parte del vecindario se quedó hoy sin pan a pesar de acudir a primera hora a las tahonas y panaderías. La gente, agolpada en las puertas de aquéllas, pugnaba por entrar para adquirir tan indispensable artículo, no ocurriendo incidentes de funestas consecuencias por la cordura del mismo público e intervención de los guardias municipales y policía.⁵²

En aquest context, les crítiques a les instàncies governamentals es van centrar en la falta d'arribada a la província de partides de farina taxada, és a dir, a preus fixats i regulats per l'administració, considerablement més barats que els que regien al mercat. La tensió va pujar encara més en aquells darrers dies de l'estiu, quan dels cinc mil sacs de farina taxada procedents del port de Barcelona que la Comissaria d'Abastiments s'havia compromés a facturar cap a Castelló, només se n'acabaren enviant set-cents. Davant els diversos escrits enviats per l'alcalde en reclamació de la referida partida, el Comissari va respondre recriminant l'actitud de les autoritats locals castellonenques, a les quals va a instar a que compraren «[...] en el mercado interior, como hacen otras provincias i a que no se empeñen en formular peticiones imposibles». *El Clamor* no tardaria en comentar que «[...] cuando elevamos nuestra voz en demanda de pan y de justicia y de que se nos iguale a Valencia y Barcelona, se nos contesta por el señor comisario que no pidamos imposibles».⁵³

Efectivament, en torn a l'argument del greuge comparatiu van girar els retrets dirigits al Govern per aquells mesos. Així el platejava l'alcalde, el republicà José Forcada Peris:

---

⁵¹ Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer de Castelló, 03 i 09/08/1918.

⁵² *El Clamor*, 03/09/1918.

⁵³ La resposta del Comissari d'Abastiment a *El Clamor*, 05/09/1918. La reacció del diari republicà a *El Clamor*, 07/09/1918.

El abandono en que nos tienen los poderes públicos, está de manifiesto y demostrado. Barcelona, Valencia, como igualmente otras poblaciones, han tenido y tienen harinas a precio de tasa por los envíos constantes de trigo argentino, como también por los préstamos de harinas del país, conseguidos a los mismos precios. Las fábricas de harinas, nos contestan con envíos irrisorios; para toda la provincia se han conseguido 92 toneladas y de los 5.000 sacos de harina que a la demanda de Castellón ofreció el Comisario de Abastos, hemos recibido 700. Está repartiéndose en Valencia, en estos momentos, un cargamento de trigo argentino; y la consignación para nosotros, es tan reducida, que apenas si tendremos para unos días. Y mientras esto está sucediendo en Valencia, en la prensa catalana leemos que del cargamento del vapor "Bartolo", a Tortosa se le ha adjudicado trigo para quince días, a nosotros para tres.⁵⁴

És cert que aquest discurs crític envers la gestió que des de l'Executiu s'estava fent d'aquella etapa d'agreujament de la crisi de subsistències, com es pot apreciar estava encapçalat pels republicans, tant des de l'Ajuntament com des dels seus medis de comunicació. Tanmateix, cal tenir present que no s'han localitzat a la premsa dinàstica arguments que s'oposaren a les invectives vessades des del republicanisme. Com a molt es derivava la responsabilitat de la no resolució del problema a la indolència i falta de fermesa que els ciutadans, els consumidors castellanencs, estaven mostrant a l'hora d'exigir solucions al Govern.⁵⁵

En qualsevol cas, una altra dificultat va venir a afegir-se a aquell difícil context, la greu epidèmia de grip esclatada eixe mateix any, que cap a la tardor començava a adquirir una virulència preocupant. La decisió del Govern de consignar com a auxili sanitari a tota la província una quantitat certament molt baixa –mil pessetes– va contribuir a alimentar l'animadversió contra aquell, com sempre impulsada des del bàndol republicà, que es va declarar partidari de rebutjar els referits diners: «Preferimos morirnos de miseria y de hambre que soportar resignadamente burla tan indigna».⁵⁶

Reprenent la qüestió de les subsistències, passat un any el judici de l'actuació del Govern envers la mateixa no havia canviat, almenys en els medis republicans castellanencs. *El Clamor* relatava com després dels set cents sacs en què s'havien quedat els cinc mil compromesos inicialment, només havien arribat dos partides més, «[...] tan insignificantes y con sobreprecio tal que en vez de aminorar el mal casi lo han agravado». També informava que recentment s'havia concedit a la província la confiscació del blat recol·lectat en diversos districtes de Teruel, però assegurava que

⁵⁴ *La Provincia Nueva*, 07/10/1918.

⁵⁵ *La Provincia Nueva*, 07 i 12/10/1918.

⁵⁶ *El Clamor*, 15/10/1918. En la mateixa línia vegeu les edicions dels dies 16 i 22/10/1918.

«[...] atropellando nuestros derechos y saltando por encima de las disposiciones dictadas», s'havia lliurat a la de València el blat de les millors zones de la referida província aragonesa,

[...] dejando para la de Castellón aquellos otros en los que la producción es casi nula y tolerando además que la Junta de compra de trigos de la vecina capital valentina pague el susodicho cereal a mayor precio que el señalado en la tasa, sin duda para entorpecer nuestro abastecimiento y facilitar la gestión de los representantes de la ciudad del Turia.

El diari republicà acabava advertint d'«[...] el peligro que implica para la paz de esta ciudad y su provincia, la burla constante de los gobiernos y la carestía del pan en la misma, base principal de la alimentación de las clases proletarias que integran las nueve décimas partes de su población».⁵⁷

Tal i com ja s'ha avançat anteriorment, el cicle inflacionista en els productes bàsics no va minvar abans de 1921, així que durant 1920 continuaren les protestes i reclamacions envers el govern, també a les terres de Castelló. A les darreries d'abril de 1920 a l'Alcora una manifestació de dones va comparèixer a l'Ajuntament per traslladar una petició dirigida al Governador Civil, en la qual «[...] reclamaba la mayor cantidad posible del trigo argentino llegado a esa capital para abastecimiento de esta población por escasear harina y estar ésta además a precios elevadísimos que no pueden soportar las clases media y pobre». El mateix dia a Castelló es va formar una manifestació d'unes tres-centes dones, que es van dirigir al Govern Civil per a protestar per «[...] la carestía del pan». Una comissió de les manifestants va entrevistar-se amb el propi Governador Civil i li van dir que durant tot el dia no havien pogut adquirir pa «[...] por no haber amasado los panaderos en cantidad suficiente para abastecer la población».⁵⁸

Arribat l'estiu les tensions entre les autoritats locals de la ciutat de Castelló i l'executiu central de nou entraren en efervescència. Davant l'amenaça d'una nova elevació del preu del pa, el consistori va acordar remetre diversos telegrams a la Comissaria d'Abastiment i als Ministeris de Foment i de Governació en demanda d'enviament de blat intervingut, telegrams que no obtingueren cap resposta per part dels citats organismes. L'alcalde –el republicà Morelló– va qualificar aquest fet de «descortesía». De nou va tirar mà del greuge comparatiu, en assegurar que Barcelona, València, Tortosa o Tarragona havien rebut millors atencions governamentals que la

---

⁵⁷ *El Clamor*, 01/10/1919.

⁵⁸ *Heraldo de Castellón* i *La Provincia Nueva*, 26/04/1920.

província de Castelló, que durant els darrers quatre anys sols havia rebut 1.500 tones de blat argentí.

Però cal remarcar que a aquesta animadversió envers el tracte rebut del Govern en aquest cas es sumaren diversos regidors monàrquics. El liberal Pascual Cazador va advocar per l'adopció per part de l'Ajuntament d'«[...] una actitud enérgica en defensa de su dignidad», mentre que el maurociervista Juan Avinent va proposar que es demanara la supressió dels sindicats fariners i de la Comissaria d'Abastiments –«[...] ya que dicho organismo en vez de resolver empeora el problema»– i que es protestara contra la conducta incorrecta del Govern. També es va mostrar partidari de convocar una manifestació que es dirigiria al Govern Civil perquè aquest traslladara les corresponents queixes al Govern i fins i tot va plantejar la possibilitat, si aquestes tampoc eren ateses, que com a mesura de protesta els regidors renunciaren als seus càrrecs. Mentre, el diari de les dretes, *La Provincia Nueva*, no dubtava en afirmar que el gabinet datista, respecte a aquesta qüestió, procedia «[...] sin preocuparse para nada de la provincia de Castellón».⁵⁹

Tanmateix, tot i que el consistori va acordar dur a terme la manifestació proposada per Avinent o un acte de protesta similar, en darrer terme tot va quedar reduït a l'enviament d'un nou telegrama, en aquesta ocasió al President del Govern –Eduardo Dato– en el qual s'insistia en la gravetat de la situació que estava travessant la ciutat i les greus conseqüències socials que la mateixa tindria sinó se li posava remei, es protestava per la manca d'atenció de l'Executiu als precs del consistori i es requeria l'enviament urgent de mil tones de blat argentí «[...] para mantener actual precio del pan, de lo contrario serán inevitables grandes trastornos, cuya responsabilidad declinamos».

Dato en la seua resposta va informar que havia traslladat la queixa al Ministeri de Foment, «[...] pero debo recordarle que trigo argentino sale más caro que el nacional si Estado no soporta diferencia de coste, ese sacrificio del Tesoro ha de tener un límite si no quiere arruinarlo». *La Provincia Nueva*, amb to irònic, va comentar al respecte que «[...] las restantes provincias pueden seguir arruinando al Tesoro» però la de Castelló no. També va exigir una resposta enérgica per part de l'Ajuntament al telegrama de Dato. L'Alcalde, per la seua banda, va remetre un nou telegrama a Dato, en el que exposava que Castelló era la província que menys quantitat de blat havia rebut i que

---

⁵⁹ Les diverses intervencions i acords de la corporació municipal a les Actes de l'Ajuntament de Castelló, 23 i 30/06/1920 i 07 i 14/07/1920. L'afirmació de *La Provincia Nueva* a l'edició del dia 15/07/1920.

actualment s'estava descarregant blat argentí en diverses poblacions de la Península. També insistia en demanar mil tones d'aquest gènere.⁶⁰

Aquest és el darrer episodi enregistrat de protestes dirigides al Govern al voltant de l'afer de les subsistències. En aquesta oportunitat s'ha comprovat que les recriminacions no partiren sols de sectors contraris al règim –els republicans– sinó també de grups dinàstics. Alguns, com els ciervistes –*La Provincia Nueva* i el regidor Avinent– podien tenir motivacions també polítiques darrere de les seues crítiques –cal recordar que estaven protagonitzant un dur enfrontament amb el datisme per l'hegemonia conservadora a les comarques de Castelló–. En d'altres, com els liberals –el regidor Pascual Cazador– les motivacions d'aquesta mena semblaven més improbables, donada la seua condició d'aliats dels datistes. A més, tampoc arran d'aquest nou conflicte s'ha localitzat a les fonts disponibles cap tipus de defensa de la gestió i de l'actitud del Govern.

En qualsevol cas, més enllà de consideracions de caire partidista, aquest i els anteriors episodis exposats posen de manifest que el problema de l'encariment de les subsistències va provocar alts nivells d'animadversió envers les instàncies governamentals, estesos a més al llarg del territori provincial i quasi durant tot el període estudiat i protagonitzats preferentment, com resulta lògic, per les classes populars, les més afectades pel cicle inflacionista, però també pels representats de les institucions polítiques i econòmiques locals i per la resta de sectors socials. Tot plegat, es pot afirmar que va esdevenir, ja des de 1914 i fins a principis dels anys 20, un important focus de desgast i de pèrdua de credibilitat per als successius executius centrals, el de major incidència juntament amb el de la crisi del negoci taronger a les comarques de Castelló.

Les polèmiques fiscals

Al llarg del període estudiat, al voltant d'altres qüestions es generaren també fortes controvèrsies, en les quals es van veure implicats de ple els executius centrals. D'entre elles destaquen les polèmiques generades al voltant de la pressió fiscal, que suscitarren enceses protestes, sobretot entre les classes mitjanes i determinats sectors empresarials i propietaris.

---

⁶⁰ L'intercanvi de telegrams entre l'Alcalde Morelló i Dato i els comentaris al respecte de *La Provincia Nueva* a les edicions d'aquest diari dels dies 15 i 16/07/1920.

A partir de 1915 es va trencar la tendència positiva que venia experimentant la hisenda espanyola des de les reformes tributàries introduïdes per Raimundo Fernández Villaverde a principis de segle. Les despeses estatals es dispararen i el dèficit va créixer espectacularment. Una de les mesures implementades per afrontar aquesta situació va ser l'increment de la fiscalitat. D'una banda, els industrials i els comerciants van contemplar com, arran de la promulgació de la llei que modificava la contribució d'utilitats –el 29 d'abril de 1920– 50.000 societats que abans es trobaven exemptes passaven a haver de tributar pel referit impost. Dos anys i cinc mesos després, el 29 de setembre de 1922, s'establia que els industrials i comerciants individuals haurien de contribuir també per l'impost d'utilitats.

Per la seua part, els propietaris agrícoles es van veure afectats pel cadastre, que es venia confeccionant en els camps des de 1906, confecció que després de la guerra es va accelerar. A més a més, el 26 de juliol de 1922 s'aprovava una nova llei de reforma tributària, en virtut de la qual es va augmentar en un 25% el líquid imposable de la riquesa territorial i rústica no sotmesa al règim del cadastre. Totes aquestes mesures foren contestades pels diversos interessos econòmics afectats amb diverses mobilitzacions de protesta, algunes articulades a escala estatal.⁶¹

A les terres de Castelló, més enllà de la participació en aquestes campanyes d'abast supralocal,⁶² quant als sectors industrials i comercials només s'ha localitzat un testimoni significatiu. En maig de 1921 el Governador Civil informava al seu cap ministerial que a Vinaròs havien sigut apedregats inspectors d'hisenda, destacats a aquella població per comprovar matrícules industrials, al temps que els comerciants tancaven les portes dels seus establiments com a mesura de protesta. Per la vesprada sembla que els ànims s'havien calmat, els comerços, així com els propis inspectors, havien reiniciat les seues respectives activitats.⁶³

---

⁶¹ F. del Rey, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, pp. 279-312; S. Roldán i J. L. García Delgado, *La formación de la sociedad capitalista en España. 1914-1920*, pp. 225-239.

⁶² En el marc del moviment d'opinió d'abast estatal contra l'augment dels impostos, en 1922 la Cambra de Comerç i el Cercle Mercantil de Castelló organitzaren una assemblea, en la qual es va acordar convocar una manifestació per al 20 de març. Durant la mateixa es tancaren els establiments i es paralizà l'activitat a les fàbriques i tallers (*Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Castellón. Memoria de Trabajo. 1922*). A l'any següent ambdues entitats convocaren una manifestació, que es va dur a terme el 20 de febrer. Comerços, tallers i fàbriques tancaren les portes (*Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Castellón. Memoria de Trabajo. 1923*). Vegeu també J. Valls, *La Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Castellón. 1901-2001 Cien años de historia*, Castelló, Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Castelló, 2001, p. 99.

⁶³ Arxiu Històric Nacional, lligal 15-A, expt. 21, 10/05/1921.

Les informacions recopilades apunten a que a les terres de Castelló les majors quotes d'animadversió contra el Govern per motius fiscals es donaren en el món agrari, arran de l'esmentada confecció del cadastre i l'augment de la contribució per rústica que la mateixa va implicar. Cal tenir en compte que aquesta polèmica actuació del fisc va coincidir amb un altre greu problema que va afectar a les comarques de l'interior i del nord del País Valencià per aquells temps, la crisi de la garrofa. Durant els anys de la Gran Guerra aquest conreu havia assolit còtitzacions fabuloses, però ara el mercat nacional s'havia vist inundat per garrofa estrangera i els preus havien caigut molt. La garrofa castellonenca no trobava mercats i hi havia acumulat un gran stock. Es va arribar a iniciar una campanya per demanar al govern l'elevació de l'aranzel que gravava aquest producte i fins i tot la prohibició temporal de la seua importació.⁶⁴

En la qüestió de la controvèrsia contributiva arran de la confecció cadastral, tal com va ocórrer en altres indrets de l'Estat, les protestes es van desenvolupar durant la primavera i l'estiu de 1923 i es centraren en retraure al Govern que l'impuls donat a l'elaboració de Cadastre haguera començat per les províncies més pobres i haguera exclòs a regions senceres, com Catalunya, Aragó o Galícia; i que per fixar les valoracions de les parcel·les s'estigueren prenent com a referència els preus vigents durant la Primera Guerra Mundial, un període d'extrema inflació.⁶⁵

Un dels punts culminants del moviment de protesta va ser l'assemblea celebrada el 17 de juny de 1923 a la Cambra Agrícola de Castelló, promoguda per Salvador Guinot, en aquells moments President del Consell Provincial d'Agricultura. La nòmina d'assistents posa de manifest la gravetat que havia assolit aquella qüestió, que podia suposar –en paraules de Ricardo Carreras– la ruina de l'agricultura provincial. A més de la presència de l'alcalde i diversos regidors de Castelló, de dirigents del Cercle Mercantil, la Junta d'Obres del Port, la Diputació, la Comissió Provincial i el Sindicat de Policia Rural i de representants de molts municipis, l'acte va estar presidit pel ja citat Ricardo Carreras –Comissari Regi de Foment– per Pascual Pardo –president de la Cambra Agrícola– i pels diputats a Corts Fernando Gasset, Faustino Valentín i Ricardo de la Cierva.

Tots els oradors que intervingueren es mostraren crítics amb la manera com s'estava confeccionant la labor cadastral, però resulta remarcable la contundència amb

---

⁶⁴ *Heraldo de Castellón*, 09/01/1922, 13/11/1922 i 22/06/1923; *La Provincia Nueva*, 18/10/1922; Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 17/10/1922.

⁶⁵ F. del Rey, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, p. 310.

què s'expressaren els polítics liberals que prengueren la paraula, si es té en compte que el Govern estava regit des de les darreries de 1922 per un gabinet de concentració liberal presidit per García Prieto. Així, Norberto Ferrer va qualificar l'avanç cadastral de «[...] avance de la catástrofe» elaborat per enginyers «[...] de guante blanco, con un desconocimiento completo del asunto.» Juan Aragonés, per la seua banda, va criticar els procediments emprats en l'elaboració del cadastre i va assegurar que fruit dels mateixos les contribucions a satisfer per rústica s'havien disparat, en la Salzadella per exemple en un 389% i en Sant Mateu en un 330%. Mentre, Faustino Valentín, representant en Corts liberal pel districte de Nules, va assegurar que «[...] si preciso fuera para defender la justa causa de la asamblea, se pondría frente al gobierno a pesar de ser diputado ministerial». A més, en el seu comentari final a la crònica de l'acte, *Heraldo de Castellón* reconeixia que aquesta qüestió podia irrogar greus danys i provocar importants agitacions en la província i instava als parlamentaris a treballar per solucionar-la.

Pel que fa a les conclusions que es consensuaren en l'assemblea, entre elles va figurar la de demanar als poders públics la suspensió dels efectes tributaris del cadastre en la província fins que s'ultimara la seua confecció completa a tota Espanya.⁶⁶ En tot cas, probablement el Reial Decret de 10 d'agost de 1923, que disposava que els pobles cadastrats entre 1917 i 1922 tindrien dret a revisar la tributació que se'ls havia assignat, va alleugerir considerablement la problemàtica que s'hi havia generat.⁶⁷

Arribats a aquest punt, al llarg de les pàgines anteriors s'ha posat de manifest que efectivament l'animadversió contra el govern i contra l'administració central de l'Estat restauracionista es va veure especialment impulsada pel difícil context econòmic generat a les comarques de Castelló arran de l'esclat de la Primera Guerra Mundial i fins als primers anys 20. S'ha comprovat com mentre la crisi de les subsistències semblava la indignació i la protesta, amb especial acritud entre els sectors socials més desafavorits, l'augment de la pressió impositiva va despertar més malestar en els sectors propietaris, comercials i industrials, els més directament afectats per aquesta política fiscal engegada des de Madrid. A sobre, la profunda crisi del negoci taronger va fer que a aquestes comarques els efectes positius generats pel context bèl·lic europeu en

---

⁶⁶ La crònica i els comentaris de l'assemblea a *Heraldo de Castellón* i *La Provincia Nueva*, 18/06/1923.

⁶⁷ F. del Rey, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, p. 310.

l'economia espanyola quedaren desactivats i substituïts per un fort increment de l'atur i un greu procés de descapitalització.

TREBALLAR SOBRE EL TERRENY: ELS GOVERNADORS CIVILS

Els governadors civils eren els representants de l'autoritat governamental a les províncies i els interlocutors d'aquestes amb els executius constituïts a la Cort. Les seues funcions es poden classificar, a efectes expositius, en tres dimensions. Des de la perspectiva purament administrativa, tenien al seu càrrec diverses dependències i funcions públiques: registre d'associacions, beneficència i protecció de la infantesa, espectacles, estadístiques de tota mena, assumpció d'algunes funcions delegades pels ministeris d'Hisenda i Foment... entre les quals destacaven com a més rellevants les relacionades amb la seguretat i el control de l'ordre públic –que incloïa la mediació en conflictes sociolaborals– i amb la gestió i supervisió dels processos electorals.⁶⁸

En segon terme, en el marc d'un sistema considerablement centralitzat, els governadors civils disposaven d'àmplies competències en matèria de control i supervisió dels òrgans adscrits a l'administració local, tant de la Diputació i de la Comissió Provincial com dels Ajuntaments. Respecte a les corporacions municipals, tenien la potestat d'aprovar o rebutjar les ordenances municipals de policia urbana i rural. A més, en tots els assumptes que no implicaven exclusivament als Ajuntaments, aquestos havien de sotmetre's a la direcció administrativa dels governadors. Així mateix, era facultat seua la resolució, en primera instància, dels acords municipals que havien sigut recorreguts.⁶⁹ En el plànol econòmic, el pressupost ordinari de cada municipi havia de ser comunicat al Governador Civil, que podia modificar-lo, mentre que la posada en marxa d'operacions de préstec o d'emissions de deute havia de comptar amb l'autorització prèvia d'aquesta autoritat.

Pel que fa a les Diputacions i les Comissions Provincials, es partia de l'article 130 de la llei provincial de 29 d'agost de 1882, que prescrivia que aquestes institucions

---

⁶⁸ J. Serrallonga, "El aparato provincial durante la Segunda República. Los gobernadores civiles, 1931-1939", en *Hispania Nova*, nº 7 (2007), <http://hispanianova.rediris.es>.

⁶⁹ Articles 125, 127, 171 i 174 de la llei de 1877. Sobre el règim municipal de la Restauració es pot consultar J. Tusell, *La reforma de la administración local en España (1900-1936)*, Madrid, Instituto de Estudios Administrativos, 1973; C. de Castro i J. Moreno Luzón, "El gobierno de la ciudad", en F. Bonamusa i J. Serrallonga (eds.), *La sociedad urbana, 2º Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Barcelona, 1994, pp. 175-184

havien d'actuar «[...] bajo la dependencia del gobierno». La mateixa llei també disposava que tant els acords de les diputacions provincials com els propis diputats provincials podien ser suspesos pels governadors civils, encara que era possible interposar recurs davant el Govern o en últim terme apel·lar a la via contenciosa administrativa. A més, el Governador Civil podia presidir, amb veu i vot, les sessions de la Diputació i de la Comissió Provincial.

Per últim, una darrera dimensió era la política. Com s'ha pogut comprovar al llarg d'apartats anteriors, els governadors civils eren els responsables de vetllar pels interessos polítics del Govern en la seua respectiva província. Aquesta labor podia implicar, entre altres tasques, la mediació per resoldre conflictes entre diverses faccions provincials enfrontades al si del partit governamental i fins i tot l'assumpció temporal de la direcció provincial d'aquest, però, per sobre de tot, l'execució de les gestions que foren necessàries per al compliment dels *encasellats* i, en termes més generals, l'aplicació de mesures per beneficiar electoralment als elements afins al Govern, algunes de les quals no era infreqüent que resultaren bastant discutibles des del punt de vista ètic i fins i tot des del legal. Tal com s'ha verificat a l'apartat corresponent, entre les més esteses es trobaven les suspensions d'alcaldes i regidors⁷⁰ o el nomenament de delegats governatius durant els processos electorals.

En general, va ser aquesta darrera dimensió, la política, la que va pesar per sobre de les altres a l'hora de fixar els criteris de designació dels governadors civils.⁷¹ Més que la professionalitat, la formació o el coneixement de la província de destí, per obtenir el càrrec de governador era important disposar de bones connexions amb els cercles de relacions del govern de torn.⁷²

En el cas del paper jugat pels governadors civils a la província de Castelló durant els anys que emmarquen el present estudi, l'examen de la seua gestió i de les reaccions que la mateixa va generar en els diversos sectors socials, institucionals i

---

⁷⁰ Tot abusant de l'article 189 de la llei de 1877, que regulava les facultats de suspensió que tenien els governadors civils. Vegeu J. Tusell, *La reforma de la administración local en España (1900-1936)*, p. 271.

⁷¹ Legalment podien ocupar eixe càrrec determinats funcionaris de carrera –els caps d'administració de primera classe, magistrats, tinentes fiscals i secretaris de governs civils, tots ells amb més de dos anys de servei– els diputats a Corts, els senadors electius i els diputats provincials que hagueren sigut escollits almenys dues vegades. També els alcaldes de capitals de província de primera i segona classe (R. Zurita, *Notables, políticos y clientes. La política conservadora en Alicante. 1875-1898*, p. 204).

⁷² J. Serrallonga, "El aparato provincial durante la Segunda República. Los gobernadores civiles, 1931-1939", en *Hispania Nova*, nº 7 (2007), <http://hispanianova.rediris.es>; B. Richard, "Notas sobre el reclutamiento del alto personal de la Restauración (1874-1923): el origen geográfico de los gobernadores civiles y su evolución", en Manuel Tuñón de Lara *et. al.*, *Sociedad, política y cultura en la España de los siglos XIX-XX*, Madrid, Cuadernos para el Diálogo, 1973, p. 101.

polítics castellonencs, ens porta a establir que, en termes generals, la seua labor va merèixer judicis positius en la dimensió purament administrativa, però va resultar molt més controvertida en totes les funcions i iniciatives relacionades, més o menys directament, amb el seu paper com a agent polític governamental.⁷³

Respecte a la primera de les dimensions esmentades, en primer lloc cal tenir en compte que, tal com s'ha posat de manifest a l'anterior subapartat, en les grans qüestions que se plantejaren durant aquell període –la crisi tarongera, el problema de les subsistències, les polèmiques fiscals, la conflictivitat social...– pel que fa als poders públics centrals els destinataris principals de les crítiques i retrets van ser els successius gabinets ministerials, però no els governadors civils que els van representar a la província.

No és que no es puguen localitzar atacs als governadors civils relacionats amb alguna d'aquelles qüestions socioeconòmiques i de naturalesa administrativa, alguns certament virulents. Per exemple, quan Manuel Landeira va decidir suspendre la manifestació del Primer de Maig a la ciutat de Castelló, les societats obreres immediatament van fer arribar la seua protesta al Ministeri de la Governació, que va optar per substituir Landeira com a Governador Civil.⁷⁴ Un altre episodi en aquesta mateixa línia es va produir arran de la tragèdia del cine *La Paz*, en la qual es van registrar vint-i-dos víctimes mortals. *La Provincia Nueva* va responsabilitzar de la mateixa al Governador –el liberal Vicente Ramón Martínez– per haver autoritzar l'activitat en aquella sala –que no es trobaria en condicions d'estar en funcionament–, però *Heraldo de Castellón* i *El Clamor* eixiren en defensa de la referida autoritat. En qualsevol cas, no van ser aquestes situacions de recriminacions als governadors per qüestions d'aquesta mena les més habituals.⁷⁵

Precisament, un dels plànols en què les actuacions dels governadors resultaren més aplaudides va ser el dels conflictes obrers. El governador civil freqüentment

---

⁷³ Una visió negativa similar envers la dimensió política dels governadors civils es deriva de l'anàlisi d'aquest càrrec efectuat a P. López, *Elites y poder. Cambio estructural y dinámica política bajo el caciquismo liberal: La Rioja, 1890-1923*, pp. 218-219 i 224-226. En aquest treball la resta de funcions dels governadors civils queden minusvalorades.

⁷⁴ *El Amigo del Pueblo*, 04/05/1917. Cal tenir en compte que Landeira estava ocupant el càrrec de governador civil de manera interina i que en ser destituït va tornar a la seua ocupació anterior, la de secretari del mateix. En cas que s'haguera tractat d'un governador designat amb caràcter definitiu, tal volta l'Executiu no haguera reaccionat amb una mesura tan contundent.

⁷⁵ Aquesta controvèrsia periodística es pot seguir a les edicions dels tres diaris locals dels dies 18 a 22/11/1918.

s'erigia en intermediari entre patrons i treballadors⁷⁶ i en ocasions la mediació obtenia resultats satisfactoris per a totes dues parts. Són diversos els casos que es podrien citar, però en aquest punt destaca la labor del governador conservador Salvador Muñoz Pérez. Aquest polític cordobés, abans de l'arribada a Castelló havia sigut un destacat membre de la *Federación Patronal Agraria* de Còrdova i s'havia distingit per la seua concepció organicista i armonicista de les relacions entre empresaris i obrers, en virtut de la qual, segons Muñoz, els primers tenien l'obligació vital de «[...] tener a nuestros obreros como asociados y considerarlos en lo profundo de nuestro corazón como hermanos».⁷⁷

Dos fites van marcar principalment l'etapa de Muñoz Pérez al front del Govern Civil de Castelló en la parcel·la sociolaboral. En primer lloc, a l'estiu de 1920, si fem cas de les cròniques i comentaris apareguts tant a la premsa conservadora com a la liberal, la seua mediació fou clau perquè es trobara una solució al greu conflicte que s'havia plantejat en un dels sectors claus de la indústria castellonenca, l'espardenyer. Muñoz va aconseguir que patrons i obrers acceptaren el contracte de treball per ell proposat, «[...] consiguiendo que el fabricante disponga de su taller, sin trabas de ningún género y que el obrero vea aumentado su jornal en proporción conveniente para atender a las necesidades de su vida».⁷⁸

Major ressonància encara va tenir, en setembre d'aquell mateix any, un altre acord impulsat per aquell Governador, l'anomenat *contracte col·lectiu de treball de La Plana*, en el que quedaren establertes les condicions laborals de tots els treballadors dedicats a la recol·lecció i confecció de la taronja en aquesta comarca.⁷⁹

En eixe sentit, l'interés i l'experiència acumulada per Muñoz Pérez en les qüestions socials abans de ser designat Governador Civil de Castelló, així com la rellevància i el tarannà de la labor desenvolupada en aquest àmbit durant el seu pas pel referit càrrec, fan pensar que, en aquest cas, els criteris de selecció no s'havien limitat exclusivament als polítics i clientelars. Pareix possible que el Govern Dato –en

---

⁷⁶ A títol d'exemples, vegeu la mediació en la vaga dels serradors de Castelló a les Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer de Castelló, 12/02/1914; i la mediació en el conflicte entre patrons i obrers panaders a *La Provincia Nueva*, 27 i 28/04/1920.

⁷⁷ A. Elorza, L. Arranz i F. del Rey, "Liberalismo y corporativismo en la crisis de la Restauración", en J.L. García Delgado (ed.), *La crisis de la Restauración. España, entre la primera guerra mundial y la II República*, Madrid, Siglo XXI, 1986, p. 48.

⁷⁸ *La Provincia Nueva*, 14/07/1920. Vegeu també del mateix diari les edicions dels dies 07 i 22/07/1920 i també *Heraldo de Castellón*, 08/07/1920.

⁷⁹ Va constituir aquesta la primera experiència de contracte col·lectiu d'àmbit supramunicipal i vinculat per a diverses societats obreres que es va assajar a Espanya. Vegeu al respecte S. Garrido, "Obrers contra «amarillos»: el contracte col·lectiu de treball de La Plana de 1920", *Bulletí del Centre d'Estudis de La Plana*, nº 2, 1985, on es confirma que la iniciativa va partir del Governador Civil. Aquesta circumstància també es pot verificar a *Heraldo de Castellón*, 18/09/1920.

consonància amb el to de moderació amb què estava a frontant aquella etapa de forta agitació social i donades les fortes convulsions econòmiques i socials que, en concret, estaven afectant a les terres de Castelló— optara per un perfil de governador amb experiència, capacitat negociadora i voluntat conciliadora acreditades en el camp de les relacions sociolaborals i dels conflictes obrers. Quedaria així patent que, fins i tot en províncies amb poc de pes en el context estatal, per designar als governadors en ocasions es tenien en compte, a banda dels habituals, altres aspectes considerats adients per aconseguir una gestió i resolució satisfactòria dels problemes que calia afrontar en eixa província determinada.

Un altre governador que va destacar pels elogis rebuts arran de les seues gestions en el plànol social va ser el liberal Teodoro Izquierdo. La seua dimissió, en abril de 1917, era comentada de la següent manera per l'òrgan del seu principal enemic polític a la província, el Partit Conservador:

Creemos interpretar el general sentir de la opinión, diciendo que no debe admitir el Gobierno la renuncia del Sr. Izquierdo [...] No es un secreto para nadie que el señor Izquierdo ha sido el que encauzó las gestiones que con tanto éxito viene realizando la Junta de Defensa de la Plana y él ha sido el que ha atenuado los efectos de los movimientos de Burriana y Onda, llevando soluciones a donde sólo se oían protestas y en donde sólo se escuchaban gritos de lucha y exter- [sic] ¡Asusta el pensar lo que hubiera ocurrido si el gobernador civil no se percatara de la situación y lanza la fuerza pública contra el pueblo hambriento! [...] Los conservadores hemos siempre antepuesto el interés de la patria, el de la provincia, el del pueblo, al de nuestro político y particular y hoy lo confirma al recoger con imparcialidad estas aspiraciones de la opinión pública contrarias a nuestra conveniencia, pues para el partido conservador la actuación del señor Izquierdo ha sido perjudicial.⁸⁰

En altres àmbits la labor dels governadors també va merèixer bons judicis. Cal esmentar al respecte l'agraïment acordat per unanimitat per la corporació municipal de Castelló per la mediació del governador —Pineda de los Infantes primer, l'interí Escartín després— en el conflicte sorgit entre l'Ajuntament i els farmacèutics, arran de l'elevat import en concepte de medicines que aquell devia a les farmàcies de la ciutat.⁸¹

D'eixa manera, no es pot qualificar d'infreqüent que la labor de la primera autoritat provincial en els àmbits econòmic i social fora elogiada de forma generalitzada

---

⁸⁰ *La Provincia Nueva*, 20/04/1917. En la trajectòria d'Izquierdo al front del Govern Civil també va destacar com a principal impulsor del menjador dels pobres de la ciutat de Castelló. Per honrar la seua figura l'ajuntament de la capital li va dedicar al seu nom a una plaça, que encara avui rep la denominació de *Plaça de Teodoro Izquierdo*.

⁸¹ Actes de l'Ajuntament de Castelló, 27/09/1919.

a la fi del seu mandat, fins i tot per medis allunyats de la seua militància política i fins al punt de demanar, en alguna oportunitat, que la decisió de trasllat o cessament fora anul·lada. A banda del ja esmentat cas de Teodoro Izquierdo, un altre exemple és el de Ricardo Aparicio. Així, quan es va fer públic el seu imminent trasllat a Tarragona, *El Clamor* el va qualificar de

[...] equivocación lamentable del gobierno, equivocación mal recibida por cuanto ha de perturbar en gran manera la marcha de las cuestiones planteadas por la tremenda crisis que atravesamos y sobre las cuales tenía la primera autoridad provincial tomadas sus medidas y a punto de poner en práctica acertadas disposiciones.⁸²

Lloances similars va dedicar el diari republicà a qui havia succeït en el càrrec a Aparicio, Vicente Ramón Martínez:

Gracias al tino que puso en la solución de los problemas sociales no ocurrieron en la provincia sucesos desagradables como los desarrollados en otras provincias. Luchó con denuedo contra negociantes y acaparadores, evitando en cuanto fue posible, que el problema de las subsistencias revistiera la gravedad que de observar otra conducta hubiera adquirido y sobre todo impidió que los abusos de los panaderos llegaran al extremo que alguno de ellos pretendía. Su oposición tenaz al aumento del precio del pan ha hecho que el que consumen las clases pobres no haya sufrido mayor alza. En resumen, ha sido el señor Martínez un gobernador modelo.⁸³

Precisament, un altre escrit de comiat d'un governador, Salvador Muñoz Pérez – a qui ja s'ha fet referència en paràgrafs anteriors – ens serveix per introduir l'altra cara dels ocupants d'aquest càrrec. *La Provincia Nueva* va afirmar que, efectivament, marxava amb el prestigi que li havia proporcionat les solucions satisfactòries que havia gestionat per als greus conflictes laborals i de subsistències plantejats durant el seu mandat. Però afegia que el seu periple en el càrrec s'havia vist beneficiat perquè no s'havia vist obligat a «[...] abordar de frente la cuestión política», ja que durant el mateix no havien tingut lloc ni campanyes electorals ni eleccions, «[...] en las que, por las circunstancias, no hubiera encontrado sin duda, tantos motivos de lucimiento. La gestión del Señor Muñoz Pérez, no ha llegado a empañarse por las minucias de la política [...] y por esto sale de Castellón sin haber registrado una censura».⁸⁴

---

⁸² *El Clamor*, 09/02/1918. Un dels telegrams enviats al President del Govern demanant l'anul·lació del trasllat estava signat per l'alcalde de Castelló, el republicà José Forcada.

⁸³ *El Clamor*, 22/04/1919.

⁸⁴ *La Provincia Nueva*, 20/10/1920.

Certament l'asseveració del diari ciervista sobre Muñoz Pérez es trobava mediatitzada per raons partidistes ja que, en el context de la política castellonenca i donada l'adscripció datista del Governador, eren enemics polítics. Tanmateix, la dicotomia amb què presenta el balanç de la trajectòria d'aquell Governador pot ser generalitzada al conjunt dels governadors del període. Va ser en l'esfera política, en virtut de la seua condició de responsable de defensar i promocionar els interessos del partit governamental en la seua província, on la labor dels governadors va ser fortament contestada i blasmada, lògicament pels seus adversaris. Els exemples són múltiples, però en posarem tres que deixen palés fins a quins extrems arribaren les invectives als governadors suscitées per discòrdies polítiques.

Al poc de celebrades les eleccions a Corts de 1920, en la primera sessió de la Diputació en 1921, la minoria ciervista presentava una proposició en la qual es demanava que la corporació provincial acordara «[...] haber visto con disgusto» l'actuació dels seus empleats en els referits comicis,

[...] prestándose a servir de delegados gubernativos, no sólo para instruir a varios ayuntamientos expedientes de los que, faltando a la verdad y a la ley, se derivan cargos que han determinado suspensiones de alcaldes, concejales y secretarios, sino también para asistir a los pueblos el día de las elecciones y actuar a favor de determinados candidatos, bien como delegados del señor gobernador civil o como apoderados de los candidatos mismos.

També proposaven que «[...] se acuerde un voto de censura para la presidencia por haber consentido la expresada actuación de los funcionarios de la corporación que abandonaron sus cargos para ponerse al servicio de intereses políticos particulares».

Tot i que el debat que va seguir a la proposició es va centrar en el paper jugat en aquell afer pels empleats i pel President de la Diputació –a qui finalment els ciervistes accediren a retirar el vot de censura– en el seu transcurs el comportament del Governador Civil fou àmpliament blasmat pels ciervistes –principals damnificats pels delegats designats durant la contesa electoral– ja que, en paraules de Manuel Breva, «[...] no puede disponer a capricho de los empleados provinciales para enviar a éstos a practicar manejos electorales con infracción de disposiciones legales cuyos textos cita, adoleciendo el nombramiento de vicio de nulidad». Però qui va anar més lluny fou Miguel Llansola, que en la seua intervenció va manifestar:

[...] no es inusitado el formular un voto de censura al gobernador en el caso de que falte a sus deberes con la Diputación pues son personas nombradas por Real Decreto como lo eran antiguamente los alcaldes de Madrid y Barcelona y sin embargo de ello en los cabildos municipales se formulaban votos de censura contra ellos si llegaba el caso.

La moció de censura suggerida per Llansola, però, no va arribar a proposar-se formalment.⁸⁵

No massa temps després, a principis d'agost de 1922, la Comissió Provincial va acordar variar el nombre de regidors assignats a cadascun dels districtes electorals del municipi de Vila-real, gràcies als vots favorables dels dos diputats liberals que formaven part d'aquell organisme, així com del republicà. D'immediat el Governador Civil –el conservador Marino Cuevas– va anular el referit acord.

La reacció d'*El Clamor* va ser atribuir aquesta decisió a interessos espuris:

La trascendencia de esa censurable decisión gubernativa no está precisamente en la anulación, sino en la rapidez con que lo hizo y en la mala intención que supone resolver un asunto de la importancia de este sin ni siquiera capacitarse de lo que hacía [...] ¿Han mediado para ello amenazas, presiones u ofrecimientos de los que por sí solos descalifican al más pintado de los gobernadores?

Però el diari republicà anava més enllà per a sembrar el dubte sobre la capacitat de Cuevas per regir el càrrec que ostentava, ja que «[...] las versiones que hemos oído de su estancia en Zaragoza y el ascenso [en cursiva a l'original] a la inversa de una provincia de primera a una de tercera como la nuestra, son materia suficiente para forjarse un juicio aproximado del señor Marino Cuevas», al temps qualificava la seua actuació de «pésima» i de pròpia d'un «caciquillo de tercera». Una setmana després, en la seua escalada desqualificadora, *El Clamor* va arribar fins i tot a endinsar-se en l'esfera privada del Governador: «[...] si supo dilapidar una fortuna heredada de sus padres, no acierta ahora a rehacerla».⁸⁶

Més amarga encara va ser la disputa generada en torn al paper jugat pel Governador liberal Manuel Gómez Valdivia en les eleccions a Corts d'abril de 1923, especialment en l'enfrontament entre el dretà Chicharro i el liberal Valentín al districte de Nules, que com ja sabem va assolir nivells de crispació i de violència excepcionals. Durant la campanya electoral les invectives al Governador procedents dels medis

⁸⁵ Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 03/01/1921.

⁸⁶ Vegeu respectivament *El Clamor*, 05 i 12/08/1921.

conservadors van ser pràcticament diàries. Com a botó de mostra, el següent paràgraf – extret d'un article que va rebre el contundent títol de «O se va, o le echamos» i fou publicat el dia abans dels comicis– posa de manifest fins on va arribar la duresa del to i de les acusacions vessades contra Gómez Valdivia:

No. El Sr. Gómez Valdivia no tiene ninguna de las condiciones que deben exigirse a todo gobernador. No tiene sino la frescura y la audacia de cualquier caciquillo que no haya sido cogido todavía en las redes de la justicia. En su actuación, hasta ahora, no ha demostrado sino que es un perfecto protector de esos matoncetes que se dicen delegados del Gobernador en Nules. Y hoy acaba la era de los matoncetes en esta provincia. Hasta aquí hemos soportado al Sr. Gómez Valdivia. De ahora en adelante, no. Al Sr. Gómez no le perdonaremos nunca ese fermento de anarquía que ha sembrado en el distrito de Nules y que forzosamente ha de dejar un sedimento de odios y de rencores del que tardará muchos años en curarse. Se marchará el Gobernador, o lo echaremos si se resiste, que tanto esfuerzo hemos de hacernos para impedir que esa indignación que ha causado en los pueblos su conducta, no estalle cerca de él para que le alcancen los rayos de la justicia popular. En la locura electoral, soportamos al Sr. Gómez Valdivia. De ahora en adelante, no. Es Castellón una capital de tercer orden. Pero el Sr. Gómez es un Gobernador de clase décima, y es demasiada la diferencia de graduación para que consintamos que gobierne la provincia. Que prepare la maleta, si no quiere marcharse con tantas precipitaciones que hasta la deje olvidada.⁸⁷

---

⁸⁷ *La Provincia Nueva*, 28/04/1923. També resulta significatiu, per exemple, que el diari de les dretes amenaçara a Gómez Valdivia en traure a la llum «[...] asuntillos de su tierra que estampados con letras de molde, harían aparecer en sus mejillas el rojo del rubor» (*La Provincia Nueva*, 15/03/1923).

EL USÍA QUE SE FUÉ

Caricatura del governador ciervista Jacinto Conesa, realitzada pel liberal Francesc Baidal amb motiu del cessament d'aquell en el referit càrrec (*Levante*, 24/09/1921).

EL PARLAMENT I ELS PARLAMENTARIS CASTELLONENCS

Debilitades les majories parlamentàries a causa de la fragmentació dels partits del torn, dificultada la iniciativa legislativa del govern per la labor obstruccionista practicada pels grups parlamentaris minoritaris, tancades les Corts a la mínima ocasió que se li presentava al gabinet de torn, incapaces aquestes fins i tot d'aprovar un nou pressupost –que fou prorrogat entre 1915 i 1920, el que suposava una transgressió de l'article 85 de la Constitució, que sols permetia una pròrroga– i tot això en el marc d'una conjuntura de fortes tensions econòmiques i socials que requeria la presa urgent de decisions, entre l'opinió pública es va consolidar una imatge del Parlament de caos i ineficàcia, que lògicament va contribuir a erosionar els fonaments del règim.⁸⁸

Naturalment la societat castellanenca també va assumir aquesta imatge desprestigiada de les cambres legislatives, fomentada especialment, com no, des dels sectors polítics més allunyats del sistema vigent. Així, Jaime Chicharro, ja investit del càrrec de diputat a Corts, en un aplec tradicionalista celebrat a l'Alcora el 31 d'agost de

⁸⁸ M. Martorell y F. del Rey, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores", pp. 32-40; M. Martorell, "Gobierno y Parlamento: las reglas del juego", en M. Cabrera (coord.), *Con luz y taquígrafos. El Parlamento en la Restauración (1913-1923)*, pp. 214 i 249.

1919, va assegurar que la majoria dels parlamentaris acudien al Congrés no a treballar en bé de l'interés comú, sinó

[...] para su medro personal, supeditando los intereses generales a los particulares, llegando hasta el extremo de asesinar la infalibilidad del Tribunal Supremo, ocasionando la caída de un Gobierno digno, para satisfacer los deseos de un candidato bien apadrinado, insistiendo en la necesidad de que desaparezcan del Congreso español esos nuevos Sanchos que, creyendo ver en el Parlamento las ollas de las bodas de Camacho, solamente se preocupan de chupar la sangre de España [...] limitándose a contestar a los asuntos que requieren su intervención, con un si o no.⁸⁹

En el marc d'aquest clima generalitzat de desaprovació del Parlament, mereix referència individualitzada un episodi de caire puntual però amb una forta capacitat de crispació. Es tracta de l'agra polèmica sorgida arran de l'aprovació de l'augment de les dietes per als diputats a Corts, xifrades en sis mil pessetes anuals per diputat. En plena mobilització de les forces econòmiques contra la política fiscal governamental, aquestes no van deixar passar l'oportunitat que aquella impopular mesura obria per atacar als parlamentaris i més en general als poders i institucions polítiques.⁹⁰

Prova de la forta repercussió social i mediàtica assolida per l'afer de les dietes dels parlamentaris és que el mateix va arribar a les sessions de l'Ajuntament de la capital i de la Diputació. Al consistori castellonenc el regidor liberal Antonio Climent feia constar en acta la seua protesta contra l'augment de les dietes percebudes pels diputats, mentre que a la corporació provincial es va acordar per unanimitat elevar protesta al President del Govern, al President del Congrés i al Ministre de Governació.⁹¹

A primera vista pot resultar paradoxal que la força que va eixir en defensa dels parlamentaris fora, almenys a Castelló, la republicana. Efectivament, la protesta del regidor Climent fou rebatuda en la mateixa sessió municipal per l'edil republicà Carlos Selma, que va manifestar:

---

⁸⁹ *La Provincia*, 01/09/1919.

⁹⁰ F. del Rey, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, p. 292; L. Arranz i M. Cabrera, "El parlamento de la Restauración", *Hispania*, n° 189, 1995, pp. 67-98.

⁹¹ Actes de l'Ajuntament de Castelló, 28/07/1922; Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 11/08/1922 i *El Clamor* i *La Provincia Nueva*, 12/08/1922.

No hay razón para dejar de cobrar los diputados sus dietas obligados como están para asistir a las sesiones de cortes y dejar sus habituales ocupaciones y residencia, siendo así que todas las autoridades, funcionarios de todos los ramos y servidores del estado en general cobran sus haberes como retribución a los servicios que prestan.

El fet que no es prenguera cap acord en conjunt al si del consistori per protestar sobre aquella mesura posa de manifest que els regidors republicans –en clara majoria– no es mostraven contraris a la mateixa, almenys no tots.

Per la seua banda, és cert que el republicà José Masip Quer va assistir a la sessió de la Diputació en la qual es va acordar per unanimitat mostrar la disconformitat amb l'elevació de les dietes, però també ho és que a la mateixa no assistiren els altres dos diputats provincials republicans. Per la seua banda, l'òrgan periodístic del Partit, *El Clamor* –dirigit en aquells moments pel propi Selma– es va mostrar en tot moment favorable a l'increment, «[...] ya que casi la totalidad de los Parlamentos europeos retribuye a sus diputados con dietas apropiadas a sus necesidades».⁹²

El posicionament dels republicans castellanencs davant d'aquella polèmica mesura en realitat no ha de sorprendre. Estimaven que amb la implantació de dietes per assistir a les sessions es facilitaria considerablement l'accés al Parlament de polítics de condició social modesta i que la Cambra perdria així el seu caràcter elitista i podrien formar part de la mateixa tots els ciutadans en condicions d'igualtat.⁹³ No obstant, alguns adversaris polítics no desaprovecharen l'ocasió per tractar de perjudicar la imatge del Partit, en qualificar la postura dels republicans de contradictòria i hipòcrita.⁹⁴

---

⁹² *El Clamor*, 05/08/1922. Vegeu també l'edició del dia 12/08/1922. Per la seua banda, Fernando Gasset –per aquell temps diputat a Corts per Castelló– en carta publicada el dia 5 d'agost a *El Clamor* va comunicar la seua intenció de posar a disposició del Comité Republicà del districte de Castelló l'import incrementat a la seua dieta, «[...] ya que con la indemnización hasta ahora recibida, tenía suficiente para los gastos de representación del cargo, por lo modesto de mi vida. Aquella parte de que no disponga el Comité la invertiré discrecionalmente en gastos de propaganda y de utilidad para el distrito que tengo el honor de representar».

⁹³ Amb aquests mateixos arguments el diputat republicà Barriobero ja havia presentat en 1918 una esmena a la reforma del reglament del Parlament, en la qual proposava la percepció de dietes per assistència a les sessions. La proposta fou rebutjada i els diputats no cobraren cap remuneració fins a 1921, quan es va establir una indemnització mensual per franquícia postal, que venia a constituir una espècie de dieta encoberta (L. Arranz i M. Cabrera, "El parlamento de la Restauración").

⁹⁴ Així, *La Provincia Nueva* es va referir a la defensa de les dietes feta per Selma en els següents termes: «Él, que siempre ha acostumbrado a dirigir la palabra al público, protestando contra el presupuesto del Culto y Clero, ahora [...] según su criterio político rabiosamente anticlerical, atenúa los efectos de dichos gastos, conformándose con que se conceda paga de jefes superiores de administración a todos los diputados, tanto los de la mayoría, contrarios a su modo republicano de pensar, como a los de sus mismas opiniones de partido, entre los que muy de cerca podemos contar a quien encaja como modelo perfecto de representante de la burguesía, a pesar de firmar cartas remozadas de expresiones de puro maquiavelismo, con promesas de destinar los fondos a empresas de partidos políticos, de cuyo nombre no queremos

Si fixem ara l'atenció en la imatge dels parlamentaris representants dels districtes de la província, primerament cal precisar que –en la mesura que resulte possible– s'ha tractat d'excloure de l'anàlisi les valoracions que els òrgans periodístics dels diversos partits feien de les gestions realitzades pels diputats correligionaris –normalment positives– i de les practicades pels diputats adscrits a formacions rivals –generalment negatives– en tant que l'evident sectarisme que acusen aquestes valoracions les invaliden de cara a assolir els objectius plantejats en el present apartat.

En apartats anteriors ja s'ha verificat la importància que es donava en el discurs polític dels diferents partits al desenvolupisme i a la consecució de millores materials per part dels representants polítics. Pertocava ara cercar valoracions que per les seues característiques –emeses per instàncies en principi apolítiques, dirigides no a un diputat concret sinó al conjunt de parlamentaris de la província o que resultaren il·lògiques des d'un punt de vista merament partidista, etc.– pogueren resultar representatives de la concepció que dels representants en Corts es tenia a les terres de Castelló.

Els testimonis i les informacions recopilades seguint les pautes exposades al paràgraf anterior dibuixen un panorama de llums i ombres, de judicis positius però també de negatius. Els primers es donaren, generalment, davant accions puntuals d'un o diversos representants en Corts, que acabaven fructificant en algun tipus de millora per a un districte o comarca determinada o per a la província en el seu conjunt. Els segons es centraren en criticar la manca de voluntat i de capacitat dels parlamentaris per afrontar i gestionar els greus problemes plantejats durant aquell període, com ara la crisi tarongera, l'atur o la qüestió de les subsistències.

Pel que fa a les valoracions positives, són bastants els exemples que s'han localitzat.⁹⁵ Resulten especialment remarcables, però, els casos de dos dels representants

---

acordarnos» (clara al·lusió a la carta de Gasset publicada a *El Clamor* del dia 5 d'agost) (*La Provincia Nueva*, 10/08/1922). Més atacs del diari dretà a les edicions dels dies 11 i 18/08/1922.

⁹⁵ S'enuncien a manera de mostra els següents casos, als quals probablement s'en podrien afegir d'altres. Ben al principi del període estudiat, en gener de 1913, el president de la Cambra de Comerç, el maurista José Simón Hernández, es referia a la «[...] gran actividad y acierto» amb què el diputat republicà per Castelló –Emilio Santa Cruz– havia dut a terme gestions per impulsar la construcció d'un ferrocarril de penetració a l'interior de la província. El Comité Executiu de la referida entitat va acordar per unanimitat que constara en acta el seu agraïment a Santa Cruz (Actes del Comité Executiu de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Castelló, 11/01/1913). Temps després el mateix òrgan de la Cambra va acordar concedir un vot de gràcies a tots els representants en Corts de la província, que atenent els precís d'una comissió de forces vives arribada des de Castelló, havien visitat conjuntament al Director de la Companyia de Ferrocarrils del Nord per tal que aquest accedira a incloure un nou itinerari de trens que, procedents de València, arribaren diàriament a Castelló cap a les nou del matí (Actes del Comité Executiu de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Castelló, 08/07/1914). Per la seua banda, les gestions del senador Fabié, que fructificaren en la concessió, per part de la Comissaria d'Abastiments, de 1.500 litres de gasolina per a usos industrials i agrícoles i d'una quantitat major per al servei de correus, reberen

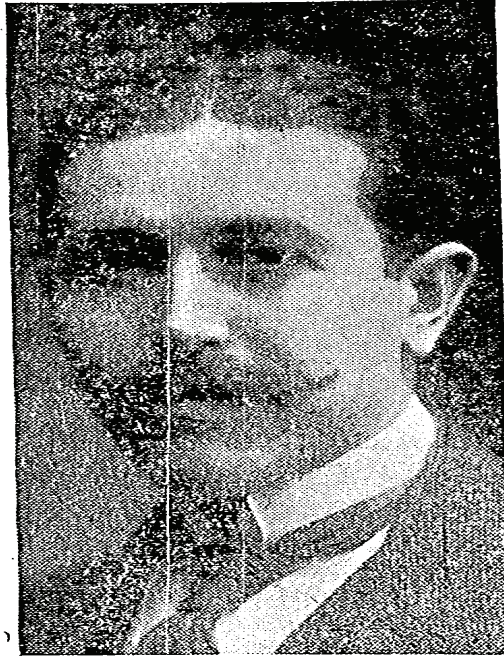
en Corts, que foren objecte de diversos actes d'homenatge per la seua intensa i encertada activitat en defensa dels interessos castellanencs a la Cort, actes que comptaren amb un suport ampli de les institucions, el teixit associatiu i la ciutadania en general.

D'una banda, ja s'ha parlat en altres apartats de l'exaltació popular i institucional de què fou objecte la figura de Jaime Chicharro, sobretot per haver realitzat les gestions que aconseguiren posar en marxa la tramitació i execució del projecte del port de Borriana. En el marc de l'homenatge rebut a aquella localitat el 2 de maig de 1920, li fou atorgat el títol de fill adoptiu de Borriana, que a més uns anys després li va dedicar una de les seues places principals.⁹⁶

---

l'agraïment de la Cambra de Comerç i dels sindicats agraris (*Heraldo de Castellón*, 03/06/1918). En abril de 1919 de nou Santa Cruz rebia el reconeixement, en aquest cas de l'Ajuntament de Castelló i a proposta del regidor tradicionalista Vicente Bellido, per haver aconseguit la lliure entrada de la taronja en Gran Bretanya (Actes de l'Ajuntament de Castelló i *El Clamor*, 11/04/1919). En març de 1921 la Comissió Provincial acordava que constara el acta el seu agraïment a Juan Navarro-Reverter Gomis, per la seua encertada mediació, que havia culminat en l'aprovació per Reial Ordre d'un pressupost extraordinari per a invertir els diners recaptats amb un arbitri imposat a la comercialització de l'arròs (Actes de la Comissió Provincial, 30/03/1921); i en el fragor de la batalla aranzelària el periòdic *Libertad* assegurava que «[...] tendremos tratados comerciales, no por la influencia de la asamblea de Alcira, sino por la labor constante, asidua, que nuestros representantes en Cortes han venido realizando» (*Libertad*, 21/03/1922). També fou àmpliament elogiada per les diverses societats empresarials i agràries la labor en favor dels interessos castellanencs de Vicente Cantos, però no l'efectuada com a parlamentari sinó com a Director General de Comerç, Indústria i Treball i com a Subsecretari de Foment. Vegeu per exemple *Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Castellón. Memoria de Trabajo. 1917*; *Heraldo de Castellón*, 26, 28 i 29/01/1918 i 06/12/1918; Actes del Comité Executiu de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Castelló, 12/12/1919).

⁹⁶ *Heraldo de Castellón*, 01/03/1922.

D. JAIME CHICHARRO

Diputado por Nules, que recogiendo las aspiraciones de su distrito, ha trabajado con indecible empeño logrando, en premio a sus afanes, la importantísima mejora que hoy celebramos.

Fotografia de Jaime Chicharro i peu de pàgina glossant la seua figura, publicats per *La Provincia Nueva* amb motiu de la promulgació de la Reial Ordre aprovatòria dels projectes del Port de Borriana i del Ferrocarril Auxiliar de les Pedreres de San Sebastià de la Vilavella al Port de Borriana (*La Provincia Nueva*, 02/01/1922).

Per les mateixes dates que Chicharro era venerat a Borriana, l'Ajuntament de Castelló acordava, arran d'una proposta que va sorgir de les minories –en concret del regidor tradicionalista Vicente Bellido, amb l'adhesió immediata del liberal Enric Ribés– retre un homenatge a Fernando Gasset, en reconeixement de les múltiples millores i beneficis que havia aconseguit per a la ciutat com a diputat a Corts. La proposta es referia als dos períodes en què Gasset havia ostentat aquell càrrec, des de 1898 a 1907 i de nou a partir de 1919.⁹⁷

Així, en sessió extraordinària celebrada el 27 de juny el consistori va aprovar el dictamen de la comissió municipal designada *ad hoc*, que proposava nomenar-lo fill

---

⁹⁷ Actes de l'Ajuntament de Castelló, 12/05/1920. La proximitat de dates entre l'exaltació de Chicharro a Borriana i la proposta d'homenatge a Gasset, podria fer pensar en què d'alguna manera aquest es va forjar com a reacció als actes de Borriana –bé dels republicans per contrarestar l'impuls que estava agafant la figura de Chicharro a la política provincial, bé del consistori castellanenc per deixar patent que també la capital sabia ser agraïda amb els seus benefactors– però no s'ha trobat cap dada ni testimoni que apunte en eixa línia.

predilecte de la ciutat i que el carrer de Castelar passara a denominar-se carrer de Fernando Gasset. En la referida sessió també es va donar lectura a una instància subscripta per una nodrida representació del teixit associatiu de la ciutat –entitats patronals, obreres, gremials, agràries, comercials, recreatives, esportives, professionals, culturals, educatives i els tres diaris locals– en la qual es deixava constància de la seua adhesió a l’homenatge proposat per la corporació. Així mateix, també s’enumeraren tots els èxits aconseguits per Gasset per a la ciutat, relacionats en el referit dictamen.⁹⁸ Acte seguit, també al saló consistorial, es va celebrar una assemblea de forces vives, en la qual es va lliurar a Gasset un pergamí on quedava reproduït l’acord de designar-lo fill predilecte i donar-li el seu nom al carrer de Castelar.⁹⁹

No obstant, com ja s’ha avançat en pàgines anteriors, no tot foren impressions positives a l’hora de valorar la gestió dels representants en Corts. Les crítiques i recriminacions proliferaren a mesura que les convulsions socioeconòmiques de la Guerra acceleraren els seus efectes perjudicials, especialment a partir de 1917. Així, en setembre d’aquell any, *La Provincia Nueva* acusava als parlamentaris castellonencs de falta d’actitud i d’iniciativa a l’hora de defensar els interessos comarcals davant l’agreujament que estava experimentant la crisi tarongera. Afegia el diari dretà un argument que es va fer molt freqüent en aquell tipus d’atacs als diputats i senadors, la comparació dels beneficis aconseguits per ells amb els assolits pels seus col·legues representants d’altres regions, especialment de Catalunya: «[...] en cualquier otra

---

⁹⁸ Actes de l’Ajuntament de Castelló, 27/06/1920 (sessió extraordinària). Les millores aconseguides per Gasset contemplades en el dictamen eren, entre altres, les següents: llei sobre comunitats de llauradors i sindicats de policia rural; llei concedint el pinar com passeig per a Castelló; llei autoritzant la venda dels terrenys pantanosos; llei per a construir carreteres d’enllaç de Vila-real per Almassora, d’Albocàsser per Vilafamés i d’aquest darrer poble a Sant Joan de Moró i execució dels referits vials; llei de concessió de bronze per a l’estàtua de Ribalta; iniciació del Nou Institut; reconstrucció de gran part del vell institut; augment d’escoles i subvenció per a edificis escolars; successius augments de subvenció per a la Junta d’Obres del Port; concessió de subvencions permanents per a l’Escola d’Arts i Oficis; augment de trens i bitllets barats per als obrers que viatgen en grup; proposicions en tramitació sobre accidents del treball; servei telegràfic directe amb Madrid; descàrrega de blat argentí en el port de Castelló; constitució de la Junta per a la Construcció de Cases d’Obrers; emprèstit municipal; municipalització de serveis; etc.

⁹⁹ Actes de l’Ajuntament de Castelló, assemblea extraordinària de forces vives, 27/06/1920. Cal tenir present que Castelar tenia un altre indret dedicat a la seua figura, la plaça de Castelar, actual Plaça de la Pau. Finalment, a petició del propi Fernando Gasset, la nova denominació que va rebre el referit carrer va ser *carrer de Gasset* –és a dir, fent constar sols el cognom– com homenatge als seus pares, «[...] que fueron los iniciadores de esa hermosa parte de la capital» (*El Clamor*, 03/07/1920). L’ajuntament de Vila-real –governat per una coalició formada per republicans i obrers– també es va sumar a l’homenatge i va acordar donar el nom de Fernando Gasset a un dels carrers principals del municipi, acord que des de feia anys ja s’havia pres a Almassora i a Vinaròs (*Heraldo de Castellón*, 28/06/1829, *El Clamor*, 03/07/1920). Sembla que les relacions del focus republicà vila-realenc amb Fernando Gasset van ser bastant estretes durant aquells anys. En 1923 Gasset contribuïa amb 40.000 pessetes a la compra d’una nova seu per al Centre Republicà d’aquella localitat (Actes del Centre Instructiu d’Unió Republicana de Vila-real, 05/08/1923).

región, Cataluña por ejemplo [...] hubieran sacado sus representantes algunos millones de pesetas».¹⁰⁰

Cap instància va eixir en defensa dels parlamentaris castellonencs, excepte *El Clamor*, però aquest es va limitar solament a defensar al seu correligionari, Santa Cruz, del que assenyalava que sí que havia arrancat millo res de l'Estat per combatre la crisi de la Plana. Respecte a la resta, lluny de negar les acusacions de l'òrgan dels conservadors, el que feia era atribuir la seua deficient gestió a la seua condició de *cuners*.¹⁰¹

Certament els representants dels districtes de Castelló a les Corts sí que havien realitzat diverses gestions per a apaivagar els efectes de la crisi tarongera, en concret reunions amb membres del Govern, fins i tot amb algun President, i nombroses intervencions a les sessions de les cambres legislatives.¹⁰² Però, més enllà de consideracions sobre si les mateixes foren bastants i prou intenses, el ben cert és que, tal com s'ha comprovat en un punt anterior, l'auxili aconseguit del Govern central per afrontar la greu crisi plantejada va ser manifestament insuficient i per tant cal concloure que aquelles gestions dels parlamentaris castellonencs s'han de catalogar, en línies generals, d'infructuoses.

En la mateixa línia que *La Provincia Nueva*, al cap d'un any va aparèixer a la premsa un nou atac, protagonitzat per *El Clamor*, que en aquesta oportunitat no va excloure al seu correligionari, Emilio Santa Cruz, dels càrrecs formulats. El fragment en qüestió ja ha sigut reproduït en un apartat anterior, perquè és ben probable que aquest episodi es trobe relacionat amb el trencament de Santa Cruz amb la cúpula dirigent republicana i el seu apartament de l'activitat política. En ell l'òrgan republicà recriminava als representants provincials a les Corts d'estar estiuejant sense preocupar-se de la greu conjuntura que travessaven els castellonencs.

---

¹⁰⁰ *La Provincia Nueva*, 19/09/1917.

¹⁰¹ *El Clamor*, 20/09/1917. Uns mesos enrere Santa Cruz havia aconseguit del Ministeri de Foment el lliurament de 15.000 pessetes per a la reparació de les carreteres afluent a la capital, així com el permís perquè la Junta d'Obres del Port confiscara la via fèrria, la pedrera i els medis de treball adscrits al concessionari de les obres del port, per executar per administració les actuacions programades en el dic de Ponent. Pretenia així suavitzar el greu problema d'atur generat a la ciutat (*Heraldo de Castellón*, 08/03/1917).

¹⁰² En gener de 1915 els representants en Corts de la província –diputats i senadors– celebraren una entrevista monogràfica sobre la crisi tarongera amb el President de l'Executiu, Eduardo Dato, que els va prometre treballar per obrir els mercats estrangers, estudiar la manera d'exportar taronja a Canadà, rebaixar les tarifes ferroviàries i fomentar les obres públiques (*Heraldo de Castellón*, 25/01/1915). Una altra visita a membres del Govern al voltant de la mateixa qüestió a *La Provincia*, 12/05/1915. Intervencions de diputats o senadors castellonencs en sessions parlamentàries per demanar mesures contra la crisi de la taronja a *Heraldo de Castellón*, 20/02/1915 i 22/02/1917, *La Provincia*, 15/11/1915, *La Provincia Nueva*, 06/07/1916, *La Unión*, 15/07/1916 i 02/12/1916, *El Clamor*, 03, 25, 27 i 28/10/1916, 08/11/1916, 06/12/1916 i 16/02/1917 i el Diari de Sessions de Corts, 06/07/1916, 28/09/1916, 16 i 21/10/1916, 04, 24 i 27/11/1916 i 09/02/1917.

En aquest cas cal situar les acusacions en el marc de l'empitjorament que a partir de 1918 es va produir en la qüestió de l'encariment de les subsistències. De qualsevol forma, l'única reacció que coneixem va ser, com ja sabem, la del propi Santa Cruz, que amb un to força vehement va enumerar totes les gestions que havia dut a terme per tractar de millorar la situació i va rebutjar enèrgicament les crítiques rebudes.¹⁰³

Fins al final del període s'han localitzat algunes denúncies més de la incapacitat dels parlamentaris per fer front al greu context socioeconòmic que s'hi havia generat, denúncies que tampoc consta que foren rebatudes per cap institució o sector polític. Aquests darrers escrits recriminatoris es centren en la qüestió més candent junt a la de les subsistències, la de les disputes aranzelàries. Acusaven als diputats i senadors –no sols als castellonencs, sinó als de tota la zona de Llevant, incloent en la mateixa també als valencians, als alacantins i als murcians– de mancar d'iniciativa, d'influència i d'unió davant d'aquella transcendental qüestió. En aquest punt de nou les comparacions amb altres parlamentaris –especialment amb els catalans– es presentava com a clarament desfavorable per als primers. D'aquestes noves acusacions –efectuades per *Libertad* i *El Clamor*, medis republicans– es salvava la figura de Fernando Gasset, que havia rellevat a Santa Cruz en l'escó pel districte de Castelló i que en tot moment fou presentat com una excepció en mig de la incapacitat i indolència dels parlamentaris llevantins.¹⁰⁴

Tanmateix, més enllà de consideracions partidistes, un repàs de l'acció desenvolupada pels representants en Corts durant aquells anys posa en evidència que, efectivament, Gasset va destacar sobre la resta de parlamentaris per la seua intensa i fructífera activitat. Va ser Gasset qui en juliol de 1921 va convocar als representants del negoci taronger a Castelló per advertir-los de la gravetat que estava adquirint el problema aranzelari i de la necessitat de prendre mesures; qui va aconseguir, junt a una comissió formada per representants de la Cambra Agrícola, *La Fertilizadora* i el Sindicat de Sant Isidre, que l'assemblea de cambres agrícoles que es celebrava a Madrid afegira en les seues conclusions la necessitat de subscriure tractats de comerç; i qui va presentar i aconseguir que el Congrés admitira dues esmenes, relatives a l'impost de transports, en virtut de les quals el Govern passava a poder abstenir-se temporalment de

---

¹⁰³ Les crítiques d'*El Clamor* a l'edició del dia 07/09/1918. La resposta de Santa Cruz a l'edició del dia 11/09/1918.

¹⁰⁴ Vegeu *Libertad*, 03 i 13/11/1921 –en el primer dels escrits també s'elogia la labor desenvolupada pel senador conservador per Castelló Antonio Mª Fabié– i *El Clamor*, 06/05/1922.

gravar l'exportació, quan aquesta resultara perjudicada per la manca de tractats comercials o per la depreciació de la moneda.¹⁰⁵

Tot plegat, un balanç de l'acció parlamentària desenvolupada pels representants en Corts dels districtes castellonencs durant el període estudiat, així com de les valoracions que la mateixa va merèixer, porta a concloure que també la imatge d'aquesta peça de l'edifici institucional restauracionista en va sorgir perjudicada per la complexa situació social, econòmica i política vige nt per aquells anys.

Certament els governs, en tant que tenien, en darrera instància, el control i el poder de decisió sobre el recursos, foren el blanc principal de les crítiques. En eixe sentit, s'ha comprovat en les pàgines anteriors que les recriminacions als diputats i senadors foren menors, menys insistents. Tampoc s'ha detectat la presència de moviments ni campanyes *anticuneres* d'àmbit ciutadà. La presència d'aquest argument es va limitar a formar part dels discursos polítics elaborats pels partits.

No obstant, els retrets enregistrats palesen que, en un context de descrèdit de les cambres legislatives, la irrupció d'una difícil conjuntura socioeconòmica i la manca de resolució satisfactòria dels greus problemes plantejats va conduir a diversos sectors de la premsa local a formular càrrecs de passivitat i incapacitat contra els diputats i senadors. Donades aquestes circumstàncies, més enllà d'agraïments puntuals a accions concretes, només aquells parlamentaris que destacaren per una llarga trajectòria marcada per una intensa i fructífera activitat –Gasset– o per haver aconseguit algun benefici d'especial rellevància i significació –Chicharro– escaparen de les recriminacions. En eixos casos, però, es va arribar al reconeixement públic i l'exaltació personal mitjançant homenatges multitudinaris.

LA DIPUTACIÓ: UNA MAQUINÀRIA CACIQUISTA IMPASSIBLE

Fa ja més de dues dècades l'historiador Manuel Martí realitzava una profunda dissecció del paper de les diputacions provincials en l'entramat caciquista, mitjançant l'estudi de la Diputació de Castelló durant els primers lustres de la Restauració.¹⁰⁶ En el

---

¹⁰⁵ Vegeu respectivament *El Clamor*, 09/07/1921, *Heraldo de Castellón*, 11/07/1921 i Actes de l'Ajuntament de Castelló, 13/07/1921; *Heraldo de Castellón*, 04/04/1922; i *Heraldo de Castellón*, 23/05/1922 i *El Clamor*, 27/05/1922.

¹⁰⁶ M. Martí, "Las diputaciones provinciales en la trama caciquil: un ejemplo castellonense durante los primeros años de la Restauración", Madrid, *Hispania*, nº 179, 1991, pp. 993-1041. Totes les referències que apareixen en aquest subapartat relatives a la trajectòria de la Diputació de Castelló durant els primers decennis de règim restauracionista han sigut extretes d'aquest treball de Manuel Martí.

context de la revisió de l'estat i evolució de l'edifici institucional restauracionista durant el període 1913-1923, les següents pàgines suposen un intent de comprovar si els principals paràmetres que definien el paper de la corporació provincial castellonenca durant els primers anys d'aquell règim, continuaven vigents durant el seu darrer decenni d'existència; o si, per contra, es poden identificar canvis substancials, indicatius de l'existència d'un procés evolutiu cap a d'altres formes d'entendre el paper d'aquest tipus d'organismes, menys proclius a la seua manipulació per motius clientelars i partidistes.

La hisenda provincial: l'etern problema del contingent

Els pressupostos ordinaris de la Diputació van descriure una evolució en forma de *u* en el període 1913-1923. Partint de les 895.648,03 pessetes de 1913, van anar descendint exercici a exercici fins a les 704.924,68 pessetes de 1918 i 1919-20. A partir de l'exercici següent es va invertir dràsticament la tendència i tots els pressupostos es situaren en torn al milió de pessetes, excepte el de 1921-22, que amb 1.201.340,25 pessetes, va superar àmpliament aquella xifra.¹⁰⁷

Però examinem els capítols que en concret constituïen els pressupostos de la Diputació. Una primera aproximació als mateixos permet comprovar que, a grans trets, tant l'estructura de despeses com la d'ingressos de la Diputació no va variar massa respecte de l'exposada per Martí en el treball ja referit.

Quant a les despeses, la porció més gran del *pastís provincial* continuava sent per a la de beneficència. De fet es pot afirmar que el seu pes s'havia incrementat respecte als primers anys de la Restauració, ja que va superar en tots els exercicis –menys en el de 1913– el 40% del total de les despeses i en set d'ells el 50%. En xifres absolutes les quantitats destinades van anar augmentant, des de les 333.584,65 pessetes de 1913 fins a les 639.926,99 de 1922-23, però l'increment fou més acusat a partir de 1920-21, exercici a partir del qual ja no baixaren de les 520.000 i quasi sempre es situaren en torn a les 600.000 pessetes.¹⁰⁸ La gran majoria d'aquests diners anaven

---

¹⁰⁷ El pressupost ordinari corresponent a cada exercici era publicat al *Boletín Oficial de la Provincia*. La xifra de 1918 i 1919-20 es refereix al pressupost de despeses. El pressupost d'ingressos va ser de 704.987,68 pessetes.

¹⁰⁸ Un pes pressupostaria similar va assolir la beneficència en el cas de la Diputació de Salamanca de les darreries del segle XIX (M. Esteban, *De la beneficència a la previsión. La acción social en Salamanca (1875-1898)*, Salamanca, Diputación de Salamanca, 1991, p. 139 i ss.). L'assumpció, per part de les diputacions, de la major part de les despeses en beneficència generades per l'estat restauracionista, a R.

destinats a l'Hospital Provincial i la Casa de Misericòrdia i cal recordar que amb ells s'havia de pagar també al personal empleat en aquests establiments benèfics. Aquest augment de despeses d'assistència social es trobaria relacionat amb el crescut nombre de persones que requerien de la mateixa –conseqüència de la greu crisi econòmica que s'estava patint–, l'elevació dels preus dels subministraments i, possiblement també, l'increment del personal per motivacions de naturalesa clientelar.

Com a segon capítol més quantiosament dotat s'havia consolidat el denominat *administración provincial*, amb percentatges respecte al total de despeses que es situen entre el 9,62% de 1913 i el 19,72% de 1920-21, sempre per damunt del 13% a partir de 1916, un tant per sobre del 8-11% enregistrat durant els primers anys de la Restauració. En valors absoluts parteixen de les 86.122,75 pessetes de 1913 i no baixen de les 150.000 pessetes a partir de 1920-21. Inclou essencialment despeses de les oficines centrals de la Diputació, de l'arxiu i la dipositaría, de les comissions especials i dels arquitectes provincials.¹⁰⁹ Entre aquests conceptes destacava el primer dels enunciats, que contemplava els emoluments del personal de les oficines de la corporació i les despeses materials de la mateixa i que absorbia més de tres quarts dels recursos assignats a aquesta partida.

Més enllà d'aquests dos capítols principals, a pesar del seu pes menor val la pena detenir-se breument en l'altre apartat de caire social contemplat en els pressupostos, el d'instrucció pública. Els seus percentatges oscil·laren entre el 6,92% i el 11,32% respecte del total de despeses, valors semblants als reflectits a l'estudi de Martí i que només en quatre ocasions superen la barrera del 10%.¹¹⁰ Les despeses atribuïdes a aquest concepte anaven destinades a l'Institut de Batxillerat i, en menor mesura –per ordre de més a menys diners assignats– a l'Escola Normal de professores, la Junta Provincial d'Instrucció, biblioteques, museus i, ocasionalment, acadèmies.

Per la seua banda, els capítols destinats a la construcció, manteniment o reforma d'infraestructures havien experimentat un marcat descens en les seues dotacions – respecte de les obtingudes per Martí per als primers anys de la Restauració– i assoliren un paper absolutament marginal al llarg de l'etapa 1913-1923. Només en 1913 la suma

---

Vallejo, "La ciudadanía social", en M. Pérez Ledesma (dir.), *De súbditos a ciudadanos. Una historia de la ciudadanía en España*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2007, pp. 553-554.

¹⁰⁹ No s'inclouen en aquesta partida les despeses pressupostades per als serveis de quintes, eleccions i elaboració del *Boletín Oficial de la Provincia*, que junt a un apartat per atendre possibles calamitats eren contemplades en una partida denominada *servicios generales*, amb uns valors bastant fluctuants que en cap exercici suposaren en conjunt més del 5% del total de despeses previstes.

¹¹⁰ Quant a xifres absolutes, els marges es situen entre les 69.777 pessetes de 1913 i les 96.350 de 1923-24.

dels mateixos va superar –i per poc– el 6% del total de despeses.¹¹¹ Un altre capítol era el de *corrección pública*, és a dir, el bastiment i manteniment de presons. A ell es dedicava un percentatge del pressupost de despeses situat entre el 2,64 i el 4,59%.

En darrer terme, els pressupostos de la Diputació es completaven amb una sèrie de partides destinades a atendre càrregues fiscals, assegurances, deutes i censos, pensions, imprevistos, devolucions, obligacions de pressupostos tancats i altres despeses no detallades. Conjuntament assoliren percentatges bastant fluctuants –del 3,92% de 1923-24 al 25,88% de 1913– però que només en quatre ocasions superaren el 10%.

Tot plegat, aquesta aproximació a la hisenda provincial a través dels pressupostos de despeses reforça la idea que la funció primordial de la Diputació com a administració pública continuava sent –fins i tot més que abans– la benèfica i assistencial. La resta –instrucció, infraestructures, organització dels processos electorals i de les quintes...– continuaven jugant un paper discret, que en algun cas va esdevenir pràcticament marginal. Al mateix temps, tal com deixa patent l'evolució ascendent del capítol d'*administración provincial*, la Diputació requeria cada vegada més recursos per tal de desenvolupar les funcions públiques que tenia assignades. És a dir, resultava un organisme més car per als contribuents.

Cal passar doncs a preguntar-se per les fonts d'ingressos de què disposava la corporació provincial. En quasi tots els exercicis més del 95% dels ingressos pressupostats procediren de l'anomenat *contingent provincial*, un repartiment entre els pobles de la província de la quantitat necessària per cobrir la diferència entre els recursos propis generats per la Diputació i les despeses de la mateixa, repartiment que s'havia de practicar en proporció a allò que cada municipi aportava al Tresor per contribucions directes –rústica, urbana i industrial– i per l'impost de consums.¹¹² En xifres absolutes aquest repartiment va oscil·lar entre les 593.472,02 pessetes de 1913 i les 1.063.591 pessetes fixades a partir de 1921-22.

---

¹¹¹ Només dos capítols d'aquest tipus de despeses foren dotats al llarg del període: el d'*obras obligatorias*, i dins d'ell en concret la partida de reparació i conservació de camins, present només de 1913 a 1915 i amb percentatges que no arribaren al 2% respecte del total de despeses pressupostades; i el de *nuevos establecimientos*, amb percentatges situats entre el 5,18 de 1913 i el 0,14% de 1918 i 1919-20 i que descriviren, en termes generals, una trajectòria descendent. A la resta de capítols que poden ser inclosos en aquest apartat –el de carreteres, referit a la construcció o subvenció de nous vials, i el denominat *obras diversas*– no se'ls va assignar cap quantitat en cap dels pressupostos del període.

¹¹² Llei Provincial de 29 d'agost de 1882, article 117, paràgraf segon. En quatre exercicis –1913, 1914, 1915 i 1921-22– el percentatge assolit pel contingent –entès com la suma del confeccionat cada any més els crèdits pendents de cobrar de contingents anteriors– no va arribar al 95% –un 66,26% en 1913, un 82,24% en 1914, un 85,7% en 1915 i un 88,53 en 1921-22–. Aquesta circumstància va ser deguda no a un descens dels ingressos pressupostats per aquest concepte sinó a la presència de capítols d'ingressos de caràcter eventual, denominats *ingresos extraordinarios* i *arbitrios especiales*.

Els escassos ingressos pressupostats més enllà del contingent procedien –a banda de recursos puntuals que es produïen eventualment– dels establiments benèfics –entre 12.000 i 25.000 pessetes–, dels establiments d’ensenyament –no més de 10.000 pessetes– i de rendes, censos i interessos –menys de 200 pessetes–.

Així doncs, s’observa com la hisenda provincial es trobava en una clara posició de dependència respecte del contingent provincial, similar a la ja exposada per Martí en el seu estudi referit als primers anys de la Restauració. Donats aquestos paràmetres, el fet que bona part dels imports corresponents a aquest capítol no s’acabaren cobrant –tal i com venia passant des dels primers anys de l’etapa restauracionista, segons posa de manifest el referit treball– lògicament deixava els comptes de la Diputació en una situació gens envejable.

En eixe sentit, en el balanç de deutes per contingent realitzat en setembre de 1919 eixiren a la llum xifres veritablement alarmants. D’exercicis anteriors a 1911 la Diputació tenia pendent cobrar per aquest concepte un total de 625.043,15 pessetes. Més esgarrifosa era la xifra del deute acumulat durant el període 1911-1918/19, 1.343.189,37 pessetes. Tot plegat ascendia a 1.968.232,52 pessetes.¹¹³ La forta quantitat de deute per contingent generada en menys de nou anys, de 1911 a setembre de 1919, ha de ser atribuïda en bona mesura a l’etapa de crisi econòmica encetada amb l’esclat bèl·lic internacional i a la seua repercussió en les ja sempre febles hisendes municipals. En tot cas, no es tractava de quantitats inèdites ni inusuals en la trajectòria de la caixa provincial. Ja a principis dels anys 80, com va posar de relleu Manuel Martí, es parlava d’uns endarreriments per contingent que sumaven en torn al milió i mig de pessetes.

Quatre anys després, i a pesar de l’enèsima bateria de mesures que en aquella sessió plenària de setembre de 1919 s’havia aprovat, la situació en lloc de corregir-se sembla que encara s’havia agreujat més. Així, si fem cas de les dades que en la seua visita al Governador Militar li va facilitar a aquesta autoritat el president de la Diputació, Joaquín Gómez, els pobles devien a la corporació provincial en concepte de contingent uns tres milions de pessetes. Per la seua part, els dèbits pendents d’atendre per la Diputació ascendien ja a milió i mig de pessetes.¹¹⁴

---

¹¹³ Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 16/09/1919.

¹¹⁴ *La Provincia Nueva*, 11/10/1923. En la referida sessió de setembre de 1919 havia sigut aprovat l’establiment de concerts amb els pobles amb l’objecte de donar facilitats per al pagament dels endarreriments per contingent. Unes setmanes després es va concretar aquesta fórmula: els deutes serien els corresponents a l’exercici de 1918 i anteriors; els pagaments es materialitzarien en quinze quotes anuals d’igual import; i es requeriria als consistoris municipals implicats que formalitzaren el referit concert amb un acord municipal, acreditat per l’alcalde mitjançant la corresponent certificació. En

Però, per què aquesta secular dificultat per recaptar el repartiment distribuït entre els pobles de la província? Més enllà de l'increment de les dificultats de tresoreria de determinats municipis –reflex de la conjuntura de forta depressió econòmica que estaven travessant– les motivacions d'origen polític, caciquista, continuaven constituint un gran obstacle per al cobrament del contingent, tal com ja es va posar de relleu a l'estudi de Martí.¹¹⁵

Valga com a mostra la sessió extraordinària que, «[...] teniendo en cuenta el estado económico actual de la Diputación», es va celebrar a principis de 1918, «[...] para tratar ampliamente y adoptar los acuerdos conducentes a la recaudación del contingente provincial y medios de allegar fondos para atender a las obligaciones de su presupuesto».¹¹⁶ Al llarg de la mateixa el diputat conservador Domingo Esteller va assegurar que no s'havia d'excloure de l'apremi a cap ajuntament morós, «[...] pues la actual crisis debida a la guerra es igual para todos [...] en casos de negligencia de los alcaldes debía llegarse hasta la suspensión del cargo». Però el més rotund en les seues manifestacions va ser el republicà Vicente Gea, en assenyalar que «[...] el mal de la Diputación es incurable puesto que está en que los de abajo y los de arriba hacemos política y ni un átomo de administración» i que «[...] mientras hay cien pueblos de la provincia que siempre ingresan el total del contingente hay otros que en toda la vida han pagado completos sus cupos».¹¹⁷

I és que cap dels diputats volia que els municipis del seu districte foren els més castigats en l'aplicació dels medis extraordinaris de recaptació que la legislació permetia en cas d'impagaments continuats, degut als costos polítics que aquesta circumstància els podia ocasionar. Procuraven que les seues zones d'influència, els pobles que constituïen el nucli del seu cacicat, no foren apremiats a pagar. També continuaven presents les acusacions relatives a que els municipis més grans eren tractats amb major condescendència en els procediments executius engegats per recaptar els

---

setembre de 1921 cinquanta-dos ajuntaments encara no havien enviat la citada certificació (Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 16/09/1919 i 31/10/1919; Actes de la Comissió Provincial, 03/09/1921)

¹¹⁵ Vegeu també R. Zurita, *Notables, políticos y clientes. La política conservadora en Alicante. 1875-1898*, pp. 215-219.

¹¹⁶ Actes de la Comissió Provincial, 16/02/1918.

¹¹⁷ Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 04/03/1918.

crèdits pendents.¹¹⁸ El pes polític i electoral superior d'aquestes localitats es trobava darrere d'aquesta circumstància.¹¹⁹

Les dades oficials per municipis sobre els deutes per contingent efectivament mostren que, en proporció al percentatge de repartiment que tenien assignat, els de majors dimensions en termes generals tenien més deute acumulat que la resta.¹²⁰ A data de 8 d'octubre de 1919, els 25 pobles que tenien més de 3.000 habitants aglutinaven conjuntament el 82,14% del total de deute acumulat per contingent, mentre que la quantitat assignada a aquest grup de localitats en el repartiment efectuat per a l'exercici 1919-1920 només assolía el 65,07%. Per contra, en el grup de pobles de menys de 3.000 habitants el percentatge respecte del total del repartiment –34,93%– pràcticament doblava al del deute acumulat –17,86%–. Si prenem com a referència el grup dels 10 municipis de més de 6.000 habitants les diferències entre els percentatges de quota assignada –45,96%– i els de deute acumulat –74,97%– encara s'eixamplen més.¹²¹

En el marc d'aquestes acusacions a les poblacions de majors dimensions, dos foren els municipis que concentraren el major nombre de retrets: Vinaròs i Castelló de la Plana. Respecte al primer, a la vista de les dades disponibles es pot afirmar que les recriminacions estaven justificades. Era el municipi que més diners devia per contingent, 429.226,25 pessetes en octubre de 1919, més d'una cinquena part del total del deute provincial per aquest concepte. Sabem que per aquest motiu a l'alçada d'abril de 1921 la Diputació tenia embargada la seua caixa municipal.¹²² Seguint amb el repartiment de l'exercici 1919-1920, contribuïa amb una quota que suposava el 3,54% del total, però per contra el seu deute constituïa el 22,20% de la suma total que devien els pobles a la Diputació.

En el cas de Castelló de la Plana, el deute també ascendia a quantitats considerables. Amb 398.319,43 pessetes, era, després de Vinaròs, el segon municipi en el rànquing de deutors, bastant allunyat del tercer i del quart Borriana –146.399,89

---

¹¹⁸ Vegeu per exemple *Heraldo de Castellón*, 22/11/1917 i 22 i 23/04/1920; actes de la Diputació Provincial de Castelló, 03/08/1920.

¹¹⁹ Així ho expresaba el republicà José de la Torre en juliol de 1919: «Si pagan los pueblos más miserables de la provincia, ¿por qué no pagan los ricos? La contestación a esta pregunta la tienen los votos. Mientras Corachar, Chodos, etc., apenas sí llegan a 40 votos, Vinaroz, Villarreal, etc, deciden una elección» (*El Clamor*, 12/07/1919).

¹²⁰ Les dades de deutes de contingent per municipi que s'exposen en els següents paràgrafs han sigut recollides del *Boletín Oficial de la Provincia*, 29/10/1919 i foren confeccionades per la Diputació a data de 8 d'octubre de 1919.

¹²¹ El repartiment del contingent per a l'exercici 1919-1920 al *Boletín Oficial de la Provincia*, 27/06/1919.

¹²² Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 15/04/1921.

pessetes– i Vila-real –124.727,96 pessetes– respectivament.¹²³ Tal volta per la seua condició de capital, per l'elevada quantitat que devia, perquè era la seu dels establiments benèfics –que, com hem vist, constituïen la major font de despeses per a la Diputació– o per la circumstància de trobar-se sota dominació del Partit Republicà, els diputats provincials del qual hem vist com en general rebutjaren formar part d'aliances al si de la corporació provincial– el fet és que no foren infreqüents els retrets rebuts per l'Ajuntament de Castelló en relació als deutes que acumulava per contingent.¹²⁴

No obstant, al consistori municipal tampoc li faltaven defensors en aquesta controvertida qüestió. Així, des de la premsa republicana s'esgrimia que –a banda de la impossibilitat d'afrontar el pagament de la quota assignada, donada la forta caiguda dels ingressos que havia sofert la hisenda municipal arran de l'esclat de la guerra– a diferència d'altres ajuntaments, el de Castelló havia d'atendre despeses d'ensenyament i de beneficència de les quals la majoria de consistoris estaven exempts, «[...] servicio de beneficencia que libra al Hospital de algunos centenares de enfermos que en caso contrario habrían de ser atendidos por la Diputación costándole muchos miles de pesetas más».¹²⁵

El fet és que, si ens fixem en les dades objectives disponibles, la desproporció entre el percentatge de deute acumulat i el de contingent assignat respecte del respectius totals era molt menor en el cas de Castelló que en el de Vinaròs. Si en aquesta darrera localitat, com ha s'ha comprovat, hi havia quasi 20 punts percentuals de diferència entre ambdues magnituds, a Castelló aquesta no arribava als tres punts percentuals. La capital tenia assignat el 17,69% del total de contingent anual pressupostat –112.929,21 pessetes en 1919– i acumulava el 20,60% de la quantitat que en conjunt devien els pobles per contingent –398.319,43 pessetes–. En eixe sentit, aquesta proporció entrava dins de la normalitat, era semblant a la que presentaven, per exemple, altres pobles de dimensions considerables, com Borriana –5,41% i 7,57% respectivament– o la Vall d'Uixó –2,19% i 4,36% respectivament–.

---

¹²³ La situació no havia variat molt en octubre de 1923, quan en sessió plenària el president de la Diputació va informar que els endarreriments acumulats en el pagament del contingent per part de l'Ajuntament de Castelló ascendien a 368.775,66 pessetes (Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 22/10/1923).

¹²⁴ Vegeu per exemple el realitzat pel diputat reverterista Manuel Giménez en Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 03/07/1920. També sembla que alguns alcaldes d'altres poblacions manifestaren que pagarien les quotes del contingent quan l'Ajuntament de Castelló començara a satisfer les que tenia adjudicades (*El Clamor*, 28/08/1919).

¹²⁵ *El Clamor*, 28/08/1919.

Més enllà d'aquests casos concrets, allò que cal remarcar és que la major contribució de les poblacions més grans al deute per contingent no ha de sorprendre, si tenim en compte que en elles concorrien els dos tipus de factors que venim barallant per tractar de comprendre aquest fenomen. D'una banda, els de naturalesa política, ja que es tractava dels municipis amb major influència política i pes electoral. De l'altra, els econòmics. En eixe sentit cal tenir en compte que la zona de la Plana, amb una forta crisi econòmica, era on es concentrava la major part dels nuclis urbans de majors dimensions. Fora d'ella, altres pobles grans, com ara Vinaròs, també estaven travessant greus penúries financeres.

Per contra, els nivells d'endeutament de les localitats més poblades de l'interior –però demogràficament més modestes, en termes generals, que els pobles grans de la Plana i de la zona costanera del Baix Maestrat– eren molt inferiors. En la majoria dels casos –Albocàsser, l'Alcora, Lluçena, Morella, Vilafranca... – la seua assignació anual en el contingent era superior al deute que acumulaven, circumstància que no es donava en cap dels nuclis urbans grans de la Plana. En determinats municipis –Atzeneta, les Useres i Sant Mateu– els debits per contingent eren fins i tot inexistents.

En qualsevol cas, el perllongament i l'agudització de la incapacitat per recaptar el contingent provincial, donat el seu pes en el pressupost provincial, havia de tenir repercussions. Així, ja a finals de febrer de 1916, el diari *La Provincia* dibuixava un escenari en el qual les subhastes per contractar els subministres destinats a l'Hospital i a la Casa de la Misericòrdia acabaven desertes per manca de postors, els empleats encara no havien cobrat la mensualitat de gener, l'empresa que proporcionava fluid elèctric a aquest darrer establiment amenaçava amb tallar-lo si no començava a cobrar allò que se li devia i, entretant, el president –Cristóbal Aicart– i altres dos diputats liberals –Norberto Ferrer i Manuel Giménez– havien marxat a la Cort per atendre interessos purament partidistes, però repercutint els diners del viatge en la caixa provincial.¹²⁶ Amb tot, a pesar que aquestes informacions de l'òrgan dels conservadors no foren desmentides, no és improbable que resultaren un tant exagerades, si tenim en compte l'interés de *La Provincia* en desacreditar la gestió que venien fent al front de la corporació provincial els seus principals adversaris polítics, els liberals.

En novembre de 1917 era *Heraldo de Castellón* qui tornava a encendre les alarmes, en assegurar que als empleats de la corporació se'ls devien tres mensualitats –

---

¹²⁶ *La Provincia*, 22/02/1916. Vegeu també *El Amigo del Pueblo*, març de 1916.

mentre els diputats de la Comissió Provincial havien cobrat puntualment les dietes del mes d'octubre— i als abastidors dels referits establiments vuit.¹²⁷ Tanmateix, també cal acollir amb certa precaució aquestes informacions ja que *Heraldo de Castellón*, diari pròxim al liberalisme cantista, en aquells moments podia ser considerat un medi contrari a la majoria que governava la Diputació, constituïda per una coalició formada per conservadors, reverteristes i carlins.

En qualsevol cas, poc després emergiren també greus dificultats per atendre les obligacions fiscals. En juliol de 1918 la Diputació va sol·licitar la suspensió del procediment d'apremi dictat contra ella per la Delegació d'Hisenda en Castelló per dèbits al Tresor. De res li va servir aquest prec, com tampoc el recurs d'alçada posterior, desestimat pel Tribunal Governatiu del Ministeri d'Hisenda a principis de 1920. En abril d'eixe any la suma que la corporació provincial devia al fisc ascendia ja a 413.697,20 pessetes.¹²⁸

Paral·lelament, les relacions amb els proveïdors també s'anaven degradant. A finals de 1919 els contractistes del subministrament de pa i oli per als establiments provincials sol·licitaren la rescissió dels contractes respectius, pels continuats impagaments de la Diputació. Efectivament tenien dret a posar fi a la relació contractual amb la corporació provincial, ja que una de les clàusules dels respectius plecs de condicions estipulava que passats tres mesos sense cobrar l'import dels articles subministrats, el contractista podrà rescindir el contracte.¹²⁹

En la mateixa línia, en març de 1920 els contractistes de subministraments visitaren al Governador Civil per anunciar-li que si en uns dies la Diputació no saldava els deutes acumulats amb ells durant l'any anterior, deixarien d'abastir els establiments provincials. En setembre el subministrador de la carn per als establiments provincials havia sol·licitat la rescissió del contracte, però en última instància es va aconseguir que accedira a continuar subministrant aquest article i a més amb una rebaixa de 20 cèntims per kilogram, a canvi de cobrar setmanalment. També demanaren la rescissió els subministradors de llet i de cansalada, però la Diputació, després de demanar fins i tot el suport del Governador Civil i sense que transcendiren els arguments en què es va recolzar, es va negar a resoldre ambdós contractes. En novembre de 1920 el contractista del pa va remetre una instància a la Comissió Provincial, en la qual posava de manifest

---

¹²⁷ *Heraldo de Castellón*, 22 i 24/11/1917.

¹²⁸ *La Provincia Nueva*, 27/07/1918, Actes de la Comissió Provincial, 20/01/1919 i Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 10/04/1920.

¹²⁹ Actes de la Comissió Provincial, 28/11/1919 i 15/12/1919.

que portava des del mes de juliol sense percebre cap tipus d'honorari i que la quantitat que li devia la corporació ascendia ja a «[...] algunos miles de duros». Ja en gener de 1921, el contractista de la llet requeria que se li abonaren els pagaments de setembre i octubre i es va acordar passar aquesta petició a l'ordinador de pagaments, «[...] para con ello evitar que deje de suministrar el contratista desde 1º de febrero la leche a los establecimientos».¹³⁰

Cal tenir en compte que posar fi a tots aquests contractes suposava que la Diputació haguera d'adquirir els productes a preus de mercat –més elevats que els fixats en aquests contractes de subministraments que s'adjudicaven per subhasta– i que a més els haguera de pagar al comptat. A l'estiu de 1921 el Ministeri de Governació va haver de concedir una autorització a la Diputació per la qual quedara eximida del tràmit de subhasta a l'hora de contractar proveïdors per als referits establiments, donat que totes les darreres subhastes que s'havien celebrat havien quedat desertes. I en octubre d'aquell any el diputat Miguel Llansola assenyalava que la corporació havia d'adquirir les medicines i demés material sanitari per a l'Hospital i la Casa de Misericòrdia directament en les farmàcies, perquè, donada la seua fama de mal pagadora, els magatzemistes majoristes es negaven a proveir-la d'aquests articles¹³¹

Així doncs, tenint en compte el quadre econòmic de la Diputació perfilat en les anteriors línies i la seua evolució al llarg del període 1913-1923, es pot afirmar que durant aquesta etapa l'erari provincial, tot partint d'una situació certament poc encoratjadora, es va debilitar encara més, en agreujar-se la seua incapacitat recaptatòria. La irrupció d'una conjuntura econòmica força difícil per a molts municipis del territori castellonenc junt a la persistència en l'ús partidista, caciquista, de la hisenda provincial, no podien donar un altre resultat.

---

¹³⁰ L'anunci dels contractistes a *Heraldo de Castellón*, 10/03/1920. Les successives peticions de rescissió dels contractes a Actes de la Comissió Provincial, 03/09/1920, 26/11/1920 i 21 i 22/01/1921 i Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 13/10/1920. La instància del contractista del subministrament del pa a Actes de la Comissió Provincial, 13/11/1920.

¹³¹ La qüestió de les subhastes i l'exempció d'aquest tràmit a Actes de la Comissió Provincial, 18/06/1921 i Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 08/08/1921. Les dificultats per abastir-se de material sanitari i medicaments a *La Provincia Nueva*, 14/10/1921.

Un exemple de mediocritat: foment dels interessos provincials i gestió interna

A banda de les funcions burocràtiques assignades a la Diputació –en l'esfera de l'administració local i en l'electoral– ja s'ha observat al punt anterior com també tenia encomanades competències en els àmbits assistencial i educatiu i en la dotació d'infraestructures públiques. En l'anàlisi del pressupost de despeses s'ha comprovat que en aquest plànol d'activitat l'acció de la corporació provincial es concentrava principalment en la beneficència. En molta menor mesura en l'ensenyament i els equipaments culturals i de manera pràcticament marginal en la conservació i dotació d'infraestructures –carreteres i camins essencialment– i en el manteniment de les presons.

És a dir que, donada la seua debilitat financera, la Diputació va limitar cada vegada més els seus esforços a mantenir uns serveis, els benèfics, que –en aquella societat amb tantes desigualtats i que a més estava travessant una greu crisi econòmica– esdevenien bàsics, tot arraconant en un plànol molt secundari les estratègies i projectes de tall desenvolupista.¹³² La inactivitat quasi absoluta que la corporació provincial va jugar en aquests àmbits d'actuació va alçar protestes entre diversos sectors de la societat castellanenca, reticents a conformar-se amb que la corporació provincial, sufragada amb recursos de tots els ciutadans, renunciara a exercir d'agent impulsor del seu desenvolupament material i intel·lectual.

Aquesta línia argumental crítica amb la labor de la Diputació es va veure reforçada per una sèrie d'episodis que van anar sorgint al llarg del període i que assoliren una considerable ressonància pública. Un d'ells es va encetar quan a principis de setembre de 1914 es va donar a conèixer un decret que prohibia impartir ensenyaments de magisteri en els instituts de batxillerat. Eixe era el cas en què es trobava Castelló, que no disposava de cap escola normal de professors, denominació que rebien els centres educatius que tenien la funció específica de formar als futurs professors d'ensenyament primari. Les despeses per sufragar la creació d'aquest tipus d'institucions educatives havien de ser assumides per les diputacions.¹³³

De seguida es va iniciar una campanya a favor de la creació de l'escola normal, impulsada per la premsa local i secundada també per l'Ajuntament de la capital. Entre

---

¹³² Una situació similar és la que es descriu per a la Diputació d'Alacant a R. Zurita, *Notables, políticos y clientes. La política conservadora en Alicante. 1875-1898*, pp. 215-219.

¹³³ Sí que existia una escola normal de profesores, mantinguda per la Diputació.

les raons esgrimides a favor del projecte es va argumentar que només hi havia altres tres capitals que mancaven d'aquest tipus de centre i que el cost del projecte –xifrat en unes 32.000 pessetes– era perfectament assumible per la Diputació i seria compartit amb el consistori municipal castellonenc, que també hi contribuiria.¹³⁴

Nogensmenys, també ben prompte des de la premsa dels conservadors –que en aquells moments constituïen la principal minoria en una corporació provincial governada pel Partit Liberal– es va assegurar que el projecte no prosperaria, perquè els liberals tenien por a que tractar la qüestió de l'escola normal provocara escletxes i acabara trencant el grup majoritari que controlava la Diputació. I és que *La Provincia* assenyalava que recents nomenaments de personal havien generat fortes discrepàncies entre cantistes i reverteristes, fins al punt que la unió, sempre fràgil, d'ambdues faccions liberals –que constituïen conjuntament la majoria governant a la corporació– corria risc seriós de ruptura.¹³⁵

A pesar que en darrer terme l'afer sí que fou tractat en sessió de la Diputació i que no va acabar desencadenant la fallida de la majoria liberal –tot i que es va rumorejar la possible dimissió de Cristóbal Aicart, vicepresident de la Comissió Provincial, per ser partidari de la creació de l'escola, extrem que finalment no es va produir– el ben cert és que el vaticini del diari conservador sobre la sort final que correria el projecte de l'escola normal sí que es va complir.

La pressió popular va arribar fins a la celebració d'un míting, organitzat pel Centre Obrer, que va comptar amb la intervenció de dirigents obrers, de destacats polítics republicans –Gasset, Santa Cruz, Selma– de membres de la premsa local de totes les tendències, d'estudiants, professors i inspectors educatius i del president del Cercle Mercantil i que a més va rebre les adhesions d'entitats tan diverses com el Casino d'Artesans, la Joventut Socialista, el Cercle Legitimista, la Cambra Agrícola, la Cambra de Comerç o el Cercle Conservador. Tanmateix, en sessió plenària de 21 d'octubre la majoria liberal va posar fi a tota esperança. Això suposava el seu vot en contra de sengles propostes de les minories conservadora i republicana que –en oposició a la tesi de la Comissió d'Hisenda, que havia dictaminat que la institució no es trobava

---

¹³⁴ La campanya i els seus arguments es poden seguir entre altres als números de setembre i de principis d'octubre de 1914 dels tres diaris de la capital i del periòdic obrer *El Amigo del Pueblo*.

¹³⁵ *La Provincia*, 05/09/1914.

en condicions d'afrontar el cost de la creació de l'escola normal— defenien que aquesta sí que era econòmicament viable.¹³⁶

Resulta inviable determinar amb nitidesa els motius que dugueren a la majoria liberal de la corporació a rebutjar el projecte. Tal volta temeren, efectivament, posar en perill la seua cohesió interna com a grup majoritari; o més aviat no volien comprometre uns fons que podien necessitar per a dur a terme maniobres clientelars i caciquistes, tan habituals en aquella institució, més encara tenint en compte que ja no faltava tant per a les properes eleccions provincials, a celebrar en març de 1915; o és possible que pensaren, sincerament, que les despeses del nou centre ofegarien greument la ja complicada hisenda provincial; o tal volta una combinació de tots o alguns d'aquests factors.

És cert, en tot cas, que la qüestió de l'escola normal va esdevenir, inevitablement, un arma política més, en aquest cas usada per republicans i conservadors per blasmar la gestió liberal de la corporació provincial. Però també és innegable que la frustració d'aquella iniciativa va traspasar l'arena política i va deixar un amarg regust en la societat, particularment en els estudiants i professors de magisteri i en les organitzacions obreres, que de bon principi s'havien mostrat activament favorables a un projecte que estimaven clau perquè els treballadors no perderen possibilitats d'accedir a estudis superiors i poder així millorar les seues oportunitats professionals.¹³⁷ Al mateix temps, va reforçar els arguments dels republicans en contra, ja no d'un grup polític en concret, sinó de la Diputació com a institució. No desaprofitaren l'ocasió de subratllar que una vegada més havia quedat demostrada la inutilitat d'una corporació que sempre actuava d'esquenes a tota reforma de progrés.¹³⁸

---

¹³⁶ Els rumors sobre el malestar i possible dimissió d'Aicart a *Heraldo de Castellón*, 21 i 22/10/1914 i *El Clamor*, 22 i 23/10/1914. La crònica del míting pro escola normal a *El Clamor* i *Heraldo de Castellón*, 09/10/1914. La crònica de la sessió en què es va desestimar la creació de l'escola normal a les Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 21/10/1914 i *La Provincia* i *El Clamor*, 22/10/1914.

¹³⁷ Crítiques de professors a la decisió de no crear l'escola normal a *La Provincia* i *El Clamor*, 24 i 27/10/1914. Queixes dels dirigents del Centre Obrer a *El Clamor*, 26/10/1914 i *La Provincia Nueva*, 26 i 27/10/1914.

¹³⁸ L'animadversió contra la Diputació formava part del discurs polític republicà (G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 140-141). En aquest sentit s'arribava fins a demanar la supressió d'aquests organismes, com va fer *El Clamor* en finalitzar un període de sessions que, segons el seu criteri, havia resultat novament decebedor: «¿Ahora a esperar otro periodo semestral? ¿Para qué? De la Diputación no hay que esperar nada; fiel prototipo de los demás organismos monárquicos, su misión no es otra que servir al régimen aunque para ello tengan que perecer los pueblos. Lo que debiera hacerse, eso sí, es pedir a los poderes públicos que desaparezcan las diputaciones, por inservibles y perniciosas» (*El Clamor*, 25/11/1915). Un any després l'òrgan republicà va tornar a insistir, després de repassar cadascuna de les funcions de les diputacions i assegurar que les podien assumir i exercir més satisfactoriament altres institucions (*El Clamor*, 09/12/1916). Un altre exemple a *El Clamor*, 12/07/1919.

Fins i tot va suscitar crítiques en les pròpies files liberals, almenys en el seu portaveu a la premsa, *Heraldo de Castellón*.¹³⁹

Dos anys després, però, els liberals continuaven regint els destins de la màxima institució provincial. Es podria elucubrar amb la possibilitat que el bloqueig efectuat al projecte de l'escola normal els haguera perjudicat en alguna mesura als comicis provincials de març de 1915, quan només la seua còmoda dominació al districte de LLucena-Viver i la polèmica anulació de l'acta del carlista Bellido al de Castelló els va permetre –després de pactar secretament amb dos diputats conservadors– mantenir-se com a força de govern. Però el ben cert és que en aquella tardor de 1916 tornaren a jugar un paper molt similar en un altre episodi d'una factura i un desenvolupament semblants al de la normal, el generat en torn a la possibilitat de crear una escola pericial, «[...] donde pudiera el pueblo que trabaja, el que produce la riqueza y por lo tanto el contingente provincial, acudir a aprender algo de lo mucho que ignora y que necesita para defenderse en las luchas de la vida».¹⁴⁰

Van haver però certes diferències. La iniciativa en aquest cas va partir de l'esfera política i més en concret del diputat provincial republicà Vicente Gea. No va gaudir de tanta ressonància mediàtica i popular com la de l'escola normal i no va rebre el suport ni dels liberals ni dels conservadors. Però els termes principals del combat dialèctic corresponent sí que van coincidir: mentre els oponents al projecte esgrimien el seu elevat cost com a principal argument, els republicans defenien que figuraven partides perfectament prescindibles en el pressupost –30.000 pessetes per a imprevistos, 14.500 per a dietes i despeses de representació dels diputats, 14.891 per a dotació de personal temporal (*amics polítics* en molts casos)... –.¹⁴¹ I el resultat fou, en últim terme, idèntic, el rebuig majoritari dels diputats provincials a posar en marxa el projecte.

Fins i tot, tal com havia fet en el cas de la normal, també *Heraldo de Castellón* es va mostrar crític amb aquella nova negativa. No ens resistim a il·lustrar aquesta postura del diari liberal amb el següent paràgraf, que denota també fins a quin punt la reputació de la Diputació es trobava degradada, fins i tot en els cercles dinàstics:

---

¹³⁹ *El Clamor*, 22 i 23/10/1914. Les crítiques d'*Heraldo de Castellón* a la postura de la majoria liberal contrària a la creació de l'escola normal a *Heraldo de Castellón*, 21 i 22/10/1914.

¹⁴⁰ *El Clamor*, 22/11/1916.

¹⁴¹ Vegeu les edicions d'*El Clamor*, *Heraldo de Castellón* i *La Provincia Nueva* dels dies 17 a 24/11/1916.

Había en los liberales la misma resistencia que en los diputados conservadores a la proyectada Escuela Pericial del reputado doctor Gea. Y es natural: esa Escuela no es un recurso vulgar contra elecciones no menos vulgares; no es la multa impuesta al *tío Juan* de Sacañet, por haberle guiñado el ojo malo a S.M. el Cacique lugareño, ni siquiera es esa Escuela Pericial del famoso doctor Gea la colocación de un barbero en la Misericordia o en el Hospital, que es para lo único que hay calor en el Palacio Provincial y se provocan reñidas votaciones.

Escuela Pericial, servicios de Beneficencia, transformación de los Hospicios...

Música, todo eso es música: cada cual se ha acomodado ya y ha acomodado a los suyos en las distintas dependencias de la Diputación y... a vivir. El *cosí* enseñó a todos a hacer lo propio y el que esperaba otra cosa debe resignarse a ese fraude o emigrar, porque aún está amenazado de mayores decepciones en este país en que todos, caciques i caciquillos, llevan en el vientre un abuelo *Pantorrilles*.¹⁴²

Les limitacions de la Diputació a l'hora d'impulsar els interessos provincials també es van fer patents en l'afer de l'arbitri de l'arròs. A principis de 1920 el Ministre d'Abastiments autoritzava a la Diputació de Castelló a establir una càrrega fiscal de caràcter eventual, que gravava les exportacions del referit cereal pels ports de la província amb una taxa de cinc pessetes per cada 100 kilograms.¹⁴³ La intenció del Govern al establir aquest tipus d'arbitri era que els recursos recaptats foren invertits en obres públiques, preferiblement relacionades amb el conreu de l'arròs. En eixe sentit, la Diputació fins i tot va obrir una informació pública perquè ajuntaments i entitats agrícoles de municipis productors o exportadors d'arròs feren arribar els projectes en els quals proposaven que foren invertits els diners recaptats amb l'arbitri, que ascendiren a 75.929,78 pessetes.¹⁴⁴

Però arribat el moment, els liberals –majoria a la corporació– proposaren emprar aquestos recursos en reposar el rober de la Casa de la Misericòrdia i l'instrumental quirúrgic de l'Hospital, que no havien pogut ser renovats durant els darrers anys, segons esgrimien «[...] por lo modesto de las consignaciones en los presupuestos ordinarios» i per l'enorme elevació de preu dels referits articles. La minoria ciervista en principi es va oposar, per entendre que «[...] las disposiciones legales que crearon el arbitrio [...] lo hicieron con el fin de destinar sus productos al fomento y mejoramiento del cultivo del arroz». Tanmateix, després d'introduir-se diverses esmenes en la proposta inicial dels

¹⁴² *Heraldo de Castellón*, 22/11/1916.

¹⁴³ *El Clamor*, 28/02/1920, Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 12/03/1920 i *Boletín Oficial de la Provincia*, 04/04/1920. La possibilitat de poder sol·licitar al Govern la concessió d'aquest tipus d'arbitri havia sigut atorgada a totes les diputacions provincials per Reial Ordre de 5 de desembre de 1919.

¹⁴⁴ Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 12/03/1920 i *Boletín Oficial de la Provincia*, 04/04/1920.

liberals i després que aquestos insistiren en la penosa situació que estaven travessant ambdós establiments provincials, que segons ells requerien la realització urgent d'inversions si no es volia veure com acabaven tancats en breu, es va acordar per unanimitat el següent pressupost extraordinari per gestionar els diners de l'arbitri: menjador de l'Hospital 4.292,21 pts.; reposició de robers i vaixelles de l'Hospital i la Misericòrdia 45.500 pts.; obres públiques 26.137,57 pts.¹⁴⁵ Fins i tot les files ciervistes acabaren assenyalant que «[...] podrá tal o cual comarca tener derecho a tal o cual camino o mejora material, pero de lo que no se les puede privar a sus enfermos y sus pobres es de la alimentación y de la ropa, de lo que carecerán si en esta u en otra forma no se fomentan los ingresos provinciales».¹⁴⁶

Així, ni la dubtosa legalitat d'aquesta distribució dels ingressos obtinguts per l'arbitri ni l'oposició a la mateixa de l'Ajuntament de Vinaròs –pel port del qual s'havia exportat la major part de l'arròs objecte de l'arbitri– impediren la seua aplicació. Fins i tot els representants provincials en Corts treballaren conjuntament per arrancar del Govern el seu consentiment a que part dels diners recaptats per l'arbitri foren invertits en beneficència. A mitjans de març de 1921 es donava a conèixer l'aprovació del pressupost extraordinari.¹⁴⁷

Una vegada més, donada la precària situació econòmica, la realització d'inversions en projectes desenvolupistes en bona mesura havia sigut sacrificada al manteniment dels serveis bàsics. En aquest cas, però, amb la destinació a beneficència d'uns recursos generats i recaptats expressament per ser invertits en obres públiques, la incapacitat de la Diputació com a institució de foment dels interessos provincials va quedar especialment palesada. De les 26.137,57 pessetes assignades a obres públiques en el pressupost extraordinari, 20.000 foren destinades a pavimentar els carrers de Vinaròs pels quals creuaven les carreteres de l'Estat i la resta, poc més de 6.000, a dos projectes elaborats per l'Ajuntament de Castelló relacionats directament amb el conreu de l'arròs: «Construcción de un canal principal y otro accesorio para el riego de los terrenos del Cuadro» i «Muro de defensa y compuerta de desagüe al mar». Una consignació certament escassa per a dos actuacions que conjuntament estaven

---

¹⁴⁵ Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 03/01/1921 i Actes de la Comissió Provincial, 21/03/1921.

¹⁴⁶ *La Provincia Nueva*, 10/02/1921.

¹⁴⁷ L'oposició del consistori vinarossenc a *Heraldo de Castellón*, 03 i 10/02/1921 i *La Provincia Nueva*, 10/02/1921. Les gestions dels parlamentaris castellanencs a *El Clamor*, 05/02/1921. L'aprovació del pressupost a *Heraldo de Castellón*, 17/03/1921 i Actes de la Comissió Provincial, 30/03/1921.

pressupostades en 48.647 pessetes, que haguera pogut ser bastant més quantiosa de no haver-se desviat cap als establiments benèfics part dels recursos recaptats.¹⁴⁸

Més enllà de les seues actuacions respecte al foment dels interessos provincials, pel que fa a seua labor merament administrativa, la imatge de la Diputació tampoc va eixir massa ben parada durant aquestos anys. En eix e sentit, dins d'un clima generalitzat de crítica envers la gestió de la primera institució provincial, una sèrie de fets sobreeixiren per la seua gravetat i ressonància pública.

Cronològicament, el primer episodi que mereix atenció és el referit a l'etapa de bloqueig que va viure a partir de la primavera de 1918. Ja sabem que arran de la divisió del grup conservador, entre els ciervistes i els datistes, i l'abandonament d'aquestos darrers del pacte amb els reverteristes i els carlins per passar a constituir una aliança amb els cantistes, les dues noves coalicions resultants –ciervistes-reverteristes-carlistes per un costat i datistes-cantistes per l'altre– sumaven la mateixa quantitat de diputats, nou. Amb els dos diputats republicans instal·lats en la neutralitat, el resultat d'aquesta reestructuració de forces no va ser altre que la impossibilitat de constitució de cap majoria de govern.

L'obertura d'un nou període de sessions, en maig de 1918, va posar de manifest la situació de bloqueig per la qual la corporació provincial travessaria a partir d'aleshores i durant bastants mesos. A les successives convocatòries al ple acudien només els vuit diputats cantistes i el datista, nombre insuficient per poder celebrar sessió.¹⁴⁹ A les darreries d'aquell mes la situació ja estava generant un malestar considerable, fins i tot en la premsa afí als partits que la estaven provocant. «Nos parece sencillamente abusivo, que a fecha que hemos llegado, próximo a finalizar el mes de Mayo, y en vísperas de las necesarias operaciones mensuales que impone la marcha y fines administrativos de la Diputación provincial, no se hayan reunido todavía los señores Diputados», assenyalava *La Provincia Nueva*, al temps que explicava que ni tan sols s'havia pogut escollir un president ni un vice president de la Comissió Provincial.¹⁵⁰

Precisament, ja s'ha comprovat també com la manca de vicepresident va fer que es generara una forta controvèrsia en torn a l'òrgan permanent de la Diputació, la Comissió Provincial, en el qual ara tenien majoria els datistes-cantistes. Els ciervistes-

---

¹⁴⁸ La distribució de la partida d'obres públiques a Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 15/04/1921. Les dades sobre els projectes de l'Ajuntament de Castelló amb consignació en el pressupost extraordinari de l'arbitri a Actes de l'Ajuntament de Castelló, 14/04/1920.

¹⁴⁹ *Heraldo de Castellón*, 03/05/1918.

¹⁵⁰ *La Provincia Nueva*, 20/05/1918. Crítiques similars en *Heraldo de Castellón*, 15/06/1918.

reverteristes-carlistes estimaven que no devia seguir funcionant amb un vicepresident accidental, el vocal de major edat, ja que aquest sols podia exercir com a tal en casos d'absència o de malaltia del titular. Així les coses, els dos diputats d'aquesta coalició – Gómez Cortés i Mingarro– decidiren no acudir més a les sessions de la Comissió Provincial mentre aquesta no passara a estar presidida per l'únic que, en aquelles circumstàncies, estimaven que estava legalment facultat per a fer-ho: el Governador Civil, en la seua condició de president nat d'aquell organisme. És més, interposaren recurs al Ministeri de Governació de tots els acords presos per aquella Comissió Provincial constituïda, segons ells, il·legalment.¹⁵¹

Amb tot, a pesar del recurs i de l'absència de dos dels cinc diputats que integraven la Comissió Provincial, aquesta va continuar funcionant durant els mesos següents. No així el ple de la Diputació, que va romandre inactiva entre maig de 1918 i juliol de 1919. Fins a l'1 d'agost de 1919 no es va tornar a reunir. Molt abans, aquella situació d'inoperància administrativa de la corporació per motius polítics ja havia sigut qualificada de *bochornosa*.¹⁵² I és que ni tan sols s'havien pogut aprovar els pressupostos per a l'exercici 1919-20, durant el qual van seguir regint els de 1918.

Una segona fita en la marxa administrativa de la corporació provincial de ressonàncies especialment negatives va arribar a l'estiu de 1920. A principis d'agost les minories presentaren conjuntament una moció de censura contra el President i el Vicepresident de la Diputació –els liberals Manuel Giménez i Norberto Ferrer respectivament– per «[...] el abandono en que se ha tenido el ejercicio del cargo de ordenador de pagos, tanto por el señor presidente de la corporación como por el señor vicepresidente de la misma». Sembla ser que les perllongades absències d'ambdós havien provocat la paràlisi administrativa de la institució. Tanmateix, després d'una tempestuosa sessió plenària –molt comentada a la premsa local– ambdues mocions foren retirades.¹⁵³

En darrer terme, una tercera situació d'excepcional repercussió en la marxa administrativa de la Diputació i en la seua imatge va ser la generada en torn a la gestió de la impremta, on es confeccionaven els diversos impresos de la institució i sobretot el *Boletín Oficial de la Provincia*. Els problemes van emergir arran de la interposició

---

¹⁵¹ *La Provincia Nueva*, 17 i 19/06/1918. Vegeu també l'edició del dia 10/08/1918.

¹⁵² Vegeu l'article del corresponsal a Castelló del diari carlí valencià *Diario de Valencia*, reproduït a *La Provincia Nueva*, 27/07/1918.

¹⁵³ Actes de la Diputació Provincial de Castelló, *Heraldo de Castellón* i *La Provincia Nueva*, 02 i 03/08/1920.

d'una demanda d'augment salarial del 55% per part dels treballadors d'aquest establiment, per tal d'equiparar els seus emoluments a aquells que percebien els companys d'ofici que exercien en les impremtes privades de la ciutat. En la demanda s'inclouïa també el termini de vuit dies per atendre-la, passat el qual s'aniria a la vaga.

La corporació, controlada en aquesta ocasió per una majoria ciervista, es va negar a acceptar la petició, en al·legar que fer-ho suposaria violar els pressupostos vigents així com determinades disposicions reglamentàries d'àmbit intern. Com a molt va oferir tenir en compte la demanda, al igual que la resta que en el mateix sentit havien sigut formulades per altres empleats provincials, a l'hora d'elaborar el nou pressupost.¹⁵⁴

Expirat el termini fixat, el dia 13 d'octubre va començar la vaga i al dia següent el *Boletín Oficial de la Provincia* ja no eixia a la llum. La Diputació va comunicar als vaguistes que els considerava dimitits dels seus càrrecs i fins i tot, per majoria de vots – els del grup ciervista – va acordar que la impremta fora suprimida i el servei externalitzat, en esgrimir els diputats dretans que aquesta era econòmicament deficitària. Nogensmenys, sembla que aquest darrer acord no va arribar a complir-se, ja que fins a finals de març de 1922 no va tornar a ser publicat el butlletí, després que la Diputació cedira a les pretensions dels vaguistes i accedira a equiparar el seu sou al que percebien la resta de companys d'ofici.¹⁵⁵

Es desconeixen els motius pels quals la Diputació va ser incapaç d'arribar abans a una solució perquè la confecció del butlletí fora represa. Però el cas és que durant més de cinc mesos aquesta publicació oficial va romandre suspesa, amb els consegüents trastorns dels diversos procediments administratius que s'havien d'anunciar, per imperatiu legal, en el *Boletín Oficial*. Així mateix, durant aquest prolongat període tampoc es pogueren publicar els avisos i informacions de molt diversa índole, que tant els diversos ministeris, com Governador Civil, la Diputació, la Comissió Provincial, els

---

¹⁵⁴ El plantejament i inici del conflicte a Actes de la Diputació Provincial de Castelló, *La Provincia Nueva* i *Heraldo de Castellón*, 10 i 11/10/1921.

¹⁵⁵ L'inici de la vaga i la suspensió de la publicació del butlletí a *Heraldo de Castellón*, 13/10/1921 i Actes de la Comissió Provincial, 14/10/1921. Des del número corresponent al 9 d'octubre de 1921 fins a l'aparegut el 26 de març de 1922 només se'n van publicar dos, els dies 20 d'octubre i 5 de novembre. La resposta considerant els vaguistes dimitits a Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 13/10/1921 i *Heraldo de Castellón* i *La Provincia Nueva*, 14/10/1921. La supressió de la impremta a Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 05/12/1921 i Actes de la Comissió Provincial, 17/12/1921. El diputat ciervista Miguel Llansola va fixar el dèficit acumulat per la impremta entre 1912 i 1920 en 93.083 pessetes. Els diputats liberals Castelló i Tàrrega i Benjamín González, per contra, qüestionaren els comptes presentats per Llansola i la insolvència del citat establiment. La fi del conflicte i la reparació del butlletí a *Heraldo de Castellón*, 25 i 27/03/1922.

ajuntaments i fins i tot entitats de caire particular donaven a conèixer a través del referit butlletí.

Pel que fa la gestió de la funció bàsica que desenvolupava la Diputació, la benèfica, tampoc sembla que s'haguera avançat massa respecte al panorama dibuixat per Martí. Els establiments assistencials –Hospital, Casa de la Misericòrdia i Casa d'Expòsits– continuaven presentant un estat precari i una gestió deficient. Una bona prova la constitueix l'episodi del pressupost de l'arbitri de l'arròs recollit en pàgines anteriors. Una altra ens la proporciona el Governador Antonio Pineda de los Infantes, que al poc de prendre possessió del seu càrrec va voler conèixer a fons la situació d'aquestes institucions. Les conclusions del seu estudi les va fer públiques en sessió de la pròpia Diputació. De l'Hospital es va limitar a assenyalar que l'edifici era adequat però estava «a medio terminar», mentre que respecte a la Casa de la Misericòrdia va afirmar que «[...] me hice cargo de la necesidad de llevar a cabo muchas reformas para que no se tenga aquello como asilo de reclusión, sino como asilo de educación y de instrucción».¹⁵⁶

En la mateixa línia, poc després, en el seu comentari a la memòria realitzada per Castelló Tárrega sobre l'estat d'ambdós establiments, *La Provincia Nueva* va assegurar que en ella quedava patent que l'Hospital requeria millores imprescindibles, mentre que a la Casa de la Misericòrdia regnava el desordre i l'anarquia.¹⁵⁷ Amb aquestes premisses no resulta sorprenent que els casos sòrdids i luctuosos –puntuals però de fort impacte públic– seguiren succeint-se de tant en tant en els establiments provincials.¹⁵⁸

Empleats, contractistes i asilats: la Diputació com aparell clientelar

Una de les raons principals de que controlar la Diputació, o almenys assolir una posició influent al seu si, esdevinguera objectiu primordial per a les forces polítiques, era les possibilitats que oferia aquesta institució com a maquinària clientelar. La nodrida nòmina d'empleats que tenia al seu servei –en torn al centenar–¹⁵⁹ les seues variades

---

¹⁵⁶ Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 15/09/1919.

¹⁵⁷ Les opinions de *La Provincia Nueva* a l'edició del dia 16/12/1919.

¹⁵⁸ Es pot citar el cas de l'infant que va morir asfixiat dins d'una caixa en les dependències de l'Hospital, els leprosos que un dia deambularen lliurement pels carrers de la capital, la dement que es va suïcidar i de l'absència de la qual el personal de l'Hospital va tardar prou en adonar-se'n o la mort d'un altre dement també a l'hospital en circumstàncies confuses, suposadament a trets d'un policia. Un compendi d'aquestos fets a *El Clamor*, 12/07/1919.

¹⁵⁹ A la plantilla aprovada en sessió de la Diputació de 13 de març de 1920 figuraven un total de 118 treballadors. En aquesta xifra s'inclouen, a banda del personal tècnic i administratiu d'oficina, les

funcions en l'esfera administrativa i la gestió d'establiments benèfics i assistencials de dimensions considerables –l'Hospital i la Beneficència principalment– proporcionaven múltiples oportunitats als polítics que regien els destins de la corporació provincial a l'hora d'alimentar les seues xarxes clientelars, mitjançant la manipulació discriminatòria de l'administració provincial en benefici dels seus afins.¹⁶⁰

Pel que fa a la col·locació de clients i *amics polítics* en la plantilla de la Diputació –tant en les pròpies dependències com en els establiments i organismes més o menys vinculats a la mateixa, com ara l'Hospital, la Beneficència, l'Institut, la Comissió Mixta de Reclutament...– resulta inviable obtenir xifres fiables sobre la proporció d'empleats provincials que devien el seu lloc de treball a aquesta pràctica. No obstant, les dades i testimonis que s'han pogut recopilar posen de manifest que l'*empleomania* va continuar estant plenament vigent en la corporació provincial durant aquells anys finals del període restauracionista.

Es tracta d'informacions com ara el nomenament –per set vots a favor i sis en contra– de Rafael Ribés Gómez com a metge de guàrdia de l'Hospital, quasi al mateix temps que un parent seu, Arcadio Porcar Ribés, assolí la presidència de la Diputació. En 1922 Rafael Ribés continuava exercint com a metge de l'Hospital. Un altre cas similar es va donar quan, segons el setmanari republicà *Rebeldía*, el diputat conservador Ramón Salvador va voler imposar un metge recentment titulat i amb escassa experiència com a membre de la Comissió Mixta de Reclutament, per damunt d'un altre aspirant amb més mèrits acumulats. Temps després es va suscitar un enfrontament entre els grups liberal i ciervista de la corporació al voltant de quin era el metge que havia d'ocupar una plaça que havia quedat lliure a l'Hospital. Els dretans asseguraren que el candidat dels liberals –José Guallart Lluch– era parent del director del referit establiment provincial, el diputat maurista Francisco Segarra.¹⁶¹

---

plantilles dels establiments provincials (Hospital, Beneficència, Impremta) i el personal subaltern (ordenances, vigilants, porters, personal de neteja, etc.). Per contra, segons les dades publicades a M. Bellido, *Anuario-guía de la provincia de Castellón. 1922*, València, Editorial Diario de Valencia, 1922, pp. 77-81, el nombre d'empleats adscrits a la corporació provincial seria de 96. Cal tenir en compte, però, que en aquest recompte no es va computar el personal subaltern, que en la plantilla de març de 1917 ascendia a la xifra de 17 empleats.

¹⁶⁰ Un altre exemple a M. Esteban, *De la beneficencia a la previsión. La acción social en Salamanca (1875-1898)*, p. 156.

¹⁶¹ El nomenament de Rafael Ribés Gómez a Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 08/05/1913. La seua presència en la plantilla de 1922 a M. Bellido, *Anuario-guía de la provincia de Castellón. 1922*, p. 79. (*Rebeldía*, 16/12/1917). El metge protegit per Ramón Salvador a *Rebeldía*, 16/12/1917. La disputa per l'ocupació d'una plaça de metge de l'Hospital a Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 13/03/1920.

Però no sols a l'hora d'ocupar places de metges es poden detectar pràctiques de nepotisme. Així, en l'oficina de comptaduria figura ven dos germans de Norberto Ferrer Calduch, diputat provincial liberal durant el període estudiat. Es tracta de Ricardo –Cap de Negociat de Primera– i Luciano Ferrer Calduch, sobre la regularitat de la designació del qual com auxiliar en abril de 1921 es va estendre l'ombra del dubte.¹⁶² Altres dos casos en els quals tal volta els criteris clientelars jugaren un paper destacat foren els dels també liberals Alfonso Blanco Blasco i José Ortells Aparici. El primer va ocupar el càrrec de dipositari de la corporació almenys des de 1920, mentre que el segon eixe mateix any era cap de negociat de l'Hospital, del que exercia com a secretari dos anys després.¹⁶³

La rellevància d'aquesta funció clientelar de la Diputació dins l'entramat de la política caciquista es posa especialment de manifest a partir de determinats conflictes que suscitaren fortes tensions entre les diverses parts enfrontades. Així, en juliol de 1919 el Governador Víctor Ebro –representant de la coalició maurociervista que ocupava l'Executiu a la Cort– va arribar a suspendre un acord de la majoria de la Comissió Provincial –formada per datistes i liberals– en virtut del qual havien sigut nomenats tres nous empleats, en esgrimir que aquell organisme no estava facultat per dictaminar tals nomenaments. Manuel Mingarro, diputat carlista vocal de la Comissió Provincial, havia abandonat la polèmica sessió per mostrar-se disconforme amb els nomenaments acordats. Per la seua banda, *La Provincia Nueva* va assegurar que el grup majoritari a la Diputació s'havia repartit equitativament les tres designacions a efectuar, una per a Tiburcio Martín (conservador datista), l'altra per a Gómez Cortés (liberal reverterista) i l'altra per a José Tárrega Berenguer (liberal cantista). *Heraldo de Castellón* va anunciar que la Comissió Provincial anava a recórrer la providència d'anulació dictada per Ebro, va rebatre els arguments jurídics del Governador i va recordar un cas anterior similar en què les designacions havien sigut practicades pel bloc anticantista, format per conservadors i reverteristes.¹⁶⁴

---

¹⁶² Actes de la Comissió Provincial, 09/04/1921 i Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 15/04/1921.

¹⁶³ La condició d'empleats de la Diputació de Blanco i Ortells a les plantilles accessibles en Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 13/10/1920 i M. Bellido, *Anuario-guía de la provincia de Castellón. 1922*, p. 79. La seua adscripció liberal es pot constatar ja a *El Liberal*, 02/01/1918 i 27/02/1918 respectivament. Es dona la circumstància que José Ortells Aparici es va presentar a les eleccions provincials de 1923 en la candidatura liberal per Lluçena-Viver i, en resultar escollit, va ocupar el càrrec de Director de l'Hospital Provincial (Vegeu Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 03/08/1923).

¹⁶⁴ *La Provincia Nueva*, 19/07/1919 i *Heraldo de Castellón*, 22/07/1919.

Cal fer notar també que en aquesta utilització clientelar de la plantilla es registra un flux de personal prou intens entre les redaccions dels diversos periòdics de la capital i les dependències de la Diputació. Així, Miguel Carlos Armengot Fernández, redactor i en diverses etapes director de *La Provincia* i *La Provincia Nueva*, almenys entre juliol de 1917 i octubre de 1921 va exercir el càrrec de secretari administrador de la Junta Provincial de Beneficència, remunerat amb 2.000 pes setes anuals.¹⁶⁵

Un cas controvertit fou el de Manuel Gaya, redactor d'*Heraldo de Castellón*. La polèmica va saltar quan, a pesar d'ocupar un lloc de treball situat a la part baixa de l'escalafó de la Diputació –escrivent temporal– Gaya va ser designat inspector de l'Hospital i dels serveis de beneficència, càrrec que fins aleshores no figurava en la plantilla. Després de remarcar la paradoxa que un empleat temporal anara a fiscalitzar la gestió dels directors de l'Hospital i de la Beneficència –que eren diputats provincials– *La Provincia Nueva* va assenyalar com a veritable motiu d'aquella maniobra el desig d'assignar a Gaya una tasca –la d'inspecció– que no requeria una dedicació contínua ni sotmetre's a un horari de treball fix, circumstàncies que facilitarien la seua compatibilització amb la labor que desenvolupava al periòdic liberal, «[...] que tendrá un redactor bien pagado... con el dinero de la Diputación».¹⁶⁶

Quant a l'acomiadament de treballadors per motivacions d'origen clientelar, durant el període estudiat certament no es registraren episodis tan espectaculars com aquell que es va donar a principis de 1910, quan en una cèlebre sessió de la Diputació es van acordar cessar a trenta-nou empleats. Tanmateix, el ball d'empleats al compàs dels canvis d'hegemonies polítiques que periòdicament es produïen al si de la corporació no s'havia detingut. Així, des de la seua posició neutral, en novembre de 1915 la premsa republicana assenyala que en una sessió recent de la Diputació s'havia procedit al «[...] descuaje de aquellos empleos que, además de crearlos innecesarios la minoría liberal, están regidos por significados cosieros», entre ells el de director de camins

---

¹⁶⁵ Actes de la Comissió Provincial, 19/04/1919 i Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 13/10/1921. Probablement *Heraldo de Castellón* es referia a Armengot quan acusava a *La Provincia* de rebre una subvenció de la Diputació de 2.000 pessetes «[...] para no hacer nada» (*Heraldo de Castellón*, 18/11/1915). En el cas de Manuel Hernández Polo, les dades de què disposem situen la seua vinculació laboral amb la Diputació –ja constatada en gener de 1918– abans que la seua ocupació com a redactor en cap de *La Provincia Nueva*, en 1921. Amb tot és cert que va compatibilitzar ambdós treballs. Vegeu respectivament Actes de la Comissió Provincial, 04/01/1918 i *La Provincia Nueva*, 26/08/1921. Tampoc sabem si el càrrec de mecanògraf que ocupava Francisco Vilarroig Asensi a la secretaria de la Diputació tenia alguna relació amb el fet que era, des de feia anys, membre de la redacció d'*Heraldo de Castellón* (*Heraldo de Castellón*, 12/12/1922 i 12/05/1923).

¹⁶⁶ *La Provincia Nueva*, 18 i 21/10/1919.

provincials i el d'ajudant de l'arquitecte provincial, a més de suprimir el sou del secretari de la Junta Provincial de Beneficència i rebaixar el del propi arquitecte.¹⁶⁷

Per la seua banda, anys després els liberals cantistes es queixaren del cessament, segons la seua versió per motius també estrictament polítics, de Manuel Adell Gutiérrez –Oficial Major de Secretaria– i Luciano Ferrer Calduch –germà del diputat liberal Norberto Ferrer i que con s'ha comprovat anteriorment tornaria a ser reintegrat a la plantilla en 1921–. Aquells acomiadaments havien sigut aprovats per una Comissió Provincial dominada pel bloc anticantista (liberals reverteristes, conservadors i carlins).¹⁶⁸

En qualsevol cas, els diversos episodis exposats al llarg dels paràgrafs precedents posen de relleu que en la configuració de la plantilla d'empleats de la Diputació no intervenien únicament criteris organitzatius i funcionals sinó també d'altres de naturalesa clientelar. És així com, tal com es venia donant des de les primeres dècades de la Restauració, la nòmina de treballadors de la corporació provincial es trobava sobredimensionada. D'eixa manera, per exemple, a finals de 1916 *El Clamor* es queixava de l'elevat cost que suposava la Diputació per als municipis, que l'havien de mantenir a través del contingent, degut a l'excés d'empleats que tenia, provocat perquè cada grup polític tractava d'*acomodar* a la seua clientela.¹⁶⁹

En eixe sentit, i al igual que ja es posa de manifest a l'estudi de Martí, els intents per retallar la plantilla amb l'objectiu d'adequar-la a la càrrega de treball existent acabaven en fracàs. Durant el període que ací ens ocupa es registra una d'aquestes temptatives, la protagonitzada pel diputat ciervista Miguel Llansola a principis de 1920. Davant la proposta de plantilla dissenyada per la Comissió de Governació, amb un total que superava àmpliament els 110 empleats, Llansola va presentar una proposta alternativa, que no superava els 95 treballadors. Respecte a la presentada per la referida comissió va assenyalar que «[...] las plantillas de empleados no deben formarse con miras a las personas ni para solventar compromisos antiguos por medio de jubilaciones y creación de destinos».

Només dos dels correligionaris de Llansola, Luis Fabra i Manuel Mingarro, li donaren suport. Fins i tot un altre membre del grup ciervista, Manuel Brea, es va

---

¹⁶⁷ L'afer de les cessanties de 1910 recordat per *La Provincia*, 30/01/1914 i V. R. Alós i C. Castellet, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*, pp. 79-83. La supressió d'ocupacions i l'eliminació i rebaixa de salaris a *El Clamor*, 23/11/1915.

¹⁶⁸ *Heraldo de Castellón*, 22/07/1919.

¹⁶⁹ *El Clamor*, 06/12/1916.

encarregar de rebatre els càrrecs formulats per aquell contra la proposta de la Comissió de Governació –de la qual Brea formava part– i va assenyalar que «[...] lo propuesto por el Sr. Llansola equivale a la guillotina de la cabeza de la mayor parte de empleados provinciales, no estando dispuesto a actuar de verdugo de los mismos». De res li va valdre a Llansola acceptar que les amortitzacions de places que implicava la seua proposta es realitzaren progressivament. Aquesta va ser desestimada.¹⁷⁰

Poc abans de l'arribada de la dictadura primorriverista encara va haver, no un intent, però sí un suggeriment d'adequació de la plantilla de la Diputació. En aquest cas va venir del Governador Civil, el liberal Gómez Valdivia, que en el seu discurs inaugural de la nova corporació constituïda arran de les eleccions provincials celebrades en juny de 1923, va evocar l'anomenat *Reial Decret Elduayen* de 1892, que havia fixat les plantilles que corresponien a cada província se gons la seua categoria. El President, el també liberal Gómez Aparici, li va respondre que «[...] como hay una plantilla aprobada [l'acordada en febrer de 1920] es ello un obstáculo para acometer ciertas reformas». Per la seua banda, des de l'oposició ciervista Manuel Brea li va recordar que «[...] respecto a los asuntos de personal intervienen siempre intereses políticos que dificultan las reformas y más aún porque existe una plantilla formada por el Partido Liberal que será el llamado a realizarlas».¹⁷¹

No obstant, sí que cal prendre en consideració cert avanç que la Diputació va realitzar en la línia de promoure una major regulació de les condicions laborals dels seus empleats, orientada a desterrar de la gestió del personal els criteris clientelars i les arbitriarietats. Un primer pas es va donar també en març de 1920, quan al temps que s'aprovava la distribució dels empleats en els llocs definits en la plantilla que s'havia aprovat en febrer, es va declarar la inamobilitat d'aquells que ocupaven els càrrecs d'oficial major de secretaria, caps de negociat de primera i de segona, aspirants de primera i de segona i mecanògrafs.

Si atenem a les dades exposades pel diputat Norberto Ferrer durant el debat sobre la qüestió de la inamobilitat –va assegurar que només Castelló i una altra diputació encara no havien atorgat aquesta condició als seus empleats– no es pot afirmar que fóra una mesura precisament pionera ni revolució nària. A més, només va afectar als treballadors que ocupaven els càrrecs abans assenyalats, un total de 30 dels 118

---

¹⁷⁰ Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 20 i 21/02/1920.

¹⁷¹ Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 03/08/1923.

empleats que composaven la plantilla.¹⁷² No van ser declarats inamovibles els auxiliars i subalterns, la major part dels empleats de l'Hospital i de la Beneficència, els de la Impremta, etc. Tanmateix, no es pot negar que anava orientada a dificultar el ball d'empleats impulsat per les trames clientelars. A més, posteriorment, en febrer de 1921, es va acordar ampliar la inamobilitat al personal subaltern, als auxiliars, al tenedor de llibres i al delineant.¹⁷³

Aquesta línia d'actuació encetada amb la instauració de la inamobilitat per a determinats empleats es va culminar uns mesos després amb l'aprovació del *Reglamento del Cuerpo de Funcionarios de la Excma. Diputación Provincial*. En octubre de 1920 es va aprovar el títol I, *Disposiciones generales*, en el qual quedaven regulats aspectes com l'amortització de vacants, el procediment de provisió de places – tant per promoció interna com per provisió externa– jubilacions, quinquennis, horaris de les oficines, sancions als empleats, estructura orgànica de les oficines, llicències, baixes per malaltia o accident, pensions de viduïtat, etc. Per exemple, es disposava que les vacants s'haurien de cobrir mitjançant concurs de mèrits o concurs-oposició, excepte les del personal subaltern –porters, ordenances i vigilants– que podrien ser designats per la Diputació sense necessitat de concurs.¹⁷⁴ La tasca es va culminar en abril de 1921, amb l'aprovació dels títols II a V del referit reglament, dedicats cadascun d'ells a definir les funcions i competències de cada departament i de cada negociat en què s'articulava l'administració provincial, així com de cadascuna de les ocupacions que integraven els diversos negociats.¹⁷⁵

La rellevància atorgada pels propis protagonistes a aquest reglament va ser patent. Una vegada sancionat el títol I, el diputat Norberto Ferrer va prendre la paraula per felicitar a tots els diputats que havien participat en la sessió,

[...] que será memorable en la historia de la corporación provincial, por primera vez se han despojado todos los señores diputados del interés personal para corroborar [sic] en una obra de interés para la corporación y de auxilio para los funcionarios que la sirven, obra que por su perfección estimó merecía ser copiada por otras corporaciones.

Amb tot, és cert que no sembla que l'aplicació del referit reglament, en els seus primers mesos de vigència, fóra precisament modèlica, si fem cas de les declaracions de

---

¹⁷² *Ibidem*, 13/03/1920.

¹⁷³ *Ibidem*, 26/02/1921.

¹⁷⁴ Actes Diputació Provincial de Castelló, 26/10/1920.

¹⁷⁵ *Ibidem*, 15/04/1921.

qui havia sigut el seu principal impulsor, José Castelló Tárrega, diputat liberal i director d'*Heraldo de Castellón*, en sessió celebrada menys d'un any després de l'aprovació del títol I: «La única cosa buena que hizo la última Diputación, me refiero al reglamento y plantillaje de los funcionarios de la corporación, está ya prostituido».¹⁷⁶ Així mateix, també és cert que el reglament sols afectava als llocs de treball *burocràtics*, no al personal tècnic dels establiments provincials, com ara els metges, els practicants, els professors de la Beneficència, etc.¹⁷⁷

No obstant, no es pot negar que l'elaboració i aprovació del reglament va suposar un impuls considerable cap al reforçament de criteris tals com l'eficiència, l'equilibri entre recursos disponibles i càrregues de treball, el mèrit o l'antiguitat a l'hora de gestionar el personal de la Diputació, en detriment del clientelisme i l'arbitrarietat. Iniciatives anteriors, recollides a l'estudi de Martí, havien sigut promulgades per grups que ocupaven posicions minoritàries al si de la Diputació i no havien passat del grau de temptativa. Per contra, en aquesta ocasió el reglament, nascut com una aspiració personal de Castelló Tárrega, havia sigut consensuat pels grups polítics principals –el liberal-datista i el ciervista, que integraven la Comissió de Governació autora de la proposta definitiva– i aprovat per unanimitat.

Per altra part, a banda de la nòmina d'empleats, la Diputació ofería altres possibilitats d'afavorir als *amics* i clients polítics. Una d'elles venia donada pels contractes dels subministraments i serveis necessaris per al desenvolupament d'algunes de les seues funcions. Nogensmenys, les dificultats dels contractistes de la Diputació en cobrar els seus emoluments i el fet que l'activitat de la mateixa en matèria de construcció i conservació d'obres públiques fóra molt limitada, va fer que els casos i sospites de manipulació clientelar dels processos de contractació foren escassos.

L'únic cas al voltant del qual s'ha pogut constatar que es va generar certa polèmica es va originar arran de l'acord de la Diputació, pres el 12 de maig de 1915, de rescindir el contracte de l'arrendatari del cobrament del contingent, el liberal Juan Rambla Viñes. *La Provincia* va orquestrar una campanya contra el referit acord, aprovat amb els vots de la majoria liberal i també dels republicans. Segons el diari conservador l'arrendatari, alarmat per l'escassa recaptació de contingent que estava aconseguint, havia sol·licitat la rescissió del contracte, que havia sigut concedida per la Diputació no

---

¹⁷⁶ Les declaracions de Norberto Ferrer a Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 26/10/1920. Les de Castelló Tárrega a Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 03/08/1921 i *Heraldo de Castellón*, 04/08/1921.

¹⁷⁷ Vegeu per exemple Actes de la Comissió Provincial, 20/07/1923.

per raons de justícia sinó per un acte de nepotisme i favoritisme i en perjudici dels interessos econòmics de la corporació.¹⁷⁸

La reacció dels liberals va ser contundent. En una carta dirigida al Governador Civil –i publicada a *Heraldo de Castellón*– sense respondre en cap moment a les acusacions vessades per *La Provincia* demanaren a la referida autoritat a que denunciara al jutjat els números del referit diari –i dels periòdics carlins *El Maestrazgo* i *Diario de Valencia*, que s’hi havien sumat a la campanya– a qui acusaven de calúmnies i difamacions.¹⁷⁹

En darrer terme, una altra esfera d’activitat de la Diputació que havia donat peu a maquinacions clientelars havia sigut la dels establiments benèfics, en concret la pràctica de manipulacions per afavorir l’ingrés com asilats d’individus que no complien els requisits per tenir tal condició o que foren afavorits per davant d’altres que presentaven nivells de pobresa superiors. Tanmateix, el ben cert és que al llarg del període que comprén el present estudi només s’ha trobat una breu referència a l’ús clientelar relacionat amb aquesta qüestió. A l’estiu de 1919, en plena sessió de la Diputació, el liberal José Tárrega afirmava que hi havia gran quantitat de malalts que ingressaven a l’Hospital però que en realitat no eren pobres, «[...] y sobre todo de Castellón que presentaban certificados de pobreza defectuosos o expedidos indebidamente por los alcaldes de barrio». L’afer no va tenir més recorregut que la protesta de rigor contra les paraules de Tárrega d’un dels diputats republicans, Joaquín Vicent, que no podia deixar passar que s’atacara el bon nom de l’Ajuntament, dominat pels seus correligionaris des de feia anys.¹⁸⁰

En qualsevol cas, no resulta possible discernir si l’absència d’informacions i testimonis sobre aquest tipus de manipulacions clientelars relacionades amb els establiments provincials es devia a una manca real de casos o més aviat a que es tractava de situacions que a aquelles alçades es trobaven assumides per totes les instàncies i ja no suscitaven quasi mai cap tipus de polèmica.

La Diputació, la Comissió Provincial i el control dels poders locals

A banda de les diverses competències i funcions que, tal com s’ha fet patent al llarg dels punts anteriors, desenvolupaven les diputacions, i de l’ús clientelar que els

---

¹⁷⁸ *La Provincia, Heraldo de Castellón* i *El Clamor*, 14 a 22/05/1915.

¹⁷⁹ *Heraldo de Castellón*, 09/06/1915.

¹⁸⁰ Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 06/08/1919.

diputats provincials feren d'aquestes atribucions, s'ha de fer referència també al paper d'aquestes institucions com a instàncies de control dels poder locals. Les corporacions provincials tenien àmplies facultats en aquesta matèria, sobretot el seu òrgan permanent, la Comissió Provincial, que aprovava i reformava les ordenances municipals; quan la Diputació no es trobava reunida, podia revisar els acords presos pels ajuntaments i girar visites d'inspecció als mateixos per examinar l'estat dels seus serveis, dels comptes municipals i de l'arxiu i, una vegada valorats els resultats de les referides visites, adoptar les mesures que estimara adequades per millorar l'administració municipal; resolvia els recursos d'alçada interposats contra acords presos pels consistoris; aprovava els comptes dels ajuntaments; gestionava l'aplicació de les contribucions estatals; entenia sobre la unificació o segregació de termes municipals; podia intercedir en disputes entaulades entre pobles veïns; i, com ja s'ha comprovat en apartats precedents, disposava d'àmplies competències respecte als comicis municipals, ja que decidia en primera instància sobre la validesa dels censos i del desenvolupament i resultat final dels processos electorals.¹⁸¹

No és d'estranyar doncs que, tal com ja s'ha ressaltat en altres llocs, el control de la Diputació, i més encara el de la Comissió Provincial –recordem que constituïda per cinc diputats, un per cada districte electoral– fóra objectiu principal de totes les forces polítiques. De l'afinitat amb la majoria que governava aquest organisme depenia en bona mesura que un cacic local donat mantinguera el domini en el seu municipi o comarca. I és que, tal com el setmanari vinarossenc *Patria* va expressar literàriament en un dels seus números, la corporació provincial «[...] no es otra cosa que el castillo feudal de los profesionales de la política, de donde parten las raíces que alimentan y sostienen a los caciques rurales».¹⁸²

D'altra banda, és cert que els casos que transcendiren a l'esfera pública d'utilització espúria de les àmplies facultats de la Comissió Provincial, amb mires a beneficiar determinats interessos polítics, es circumscriuen a l'àmbit electoral. Tal volta aquesta circumstància es deu a que precisament aquesta matèria, l'electoral, suscitava molt major interès en la premsa i en l'opinió pública de l'època que la resta d'àrees d'actuació de l'administració local, com ara l'econòmica o la jurídica. En qualsevol cas,

---

¹⁸¹ A banda del treball de M. Martí, vegeu també J. Tusell, *La reforma de la administració local en España (1900-1936)*, p. 31 i la Llei Provincial de 29 d'agost de 1882, capítols VII i VIII.

¹⁸² *Patria*, 15/05/1921.

no analitzarem en aquest punt l'ús partidista que la Comissió Provincial va donar a les seues atribucions electorals perquè la qüestió ja ha sigut abordada en un apartat anterior.

Arribats a aquest punt, un balanç de l'anàlisi realitzada sobre la labor desenvolupada per la Diputació en les seues diverses facetes, porta a concloure que les seues premisses i línies d'actuació, limitacions, problemàtiques i carències a penes havien variat respecte a les posades de manifest per Manuel Martí en el seu estudi de l'evolució de la corporació provincial castellonenc a durant els primers decennis de la Restauració.

En el plànol econòmic, l'erari de la Diputació va seguir acusant les mateixes debilitats de sempre, agreujades per la configuració d'una conjuntura econòmica negativa que va afectar a bona part del territori castellonenc i per la perpètua utilització de la hisenda provincial amb fins clientelars. Quant a la gestió de les infraestructures i serveis sobre els quals la corporació tenia responsabilitats, en termes generals va continuar estant presidida per la precarietat, la ineficiència i la subordinació de les iniciatives desenvolupistes i assistencials als interessos partidistes i caciquistes. I pel que fa al paper de la Diputació i de la Comissió Provincial com a agents de dominació política dels municipis, a través de les àmplies facultats que tenien legalment assignades en el terreny de la supervisió i control dels ajuntaments, res fa pensar que s'haguera vist difuminat en alguna mesura.

És cert, però, que en una altra esfera d'acció, la de la gestió del personal adscrit a les seues dependències i establiments, sí que es donaren certs avanços contra l'ús de l'administració provincial amb mires clientelars i nepotistes. Així cal entendre la concessió de la inamobilitat en març de 1920 a determinats empleats –ampliada uns mesos després– i, sobre tot, l'aprovació, per unanimitat del *Reglamento del Cuerpo de Funcionarios de la Excm. Diputación Provincial*, entre octubre de 1920 i abril de 1921. No obstant, s'ha de prendre en consideració que les tardanes dates en què aquestes disposicions foren acordades impedeixen avaluar la seua repercussió i que ja ben prompte es denunciaren violacions de les mateixes. Així mateix, cal recordar també que el referit reglament no afectava a tots els llocs de treballs adscrits a la Diputació. En tot cas, es pot afirmar que durant el període 1913-1923 la configuració i gestió de la plantilla d'empleats de la corporació va seguir fortament mediatitzada per la intervenció de criteris de naturalesa clientelar.

Pel demés, en relació a d'altres tipus de manipulacions caciquistes, com ara les comeses a l'hora d'adjudicar i gestionar contractes de subministraments, serveis o obres o en els tràmits d'ingrés en els establiments benèfics, del fet que els testimonis i les informacions recollides siguen escassos en cap cas es pot deduir una evolució cap a un major pes de valors com l'honestedat i la rectitud administrativa en l'administració provincial.

Així les coses, no és d'estranyar que el darrer President de la Diputació en l'època de la Restauració, el liberal Joaquín Gómez Aparici, en el seu discurs de presa de possessió, continuara remarcant la forta dependència de l'erari provincial envers el contingent provincial, per fer front a unes despeses cada vegada més elevades a causa de l'augment de les subsistències i dels sous dels empleats; fixara l'Hospital i la Beneficència com «[...] las dos únicas funciones importantes que le quedan a la Diputación», a banda de la recaptatòria; i, en assenyalar que la seua intenció era remeiar en la mesura que fóra possible els mals de la corporació, afirmara que «[...] aquí se suele tropezar con los intereses creados».¹⁸³ La imatge d'ineficiència, de precarietat i de ser el centre neuràlgic de les trames caciquistes que la Diputació s'havia forjat des dels inicis del període restauracionista, no va variar durant aquella darrera dècada de vida del règim. D'eixa manera, no sols en la premsa contrària a aquest sinó també en medis periodístics apolítics es podien llegir propostes relatives a la desaparició de les diputacions, qualificades d'organismes inútils i antiquats.¹⁸⁴

ELS AJUNTAMENTS: SUBORDINACIÓ, PRECARIETAT I CACIQUISME

El municipi restauracionista –herència del moderat– estava condicionat per la reserva del règim a l'hora de concedir competències als ajuntaments, per l'aglutinament de poders en mans de l'alcalde i per la subordinació a les instàncies estatals d'escala superior, la Diputació i la Comissió Provincial, el Governador Civil i en últim terme el Govern. A més, fins i tot després de l'establiment del sufragi universal en 1890, el Govern es continuava reservant la possibilitat de designar els alcaldes en les capitals

---

¹⁸³ Actes de la Diputació Provincial de Castelló, 03/08/1923.

¹⁸⁴ *Patria*, 15/05/1921.

provincials, els caps de partit judicial i les localitats amb més de sis mil habitants. Això sí, l'alcalde havia de sorgir d'entre els regidors escollits als comicis municipals.¹⁸⁵

No s'insistirà ací en relacionar totes les extenses atribucions que tant la Diputació i la Comissió Provincial com el Governador Civil tenien sobre l'administració municipal, ja detallades en els punts dedicats a aquestes institucions. A sobre, com també s'ha assenyalat ja, aquestes facultats eren freqüentment exercides de forma abusiva i tergiversada, tal i com s'ha comprovat per exemple en el cas de la potestat que tenien els governadors per suspendre del seu càrrec a alcaldes i regidors.

A aquesta falta d'autonomia municipal s'hi afegien, en el terreny econòmic, uns acusats nivells de dependència i de precarietat de les hisendes municipals. Aquestes patien una supeditació estreta a l'erari de l'Estat central –que al seu torn es trobava en situació permanent de dèficit– circumstància que restringia considerablement la seua capacitat d'actuació. Durant el període restauracionista, el finançament de les despeses dels ajuntaments –una part substancial de les quals, com ara personal, passius, càrregues fiscals i financeres, contingent provincial, etc., no es trobaven vinculades a serveis finals per a la població– va dependre cada vegada més dels recàrrecs sobre els impostos estatals, sobretot sobre els indirectes, entre els quals destacava pel seu pes en els ingressos municipals el de consums. També de l'establiment d'emprèstits i d'emissions de deute. En eixe sentit, cal tenir present també que tant els pressupostos municipals com les operacions de préstecs i les emissions de deute havien de ser aprovades pel Governador Civil.¹⁸⁶

No obstant, a pesar dels greus obstacles d'ordre burocràtic i econòmic que restaven poder i autonomia als ajuntaments, en apartats anteriors s'ha comprovat com les conteses electorals municipals es van caracteritzar precisament per presentar alts nivells de competència i de manipulació, indicadors de l'existència d'un elevat interès per fer-se amb el domini polític dels municipis.

---

¹⁸⁵ Article 49 de la llei municipal de 1877. Sobre el règim municipal de la Restauració vegeu J. Tusell, *La reforma de la administración local en España (1900-1936)* i C. de Castro i J. Moreno Luzón, "El gobierno de la ciudad".

¹⁸⁶ J. del Moral, *Hacienda central y haciendas locales en España, 1845-1905*, Madrid, Instituto de Estudios de la Administración Local, 1984; J.J. López, "Hisenda municipal i reforma urbana (1885-1920)", *Recerques: història, economia i cultura*, nº 15, 1984, pp. 125-131; S. Salor, "Hacienda municipal y caciquismo", en P. Carasa (coord.), *Ayuntamiento, estado y sociedad. Los poderes municipales en la España Contemporánea*, Valladolid, Ayuntamiento de Valladolid / Universidad de Valladolid, 2000, pp. 97-133. Un estudi de cas sobre les dificultats econòmiques municipals referit a un poble de xicotetes dimensions, encara que no circumscrit al període restauracionista, es pot trobar a F. Grau, *Rosell (1833-1923). La implantació del liberalismo en un poble del corredor prelitoral del Maestrat*, Benicarló, Onada Edicions, 2007.

I és que cal recordar, una vegada més, que del control de l'administració municipal, la més propera als ciutadans, depenien, almenys en primera instància, aspectes bàsics tan importants com ara l'aprofitament dels recursos naturals disponibles, la gestió i distribució de les càrregues fiscals,¹⁸⁷ el control dels béns patrimonials i dels recursos econòmics i humans de titularitat municipal –tot i que limitats, donada la precarietat pressupostària imperant– els procediments de selecció dels contractistes i proveïdors de l'Ajuntament, la construcció, reforma i conservació d'infraestructures d'àmbit local –aquestos dos punts igualment limitats per les estretors econòmiques– la vigilància i seguretat als nuclis de població i als camps, el control d'entitats benèfiques i instructives, etc.

Encara que les resolucions preses pels consistoris i pels alcaldes sobre aquestes i altres matèries pogueren ser recorregudes davant instàncies superiors, el ben cert és que en primer terme eren els ajuntaments els que posseïen la jurisdicció sobre totes elles. A més, les possibilitats de manipulació de l'administració municipal en benefici de clients i *amics polítics* –al igual que es donava en el cas de l'administració provincial– elevaven més si cap l'interès per fer-se amb el seu control.

Vinyeta humorística referida a la manca de transparència de l'alcalde de Benicarló en l'exercici del seu càrrec (*El Litoral*, 24/08/1913).

¹⁸⁷ R. García, "La recaudación fiscal en el mundo rural de la Restauración: obstáculos y resistencias", *Revista de Historia Económica*, any XXI, nº 3, 2003, pp. 508-511.

Hisendes municipals i trastorns socioeconòmics: la gestió d'un període convuls

La precarietat financera i pressupostària dels ajuntaments es va posar especialment de relleu arran de les commocions socials ocasionades pels greus desajustos provocats per la configuració del context bèl·lic internacional. També els efectes nocius de la seua dependència de la hisenda estatal, el dèficit de la qual es va disparar a partir de 1915. Com a instàncies més properes als administrats, els consistoris municipals foren receptors habituals dels moviments reivindicatius i de protesta generats per la referida conjuntura, sobretot dels més populars, espontanis i viscerals, als quals hagueren de fer front amb uns recursos econòmics molt limitats –i en les zones afectades per la crisi tarongera lògicament disminuïts per la conseqüent caiguda de la recaptació– que admetien poques despeses extraordinàries.

Els efectes de la conflagració es van deixar notar ben prompte i ja en setembre de 1914 –la guerra havia començat el 28 de juliol– l'increment de treballadors desocupats, per exemple a Vinaròs, estava fent que els consistoris reberen pressions per posar en marxa obres públiques amb què minvar aquell greu problema, pressions que al referit municipi del Baix Maestrat resultaren poc fructíferes, davant la incapacitat econòmica i gerencial d'una corporació perduda entre lluites partidistes i afectada per una forta inestabilitat política.¹⁸⁸

Pel que fa a la capital de la província, en un altre lloc s'ha comprovat com, durant l'etapa 1914-1917, els esforços duts a terme per l'Ajuntament de Castelló per combatre aquell crític context no foren suficients per evitar l'aparició de conflictes, no sols amb els sectors assalariats sinó també amb els petitburgesos i amb els acomodats. Les mesures contra l'escalada inflacionista de les subsistències i contra l'atur només pogueren minorar lleugerament aquestos greus problemes, mentre que els projectes desenvolupistes es veien dificultats enormement, quan no frenats en sec. Davant la patent depauperació de la hisenda municipal, amb prou feines es va aconseguir mantenir el nivell de despeses en capítols de marcat caràcter social, com ara el de beneficència o

---

¹⁸⁸ R. Puig, *Els corcs de la Restauració. Vinaròs (1876-1923)*, pp. 234-235. Pocs mesos després també a Vinaròs es va organitzar una manifestació obrera per protestar per la manca de treball (*El Clamor*, 08/03/1915).

el d'instrucció pública, al temps que s'havia de tirar mà de l'emissió de títols de deute per valor de 250.000 pessetes i d'emprèstits pel doble d'eixa quantitat.¹⁸⁹

Aquesta situació seria extensible a la resta de poblacions de la Plana, si fem cas de les paraules del diputat republicà Emilio Santa Cruz al congrés dels diputats, on en febrer de 1917 va assenyalar que els consistoris dels districtes de Nules i Castelló havien esgotat ja els seus recursos per combatre «[...] el hambre de sus administrados, y es preciso que el Gobierno no se detenga ante ciertos escrúpulos legales, para poder realizar la labor necesaria para que esas gentes en cuentren trabajo». En la mateixa línia, ja s'ha observat abans que una de les peticions sorgides del cèlebre míting de la Plana, celebrat el 18 de març d'aquell mateix any a Vila-real, va ser la de demanar que l'Estat subvencionara amb tres milions de pessetes al conjunt d'ajuntaments de la zona, per tal de «[...] resarcir a los obreros de los jornales que suponen las operaciones necesarias para la confección de las cajas que integran la cosecha de la naranja» i «[...] con el fin de que los municipios las inviertan en jornales dedicados a mejoras en sus pueblos».¹⁹⁰

Coneixem també que l'ajuda concedida pel govern com a mesura de xoc contra la greu conjuntura generada va ser de 60.000 pessetes a repartir entre els municipis de Borriana, Vila-real, Castelló, Almassora, Nules, Onda, Betxí, la Vilavella, la Vall d'Uixó i Borriol. Es tracta d'imports molt més modestos que les xifres que es barallaven en les sol·licituds adreçades a l'Executiu, com ara l'efectuada per l'Ajuntament de Vila-real, de cinc milions en bestretes per a confeccionadors i propietaris i un milió per al propi consistori per a fer obres públiques.¹⁹¹

Així les coses, la delicada situació que vivien els veïns d'aquests pobles feia que qualsevol despesa municipal fora fiscalitzada amb detall i que les recriminacions irradiaren en aquells casos en què es considerava que eren prescindibles i impròpies de la crítica conjuntura que s'estava travessant. Fou el cas de les protestes dels sectors esquerrans a Borriana contra la decisió del consistori d'incloure corregudes de bous en les festes patronals del fatídic 1917, «[...] haciendo escarnio de la miseria que reina en

---

¹⁸⁹ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 188-196 i 275-279. En la mateixa línia, ja s'ha fet referència abans a les elevades xifres que, arribats a 1919, el consistori devia als farmacèutics de la ciutat (Actes de l'Ajuntament de Castelló, 27/09/1919).

¹⁹⁰ La intervenció parlamentària de Santa Cruz al Diari de Sessions del Congrés dels Diputats, 22/02/1917. Les peticions del míting de Vila-real a *Heraldo de Castellón*, *La Provincia Nueva* i *El Clamor*, 20/03/1917.

¹⁹¹ La distribució de l'ajuda econòmica d'urgència transferida pel Govern a *Heraldo de Castellón*, 26/03/1917. Les peticions enviades pel consistori vila-realenc al Govern a *Heraldo de Castellón*, 07/07/1917.

la mayoría de hogares de aquella ciudad, como consecuencia de la crisis naranjera». I és que «[...] los pueblos que, siendo víctimas de la miseria, no prescindien de espectáculos como el indicado, no pueden tener fuerza moral para exigir protección a sus necesidades». S'assenyalava al respecte que els diners destinats a aquesta distracció havien de ser emprats per a lluitar contra l'atur, un problema que a principis d'aquell any havia provocat que diàriament acudiren més d'un miler d'obrers borrianencs a la casa capitular en demanda de jornal.¹⁹² Fins i tot traslladaren les seues protestes al Ministre de la Governació via telegràfica.

Cal tenir en compte, per exemple, que per aquells anys romania pendent a Borriana un equipament urbanístic bàsic en el desenvolupament urbanístic, el clavegueram, que haguera pogut ocupar a un quantios contingent de mà d'obra. A pesar de redactar-se un estudi preliminar –presentat en agost de 1915– i d'aprovar-se un informe elaborat per una comissió constituïda *ad hoc*, on es detallava la forma de finançar la inversió que calia realitzar per dur a terme el projecte, aquest va quedar arraconat, probablement per l'agreujament de la greu crisi econòmica del municipi.¹⁹³

Arribats a principis de 1918, la situació era cada vegada més difícil. A la capital l'Ajuntament va organitzar una assemblea de forces vives, per tractar de trobar solucions a la manca de treball. En la seua intervenció l'alcalde –el republicà José Forcada Peris– va assegurar que la caixa municipal, després dels llargs anys de crisi patits, ja no disposava de més recursos per auxiliar als treballadors aturats. Estimava que ja no hi havia més remei que recaptar, urgentment, nous ingressos procedents dels veïns, en forma de donatius o de bestretes. Els també republicans Fernando Gasset i Vicente Gimeno Michavila, per contra, apostaren per gestionar del Govern inversions amb què iniciar una sèrie d'obres públiques, en les quals podrien ocupar-se un estimable contingent d'obrers, tot i que el darrer també va afirmar que «[...] si esto no se consiguiera [...] es deber de los propietarios acudir a socorrer la triste situación de los obreros, aunque muy triste es la situación porque atraviesan aquellos, pero no hay más remedio que auxiliar a los desgraciados».¹⁹⁴

Finalment es va obrir entre el veïnat una subscripció per recaptar diners per lluitar contra l'atur, però cap a la meitat de març l'alcalde informava que si no

---

¹⁹² *El Clamor*, 10/09/1917. Sobre el mateix afer vegeu també *El Clamor*, 14/09/1917. La dada del miler de jornalers que acudien diàriament a l'Ajuntament a demanar treball a *Heraldo de Castellón*, 10 i 14/02/1917 i V. Abad, *Borriana siglo XX. De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*, pp. 60-61.

¹⁹³ V. Abad, *Borriana siglo XX. De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*, pp. 45-48.

¹⁹⁴ *Heraldo de Castellón*, 01/02/1918.

arribaven més donatius s'haurien de paraitzar les obres començades, perquè només quedaven en caixa unes 1.200 pessetes. En eixe sentit *Heraldo de Castellón* informava que eixe mateix dia l'Ajuntament havia brindat treball a 250 desocupats, però en presentar-se'n més de 500 havia decidit retirar l'ofertiment. A principis d'abril les reserves disponibles ja només permetien donar ocupació als aturats uns dies.¹⁹⁵

Respecte a l'escalada dels preus de les subsistències, la seua acceleració a partir de 1918 va incrementar l'agitació social generada en torn a aquesta qüestió i començaren a aflorar per tot arreu manifestacions i fins i tot els cèlebres *motins del pa*. En alguns dels actes de protesta plantejats –que solien tenir com a punt de cloenda la casa consistorial– les autoritats municipals jugaren un paper de simples transmissores de les reivindicacions, que s'adreçaven al Govern.¹⁹⁶ En altres sembla que hagueren de fer majors esforços per contenir els ànims. A Vila-real, per exemple, un representant de l'alcalde va eixir al balcó de l'Ajuntament per dirigir-se a les dones que s'havien congregat allí, a qui va tractar de convèncer que els culpables eren els especuladors. Per les mateixes dates, a Lluçena al llarg d'una manifestació multitudinària es va demanar a l'alcalde que prohibira l'eixida del terme del blat recol·lectat al municipi i l'alcalde, «[...] visto el mal cariz que tomaba la manifestación ha prometido al vecindario que no se permitiría la salida del trigo». Ja en setembre de l'any anterior a Borriana un nombrós grup de dones es va presentar en l'alcaldia, «[...] protestando a gritos» contra l'augment del preu del pa i demanant l'adopció de mesures per a impedir tal increment.¹⁹⁷

Pel que fa a Castelló ciutat, el problema de les subsistències –en concret de l'escassetat de farina i de l'increment del preu del pa– va assolir tints quasi bé dramàtics en començar el mes d'agost, qual els forniers comunicaren que havien acordat no seguir fabricant pa als preus vigents, perquè obtenien pèrdues. En acabar-se la farina que tenien als dipòsits estaven decidits a suspendre la producció. Després del corresponent telegrama de l'alcalde a les autoritats estatals, en el qual informava de la situació i assegurava que «[...] las clases trabajadoras están excitadísimas siendo

---

¹⁹⁵ *Heraldo de Castellón*, 18/03/1918 i 06/04/1918.

¹⁹⁶ Vegeu el cas d'Atzeneta a *El Clamor*, 25/02/1918 i G. Llansola, "Àngels de la llar, obreres conscients: les dones de les classes populars a la Plana Baixa (1913-1923)", p. 98. També el de Borriana a *Heraldo de Castellón* i *El Clamor*, 19/11/1917 i el de Vila-real a *Heraldo de Castellón*, 26/11/1917.

¹⁹⁷ Les manifestacions de Vila-real i Lluçena a *El Clamor*, 13 i 27/02/1918 respectivament. Vegeu també G. Llansola, "Àngels de la llar, obreres conscients: les dones de les classes populars a la Plana Baixa (1913-1923)", p. 98-99. Els fets de Borriana a *El Clamor*, 14/09/1917.

inminente conflicto de orden público», la corporació municipal i la Junta Provincial de Subsistències van declarar-se en sessió permanent.¹⁹⁸

Tanmateix, l'Ajuntament no va escapar a les crítiques, procedents, en aquest cas, dels socialistes. En assemblea celebrada per la Junta de Directives del Centre Obrer per tractar sobre l'afer del pa, Julian Peirat i José Aicart –ambdós socialistes– llançaren acusacions contra l'alcaldia, el contingut de les quals no s'ha pogut localitzar. Sí que coneixem que la reacció d'*El Clamor* va ser qualificar les mateixes de falses i d'atribuir-les a motivacions purament polítiques,

[...] vislumbrándose en la intención de los que las exponen el propósito de distanciar al elemento obrero de aquellos otros que como nosotros, venimos defendiendo la causa de los trabajadores, no hipócritamente, sino por convicción firmísima y por sincero cariño al proletariado, convicción y cariño que a juzgar por las declaraciones de los señores Aicart y Peirat solo ellos tienen derecho a poseer y sentir.¹⁹⁹

El fet és que sembla que finalment l'alcalde va convèncer als forners que no feren efectiu el seu acord, en assegurar-los que ben prompte arribaria farina a la ciutat a preus moderats. Es va aconseguir així evitar el tancament dels forns. *El Clamor* no va desaprofitar l'avinentesa: «[...] suponemos que los elementos que atribuyeron a negligencia de las autoridades la gravedad del conflicto, reconocerán ahora su error».²⁰⁰

Nogensmenys, no va haver de passar ni un mes perquè la problemàtica del pa tornara a emergir. Després d'una assemblea de forces vives celebrada a l'Ajuntament, en la qual segons el President del Centre Obrer «[...] se vio que nada favorable se hacía a la clase trabajadora y se buscaba sacar partido de estos y de los tahoneros menos perjudicar a los capitalistas ni a los agricultores propietarios», aquest va assegurar que havia quedat clar que no es podia comptar amb les autoritats –no sols amb les municipals sinó amb cap en general– per resoldre el problema de forma favorable per als obrers. D'eixa manera, convençuts que l'augment del preu del pa era ja inevitable, al si dels òrgans obrers es va passar a debatre la possibilitat de fer una demanda conjunta d'augment de jornals i, si aquesta no era atesa, anar a la vaga general.

---

¹⁹⁸ *El Clamor*, 06 i 07/08/1918.

¹⁹⁹ Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer de Castelló, 09/08/1918; *El Clamor*, 10/08/1918.

²⁰⁰ *El Clamor*, 13 i 14/08/1918.

Tanmateix, no es va aconseguir la suficient unanimitat entre les societats obreres per fer efectives aquestes mesures.²⁰¹

Fora de la Plana, en altres indrets la qüestió del pa també esdevenia el principal maldecap dels consistoris. El de Vinaròs per aquell mateix agost de 1918 estava fent gestions per tractar d'aconseguir blat a preu de taxa, perquè el conflicte també tendia allí a agreujar-se. Per la seua banda, en desembre a l'Alcora una manifestació de dones va marxar cap a l'Ajuntament per demanar a l'Alcalde que adquirira farina procedent de blat argentí, perquè s'havien esgotat les existències al poble.²⁰²

Una vegada finalitzada la Primera Guerra Mundial, a mesura que el negoci taronger es va anar recuperant, les subsistències esdevingueren definitivament la principal preocupació de les corporacions municipals, també als pobles de la Plana. A la capital provincial, la persistència de preus elevats en els productes de consum en 1921 –a pesar que en el conjunt de l'Estat el problema de les subsistències ja feia mesos que s'havia superat– va generar moltes crítiques contra els edils. Va destacar en eixe sentit la campanya encetada per *La Provincia Nueva*, que va arribar fins al punt de catalogar Castelló de la Plana com el municipi més car d'Espanya. Però fins i tot des de les files republicanes es va reconèixer l'alt preu que continuaven assolint les subsistències a la ciutat, tot i que exclòien de tota responsabilitat a les autoritats municipals i assenyalaven com a culpables als propis consumidors, excessivament conformistes i dòcils envers els especuladors.²⁰³

A banda del problema inflacionista, a la ciutat de Castelló dos aspectes essencials en el desenvolupament urbà dels nuclis poblacionals de principis del segle XX esdevingueren importants focus de crítica contra els gestors municipals. Es tracta de l'abastiment d'energia elèctrica i de la modernització dels sistemes de subministrament d'aigües potables i de gestió de les residuals –mitjançant la construcció de claveguerams– avanços que en les primeres dècades del *nou-cents* es van generalitzar en els entorns urbans.²⁰⁴

---

²⁰¹ Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer de Castelló, 06 i 19/09/1918; *La Provincia Nueva*, 06/09/1918. Pocs mesos després, el dirigent obrer socialista José Pascual Mira –que presidia en eixos moments el Centre Obrer– va insistir en que calia desconfiar de la capacitat de les autoritats per resoldre la crisi de manera favorable als obrers (Actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer de Castelló, 07/02/1918).

²⁰² Les informacions sobre Vinaròs a *Heraldo de Castellón*, 13/08/1918. Sobre l'Alcora, *El Clamor*, 07/12/1918.

²⁰³ La campanya de *La Provincia Nueva* a les edicions dels dies 08, 10 i 19/10/1921 i 17 i 23/11/1921. La resposta republicana a *Libertad*, 16/11/1921.

²⁰⁴ G. Núñez, “Modernización de las ciudades españolas durante la crisis política de la Restauración”, *Ciudad y territorio. Estudios territoriales*, nº 128, 2001, pp. 251-273.

Pel que fa a l'abastiment d'aigua potable, en un altre lloc s'ha analitzat la implantació per part de l'Ajuntament d'un servei municipalitzat, amb la intenció d'oferir una alternativa al prestat per l'empresa *Fomento Agrícola Castellonense*, que venia suscitant molt de descontent entre el veïnat per les seues deficiències.²⁰⁵ Però arribats a 1921, el regidor republicà Manuel Peláez, correligionari de la majoria que uns anys abans havia impulsat aquella iniciativa, en plena sessió plenària va reconèixer que «[...] es público y notorio que Castellón carece en la actualidad de un abastecimiento de aguas en aquellas condiciones requeridas para tener atendidas las necesidades de la población i que el pueblo tiene necesidad de un servicio más completo y menos caro para el Municipio». Fins i tot va presentar unes dades segons les quals el servei municipal de subministrament d'aigua era deficitari en 13.000 pessetes anuals. Mesos després, un altre pes pesat del republicanisme castellanenc –el metge Vicente Gea– declarava en un article que «[...] nuestra ciudad se halla en muy malas condiciones, en cuanto a su abastecimiento de aguas se refiere. Son exiguas en cantidad y malas en calidad».²⁰⁶

Ja en 1922, el doctor Clarà –inspector provincial de sanitat– tornava a posar sobre la taula la qüestió de la reforma del deficient subministrament d'aigua potable. A ell afegia la construcció de la xarxa de clavegueram i presentava conjuntament totes dues millores com imprescindibles i urgents si es volien resoldre les mancances d'higiene i de salubritat que patia Castelló. En aquest cas les manifestacions no procedien de cap reeixit polític republicà, però sí d'un reputat professional molt respectat a la ciutat.²⁰⁷

Donats els precedents exposats en els paràgrafs anteriors, no resulta sorprenent que des de la premsa adversària al consistori republicà el proveïment d'aigua i clavegueram esdevingueren una bona munició contra aquell. De nou va ser l'òrgan de les dretes, *La Provincia Nueva*, qui es va mostrar més bel·ligerant en aquestes qüestions. Per exemple, després de la celebració d'una assemblea de forces vives per abordar el problema del deficient abastiment d'aigua potable, va assegurar que res pràctic eixiria de la mateixa i que «[...] seguiremos como venimos desde hace 20 años, sin agua saludable y abundante para una población que oficialmente cuenta con 30.309

---

²⁰⁵ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 191-192.

²⁰⁶ Les apreciacions de Manuel Peláez a *La Provincia Nueva*, 06/05/1921. La resta d'edils assistents a la sessió es van mostrar unànimement d'acord amb les mateixes. Les declaracions de Vicente Gea a *La Provincia Nueva*, 03/11/1921.

²⁰⁷ *Heraldo de Castellón*, 22/06/1922.

habitantes [...] ¿A qué esperan en el Ayuntamiento y en que piensan nuestras autoridades?»

En la mateixa línia, en un altre moment el diari dretà va definir les condicions en què es prestava el referit servei a Castelló de la següent manera: «La que se eleva de los pozos tiene peores condiciones que la im potable que suministra La Fomento y con dos empresas, Castellón tiene agua mala, el día que la tiene». Per la seua banda, *Heraldo de Castellón*, com sempre que emetia algun tipus de crítica contra els republicans, es va mostrar molt més mesurat i es va limitar a instar a les autoritats municipals a què d'una vegada per totes resolgueren els problemes de les aigües potables i residuals de la ciutat, «[...] de muy antiguo sobre el tapete municipal sin que se decida nadie a emprenderlos».²⁰⁸

Quant al subministrament elèctric, ja s'ha observat també en un altre lloc que, al igual que en el cas de l'aigua, el desencadenant de la seua municipalització havia sigut el deficient servei prestat per l'empresa *Viuda de Estela y Bort*.²⁰⁹ Sabem també que les dificultats sorgiren des del primer moment, en part per l'encariment dels materials i combustibles provocat per l'esclat de la Primera Guerra Mundial, que pràcticament va coincidir amb la posada en funcionament de la central elèctrica municipal.

Davant les crítiques cada vegada més insistents dels adversaris polítics dels republicans –centrades en el creixent dèficit que estava acumulant el servei– a les darreries de 1916 la corporació municipal va prendre la decisió de deixar de produir l'energia elèctrica i passar a adquirir aquesta a una empresa privada, *La Hidroeléctrica Castellonense*.²¹⁰ La culminació d'aquest procés de frustració del projecte de municipalització del servei elèctric va arribar quan, ja en 1923, es va fer pública la controvertida intenció de l'Ajuntament de suprimir el servei i vendre totes les seues instal·lacions elèctriques a *La Hidroeléctrica Castellonense*.

Tot plegat, queda clar que el consistori castellonenc, a banda de possibles errors i deficiències en la planificació i administració dels serveis municipals i en la gestió dels problemes que afectaren a la ciutat, durant els anys posteriors a la Primera Guerra

---

²⁰⁸ *La Provincia Nueva*, 17/08/1921 i 24/10/1922; *Heraldo de Castellón*, 22/06/1922.

²⁰⁹ A l'Espanya de la Restauració sembla que no fou gens habitual que els ajuntaments assumiren la prestació de serveis públics. La seua debilitat financera, el predomini del liberalisme com a doctrina econòmica i les relacions estretes entre interessos privats i representants públics els allunyava d'aquest tipus d'iniciatives (F. Antolín, "Las empresas de servicios públicos municipales", en F. Comín i P. Martín (dirs.), *Historia de la empresa pública en España*, Madrid, Espasa-Calpe, 1991, pp. 321-322; G. Núñez, "Modernización de las ciudades españolas durante la crisis política de la Restauración", p. 262).

²¹⁰ G. Llansola, *Republicanism, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 279.

Mundial va patir les seqüeles econòmiques dels efectes negatius ocasionats per la contesa internacional i per la conjuntura postbèl·lica. Aquestes limitaren la seua capacitat d'inversió i dificultaren l'execució d'importants projectes que havien quedat suspesos amb l'esclat de la guerra, al temps que generaren noves problemàtiques de difícil i urgent resolució.

Fora de la capital, i tornant a la qüestió de la crisi de subsistències, en aquests anys destaquen els testimonis arribats des de Vinaròs, on ja a principis de 1919 es registra un conflicte per manca de farina. La corporació municipal va arribar a acordar la municipalització de la farina i de la venda de pa, la confiscació de forns i la producció de pa per compte propi. Mesures de pes per evitar el desabastiment de gènere a causa de les pràctiques especulatives dels comerciants.²¹¹

En maig de 1920 va tenir lloc una «[...] imponente y tumultuosa manifestación de mujeres que desde las ocho de la mañana recorrió las calles». Es detingueren davant del domicili particular de l'alcalde, Vicente Landete, que les va comminar a dissoldre's després de prometre que baixaria el preu del pa i que s'adquiriria farina per a assegurar l'estabilitat de la taxa. «Pero, los manifestantes, mujeres y hombres, se dirigieron en actitud agresiva al comercio del ex-alcalde don José Serres, y después de gritos y ademanes amenazadores, piedras e insultos, trataron de invadir el establecimiento».²¹²

La situació que estava travessant el consistori vinarossenc era certament poc envejable. La caixa municipal estava embargada –cal recordar el quantí deute acumulat en el capítol del contingent provincial– i empleats i proveïdors no cobraven. Segons dades fetes públiques pel propi alcalde en una assemblea de forces vives celebrada per tal de tractar de trobar solucions a aquella dolenta conjuntura, des de 1907 l'Ajuntament portava acumulat un deute que «[...] alcanza a la importante cantidad de 266.872 pesetas».²¹³ La comissió sorgida d'aquella assemblea per tal de coordinar les mesures a prendre va acordar dissoldre's en la seua primera reunió, en considerar-se incapaç de revertir la greu situació financera de la corporació i en vista dels rumors que estaven circulant sobre determinats elements polítics, que estarien instigant una campanya per fomentar la resistència a saldar els deutes que diversos veïns havien contret amb l'Ajuntament. L'alcalde, precursor d'aquell moviment de

---

²¹¹ R. Puig, *Els corcs de la Restauració. Vinaròs (1876-1923)*, pp. 253-254.

²¹² *El Socialista*, 13/05/1920. Vegeu també R. Puig, *Els corcs de la Restauració. Vinaròs (1876-1923)*, p. 259.

²¹³ Tot i això sembla una quantitat massa baixa, si recordem que en octubre de 1919 sols pel concepte de contingent devia 429.226,25 pessetes.

sanejament econòmic municipal, davant la renúncia de la comissió de forces vives i de que tampoc comptava amb el suport ni dels regidors ni dels empleats, va dimitir poc després.²¹⁴

Sumat tot açò al problema de les subsistències, es va generar entre els veïns un clima generalitzat d'animadversió cap als gestors municipals, acusats de «[...] completa ineptitud y abandono» i d'haver afonat Vinaròs «[...] en ese caos de miserias, de perdición y de muerte».²¹⁵ És cert que aquestes invectives procedien d' *El Socialista*, un periòdic que es movia al voltant del republicanisme més esquerrà i del socialisme i que era l'òrgan de la federació de les societats obreres de Vinaròs. Però per aquells mateixos temps podem trobar crítiques de contingut i vehemència similars en altres medis allunyats d'aquells plantejaments. És el cas de *Patria*, publicació apartidista ideològicament propera al regeneracionisme conservador, que afirmava, per exemple, que el consistori estava dominat per cacics, secundats per «[...] media docena de amigos sin más méritos, la generalidad de las veces, que el ser hombres sin voluntad ni criterio propio, condiciones adecuadas para actuar de falderos de aquel a quien luego deben y agradecen el acta». D'eixa manera, «[...] no cumplen su misión de velar por los intereses del pueblo, que nunca tampoco les hace cargos, pero en cambio hacen méritos ante el jefe al objeto de ir a la reelección para poder seguir actuando de comparsa en la tragicomedia de la administración común».²¹⁶

L'administració municipal en la trama caciquista

A la problemàtica conjuntura socioeconòmica i al debilitament de les sempre fràgils arques municipals, s'hi afegia la manipulació de l'administració dels ajuntaments en benefici d'interessos particulars, és a dir, el caciquisme. Res fa pensar que durant el darrer decenni de vida de règim constitucional les corporacions municipals engegaren un procés d'eliminació dels mecanismes clientelars i corruptes que condicionaven la seua administració. L'agitat clima social i els profunds desajustaments econòmics no van ser obstacle perquè els consistoris continuaren sent concebuts com els òrgans de poder claus per als nivells inferiors de la piràmide clientelar, els cacics locals, en el seu

---

²¹⁴ *Patria*, 29/08/1920.

²¹⁵ *El Socialista*, 13/05/1920.

²¹⁶ *Patria*, 21/11/1920.

afany per bastir-se xarxes poderoses de clients i *amics polítics* i per emprar els recursos i funcions municipals a favor dels seus interessos particulars.

Es podrien exposar molts casos i episodis per il·lustrar aquesta pervivència de les trames caciquistes en l'administració municipal i no sols en els contextos més rurals sinó també en pobles de regulars dimensions. Així, en 1915 el republicà vila-realenc José Gil Valero descrivia les condicions i la labor dels empleats municipals del seu poble de la següent manera:

Escrivientes que apenas saben más que mal copiar un oficio; empleados que sólo atienden a complacer al personaje a cuya recomendación deben su empleo; los que atienden a quien les viene en gana; otros que negocian cuando pueden, atentos a su personal beneficio... ¡Quien sabe ni puede precisar los abusos de que son agentes conscientes o inconscientes gran parte de los dependientes del Municipio!.²¹⁷

En la mateixa línia cal situar les queixes que, en setembre de 1916, va efectuar *La Provincia Nueva* per les nombroses cessanties d'empleats que estava acordant la majoria liberal que governava l'Ajuntament de Nules. *Heraldo de Castellón* no va negar les motivacions clientelars i polítiques que s'amagaven darrere d'aquests cessaments. Es va limitar a respondre que els conservadors estaven emprant un instrument encara més reprobable, el processament de regidors liberals, com ara els cinc de la Vilavella que acabaven de ser destituïts.²¹⁸

Particularment significativa resulta la circular dictada pel Governador Civil, el conservador Fernando G. Regueral, a tots els ajuntaments de la província, en la qual començava denunciant que en la gestió dels municipis castellonencs primava la satisfacció dels interessos caciquistes clarament per damunt de l'exercici de les funcions i serveis que tenien encomanats com a administracions públiques:

---

²¹⁷ *Tribuna Libre*, 30/10/1915.

²¹⁸ *Heraldo de Castellón*, 22/09/1916. De la mateixa manera, després de la constitució del consistori de majoria conservadora a Borriana sorgit dels comicis municipals de novembre de 1913, es va acordar cessar a nombrosos empleats. Dos anys després va arribar la revenja dels liberals, que en prendre possessió com a nova majoria van dictar el cessament de trenta-quatre empleats municipals, que foren substituïts per altres tants afins al Partit (V. Abad, *Borriana siglo XX. De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*, pp. 37-38).

Vengo consagrando atención preferente desde que me encargué del mando de esta provincia, a cuanto se relaciona con la administración municipal de los pueblos de la misma, y veo con sentimiento el abandono en que se encuentran los servicios de más importancia, a los que no se consagra, por los señores Alcaldes, aquella preferente atención a que a ello vienen obligados, dedicándose por el contrario a un politiquero en el cual emplean energías que aplicadas al procedimiento administrativo, merecerían elogios y no censuras enérgicas, como merecen los que se dedican a los menesteres a que hago mención. Encarezco, por tanto, a los señores Alcaldes, Concejales y secretarios, el más exacto cumplimiento de sus deberes, con alejamiento de toda pasión que les resta autoridad, y les hace merecedores de severa censura.

A continuació, «[...] para que pueda apreciar con debida exactitud el estado de la administración de los Ayuntamientos», ordenava a ls alcaldes la remissió de tot un seguit de certificacions: de la rectificació de l'empadronament, de les ordenances municipals, de les faltes d'assistència dels regidors a les sessions, de les sessions celebrades amb caràcter extraordinari, de la distribució mensual de fons i de la seua inversió, de l'estat de la recaptació, de l'estat de la documentació comptable, etc. És a dir, que el màxim representant del règim a la província reconeixia públicament que la manipulació de l'administració municipal era quelcom generalitzat a les terres de Castelló, fins al punt d'articular una campanya oficial a escala provincial per tractar de rebaixar el seu nivell. En qualsevol cas, és de suposar que els efectes pràctics de la circular foren mínims, no s'han trobat informacions sobre el grau de compliment de la mateixa i no hi ha indicis que la campanya de Regueal tinguera continuïtat amb noves mesures.²¹⁹

En aquesta qüestió del paper jugat pels consistoris municipals en l'entramat caciquista, un dels ajuntaments del que es disposen més informacions és, de nou, el de Vinaròs. El degoteig d'episodis de manipulacions i irregularitats en la seua gestió al llarg del període és constant: violacions dels preceptes legals i aplicació de criteris injustos per afavorir els *amics polítics* a l'hora d'efectuar el repartiment de l'impost de consums; falsejaments en el repartiment d'altres càrregues fiscals; desaparició de fons i altres irregularitats en la gestió de la caixa municipal, actes falses i projectes de pressupostos amb partides en blanc; destitucions injustificades d'empleats municipals, nomenaments il·legals de substituïts d'aquells i eleccions de càrrecs arbitràries.²²⁰

---

²¹⁹ *Boletín Oficial de la Provincia*, 23/07/1917; *Heraldo de Castellón*, 24/07/1917.

²²⁰ Acusacions relatives a diverses d'aquestes irregularitats a *El Clamor*, 23/09/1913, on es reproduïx a l'efecte un article aparegut al periòdic vinarossenc *El Amigo del Pueblo*; denúncies de repartiments irregulars i injustos de l'impost de consums a *La Voz del Pueblo*, 01/11/1914, *Heraldo de Castellón*, 27/04/1915 i R. Puig, *Els corcs de la Restauració. Vinaròs (1876-1923)*, pp. 239-241, *El Imparcial*,

Lògicament, amb aquesta administració orientada en bona mesura a la satisfacció d'interessos particulars, la gestió del bé comú i de l'organització interna del consistori s'havien de ressentir. No va ser infreqüent que als dirigents municipals se'ls formularen càrrecs de deixadesa i indolència. Per exemple, en setembre 1915 es va atribuir a aquest tipus d'actituds el fet que els empleats municipals romangueren sense cobrar els seus salaris i que les escoles nacionals no s'hagueren pogut obrir, donades les dolentes condicions que presentaven. En la mateixa línia, en abril de 1921 es va recriminar la pràctica d'obrir subscripcions populars per sufragar tot tipus d'iniciatives, com ara el blanqueig de les escoles, l'arrendament del quarter de la Guàrdia Civil, el servei de bombers, etc. S'entenia que era necessari recórrer a aquesta modalitat de finançament perquè els ingressos de l'Ajuntament s'administraven de forma dolenta i que el que calia era traure «[...] la escoba para barrer a los malos administradores».²²¹

Tot plegat, la suma de subordinació institucional, debilitat financera accentuada pels problemes econòmics, persistència de la concepció caciquista de la gestió municipal i desídia i incompetència en el desenvolupament de la mateixa, no podien conduir a un altre lloc que no fora el deteriorament de la imatge pública de la institució. El següent paràgraf reflecteix i sintetitza bastant bé aquesta situació:

03/09/1915 i *Patria*, 14/11/1920; falsejaments en el repartiment d'altres càrregues fiscals a *Patria*, 25/09/1921 i R. Puig, *Els corcs de la Restauració. Vinaròs (1876-1923)*, pp. 241-242; desaparició de fons municipals, irregularitats en la gestió de la caixa municipal, actes falses i projectes de pressupostos amb partides en blanc a *La Voz del Pueblo*, 24/01/1915 i *Patria*, 25/09/1921; destitucions injustificades d'empleats municipals, nomenaments il·legals de substituïts d'aquells, elecció de càrrecs arbitrària, irregularitats en el nomenament i destitució d'empleats i en la designació de càrrecs a *El Imparcial*, 03/09/1915 i R. Puig, *Els corcs de la Restauració. Vinaròs (1876-1923)*, pp. 241-242. El cas del municipi de Ribesalbes, a la Plana Baixa, és analitzat a I. Medall, *Ribesalbes, un enclave de la ceràmica en la Plana Baixa de Castelló. De los inicios de la revolución industrial al impulso de los años 60*, Treball d'Investigació de Doctorat inèdit, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2011, pp. 125-128. La recaptació de l'impost de consums, en mans dels ajuntaments, s'efectuava a través de diferents mètodes. Un d'ells era el repartiment veïnal, que transformava els consums en un impost directe, en pagar cada família en funció de la despesa que es preveia que faria. És a dir, una comissió municipal presidida per l'alcalde assignava la quota a pagar per cada família. Però els càlculs eren tan imprecisos que el repartiment va esdevenir un instrument caciquista, per beneficiar els sectors més propers al poder municipal i perjudicar als rivals polítics o personals. No obstant, aquesta forma de recaptació era la preferida pels sectors populars, ja que estava sotmesa a cert control públic i pareixia assegurar, a pesar de tot, un repartiment més equilibrat. La forma de recaptació més odiada era l'arrendament de l'impost mitjançant subhasta al millor postor, en moltes ocasions beneficiat per vincles o relacions amb els poders locals. Aquell aplicava mecanismes de recaptació més estrictes –llocs de vigilància i agents de consums, registres domiciliaris, incautacions, coaccions...– per traure'n el màxim benefici (J. Pan-Montojo, "Ciudadanos y contribuyentes", en M. Pérez Ledesma (dir.), *De súbditos a ciudadanos. Una historia de la ciudadanía en España*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2007, pp. 499-450). En 1911 es van derogar els consums, però l'aplicació d'aquesta derogació en moltes poblacions es va demorar. Amb ella els ajuntaments es quedaven sense la seua major font de finançament, per la qual cosa fins que no trobaren altres tributs per compensar la seua desaparició, l'impost de consums va continuar en vigor. En alguns municipis va seguir cobrant-se fins al final del règim.

²²¹ *El Imparcial*, 03/09/1915; *Patria*, 24/04/1921.

Hacia tiempo que la opinión pública no política de Vinaroz, venía clamando en sus comentarios, por la necesidad imperiosa, de ejercer una acción enérgica y decisiva de saneamiento municipal, que corrigiese con mano firme, sin vacilaciones, la corrompida administración de la ciudad, que *vox populi* estaba convertida en prebenda de auténticas oligarquías de los partidos locales, mejor dicho, de fracciones distintas de un mismo origen, que no obstante su apariencia, y sus títulos denominativos, siempre han demostrado un fondo oligárquico y personalísimo. El crédito municipal base indiscutible de la prosperidad de los pueblos, fue rápidamente decreciendo, convirtiéndose luego, de nulo en negativo. Los hombres, muchos de probada honradez, que pasaron por nuestro Ayuntamiento, sufrieron las amarguras de verse envueltos en esa ola de podredumbre, que la maldita política no les dejó contener y remediar; y así, en esta rápida pendiente de desprestigio y desmoralización, Vinaroz vivía aletargado, y constantemente atemorizado ante perspectivas injustas e irritantes, con motivo de un reparto, de una multa o de cualquier otro capricho arbitrario del oligarca de turno, en la regencia de los destinos municipales. Los vinarocenses, faltos de fe en los políticos locales, perdieron la esperanza de hallar un Alcalde capaz de regenerar el municipio; y el pueblo descorazonado, haciéndose cargo de la resistencia fundadísima a intervenir de los que quizás hubieran podido remediar el mal, vivía una vida de absoluta indiferencia.²²²

Sense arribar al volum d'informació i a l'amplitud cronològica de què disposem en el cas de Vinaròs, el panorama dibuixat pel setmanari independent *El Litoral* respecte a la veïna localitat de Benicarló és similar. Durant el període en el qual s'han conservat exemplars d'aquesta publicació –de febrer de 1913 a març de 1914– a través de les seues pàgines es presenta un municipi en franca decadència econòmica i afectat per uns nivells d'emigració alarmants, situació de la que es responsabilitza, principalment, a la gestió caciquista i corrupta que els dos partits del torn venen practicant en la casa consistorial. De fet, l'anticaciquisme és clarament el component principal i quasi exclusiu de la línia editorial d'*El Litoral*. La lluita contra els cacics és el seu objectiu primordial.

Pel que fa a l'Ajuntament de la capital, sense arribar als extrems del cas de Vinaròs, el ben cert és que ja s'ha apuntat en un altre treball que els republicans –en possessió de la majoria a la corporació des de les darreries del segle– no quedaren exempts de sospites i acusacions –en bona mesura fundades– d'usos generalitzats de procediments nepotistes i clientelars en la gestió municipal: en els processos de selecció de personal, en els de contractació de proveïdors, en els d'admissió d'individus en els

---

²²² *Patria*, 11/09/1921. L'ús del temps verbal passat en aquest article es deu a que amb la campanya de sanejament iniciada per Julián Sanz en el seu retorn a l'alcaldia, *Patria* veia possibilitats que tots els defectes indicats a l'escrit començaren a diluir-se.

serveis benèfics i assistencials municipals, etc.²²³ Durant els darrers anys de vida del període constitucional aquesta tònica no va variar. És més, va saltar a primera pàgina de l'actualitat amb la irrupció de la polèmica generada en torn a la ja esmentada intenció de l'Ajuntament de suprimir el servei elèctric municipalitzat i vendre totes les instal·lacions del mateix a una empresa privada, la *Hidroeléctrica Castellonense*, que passaria a ser la prestadora directa del mateix.

Ja s'ha fet referència en un apartat anterior a l'oposició que contra aquest projecte es va alçar en amplis sectors socials i polítics de la societat castellanenca. S'ha d'afegir ara que aquesta oposició es va deure en part –a banda de a les raons ja apuntades anteriorment– a que darrere d'aquella operació es sospitava que podia haver interessos espuris, en concret la intenció de beneficiar a Enrique Gimeno Tomás, poderós home de negocis i reconegut republicà, que havia estat regidor uns anys abans. Enrique Gimeno era president del consell d'administració de la *Hidroeléctrica Castellonense*. En eixe sentit, en sessió d'11 de juliol de 1923, en plena polèmica per aquest qüestió, la corporació municipal va acordar per unanimitat condemnar les amenaces de mort anònimes que tant Fernando Gasset –principal cap visible en la defensa del projecte de supressió i venda del servei– com el propi Enrique Gimeno, havien rebut dies abans.²²⁴

---

²²³ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 314-325. La professionalització del personal de l'administració local es va introduir en Estatut Municipal de 1924. Fins aleshores els empleats municipals depenien de la decisió personal i partidista d'alcaldes i regidors (R. Ramírez, *Caciquismo y endogamia: un análisis del poder local en la España de la Restauración (Córdoba, 1902-1931)*, Madrid, Universidad Rey Juan Carlos – Dykinson, 2008, p. 111).

²²⁴ Actes de l'Ajuntament de Castelló, 11/07/1923.

IV

**LES ACTITUDS I ELS
COMPORTAMENTS POLÍTICS:
L'EVOLUCIÓ DEL
CORPORATIVISME I DE
L'ANTILIBERALISME**

Els tres primers blocs temàtics del present treball han tingut com a principal focus d'atenció als partits polítics, que han sigut analitzats des de diverses perspectives: l'estratègia; els usos polítics orientats a cercar adhesions populars; les pràctiques caciquistes, clientelars i oligàrquiques; i la labor desenvolupada al front de les diverses instàncies de l'edifici institucional restauracionista. Precisament, en l'apartat dedicat a abordar aquesta darrera qüestió –l'últim del tercer bloc– s'han introduït alguns continguts referits ja no als partits sinó als governats. En concret, aspectes relacionats amb l'afecció/desafecció envers les institucions polítiques del règim.

Seguint aquesta línia, en el quart i darrer bloc temàtic del treball es pretén aprofundir en l'estudi de les actituds i comportaments polítics amb què la societat castellonenca va respondre a aquell context marcat per la crisi econòmica, social, institucional i ideològica. Una *actitud política* s'entén com un conjunt relativament estable de creences, afectes i valors en relació a un objecte determinat (un governant concret, una determinada institució, un règim polític en conjunt, etc.). Per la seua banda, el concepte de *comportament polític* fa referència a la manera i el grau d'intensitat – implicació– amb què la ciutadania participa en l'esfera política.¹

Així, entre els elements que s'analitzen en les pàgines següents es troben el grau d'afecte/desafecte envers el règim, la valoració d'aquest i de la política en general, el nivell d'eficàcia atribuït al sistema polític, les orientacions ideològiques o els nivells de participació política i electoral. L'objectiu últim és contribuir a discernir fins a quin punt els diversos sectors socials estaven predisposats a trencar amb el parlamentarisme liberal, o bé si aquell règim encara conservava suficients suports com per continuar existint i fins i tot per evolucionar en sentit democràtic, possibilitats que haurien estat avortades per la deslleialtat institucional de l'Exèrcit i el beneplàcit de la Corona al colp d'Estat de Primo de Rivera.²

En aquella darrera etapa del període constitucional inaugurat quaranta anys en rere, la societat es trobava davant una veritable cruïlla de projectes polítics, tal com correspon a un context de crisi com el que hi havia plantejat. Una opció era la continuïtat del *statu quo*, d'aquell sistema liberal i parlamentari que no obstant acusava evidents dèficits democràtics i que com s'ha pogut comprovar en apartats anteriors

---

¹ Vegeu la utilització d'aquests dos conceptes per exemple en E. Bonet, I. Martín i J.R. Montero, "Las actitudes políticas de los españoles", en J.R. Montero, J. Font i M. Torcal (coords.), *Ciudadanos, asociaciones y participación en España*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 2006, pp. 105-132.

² M. Martorell y F. del Rey, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores", p. 51.

continuava recolzant-se en les pràctiques caciquistes i clientelars. Un sistema polític, el de la Restauració, associat a actituds i comportaments de la ciutadania envers la política marcats per elements com ara la concepció instrumental de la mateixa, la deferència, els nivells de mobilització reduïts i la cultura del pacte, el desinterès per les ideologies, la tergiversació del sufragi –emprat com a via per obtenir beneficis immediats i materials– la prioritització dels fins privats per sobre dels col·lectius i el localisme.³

Per altra banda, en oposició al sistema de la Restauració, pràcticament des de la seua instauració s'havien anat forjant opcions que apostaven per la transformació o evolució d'aquell cap a un règim plenament democràtic. Aquests projectes anaven vinculats a aspectes tals com el bastiment d'organitzacions polítiques amb estructures organitzatives complexes i extenses xarxes de sociabilitat, l'activació de repertoris mobilitzadors massius i l'elaboració i difusió de discursos polítics orientats a potenciar l'adhesió popular. Estigueren protagonitzats principalment per les diverses formacions republicanes i en menor mesura pel socialisme, però com s'ha pogut comprovar anteriorment els referits usos polítics foren adoptats també –tot i que de manera més superficial i menys intensa– per les formacions dinàstiques. Aquesta línia alternativa obtenia els seus majors èxits en col·lectius i comunitats en les quals actituds i comportaments com ara la identificació amb discursos ideològics i amb propostes generalistes i supralocals, la mobilització política massiva i l'aposta per la netedat dels processos electorals assolien un desenvolupament considerable.

En darrer terme, existia una altra alternativa igualment crítica amb el règim vigent i renovadora en el terrenys de la praxi política, però que a diferència de l'anterior no tenia com a fi últim la consecució d'un sistema liberal democràtic sinó, ben al contrari, la implantació d'un estat corporatiu i antiliberal. Propugnada i impulsada per les forces més escorades a la dreta, aquesta alternativa havia anat prenent força a l'entorn europeu des de finals del segle XIX, quan es va començar a posar de manifest la crisi dels valors liberals, al temps que els conflictes socials i aranzelaris atorgaven cada vegada major protagonisme als grups d'interessos organitzats –grups de pressió empresarials, organitzacions obreres...– en detriment de la concepció liberal de la comunitat política com la simple reunió d'individus lliures.

Arribats els anys de la Primera Guerra Mundial, aquests processos experimentaren un marcada acceleració, al caliu de l'agreujament de la conflictivitat

---

³ J. Moreno, "Teoría del clientelismo y estudio de la política caciquil", pp. 214-217.

social, els desajustaments ocasionats per les turbulències econòmiques i la crisi institucional i desestabilització política dels estats liberals europeus. I és que els plantejaments corporativistes i antiliberals es van nodrir de l'expansió d'actituds de desencís, desafecció, desprestigi i menyspreu cap a la política i les institucions liberals. Els càrrecs d'ineficàcia i de corrupció que pesaven sobre aquestes cada vegada eren més generalitzats –arribaven des de tots els col·lectius i sectors socials– i es formulaven amb major duresa.⁴

Sabem que va ser aquest darrer projecte polític el que es va acabar imposant amb la insurrecció militar de setembre de 1923. Però allò que en concret es tractarà de determinar en les pàgines següents és en quina mesura, durant els darrers anys de vida de la Restauració, la societat castellanenca es trobava alineada amb les actituds i comportaments polítics que es corresponien amb aquests plantejaments corporativistes i antiliberals, fins a quin punt conservaven actituds i comportaments propis del sistema liberal oligàrquic encara vigent i en quin grau presentaven actituds i comportaments associats a règims liberals democràtics.

Nogensmenys, no resulta senzill recollir dades sobre les actituds i comportaments electorals dels ciutadans referides a un període històric com el de la Restauració. En l'actualitat els estudis sociològics i politològics que tenen com a objectiu aquestes matèries disposen de la possibilitat de consultar les nombroses enquestes que es realitzen periòdicament i que inclouen preguntes sobre les actituds i els comportaments polítics de la població, o bé de realitzar-ne de pròpies. Òbviament no es pot acudir a aquest recurs informatiu quan la recerca s'ubica cronològicament a principis del segle XX. A més, en el cas que ací ens ocupa es dona la circumstància que altres fonts claus per aproximar-se a aquestes qüestions, les electorals –essencials per determinar tant les orientacions ideològiques dels ciutadans com el seu grau de participació/abstencionisme– es trobaven fortament condicionades pel fet que els electors, en bona mesura, no votaven o deixaven de votar seguint conviccions ideològiques i en plena llibertat de consciència, sinó mediatitzats per relacions de naturalesa deferent o clientelar o per suborns o coaccions. També sabem que una part considerable dels sufragis computats oficialment havien sigut falsejats, al igual que els censos electorals que s'empraven durant les votacions.

---

⁴ Ch. S. Maier, *La refundación de la Europa burguesa. Estabilización en Francia, Alemania e Italia en la década posterior a la I Guerra Mundial*, pp. 25-27 i 706-707; F. del Rey, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, pp. 19-25 i 820-822.

A pesar d'aquestes dificultats, en tractarà d'obtenir la major informació possible dels indicadors electorals que poden resultar d'utilitat a l'hora d'estudiar les actituds i comportaments polítics ciutadans. En tot cas, cal tenir en compte que, a banda de la participació en els comicis, la societat disposa d'altres mecanismes d'intervenció en l'esfera pública, com ara la implicació en moviments i mobilitzacions reivindicatives i de protesta i la vinculació més o menys formal a organitzacions de signe divers – polítiques, empresarials, sindicals, cíviques,...-. A través de tots ells és possible també trobar indicis de les actituds i comportaments polítics més estesos en una determinada comunitat. En última instància, una via més d'aproximació a aquestes matèries és la constituïda per les valoracions i opinions sobre el sistema polític, les institucions, els partits... expressades públicament i recollides als medis de comunicació.

D'eixa manera, al llarg de les següents pàgines, a través dels canals apuntats en els anteriors paràgrafs, es pretén conèixer les actituds i els comportaments polítics dels diversos segments en què s'articulava la societat castellonenca dels anys 10 i principis dels 20 –els propietaris agrícoles, l'empresariat, els sectors intermedis, els llauradors, els assalariats...-. També de les dones, una part de la societat mancada de drets polítics i apartada de l'esfera pública, trets que lluny de provocar la seua exclusió de l'anàlisi, atorguen major interès si cap a l'estudi d'aquest subjecte.

IV.1. LA DEFENSA DELS INTERESSOS COL·LECTIUS: ASSOCIACIONISME CORPORATIU I ASSOCIACIONISME POLÍTIC

Ja s'ha fet referència a les anteriors pàgines a l'auge experimentat per les tendències corporativistes a partir de la segona meitat dels anys 10, és a dir, de les tesis que propugnaven «[...] el desplazamiento del poder desde los representantes elegidos o de la burocracia de carrera a las principales fuerzas organizadas de la sociedad y de la economía».⁵ Lògicament, un dels processos associats a les etapes que experimenten un fort impuls corporativista és el de la intensificació de l'associacionisme no polític (professional, de classe...). No debades, el corporativisme també ha sigut definit com la «[...] tendencia social a la integración de los individuos en formas de acción social colectiva, de manera que toda suerte de grupos y categorías sociales se organizan de

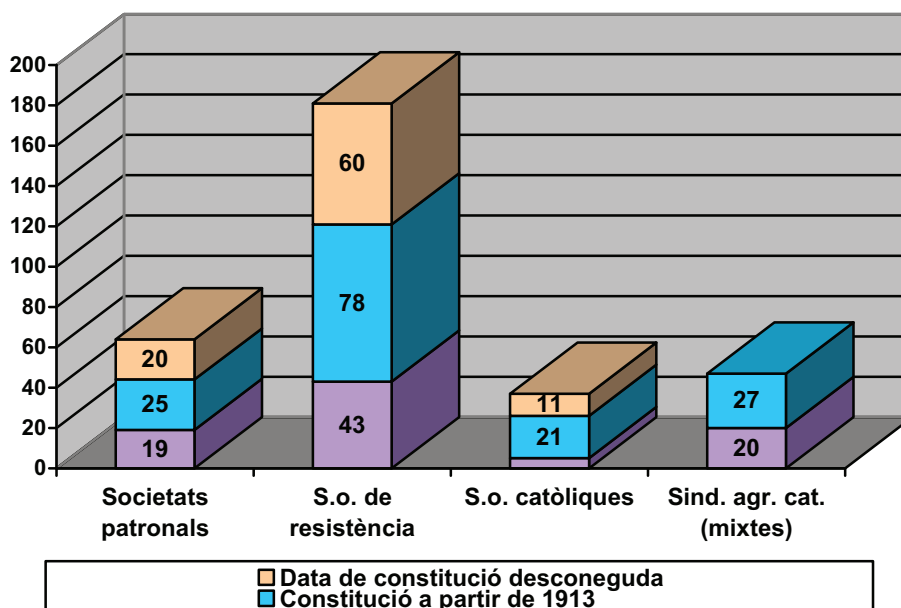
---

⁵ Ch. S. Maier, *La refundación de la Europa burguesa. Estabilización en Francia, Alemania e Italia en la década posterior a la I Guerra Mundial*, p. 24.

formas variadas para defender mejor sus intereses colectivamente, tanto ante el resto de la sociedad como ante el Estado». ⁶

En eixe sentit, un punt de partida per apropar-se a la qüestió del grau d'expansió d'aquestes tendències corporativistes en una comunitat determinada consisteix en examinar els trets i l'evolució que allí presenta l'associacionisme professional.

FIGURA 1) ASSOCIACIONS PROFESSIONALS A LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ (1913-1923).⁷

FONTS: elaboració pròpia a partir de Instituto de Reformas Sociales, *Estadística de asociaciones: censo electoral de asociaciones profesionales para la renovación de la parte electiva del Instituto y de las juntas de reformas sociales y relación de las instituciones no profesionales de ahorro cooperación y previsión en 30 de junio de 1916*, Madrid, Sobrinos de la Suc. de M. Minuesa de los Ríos, 1917; Instituto de Reformas Sociales, *Censo electoral social: formado con arreglo a la Real Orden de 30 de octubre de 1919 para la elección de vocales representantes de los elementos patronal y obrero que han de formar parte del Instituto de Reformas Sociales, conforme al Real Decreto de 14 de octubre de 1919, y aprobado por el Consejo de Dirección en 3 de agosto de 1920*, Madrid, Sobrinos de la Suc. de M. Minuesa de los Ríos, 1920; Ministerio de Trabajo y Previsión, *Listas provisionales del Censo Electoral Social que se publican en virtud de los dispuesto por el Decreto de 25 de Mayo de 1931*, *Gaceta de Madrid*, nº 293, 20/10/1931, annex únic; M. Bellido, *Anuario-guía de la provincia de Castellón. 1922*; Arxiu Històric de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Castelló, carpeta AHCCCS-8/6; actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer de Castelló de la Plana, 09/03/1921; actes de la Junta General de la Societat d'Obrers Espardenyers *La Regeneradora* de Vila-real, 18/10/1920; actes de la Junta General de la Societat d'Obrers Forners *La Emancipadora* de Vila-real, 07/12/1919; actes del Comitè de la Federació Nacional d'Obrers Espardenyers i Oficis Annexes d'Espanya, 30/03/1922 i 12/04/1922; actes de la Junta General de la Societat de Tauellers de Castelló, 15/04/1920; actes de l'Assemblea de Delegats

⁶ F. del Rey, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, pp. 17-18.

⁷ El gràfic recull totes aquelles societats de què es té constància que en algun moment entre 1913 i 1923 van estar presents a les comarques de Castelló. No totes elles van existir al llarg de tot aquell període.

de la Federació Provincial d'Obrers de Vila i Peons, 13/02/1923; llistat de socis de la Societat de Cambrers *La Protectora* de Castelló de la Plana; Junta Provincial del Cens Electoral de Castelló, *Censo corporativo electoral. Rectificación del censo corporativo electoral de la provincia de Castellón, correspondiente al año 1928*, Butlletí Oficial de la Província, n° extraordinari, 23/03/1919; S. Garrido, "Obrers contra «amarillos». El contracte col·lectiu de treball de la Plana de 1920", *Los trabajadores de las derechas i Treballar en comú. El cooperativisme agrari a Espanya (1900-1936)*; G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 232 i "Àngels de la llar, obreres conscients: les dones de les classes populars a la Plana Baixa (1913-1923)", pp. 106 i 122; *El Socialista*, 17/07/1920 i 04/09/1922; E. Alcón, "El Despertar Femenino: las confeccionadoras de naranjas en Castelló durante la Segunda República", treball inèdit del Màster en Investigació i Docència en Estudis Feministes, de Gènere i Ciutadania, Universitat Jaume I, 2009; premsa local, 1913-1923; *Anuario General de España*, Madrid, Bailly-Baillièrre Riera, 1922.

A la Figura 1 queden representats els valors quantitatius referits a l'associacionisme obrer, mixt i patronal que han pogut ser recollits de les fonts disponibles. A pesar que el nombre d'entitats amb data de constitució desconeguda és certament elevat, sí que es pot constatar que, tal com es fa palés al referit gràfic, com a mínim el 39% de les societats patronals comptabilitzades, el 57% dels sindicats agraris catòlics, el 43% de les societats obreres de resistència i el 57% de les societats obreres catòliques existents entre 1913 i 1923 van ser fundades a la província en el transcurs del decenni 1913-1923. Aquests percentatges resulten certament destacables i probablement, sobretot en el cas de les societats obreres de resistència, encara foren considerablement més elevats.

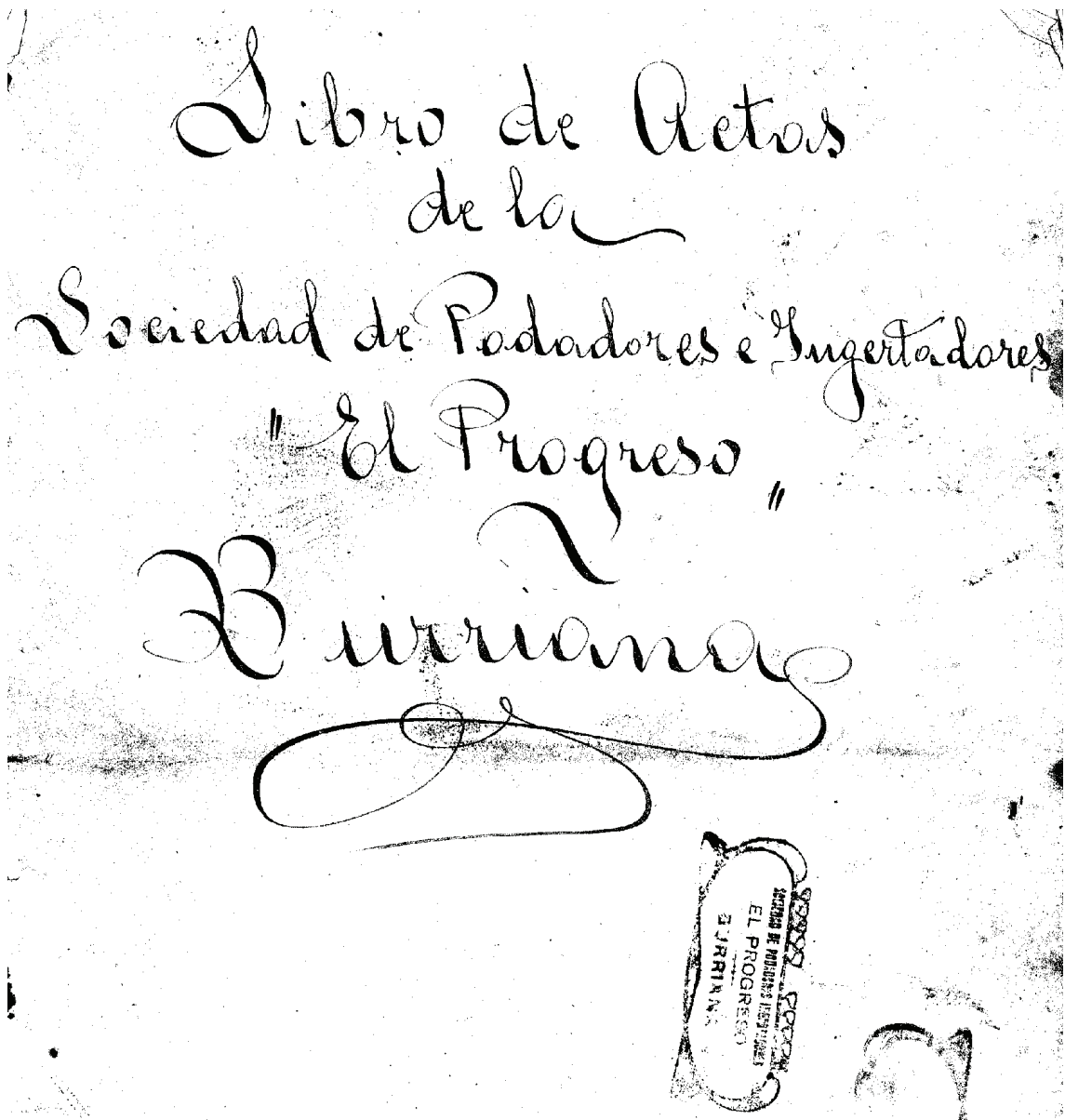
En qualsevol cas, sí que es pot afirmar amb rotunditat que durant les dues primeres dècades del segle XX l'associacionisme professional va viure a les comarques de Castelló una forta eclosió, que el situaria en valors que no tenien res a veure amb els de finals del *vuitcents*. La immensa majoria de les societats plasmades a la Figura 1 amb data de constitució coneguda foren fundades en un d'aquests dos decennis.

A títol d'exemple podem esmentar el cas del municipi de Vila-real. En un recull estadístic practicat pel seu consistori a data 1 de juny de 1900, sols va ser consignada una entitat, la Societat d'Obrers de Vila, que comptava amb quaranta-dos socis i que s'havia fundat el 25 de març d'aquell mateix any. Per contra, al voltant de l'any 1920 hi havia almenys quinze societats obreres de resistència, tres patronals i dues obreres catòliques implantades en aquell terme municipal.⁸ Un mostra clara del fort

---

⁸ *Relación de las sociedades y círculos políticos, literarios, de recreo, etc. del término municipal* (1900) (Arxiu Municipal de Vila-real); *Escritos de las sociedades existentes en esta ciudad, comunicando el objeto social de cada una, denominación de la casa social y alquiler satisfecho por el local* (1918) (Arxiu Municipal de Vila-real); Actes de la Societat d'Obrers Espardenyers *La Regeneradora* de Vila-real, 13/07/1913, 06/08/1919 i 18/10/1920; Actes de la Societat d'Obrers Forners *La Emancipadora* de Vila-

desenvolupament d'aquest tipus d'associacionisme durant els primers lustres del nou segle, extrapolable a moltes altres poblacions castellonenques.

Portada del llibre d'actes de la Societat d'Esporgadors i Empeltadors *El Progreso* de Borriana (1917-1931). (Centre Documental de la Memòria Històrica (Salamanca).

Altres indicadors que poden resultar d'interés són els referits als volums d'afiliats. Només amb l'anàlisi de la militància en l'obrerisme de resistència els valors que s'obtenen són ja veritablement remarcables. Pel que fa a la ciutat de Castelló, ja s'ha assenyalat en un altre lloc que cap a 1915 aproximadament un 40% de la població

---

real, 12/07/1914 i 07/12/1919; Actes de la Junta Directiva de la Societat d'Obrers de Vila de Vila-real, 23/10/1919; Actes de la Federació Provincial d'Obrers de Vila i Peons de Castelló, 13/02/1923; *Heraldo de Castellón*, 18/09/1920; *La Provincia Nueva*, 15/04/1919 i 20/09/1920; S. Garrido, *Los trabajadores de las derechas*, p. 237. Les dades recopilades inclouen també les relatives a Les Alqueries.

activa estava afiliada a alguna de les societats adscrites al Centre Obrer (uns cinc mil individus, el 15% respecte al total d'habitants de fet que tenia Castelló de la Plana).⁹ Es tracta d'uns valors certament considerables i sensiblement superiors als obtinguts per a 1904 (2.219 obrers afiliats, el 29% respecte al total de la població activa i el 7,42% respecte al total d'habitants de fet de Castelló de la Plana), que a més molt probablement va anar en ascens en els anys següents, sobretot arran de la darrera onada associativa (1918-1920).¹⁰

Altres xifres de filiació disponibles suggereixen la possibilitat que la tònica experimentada a la capital estiguera també present en diversos municipis ubicats també a la Plana.

QUADRE 1) NOMBRE D'AFILIATS A SOCIETATS OBRERES, MIXTES I PATRONALS QUE VAN PARTICIPAR EN LES NEGOCIACIONS DEL CONTRACTE COL·LECTIU DE TREBALL DE LA PLANA (1920) I PERCENTATGES EN RELACIÓ ALS HABITANTS DE FET DE CADA MUNICIPI REPRESENTAT.

Municipi	Afiliats a societats de resistència	Afiliats a sindicats catòlics (obrers i mixtes)	Afiliats a patronals	Total afiliats	Total habitants de fet	% afiliats / habitants de fet
Almassora	1.398	2.425		3.823	7.273	52,56
Almenara	256			256	1.825	14,03
Betxí	420		250	670	2.032	32,97
Borriana	2.181	1.546	900	4.627	13.895	33,30
Borriol	310		466	776	3.019	25,70
Eslida	60			60	1.440	4,17
Moncofa	765			765	2.236	34,21
Nules	409	1.000		1.409	5.874	23,99
Onda	557			557	6.631	8,40
La Vall d'Uixó	200			200	8.307	2,41
Vila-real ¹¹	2.850	2.225		5.075	16.770	30,26
Xilxes	300			300	1.103	27,20

⁹ G. Llansola, "El moviment obrer a Castelló de la Plana durant els anys 1913-1917: la identitat republicana en entredit", p. 167. Possiblement aquest percentatge va ser encara un poc major. Cal tenir en compte que per obtenir-lo s'ha pres com a referència la població activa computada al *Censo de la Población de España* de 1920. És bastant probable que el contingent de població activa a la ciutat fora menys reduït en 1915 que en 1920. A més, respecte a la xifra d'afiliats s'ha de tenir present que en ella no estan comptabilitzats els treballadors socis d'entitats obreres no adscrites al Centre Obrer. La xifra d'habitants de fet en 1915 (32.309) emprada per obtenir el percentatge d'obrers respecte del total d'habitants, ha sigut localitzada al *Boletín de Estadística Municipal* corresponent al número de desembre de 1915.

¹⁰ Les dades referides a 1904 a F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, 231.

¹¹ Inclou les dades corresponents a Les Alqueries.

FONTS: Elaboració pròpia a partir de S. Garrido, “Obrers contra «amarillos». El contracte col·lectiu de treball de la Plana de 1920”, *Heraldo de Castellón*, 18 i 23/09/1920, *La Provincia Nueva*, 20/09/1920 i *Censo de la Población de España. 1920*.

A pesar que al Quadre 1 sols es comptabilitzen afiliats a societats –obreres, mixtes o patronals– exclusivament vinculades al negoci taronger (collidors i collidores, constructors de caixes de taronja, carreters, talladors, treballadores dels magatzems) que van participar en les negociacions del contracte col·lectiu del sector taronger, s’observa com en la majoria dels pobles aquests col·lectius suposaven més del 20% dels seus censos de població corresponents –en alguns més del 30 i fins i tot del 50%– amb unes xifres absolutes que s’aproximen al miler d’individus en bastants casos i els superen àmpliament en altres tants. Tot i que els valors del Quadre no resulten massa fiables – foren obtinguts de les pròpies entitats, que probablement els manipularen a l’alça– sí que permeten verificar que les proporcions d’individus implicats en l’associacionisme professional en els pobles de la Plana eren considerables. A més, cal insistir en el fet que sols han sigut contemplats els afiliats a societats vinculades al negoci taronger, no a d’altres sectors com ara el tauleller, l’espardenyer, el de la construcció... que indubtablement aportaven contingents d’afiliats també importants.¹²

---

¹² En el mateix sentit, cal tenir en compte que l’espectre associatiu de tipus socioeconòmic no s’esgotava amb les societats obreres, patronals i mixtes, sinó que també s’han d’encabir en ell les entitats mutualistes, les cooperatives, les comunitats de regants, les caixes d’estalvi, etc. (Vegeu per exemple E. Maza, “Preferencias y destinatarios del asociacionismo vallisoletano en su rodaje contemporáneo”, en E. Maza (coord.), *Asociacionismo en la España contemporánea. Vertientes y análisis interdisciplinar*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2003, pp. 147-174. És cert, però, que la presència pública i la càrrega reivindicativa d’aquests tipus d’entitats eren molt més discretes que en el cas de les societats obreres, patronals i mixtes. En general, la seua actuació essencialment en cenyia al compliment de les seues funcions assistencials i en matèria de previsió social i de cooperació econòmica, totes elles circumscrites a l’àmbit privat. Eixe és el motiu pel qual no han sigut incloses en els diversos indicadors que es venen presentant en aquestes pàgines.

QUADRE 2) NOMBRE D'AFILIATS DE SOCIETATS OBRERES, MIXTES I PATRONALS QUE VAN SOL·LICITAR LA SEUA INCLUSIÓ EN EL CENS ELECTORAL SOCIAL I PERCENTATGES EN RELACIÓ ALS HABITANTS DE FET DE CADA MUNICIPI REPRESENTAT (1919).

Municipi	Afiliats a societats de resistència	Afiliats a sindicats catòlics (obrers mixtes)	Afiliats a patronals	Total afiliats	Total habitants de fet	% afiliats / habitants de fet
Almassora	2.100	1.330		3.430	7.273	47,16
Benicarló	180	250		430	7.012	6,13
Càlig	184			184	2.827	6,51
Moncofa	370			370	2.236	16,55
Morella		192		192	5.498	3,49
Nules		946		946	5.874	16,10
Onda	1.240	492		1.732	6.631	26,12
La Vall d'Uixó	1.399	150	29	1.578	8.307	19,00
Vinaròs	1.499			1.499	7.846	19,10

FONTS: Elaboració pròpia a partir de la publicació de l'Institut de Reformes Socials titulada *Censo electoral social: formado con arreglo a la Real Orden de 30 de octubre de 1919 para la elección de vocales representantes de los elementos patronal y obrero que han de formar parte del Instituto de Reformas Sociales, conforme al Real Decreto de 14 de octubre de 1919, y aprobado por el Consejo de Dirección en 3 de agosto de 1920*, Madrid, Sobrinos de la Suc. de M. Minuesa de los Ríos, 1920; i *Censo de la Población de España. 1920*.

Una altra font que ofereix dades d'afiliació –per bé que igualment parcials i sospitoses d'estar manipulades a l'alça– és el cens associatiu confeccionat en 1919 per l'Institut de Reformes Socials. Tanmateix, aquest probable increment irregular en el nombre d'afiliats que cada societat declarava tenir es veu sobradament compensat pel fet que al cens no apareixen totes les entitats existents, sinó sols aquelles –clarament minoritàries– que hi van sol·licitar expressament la seua inclusió i que complien els requisits legals per poder figurar en ell, entre ells el d'estar constituïda abans de l'1 de novembre de 1919. Tenint en compte aquestes consideracions, una mirada als valors recollits al Quadre 2 permet comprovar que, tot i enregistrar uns percentatges respecte del total d'habitants de fet un tant inferiors en comparació amb els obtinguts al Quadre 1, aquestos es troben, en la majoria dels municipis representats, per sobre del 15%, xifra àmpliament superada per Onda i sobretot per Almassora, que novament presenta uns valors propers al 50%.

Per altra banda, mereix un comentari particularitzat el procés de corporativització experimentat en el funcionariat, un sector que fins aquells moments havia jugat un paper molt secundari en els moviments reivindicatius i de protesta i en

l'associacionisme professional. Ara, davant el continuat i intens procés inflacionista, els funcionaris i empleats de centres oficials es van veure impulsats a sumar-se a l'escalada reivindicativa protagonitzada per les entitats obres, per tractar de frenar la caiguda del seu poder adquisitiu.

Així, sabem que en juny de 1918 l'Associació Provincial de Magisteri va convocar a tots els mestres de les comarques de Castelló a una reunió per tractar de la petició d'inclusió d'aquest col·lectiu professional en el projecte de millora de sous dels funcionaris de l'Estat. En gener de 1920 era una nodrida representació d'empleats de l'Ajuntament de Castelló qui es reunia amb alcalde i regidors per demanar-los que no es retardara més l'aprovació de les millores que tenien demanades, entre les quals figurava l'augment dels emoluments. En altres ocasions en lloc de demanar augments salarials s'optava per protestar per l'increment dels preus, com quan una representació de funcionaris de la capital es va entrevistar amb el Governador Civil. Fins i tot en alguns casos es va anar més enllà de la protesta i la reivindicació, per buscar fórmules de cooperació amb què combatre el problema inflacionari. D'eixa manera, en novembre de 1919 els empleats d'Hisenda, la Diputació, l'Ajuntament de Castelló, el Govern Civil, etc., es van reunir per tractar del reglament d'un economat que pretenien constituir.¹³

Però les accions i demandes dels empleats públics no es circumscriviren sols a qüestions salarials. També tractaren d'avançar cap a una major regulació de totes les condicions del seu treball –accés, ascensos i promocions, règim disciplinari, estructura organitzativa, definició dels llocs de treball... – mitjançant l'aprovació i la introducció de millores en els reglaments de personal.¹⁴

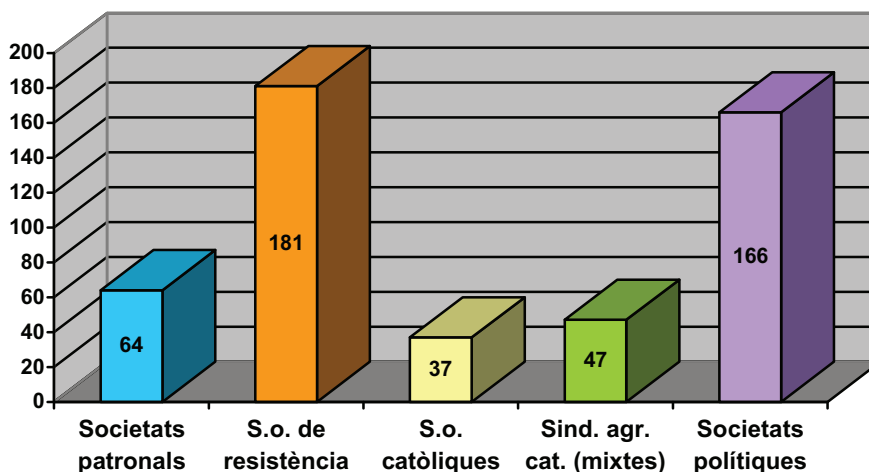
Tot plegat, al llarg de les pàgines precedents es posa de manifest que durant el decenni 1913-1923 els interessos, les aspiracions, les reivindicacions i les protestes dels castellanencs es van canalitzar, en bona mesura, a través d'associacions professionals. En eixe sentit, pot resultar adient realitzar una comparació quantitativa entre aquest tipus d'associacionisme i el protagonitzat per entitats de caire polític.

---

¹³ La reunió dels mestres a *Heraldo de Castellón*, 21/06/1918. La reunió dels empleats municipals de Castelló amb els edils a *Heraldo de Castellón*, 15/01/1920. Una nova demanda d'augment salarial d'aquest col·lectiu a *El Clamor*, 16/10/1920. La visita al Governador Civil a *Heraldo de Castellón*, 28/11/1919. La iniciativa de l'economat a *La Provincia Nueva*, 19/11/1919.

¹⁴ Peticions realitzades pels empleats de l'Ajuntament de Castelló en aquesta matèria a *El Clamor*, 15/01/1920 i 16/10/1920. Ja s'ha fet referència en un altre apartat als avanços aconseguits en aquest àmbit pels empleats de la Diputació. Sobre els mateixos vegeu també *Heraldo de Castellón*, 09/11/1920.

FIGURA 2) ASSOCIACIONS PROFESSIONALS I POLÍTQUES A LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ (1913-1923).¹⁵

FONTS: elaboració pròpia a partir de Instituto de Reformas Sociales, Estadística de asociaciones: censo electoral de asociaciones profesionales para la renovación de la parte electiva del Instituto y de las juntas de reformas sociales y relación de las instituciones no profesionales de ahorro cooperación y previsión en 30 de junio de 1916; Instituto de Reformas Sociales, Censo electoral social: formado con arreglo a la Real Orden de 30 de octubre de 1919 para la elección de vocales representantes de los elementos patronal y obrero que han de formar parte del Instituto de Reformas Sociales, conforme al Real Decreto de 14 de octubre de 1919, y aprobado por el Consejo de Dirección en 3 de agosto de 1920; Ministerio de Trabajo y Previsión, Listas provisionales del Censo Electoral Social que se publican en virtud de los dispuesto por el Decreto de 25 de Mayo de 1931, Gaceta de Madrid, nº 293, 20/10/1931, annex únic; M. Bellido, Anuario-guía de la provincia de Castellón. 1922; Arxiu Històric de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Castelló, carpeta AHCCCS-8/6; actes de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer de Castelló de la Plana, 09/03/1921; actes de la Junta General de la Societat d'Obrers Espardenyers La Regeneradora de Vila-real, 18/10/1920; actes de la Junta General de la Societat d'Obrers Forners La Emancipadora de Vila-real, 07/12/1919; actes del Comité de la Federació Nacional d'Obrers Espardenyers i Oficis Annexes d'Espanya, 30/03/1922 i 12/04/1922; actes de la Junta General de la Societat de Taulers de Castelló, 15/04/1920; actes de l'Assemblea de Delegats de la Federació Provincial d'Obrers de Vila i Peons, 13/02/1923; llistat de socis de la Societat de Cambrers La Protectora de Castelló de la Plana; S. Garrido, "Obrers contra «amarillos». El contracte col·lectiu de treball de la Plana de 1920", Los trabajadores de las derechas i Treballar en comú. El cooperativisme agrari a Espanya (1900-1936); G. Llansola, Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917, p. 232 i "Àngels de la llar, obreres conscients: les dones de les classes populars a la Plana Baixa (1913-1923)", pp. 106 i 122; E. Alcón, "El Despertar Femenino: las confeccionadoras de naranjas en Castelló durante la Segunda República"; premsa local, 1913-1923; Anuario General de España, Madrid, Bailly-Baillière Riera, 1922.

¹⁵ El gràfic recull totes aquelles societats de què es té constància que en algun moment entre 1913 i 1923 van estar presents a les comarques de Castelló. No totes elles van existir al llarg de tot aquell període. No s'han computat en l'apartat de societats polítiques els comitès i juntes locals constituïdes al si dels diferents partits. Al contrari que els cercles o les joventuts, no es tracta d'entitats que tingueren l'aspiració i la vocació d'atraure a contingents d'individus quantiosos per tal d'enfortir els lligams d'una formació política donada amb la societat, sinó d'òrgans de direcció formats per un nombre reduït d'individus, per elits polítiques locals. Així, no poden ser considerades com a associacions. De fet, normalment no es donaven d'alta oficialment com a tals i per tant no apareixien en els registres oficials d'associacions.

Les dades plasmades a la Figura 2 posen de relleu una clara superioritat numèrica de les societats professionals respecte de les polítiques. Si prenem com a unitat de mesura el nombre d'afiliats, tot i que les dades resulten –a banda de no excessivament fiables– incompletes, de manera que no permeten oferir recomptes generals, sí que es pot afirmar que a partir d'elles el panorama que s'obté és semblant. Així, atenent únicament als obrers associats a societats de resistència, ja s'ha assenyalat pàgines en rere que al municipi de Castelló durant el nostre període d'estudi aquestos van rondar la xifra dels cinc mil. Dificilment els individus afiliats a societats polítiques en aquesta població s'aproximaven a aquestos valors. Les entitats republicanes van poder arribar a sumar, en els moments més àlgids del decenni, no més d'uns dos mil afiliats. Les xarxes de sociabilitat bastides per la resta de partits eren molt més modestes, de manera que tot plegat es pot afirmar que no és probable que la militància política a la ciutat assolira més de tres milers de veïns.¹⁶

Arribats a aquest punt, es pot afirmar que els valors plasmats en els diversos indicadors sobre associacionisme exposats fins ací dibuixen una societat amb uns nivells de mobilització que –en un context com el de la Restauració, sovint presentat com un període marcat per la indiferència, la passivitat i la confiança de les demandes i interessos individuals i col·lectius al cacic de torn– han de ser considerats com a relativament elevats. De fet, com hem observat, hi ha indicis sòlids que apunten a que aquesta actitud activa i participativa de la ciutadania castellanenca s'estava intensificant durant aquells darrers anys de període constitucional.

Ara bé, els mateixos indicadors semblen posar de manifest que la canalització d'aquesta actitud reivindicativa s'estava produint preferentment a través de la implicació en organitzacions i iniciatives no polítiques o, millor dit, no partidistes. Les comarques de Castelló es troben doncs plenament alineades amb l'auge corporativista que s'estava produint a Espanya i en general a l'Europa de la guerra i de la primera postguerra.¹⁷

---

¹⁶ Les dades d'afiliació conegudes de societats republicanes radicades a la capital es redueixen a les de les tres organitzacions principals del republicanisme castellanenc: el Centre Republicà del carrer Ruiz Zorrilla –700 socis– la Joventut Republicana –300 socis– i l'Ateneu Radical –190 socis– (G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, p. 95). Només el carlisme *pur* disposava també d'un entramat associatiu que puga ser qualificat de multitudinari a la ciutat, amb el Cercle (300 socis), la Joventut (sense dades d'afiliació), el Requeté (70 membres) i les Margarides (150 sòcies) (G. Llansola, "Estructura organitzativa i participació electoral del carlisme castellanenc en la decadència de la Restauració (1914-1918)", pp. 214, 216 i 218). Tant en el cas de les entitats republicanes com en el de les carlines es tracta de dades referides a l'any 1915.

¹⁷ M. Cabrera i F. del Rey, "De la oligarquia y el caciquismo a la política de intereses. Por una relectura de la Restauración", en M. Suárez Cortina (ed.), *Las máscaras de la libertad. El liberalismo español*,

La situació perfilada en el paràgraf anterior encaixa bastant bé amb la hipòtesi que planteja que durant els darrers anys d'existència del règim es va produir una intensa mobilització social, però vehiculada no mitjançant els partits polítics sinó a través de sindicats i altres organitzacions de caire corporatiu. Així, el bloqueig de la sortida democràtica a aquell sistema liberal oligàrquic no s'hauria produït per una manca de mobilització ciutadana, sinó perquè aquesta, al generar-se en un context de profunda crisi social, institucional i dels valors liberals— hauria contribuït no a la democratització del règim sinó al foment de tendències corporativistes.¹⁸ Eixe hauria sigut el resultat del prolongat i pronunciat desprestigi del sistema polític, del posicionament de la qüestió social com el conflicte principal a abordar per aquella societat, de la manca d'adaptació dels partits a aquella nova realitat i de la caiguda en desgràcia del liberalisme com a ideologia.

No obstant, no s'ha d'oblidar que al llarg del treball s'han consignat diversos exemples d'entitats professionals —societats i centres obrers, sindicats catòlics, cambres agrícoles...— que s'implicaren directament en el camp polític i electoral. Aquest fenomen, a més, ha sigut vinculat precisament a l'accelerat desenvolupament que l'obrerisme de resistència, el moviment social catòlic i l'associacionisme patronal van experimentar en aquells anys, verificat en els indicadors presentats a les anteriors pàgines. Gràcies a ell, les organitzacions obreres i empresarials adquiriren un protagonisme inèdit fins aleshores, en l'esfera social però també en la política, al haver-se convertit en potents col·lectius organitzats, que podien resultar decisius en les successives conteses electorals. D'eixa manera, aconseguir el seu suport va esdevenir un objectiu de relleu per als diversos partits implicats en el joc polític-electoral.

Així, d'una banda, hem conegut alguns casos de societats obreres de resistència —la Societat d'Obrers Agricultors de la Jana, la societat obrera *La Defensa* de Sant Mateu i la societat obrera *El Abrazo* del Boixar— que s'afiliaren en bloc al Partit Socialista. Aquest fenomen reflecteix el paper que en aquelles primeres fases d'expansió del socialisme jugaren algunes societats obreres, que actuaren com a veritables agrupacions locals del PSOE. D'altres, com ara la dels espartenyers de Castelló o gairebé totes les existents a la Vall d'Uixó, sense arribar a ingressar

---

1808-1950, 2003, pp. 313-315; F. del Rey, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, pp. 19-25.

¹⁸ F. Villacorta, "La España social, 1900-1923. Estructuras, cambios, comportamientos", pp. 291-293; E. Maza, "Elites y asociacionismo en España (1850-1923)", en R. Zurita i R. Camurri (eds.), *Las elites en Italia y en España (1850-1922)*, València, Universitat de València, 2008, p. 194.

formalment en el Partit –teòricament i majoritàriament en la pràctica l’afiliació al PSOE es realitzava de manera individual– actuaren de plataformes proselitistes del mateix, al qual la majoria dels seus socis estaven afiliats.

En altres casos hem comprovat com les organitzacions obreres de resistència no canalitzaren les seues incursions en el món de la política a través del PSOE –l’opció que des d’una perspectiva de classe els era *natural*– sinó que ho feren mitjançant formacions de caràcter interclassista –fonamentalment el republicanisme– o fins i tot dinàstiques – liberals i conservadores datistes–. En aquest apartat sobresurt el cas dels triomfs electorals de l’aliança entre el Centre Obrer i els republicans a Vila-real a les eleccions municipals de 1920 i 1922, així com la també àmplia victòria dels obrers borrianencs – en coalició amb els liberals de Benjamín González– en el primer dels dos comicis esmentats. No constituïren però els únics exemples. També s’ha fet referència en apartats anteriors a la conjunció de datistes i obrers al districte de Nules a partir de la pujada al Govern d’Eduardo Dato en maig de 1920 o a l’estreta vinculació al republicanisme de la Societat de Mariners del Grau de Castelló, de la mà del seu líder, Joaquín Arrufat Company, que compatibilitzava la seua condició de cenetista amb la de regidor republicà.

Per altra part, també s’ha verificat ja que l’obrerisme de resistència en ocasions va optar per participar en conteses electorals municipals mitjançant candidatures exclusivament formades per obrers. Aquesta línia d’actuació es va donar especialment al Baix Maestrat a les convocatòries de 1920 i 1922, on sí que és cert que les candidatures obreristes reberen el suport de republicans, ciervistes, catòlics i carlins, units contra el cacicat exercit pel liberal Saiz de Carlos. A canvi, als comicis generals i provincials de 1920 i 1921 els obrers donaren suport als candidats ciervistes i republicans que es presentaren pel districte de Vinaròs i de Vinaròs-Sant Mateu respectivament.

Per la seua banda, des de la vessant dretana ha sigut també ja exposada l’estreta relació existent entre el projecte de la unió de les dretes i l’impuls experimentat pel moviment social catòlic i per l’associacionisme patronal, fins al punt que poden ser considerats com components essencials d’una estratègia engegada pels sectors socials conservadors per tal de neutralitzar l’auge del moviment obrer, l’eclosió de la conflictivitat social i un perill revolucionari que cada vegada els semblava que estava més prop. En eixe sentit, l’exemple del *chicharrisme* a la localitat de Borriana resulta paradigmàtic. En la mateixa línia, hem comprovat també com algunes figures tan

destacades com Manuel Bellido, Miguel Llansola o el mateix Jaime Chicharro adquirien a la vegada protagonisme en ambdós facetes, l'acció política i l'acció social.

Seguint aquesta mateixa línia i a pesar de l'apoliticisme predicat pels dirigents del catolicisme social, ja s'ha verificat també anteriorment com en alguns casos la implicació directa d'entitats agràries dretanes en les conteses electorals es feia evident.¹⁹ És ben conegut l'exemple de Castelló de la Plana, on la Cambra Agrícola i el Sindicat Agrícola de Sant Isidre van continuar promocionant i impulsant candidats a regidors, tal com l'associacionisme catòlic-agrari local venia fent des dels anys 90 del segle anterior. També és reeixit el cas de Borriana, on encara en les eleccions municipals de 1913 la candidatura de la *cooperativa*, és a dir, del poderós sindicat catòlic-agrari constituït anys en rere a Borriana –formada per conservadors del grup de Juan Peris Blasco, per liberals de Manuel Peris, per carlistes i per catòlics– es va imposar a l'aliança integrada pels liberals de Benjamín González i pels republicans. Nogensmenys, sembla que aquell sindicat ja es trobava per aquelles dates afectat per fortes dissensions internes i durant els anys següents es va sumir en una greu crisi que li va fer perdre el seu protagonisme polític.²⁰

Arribats a aquest punt, els elements exposats en els paràgrafs precedents posen de manifest que durant el darrer decenni restauracionista a les comarques de Castelló l'associacionisme professional i els partits polítics no constituïren dos compartiments estancs i absolutament desvinculats l'un de l'altre. Contràriament, s'ha comprovat com les interconnexions foren múltiples i variades. Tant és així que, en el cas concret de l'obrerisme de resistència, ja s'ha posat de manifest a l'apartat corresponent que els propis medis conservadors situaren 1920 com el moment d'irrupció del mateix en l'escenari polític-electoral castellanenc, irrupció que a més admeteren que s'havia coronat amb èxit.

Respecte als factors que poden donar compte del comportament descrit en els paràgrafs anteriors, cal partir de la base que la col·laboració amb unes institucions que,

---

¹⁹ També, respecte a les comarques valencianes, ha sigut destacada la rellevància electoral que van adquirir els sindicats catòlics per a les formacions dretanes. Vegeu per exemple A. Yanini i J.V. Castillo, "La democracia representativa en ciernes. España, 1876-1923. Las transiciones políticas, la amenaza, el miedo y el interés. Tres factores a tener en cuenta para analizar la Restauración borbónica", p. 81; i J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, pp. 124-125.

²⁰ Sobre aquestos dos casos enregistrats a Castelló de la Plana i Borriana i en general sobre la implicació de les entitats socials catòliques en l'esfera política vegeu també M. Martí, "Grups socials agraris i política urbana: la ciutat de Castelló de la Plana (segles XIX i XX)"; i S. Garrido, *Los trabajadores de las derechas*, pp. 175-180 i *Treballar en comú. El cooperativisme agrari a Espanya (1900-1936)*, pp. 228-235.

tal com s'ha comprovat al darrer apartat del bloc III, a aquelles alçades arrossegaven ja considerables quotes de desgast, havia de resultar una maniobra controvertida i susceptible, per tant, de generar dissensions internes. En el cas del societarisme de tall esquerrà, aquest fenomen resultava més probable quan les aliances s'establien amb els partits dinàstics, donat l'alt grau de desprestigi d'aquestos i l'àmplia distància que a nivell doctrinal els separava.²¹ Així, per exemple, en altres apartats s'ha exposat ja com les col·laboracions establertes entre organitzacions obreres i nuclis liberals i conservadors datistes a la Plana Baixa –de difícil justificació des d'una perspectiva ideològica i moral– es convertiren en una munició molt utilitzada pels enemics de l'obrerisme de resistència.

No obstant, l'establiment de línies de cooperació també tenia avantatges. Des de la vessant de les organitzacions professionals, aquestes veien oberta la possibilitat d'obtenir presència, o almenys influència, en les institucions. No era, ni molt menys, una qüestió menor de cara a defensar els interessos dels seus associats. Obtenir el suport del diputat de torn o del consistori municipal contínuava resultant molt rellevant a l'hora d'aconseguir fer realitat les seues demandes en matèria laboral, d'infraestructures, de subsistències... Al mateix temps, podia resultar decisiu per afavorir l'expansió de la pròpia organització –major o menor benevolència de les autoritats a l'hora d'atorgar permisos per celebrar manifestacions i mítings, major o menor rigor i duresa en la repressió d'aldarulls...– i el triomf en els freqüents conflictes esclatats entre les societats obreres de resistència i les adscrites al sindicalisme catòlic o a l'associacionisme patronal. Cal recordar al respecte el destacat paper que figures com l'alcalde o el governador civil solien jugar en la resolució de les vagues i demés conteses sociolaborals plantejades.

Per la seua banda, pel que fa als partits polítics, és cert que els pactes amb entitats obreres o patronals d'un o altre signe també els podia comportar crítiques. Podem recordar, per exemple, les constants i dures invectives vessades pels ciervistes contra els datistes i contra els liberals durant els primers anys 20 al districte de Nules, per les maniobres de connivència d'aquestos amb l'obrerisme de resistència. Tanmateix, cal tenir en compte que, amb l'establiment d'aquelles aliances, els partits aconseguien el recolzament de col·lectius cada vegada més nombrosos i més sòlids, que per tant fruien

---

²¹ Sembla, per exemple, que la greu crisi encetada al si del *Sindicato Agrícola-Obrero* de Borriana, que acabaria amb la fallida de la seua caixa rural en octubre de 1914, es va iniciar arran del desacord mostrat per un sector dels seus socis i de la premsa e tradicionalista amb la línia de connivència amb *els cacics* i amb la *política liberal* oberta pels seus dirigents.

d'una notable capacitat d'influència i de mobilització i d'un pes polític i electoral elevats i en plena fase de creixement. No era poc, en un context en el qual el reclutament de sufragis per via de la deferència o del clientelisme s'anava complicant progressivament.²²

Tot plegat, caldrà arribar a la conclusió que l'exemple castellanenc posa de manifest que durant els seus darrers anys el règim de la Restauració encara era capaç, almenys en determinats contextos, d'integrar a agents socials diversos i rellevants. Certament, bastants de les organitzacions professionals que protagonitzaren aquelles enteses amb partits polítics no consideraven el liberalisme – almenys la seua materialització oligàrquica en el règim de la Restauració– com el sistema polític ideal. Nogensmenys, resulta innegable que amb la seua acceptació a entrar en el joc polític i electoral contribuïen indirectament a la continuïtat d'aquest, li brindaren uns suports socials dels quals estava molt necessitat.²³

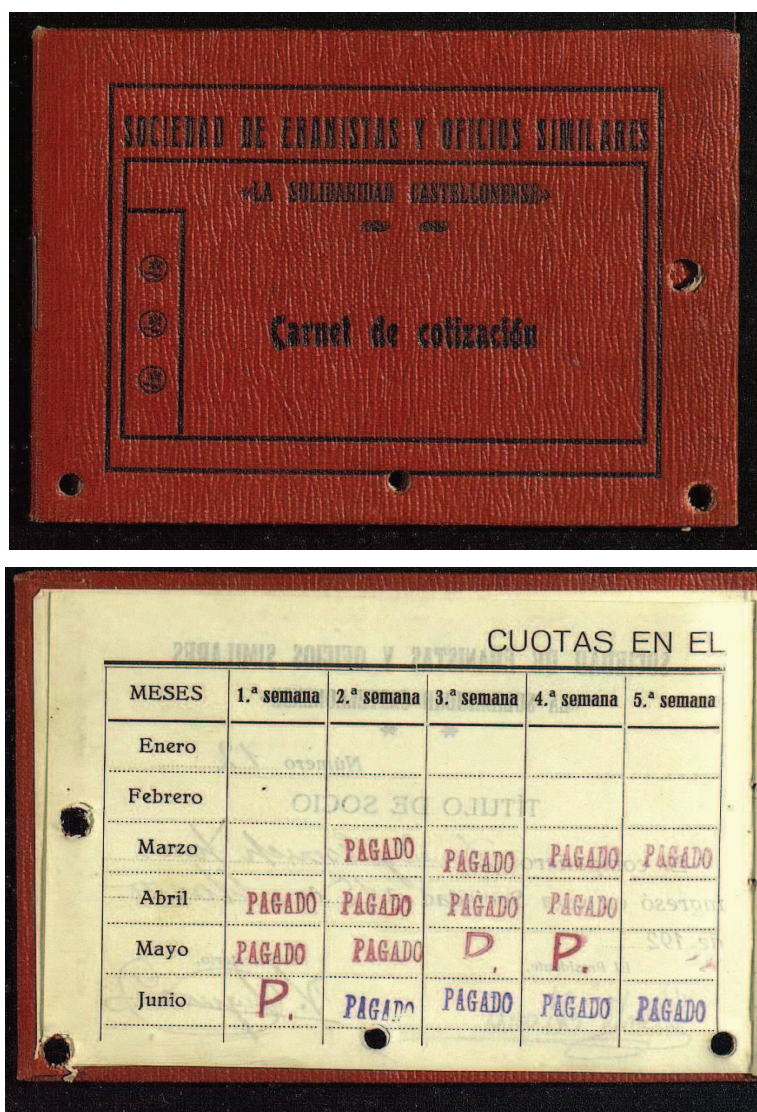
Es tracta d'un panorama contraposat al que sovint s'ha utilitzat per descriure aquell règim constitucional que tenia ja tan propera la seua fi. Freqüentment se li ha retret la seua manca d'adaptació a la política de masses i la seua incapacitat per integrar els nous sectors socials que s'estaven incorporant a la vida pública, elements que haurien sigut claus per bloquejar una possible eixida democràtica i per provocar la seua fallida definitiva. No obstant, sense negar la importància d'aquests factors en el destí final del sistema polític de la Restauració, les experiències analitzades en les pàgines anteriors posen de relleu que en determinats marcs locals aquella visió general ha de ser matisada. És més, és possible plantejar que, tal volta, si les referides experiències s'hagueren generalitzat i perllongat en el temps, s'haguera pogut obrir un procés de democratització del sistema.

---

²² Per al cas de les comarques valencianes, i J. V. Castillo, *La política de los camaleones: los conservadores valencianos durante la Restauración (1875-1923)*, pp. 124-125.

²³ En eixe sentit, també resulta significatiu el cas de la *Unión Comercial* a Sevilla. Aquesta organització patronal que va agrupar a bona part dels comerç sevillà, va iniciar la seua trajectòria electoral presentant un candidat propi a les eleccions generals de 1920. Va obtenir una nodrida votació a la ciutat però va ser derrotat pel vot dels pobles que compartien amb la capital aquella circumscripció electoral. Dos anys després la *Unión Comercial* ja va establir una aliança amb els conservadors de cara als comicis municipals i a les darreres eleccions a Corts del període, les de 1923, el seu president es va integrar en l'encasellat i va obtenir l'acta de diputat (M. Sierra, "La política del pacto". *El sistema de la Restauración a través del partido conservador sevillano (1874-1923)*, pp. 379-385). No obstant, és cert que per aquells mateixos anys, arran de l'augment de les tensions socials durant el *Trienni Boltexvic*, la *Unión Comercial* va endurir el seu discurs, fins al punt de declarar-se obertament partidària d'un colp d'estat que donara pas a una dictadura capaç de resoldre el greu problema social plantejat (A. González, "La patronal sevillana: actitudes y estrategias ante el problema social (1918-1923)", p. 300). Per al cas madrileny, F. del Rey, *Proprietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, pp. 789-794.

En qualsevol cas, queda palesat que del sol fet que el desenvolupament del moviment associatiu obrer, patronal i mixt experimentara un notori punt d'inflexió durant aquells anys, no és possible inferir el creixement de comportaments reticents a col·laborar amb alguns dels pilars en què es sustentava aquell i qualsevol altre règim que puga ser qualificat de liberal: els partits, les eleccions i les institucions polítiques de govern. Caldrà doncs examinar altres indicadors per tractar de determinar amb la major precisió possible els comportaments i les actituds de la ciutadania envers aquell sistema polític que es trobava tan prop de la seua extinció.

Carnet de cotització d'un soci de la Societat d'Ebanistes i Oficis Similars *La Solidaridad* de Castelló de la Plana, anys 20 (Centre Documental de la Memòria Històrica, reproducció facilitada pel Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica Local de la Universitat Jaume I).

IV.2. EL DESENVOLUPAMENT D'ACTITUDS CORPORATIVISTES I ANTLIBERALS

El present apartat té l'objectiu d'analitzar uns altres tipus d'indicadors que poden aportar llum sobre les actituds i els comportaments que la societat castellonenca va adoptar envers el sistema polític de la Restauració durant els darrers anys que precediren a la seua fallida. En aquest cas l'atenció es centra en les percepcions i en l'evolució que van experimentar les diverses propostes ideològiques plantejades a l'electorat castellonenc.

Més concretament, la major o menor presència de tendències corporativistes i antiliberals en els discursos dels diversos sectors socials, resulta especialment rellevant a l'hora de determinar el grau d'afecte/desafecte de la ciutadania envers el sistema liberal parlamentari instituït en 1875 i en última instància, per discernir fins a quin punt era partidària d'un règim autoritari com el que finalment es va instaurar arran de la insurrecció militar capitanejada per Primo de Rivera. És per això que la recerca es centrarà preferentment en seguir el rastre de les referides tendències en el terreny de les percepcions i els discursos.

En eixe sentit, resulta adient començar posant de relleu la transversalitat del corporativisme com a ingredient discursiu. Les forces polítiques i socials conservadores no tenien l'exclusiva d'aquest component, que es pot detectar també en les esquerres dinàstiques, els republicans, els socialistes, els dirigents obrers...¹ En aquest punt resulta equiparable al regeneracionisme, que, tal com s'ha verificat al llarg del treball, va ser incorporat als discursos de totes les formacions polítiques i grups d'interessos. De fet, el corporativisme i l'autoritarisme dels anys de la *Gran Guerra* i la postguerra són en bona mesura hereus i continuadors de l'esclat regeneracionista dels darrers anys del *vuit-cents* i responien a la nova onada antiliberal enregistrada durant aquesta darrera fase de la Restauració.²

No obstant, sí que es donen distincions respecte al grau de radicalitat i a la situació –més o menys central– que les tesis corporativistes van ocupar en els distints discursos. Més encara en la derivació de les mateixes cap a posicionaments autoritaris, antiparlamentaris i antiliberals. Tal com s'ha pogut comprovar en altres apartats, en

---

¹ F. del Rey, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, pp. 825-827 i “Las voces del antiparlamentarismo conservador”, pp. 289-290; M. Martorell i F. del Rey, “El parlamentarismo liberal y sus impugnadores”, p. 23.

² M. Martorell i F. del Rey, “El parlamentarismo liberal y sus impugnadores”, p. 45.

línies generals els sectors socials i polítics dretans foren més proclius a donar aquest darrer pas i en els seus discursos aquestos continguts van tenir un protagonisme i un grau de concreció molt més reeixits que en la resta de segments sociopolítics. Comptaven entre el seu substrat ideològic amb un corrent antiliberal molt arrelat, alimentat pel carlisme al llarg de la seua prolongada trajectòria.

D'eixa manera, en el marc de les coordenades definides en els anteriors paràgrafs, les següents pàgines suposen un intent de tractar de contribuir al coneixement dels trets que marcaren la incidència dels continguts corporativistes i antiliberals en les percepcions polítiques dels diversos segments de la societat castellonenca.

AUTORITARISME, ANTILIBERALISME I SECTORS SOCIALS CONSERVADORS

Els estudis centrats en l'anàlisi dels darrers anys de vida del període constitucional iniciat en 1875, sovint posen de relleu que durant aquella etapa diversos sectors que fins aleshores havien exercit de suports socials del règim –bé amb actituds i comportaments passius o bé amb un recolzament explícit– van evolucionar cap a posicions crítiques i fins i tot obertament contràries al mateix.³

Entre aquestos sectors de la societat espanyola s'assenyalen, d'una banda, als estrats més benestants. Els grups empresarials i econòmics veien frustrades les seues aspiracions per l'obstrucció que l'acusada inestabilitat política ocasionava en els processos de presa de decisions dels governants. Al mateix temps, a mesura que la conflictivitat social s'anava intensificant, el descontent davant els successius governs –culpats de feblesa i condescendència envers la radicalització del moviment obrer– creixia exponencialment. En conseqüència, van començar a fer-se cada vegada més habituals les mostres de rebuig del parlamentarisme liberal i d'adhesió cap a solucions corporatives i autoritàries. Per la seua banda, la noblesa reaccionava d'una manera similar davant d'aquell problemàtic context.⁴

Però el qüestionament del règim liberal no va ser una exclusiva de les classes acomodades. D'altres sectors socials i professionals –alguns d'ells, com ara els militars

---

³ F. del Rey, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, pp. 19-25; M. Sierra, "La política del pacto". *El sistema de la Restauración a través del partido conservador sevillano (1874-1923)*, pp. 343-344; M. Martorell i F. del Rey, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores".

⁴ F. del Rey, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, pp. 820-822; F. Gómez, "El partido conservador y el problema social durante la crisis final de la Restauración: la sindicación profesional obligatoria", pp. 276-288; M. Martorell i F. del Rey, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores", p. 45.

o el clero, amb una forta tradició conservadora acumulada– es sumaren també a la causa antiliberal. Per les seues dimensions i rellevància, cal detenir-se en les anomenades *classes mitjanes*. Aquestes estaven sorgint clarament damnificades de l'espiral d'augment continuat de preus i de salaris impulsat pel gran capital i pel moviment obrer. El procés de concentració empresarial i l'auge de les grans firmes va comprometre la seua independència econòmica i va fer créixer notablement el risc de proletarització. Així, artesans, tenders, llauradors, treballadors de *coll blanc*... sentiren la necessitat de reaccionar. El resultat va ser una combinació d'hostilitat cap al treball organitzat, aversió al liberalisme i inclinació cap a les propostes polítiques dretanes més extremades.⁵

Partint d'aquestes premisses, i tenint present, a més, que a les comarques de Castelló, com s'ha pogut comprovar en un apartat anterior, els motius de crítica contra les institucions polítiques restauracionistes es van veure incrementats pels forts i negatius impactes ocasionats pels greus trastorns econòmics derivats de la Primera Guerra Mundial, a les pàgines següents són examinades les percepcions que els sectors conservadors de la societat castellanenca van mostrar envers el règim de la Restauració durant els anys que marcaren el seu ocàs, al temps que la traducció que van tenir aquestes percepcions a l'hora d'escollir entre els diversos projectes polítics que competien per aconseguir el suport dels electors.

La unió de les dretes en el procés de desafecció envers el Règim

Tal com s'ha posat de relleu en altres apartats del treball, la principal novetat, en el terreny polític, sorgida del camp dels sectors socials conservadors durant el darrer decenni del període restauracionista va ser la conformació de la *unió de les dretes*, la convergència de les forces tradicionalistes amb el sector més dretà del Partit Conservador per engegar un projecte polític compartit. S'ha comprovat també com la constitució d'aquest conglomerat dretà formava part de la reacció articulada per respondre a l'expansió del moviment obrer i al creixement de la conflictivitat social, resposta que fora del plànol polític va tenir com a protagonistes la potenciació del moviment social catòlic, les organitzacions patronals i els sometents. Altres factors –a banda dels inscrits en l'àmbit de l'estratègia política– que contribuïren a la irrupció del

---

⁵ Ch. S. Maier, *La refundación de la Europa burguesa. Estabilización en Francia, Alemania e Italia en la década posterior a la I Guerra Mundial*, p. 719; B. de Riquer, "Consideraciones sobre historiografía política de la Restauración", pp. 136-137.

projecte d'*unió de les dretes* van ser el creixent rebuig entre determinats sectors del Partit Conservador de la política del pacte i de les connivències amb el Partit Liberal; l'aposta per l'anticunerisme i per l'aproximació dels polítics a la ciutadania; i el procés de renovació del discurs del carlisme, que va passar a prioritzar la defensa de l'ordre social i l'anticaciquisme per sobre de l'aversion al liberalisme i de la qüestió dinàstica, maniobra que va contribuir a facilitar la convergència amb la dreta alfonsina.

Ara bé, què es pot dir de la *unió de les dretes* respecte a la presència de continguts discursius autoritaris, corporativistes i antiliberals? L'anàlisi d'aquesta qüestió al segon bloc del treball efectivament ha posat de relleu l'existència de continguts d'aquest tipus, materialitzats a través de diversos arguments: la catalogació del liberalisme com una doctrina desfasada i passada de moda, la consideració del parlamentarisme com un sistema superat o l'elogi a governants dictatorials.

Amb tot, les manifestacions de rebuig explícit del liberalisme i de la democràcia van ser protagonitzades majoritàriament per la branca carlina de l'aliança. Així mateix, la referida anàlisi del discurs de la *unió de les dretes* també ha posat de manifest que, en termes generals, aquestos continguts autoritaris i antiliberals no van ocupar una posició central. No formaren part dels *leit motiv* que els caps visibles d'aquella coalició de forces dretanes solien emprar en els seus discursos, mítings, articles periodístics i demés medis d'expressió pública. D'una banda, perquè hi havia elements més urgents que tractar, que afectaven molt més al dia a dia dels ciutadans, essencialment el de la *qüestió social*, un dels orígens de la constitució de la pròpia *unió de les dretes*. Per altra part, perquè aquells continguts en certa mesura podien resultar un tant incòmodes. La vessant dinàstica de l'aliança, el conservadorisme ciervista, continuava sent una formació fidel als principis fonamentals del règim, entre els quals es trobava el liberalisme, per més que resulta innegable que els seus tics autoritaris i antiparlamentaris s'anaven fent evidents. Al mateix temps, com s'ha recordat en un paràgraf anterior, un dels factors que va coadjuvar a fer possible la unificació en les dretes en un projecte polític únic va ser precisament el de la pèrdua de presència i d'intensitat dels continguts liberals en el discurs polític del carlisme.

D'eixa manera, es pot arribar a la conclusió que l'opció política que va aglutinar la major part del suport electoral procedent dels sectors socials conservadors, la *unió de les dretes*, és cert que presentava continguts autoritaris i fins i tot antiliberals en el seu discurs i que es va imposar a la seua gran competidora en el camp dretà, el datisme, representant dels principis més clàssics del règim, entre ells el liberalisme. Però també

ho és que aquestos continguts no formaven part de l'eix essencial del seu discurs. És a dir, que els sectors conservadors de la societat castellonenca abraçaren majoritàriament una alternativa que ni molt menys trencava absolutament amb els valors liberals i que a més, cal recordar-ho, amb la seua praxi política en part renovadora –rebuig de la *política del pacte* i del *cunerisme*, aposta pels mecanismes de mobilització política *de masses*– en alguna mesura degué contribuir també a impulsar la via democratitzadora, que finalment no es materialitzaria.

La crítica al sistema des de fora dels partits: l'experiència del setmanari *Patria* i del grup *Pro Patria*

L'1 d'agost de 1920 eixia a la llum *Patria*, setmanari que formaria part de la premsa local del poble de Vinaròs fins al 30 d'octubre de 1921. Des del primer moment els seus responsables el van presentar com un periòdic apolític, independent i neutral envers les formacions polítiques vinarossenques. És més, asseguraven que l'aparició del rotatiu venia a cobrir l'absència de premsa imparcial en aquella localitat. Tanmateix, sabem que almenys alguns del seus responsables i redactors, si bé tal volta no van arribar a militar formalment en cap partit, sí que es situaven en l'òrbita conservadora. És el cas de Severino Guimerà, que va deixar la redacció del periòdic quan en maig de 1921 el govern conservador de Manuel Allendesalazar el va designar alcalde. Nogensmenys, és cert que Guimerà va exercir el càrrec amb caràcter interí i només durant poc més d'un mes, fins que la suspensió del seu predecessor –Facundo Fora– va acabar en destitució definitiva del mateix. Aleshores va ser nomenat alcalde, pel mateix govern, el conservador Julián Sanz. També cal tenir present, però, que al mateix temps que redactor de *Patria* Guimerà era corresponsal a Vinaròs de *La Provincia Nueva*, l'òrgan conservador a la premsa de Castelló.⁶

L'altre cas que resulta significatiu és el d'Alejo Querol Escrivano. A principis de juny de 1921, quan estava al front de la direcció del setmanari, es va conèixer que havia acceptat un lloc en la candidatura ciervista-republicana per a les eleccions provincials. D'immediat des de les pàgines de *Patria* es va explicar que la integració de Querol en aquella candidatura es faria «[...] llevando por filiación política, la bandera de PATRIA

---

⁶ Proclames d'independència i neutralitat per exemple a *Patria*, 05/09/1920, 29/05/1921 i 11/06/1921. El nomenament i cessament de Severino Guimerà com alcalde de Vinaròs a *Patria*, 29/05/1921 i 26/06/1921. La seua condició de corresponsal de *La Provincia Nueva* a *La Provincia Nueva*, 23/05/1921. També se'l situa en el camp conservador a F. Puig, *Els corcs de la Restauració. Vinaròs (1876-1923)*, p. 264.

[en majúscules a l'original] con el lema mil veces repetido de todo por Vinaroz i sin que ello implique ni remotamente compromiso para lo sucesivo». ⁷ Tal volta va ser així, però el fet és que, després que als referits comicis obtinguera l'escó de diputat provincial, en l'exercici d'aquest càrrec Querol es va mantenir integrat dins dels grup adscrit a la *unió de les dretes*, sense desmarcar-se en cap moment de les postures defensades per aquest al llarg de les múltiples votacions i discussions enregistrades en les sessions de la Diputació. Cal deduir doncs que, tot i no ser membre formal de cap partit, Querol sí compartia principis ideològics i posicionaments concrets amb la majoria dretana que a partir d'aquells comicis va passar a prendre el control de la corporació provincial. La seua trajectòria pública durant la Dictadura ve a confirmar aquestos extrems. Va ser nomenat regidor i alcalde de Vinaròs en 1924 –tot i que va dimitir abans de prendre possessió del càrrec– i també va ser designat Cap del Sometent del districte. ⁸

No obstant, trajectòries polítiques personals a banda, cal remarcar la independència de criteri que la línia editorial de *Patria* va mantenir en tot moment respecte de les diverses forces polítiques en joc. Així, tot i que alguns dels seus responsables podien tenir preferències pels plantejaments dretans, aquest fet no va impedir que en la crònica d'un míting celebrat per Bellido i Chicharro a l'Ateneu de Vinaròs, *Patria* assenyalara que l'assistència va ser poc nombrosa, al temps que retreia al primer dels dos polítics dretans el haver-se mostrat massa fogós en el seu discurs. Respecte a Chicharro, es va mostrar d'acord amb algunes de les afirmacions expressades en la seua intervenció –sense concretar el seu contingut– però en desacord amb altres, entre elles amb els atacs que el líder catòlic-monàrquic havia vessat sobre el diari liberal *Heraldo de Castellón*. Així mateix, també resulta significatiu que un republicà tan destacat com Álvaro Pascual Leone signara algun article d'opinió en el referit setmanari. ⁹

De tota manera, més enllà de les preferències i afinitats ideològiques i polítiques de *Patria* i dels seus responsables i de la seua major o menor neutralitat i independència, en relació a les qüestions que estan sent tractades en el present apartat resulta especialment remarcable que la seua línia editorial estiguera conformada per

---

⁷ *Patria*, 05/06/1921.

⁸ Les dades d'Alejo Querol referides a la dictadura primorriverista a R. Puig, *A cavall de la utopia: Esteve Fibla. Alcanar, 1905-1939*, Valls, Cossetània Edicions, 2001; i *Alcaldes de Vinaròs 1899-2012* [en línia], Edició: Fernando Romillo, Vinaròs, gener de 2013, <http://issuu.com/romipalo/docs/alcaldes_de_vinaros_1899-2012>, [Consulta: 6 de gener de 2014].

⁹ La crònica del míting de Bellido i Chicharro a *Patria*, 22/08/1920. La col·laboració d'Álvaro Pascual Leone a *Patria*, 16/01/1921.

plantejaments gens habituals en els partits dinàstics *clàssics*, trencadors respecte al *statu quo* restauracionista i als pressupostos essencials del liberalisme oligàrquic. El punt de partida genèric, que condicionava el posicionament de *Patria* respecte a qüestions més concretes, era una aversió manifesta a «[...] la política: renegamos de la política, que en general solo ha servido en España para embrutecimiento de los pueblos».¹⁰

Però, a què es referia *Patria* amb l'expressió *la política*? Un examen més detingut de la seua línia editorial, descarta, d'immediat, que ens trobem davant un rebuig absolut de tota forma d'activitat política. L'animadversió de *Patria* anava dirigida cap a la manera *clàssica* amb què l'activitat política venia sent entesa i exercida, contra l'elitisme, la connivències i pactes *antinaturals*, les pràctiques caciquistes i corruptes, la prioritització dels interessos personals i materials... És a dir, es tractava d'una crítica al sistema que encaixava perfectament en els esquemes del regeneracionisme.¹¹

Això sí, era un regeneracionisme de tall bastant radical, amb postulats que anaven prou més enllà dels tímids reformistes propis de les forces del torn. Així, a les pàgines de *Patria* es poden llegir, entre altres, posicionaments clars a favor de la supressió de les diputacions provincials.¹² O fermes defenses de l'*anticunerisme*:

No pondremos el veto a ningún candidato que sea de Vinaroz. Es decir, que si no puede encontrarse un hombre que sin ser político, reúna condiciones apropiadas para ir a la Diputación, y pueda aceptar el cargo; antes de que Vinaroz quede huérfano de representación, veremos con gusto, se vote a un político, sin hacer distinción de matiz; solo basta que sea digno pues no creemos haya ninguno, que siendo vinarocense, deje de defender siempre los intereses de la Ciudad: por ello seguimos pidiendo un puesto en la candidatura para un vinarocense, y todos sin distinción debemos procurar se nos atienda, en tan justa demanda.¹³

En aquesta mateixa línia de tarannà contundent, el focus de la crítica de *Patria* es va centrar en bona mesura en els partits –els dinàstics però també la resta– als quals acusava de mantenir discursos i usos desfasats i incapaçs de resoldre els problemes reals de la gent, que concebia com a problemes essencialment socials.

---

¹⁰ *Patria*, 05/09/1920. Vegeu altres exemples similars a les edicions dels dies 01/01/1921 i 08/05/1921.

¹¹ Vegeu com a mostra *Patria*, 11/06/1921 i 11/09/1921.

¹² *Patria*, 15/05/1921.

¹³ *Patria*, 22/05/1921.

En España el Pueblo perdió la fe en los partidos políticos, y solo reserva para ellos una desconfianza sin límites. El Conservador, el Liberal, el Republicano, etc. etc., todos adolecen del mismo mal y agonizan haciendo esfuerzos desesperados por resistir los embates de la cuestión que absorbe por completo la atención del mundo. Esos partidos hoy, solo son nombres distintos; todos necesitan hacer una revisión severísima de sus respectivos credos políticos, orientándolos francamente en un sentido único; el sentido social que imponen las circunstancias, para que una legislación sabia y justa unida a una disciplina inexorable para todos, restablezca la paz de los pueblos.¹⁴

Ideológicamente los pueblos se van desengañando de la política [...] tonificados por aires nuevos, que no irán impregnados de aromas de la antigua y platónica ideología política, pero, en cambio se hallan saturados del santo ideal de patriotismo que anhela instrucción, higiene, cultura, progreso, justicia, moralidad... Precisamente todo lo que no han podido obtener a pesar del bagaje idealista llevado a los partidos por ideales elementos. La ideología es solo una rama de la filosofía y los hombres modernos se van cansando de andar solo por las ramas. Aspiran a otra cosa.¹⁵

Cal parar atenció en les similituds que en aquest punt els arguments de *Patria* presenten amb els articulats per *La Provincia Nueva* per atacar dos continguts clàssics del republicanisme gassetista: la defensa de la llibertat envers la reacció i l'anticlericalisme. En aquest sentit, resulta ben significativa l'aparició en les pàgines de *Patria* de comentaris com ara el següent, publicat arran de l'acusació que va formular contra el periòdic *La Democracia* i contra el seu promotor –el polític vinarossenc Facundo Fora– d'estar tractant de ressuscitar polèmiques clericals amb fins electoralistes:

Afortunadamente el republicanismo obrero de Vinaroz modernamente inspirado, conoce y sabe que el fomento y triunfo de ideales, está reñido con los procedimientos de otros tiempos antiguos en los que cuestiones que hoy son consideradas secundarias eran entonces base primordial de programas y campañas políticas. Por consiguiente los obreros de aquí, saben de sobra, que tales cosas, hoy, son de deshecho; como si fueran inspiradas por alguien, que algún día fue también, un deshecho del partido republicano.¹⁶

En qualsevol cas, dins d'aquesta línia crítica envers els partits, *Patria* arribava fins i tot a la postulació de nous tipus d'organitzacions que vingueren a substituir i cobrir les carències dels partits tradicionals, fins al punt de realitzar propostes per a que s'organitzaren en altres pobles «[...] agrupaciones de defensa, ajenas a la política y con

---

¹⁴ *Patria*, 10/10/1920.

¹⁵ *Patria*, 01/01/1921.

¹⁶ *Patria*, 09/06/1921.

fines exclusivamente administrativos, con las cuales podemos ponernos de acuerdo para una campaña común».¹⁷

Tot plegat, si fem un exercici de recapitulació dels trets de *Patria* identificats al llarg dels paràgrafs precedents, es pot concloure que la seua línia editorial es situa en l'esfera del regeneracionisme conservador. Ara bé, un regeneracionisme bastant més extremat que el practicat pels partits del torn, ben probablement en bona mesura gràcies a la no vinculació formal del setmanari ni als partits dinàstics ni a cap altra formació política. Des d'aquesta posició independent no tenia inconvenient en demanar la desaparició de determinades institucions de l'Estat –les diputacions– o de llançar profundes crítiques als partits i proposar alternatives als mateixos. Aquest tipus de plantejaments i en especial el rebuig de les ideologies i la postulació a favor de la creació d'agrupacions de defensa «[...] ajenas a la política» i amb fins «[...] exclusivamente administrativos», destil·len essències antipolítiques i tecnocràtiques, pròpies del regeneracionisme genuí sorgit a finals del segle anterior però també de la nova onada antiliberal que tanta vitalitat mostrava en aquells primers anys 20.

Aquestos plantejaments denoten un nivell de cansament i d'allunyament del sistema més avançat que aquell que alguns anys abans –entre 1913 i 1914– havia mostrat la línia editorial d'un altre setmanari independent, *El Litoral*, publicat a la veïna població de Benicarló. Les invectives d'aquesta publicació contra el caciquisme imperant havien resultat certament dures i insistents, però sols s'havien centrat en els partits dinàstics, sense dirigir-se genèricament ni als partits ni a les institucions del règim, ni molt menys a la política. És més, a les seues pàgines es poden llegir en diverses ocasions elogis al sufragi universal, naturalment sempre i quan aquest fóra practicat de manera conscient i sincera.¹⁸ Nogensmenys, en aquest setmanari també es localitza ja alguna proposta emmarcada en la línia de formar candidatures *administratives*:

---

¹⁷ *Patria*, 15/05/1921.

¹⁸ Vegeu per exemple *El Litoral*, 16/02/1913 i 02 i 09/03/1913.

Las sociedades locales y las fuerzas vivas de la población que representan en junto a la opinión, a los que trabajan y producen, deberían intervenir directamente y activamente en esta importantísima cuestión de elegir a sus representantes, formando de su seno una candidatura patriótica, compuesta de hombres buenos y sanos no contaminados con la política baja y personal, esa política denominadora [sic] y explotadora que tan funestamente ha pesado sobre nuestra villa.¹⁹

Tornant a Vinaròs, és important advertir també que mesos després de l'aparició del setmanari *Patria* es constituïa –en el context de les eleccions a Corts de desembre de 1920– un grup anomenat *Pro Patria*, descrit pel referit periòdic com un «[...] formidable movimiento de opinión, integrado por todos los elementos no políticos de la localidad, que se formó como protesta a un caciquismo feudal e intolerable en estos tiempos». Als referits comicis *Pro Patria* va decidir sumar-se a l'àmplia coalició antiliberal que va presentar com a candidat al reformista Lamberto Cano, que no va aconseguir trencar amb el domini al districte de Saiz de Carlos, però sí va ser l'aspirant més votat, tot i que per només deu vots de diferència, al municipi de Vinaròs.²⁰

Les informacions disponibles sobre el col·lectiu *Pro Patria* són encara més limitades que en el cas del setmanari *Patria*, quasi s'esgoten amb les dades exposades en el paràgraf anterior, però de les mateixes es poden extraure alguns trets interessants. Primerament, es pot deduir que, al igual que en el cas del periòdic *Patria*, el discurs que informava i donava sentit al grup era l'anticaciquisme. És a dir, ens trobem també davant un moviment regeneracionista, en aquest cas materialitzat mitjançant la constitució d'una agrupació cívica. En segon lloc, que –sempre des d'una posició autonòma respecte als partits vinarossencs– aquest col·lectiu va ser –junt a obrers, republicans i ciervistes– un component més del bloc *anticaciquista* configurat al Baix Maestrat per tractar d'acabar amb l'hegemonia del liberal Saiz de Carlos, ja examinat en apartats precedents.

Respecte als components que formaven part del grup *Pro Patria*, les informacions són pràcticament inexistents. Només disposem d'una referència d'àmbit general realitzada per la redacció de *Patria*, que descrivia els membres d'aquell col·lectiu com «[...] un grupo de ciudadanos conscientes de su deber para con su pueblo,

---

¹⁹ *El Litoral*, 26/10/1913. En concret el fragment es refereix a les eleccions municipals que s'havien de celebrar en novembre de 1913.

²⁰ Les primeres notícies sobre la irrupció del col·lectiu *Pro Patria* a *Patria*, 12/12/1920. La descripció del referit grup a *Patria*, 19/12/1920, on també s'informa del seu suport electoral a Lamberto Cano. S'insisteix en la seua naturalesa anticaciquista a *Patria*, 01/01/1921. Els resultats de les eleccions a Corts de 1920 desglossats per pobles a *El Clamor* i *Heraldo de Castellón*, 20/12/1920.

un puñado de beneméritos vinarocenses». ²¹ Ciutadans benemèrits doncs, condició que s'atribueix a individus que han assolit mèrits i honors en la seues trajectòries professionals o públiques. Per tant, segons aquesta breu descripció sembla que es tractaria de persones de nivell social i cultural relativament elevats.

Una altra qüestió que cal abordar és la de les relacions establertes entre el setmanari *–Patria–* i el grup *–Pro Patria–*. La coincidència de posicionaments i objectius fa suposar que aquestes van ser cordials i estretes i la semblança en les denominacions fins i tot convida a pensar en l'existència d'un possible vincle orgànic. D'aquest segon extrem no disposem de cap informació que ni tan sols pugui suggerir-lo. Per contra, respecte al primer sí que es troben testimonis que el confirmen. Així, ja en gener de 1921 trobem les primeres mostres d'afinitat del periòdic als plantejaments del col·lectiu *Pro Patria*. No és d'estranyar, ja que aquest era un bon exemple d'aquelles agrupacions de defensa alienes a *la política* que el setmanari demanava que es crearen a tots els pobles. En el sentit invers, sabem també que quan el director de *Patria* –Alejo Querol– va acceptar formar part de la candidatura ciervista-republicana a les eleccions provincials de 1921, ho va fer «[...] contando con la aprobación del Grupo Patriótico que tan brillantemente secunda nuestra campaña». ²²

Fet i fet, poden conceptuar les experiències de *Patria* i de *Pro Patria* com moviments de reacció regeneracionista, contra el cacicat exercit pel diputat Saiz de Carlos al districte i contra la corrupció i la desorganització generalitzada que patia el consistori vinarossenc, ja remarcada en un apartat anterior. En eixe sentit, el fet que aquestos moviments crítics no es canalitzaren a través de partits sinó mitjançant la constitució d'agrupacions ciutadanes i medis de comunicació totalment desvinculats de cap formació política concreta –per més que accediren a establir aliances amb algunes d'elles per unir forces contra la dominació liberal– denota desconfiança de la societat envers aquestes institucions, pilars bàsics de la Restauració i de qualsevol règim liberal.

En tot cas, a pesar que sembla que van ser moviments de curta trajectòria i circumscrits a l'àmbit local, les dades disponibles –accés d'un dels redactors de *Patria* a l'alcaldia de Vinaròs, conquesta d'un escó a la Diputació Provincial, triomf del candidat recolzat per *Pro Patria* al municipi de Vinaròs a les eleccions a Corts de 1920– fan pensar que la seua influència en la ciutadania vinarossenca va arribar a ser

---

²¹ *Patria*, 01/01/1921.

²² Vegeu respectivament *Patria*, 01/01/1921 i 05/06/1921.

considerable.²³ Ara bé, ja s'ha posat de relleu que en les informacions disponibles sols en el cas de la publicació *Patria* s'han detectat continguts discursius que poden associar-se a posicionaments antiliberals. D'eixa manera, en darrer terme cal concloure que ambdós moviments no poden actuar com a indicadors sòlids si es pretén posar de relleu una suposada àmplia extensió dels plantejaments antiliberals en la societat castellonenca dels darrers anys del període restauracionista.

L'associacionisme econòmic i patronal com a element de contestació al Règim

Està àmpliament difosa en la historiografia restauracionista la tesi segons la qual el suport de la burgesia industrial i mercantil –en menor mesura en el cas de l'agrària– va resultar essencial per a l'èxit del colp d'estat de Primo de Rivera. Eixe suport vindria motivat per la puixant animadversió d'aquestos sectors envers els partits i dirigents polítics, provocada per diversos factors: el fraccionament dels partits i la creixent ingovernabilitat del Parlament, causa al seu torn d'una acusada inestabilitat i ineficàcia dels executius; la implementació d'una política fiscal molt criticada pels empresaris, que contrastava amb una qüestió tal volta menor però –com ja hem pogut comprovar en altres apartats– de gran ressonància mediàtica i de fàcil manipulació demagògica, la millora de les dietes que percebien els diputats...; però, sobretot, el rebuig de la política social dels governs liberals i conservadors datistes. Els postulats corporativistes i autoritaris dels empresaris xocaven de ple amb els pressupostos intervencionistes-liberals dels *nou liberalisme*, aplicats per la majoria dels governs que van haver de gestionar aquell agitat clima social encetat amb l'esclat de la conflagració internacional i agreujat durant els anys immediats a la signatura de l'armistici.²⁴

Amb aquestes premisses, s'ha posat de relleu que la dicotomia entre la *política professional* –inútil i corrupta– i l'Espanya dels *productors* i del tècnics –motors econòmics i generadors de riquesa– va esdevenir un argument omnipresent en les

---

²³ En eixe sentit, en vespres dels comicis provincials de 1921 *Patria* considerava que el grup *Pro Patria* disposava de forces suficients com per decantar la balança electoral cap a una o l'altra de les dues candidatures presentades i equiparava aquestes forces a les del republicanisme vinarossenc (*Patria*, 29/05/1921).

²⁴ F. Gómez, "El partido conservador y el problema social durante la crisis final de la Restauración: la sindicación profesional obligatoria", p. 288; F. del Rey, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, pp. 25 i 820-822 i F. del Rey, "Las voces del antiparlamentarismo conservador", p. 318; F. Erice, "Entre la represión y el paternalismo. Actitudes burguesas ante *lo popular* en la España de la Restauración", pp. 148-150.

reivindicacions empresarials de majors quotes de poder decisor, sobretot –però no exclusivament– en matèria econòmica. Si l'esfera jurídica-política havia sigut l'hegemònica en la ideologia liberal burgesa, ara el predomini s'estava desplaçant cap a l'econòmico-tecnocràtica. El resultat vindria a ser la configuració d'un clima de fort desprestigi de la classe política, els partits i les institucions de l'estat restauracionista, que hauria dotat de legitimitat social a una eixida anticonstitucional a la crisi del sistema.²⁵

Passem a analitzar ara com els elements plantejats en els paràgrafs anteriors es manifestaren en el cas concret del moviment associatiu econòmic i empresarial enregistrat a les terres de Castelló. Tal volta la dada més reeixida d'aquest entre 1913 i 1923 va ser l'elevat nombre d'entitats patronals que es constituïren. S'han pogut documentar un total de vint-i-quatre fundacions, xifra que ja ha sigut examinada i valorada al primer apartat del present bloc. També s'ha exposat ja que cal inscriure aquest auge organitzatiu dins l'estratègia *contrarrevolucionària* dels sectors benestants conservadors, alarmats davant l'ascens exponencial que el moviment obrer i la conflictivitat social van experimentar durant aquell període. Així, destaca especialment l'any 1919 –en ple *Trienni Boltxevic*– en el qual es van produir vuit altes, un terç de les enregistrades durant el període.

Es pot posar com a exemple paradigmàtic, però ni molt menys únic, el del municipi d'Onda. Allí en juny de 1919 el corresponsal de *La Provincia Nueva* animava a que es culminaren les gestions que s'estaven duent a terme per constituir una lliga de propietaris, per poder fer front a les creixents exigències dels treballadors. Paral·lelament informava que ja s'havien donat els primers passos per a la creació d'un sometent.²⁶ Pocs dies després, el mateix corresponsal es feia ressó dels inicis dels treballs per a la creació d'un sindicat obrer catòlic, que jutjava molt necessari,

ya que en el reciente y funesto paro, que ha producido a todos una pérdida mayor a cien mil pesetas, se ha puesto de manifiesto la torpeza de los procedimientos empleados, a la vez que se han conseguido o alcanzado unas mejoras para el obrero, pequeñas y hasta irrisorias, y que en manera alguna indemnizan las cuantiosas pérdidas que la prolongada huelga les ha ocasionado.²⁷

---

²⁵ A. Elorza, L. Arranz i F. del Rey, "Liberalismo y corporativismo en la crisis de la Restauración", pp. 45-46; F. del Rey, "Las voces del antiparlamentarismo conservador", pp. 317-318.

²⁶ *La Provincia Nueva*, 14/06/1919.

²⁷ *Ibidem*, 23/06/1919.

I, finalment, arribats a octubre informava que, amb la intervenció personal de Jaime Chicharro, havien sigut aprovats els estatuts de l'Associació Patronal d'Onda.²⁸

En tot cas, 1919 no sols destaca per la quantitat de noves entitats patronals enregistrades, sinó també pel tipus concret de les mateixes. Durant el seu transcurs es van constituir les primeres i més rellevants federacions patronals interprofessionals d'àmbit local. És a dir, les primeres entitats que, de manera semblant als centres obrers en el cas dels treballadors, unificaven i coordinaven les accions de totes les societats patronals d'una localitat determinada. Així, durant aquell any es constituïren unions patronals locals a Castelló de la Plana, Borriana, Vila-real i, com acabem de comprovar, Onda.²⁹

Ara bé, més enllà d'aquest fort desenvolupament de l'associacionisme patronal i de la seua vinculació a l'elevació de la conflictivitat social, què es pot afirmar sobre les organitzacions econòmiques i patronals castellonenques al respecte de l'intens procés de desafecció envers el règim que ha sigut atribuït a l'empresariat? Les fonts disponibles per analitzar aquest tipus de societats no són precisament abundants i els testimonis que pugen reflectir el grau de descontent amb el règim i la proposta de reformes o transformacions del mateix són encara més escassos. Només s'han localitzat dos casos en què es poden recollir informacions que, tangencialment o de manera més directa, fan referència a aquestes qüestions. Ens referim a les unions patronals de Castelló de la Plana i Borriana.

Cap a la meitat d'octubre de 1919 van tenir lloc una sèrie de reunions al Cercle Mercantil de Castelló per constituir una entitat que aglutinara a tots els patrons de la ciutat.³⁰ De fet, sabem que a la segona de les tres sessions celebrades van acudir representants d'un bon nombre de sectors productius, entre ells dels de major pes a la ciutat (exportadors de fruita, agricultors, taulellers, espartenyers, fusters, serradors, metal·lúrgics, cimenters, fabricants de puntes de París, constructors de carros, sastres, carnicers, ultramarins, droguers, fabricants de gorres...).

Quins eren els orígens d'aquesta iniciativa? Hi ha poques informacions al respecte, però de les mateixes es desprén que aquesta es trobava vinculada a la celebració del segon congrés de la *Confederación Patronal Española*, que s'anava a celebrar a Barcelona del 20 al 26 d'octubre d'aquell mateix any. Ja en la primera notícia

---

²⁸ *Ibidem*, 16/10/1919.

²⁹ Per la seua banda, les primeres notícies que tenim de la *Unión Patronal* de Betxi i de la *Unión Patronal* de Borriol es remunten a setembre de 1920 (*Heraldo de Castellón*, 23/09/1920).

³⁰ La crònica d'aquestes tres reunions a *El Clamor*, 13, 14 i 17/10/1919.

sobre els treballs per fundar aquesta unió patronal local, s'assenyala que aquesta futura entitat servirà «[...] para secundar la acción de la Federación nacional». Més explícitament, en la crònica de la segona sessió es va assenyalar que aquesta s'havia dut a terme en base a les indicacions del «[...] sindicato patronal de Barcelona». D'altra banda, *El Clamor* es va fer ressó d'un rumor segons el qual la iniciativa havia partit de «[...] los mismos elementos que intentaron organizar el somatén en esta capital». És a dir, els mateixos que en l'àmbit polític, des del carlisme i des del ciervisme, venien desenvolupant el projecte d'unificació de les dretes.

Certament, el fet que en els orígens de la iniciativa de constituir una federació patronal local coincidiren les forces més escorades a la dreta de l'arc polític castellonenc i la proximitat de la celebració d'un congrés de la *Confederación Patronal Española* no resulta gens sorprenent. Cal tenir en compte que aquesta entitat, dirigida per patrons catalans, va ocupar l'espai més crític i intransigent de l'associacionisme patronal, tant respecte al moviment obrer com en relació a la política social dels governs de la postguerra, que jutjava excessivament contemporitzadora i complaent amb els sindicats. Tant és així que en aquell segon congrés –celebrat en un clima de gran malestar i forta contestació contra la gestió governamental de l'agitada clima social que es vivia– es va acabar acordant un *lock-out* que va provocar la caiguda de l'Executiu.³¹

De tota manera, el desenvolupament de les tres reunions celebrades per tal de constituir la *Unió Patronal* a Castelló sembla posar de relleu que no era aquella línia radicalment contestatària i intransigent la predominant entre els patrons de la ciutat. A pesar que el congrés que la *Confederación Patronal Española* va celebrar dies després va comptar amb tres mil assistents, vuit-cents tretze entitats adherides i el suport d'organitzacions tan destacades com ara el Foment del Treball Nacional, les cambres de comerç o la *Confederación Gremial* –«[...] nunca levantó la Confederación tantos apoyos»–³² a la tercera reunió els patrons castellonencs acordaren, després de «ligera discusión», no enviar cap representant al referit congrés, «[...] por no estar debidamente legalizado el sindicato que se constituye» però també, «[...] por ignorar lo que de ella [de l'assemblea o congrés de Barcelona] pueda desprenderse».

---

³¹ Sobre la *Confederación Nacional Española*, F. del Rey, "El empresario, el sindicalista y el miedo", p. 268; i *Proprietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, pp. 118-137.

³² F. del Rey, *Proprietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, p. 135.

És a dir, que la recentment constituïda Unió Patronal de Castelló havia decidit desvincular-se d'un congrés patronal que –donada la tendència de l'entitat convocant i el clima de crispació en què s'anava a celebrar– tot apuntava a que acabaria assolint conclusions i prenent acords orientats obertament a augmentar el grau de confrontació amb el moviment obrer i amb el Govern, com així va ser finalment. El positiu comentari d'*El Clamor* no fa sinó confirmar aquesta interpretació de l'acord pres pels patrons castellonencs:

El acuerdo de no concurrir al congreso de Barcelona y el no sumarse a aquel hasta conocer el rumbo que toma, es calificado de acertado, pues con ello tendrá medio de ver si tienen o no sus organizadores algunas intenciones de las que lejos de armonizar los intereses del capital y trabajo pudieran separarles en perjuicio de la nación y de ambas partes. Persona que suponemos bien capacitada de la cuestión nos ha dicho que todos o casi todos los que han prestado su asentimiento a la Federación local anhelan y trabajarán con entusiasmo para mantener el actual estado social en Castellón, en el que no han surgido diferencias de bulto entre patronos y obreros, resolviéndose las reclamaciones formuladas dentro de la más sana armonía.³³

Quins són els factors i les circumstàncies que s'amaguen darrere d'aquesta negativa a participar en el congrés organitzat per la *Confederación Patronal Española*? És cert que els patrons de Castelló compartien un tret important amb els de la referida organització. No s'havien beneficiat de la conjuntura econòmica internacional generada durant la guerra, per la qual cosa la seua actitud davant les demandes i pressions obreres és d'esperar que fóra ben poc receptiva. Ja sabem els motius en el cas dels primers, que giren al voltant de la greu crisi que aquella nova conjuntura havia provocat en l'economia castellonenca. En el cas dels de la Confederació, cal tenir en compte que el seu component més nombrós era el dels patrons de la construcció, activitat que quasi no s'havia vist beneficiada per la neutralitat espanyola al patir un fort encariment dels preus dels materials.³⁴

Tanmateix, els índexs de conflictivitat social i de confrontació de classes enregistrats a Castelló no són comparables als patits en les ciutats on la Confederació va assolir majors quotes d'implantació: Madrid, Barcelona, València, Vigo, Gijón, Saragossa i Sevilla.³⁵ D'eixa manera, els riscos que a Castelló el nivell d'encrespament

---

³³ *El Clamor*, 18/10/1919. El diari republicà havia expressat també la seua satisfacció pels acords presos per la nova entitat patronal en l'edició del dia anterior.

³⁴ F. del Rey, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración (1914-1923)*, p. 120.

³⁵ *Ibidem*, p. 122.

social impulsara als sectors més intransigents als llocs de comandament de les organitzacions patronals eren considerablement més baixos.

A més, cal tenir en compte la destacada presència que el republicanisme local tenia entre els sectors benestants de la ciutat i particularment entre l'empresariat. Per tant, bona part dels patrons castellonencs havien d'assumir els postulats de l'armonicisme entre classes i la figura de l'empresari atent i comprensiu davant les demandes dels obrers, ingredients centrals del discurs republicà en matèria social, tal com s'ha comprovat al segon bloc del treball. Aquest vincle es posava especialment de manifest en el Cercle Mercantil, que, si bé no tenia filiació política oficial, venia sent controlat pels republicans des de temps en rere.³⁶ Precisament, tres membres del Cercle Mercantil i alhora reconeguts republicans –Cristóbal Nebot Valls (president de l'entitat en aquell moment), Guillermo Moltó Moltó i Francisco Soriano Martín– formaren part de la ponència designada en la segona reunió per a establir els punts a discutir en la tercera i darrera sessió. És cert, però, que compartiren eixe encàrrec amb d'altres empresaris manifestament dretans, com ara Ricardo Carreras o Juan Antonio Ricart.³⁷

El ben cert és que després d'aquestes primeres reunions per constituir la Unió Patronal les informacions sobre l'entitat pràcticament desapareixen. Arribats a juny de 1922 sorgeix la notícia de que s'anava a celebrar una reunió per decidir si l'entitat es reorganitzava o es dissolia definitivament. En la referida assemblea, presidida per l'empresari tauleller Juan Bautista Segarra Bernat, es va optar per la reorganització i es va concedir un termini d'un mes perquè els socis morosos es posaren al dia en el pagament de les quotes.³⁸ Tot indica, doncs, que la seua activitat i rellevància va ser escassa i que durant aquestos anys les organitzacions referents per als empresaris de Castelló van continuar sent el Cercle Mercantil, la Cambra de Comerç i la Cambra Agrícola.

Pel que fa a l'altre cas enunciat, el de la Unió Patronal de Borriana, es va crear quasi al mateix temps que la seua homònima de Castelló.³⁹ I de la mateixa manera que en el cas de la capital provincial, pràcticament no es tornen a tenir notícies d'ella fins a 1922, quan en el mes de març els diaris es van fer ressó d'un míting organitzat per

---

³⁶ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal en un període de crisi. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 257-258.

³⁷ Juan Antonio Ricart era enginyer director de la fàbrica de gas instal·lada a la ciutat. Tot i no formar part de cap candidatura electoral, va participar activament en diverses campanyes electorals i demés actes públics organitzats per les dretes. Vegeu per exemple *La Provincia Nueva*, 02/06/1919, 14/06/1920, 23/06/1920 i 02/11/1920.

³⁸ *Heraldo de Castellón*, 03 i 05/06/1922.

³⁹ *El Clamor*, 28/10/1919.

aquella entitat al teatre *Oberón*. Segons *La Provincia Nueva*, es tractava d'una acte «[...] de afirmación patronal, que fue a manera de homenaje tributado por el presidente de la Patronal de dicha ciudad don Vicente Sales Musoles al presidente de la Confederación Patronal Española don Félix Graupera».

Aquesta definició del míting apunta a l'existència d'un vincle prou estret entre la Unió Patronal de Borriana i la Confederació. Quant als continguts abordats en els discursos, pel que fa al president de la patronal borrianenca –Sales Musoles– va criticar al Govern per decantar-se per «[...] leyes atentatorias al orden social que traerán la ruina del país». Per la seua banda, el president de la Confederació –Félix Graupera– va assegurar que l'objectiu de les patronals era defensar la societat de «[...] unas sociedades que persiguen la implantación del comunismo, que quieren implantar en España las ideas de Rusia». També va intervenir el secretari de la Confederació, Tomás Benet, que va atacar durament al comunisme i als soviets russos, al model de contracte de treball que estava preparant el Govern, a l'Institut de Previsió Social i al subsidi de jubilació. En la mateixa línia, el valencià Gómez Correcher es va mostrar molt crític amb els governs, per ser incapaços de resoldre els conflictes socials, i va assenyalar que «[...] no se puede esperar nada de los políticos, los que han permitido que se bañen las calles con sangre de patronos y obreros».⁴⁰

Crítiques insistents a la política social dels executius, anticomunisme i descrèdit dels polítics sembla que van ser doncs els arguments més utilitzats durant el míting i posen de manifest el to radical propi del discurs de la Confederació. La vinculació, és probable que fins i tot formal, de la patronal borrianenca a aquella entitat, posa de relleu que en el cas de Borriana, a l'hora de valorar els governs i el règim en general, a partir de cert moment es va imposar la línia més dura, més extremadament crítica amb els mateixos. No debades, a les darreries d'aquell any 1922 podem trobar a Benet i Graupera proposant imitar en Espanya el moviment feixista que acabava de pujar al poder a Itàlia.⁴¹

---

⁴⁰ La crònica del míting a *La Provincia Nueva*, 13/03/1922 i *Libertad*, 14/03/1922. Resulten un tant paradoxals les crítiques a la política social dels governs realitzades per Vicente Sales Musoles i en general les seues relacions amb una entitat tant crítica amb el Règim com era la *Confederación Patronal Española*. En 1916 Sales Musoles havia sigut escollit diputat a Corts liberal per la Seu d'Urgell.

⁴¹ M. Peloille, "Barcelona, Madrid, Roma. Miradas cruzadas sobre fascismo", en N. Ludec i F. Dubosquet, *Centros y periferias. Prensa, impresos y territorios en el mundo hispánico contemporáneo: homenaje a Jacqueline Covo-Maurice*, Burdeus, PILAR / Institut d'etudes Iberiques & Ibéro-americanos, Université Michel de Montaigne, 2004, p. 180. En la mateixa línia, segons fonts del Ministeri d'Afers Exteriors francès Tomás benet va estar entre els que van col·laborador en la publicació de *La Camisa Negra*, primer periòdic feixista editat a Espanya, sorgit a finals de 1922, del qual sols es té constància de l'existència d'un número. Ja abans de la *marxa sobre Roma* la Confederació havia acollit públicament de

En eixe sentit, entre els factors a considerar per poder explicar el diferent comportament mostrat pels patrons castellonencs i els borrianencs, cal assenyalar els socioeconòmics. Com ja sabem, els efectes negatius de la situació bèl·lica internacional van adquirir una especial incidència i gravetat en el cas de Borriana, per la seua quasi absoluta dependència econòmica del negoci taronger. En conseqüència el descontent envers l'Estat –expressat fins i tot en forma d'avalots– i les tensions socials van superar els nivells habituals enregistrats per aquells anys a les comarques de Castelló. Per altra part, però probablement relacionat amb el punt anterior, no existia a Borriana un focus republicà poderós com el de la capital provincial, que disposara d'una presència influent entre l'empresariat. Per tant, les tesis armonicistes, moderades i reformistes pròpies del discurs republicà en matèria social gaudien de poca difusió entre els patrons borrianencs. Millors perspectives d'expansió tenia el discurs antirevolucionari i antiobrerista de les dretes, a l'empara del predicament aconseguit pel carismàtic Jaime Chicharro en aquell municipi.

En suma, un balanç dels continguts exposats en el present punt ens porta a afirmar que, amb els escassos testimonis disponibles, no és possible afirmar que a les comarques de Castelló les associacions econòmiques i patronals esdevingueren durant els darrers anys de la Restauració un dels principals suports socials d'aquells que propugnaven un canvi de règim en sentit corporativista i autoritari, en contribuir amb les seues mostres de desafecció envers aquell a carregar de raons als militars. Només en el cas de la Unió Patronal de Borriana s'han localitzat accions i pronunciaments públics que suggereixen la identificació amb aquelles tendències patronals més radicalment crítiques amb els executius i amb el sistema.

Sembla, doncs, que, tot i acumular un grau de descontent envers les institucions del règim bastant considerable –com s'ha verificat en un apartat anterior– a les terres de Castelló en línies generals no es donaren els nivells de conflictivitat social i de malestar patronal envers les polítiques socials i econòmiques dels governs que en altres indrets provocaren actituds de desafecció molt més acusades. En eixa mateixa línia, l'escàs protagonisme que els sometents jugaren per aquells anys en aquestes comarques –ja exposat en un altre lloc– ve a reforçar aquesta conclusió.

---

manera positiva el gir autoritari que representava el feixisme. Tanmateix, cal tenir en compte que entenia el feixisme com un simple instrument contrarevolucionari, concepció semblant a la mostrada per les guàrdies cíviques i els sometents. En eixe sentit, aquest tipus d'organitzacions poden adscriu-se a l'òrbita de la dreta conservadora autoritària en la seua versió més extrema o fins i tot de la dreta radical, però en cap cas al feixisme (S. Bengoechea i F. del Rey, "En vísperas de un golpe de Estado. Radicalización patronal e imagen del fascismo en España", pp. 304-306).

LES CLASSES POPULARS: ¿CAP A UN ALLUNYAMENT DE LA POLÍTICA?

L'antipoliticisme –hostilitat envers el poder polític, indiferència o menyspreu de l'activitat política...– va ser un ingredient típic en la cultura dels estrats populars i del moviment obrer espanyol, no sols en la seua vessant àcrata. Fins i tot en el cas del moderat PSOE, els seus esforços es van centrar prioritàriament en l'organització sindical i en les lluites laborals, mentre situava en un plànol secundari la faceta electoral. Aquest tret de l'obrerisme ha sigut atribuït a diversos factors: aquells que apel·laven a suposades peculiaritats del tarannà de l'obrer espanyol; els de tipus socioeconòmic, que situen la causa en l'irregular i insuficient desenvolupament industrial i el caràcter incomplet de la revolució burgesa; aquells que es centren en l'esfera política, en concret en el caràcter oligàrquic i exclouent del sistema canovista, que provocava l'allunyament dels treballadors de la política i fomentava formes de protesta social radicals; i, finalment, els situats en l'àmbit cultural, que conceptuen l'antipoliticisme com un producte de la cultura política de l'esquerra espanyola, molt influenciada per creences mil·lenàries i per l'auge revolucionari romàntic de mitjans del segle XIX.⁴²

D'eixa manera, amb l'antipoliticisme com un dels elements que conformen la base de partida per efectuar una anàlisi de les actituds i comportaments polítics dels treballadors, a les pàgines següents es tractaran de localitzar i valorar indicis que posen de manifest un possible increment del grau de desafecció dels sectors socials populars envers el règim i envers el sistema liberal parlamentari en general. En eixe sentit, cal insistir, tal com s'ha assenyalat al principi d'aquest apartat, en la condició transversal dels plantejaments corporativistes i antiliberals, presents no sols entre els sectors conservadors sinó també en la resta de segments socials i polítics.

Republicanisme, sectors populars i antiliberalisme

En març de 1918 l'òrgan periodístic del republicanisme castellanenc, *El Clamor*, publicava un article de fons on definia els trets que havia de tenir un dictador que pretenguera salvar i regenerar Espanya. No sols això, sinó que mostrava explícitament la seua acceptació d'un règim dictatorial que fóra capaç d'actuar «[...] como medicina

---

⁴² J. Álvarez Junco, "Movimientos sociales en España: del modelo tradicional a la modernidad post-franquista", pp. 417-420.

para curar el mal». És més, fins i tot sembla que es decantava perquè el dictador en qüestió fora un militar: «[...] una dictadura digna, de aspecto marcial, de bigotes y perilla, con casco, sable y botas de montar».⁴³

La publicació d'afirmacions d'aquesta mena en un medi republicà resulta certament impactant i posa de relleu l'àmplia extensió que estaven assolint les propostes autoritàries per donar eixida a un règim cada vegada més dèbil. També denota que a aquelles alçades la tradició insurreccional continuava viva entre els republicans. Ara bé, cal evitar el perill de sobredimensionar la presència d'aquests continguts en el republicanisme. De fet, en el cas del republicanisme castellanenc no hem trobat cap altra apel·lació equiparable a solucions en clau autoritària, per la qual cosa cal considerar aquests ingredients com quelcom esporàdic en el discurs republicà.

En eixe sentit, resulta significatiu que pels mateixos dies que *El Clamor* declarava la seua acceptació d'un règim dictatorial, la seua línia editorial estava marcada pels continus atacs a les reformes en favor dels militars que volia introduir Juan de la Cierva i als intents de la cúpula de l'Exèrcit d'immiscir-se en la direcció de l'Estat. També es podien llegir a les seues pàgines fortes crítiques a aquest mateix ministre, en estimar que estava prenent decisions sense comptar amb el Parlament i amb formes dictatorials.⁴⁴

Així doncs, més enllà de digressions puntuals, tenint present la centralitat que seguia ocupant l'exaltació del liberalisme en el discurs del republicanisme castellanenc –ja posada de manifest en un apartat anterior– aquest ha de ser considerat com l'opció política que millor representava i amb major decisió defenia els valors liberals. Si s'afegeix el fet que tenia en els sectors populars el seu recolzament social més importat, es pot assenyalar que l'evolució del suport electoral a aquesta formació podria ser considerada un indicador de la major o menor presència d'elements com l'antipoliticisme, el corporativisme i l'antiliberalisme entre les capes més modestes de la societat.

Un repàs de la trajectòria electoral descrita pel republicanisme a les comarques de Castelló durant el darrer decenni de vigència del període constitucional restauracionista, posa de relleu que aquest no va patir en cap cas un endarreriment electoral ressenyable. Al seu bastió principal, la ciutat de Castelló, ja hem comprovat com només es va produir una lleu davallada entre 1919 i 1921, que no va arribar a fer-li

---

⁴³ *El Clamor*, 14/03/1918.

⁴⁴ Vegeu per exemple *El Clamor*, 16 i 18/03/1918.

perdre representació ni a l'Ajuntament, ni a la Diputació ni al Parlament. És cert que aquest descens de sufragis es va donar especialment en els districtes d'adscripció social més popular, però també hem verificat que en els orígens d'aquesta contracció del vot gassetista es troba l'aparició d'una escissió republicana al districte marítim i el trencament de l'aliança amb els socialistes, que aconseguiren atraure uns quants sufragis que abans anaven a parar als republicans. No s'ha trobat cap indicatiu que apunte a que darrere d'aquesta pèrdua de suport electoral puguen haver factors de caire més *estructural*, com ara l'expansió d'actituds antipolítiques o l'augment de la desafecció dels treballadors envers l'Estat restauracionista. La ràpida recuperació electoral que els republicans de la capital experimenten a partir de 1922 sembla confirmar aquest extrem.

Per la seua banda, respecte a la resta de focus republicans del districte de Castelló de la Plana, ja s'ha posat de manifest també que, lluny de perdre adhesions electorals, durant el període estudiat –sobretot a partir de 1920– van viure un període de marcat creixement. A més, un dels factors que expliquen aquesta positiva evolució fa referència, precisament, a les prolífiques aliances electorals establertes amb els nuclis obreristes de tall esquerrà organitzats en les diverses localitats.

Contràriament, quant a la trajectòria electoral del republicanisme a la resta de districtes de la província, s'ha detectat cert retrocés electoral respecte al període anterior (1903-1911). A banda dels obstacles interposats pels monàrquics des dels llocs de privilegi que ocupaven a les institucions i de les pròpies dissensions i indecisions dels rengles republicans, un factor que ha sigut pres en consideració a l'apartat corresponent ha sigut la proliferació, a partir de 1920 i sobretot a la Plana Baixa i el Baix Maestrat, de candidatures obreres desconnectades dels nuclis republicans, que aconseguiren algunes actes de regidors als dos darrers comicis municipals de la Restauració. Entre les causes identificades per explicar aquest fenomen s'ha fet referència a la configuració de dinàmiques polítiques comarcals i de conjuntures internes locals propícies. També a l'expansió del discurs de classe entre les organitzacions obreristes d'esquerra –en uns moments d'aguda conflictivitat social– i al previsible efecte nociu que l'avanç d'aquell discurs havia de tenir per a la influència del republicanisme en el moviment obrer.

PASO DE LA MANIFESTACIÓN POR LA CALLE MAYOR (fot Crespo)

Manifestació organitzada pel Centre Obrer de Castelló de la Plana el 18 de febrer de 1915, en demanda de solucions per al problema de la falta de treball. Segons el cronista d'*El Clamor* hi van participar 12 ó 14.000 persones (*Arte y Letras*, 28/02/1915).

No és estrany trobar a la premsa d'aquells anys testimonis que il·lustren aquesta situació. Així, per exemple, en un míting al Centre Instructiu Republicà de Vinaròs, els advocats i propagandistes Álvaro Pascual Leone i José Berenguer insistien en què «[...] el Partido Republicano español tiene soluciones en su programa para todos los

problemas sociales y económicos» i instaven al «[...] elemento obrero a que se reintegre a su seno en donde, dicen, encontrará satisfechas todas sus aspiraciones».⁴⁵

Certament, el fet que determinats col·lectius obrers començaren a canalitzar la seua participació política a través de plataformes sorgides del si d'organitzacions de classe –de centres obrers– i no mitjançant el republicanisme, posa de manifest l'avanc de comportaments corporativistes, en tant que pot ser entés com un mecanisme més dels emprats pels grups socials –en aquest cas els obrers– per defensar els seus interessos davant de l'Estat i de la resta de la societat. Fins i tot en aquells casos –Vila-real, Almassora... – en els quals els centres obrers presentaren candidatures pactades amb els republicans, aquestes palesaven una voluntat clara de l'obrerisme organitzat de diferenciar-se com actor independent en l'escena política local.

Ara bé, aquesta inserció de plataformes obreres en el terreny electoral no comporta l'existència d'intencions de desplaçar el poder des dels representants escollits a les urnes a les principals forces socials i econòmiques organitzades, ni molt menys denota el rebuig de tota activitat política, de manera que per si mateixa no indica el creixement d'actituds antiliberals ni antipolítiques, ni la preconització de fórmules corporatives d'organització dels poders de l'Estat. Contràriament, tal com ja ha sigut apuntat en altres llocs del present treball, posava de relleu que l'obtenció de representació a les institucions polítiques del règim encara suscitava l'interés dels diversos col·lectius socials, en aquest cas dels obrers. Així, venia a reforçar els suports socials del sistema i constituïa una via més de participació política per a les classes populars.

Actituds, comportaments polítics i alternatives de classe

Després de la frustració amb què es va saldar la vaga general indefinida d'agost de 1917, ha sigut atribuït al socialisme espanyol un moviment de retorn a l'aïllacionisme laboral. A més, aquest viratge va rebre un nou impuls poc després, arran de l'escissió tercerista, que encara va debilitar més la vessant política del socialisme, sempre minoritària respecte a la sindical. Aquest procés d'allunyament dels socialistes de les institucions polítiques liberals culminaria amb la col·laboració amb la dictadura primorriverista. Per justificar aquesta decisió es limitaren a remarcar el caràcter corrupte

---

⁴⁵ *Patria*, 07/08/1921.

i oligàrquic del règim constitucional derrocat.⁴⁶ Tot plegat, l'episodi venia a palesar que l'antipoliticisme com a ingredient de la cultura política del socialisme –entés en aquest cas més com a indiferència respecte a la política i a les formes de govern que no com a hostilitat envers tot tipus d'activitat política– encara es trobava actiu a aquelles alçades.⁴⁷

¿Va participar el socialisme castellanenc d'aquesta tendència general? L'evolució de la seua activitat electoral, examinada ja en un apartat anterior, posa de manifest que no va ser així. És cert que el cas castellanenc no suposa un excepció en allò que fa referència a la superioritat de l'entramat socialista sindical sobre el polític. Fins i tot abans de l'eclosió de la militància ugetista provocada per l'ingrés de la Federació Provincial d'Obrers Agricultors i Similars –acordat en el seu tercer congrés, celebrat a Nules entre del 30 d'octubre a l'1 de novembre de 1921– el relativament nombrós contingent d'afiliats a la central sindical socialista no es va traduir en un volum equiparable de militants socialistes.

Paral·lelament, s'ha detectat també una intensificació dels continguts antiliberals i antiburgesos en el discurs dels socialistes, tot i que sols en el cas del nucli de la capital i centrats en el rebuig i l'hostilitat mostrada contra la Manifestació Cívica. Aquesta evolució es trobava perfectament alineada amb la radicalització del discurs i l'apartament de les formacions burgeses que estava preconitzant per aquells anys el PSOE a escala estatal, però també responia a motivacions tàctiques circumscrites a la dinàmica política local.

No obstant, dins d'aquest context de debilitat política del socialisme, s'ha verificat com en el cas castellanenc a partir de 1920 es detecta una ampliació de la presència socialista a les urnes, tant des del punt de vista geogràfic com des del tipologia electoral –participació en eleccions provincials i generals–. Els resultats obtinguts també van millorar. A la ciutat de Castelló augmentaren els sufragis, que es situaren en torn al miler. I a la Vall d'Uixó es sobrepassaren els sis-cents vots i un candidat socialista va accedir per primera vegada al consistori.

Per altra banda, ja hem observat també com les dades disponibles apunten a que l'escissió comunista va tenir a les comarques de Castelló un impacte molt limitat, de manera que va debilitar molt poc l'estructura política socialista, al temps que el seu

---

⁴⁶ M. Martorell i F. del Rey, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores", p. 49.

⁴⁷ J. Álvarez Junco, "Movimientos sociales en España: del modelo tradicional a la modernidad post-franquista", pp. 417-420.

discurs de radical hostilitat envers les institucions del règim quedava arraconat a posicions pràcticament marginals.

Respecte a la presència del sindicalisme d'arrel anarquista en el moviment obrer castellonenc, en altres llocs s'ha posat de relleu ja el fustigament contra les autoritats i contra la *burguesia* practicat pels dirigents obrers de la capital de tendència anarcosindicalista, així com la duresa dels seus posicionaments quan des del Centre Obrer es planejaven campanyes reivindicatives i de protesta.⁴⁸ Quant al grau d'expansió del cenetisme, en relació a les terres valencianes en el seu conjunt s'ha assenyalat l'existència d'un creixement meteòric dels afiliats a la CNT, uns cent quaranta mil a finals de 1919. Sembla però que es va tractar d'un fenomen d'al·luvió puntual provocat per l'efervescència social del moment i que en 1922 els militants cenetistes valencians havien descendit a uns quaranta mil.

En el cas concret de les comarques del nord, les xifres i informacions disponibles apunten a que en elles es va donar també aquesta mateixa tònica. Així, al congrés nacional celebrat en 1919 al Teatre de la Comèdia de Madrid, van estar representats un total de 13.332 obrers castellonencs afiliats a entitats federades a la CNT. A banda dels 160 cenetistes de Vinaròs i dels 140 de Soneja, el gruix d'aquell contingent estava format pels adscrits a la Federació Comarcal de la Plana, un total de 13.032.⁴⁹ És més que probable que aquesta entitat arribara a disposar fins i tot d'un òrgan periodístic, *La Comarcal*, que, tal com ha s'ha assenyalat en un altre apartat, va aparèixer a les darreries de 1919, era editat a Borriana, tenia com a director a Pedro Sala –un dels dirigents del Centre Obrer borrianenc *El Alba Social*– i va ser de vida efímera, probablement dificultada per la persecució de les autoritats. Tanmateix, cal recordar que en 1920 la Federació Comarcal de la Plana es va integrar en la Federació Provincial d'Obrers Agrícoles i Similars, que, com ja sabem, un any després s'adsciria a la UGT.⁵⁰

---

⁴⁸ G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 239-247.

⁴⁹ A. Cucó, "Contribución a un estudio cuantitativo de la CNT", *Saitabi*, nº 20, 1970, pp. 181-202 i *Republicans i camperols revoltats*, València, Eliseu Climent, 1975, pp. 149-152; J. del Alcázar, *Temps d'avalots al País Valencià (1914-1923)*, pp. 254-256; J.A. Piqueras, *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, pp. 130-134 i 151. Molt probablement els 160 obrers vinarossencs representats al Congrés del Teatre de la Comèdia eren els integrants de la Societat de Peons Jornalers d'aquella localitat. En 1918 aquesta entitat es trobava federada a la Federació Agrícola de Societats Obreres de la Regió Valenciana, adscrita al seu torn a la Federació Nacional d'Obrers Agrícoles, que aquell mateix anys va acordar la seua dissolució i integració en la CNT.

⁵⁰ *El Socialista*, 17/07/1920.

Així doncs, a les terres de Castelló també es dona aquest fenomen d'afiliació massiva a la CNT en 1919, protagonitzat pels jornalers de la Plana, si bé amb magnituds molt més discretes que en el cas de les províncies d'Alacant i sobretot València. De la mateixa manera, passades les efervescències d'aquell any especialment convuls, es produeix, al igual que a la resta del País Valencià, una pèrdua ràpida d'efectius, que passen a optar per opcions més moderades, plantejades des de la UGT o des d'entitats obreres autònomes.⁵¹

Arribats a 1923, segons informava el Governador Civil al seu ministre en el mes de juliol:

Primero; en esta provincia salvo excepción que luego se dirá no hay organización sindicalista, existen algunos individuos que profesan esas ideas pero no tienen unidad ni dirección ni un centro común, no obedecen a una voz ni a relación con las organizaciones de esa clase ni tienen más solidaridad que la producida por la profesión de unas mismas ideas. Segundo; solo los obreros de carga y descarga del puerto del grao de ésta forman parte de la Confederación General de Levante, que a su vez está compenetrada con la Confederación General del Trabajo y se atiende a las órdenes de Barcelona.⁵²

És perfectament possible que el Governador Civil ignorara la vinculació formal d'alguna entitat obrera castellonenca a la CNT, però no sembla que el seu grau de desconeixement de la realitat obrerista de la província fóra tant com per invalidar la visió de debilitat amb què dibuixa en aquest text la implantació del cenetisme a les comarques de Castelló a l'alçada de 1923. Sí que hem pogut constatar pàgines en rere que, almenys en el cas concret de la ciutat de Castelló, l'anarcosindicalisme va continuar sent durant tot el període estudiat una opció manifestament minoritària. Nogensmenys, també s'ha posat de manifest que en conjuntures socials especialment tenses, el seu discurs, més radical que el socialista i el republicà, guanyava protagonisme, encara que sense arribar a imposar-se.

Cal tenir en compte també que la difusió d'aquestes opcions d'extrema esquerra sovint es trobava amb els obstacles interposats per les autoritats. Per exemple, en novembre de 1918 es pot llegir als diaris locals que «[...] el juzgado instructor de la capital ha dictado auto de procesamiento contra los autores de una hoja libertaria

---

⁵¹ J.A. Piqueras, *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1976)*, pp. 135-138.

⁵² Arxiu Històric Nacional, lligall 58-A, expedient 14, 06/07/1923.

repartida clandestinamente por las calles de la capital, en cuya hoja se han estampado violentas excitaciones al vecindario para implantar las teorías de los soviets rusos». ⁵³

Dos anys després la premsa es feia ressó d'un registre practicat en el domicili del veí de Benicarló Eusebio Vallés Brau,

[...] por ser dicho individuo el encargado de organizar en Benicarló y su comarca el Sindicato Único de todos los oficios, para lo cual venía ya realizando trabajos, hace algún tiempo. En dicho registro, han sido encontrados un folleto de propaganda bolchiviki [sic], otro titulado "Farsantes a la Picota", una carta del sindicalista valenciano Roberto Espinosa, detenido también la noche última en esta estación, en la que le encarga éste la necesidad de continuar con todo interés los trabajos de propaganda comenzados y anunciándole el pronto envío por correo de periódicos manifiestos y hojas de propaganda, y otra carta contestación a esta última en la que el detenido Vallés, se muestra conforme con realizar los trabajos que se le encargan. Como este sujeto ha tomado parte también en varios mítines clandestinos, celebrados recientemente en San Jorge, Traiguera y La Jana, dedicándose a soliviantar los ánimos de la masa obrera en esta población, en la cual ha organizado asimismo un sindicato femenino del cual es secretaria su prometida, considerando por todo ello que ha cometido actos de propaganda revolucionaria, ha sido detenido y puesto a disposición del señor Gobernador Civil. ⁵⁴

Pocs dies després s'informava que la Guàrdia Civil havia procedit a registrar el Centre Obrer *La Defensa*, de Sant Mateu, així com els domicilis personals del president i del secretari d'aquesta entitat. En la seu social de *La Defensa* havia trobat els següents documents:

[...] una carta de la Sociedad de Albañiles de Zamora en la que insulta a los patronos, cinco tomos del folleto titulado "Desde las barricadas", de Mauro Bajatierra, cuatro de "Dios, la Religión y el Cristo de Limpías" de Isaac Pacheco, cinco de "Prosa de combate", de Higenlo Roja Ruiz y cinco de "La revolución rusa", por Ángel Samblancat, todos de carácter ácrata. ⁵⁵

També sabem que en juliol de 1923 van ser detinguts Joaquín Granell –obrer de vila– i Antonio Vázquez –que regentava una agència d'encàrrecs– en ser els receptors d'un paquet amb un miler de pamflets del *Comité de Relaciones Anarquistas de España* titulats «Los anarquistas y el momento actual», que havia arribat a l'estació ferroviària de Castelló procedent de Barcelona. ⁵⁶

⁵³ *La Provincia Nueva*, 26/11/1918 i *Heraldo de Castellón*, 27/11/1918.

⁵⁴ *La Provincia*, 13/11/1920.

⁵⁵ *La Provincia Nueva*, 19/11/1920.

⁵⁶ Arxiu Històric Nacional, lligall 42-A, expedient 7, 02 i 03/07/1923.

De tota manera, més enllà de les dimensions quantitatives assolides pel cenetisme, cal tenir en compte que la relació directament proporcional entre anarcosindicalisme i antipoliticisme també és susceptible de ser matisada. Ja s'ha posat de manifest que en moltes ocasions la decisió d'adscriure's a una o altra central sindical responia més a motivacions pragmàtiques i tàctiques que no a conviccions ideològiques. A més, la historiografia ha identificat l'existència d'una ala moderada dins la CNT, l'anomenada *sindicalista*, que es caracteritzava pel seu tarannà reformista; l'acceptació de la democràcia burgesa com a mal menor i necessari, ja que sols amb un règim liberal democràtic podrien desenvolupar-se degudament els sindicats; els vincles amb el republicanisme, sobre tot amb el federal, amb el qual compartien arrels; la prioritització de la consolidació de la militància sindical i de la vessant sindical de la CNT per sobre de la revolucionària; i el rebuig absolut dels mètodes violents.⁵⁷

Partint de la base d'aquests plantejaments, en determinats contextos alguns nuclis anarcosindicalistes locals arraconaven temporalment la seua aversió a la política institucional per donar suport al republicanisme. En el cas de les terres de Castelló, a l'apartat corresponent s'ha posat de manifest que tenim localitzats vincles d'aquesta mena en la capital. Indubtablement, el més flagrant i rellevant va ser el de Joaquín Arrufat Company, regidor republicà i alhora màxim dirigent de la potent societat de carregadors i descarregadors del port de Castelló, adscrita a la CNT.

També mereix ser recordada la coincidència en determinats líders obrers borrianencs d'afinitats republicanes i anarquistes, tot i que certament en aquest cas no hi ha constància de l'existència de vincles orgànics amb cap d'ambdues tendències. Com és sabut, els Sanmartín, Sala, Montoya... acabaren fins i tot conduint al Centre Obrer de Borriana a establir una aliança amb la facció liberal monàrquica de Benjamín González.⁵⁸

Tenint present doncs tot els elements exposats en els paràgrafs precedents, no sembla que el moviment anarcosindicalista contribuïra de manera rellevant a fomentar entre els treballadors de les comarques de Castelló el rebuig a participar en el sistema polític vigent. La seua presència només va ser quantitativament rellevant en moments de clímax de l'agitació sociolaboral i a més, plantejaments teòrics a banda, en el terreny de

---

⁵⁷ A. Barrio, *El sueño de la democracia industrial. Sindicalismo y democracia en España. 1917-1923*, p. 132.

⁵⁸ Un altre exemple de col·laboració republicano-anarquista a A. Marimon, "Les eleccions municipals a Menorí sota la Restauració (1901-1922): el pes del republicanisme", p. 84.

la pràctica no va rebutjar de pla la col·laboració amb formacions polítiques i fins i tot la implicació en conteses electorals.

Més en general, els darrers punts del present apartat posen de relleu que en l'evolució de la relació entre els sectors socials populars i les opcions polítiques i sindicals esquerranes –el republicanisme, el socialisme, les candidatures obreres, l'anarcosindicalisme– durant els darrers anys de l'etapa constitucional restauracionista no s'observen indicis significatius que facen pensar que en aquells sectors socials s'experimentara un increment de l'aversion envers les institucions i la participació política.

IV.3. L'ABSTENCIONISME COM A INDICADOR DE DESAFECCIÓ POLÍTICA

A l'hora d'analitzar el comportament i les actituds polítiques d'una determinada comunitat, els nivells de participació / abstencionisme electoral constitueixen un altre dels indicadors de referència. Però, ¿indicador exactament de què? En les societats desenvolupades actuals, l'enregistrament de percentatges alts d'abstencionisme es vincula a l'existència d'un grau elevat de desafecció de la ciutadania envers el sistema polític. Per contra, en el context polític de la Restauració els valors assolits per la participació / abstencionisme electoral admeten més varietat de lectures i no es troben tan estretament vinculats a la desafecció.

En la historiografia sobre la Restauració el grau de participació electoral de vegades ha sigut presentat com un indicador de la major o menor autenticitat dels resultats electorals. Tanmateix, cal dimensionar aquesta relació en la seua justa mesura, ja que més manipulació electoral no es tradueix, necessàriament, en increments ficticis del nombre de votants. De vegades el tipus de mecanismes de manipulació emprats no afectaven a la quantitat d'electors que exercien el seu dret de sufragi i en altres ocasions fins i tot provocaven una disminució artificial del contingent de votants. És cert, però, que sí que s'ha verificat l'existència d'aquest vincle en eleccions generals celebrades en circumscripcions o districtes constituïts per una ciutat i per altres nuclis de dimensions notablement més reduïdes. En aquestes localitats menudes sovint s'unflaven fictíciament els vots de determinats candidats i es feien valer de manera especialment intensa les relacions de naturalesa clientelar, deferent –vinculacions personals i de caràcter paternalista a l'autoritat de sempre– o de dependència socioeconòmica, per atraure electors a les urnes. Tot per contrarestar els resultats enregistrats al nucli urbà de grans dimensions per una altra candidatura, normalment adscrita a una formació no dinàstica.¹

També es podia donar el cas de demarcacions en les quals el seu electorat estiguera ja en la seua major part deslliurat de lligams de deferència, dependència i clientelisme i que acusaren un fort grau de mobilització política, en virtut del qual

---

¹ S. Forner, M. García Andreu, et. al., "Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923", pp. 251-253; F. Luengo, *La crisis de la Restauración. Partidos, elecciones y conflictividad social en Guipúzcoa, 1917-1923*, pp. 60-61; M^a del Mar Larraza, "Navarra", en J. Varela, *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*, p. 440 i *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, p. 149.

acudiren en quantitats elevades a les cites electorals. Es tracta de situacions associades generalment a contextos urbans, a processos de democratització i a la incorporació de les masses a la política a través de processos de socialització política. Al mateix temps, en aquestos casos els efectes de la desafecció política encara no s'havien deixat sentir.²

Altres elements que sembla que han de ser vinculats amb el nivell de participació / abstencionisme electoral són els de la competència i la competitivitat electorals. És d'esperar que els comicis més disputats –amb més candidats (competència) i més igualtat entre les forces contendents (competitivitat)– havien d'estimular als electors a acudir a les urnes, mentre que en aquells amb un resultat més que previsible la motivació per exercir el dret al sufragi disminuiria considerablement.³

Nogensmenys, també és cert que cap al final del període restauracionista i en el marc de les fortes tensions socials existents, en algun dels espais fortament urbanitzats s'han detectat cicles de fort descens de la participació electoral, relacionats amb la incapacitat dels partits de canalitzar els interessos dels diversos sectors socials, l'elevació de la desconfiança de la ciutadania envers aquells i l'increment de l'escepticisme sobre la utilitat del vot. És a dir, amb l'augment del grau de desafecció política.⁴

D'aquesta manera, al llarg de les següents pàgines es tractarà de determinar fins a quin punt, en el marc polític castellonenc, els índex de participació / abstencionisme electoral poden ser considerats com a indicadors de la presència d'actituds de desafecció envers el sistema i les institucions polítiques, o han de ser més aviat relacionats amb altres elements com ara el grau d'autenticitat dels processos electorals, la naturalesa dels suports electorals –deferència, dependència socioeconòmica, adscripció a una determinada xarxa clientelar, discerniment racional independent dels electors...– o els nivells de competència i competitivitat.⁵

Abans però de donar pas a aquesta tasca, resulta convenient recordar una circumstància que caldrà tenir present al llarg del desenvolupament de la mateixa: la

---

² S. Forner, M. García Andreu, et. al., “Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923”, pp. 253-256.

³ Un exemple d'influència de la competència i la competitivitat en el grau de participació electoral a J. Clara, “Comportament electoral de dues ciutats: Girona i Figueres (1901-1923)”, en C. Mir (ed.), *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració*, Lleida, Virgili & Pagés / Estudi General / Institut d'Estudis Ilerdencs, 1989, pp. 153-154.

⁴ B. de Riquer, “Los límites de la modernización política. El caso de Barcelona, 1890-1923”, pp. 54-58.

⁵ Pel que fa a un altre possible indicador, els del vot en blanc, val dir que el nombre de sufragis d'aquest tipus enregistrats en les conteses electorals del període van ser insignificants. El seu ús no va formar part dels comportaments polítics convencionals durant l'etapa restauracionista, no almenys en el cas de les comarques de Castelló.

manipulació que presenten les dos variables que intervenen en la determinació del percentatge de participació: el nombre de sufragis i el nombre d'electors. Aquesta va poder ser més o menys forta segons els casos, però, de qualsevol manera, ens ha de fer ser prudents a l'hora de plantejar les conclusions obtingudes de l'anàlisi que tot seguit s'inicia. No obstant, a pesar d'aquestes carències de fiabilitat, la historiografia restauracionista ha posat de relleu que les dades d'ambdues variables, d'una manera més o menys deformada, contribueixen valuosament a definir els comportaments polítics i les conjuntures històriques perquè travessa una societat determinada.⁶

LA PARTICIPACIÓ ELECTORAL EN LES ELECCIONS A CORTS

QUADRE 1) % DE PARTICIPACIÓ A LES ELECCIONS A CORTS. COMPARATIVA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ – TOTAL ESTATAL.

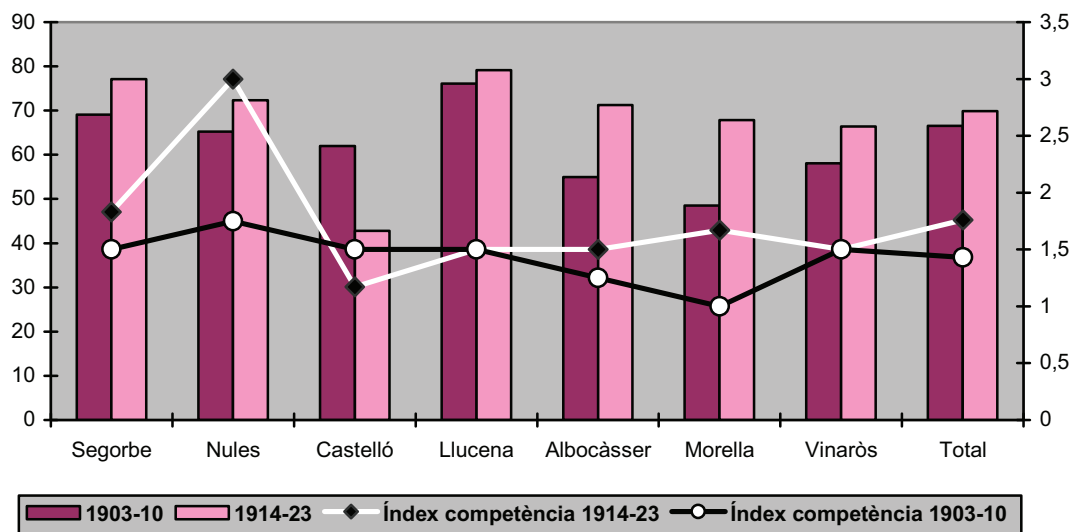
ANY	CASTELLÓ (província) ⁷	ESPANYA
1914	77,12	68,73
1916	74,50 (75,36)	68,10
1918	59,48 (57,40)	66,59
1919	65,95 (65)	64,27
1920	70,81 (69)	60
1923	71,45 (72)	65

FONTS: elaboració pròpia a partir de: Arxiu del Congrés dels Diputats, *Histórico de Diputados 1810-1977* [en línia], Congrés dels Diputats, <<http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/SDocum/ArchCon/SDHistoDipu>>, [Consulta: 9 de gener de 2014]; *Anuario Estadístico de España*, edicions corresponents als anys 1916, 1918, 1920 i 1923.

⁶ S. Forner, M. García Andreu, et. al., “Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923”, p. 247.

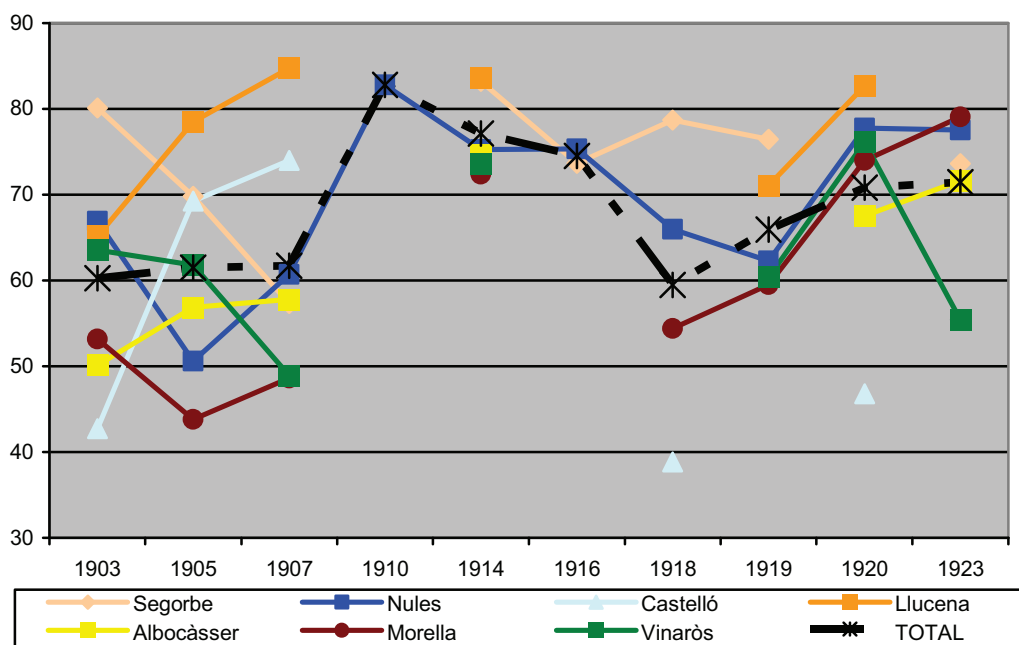
⁷ Entre parèntesi els valors que figuren en els anuaris estadístics publicats per l'Institut Geogràfic i Estadístic. Com es pot comprovar, aquestos varien ben poc respecte dels obtinguts a partir de les dades que figuren a l'Arxiu del Congrés dels Diputats. En els càlculs efectuats per elaborar aquest quadre i per obtenir la resta de valors que apareixen a les figures que fan referència a convocatòries electorals a Corts, no s'han tingut en compte les dades relatives a les eleccions generals celebrades amb caràcter parcial i extraordinari –en 1914 al districte de Morella i en 1918 als districtes de Nules i de Segorbe– en estimar que, almenys en els dos comicis extraordinaris celebrats en 1918, aquest caràcter va provocar una disminució de votants, de manera que els valors enregistrats poden tergiversar a la baixa els percentatges de participació.

FIGURA 1) % DE PARTICIPACIÓ A LES ELECCIONS A CORTS (VALORS AGRUPATS PER PERÍODES) I ÍNDEX DE COMPETÈNCIA ELECTORAL, PER DISTRICTES ELECTORALS.

FONTS: elaboració pròpia a partir de: Arxiu del Congrés dels Diputats, *Histórico de Diputados 1810-1977* [en línia], Congrés dels Diputats, <<http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/SDocum/ArchCon/SDHistoDipu>>, [Consulta: 9 de gener de 2014]; *Boletín Oficial de la Provincia 1914-1923*; i premsa local 1914-1923.

FIGURA 2) % DE PARTICIPACIÓ A LES ELECCIONS A CORTS A CASTELLÓ EN CADA CONVOCATÒRIA ELECTORAL.

FONTS: elaboració pròpia a partir de: Arxiu del Congrés dels Diputats, *Histórico de Diputados 1810-1977* [en línia], Congrés dels Diputats, <<http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/SDocum/ArchCon/SDHistoDipu>>, [Consulta: 9 de gener de 2014].

Durant els dos primers decennis del segle XX els valors que presenta la participació electoral en les convocatòries a Corts per al conjunt dels districtes de la província es situen quasi sempre –a excepció de la de 1918– per damunt del 60%, tal com es pot apreciar a la Figura 2. La mitjana per al període 1903-1910 es col·loca en el 66,57% i per a 1914-1923 encara augmenta més, fins al 69,88%. Per al conjunt dels anys 1903-1923 assoleix el 68,56% (Figura 1). Es tracta de percentatges un tant superiors als de la mitjana estatal, almenys en les convocatòries de l'etapa 1914-1923, quan –amb l'única excepció de la de 1918– es troben per sobre d'aquella i quasi en tots els casos per un marge situat entre els 5 i els 10 punts (Quadre 1).

Constatat aquest grau de participació electoral relativament elevat dels districtes castellanencs en conjunt, de l'examen dels valors per districtes un dels primers aspectes que crida l'atenció és que tots ells, menys el de Castelló de la Plana, incrementen els seus percentatges de participació entre 1914 i 1923 respecte als enregistrats en el període anterior. De fet, és el pronunciat descens experimentat a la demarcació de la capital el que impossibilita que l'ascens de la participació en el conjunt dels districtes castellanencs durant l'etapa 1914-1923 no siga molt més accentuat (Figura 1). Per als referits anys es poden delimitar quatre grups, que de més a menys grau de participació serien els següents:

- 75-80%: Lluçena (79,12%) i Segorbe (77,13%).
- 70-75%: Nules (72,35%) i Albocàsser (71,27%).
- 65-75%: Morella (67,87%) i Vinaròs (66,37%).
- 40-45%: Castelló de la Plana (42,81%).

Amb quines magnituds poden tenir relació les dades exposades en els paràgrafs precedents? Les trajectòries que experimenten en els diversos districtes la competència i la participació electoral (Figura 1) reflecteixen l'existència d'una vinculació manifesta entre ambdues.⁸ Ambdós paràmetres van experimentar un augment moderat en el conjunt de les comarques de Castelló durant l'etapa 1914-23. Només en dos districtes les trajectòries no segueixen el mateix sentit. Es tracta de Lluçena i Vinaròs, on l'índex de competència es manté igual en 1903-10 i 1914-23, mentre que el percentatge de participació sí que augmenta.

---

⁸ Un altre cas que deixa patent l'estreta vinculació entre competència i mobilització electoral a P. López, *Elites y poder. Cambio estructural y dinámica política bajo el caciquismo liberal: La Rioja, 1890-1923*, especialment p. 320.

Aquesta correlació entre competència i participació electoral es fa especialment patent als districtes de Castelló i de Morella. El primer és amb diferència el que presenta un nivell de participació més baix i també un índex de competència més reduït (1,17 candidats per convocatòria). Aquests valors es troben íntimament vinculats a la forta hegemonia exercida pel republicanisme, que recordem que es va imposar en totes les convocatòries del període i en quasi totes elles sense necessitat que els seus candidats es sotmeteren al dictamen de les urnes, en ser els únics aspirants i gràcies a l'aplicació de l'article 29. A més, en les dues ocasions en què els comicis van arribar a celebrar-se – 1918 i 1920– aquests van resultar molt poc competits, donada la superioritat de les forces republicanes sobre la candidatura regionalista i sobre la socialista respectivament (Figura 2). Sumats aquests baixos nivells de competència i competitivitat al desgast ocasionat per la prolongada etapa de dominació de què els republicans venien gaudint, el resultat era una abstenció elevada, pròxima al 60%. La manca d'una trajectòria mínimament àmplia –només es van celebrar dos comicis generals al llarg del període– impedeix avaluar la possibilitat de concurrència d'altres factors, com ara el de la generació d'un clima de desafecció política.

En el cas del districte de Morella, no sembla casual que siga el que experimenta un major increment de participació electoral –del 48,53 al 67,87%– i al mateix temps el segon, després del de Nules, quant al creixement de l'índex de competència –d'1 a 1,67 candidats per elecció–. Així, primer la fi del cacicat del Comte d'Albay i després la resistència –infructuosa– dels liberals-conservadors a la consolidació del domini del ciervista Luis Montiel, estimularen la concurrència d'electors a les urnes. Només en les convocatòries de 1918 i 1919, quan els oponents a Montiel no aconseguiren constituir candidatures sòlides –en el cas de 1918 fins i tot el candidat en qüestió, el liberal Luis Esteban, va acabar retirant-se– els percentatges de participació es ressentiren (54,41 i 59,51% respectivament).

Més enllà dels districtes de Morella i Castelló, els efectes dels baixos nivells de competència i competitivitat en la participació electoral es van deixar sentir de manera especialment evident a Vinaròs en 1923 (55,41%). Allí, Luis Peña, el candidat patrocinat per les forces contràries a l'hegemonia del liberal Saiz de Carlos, també va desistir abans d'arribar el dia de les votacions i Saiz es va quedar sense rival.

No obstant, la correlació entre competència i participació electoral no explica totes les dades reflectides en les figures 1 i 2. Per què Lluçena és el districte amb major percentatge de participació (79,12%) si presenta un índex de competència relativament

discret (1,5) i que a més es manté igual que en el període 1903-10? Donat el seu caràcter eminentment rural i l'absència en ell de focus importants adscrits a algun partit de masses, sembla ben probable que aquells elevats contingents d'electors es degueren, en bona mesura, a la capacitat de les poderoses xarxes clientelars allí implantades –la *cossiera*, que precisament tenia els seus orígens històrics en aquell districte, i la cantista, hereua de l'entramat carlo-liberal configurat precisament per fer front a la dominació *cossiera*– de mobilitzar els seus efectius i fer valdre les seues influències.

De la mateixa manera, també resulta difícilment explicable la situació generada al districte de Segorbe si atenem exclusivament als vincles entre competència i participació electorals. És cert que allí els índexs de competència i de participació presenten una trajectòria equiparable. Però no així la competitivitat. Car recordar que la sòlida hegemonia exercida per Juan Navarro-Reverter Gomis feia que –a pesar que aquest solia tenir contrincants en cada convocatòria electoral que arribava a celebrar-se– sempre es donava la seua victòria per segura i obtenia els seus repetits triomfs per uns marges molt amplis. Així, el fet que siga el segon districte amb major nivell de participació ha de vincular-se també a la presència de xarxes clientelars poderoses, en aquest cas la reverterista.

Un altre cas a plantejar és el de Vinaròs. Com ja s'ha assenyalat, allí l'índex de competència va romandre inamovible, mentre que la participació ascendia en quasi més de vuit punts (del 58,08 al 66,37%). Tal volta aquesta situació es puga explicar a partir de la coincidència en aquella demarcació de dos factors de naturalesa ben diferent. D'una banda, la consolidació d'una poderosa xarxa clientelar liberal, capaç de reclutar bones quantitats de vots en totes les convocatòries per al seu candidat i diputat del districte des de 1914, Saiz de Carlos. De l'altra, la presència d'agents polítics –els importants focus republicans que hi havia en aquella comarca, les candidatures obreres, ja analitzades en apartats anteriors, les dretes i fins i tot plataformes ciutadanes *apolítiques*– capaços de mobilitzar electoralment els descontents amb la dominació liberal, mobilització que denota cert grau de desenvolupament d'un procés de socialització política, alliberat ja bona part de l'electorat de dependències i de lligams clientelars i deferents.

Per altra part, respecte al districte de Nules, a pesar que el seu grau de participació és elevat –el tercer més alt, amb un 72,35%– resulta comparativament més moderat que l'índex de competència –ni més ni menys que 3 candidats per convocatòria– que a més va anar acompanyat d'elevades quotes de competitivitat entre

els aspirants per fer-se amb l'acta de diputat. Tal volta, en aquest cas, l'absència de xarxes clientelars tan sòlides i extenses com les existents als districtes de Lluçena i Segorbe –de la facultat d'aquestes per mobilitzar electors– deguda a la intensa fragmentació que presentaven allí les forces dinàstiques, va fer que quedara un tant atenuada la capacitat d'estimular el vot a través de factors com ara les elevades quotes de competència i competitivitat o la presència d'alts nivells de socialització política.

Així mateix, la trajectòria seguida pel districte de Nules també fa pensar en la influència d'un altre dels paràmetres que venim vinculant a la participació electoral, el grau de desafecció política. Tal com queda palesat a la Figura 2, en aquesta demarcació els percentatges de votació es situaren entre 1914 i 1923 sempre clarament per damunt del 70%, excepte durant els anys 1918 (65,97%) i 1919 (62,29%), quan van experimentar una caiguda considerable. És dona la circumstància que va ser en aquestos dos anys quan el districte va viure les convocatòries a Corts amb majors nivells de competència –cinc candidats en la de 1918 i tres en la de 1919–.

És cert, però, que la competitivitat és un tant inferior a la resta de convocatòries del període. Tant en 1918 com en 1919 els candidats guanyadors es van imposar per marges que superaven amb comoditat el miler de sufragis, quan en la resta de convocatòries les diferències entre els vencedor i la resta de candidats mai superaren eixa quantitat i, tret de la de 1920, es situaren sempre per baix dels cinc-cents vots. Nogensmenys, es va tractar igualment de comicis competits i de resultat incert, de manera que no sembla aventurat pensar que en l'acusat descens experimentat per la participació en aquelles dues convocatòries alguna responsabilitat jugara la forta crisi econòmica i l'elevada crispació social viscuda en la comarca durant aquells anys. Hem comprovat ja que la mateixa va provocar un increment dels nivells de desprestigi de les institucions del règim. És possible que aquest procés es traduïra també en l'allunyament de les urnes d'un electorat que, a més, donades les seues característiques sociodemogràfiques, havia de trobar-se menys mediatitzat per les relacions deferents i clientelars que el d'altres districtes de trets més rurals.

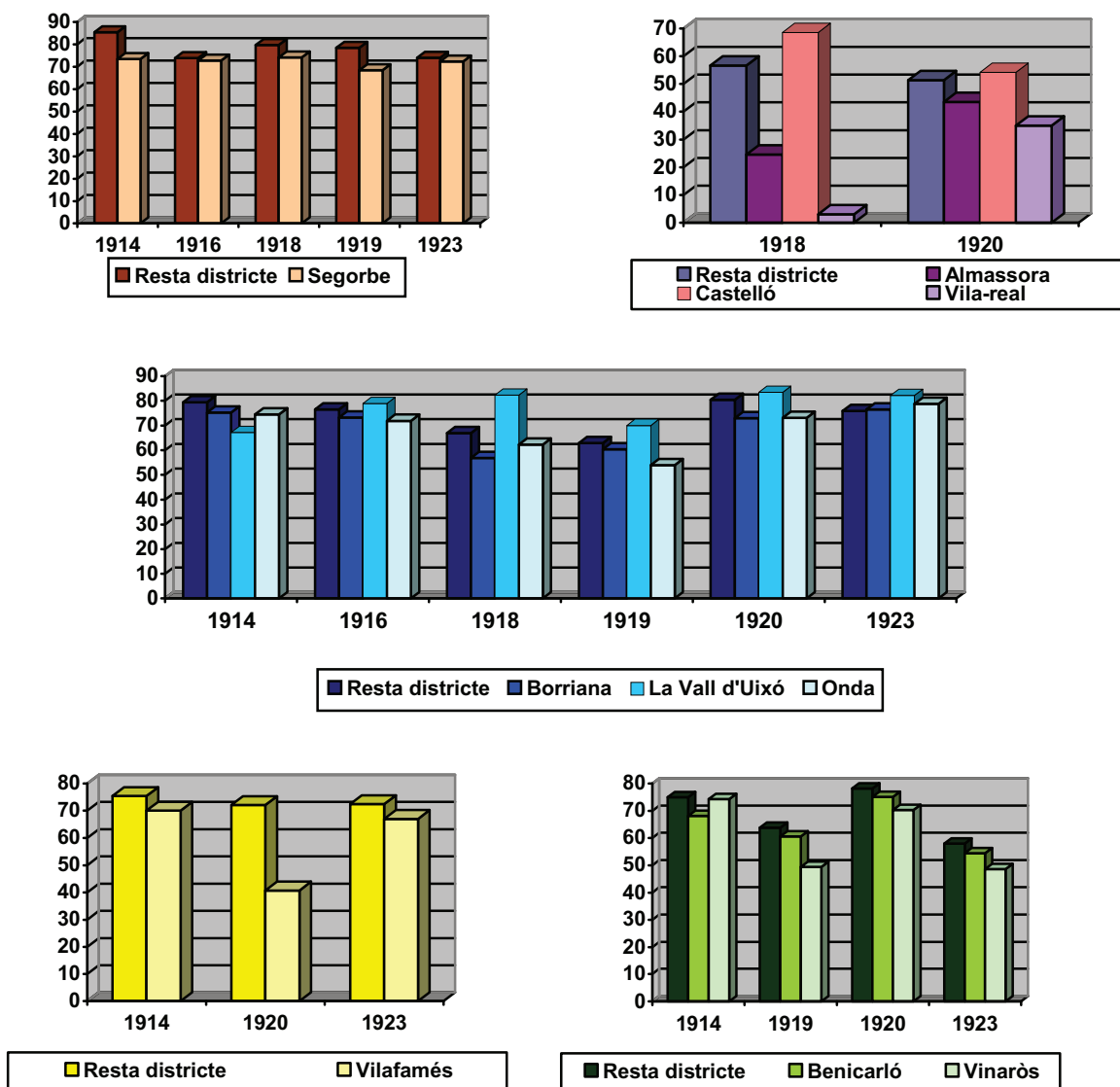
Ara bé, ¿es pot generalitzar l'existència d'aquest vincle entre participació electoral i desafecció política més enllà del districte de Nules? L'anàlisi de la Figura 2 posa de relleu que aquesta possibilitat sols és factible al districte de Vinaròs i per a la convocatòria de 1919. En aquestos comicis, a pesar de la intensa contesa electoral protagonitzada pel liberal Saiz de Carlos i el ciervista Melis, la participació enregistrada va ser relativament discreta (60,36%).

Certament, en aquella mateixa convocatòria de 1919 es registra un descens significatiu de participació també al districte de Llucena, però sembla tenir més a veure amb el fet que els ciervistes sols aconseguiren trobar un candidat a última hora, fet que hauria impedit posar a ple rendiment la seua maquinària clientelar. En la mateixa línia, ja s'ha comentat abans que a Morella en aquella convocatòria la participació va ser també modesta (59,51%), més encara si pensem que un any després, amb la irrupció del Marqués de Fuente El Sol com a contrincant de Montiel, ascendiria fins a superar el 74%. Però cal atribuir aquella minvada concurrència d'electors a les urnes en 1919 a l'escassa amenaça que per a la dominació de Montiel va suposar la candidatura del liberal Prida. Quant a la cita electoral de 1918, els baixos valors de participació enregistrats a Morella i a Castelló –que junt al discret percentatge de Nules arrosseguen a aquella convocatòria a ser la de menor participació del període 1914-1923– van venir causats també per situacions d'escassa competitivitat electoral, tal com ja assenyalat en un paràgraf anterior.

Tot plegat, a la vista de les Figures 1 i 2 i dels aspectes extrets de les mateixes i exposats en els paràgrafs precedents, en termes generals –més enllà dels possibles casos del districte de Nules en 1918 i 1919 i del de Vinaròs en 1919– no es pot afirmar que la desafecció envers el sistema polític estiguera incentivant significativament l'abstencionisme electoral en aquells darrers anys de període constitucional als districtes castellonencs. A més, en els dos casos indicats els nivells de participació es recuperaren ràpidament en la convocatòria de 1920. També és cert, però, que a pesar que en aquestos dos mateixos districtes s'ha apuntat la possibilitat d'un cert desenvolupament del procés de socialització política de les masses –que hauria contribuït a incrementar, en determinats moments del període, la participació electoral– en línies generals no sembla que aquest procés fóra suficientment intens i ampli com per tenir una incidència destacada en la major o menor concurrència d'electors a les urnes. D'altres factors, com ara les relacions clientelars i deferents i sobretot la competència i competitivitat electorals semblen ser més decisius a l'hora d'explicar la trajectòria descrita pels índexs de participació electoral.

En qualsevol cas, les relativament baixes quotes d'abstencionisme posen de manifest que, a aquelles alçades, a les comarques de Castelló el sistema continuava sent capaç de fer acudir nodrides quantitats d'electors a les urnes.

FIGURES 3 A 7) % DE PARTICIPACIÓ COMPARAT ENTRE ELS MUNICIPIS DE MÉS DE 6.000 HABITANTS I LA RESTA DELS MUNICIPIS DEL DISTRICTE AL QUE PERTANYEN EN ELECCIONS A CORTS.

FONTS: elaboració pròpia a partir de: *Boletín Oficial de la Provincia*; Censos Electorals de la província de Castelló, 1905-1922; Arxiu del Congrés dels Diputats, *Histórico de Diputados 1810-1977* [en línia], Congrés dels Diputats, <<http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/SDocum/ArchCon/SDHistoDipu>>, [Consulta: 9 de gener de 2014]; i premsa local.

Amb les Figures 3 a 7 es pretén aprofundir en l'anàlisi de la participació electoral, per tractar de detectar comportaments diferenciats entre els municipis més poblats i la resta. S'ha indicat anteriorment que a l'Espanya de les primeres dècades del segle XX, en aquells districtes o circumscripcions constituïts per una ciutat mitjana o gran (més de 40.000 habitants al cens de població de 1930) més diversos nuclis de població més modestos, a les eleccions a Corts aquestos solien registrar percentatges de

participació notablement majors que no els de la ciutat amb la qual compartien demarcació.⁹ En la realitat electoral de les comarques de Castelló, l'única localitat amb un volum demogràfic que s'aproximava al de les referides ciutats és la capital provincial. No obstant, s'ha cregut interessant comparar el comportament de la participació electoral en els municipis castellanencs de major població amb els valors que aquest paràmetre presenta en els respectius districtes en conjunt. L'objectiu és comprovar si, a pesar dels censos poblacionals relativament modestos d'aquestes localitats més grans –les de més de 6.000 habitants– es poden detectar diferències.

L'examen de les figures 3, 4, 5, 6 i 7 permet diferenciar dues situacions. D'una banda, als districtes de Segorbe, Albocàsser i Vinaròs (Figures 3, 6 i 7) es pot considerar que es compleix la pauta apuntada més a dalt: en el conjunt dels pobles de menys de 6.000 habitants la participació és major que en cadascun dels municipis que supera eixa xifra de població, a pesar que, com ja s'ha assenyalat en altres apartats, els partits tenien especial interès en conquerir el suport electoral dels electors dels municipis més habitats, en disposar de censos electorals més nodrits.

Ara bé, mentre en les comparacions entre ciutats –considerant com a tals les que tenien més de 40.000 habitants en 1930– i els seus municipis veïns, les diferències superen en molts casos el 10%,¹⁰ en el cas que ací analitzem només a Segorbe en 1914, a Borriana en 1918, a Vinaròs en 1919 i a Vilafamés en 1920 es produeix aquesta circumstància. No és un resultat que pugua ser qualificat de sorprenent. És d'esperar que si les diferències eren considerables entre capitals de província i d'altres ciutats grans i els pobles del seu entorn, foren més modestes quan en lloc de tractar-se d'urbs populoses, allò que es comparava amb els municipis menuts eren localitats situades entre els 6.000 i els 17.000 habitants, totes excepte Vila-real i Borriana per baix dels 10.000.

Quant als factors que puguen trobar-se darrere d'aquestes diferències que, tot i que no massa àmplies, existeixen, en el cas dels districtes de Segorbe, Albocàsser i Vinaròs òbviament no es pot fer referència a un engreixament artificial dels vots dels nuclis rurals per compensar els resultats favorables a candidats no dinàstics enregistrats en poblacions més grans, com ara Benicarló, Vinaròs, Vilafamés o Segorbe. Només en el cas de la localitat de Vinaròs a les eleccions generals de 1920 es va produir la victòria

---

⁹ S. Forner, M. García Andreu, et. al., "Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923", pp. 251-253

¹⁰ *Ibidem*, p. 252.

d'un candidat que pot ser considerat no dinàstic, el reformista Lamberto Cano, que de tota manera cal recordar que va comptar no sols amb el suport dels republicans sinó també amb el de les dretes. Aquest triomf es va produir a més per un estret marge de tan sols deu vots.

Lògicament tampoc hi juguen cap tipus de paper la competència i competitivitat electorals, ja que el nombre i la identitat dels candidats eren els mateixos en totes les localitats de cada districte. D'eixa manera, l'atenció ha de centrar-se en la forma de reclutament dels sufragis. En termes generals, en les poblacions de menors dimensions les possibilitats d'obtenir suports electorals a través de relacions de deferència, de dependència econòmica o clientelars, en principi havien de ser més elevades.

Respecte a un altre factor estimulador de la participació electoral, el de la socialització política, és cert que en general aquest tenia major incidència en les localitats més poblades. Nogensmenys, els nuclis no dinàstics dels municipis que venim analitzant –els republicans, ben implantats a Segorbe, Vilafamés i Vinaròs i els carlins, amb presència rellevant a Benicarló, Segorbe i Vilafamés– així com els focus obreristes –considerablement desenvolupats a Benicarló i Vinaròs– cal suposar que estigueren poc motivats per cercar el suport de l'electorat a través de les armes que tenien com a pròpies –les mobilitzacions, la difusió de programes i discursos a través de les seues xarxes de sociabilitat...–, ja que quasi en cap convocatòria a Corts es van presentar candidats correligionaris o aliats seus.

A més, era als municipis de majors dimensions on amb major freqüència s'elevaven les tensions socials. Com ja s'ha apuntat en pàgines precedents, aquest ingredient facilitava l'aparició en escena d'un altre dels factors que contribueixen a l'abstencionisme, la desafecció política. En eixe sentit, a l'apartat anterior s'ha posat de manifest com a les albors del tercer decenni de segle es va generar a la localitat de Vinaròs un clima de rebuig dels polítics i de la política a l'ús, de regust regeneracionista i anticaciquista i de to bastant radical, que tal volta va contribuir a allunyar als electors vinarossencs de les urnes. No és descartable que quelcom semblant es donara a Benicarló, Segorbe o Vilafamés.

Queda pendent l'anàlisi dels districtes de Castelló de la Plana (Figura 4) i de Nules (Figura 5). Al primer d'ells trobem una situació totalment diferent a la tònica general reflectida a las Figures 3, 6, i 7. Al municipi amb més habitants, Castelló de la Plana, es registren les majors quotes de participació, mentre que als altres dos de més de

6.000 habitants –amb menys de la meitat de població que la capital– els percentatges es situen per baix dels del conjunt de municipis de menys de 6.000 habitants.

Si revisem la dinàmica política del districte no ens ha de sorprendre aquest comportament tant diferent. Al contrari que als districtes d'Albocàsser, Vinaròs i Segorbe, al de Castelló en totes les convocatòries es presentava un candidat adscrit a una formació política de masses, la republicana. Si hi sumem el fet que aquest candidat sempre va ser veí de la pròpia capital, els estímuls perquè la nodrida massa republicana de la ciutat de Castelló participara en els comicis queden clars.

A més, cal tenir en compte que en 1918 el candidat oponent –el maurista filoregionalista Joaquim Maria Nadal– va retirar la candidatura dies abans de la celebració de l'elecció. Per la seua banda, en 1920 el rival dels republicans, tot i recolzat en part per les dretes, no va ser dinàstic sinó el socialista madrileny Andrés Ovejero. En totes dues ocasions els electors del districte eren conscients que les possibilitats de triomf d'ambdós aspirants eren remotes. En aquestes condicions resulta evident que a la resta de pobles del districte les xarxes clientelars dels partits del torn i els focus carlins –ben rellevants a Vila-real i Borriol– es trobaven poc motivades per tractar d'atraure votants a les urnes. D'eixa manera, només a la ciutat de Castelló, amb el poderós aparell propagandístic i associatiu republicà –i tal volta també, en alguna mesura, a través de l'aplicació de mecanismes de manipulació electoral– es van enregistrar votacions més o menys quantioses, a pesar que el grau de desgast del republicanisme, com es pot apreciar en les dades de 1920, començava a reflectir-se també en els percentatges de participació.¹¹

Respecte al districte de Nules (Figura 5), dues són les particularitats que transgredeixen la tònica general, entenent aquesta com l'enregistrament de majors quotes de participació en el conjunt de pobles de menys de 6.000 habitants que els de més de 6.000. Per una banda, a la Vall d'Uixó s'observa com, tret de la convocatòria de 1914, en la resta d'eleccions a Corts del període aquest municipi lidera els rànquings de participació dels pobles de més de 6.000 habitants. Els seus percentatges superen en la meitat dels comicis el 80% i en totes les ocasions es troben per damunt dels enregistrats al grup de pobles de menys de 6.000 veïns.

---

¹¹ Val a dir en el cas de la convocatòria de 1918 el candidat republicà, Emilio Santa Cruz, va comptar també amb el suport electoral dels socialistes, que per aquell temps es trobaven aliats amb els republicans (*El Clamor*, 25/02/1918).

Caldria conèixer amb major detall la realitat política de la Vall d'Uixó durant aquells anys per realitzar afirmacions sòlides, però, amb les dades de què disposem, sembla que un element que pot contribuir a aquest comportament diferenciat siga el desenvolupament, almenys des dels primers anys del segle XX, d'un procés de socialització política impulsat pels focus republicans i socialistes locals, d'una solidesa i intensitat considerables. En virtut del mateix, és probable que determinats sectors populars –entre ells el quantió col·lectiu obrer valler– que en altres circumstàncies hagueren quedat al marge de les conteses electorals, foren mobilitzats per emetre els seus sufragis a favor dels candidats que els dirigents republicans i socialistes locals consideraren oportuns. En eixe sentit, cal tenir en compte que des de la convocatòria de 1918 es van presentar candidats republicans o socialistes en aquell districte i que a més, donada la seua importància numèrica, és possible que en algunes d'aquestes conteses electorals, a canvi de diverses contrapartides, el moviment obrer valler donara suport electoral a algun dels candidats dinàstics en lliça, tal com hem comprovat que va ocórrer a Borriana.

La segona particularitat detectada en el comportament de la participació electoral a la demarcació de Nules es dona en els comicis de 1923. Els índexs de Borriana i Onda s'incrementaren respecte a la convocatòria de 1920. La pujada va ser però discreta, sense arribar als sis punts percentuals. A la Vall d'Uixó es va produir un descens, però ínfim, de poc més d'un punt. Aquestes oscil·lacions tan lleus tanmateix van ser suficients com per situar els percentatges d'aquestes tres localitats per damunt de l'assolit pel conjunt de pobles de menys de 6.000 habitants, que va descendir del 80,43% de 1920 al 75,87% de 1923. Tot i que aquest descens va ser igualment discret, no s'ha localitzat cap causa que pugua explicar-lo, donat el fort nivell de competitivitat que van tenir aquells comicis marcats per l'aferrissada lluïta protagonitzada per Jaime Chicharro i Faustino Valentín.

Més conclusions es poden extraure de la trajectòria particular que descriu la participació electoral al municipi de Borriana. Donat el seu relativament important volum d'habitants –13.895 en 1920– i l'elevada crispació social que va patir durant aquells anys, el fet que només en les convocatòries de 1918 i 1920 el seus percentatges de participació siguen significativament més baixos que els del conjunt de pobles de menys de 6.000 veïns *a priori* pot resultar un tant sorprenent.

En eixe sentit, és possible que la irrupció a l'escena electoral de Jaime Chicharro i la seua ràpida configuració com a figura carismàtica a Borriana, es trobe al darrere de

l'accelerada recuperació que les taxes de participació experimenten a aquella localitat a partir de 1919. Es suma a aquesta circumstància la presència d'un moviment obrer amb una organització sòlida i una potència numèrica estimable, que ja sabem que es va decantar per prendre part activa en els comicis de la mà del prebost liberal Benjamín González i contra l'avanç del front dretà liderat per Chicharro. Es passa així d'una participació del 56,93% en 1918 a una del 76,48% en 1923. A més, a les convocatòries de 1919 i 1923, mentre al conjunt de pobles de menys de 6.000 habitants la participació sofreix descensos, a Borriana experimenta elevacions, de manera que ambdues es situen en valors molt parells, ja més elevats a Borriana en 1923.

Tot plegat, els casos de Borriana i la Vall d'Uixó reforcen la idea de que els processos de socialització política, protagonitzats per formacions situades en els límits o fora del dinastisme, constituïren agents més o menys rellevants d'impuls de la participació electoral. Al mateix temps, tampoc cal oblidar el fet que als comicis a Corts –i també als provincials– aquests municipis de majors dimensions tenien més rellevància en els resultats, al disposar de les quantitats d'electors més grans. En eixe sentit, resultava particularment interessant per als candidats en lliça obtenir el suport dels nodrits col·lectius polítics i socials –partits, organitzacions obreres i patronals, entitats catòliques, etc.– que existien en poblacions com ara Borriana o la Vall d'Uixó.

En darrer terme, hem deixat per al final l'anàlisi del cas de Vila-real, en concret de l'ínfima participació que s'assoleix allí en 1918 (2,99%). Sabut és que la mateixa respon a l'acord establert per les forces socials i polítiques, les autoritats locals i la ciutadania vila-realenca en general de no acudir a aquella cita a les urnes, com a mesura de protesta contra un govern que entenien que els tenia desemparats davant la forta crisi econòmica que la localitat estava patint. Tan sols es van comptabilitzar 141 sufragis, tots en blanc.

En realitat aquesta mesura formava part d'un seguit d'iniciatives de la mateixa naturalesa engegades a partir de la tardor de 1917. Ja en els comicis municipals de 1917 s'havia acordat prendre la mateixa mesura de no votar. Tampoc s'havia presentat cap candidatura per optar a les vacants a cobrir. Tan sols van emetre sufragis alguns empleats i els integrants de les messes electorals, un total de 133 paperetes, totes elles també en blanc. Altres accions de protesta van ser la impossibilitat de constituir el nou consistori a partir de l'1 de gener de 1918, per la no compareixença dels regidors a les sessions convocades a l'efecte, l'impagament de les contribucions –sols incomplert per

un individu, que com a represàlia va patir l'apedregament de la seua casa– i tot un seguit d'aldarulls i manifestacions.

Amb el transcurs dels mesos s'anaren incrementant les dificultats generades per la paràlisi de la gestió municipal. Per exemple, els empleats no cobraven els seus salaris i es van declarar en vaga. Al mateix temps el clima de malestar s'anava també accentuant, de manera que, veient la possibilitat d'esclats socials greus cada vegada més propera les forces vives de Vila-real van creure arribat el moment de posar fi a aquella situació. Instats pel Governador, que els va recordar l'obligació que tenien d'exercir el seu càrrec, finalment el 31 de març van prendre possessió els regidors interins i va ser elegit nou alcalde.¹²

L'episodi sintetitzat en els paràgrafs precedents constitueix un dels exemples més remarcables per il·lustrar l'agut malestar envers les autoritats polítiques centrals del règim de la Restauració, sorgit i alimentat a l'empara de la profunda crisi econòmica generada principalment per la fallida del negoci taronger. En eixe sentit, serveix per reforçar la idea de que durant els darrers mesos de la Primera Guerra Mundial i els primers de la postguerra es va configurar un clima de desafecció política, que ja s'ha apuntat en altres punts del present apartat que va poder incidir negativament en els percentatges de participació electoral. Nogensmenys, aquest abstencionisme generalitzat i orquestrat per la societat vila-realenca va més enllà i suposa una mostra –sense cap altre cas equivalent a les comarques de Castelló durant aquella època– d'ús premeditat i organitzat de la renúncia a participar en els comicis com a mesura de protesta i de pressió contra els governs centrals.

LA PARTICIPACIÓ ELECTORAL EN LES ELECCIONS PROVINCIALS I MUNICIPALS

En la resta de tipus d'eleccions que es celebraven, l'obtenció de dades sobre la participació electoral resulta molt més complexa que en el cas de les eleccions a Corts, degut a la presència de l'anomenat *vot múltiple* en el sistema electoral vigent en aquells anys. En els districtes on havia d'escollir-se tan sols un representant –bé fóra un diputat o un regidor– cada elector només podia atorgar el seu vot a un candidat. Quan els representants a escollir eren més d'un, fins a quatre, cada elector tenia dret a votar a un

---

¹² En l'exposició d'aquesta campanya de protesta articulada al municipi de Vila-real he seguit a S. Garrido, "Els efectes de la Primera Guerra Mundial a la Plana: la crisi municipal de Vila-real de 1917".

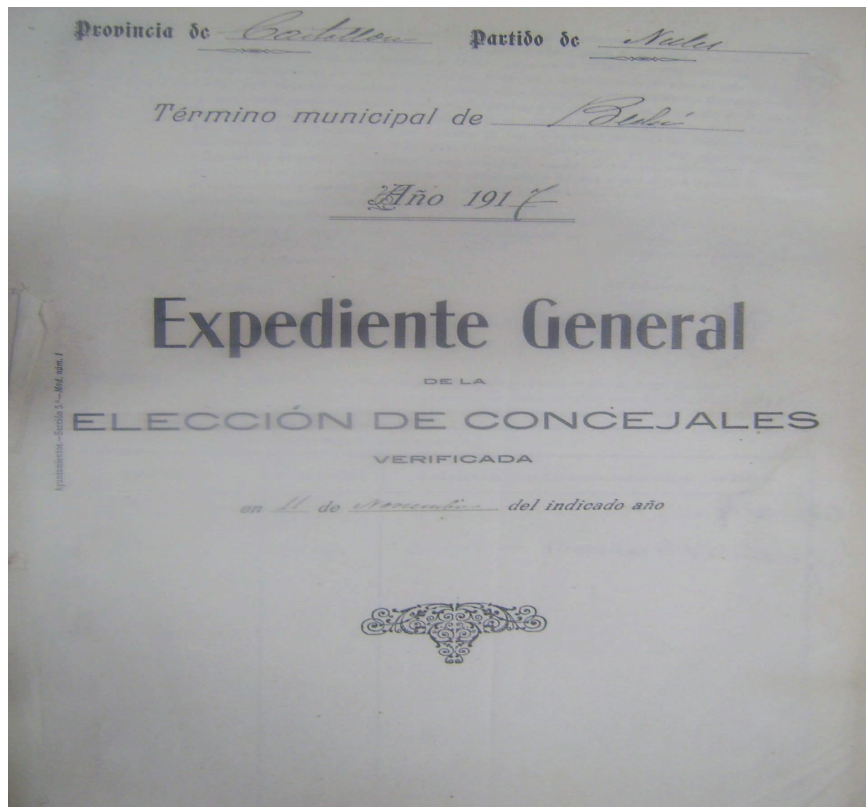
candidat menys del nombre de diputats o regidors a escollir. A dos menys si els representants a escollir eren més de quatre, a tres menys si els representants a escollir eren més de vuit i a quatre menys si calia escollir-ne més de deu.¹³

En la pràctica, i per al que ens interessa en aquest punt, aquest mètode es traduïa en que quan en un districte donat hi havia més de dos llocs a cobrir, cada elector podia votar a més d'un candidat, de manera que resulta inviable conèixer amb exactitud el nombre de votants a partir de la suma dels vots aconseguits pels diversos candidats, ja que és possible que hi haguera electors que no emeteren tots els vots a que tenien dret. És cert que probablement la majoria dels electors emetien tots els vots que legalment podien i que, per tant, una manera d'aproximar-se a la xifra total de votants és dividir el nombre total de sufragis efectuats pel nombre de sufragis que cada elector podia emetre.¹⁴ Però es tracta en tot cas d'una aproximació. En aquestes circumstàncies, l'única manera de conèixer amb exactitud el nombre de votants –manipulacions a banda– és que s'hagen conservat els expedients de les corresponents eleccions, quelcom que per als anys que ens interessin només es dona al municipi de Betxí i al de Vila-real, però en aquest darrer sols es disposa del de la convocatòria a comicis municipals de 1915.

---

¹³ Llei Electoral de 1907, art. 21 (*Gaceta de Madrid*, 10/08/1907).

¹⁴ Aquesta és la solució que adopta M^a del Mar Larraza a l'hora d'estudiar la participació electoral a Pamplona (*Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*, p. 162).

Portada de l'expedient general de les eleccions municipals celebrades a Betxí l'11 de novembre de 1917 (Arxiu Municipal de Betxí).

Amb aquestos condicionants, pel que fa a les eleccions provincials, tenint en compte que en elles s'escollien quatre diputats per cada districte, les úniques dades que s'han pogut obtenir sobre el grau de participació electoral són les publicades als anuaris estadístics.

QUADRE 2) % DE PARTICIPACIÓ A LES ELECCIONS PROVINCIALS. COMPARATIVA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ – TOTAL ESTATAL.¹⁵

ANY	CASTELLÓ (província)	ESPANYA
1915	67,78	68,50
1917	65,40	61,50
1919	47,25	58,76
1921	63,00	57,58

FONTS: elaboració pròpia a partir de *Anuario Estadístico de España*, edicions corresponents als anys 1915, 1916, 1918, 1920 i 1921-22.

¹⁵ A les dades facilitades pels anuaris estadístics no es detalla si en els càlculs van ser incloses les convocatòries extraordinàries celebrades a Albocàsser-Morella i a Nules-Segorbe en 1919.

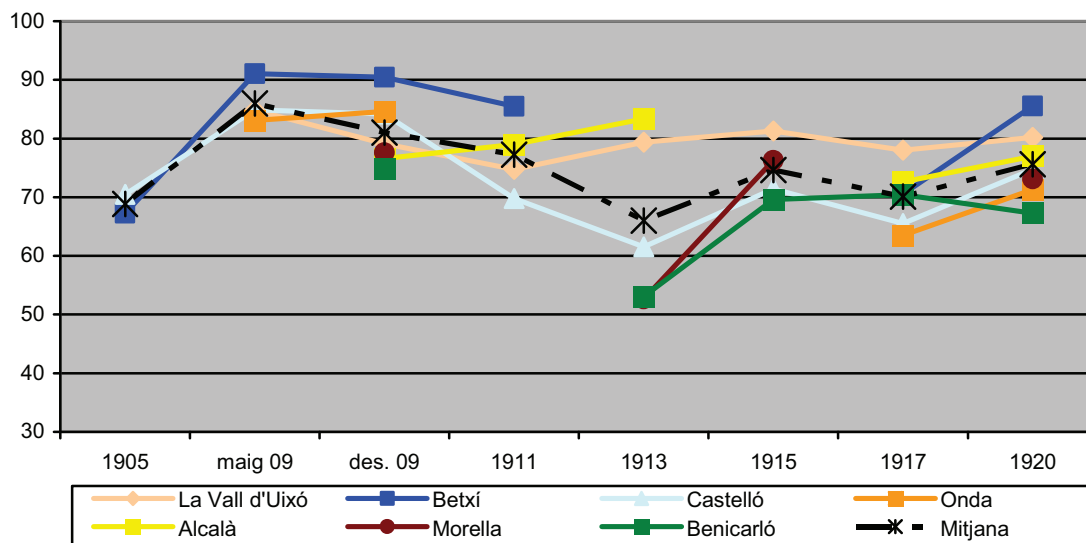
Com es pot apreciar al Quadre 2, sols disposem de dades referides al conjunt provincial, sense desglossament per districtes, de manera que les idees que es poden extraure de les mateixes són limitades. Tanmateix, sí que permeten verificar que en aquest tipus de comicis els nivells de participació es situen uns 10 punts per davall dels enregistrats a les eleccions a Corts, els quals hem vist com van superar en quasi totes les convocatòries la barrera del 70% (Quadre 1). Per al període de què disposem informació (1915-1921) la mitjana es situa en el 60,85%, mentre que en les eleccions a Corts la mitjana del període 1914-1923 recordem que va ser del 69,88%. En eixe sentit, a la premsa es poden trobar testimonis que venen a reforçar aquestes xifres. Així, per exemple, el comentarista d'*El Clamor* de les eleccions provincials de 1919 assenyalava que aquestes «[...] se caracterizaron, como siempre que se trata de esta clase de luchas, por el poco entusiasmo del cuerpo electoral». Per la seua banda, segons informacions publicades pel setmanari de Benicarló *El Litoral*, el grau de participació en eixe municipi als comicis provincials de 1913 havia sigut només del 45%.¹⁶ En tot cas, aquesta situació concorda perfectament amb els menors nivells de competència que, com s'ha comprovat en un altre apartat, es donaven en els comicis provincials.

D'altra banda, també es pot apreciar al Quadre 2 que en el cas de les eleccions provincials les comparacions de les dades de la província de Castelló amb les del conjunt estatal resulten més igualades que no en el cas dels comicis generals, en els quals els percentatges enregistrats a la província eren en quasi tots les convocatòries superiors als estatals. Sí que coincideixen els percentatges de participació d'ambdós tipus d'eleccions –generals i provincials– en la forta davallada experimentada en torn a 1918-1919, coincidència que ve a reforçar la idea d'un possible clima descoratjador sorgit entre l'electorat arran de la constitució d'un context socioeconòmic de forta crispació.

---

¹⁶ *El Clamor*, 07/07/1919; *El Litoral*, 30/03/1913.

FIGURA 8) % DE PARTICIPACIÓ A LES ELECCIONS MUNICIPALS EN DIVERSOS POBLES DE LA PROVÍNCIA.¹⁷

FONTS: elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia*; Censos Electorals de la província de Castelló, 1905-1920; expedients d'eleccions municipals de Betxí; actes municipals de l'Ajuntament d'Onda; i premsa local.

Pel que fa a les eleccions municipals, les dades que s'han pogut recopilar són igualment limitades. A la Figura 8 apareixen representats aquells municipis dels quals hem pogut obtenir percentatges de participació electoral durant varies de les convocatòries electorals celebrades entre 1905 i 1920.¹⁸ En la majoria dels casos ni tan sols disposem de les xifres de tots els districtes en què es dividia electoralment cada municipi, sinó sols de les d'alguns d'ells. D'eixa manera, cal ser especialment prudent a l'hora de tractar d'extraure idees de les dades plasmades al gràfic, que en cap cas hauran de ser concebudes com a conclusions sinó com a meres hipòtesis.

¹⁷ Les dades de participació de la Vall d'Uixó es refereixen exclusivament a les del districte II. Les d'Alcalà de Xivert als districtes II i III. Les de Morella als districtes I i II en 1909 i 1913 i sols al districte I en 1915 i 1920. Les de Castelló de la Plana als districtes I, II, III i VI en maig de 1909, 1911, 1915 i 1917, al I, III i VI en 1905, al I i III en desembre de 1909, al I, II i III en 1913 i únicament al VI en 1920. Les de Benicarló als districtes II i III en 1909, 1913, 1917 i 1920 i sols al III en 1915. I les d'Onda als districtes II i III en maig de 1909, 1917 i 1920 i al III i al I en desembre de 1909. Les dades referents a Betxí sí que es troben completes, gràcies a que s'han conservat íntegres els expedients generats per cadascuna de les eleccions celebrades durant aquestos anys. Com ja s'ha assenyalat, l'únic cas similar de conservació d'expedients d'aquest tipus de què es té constància és el de Vila-real, però en aquesta ocasió referit únicament als comicis de 1915. En ells el percentatge de participació enregistrat en aquell municipi va ser del 77,26%.

¹⁸ Els resultats de les eleccions municipals de 1922 no va aparèixer al *Boletín Oficial de la Provincia*, perquè per aquell temps aquesta publicació estava suspesa. Hem pogut conèixer per la premsa els resultats de la ciutat de Castelló, però es dona la circumstància que en eixa ocasió només va haver lluita als districtes que eren de vot múltiple (IV i V), en la resta es va aplicar l'article 29. D'eixa manera, de la convocatòria de 1922 només disposem de dades de participació electoral d'un municipi, el de Betxí, gràcies a que s'ha conservat el seu expedient electoral. Les mateixes totalitzen un percentatge de participació del 83,83%. Així les coses, s'ha estimat adequat no incloure la referida convocatòria en la Figura 8.

Un dels exercicis que es pot realitzar amb les dades reflectides a la Figura 8 és la seua comparació amb les referides a les eleccions a Corts (Figura 2). La mateixa ve a suggerir que als comicis municipals la participació era lleugerament major. Si per al període 1914-1923 la mitjana de participació a les eleccions generals va ser del 69,88%, en el cas de les eleccions locals, per al període 1913-1920 la mitjana obtinguda de les dades recopilades a la Figura 8 és del 71,59%. Les limitacions de la mostra i la reduïda diferència que separa ambdós valors no permet però realitzar cap afirmació al respecte amb rotunditat. Sí que sembla, en tot cas, que, al igual que les eleccions a Corts, les municipals acusaren nivells de participació significativament superiors als enregistrats en les provincials (60,85% de mitjana per al període 1915-1921). De nou aquesta superioritat de les municipals envers les provincials quant a participació electoral concorda bé amb la superioritat igualment detectada pel que fa als índexs de competència, ja exposada a l'apartat corresponent.

Per altra banda, des de la perspectiva diacrònica, la Figura 8 mostra una diferència bastant notable entre els valors de participació electoral del període 1905-1911 (78,28%) i els del període 1913-1920 (71,59%). Caldria tractar de cercar factors que puguen haver estat implicats en aquest descens del grau de participació. Amb les limitades dades disponibles, allò que sembla més factible es atribuir aquesta evolució descendent a una disminució igualment produïda en els nivells de competència i competitivitat electorals. De fet, les trajectòries dibuixades al gràfic suggereixen la irrupció d'un moment d'especial efervescència política en 1909 –que s'allargaria fins a 1911– coincidint amb el clima d'agitació generat en torn a la *Setmana Tràgica* i la constitució del *bloc de les esquerres* contra el govern d'Antonio Maura. Un context que tal volta en molts municipis va atorgar major protagonisme als focus republicans –aliats ara amb els liberals contra els conservadors– i va excitar les rivalitats polítiques locals.¹⁹ Superada aquella conjuntura, a partir de 1913 els nivells de participació retornaren a valors semblants als de 1905.

El descens de la participació en l'etapa 1913-1920 podria relacionar-se també amb possibles avanços d'actituds de desafecció política entre l'electorat. No obstant,

---

¹⁹ Les circumstàncies i els efectes de la constitució del *bloc de les esquerres* en el cas de la capital provincial a F. Archilés, *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*, pp. 43-48. Disposem d'un cas, el de la ciutat de Barcelona, en el qual també s'ha verificat un notable increment de la participació electoral durant els anys 1909-1911, no sols a les eleccions municipals sinó també a les generals i a les provincials (P. Gabriel, "Espacio urbano y articulación política popular en Barcelona, 1890-1920", en J. L. García Delgado (ed.), *Las ciudades en la modernización de España*, pp. 75-76).

sembla massa aventurat establir aquest vincle, més encara si pensem que entraria en contradicció amb allò que s'ha assenyalat per a les eleccions a Corts, en les quals, tret de les possibilitats apuntades –especialment respecte als districtes de Nules i de Vinaròs– en 1918 i 1919, no s'ha detectat cap altra possible presència d'actituds d'aquest tipus que hagueren pogut incidir en una disminució de votants. Resulta igualment agosarat apuntar com a factor de disminució de la participació el possible increment de les dificultats per atraure electors a través de les xarxes clientelars i de les pressions recolzades en relacions de dependència, així com l'augment dels obstacles per fer engreixar els votants de manera fictícia.

Pel demés, l'exigüitat de la mostra i el desconeixement de la dinàmica política local en els diversos municipis representats a la Figura 8 no permeten abordar anàlisis particularitzades dels valors que presenta cadascun d'ells. L'excepció la constitueix la capital provincial. Amb les dades de què disposem sobre la participació electoral a la ciutat de Castelló, allò que es pot afirmar és que no hi ha cap indicatiu conclouent d'actituds de desafecció que hagueren desanimat la concurrència d'electors a les urnes. Amb tot, és cert que els percentatges enregistrats són inferiors als del període 1905-1911. En ell els valors oscil·len entre el 70% i el 85% de participació, mentre que en 1913-1920 es mouen entre el 61 i el 71% de participació, excepte en 1920 (74,76%), però en aquest cas les dades es refereixen únicament al districte VI, on es va entaular una dura contesa entre els republicans gassetistes i els republicans dissidents comandats per Joaquín Arrufat. Una evolució, doncs, que suggereix l'existència, en termes generals, de cert grau de desencant de l'electorat amb les urnes.

Dins d'aquesta possible tònica general de desafecció envers els processos electorals, pel que fa a l'evolució interna al si de l'etapa 1913-1920 de nou cal prendre en consideració la competència i la competitivitat com factors determinants. Sembla lògic que –tal com queda plasmat a la Figura 8– en 1915 i 1920, amb els socialistes aspirant a minvar l'hegemonia republicana, els nivells de participació siguen majors que no en 1913 o 1917, quan aquestos o bé no va prendre part en la contesa (1913) o bé acudiren a la mateixa aliats amb els propis republicans (1917).

En qualsevol cas, els percentatges assolits –en torn al 70% en la majoria de les convocatòries– permeten afirmar que les probables manipulacions del cens electoral i dels comicis no impedeixen assenyalat que el republicanisme de la capital, a pesar del desgast ocasionat pels prolongats anys de govern municipal i de que les seues repetides

i clares victòries resultaven ben poc estimulants de cara a acudir a les urnes, encara era capaç de mobilitzar gran part dels seus adeptes en cada cita electoral.

Arribats a aquest punt, a manera de síntesi es pot afirmar –amb les obligades precaucions derivades de les limitacions que acusen els valors que tenim a l’abast– que, en general, la desafecció política no sembla trobar-se entre els factors que determinaren més decisivament la trajectòria que descriu la participació / abstencionisme electoral a les comarques de Castelló durant aquella darrera fase de l’etapa constitucional restauracionista. D’altres agents, com ara la major capacitat d’atracció de votants a través de relacions de naturalesa deferent, clientelar o de dependència i, sobre tot, el grau de competència i competitivitat electoral, semblen molt més rellevants.

A més, s’ha observat també com a aquelles alçades també es poden trobar comunitats marcades per nivells considerablement alts de socialització política que, en alguns casos –les dades disponibles apunten als de la Vall d’Uixó i Borriana– i en determinades conjuntures, atés també el superior atractiu electoral que tenien aquestos municipis més poblats –derivat del major nombre d’electors dels seus censos–, impulsaren significativament els nivells de participació electoral.

No obstant, també és cert que en situacions d’especial tibantor social i en els nuclis de població de majors dimensions, la incidència de la desafecció política en els nivells de participació possiblement va ser més transcendent. En qualsevol cas, amb percentatges que giren en torn al 70% tant en eleccions generals com en municipals, no és possible assenyalar que a les comarques de Castelló durant l’ocàs d’aquell règim es donara un problema de manca de participació de l’electorat en els comicis, que puguera evocar la presència d’actituds de desafecció política i de pèrdua de confiança en el sistema. Aquestes s’haurien posat de manifest preferentment a través d’altres àmbits –ja abordats en anteriors apartats– i no tant en el terreny electoral.

IV.4. LES ACTITUDS I ELS COMPORTAMENTS POLÍTICS DE LES DONES

En els apartats precedents s'han analitzat les actituds i els comportaments polítics enregistrats a les comarques de Castelló durant els darrers anys del període constitucional restauracionista des de diverses vessants: la de l'evolució de l'associacionisme socioprofessional i les seues interconnexions amb el sistema polític – les eleccions, els partits, els òrgans de govern–; aquella que es centra en les actituds i comportaments polítics específics mostrats pels diversos estrats socials –els sectors acomodats, les classes mitjanes, les classes populars–; i la desenvolupada a través de l'anàlisi dels indicadors de participació enregistrats en els successius comicis. Tanmateix, queda encara pendent abordar aquest objecte d'estudi des d'una altra perspectiva, la de gènere.

Al llarg dels decennis interseculars, la *nova política*, centrada en la mobilització efectiva de la societat i practicada preferentment per les forces opositores –republicanes, catòliques, obreristes– va contribuir a la progressiva transgressió de les dones de l'àmbit d'actuació que el sistema de gènere vigent els assignava com a consubstancial a la seua *naturalesa*, el domèstic.¹ És precisament l'anàlisi de la situació d'aquest procés a les comarques de Castelló des de mitjans dels anys 10 i fins als primers anys 20, l'objecte del present apartat, anàlisi que principalment persegueix dos objectius.

D'una banda, es tracta de determinar les actituds i els comportaments polítics de les dones en aquell context històric. De l'altra, estudiar els posicionaments dels homes envers la relació entre les dones i la política i els rols i missions que des de la seua situació dominant assignaren a les dones en aquell camp de l'activitat pública, ja que aquestes qüestions al seu torn constitueixen indicadors de les actituds i els comportaments polítics dels propis homes.

Ambdós objectius tenen un punt de partida comú: la idea de que no es pot elaborar una història complexa i d'elevada capacitat explicativa sense tenir en compte la categoria del gènere, en tant que les experiències de vida i pràctiques socials dels seus protagonistes –dones i homes– es troben marcades, entre altres elements, per la seua diferent identitat de gènere.² O, expressat des d'un altre angle, que la història de les

---

¹ M. Martí i F. Archilés, "Liberalismo, democracia, Estado-nación: una perspectiva valenciana (1875-c.1914)", p. 151.

² A. Aguado, "Las relaciones de género y la nueva historia social. Identidad social y prácticas culturales", en Asociación de Historia Contemporánea, *El siglo XX: balance y perspectivas. V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, València, Fundació Cañada Blanch, 2000, p. 159; i "La historia

dones no ha de ser concebuda com una especialitat centrada en examinar un col·lectiu particular, sinó com una via més per enriquir i matisar les anàlisis històriques, al incorporar les relacions de gènere, és dir, les relacions entre homes i homes construïdes culturalment i socialment.³

Tres premisses més emmarquen la recerca que s'exposa en les pàgines següents. Primerament, tal i com ja es posa de relleu en el paràgraf anterior, que les relacions de gènere no sols tenen una incidència substancial en l'àmbit domèstic, sinó també en la parcel·la pública: en la definició de la ciutadania i dels drets individuals i polítics, en el món laboral, en l'educació o en les formes de sociabilitat, cultura i oci.⁴

D'altra banda, però relacionada amb la premissa anterior, es parteix també de la idea que la separació entre les esferes pública i privada no era tan radical com es pretenia presentar des del discurs de gènere imposat per la nova classe dominant, la burgesia, al llarg dels segles XVIII i XIX. Aquest discurs postulava una diferenciació radical entre l'esfera pública –l'Estat i la seua gestió, la política, el mercat i les labors productives (que certament cada vegada en major mesura es trobaven localitzades en fàbriques i tallers)– i la privada –el treball reproductiu, la intimitat personal, l'afecte, la família–. Ambdues branques de l'activitat humana foren assignades, respectivament i en règim d'exclusivitat, als homes i a les dones.

Es tracta d'una divisió de l'activitat humana i d'un sistema de gènere construïts històricament, però presentats com elements atemporals i consubstancials a la naturalesa dels sexes. En la pràctica, però, les interconnexions entre les esferes pública i privada eren manifestes. Una mostra és la constituïda per les diverses aportacions que venen remarcant la rellevància del nucli familiar en el desenvolupament i pervivència dels moviments polítics populistes o de classe.⁵ Un altre exemple evident és el cas del treball remunerat a domicili, desenvolupat majoritàriament per dones, de gran transcendència

---

de las mujeres como historia social”, en M^a. I. del Val et. al. (coord.), *La historia de las mujeres: una revisión historiográfica*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2004, pp. 58-59.

³ J.M. Lorenzo, “El telar de la experiencia. Historia de las mujeres y epistemología feminista”, en M^a. I. del Val et. al. (coord.), *La historia de las mujeres: una revisión historiográfica*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2004, pp.84-85; A. Aguado, “La historia de las mujeres como historia social”, pp. 58-59.

⁴ A. Aguado, “Las relaciones de género y la nueva historia social. Identidad social y prácticas culturales”, pp. 160-162; i “La historia de las mujeres como historia social”, pp. 62-63; A. Aguado i Mª D. Ramos, *La modernización de España (1917-1939). Cultura y vida cotidiana*, pp. 295-298.

⁵ Vegeu per exemple L. Sanfeliu, “Familias republicanas e identidades femeninas en el blasquismo: 1896-1910”, *Ayer*, n° 60, 2005, pp. 75-103; J. Canal, “La gran familia. Estructuras e imágenes familiares en la cultura política carlista”; A. Aguado i Mª D. Ramos, *La modernización de España (1917-1939). Cultura y vida cotidiana*, pp. 295-298.

per a les economies –tant en les empresarials com en les domèstiques– durant els segles XIX i XX.⁶

De la mateixa manera, no es pot negar la presència femenina en els espais públics, tot i que aquesta fóra limitada. Les dones no es limitaren a assumir aquest discurs de gènere hegemònic, el de les *dues esferes*, sinó que en bona mesura, realitzaren reelaboracions i readaptacions del mateix i fins i tot en alguns casos s’hi oposaren.⁷ I és que els significats i relacions de gènere, les categories de feminitat i masculinitat, sofreixen contínues transformacions en cada context històric.⁸

En darrer lloc, un tercer postulat que actua de fonament per a la recerca que tot seguit exposem és aquell que trenca amb el caràcter exclusiu de la relació entre feminisme i sufragisme durant els primers decennis del segle XX, aquell que qüestiona el model anglosaxó –basat en la reivindicació de la igualtat de drets– com a paradigma únic des del que analitzar aquells primers moviments feministes. Contràriament, es ve insistint en que la sufragista no era l’única manifestació de les aspiracions feministes i que aquestes foren molt més variades i multiformes.

Així, del fet que en aquells anys les demandes sufragistes, en el context espanyol, assoliren una presència poc rellevant, no s’ha de deduir automàticament una situació de debilitat dels primers feminismes. Si les reivindicacions feministes no es prodigaren en el terreny electoral, sí ho feren en el social i en el familiar. No es centraren preferentment en la demanda d’igualtats polítiques sinó en la reivindicació de drets socials i civils. Al si de diversos moviments i ideologies –el republicanisme, el socialisme, l’anarquisme, el nacionalisme, el catolicisme social...– les dones van anar desenvolupant experiències i configurant una consciència femenina, que sense oposar-se necessàriament als rols de gènere dominants, progressivament posaven en qüestió la seua postergació de l’esfera pública.⁹

---

⁶ A. Aguado, "Las relaciones de género y la nueva historia social. Identidad social y prácticas culturales", p. 163.

⁷ L. Sanfeliu, *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, València, Universitat de València, 2005, p. 24; A. Aguado, "Las relaciones de género y la nueva historia social. Identidad social y prácticas culturales", pp. 159-161; A. Aguado i Mª D. Ramos, *La modernización de España (1917-1939). Cultura y vida cotidiana*, pp. 295-298; I. Blasco, *Paradojas de la ortodoxia. Política de masas y militancia católica femenina en España (1919-1939)*, p. 56.

⁸ A. Aguado, "Prólogo", en L. Sanfeliu, *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, p. 12.

⁹ M. Nash, "Experiencia y aprendizaje: la formación histórica de los feminismos en España", en *Historia Social*, nº 20, 1994, pp. 151-172; A. Aguado, "Prólogo", pp. 12-13; I. Blasco, *Paradojas de la ortodoxia. Política de masas y militancia católica femenina en España (1919-1939)*, pp. 44 i 53-54.

LES DONES EN L'UNIVERS POLÍTIC DE LA DRETA

La historiografia de les dones i de gènere ve posant de manifest que, a l'Espanya de les primeres dècades del *nou-cents*, una vessant rellevant de l'incipient feminisme s'estava canalitzant a través de moviments conservadors, com ara els nacionalismes basc i català o el catolicisme social. Aquest tipus de feminisme es fonamentava en les diferències de gènere i la projecció en l'espai públic dels rols socials que les dones exercien com a mares i esposes. D'eixa manera, no plantejava desafiaments directes al discurs de gènere imperant, però sí que qüestionava alguns dels seus aspectes. Així, els seus esforços per millorar les condicions educatives i laborals femenines i la seua defensa del treball extradomèstic –tant entre les joves de les classes mitjanes com entre les obreres– suposaven transgressions de la doctrina de les esferes, en contribuir a l'acceptació social del dret de les dones al treball i a l'educació. Al mateix temps, a través dels propis mecanismes de desenvolupament de les referides iniciatives i demandes, aquestes activistes conservadores anaven prenent protagonisme, discretament, en els espais d'actuació públics.¹⁰

Des d'aquesta perspectiva, s'ha posat de relleu l'ambivalència que va presidir per aquells temps la relació entre les dones i la religió catòlica. Per una banda, es remarca els valors de submissió, passivitat i resignació que l'Església tractava d'imposar a la població femenina. També s'incideix en el caràcter instrumental de les organitzacions femenines catòliques, amb les quals la jerarquia catòlica, lluny d'interessar-se per incrementar els drets de les dones, pretendria únicament combatre l'avanç del laïcisme i la secularització, els moviments obrers esquerrans i els corrents feministes aconfessionals i progressistes.¹¹

No obstant, per altra part, s'ha posat de manifest que a través de les estructures organitzatives catòliques moltes dones accediren a l'educació i a espais de sociabilitat situats fora de l'àmbit familiar i van prendre contacte amb l'acció social i política, elements que contribuïren, en alguns casos, a l'adquisició d'una consciència femenina.

---

¹⁰ M. Nash, "Experiencia y aprendizaje: la formación histórica de los feminismos en España", en *Historia Social*, nº 20, 1994, pp. 151-172; I. Blasco, *Paradojas de la ortodoxia. Política de masas y militancia católica femenina en España (1919-1939)*, pp. 46 i 53-54; R. Arce, *Dios, Patria y Hogar. La construcción social de la mujer española por el catolicismo y las derechas en el primer tercio del siglo XX*, Santander, Publican – Ediciones de la Universidad de Cantabria, 2007, pp. 13-14; R. Monlleó, "Señoritas y obreras bajo la tutela de la iglesia. Un estudio de la Asociación de Mujeres Obra Protección de Intereses Católicos de Castellón (1921-1927)".

¹¹ R. Arce, *Dios, Patria y Hogar. La construcción social de la mujer española por el catolicismo y las derechas en el primer tercio del siglo XX*, pp. 13-14, 57 i 62; I. Blasco, *Paradojas de la ortodoxia. Política de masas y militancia católica femenina en España (1919-1939)*, p. 48.

A més, la labor del moviment social catòlic femení no s'hauria limitat sols al bastiment d'estructures i mecanismes per millorar les condicions formatives, sanitàries, econòmiques... de les obreres, sinó que inclouria també reivindicacions als poders públics de millores laborals –jornada de vuit hores, igualtat de salaris, assegurança obligatòria de maternitat, protecció per a les embarassades...–.¹²

Des d'aquest angle s'ha insistit en la necessitat de diferenciar entre els postulats de l'Església i les activitats reals desenvolupades per les dones catòliques al si de les seues organitzacions. També en què una explicació de l'activisme catòlic femení basada exclusivament en remarcar la manipulació de les dones, impossibilita considerar-les com a subjectes històrics, capacitats per actuar per sí mateixa, i obvia els beneficis de projecció social, professional i política que van obtenir gràcies a la seua implicació en el moviment social confessional.¹³

En tot cas, cal tenir present que, cap a les darreries de la segona dècada del nou segle, va començar a prodigar-se la demanda del vot femení en els medis catòlics, impulsada per les reivindicacions que en aquest sentit s'estaven produint a escala internacional i per la rellevància pública adquirida per les dones dels països bel·ligerants en la Primera Guerra Mundial. En aquest context, en novembre de 1919 el conservador Burgos y Mazo presentava al Parlament un projecte de llei electoral que incloïa a les dones majors de vint-i-cinc anys en el cos electoral, tot i que sense dotar-les encara de la condició d'elegibles. El projecte no va arribar a debatre's en seu parlamentària, però sí va calar en la societat. En el camp catòlic i en el segment concret de les organitzacions catòliques femenines, la tònica va ser la divisió d'opinions.¹⁴

Prenent com a punts de referència les consideracions apuntades fins ací, a les pàgines següents analitzem els discursos articulats al voltant de les dones i els rols

---

¹² R. A. Gutiérrez, "Las católicas y la política: del apostolado a la propaganda y la movilización (1900-1924)", en M^a. C. Marcos i R. Serrano (eds.), *Mujer y política en la España Contemporánea (1868-1936)*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2012, pp. 165; I. Blasco, *Paradojas de la ortodoxia. Política de masas y militancia católica femenina en España (1919-1939)*, pp. 47-54; R. Monlleó, "Señoritas y obreras bajo la tutela de la iglesia. Un estudio de la Asociación de Mujeres Obra Protección de Intereses Católicos de Castellón (1921-1927)".

¹³ I. Blasco, *Paradojas de la ortodoxia. Política de masas y militancia católica femenina en España (1919-1939)*, pp. 48-50; M^a. P. Salomón, "Mujeres, religión y anticlericalismo en la España contemporánea: ¿para cuando una historia desde la perspectiva de género?", en Asociación de Historia Contemporánea, *El siglo XX: balance y perspectivas. V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, València, Fundació Cañada Blanch, 2000, p. 240; R. Monlleó, "Señoritas y obreras bajo la tutela de la iglesia. Un estudio de la Asociación de Mujeres Obra Protección de Intereses Católicos de Castellón (1921-1927)".

¹⁴ R. A. Gutiérrez, "Las católicas y la política: del apostolado a la propaganda y la movilización (1900-1924)", pp. 171-178.

desenvolupats per aquestes en el context de les forces polítiques dretanes a les terres de Castelló, durant els darrers deu anys de vida del sistema polític de la Restauració.

Les dones de la dreta: estructures organitzatives i espais de sociabilitat

Des de finals del segle XIX l'Església venia desenvolupant un procés de renovació del discurs de gènere, per fer front als primers passos que estava donant el feminisme en clau laica i progressista. Aquest oferia nous i atractius horitzons per a les dones –drets civils, independència econòmica, millores socials i educatives...– de manera que, tot i que la seua influència era encara dèbil, suposava una amenaça potencial. Calia doncs protegir el principal bastió que en aquella societat li quedava a l'Església per oposar-se al procés de secularització, el de les dones. I això suposava haver de reelaborar els valors de les dones tradicionals, per convertir-les en dones modernes, i haver d'obrir per a elles la porta de l'esfera pública, primer en el terreny social –amb la seua integració en el moviment social catòlic– i després també en el polític.¹⁵

La participació femenina en el moviment social catòlic durant la dècada dels 10 i primers anys 20 ha sigut tractada, des de diferents angles, en diversos treballs. A través d'ells sabem, entre altres qüestions, que, almenys en el cas de la Plana Baixa, el sindicalisme confessional femení va participar durant la segona meitat dels anys 10 de l'auge experimentat pel moviment social catòlic. També s'ha verificat el caràcter reactiu d'aquell moment de forta expansió –tant en el cas del sindicalisme catòlic en general com en el del femení en particular–, com a resposta al clima de forta conflictivitat sociolaboral generat per aquells anys, sense que aquesta constatació supose negar que des de l'obrerisme catòlic es cercaren també millores graduals per als treballadors, des d'estratègies i tarannàs moderats.¹⁶

Així mateix, aprofundint en aquesta presència femenina en l'associacionisme obrer catòlic de la Plana Baixa, de les recerques efectuades es dedueix que les dones van ocupar al si d'aquest una posició subordinada, de submissió a la tutela exercida tant pels

---

¹⁵ R. Arce, *Dios, Patria y Hogar. La construcción social de la mujer española por el catolicismo y las derechas en el primer tercio del siglo XX*, p. 13.

¹⁶ G. Llansola, "Àngels de la llar, obreres conscients: les dones de les classes populars a la Plana Baixa (1913-1923)", pp. 120-129. El caràcter contrarevolucionari de l'auge experimentat pel sindicalisme confessional entre 1918 i 1919 ha sigut posat de manifest per S. Garrido en: "Obrers contra «amarillos»: el contracte col·lectiu de treball de La Plana de 1920"; i *Los trabajadoras de las derechas; Traballar en comú. El cooperativisme agrari a Espanya (1900-1936)*.

seus companys associats com pels propietaris i patrons, promotors d'aquest tipus de societats. Tanmateix, resulta innegable que –tot i aquestos condicionants que limitaven la seua llibertat d'acció– aquestes obreres catòliques estaven guanyant protagonisme en l'esfera pública, a través dels freqüents conflictes i processos de negociació laborals en què prenien part.¹⁷

Per altra banda, també ha sigut abordat el paper jugat per les dones dels sectors acomodats en la creuada antirevolucionària, a través de l'anàlisi de la labor i la trajectòria desenvolupada a la capital provincial per l'Obra de Protecció d'Interessos Catòlics-Federació de Senyores de Castelló.¹⁸ Aquesta entitat, fundada en març de 1921, va impulsar la creació –només dos mesos després de la seua constitució– del primer sindicat catòlic femení a la ciutat de Castelló, el Sindicat de Nostra Senyora del Lledó. S'emmarcava dins la intensa labor social desenvolupada per l'Obra de Protecció d'Interessos Catòlics, orientada a la millora de les condicions laborals, econòmiques i educatives de les obreres: caixa dotal, mutualitat de malalties, assegurança de maternitat, Gota de Llet, casa-escola (per atendre als fills de les treballadores quan aquestes estaven en la fàbrica o en el magatzem de taronja) i taller i borsa de treball per lluitar contra l'atur.¹⁹

Però l'Obra de Protecció d'Interessos Catòlics no va limitar el seu àmbit d'actuació al terreny obrer. Ha sigut posada també de relleu la seua labor en relació a l'altre Mal que, a banda del social, havia de ser combatut: el constituït per tots aquells elements contraris a la moral catòlica, entre els quals es trobaven les heretgies dels temps moderns, com ara el laïcisme, el socialisme, l'anarquisme i el feminisme *malsano*, el feminisme progressista, igualitarista i radical. Per combatre específicament aquest Mal va crear la secció de Bona Premsa i Espectacles Públics.²⁰

En qualsevol cas, amb totes aquestes activitats desplegades per l'Obra de Protecció d'Interessos Catòlics –que incloïen també la publicació d'una revista, titulada *Acción Católica Femenina*– les dones catòliques castellonenques incrementaren

---

¹⁷ G. Llansola, “Àngels de la llar, obreres conscients: les dones de les classes populars a la Plana Baixa (1913-1923)”, pp. 120-129.

¹⁸ Estudiada per R. Monlleó en “Señoritas y obreras bajo la tutela de la iglesia. Un estudio de la Asociación de Mujeres Obra Protección de Intereses Católicos de Castellón (1921-1927)”.

¹⁹ R. Monlleó, “Señoritas y obreras bajo la tutela de la iglesia. Un estudio de la Asociación de Mujeres Obra Protección de Intereses Católicos de Castellón (1921-1927)”, pp. 157-158.

²⁰ R. Monlleó, “Señoritas y obreras bajo la tutela de la iglesia. Un estudio de la Asociación de Mujeres Obra Protección de Intereses Católicos de Castellón (1921-1927)”, p. 149. La distinció dels mals a combatre entre el Mal Social i el Mal Espiritual en R. Arce, *Dios, Patria y Hogar. La construcción social de la mujer española por el catolicismo y las derechas en el primer tercio del siglo XX*, p. 62.

significativament la seua presència en l'espai públic, tot trencant amb l'esquema de gènere hegemònic, que reservava només per als homes els camps d'acció social i política.

Respecte a aquest darrer camp, és cert que, tant en el cas de l'obrerisme catòlic femení com en el d'associacions catòliques de dones de sectors benestants, com l'Obra de Protecció d'Interessos Catòlics, no ens trobem davant de societats polítiques. Nogensmenys, resulta evident que, a banda de les seues missions i tasques socials i morals, indirectament prenien part també en l'arena política. Com s'ha posat de manifest en diverses ocasions al llarg del present treball, la lluita política i la social no constituïen plànols d'actuació aïllats, sinó que es trobaven íntimament connectades i formaven part d'estratègies comuns. La *nova política* requeria de la mobilització popular, de manera que, en aquells contextos en què els dirigents dretans consideraren que les organitzacions femenines podien ajudar a assolir els seus objectius polítics, no dubtaren en posar-les en joc.

En eixe sentit, cal entendre l'Obra de Protecció d'Interessos Catòlics no sols com un instrument per frenar l'avanç de les ideologies i moviments obreristes socialistes i anarcosindicalistes i per contindre la secularització de la societat, sinó també com un agent més dels emprats per les forces dretanes per lluitar contra el mite del Castelló Liberal i per guanyar terreny als republicans en la seua pugna per la dominació dels espais públics de la ciutat de Castelló. No debades, aquella entitat s'havia creat a imatge de la fundada en 1901, amb la mateixa denominació, a València – al temps que el blasquisme assolía allí l'hegemonia política– i que venia protagonitzant durs enfrontaments amb els republicans.²¹

Ja els termes en què els republicans es pronunciaren quan van transcendir les gestions que s'estaven realitzant per a la creació del Sindicat de Nostra Senyora del Lledó, són susceptibles de rebre una lectura en clau de política local:

---

²¹ R. Monlleó, "Señoritas y obreras bajo la tutela de la iglesia. Un estudio de la Asociación de Mujeres Obra Protección de Intereses Católicos de Castellón (1921-1927)", pp. 144-146. Sobre els enfrontaments entre catòlics i republicans a la ciutat de València, R. Reig, *Blasquistas y clericales. La lucha por la ciudad en la Valencia de 1900*, València, Institució Alfons el Magnànim, Diputació de València, 1986.

[...] algunas señoras de las que suelen ocuparse más que de su casa de lo que no les importa, están realizando trabajos para constituir en Castellón sociedades obreras amarillas y ver la forma como perturbar la paz que reina en esta ciudad gracias a la transigencia de patronos y obreros. Ya se intentó varias veces y otras tantas fracasaron sus trabajos [...] Por si acaso, el Centro Obrero ha tomado sus medidas. Éstas y la manera sensata de conducirse el elemento patronal, casi todo de ideas progresivas, evitará que los reaccionarios salgan con la suya.²²

Com no podria ser d'altra manera, en el fragment reproduït el republicanisme gassetista es situa del costat del Centre Obrer, d'acord amb el seu tradicional suport a l'obrerisme d'esquerres, ingredient essencial del *poble republicà*. Però va més enllà, en argumentar que la irrupció de sindicats catòlics pot acabar amb la pau social que es viu a la ciutat, possible gràcies a la capacitat de transigir d'obrers i patrons. A més, vincula aquesta situació de pau al fet que els patrons castellonencs són quasi tots «de ideas progresistas».

És a dir, que gràcies a que Castelló continuava sent liberal, republicà, s'havia vist lliure fins al moment dels nivells extrems de conflictivitat social enregistrats en indrets gens llunyans. Per tant, calia protegir l'hegemonia republicana de l'enemic reaccionari que —en aquesta ocasió per la via del moviment social catòlic— de nou amenaçava la ciutat. Resulta significatiu al respecte que, en la seua resposta a l'escrit d'*El Clamor* al que pertany el fragment que s'acaba de reproduir, *La Provincia Nueva* acusava als republicans de viure ««[...] todavía en aquellos tiempos semibárbaros en que republicanos y carlistas se cazaban a tiro limpio por esas calles, sembrando el pánico entre los pacíficos transeuntes. Y como no han pasado años, desde entonces, para ellos, de ahí sus amenazas que ahora resultan ridículas y peliculeras».²³

D'eixa manera, amb la seua oposició a la creació del Sindicat de Nostra Senyora del Lledó, els republicans no sols pretenien impedir els perjudicis que en les lluites i aspiracions de les societats obreres de tall esquerrà podia causar la penetració del sindicalisme confessional en el panorama obrerista de la ciutat, sinó també evitar els possibles efectes polítics d'aquesta propagació. Eren ben conscients que aquells obrers atrets a entitats obreres catòliques difícilment els donarien suport polític i electoral.

---

²² *El Clamor*, 12/03/1921. Efectivament, en el mateix número d'*El Clamor* s'informava que el Centre Obrer havia reaccionat davant la pròxima irrupció d'aquest sindicat catòlic femení. Així, en sessió de la Junta de Directives s'havia tractat de la necessitat de «tonificar la asociación proletaria, realizando incesante trabajo para atraer al referido centro a los elementos no asociados, en particular a las obreras de la aguja, como sastresas y modistas».

²³ *La Provincia Nueva*, 17/03/1921.

En eixe sentit, el fet que els primers moviments produïts en aquest sentit tingueren com a objectiu la creació d'un sindicat femení, no va alleugerir la reacció republicana. Sabien que la implantació del mateix amb èxit podia servir d'exemple i d'impuls per a l'expansió de l'obrerisme catòlic en la ciutat. Al mateix temps, probablement tampoc menyspreaven la capacitat d'influència que les obreres catòliques podien exercir sobre les actituds i les decisions dels seus marits, fills o germans, en el plànol polític-electoral, ni la seua capacitat de mobilització, que contribuiria a difuminar la imatge de Castelló com a bastió liberal i fortalesa republicana indestructible.

Ben probablement, els temors republicans a les implicacions polítiques de la creació d'aquell sindicat catòlic femení i de l'Obra de Protecció d'Interessos Catòlics es veien alimentats pel fet que entre les dirigents d'aquella entitat es trobaren parents de destacats polítics dretans: Gabriela Andrés –vicesecretària de l'Obra, presidenta de la Comissió del Sindicat i muller de Luis Fabra–, Solita Chicharro –vocal de la subcomissió de la Caixa Dotal i filla de Jaime Chicharro–, Dolores Lamamié de Clairac –vocal de l'Obra i esposa de Jaime Chicharro–, Francisca González-Espresati –vicesecretària de la Junta Parroquial de la Trinitat i filla del maurista Carlos González-Espresati Chaparro–, Joaquina Vicent –esposa de Salvador Guinot– o Vicenta Matutano –vocal de l'Obra i probablement amb vincles familiars amb el conservador Gabriel Matutano–.²⁴ De fet, *El Clamor* va assegurar que darrere de les gestions per crear el Sindicat es trobaven «señalados elementos clericales».²⁵

Tres mesos després de la creació de l'Obra de Protecció d'Interessos Catòlics, constituït ja –en el mes d'abril– el Sindicat de Nostra Senyora del Lledó, de nou les dones catòliques dels sectors benestants es veieren implicades en un nou episodi d'aquella contesa continuada per la conquesta del carrer i per la identitat –liberal i republicana o confessional i dretana– de la ciutat de Castelló. Es tracta de la celebració de la Gran Assemblea de l'Apostolat de l'Oració, entre el 21 i el 26 de juny de 1921.

Les implicacions i polèmiques generades en torn a aquell esdeveniment ja han sigut analitzades en un apartat anterior, però sí cal remarcar en aquest punt el paper central jugat per les dones en l'acte que va suscitar més controvèrsies, la processó programada com a cloenda de la trobada. Sens dubte, darrere de l'expectació que aquesta va alçar es trobava el fet que es tractava d'un acte de carrer, que anava a fer

---

²⁴ *La Provincia Nueva*, 08 i 09/04/1921; R. Monlleó, “Señoritas y obreras bajo la tutela de la iglesia. Un estudio de la Asociación de Mujeres Obra Protección de Intereses Católicos de Castellón (1921-1927)”, pp. 147-148.

²⁵ *El Clamor*, 12/03/1921.

visible la major o menor capacitat de convocatòria dels elements catòlics en la ciutat. Naturalment cada sector polític va traure les seues conclusions al respecte, d'acord amb els seus interessos, uns qualificant la processó d'èxit complet i els altres de fracàs evident. En tot cas, el ben cert és que les tasques d'organització de l'acte van ser assumides, en bona mesura, per dones de l'alta societat castellanenca. És així com *Heraldo de Castellón* va qualificar la processó de «[...] éxito franco, rotundo de las damas católicas de Castellón».²⁶

Molt probablement, entre aquelles dames catòliques organitzadores de la referida processó es trobaven membres de l'Obra de Protecció d'Interessos Catòlics i d'altres associacions religioses seglars presents a Castelló de la Plana, com ara l'Associació de Cambreres de Jesús Sacramentat, la Confraria de la Verge del Lledó, les Filles de Maria Immaculada, l'Associació Sabatina a Maria Immaculada, les Filles de Teresa de Jesús, etc.²⁷

Abans de finalitzar el període objecte del present estudi, es van organitzar encara altres mobilitzacions religioses a Castelló de la Plana amb una destacable ressonància. Cal remarcar els diversos actes celebrats durant els dies 29 i 30 d'abril de 1922, per commemorar el tercer centenari de la canonització de Santa Teresa, entre els quals es va incloure també una processó pels carrers del centre. A tal efecte es va constituir la Junta de Senyores del Centenari de Santa Teresa, presidida per qui era també la presidenta de l'Obra de Protecció d'Interessos Catòlics, Modesta Puértolas.²⁸

D'altra banda, per aquells anys el Sagrat Cor de Jesús, símbol de la influència social i política de l'Església, va ser entronitzat tant en el Sindicat de Nostra Senyora del Lledó com en del Sindicat de l'Agulla, sorgit del seu si.²⁹

Tot plegat, els episodis exposats en els paràgrafs precedents posen de relleu que les organitzacions i accions col·lectives promogudes per l'Església per tal de mobilitzar als catòlics laics –i també a les catòliques– tant contra el perill socialista i sindicalista com envers la secularització de la societat,³⁰ tenien també implicacions en el plànol

---

²⁶ *Heraldo de Castellón*, 27/06/1921.

²⁷ R. Monlleó, “Señoritas y obreras bajo la tutela de la iglesia. Un estudio de la Asociación de Mujeres Obra Protección de Intereses Católicos de Castellón (1921-1927)”, p. 131.

²⁸ *La Provincia Nueva*, 02/05/1922.

²⁹ R. Monlleó, “Señoritas y obreras bajo la tutela de la iglesia. Un estudio de la Asociación de Mujeres Obra Protección de Intereses Católicos de Castellón (1921-1927)”, pp. 131-132 i 160; *La Provincia Nueva*, 21/05/1921. La significació social i política del Cor de Jesús a F. Lannon, *Privilegio, persecución y profecía. La Iglesia Católica en España 1875-1975*, Madrid, Alianza Editorial, 1987, pp. 47-49. Vegen també I. Badenes-Gasset, “Disturbios político-religiosos en el Castellón de 1899”, *Millars* 15 (1992), pp. 59-70.

³⁰ J. de la Cueva, “Clericalismo y movilización católica en la España de la Restauración”.

polític. A través d'elles els sectors dretans tractaven de deixar palés el pes de la influència catòlica en una determinada comunitat –en aquest cas Castelló de la Plana– i, com a revers de la mateixa moneda, la debilitat dels valors liberals i de les forces polítiques representants dels mateixos, principalment el republicanisme. Com s'ha pogut comprovar, en aquest combat l'Església i les forces dretanes no desaprofitaren el potencial mobilitzador de les dones catòliques.

En el terreny estrictament polític, és cert però que el bastiment d'estructures formals femenines va ser quasi bé inexistent. L'únic cas que en certa mesura es podria citar és el de les Margarites, les seccions específicament femenines que formaven part de l'estructura organitzativa del carlisme. La denominació d'aquest tipus d'entitats té l'origen en Margarita de Borbó, esposa del Pretendent Carles VII, coneguda amb el sobrenom d'*Àngel de la Caritat*.³¹ Aquesta fou precisament la funció principal de les margarites.

Tant és així que, en el cas de la d'Alcalà de Xivert, era qualificada per la pròpia premsa carlista com a «sociedad benéfica». En altres ocasions aquestes entitats eren definides com a «secciones femenino-benéficas». Per la seua banda, en l'acte de constitució de la Margarita de Castelló, es van enumerar explícitament els seu objectius per ordre jeràrquic: en primer lloc, protegir als pobres mitjançant la caritat; en segona instància, defensar i propagar els ideals tradicionalistes i ajudar a la prosperitat de la causa. En tant que cal considerar aquest segon objectiu com general i comú a tot l'entramat associatiu carlí, resulta obvi que la funció primordial i específica de les margarites era la benèfica.³²

En tot cas, aquest tipus de seccions femenines no van proliferar molt en el carlisme castellanenc. Només en alguns dels nuclis tradicionalistes més destacats es té constància de la seua presència: Alcalà de Xivert (fundada en 1912), Benicarló (es trobava activa en 1915), Castelló de la Plana (constituïda en gener de 1915) i Vila-real (es trobava activa en juliol de 1917).³³

---

³¹ R. Arce, *Dios, Patria y Hogar. La construcción social de la mujer española por el catolicismo y las derechas en el primer tercio del siglo XX*, p. 39; A. M. Moral, "Permanencias y transformaciones en el carlismo", p. 106; *El Maestrazgo*, 02/01/1915 i 31/12/1915.

³² La referència a la Margarita d'Alcalà de Xivert a *El Maestrazgo*, 10/01/1914. La definició com a seccions «femenino-benéficas» a *El Maestrazgo*, 31/12/1915. L'acte de constitució de la Margarita de Castelló de la Plana a *El Maestrazgo*, 04/10/1914.

³³ Sobre la Margarita d'Alcalà de Xivert, V. Meseguer, *Carlismo y carlistas de Alcalá de Xivert*, p. 159. La inauguració oficial de la Margarita de Castelló de la Plana a *El Maestrazgo*, 02/01/1915. Les tasques organitzatives, amb el nomenament d'una junta organitzadora integrada totalment per dones, havien començat uns mesos abans (*El Maestrazgo*, 04/10/1914). En 1922 s'ha detectat en aquesta ciutat l'existència d'una Margarita adscrita al jaumisme (*Heraldo de Castellón*, 11/12/1922), és a dir, a aquella

Pel que fa al seu règim intern, les seccions de Margarites estaven governades per juntes directives integrades exclusivament per dones. En les cròniques periodístiques que relaten l'elecció de noves directives, no es detalla el procediment seguit al efecte, ni el grau d'implicació dels caps carlins en el mateix.³⁴ Respecte a la identitat d'aquestes dones, els seus noms revelen bastants parentius familiars amb destacats dirigents. És el cas de la primera presidenta de la Margarita de Castelló de la Plana, Vicenta Bellido Rubert, neboda del cap provincial –Manuel Bellido Alba– i filla i germana d'altres dos carlistes implicats en la direcció del Partit, Vicente Bellido Alba i Manuel Bellido Rubert respectivament.³⁵ En la mateixa línia, la Presidenta de la Margarita de Benicarló en 1915, Carmen Añó, era filla del cap carlista del districte de Vinaròs, Santiago Añó Doménech. Per la seua banda, la presidenta de la Margarita d'Alcalà de Xivert en 1915 era Consuelo Cucala, probablement emparentada amb l'històric cap carlí Pascual Cucala.³⁶

Aquestes connexions familiars de les directives de les Margarites amb els nuclis rectors del Partit, sumades a d'altres circumstàncies, com ara la presència habitual i activa de dirigents destacats en els actes organitzats per elles, ve a suggerir que les fundacions d'aquestes seccions femenines no sols comptaren amb el beneplàcit dels

---

branca del tradicionalisme que després del cisma de 1919 havia continuat fidel a l'aspirant carlí al tro, Jaume III. No s'ha localitzat cap indici de que aquesta Margarita coexistira amb una secció homònima adscrita a la branca carlista majoritària, la comandada per Jaime Chicharro. Per tant, aquella Margarita jaumina, o bé era de nova creació o bé era la que s'havia constituït en octubre de 1914, que en produir-se la divisió del Partit hauria quedat enquadrada en la branca jaumina.

³⁴ Quant al procediment d'elecció de juntes directives, a finals de 1915 la Margarita de Castelló va introduir una modificació en el seu reglament, per tal d'instaurar «el procedimiento tradicionalista, esto es, con representación por clases» (*El Maestrazgo*, 31/12/1915). Es desconeix si a partir d'aleshores l'esmentat procediment va ser posat en pràctica. Altres testimonis sobre constitucions i composicions de juntes directives de Margarites a *El Maestrazgo*, 10/01/1914, 02/01/1915, 31/12/1915 i 27/01/1917.

³⁵ En la composició de la Junta Provincial Legitimista renovada en gener de 1917, Manuel Bellido Alba figurava com a President, Manuel Bellido Rubert com a Secretari d'Actes i Vicente Bellido Alba com a vocal (*El Maestrazgo*, 13/01/1917). En 1916 Vicenta Bellido Rubert va passar a ocupar el càrrec de secretària (*El Maestrazgo*, 15/01/1916).

³⁶ La referència a Carmen Añó a *El Maestrazgo*, 31/12/1915. El nomenament de Consuelo Cucala a *El Maestrazgo*, 15/01/1916. Respecte a la identitat d'altres presidentes de la Margarita d'Alcalà de Xivert, sabem que en 1913 ocupava eixe càrrec Pilar Vinuesa, que en gener de 1914 la va substituir Carmen Albert (*El Maestrazgo*, 10/01/1914) i que tres anys després va passar a regir la presidència Magdalena Sanz (*El Maestrazgo*, 27/01/1917). Quant a la Margarita de Vila-real, només sabem que en juliol de 1917 la Presidenta tenia com a primer cognom el de Menero (*El Maestrazgo*, 14/07/1917).

caps carlins, sinó que tal volta van ser impulsades per ells.³⁷ En el cas de la Margarita de Castelló aquest extrem és posat de relleu explícitament a la premsa afí.³⁸

Quant a les activitats desenvolupades per les Margarites, efectivament aquestes es centraven en el camp de la beneficència. Ja s'ha comentat abans com a l'alçada de març de 1915 la Margarita d'Alcalà havia repartit ja, sols en eixe any, 400 pessetes en menjar i 300 en roba.³⁹ Per la seua banda, en la principal cita del seu calendari commemoratiu –el 25 de desembre, quan celebraven l'anomenat «Nadal del Pobre»⁴⁰– un dels actes centrals consistia en el repartiment de racions de menjar als més necessitats.⁴¹

És cert que les labors benèfiques, en tant que translacions a l'espai públic d'algunes de les funcions reproductores que tenien lloc en l'àmbit domèstic –assignades a les dones en el discurs de les dues esferes– venien sent des de temps en rere tolerades en el marc del sistema de gènere vigent i a penes tenien connotacions transgressores. Nogensmenys, és indubtable que almenys contribuïen a fer visible i a normalitzar la presència femenina en l'esfera pública.

A més, cal sospesar la incidència d'aspectes com ara la implicació de dones en la direcció i gestió d'una determinada organització, des de l'exercici dels seus càrrecs en les juntes directives corresponents. És possible que aquestes estigueren més o menys tutelades pels dirigents carlins, que ja sabem que solien intervenir en els actes públics programats per les Margarites i que, en alguns caos, com ja s'ha comprovat, es trobaven vinculats familiarment a directives d'aquestes seccions femenines. També s'ha de valorar el fet que els acords presos per les Margarites havien de ser aprovats per òrgans monopolitzats per homes –les juntes locals, les juntes directives dels cercles...–. Tanmateix, el ben cert és que aquestes dirigents es reunien per acordar modificacions de reglaments interns, defenien la gestió de la societat mitjançant la lectura pública de les

---

³⁷ Per exemple, en els actes programats per inaugurar la Margarita de Castelló van pronunciar sengles discursos el President del Cercle Tradicionalista, el Secretari de la Joventut Carlista i el President i el Secretari del Requeté (*El Maestrazgo*, 02/01/1915). Un any després, en la revetlla que tancava les celebracions de la festivitat de la Margarita, van intervenir el President de la Joventut i el Cap Provincial, Manuel Bellido Alba (*La Provincia*, 05/01/1916).

³⁸ Segons *El Maestrazgo* del dia 27/09/1914, la constitució de la Margarita va ser una iniciativa del president del Requeté, Joaquín Tirado.

³⁹ *El Maestrazgo*, 27/03/1915. També la Margarita de Castelló de la Plana realitzava repartiments de roba per als pobres. Vegeu per exemple *El Maestrazgo*, 02/01/1915 i *La Provincia Nueva*, 05/01/1916. El mateix es pot dir de la de Benicarló (*El Maestrazgo*, 31/12/1915).

⁴⁰ L'altre canvi introduït en el reglament de la Margarita de Castelló de la Plana en desembre de 1915 va consistir, precisament, en modificar la data de la seua celebració principal, que passaria a tenir el lloc el dia 6 de gener. En el calendari festiu carlista en aquesta data es commemorava la «Monarquia Tradicional» (*El Maestrazgo*, 31/12/1915).

⁴¹ *El Maestrazgo*, 10/01/1914 i 31/12/1915.

corresponents memòries anuals, presentaven també públicament els seus estats de tresoreria, pronunciaven discursos en actes oberts a tota la militància carlina i organitzaven revetlles.⁴²

Així doncs, a través de la seua implicació en la gestió i direcció de les Margarites i en les activitats benèfiques que aquestes entitats programaven, les carlistes anaven un pas més enllà del rol que en el terreny de la política venia sent assignat a les dones. Ja no es limitaven a donar suport i a encoratjar a fills i marits en les seues accions en favor del Partit i a educar als descendents en els valors tradicionalistes, sinó que traspassaven la llar per erigir-se en un segment més de la militància carlina, com ho eren els requetés o les joventuts. En suma, la fundació de Margarites constituïa una bona prova de la creixent importància atribuïda a les dones en la defensa i expansió de les forces polítiques que apostaven per la mobilització efectiva de la societat.

No obstant, és cert que en aquells actes dels carlistes no organitzats per les Margarites aquestes, i en general les dones, jugaven un paper manifestament secundari. Es limitaven a assistir i, com a molt, participaven en actuacions de caire artístic (recitació de poesies, interpretació de peces musicals o teatrals).⁴³

En la resta de formacions de l'espectre polític dretà no s'han localitzat organitzacions formals de dones. Tot apunta a que la seua presència va ser molt discreta i més modesta que en el cas del carlisme. En les forces conservadores d'arrel no tradicionalista sinó liberal –datisme, ciervisme, maurisme– les dones ni tan sols tenien accés als cercles, tret dels casos d'esdeveniments puntuals de caràcter extraordinari, fonamentalment algun míting. Es tractava de societats poc nombroses, reservades a les elits polítiques i socials, i per suposat als homes, amb activitats ordinàries escasses i poc variades, que es circumscrivien a les tertúlies i als jocs d'atzar, acompanyats dels corresponents cafés i licors.

---

⁴² La modificació del reglament de la Margarita de Castelló de la Plana a *El Maestrazgo*, 31/12/1915. La lectura pública de la memòria anual de gestió i de l'estat de tresoreria per part, respectivament, de la secretària i la dipositària de la Margarita d'Alcalà de Xivert, a *El Maestrazgo*, 10/01/1914. Per la seua banda, en la revetlla organitzada com a cloenda dels actes d'inauguració de la Margarita de Castelló, la seua primera presidenta –Vicenta Bellido Rubert– va pronunciar un discurs (*El Maestrazgo*, 02/01/1915), intervenció que va tornar a repetir un any després durant la celebració de la Festa de la Margarita (*La Província*, 05/01/1916). Probablement aquestes revetlles organitzades per les Margarites servien per recaptar ingressos, que dedicaven a les seues labors benèfiques. Sí que era així almenys en el cas de la Margarita de Benicarló (*El Maestrazgo*, 31/12/1915). També organitzava revetlles la Margarita de Vila-real (*El Maestrazgo*, 14/07/1917).

⁴³ *El Tradicionalista*, 11/01/1913 i 29/03/1913, *El Maestrazgo*, 10/01/1914, *Heraldo de Castellón*, 01/04/1918 i 11/12/1922, *El Clamor*, 18/03/1919.

Així doncs, en el marc de les forces polítiques dretanes –amb la ja referida excepció del carlisme– les dones sols eixiren de la passivitat absoluta en circumstàncies molt comptades i específiques, i encara en eixos casos puntuals ho feren per desenvolupar funcions marcadament secundàries i litúrgiques, tal com s’aprecia en aquest fragment de la crònica d’un míting celebrat a Borriana en ple fervor envers la figura de Jaime Chicharro:

Arrancó el auto, y tuvo que pasar por entre dos filas espléndidas de bellas mujeres, que como un sueño de hadas aparecieron haciendo guardia de honor en la carretera, arrojando flores al paso del auto, en un largo trecho de cerca de dos kilómetros.⁴⁴

En la mateixa línia, i tal i com es pot comprovar també en el text que s’acaba de reproduir, en les seues referències a la presència femenina en els actes de partit els dirigents solien destacar la seua bellesa, la simpatia... però no les seues virtuts en el terreny polític (la fermesa de les seues conviccions, per exemple). Així mateix, tampoc eren qualificades de *correligionàries* ni de *companyes*.

Tot plegat, en les pàgines precedents es posa en evidència el limitat i discret paper jugat per les dones en el plànol estrictament polític, és a dir, al si dels partits. La rígida separació de les esferes preconitzada per l’esquema de gènere vigent, havia començat a ser contravinguda en el terreny social. I és que, per molt que aquell esquema assignara a les dones les funcions exclusivament reproductives –localitzades estrictament en l’espai domèstic– la realitat era que la major part d’elles havien de llogar-se en treballs remunerats, per contribuir a la subsistència econòmica del nucli familiar. D’eixa forma, les treballadores constituïen un contingent obrer important, un subjecte històric més, l’atracció del qual es disputaren les diverses forces socials (el sindicalisme de resistència, el sindicalisme catòlic, els patrons). De manera similar, per a l’Església, en la seua lluita contra l’expansió dels moviments secularitzadors i anticlericals, no resultava viable desapropiar el seu suport social més quantiós, el darrer reducte d’influència que li quedava en la societat, el de les dones.

Per contra, la rellevància de les dones en els partits era molt menor, en no disposar de drets polítics. Per tant, en aquest terreny els homes es veïeren molt menys abocats a assumir la presència i l’acció femenina.

En eixe sentit, no resulta casual que l’única experiència significativa d’inserció de les dones en estructures organitzatives de partits polítics dretans –tot i que relegades

---

⁴⁴ *La Provincia Nueva*, 06/12/1920.

a tasques fonamentalment benèfiques— es donara al si del carlisme. En el marc de les forces dretanes castellonenques, sols aquesta formació —sobretot en la seua vessant *pura*— venia apostant decididament per la *nova política*, per una mobilització efectiva i integral de tots els sectors de la societat, per tal de configurar una visió comuna de la realitat social i un sentiment de pertinença que integrara a la major part possible de la ciutadania, incloses les dones.

El gènere a través de la premsa de les dretes

A més de la creació d'estructures organitzatives formals i de la participació en els espais de sociabilitat i en els repertoris mobilitzadors dels partits, una altra via que la política oferia a les dones per tal de traspasar l'espai domèstic era la de la premsa. Al llarg dels anys que conformen els límits cronològics del present treball, només es té constància de la presència d'una secció específicament dedicada a temes femenins en els periòdics afins a l'espectre polític de les dretes. Es titulava «Fémina» i es va publicar al setmanari maurista *Lealtad*, present a la premsa de la capital provincial entre 1914 i 1915. La secció va tenir la seua primera aparició a l'edició del 5 de setembre de 1914 i la darrera el 28 de novembre d'eixe mateix any. Només va estar activa, per tant, durant tres mesos.

Es tracta doncs d'una presència pobra en la premsa dretana, que concorda amb el panorama descrit en el punt anterior, en reflectir també l'escassa atenció i rellevància que els dirigents conservadors atorgaven al paper de les dones en l'esfera política, entesa aquesta en el seu sentit més restringit. Resulta ben significatiu que la raó al·legada pel director de *Lealtad* per suprimir la secció fóra, precisament, la necessitat de dedicar més espai a tractar qüestions polítiques.⁴⁵

No obstant, a pesar de no tractar-se d'una publicació adscrita a cap formació política, cal fer referència també a la revista *Acción Católica Femenina*, publicada —com ja s'ha indicat— per l'Obra de Protecció d'Interessos Catòlics, a partir d'abril de 1922 i amb una periodicitat inicialment mensual, que posteriorment va passar a ser trimestral. Es va centrar, bàsicament, en la difusió de les activitats d'aquella entitat i en la propagació dels valors i doctrines de l'Església en matèria social i moral. Va ser una de les primers publicacions castellonenques, sinó la primera, gestionada per dones, i

---

⁴⁵ *Lealtad*, 28/11/1914.

constitueix una mostra més de la capacitat i desig de les dones de guanyar presència en l'esfera pública.⁴⁶

Respecte als continguts de la secció «Fémina», la major part dels articles publicats en la mateixa eren escrits per dones i es referien a temes com ara salut, decoració, moda, llar...⁴⁷ però una porció menys nombrosa feia referència a qüestions relatives a les capacitats i els rols de les dones en diverses facetes de la societat. Respecte a aquesta darrera temàtica, entre els autors trobem tant a dones com a homes i es poden distingir dos posicionaments diferents.

D'una banda, aquells treballs adscrits a la representació tradicional i hegemònica de la feminitat. En ells les dones són presentades com a éssers frívols, dolços i delicats; que tenen com a missió primordial formar una família; i que han de viure principalment en l'àmbit domèstic.

Dos bons exemples són els articles que serveixen de presentació i de cloenda de la secció. En el primer, que no apareix signat per ningú i que cal atribuir a la redacció de *Lealtad*, s'afirma: «Como es lógico, la lectura servida en esta página, será frívola, ligera, tal como lo exigen la delicadeza de sentimientos y la dulzura de carácter de las personas a quienes la dedicamos». Respecte al text d'acomiadament, signat per *Don Juan*, en ell la finalitat amb què va ser concebuda la secció es descriu d'aquesta manera: «[...] columnas amables donde podíais leer frivolidades, y decir vosotras mismas las encantadoras futelezas de vuestros caprichos [...] candorosas y delicadas páginas de ameno discreto».⁴⁸

Però aquest discurs tradicional també apareix en articles elaborats per dones. Així, per exemple, en un dels seus articles, *Violeta* afirmava que allò que més havien de témer les dones de la guerra que s'estava lliurant a Europa era la destrucció de París, per ser aquesta ciutat el centre mundial de la moda. En el mateix text afegia: «Nosotras, por nuestra complejión psicológica, tenemos dos grandes aspiraciones, una santa, resignada, humilde, la del hogar; otra mundana, libre, fastuosa». I respecte a aquesta segona aspiració, aclaria que es tractava de qüestions com ara la de tractar d'aparèixer el

---

⁴⁶ Vegeu els treballs de R. Monlleó: "Moda y ocio en los felices años 20. La maternidad moral de las mujeres católicas en Castellón", p. 214 i ss. i "Señoritas y obreras bajo la tutela de la iglesia. Un estudio de la Asociación de Mujeres Obra Protección de Intereses Católicos de Castellón (1921-1927)".

⁴⁷ *Lealtad*, 26/09/1914, 03, 10 i 17/10/1914 i 07, 21 i 28/11/1914. Tots els col·laboradors i col·laboradores d'aquesta secció signaven els seus articles amb pseudònims, fet que ha impossibilitat conèixer la seua identitat. La capacitat dels treballs periodístics d'aquestes temàtiques de reflectir valors i actituds diverses a R. Monlleó, "Moda y ocio en los felices años 20. La maternidad moral de las mujeres católicas en Castellón".

⁴⁸ Vegeu respectivament *Lealtad*, 05/09/1914 i 28/11/1914.

més bella possible davant dels homes.⁴⁹ Per la seua banda, una altra col·laboradora habitual, *Julieta*, aconsellava a les lectores que no esperaren l'aparició de l'home ideal, perquè sinó els ocrreria com a ella, que s'havia quedat soltera.⁵⁰

En aquest punt, val a dir que, tot i que tal volta pot arribar a intuir-se, en cap d'aquests articles de temàtica femenina de tarannà immobiliària, es desenvolupa explícitament una línia argumental bastant freqüent al si del conservadorisme d'arrel organícista: la concepció de les dones com element essencial de la família patriarcal, que al seu torn era considerada la cèl·lula bàsica de la societat, clau per frenar els vents revolucionaris i per mantenir l'ordre social en aquell convuls període. D'aquesta concepció lògicament es derivava un rebuig sense contemplacions als postulats emancipistes i igualitaristes.⁵¹

Contràriament, en algunes edicions de la secció també es detecten opinions i arguments que atribueixen a les dones altres tipus de condicions i de rols, diferents dels que eren propis del discurs de gènere hegemònic. Així, en un article signat per *Guillermo*, s'afirma que les dones poden ser útils en labors fins ara monopolitzades pels homes, tot i que aquestes no es concreten. També es reivindica el paper de les dones en el terreny polític, encara que aquest és i ha de ser exercit de manera indirecta, a través de la seua influència –poderosa– al si de la família –en els marits, en els fills, en els nòvios– i a través de la defensa de la religió catòlica, respecte a la qual constitueixen el principal suport.⁵²

Seguint aquesta línia, fins i tot es troben elogis del feminisme, com ara l'efectuat per Kamenca, una altra col·laboradora de la secció. Es tracta però d'un «[...] feminismo bien entendido», que no consisteix en «[...] las manifestaciones tumultuosas de las sufragistas», sinó en «[...] las iniciativas que prueban las aptitudes de la mujer para hacer muchas cosas tan bien como el hombre, o mejor, sobretudo no tratándose de la antipática política». Així mateix, en un altre fragment escrit per *Guillermo* es pot llegir: «Pues si tú eres lectora el sostén del cristianismo, ¿cómo quieras no te diga que eres

---

⁴⁹ *Lealtad*, 12/09/1914. En la mateixa línia, en un altre treball *Violeta* afirmava que els homes eren «[...] más vastos en inteligencia», però «[...] más cretinos en cuestiones de cariño» (*Lealtad*, 03/10/1914).

⁵⁰ *Lealtad*, 24/10/1914.

⁵¹ T. M^a. Ortega, “Culturas liberales y catolicismo en la génesis del antifeminismo franquista”, *Historia Social*, n° 67, 2010, pp. 159-160.

⁵² *Lealtad*, 05/09/1914.

política? Y tu misión no es activa, batalladora, como en Inglaterra y otras naciones pretenden tus hermanas. No».⁵³

Es tracta de posicionaments situats en l'òrbita dels plantejaments feministes clàssics defensats des del catolicisme social i des dels moviments nacionalistes conservadors català i basc, que no desafiaven frontalment el sistema de gènere dominant i no reivindicaven la igualtat de drets polítics. Cal tenir en compte que la secció que estem analitzant es va publicar a *Lealtad* cap a finals de 1914, mentre que, tal com ja s'ha assenyalat abans, no va ser fins a les darreries d'aquella dècada –al caliu dels moviments sufragistes estrangers i de l'important paper desenvolupat per les dones als països bel·ligerants durant la *Gran Guerra*– quan, a Espanya, en diversos medis catòlics i en algunes de les revistes vinculades al feminisme catòlic, el vot femení va començar a ser contemplat com una possibilitat plausible i de gran utilitat per a la causa de l'Església.⁵⁴

No obstant, des d'aquestes posicions sí que es qüestionava, de manera indirecta, la reclusió femenina en la llar, a través de la reivindicació de millores educatives i laborals per a les dones i de la projecció pública en camps com ara la beneficència, la moralització, o l'educació. En aquestos, degut a algunes de les qualitats psicològiques que el discurs de gènere atribuïa al sexe femení –la tendresa, l'amor, la comprensió, la virtut moral, etc.– s'estimava –no sols per part de les pròpies militants sinó també per dirigents d'aquells moviments– que les dones es trobaven en millors condicions que els homes per a actuar.⁵⁵

En el marc d'aquestos plantejaments feministes que podríem denominar *moderats*, és *Guillermo* qui va més lluny, amb un article en el qual, a més de defensar sense matisos la inserció de les dones en el món laboral i educatiu –plena i a tots els nivells– associa estretament aquesta inserció a la possibilitat desitjable que les dones puguin ser lliures i autònomes, entenent com a tal el fet que no hagen de dependre econòmicament del marit. D'altra banda, en el mateix text assegura que, quant a capacitat intel·lectual, no hi ha diferència entre homes i dones i, si d'haver-la, és a favor

---

⁵³ El text de *Kamenca* a *Lealtad*, 14/11/1914. El de *Guillermo* a *Lealtad*, 05/09/1914. L'animadversió del feminisme conservador contra el moviment sufragista també a R. Monlleó, "Moda y ocio en los felices años 20. La maternidad moral de las mujeres católicas en Castellón", p. 212.

⁵⁴ R. A. Gutiérrez, "Las católicas y la política: del apostolado a la propaganda y la movilización (1900-1924)", p. 171.

⁵⁵ M. Nash, "Experiencia y aprendizaje: la formación histórica de los feminismos en España", en *Historia Social*, nº 20, 1994, pp. 151-172; I. Blasco, *Paradojas de la ortodoxia. Política de masas y militancia católica femenina en España (1919-1939)*, pp. 44-46, 53-54 i 71.

d'aquestes. Fins i tot recomana als lectors, per tal que es convencen d'aquesta tesi, l'obra *Beneficencia, filantropía y caridad*, de Concepción Arenal.⁵⁶

Fora de la secció que durant tres mesos va dedicar el setmanari maurista *Lealtad* a *qüestions femenines*, a la premsa conservadora castellonenca, de tant en tant, es publicaven articles d'aquesta temàtica. En ells es poden diferenciar també dos tipus de continguts.

D'una banda, cal distingir aquelles aportacions que, directa o indirectament, reproduïen els esquemes de gènere vigent, tot atribuint a les dones les característiques i els rols típics del discurs de la domesticitat. Trobem ací treballs referits a matèries considerades pròpies de les dones, com ara la moda, i també textos d'exaltació de la seua bellesa.⁵⁷ En altres casos es remarcava la frivolitat femenina o es comentava, en to burlesc, la possibilitat que les dones exerciren professions o oficis considerats exclusivament masculins.⁵⁸

No obstant, en les pàgines de la premsa dretana també podem localitzar articles que posen de manifest la capacitat de les dones de transcendir l'àmbit domèstic i jugar papers rellevants en l'esfera pública, sobre tot en el terreny laboral i professional.

No sols es tracta d'elogis de figures femenines capdavanteres en l'àmbit artístic –cantants, ballarines, actrius...– els triomfs de les quals resultaven bastant assumibles per a la ideologia patriarcal dominant, ja que podien ser entesos com correlats lògics derivats de la seua major sensibilitat i delicadesa.⁵⁹ Contràriament, tot i que de manera més esporàdica, també es destaquen casos d'èxits femenins assolits en camps considerats masculins, com ara els negocis.⁶⁰ En la mateixa línia, es poden localitzar

---

⁵⁶ *Lealtad*, 12/09/1914. En el context d'aquests arguments, en aquest mateix escrit *Guillermo* també afirma que si ell arriba a ser pare de xiquetes procurarà que estudien i exerceixen una professió. Es tracta de plantejaments situats en la línia dels expressats pel propi Antonio Maura (T. Carnero, "Límites de la democratización e inclusión de las mujeres: las propuestas de las derechas a comienzos de los años veinte", en A. Aguado i T. M^a. Ortega, *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València, Universitat de València, 2011, pp. 137-139).

⁵⁷ Vegeu per exemple *La Provincia*, 12/01/1914, 10/07/1914, 02/10/1914, 15/01/1915, 08/01/1917 i *La Provincia Nueva*, 08/01/1917, 12/07/1917, 23/08/1917 i 07 i 15/06/1923.

⁵⁸ Respecte a la frivolitat femenina, vegeu per exemple el xicotet relat publicat a *La Provincia Nueva*, el 19 de abril de 1917. En ell es narra com una parella de joves va passejant pel camp i es troba amb una papallona que està a punt de morir ofegada en una font. Donada la insistència de la xica, el xic, mullant-se els peus, salva a la papallona, però acte seguit la xica recorda que s'ha posat de moda adornar els barrets amb papallones. Sense cap tipus de remordiment decideix clavar al seu barret amb una agulla la papallona que ha salvat el xic. Quant a escrits jocosos relacionats amb la inserció de les dones en oficis *poc adequats* al seu sexe, vegeu per exemple el publicat a *La Provincia Nueva*, 19/07/1917, sobre la presència femenina en les forces armades.

⁵⁹ Vegeu per exemple *La Provincia*, 09 i 11/01/1915 i 08/10/1915 i *El Maestrazgo*, 06/06/1914.

⁶⁰ Una mostra la trobem en un article dedicat a relatar el cas d'èxit de dues dones –una nord-americana i l'altra japonesa– que s'han fet milionàries gràcies als seus encertats negocis. L'article conclou: «¡El feminismo [sic] avanza!» (*La Provincia Nueva*, 20/11/1920).

articles que remarquen la progressiva penetració de les dones en altres tipus d'activitats, on la seua presència fins al moment era molt limitada, com ara per exemple l'esport.⁶¹

En altres casos s'arriba a reivindicar la igualtat en atributs tan masculins –des de l'òptica del sistema de gènere imperant– com ara el valor, la resistència física i psicològica, l'energia... S'argumenta al respecte, per exemple, que les dones tenen la mateixa capacitat de resistència que els homes davant les malalties o la fatiga. O s'incideix en el contrast entre la frivolitat amb què les dones es comporten habitualment i la fortalesa mental i la capacitat de sacrifici que són capaces de mostrar en situacions extraordinàries. En eixe sentit, s'inclouen també exemples concrets, com el cas dels nihilistes russos deportats a Sibèria, entre els quals s'assegura que les dones han sobreviscut en major proporció que els homes al desànim i a l'esgotament.⁶²

Fins i tot es pot trobar alguna descripció dels moviments feministes desenvolupats en altres països, en concret als Estats Units, que en termes generals –a excepció d'alguns retrets dirigits a les feministes més radicals– es realitza en termes positius.⁶³

En suma, el repàs del tractament de les temàtiques femenines i de gènere a la premsa dretana castellanenca posa de relleu la pervivència de la ideologia patriarcal basada en la separació de les dues esferes i la reclusió femenina en l'àmbit domèstic.

No obstant, per altra part, també posa de manifest l'existència de corrents de pensament alineats amb aquell feminisme *moderat* de tall conservador, que s'ha perfilat en pàgines anteriors. Amb tot, un feminisme que, en el cas castellanenc, no s'ha trobat cap indicatiu de que estiguera reivindicant ja el dret de vot per a les dones. Tanmateix, sí que arribava a posar en qüestió elements centrals en la ideologia de gènere imperant, com ara l'atorgament en exclusiva al marit de les tasques productives, de la subsistència econòmica del nucli familiar.

Per altra part, tampoc s'ha de perdre de vista el fet que bastants dels posicionaments feministes exposats en la secció “Fémina” publicada a *Lealtad*, així com pràcticament totes les aportacions puntuals realitzades en aquest sentit a la premsa dretana publicada a Castelló, van ser elaborats per homes. Aquesta circumstància reflecteix que també entre els dirigents i publicistes conservadors s'estava obrint pas aquella imatge de la dona alliberada de la seua reclusió en l'àmbit domèstic, conscients

---

⁶¹ *La Provincia Nueva*, 06/11/1920.

⁶² *La Provincia Nueva*, 14/01/1922.

⁶³ *La Provincia Nueva*, 02/04/1921.

cada vegada més de la seues capacitats per actuar en determinats camps d'acció públics, així com del seu pes incontestable en parcel·les com ara la religió o el treball remunerat.

Les distàncies entre el món de la representació idealitzada –la dona *àngel de la llar*– i el món de l'experiència quotidiana –les dones que treballaven, que es formaven, que participaven en les mobilitzacions públiques...– cada vegada eren més grans i aquest fet no escapava tampoc a la percepció dels homes. Per tal d'aprofitar el potencial de les dones en benefici dels seus projectes col·lectius, i tal volta també, en certa mesura, per convicció ètica de que aquelles s'estaven fent mereixedores d'un esquema de gènere més igualitari –i per tant més just– alguns d'aquests homes vinculats als sectors dretans contribuïren a reformular el model de feminitat.

DONES, REPUBLICANISME I SOCIALITZACIÓ POLÍTICA

El republicanisme, com la resta de cultures polítiques, va reservar durant molt de temps un paper secundari a les dones dins la política, limitat a exercir de fidels companyes i d'útils transmissores dels valors democràtics al si de la llar.⁶⁴ Aquesta situació de partida va començar a variar progressivament a mesura que els primers anys de la nova centúria avançaven, i amb ells ho feia el procés de socialització política de la ciutadania.

Efectivament, alguns treballs han posat de relleu com, en aquell context, en determinats focus republicans les dones van passar a ser valorades ja no sols en funció de les seues missions al si dels nuclis familiars. Aquest desenvolupament del protagonisme polític femení al marge dels fills i dels marits, ha sigut vinculat a la necessitat de contrarestar l'activisme catòlic femení –que estava implantant extenses xarxes d'acció pública–, però també a la fidelitat de les dones al principis republicans i l'interés persistent per totes les activitats del partit a que tenien accés, aspectes que van contribuir a que els homes reconegueren el seu valor.⁶⁵

Va ser a partir d'aquell increment de la seua consideració en el terreny polític, quan les dones es situaren en disposició de poder introduir en els discursos i debats públics la reivindicació de reformes que les dotaren d'un major grau d'emancipació i d'igualtat amb els homes. El última instància, el punt culminant d'aquell procés va ser

---

⁶⁴ A. Duarte, *Historia del republicanisme a Catalunya*, p. 15.

⁶⁵ L. Sanfeliu, *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, pp. 155-156, 302 i 311-315.

la constitució d'organitzacions feministes d'abast nacional i desvinculades dels partits polítics.⁶⁶

És precisament la determinació de l'abast de les transformacions exposades en els paràgrafs anteriors en el cas del republicanisme castellanenc, l'objectiu que es persegueix en les pàgines següents.

Les dones en l'entramat organitzatiu republicà

Si en el camp polític de les dretes les organitzacions formals femenines es reduïen a seccions de Margarites constituïdes en alguns focus tradicionalistes presents a les terres de Castelló, en el republicanisme el panorama resulta menys encoratjador encara. No s'ha localitzat cap indicatiu que apunte a la possibilitat de l'existència d'alguna entitat o secció femenina. De fet, almenys en el cas de la ciutat de Castelló, no s'han detectat organitzacions femenines fins a la Segona República, amb la constitució de les Agrupacions Femenines Radicals.⁶⁷

No es pot afirmar que aquesta dada resulte sorprenent. Els estudis d'altres nuclis republicans equiparables referits als anys de la Restauració tampoc han revelat el bastiment d'estructures organitzatives exclusivament femenines.⁶⁸ És una mostra més de que la política, en el seu sentit més estricte i més encara si es tractava de la seua formalització en organitzacions, resultava un dels camps de més difícil accés per a les dones. Nogensmenys, també es poden trobar casos d'organitzacions de dones republicanes bastant incipients en nuclis no més destacables que el castellanenc.⁶⁹

---

⁶⁶ L. Sanfeliu, *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, pp. 155-156, 302, 314-315 i 319 i "Derechos políticos y educación ciudadana. Feminismos progresistas en el primer tercio del siglo XX", *Historia Social*, n.º 67, 2010, p. 118; C. Fagoaga, "De la libertad a la igualdad: laicas y sufragistas", en C. Segura i G. Nielfa (eds.), *Entre la marginación y el desarrollo: mujeres y hombres en la historia*, Madrid, Ediciones del Orto, 1996, p. 194.

⁶⁷ G. Reguillo, *El Partido Republicano de Castellón (1868-1936)*, pp. 325-327; F. Archilés et. al., *Ser de Castelló. La identidad local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, pp. 220-223.

⁶⁸ F. Arcas, *El republicanismo malagueño durante la Restauración (1875-1923)*; D. Caro, *Republicanism and obrero. Trebujena (1914-1936)*; L. Giadás, "A necesidad de algo que corte o vento: unha aproximación o republicanismo galego baixo Alfonso XIII"; M^a. A. Peña, "A la sombra de la Corona. El republicanismo en Huelva durante la Restauración", en J. L. Casas i F. Durán (coord.), *I Congreso El Republicanismo en la Historia de Andalucía*, Priego de Córdoba, Patronato Niceto Alcalá-Zamora y Torres / Diputación de Córdoba, 2001, pp. 261-289.

⁶⁹ Com a mostra es pot citar el naixement, en 1899, de la *Sociedad Progressiva Femenina "La Humanitaria"*, al si del Centre Republicà Democràtic Autonomista de Reus (M. Morales, "Los espacios de la sociabilidad radical-democrática: casinos, círculos y ateneos", *Studia Historia. Hª Contemporánea*, n.º 19-20, 2001-2002, pp. 169.

Quant al republicanisme femení de la ciutat de València, ja als anys del canvi de segle disposava d'un setmanari i d'una entitat pròpia, l'Associació General Femenina.⁷⁰

Més enllà del factor general, que fa referència a les barreres interposades, en tots els casos, per l'esquema de gènere dominant,⁷¹ resulta adient preguntar-se pels detonants que contribuïren al nul o marginal desenvolupament formal del republicanisme femení a Castelló. Entre ells cal prendre en consideració l'absència de figures impulsores, capaces de galvanitzar i de liderar el procés d'inserció en l'esfera política de les dones pròximes al republicanisme. En altres casos, com ara el republicanisme valencià o el barceloní, la labor desenvolupada per activistes com ara Belén Sárraga, les germanes Carvia, Elena Just, Maria Marín, Ángeles López de Ayala, Amalia Domingo Soler... va resultar clau per al bastiment d'estructures organitzatives femenines.⁷²

En segon terme, també cal valorar, com un altre possible obstacle, la manca d'estímuls dels dirigents republicans per tal d'integrar a les dones en el seu entramat organitzatiu i en els seus repertoris mobilitzadors. A les terres de Castelló no es registra, durant el primer decenni de la nova centúria, una participació de les dones catòliques en les tensions clericals equiparable a la que sí que es produeix, per exemple, al Cap i Casal.⁷³ D'eixa manera, aquestes no van servir d'incentiu per impulsar entitats femenines republicanes amb què contrarestar-les. Quan, a partir de la segona meitat dels anys 10, en un context de creixent polarització social, es generalitze la implicació femenina en les conteses sociolaborals, aquestes no es canalitzaran preferentment a través dels partits polítics, sinó per la via sindical. Estaran protagonitzades pels enfrontaments entre les treballadores afins a l'obrerisme de resistència i les adscrites al moviment social catòlic, tal com tindrem oportunitat de comprovar en pàgines posteriors.

Pel que fa als rols femenins en els espais de sociabilitat republicans, els estudis que s'han aproximat a aquesta qüestió posen de manifest un progressiu increment de la

---

⁷⁰ L. Sanfeliu, *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, pp. 110-111.

⁷¹ Fins i tot en cas de desenvolupaments bastant remarcables d'estructures formals femenines, com l'experimentat al si del blasquisme, s'ha remarcat la manca de recolzament dels intents per bastir i consolidar organitzacions pròpies (L. Sanfeliu, *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, p. 247).

⁷² L. Sanfeliu, *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*; M^a. D. Ramos, "La República de las librepensadoras (1890-1914): laicismo, emancipismo, anticlericalismo", *Ayer*, n.º 60, 2005, pp. 45-74.

⁷³ L. Sanfeliu, *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, pp. 155-156, 302 i 314-315; R. Reig, *Blasquistas y clericales. La lucha por la ciudad en la Valencia de 1900*, esp. pp. 105-111.

seua rellevància i intensitat. Així, en el cas del blasquisme, durant els primers anys del nou segle, en les cròniques dels actes del partit les dones encara no eren qualificades de correligionàries i se'ls representava amb adjectius que es limitaven a remarcar la seua bellesa, alegria, simpatia... A més, si fem cas d'aquestes cròniques, les seues funcions en els mítings, revetlles i demás trobades, eren clarament subsidiàries: recepció d'oradors, brodat de banderes, etc. Rarament prenen la paraula en públic.

Tanmateix, abans d'acabar la primera dècada del *nou-cents*, els cronistes dels actes blasquistes cada vegada amb major freqüència passaren a qualificar a les companyes de correligionàries o de republicanes. Ja no es remarcava sols la seua bellesa o el seu caràcter afable i alegre, sinó també la seua fidelitat als principis i valors republicans. Fins i tot es va organitzar algun acte en el seu honor o se'ls va dedicar discursos. Eixamplaren el seu camp d'acció, ja no circumscrit a les revetlles familiars sinó obert a activitats de major càrrega política, com ara mítings, manifestacions o conferències.⁷⁴

¿Es va reproduir aquesta evolució de la presència femenina en els espais de sociabilitat republicans en el cas de Castelló? A les cròniques periodístiques dels actes republicans les referències a les dones són molt escasses i en termes generals breus. Aquesta circumstància s'explica per la concurrència de diversos factors. En primer lloc, cal fer referència als dos factors ja apuntats més a dalt: l'absència de dones capaces de liderar aquesta incursió en els espais republicans i la manca d'un *enemic* que estimulara aquest procés. En segon terme, naturalment també s'ha de vincular amb el discurs de gènere preponderant, en el qual la presència femenina a l'espai polític continuava resultant quelcom inapropiat. En tercer lloc, no s'ha de perdre de vista la *dobla jornada* laboral que havien d'afrontar moltes dones, de la qual es derivava la carència de temps lliure que poder dedicar, per exemple, a aquest tipus d'activitats.

En darrera instància, en alguna mesura també cal relacionar aquesta falta de presència en les cròniques periodístiques dels actes republicans, amb la manca de voluntat dels cronistes de deixar constància de la participació femenina en aquest tipus d'activitats. Es podria pensar que, si les dones es prodigaven poc en les mobilitzacions republicanes, els periodistes es veurién impulsats a fer-se ressò de la seua presència quant aquesta efectivament s'hi produïa. No obstant, cal tenir en compte que, seguint la ideologia de la divisió de les esferes, el paper de les dones en aquest tipus d'espais

---

⁷⁴ L. Sanfeliu, *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, pp. 134-139 i 144 i "Familias republicanas e identidades femeninas en el blasquismo: 1896-1910" p. 89 i ss.

continuava sent considerat anecdòtic i fins i tot inadequat. Per tant, poc susceptible de quedar destacat a les cròniques periodístiques.

D'eixa manera, sovint les referències periodístiques de participacions femenines en actes republicans apareixien quan es considerava que aquestes podien anar en benefici dels interessos del Partit. Així, no resulta infreqüent que en aquells actes de temàtica anticlerical o laïcista es remarque la quantiosa assistència femenina enregistrada. Referències d'aquesta mena s'introdueixen, per exemple, en algunes de les cròniques de les conferències *político-religioses* organitzades per Setmana Santa. Es posa de relleu la presència de «buen número de mujeres que apartándose de rancias costumbres, optan por acudir a oír a los oradores de ideas progresivas y dignificadoras».⁷⁵

Naturalment no es tracta de comentaris innocents, sinó que es troben íntimament relacionats amb la tradicional imatge de les dones com a principal suport social de l'Església. En eixe sentit, destacar la bona assistència femenina a actes de caire anticlerical o laïcista, suposava un bon recolzament per a la tesi de la progressiva secularització de la societat, central i clau en el discurs i en el projecte republicà. Ajudava a posar de manifest que la societat en general i fins i tot la població femenina particular, estava cada vegada més deslliurada de la religió i, sobre tot, de les institucions eclesiàstiques. A més, podia contribuir també a que altres dones assistiren a actes d'aquest tipus i s'allunyaren de la influència de l'Església.⁷⁶

Més enllà de la presència femenina en aquestes iniciatives de tarannà anticonfessional, les referències a la participació de les dones en les mobilitzacions i en els espais de sociabilitat republicans ja s'ha assenyalat que són esporàdiques, però no inexistents. En el cas dels freqüents balls organitzats als centres republicans –per carnestoltes, pel 14 de juliol (commemoració de la presa de la Bastilla), etc.– la presència femenina no solia aparèixer explícitament a la premsa, però se sobreentén. Es tractava d'una activitat d'oci, però cal evitar menysprear el seu paper en el procés de socialització política, en aquest cas republicana. A través dels balls i revetlles familiars, en major o menor mesura les dones es posaven en contacte amb qüestions referides a l'actualitat cultural, artística, política... del moment, al temps que ampliaven els seus

---

⁷⁵ *El Clamor*, 18/04/1919. Un altre exemple a *El Clamor*, 30/03/1918.

⁷⁶ M^a. P. Salomón, “Las mujeres en la cultura política republicana: religión y anticlericalismo”, *Historia Social*, n° 53, 2005, p. 112.

àmbits d'actuació més enllà de la família, el veïnat i les festivitats tradicionals de caire religiós.⁷⁷

A més, podem trobar testimonis de la presència femenina no sols en balls i revetlles sinó també en altres activitats que atresoren una major i més explícita càrrega instructiva o política. Així, ja s'acaba de comprovar l'existència de testimonis de dones presents en conferències de temàtica política-religiosa programades per Setmana Santa. També podem trobar informacions semblants en el cas de conferències que aborden matèries pedagògiques o socials.⁷⁸

De la mateixa manera, es pot rastrejar la presència femenina en el tipus de mobilització política per excel·lència: el míting. Així, per exemple, en l'organitzat amb motiu de la inauguració d'un centre republicà a Cabanes, les dones es trobaven –junt als seus marits i fills– esperant l'arribada dels republicans de la capital a l'entrada del poble. Durant el trajecte al punt de realització del míting, foren les dones principalment les que no cessaren de proferir visques a Fernando Gasset. Iniciats els discursos dels oradors, «las mujeres, tan entusiastas como los hombres, no cejaron tampoco de ovacionarles». Finalment, tornaren a participar, junt als homes, en l'acomiadament entusiàstic brindat als visitants.⁷⁹

Trobem a les dones amb els mateixos comportaments i rols també en mítings de caire propagandístic.⁸⁰ Fins i tot les podem localitzar en els mítings electorals, a pesar de la seua manca de drets polítics.⁸¹ En altres, com en el celebrat a Sant Joan de Moró amb motiu dels comicis provincials de 1919, es posa de relleu l'assistència de quasi tot el veïnat, entre el qual cal suposar que s'inclouïa la població femenina.⁸²

Amb tot, a penes s'han localitzat referències sobre intervencions femenines en conferències i mítings republicans. L'únic testimoni conegut és el de la mestra Catalina Ferrer Machordom, que en un cicle de xarrades organitzat per la Joventut Republicana de Castelló va pronunciar una conferència titulada «La mujer en la naturaleza».

---

⁷⁷ L. Sanfeliu, *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, p. 143. A banda de les informacions aparegudes a la premsa local, per fer-se una idea de la profusió amb què els centres republicans organitzaven balls, resulta adient consultar les actes dels òrgans de govern d'alguns d'ells, com ara les del Centre Instructiu d'Unió Republicana de Vila-real i les de l'Ateneu Radical de Castelló.

⁷⁸ *El Clamor*, 31/01/1917, 30/05/1919, 05/02/1921 i 19/02/1921.

⁷⁹ *El Clamor*, 21/04/1913.

⁸⁰ Vegeu per exemple el míting celebrat pel Grup Propagandista Republicà a la Salzedella (*El Clamor*, 27/12/1916).

⁸¹ Així es fa constar en sengles cròniques dels mítings republicans celebrats a Almassora i Borriol en la campanya de les eleccions generals de 1920 (*El Clamor*, 11/12/1920).

⁸² *El Clamor*, 25/06/1919.

Desconeixem si aquesta professora era d'adscripció republicana o si simplement fou convidada a impartir aquesta conferència per la seua condició de mestra. En tot cas, cal posar en valor el fet que s'haguera donat la possibilitat a una dona d'actuar com a conferenciant i de que a més el tema tractat fóra el del paper de les dones en la societat, tal com més endavant comprovarem amb deteniment. També havia sigut la condició femenina la temàtica abordada en una conferència impartida pel republicà Jesús Tirado a l'Ateneu Radical de Castelló uns anys abans.⁸³

Quant als trets amb què són representades i les actituds atribuïdes a les dones en les recensions d'aquestos actes, en ocasions continuen apareixent expressions com ara «[...] hermosas chivertenses» –assistents a un míting de propaganda republicana a Alcalà de Xivert, «[...] dando realce al acto»– o «[...] hermosas jóvenes castellonenses» – presents en una conferència celebrada a l'Ateneu Radical de la capital.⁸⁴ És a dir, atributs i rols que denoten la relegació de les dones a una posició eminentment subsidiària i passiva en els espais polítics.

No obstant, altres passatges d'algunes cròniques semblen anar en el sentit contrari. Així, les mateixes dones d'Alcalà de Xivert que assistiren a un míting de membres del Grup Propagandista Republicà desplaçats al seu poble, «ansiosas de oír a los propagandistas, ocuparon desde primera hora los puestos preferentes de la sala». Igualment, amb motiu d'altres dos mítings celebrats per aquesta agrupació propagandística a la Salzadella i Xert respectivament, el cronista va assenyalar que «Las mujeres de este pueblo [la Salzadella] como las de Chert sienten grandes entusiasmos por nuestra causa».⁸⁵

En el cas del míting realitzat també pel Grup Propagandista Republicà a Rossell, la representació de la feminitat que es desprén de la crònica redactada a l'efecte resulta ambivalent. D'una banda, sols es fa referència a les dones per fer que constar que «[...] se desvivieron por cumplimentar a los forasteros» al finalitzar l'acte, en el banquet organitzat en el propi Centre Republicà. Tanmateix, aquestes dones són qualificades de simpàtiques, però també de «[...] entusiastas republicanas» i de «[...] correligionarias».⁸⁶

Pel que fa a una de les cites cabdals del repertori mobilitzador republicà castellanenc, la manifestació cívica que formava part del programa de les Festes de la

---

⁸³ La conferència de Catalina Ferrer Machordom a *El Clamor* i *Heraldo de Castellón*, 05/02/1921. La de Jesús Tirado Cazador a *El Clamor*, 31/01/1917.

⁸⁴ Vegeu respectivament *El Clamor*, 02/05/1916 i 31/01/1917.

⁸⁵ El míting d'Alcalà de Xivert a *El Clamor*, 02/05/1916. Els de Xert i la Salzadella a *El Clamor*, 27/12/1916.

⁸⁶ *El Clamor*, 06/09/1916.

Llibertat –celebrades cada any a la capital a principis de juliol– certament les referències a la presència femenina en les cròniques periodístiques són molt escasses. La més extensa es troba en 1914 i es troba relacionada amb la irrupció en la manifestació d’una societat obrera femenina, *El Despertar Femenino*, que agrupava a les treballadores del sector de la taronja i que s’havia constituït l’any anterior. L’òrgan periodístic republicà va remarcar la participació en l’acte d’aquesta societat, «[...] abandonando rancias preocupaciones y entrando de lleno en el camino del progreso», les integrants de la qual, això sí, eren qualificades com a simpàtiques i com a «[...] hermosas mujeres».⁸⁷

Tret de la manifestació de 1914, a la resta d’edicions les referències a la presència femenina són mínimes. Pràcticament es redueixen als elogis que «[...] la mujer castellanense» va rebre en els discursos pronunciats com a cloenda de l’acte en 1919 i el fet que en la manifestació de 1922 «[...] centenares de castellanenses, sobre todo de mujeres, presenciaba en las calles el paso de la imponente Manifestación».⁸⁸ Aquesta darrera referència tal volta va venir motivada per contrarestar la implicació de les dones –en aquest cas de les dones catòliques– en els actes organitzats per commemorar el tercer centenari de la canonització de Santa Teresa, que, com ja hem comprovat anteriorment, havien tingut lloc sols uns mesos abans i havien inclòs una processó pels carrers del centre de la població.

Quant al relat dels fets històrics que les Festes de la Llibertat commemoraven –la resistència de la ciutat al setge carlí durant els dies 7, 8 i 9 de juliol de 1837– que es solien rememorar cada any a l’arribada d’aquelles dates, en el buidat hemerogràfic del període 1913-1923 només s’ha localitzat una referència a la participació femenina en aquell episodi. Es tracta d’un fragment del discurs pronunciat pel destacat republicà José Castelló Soler en l’acte de cloenda de la manifestació cívica de 1921.

Por el año 37 respiraba libertad. La tierra baja era lozana y viril; en la montaña se cobijaban en las madrigueras el oprobio y el deshonor de España. Los defensores de la Plana tenían en aquella fecha un aliado efficacísimo, cual es la mujer que manejaba los fusiles y ayudaban a aquellos héroes en la defensa de esta tierra.

---

⁸⁷ *El Clamor*, 09/07/1914. Sobre la presència de les dones en les manifestacions cíviques vegeu també F. Archilés et. al., *Ser de Castelló. La identitat local en l’època contemporània (c. 1880-1936)*, pp. 97-99.

⁸⁸ Vegeu respectivament *El Clamor*, 10/07/1919 i 08/07/1922.

Com es pot apreciar, el text es pot emmarcar en la narració *canònica* d'aquells fets històrics, en la qual les dones ocupaven un paper visible però secundari, mentre que els protagonistes, els grans herois, eren quasi sempre homes.⁸⁹

Una altra cita habitual del calendari republicà, també de tarannà eminentment polític, era la commemoració de l'11 de febrer de 1873, data de proclamació de la Primera República. En les cròniques dels mítings i revetlles celebrats amb motiu de l'efemèride tampoc s'han localitzat referències a les dones. No obstant, cal tenir en compte que, en el cas de la ciutat de Castelló, durant els anys objecte del present treball aquella celebració en bona mesura es va aprofitar per exaltar la importància de l'educació i la cultura en el projecte republicà i per premiar els xiquets i les xiquetes alumnes de les escoles que sostenien el Centre i la Joventut Republicana. D'eixa manera, en algunes ocasions, en la revetlla organitzada per celebrar l'11 de Febrer, els alumnes més reeixits –i entre ells cal suposar que hi hauria dels dos sexes– rebien reconeixements i regals, com ara llibres i diplomes.⁹⁰

A més, en algunes ocasions es van programar activitats específicament destinades als alumnes de les escoles republicanes. En 1918 celebraren una festa en una finca agrícola del potentat republicà Enrique Gimeno, que a més els va convidar a esmorzar. Acudiren prop de dos-cents alumnes d'ambdós sexes. A l'any següent es va optar per realitzar una ««[...] gira campestre de todos los alumnos de varios sexos» al Pinar del Grau. A l'endemà, en el local de les escoles del Centre i la Joventut Republicana, el mateix Fernando Gasset els va impartir una conferència sobre la Primera República i sobre el valor de l'educació, a la finalització de la qual ««[...] fue muy aplaudido y felicitado por los alumnos y alumnas»».⁹¹

Aquestes referències a la participació dels alumnes de les escoles republicanes en les celebracions de l'11 de Febrer serveixen per introduir l'anàlisi d'un altre espai de sociabilitat republicana, el constituït pels centres educatius que formaven part de la seua xarxa associativa. Com ja s'ha pogut comprovar, a les escoles sostingudes pel Centre i la Joventut Republicana de la capital acudien xiquets i xiquetes.⁹² Desconeixem si les classes eren mixtes o no i si els continguts impartits eren diferents en funció del sexe,

---

⁸⁹ F. Archilés et. al., *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, pp. 98-99. El fragment del discurs de Castelló Soler extret d'*Heraldo de Castellón*, 09/07/1921.

⁹⁰ *El Clamor*, 12/02/1913 i 12/02/1914.

⁹¹ La festa de 1918 a *El Clamor*, 11/02/1918. Les postres foren sufragades pel Centre Republicà i els dolços pel president d'aquest, Bautista Segarra. L'excursió al Pinar del Grau a *El Clamor*, 10/02/1919. La conferència de Fernando Gasset a *El Clamor*, 11/02/1919.

⁹² Vegeu també *El Clamor*, 29/09/1919.

però, com a mínim, tal com ha quedat palesat als paràgrafs anteriors, la matriculació en elles suposava per a aquelles xiquetes la possibilitat de participar en activitats allunyades de l'esfera domèstica, no sols formatives sinó també lúdiques, d'esbargiment i polítiques.

També s'ha de fer esment, en aquest punt, a l'escola nocturna del Centre Obrer, en la qual podien matricular-se els socis d'aquella entitat d'ambdós sexes i els fills i filles d'aquestos. Inaugurada en 1916, amb 130 alumnes i un professor, per al curs 1918-19 ja comptava amb tres professors.

Certament, no es tractava d'un centre educatiu formalment republicà, però la implicació del republicanisme local en la seua creació i desenvolupament resulta manifesta. La proposta va partir de l'obrer republicà Miguel Montó. Almenys inicialment, les retribucions del professorat van ser assumides per l'Ajuntament, dominat pels republicans. En torn al començament del curs 1918-1919, segons *El Clamor* estava contribuint al sosteniment econòmic de l'escola un correigionari anònim, la identitat del qual no volia revelar ««[...] por no herir su modestia». Respecte al seu primer mestre i director, va ser una figura capdavantera del Partit Republicà a Castelló, Carlos Selma. També resulta significatiu que en maig 1918 fóra convidat a donar una conferència de cloenda del curs el també dirigent republicà Vicente Vilar Miralles, al seu torn mestre de les escoles del Centre i la Joventut Republicana. A l'any següent l'encarregat de pronunciar la conferència de cloenda seria Joaquín Dualde, que acabava de participar en les eleccions a Corts pel districte de Nules com a candidat republicà.⁹³

A banda de reflectir la seua tradicional aposta del republicanisme per l'educació com a instrument transformador essencial de la realitat política i social, aquell projecte formatiu abanderat pels republicans castellanencs, dirigit a la població obrera de la ciutat, tenia també un rerefons polític: contribuir a reforçar els llaços del Partit amb un dels seus suports socials fonamental, el de les classes treballadores.⁹⁴

---

⁹³ El procés de constitució i la trajectòria durant els primers anys de funcionament de l'escola nocturna del Centre Obrer a G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 179-180. La contribució del benefactor republicà anònim a *El Clamor*, 26/11/1918. Les conferències de cloenda de Vilar i Dualde a *El Clamor*, 22/05/1918, *La Provincia Nueva*, 27 i 30/06/1919 i *El Clamor*, 30/06/1919.

⁹⁴ Vegeu al respecte la disputa entre Miguel Montó i l'obrer anarquista Dionisio Marzá al si de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer, al voltant del nomenament del professorat de l'escola (G. Llansola, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*, pp. 179-180).

En eixe sentit, com hem comprovat, del referit projecte educatiu no van excloure a les dones, entre altres raons, perquè el seu pes creixent en el contingent de mà d'obra les feia cada vegada més importants a l'hora de mantenir la influència política sobre el Centre Obrer i tractar d'imposar al si del mateix les directrius moderades i reformistes pròpies de les concepcions republicanes sobre el moviment obrer.

A més, a banda de la inclusió del col·lectiu femení en els seus projectes educatius, el republicanisme de la capital va portar a terme iniciatives per facilitar l'accés d'aquest a estudis de nivells superiors, en concret de magisteri. Així, en juny de 1919 *El Clamor* informava que Josefa de la Transfiguración Roda i Pepita Esparducer Esparducer, joves becades pel Centre i la Joventut Republicana, havien aprovat amb brillants notes el segon curs de l'Escola Normal. En la mateixa nota s'afegia una felicitació al correligionari Vicente Pachés, ja que la seua filla, Pepita, havia aprovat, amb algunes qualificacions excel·lents, les assignatures del primer curs.⁹⁵ Es desconeix, però, si es va tractar d'una iniciativa puntual o si va existir quelcom que podria entendre's com un programa d'ajudes més o menys instituït i perllongat en el temps. Tampoc sabem les condicions per accedir a elles.

Acadèmia particular d'alumnes de batxillerat a Betxí, febrer de 1896. La mestra és Josefa Meneu Bovaira (Arxiu Municipal de Betxí – F. Nebot [et. al.], *Betxí. Una mirada al passat del nostre poble*, Betxí, Caixa Rural de Betxí, 2014, p. 123).

⁹⁵ *El Clamor*, 09/06/1919.

En qualsevol cas, informacions d'aquesta mena posen de relleu un interès dels dirigents gassetistes per promoure i difondre l'accés de les joves als estudis de magisteri, probablement relacionat amb la importància que atorgaven a la instrucció de les dones, en tant que aquestes tenien assignada la missió d'infondre els ideals del partit en l'àmbit domèstic. A més, l'educació laica resultava clau per combatre la secular influència eclesiàstica en la població femenina.⁹⁶ En eixe sentit, era de suposar que aquelles mestres vinculades al republicanisme, que en alguns casos fins i tot havia contribuït a costejar l'accés a la titulació que els permetia exercir la seua professió, transmetrien a les xiquetes en les seues escoles l'amor als principis republicans. Aquestes, al seu torn, farien el mateix amb els seus fills al si del nucli familiar.

No obstant, al mateix temps cal pensar que, a través d'aquest accés a nivells d'instrucció superior, fomentat des de les cúpules directives de les societats republicanes, les dones van donar passos substancials cap a la seua consideració com a subjectes públics autònoms. En eixe sentit, en el cas del blasquisme s'ha assenyalat com sols reconeixia una subjectivitat pròpia, desvinculada dels seus rols familiars, a les dones instruïdes, normalment mestres.⁹⁷

Fet i fet, les dades i testimonis analitzats en les pàgines precedents posen de relleu que, a l'alçada del període 1913-1923, al si de l'entramat associatiu del republicanisme castellanenc les dones ja no limitaven la seua presència als actes i espais de tarannà familiar i d'oci, sinó que també tenien cabuda en conferències, manifestacions i mítings de tota mena, així com en els centres educatius republicans, encara que el control de la sociabilitat republicana i el disseny de les activitats que formaven part d'aquesta van continuar sent exclusivament masculins.⁹⁸ Resulta inqüestionable que en aquestos espais la població femenina va tenir accés a activitats

---

⁹⁶ L. Sanfeliu, *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, p. 98. Resulta il·lustrativa al respecte la protesta elevada en sessió municipal pel regidor republicà Vicente Vilar Miralles –mestre de les escoles del Centre i la Joventut Republicana– contra el fet que les mestres de les escoles nacionals hagueren portat a l'Església de Sant Agustí a les seues alumnes, per assistir a una conferència religiosa, en hores de classe, sense haver demanat permís als pares i sense comunicar-ho a l'alcalde (Actes de l'Ajuntament de Castelló de la Plana, 20/12/1922).

⁹⁷ L. Sanfeliu, *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, p. 273. En la mateixa línia, en el republicanisme malagueny, la primera intervenció d'una dona en un acte polític –tret del cas excepcional de Belén Sárraga– va ser d'una mestra, Evangelina López, directora de l'escola republicana de xiquetes *El Progreso* (F. Arcas, *El republicanismo malagueño durante la Restauración (1875-123)*, p. 447). La inclusió de les dones en iniciatives i institucions educatives en el cas del blasquisme a L. Sanfeliu, "Instrucción y militancia femenina en el republicanismo blasquista (1896-1933)", en A. Aguado i T. M^a. Ortega, *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València, Universitat de València, 2011, especialment pp. 57-58.

⁹⁸ A. Duarte, *La república del emigrante. La cultura política de los españoles en Argentina (1875-1910)*, Lleida, Milenio, 1998, p. 116-117.

recreatives, instructives i político-ideològiques de tall modern i progressista, tot transgredint l'estret cercle que les recloïa en l'esfera familiar i del veïnat i en els espais de sociabilitat religiosos.⁹⁹

Fins i tot hem comprovat l'organització d'alguna conferència de temàtica específicament femenina i pronunciada, a més, per una dona. Seguint aquesta mateixa línia, les dones presents en els actes i espais de sociabilitat del partit de vegades eren presentades ja com a correligionàries i es destacava la seua fidelitat als ideals republicans. És a dir, se'ls començava a reconèixer com a subjectes polítics.

Representacions femenines en el discurs republicà

A les pàgines anteriors s'ha comprovat com, en el marc de la implantació de la *nova política* i del procés de socialització associat a aquesta, la presència femenina en les mobilitzacions i espais de sociabilitat republicans estava normalitzant-se, al temps que les dones començaven a ser valorades ja no sols en funció de les seues missions *polítiques* en l'àmbit familiar. Així, es pot afirmar que, en el terreny de l'experiència – en aquest cas política– els discurs de gènere hegemònic, que recloïa els rols femenins a l'esfera domèstica, estava sent en certa mesura contradit per les dones republicanes.

En eixe sentit, tenint en compte que en la configuració de les identitats col·lectives –entre elles les de gènere– interactuen mútuament el plànol social, de l'experiència, amb el de les representacions i el llenguatge,¹⁰⁰ resulta adient dedicar els següents paràgrafs a analitzar els discursos de gènere i les imatges amb què la feminitat va ser representada pels dirigents i medis republicans durant aquells anys. Es pretén així contribuir a assolir un coneixement més precís d'allò que la feminitat com a categoria significava en l'univers republicà en aquella etapa històrica.

Per una banda, trobem testimonis que encara representen a les dones amb els tòpics més clàssics del discurs de les esferes. Podem prendre com a referència la secció de periodicitat setmanal que, sota el títol «Feminismo», es publicava al diari republicà *Libertad*, publicat a la capital. En ella va ser habitual la publicació de treballs de temàtica romàntica elaborats per homes (relats, poesies, articles de fons...), que es limitaven a glosar la bellesa femenina.¹⁰¹

---

⁹⁹ L. Sanfeliu, *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, p. 143.

¹⁰⁰ A. Aguado, "Las relaciones de género y la nueva historia social. Identidad social y prácticas culturales", p. 161.

¹⁰¹ Sols a títol d'exemple, *Libertad*, 29/12/1921 i 20/04/1922.

Un pas més va donar Francisco Betoret Traver, en la seua sèrie de tres articles titulada *Elogio de la mujer*, publicada també en aquella secció de *Libertad*. Certament, en el primer d'ells es va limitar a assenyalar, de forma bastant asèptica, les diferències entre ambdós sexes des de diversos plànols, essencialment des del físic i des del psicològic. De la comparació les dones no en sorgien especialment perjudicades. Si bé tenien menor fortalesa muscular, menor estatura... des de la perspectiva psicològica els atribuïa una major fortalesa mental, així com unes actituds menys egoistes, més humanitàries i més ètiques.

Tanmateix, en el següent article de la sèrie Betoret afirma que mentre en els homes predominen les qualitats intel·lectuals, en la població femenina ho fan les afectives. En eixa línia, assenyala que les dones són més sentimentals, romàntiques, impressionables, dòcils, submises i dolces. Finalment, en el darrer article les acuse de caure amb freqüència en futilitats i frivolitats i de preocupar-se en excés de la seua imatge estètica. Amb tot, també és cert que exhorta als pobles a elevar la condició moral i social de les dones.¹⁰²

Aquestos tòpics del discurs patriarcal també es poden trobar reproduïts a la secció d'entreteniment i humorística que es publicava a *El Clamor*, denominada «Rompe-cabezas y discreteos». En ella es poden llegir afirmacions com la següent: «La imaginación de las mujeres exige más riendas que espuelas. Es un niño revoltoso que debe llevarse con andadores para que no de pasos en falso».¹⁰³

En altres testimonis s'aborda més específicament la qüestió del rol femení en el terreny de la política. En aquestos casos les dones queden relegades a una posició subalterna, a la funció de suport moral dels fills, germans, pares o marits. El propi Fernando Gasset, en un discurs pronunciat en un acte celebrat a la Casa del Poble Radical de Madrid, es situava en l'òrbita d'aquest tipus de plantejaments: «Pide a las mujeres españolas que ayuden a sus maridos en la lucha por la idea republicana y les presten ánimo en lugar de deprimirles». En la mateixa línia, uns anys abans, en un míting republicà celebrat a Cabanes, els oradors «[...] incitaron a las mujeres a que

---

¹⁰² Els tres articles de Francisco Betoret a *Libertad*, 11 i 18/11/1921 i 15/12/1921.

¹⁰³ *El Clamor*, 05/04/1916. Més exemples a les edicions dels dies 03 i 08/10/1914, 02/05/1916 i 02/10/1916.

ayuden a los hombres si quieren que sus hijos, bajo el régimen republicano, encuentren la libertad, la justicia y la protección que la monarquía les niega».¹⁰⁴

Cal prestar atenció també al vincle entre gènere i anticlericalisme. Com sabem, els components anticlericals ocupaven un lloc central dins la cultura política republicana. En eixe sentit, la tradicional representació de la població femenina com a principal bastió social d'una Església que havia anat perdent adeptes i influència al llarg del segle anterior, lògicament no degué ajudar gens a la imatge de les dones en el discurs republicà. Tampoc l'àmplia difusió de l'arquetip femení que les presentava com a rèmores per al progrés de la societat, en concebre-les com éssers ignorants, crèduls i fàcilment suggestionables, que es trobaven absolutament sotmesos a la influència del clergat.¹⁰⁵

D'eixa manera, no és infreqüent l'aparició d'articles a la premsa republicana castellonenca que es fan ressò d'aquell recolzament de les dones a l'Església, sobre tot al voltant de les dates de la Setmana Santa. Aquest suport es presenta com quelcom irracional i paradoxal, ja que s'argumentava que les dones eren les principals defensores del catolicisme i de les seues institucions, al temps que unes combatents a ultrança contra el liberalisme, que pretenia precisament alliberar-les de la posició d'extremada submissió i inferioritat a la que l'Església les tenia relegades.¹⁰⁶

En alguns medis de caràcter més radical, aquest tipus d'arguments, barrejats amb tòpics negatius tradicionalment associats a la feminitat –la coqueteria, la fastuositat, la frivolitat– podien desembocar en postures manifestament misògines. Així, a *Rebeldía* – el setmanari publicat pel Grup Propagandista República, caracteritzat pel seu tarannà més crític, combatiu i radical que el del republicanisme oficial– es poden llegir atacs a les dones, no sols per la seua concurrència massiva als temples durant la Setmana Santa, sinó també per aprofitar els oficis religiosos per fer exhibició de vestits i perfums, amb la intenció de seduir als homes.

Es remarcava que aquestos comportaments, qualificats per exemple com a «payasadas», entraven en contradicció amb l'austeritat i la humilitat predicades per

---

¹⁰⁴ Les paraules de Gasset a *El Clamor*, 18/07/1919. El míting de Cabanes a *El Clamor*, 21/04/1913. Vegeu al respecte M^a. P. Salomón, “Las mujeres en la cultura política republicana: religión y anticlericalismo”, p. 107.

¹⁰⁵ M^a. P. Salomón, “Mujeres, religión y anticlericalismo en la España contemporánea: ¿para cuando una historia desde la perspectiva de género?”, pp. 241-242 i “Las mujeres en la cultura política republicana: religión y anticlericalismo”, pp. 103-118; L. Sanfeliu, “Derechos políticos y educación ciudadana. Feminismos progresistas en el primer tercio del siglo XX”, p. 114 i “Familias republicanas e identidades femeninas en el blasquismo: 1896-1910”.

¹⁰⁶ Vegeu per exemple *El Clamor*, 18/03/1913 i 06/04/1914.

Crist. Fent gala del to extrem característic de *Rebeldía*, un d'aquestos textos acabava amb la següent invectiva contra les dones: «¡Hipócritas desvergonzadas: merecéis todo nuestro desprecio!».¹⁰⁷

Ara bé, era davant la generació de polèmiques i conflictes de signe clerical quan els retrets a les dones vinculats al seu suport a l'Església es feien més generalitzats i assolien un major protagonisme mediàtic. Un bon exemple el trobem en la Gran Assemblea de l'Apostolat de l'Oració –especialment en la processó programada com a cloenda d'aquella trobada– celebrada, com ja sabem, entre el 21 i el 26 de juny de 1921 a la ciutat de Castelló.

En el malestar i les recriminacions que aquesta ostentació pública de fervor religiós va alçar entre els republicans –ja analitzades en apartats anteriors– les dones jugaren el principal paper protagonista. No debades, en el ja referit discurs de José Castelló Soler a la fi de la manifestació cívica d'aquell any, en una clara al·lusió a la referida assemblea catòlica –celebrada només unes setmanes abans– va relacionar el revifament que, segons ell, estaven experimentant les forces clericals i reaccionàries a La Plana, amb el fet que, si en temps passats les dones havien ajudat als herois liberals a protegir aquestes terres de l'amenaça carlista, ara ««[...] un nuevo enemigo se ha apoderado de nuestras mujeres, inculcándolas ideas arcaicas».

Així, des dels medis republicans, d'una banda, es va atacar a aquelles dones que participaren en l'organització dels actes programats en l'Assemblea, dones d'elevada posició social: «Algunas respetables señoras de las que afortunadamente para ellas no tienen obligaciones en sus casas para combatir el tedio». També es van ocupar de les dones procedents dels pobles, que, segons els republicans, s'havien hagut de reclutar per tal de dotar d'una major concurrència a la manifestació: «[...] mujeres incultas, fanatizadas por los mismos que tienen de ellas un concepto pequeño y como tal utilizado como instrumento dócil de sus intenciones muy católicas pero muy anticristianas».

Resulta d'especial interès ressenyar que un dels retrets fets a aquestes dones catòliques és que «[...] tienen abandonados los quehaceres de sus casas para pasar el día

---

¹⁰⁷ *Rebeldía*, 05/04/1917. La deriva misògina i masclista dels arguments que vinculaven dones i clericalisme a M^a. P. Salomón, “Las mujeres en la cultura política republicana: religión y anticlericalismo”, pp. 105-106 i “Devotas mogigatas, fanáticas y libidinosas. Anticlericalismo y antifeminismo en el discurso republicano a fines del siglo XIX”, en A. Aguado i T. M^a. Ortega, *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València, Universitat de València, 2011, pp. 71-98.

en la oscuridad de las iglesias o de los conventos». En comentaris com aquest queda palesat que la reclusió dels rols principals femenins en la llar continuava sent un element plenament vigent en el discurs republicà en les alhors dels anys 20.¹⁰⁸

A més, aquestos plantejaments venien acompanyats d'alguna insinuació típica del discurs anticlerical, com ara aquella que remarcava l'admiració excessiva i les relacions massa estretes de les catòliques amb els seus confessors religiosos. Així, es podia llegir, per exemple, que aquelles dones que es passaven moltes hores en esglésies i convents ho feien «[...] no por sentida convicción sino por fanatismo o por exceso de admiración hacia los que no son sus padres, sus maridos, sus hijos o sus hermanos».¹⁰⁹

En suma, a l'hora de tractar de combatre aquestos grans esdeveniments públics organitzats pels catòlics, les dones apareixien com una barrera, més encara, com un dels obstacles més difícils de vèncer. És per això que, en ocasió de la celebració d'aquella assemblea apostòlica, els medis republicans exhortaren als correligionaris a evitar que les seues esposes i fills participaren en propers actes d'exaltació catòlica, ja que «Protestar contra las manifestaciones clericales y dejar que sus mujeres e hijos sean juguete de la clericalia es clamar en vano». Més enllà d'aquesta mesura puntual, en termes generals *El Clamor* tractava de fer veure la importància de controlar l'educació i les idees al si del nucli familiar:

[...] es necesario que el cabeza de familia trabaje y eduque a los suyos en el amor a la libertad; inculque el odio al fanatismo; no tolere que el Intruso se meta en sus hogares o en la conciencia de su mujer y de sus hijos [...]. Haciendo esto, ni la reacción tendrá ya fuerza, ni habrían de sufrirse entre las familias las desavenencias y disgustos que los preliminares de esas manifestaciones clericales producen.¹¹⁰

A pesar dels testimonis i els plantejaments exposats en les pàgines precedents, cal posar de relleu que al si del republicanisme castellanenc es poden trobar també representacions de la feminitat i arguments que, tot transgredint els esquemes de gènere vigents, reivindicaven –directa o indirectament– més drets, més igualtat i més llibertat

---

¹⁰⁸ L'extensió d'aquest tipus d'arguments, fins i tot en temps de la Segona República, a M^a. P. Salomón, "Las mujeres en la cultura política republicana: religión y anticlericalismo", p. 109.

¹⁰⁹ *El Clamor*, 02/07/1921. Per a la presència d'aquestos continguts en el discurs republicà castellanenc d'anys anteriors vegeu F. Archilés et. al., *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, p. 91.

¹¹⁰ Les cites textuales incloses en aquestos paràgrafs, relacionades amb l'Assemblea de l'Apostolat de l'Oració, han sigut extretes d'*El Clamor*, 11 i 25/06/1921 i 02 i 09/07/1921. També els blasquistes estaven convençuts que el flanc més dèbil, pel qual penetraven les idees clericals en la política, era l'educació familiar, a través de la reaccionaria influència femenina en la llar i en els fills (L. Sanfeliu, *Republicanas, Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, p. 153).

per a les dones. Cal recordar, per exemple, que entre les conclusions del Congrés Nacional de la Democràcia Republicana –que es va celebrar a Madrid del 14 al 21 de novembre de 1920 i que va constituir el darrer intent de reorganització del republicanisme restauracionista– es van incloure aspectes feministes, com ara la reclamació de la igualtat de drets amb els homes, la igualtat de drets per als fills naturals, el divorci i dret al sufragi.¹¹¹

No resultava inhabitual trobar, entre les pàgines dels periòdics republicans castellonencs, articles en què es remarcava, per exemple, l'heroisme i el patriotisme que estaven demostrant les franceses durant la Primera Guerra Mundial o l'ingrés en el col·legi d'advocats de Madrid de Carmen López Bonilla, que segons *Libertad* anava a ser la primera dona que exerciria com a advocada a Espanya.¹¹²

En altres ocasions, es reconeixia la importància creixent de la mà d'obra femenina en el món del treball assalariat. Així, tot i que fora per pur pragmatisme, calia promoure entre les dones treballadores l'associacionisme i l'educació, en resultar claus per a la «[...] conquista del bienestar y felicidad a que el obrero tiene derecho». Es tracta d'un fragment de la intervenció del republicà Jesús Tirado Cazador en una revetlla organitzada pel Centre Obrer de la capital, en la qual també es felicitava de que les dones estigueren aconseguint el respecte i l'admiració a què tenien dret, tot i que en cap moment es va referir a la igualtat de drets i a l'emancipació femenina.¹¹³

Sobre aquest mateix àmbit, el del treball, també es poden localitzar comentaris, amb un to positiu, de les conquestes socials i laborals assolides per les dones a Europa, arran del període bèl·lic patit pel continent, que havia provocat la manca de mà d'obra masculina. Així, la notícia de que la Comissió Internacional de Legislació Industrial de la Societat de Nacions havia aprovat treballar perquè en el futur s'equipararen el treball masculí i el femení en totes les nacions, va suscitar el següent comentari d'*El Clamor*:

La sociedad le reconoce [a la dona] el derecho a vivir libremente su vida, y no le niega ya los medios materiales necesarios como antes se los negaba. En lo porvenir cuando la mujer no pueda cumplir a gusto su misión social específica, no se verá obligada a escoger entre la esclavitud y la miseria.¹¹⁴

---

¹¹¹ F. Arcas, *El republicanismo malagueño durante la Restauración (1875-1923)*, pp. 549-550.

¹¹² Vegeu respectivament *El Clamor*, 08/04/1916 i *Libertad*, 12/01/1922.

¹¹³ *El Clamor*, 30/04/1919.

¹¹⁴ *El Clamor*, 19/05/1919.

Certament, sembla que l'autor d'aquest text segueix atribuint a les dones una «[...] misión social específica», que cal suposar que fa referència al conjunt de tasques pròpies de l'esfera domèstica. Nogensmenys, resulta nítida la seua postura a favor de la independència econòmica de la població femenina.

Altres treballs, des d'un posicionament també ja feminista –encara que moderat– aborden la qüestió des d'altres angles. Podem citar al respecte un article de Francisco Betoret titulat «La victoria feminista». És cert que –en la línia de la sèrie de textos publicats anys després a *Libertad* per aquest mateix autor i que ja han sigut comentats– en ell afirmava que «[...] las facultades intelectuales de la mujer están, por lo regular, menos desarrolladas que las de los hombres», encara que també assenyalava que «[...] póngase al uno y a la otra en las mismas condiciones y circunstancias de educación y se observará que la diferencia no es tan grande como muchos creen».

Tanmateix, en aquest mateix treball Betoret també es felicitava pels recents avanços legals que l'emancipació femenina estava a punt d'aconseguir als Estats Units i mostrava el seu desig que l'exemple s'estenguera a la resta de nacions. Així mateix, posava en qüestió la presumpta inferioritat del cervell femení, esgrimida pels antifeministes –que segons ell no havia sigut demostrada científicament– i, en tot cas, remarcava que encara que aquella arribara a provar-se, no constituïa cap raó justa per oposar-se a que les dones disposaren dels mateixos privilegis que els homes.¹¹⁵

El cap provincial republicà, Fernando Gasset, es va pronunciar també a favor de les aspiracions igualitàries de les dones. En un míting «pro-cultura» organitzat a Vinaròs, va manifestar que «La mujer debe recibir la misma educación del hombre para luego tener igualdad de derechos civiles y políticos». Cal no obviar, però, que en aquesta frase sembla posposar la consecució de la igualtat entre sexes a un futur assoliment per part de les dones del mateix nivell formatiu que els homes. Per la seua, banda, el candidat republicà al districte de Nules en les eleccions parlamentàries de 1919, Joaquín Dualde, en un míting organitzat pels obrers d'aquella població, va realitzar «[...] un justo elogio de la mujer emancipada».¹¹⁶

També resulta remarcable un altre treball –publicat a *Libertad* i signat per «F.P.» (possiblement Ferran Puig)– en el qual es glossava la figura de Margarita Nelken, de la

---

¹¹⁵ *Ibidem*, 05/10/1918. La introducció –per part d'alguns sectors liberals, conservadors i catòlics– d'arguments científics per tractar de demostrar la inferioritat intel·lectual de les dones –a mesura que la simple apel·lació a la voluntat divina començava a resultar insuficient– a T. M^a. Ortega, “Culturas liberales y catolicismo en la génesis del antifeminismo franquista”, p. 161.

¹¹⁶ Les declaracions de Gasset a *El Clamor*, 15/09/1919. Les de Dualde a *El Clamor*, 30/05/1919.

qual s'elogiava sobre tot el fet que venia demostrant que es podia ser feminista conservant les peculiaritats de comportament i d'expressió pròpies de les dones, sense haver d'adoptar trets masculins.¹¹⁷

En últim terme, poden trobar alguna declaració expressa de feminisme. És el cas d'un article signat per Emilio Garriga, en el qual aquest es declarava obertament feminista, culpava als homes de que les dones encara no tingueren els mateixos drets que ells, afirmava que aquest fet encara era més greu en el cas dels homes de significació progressista i remarcava que la Revolució Francesa havia emancipat a l'home, però no a la dona. En aquesta mateixa línia, en un altre treball Manuel Góngora Echenique assegurava que l'adquisició de drets polítics per part de la població femenina tindria efectes regeneradors en la política, al temps que l'administració pública passaria a ser més justa i a estar millor gestionada.¹¹⁸

Certament, es tracta, en ambdós casos, de publicistes no vinculats al republicanisme castellanenc. No obstant, el fet que *Libertad* publicara articles com aquestos, amb plantejaments feministes tan ambiciosos, no deixa de resultar destacable. No feia tant –en la conjuntura de la Primera Guerra Mundial– que l'avantguarda del feminisme progressista havia confirmat el gir del laïcisme al sufragisme.¹¹⁹

En definitiva, a les pàgines anteriors es posa de manifest, en primer lloc, que la *qüestió femenina*, tot i no formar part essencial del discurs articulat pel republicanisme, durant aquells darrers anys del període constitucional restauracionista tenia certa presència en els medis i en els actes públics de signe republicà.

Així mateix, els testimonis analitzats reflecteixen que la representació de la feminitat al si del republicanisme es trobava per aquells anys en un procés manifest de transició, en el qual convivia imatges tradicionals, immobilistes, amb d'altres renovadores. Aquestes últimes van guanyar terreny sobre tot a partir de la fi de la conflagració bèl·lica internacional, quan es va començar a constatar que la intensa penetració de les dones en l'esfera pública als països bel·ligerants no tenia possibilitat de retrocés.

---

¹¹⁷ *Libertad*, 06/04/1922.

¹¹⁸ L'article d'Emilio Garriga a *Libertad*, 15/12/1921. El de Manuel Góngora a *Libertad*, 09/03/1922.

¹¹⁹ M^a. D. Ramos, "Las primeras modernas. Secularización, activismo político y feminismo en la prensa republicana: *Los Gladiadores* (1906-1919)", *Historia Social*, n.º 67, 2010, pp. 96 i 109-111; L. Sanfeliu, "Género y cultura política: construcción de identidades femeninas y acción social de las mujeres en el republicanismo blasquista (1896-1910)", *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*, vol. 10, n.º 2, juliol-desembre 2003, p. 216.

Representacions de la feminitat en les dones progressistes

Per poder completar l'anàlisi dels elements que configuraven la identitat femenina republicana i poder mesurar així les transformacions que en la mateixa es van produir, cal tot seguit passar a revisar el discurs sobre la feminitat elaborat per les pròpies dones que es movien en l'entorn republicà.

Il·lustració extreta de la secció femenina titulada «Carnet de Modas» (*El Clamor*, 16/07/1915).

Donat el discret protagonisme femení en el republicanisme castellonenc, no cap esperar una difusió molt àmplia de discursos femenins o feministes de signe progressista elaborats per les dones afins a aquesta opció política.¹²⁰ Abans d'entrar en

---

¹²⁰ A la ciutat de València, la difusió a través de l'òrgan oficial republicà, *El Pueblo*, dels postulats i avanços de que el feminisme estava assolint en altres països, ha sigut concebut com un preu que el blasquisme va haver de pagar a canvi d'atorgar un major protagonisme a les dones del Partit, necessari

els anys 20, els missatges públics transmesos per dones pràcticament es reduïen als articles que sobre moda apareixien periòdicament a *El Clamor*, en una secció titulada *Carnet de Modas*, que signava Sabina de Beancour i que es publicava també en capçaleres d'altres indrets, com *Heraldo de Alcoy*, *El Eco de Cartagena* o *El Faro de Vigo*.¹²¹

Respecte a intervencions públiques de dones en actes republicans, ja sabem que sols ha transcendit la de la conferència de la mestra Catalina Ferrer Machordom, organitzada per la Joventut Republicana de Castelló. Abans de passar a examinar el seu contingut, cal recordar, però, que no disposem de cap informació que pugui confirmar un suposat vincle d'aquesta professora amb el republicanisme o amb l'univers ideològic progressista.¹²²

Segons les cròniques de la conferència, en ella Catalina Ferrer es va centrar, principalment, en defensar la tesi de la separació de les esferes, és a dir, l'esquema de gènere que continuava sent hegemònic. Va remarcar que homes i dones tenien missions socials diferents i va recolzar aquesta afirmació en argumentacions científiques, en les diferències físiques i psicològiques que segons ella separaven ambdós sexes. Conseqüentment, es va mostrar crítica amb les idees feministes que defenien que les dones havien de portar a terme les mateixes funcions que els homes dins la societat i va presentar l'educació dels fills i la maternitat com a missions principals de la dona. Aquesta, per tant, tenia com a esfera d'acció principal la domèstica.

Altrament, és igualment cert que en la seua allocució, Catalina Ferrer va recriminar a aquells que propugnaven que les dones havien de ser pràcticament esclaves dels homes. A més, va afirmar que les dones tenien dret a l'educació i a la llibertat i que quan més cultes i lliures foren millor desenvoluparien les seues funcions de mares i educadores.¹²³

Per altra banda, més enllà de casos puntuals, l'única plataforma estable coneguda d'expressió que les dones vinculades al republicanisme castellanenc tingueren

---

per contrarestar el dinamisme que estaven mostrant les dones catòliques en les seues mobilitzacions i en les seues iniciatives en el terreny de l'acció social (L. Sanfeliu, *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, pp. 155-156, 302 i 314-315).

¹²¹ Vegeu per exemple *El Clamor*, 16/07/1915, 02/10/1915, 13/05/1916, 03/10/1916, 31/01/1917 i 21/05/1919.

¹²² Catalina Ferrer, amb una poesia escrita en valencià, va obtenir l'accèssit de la Flor Natural en els Jocs Florals que en 1920 es celebraren a Castelló en el marc de les Festes de la Llibertat d'aquella any. Aquest acte, però, va adquirir un tarannà regionalista conservadors més que no liberal i republicà, tal com ha sigut posat de relleu per F. Archilés et. al., *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, pp.137-141.

¹²³ *El Clamor* i *Heraldo de Castellón*, 05/02/1921.

al seu abast va ser la secció denominada *Feminismo*, publicada setmanalment al diari *Libertad*, des de la irrupció d'aquest en octubre de 1921 fins a la seua desaparició, en abril de 1922. Resulta significativa la benvinguda a aquesta iniciativa d'una de les dones que escriuriën habitualment en aquella secció. D'una banda va afirmar que «Hora era ya de que un diario se preocupase de nosotras». Al mateix temps, animava a les dones a participar-hi, «[...] saliendo de su estancamiento actual la mujer castellonense, la mujer valenciana».¹²⁴

Certament, les diverses col·laboradores que escrivien en la secció signaven treballs mancats de cap tipus de contingut doctrinal, sobre matèries relacionades amb la llar, la salut i la bellesa i la moda.¹²⁵ No obstant, en ocasions també abordaven articles en què es reflexionava sobre la *qüestió femenina*. En aquest darrer cas ho feien des d'una posició comuna a totes elles: el feminisme.¹²⁶

Ja en l'article que va servir de presentació de la secció, una de les seues col·laboradores freqüents, *Absinta*, assenyalaria: «Hora era ya de que encontrásemos amparo en un diario donde poder propagar nuestras ansias de redención, donde poder demostrar que la mujer no es un ser de especie inferior». En la mateixa línia, unes setmanes després es publicava una poesia signada per *Minerva*, que acabava de la següent manera: «¡Ven, mujer, escucha! No sufras callada! Súmate animosa a estas tus hermanas para redimirnos y no ser esclava!». Així mateix, a les pàgines d'aquella secció de *Libertad* també es podien trobar textos de figures referents del feminisme a escala estatal, com ara Concepción Arenal o Ángeles López de Ayala.¹²⁷

Però, quins eren els continguts més comuns en aquestos escrits compromesos amb la causa feminista? Un dels punts més freqüentment objecte de reivindicació era la incorporació de les dones al treball remunerat i a les professions de tota mena, per tal d'assolir una posició econòmica independent. Partint del rebuig de la inferioritat intel·lectual femenina, es glossava la figura de dones que havien assolit el

---

¹²⁴ *Libertad*, 20/10/1921. En el cas de la ciutat de València, a banda de publicacions específicament femenines sorgides anteriorment, entre finals de la primera dècada del segle XX i principis de la segon les dones havien comptat ja amb seccions reservades per a elles al diari blasquista oficial, *El Pueblo*. Algunes eren de caràcter instructiu, altres versaven sobre moda, modals i vida de societat i altres informaven de notícies sobre els moviments feministes estrangers i sobre qüestions relacionades amb el paper social de les dones (L. Sanfeliu, *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, p. 144).

¹²⁵ Vegeu per exemple *Libertad*, 03/11/1921, 29/12/1921 i 26/01/1922.

¹²⁶ La configuració de dos fronts en el mercat publicístic dirigit a les dones, un de talant més llegurer – llar, moda, bellesa, salut, economia domèstica... – i l'altre més doctrinari, militant i radical, a M^a. D. Ramos, “Las primeras modernas. Secularización, activismo político y feminismo en la prensa republicana: *Los Gladiadores (1906-1919)*”, p. 93.

¹²⁷ El fragment d'*Absinta* a *Libertad*, 20/10/1921. La poesia de *Minerva* a *Libertad*, 03/11/1916. L'Article de Concepción Arenal a *Libertad*, 24/11/1921. El d'Àngeles López de Ayala a *Libertad*, 11/11/1921.

reconeixement públic i l'excel·lència professional gràcies al seu talent i a la seua capacitat de treball. Es remarcava igualment la creixent presència femenina en tot tipus de carreres universitàries i professions. I s'assegurava que, a igualtat d'educació i d'oportunitats, les dones assolirien la mateixa presència en els cercles intel·lectuals que els homes.¹²⁸

I és que un altre tema recurrent, era, precisament, l'educatiu. Les dones que escrivien en *Libertad* sobre aquesta matèria, insistien en posar de manifest que amb la instrucció de les dones no sols s'havia de perseguir el formar-les com a educadores dels fills, sinó també contribuir a una major autonomia de la població femenina, a abandonar les situacions de dependència envers els homes.¹²⁹

Les reclamacions feministes publicades en aquella secció de *Libertad* fins i tot van arribar també al camp de la política. Alguns treballs es feien ressò de les conquestes que les dones anaven aconseguint en aquest camp.¹³⁰ En altres es posava de relleu la circumstància contradictòria de que les dones podien exercir com a industrials, comerciants o obreres i pagaven els impostos corresponents, però, per contra, no sols no podien ser diputades o regidores, sinó ni tan sols participar en l'elecció dels representants polítics. Es tracta d'un argument central en el gir sufragista que el feminisme progressista va confirmar durant els anys de la *Gran Guerra*.¹³¹

Respecte a aquestes reivindicacions de drets polítics, cal prestar també especial atenció a un dels arguments que es va emprar en diverses ocasions: si les dones disposaren de capacitat decisòria en els òrgans polítics de l'Estat, mai deixarien que els

---

¹²⁸ Vegeu l'article signat per Cándida Martín a *Libertad*, 19/01/1922. En aquest mateix exemplar es dona a conèixer la notícia de que les castellonenques Conchita Gironés Alloza i Amparo i Conchita Palacios Escrivá han sigut premiades en un concurs organitzat pel periòdic literari valencià *Arenillas de oro*. Vegeu també *Libertad*, 09/03/1922, on es reproduïx un fragment del llibre *La condició social de la mujer en España*, de Margarita Nelken, en el qual es defenien aquestes mateixes tesis. Per la seua banda, Esther Pérez Rodríguez va publicar una sèrie d'articles denominada «Galería de mujeres célebres», en els quals explicava la trajectòria i els reconeixements assolits per dones en disciplines artístiques i científiques. Vegeu com a mostra *Libertad*, 03 i 11/11/1921.

¹²⁹ Vegeu el poema titulat *Canción de vida*, signat per Maria Domínguez (*Libertad*, 26/01/1922). També l'article d'Eloisa Palasí (*Libertad*, 18/11/1921). L. Sanfeliu situa aquesta reivindicació com la principal del feminisme vinculat al blasquisme (*Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, p. 232).

¹³⁰ En la seua «Galería de mujeres célebres» Esther Pérez Rodríguez es va ocupar de Lady Astor, la primera dona escollida diputada al Parlament britànic (*Libertad*, 18/11/1921).

¹³¹ Aquest argument a l'article d'*Absinta* publicat a *Libertad*, 20/10/1921. Vegeu M^a. D. Ramos, "Las primeras modernas. Secularización, activismo político y feminismo en la prensa republicana: *Los Gladiadores* (1906-1919)", p. 111. En aquest article es reproduïx una de les consignes de la *Liga Española para el Progreso de la Mujer* –fundada en 1918 i clau en el procés de conscienciació sufragista–, que resava així: «¡Donde hay deberes, deben existir derechos!». Vegeu també L. Sanfeliu, "Género y cultura política: construcción de identidades femeninas y acción social de las mujeres en el republicanismo blasquista (1896-1910)", p. 216.

seus fills foren reclutats per a combatre en una guerra. Ni l'honor ni els guanys militars associats a les campanyes militars valien tant com la vida dels seus fills.¹³²

Aquest tipus d'argumentacions s'emmarquen en l'estratègia de recolzar les demandes feministes en la maternitat, en tant que, com és sabut, la configuració d'identitats comunes ha de partir d'experiències col·lectives. Si en el cas de la identitat obrera eren les experiències com a treballadors les que actuaven de suport, en el de la identitat femenina cap experiència podia complir millor aquest paper que la de la maternitat, valuosa per a totes les dones. Per tant, es pot afirmar que, de manera un tant paradoxal, el feminisme necessitava emprar rols femenins vinculats a la reproducció per tractar que les dones assumiren els seus projectes i les seues demandes.¹³³

Tot plegat, l'anàlisi dels discursos sobre la *qüestió feminista* elaborats per les pròpies dones des del republicanisme, al igual que la resta d'elements estudiats en aquest subapartat –la presència femenina en l'entramat organitzatiu republicà, les representacions de la feminitat bastides pels dirigents del Partit– revela elements de signe oposat, que condueixen a realitzar una lectura ambivalent d'aquest objecte d'estudi.

Per una banda, aquelles dones a penes disposaren de plataformes des de les quals exposar públicament els seus posicionaments. Només el diari *Libertad*, durant la seua curta vida, va actuar com a tal. A més, cal parar atenció en el fet que moltes col·laboradores, com hem pogut comprovar, signaven els seus articles amb pseudònim (*Absinta*, *Minerva*). Probablement així ho van fer totes les col·laboradores d'aquell periòdic que residien a Castelló, mentre que les que no tenien cap vinculació amb aquestes terres sí signarien amb el nom real (Esther Pérez, María Domínguez, Candida Martín, Eloisa Palasí, María López Rodríguez). Tal volta volien evitar les possibles crítiques i recriminacions de què serien víctimes al sí de la seua família o del seu entorn social si eixien de l'anonimat i es revelaven les seues idees feministes.

No obstant, tampoc es pot negar que, a través dels escassos medis de què disposaren, aquestes dones mostraren la seua adhesió amb postulats feministes avançats, que fins i tot arribaven a la demanda de drets polítics per a la població femenina.

Així doncs, tenint en compte les diverses perspectives analitzades al llarg del present subapartat, es fa evident que –tot i que amb moltes més limitacions que en altres contextos– també a Castelló, a mesura que el procés de mobilització política efectiva de

---

¹³² *Libertad*, 20/10/1921.

¹³³ L. Sanfeliu, *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo (1895-1910)*, p. 240.

la societat s'anava consolidant, la presència i el valor de les dones en el republicanisme va anar augmentant i, com a conseqüència d'aquest increment, les oportunitats de les dones per fer públiques les seues reivindicacions en favor d'aconseguir majors nivells d'emancipació i d'igualtat s'incrementaren. Com hem comprovat, no les van desaprofitar.

EL SOCIALISME I LA MOBILITZACIÓ OBRERA FEMENINA

En els primers anys de la nova centúria la *qüestió femenina* no formava part de les principals preocupacions dels socialistes. Quan aquesta problemàtica es feia present, es solia resoldre amb l'argumentació clàssica del pensament socialista sobre les dones: la instauració del socialisme comportaria automàticament la solució de tots els problemes de les obreres. Aquests sols existien en el capitalisme i el feminisme era un moviment burgès i reformista, que no atacava l'arrel del problema. La seua resolució sols era possible mitjançant la instauració de la societat socialista. Aquesta dotaria a les dones de la independència econòmica necessària per assolir la seua llibertat i d'unes relacions en clau de camaraderia i igualtat amb els homes, que arraconarien per sempre les situacions de submissió. Per tant, el millor que podien fer les dones era integrar-se en les societats obreres i treballar junt amb els homes per uns mateixos objectius.¹³⁴

No obstant, en el terreny de la pràctica ni tan sols aquella integració de les dones en el moviment obrer va ser acceptada amb facilitat. Els dirigents i militants obreristes eren, com no podia ser d'altra manera, fills del seu temps, i tenien plenament integrada la mentalitat patriarcal que relegava a les dones a la domesticitat i la submissió. Per tant, difícilment podien concebre a les dones com a companyes de lluita. Durant els primers temps fins i tot van ser molts els que es mostraren a favor d'eradicar el treball femení remunerat, en considerar que suposava una competència per al masculí.¹³⁵

És cert, però, que durant les dues darreres dècades del segle XIX, van sorgir veus al si del socialisme que matisaven els posicionaments teòrics inicials envers les

---

¹³⁴ A. Muñoz i M^a. D. Ramos, "Mujeres, política y movimientos sociales. Participación, contornos de acción y exclusión", en C. Borderías (ed.), *La historia de las mujeres: perspectivas actuales*, Asociación Española de Investigación en Historia de las Mujeres / Icaria editorial, 2009, p. 91; R. M^a. Capel, "Mujer y socialismo (1848-1939)", *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, n° 7, 2008, p. 104.

¹³⁵ A. Mira, "Imágenes y percepciones de las mujeres trabajadoras en la sociedad liberal y en la cultura obrera de finales del siglo XIX y principios del XX", en A. Aguado i T. M^a. Ortega, *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València, Universitat de València, 2011, pp. 99-122.

problemàtiques de les dones. Cal fer referència, en aquest punt, a August Bebel i la seua obra *La mujer ante el socialismo* i a Clara Zetkin, que insistia en l'especificitat de la *qüestió femenina* i que reivindicava la igualtat política per a les dones. Uns anys més tard, Alexandra Kollontai introduïa nous factors –a banda de l'econòmic– per explicar la subordinació femenina, d'ordre moral i sexual. Conseqüentment, plantejava que la transformació de les relacions interpersonals requeria no sols una revolució social, sinó també una revolució cultural paral·lela a aquella. No obstant, de moment tots aquests postulats no s'incorporaren a la praxis i al discurs majoritaris.¹³⁶

D'eixa manera, la cultura política socialista en l'Espanya del primer terç del segle XX continuava plenament afectada per les premisses dels arquetips de gènere imperants, en el plànol discursiu i en el de l'experiència. El discurs socialista majoritari es mostrava encara en bona mesura caut davant la possibilitat de concedir drets civils i polítics i una major llibertat i autonomia a la població femenina. Aquestes prevencions en part es justificaven per la tradicional vinculació de les dones amb la religió i l'Església, però també es troben vinculades a actituds misògines patriarcals.¹³⁷

Les obreres no eren considerades com a companyes de treball i de lluita sinó com a esposes, mares, filles, germanes... dels obrers conscients. Per tant, quedaven relegades a rols subsidiaris: recolzament de presos i de familiars d'aquests; desplegament de continguts ornamentals i artístics en els actes públics; etc. Conseqüentment, a penes eren receptores dels esforços proselitistes i mobilitzadors engegats pels dirigents socialistes, centrats en qui havia de ser el protagonista principal de la lluita per l'emancipació, l'obrer. Aquest fet, combinat amb altres –la manca de temps per dedicar a la vida associativa, donada la *doble jornada* que havien d'afrontar, l'analfabetisme, la manca de recursos per sufragar les quotes, a pesar que de vegades aquestes eren més reduïdes que les dels socis masculins, el rebuig dels companys...– es va traduir en unes xifres d'afiliació socialista femenina molt marcadament inferiors a les que es donaven entre la població obrera masculina.¹³⁸

---

¹³⁶ R. M^a. Capel, "Mujer y socialismo (1848-1939)", p. 105.

¹³⁷ A. Aguado, "Cultura socialista, ciudadanía y feminismo en la España de los años veinte y treinta", *Historia Social*, n° 67, 2010, pp. 134-135; A. Mira, "Imágenes y percepciones de las mujeres trabajadoras en la sociedad liberal y en la cultura obrera de finales del siglo XIX y principios del XX", pp. 99-122.

¹³⁸ Per exemple, dels 37.000 afiliats que la Casa del Poble de Madrid tenia en 1914, només un centenar eren dones (A. Aguado, "Cultura socialista, ciudadanía y feminismo en la España de los años veinte y treinta", p. 138). Vegeu també R. M^a. Capel, "Mujer y socialismo (1848-1939)", pp. 108-109; A. Muñoz i M^a. D. Ramos, "Mujeres, política y movimientos sociales. Participación, contornos de acción y exclusión", p. 91; A. Aguado, "Las relaciones de género y la nueva historia social. Identidad social y prácticas culturales", p. 163; R. Arce, Dios, Patria y Hogar. La construcción social de la mujer española por el catolicismo y las derechas en el primer tercio del siglo XX, pp. 53-54; i A. Mira, "Imágenes y

No obstant, a pesar del panorama descrit en els paràgrafs anteriors, certament poc encoratjador, en el primer decenni del segle XX ja es constitueixen a Espanya col·lectius femenins socialistes. Es tracta dels Grups Femenins Socialistes, vinculats al PSOE, entre els quals destacaren el de Bilbao –el primer en fundar-se, en 1904– i el de Madrid (1906). Per aquells anys es constituïa també la Internacional Socialista de Dones (1907). A més, en paral·lel al desenvolupament d'aquestes incipients organitzacions, van començar a enregistrar-se les primeres mostres de plantejaments de gènere igualitaris al si del socialisme espanyol.¹³⁹

La presència femenina i feminista –sense eixir, però, de posicions clarament minoritàries– va anar guanyant terreny, tant en les organitzacions com en el discurs socialista, especialment a partir de l'esclat de la Primera Guerra Mundial. Al temps que proliferaven nous Grups Femenins Socialistes, algunes militants –Isabel Muñoz Caravaca, Micaela Chalmeta (coneguda amb el pseudònim d'*Amparo Martí*), Maria de Lluria...– ja eren qualificades de feministes. Mantenien que les dones patien no sols discriminacions econòmiques, sinó també altres d'ordre legal, social, familiar... Per tant, al seu parer la *qüestió femenina* requeria un tractament específic.¹⁴⁰

Cal relacionar aquest punt d'inflexió amb el major protagonisme social i econòmic que les dones havien passat a assumir arran del començament de la conjuntura bèl·lica en els països contendents, amb la difusió de les demandes sufragistes –no sols circumscrites a les dones de les classes mitjanes, en contra d'allò que s'ha vingut repetint tòpicament– amb la labor desenvolupada per aquelles organitzacions femenines socialistes pioneres sorgides a l'Europa d'entresigles, amb la possibilitat, cada vegada més plausible que les dones adquiriren el dret al sufragi i amb la necessitat de comptar amb nodrits contingents de seguidors (i seguidores), en un clima de forta conflictivitat social i d'intensa mobilització proletària i dels partits de masses.¹⁴¹

Significativament, al IV Congrés de les Joventuts Socialistes celebrat a Madrid en 1915, una de les resolucions acordades ja va ser la de donar suport al sufragi femení, a proposta del Grup Femení Socialista de València, encara que amb l'oposició del seu homòleg de Madrid, que considerava que les dones encara no estaven preparades per

---

percepciones de las mujeres trabajadoras en la sociedad liberal y en la cultura obrera de finales del siglo XIX y principios del XX”, pp. 99-122.

¹³⁹ A. Aguado, “Cultura socialista, ciudadanía y feminismo en la España de los años veinte y treinta”, p. 135; R. M^a. Capel, “Mujer y socialismo (1848-1939)”, pp. 106 i 109.

¹⁴⁰ A. Aguado, “Cultura socialista, ciudadanía y feminismo en la España de los años veinte y treinta”, p. 137; R. M^a. Capel, “Mujer y socialismo (1848-1939)”, p. 107.

¹⁴¹ A. Aguado, “Cultura socialista, ciudadanía y feminismo en la España de los años veinte y treinta”, pp. 139-140.

exercir aquest dret. Així mateix, al programa socialista sorgit del XI Congrés Nacional del PSOE (1918), s'inclogueren noves i ambiciosos aspiracions feministes: la igualtat civil, l'abolició del treball a domicili, la creació de cases de maternitat municipals per als fills de les obreres i també el sufragi femení.¹⁴²

D'eixa manera, presentats fins ací els paràmetres i les transformacions que, en termes generals, marcaren les relacions entre les dones i el socialisme durant els anys 10 i primers anys 20 del nou segle, a les pàgines següents es pretén reduir el camp d'anàlisi, per tractar de determinar fins a quin punt les pautes i l'evolució general exposades són aplicables a les terres de Castelló.

Les dones en l'entramat organitzatiu del Partit Socialista

A les pàgines anteriors han quedat exposats els obstacles que limitaven el desenvolupament d'entitats polítiques femenines adscrites al PSOE. En el cas de les comarques de Castelló, només s'ha localitzat una breu referència a una possible organització d'aquest tipus. Es tractaria del Grup Femení Socialista de Castelló de la Plana, que segons Rosa M^a. Capel s'hauria constituït en 1920.¹⁴³

No disposem de més informacions sobre aquesta entitat socialista femenina, per la qual cosa la seua existència o el fet que aquesta fora quelcom més que efímera són extrems que no poden ser constatats amb rotunditat. Però aquesta manca de testimonis tampoc demostra, ni molt menys, la seua inexistència o falta d'activitat. L'absència de fonts directes on acudir pot haver arraconat en l'oblit aquesta i altres entitats vinculades al socialisme castellanenc d'aquells anys.

El fet és que, cas de poder verificar-se la seua constitució i funcionament durant un període més o menys prolongat, es tractaria d'una confirmació no exempta de rellevància. Cal tenir en compte que fins a 1920 només ha sigut enregistrada l'existència de catorze Grups Femenins Socialistes a tota Espanya, a banda del de Castelló. És cert, però, que no s'ha pogut determinar amb precisió les dimensions d'aquell primigeni moviment organitzatiu femení sorgit al si del socialisme espanyol, ja que les

---

¹⁴² Les resolucions del IV Congrés de les Joventuts Socialistes a A. Aguado, "Cultura socialista, ciudadanía y feminismo en la España de los años veinte y treinta", p. 141. Els continguts feministes del programa acordat al XI Congrés Nacional del PSOE a R. M^a. Capel, "Mujer y socialismo (1848-1939)", pp. 119-120.

¹⁴³ R. M^a. Capel, "Mujer y socialismo (1848-1939)", p. 109. Respecte a l'altre nucli principal del socialisme a les comarques de Castelló, el de la Vall d'Uixó, en un míting celebrat allí en març de 1915, els dirigents socialistes madrilenys Andrés Saborit i Virginia González exhortaren la constitució d'un Grup Femení Socialist en la referida localitat (*El Socialista*, 12/03/1915).

informacions al respecte, escasses i parcials, no han permés conèixer-lo amb profunditat. En tot cas, s'ha de tenir present que ha sigut posat de relleu com aquestos grups no sols es limitaren a obeir les directrius emanades pels màxims òrgans directius –controlats, naturalment, per homes– sinó que fixaren programes propis, mantingueren criteris independents davant els debats que es plantejaven al si del Partit i desenvoluparen activitats d'indole diversa (sindicals, instructives, culturals, ideològiques, propagandístiques...).¹⁴⁴

Per altra banda, no s'ha trobat cap indicati de possibles presències de dones en càrrecs directius dels focus socialistes radicats a la província. No es tracta d'una circumstància sorprenent. A aquelles alçades la participació femenina en labors de responsabilitat al si del Partit encara era molt limitada, tot i que superior a la presència pràcticament nul·la que constituïa la tònica general en les formacions polítiques restauracionistes. Entre els delegats als congressos la presència de dones es reduïa a dos o tres com a màxim, que representaven, normalment, a l'Agrupació Femenina Socialista de Madrid. A l'Executiva nacional del PSOE sols trobem una dona, Virginia González.¹⁴⁵

No obstant, sí que s'ha localitzat una informació que apunta a l'existència de dones afiliades a la Joventut Socialista de Castelló. En la crònica de les celebracions del Primer de Maig de 1922 a Castelló, publicada a *El Socialista*, es fa esment a la participació de «entusiastas muchachas afiliadas a la Juventud Socialista».¹⁴⁶

És cert que allò que el cronista –el dirigent socialista local Francisco Llorens– destaca d'aquesta presència femenina en els actes de la Festa del Treball, és el seu protagonisme en una faceta típicament assignada a les dones, la benèfica. Allò que es limita a ressenyar d'aquelles joves socialistes castellonenques és que durant la manifestació portaren a terme una col·lecta «a favor de los hambrientos de Rusia, que produjo 509,25 pesetas». Tanmateix, cal posar de relleu aquesta referència a la presència de dones afiliades formalment al Partit. Es tracta, probablement, de la primera notícia coneguda sobre militància femenina formal en una formació política esquerrana a les comarques de Castelló. A banda de suposar, doncs, una fita en el camí cap a la inserció de la dona castellonenca en l'esfera política, aquesta informació ve a suggerir que en el camp esquerrà, almenys en el cas de la ciutat de Castelló, el socialisme es va

---

¹⁴⁴ *Ibidem*, pp. 109-110.

¹⁴⁵ *Ibidem*, pp. 120-121.

¹⁴⁶ *El Socialista*, 13/05/1922.

mostrar més aviat permeable a la integració formal de les dones en les seues files que el republicanisme.

Quant a la participació femenina en els espais de sociabilitat i els repertoris mobilitzadors de les agrupacions socialistes constituïdes a les terres de Castelló, les referències obtingudes a partir de la revisió de les cròniques periodístiques de les diverses activitats programades pel Partit són escasses. A simple vista, aquesta manca de testimonis de presència femenina dóna a entendre, lògicament, que la participació de les dones en els mítings, les conferències, ... organitzades pels socialistes efectivament va ser esporàdica. Com en els casos anteriors, caldria relacionar-la amb aspectes com ara la reclusió femenina en els espais domèstics, la *doble jornada* de treball que patien les obreres o l'absència de figures carismàtiques que actuaren d'impulsors. No obstant, cal prendre en consideració diversos factors que, en major o menor mesura, degueren contribuir a amagar l'assistència femenina als actes i als espais de sociabilitat socialistes.

Primerament, el fet que no disposem de cap periòdic socialista publicat a Castelló, fa que les cròniques ens hagen arribat principalment de capçaleres afins a d'altres formacions polítiques i de l'òrgan oficial del Partit a escala estatal, *El Socialista*, publicat a Madrid. En ambdós casos l'espai dedicat a cobrir les activitats dels socialistes castellonencs lògicament era limitat i per tant les cròniques acusaven una parquedat evident.

En segon terme, tal com ja s'ha assenyalat a l'hora d'analitzar aquesta mateixa qüestió però referida a la presència femenina en els espais i mobilitzacions republicanes, tal volta els cronistes no consideraven rellevant destacar la presència femenina, ja que, segons els esquemes de gènere vigents, consideraven la política com un espai en el qual les dones jugaven un paper secundari. A més, en aquelles conjuntures en què destacar la participació femenina haguera pogut tenir efectes positius per al Partit, els medis no socialistes no es veieren impulsats a procedir d'aquesta manera, ja que, al no tractar-se de periòdics socialistes, normalment no defenien els seus interessos.

Per altra banda, la pròpia naturalesa d'alguns dels repertoris mobilitzadors posats en marxa pels socialistes permet donar com a pràcticament segura la participació en ells de dones. Seria bastant estrany que en activitats com ara les diverses *gires campestres* que es van organitzar durant aquells anys –exposades ja en un apartat anterior– participaren sols homes. Tampoc sembla probable que fóra exclusivament masculina l'assistència a les revetlles que –com ja hem comprovat també– es celebraven de tant en

tant, en les quals es programaven activitats com ara lectura de poesies, números musicals o representacions teatrals. En eixe sentit, és de suposar que els quadres teatrals creats als Centres Socialistes de Castelló de la Plana i de la Vall d'Uixó –i tal volta també els orfeons– estarien integrats per individus d'ambdós sexes.

És més, a pesar dels pocs testimonis disponibles a la premsa sobre participació femenina en actes socialistes, el ben cert és que a través d'ells s'ha pogut documentar la presència de dones fins i tot en mítings electorals i en conferències de caràcter propagandístic.¹⁴⁷

D'aquesta manera, es pot afirmar que la implicació femenina en els espais de sociabilitat i les mobilitzacions socialistes no va ser tan reduïda com es dedueix de l'escassetat de testimonis localitzats. A més, al igual que en el cas del republicanisme, ja no es circumscriu a la participació en activitats i espais de caràcter familiar i recreatiu, sinó que també podien estar presents en actes estrictament polítics, tot i que en aquestos les dones tindrien un rol de simples espectadores.

Una via indirecta cap a la socialització política: les dones i el sindicalisme socialista.

Una altra possible via de contacte de les obreres, i de la població obrera en general, amb el socialisme, encara que indirecta, era la implicació en societats obreres situades en l'òrbita ugetista. Dins del context de l'eclosió associativa que protagonitzen les treballadores a Espanya al llarg dels anys 10,¹⁴⁸ en el cas de l'obrerisme femení castellanenc la seua vinculació a la central sindical socialista es va anar fent progressivament més estreta. Cal tenir en compte que dos dels sectors productius més rellevants a escala provincial, l'espardenyer i el taronger, enregistraven al mateix temps grans contingents de treballadores i una creixent influència ugetista.

És cert que no es coneixen dades que permeten constatar fefaentment que alguna societat d'obreres radicada a les comarques de Castelló ingressara directament en la UGT, tret del cas de la d'espardenyeres de la capital. Tanmateix, el fet és que en octubre de 1921 la Federació Provincial d'Obrers Agrícoles i Similars –amb més de 12.000 membres i 37 entitats adscrites, entre les quals cal suposar que es trobaven les societats de tarongeres que per aquell temps es trobaven constituïdes pràcticament a tots els

---

¹⁴⁷ Vegeu respectivament *Heraldo de Castellón*, 10/11/1915 i *El Clamor*, 05/05/1918.

¹⁴⁸ R. M^a. Capel, *El trabajo y la educación de la mujer en España*, Madrid, Instituto de la Mujer, Ministerio de Cultura, 1986, p. 234.

pobles de la Plana¹⁴⁹ – va decidir donar eixe pas. Pocs mesos després, en març de 1922, també acordava ingressar en la UGT la Federació Nacional d'Espardenyers i Oficis Annexes d'Espanya, a la qual estaven adscrites les societats d'espardenyers de Castelló de la Plana, la Vall d'Uixó i Vila-real.¹⁵⁰

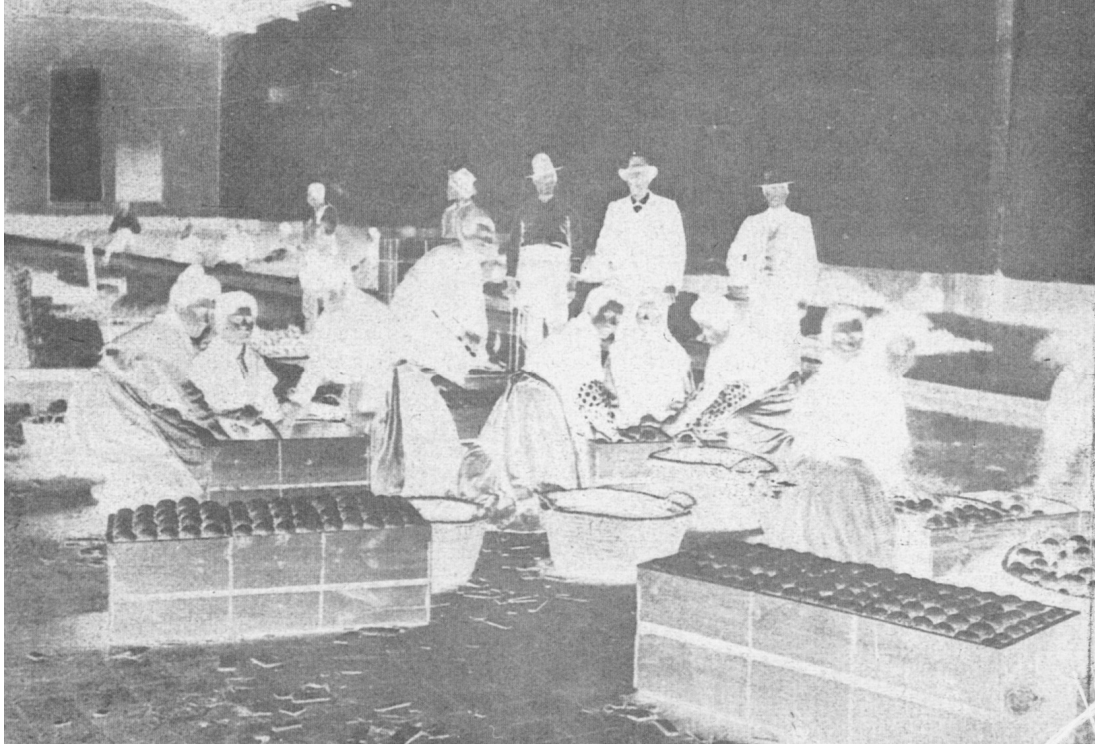
El ben cert és que, amb independència de l'existència de nexes formals o no amb l'ugetisme, l'anàlisi de les societats obreres de tarongeres i espardenyeres de què disposem major volum d'informació, permet constatar la presència de vincles i la connexió, a través d'ells, amb dirigents que no sols ho eren de societats obreres o federacions adscrites a la UGT, sinó també de les respectives Agrupacions Socialistes locals. Aquesta circumstància és evident en el cas de les obreres agrícoles i espardenyeres de la Vall d'Uixó, possiblement agrupades en l'entitat denominada *Sociedad Feminista Vallense "La Aurora"*, constituïda en febrer de 1920 al si del Centre Obrer *El Faro*, que des de la seua fundació a principis de segle estava controlat pels socialistes.¹⁵¹

---

¹⁴⁹ G. Llansola, "Àngels de la llar, obreres conscients: les dones de les classes populars a la Plana Baixa (1913-1923)", p. 106.

¹⁵⁰ Actes del Comitè de la Federació Nacional d'Obrers Espardenyers i Oficis Annexes d'Espanya, 30/03/1922 i 30/08/1922.

¹⁵¹ Arxiu Històric Nacional, lligall 51-A, expedient 4, 02/05/1921; Junta Provincial del Censo Electoral de Castellón, *Censo Corporativo Electoral*, Butlletí Oficial de la Província, nº extraordinari, 23709/1929; V. E. Sorribes i A. A. Núñez, *La Vall d'Uixó durant la segona república (1931-1936). Expectatives, enfrontament i frustracions en un període de crisi*, pp. 34-36. El fet que en la denominació de *La Aurora* aparega el qualificatiu de *Feminista* no demostra, automàticament, la presència de plantejaments feministes al si de la mateixa. S'ha detectat que en aquella època de vegades s'usava el terme *feminista* com a equivalent de *femení*, per referir-se, simplement, a entitats formades per dones o a continguts dirigits a les dones.

Obreres treballant en un magatzem de taronja, anys 191?-192? (Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica Local de la Universitat Jaume I).

Un societat obrera femenina amb una trajectòria bastant ben documentada i amb unes connexions amb l'uetisme i amb el socialisme igualment manifestes és *El Despertar Femenino*, l'entitat que agrupava a les obreres tarongeres de la ciutat de Castelló. La iniciativa per constituir-la sembla que va partir de la societat d'obriers agricultors *La Espiga* –on coexistien obrers socialistes amb d'altres pròxims al republicanisme– però la comissió organitzadora va estar formada per quatre socialistes: Rubert, Salvador Varella, José Martínez Giménez i Vicente Carbonell.¹⁵²

La mateixa denominació de la societat, *El Despertar Femenino*, constitueix per sí mateixa un indicatiu més del seu ascendent socialista. Moltes organitzacions obreres femenines pròximes al socialisme van rebre eixe nom durant aquells anys. Ja en 1903 havia sigut denominada així la societat de les obreres espardenyeres d'Elx, vinculada de bon principi al nucli ugetista il·licità, tot i que fins a 1920 no ingressaria en la UGT.¹⁵³

Pel que fa a la Societat d'Obreres Espardenyeres organitzada també a Castelló de la Plana, ja sabem que estava integrada en la Federació Nacional d'Espardenyers i

¹⁵² Actes de la Junta Local del Centre Obrer de Castelló de la Plana, 24/09/1913; *Heraldo de Castellón*, 20/10/1913.

¹⁵³ A. Aguado, "Trabajo, género y clase: mujeres socialistas, mujeres feministas", en C. Segura i G. Nielfa (eds.), *Entre la marginación y el desarrollo: mujeres y hombres en la historia*, Madrid, Ediciones del Orto, 1996, pp. 202-203 i 207; i "Cultura socialista, ciudadanía y feminismo en la España de los años veinte y treinta", pp. 143-144.

Oficis Annexes d'Espanya, que va acordar el seu ingrés en la UGT en 1922. De fet, una de les seues dirigents, Josefa Martínez, va conuiuïre amb companys de la Societat d'Obrers Espardenyers de la capital, en el primer comitè de la referida Federació, del qual va ser designada vocal. Entre ells es trobaven destacats responsables de l'Agrupació Socialista de Castelló, com ara Jaime Viciach Castillo i Miguel Santos Moliner. No podia ser d'una altra manera, si tenim en compte el gran viver de militants i dirigents socialistes que va ser la Societat d'Obrers Espardenyers per al socialisme de la capital. L'experiència de Josefa Martínez la repetirien dos anys després altres dues espardenyeres, Maria Archilés i Maria Ortiz.¹⁵⁴

Quant a la Societat d'Obreres Espardenyeres de Vila-real, denominada *El Avance Femenino*, tot i no tenir constatada la seua vinculació formal a la UGT, sí que disposem de nombrosos testimonis que palesen les estretes relacions que mantingueren amb els seus companys d'ofici. Fins a tal punt va ser així que al seu reglament s'estipulava que tindria un consell d'administració, format per integrants de *La Regeneradora*, la societat dels obrers espardenyers vila-realencs, aquesta sí integrada en la Federació i a través d'ella afiliada a la UGT a partir de març de 1922.¹⁵⁵ També resulta significatiu al respecte el míting celebrat en el marc d'una vaga espardenyera, en el qual van intervenir com a oradores quatre obreres espardenyeres, tot compartint tribuna amb Pascual Cabrera –dirigent espardenyer i destacat socialista vila-realenc– i Miguel Santos i Jaime Viciach –dirigents espardenyers i socialistes de Castelló–.¹⁵⁶

Fora dels sectors espardenyer i taronger, una altra branca industrial amb forta presència femenina era la tèxtil. En relació amb aquesta disposem també d'un cas susceptible d'anàlisi. Es tracta de la societat d'obreres denominada *La Textil*, constituïda el 14 de març de 1919, que agrupava a treballadores ocupades en aquest sector a la ciutat de Castelló.

En la trajectòria de *La Textil* la intervenció de dirigents del socialisme local va ser manifesta. Tutelada també per un consell d'administració, format per membres d'altres societats obreres –tots ells homes–, s'ha pogut constatar que aquest òrgan va estar presidit per elements directius del PSOE a Castelló, almenys durant la major part de la trajectòria de *La Textil* fins a setembre de 1923. D'altres en formaren part com a vocals.

---

¹⁵⁴ Vegeu Actes del Comitè de la Federació Nacional d'Obrers Espardenyers i Oficis Annexes d'Espanya, 12/08/1920 i 30/03/1922 respectivament.

¹⁵⁵ Actes de la Societat Obrera d'Espardenyers *La Regeneradora*, de Vila-real, 16/10/1919 i 21/05/1921.

¹⁵⁶ *El Socialista*, 01/07/1920.

Així, el primer president del Consell d'Administració va ser José Pascual Mira, mentre que Vicente Viciano ocupava una vocalia. A principis de 1920 ja exercia com a president el també socialista Julian Peirat Avinent, mentre que Pascual havia passat a ser vocal. En octubre d'aquell any el propi Peirat, junt a Consuelo Díaz, va ser designat delegat de la societat a *El Amigo del Pueblo*, l'òrgan oficial del Centre Obrer a la premsa. En gener de 1921 Pascual i Peirat s'intercanviaven els càrrecs. El primer tornava a ocupar la presidència i el segon passava a exercir de vocal. En arribar a 1922 va ocupar la presidència Francisco López, designat en març d'eixe any vicepresident del Comité de la Federació Nacional d'Obrers Espardenyers i Oficis Annexes d'Espanya, que acabava d'integrar-se en la UGT. Tot i això, en aquest cas no ha pogut ser constatada la militància socialista. Pascual, per la seua banda, continuava conservant una vocalia. Finalment, en gener de 1923 va ser designat president Jaime Viciach, també dirigent socialista local.¹⁵⁷

També resulta ressenyable la presència bastant nodrida de membres de la Societat d'Obrers Espardenyers –ja sabem que molt vinculada a la UGT i a l'Agrupació Socialista local– en el Consell d'Administració de *La Textil*, que estava integrat per cinc individus. A banda de Pascual, Peirat i López, en algun moment també formaren part d'aquell organisme els també espardenyers José Piñana, José Moliner i Francisco Giménez.¹⁵⁸ Per la seua banda, l'obrer fabricant de taulells de ciment Antonio Remolar, que en sessió de la junta general de la societat del seu ofici, en abril de 1921, s'havia mostrat partidari de l'ingrés de la mateixa en la UGT, va ser designat en 1923 tresorer del Consell d'Administració de *La Textil*.¹⁵⁹

Altres dues circumstàncies venen a reforçar la idea que aquesta societat obrera femenina va estar controlada pels socialistes. D'una banda, el rebuig de la invitació a participar en l'homenatge que l'Ajuntament estava preparant a Fernando Gasset, acordat conjuntament per la Junta Directiva i el Consell d'Administració, en un moment en què les relacions entre els republicans i els socialistes de la capital ja feia uns mesos que s'havien trencat. De l'altra, l'acord de donar cinquanta pessetes a *Los Convencidos*, la

---

¹⁵⁷ Actes de la Societat d'Obreres *La Textil*, 02/01/1920, 12/10/1920, 03/01/1921, 02/01/1922 i 18/01/1923; Actes del Comité de la Federació Nacional d'Obrers Espardenyers i Oficis Annexes d'Espanya, 30/03/1922.

¹⁵⁸ Actes de la Societat d'Obreres *La Textil*, 02/01/1920, 27/04/1920, 02/07/1920 i 03/01/1921.

¹⁵⁹ Actes de la Junta General de la Societat d'Operaris en Taulells de Portland i Similars, 07/04/1921; Actes de la Societat d'Obreres *La Textil*, 18/01/1923.

societat de treballadors agrícoles afí als socialistes, escindida de *La Espiga* arran de la controvertida vaga esclatada en el sector taronger a finals de 1921.¹⁶⁰

Els testimonis exposats en els paràgrafs precedents venen a remarcar els esforços de l'obrerisme socialista per organitzar a les treballadores i obtenir el control de les societats obreres femenines. Hi havia poderoses raons que justificaven aquest interès. Aquelles societats formades per espartenyeres, tarongeres i obreres tèxtils integraven a grans contingents de treballadores i, respecte a les segones, estaven presents en pràcticament tots els municipis de la zona tarongera, en els col·lectius societaris dels quals assolien un pes quantitatiu molt considerable.¹⁶¹ A més, es trobaven vinculades a sectors que, en el cas de la confecció d'espartenyeres i en el de la taronja, eren claus en l'economia productiva de la comarca de la Plana.

El control de l'obrerisme femení tenia doncs una rellevància de primera magnitud en els freqüents conflictes laborals plantejats en aquells convulsos anys i, en termes més generals, a l'hora de definir les línies d'actuació dels centres obrers establerts en les diverses localitats.¹⁶² Calia evitar que es situaren en l'òrbita d'influència anarcosindicalista o republicana i, sobre tot, s'havia d'impedir a tota costa que aquestos grans contingents de mà engreixaren les files del sindicalisme catòlic.

En eixe sentit, ja ha sigut posat de relleu que les societats obreres femenines es trobaven en bona mesura tutelades pels dirigents obrers. Aquestos actuaven freqüentment en representació dels interessos de les obreres en els processos de negociació laboral, en les vagues, en els actes públics...¹⁶³ Com hem pogut comprovar

---

¹⁶⁰ Actes de la Societat d'Obreres *La Textil*, 02/07/1920 i 16/02/1922 respectivament.

¹⁶¹ G. Llansola, "Àngels de la llar, obreres conscients: les dones de les classes populars a la Plana Baixa (1913-1923)", pp. 108-109. *El Despertar Femenino* era amb diferència la societat obrera més nombrosa de la ciutat de Castelló, amb volums d'afiliació que en molts moments superaren àmpliament el miler de sòcies i fins i tot arribaren a assolir la xifra de 3.000 associades (G. Llansola, "Les dones de les capes populars: protesta i organització obrera (Castelló de la Plana, 1913-1917)", pp. 124-125; *La Provincia Nueva*, 14/11/1921; *Heraldo de Castellón*, 28/11/1921). El nombre de sòcies d'altres societats d'obreres tarongeres a G. Llansola, "Àngels de la llar, obreres conscients: les dones de les classes populars a la Plana Baixa (1913-1923)", p. 106.

¹⁶² L'estudi de la participació de les treballadores de la taronja en els conflictes laborals esdevinguts a la Plana Baixa durant aquells anys, ha revelat la forta capacitat de pressió i la importància estratègica d'aquest col·lectiu en l'economia i en el moviment obrer de la referida comarca (G. Llansola, "Àngels de la llar, obreres conscients: les dones de les classes populars a la Plana Baixa (1913-1923)", pp. 116-117). El fet que la revetlla que organitzava el Centre Obrer de Castelló com a part de les celebracions del Primer de Maig, en 1919 fóra dedicada específicament a homenatjar les societats obreres femenines de la ciutat, dóna una idea de la rellevància que se'ls atorgava a aquestes entitats a aquelles alçades (*El Clamor*, 29 i 30/04/1919).

¹⁶³ G. Llansola, "Àngels de la llar, obreres conscients: les dones de les classes populars a la Plana Baixa (1913-1923)", pp. 110-112. A títol d'exemple, vegeu Actes de la Societat Obrera d'Espardenyeres *La Regeneradora*, de Vila-real, 17/04/1920, les cròniques de la vaga de tarongeres encetada a les darreries de

en el cas de *El Avance Femenino* –la societat d’espardenyeres de Vila-real– i de *La Textil*, aquesta tutela sovint es formalitzava a través de la constitució dels anomenats *consells d’administració*, uns organismes que també estaven presents en el cas de les societats d’obreres tarongeres de Castelló de la Plana, Vila-real i Almassora i de la d’espardenyeres de la capital.¹⁶⁴ Aquestos consells d’administració, composts íntegrament per homes, convivia amb les juntes directives de les respectives societats, formades íntegrament per obreres de l’ofici en qüestió.

Òbviament cal relacionar aquests plantejaments amb la ja referida aspiració de controlar aquells contingents de mà d’obra femenina per motivacions estratègiques. No obstant, aquestes situacions de tutela també han de ser vinculades als esquemes de gènere vigents. A pesar de la presència cada vegada més nombrosa i rellevant de les dones en la població activa i en el moviment obrer, les activitats societàries continuaven sent concebudes com quelcom impropï de la *naturalesa femenina* i per tant les obreres havien de ser guiades i dirigides per dirigents masculins. És cert però que aquests disposaven d’algunes coartades que esgrimir per justificar el control sobre les societats obreres femenines: la menor formació que, en termes generals, acusava la població femenina, també entre les classes populars; la menor experiència societària de les obreres, donada la seua incorporació relativament recent al moviment obrer; i la major influència de la religió i de l’Església en les dones.¹⁶⁵

Nogensmenys, també ja ha sigut posat de relleu que, a pesar del control i supervisió exercits pels dirigents masculins sobre les entitats obreres femenines, les

---

1921 (*Heraldo de Castellón*, 18 i 28/11/1921, *El Clamor*, 26/11/1921) o les actes de la Societat d’Obreres *La Textil*,

¹⁶⁴ La designació del primer Consell d’Administració d’*El Despertar Femenino* a Actes de la Junta de Presidents i Junta Local del Centre de Societats Obreres de Castelló de la Plana, 03/12/1913. Sobre aquest Consell d’Administració vegeu també E. Alcón, “El Despertar Femenino: las confeccionadoras de naranjas en Castelló durante la Segunda República”, treball inèdit del Màster en Investigació i Docència en Estudis Feministes, de Gènere i Ciutadania, Universitat Jaume I, 2009, p. 49. L’existència d’un consell d’administració en el cas de de la Societat Femenina de Confeccionadores de Taronja d’Almassora es pot comprovar a Actes de la Junta Local del Centre de Societats Obreres de Castelló de la Plana, 26/10/1914. Aquesta societat de tarongeres s’havia constituït en març d’aquell mateix anys (*Heraldo de Castellón*, 13/03/1914). El primer Consell d’Administració de la Societat d’Obreres Espardenyeres de Castelló a Actes la Junta Local del Centre de Societats Obreres de Castelló de la Plana, 17/02/1914. Sobre el consell d’administració d’*El Ideal Femenino* (la societat d’empaquetadores de puntes de parís de Vila-real), vegeu E. Alcón, “El Despertar Femenino: las confeccionadoras de naranjas en Castelló durante la Segunda República”, p. 39; i A. Bovaira i E. Guinot, “Les dones dels magatzems de taronja”, Vila-real, *Cadafal*, setembre de 1999.

¹⁶⁵ M^a. D. Ramos, “Feminismo y acción colectiva en la España de la primera mitad del siglo XX”, en M. Ortiz, D. Ruiz i I. Sánchez (coords.), *Movimientos sociales y estado en la España contemporánea*, Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha, 2001, p. 384. Així, per exemple, en una conferència impartida per Isidro Escandell al Centre Socialista de Castelló, aquest dirigent socialista valencià «hizo hincapié en la necesidad de que incorporemos a la mujer en nuestras luchas para arrancarla de las garras del clericalismo y asegurar mejor el triunfo de la causa obrera» (*El Clamor*, 05/06/1918).

treballadores, en virtut de la seua creixent implicació en els moviments obrers desenvolupats als municipis de Castelló, van anar obrint-se pas –si bé encara no en condicions d’igualtat amb els obrers– a la participació en els espais on es prenen les decisions, com ara les juntes directives de les seues societats, els òrgans de govern dels centres obrers locals, els processos de negociació laboral amb patrons, autoritats i societats obreres catòliques i fins i tot les federacions d’abast supralocal. També van guanyar presència al carrer, a través de la participació en aldarulls, manifestacions i vagues que proliferaren en aquell convuls període i fins i tot en mítings obreristes, com ara els organitzats amb motiu de la celebració del Primer de Maig.¹⁶⁶

En eixe sentit, resulta evident que la participació en aquests àmbits d’actuació – tot superant les nombroses dificultats afegides que les obreres havien d’afrontar (*dobla jornada*, elevat analfabetisme, manca de recursos econòmics per pagar les quotes, reticències dels companys...)– suposava una nova transgressió de l’espai domèstic assignat a les dones, en aquest cas a les dones de les classes populars, en el discurs de les dues esferes. Va contribuir notablement al trànsit d’un model femení basat en la domesticitat a un altre configurat en torn a la imatge de la dona treballadora i l’obrero conscient.¹⁶⁷

Ara bé, ¿és extrapolable aquest procés de configuració d’una identitat obrera en el col·lectiu laboral femení al camp de la política considerada en sentit estricte? ¿Es detecta l’existència d’una identitat política socialista en les societats obres femenines situades en l’òrbita del sindicalisme ugetista? Els casos exposats en les pàgines precedents permeten plantejar la hipòtesi de que, a través dels contactes amb els dirigents ugetistes –molts dels quals, com hem observat, eren també socialistes– algunes

---

¹⁶⁶ G. Llansola, “Àngels de la llar, obreres conscients: les dones de les classes populars a la Plana Baixa (1913-1923)”, pp. 94-120 i “Les dones de les capes populars: protesta i organització obrera (Castelló de la Plana, 1913-1917)”. Alguns exemples de la participació activa de les obreres societàries en àmbits de decisió i d’execució rellevants dins l’estructura organitzativa del moviment obrer castellonenc, a les Actes de la Junta Local del Centre de Societats Obreres de Castelló de la Plana, 05/02/1914 i 16/02/1915, a les Actes de l’Assemblea de Directives del Centre de Societats Obreres de Castelló de la Plana, 09/03/1921 i a les Actes de la Societat d’Obreres *La Textil*. Un exemple de la seua participació activa en processos de negociació laboral, en vagues i en aldarulls i manifestacions derivades de les mateixes –protagonitzat en aquest cas per les obreres de *La Textil*– a *La Provincia Nueva*, 26 i 29/04/1919 i 02 a 06/05/1919. Un altre amb les mateixes protagonistes a *Heraldo de Castellón*, 16 i 17/06/1921. Participació de dones com a oradores en mítings obrers a *La Unión*, 27/11/1915, *El Clamor*, 18 i 20/03/1919, 08/05/1920 i 06/05/1922 i *El Socialista*, 01/07/1920.

¹⁶⁷ M. Nash, “El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación”, en J. Paniagua, J.A. Piqueras i V. Sanz (eds.), *Cultura social y política en el mundo del trabajo*, Centro Francisco Tomás y Valiente, UNED Alzira-València / Fundación Instituto Historia Social, 1999, pp. 65-66.

d'aquelles obreres espartenyeres, tarongeres i tèxtils haurien assumit també els pressupostos ideològics, els projectes i els discursos del PSOE.

Una circumstància que hauria contribuït a fer realitat aquesta possibilitat és la implicació de les obreres en conflictes i mobilitzacions que, si bé eren de caràcter obrerista, tenien també un transfons polític. Es tractaria de situacions similars a les que es van originar amb la irrupció del moviment social catòlic femení a la capital i les consegüents tensions entre les forces republicanes i les dretanes, ja estudiades anteriorment. Així, si l'aparició de les obreres i *senyores* catòliques com a nous actors socials havia revifat la disputa per la conquesta dels espais públics de la ciutat i, en suma, per la seua identitat –liberal i republicana o catòlica i dretana–, en el cas de les obreres afins al sindicalisme de classe, es trobaren implicades en la pugna mantinguda entre republicans i socialistes per l'hegemonia política al si de la població obrera de la ciutat de tendència progressista.

Com sabem, aquesta contesa, latent durant els anys que seguiren a l'Aliança de l'Esquerra establerta en 1917, va tornar a aflorar amb força arran de la ruptura de la mateixa, en 1920. En un episodi ben rellevant d'aquesta confrontació les obreres tarongeres jugaren un paper protagonista. Es tracta de la vaga de la taronja encetada a Castelló de la Plana en novembre de 1921, de llarga durada i ressonància i motivada per la negativa dels patrons a augmentar els salaris.

Ja hem verificat en diversos apartats anteriors, que aquest litigi va ser àmpliament instrumentalitzat per les forces polítiques, en concret per republicans i socialistes, sobre tot a mesura que els comicis municipals de febrer de 1922 s'anaven aproximant. Els socialistes, en els seus actes electorals, responsabilitzaren als republicans de la derrota que els treballadors havien patit en la vaga, perquè segons ells havien recolzat a la part patronal durant la mateixa. Els republicans, per la seua banda, negaren aquesta acusació i van culpabilitzar als socialistes, per haver sigut els instigadors d'una vaga que, amb la situació que presentava el negoci taronger en aquells moments, segons ells difícilment podia acabar en victòria per als obrers. A més, asseguraren que l'afany dels socialistes de fer esclatar aquella disputa laboral responia a motivacions electorals: si vencien els treballadors, el triomf seria utilitzat pels socialistes com a argument en la campanya electoral. En cas de derrota, assenyalarien com a responsables als republicans, per tal de desprestigiar-los de cara als comicis.

Al bell mig d'aquell polititzat i crispat conflicte, es trobaren les tarongeres d'*El Despertar Femenino*. La seua rellevància en l'evolució i resolució del mateix va ser

notable. Amb més de 3.000 treballadores de la taronja adherides inicialment a la vaga, constituïen quasi tot el contingent de vaguistes.¹⁶⁸ Com sabem, aquesta entitat va acabar fragmentant-se, davant la disjuntiva de posar fi o no al litigi, a través d'un procés força traumàtic, que va generar fortes tensions i fins i tot diversos episodis de violència verbal i física entre les partidàries d'una i de l'altra postura.¹⁶⁹ Les partidàries de tornar al treball abandonaren *El Despertar Femenino* i fundaren una nova societat obrera, *La Buena Unión*.

En tot cas, la intervenció de destacats dirigents socialistes en la direcció de la vaga, a través del Consell d'Administració d'*El Despertar Femenino* –integrat exclusivament per socialistes–, va ser intensa i manifesta. Figures de primera fila en el socialisme castellonenc, com ara José Pascual Mira, Francisco Llorens o Miguel Santos, regentaven la representació de les vaguistes en l'Assemblea de Directives del Centre Obrer, s'entrevistaven amb el Governador Civil i demanaven vots de confiança en assemblees d'*El Despertar Femenino* «[...] a fin de solucionar el conflicto según convenga al interés de Castellón y al de su proletariado».¹⁷⁰

Resulta factible doncs que, al llarg del desenvolupament d'episodis com el descrit en els paràgrafs precedents, que adquiriren una càrrega política evident, determinats col·lectius d'obreres pròximes al sindicalisme socialista hagueren passat a assumir una identitat no sols de classe sinó també política.

Tanmateix, ja s'ha assenyalat que a penes disposem d'indícis que puguin donar compte de l'existència d'aquest procés. Sí que pot ser interpretat així el fet que, en octubre de 1922 –amb els darrers ressons de la vaga encara per apagar– les representants d'*El Despertar Femenino* sol·licitaren i obtingueren de l'Assemblea de Directives del Centre Obrer el permís per celebrar en els seus locals un acte que, si bé se li va atribuir l'objectiu de fer propaganda «societària», el ben cert és que va comptar amb la participació de dos destacats dirigents socialistes valencians, Pedro Garcia –líder del Centre Socialista d'Alzira i en aquells moments regidor socialista per eixa localitat– i Isidro Escandell –escollit president de l'Agrupació Socialista de València en 1922 i diputat provincial pel districte d'Alzira-Alberic en 1923–.¹⁷¹

---

¹⁶⁸ *La Provincia Nueva*, 14/11/1921.

¹⁶⁹ *Heraldo de Castellón* i *La Provincia Nueva*, 29/11/1921; *La Provincia Nueva*, 26 i 31/05/1922.

¹⁷⁰ Vegeu respectivament *El Clamor*, 26/11/1921, *La Provincia Nueva*, 16/09/1922 i 24/10/1922, *Heraldo de Castellón*, 18 i 28/11/1921, *La Provincia Nueva*

¹⁷¹ M. Chust i S. Broseta (eds.), *La pluma y el yunque. El socialismo en la historia valenciana*, València, Universitat de València, 2003, p. 55; X. Paniagua i J.A. Piqueras, *Diccionario biográfico de políticos valencianos (1810-2003)*, pp. 188-189 i 232; Fundación Pablo Iglesias, *Diccionario biográfico del*

Així mateix, també sembla plausible pensar que al front d'aquell hipotètic Grup Femení Socialista de Castelló de la Plana esmentat pàgines en rere, si realment va existir, degueren estar algunes de les directives de les societats d'obreres tarongeres, espartenyeres i tèxtils de què ens hem ocupat en les anteriors pàgines.

Per altra banda, la parquedat i escassetesa dels testimonis sobre declaracions públiques d'aquestes obreres societàries, tampoc ha deixat a penes indicis d'una consciència feminista, que s'hauria configurat en paral·lel a la consciència de classe. Al contrari d'allò que s'ha verificat en altres organitzacions d'influència socialista,¹⁷² en el cas de Castelló no s'han localitzat casos en què les obreres reivindicaren drets per a la població femenina ni denúncies de les discriminacions que patien pel fet de ser dones.

Com a molt, sí que és cert que en algunes ocasions, en les relacions de demandes que es reclamaven als patrons, apareixien algunes específicament femenines, com ara el dret a dedicar un temps de la jornada laboral a la lactància dels fills, però aquestes reivindicacions no procediren exclusivament de societats d'obreres vinculades al sindicalisme socialista.¹⁷³

LES DONES EN ALTRES TRADICIONS POLÍTQUES: EL LIBERALISME DINÀSTIC I VALENCIANISME

Fins ací han quedat analitzades les representacions i els rols jugats per les dones al si de les formacions carlo-catòliques, republicanes i socialistes, les forces polítiques que venien apostant pels mecanismes de la *nova política*, que cercaven la mobilització i socialització política de la ciutadania per tal d'aconseguir els seus objectius. En altres tradicions polítiques, la participació de les dones en mobilitzacions i espais de sociabilitat va ser notablement més escassa i irrellevant, bé per disposar d'una cultura de caràcter elitista, bé per l'escàs desenvolupament assolit pel seu projecte polític.

No obstant, en el plànol del llenguatge, de les representacions, aquestes altres opcions polítiques no es mantingueren al marge d'un tema, el de la *qüestió femenina*, cada vegada més candent. Per contra, van configurar en torn a mateix diferents discursos, en els quals projectaven determinades imatges de la feminitat. A més, les

---

socialismo español [en línia], Edició: Fundación Pablo Iglesias, Madrid, 2014, <<http://www.fpabloiglesias.es/archivo-y-biblioteca/diccionario-biografico>>, [Consulta: 28 de març de 2014].

¹⁷² Vegeu el cas de les espartenyeres d'Elx a A. Aguado, "Trabajo, género y clase: mujeres socialistas, mujeres feministas", pp. 202-210.

¹⁷³ *El Clamor*, 01 i 12/02/1919 i *La Provincia Nueva*, 13/02/1919.

dones aprofitaren un dels instruments d'aquestes formacions, la premsa, per eixamplar la seua presència en la vida pública i fins i tot per reivindicar reformes dirigides a aconseguir majors quotes d'igualtat i llibertat per a la població femenina.

Les dones en els espais de sociabilitat i les mobilitzacions dels monàrquics liberals

Tal com ha sigut posat de relleu en apartats anteriors, el tipus d'entitat que articulava les estructures organitzatives i les xarxes de sociabilitat de les formacions liberals –en general poc desenvolupades– era el cercle o casino. Un espai on les activitats desenvolupades rarament anaven més enllà del consum de café i licors, la lectura de premsa, les tertúlies polítiques o culturals, els jocs de taula, les reunions de partit... i el míting o mítings de rigor quan s'entrava en període electoral. Un espai elitista i reservat als homes, al qual les dones només solien tenir accés en les comptades ocasions en què acollia la celebració de balls.

Respecte al repertori mobilitzador liberal, s'ha verificat també anteriorment que aquest va estar pràcticament monopolitzat per les visites i els mítings, ambdós quasi sempre vinculats a alguna campanya electoral. Les cròniques periodístiques d'aquests actes rarament feien referència a la presència femenina en els mateixos. Tal com s'ha assenyalat respecte a altres tipus de formacions, aquesta circumstància, a banda de reflectir un assistència de dones limitada, en part també pot explicar-se per la manca de motivacions que impulsaren als cronistes a destacar un rol –el polític– que des dels plantejaments de gènere vigents es considerava impropï de la condició femenina.

No obstant, la revisió dels testimonis localitzats sobre la participació de dones en visites i mítings permet aprofundir en l'anàlisi i introduir-hi matisacions. Resulta remarcable que quasi sempre que apareixien, ho feien en cròniques d'activitats realitzades a l'aire lliure. Normalment es tractava de mítings que, en previsió d'una assistència multitudinària, es celebraven en espais oberts –places i carrers– per tal de no tenir problemes d'aforament, però també per dotar-los de major ressonància pública. Solien organitzar-se amb motiu de la visita de diputats a Corts o de candidats que aspiraven a l'escó parlamentari en les properes eleccions.¹⁷⁴

---

¹⁷⁴ Vegeu per exemple *Heraldo de Castellón*, 24/05/1919, 17/12/1920, 23, 25 i 27/04/1923 i 25/06/1923. L'únic cas de referència a la presència femenina en un acte celebrat en un espai tancat és el de la inauguració del Cercle Liberal de la Jana. En aquesta ocasió el visitant no va ser un diputat a Corts sinó un diputat provincial, José Castelló Tárrega (*Heraldo de Castellón*, 13/04/1920).

Pel que fa als rols jugats per les dones en aquest tipus d'esdeveniments, a banda del d'espectadores, cal destacar, en alguns casos, el seu protagonisme en les recepcions que s'organitzaven a l'efecte. Rebien als visitants agitant els seus mocadors o victorejant-los des dels balcons. Un cas especialment cridaner va ser el de la rebuda que es va retre a Ramon Sáiz de Carlos i a Vicente Cantos en Peníscola, en el context de les eleccions parlamentàries de 1923. Es va preparar una carrossa engalanada i ocupada per «[...] lindísimas muchachas típicamente ataviadas que dieron a los expedicionarios la bienvenida en nombre del vecindario».¹⁷⁵

Així doncs, les dones apareixen freqüentment desenvolupant papers secundaris, destinats a atorgar major lluïment a l'escenografia que envoltava l'acte. En aquesta mateixa línia, al relatar aquestes rebudes els cronistes solien qualificar-les amb adjectius que remarcaven la seua bellesa: «hermosas segorbinas», «hermosas mujeres», «lo mejorcito de las mujeres hermosas» o les ja esmentades «lindísimas muchachas» de Peníscola.

PIEDAD BALLESTER PERIS, elegante, bellísima y escultural señorita elegida Reina de los **Juegos Florales**, recientemente celebrados en Vinaroz, por el laureado cate burrianense, **Pepo Calzada Carbó**.

Heraldo de Castellón, 02/07/1917.

¹⁷⁵ *Heraldo de Castellón*, 27/04/1923.

Nogensmenys, cal tenir present que aquest rol subsidiari assignat a les dones, no obsta perquè les mateixes també assistiren als parlaments dels diversos oradors que intervenien en els mítings, tal com es fa constar explícitament en algunes de les cròniques recollides. És el cas del celebrat a la Jana amb motiu de la inauguració del Cercle Liberal o del ja referit de Saiz de Carlos i Cantos en Peníscola, en el qual fins i tot una xiqueta va intervenir amb la lectura d'una poesia.¹⁷⁶ El ben cert és que les dones formaven part del públic, sobre tot en aquells mítings que es celebraven a l'aire lliure. Així, a través de l'assistència a aquestos actes, entraven en contacte amb els discursos elaborats per les formacions liberals de cara a les conteses electorals. Constituïen, doncs, una via més d'integració de la població femenina en el camp de la política.

En eixe sentit, els dirigents liberals començaven a atorgar públicament valor a aquesta presència de les dones en els actes en què intervenien. Així, durant la ja esmentada inauguració del Cercle Liberal de la Jana, en el discurs de José Castelló Tárrega aquest va mostrar la seua satisfacció per l'assistència a aquell acte «[...] de las mujeres del pueblo». Per la seua banda, durant una visita a Onda, Faustino Valentín – que acabava de guanyar les eleccions a Corts pel districte de Nules com a candidat pel Partit Liberal– va dedicar un himne a la dona.¹⁷⁷

No s'ha de perdre de vista, però, les limitacions d'aquesta presència femenina en les mobilitzacions del Partit Liberal. Cal subratllar que, com s'ha comprovat a l'apartat corresponent, els repertoris mobilitzadors de les formacions liberals eren molt limitats, pràcticament circumscrits als mítings i les visites. Les dones no disposaven, doncs, d'altres oportunitats per prendre-hi part, com ara revetlles, excursions, conferències... que ja hem observat que sí que es donaven, amb major o menor freqüència, en el cas d'altres opcions polítiques. A més, en el cas dels mítings, la revisió de les cròniques periodístiques redactes a l'efecte apunta a que, en aquells que es celebraven en espais tancats, en els propis cercles, la presència femenina no era la pauta habitual.

Representacions femenines en els medis dinàstics liberals

A banda de les breus referències de José Castelló Tárrega i de Faustino Valentín, no disposem de cap testimoni que reculle pronunciaments de dirigents liberals en torn a

---

¹⁷⁶ *Heraldo de Castellón*, 13/04/1920 i 27/04/1923.

¹⁷⁷ *Heraldo de Castellón*, 25/06/1923.

les dones, a la situació i posició que ocupaven en aquella societat. És cert que en la resta de formacions les manifestacions recollides tampoc són nombroses, però en aquest cas resulten especialment pobres. Aquesta circumstància reflecteix el reduït pes que la *qüestió femenina* ocupava en els discursos del Partit Liberal. Aquests preferentment s'articulaven entorn a elements com ara el desenvolupisme, el localisme i el regeneracionisme i, en tant que emesos per partits de quadres, estaven orientats no tant a l'obtenció del suport massiu de la societat com a l'atracció de les elits locals. Tot plegat, unes coordenades poc propícies perquè la *qüestió femenina* assolira un mínim de protagonisme.

No obstant, més enllà de declaracions públiques de polítics liberals, s'ha pogut comprovar que la situació de les dones sí que era abordada de tant en tant a *Heraldo de Castellón*, el diari liberal del qual Castelló Tárrega era propietari i inspirador. Cal tenir en compte que, a banda de defensar els interessos polítics d'aquest destacat dirigent del Partit, *Heraldo de Castellón* dedicava part de les seues pàgines a informacions de caire generalista (espectacles, curiositats, avanços científics i tècnics, política, economia, societat, esports...). D'eixa manera, no resulta estrany que amb certa freqüència aparegueren notícies i comentaris sobre una matèria que, sobretot arran del protagonisme assolit per la població femenina durant la *Gran Guerra* en els països bel·ligerants, estava d'actualitat. Al llarg d'aquests anys, *Heraldo de Castellón* es va fer ressò del procés d'incorporació de les dones a àmbits públics –laborals, polítics...– que fins aleshores havien sigut inassolibles per a elles.

És cert que es poden llegir articles d'opinió que defenien posicions contràries a aquesta evolució. En un d'ells, per exemple, es valorava negativament la possibilitat que de la inspecció de les escoles de xiquetes se n'ocuparen mestres titulades, en lloc de professors. Els arguments que s'esgrimien al text constitueixen un recull bastant complet dels tòpics derivats del model de gènere vigent: en les dones, a diferència dels homes, el cor predomina per damunt de la intel·ligència, de manera que jutgen pitjor que ells; si les dones no poden exercir de jutges en els tribunals ordinaris, és contradictori que sí que puguen jutjar l'ensenyament de les alumnes; o exercir la inspecció escolar comporta recórrer viles, ciutats i pobles en cotxes o fins i tot en cavalleries i allotjar-se en establiments poc recomanables, accions que resulten impròpies de la condició femenina. L'article acabava amb un paràgraf lapidari:

Vamos; zapatero a tus zapatos; cada cual a lo suyo. Queremos ver a la mujer como buena esposa, como buena madre, hacendosa, etc., en primer término, y en lo demás hay que respetarla y dignificarla, poniendo en sus manos cuanto sea compatible con su decoro, su dignidad y su carácter. No metamos a la mujer en libros de caballería. ¡Atrás las sufragistas!¹⁷⁸

Cal advertir, això sí, que l'article no s'ha d'adjudicar a la redacció del periòdic, sinó que venia signat amb les inicials «C. y S.».

Per contra, es poden localitzar notícies –d'abast estatal o internacional– que, sense entrar en valoracions, donaven compte, no sols de casos d'èxits femenins en l'esfera artística –actrius, cantants, ballarines...– sinó també de l'avanç de la presència de les dones en àmbits en els quals tradicionalment havien quedat apartades, com ara els negocis o el funcionariat.¹⁷⁹ També es publicaven articles en què es denunciaven aspectes en els quals les dones es trobaven especialment perjudicades, com ara per exemple en les taxes d'analfabetisme.¹⁸⁰

SALUD RUIZ

Hermosa y distinguida canzonetista que actúa en el Salón LA PAZ

Revista de Castellón, 30/11/1914.

¹⁷⁸ *Heraldo de Castellón*, 02/04/1914.

¹⁷⁹ *Ibidem*, 09/01/1914, 09 i 11/01/1915, 04/03/1915, 01/04/1916, 04/04/1916 i 12/10/1918.

¹⁸⁰ *Ibidem*, 12/05/1916.

Però a banda de servir d'altaveu dels avanços que les dones anaven assolint en els espais públics, al temps que d'algunes de les situacions discriminatòries que patien, els periòdics liberals podien actuar com a plataforma de penetració femenina en els espais públics, més concretament en la premsa. Durant aquestos anys hem pogut conèixer un cas: la col·laboració en *La Unión*, el setmanari liberal reverterista publicat a Borriana, d'una dona que signava els seus articles amb el pseudònim «María-Luisa» i que tenia a càrrec la secció «Charlas Femeninas». De periodicitat setmanal, va estar en actiu des del 6 de maig fins a l'1 de juliol de 1916 i desconeixem els detalls tant de la seua aparició com de la seua supressió.

Els posicionaments desplegats per «María-Luisa» en els seus treballs periodístics resulten manifestament feministes. Es centraven, essencialment, en reivindicar una millor formació per a les dones, que els servira d'instrument per obrir-se pas en el món laboral, fita que al seu torn els permetria deixar de dependre econòmicament dels homes. No arriba però a completar tot aquest fil argumental amb el darrer pas amb què es culminaria el seu desenvolupament lògic i que la situaria en l'òrbita del feminisme sufragista, la reclamació de drets polítics per a la població femenina.

Una bona mostra de les posicions de «María-Luisa» la trobem en el següent fragment, en el qual es refereix molt críticament a la manera en què aquella societat tractava a les dones :

[...] nos cierras las puertas de las artes y de las ciencias, para dar expansión a nuestros ánimos de cultura, a nuestras ansias de buscar en el trabajo el pan, libertador en más de un caso de las que soportan la argolla de la esclavitud con que las ató un matrimonio equivocado o preciso para no caer en las garras del hambre o del vicio.¹⁸¹

En l'edició de *La Unión* del mateix dia, també comentava que el director li havia demanat que revelara la seua identitat als lectors, segons el parer d'ella, per dissipar dubtes, ja que alguns estarien assenyalant a aquest com al vertader autor de la secció. «María-Luisa» va rebutjar la petició del director amb el següent argument: «¿No ve usted que no se imaginan que la mujer pueda ser otra cosa que un instrumento del hogar, una buena esposa o madre y una flor vistosa que alegre la maceta de la vida?». Va afegir al respecte que les aportacions de figures com Carmen de Burgos, Sofia Casanova o Emilia Pardo Bazán els demostrarien que estaven equivocats.

---

¹⁸¹ *La Unión*, 27/05/1916.

Aquestes mateixes posicions van dur a «María-Luisa» a mostrar-se bastant crítica amb les dones del seu entorn. En concret, els retrau la seua preocupació excessiva per qüestions banals i frívols, en lloc de mostrar més afany per instruir-se. El següent paràgraf constitueix un bon exemple:

[...] abundan los casos de mujeres que, observadas de lejos, prestan una impresión favorable, y de cerca, descorazonan al espíritu menos exigente. Insulsas de conversación, descompasadas de movimientos y melindrosas hasta el colmo, más parecen maniqués ricamente adornados que almas vivientes. Vestida modestamente, acaso hiciesen mejor papel. Pues así no habría tanta desproporción entre el exterior y el interior. O sea, entre el trabajo de la modista y el trabajo de la Maestra.¹⁸²

En una altra ocasió, després de comentar irònicament la banalitat del tema de conversa que havia tingut amb les seues amigues, les calces, passava a lamentar-se de que aquestes no es cregueren que els articles de «Charlas Femeninas» pogueren estar escrits per una dona: «En fin, paciencia, que día llegará en que todas nos convenceremos [...] de que las mujeres podemos servir para otros menesteres más artísticos, además de zurcir calzoncillos o reparar calcetines y medias».¹⁸³

En tot cas, les reticències de «María-Luisa» a revelar la seua identitat –que ja ens han aparegut abans en altres dones que escrivien a la premsa castellonenca– de nou ens remetien als problemes i incomoditats que l'exercici d'aquesta activitat encara podia suposar per a les dones, més encara si la mateixa tenia lloc en capçaleres de xicotetes ciutats de província on pràcticament tots els veïns es coneixien.

Dones i valencianisme: la qüestió femenina en *Veu de la Plana*

Per les mateixes dates que «María-Luisa» escrivia al periòdic liberal borrianenc *La Unión*, al setmanari valencianista *Veu de la Plana*, editat a Castelló, es publicaven alguns treballs d'una altra dona que també signava amb pseudònim, «Maruxa», i que també tenia a les dones com a protagonistes dels seus textos. Tanmateix, només disposem de dos articles d'aquesta col·laboradora, la qual cosa no permet conèixer amb profunditat les seues posicions sobre el gènere i la feminitat.

En aquesta limitada mostra d'escrits apareix una denúncia explícita de les injúries i menyspreu de què són objecte les facultats femenines: «[...] tots creuen que

---

¹⁸² *Ibidem*, 01/07/1916.

¹⁸³ *Ibidem*, 13/05/1916.

nostre coneiximent esta desbaratat, que som joguet de la voluntat de l'home, que nostre cor no sent les sensacions naturals de la vida, que sols servim pera pregonar nostra coqueteria». Tanmateix, en bona mesura responsabilitza a les pròpies dones d'aquesta situació: «Es indispensable si volem ser respetades, treballar férment per fer desaparèixer en nosaltres la lleja costum de la exajerá coqueteria».¹⁸⁴

Aquest plantejament podria ser assimilat a uns posicionaments de tarannà feminista, tal com ocorre en el cas de «María-Luisa». No obstant, allò que fa «Maruxa» quan en el seu segon article continua desenvolupant aquesta mateixa argumentació, és prendre un camí pràcticament oposat. Comença assegurant que moltes de les joves que treballen com a cosidores, toqueres o empaperadores de taronja, no ho fan per necessitat, sinó per disposar de diners que gastar amb vestits, complements i articles de bellesa. Nogensmenys, no critica a aquestes joves per invertir aquestos diners en despeses estètiques, banals, en lloc de procurar adquirir una bona educació amb què puguen tenir accés a una posició independent respecte dels homes. Per contra, les recrimina perquè, en disposar d'una ocupació remunerada, tenen abandonades les tasques de la llar, que són les pròpies de la seu sexe i les que estan obligades a assumir quan es casen.¹⁸⁵ Queda doncs manifesta l'assumpció, per part de «Maruxa», del discurs de les dues esferes, de la representació de la feminitat com a *àngel de la llar*.

A les pàgines de *Veu de la Plana* trobem altres dues aportacions al debat sobre el lloc que les dones havien d'ocupar en aquella societat. Es tracta de dos articles publicats en aquest cas per un home, Manuel Bellido Rubert, integrant de la cúpula dirigent del carlisme provincial i que, tal com el primer d'aquestos dos treballs palesa, tenia també inquietuds valencianistes.¹⁸⁶

En aquest primer article Bellido Rubert desenvolupa una idea compartida, com s'ha pogut comprovar pàgines en rere, per moviments tant diferents com el republicanisme o carlo-catolicisme: la família és un espai rellevant en els processos de socialització política i, per tant, l'educació maternal i els valors transmesos en la llar per les dones –que tenen allí, segons el repartiment de rols de l'època, el seu espai d'actuació *natural*– resulten de suma importància per al desenvolupament de tot projecte col·lectiu, també per al valencianisme:

---

¹⁸⁴ *Veu de la Plana*, 01/04/1916. En els fragments reproduïts textualment que apareixen en aquest punt s'ha respectat l'ortografia original.

¹⁸⁵ *Veu de la Plana*, 15/04/1916.

¹⁸⁶ Cal recordar que Manuel Bellido Rubert exercia el càrrec de secretari d'actes a la Junta Provincial Legitimista constituïda en gener de 1917. Era nebot del cap provincial, Manuel Bellido Alba, i germà de la primera presidenta de la Margarita de Castelló, Vicenta Bellido Rubert.

En el resurgir esplendit y consolaor del esperit regionaliste valencià [...] no pot faltar la Dona, que deu pendre part en este moviment; mes encara cuan, sent un moviment romàntic y espiritual, parla a l'anima, y en l'anima, después de Deu, la dona mana... La dona te en sa naturalesa y en sa sensibilitat, algo sobrenatural que la fa indispensable a tota propaganda y a tot apostolat. Se servís, casi sempre'n exit segur, dels mijos de la persuasió, de la seducsió, dels que Deu la dota ab prodigalitat. Casi sempre han iniciat les conquestes religioses, polítiques y socials les dones, y elles han segut també les que les han fet creixer i triunfar [...] Les mares, les novies, tota Dona, deu inculcar als seus fills, al novio, als homens que la rodejen, la veneració a tot lo nostre, encara que no sigui per altruisme i virtuts cíviques –que sí ho será- per egoisme, porque'ls vicis son estranys a la nostra terra, y els que apleguen a compenetrarse en l'esperit d'ella, ha de ser digne i virtuós, respetuós amb la Dona y aimant de la seua mare, de la seua muller... Dona valenciana, filla de Castelló, seguís el exemple de les dones catalanes: que cada casa, per amor de les dones, siga un raceret de la causa regionalista valenciana: fent Patria, fareu familia; fent llar, fareu amor.¹⁸⁷

En aquest fragment es posa de relleu la importància que Bellido Rubert atorga a la funció femenina de transmissió de valors, exercida al si del nucli familiar. Tanmateix, no arriba a plantejar clarament la possibilitat que les dones amplien aquest rol fora de l'esfera domèstica.

Per contra, a l'altre article sí que contempla aquesta opció, des d'una actitud que en cap cas denota contrarietat ni recel cap a la inserció de la població femenina en l'esfera pública. En ell es mostra contrari a la tesi plantejada per una periodista francesa, que aconsella a les seues compatriotes a prioritzar la recerca d'un marit, ja que, degut a la *Gran Guerra*, la competència per trobar-ne un va a incrementar-se molt. Bellido esgrimeix al respecte que l'autora no ha tingut en compte que un dels efectes de la conflagració bèl·lica serà, precisament,

«[...] el d'obrir a les dones moltes portes que fins ara tenien tancades en el comerç, la indústria, la banca, els ferrocarrils, etc., etc. Pera les dones no será com fins ara, en algunes, el matrimoni la resolució del problema económic. Es possible qu'entonces siguen els homens els que necessiten casarse pera viure».¹⁸⁸

En qualsevol cas, a pesar que el recull d'articles exposat en els anteriors paràgrafs resulta molt reduït, la seua anàlisi sí que permet almenys confirmar la transversalitat d'una matèria, la *qüestió femenina*, que es trobava per aquells anys de

---

¹⁸⁷ *Veü de la Plana*, 01/04/1916. En aquest article Bellido Rubert pren, com a punt de partida, un manifest elaborat en 1906 per dones afins als moviment de Solidaritat Catalana.

¹⁸⁸ *Veü de la Plana*, 13/05/1916.

plena actualitat en pràcticament tots els segments polítics i ideològics.¹⁸⁹ Posa de relleu que també un medi valencianista com *Veü de la Plana*, va estar obert a que les dones –i els homes– presentaren les seues idees al respecte d'aquella qüestió i, en general, per servir de plataforma de penetració femenina en el camp periodístic i literari, en aquest cas en llengua valenciana.¹⁹⁰

Tot plegat, a través de les pàgines que conformen el present apartat, s'ha verificat que durant el període 1913-1923 les dones disposaven ja de certa presència en l'univers polític de les comarques de Castelló. Si bé el desenvolupament d'organitzacions específiques femenines encara era molt limitat, sí que resultava ja significatiu el contacte amb els idearis, els discursos, els projectes... dels diversos partits, a través de la participació en les xarxes de sociabilitat i en els repertoris mobilitzadors dels mateixos, encara que els rols que jugaven al seu si eren generalment passius.

Per la seua banda, en el terreny del llenguatge i de les representacions, s'ha observat també que els discursos de caire patriarcal, que seguien postulant la reclusió femenina en l'esfera domèstica, convivia amb la reivindicació dels drets de les dones a l'educació, a accedir al mercat de treball i a exercir una professió, mitjançant els quals podrien proporcionar-se posicions econòmiques independents, element crític per aconseguir la seua emancipació. Fins i tot, en el cas del republicanisme, s'han pogut localitzar ja posicionaments que, tot completant aquesta línia argumental, apostaven decididament pel feminisme de tall sufragista, és a dir, per la demanda de la igualtat de drets polítics per a les dones.

En eixe sentit, resulta interessant explorar la possibilitat que aquestos avanços de la presència femenina en l'àmbit polític pogueren constituir també indicadors del desenvolupament de la *nova política*. És a dir, sembla lògic relacionar els esforços de les formacions polítiques per assolir el suport de la població femenina, per incorporar-la als seus projectes i per reconèixer a les dones com a subjectes polítics, amb els plantejaments propis de la *nova política*, que postulaven la mobilització efectiva de la societat, per tal de generar visions comunes de la realitat i identitats polítiques compartides. En eixe sentit, el fet que en aquestos plantejaments s'estigueren ja incloent

---

¹⁸⁹ T. M^a. Ortega, "Culturas liberales y catolicismo en la génesis del antifeminismo franquista", p. 157.

¹⁹⁰ S'ha localitzat al número de *Veü de la Plana* corresponent al dia 6 de maig de 1916 un xicotet relat literari, escrit en valencià i signat per una dona, Pietat Bernal.

fins i tot a les dones –a pesar de la seua impossibilitat de votar i de ser votades– pot concebre's com a indicati d'un desenvolupament ja relativament avançat de la socialització política i dels mecanismes de la *política de masses*.

Per altra part, si desplacem l'objecte d'anàlisi des de les formacions polítiques a les pròpies dones, el fet que aquestes estigueren presents en els espais de sociabilitat i en els repertoris mobilitzadors dels partits –i no sols en els de caire familiar i recreatiu sinó també en els acusaven una càrrega política més explícita–, sumat a l'aparició de les primeres reivindicacions de drets polítics per a les dones, poden igualment ser concebuts com indicadors de la presència d'actituds proclius a implicar-se en política. Més encara, a prendre part d'unes praxis que, en tant que cercaven l'adhesió voluntària de la ciutadania mitjançant la configuració d'identitats col·lectives i de projectes polítics i ideològics atractius, es situaven en l'òrbita dels plantejaments liberals democràtics. En la mateixa línia, cal remarcar l'absència de testimonis que relacionaren a les dones amb actituds antiliberals, autoritaristes, corporativistes o fins i tot de menyspreu genèric de la política.

Així doncs, tant des del punt de vista de l'atenció dels partits a les dones, com des de la perspectiva de les actituds i dels comportaments proclius a la política per part d'aquestes, es pot afirmar que els avanços detectats durant el període 1913-1923, podrien constituir indicadors del desenvolupament de tendències orientades a la democratització del sistema oligàrquic vigent.

Paral·lelament, no s'han enregistrat indicis que puguen relacionar les dificultats que la població femenina podia trobar a l'hora de implicar-se en l'àmbit polític, amb la propagació d'ideologies i actituds antiliberals, corporativistes i antipolítiques. Aquelles dificultats tenien a veure, com hem comprovat, amb la pervivència de la dominació del sistema de gènere patriarcal, basat en l'artificiosa separació de les esferes i el prestigi dels rols femenins associats a la domesticitat, acompanyats de la indiferència, quan no el menyspreu, cap al creixent protagonisme que les dones tenien en els àmbits d'actuació públics.

CONCLUSIONS

Tal com ha quedat plantejat a l'apartat introductori, l'eix que articula la recerca efectuada es situa en l'anàlisi de dues qüestions fonamentals a què s'ha enfrontat la historiografia sobre l'evolució política dels darrers anys de l'etapa constitucional alfonsina, ambdues estretament vinculades entre si: aquella que es pregunta per les causes que van provocar la fallida definitiva del sistema polític de la Restauració; i aquella altra que tracta de dilucidar els factors que van donar lloc a que l'eixida de la referida crisi fóra en clau autoritària. Al seu torn, també en la Introducció del treball es posa de relleu que per efectuar l'apropament a aquestes dues qüestions cal examinar tot un seguit d'interrogants de caire més concret.

D'eixa manera, les pàgines següents pretenen recollir de forma sintètica les respostes a què s'ha arribat en relació a les preguntes plantejades en els diversos apartats, establir allò que cadascuna d'elles aporta al seu àmbit temàtic concret i interrelacionar-les entre si per tal d'arribar a fixar un posicionament en relació a aquelles dues qüestions generals que han vertebrat el treball.

Un dels agents més profusament esmentats a l'hora de tractar d'establir els factors de desgast del règim de restauracionista és el de la fragmentació dels partits del torn. Aquesta va complicar notablement la configuració de majories parlamentàries sòlides i l'estabilitat dels governs. En eixe sentit, una de les qüestions examinades en el treball tracta de determinar en quina mesura eixe procés de divisió d'abast estatal es va traslladar als contextos locals i perifèrics, en aquest cas a les comarques de Castelló.

Pel que fa als conservadors castellanencs, hem identificat bastants factors de ruptura de caràcter intern, que al seu torn provocaren la fi de l'hegemonia *cossiera* en l'escena política provincial: la debilitat del lideratge de Tiburcio Martín, la pèrdua d'influència a la Cort, els dolents resultats electorals, les ambicions de fabristes i salvadoristes, les discrepàncies estratègiques i la major o menor assumpció dels pressupostos regeneracionistes i renovadors. No obstant, també és cert que el procés de divisió del conservadorisme espanyol va facilitar que totes aquelles tensions internes cristal·litzaren en el trencament del *Cossi*, en proporcionar plataformes polítiques i liderats nacionals alternatius, als quals adherir-se una vegada produïda la corresponent escissió. Així, fins que no es va

confirmar la constitució de les faccions maurista i ciervista a escala estatal, com a projectes polítics autònoms, els corrents discordants del conservadorisme castellanenc tampoc donaren el pas de constituir formacions polítiques independents.

Quant als liberals, la seua articulació en dues grans faccions principals –cantistes i reverteristes– no pot ser associada a la fragmentació que el Partit va viure a la Cort, sinó a motivacions circumscrites a la política provincial. Ambdues es van adherir, consecutivament, a la facció estatal més poderosa –el romanonisme en primera instància, el garciaprietisme després–. Pel que fa als romanonistes castellanencs –entesos com aquells que van romandre fidels al Comte de Romanones quan els cantistes van decidir passar-se als rengles comandats per García Prieto– s’ha comprovat que constituïren un grup molt minoritari. Més limitada va ser encara la presència de l’albisme –la facció encapçalada per Santiago Alba– de la qual, més enllà de casos particulars –Faustino Valentín– no tenim constància que es crearen estructures clientelars ni formals a Castelló.

Així, en termes generals, es pot assenyalar que la transposició a les forces dinàstiques castellanenques del procés de fractura dels partits del torn esdevingut a escala estatal, va existir però va tenir una incidència limitada. Si en el camp liberal hem verificat que les dues faccions essencials –enfrontades en diverses etapes del període estudiat– es trobaven adscrites a un mateix liderat estatal, pel que fa al conservador, res impedeix pensar que –davant les greus tensions internes que sofria el Partit a les terres de Castelló– s’haguera pogut arribar a una situació semblant a la dels liberals o que la fragmentació, amb independència de la major o menor atomització del conservadorisme estatal, s’haguera acabat produint igualment.

D’eixa manera, en la generació de conseqüències perjudicials per al sistema provocades per la divisió de les forces del torn –dificultats per configurar majories de govern i per establir els encasellats– cal assignar a aquell procés de fraccionament a escala estatal una quota de responsabilitat limitada, inferior a la que s’ha d’atribuir als factors locals. Per exemple, no resulta possible assenyalar-lo com a detonant –no almenys com a detonant principal– de la situació de bloqueig que la Diputació i la Comissió Provincial van viure en 1918 i fins a ben entrat l’any 1919. Com hem observat, a la mateixa es va arribar, principalment,

per la incapacitat dels diputats liberals de constituir grup al si de la corporació provincial, grup que haguera governat amb una còmoda majoria. Si més no, també és cert que va ser necessari que es produïra el trencament al si dels diputats conservadors, entre els diputats datistes i els ciervistes, ruptura que en aquest cas sí tenia la seua correlació a escala estatal.

En suma, a les terres de Castelló els factors inscrits en la dinàmica dinàstica interna –en termes generals, la fi de la històrica hegemonia exercida pel *Cossi* a la política provincial i la configuració de dues faccions liberals poderoses i amb forces igualades– van tenir més incidència que els exògens en el desgast del sistema provocat per les divisions esdevingudes al si dels partits del torn.

De tota manera, el cicle marcat per la fragmentació de les formacions dinàstiques no es va allargar més enllà de 1919. Al llarg del referit any es va consolidar una nova estructuració del sistema de partits provincial, definida per la conformació de dues coalicions. D'una banda, la de les dretes, constituïda per ciervistes, mauristes *dissidents* i carlistes (*purs* i *paquistes*); de l'altra, la constituïda per liberals –cantistes i reverteristes– conservadors datistes i mauristes *oficials*. L'escenari polític castellanenc va recuperar així estabilitat, en articular-se de nou en torn a la contesa entre dues úniques forces d'abast provincial. El fet que ara ja no es tractara de formacions unipartidistes sinó d'àmplies coalicions resulta en aquest punt secundari. La fragmentació havia deixat de ser un factor de degradació i desestabilització del sistema. Només durant els darrers mesos de vida del règim, ja en 1923, aquesta va tornar a desestabilitzar la vida política a les comarques de Castelló, amb la ruptura de la *unió de les dretes*.

Al mateix temps, aquesta evolució de la política dinàstica castellanenca també ve a reforçar aquella visió que remarca el grau d'autonomia de les faccions provincials envers les direccions estatals dels partits del torn. El manteniment de la bicefàlia al si del Partit Liberal –a pesar de l'adscripció de reverteristes i cantistes a un mateix liderat estatal, Romanones primer, García Prieto després– o el sorgiment del projecte d'unió de les dretes –forjat i desenvolupat en el marc de la política provincial i en determinades conjuntures electorals situat en oberta rebel·lia envers les directrius arribades des de Madrid– constitueixen referents significatius al respecte.

En eixa mateixa línia apunta l'augment que es registra dels districtes *propis*, la disminució de districtes *disponibles* i de diputats *cuners*, l'elevació dels índexs de trencament de l'*encasellat* i la reducció del percentatge d'escons obtinguts per la facció governant. Totes aquestes dades denoten que les comarques de Castelló van participar del procés d'independització de les hegemonies polítiques locals respecte de les organitzacions dinàstiques d'abast estatal, en part provocat per la fragmentació d'aquestes, que va obligar als respectius cap de facció a cercar la seguretat d'hegemonies locals sòlides per tal de disposar d'un grup parlamentari nombrós a les Corts.

L'examen dels usos posats en pràctica per aquestos dos grans blocs en què es va reordenar la política provincial a partir de 1919, permet també introduir matisacions en una altra idea apuntada per la historiografia dels darrers anys de la Restauració: l'assignació a les elits dinàstiques perifèriques d'una major incapacitat que la mostrada pels seus caps estatals a l'hora d'afrontar els reptes de la política de masses.

Certament, pel que fa a l'aliança formada per liberals, datistes i mauristes *oficials*, en el seus orígens es troben motivacions de naturalesa estratègica, fonamentalment la necessitat de reunir forces per fer front a la poderosa unió constituïda per les dretes. Així mateix, la seua praxi responia als paràmetres clàssics de les forces del torn: elitisme, clientelisme, pragmatisme, *política del pacte*, estructures organitzatives formals i repertoris mobilitzadors poc desenvolupats i discursos escassament ideologitzats. Es podria plantejar, en eixe sentit, que els dirigents castellanencs d'aquestes formacions van romandre més tancats a la introducció d'innovacions que els seus homòlegs estatals. Cal recordar al respecte la vocació mobilitzadora i renovadora del primer maurisme o la campanya de mobilització i d'impuls de la democratització del règim protagonitzada durant els darrers anys d'existència del mateix per la cúpula liberal estatal, elements que a penes tingueren reflex en la política castellanenca.

No obstant, la imatge d'aquestes formacions com organitzacions totalment immobiliàries i estancades tampoc s'ajustaria a la realitat. Al llarg del treball s'ha comprovat que disposaven ja de xarxes organitzatives i de sociabilitat amb certs nivells de desenvolupament, que ja no poden ser acusades de trobar-se reduïdes a la mínima expressió, tot i que continuaven sense ser equiparables a les

dels partits de masses. Les mobilitzacions que aquelles articulaven eren més escasses, es centraven molt preferentment en els períodes electorals i sovint anaven dirigides a un cercle reduït de notables i partidaris locals més que no a un públic multitudinari. No tenien capacitat de generar una determinada identitat política, aconseguir la identificació de segments socials significatius amb un projecte polític determinat, però sí que suposaven una renovació i ampliació dels instruments de captació de suports electorals, en un context en què –sobre tot en els espais amb majors nivells d’urbanització, de competència i de presència de partits exclosos del torn– els mètodes de la *vella política* ja no semblaven suficients.

Fins i tot hem observat com, a escala local i de manera puntual, es van donar experiències de canalització política de les demandes i aspiracions de determinats col·lectius populars, mitjançant enteses entre unes formacions dinàstiques obertes a donar suport a aquelles i unes agrupacions obreres disposades a arraconar prejudicis ideològics per tal d’obtenir protecció i millores en les seues condicions de vida i de treball. Tal volta, amb el temps, aquestes enteses hagueren pogut esdevenir una via per dotar als partits del torn del suport social popular del que sempre van mancar, per abandonar la seua condició de partits de quadres i convertir-se en partits d’integració social.

Quant al plànol del llenguatge i de les representacions, si bé és innegable que el discurs dels partits dinàstics acusava un grau d’ideologització molt menor que el dels partits de masses, cal reconèixer el seu esforç per connectar amb l’electorat, a través de l’apel·lació constant a la defensa i promoció dels interessos materials locals. Es posa així de manifest la intenció d’apropar-se cada vegada més a les necessitats i demandes dels ciutadans, en un marc en el qual les pressions governamentals i caciquistes ja no podien garantir, per si soles, els triomfs a les urnes.

Pel que fa al bloc de les dretes, si bé és cert que els ciervistes van continuar mantenint unes estructures organitzatives convencionals, pròpies dels partits dinàstics, no ho és menys que s’implicaren en les actituds i comportaments consubstancials a la *nova política* amb què es va distingir aquella entesa: campanyes mobilitzadores intenses i no circumscrites als períodes electorals, discursos amb una forta càrrega doctrinal i no limitats a temes locals, rebuig del pactisme i inserció de l’aliança de les dretes en un projecte contrarevolucionari

multidimensional, impulsat pels sectors burgesos conservadors i catòlics i compartit amb iniciatives com ara la potenciació del moviment social catòlic i del corporativisme patronal o la constitució de sometents. És més, respecte a la *política del pacte*, ha quedat palesat que, en determinades conjuntures, la cúpula dirigent de la unió de les dretes es va mostrar més ambiciosa i combativa, menys pactista i transigent amb liberals i datistes, que els seus representants a la Cort.

El sol fet que aquesta coalició de les dretes castellonenques s'establira en un moment en què no hi havia cap procés electoral previst a curt termini, ja dona compte de que no es tractava d'una entesa conjuntural i electoralista més, sense que això signifiqui negar la presència de motivacions de caire estratègic en el seus orígens. Cal afegir que va ser una iniciativa interna, provincial, que no va comptar amb l'impuls de cap govern o dirigent polític estatal, encara que és cert es va donar en un clima d'aproximació entre els líders de la dreta espanyola.

En suma, aquestes consideracions venen a posar en qüestió la idea d'unes elits nacionals dinàstiques molt més predisposades a lliurar-se dels usos caciquistes i de la *política del pacte* i a decantar-se decididament per la mobilització efectiva de l'electorat, front a unes estructures provincials i locals que es mantindrien en posicions molt més conservadores i immobiliàries. Es fa patent que la visió d'aquestes com a rèmores per a la democratització del règim no es correspon sempre amb la realitat.

En termes més generals, dels paràgrafs precedents també s'extrau que, a les terres de Castelló, es detecten indicadors de la presència del procés d'adaptació dels partits del torn a contextos polítics relativament mobilitzats, que la historiografia d'aquest període ha localitzat també en altres indrets. Tanmateix, la culminació d'aquest procés, que havia de conduir a la transformació d'aquestes formacions en partits d'integració social, semblava encara llunyana.

En l'anàlisi de les postures mostrades per les diverses formacions al voltant de la possibilitat d'evolució del sistema en clau democràtica, resulta també significatiu el cas del carlisme castellonenc. De manera semblant als seus correligionaris d'altres indrets –valencians o pamplonesos– constituïrien bons exemples– portaren a terme una reorientació dels seus posicionaments ideològics i estratègics. Arraconaren els ingredients discursius més arcaics i intransigents – l'integritisme religiós, la causa legitimista i l'absolutisme– i passaren a prioritzar la

defensa de l'ordre social i els postulats regeneracionistes i anticaciquistes, elements que estaven de plena actualitat i que a més eren compartits pels qui serien els seus aliats a partir de 1919, els conservadors ciervistes. Paral·lelament, en el plànol de l'acció, es van implicar a fons en l'impuls i redefinició del moviment social catòlic i del moviment patronal i apostaren decididament pel desenvolupisme i la protecció dels interessos locals.

En consonància amb aquesta línia evolutiva es troba el fet que la seua implantació es focalitzara principalment en la zona de major desenvolupament social i urbà, la Plana, en especial en nuclis amb censos importants (Vila-real, Borriana, Nules, Onda...). De fet, l'expressió més acabada i reeixida d'aquests plantejaments renovadors va ser la protagonitzada per Jaime Chicharro al districte de Nules i especialment al municipi de Borriana. No obstant, cal barallar també altres possibles factors que poden intervenir a l'hora de configurar aquesta implantació geogràfica del carlisme: la incidència particularment forta i negativa dels trastorns econòmics i socials ocasionats per la Primera Guerra Mundial a la Plana, que tal volta va impulsar el descontent envers els representants del règim i va reforçar les opcions de les alternatives excloses del torn; i la major fragmentació que acusen les forces dinàstiques a la Plana Baixa.

Així doncs, es pot afirmar que a les terres de Castelló el tradicionalisme va protagonitzar un gir cap a la reactualització dels seus posicionaments, que –a banda de constituir una demostració més de la secular capacitat d'adaptació d'aquest moviment al context polític i social predominant en cada moment històric, tret clau per explicar la seua llarga pervivència– *de facto* implicava un avanç significatiu cap l'assumpció del sistema polític liberal. De fet, van començar a autodenominar-se catòlic-monàrquics i s'adscrigueren, a escala estatal, a la facció conservadora comandada per Juan de la Cierva.

Al mateix temps, en virtut de la seua condició de partit de masses, el carlisme va actuar d'impulsor de l'aplicació d'usos i postulats propis de la *nova política* al si de la unió de les dretes. I tot això mantenint la seua estructura organitzativa i associativa autònoma, els seus espais de sociabilitat, les seues celebracions i simbologies pròpies... per tal de conservar intacta la seua identitat dins del ciervisme castellanenc.

No debades, en el panorama polític provincial, només el republicanisme comptava amb una xarxa organitzativa i de sociabilitat equiparable a la

tradicionalista. Aquesta es trobava fonamentada en tres tipus d'entitats: les juntes o comitès –centrades en gestionar els assumptes estrictament polítics i electorals– els cercles –centres neuràlgics de la vida social de cadascun dels nuclis carlistes– i les joventuts –concebudes per enquadrar als segments més joves–. Cal afegir també que al si de no pocs cercles es crearen seccions de requetés, margarites, veterans, excursionistes... per tal de dotar de major especificitat i atractiu al teixit associatiu carlí. Amb tots aquests components, la sociabilitat tradicionalista era capaç d'abastir una àmplia pluralitat de segments poblacionals i d'activitats, de configurar la vida social dels militants –els moments d'esbargiment, les celebracions, les activitats culturals... i també la seua participació en l'àmbit polític–.

És cert, però, que –al contrari d'allò que va tenir lloc a la ciutat de València– ací els tradicionalistes no assoliren l'hegemonia en el camp dretà, que va correspondre als conservadors ciervistes, els hereus de l'entramat *cossier*. A diferència dels seus homòlegs valencians, els sectors burgesos conservadors castellonencs no donaren el pas de deslliurar-se majoritàriament de la tutela dels partits del torn i posar la seua confiança en una alternativa pròpia. No es sentien amb suficient fortalesa i capacitat de pressió per deslligar-se de les cúpules estatals dinàstiques, pas que haguera suposat renunciar a les influències, prebendes i favors que d'elles podien obtenir. A més, donat que els nivells de conflictivitat i crispació social no van arribar ací als extrems de la ciutat de València i la seua zona d'influència, tampoc tenien una sensació tan acusada de que els partits del torn eren inútils per frenar l'amenaça revolucionària i de que per tant calia plantejar altres opcions deslligades d'ells.

Amb tot, aquesta circumstància no impedeix afirmar que, amb aquell gir renovador, el carlisme castellonenc va contribuir a prefigurar la constitució d'una dreta moderna i capaç de resultar operativa en un context polític realment democràtic, que tal volta haguera pogut cristal·litzar al llarg dels anys 20, de no haver-se produït el parèntesi autoritari encetat amb el colp d'estat de Primo de Rivera.

Pel que fa l'evolució del republicanisme a les comarques de Castelló, respecte al seu bastió principal, el focus constituït a la capital provincial, s'ha verificat com durant l'etapa 1913-1923 aquest va mantenir i fins i tot

incrementar, amb algun daltabaix, l'hegemonia electoral de què venia fruit. Ho va aconseguir a pesar de l'existència de dues amenaces que apuntaven directament a dos actius primordials del Partit: l'estabilitat interna, compromesa pel sorgiment de discrepàncies amb la línia oficial marcada per la cúpula dirigent; i la base electoral principal del Partit, la constituïda pels sectors populars de la ciutat, amenaçada per la irrupció d'una sèrie de conflictes socials que complicaren les relacions dels republicans amb el moviment obrer de la ciutat.

A més, en paral·lel a aquesta qüestió de l'augment de l'agitació social, coincident amb la radicalització del PSOE i del discurs de classe en general i amb el creixement del sindicalisme d'esquerres, cal tenir present també que el discurs republicà, davant la necessitat de donar resposta als nous fenòmens associats a aquestos processos, prenia progressivament tints conservadors. Aquestos van venir donats per la introducció d'ingredients com ara l'antiboltxevisme o l'exaltació de l'ordre social. En eixe sentit, el fet que a partir de 1920 els socialistes esdevingueren els principals enemics electorals del republicanisme a Castelló, també va contribuir a reforçar la imatge del Partit Republicà com una opció d'ordre, l'única de la ciutat amb capacitat per frenar l'onada revolucionària.

Aquesta deriva del discurs republicà castellanenc no va constituir una excepció dins el republicanisme espanyol de les darreries de la Restauració. A l'igual que la resta de focus, l'ascens de la conflictivitat social com a preocupació principal i la conseqüent postergació de qüestions relatives a l'anticlericalisme o al canvi polític, la propagació del discurs de classe i la radicalització dels posicionaments dels socialistes i dels sindicats, col·locaren al republicanisme castellanenc en una situació incòmoda. No debades, la confluència d'aquestos elements va tenir com a resultat que els continguts que tradicionalment venien constituint el discurs i la pràctica republicana sobre la qüestió social –reformisme social, moderació en les negociacions laborals, foment de l'educació i de la cultura dels obrers...– pergueren poder d'atracció, al temps que les contradiccions de l'interclassisme republicà es feien cada vegada més visibles arran de la creixent polarització social.

Entre els factors que expliquen el manteniment dels nivells d'implantació electoral, a pesar de la complexa conjuntura generada, cal esmentar l'encertada política d'aliances; la debilitat que les altres formacions polítiques tenien a la

ciutat; l'estabilitat interna que encara predominava al si del partit; la capacitat de lideratge que encara conservava el seu màxim dirigent, Fernando Gasset, entre la militància republicana; l'impuls de polítiques socials i d'iniciatives desenvolupistes des de l'Ajuntament de Castelló; els menors nivells de mobilització obrera, de conflictivitat social i de creixement i radicalització de les organitzacions obreres de classe enregistrats a Castelló, en comparació amb els assolits a grans nuclis urbans com València, Barcelona o Madrid; el control dels processos electorals; i l'aplicació de mecanismes de naturalesa clientelar.

Però en aquest punt cal fer referència, com un factor més a tenir en compte, al manteniment de la complexa xarxa organitzativa i social republicana. Aquesta anava molt més enllà de l'esfera estrictament política, ja que oferia activitats d'oci i festives –expedició de cafés i licors, balls, revetlles...– recolzament econòmic –cooperatives, mútues... –, serveis educatius i culturals – biblioteques, escoles per a adults i infants...– o entitats específiques per als republicans més joves o centres de barri –Sant Félix i el Grau– per mantenir la major proximitat possible amb els militants.

Es tractava tot plegat d'establir uns lligams fermes del Partit amb les bases, que assoliren diverses parcel·les –no sols la política– de la seua existència vital, per fomentar així entre elles la consolidació i conservació de la identitat republicana. Si aquestos vincles arribaven a generar relacions de dependència dels militants amb el Partit tant millor, però almenys a través d'ells es superava l'excessiva generalitat que acusa tot discurs polític i tot plantejament ideològic, es traslladava aquestos a la vida real i s'aconseguia així la configuració d'un espai públic alternatiu a l'oficial.

En aquesta mateixa línia, pel que fa als repertoris mobilitzadors, a banda de les efemèrides tradicionals del calendari republicà –la commemoració de la proclamació de la Primera República (l'11 de febrer), les Festes de la Llibertat, per rememorar la resistència al setge carlí de la ciutat en juliol de 1837, i fins i tot la Festa del Primer de Maig, que, a pesar de no ser republicana, sinó de tots els treballadors, comptava amb una reeixida presència de dirigents i entitats republicanes– els mítings, electorals o no, seguien sent els instruments més utilitzats. Tanmateix, cal destacar, com a element nou, la instauració de festes de barri, dedicades respectivament a Joaquín Costa –al barri dels Mestrets– Pi i Margall –al barri de Sant Fèlix–, González Chermá –al barri de l'Armelar– i el

guitarrista Francisco Tárrega, al carrer de la Pólvora. Amb aquestes festivitats es pretenia contrarestar el calendari festiu-religiós que anualment es desplegava pels distints barris de la ciutat.

Nogensmenys, durant els darrers anys del període estudiat la capacitat de mobilització del republicanisme de la capital es va ressentir considerablement. Certament, l'any 1918 va resultar especialment intens en aquest terreny, amb les celebracions de la victòria dels Aliats a la Primera Guerra Mundial i la polèmica suscitada per l'intent de presentació d'un candidat regionalista a les eleccions a Corts. Tanmateix, al llarg dels següents anys –esgotada la rivalitat entre aliadòfils i germanòfils, apaivagada la problemàtica regionalista i situada la qüestió social dins uns paràmetres de radicalitat que no permetien als republicans seguir capitalitzant les mobilitzacions obreres– les ocasions propícies per posar en marxa la maquinària mobilitzadora escassejaren.

A més, en aquells pocs moments en què es van configurar contextos favorables a la mobilització –essencialment de signe anticlerical, arran de l'organització de celebracions religioses de caràcter públic i extraordinari– els republicans no foren capaços d'anar més enllà de les paraules i mobilitzar efectivament a les seues bases i guanyar així protagonisme a la vida pública de la ciutat. Aquesta circumstància reflecteix la pèrdua de força mobilitzadora de les polèmiques religioses entre els sectors populars, davant la sobreexplotació que les mateixes havien patit anys en rere i de la seua postergació a un plànol secundari, derivat de la irrupció de problemàtiques més candents.

Paral·lelament, la cita principal del calendari festiu republicà a la capital, les Festes de la Llibertat i especialment l'acte amb major càrrega política –la Manifestació Cívica– estava perdent quotes de radicalitat i espontaneïtat, al temps que disminuïen les entitats participants i el nombre d'assistents i minvava el protagonisme de la referida manifestació en el programa d'aquelles festes. Darrere d'aquesta tendència es trobava la pèrdua de pes de determinats elements centrals del discurs republicà –l'anticlericalisme i els atacs a la reacció, la democratització del règim i la vinguda de la República– i la irrupció de la qüestió social com a problemàtica essencial d'aquells anys.

Per altra banda, un dels canvis més remarcats en el republicanisme castellanenc durant aquests anys és el notable creixement electoral assolit a partir de 1920 en els municipis que, conjuntament amb la capital, constituïen el

districte de Castelló de la Plana. Aquesta evolució positiva contrasta amb les davallades que experimenten la majoria dels focus del republicanisme espanyol més destacats cap a les darreries de la Restauració. Juntament amb el manteniment de l'hegemonia electoral a la capital provincial, ve a posar de relleu que no tots els focus republicans patiren un procés de debilitament i pèrdua de suport social durant els darrers anys del règim, debilitament que hauria incapacitat al republicanisme per impulsar un gir democràtic del sistema i que, junt a d'altres factors, hauria contribuït a obstaculitzar la democratització del sistema polític.

Al mateix temps, la fortalesa electoral mostrada pel republicanisme en aquestos municipis del districte de la capital, particularment en Benicàssim, amb menys de 2.000, Vilafamés (7.356), Almassora (7.273) o Borriol (3.019), posa en evidència la seua capacitat per esdevenir una força política rellevant en nuclis poblacionals modestos, encara que també ha quedat patent que la seua implantació minvava a mesura que els nuclis poblacionals es trobaven més allunyats de la capital i de la seua àrea metropolitana –Cabanes (3.653), Torreblanca (3.424), Orpesa (914), la Pobla Tornesa (910)–.

En qualsevol cas, la constatació ressenyada en el paràgraf anterior, reforça les matisacions que es venen efectuant a la visió d'unes comunitats rurals completament desmobilitzades, que haurien constituït així un dels frens a l'evolució del sistema en sentit democràtic.

Quant als factors explicatius d'aquesta conjuntura electoral expansiva, cal referir-se, per una banda, a la potenciació per part de la cúpula dirigent provincial –integrada per republicans de la capital– dels nuclis establerts als pobles del districte. Així mateix, a la capacitat de les organitzacions republicanes dels pobles del districte de Castelló de mantenir i fins i tot incrementar la seua influència en les organitzacions obreres amb les quals conviuen en els seus respectius municipis, o al menys de capitalitzar electoralment el creixent malestar social dels sectors populars. Aquest factor també posa en qüestió l'afirmació segons la qual, en aquell context de radicalització social i política, els republicans ja havien perdut la capacitat de representar els interessos dels treballadors. Es posa de manifest que en alguns casos els focus republicans rurals foren capaços d'obtenir i mantenir el control del moviment obrer en els seus respectius municipis, en detriment de les organitzacions de classe. En darrer lloc, un tercer

factor fa referència a les aliances electorals establertes amb les forces del Partit liberal, que en determinades poblacions tingueren la seua prolongació a l'hora de constituir els diversos governs municipals.

Fora dels límits del districte de la capital, la recerca efectuada ha posat de relleu que dos eren els fortins principals del republicanisme: l'Alt Palància, amb Segorbe com a nucli especialment reeixit, i el Baix Maestrat, amb Vinaròs com a focus preeminent. En eixe sentit, a pesar que eren nuclis relativament urbans els bastions republicans més forts –Castelló de la Plana, Vila-real, Segorbe, Vinaròs– el fet que el republicanisme arribara a conquerir regidories en poblacions tan modestes com ara la Salzedella, Chóvar, Navajas o Sot de Ferrer, reforça els arguments, ja exposats anteriorment, de la seua capacitat per penetrar en unes zones rurals més mobilitzades del que podria pensar-se des de la visió general que es sol tenir de la vida política durant la Restauració.

No s'ha d'oblidar, però, que el retrocés electoral republicà que es registra respecte als anys anteriors al període 1913-1923 (excepte a la capital i el seu districte), va venir donat per la pèrdua de regidories en nuclis de població modestos de comarques eminentment rurals, com l'Alt Palància, l'Alt Millars i els Ports. Entre els factors d'aquesta contracció –i també de les limitacions per incrementar la fortalesa electoral republicana en els comicis provincials i a Corts– cal barallar els obstacles interposats pels dirigents dinàstics al creixement de la implantació republicana per altres districtes que no foren el de la capital – cal recordar l'especialment remarcable presència dels contiguts anticaciquistes en el discurs del republicanisme castellanenc als pobles– i la manca de decisió dels prebosts republicans de la capital a l'hora d'impulsar l'expansió més enllà del referit districte, fidels a la seua línia estratègica localista i pactista.

Un tercer agent a tenir en consideració és la disminució de la influència republicana entre els treballadors, palesada en la proliferació de candidatures obreres, sorgides dels centres obrers existents en diversos pobles i no vinculades al republicanisme, que aconseguiren algunes actes de regidors als dos darrers comicis municipals de la Restauració, en 1920 i 1922. Contingents quantitativament significatius dels estrats socials populars començaren a vehicular políticament els seus interessos i reivindicacions a través de plataformes bastides al si de l'obrerisme organitzat, desplaçant en alguns casos i

rebutjant en altres al republicanisme, l'opció política que, en el camp esquerrà, fins aleshores havia aconseguit hegemonitzar l'atracció d'aquest electorat.

No sembla casual, en eixe sentit, que aquesta irrupció de candidatures obreres coincidisca amb moments de màxima tibantor social i de radicalització obrerista i amb al trencament de l'Aliança de les Esqueres, que va posar fi a la col·laboració electoral entre republicans i socialistes. En termes més generals, cal relacionar-la amb l'expansió del discurs de classe entre els nuclis obreristes, que els anava allunyant de l'òrbita republicana. També, però, amb la configuració de les dinàmiques polítiques comarcals i amb la conjuntura política interna de cadascuna d'aquestes localitats.

De tota manera, al treball es posa de manifest el rellevant paper jugat pel republicanisme en la progressiva ruptura de la lògica de les relacions clientelars i deferents i en la introducció de la política de masses i la cultura política democràtica en els espais rurals. I és que la configuració de nuclis republicans sòlids es fonamentava en la construcció d'aparells organitzatius i socials estables i actius, capaços d'articular espais de sociabilitat, mobilitzacions i discursos que resultaren atractius per a sectors significatius de les comunitats locals on es trobaven radicats.

En les societats republicanes repartides al llarg de la geografia provincial, es desenvolupaven activitats polítiques (reunions dels comitès, organització de campanyes electorals, mítings...); celebracions d'efemèrides republicanes (l'11 de febrer...); activitats divulgatives (conferències sobre temes diversos, organització de biblioteques...); activitats d'oci i esplai (balls, representacions teatrals, audicions musicals...); iniciatives educatives (creació d'escoles per a xiquets o per a adults); i fins i tot cooperatives i iniciatives benèfiques i de previsió social, com ara monts de pietat.

Quant als repertoris mobilitzadors, les dades recollides al treball posen de manifest el rellevant efecte dinamitzador que els comicis tenien en els focus republicans. A l'empara de les successives campanyes electorals els republicans mobilitzaven als seus partidaris, amplificaven el seu discurs i aconseguien dotar de major visibilitat pública al seu projecte alternatiu als dels vells partits del torn dinàstic. S'ha de tenir present que alguns dels mítings programats tenien lloc no en els centres republicans sinó en espais de major aforament, com ara magatzems, teatres, cinemes o bé a l'aire lliure, en places i carrers. A més, a

banda dels mítings, en les campanyes electorals els republicans ja empraven altres instruments propagandístics, com ara la distribució de pasquins.

D'eixa manera, es pot afirmar que, en bastants ocasions, les participacions republicanes en les conteses electorals s'han d'entendre com una eina de proselitisme i mobilització a favor del partit, més que no com a intents seriosos d'assolir parcel·les de poder que sovint continuaven vetades per als partits exclosos del torn.

Més enllà dels contextos electorals, també hem comprovat la presència d'altres tipus de mobilitzacions protagonitzades per republicans: mítings no electorals, conferències, manifestacions, banquets... accions desenvolupades tan en poblacions relativament grans –Vila-real, Segorbe, Vinaròs, Almassora,...– com en d'altres veritablement xicotetes –Rossell, la Salzadella, Benlloc, Canet lo Roig... –.

Per altra part, la parquedat de testimonis de mobilitzacions de signe anticlerical organitzades pels diversos focus republicans de les comarques de Castelló ve a reforçar la idea que apunta al desgast d'aquesta matèria com a agent mobilitzador i integrador del discurs polític.

En tot cas, s'ha posat de relleu també el fet que alguns dels focus republicans bastits als pobles de Castelló no aconseguiren trencar en cap moment la dominació electoral exercida pels partits del torn o obtenir almenys representació pròpia als consistoris municipals. És clar que en els referits casos els afins al Partit no podien esperar –almenys de moment– l'obtenció de prebendes derivades de l'exercici del poder polític local. Per tant, resulta indubtable que si s'havien aproximat al republicanisme era, principalment, perquè s'havien identificat amb el seu discurs, amb les seues propostes i amb les accions col·lectives per ell plantejades, encara que també és possible que a més s'hagueren sentit atrets per les activitats lúdiques, formatives, d'oci o econòmiques desenvolupades per les societats republicanes. En tot cas, havien establert un compromís moral, identitari, amb el republicanisme.

En eixe sentit es pot afirmar que l'existència de focus republicans actius – que a més, en molts casos, mancaven d'influència en els òrgans locals de poder polític– ve a recolzar aquella tesi que –tot qüestionant la tantes vegades plantejada manca de mobilització de la societat de la Restauració, sobretot fora dels àmbits urbans– destaca la configuració d'una vida pública paral·lela i aliena

a la vida política oficial i als resultats electorals, articulada a través de xarxes associatives i d'una activa mobilització. Resulta significativa, en eixe sentit, la presència d'entitats republicanes –comités, centres, joventuts...– en nuclis de població tan modestos com ara Cervera, la Jana, Canet lo Roig, Càlig, Rossell, la Salzadella, Tírig, Benlloc, la Pobla Tornesa, Eslida, Xilxes, Montán, Cirat, Azuébar, Navajas o Vall de Almonacid, entre altres.

Si aprofundim en la implicació de l'associacionisme obrer esquerrà en el terreny polític i electoral, resulta remarcable també que la mateixa no es va materialitzar únicament a través de la presentació de candidatures netament obreristes o sorgides d'aliances amb els republicans –com les establertes en poblacions com ara Almassora o Vila-real– sinó també amb pactes amb forces dinàstiques, com ara el liberalisme garciaprietista –seria el cas de Borriana– o el conservadorisme datista –el de Nules–.

Diversos són els elements que entren en joc a l'hora d'explicar aquestes aliances entre col·lectius tan allunyats des del punt de vista ideològic, aliances que en tot cas han de ser enteses com a essencialment tàctiques: la necessitat de suports electorals dels liberals i datistes del districte de Nules, davant la irrupció del *chicharrisme* i de la capitalització política i electoral, per part d'aquest, del moviment social catòlic; el fet que els governs liberals i datistes d'aquells anys es caracteritzaren per una línia d'actuació relativament moderada envers la forta conflictivitat obrera, que contrastava amb la major duresa aplicada pels executius més escorats a la dreta; la manca de vinculació formal d'aquests col·lectius obrers a cap partit polític; la necessitat, per part dels obrers, de proveir-se de suports influents en l'àmbit polític i institucional local i provincial, suports que el republicanisme del districte no estava en condicions d'oferir i que resultaven essencials en el dur pols que venien mantenint amb el sindicalisme catòlic, el qual comptava amb el recolzament de les forces ciervistes i tradicionalistes.

En qualsevol cas, experiències com les referides en els paràgrafs precedents posen de manifest que el sistema disposava de certa capacitat d'integració social, fins i tot en l'àmbit dels segments socials subalterns.

Una altra via d'inserció dels treballadors en l'esfera política va ser, naturalment, la socialista. Durant aquell darrer decenni restauracionista, a les comarques del nord del País Valencià les forces socialistes van continuar

disposant de dos focus principals, els de Castelló de la Plana i la Vall d'Uixó. Ambdós van experimentar durant aquestos anys un procés de consolidació i enfortiment. Respecte a la resta de localitats, la novetat més remarcable la constitueix l'assentament d'un nucli socialista a Vila-real. L'expansió per altres poblacions sembla que va quedar limitada als anys de màxima agitació social i a les comarques del Baix Maestrat i la Plana i que no va arribar a consolidar-se en el plànol formal.

Amb tot, s'ha verificat que en els nuclis socialistes castellanencs es van bastir complexes xarxes organitzatives i socials, que no sols s'ocuparen de les funcions i tasques estrictament polítiques i electorals, sinó que també inclogueren seccions de caire artístic –orfeons, quadres teatrals– destinades a entretenir i adoctrinar als espectadors a través de la música i de la paraula. Fins i tot s'han localitzat testimonis de la presència d'alguna entitat educativa.

Quant al repertori mobilitzador desplegat pels socialistes, més enllà d'iniciatives més infreqüents –repartiment d'opuscles, excursions campestres...– aquest va estar constituït, essencialment, per tres modalitats: els mítings, les conferències i les revetlles.

Els mítings s'empraven per fixar la posició del Partit en temes i qüestions d'actualitat. Va ser bastant freqüent la intervenció de propagandistes vinguts de Madrid, que formaven part de la cúpula estatal del Partit: Andrés Saborit, Virginia González, Lucio Martínez, Largo Caballero... En aquestos casos de vegades s'optava per celebrar el míting en un local de major cabuda, com ara un magatzem o un teatre.

Respecte a les conferències, s'ha comprovat que mentre algunes es situaven en l'àmbit de la divulgació científica i eren impartides per professionals de la matèria en qüestió, que no tenien perquè estar afiliats al Partit –el que posa de relleu la importància atorgada pel socialisme al foment del desenvolupament cultural i educatiu dels seus afiliats i dels sectors populars en general– altres eren impartides per caps socialistes locals o forasters i el seu contingut era de tall doctrinal.

Pel que fa a les revetlles, els continguts de les mateixes solien compaginar la música –a través de la intervenció d'orfeons i bandes de música– la literatura –peces teatrals, poesies– i el discurs polític i/o social –discursos, lectura de textos–. Constituïen una manera de traslladar als treballadors els valors i el discurs

socialista d'una forma didàctica i amena, una forma de compatibilitzar l'oci amb la difusió de les idees i consignes socialistes.

En el plànol electoral, fins a 1919 la participació de candidatures socialistes es va circumscriure al municipi de Castelló –tal volta també al de Peníscola– i a l'àmbit municipal. Però arribats als anys 20 el panorama canvia substancialment. Les candidatures socialistes es van estendre a d'altres municipis –estan plenament constatats els casos de la Vall d'Uixó i Vila-real, aquest darrer sols a partir de 1922– i a d'altres tipus de comicis –els provincials i els generals–. A les eleccions municipals celebrades a la capital s'incrementaren els candidats i els sufragis obtinguts, fins a situar-se en torn al mig miler, mentre que a la Vall d'Uixó es superaven els sis-cents sufragis i un socialista aconseguia en 1920 una acta de regidor.

No obstant, la valoració de la participació electoral socialista a les comarques de Castelló durant aquestos primers anys 20 es troba molt dificultada per la impossibilitat de determinar l'adscripció socialista o no de diversos candidats, que en pobles com Sant Mateu, Benicarló, la Jana o Onda assoliren regidories en 1920 i 1922. Sumats els regidors computats a Peníscola en 1915 i 1917, de filiació socialista també dubtosa, i tenint en compte també alguns recomptes publicats per l'òrgan oficial del Partit –*El Socialista*– ens trobem que els valors totals per al període 1913-1923 poden oscil·lar entre les dues i les vint-i-quatre regidories.

En tot cas, si treballem amb la hipòtesi de que, si no totes, sí algunes d'aquestes regidories dubtoses han de ser considerades d'adscripció socialista, les xifres resultants vindrien a equipar-se, en major o menor mesura, a les assolides pels socialistes valencians i alacantins per a aquell mateix període. També permetrien plantejar una possible relació entre la proliferació de regidories socialistes i l'adscripció a la UGT de la nodrida Federació Provincial d'Obrers Agrícoles i Similars, esdevinguda en 1921, per més que en cap cas la xifra de votants socialistes resulta comparable a la d'afiliats a la central sindical socialista.

Així mateix, aquesta possible conquesta de regidories en diverses poblacions del Baix Maestrat i la Plana Baixa podria vincular-se a l'estratègia del PSOE –que venia desenvolupant des de la implantació del sufragi universal masculí– d'impulsar l'acció política i en concret l'accés al poder municipal en el món rural. S'entenia que era la via adequada a seguir en un medi com aquell, en

el qual el caciquisme actuava de garant del control, per part dels sectors acomodats i a través dels òrgans de poder locals, dels ressorts dels que depenia la subsistència dels treballadors: càrregues fiscals, mercat de treball, bens comunals, gestió dels conflictes laborals...

Aquesta línia estratègica va possibilitar que en el conjunt estatal els regidors passaren de ser cinc en 1904 a nou-cents quaranta-sis en 1920, valors que s'havien vist ajudats també per l'elaboració del primer programa agrari socialista a Espanya, en 1918.

El ben cert és que, a través de l'expansió de la seua xarxa organitzativa i de sociabilitat, de la presentació de candidats o suport a candidats presentats per les organitzacions obreres i de l'eclosió que experimenta l'uguetisme en el món agrari castellanenc durant aquells anys, es pot afirmar que el moviment socialista va contribuir a la integració dels sectors populars en el sistema polític, al temps que esdevenia un agent impulsor de la lluita per la democràcia en els espais rurals. Així mateix, va potenciar, també en aquestos espais rurals, la difusió entre els treballadors d'una visió de la realitat i una lectura del passat i del futur de caràcter general i ampli, aptes per orientar l'acció col·lectiva cap a objectius que transcendien l'esfera d'allò estrictament local i immediat.

En termes més generals, les diverses formes d'articulació política dels treballadors castellanencs sintetitzades en els anteriors paràgrafs fan palés els seus esforços per superar les barreres del sistema caciquista i guanyar presència en les institucions polítiques locals. Una lluita que, en suma, anava en favor de la democratització del règim i que es contraposa a la tesi que dibuixa el període de la Restauració com un temps de desmobilització i d'escassos avanços en la democratització i la generació d'actituds polítiques democràtiques. Al mateix temps, també ve a qüestionar la concepció tradicional segons la qual les transformacions sociopolítiques es produeixen en una única direcció: des de les elits a les classes subordinades i des del centre a la perifèria. Contràriament, contribueix a posar de manifest que els sectors socials baixos i els espais locals i rurals no es limiten a jugar un rol passiu davant els canvis sociopolítics, sinó que participen activament en la seua configuració.

Pel que fa a la trajectòria descrita pel valencianisme entre 1913 i 1923, a l'apartat corresponent s'han posat de manifest les notables dificultats que va

trobar a l'hora de fer-se amb un espai propi dins l'escena política castellonenca. Entre els factors que contribuïren a impedir la consolidació del valencianisme com alternativa política i electoral operativa a Castelló i l'abandonament de la seua posició marginal, cal esmentar, en el cas concret de la capital, la impossibilitat de fer front a una identitat tant assentada com era aquella que, potenciada pel republicanisme, es basava en el patriotisme local fonamentat en la idealització del Castelló liberal, a través del qual es manifestava el patriotisme espanyol; la presència d'altres qüestions molt més rellevants en l'agenda política i social d'aquells anys, com ara la clerical, l'obrera, la de la crisi del sistema polític o la de les subsistències; i les divergències ideològiques, doctrinals i estratègiques al si del propi moviment valencianista, que dificultaven la fixació d'objectius comuns, el bastiment d'estructures organitzatives i propagandístiques sòlides, l'elaboració d'un únic discurs polític o el disseny i aplicació de polítiques d'aliances.

Amb tot, els problemes sintetitzats en les anteriors línies no impedeixen assenyalar que la situació del valencianisme a Castelló a l'alçada de 1923 era millor que en 1913: disposava d'un ja relativament important bagatge en l'àmbit cultural, sobretot amb l'aparició de la Societat Castellonenca de Cultura; havia ampliat el seu abast geogràfic, amb les seues primeres incursions en altres poblacions i en l'àmbit rural; i el seguit de projectes i experiències valencianistes engegades al llarg d'aquells anys, encara que no acabaren de quallar, suposaren la primera embranzida significativa del moviment a les comarques de Castelló.

Sintetitzades fins ací les aportacions realitzades al treball en relació a les diverses forces polítiques que coexistien a les comarques de Castelló, ens trobem en condicions d'escometre dues qüestions que, per la seua naturalesa transversal, han de ser abordades des d'una visió de conjunt del partits, de les seues dinàmiques, projectes i usos. Una d'elles és aquella que planteja la desmobilització generalitzada de la societat de la Restauració com un dels factors que impediren l'evolució del règim cap a formes democràtiques, en bloquejar la necessària pressió social perquè les elits polítiques engegaren el procés de canvi. En eixa línia, s'ha indicat que els escenaris de socialització política real es circumscrivien als àmbits urbans, minoritaris davant el pes preponderant que encara tenia el món rural.

En relació a aquest postulat, el treball realitza varies aportacions. D'una banda, proporciona una sèrie d'indicadors que posen de manifest que, efectivament, a les terres de Castelló el grau de mobilització efectiva de la societat es trobava vinculat al d'urbanització: la major implantació i activitat dels partits de masses –el carlista, el republicà, el socialista– a les comarques de caire més urbà; la major expansió de les xarxes organitzatives, de la premsa de partit i dels repertoris mobilitzadors dinàstics en els espais més urbanitzats; la presència majoritària en les concentracions poblacionals més grans de formes de tergiversació electoral associades a un electorat allunyat d'actituds deferents i clientelars; o l'aplicació intensa i més freqüent de l'article 29 en els municipis de menors dimensions, on va contribuir a dificultar la concepció dels processos electorals com la via més adequada per canalitzar els interessos i demandes de les comunitats rurals, en suma, a obstruir el desenvolupament d'actituds i comportaments democràtics.

Ara bé, que es registre una correlació entre grau de mobilització i grau d'urbanització no suposa considerar que aquella va ser ínfima en totes les zones més rurals. Cal recordar, en eixe sentit, la bona implantació del republicanisme en municipis de xicotetes dimensions de la Plana Alta, el Baix Maestrat o l'Alt Palància, implantació que havia de superar les fortes traves caciquistes i que fins i tot de vegades es donava a pesar de la incapacitat d'aquests nuclis de conquerir quotes de poder polític. També la irrupció de nuclis i de candidatures i regidories obreristes o socialistes en localitats emmarcades en zones eminentment rurals.

Com ja s'ha remarcat en paràgrafs anteriors, aquestes situacions s'alineen amb la tesi que qüestiona la tantes vegades plantejada manca de mobilització de la societat de la Restauració, sobretot fora dels àmbits urbans. També posen de relleu la lluita dels sectors socials populars per aconseguir la major presència i influència possible a les institucions que ostentaven el control de l'administració local, quelcom que resultava clau per defensar els seus interessos enfront dels propietaris, que venien regint els destins del món rural a través dels mecanismes caciquistes.

Tot plegat, aquestos focus republicans, obreristes, socialistes –i també carlistes– incrementaren els nivells de competència i obriren als ciutadans la possibilitat de relacionar-se amb la política per vies alternatives al clientelisme, la deferència i la manipulació. A més, oferiren als segments més desfavorits la

possibilitat d'entrar en contacte amb cosmovisions i llenguatges polítics més abstractes, que transcendien l'esfera local i el temps immediat. Fet i fet, contribuïren a l'avanç de la política de masses i d'actituds i comportaments democràtics en el medi rural.

D'altra banda, cal recordar també el possible nexa existent entre la proliferació de districtes *propis* i l'expansió del *voto verdad*, és a dir, de la mobilització real i efectiva de l'electorat.

Així mateix, la constatació d'aquesta relació proporcional entre nivells de mobilització i d'urbanització no implica una exculpació automàtica de les elits polítiques restauracionistes. Que el carlisme, el republicanisme o el socialisme trobaren més oportunitats de creixement en els nuclis de població més grans, no ha de ser atribuït –almenys no exclusivament– a la manca de mobilització de les comunitats més rurals, sinó també al fet que aquestes constituïen els espais en els quals les xarxes caciquistes dinàstiques tenien major capacitat de control polític sobre la població.

L'altra de les dues qüestions referides anteriorment és aquella que es planteja si la feblesa dels partits exclosos del torn els hauria incapacitat per promoure el canvi polític i el relleu de la classe dirigent, tot constituint així un altre dels factors que ha sigut apuntat per explicar la no evolució del règim cap a un sistema democràtic.

Efectivament, al llarg del treball es localitzen diversos indicis de debilitat. En el terreny de la dinàmica política, cal recordar el retrocés electoral experimentat pels republicans castellonencs a tots els districtes, excepte al de la capital provincial; l'aplicació, per part d'aquests, de línies estratègiques marcades pel localisme, el pragmatisme i l'electoralisme; la incapacitat de republicans i tradicionalistes de crear estructures d'abast estatal, des de les quals generalitzar els avanços que anaven assolint en determinats àmbits locals; el limitat procés de consolidació del socialisme com a alternativa política a les terres de Castelló; o el discret desenvolupament de la premsa afí als partits de masses fora del marc de la capital provincial.

Per la seua banda, en el plànol discursiu, cal fer referència a diversos elements: l'associació estricta entre democràcia i República, que conduïa al rebuig dels republicans castellonencs –compartit pels seus correligionaris d'arreu

de l'Estat– a la possibilitat d'establir línies de col·laboració amb els representants del sistema per promoure mesures democratitzadores, rebuig que va limitar notablement la capacitat dels republicans d'impulsar la reforma del sistema restauracionista i d'estimular als partits dinàstics a actuar en eixe mateix sentit; la pèrdua d'atractiu dels plantejaments reformistes i armonicistes típics del republicanisme en el terreny social, davant la configuració d'un context social creixement agitat i polaritzat; i la radicalització del discurs i de les posicions doctrinals socialistes, que contribuïren a la ruptura amb els republicans.

No obstant, també podem esmentar altres indicis que apunten en sentit contrari i que atenuen la imatge de debilitat d'aquestes formacions: l'actualització discursiva i estratègica del carlisme; el seu progrés electoral rellevant en els comicis provincials i generals; el manteniment –amb algun daltabaix– de la còmoda hegemonia que el republicanisme venia exercint a la ciutat de Castelló, a pesar de la configuració d'una conjuntura socioeconòmica desfavorable; el creixement electoral dels republicans i el seu accés als governs locals de gran part dels municipis dels districtes de la capital, cap al final del període, en contraposició a allò que en general estaven experimentant els principals focus republicans espanyols i gràcies, en bona mesura, a la seua capacitat de capitalització del descontent social; l'avanç electoral i organitzatiu experimentat pels socialistes; la irrupció de candidatures i regidories de signe obrerista; el procés d'afiliació de nodrits contingents de treballadors castellonencs a les centrals sindicals, amb la familiarització amb determinats universos ideològics i amb projectes i discursos d'abast estatal que el mateix, en major o menor mesura, implicava; i l'escassa capacitat de debilitament que el cisma comunista va tenir en els focus socialistes de les comarques de Castelló.

A més, de nou cal tenir en compte també que, en les limitacions i incapacitats de les formacions excloses del torn, alguna cosa tindrien que veure els partits dinàstics. En diversos punts del treball s'ha posat de relleu la falta de correlació entre l'extensió de les xarxes organitzatives i de sociabilitat carlines i republicanes i els resultats electorals que obtenien, bastant discrets en comparació a aquelles. De la mateixa manera, s'han mostrat les dificultats que les elits dinàstiques interposaven quan tradicionalistes i republicans tractaven de conquerir quotes de poder polític d'abast supramunicipal, dificultats que normalment acabaven bloquejant aquestos intents.

D'eixa manera, encara que és cert que determinades formacions oposades al sistema i amb plantejaments polítics renovadors havien aconseguit ja èxits notables –els republicans a València i a Barcelona, els carlistes a Navarra, els socialistes a Madrid o els nacionalistes al País Basc– també sembla probable que amb una rebaixa dels nivells de distorsió i control polític caciquista exercits pels partits del torn, aquestes experiències s'hagueren multiplicat. I sembla lògic esperar que aquest fenomen haguera afavorit la democratització del règim.

També l'examen dels processos electorals pot aportar idees que ajuden a identificar factors de la fallida del règim restauracionista i de l'eixida de la mateixa en clau autoritària. En el cas de les terres de Castelló, en els apartats corresponents hem verificat l'absència d'indicis que apunten a una possible disminució dels nivells de manipulació electoral. Fins i tot en el marc de la capital provincial –amb uns graus de mobilització i socialització política relativament elevats– la tergiversació dels comicis seguia jugant un paper, si no preponderant ni determinant per a l'evolució política de la ciutat, sí almenys rellevant en determinades lluites electorals especialment competides. Tal volta es tractava d'un reflex de la pèrdua de vitalitat del moviment republicà, cada vegada més ficat en el paper de força de govern local i més allunyat de les teòriques posicions antisistema pròpies de la seua tradició ideològica, cada vegada més còmode amb els engranatges del sistema, entre els quals es trobava el de la manipulació dels processos electorals.

La manipulació electoral, arreu de la província, continuava estant en mans, principalment, dels partits dinàstics, però la resta de forces no renunciaren tampoc a la seua utilització, ni a la constitució d'aliances incoherents des de la perspectiva ideològica, però que continuaven ser rendibles electoralment, degut al manteniment de la vigència de la *política del pacte* en la vida política d'aquella societat.

En la mateixa línia, s'ha comprovat també que les ingerències partidistes i governamentals en els instruments i sistemes de fiscalització i revisió dels processos electorals eren una constant, per bé que no es pot negar l'existència de certa intenció del legislador d'allunyar de la influència política a les instàncies que havien de verificar la legalitat de les eleccions i resoldre les reclamacions interposades.

Resulta paradigmàtica, en eixe sentit, la labor de la Comissió Provincial com a òrgan encarregat de resoldre les reclamacions relatives a les eleccions municipals en segona instància. Els baixos percentatges de resolucions preses per unanimitat, que no superen el 30% i que es situen majoritàriament per davall del 20%, fan palés que van ser els condicionants polítics els factors decisius a l'hora de votar a favor o en contra de les reclamacions interposades. La major part d'aquestes eren resoltes mitjançant votació, en la qual els diputats del partit o coalició monàrquica que disposava de la majoria es decantaven per una de les opcions –estimar la reclamació i per tant anul·lar els comicis, o desestimar-la– mentre que els de la formació o aliança minoritària apostaven per l'opció contrària. En tot cas, en aquesta esfera municipal les resolucions de les reclamacions que es formalitzaven en matèria electoral es trobaven principalment en mans d'òrgans dirigits per polítics –la Comissió Provincial i el Ministeri de Governació– claus en la reproducció dels mecanismes caciquistes i clientelars.

De la mateixa manera, en el cas de les reclamacions en comicis provincials, s'ha verificat que el control i fiscalització d'aquest tipus d'eleccions presentava també un elevat grau de politització. Quant als comicis a Corts, el pes de les influències polítiques també es deixava sentir sobre els òrgans encarregats de fiscalitzar-les, sobretot en aquelles conteses especialment aferrissades i ajustades.

Per altra part, les anàlisis quantitatives plasmades en les diverses gràfiques exposades al treball també posen de relleu que, en el context electoral castellanenc, no es pot establir una relació directament proporcional entre grau d'urbanització i grau de netedat dels processos electorals. Més aviat, amb les dades disponibles, es podria parlar d'un tipus de relació entre aquestes magnituds inversament proporcional.

És cert que aquestes anàlisis poden estar un tant condicionades pel fet que les eleccions esdevingudes a les poblacions més grans rebien, lògicament, una major atenció periodística i per tant d'elles transcendien més informacions sobre protestes per manipulacions electorals que no dels pobles de menors dimensions. Però un altre factor a considerar és que, en els comicis provincials i generals –i també indirectament en els municipals– la transcendència d'aquestes poblacions de majors dimensions lògicament era superior, ja que disposaven de censos d'electors més nodrits. Per tant, els estímuls per manipular els

corresponents processos electorals i per interposar les consegüents reclamacions eren allí majors.

Així mateix, s'ha detectat una vinculació entre les tipologies de manipulació electoral emprades i les dimensions demogràfiques dels municipis. En aquells amb més de 3.000 habitants, les elevades taxes de denúncies per suborns i coaccions que es registren, combinades amb la major escassetat d'aquelles que es referien a fraus, reflecteixen la presència de majors nivells de competència electoral, de majors garanties de compliment de la normativa vigent i de la presència d'un electorat en bona mesura allunyat d'actituds deferents i de vincles clientelars, que es trobava en disposició d'oferir el seu vot al major postor o que havia de ser castigat amb coaccions de diversa índole per tal de poder sotmetre la seua voluntat electoral.

Per contra, en els pobles el frau constituïa la modalitat de tergiversació més comuna, el que denota que allí els processos electorals seguien fortament condicionats per relacions deferents i clientelars, per la manca de garanties legals i per nivells baixos de competència. En eixe sentit, les dades recollides mostren també que els nivells i tipologia de la manipulació electoral, a banda de trobar-se vinculats al grau d'urbanització, es trobaven considerablement afectats per un altre factor, el de la competència electoral.

No obstant, al llarg de l'anàlisi d'aquestes qüestions s'han localitzat dos possibles signes de presència d'un procés de transició cap a contextos electorals amb nivells considerables de competència, garanties d'autenticitat i un electorat cada vegada més deslliurat de relacions clientelars i de deferència. Per una banda, el fet que els suborns i les coaccions conjuntament ja eren emprats amb més freqüència que el frau com a mecanismes de manipulació electoral. En segon terme, que la *política del pacte*, és a dir, l'establiment d'acords i aliances seguint únicament criteris tacticistes, ni molt menys va quedar en desús, però sí que va començar a perdre terreny en la segona meitat del darrer decenni de vida del sistema restauracionista, amb la conformació de la unió de les dretes i del front liberal dinàstic.

Així doncs, es pot afirmar que també en el plànol electoral a les comarques de Castelló es registra una tendència cap a paràmetres més homologables als dels règims democràtics. Nogensmenys, es tracta d'una evolució que es trobava en una fase encara bastant incipient.

En el cas concret de l'ús del suborn com a forma de manipulació electoral, resulta remarcable la incidència especialment acusada que s'ha enregistrat d'aquest mecanisme tergiversador en les convocatòries a Corts. La mateixa es pot explicar per la concurrència de diversos elements: l'elevada posició econòmica dels candidats a diputats a Corts, que els permetia afrontar amb majors ambicions la compra de sufragis; i la predisposició que en determinades convocatòries van tenir els governs a no fer ús dels nombrosos ressorts que tenien al seu abast per beneficiar als candidats *encasellats*, postura que va abocar a aquests a invertir quantioses sumes de diners en comprar voluntats.

Una altra qüestió vinculada als processos electorals és aquella que fa referència a la intencionalitat i als efectes del marc legal configurat per tal de regular-los. S'ha generat al respecte certa controvèrsia historiogràfica en torn a la Llei Electoral de 1907, promulgada durant el *Govern Llarg* d'Antonio Maura, especialment sobre les possibles conseqüències restrictives que per a la participació i la competència tindrien els articles 24 i 29.

Mentre alguns historiadors rebaixen la incidència d'aquesta legislació en l'evolució del sistema, altres responsabilitzen a l'elit governant dinàstica d'haver construït, a través d'aquesta nova regulació electoral i d'una manera intencionada, una barrera al procés de democratització iniciat durant els decennis interseculars, impulsat per la implantació del sufragi universal masculí en 1890. Aquest procés havia conduït a que les forces excloses del torn, particularment les republicanes i sobretot a escala local, assoliren notables avanços a les urnes, gràcies al considerable increment experimentat tant pels nivells de competència electoral com per la participació lliure de connotacions clientelars o deferents de l'electorat.

De l'anàlisi de la incidència de les referides disposicions legislatives en els processos electorals executats a les comarques de Castelló entre 1913 i 1923, s'obtenen conclusions de diversa índole. En el cas dels comicis parlamentaris i provincials, no s'han localitzat elements que apunten a uns efectes remarcables dels articles 24 i 29. L'establiment d'una legislació desfavorable a la competència electoral no va impedir que, en termes generals, els nivells d'aquesta s'incrementaren, si bé no de manera notable. Les forces allunyades de l'ortodòxia

del torn no pareix que tingueren massa dificultats per proclamar els seus candidats quan així s'ho proposaren. Tal volta trobaren algun obstacle més els socialistes, però tot fa pensar que a aquelles alçades aquestos, a escala provincial i estatal, no es plantejaven encara la presentació de candidatures com una possibilitat real d'accedir a quotes de poder polític, sinó que la concebien com una via per fer recompte de forces i proselitisme dels seus ideals.

Per contra, en el cas de les eleccions municipals, la profusió amb la qual, com s'ha comprovat, va ser aplicat l'article 29 –amb valors que ronden el 50% dels municipis de la província i que en algun cas, com ara 1917 (57,55%) i 1915 (55,4%), s'aproximen al 60%– porta a plantejar que, en aquest marc local, en termes generals el grau de competència electoral sí que s'hauria vist ressentit considerablement amb la implantació de la nova Llei Electoral. En eixe sentit, no resulten gens menyspreables els efectes perjudicials que per a la democratització del sistema tenia el fet que, amb molta freqüència, l'electorat es trobara privat d'exercir el seu dret de sufragi per escollir els seus representants polítics més pròxims.

En el desenvolupament d'aquestes qüestions també s'ha posat de relleu l'existència d'una relació causa-efecte entre grau d'urbanització i grau de competència, tot i que aquesta no era ni automàtica ni exclusiva, ja que d'altres factors intervenien també en la major o menor elevació dels nivells d'aquesta magnitud. Així, en aquells districtes de tall relativament urbà, de vegades no es donaven elements associats a la competència, com ara sistemes de partits plurals i lliures de dominacions hegemòniques. Per tant, la competència assolía valors discrets. En altres casos intervenien causes alienes a l'àmbit demogràfic, com ara el sistema electoral –uninominal o plurinominal–, els trets sociopolítics dels pobles que integraven un districte determinat o la presència o no de tradicions polítiques carlistes o republicanes.

Nogensmenys, s'ha verificat que aquesta relació causa-efecte entre urbanització i competència es donava amb major intensitat en el cas de les eleccions d'escala més reduïda, les municipals. Així, es reforça la idea de que l'article 29 va contribuir de forma considerable a allunyar a la societat castellonenca –especialment als nuclis demogràfics més modestos– dels processos electorals més propers, els municipals, de la visió d'aquestos com l'expressió de la voluntat de la majoria social i com la via més adequada per

canalitzar els interessos i demandes de la col·lectivitat. En suma, va dificultar, sobretot en el món rural, el desenvolupament del procés d'assumpció d'una cultura política democràtica.

Un ventall de factors es troben darrere de la major activació de la relació causa-efecte entre grau d'urbanització i de competència en els comicis municipals. En els pobles amb censos electorals reduïts el control polític exercit per la o les xarxes caciquils locals en general s'havia de veure facilitat, al temps que seria menor l'impacte del procés de fragmentació de les forces del torn i majors les dificultats per a l'establiment i progrés de focus antidinàstics.

S'han d'afegir altres elements, com ara el major pes electoral dels municipis més grans, que probablement provocava un augment de la competència i de l'interés per conquerir-los. Així mateix, les majors facilitats per pervertir l'aplicació de l'article 29 en els pobles de menors dimensions.

A més, la constatació d'aquest vincle entre grau d'urbanització i de competència, ve a reforçar a aquesta com un dels factors principals que es troben darrere dels menors índexs d'eleccions reclamades enregistrats en els districtes i municipis de tall més rural. Si en els espais més rurals les eleccions no eren tan disputades i en bona proporció no arribaven ni a celebrar-se, resulta lògic que allí la necessitat i els estímuls per acudir a procediments fraudulents, coaccionadors o corruptes foren menors.

D'altra banda, un altre àmbit des del qual s'ha examinat l'ús del polèmic article 29 ha sigut el de la filiació política dels candidats beneficiats per la seua aplicació. La recerca realitzada a l'efecte ha posat de manifest que tot i que, evidentment, aquesta disposició va ser aplicada molt més profusament en candidats dinàstics, les formacions extradinàstiques, quan es donaren les circumstàncies adequades, no renunciaren a beneficiar-se de la mateixa. Així va ocórrer a les eleccions a Corts en l'únic cas en què una força exclosa del torn –la republicana– va estar en disposició de no tenir competència electoral per conquerir un districte, el de Castelló de la Plana. O en els comicis municipals, davant d'escenaris amb nuclis rellevants de forces no dinàstiques, en què es donaren circumstàncies afavoridores –pobles de reduïdes dimensions i/o constitució de tradicions pactistes d'àmbit local per tal d'evitar els esforços i incerteses que implicava la lluita a les urnes–.

Per altra banda, més enllà del marc legal establert, també s'ha analitzat l'evolució del sistema d'aliances i de la *política del pacte* durant aquella darrera etapa del període constitucional restauracionista. A escala provincial s'ha detectat la configuració, a partir de 1919, d'un escenari en el qual les motivacions de caire ideològic van guanyant terreny. Els principals impulsors d'aquesta transformació van ser el conglomerat dretà i l'agudització de la conflictivitat social. La unió de les dretes pretenia fer-se amb la dominació política de la província ja no sols per regir la seua administració i els seus recursos públics, sinó també per defensar l'ordre establert de l'onada d'agitació social i de l'amenaça revolucionària mitjançant la mobilització dels sectors conservadors.

En torn a la irrupció d'aquesta coalició de forces dretanes es va articular un nou sistema d'aliances, que es va mantenir vigent fins a l'estiu de 1923, coincidint amb els anys de major crispació social. En contraposició a la unió de les dretes es va configurar una altra aliança, formada per conservadors datistes i liberals –tant cantistes com reverteristes, que davant l'amenaça que suposava la constitució d'aquell potent conglomerat dretà decidiren arraconar les seues disputes faccionals–. Els integrants d'aquest front liberal dinàstic compartien la defensa dels pilars fonamentals del sistema dissenyat per Cánovas dècades en rere: el torn pacífic, la connivència entre els partits dinàstics, el manteniment de baixos nivells de mobilització i competència polítiques, el clientelisme,...

Així, es pot afirmar que a escala provincial el sistema d'aliances va experimentar un gir cap a la coherència ideològica una vegada superat l'equador del darrer decenni de vida de la Restauració. No és que les motivacions purament tàctiques desaparegueren, però el fet que les diverses forces que conformaven el sistema de partits castellanenc s'agruparen en enteses doctrinalment més coherents –sumat a una major presència dels components més ideològics en el discurs de la dreta dinàstica i a una intensificació dels mecanismes de mobilització sociopolítica– constitueix un signe de renovació dels pressupostos inicials del règim.

Per contra, a mesura que es redueix l'escala d'anàlisi el grau de coherència de les enteses disminueix. D'eixa manera, al arribar a l'àmbit municipal ens trobem amb la circumstància que els pactes electorals generalment tenien com a objectiu primordial unir forces contra la formació o facció que gaudia de la posició hegemònica a l'escenari polític de la localitat en qüestió. Va

ser així com proliferaren candidatures autodenominades *administratives* o *anticaciquistes*, presentades com la solució per acabar amb els abusos perpetrats contínuament pel poder establert i per sanejar una gestió municipal presentada com a desastrosa. Els abusos de poder i els desgavells administratius, amb independència de la seua major o menor gravetat, eren utilitzats com a coartades per justificar l'establiment d'aquells aliances, que de vegades unien a formacions molt distanciades des del punt de vista ideològic.

I és que els interessos materials locals dels diversos col·lectius i fins i tot particulars, les relacions clientelars, les rivalitats personals... continuaven tenint un pes especialment destacat en els comicis municipals, davant del qual els prejudicis ideològics es veien relegats a un paper secundari.

Nogensmenys, tot i que en menor mesura que en eleccions d'àmbit supralocal, també a les municipals aquesta reordenació de la política provincial en dos grans fronts es reflecteix. Tot i que les aliances *antinaturals* no sembla que perderen presència, les informacions disponibles apunten a que aquelles que poden ser considerades ideològicament coherents es feren més freqüents en les dues darreres convocatòries del període, 1920 i 1922.

D'altra banda, al treball també es fa palés la implicació de les forces no dinàstiques en la *política del pacte*, en la configuració d'aliances amb formacions força allunyades en el plànol ideològic, circumstància que va contribuir a limitar el seu potencial renovador i transformador. Hagueren d'assumir cert desgast per aquestos pactes, més fort quan més extravagants, des de la perspectiva ideològica, foren aquells. No debades, en aquestes formacions extradinàstiques els principis doctrinals constituïen un element d'estabilitat interna rellevant, eren importants per a la solidesa d'una identitat política que resultava clau en la cohesió d'unes agrupacions polítiques que, en la majoria dels casos, conquerien poques quotes de poder, quan no es mantenien totalment allunyades d'ell.

Tanmateix, a pesar de tot, les forces excloses del torn no renunciaren al continu joc d'aliances característic d'aquell sistema polític, el que posa en evidència que la *política del pacte* es trobava a aquelles alçades interioritzada no sols per les forces dinàstiques sinó també, en menor mesura, per la resta de partits. Era d'esperar que els rèdits que podia atorgar en forma d'èxits electorals i de conquestes de quotes de poder compensaven els efectes desestabilitzadors que podia provocar en la imatge i en l'estabilitat interna de les organitzacions

polítiques. Uns efectes que, en la mesura que la *política del pacte* constituïa un ingredient principal de la cultura política de la societat de la Restauració, en termes generals no acabaven tenint una incidència decisiva en el suport electoral que cada formació aconseguia reunir.

Cal fer esment també de la recerca efectuada en torn a les institucions polítiques del règim, a la manera com gestionaren el difícil marc econòmic i social generat i a les percepcions i valoracions que la ciutadania va tenir dels seus governants durant aquells anys.

Una primera constatació és aquella que fa referència al considerable desgast que tant els governs centrals, com els provincials i els municipals, van patir arran de la configuració d'aquella complexa conjuntura. Destaquen, en eixe sentit, dos problemes que, donada la seua gravetat, provocaren elevats nivells de crispació social: la profunda crisi travessada per un dels motors de l'economia castellonenca, l'exportació tarongera; i l'exponencial increment dels preus de les subsistències. D'eixa manera, les seculars carències i precarietats gerencials de les administracions restauracionistes es van veure agreujades per la irrupció d'aquestes fortes convulsions derivades del context bèl·lic internacional, que a les terres de Castelló van tenir unes repercussions especialment rellevants i negatives, amb el consegüent perjudici per a la imatge d'aquelles.

En aquest punt, resulta interessant especificar que, respecte al cas concret dels governadors civils, institució a la qual la historiografia ha dedicat una atenció més aviat escassa, s'ha mostrat com en termes generals, la seua labor en l'esfera administrativa va ser valorada positivament, però va resultar molt més discutida en totes les funcions i iniciatives relacionades, més o menys directament, amb el seu paper com a agent polític governamental.

Contràriament, quant als parlamentaris que van representar als districtes castellonencs en les diverses legislatures del període estudiat, en un context de descrèdit de les cambres legislatives, la irrupció d'una difícil conjuntura socioeconòmica i la manca de resolució satisfactòria dels greus problemes plantejats va conduir a diversos sectors de la premsa a formular càrrecs contra ells. Així les coses, a banda d'agraïments puntuals a accions concretes, només aquells parlamentaris que destacaren per una llarga trajectòria marcada per una intensa i fructífera activitat –Gasset– o per haver aconseguit algun benefici

d'especial rellevància i significació –Chicharro– escaparen de les recriminacions. En eixos casos, però, es va arribar al reconeixement públic i l'exaltació personal mitjançant homenatges multitudinaris.

D'altra banda, cal afegir el manteniment –a pesar d'aquest complicat context socioeconòmic i tant en el cas de la Diputació Provincial com en el dels ajuntaments– de les limitacions i problemàtiques derivades de la subordinació dels interessos generals als d'índole partidista, caciquista i clientelar. La concepció de la corporació provincial i dels consistoris municipals com a centres de control polític, de dispensació de favors i d'exercici de pressions, coaccions i suborns, no es va desdibuixar durant aquells anys.

En el cas de la Diputació, s'ha constatat que l'erari provincial, tot partint d'una situació certament poc encoratjadora, es va afeblir encara més, en agreujar-se la seua incapacitat recaptatòria. Darrere d'aquest debilitament es troba la irrupció d'una conjuntura econòmica força difícil per a molts municipis del territori castellanenc, junt a la persistència en l'ús partidista i caciquista de la hisenda provincial. Donades aquestes coordenades, no resulta estrany que les inversions en projectes desenvolupistes continuaren postergant-se, sacrificades al manteniment dels serveis bàsics.

Per la seua part, quant al paper de la Diputació i de la Comissió Provincial com a agents de dominació política dels municipis, a través de les àmplies facultats que tenien legalment assignades en el terreny de la supervisió i control dels ajuntaments, res fa pensar que s'haguera vist difuminat en alguna mesura respecte a etapes anteriors.

Pel que fa als ajuntaments, la suma de subordinació institucional, debilitat financera accentuada pels problemes econòmics, persistència de la concepció caciquista de la gestió municipal i desídia i incompetència en el desenvolupament de la mateixa, possiblement va conduir a un major deteriorament de la imatge pública de la institució.

Tot plegat, a pesar d'alguns casos reeixits que apunten en sentit contrari – els referits homenatges a Chicharro i a Gasset per la seua labor parlamentària, els intents (limitats i tardans) de la Diputació Provincial de regular la gestió dels seus recursos humans amb instruments anticaciquistes– en termes generals es pot afirmar que l'edifici institucional restauracionista a les comarques de Castelló va continuar sent qualificat per l'opinió pública, i també en bona mesura pels propis

dirigents polítics, d'ineficaç i corrupte. La seua dolenta imatge, combinada amb els greus problemes econòmics i socials que va haver d'afrontar –situació que evoca, salvant les distàncies, els moments actuals– molt probablement va accelerar la seua degradació durant aquells anys. Tot plegat, un plànol, l'institucional, que ve a reforçar la consideració de l'actitud immobiliària de la classe dirigent com a factor crític del procés de desprestigi que el règim va patir i, en darrer terme, de la seua fallida definitiva.

Aquesta aproximació als comportaments i actituds de la ciutadania envers el règim, també permet abordar una altra possibilitat. Partint de la idea que la desmobilització de la societat constituïria un dels factors del bloqueig de la possible eixida democràtica del sistema, alguns historiadors han plantejat, per contra, que realment a aquelles alçades la societat presentava nivells de mobilització considerables. En eixe sentit, el problema s'hauria centrat en que aquesta –emmarcada en un clima de profunda crisi social, institucional i dels valors liberals– hauria sigut canalitzada a través d'organitzacions de tipus corporatiu, no mitjançant els partits polítics, tot donant com a resultat una potenciació de les tendències corporativistes, en lloc d'un impuls cap a la democratització d'aquell règim liberal oligàrquic.

En el cas de les terres de Castelló, hem comprovat com diversos indicadors reflecteixen una eclosió de l'associacionisme professional durant les primeres dècades del segle XX i dibuixen una societat considerablement i creixentment corporativitzada. No obstant, al llarg del treball s'han consignat diversos casos d'entitats socioprofessionals –societats i centres obrers, sindicats catòlics, cambres agrícoles...– que es van implicar directament en el camp polític i electoral, de forma autònoma o a través d'aliances amb algun o alguns partits, de vegades fins i tot amb formacions dinàstiques.

Com ja s'ha assenyalat, aquesta decisió d'integrar-se en el joc polític no estava exempta de riscos, derivats de les previsibles crítiques i dissensions internes motivades per unes maniobres que moltes vegades resultaven difícilment justificables des de la perspectiva ideològica i moral. Tanmateix, pesaren més els beneficis que s'esperaven obtenir. Aconseguir influència en les institucions polítiques seguia resultant rellevant per tal de fer realitat demandes en matèria laboral, d'infraestructures, de subsistències... També per afavorir l'expansió de la

pròpia organització –benevolència de les autoritats a l'hora d'atorgar permisos per celebrar manifestacions i mítings, menor grau de rigor i de duresa en la repressió d'aldarulls...– i el triomf en els freqüents conflictes esclatats entre les societats obreres de resistència i les adscrites al sindicalisme catòlic o a l'associacionisme patronal.

D'eixa manera, l'estudi de l'associacionisme corporatiu a Castelló porta a reforçar dues idees. Primerament, que la societat castellonenca no era, en termes generals, una societat desmobilitzada, sinó que disposava d'un entramat associatiu relativament nodrit i actiu. Aquesta asseveració contravé la línia argumental, ja apuntada pàgines en rere, que assenyala la desmobilització com un dels factors de la incapacitat del règim d'evolucionar cap a formes més democràtiques.

En segon lloc, també ve a refermar la idea de que de l'auge de l'associacionisme corporativista no es pot deduir automàticament la incapacitat dels partits i del sistema polític d'integrar agents socials diversos i rellevants. Sense negar la presència d'aquest nexce, alguns casos localitzats en la present recerca d'implicació de plataformes socioprofessionals en l'esfera política-electoral, posen de relleu que ni aquells eren absolutament incapaços d'atraure nous suports socials, ni els ciutadans havien passat a rebutjar tan dràsticament la política com a instrument per protegir els seus interessos i assolir les seues aspiracions.

Certament, el fet que determinats col·lectius començaren a vehicular la seua participació política a través de plataformes sorgides del si d'organitzacions socioprofessionals –de forma autònoma o mitjançant l'establiment d'enteses amb partits polítics– fa palés l'avanç de comportaments corporativistes, en tant que pot ser entés com una via més per defensar determinats interessos corporatius davant de l'Estat i de la resta de la societat. Tanmateix, no comporta l'existència d'intencions de desplaçar el poder des dels representants escollits a les urnes a les principals forces socials i econòmiques organitzades, ni molt menys denota el rebuig de tota activitat política, de manera que per si mateix no indica el creixement d'actituds antiliberals ni antipolítiques ni la preconització de fórmules corporatives d'organització dels poders de l'Estat. Ben al contrari, constitueix un indici de la capacitat del sistema d'integrar aquestos interessos corporatius.

Una altra hipòtesi associada a determinades actituds i comportaments polítics de la ciutadania i concebuda com a possible factor de la fallida del sistema i de la seua transformació en un règim autoritari, és la que fa referència a que l'empresariat, les classes mitjanes i en general els sectors socials conservadors, s'haurien desplaçat progressivament cap a la dreta i cap a posicions cada vegada més crítiques amb una classe dirigent incapaç de controlar la conflictivitat social i responsable de mesures laborals i fiscals que consideraven molt lesives per als seus interessos.

Conseqüentment, aquestos sectors, que havien conformat la base social del règim, haurien passat a adoptar postures contràries al mateix i favorables a solucions autoritàries i antiparlamentàries, alimentades per l'auge de les doctrines corporativistes i antiliberals.

Un balanç de la recerca efectuada al voltant d'aquells elements que, en el cas de les comarques de Castelló, poden contribuir a confrontar aquesta hipòtesi, porta a afirmar que la mateixa, en termes generals, no es compleix.

És cert que la constitució de la unió de les dretes pot ser entesa com una deriva de la burgesia conservadora castellanenca –alineada des dels inicis de la Restauració, a través del *Cossi*, amb el conservadorisme liberal, encara que amb vincles estrets amb el moviment social catòlic– cap a posicionaments més decantats a la dreta i aproximats a les tesis reaccionàries. També ho és que durant els darrers anys del període es localitzen alguns moviments ciutadans i alguns projectes editorials –desvinculats de cap tipus d'organització política– amb plantejaments antipolítics, propis de la nova onada antiliberal tant en voga en aquells anys, com ara el rebuig de les ideologies, la crítica radical als partits o la preconització de la creació d'agrupacions de defensa alienes a la política i amb fins exclusivament administratius.

No obstant, cal tenir en compte també una altra sèrie d'aspectes. En primer lloc, s'ha de recordar que, en termes generals, l'antiliberalisme no va formar part de l'eix essencial del discurs del tradicionalisme castellanenc, principalment perquè hi havia una qüestió més candent al voltant de la qual urgia oferir als correligionaris i a la ciutadania en general unes respostes coherents i satisfactòries: la qüestió social. També, en certa mesura, pel moviment de convergència amb el conservadorisme ciervista, que podia tenir ressonàncies autoritàries però que no havia renunciat al liberalisme.

Precisament, respecte a la constitució d'aquella aliança d'ampli espectre que va unir a forces dretanes dinàstiques i no dinàstiques, val a dir que, és cert que en la lluita per conquerir el suport dels sectors socials conservadors es va imposar al datisme, la formació conservadora que representava el manteniment dels esquemes genuïns de la Restauració. No és menys cert, però, que els continguts autoritaris i antiliberals tampoc van formar part de l'eix discursiu d'aquella unió dretana. És a dir, que els sectors conservadors de la societat castellonenca abraçaren majoritàriament una opció que no va trencar absolutament amb els valors liberals i que a més, cal recordar-ho, amb la seua praxi política en part renovadora –rebuig de la *política del pacte* i del *cunerisme*, aposta pels mecanismes de mobilització propis de la política de masses– en alguna mesura degué contribuir també a impulsar la via democratitzadora, que finalment no es materialitzaria.

En la mateixa línia, pel que fa als ja referits continguts antipolítics d'alguns moviments ciutadans i d'algunes iniciatives periodístiques, s'ha de tenir en compte que es tracta de casos molt puntuals i d'escassa extensió geogràfica i temporal. Per tant, no poden constituir indicadors sòlids d'una suposada expansió generalitzada dels plantejaments antiliberals entre els sectors conservadors de la societat castellonenca durant els darrers anys del període restauracionista.

Per últim, l'examen de la trajectòria descrita per les associacions econòmiques i patronals a les comarques de Castelló, revela l'elevat nombre d'entitats patronals que es constituïren. Cal inscriure aquest auge associatiu en el marc de l'estratègia *contrarrevolucionària* dels sectors benestants conservadors, alarmats davant l'ascens exponencial que el moviment obrer i la conflictivitat social van experimentar durant aquell període. A més, cal remarcar també que en 1919 es van constituir les primeres federacions patronals interprofessionals d'àmbit local. És a dir, les primeres entitats que, de manera semblant als centres obrers en el cas dels treballadors, unificaven i coordinaven les accions de totes les societats patronals d'una localitat determinada. Així, durant aquell any es constituïren unions patronals locals a Castelló de la Plana, Borriana, Vila-real i Onda.

No obstant, aquestes societats patronals en general, no van actuar com a suports socials d'un canvi de règim en sentit corporativista i autoritari. Sembla, doncs, que tot i acumular un grau de descontent envers les institucions del règim

bastant considerable, a Castelló en línies generals no es donaren els nivells de conflictivitat social i de malestar patronal envers les polítiques socials i econòmiques dels governs que en altres indrets provocaren actituds de desafecció molt més acusades. En eixa mateixa línia cal entendre l'escàs protagonisme que els sometents jugaren per aquells anys a les nostres comarques.

En relació a la desafecció ciutadana envers el règim, un altre paràmetre rellevant és l'abstencionisme. Nogensmenys, una primera conclusió sorgida de la recerca efectuada al voltant d'aquesta qüestió és que altres elements, com ara la capacitat d'atracció de votants a través de relacions de naturalesa deferent, clientelar o de dependència i, sobre tot, els graus de competència i competitivitat electorals, semblen molt més estretament vinculats a l'abstencionisme/participació electoral que la desafecció. És cert, però, que en escenaris d'especial tibantor social, especialment en municipis relativament urbanitzats, la incidència de la desafecció política en els nivells de participació possiblement va ser més transcendent.

En menor mesura, també s'ha detectat la presència de nexes entre processos de socialització política i impuls de la participació electoral. Els casos que s'han pogut verificar són els de Borriana –amb la irrupció del *chicharrisme* i l'estreta col·laboració del poderós moviment obrer local amb la facció liberal de Benjamín González com a factors a prendre en consideració- i la Vall d'Uixó – amb la presència de destacats focus republicans i socialistes com a principals animadors de la concurrència massiva a les urnes-. Amb tot, tampoc cal oblidar que els índexs pronunciats de participació electoral enregistrats en aquestos nuclis que disposaven de volums d'habitants relativament importants, també han de ser vinculats al major atractiu que per a les forces polítiques en lliça tenia conquerir censos electorals grans.

Per la seua banda, donada la limitada expansió de l'anarcosindicalisme a les terres de Castelló, així com els llaços de col·laboració establerts amb determinades formacions polítiques per alguns nuclis obrers pròxims a aquesta tendència, no és possible afirmar que l'anarquisme contribuïra de manera significativa a fomentar entre els treballadors castellanencs el rebuig a participar en el sistema polític vigent a través de la concurrència a les urnes.

En qualsevol cas, els nivells d'abstencionisme enregistrats durant el període 1913-1923, situats en percentatges que giren al voltant del 70%, descarten l'existència de cap problema de manca de participació electoral a les comarques de Castelló, que al seu torn poguera resultar indicatiu de la presència d'actituds de desafecció política.

En darrer terme, l'examen de les relacions que un segment concret de la ciutadania, la població femenina, va mantenir amb la política, també ha aportat conclusions interessants respecte a les possibilitats de futur d'aquell règim liberal oligàrquic.

Com a punt de partida s'ha pres la idea que situa a la *nova política* posada en marxa durant els decennis interseculars –orientada a la mobilització voluntària de la societat a través de repertoris, xarxes de sociabilitat i discursos dirigits a la configuració d'identitats polítiques col·lectives– com un dels factors que facilitaren la transgressió de l'esfera domèstica per part de les dones. D'eixa manera, des dels nous usos i llenguatges impulsats pels partits d'integració social –republicans, socialistes, carlistes, catòlics...– la població femenina va trobar noves vies per incorporar-se a determinades activitats públiques.

En eixe sentit, a l'apartat corresponent del treball s'ha verificat que en el període 1913-1923, les dones tenien ja certa presència en l'escenari polític castellanenc. El desenvolupament d'organitzacions específiques femenines encara era molt limitat, però els contactes amb els idearis, els discursos, els projectes... dels diversos partits, sobretot dels de masses –i també del moviment social catòlic i del moviment obrer, ambdós amb clares implicacions en el plànol polític– a través de la participació en les xarxes de sociabilitat i en els repertoris mobilitzadors dels mateixos i fins i tot de l'afiliació formal a determinades organitzacions polítiques, resultaven ja significatius, si bé els rols que les dones jugaven al seu si eren generalment secundaris.

Pel que fa al terreny del llenguatge i de les representacions, s'ha observat que els discursos propis de l'esquema de gènere preponderant, que continuaven preconitzant la reclusió femenina en l'esfera domèstica, convivia amb la demanda dels drets a l'educació, a accedir al mercat de treball i a exercir una professió. Amb ells les dones podrien procurar-se estatus econòmics independents, element essencial per aconseguir la seua emancipació. Fins i tot, en

el cas del republicanisme, s'han localitzat ja posicionaments que, tot completant aquesta línia argumental, apostaven decididament pel feminisme sufragista, és a dir, per la reivindicació de la igualtat de drets polítics per a les dones.

Establerta una relació de tipus causal entre l'avanç de la *nova política* i la integració de les dones en l'àmbit polític, resulta lògic considerar aquesta inserció femenina en el referit camp de l'activitat pública, com un indicador de la presència d'uns nivells de desenvolupament d'aquella concepció moderna d'entendre la política relativament elevats. És a dir, que els esforços de les formacions polítiques per assolir el suport de la població femenina, per incorporar-la als seus projectes i per reconèixer a les dones com a subjectes polítics –a pesar de la seua incapacitat legal per elegir i ser elegibles– constitueixen un signe de relativa maduresa del procés de socialització política i dels mecanismes de la política de masses.

A més, si desplaçem la mirada des dels partits a les pròpies dones, el fet que aquestes s'implicaren en els espais de sociabilitat i en els repertoris mobilitzadors dels partits –i no sols en els de caire familiar i recreatiu sinó també en els que disposaven d'una major significació política–, afegit al sorgiment de les primeres reivindicacions de drets polítics, poden igualment ser concebuts com indicadors de la presència, en aquest cas entre la població femenina, d'actituds proclius a participar en política i a prendre part d'uns usos que, en tant que cercaven l'adhesió voluntària de la ciutadania mitjançant la configuració d'identitats col·lectives i de projectes polítics i ideològics atractius, es situaven en l'òrbita del liberalisme democràtic. En eixe mateix sentit cal interpretar l'absència de testimonis que relacionaren especialment a les dones amb actituds autoritàries, corporativistes o antipolítiques.

Tot plegat, es pot afirmar que l'interés dels partits en cercar el recolzament de les dones i l'afany d'aquestes per guanyar terreny en el camp de la política, constitueixen indicadors del desenvolupament de tendències alineades amb la possibilitat de democratització del sistema oligàrquic vigent. Cal afegir al respecte que no s'han localitzat indicis que puguen relacionar els obstacles que la població femenina encara trobava a l'hora de participar en l'àmbit polític, amb la difusió de corrents d'opinió i actituds contràries al sistema liberal o fins i tot de rebuig genèric de tota activitat política. Aquelles barreres seguien vinculades, com hem comprovat, a la pervivència de la dominació del sistema de gènere

patriarcal, basat en l'artificiosa separació de les esferes i en l'exaltació de la domesticitat com a l'àmbit d'actuació propi i adequat per a les dones.

Fins ací el recull de les aportacions que ofereix el cas de les comarques de Castelló a l'hora d'abordar les diverses qüestions plantejades en el treball. Respecte a les causes de la fallida definitiva del sistema polític de la Restauració i els factors que poden trobar-se relacionats amb el fet que l'eixida a la mateixa es produïra en clau autoritària, al llarg de la recerca i en la tasca de síntesi efectuada en aquest darrer apartat, s'han presentat diversos elements que contribuïen a la degradació del règim i al bloqueig d'una evolució del mateix cap a la democràcia: la manca d'indicis que puguen suggerir un possible decreixement dels nivells de manipulació electoral; la pràctica d'aquesta no sols per les formacions dinàstiques sinó també, en menor mesura, per les forces polítiques opositores; la pervivència, en bona mesura, de la *política del pacte*, no sols entre els partits del torn sinó també entre els exclosos del mateix; la restricció significativa de la participació i de la competència electoral provocada per canvis legislatius impulsats per la classe dirigent; i el manteniment de la ineficàcia i la corrupció de les institucions polítiques i el probable empitjorament de la imatge d'aquestes arran de la complexa conjuntura socioeconòmica sorgida durant aquells anys.

Cal prendre en consideració, així mateix, les limitacions reformadores del discurs republicà, autoimposades arran de la seua vinculació estricta de la Democràcia a la República; la incapacitat de republicans i tradicionalistes de bastir projectes d'abast estatal; la major pervivència dels mecanismes de la *vella política* en les zones més rurals; la deriva cap a posicions més reaccionàries de la burgesia conservadora castellanenca, a través de la unió de les dretes; el sorgiment d'iniciatives ciutadanes de tall antipolític; i la limitada presència de les dones en els àmbits i organitzacions de caire polític.

No obstant, s'han localitzat també aportacions que posen de manifest l'existència d'elements alineats amb la pervivència del règim i amb l'activació d'un procés de democratització del mateix: la implicació de sectors dinàstics rellevants en usos i discursos propis de la *nova política*, sectors que en determinades conjuntures fins i tot es van mostrar més combatius i contraris a la *política del pacte* que els seus representants a la Cort; la reactualització

estratègica, doctrinal i discursiva de la dreta no dinàstica, que en la pràctica va suposar un major grau d'implicació en el sistema liberal vigent; la superació, a partir de 1919, de la inestabilitat provocada pel fraccionament de les formacions dinàstiques, a partir de la constitució de dues coalicions que resultaven ideològicament coherents; la impossibilitat de qualificar d'essencialment desmobilitzada la societat castellonenca d'aquell període, desmobilització que ni tan sols pot ser generalitzada en els contextos plenament rurals del territori provincial, on també es registraren avanços a partir de les lluites anticaciquistes; la coexistència, en les forces excloses del torn, de signes de debilitat amb d'altres de fortlesa, de manera que no resulta possible contemplar una presumible degradació de les referides formacions com a factor de la manca de motivació democratitzadora de l'elit dirigent; i la cerca, pels partits polítics, del suport de les dones –a pesar de la seua manca de drets polítics–, així com l'afany d'aquestes d'implicar-se en els espais i en les activitats pròpies de la vida política.

En la mateixa línia, no s'ha pogut constatar l'existència d'un procés significatiu de generalització dels postulats autoritaris, antiliberals i corporativistes en la societat castellonenca i en els seus representants polítics. Per contra, les informacions obtingudes al llarg de la recerca permeten desestimar la hipòtesi que postula el desplaçament dels sectors socials conservadors cap a posicionaments proclius a les solucions autoritàries i antiliberals.

Tampoc l'anàlisi dels nivells d'abstencionisme electoral permet identificar cap problema de falta de participació electoral, que al seu torn pugua ser vinculat a actituds de desafecció política. Ni tan sols l'auge de l'associacionisme corporatiu experimentat a les comarques de Castelló durant aquells anys, pot ser associat automàticament a un procés de pèrdua de representativitat dels partits i de les institucions del règim i de rebuig de la política restauracionista com a instrument de la ciutadania per defensar els seus interessos i les seues aspiracions.

D'aquesta manera, es pot acabar conclouent que, en aquella espècie de cruïlla de camins en què es trobava ubicat el sistema de la Restauració durant els primers anys 20, en el clima polític de les terres de Castelló –un marc provincial, perifèric, amb nivells de desenvolupament urbà modestos i amb una incidència dels trastorns econòmics propis del període considerablement elevada i negativa–

es registra un grau pronunciat de desprestigi de les institucions i dels representants d'aquell règim liberal oligàrquic.

Amb tot, la preconització de solucions autoritàries i antiliberals no es trobava generalitzada entre la societat castellanenca. El sistema continuava donant mostres de capacitat de representació i d'integració dels diversos agents i sectors socials. Al mateix temps, es detecten signes de la presència d'actituds, comportaments i postulats –fins i tot en el camp dinàstic– que degudament estesos, potenciats i perllongats en el temps, hagueren pogut actuar com a agents democratitzadors.

En bona mesura, però, les possibilitats de renovació del règim es venien trobant dificultades per la legislació electoral instaurada i pel manteniment dels mecanismes caciquistes als comicis i a les institucions. Els dirigents del Règim bloquejaren així els possibles efectes democratitzadors d'una mobilització social i política creixent i contribuïren notablement al desprestigi del sistema. És cert que les forces extradinàstiques utilitzaren també instruments d'aquesta mena, però aquells que tenien la possibilitat de canviar les regles del joc i de reduir significativament l'ús de procediments caciquistes i manipuladors eren els partits que seguien controlant l'edifici institucional restauracionista, els dinàstics.

En suma, el cas castellanenc posa de manifest que, arribats a setembre de 1923, no tots els contextos polítics es trobaven marcats per un anhel social generalitzat de donar una eixida autoritària i antiliberal a un règim considerat ja totalment inservible. Aquesta constatació contribueix, per tant, a desdibuixar la imatge d'aquest com un sistema abocat al col·lapse, amb uns nivells de degradació ja irreversibles. En la mateixa línia, reforça la idea de que, a aquelles alçades, l'aposta pel manteniment del règim liberal i per la seua transformació, més o menys progressiva, en un sistema democràtic, resultava també factible. De fet, aquest acabaria fent-se realitat només uns anys després, el 14 d'abril de 1931. Des d'aquesta òptica, la fi del règim i la solució autoritària que se li va donar a la seua crisi s'hauria produït, en última instància, per la iniciativa particular de l'Exèrcit, encoratjat per sectors socials concrets –l'empresariat català radicalitzat per la forta agitació social principalment– i amb la condescendència de la Corona.

Aquest plantejament no obsta perquè el pronunciament primorriverista fóra rebut amb goig pels sectors més escorats a la dreta –al fi i al cap el

liberalisme i el parlamentarisme mai havien format part del seu corpus teòric— i, en general, amb passivitat per la resta de la societat i de les forces polítiques.¹ I és que, si bé aquest treball suggereix que el règim no es trobava tan desprestigiats com perquè la ciutadania rebera aquella insurrecció amb entusiasme generalitzat, sí que ho estava prou com per trobar-se mancat de sectors socials significatius disposats a defensar-lo davant els militars.

---

¹ R. González, “Autoritaris i catòlics. La dictadura de Primo de Rivera a Vila-real (1923-1930)”, “Autoritarisme, nacionalització i control durant la dictadura de Primo de Rivera: els delegats governatius a les comarques de Castelló” i “Católicos y autoritarios: la dictadura de Primo de Rivera en las comarcas castellanenses”; R. Puig, *Autoritaris, catòlics i republicans (Vinaròs 1923-1931)*.